Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 26 (14226) ◆ 1990 чыл, февраль 1, четверг

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кеп.

Бот-орулга-чарылга: шиитпирлээр айтырыглар

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ ЧУГУЛА

1989 чылда тудуг комплекизиниң ажылын түңнээр база тудугжуларының мурнунда туруп турар сорулгаларны чугаалажып көөрү-биле республиканың ийи чүс ажыг партия болгаш совет ажылдакчылары, тудуг организацияларының болгаш тудуг индустриязының удуртукчулары, банк удуртукчулары эрткен субботада СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чыылган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат аңаа илеткел кылган.

Эрткен чыл тудугжуларга берге чыл болган деп, СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа чөвүлел хуралды ажыдып тура чугаалаан. Частырыглар турганындан кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле байдалды чидиглендирген турган. Маңаа үндезилеп частырыгларны ханы анализтеп көргеш, моон шын түңнелди үндүреринче А. И. Ванжа хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Объектилерни ажыглалга кииреринге бүгү тудуг комплекизиниң ажылынга кол угланыышкын болган турар ужурлуг. Беш чылдың дөрт чылында доостунмаан тудуглар чүс миллион рубль четкен болгаш нормада көрдүнген деңнелинден ушчок ажа берген.

Социал-экономиктиг хөгжүлдеге когарал чедирбейн «ажыглалга киирбейн барып болур» объектилер республикада чок деп илеткелге демдеглээн. Туттунуп турар болгаш тудар деп планнап турар бүгү тудуглар чоннуң чаагай чоруун бедидеринге амыдыралчы эргежок чугула. Чижээ, чурттаар оран-бажың-биле хандырылганы деңнээр болза, Тыва Россия Федерациязында эң сөөлгү черлерниң бирээзинде турар. Моон уштунуп алыр дизе, тудуг индустриязының күчүзүн чоокку үеде улгаттырары база чаа бажыңнарны тударын, оларны ажыглалга кииреринн дүргедедири негеттинип турар.

Эрткен чылдың планының күүсеттинмейн барган бир чылдагааны тудуг материалдарының чедишпезинде болган. Республикага ниитизи-биле ажыл-агый аргазы-биле тудуг тударының күсели-биле тудугнуң хемчээлиниң өзүлдези чедип алдынган-даа болза, кол керээлиг тудуг организациялары 1988 чылдаазындан-даа · дора ажылдаан.

Эрткен чылын «Тыва тудуг» каттыжыышкыны 12,3 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип албаанындан тудуг планы күүсеттинмейн барган. Каттыжыышкынның «Шагаан-Арыг» тудуг трези планын дөңгүп-ле 63,2 хуу күүсеткен болгаш чүгле 5,7 миллион рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алган, Кызылдың бажың тудар комбинады 200 ажыг квартираны чедир бербээн.

Бо бүгү чүге чедиргенил дээрге, чылда-ла 50—55 миллион рубльди шиңгээдип алыр статузун каттыжыышкын бадыткап шыдавайн барган болгаш ийиги категорияның трезиниң деңнелинге чедир кудургайлап бадып келген. Мынчап кээрге, каттыжыышкынның аппарадының ажылдакчыларының ап турар акша-шалыңы тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинге дүүшпейн турар.

«Тыва агроүлетпүр тудуг», «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкыннары болгаш оон-даа өске тудут организациялары керээлиг ажылдарның хемчээлин 1988 чылга деңнээрге, элээн кудулаткан. Республиканың чурттакчы чонунуң социал-амыдырал байдалын экижидер айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турар үеде байдал мындыг дүвүренчиг боор турар-дыр. Ынчангаш чурттаар оран-бажың тудуунуң программазы күүсеттинместээринин кырында келген. Школалар, уруглар садтары, эмнелгелер, клубтар тудары оожум темпилиг боор турар. Көдээ суурларның чаагайжыдылгазы барык-ла чоруттунмайн келген.

Объектилерни ажыглалга кииреринниң хуусаазының узап турарының чылдагааны хамыктың мурнунда кылган ажылдың төлевирин тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин барымдаалап төлеп турганында. Мынчап кээрге, тудугжуларның материалдыг сонуургалы чок боол турарында. Бо бүгүнүң түңнелинде дооспаан тудугларның саны көвүдеп турар.

Чагыкчылар-биле санажылга системазы өскерилгени-биле бо чылдан эгелеп тудугга байдал өскерлир ужурлуг. Нормада көрдүнген хуусаазында объектини дужааган соонда тудугжулар алза чогуур арыг орулгазын алыр апаар. Хуусаазында дужаавайн баар болза, шак ындыг тудуг организациязын банк торгап болур. Планны болгаш кылыр ажылдарның графигин тодаргай тургускаш, ооң күүселдезин чедип алыры кончуг чугула болу бээр.

Ынчалза-даа республиканың тудуг комплекизинге үндезин өскерилгени чедип алыры кончуг берге. Чөвүлел хуралдың киржикчилери бо дугайында санал-оналынгадаа чугаалаан. Объектилерни хуусаазында ажыглалга кирериниң чаа шыңгыы негелделериниче шилчиириnге дыка хөй тудуг организацияларының удуртукчулары ам-даа белен эвес боол турар. План тургузарда база чагыкчылар-биле керээ чарарда корум-чурум чок чорук ам-даа бар боол турар. Республиканың чаңгыс-даа тудуг организациязы чөвүлел хурал болур хүнге чедир-ле бо ажылды кылып албаан болган. Ооң чылдагааны материалдыг курлавырларны, техниканы, ажылдаар кижи санын безин тодарадып кагбаан, контроль чурагайлары безин чокка үстүүртен берип каан план боол турарында.

. Чижээ, бердинген планны күүседир дизе, экономистерниң санап турары-биле алырга, «Тыва тудуг» каттыжыышкынында барык бир муң беш чүс кижи чедишпес. Ындыг бе дээрге каттыжыышкын оларны чурттаар чер-биле болгаш тудуг материалдары чедишпезинден ажыл-биле хандырып шыдавас боол турар. Бо айтырыгны элээн каш чыл шиитпирлеп чадажып турар.

— Программа күүсеттинген, материалдыг курлавырлар-биле хандыртынган турар ужурлуг — деп, «Тыва тудуг» каттыжыышкынының начальниги И. А. Остапец чугаалап турар. Тууйбу чеже хереглеттинерин ол тодаргай чижектерге чугаалаан. Чижээ, бир миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылын кылырынга беш чүс муң санныг тууйбу херек, а эрткен чылын каттыжыышкынга тускайлап берген тууйбу кончуг эвээш болган. Бо чылын байдал база-ла оон дээредевес хире. Шалың төлевириниң фондузун «ажыглавайн» турарындан «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынның тууйбу заводтары продукция бүдүрерин көвүдедиринге сонуургал чок боол турар.

Республикадан дашкаар сөөртүп эккеп турар материалдар-биле тудугларны хандырарын экижидер дугайында Тываның күрхандырылга эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы М. К. Доржукай сөс безин этпээн. Шеверлел кылыр материалдарның болгаш сантехниктиг дериг-херекселдерниң бүгү хевирлериниң талазы-биле киирген чагыглар долу хандыртынмаан. Бо организацияның багай ажылын санал берген кижи бүрүзү чемелээн. Оон туржук, «Тыва кобальт» комбинаттың директору А. А. Голиков ооң удуртуп турар бүдүрүлгезин хандырарын республикадан өске черге бээр болза, экидир деп санал берген.

Санал берген кижилерниң чугаазы чаңгыс-ла айтырыгга доктаар болган. Ону канчаар шиитпирлеп аптарын хуралдың киржикчилеринден окп-ле билиптер кижи база чок болган.

Бодап-даа көрүңер даан. Хоорайның «адаларының» ам-даа түңнел үндүрүп чадап турары частырыгларның түңнелинде чурттаар оран-бажың программазының талазы-биле хожудаашкын 600—700 квартира, хуузунда бажың тудуп алыры ам-даа сайзыраваан, Кызыл хоорайның бадылап каан чиңгине планы чок боол турарын Кызыл хоорküскомнуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш чугаалаан.

— Үзе бадылап каан планывыс бо чылын чок, тууйбу чедишпес, артык кезектер чок боол турарындан машиналар болгаш механизмнер анаа туруп турар, ыяш кезип алыр участок тускайлап бээр дугайында Туранның ыяш белеткээр пунктузунга киирген айтырыывыска мынчага чедир харыы ап чадашкан бис — деп, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазы Г. М. Шубник аңаа ушкашкан.

Тудугжуларны чурттаар оран-бажың-биле, уруглар садтары-биле хандырбайн чыткаш, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң хөгжүлдезиниң дугайында канчап чугаа кылыр боор деп, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң секретары А. И. Августовский чугаалаан.

Капитал септелге кылып турар үеде солуптар чуртталга фондузун тускайлап бээр айтырыг шиитпирлеттинмейн турарындан чадажып турар улус-тур бис, деп «Тыва хамааты тудуг» трестиң кол инженери В. А. Монгуш агартынган. «Тыва сут-мелиорация», «Тыва автоорук» каттыжыышкыннарының удуртукчулары Н. А. Жоголь, В. К. Трофимов база санал берген.

Чөвүлел хуралдың түңнели чүү болганыл? Мындыг айтырыгны хуралдың киржикчилерн бот-боттарынга салчып турган. СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжаның түңнел чугаазы маңаа харыы база боол болур. Хуралдың киржикчилерн байдал нарын-дыр деп түңнелге келген. Ынчангаш план тургузарда кончуг харысалгалыг болур, перспективаны өөренип көөр, бодунуң хууда эрге-ажыын бодап орбайн, бүдүрүлгени калбартырының оруктарын дилеп тывар деп түңнелге келгеннер.

Михаил ГУЩИН.

АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДИИН БЕДИДЕР

Экономиканы структура талазы-биле эде тургузарынче, ону социал углуг чаартырынче болгаш саң-хөөнү экижидеринче угланган хемчеглер 1989 чылда боттанган деп 1989 чылда ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Статистика талазы-биле күркомитединиң дыңнадыында чугаалап турар. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге бодаарга, хереглелдиң эт-херекселдерин бүдүрүп үндүрериниң темпилеринге немелде өзүлде чедип алдынган. Камгалал үлетпүрүн тайбың сорулгаларже шилчидери эгелээн. Социал адырже инвестицияны мурнадыры күштелген. Хереглелге болгаш бүдүрүлгечи эвес тудугга курлавырларның үлүг-хуузу национал орулгада эрткен 1988 чылда 82,3 хуу турган болза, 1989 чылда оон 83 хуу болган. Чоннуң чаагай чоруун бедидер талазы-биле чылда айыттынган төпчүткен хемчеглер күүсеттинген. Пенсияларның эң биче хемчээлдери өскен.

Эрткен чылын ниити национал орулга 3 хуу, бүдүрүнгени национал орулга — 2,4 хуу, ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү — 2,3 хуу (өртектиң херек кырынга өскерлиишкиннериниң салдарын санаваска) немей өскен. Ажыл-агыйны башкарып чорудурунуң чаа-чаа хевирлерин ажыглаары калбарган.

Ооң-биле чергелештир чуртта экономиктиг байдал нарын болуп артыышаан. Хереглел рыногунда дүжүүрлүг чорук күштелген. Экономика хөгжүлдезиниң дүргедээшкини кудулаан. Чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң чыл планының чугула хөй көргүзүглери күүсеттинмээн.

120,8 миллиард рубль түңнүг кылдыр планнаттынган күрүне бюджединиң чарыгдалдары саң-хөөнү экижидер талазы-биле хемчеглер комплекизин чорутканының түңнелинде, 92 миллиард рубль чедир кызырылган. Күрүнениң иштики өрези 400 миллиард рубль четкен.

Саарылгадан үндүрүг 111,1 миллиард рубль түңнүг болуп бюджетче кирген, мурнундагы чылдың деңнелинден 10,1 миллиард рубль азы 10 хуу ажыг болган. Мур-

(Төнчүзү 2-ги арында).

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

АК-ДОВУРАК. (Телефон-биле). Январь 30-де «Тыва даг-дугу» комбинаттың күш-ажылчы коллективтер төлээлериниң хуралы Культура ордузунга болган. Ону партком секретары А. Н. Шулепов ажыткаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга сөс берген. 1989 чылдың түңнели-биле ук коллектив республиканың социалистиг чарыжынга тиилекчи болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, обл-профчөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчир Кызыл тугун чаалап алганы-биле холбаштыр ак-довуракчыларга изиг байыр чедиргеш, ол шаңналды тывыскан. План күүселдезинден аңгыда, комбинаттың удуртулгазы социал айтырыгларже улуг кичээнгей салып турарын эш Ч.-Д. Ондар демдеглээн.

Оон аңгыда, Чадааның № 871 национал-девискээр соңгулда округундан ону РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткенинге өөрүп четтиргенин соңгукчуларга илереткеш, бодунуң программазын база таныштырган.

Хуралга «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиңгине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Г. В. Парандин, кол инженери Д. М. Свавильный, партком секретары А. Н. Шулепов олар чүве чугаалааш, коллектив моон соңгаар-даа планныг даалгаларын күүседири дээш күжениишкинниг ажылдаар дээрзин бүзүреткен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Соңгукчуларнын кичээнгейинге

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 120 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун округтуң соңгулда комиссиязы дыңнадып тур:

Киров Сергей Дамбаевич,
Мельниченко Виталий Павлович,

Оюн Галина Ямырынзаевна,

Соколов Святослав Алексеевич,

Щербинин Александр Петрович.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 3-те 10 шакта СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга болур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының талазы-биле Кызыл № 16 соңгулда округунга депутаттың дараазында кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болурун округтуң соңгулда комиссиязы дыңнадып тур:

Будук-оол Кара-Сал Дагбаланович,

Грешилов Виктор Васильевич.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 3-те 14 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

Соңгукчуларны ужуражылга хуралдарынга идепкейлиг кээп киржирин чалап тур.

Вероника Дотпаа — школачы чылдарындан тура мал ажылының чажыттарын билир уругларның бирээзи. Ооң ава, ачазы, кырган аданези — уктуг хойжулар. Чаш анай-хураганны ажаап азыраар деп чүве ындыг-ла белеп эвес. Бир-бир бодаарга, чаш уруг азырааны-биле дөмей. Чаа төрүттүнүп келгенде буттары безин сириңейнип турган чүвелер шору доругa бергеш, дешкилежип эгелээр.

Бии-Хем районнуң Сесерлиг школазының үстүкү класcчылары бо үеде, хой төрүп эгелээрге-ле, күш-ажыл практиказын малчын кодаңнарга эрттирер. Школачыларның профугланыышкыны деп-ле хурал-суглаага отчёттап турар, шүгүмчүлединп-даа турар ажылывыстың бирээзи ол-ла болгай. Кажан кижи боду холу-биле тудуп кылып турганда, ам ажыл кандыгыл деп чүвени эскерип, билип эгелээр. Мал ажылының кичээлдерин хөй сөс чокка мындыг практика-биле солуур болза, оон түңнел үнүп болур. Практикалаан уругларның хөй кезии кээл малчыннай бээр ийик. Ынчалза-даа күш-ажыл деп чүвени карак-биле көрүп, хол-биле тудуп тургаш кылырга, ёзулуг амыдыралчы практика ол болур.

ЧУРУКТА: онгу класcчы сакманчы Вероника Дотпаа.

ЧАГЫГЛАРНЫ БЕРГЕННЕР

Тыва АССР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Баян-Тала № 64 соңгулда округундан депутаттың кандидады СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары Мөңге Дииниеевич Кара-Сал-биле ужуражылга хуралы Баян-Тала суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен.

Ужуражылга хуралынга соңгукчулар идепкейлиг хөйү-биле киришкен.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи Баян-Тала ортумак школазының директору Виктор Очурович Сат соңгукчуларны М. Д. Кара-Салдың допчу намдары болгаш ажыл-чорудулгазы-биле таныштыргаш, депутаттың кандидадынга ол ылап-ла төлептиг деп чүвени бүзүреткеш, ол дээш соңгуурунче соңгукчуларны кыйгырган. Дараазында депутаттың кандидады М. Д. Кара-Сал соңгукчуларны соңгулда мурнунуң программазы-биле таныштырган. Соңгукчулар депутатка кандидаттың дугайында эки сөстерни чугаалап, чагыгларны аңаа бергеннер. Сөс ап, чүве чугаалааннар дараазында чагыгларны киргеннер: совхозтуң девискээринге аалчылар бажыңы биле столоваяны, хүреш залын тударын. Кызыл-Хадыңның суггарылга системазын эде кылырын, суурнуң эмнелгезин 15 орунну́г кылдыр эде тургузарын. совхозка 140 орунnуг ясли-садиктиң тудуун чорударын дилээннер. Оон аңгыда, Баян-Тала көдээ Соведиңге автомашинаны, малчын кодаңнарга бир чаа автомагазинни үндүрер айтырыгны өөренип көөрүн дилеп турарлар база бар. Баян-Тала ортумак школазын чаңгыс ээлчеглиг өөренир кылдыр тургузары-биле немелде тудугну болгаш өөредилге мастерскалзын тударын, 15 малчын кодаңнарны электри чырыы-биле хандырары, төрүүр кодаңнарга бир-бир чуртталга бажыңнары, пенсияже үнер четкен малчыннарның чурттаары-биле суурга бажыңнарны тудары-биле холбашкан чагыглар база кирген.

Мөңгүн-оол КУУЛАР.

Соңгулдаларга уткуштур

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызылдың № 120 соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров-биле Кызыл хоорайда Калинин кудумчузунуң соңгукчуларының ужуражылгазы болган.

Ужуражылга хуралын хоорайның № 4 бажың эргелелиниң партия эге организациязының төлээзи А. Ф. Атаманова ажыткаш, С. Д. Кировтуң бүзүреттирген кижизи, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү И. Д. Келик-Сеңгиге сөс берген. Ол РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. Д. Кировтуң допчу намдарын соңгукчуларга таныштыргаш, март 4-те болур соңгулдаларга чоннуң төлептиг оглу С. Д. Киров дээш бадылаашкынныарын бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Депутатка кандидат Сергей Дамбаевич Киров сөс алгаш, бодунуң программазын соңгукчуларга таныштыргаш, бир эвес депутат кылдыр соңгуур чүве болза, ол бүзүрелди ажыл-херекке шыңзыктырып, бодунуң күжүн, билиин чонга бараалгадырын хүлээнип чугаалаан.

Депутаттың кандидады соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга делгереңгей харыыларны берген.

Билчит МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Кандидаттар-биле ужуражылгалар

БӨГҮНГҮ БОЛГАШ ДААРТАГЫ ХҮН

Январының сөөлгү хүннеринде ССРЭ-ниң улус депутады, Мугур-Аксы № 83 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың мурнуу-барыын девискээри — Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарының малчыннары-биле ужурашкан.

Саглы суурнуң Культура бажыңынга улус Григорий Чоодуевичинин четтикпейн манаан. ССРЭ-ниң улус депутады-биле ужуражылгага «Кызыл тук» совхозтуң ажыл-ишчилери чыглып келгеш, республиканың бөгүнгү болгаш даартагы хүнүнүң дугайында айтырыгны ханы билир кижиден медээни ап, үезн келген айтырыгларга харыыларны дыңнаан. Сонуургалдыг чугаа шак ажыг үеде үргүлчүлээн. Г. Ч. Ширшин Тываның ажылчы чоннарының беш чылдың дөрт чылдарында чедиишкиннериниң, девискээрниң келир үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының дугайын чугаалаан.

Республиканың экономиказында таарымчалыг талаларны демдеглевишаан, девискээр бот-орулга-чарылгага белеткенириниң эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырган. Ол сорулгага дүүштүр хой кежи-биле топ дааpаар фабриканы тудар. Аңаа республикадан дашкаар колдуунда өртек-үне чокка чоруп турар алгы-кешти болбаазырадып тургаш, ажыглалга киирер. Дүктү дыдып аргыыр пөс-таавы бүдүрүлгезин ажыдары планда көрдүнүп турар. «Тыва даг-дугу» комбинатка бо чылдың төнчүзүнде асбокартонну бүдүрүп үндүрерин эгелээри көрдүнген. Ол чөрлерин төлевилел күчүзүнге чедир ажылдады бээрге Тываның экономиктиг байдалы элээн экижиир. Ынчалза-даа ол ажыл-херек чоокку-даа үениң болза, дөмей-ле келир үениң деп чүве билдингир. Бөгүн ам ажылдап турар бүдүрүлгелериниң фонд эгиндилгезин бедидери негеттинип турар. Чоннуң хереглел бараанналарын бүдүрерин көвүдедир. Продукцияның хемчээлин өстүрер курлавырларның бирээзи артык күш-ажылчы курлавырларлыг суурларга бүдүрүлгелерниң салбырларын тургузары болур. Ол чорук продукцияның көвүдээри-биле чергелештир аныяктарны ажылга тургузарының айтырыын шиитпирлээрнге дузалаар.

Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының мурнунда улуг сорулгалар туруп турарын Г. Ч. Ширшин демдеглээн. Олар база чугула —республиканың чурттакчы чонун сүт, эът, ногаа, картофель-биле четчир кылдыр хандырар. Бир эвес ону чедип алыр болза, хоорай биле көдээниң аразында чогумчалыг бараан солчулгазы тургустунуп болур. Аргалар бар черлерге малдың тус чер уксаазын арттырар болгаш ооң продуктулуун бедидер херек.

Улус ажыл-агыйынга, ылаңгыя ырак районнарга электроэнергияны алырының чаңчыл ёзугаар аргаларындан аңгыда, хаттың, хүнүң, бичии хемнерниң энергиязын кижиниң чаагай чорууңга бараан болдурарының эргежок чугулазын депутат демдеглээн.

Республиканың экономиказын көдүрериниң кол чүүлдериниң бирээзи улустарның быжыг пайыралы болур ужурлуг болбайн аап. Чүгле шуптузу чаңгыс демниг туржуп тургаш, салдынган сорулгаларны ниити күжениишкин-биле чедип алыр, чоннуң эң эки чаңчылдарын катап тургузар, кем-херек үүлгедир чорукту узуткап чок кылыр.

Чыылганнар Г. Ч. Ширшинге дыка хөй тодаргай айтырыгларны салып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң талазы-биле санал-оналын солушкан. Чижээ, Саглы ортумак школазының башкызы В. Кара-Сал көдээ национал школаларга орус дылды башкылаарының айтырыгларынга доктааган. Ортумак школа дооскаңнарның билииниң шынарын ам-даа бедидери чугула, чүге дээрге олар дээди өөредилге черлеринче, техникумнарже өөренип кирерде бергедээшкиннерге таваржып турар. Көдээде специалистер ам-даа чедишпес хевээр.

Григорий Чоодуевич Хандагайты — Мугур-Аксының оруун салып турар көвүрүг тудукчуларының түр турлаанга дүне када элээн орайтай бергенде четкен. Ол орук чер аразын элээн кызырар болгаш районнуң хөгжүлдезинге чаа тыныштыы ажыдар.

Г. Ч. Ширшин дараазында хүннүң эртенинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыг бригадазының сарлыкчылары, өшкү кадарчылары — бот-тарының соңгукчулары-биле ужурашкан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи Мөңгүн-Тайганың бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Д. Б.-О. Хомушку кандидаттың амыдыралчы оруунуң дугайында чугаалаан. «Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы Г. Ч. Ширшинниң идепкейлиг киржилгезн-биле хүлээп алдынганынче чыылганнарның кичээнгейин ол угландырган.

Ол канчаар күүсеттинип турарыл? Сөөлгү дөрт чылдың дургузунда районда уруглар садиктеринде орун-нар саны барык ийи чартык катап өскен, спортзал, чунар-бажың, школа мастерскаялары болгаш өске-даа социал-культура объектилери туттунган. Мугур-Аксында 300 телефон дугаарлыг АТС, колбаса бүдүрер цех, ногаалар шыгжаар чер ажыглалда кирген. Үлетпүр, аъш-чем бараанnары-биле хандырылга элээн экижээн. Он-он өг-бүлелер чаа бажыңнарже көшкүлээн.

Соңгукчулар боттарының ээлчээнде чамдык чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге дуза кадарын Григорий Чоодуевичиден дилээн. Ылаңгыя малдың одарын ажыглаарын чурумчударын, оларның шөлүн калбартырын саналдап турган. Ужуражыышкынга санал берген СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары В. Т. Хемер-оол, Г. Ч. Ширшин дээш бадылаашкынын бээринче чыылганнарны кыйгырган.

Г. Ч. Ширшин «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыннары-биле ужурашкаш, оларның айтырыгларынга харыылаан. Ажыл-агыйның малчын кодаңнарынга барып чораан. База ол ыңкаш районнуң партия, совет, ажыл-агый ажылдакчылары-биле беседа кылган.

(Бистиң корр.).

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның улус депутаттарының бүрүткеттинген депутаттарының кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазы соңгулда участоктарында эгелээнин хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Депутаттарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери боттарының соңгукчулары-биле ужуражылгаларын информастыг пропаганда төптери-биле баш бурунгаар болур хүнүн, шагын дүтүржүп чугаалажып алыры чугула дээрзин айтып тур.

• • •

Кызыл хоорайның улус депутаттарының № 41 соңгулда округундан бүрүткеттинген хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат Г. И. Белоногова бодунуң кандидатуразын ужулганын хоорайның округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Ооң-биле холбаштыр күш-ажылчы коллективтерге, хөй-нииити организацияларынга, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтеринге депутаттың кандидадынга чаа кандидатураны дендидерин хоорайның округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Хоорайның округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР: ЧАДААНА № 871 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Кызыл-Эник Кыргыс КУДАЖЫ

Кызыл-Эник Кыргыс Кудажы 1929 чылдың декабрь 13-те Улут-Хем районнуң Ийи-Талга төрүттүнген. Шагаан-Арыгның чеди чыл школазын дооскан соонда МЧАЭ-ге, колхозка ажылдап турган.

1951 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Тере-Хөлге башкылаан. Ол 1953 чылда парлалга ажылынче шилчээн. 1956 чылга чедир «Сылдысчыгаш» солунунуң харысалгалыг секретарынга ажылдаан. 1960 чылда Кызылга пединститутту дооскан соонда «Тываның аныктары» солунунуң редакторунга томуйлаткан.

К. К. Кудажы 1964 чылда Москвага СЭКП ТК-ның чанында Партияның дээди школазын дооскан, ол-ла чылын «Шын» солунунуң редактору болган. Ооң соонда ном үндүрер черниң болгаш «Улуг-Хем» альманахтың редакторунга ажылдап турган. Сөөлгү он чылдарда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черниниң даргазы турган.

К. К. Кудажы хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, чогаадыкчы ажыл-херекти уламчылап турар. ВЛКСМ обкомунуң бюро болгаш обком кежигүнүнге, СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга, Кызыл хоорай Советиниң депутадынга соңгудуп чораан. Ам ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң ревизия комиссияларының база Азия, Африка чурттары-биле эп-сеткил каттыштырылгазының совет комитединиң кежигүнү. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң Улустуң чогаалчызы, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң шаңналының лауреады.

Кызыл-Эник Кудажы 1959 чылдан СЭКП кежигүнү.

Ол «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле болгаш медальдар, хөрек демдектери-биле шаңнаткан.

* * *

1. Бистиң ниитилеливисте революсчу эде тургустуушкунну көдүрүп үндүрген болгаш ону баштап турар СЭКП-ниң авангардчы ролюн чоң ортузунга улам бедидер дээш, демократия, ажык-чарлыг чорук, партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш хөй-ниити өске-даа органнарга альтернативтиг соңгулдалар бирги одуругга чайгылыш чок турзун дээш демиселге шиитпирлиг кирживир.

2. «Бүгү эрге-чагырганы Советтерге!» деп ленинчи кыйгырыгны база катап эгидер дээш шудургу демисежир. Чер бүрүзүнге — хоорайга-даа, көдээге-даа Советтер бүгү чүвениң — черниң, сугнуң, өске-даа чүүлдерниң ээзи болган турар ужурлуг.

3. Политика талазы-биле деӊ эвес чорукту узуткаар дээш демисежир. Бюрократизмниң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур туржур. Албан черлериниң бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга, көдээ болгаш районнар, хоорайлар Советтериниң күүскомнарының даргаларынга, министр болгаш оон-даа өрү албан-дужаалдарга партия кежигүнү эвестерни, профэвилел, комсомол кежигүннерин томуйлаары чугула. Ол ышкаш республиканың удуртулгазынга, өске-даа албан черлеринге тыва чоннуң амыдырал байдалын, дылын билир кижилерниң ажылдаарын чедип алыр.

Удуртукчу албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаарда, соңгуурда ниити чурттакчы чоннуң сан составын ханы барымдаалаарын чедип алыр.

4. Социал деӊ эвес чорукту узуткаар дээш демисежир. Чижээлээрге, сөөлгү үеде бүгү ажылдакчыларның акша шалыңы улгаткан. Ынчалза-даа дээди эрге-чагыргада кижилерниң шалыңын хөлүн эрттир өстүрген. Мындыг чорук бистиң ниитилеливисте ертек аартап турар үеде чоннуң ортузунга социал деӊ эвес чорукту улам чидиглендирген. Бо чөрүлдээлиг айтырыгны чөптүг, шын шиитпирлээр дээш туруштуг киржир.

5. Көдээде кол бүдүрүкчү күш, чурттуң Аъш-чем программазының ёзулуг боттандырыкчылары болуп турар малчын кижилерже көрнүр үе келген. Малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң доктаалын амыдыралга боттандырар, республиканың эът, дүк дээн ышкаш чугула чиг эдин республикага болбаазырадып ажыглаар, кагдынган суурларга ботору-чарылга кооперативтерин тургузар, оларга хууда мал өстүрер, черни арендада ёзугаар ажыглаар эргелерни бээр дугайында мурнунда көдүрткүнген айтырыгларны туюлунга чедирер дээш демисежир.

6. Тыва национал культураның эртеш төөгүзүн, чаагай чаңчылдарын болгаш төвүт медицинаның үндезиннерин шинчилээр төптү тургузар талазы-биле хемчеглер алыр.

7. 30 болгаш 40 чылдарда база 50 чылдарының эгезинде репрессияга таварышкан кижилерни агартыр, оларның ат-алдарын катап тургузар, өг-бүлелериниң кежигүннеринге моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирер херекке идепкейлиг киржир.

8. Кем-херек үүлгедир чорукта, алкоголизмге, наркоманияга удур демиселди улам шыңгыырадыр айтырыгларны ам-даа доктаамал көдүрер. Ажыл чок чорукту узуткаар дээш демиселди күштелдирер. Оларның аргаc үмезин негелделерин дыңнаар сорулга-биле ажылдаавайн турар аныяктарның суурлар, районнар чыыштарын эрттирер айтырыгны тургузар.

9. Республиканың экономиказын, культуразын хөгжүдеринге ажыктыг ажылчыннардан, тускай эртемниглерден аңгыда, өске черлерден кээп турар кижилерниң агымын кызыгаарлаар, оларны Советтерниң чөпшээрели чокка ажылга хүлээп алыр, киир бижиир, ээлчег чок бажың бээр чорукту шуут соксадыр хемчеглерни чедип алыр дээш ажылдаар.

10. Үлетпүрнүң, аъш-чемниң амыдыралга эргежок чугула бараалнарын садарын чурумчудар, ону чүгле республиканың чурттакчыларынга садарының аргаларын дилеп тыварынга идепкейлиг киржир. Бир эвес бо хемчегни бөгүн эгелевес болза, даарта орай болур. Ховар бараалнарны ээлчег чок садар чорукка удур шыңгыы демисежир.

11. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тыва улуг-улуг чедиишкиннерни чедип алган. Ынчалза-даа төп областарга, крайларга деңнээрге, Тыва экономика, культура талазы-биле он-он чылдар чыдып калган дээрзин барымдаалааш, бир эвес чон депутат кылдыр соңгуп алыр болза, партияның болгаш чазактың удуртукчулары бистиң республикага кээп, Тыва АССР-ниң амыдырал байдалы, ажыл-ижи-биле таныжып, боттуг дузаны көргүзерин чедип алыр сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлелиниң мурнунга айтырыгта нары-шээр чок тургузар.

12. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң республиканың бүгү чурттакчы чонунга эң чогумчалыг болуру дээш туржур.

13. Бойдус камгалалының айтырыгларын чидии-биле көдүрер. Республиканың хемнерин, хөлдерин, кижилерниң кадыкшылын экижидер чөрлерин чөп ажыглаар, ниити бойдусту бокталдырбас талазы-биле хемчеглер алыр.

Чимит-Доржу Байырович ОНДАР

Чимит-Доржу Байырович Ондар 1932 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Кызыл-Тайга суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Ч.-Д. Б. Ондар 1960 чылда Ленинградтың М. И. Калинин аттыг политехниктиг институдун дооскан соонда эгелээн. 1960 чылдан 1964 чылга чедир Кызылдың пивзаводунга энергетика болгаш механизация талазы-биле инженеринге, «Көдээ электри тудуг» тудуг-монтаж эргелелиниң начальнигинге ажылдап турган. 1964 чылда эш Ч.-Д. Б. Ондар ССРЭ-ниң Тудуг үлетпүр материалдар министерствозунуң «Тыва даг-дүгү» комбинадының директорунга томуйлаткан. 1967 чылда Ч.-Д. Б. Ондарны «Тыва тудуг» тресттиң эргелекчизинге шилчиткен. 1976 чылдың январьда ол Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга депшиттирген. 1977 чылдың июньда Ч.-Д. Б. Ондарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаан, а 1984 чылдың декабрьда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазынга соңгаан.

Ч.-Д. Б. Ондар РСФСР-ниң Дээди Советиниң онгу болгаш он бирги чыыштарының депутадынга, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бүгү-ле чыыштарының депутадынга соңгудуп келген. СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. СЭКП-ниң XXVI съездизиниң делегадынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилериниң киржикчизи.

Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга үре-түңнелдиг ажылы дээш Ч.-Д. Б Ондар Күш-ажылдың Кызыл Тук, Улустарның Найыралы, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер база медальдар-биле шаңнаткылаан.

* * *

Коммунист болгаш СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң кежигүнү кижи болганымда СЭКП ТК-ның «Совет улуска Кыйгырыында» болгаш РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының база улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга Тываның область организациязының политиктиг платформазында кирген бүгү чүүлдерни бүрүн деткивишаан, оларны херек кылырында боттандырарынга бүгү күжүм-биле дузалаар мен.

Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Совети хоойлулар чогаадып тургузар талазы-биле улуг ажылды кылып турар. Хүлээп алдынар ук хоойлулар бүгү деңнелдерниң Советтериниң ёзулуг бүрүн эрге-чагыргалыг болурунга болгаш оларның ажылын идепкейжидеринге дузалаар. Советтерниң социал айтырыгларны эки шиитпирлептер база амыдырал-чуртталганы экижидиптер аргазы чок апарган деп санал-оналчонда тургустуна берген. Ынчангаш эрге-чагырганы бүрүнү-биле чер-чер Советтеринге шилчидип бээр, оларның бюджеттерин тургузарының, боттарының девискээрлеринге кандыг айтырыгларны кандыг хевирлиг болгаш кайызын мурнады шиитпирлээриниң талазы-биле эрге-хоойлу механизмнерин дүрген шиитпирлээри кончуг чугула боор турар. Республикаларның, тус-тус девискээрлерниң бот-боттарының арaзынга харылзаа тударының болгаш бараан солчуруунуң чогуур механизминиң ажылдап кылырын дүргедедирин чедип алыр мен.

Мени, республиканың өске чурттакчылары-биле бир дөмей, чүнүң-даа мурнунда чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыы кончуг дүвүредип турар. Улус ажыл-агыйының, культура тургузуушкунунуң кол айтырыгларындан аңгыда, көдээ ажыл-ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның, ивижилерниң, ыракты одарларда турар мал ажылдакчыларының материалдыг болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалдарын экижидери, кижилерниң мөзүшынар кижизидилгезин күштелдирери, корум-чурумну экижидери кончуг чугула боор турар. Оларны шиитпирлээриниң чамдык талаларынга доктаап көрейн.

Чүнүң-даа мурнунда, аъш-чем хандырылгазының айтырыы. Бо айтырыгны шиитпирлээрин дүргедединге, агроүлетпүр комплекизиниң бүгү адырларының материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга чугула немелде курлавырларны дилеп тывар херек. Оон-биле чергелештир ыракты районнарга болгаш куду орулгалыг ажыл-агыйларга дузаны көргүзери чугула. Үлетпүр бүдүрүлгелери-биле совхозтар арaзынга дорт харылзааларны тургузар. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны хөгжүдүп болур черлерге ону хөгжүдер, кооперативтерни болгаш арендалыг өг-бүлелерни организастаар. Ажыл-агыйны чорударының бо хевирлерин республиканың барыын районнарында кагдынган черлерге болгаш хонаштарга ажыглап болур. Амгы үеде көдээ өг-бүлелерниң 24 хуузу мал туттайн, 20 хуузу огород ажылы кылбайн турар. Аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң бир чугула курлавыры ында деп санааш, көдээ чурттакчыларның хууда ажыл-агыйын хөгжүдеринге бүгү талалыг дузалажыр мен. 1989 чылда республиканың эът планын күүседиринге хуу кижилерниң улуг-хуузу 16,2 хуу болган. Ол дээрге 4,8 муң тонна эът ышкажыл. Мен бодап көөрүмге, мал продуктуларын белеткээр талазы-биле күрүне чагыын совхозтар, күрүне ажыл-агыйлары күүседир ужурлуг, ынчаарга хуу кижилерден садып алдынган мал продуктуларын бүрүнү-биле болбаазырадып кылгаш, республика иштинге сайгарар болза, кончуг таарымчалыг болур болгаш аъш-чем айтырыында бергедээшкиннер шиитпирлеттинер.

Ону барымдаалааш, продукции болбаазырадып кылыр улуг эвес бүдүрүлгелерни болгаш цехтерни районнар төптеринге, чамдык совхозтарга туттурар хемчеглерни алыр мен. Ол бүдүрүлгелерге ажылдаар аныяктарны өөредип белеткеп алыр болзувусса, көдээде аныяктар ажылга хаара туттуна бээр болгаш оларның келир салгалдары база-ла ол черлерге ажылдап эгелээр.

Бо бүгүнү чедип алыры-биле көдээ черлерни чаартып сайзырадыры бирги чергелиг сорулга болур. Көдээ тудугну индустриалдыг аргаже шилчидери-биле аңаа херектиг тудуг кезектерин кылыр комбинатты туткаш, республикада туулбу заводтарының күчүлерин долу ажыглап эгелээр болза, көдээ чурттакчыларның амыдырал-чуртталгазын көскүзү-биле экижидип болур. Совхозтар төптеринде чурттап турар кижилерни, ылаңгыя назылап кырый бергеннерни чаагайжыды туткан квартиралар-биле хандырып, көдээ чоннуң медицина, садыг болгаш коммунал хандырылгазын экижидерин чедип алыры чугула.

Республиканың барыын талазында чурттакчылыг черлер бо үеге чедир электри-биле чедир хандыртынмаан. Бай-Тайгада малчыннар турлагларының 25 хуузу. Өвүрде чүгле 8 хуузу электри энергиязын ажыглап турар. А Мөңгүн-Тайгада электрижиттинген малчын кодан шуут чок. Ынчангаш Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы арaзының электри шугумунуң тудуун дүргедедирин болгаш Ишкин — Ийме — Баян-Тала арaзынга автобус шимчээшкинин долгандыр чоруп турар кылдыр тургузары-биле Хемчик хемге база бир көвүргүвү туттурарын кызыдар мен. Кызылда малчыннар гостиницазының тудуун контрольга ап, «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны, чер-черде аржаан суглар-ны ажыглаарын экижидер хемчеглерни боттандырарынга дузалажыр мен.

Национал харылзаалар талазы-биле мээң туружум чаңгыс — улустарның найыралын быжыглаар дээш туржур мен. Республикада чурттап турар нацияларның төлээлекчилериниң угаан-бодал болгаш культура талазы-биле үнелиг чүүлдерин улам сырый харылзаштырып хөгжүдеринге дузалаар мен. Соңгулдалыг органнарга удуртур ажылдарга специалист кадрларны республиканың чонунуң национал составын барымдаалап шилип алыр, таарыштыр тургузар болза эки.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның материал-техниктиг баазазын улам быжыглап, бүгү чонга даянып, ылаңгыя чер-чер Советтери-биле быжыг харылзаалыг ажылдап тургаш, бо талазы-биле көрдүнген хемчеглерниң боттанган турарын чедип алыр мен.

Республиканың социал-экономика болгаш культура тургузуушкунунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээри бүгү чадаларның Советтериниң депутаттарының бир демниг ажылындан хамааржыр. Ынчангаш ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан депутаттар бөлүүн тургузар бодалдыг мен. Тус-тус адырлар аайы-биле ындыг бөлүктерни тургузар болза, элээн хөй айтырыглар чоорту тодаргай шиитпирлеттинип эгелээр. Бир эвес соңгукчулар депутат маңдатты меңээ бүзүрептер болза, бо туруш-биле ажылдаар мен.

Дандар-оол Көк-Хунаевич ООРЖАК

Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак Чөөн-Хемчик районнуң Хорум-Даг суурга 1937 чылда малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң инструктору болуп, 1960 чылда эгелээн. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдуң Төп школазының курстарынга өөренип киргеш, ону дооскан соонда, ВЛКСМ обкомунуң инструктору болуп ажылдап турган. 1963 чылдың январьда Д. К.-Х. Ооржак комсомолдуң Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. Комсомолга ажылын өөредилге-биле холбавышаан, 1963 чылда ол Алтайның көдээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскан, оон соонда Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип киргеш, ону дооскан соонда СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг ажыл килдизиниң инструкторунга ажылдап турган.

1967 чылда Д. К.-Х. Ооржак ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1971 чылда партияның Таңды райкомунуң бирги секретарынга, а 1973 чылдың июньда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуткан.

1987 чылдың апрельден эгелээш, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы болуп ажылдап турар. СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады.

* * *

Эде тургустунуушкунун чугула айтырыглары болур партияның социал угланыышкынныг политиказынга даянып, чоннуң эрге-ажыктарын, негелделерин партия, совет, ажыл-агый органнарының, удуртукчуларының үе-шаанда чөптүг шиитпирлээринге идепкейлиг киржип, ол талазы-биле хыналдаларны удаа-дараа чорударын планнап турар мен.

Ажыл-агыйжы эвес, күрүнениң өнчү-хөреңгизин төтчеглээр, эрге-дужаалын соора ажыглаар, чоннуң негелде-хомудалдарын эрегей, дужуметсиг көөр, аныяктарны ажылга киирип алырда, оларга кичээнгей чок, кижилерниң ажылдаар эргезин кызар чоруктар-биле, чуртталга шөлүнүн хуваалдазын, чорударда социал чөптүг чорукту барымдаалавайн баары-биле эптеш чок болур мен.

Чоннуң эът, сүт-биле хандырылгазын чоокку чылдарда экижидер, совхозтарның экономиказын быжыглаар сорулга-биле мал-маган чидирер, төтчеглээр оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирип, ону холга алыр болгаш ол талазы-биле хыналдаларның дээштиин бедидер.

Совхозтарның, суг ажыл-агыйының болгаш суггарылга талазы-биле каттыжыышкынның суггаттыг черлерден ногааның, картофельдиң ээзэш дүжүдүн ап, ону садып сайгарып, шыгжап турарында ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демиселди күштелдирер. Тывага картофельди өстүрүп ап болуруунуң аргалары бар, ынчангаш чоок-кавы область, крайлардан чылдың-на муң-муң тонна картофельди республикаже сөөртүр чорукту эвээжедир херек.

Аъш-чем программазын чедиишкинниг боттандырарынга чоннуң хууда малының баш санын көвүдедири, бажыннар чанынга, шөлдерге ногаа, картофельди, катчымысты тарып өстүрерин сайзырадыры — улуг курлавыр. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге чоннуң чүткүлү эажок идепкейжээн, ону деткип, оларга бүгү талалыг дуза чедирери эргежок чугула. Ынчангаш чугула бо ажыл-херекке тодаргай дузаны, деткимчени шылдаар шаам-биле көргүзер мен.

Бажың девискээринге огород тарып өстүреринге берге бир чүүл — суг. Ол айтырыгны шиитпирлээри-биле бугасумунну суурларга ажыглаары, демир хоорзалар дамчыштыр суг киирип азы кудук хап ал болур черлерге ону кылырын калбаа-биле нептередири чугула. Ол ажылды чурттакчыларның коллективтерниң организастап чорударынга херек кырында дузалажыр мен.

Чонну хереглел бараанналары-биле, тывылбас ховар аъш-чем продуктулары-биле хандырарында четпестерни, эрге-дужаал ажыглаар, таныш-көрүш, төрел-дөргүл тыртыжар чоруктарны болдурбазын чедип алыры-биле. ажылчын болгаш улусчу контролёрларны ол айтырыгга идепкейлиг киржирин ажыл-чорудулгамының база бир кол айтырыы кылдыр көөр мен.

Туттунуп турар тудугларның ногуур хуусаазында, эки шынарлыг дужааттынган турарын, чоннуң хереглел бараалнарын бүдүрүп, чонга садып турарын, машина-техниканың камгалалының, адилелиниң байдалын хайгаарап, хынап көөрү дээн ышкаш экономиканың чугула айтырыглары соңгулда мурнунуң мээң программамда база көрдүнген.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле комитединиң санап турары-биле алырга, амгы үеде 2300 ажыг күш-ажыл кылып болур арга-шинектиг аныяк кижилер кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Ол — республикада чидиг социал айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш моон соңгаар школа дооскан, шериг албанындан халажып келген аныяктарны үлетпүр, транспорт, тудуг, энергетика болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа, ылаңгыя техниктиг тускай мергежилдеринге өөретпес, оларга үе-шаанда дуза чедирбес болзувусса кем-херек үүлгедир чоруктарның санын чоокку чылдарда кызып, ону болдурбазын чедип алыры берге. СЭКП обкомунуң эрткен чылдың декабрьда национал-дар арaзының харылзааларын экижидер дугайында айтырыг чугаалашкан пленумунга санал берген. республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт адырларында, ылаңгыя Кызыл хоорайда дээди ортумак тускай эртемниг аныяктарны кижилерни удуртукчуларның үе-шаанда деткивейн баарын шугумчулээн мен. Бо айтырыгларны чөптүг, үезинде шиитпирлээрин контрольга ап, бодумнуң ол саналдарымның күүселдезин чедип алыр дээш туржур мен.

Пассажирлер транспорту-биле ажылчы чоннуң хандырылгазын, вокзалдарның ажылын, садыг хандырылгазын, хөй-ниити чемненилге черлериниң ажылын экижидеринче улуг кичээнгейни угландырар мен. Улус өөредилгезиниң, культураның болгаш кадык камгалалының материал-техниктиг хандырылгазын, сан-хөөзүн шын ажыглап, чарып турарын, хандырылгазын бүгү талалыг хынап көөрүн холга алыр мен.

Программада кирген айтырыгларны харылап турар эрге-дужаалдыг, харысалгалыг кижилерниң бурууzу-биле күрүнеге материалдыг когарал чедирген, бар четпестерни этпейн баар таварылгада, оларның бир айдан үш ай чедир алыр шалыңын тырттырар ийикче, албан-дужаалындан чайладырынга чедир хемчег алыр кылдыр ССРЭ-ниң улусчу контроль дугайында Хоойлузун ёзугаар биске берген эргелерин ажыглап. ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш өске-даа хоойлуларны амыдыралга боттандырып күүседир дээш шыдаар-ла шаам-биле, кызып ажылдаар мен.

АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДИИН БЕДИДЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

нундагы чылдыынга деңнээрге, хөй орулга алдынган. Ынчалзажок, ол өзүлдениң элээн кезии өртектерни үндезин чок черге өстүргени-биле холбашкан.

Саарылгаже акша үндүрери 1988 чылдың деңнелин ашкан болгаш 18 миллиард рубль ажыр болган.

Хереглел бараанннарынга болгаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге өртектерниң херек кырынга өзүлдези 1988 чылдыы-биле деңнээрге, 2 хуу болган.

ССРЭ-ниң чурттакчы чонунуң саны 1990 чылдың эгезинге чедир 288,8 миллион кижи четкен. Чыл дургузунда чурттакчы чоннуң саны 2,1 миллион кижи өскен. Чурттакчы чоннуң өзүлдезиниң темпизиниң кудулааны чаа төрүттүнгеннерниң санының эвээжээнинден болган. Кижилерниң өзүп төрүүрүнүң ниити коэффициентизи чылда чурттакчы чоннуң төрүттүнген 1000 кижизинге хамаарыштыр 18,8 хуудан 17,6 хуу чедир кызырылган. Кижиниң назыны 69,5 чыл чедип, 1988 чылдың деңнелинге хевээр арткан.

Чурттуң күш-ажылчы курлавыры 1989 чылда 164 миллион кижи болган, чылда 0,9 миллионга өскен. Улус ажыл-агыйында 139 миллион кижи хаара туттунган. Ажылдап шыдаар арга-шинээлиг чурттакчы чоннуң ниити санындан 13 миллион хире кижи ниитилел бүдүрүлгезинче хаара туттунмаан.

Эрткен чылын күрүне бүдүрүлгелеринден болгаш организацияларындан 1,3 миллион кижи хосталган, оларның иштинден дыка хөйү амыдырал хандырылга адырының бүдүрүлгелеринче болгаш организацияларынче шилчээн.

Улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларында күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкаан, ажыл шагы үзер чорук, аңаа туруушкуннар көвүдээн, кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу улгаткан. Эрткен чылын чурттуң чамдык регионнарынга ажыл соксадыышкыннарының уржуундан 7 миллион ажыг кижи-хүнүн чидирген. Ажыл соксадыышкыннарының болуп турганындан чыл дургузунда хүннүң-не ортумаа-биле 30 муң хире кижи ажылдавайн турган. Продукцияның чүгле дөрт чидириглери (күүсеттинмээн ажылдар) 0,8 миллиард рубль болган.

Улус ажыл-агыйынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1988 чылда 220 рубль турганындан 1989 чылда 240 чедир көвүдээн. Кооперативтерде ажылдап турарларның айда ортумаа-биле ажыл төлевири (дакпырлап ажылдап турарларны база киириштирбишаан) 500 рубль ашкан.

Чурттакчы чон хереглелдиң ниитилел фондуларындан 187 миллиард рубль түңге төлелгелерни болгаш чиңгелделерни алган, 1988 чылдыынга деңнээрге, оон 11,6 миллиард рубль хөй. Оларның 50 хуу хирези акша төлелгелери болган.

Чоннуң акша орулгалары мурнундагы чылдаазы-биле деңнээрге, барык 64 миллиард рубльге көвүдээн, азы 12,9 хуу болган, планда көрдүнгенинден 57,7 миллиард хөй болган.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге чурттакчы чоннуң шыгжаткан акшазы 1989 чылда 41 миллиард рубльге өскен. болгаш 337,7 миллиард рубль четкен.

Аъш-чем продуктуларын садып алырынга ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның акша чарыгдалдары эрткен чылдаазынга деңнээрге, 4 хуу, аъш-чемге хамаарышпас бараанннарны садып алырынга — 13 хуу өскен.

1989 чылдың октябрь 1-ден эгелеп назылап кырааны дээш пенсияның эң биче хемчээлин айда 70 рубль чедир өстүрген, ол чорук 20 миллион пенсионерниң материалдыг байдалын экижидер арганы берген.

Чоннуң хереглел бараанннарын (арага аймаан киириштирбишаан) 423 миллиард рубльге (үүрмектеп садар өртек) бүдүрген, эрткен чылдаазынга бодаарга, оон 30 миллиард рубль, азы 7 хуу хөй болган. 1988 чылдыынга деңнээрге, даштыкыдан бараан хөй кирген, чижеглеп алырга, 8 миллиард рубль, азы 19 хуу болган.

Камгалал адырларының бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглел бараанннарын бүдүрери улгаткан. Ол бүдүрүлгелерни дамчыштыр бараанннар бүдүрүп үндүрериниң өзүлдези 11 хуу болган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы 102,4 хуу күүсеттинген, ооң ниити хемчээли 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 37,3 миллиард рубльге көвүдээн. Хөй-хөй бараанннарны садарынга өзүлде бар-даа болза, хереглел рыногунда байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан. Чоннуң хереглел бараанннарының шынарының багайы хөй-хөй хомудалдарны болдуруп турар.

Чурттаар оран-бажың болгаш социал культура адырының өске-даа объектилерин тударынга капитал салыышкындан 60 миллиард хире рубль ажыглаан, 1988 чылдаазынга деңнээрге, оон 6 хуу хөй. Эрткен чылын ниити шөлү 128, 1 миллион дөрбелчин метр 2,2 миллион квартира туттунган. Чуртка ниитизи-биле чурттаар оран-бажың ажыглалга киирер талазы-биле план эртиз турар бо беш чылдың чылдарында бир-ле дугаар күүсеттинмээн.

Эмнелге албан черлериниң күчүзү чылда 64 муң орун кылдыр өскен, диагностика төптери калбарган. СПИД аарыгның тарап нептерээрин болдурбас сорулга-биле ханда вирус шинчилээринге 800 ажыг лабораторияны калбарткан.

1989 чылда үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң өзүлдези 1,7 хуу болган, хонукта продукция бүдүрүп үндүрери 2,2 хуу көвүдээн. Бүдүрүүшкүн өзүлдезиниң шоолуг эвес темпилерни колдуунда-ла 1989 чылдың ийиги чартыында үлетпүрнүң багай ажылдааны-биле тайылбырлап болур.

Экономиканың социал адырга ажыктыг кылдыр угланы бергенин көргүзүп турар эрткен чылдың онзагай чүүлү болза, «А» бөлүктүң продукциязының өзүлдезиниң темпилери-биле деңнээрге, үлетпүрнүң «Б» бөлүүнүң продукциязының өзүлдезиниң темпилериниң боттуу-биле бедээни болур. Ниитизи-биле «Б» бөлүктүң продукциязының өзүлдези чылда 4,8 хуу, «А» бөлүктүү — 0,7 хуу болган.

Ажылдап турар кижиге хамаарыштыр продукцияны ажылдап кылыры 3,1 хуу өскен. Үлетпүр продукциязының бүгү өзүлдези ажылдакчыларның санын дыка кызырып тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң күзели-биле хандыртынган.

Агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының ниити хемчээли 475 миллиард рубль болган болгаш 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, 1,9 хуу өскен. Көдээ ажыл-агыйының ниити продукциязының баш удур көрдүнген өзүлдези чедип алдынмаан.

1988 чылда чуртка тараа, картофель, тарымал тооруук бүдүрери улгаткан, чигир свекласының бедик дүжүдү ажаап алдынган. Күрүне курлавырынче 59 миллион тонна тараа кирген, азы күрүне чагыында көрдүнгениниге деңнээрге, оон 27,3 миллион тонна эвээш.

Ниити эвилел фондузунче эът болгаш эъттен кылган продуктулар дужаалдазының планы 1989 чылда 95 хуу, а сүт болгаш сүттен кылган продуктуларны — 99 хуу күүсеттинген.

Улус ажыл-агыйының талазы-биле акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күзели-биле 1989 чылда капитал салыышкыннарының 219,4 миллиард рубли шиңгээттинген, 189,1 миллиард рубльдиң кол фондуларын ажыглалга киирген. Ынчалзажок күрүнениң капитал салыышкыннарының (бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның планнарын каттыштыр алырга) күзели-биле кол фондуларны ажыглалга киирериниң чыл планы 92 хуу күүсеттинген. Эң чугула бүдүрүлге күчүлерин ажыглалга киирер программа үзүлген.

ССРЭ-ниң девискээринде ниити күш-биле кылган 1274 бүдүрүлге бар. Оларны тударынга 60 чурттарның фирмалары болгаш организациялары киришкен.

1990 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планынга база ССРЭ-ниң Күрүне бюджединге дүүштүр айыттынган сорулгалар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң доктаалдары күш-ажылчы бүгү-ле коллективтерниң ажылының түңнелдиг чоруун бедидерин негеп турар. Чүгле ак сеткилдиг, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл 1990 чылдың күженишкинниг сорулгаларын чедиишкинниг күүседириниң үндезини болбушаан, он үшкү беш чылда чурттуң ажыктыг хөгжүүрүнге материалдыг магадылалды тургузар.

(СЭТА).

БАЙДАЛЫВЫС МЫНДЫГ

Чыл дургузунда кылдынган ажылдарның дугайында чугааны чорудуп тура, чедишкиннерге болгаш четпестерге доктаап чаңчыгып калган бис. Оозу харын мындыг-ла, оон башка ажылдың түңнелдерин кайын билдинер деп. Мен база бо удаада ол чаңчылдан эртпезин кызыдып, чедишкиннер база хожудаашкыннарның үнген дозүнге каксы-даа бол доктаавышаан. Бии-Хем районнуң ажыл-агыйларында байдал-биле таныштырыксадым.

1989 чылдың дургузунда районнуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле тодаргай ажылдарны партия, совет органнары, күш-ажылчы коллективтер чоруткан. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде ажылдың бүдүрүкчүлүүн, ол үе дургузунда нинти бүдүрүлгениң өзүлдезин чедип алыр аргалыг болган бис. Улус ажыл-агыйының чамдык адырлары эрткен чылда чедип алганы экономиктиг өзүлдениң темпизин улгаттырбышаан. Бараанныр эргилдезиниң деңнелин 12.9 хуу бедиткен, чоннуң херег-лел бараанарын 10 хуу ажыр кылдыр бүдүрген. Үлетпүр черлериниң ажылында эки талаже өскерилгелер бар. Олар 3232 муң рубльдиң үлетпүр бараанарының продукциязын бүдүрген. Эрткен чылга бодаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн.

Ынчалза-даа акты ак деп, караны кара деп чугаалаавызының аргазы чок. Хожудаашкыннарны, четпестерни база чок деп болбас. Оону дидими-биле хөйнүң мурнунга чугаалап өөренир ужурлуг бис. Келир үедеги чедишкиннеривистиң дөзү-даа ында.

Районнуң үлетпүр комбинады, ыяш белеткээр пунктузу керээ хүлээлгелериниң талазы-биле продукция чедирер планын күүсетпээн. Пункт 1,8 муң кубометр ажыл-агый ыяжын, 0,6 муң кубометр хирээлээн материалдарны чедир бербээн. Түңнелинде 60 муң рубль чедир ажылдаттынмаан болгаш эрткен чылдыынга бодаарга, бараан продукциязын бүдүрерин кудулаткан.

Совхозтар Аъш-чем программазының боттаныышкынынга улуг ужур-дузалыг болуп турар дээрзин билдингир. Бистиң районнуң совхозтары бо херекке эрткен чылын үлүг-хуузун киирип болурунуң аргазы турган, ынчалза-даа 1989 чыл районга кандаашкынныг чыл болган болгаш тараа культураларының, картофельдиң дүжүдү аажок чавыс болган, ынчангаш күрүнеге чаңгыс килограмм тараа-даа, картофель-даа сатпаан. Кандаашкын мал чемнериниң культураларынга база уржукту чедирген. Сиген-ширбиил болур-чогуур-биле белеткеттинип алдынмаан. Районнуң совхозтары эрткен чылын сүт бүдүрерин 701 тонна кудулаткан.

Эът, дүк садарының талазы-биле планныг онаалдаларын район чедишкиниг күүсеткен. Садыг шугуму эрткен чылын чүгээр ажылдаан. Үүрмектеп садар бараан саарылгазын райпо 105,4 хуу күүсеткен, чурттакчы чонга пландан дашкаар 563 муң рубльдиң бараанарын сайгарган, а «Өөк» совхозтуң ажылчын коову 145,4 муң рубльдиң бараанарын чонга саткан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге эргелелиниң, киночеткиниң ажылы экижип, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрер черлер көвүдеп турза-даа, ажыл-агыйның чамдык адырларында байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Мооң мурнунда чылдарда дег районнуң тудугларында капитал салыышкыннар дээштиг ажыглаттынмайн турар. Туранда эмнелге комплексиниң тудуунга көрдүнген акша-хөреңги чедир шиңгээттинмээн, Хадын, Тарлаг суурларда уруглар садтары ажыглалда кирбээн. Оран-сава тудуунга капитал салыышкынның 1,4 млн. рубльин шиңгээдип алган, план ёзугаар 3940 дөрбелчин метр оран-саваны тудар турган, чүгле 2928 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген.

Тудуг-монтаж ажылдарының программазын кээрээлиг тудуг организацияларының арасындан АКМК, СТЭ күүседип шыдаваан. Хуу тудуг кылырының арга-шинээзи кошкак.

Шак бо каш чижектерден районда ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазының нинти чуруу көстүп келген боор. Кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй дээрзин база олла чижектер көргүзүп турар.

Туңгар-оол МОНГУШ.
Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы.

АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛДУРАР

●Ажылдың арга-методтары чаартынып турар бе? ●

Кызылдың улусчу контролюнуң хоорайның амыдыралынга ролю кандыгыл? Бергелери чүл? Комитеттиң ажылының арга-методтары чаартынып турар бе?

Бо айтырыглар-биле бистиң корреспондентивис хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. ПОДРУГИНГЕ чеде берген.

— Владимир Алексеевич, баштай бодуңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем. Контроль ажылынга кажан, канчап чедип келген силер?

— Тывага 1955 чылда Карел-финн (ынчангы ады) күрүне университедин дооскаанымның соонда келген мен. 17 чыл иштинде Тываның геология-шинчилел экспедициязынга ажылдадым. Аңаа партия эге организациязының секретарынга соңгудуп, хоорайның партия комитединиң составынга-даа кирип, хөй-нинти ажылынга киржип чорааным-биле партия хооркомунуң кичээнгейин апкан боор мен ийин. 1972 чылда оргкилдис эргелекчизиниң олудунче мени чаладылар. Ам канчаар, ажылдай бердим. Аңаа 13 чыл ажылдааш, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазынга томуйлаттым. Комитеттиң штады үш кижиден тургустунган: даргазы, инспектору, техниктиг секретары. Ооң бүгү ажылы активтиң болгаш штаттан дашкаар инспекторларның дузазы-биле чоруттунар.

— Чугаа чоорту комитеттиң ажылынче шилчип келген болганда, мындыг айтырыгта дорт харыылап көрүңерем: хоорайга улусчу контроль херек бе?

— Херек дээрзи маргыш чок. Ынчалза-даа амгы бот-орулга-чарылгаже шилчилгениң үезинде улусчу контроль херек дээрзинге хамаарыштыр чигзиниглер тургустунуп турар. Бир эвес бот-орулга-чарылга амыдыралче долузу-биле кире бээр болза, улусчу контроль чоорту дүжүп болур-ла ыйнаан. А амдызында ажыл-агыйжы эвес, харыысалга чок чорук базым санай ышкажыл. Күш-ажылчы коллектив чөвүлели, улусчу контроль бөлүү болгаш өске-даа хыналдалар турбуже-ле.

Улусчу контроль амгы үеде чүгле арга-методтарын эвес, а структуразын база чаартыр ужурлуг. Чоокта чаа, декабрьда, СЭКП Кызыл хооркомунуң пленумунга хоорайның болгаш республиканың улусчу контроль комитеттерин кадар дугайында санал киирдим. Бо ийи комитет катчып алыр болза, оларның ажылы кошкаардан харын күштелир-дир-ле. Демей-ле чаңгыс хоорайда чурттап орар-дыр бис. Черле ынчаш чаңгыс бичии хоорайта, улуг эвес республикага каъткаът структураларның херээ чүл?

Ажылывыстың угланыышкыны билдингир — контроль, хыналда функцияларын боттандырары: күрүне чагыглары, планнар, хүлээлгелер канчаар күүсеттинип турарындан эгелээш, албан-дужаалын шын эвес ажыглаан чоруктарның дугайында медээлерге чедир хыналданы чорудары. Ниитилел амыдыралының эде тургустуушкуну-биле деңге бис база чаартынып, социал адырның айтырыгларын дорт кичээнгейге ап турар бис. Ылаңгыя социал чөптүг чорукка хажыдыышкыннарны болдурбазы кончуг чугула.

— Хыналдаларыңарның түңнели-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар бе?

— Эрткен чылын алгы заводунуң, химиктиг ашталга чериниң, Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйының, хереглекчилер ниитилелиниң бүдүрүлге комбинадының болгаш өске-даа хоорай организацияларының ажыл-чорудуунуң иштики арга-курлавырларын тодарадырынга үлүүвүстү киирген деп болур бис. Ук хыналдаларның түңнели-биле бо черлерниң бирги удуртукчулары-биле чугаалажып, четпестерни эдип алырының талазы-биле хемчеглер алдынып турганындан оларның ажылында экижээн чүүлдер арбыдап турары өөрүнчүг. Ол дугайында катап кылган хыналдаларывыс база бадыткап турар. Ындыг-даа болза, чер-черлерде улусчу контроль бөлүктери ажылын идепкейжидип, дээштиг түңнелдерни чедип алыры күзенчиг. Ол бөлүктерде ийи муң ажыг кижи бар.

Ол ышкаш ховар бараннар саарылгазында хажыдыглар дугайында партия хооркомунуң бюрозунга чугаалаан мен. Ол дугайында дөрт адресче — Министрлер Чөвүлелинче, Садыг министерствозунче, партия хооркомунче, хоорай Совединиң күүскомунче чоруткан чагаамга хамаарыштыр хемчеглер алдынар дээрзинге идегеп олурар мен. Хажыдыышкыннар барып-барып ону кылбас ужурлуг организацияларның талазындан болурга, кижилерниң социал чөптүг чорукка бүзүрели кошкаар. Ховар бараанарның 10 хуузу Министрлер Чөвүлелиниң, Садыг министерствозунуң, хооркүүскомунуң чагаа дилеглерин ёзугаар саттынган, ол дугайында мындаа пленумга база чугаaладым. Ындыг чүүлдер кандыг-даа дүрүмге дүүшпес, чеже-даа чемелелге чедишпес чүве-дир ийин.

— Хамык ужур удуртур-баштаар органнарның ажыл-чорудулгазының ажык-чарлыг эвезинде деп бодаар мен, аңаа хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Хажыдыышкыннарның, албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктарның бир чылдагааны ында дээрзи ылаптыг. Чоокка чедир-ле ышкаш (ам-даа колдуунда ындыг) удуртукчуларны чон боду соңгувайн, үстүнден олуртуп каaптар таварылгада аңаа бүзүрел дораан келбес: та кандыг кижизин олуртуп каар чүве?

Ол ышкаш партия хооркомунуң, хоорай Совединиң күүскомунуң ажыл-чорудулгазының дугайында кызылчылар орта билбезинден «хоорайның даргалары та чүнү канчап олурар. Кызылдың эрге-чагыргазы, хөй-ниити органнары чүнү-даа кылбазындан ужур-дүрүм чок чүүлдер болуп турар» дээн ышкаш каразыышкыннар, даап бодаашкыннар чон ортузунга нептерээр. Бир эвес кылыр ажылдарывыс бо, кылдынмааны бо, чылдагааны мындыг деп чонга илеткеп турар болза, өске херен.

— Ажык-чарлыг чорукту чедип алырының бир кол аргазы парлалга болгай. Ынчангаш Кызылга хоорай солуну турар болза эки деп бодаар мен. Аңаа харын улусчу контролёрларның хыналдаларын тулдур чырыдып тургай.

— Солун турарга эптиг болбайн аан. Ынчалза-даа акша-төгерикти, саазынны кайыын алырыл?

— Хоорай солунун ыяап-ла улуг болгаш хөй катап үнер кылдыр кылыры албан эвес-ле болгай. Баштайгы дээреде ийи ама саазынныг, неделяда ийи-чаңгыс-даа катап үнгей-ле. Ындыг солун турар болза, ол чарлалдардан орулганы киирип ап, чарыгдалдарын дуглаптар.

— Өөренип көөрү артык эвес хире айтырыг-ла-дыр.

— Ажы-биле чугаалаарга, ажыл-ишчилерниң кырында хынакчылар хөй-дүр харын. А партия болгаш Советтерге хамаарыштыр улусчу контроль турup болур бе?

— Идея ёзугаар алырга, партия бодун боду контрольдаар ужурлуг. Партия кежигүннерин контрольдаарынга партия эге организациязы, бюро, партком бар-дыр.

— Улус чоп оларны контрольдазын дээр болза?

— База-ла дем чугаалажып олурганывыс — ажык-чарлыг чорук херек. Партаппарат бодунуң кызыы бөлүүнде, а чон бодунуң уунда болурга канчап-даа таарышпас. Чон-биле харылзаа кажан-даа үзүлбес ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП,
чугаалашкан

Улусчу КОНТРОЛЬ

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның № 1 кооперация садыында ажылдап турар Екатерина Клокова биле Вера Омарова эки ажылдыг садыгжылар боорундан аңгыда, улусчу контроль бөлүүнүң ажылынга идепкейлиг киржип, дааңган хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турарлар.

АТ-АЛДАРЫ БЕДЭЭН

Ак-Туруг көдээ Совединге бүдүрүлге-девискээр талазы-биле комитет ажыттынгандан бээр 1 чыл болу берген. Комитеттиң кежигүннериниң саны мооң мурнунда турган 7 улусчу контроль бөлүктерининден кызырылган.

Мооң мурнунда школаны — районнуң улус өөредилге килдизи, садыг ажылдакчыларын — көдээ Совет хынаар турган болза, ам чаңгыс комитет тургустунганындан ындыг чүүл соксаан.

Хыналдаларның түңнелдерин чонга таныштырары-биле ооң ажык-чарлыын чедип ап турар бис. Ындыг сорулга-биле алгы-кеш цегиниң, бажың эт-севи кылыр «Угулза» кооперативтиң ажыл-ижин хынааш, ооң түңнелдерин коллективтерге таныштырган. Мындыг ажылдарның дээштиин чон биле берген.

Ниитиниң малынга курлавырлаан сиген-ширбиилди төтчеглеп, 2123 рубльдиң когаралын чедиргени дээш ажыл-агыйның чамдык удуртукчуларын торгаан. Шак ол ышкаш кыштаглаашкынның ажыл-агыйда канчаар эртип турарын хынап тура, ажыл-агыйжы эвес, шүшпең чоруу дээш ажыл-агый эргелекчизи К. М. Дамбууга, прораб М. М. Моңгушка сагындырыгны кылган.

Чамдык таварылгаларда удуртукчу эштер чурум үрекчилериңге болчуксаар, улусчу контролёрларга деткимче көргүзүксевес турган болза, амгы үеде олар ажылывыстың дээштиин, шынарлыын билип, үзел-бодалдарывысты бүрүнү-биле деткип турар.

Надежда ОЧУР-ООЛ.
«Ак-Туруг» совхозтуң бүдүрүлге-девискээр талазы-биле улусчу контроль комитединиң даргазы.

ХӨЙНҮ МАНАП ТУРАР БИС

Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитеттериниң, бөлүктериниң отчёттуг болгаш соңгулдалыг хуралдарынга сөс ап, чүве чугаалаан эштер үстүнде эгеде домакты чугаалап турар.

Хүн эрткен тудум чаа чүүлдер бистиң амыдыралывысче кирип турар. Ажылживисте өскерилгелер база чаартылгалар хөй. А Каа-Хемде байдал кандыгыл?

Районнуң улусчу контроль комитеди күш-ажылчы коллективтер-биле дугуржуп, сүмелешкеш, комитеттиң болгаш бөлүктерниң структуразын ажылдап кылган. Ону СЭКП райкому деткээн.

Хемчеглерни ажылдап кылган

«Совет Тыва» совхозтуң болгаш көдээ Советтиң улусчу контроль бөлүктерин каткаш, районнуң улусчу контроль комитеди ышкаш эргелиг комитетти тургускан. Өске ажыл-агыйларда бүдүрүлге принциптерин барымдаалап, улусчу хайгыылчыларның бөлүктерин тургускан. Шак ындыг бөлүктерни девискээр принцивин ёзугаар Сарыг-Сеп болгаш Сизим көдээ Советтеринде база-ла эвилелдээн. Ындыг өскерилгелер чер бүрүзүнде болгулаан. Тоо быдаргай, аңгы-башка ажылдап турган үүрмек бөлүктерни чаңгыс черге чыып, ооң арга-шинээзин бедиткен. Шак мындыг байдалга амыдырал-чуртталгада, ажыл-иште янзы-бүрү четпестер, хожудаашкыннар-биле демисежири дээштиг болуп турар. Оон аңгыда, бөлүктерниң бот-боттарының арасынга харылзаа тударынга база эптиг.

Ажык-чарның, демократчыдылганың үезинде кижилерниң бот-идепкейи аажок бедээн дээрзин чер-черлерге болгулаан улусчу контроль бөлүктериниң отчёт-соңгулдалыг хуралдары бадыткап турар. Чижек кылдыр «Кызыл тук», «Ленинчи орук», «Бурунгаар» болгаш «Енисей» совхозтарга болгулаан хуралдарны алырга-ла четчир. Аңаа ажыл-ишчилер амыдыралда четпестерни сойгалап, буруулугларны дорту-биле шүгүмчүлеп, оларга хамаарыштыр дарый хемчеглерни алырын негеп турган.

«Кызыл тук» совхозтуң ажылы сегиир туржук, харын-даа улам сандарап бадып чыдар. Совхозтуң удуртукчулары ажыл-агыйжы эвес, а ооң директору Е. Е. Граубергер албан-хүлээлгезин уун шыдавайн турар. Ону ажылындан дарый хоставарын өөренип көөрү чугула дээрзин совхозтуң улусчу контроль бөлүүнүң хуралынга санал бергеннер дүвүрел-биле чугаалап турган.

«Ленинчи орук» совхозтуң сиген, тараа шөлдерин Сарыг-Сеп көдээ Совединиң девискээринде чурттап турар чурттакчыларның хуу малы үргүлчү тоймап чип турар. Хуу малдың кададын организаставаанының түңнелинде ажыл-агый каражага чедип турар. Бо чылын рапстың, люцернаның, сигенниң болгаш картофельдиң дүжүдүнге хуу мал элээн улуг когаралды чедирген. Бо айтырыгны СЭКП райкомунга, райкүүскомга, АҮК-ке тургузуп турза-даа, байдалды экижидер талазы-биле кандыг-даа хемчеглер алдынмаан.

«Бурунгаар» совхозтуң улусчу контроль комитединиң отчёт-соңгулдалыг хуралынга ажыл-агыйның огород бригадазының дугайында айтырыг чидии-биле тургустунган. Хамык чүүлдүң ужуру мындыг.

П. К. Кимге баштаткан көрей ногаажылар бригадазы 5 гектар черге согуна өстүрерин хүлээнип алгаш турган, боттарынга акша-хөреңги киирип алыр сорулга-биле өске черге арбуз, дыня өстүрүп, дааныш алган ажылын уттуп алганының түңнелинде 3 ажыг гектар чериң согуназының дүжүдү ажаап алдынмаан. Ажыл-агый когарап артып калган, а үстүнде ногаажыларывыс арбуз, дынязын аар өртекке рынокка садыпкаш, чаңгылай бергилээн.

Кыдат Улус Республикадан чалаттырып келген ногаажылар-биле байдал база-ла шак ындыг болган деп болур. Оларның өстүрүп ажааганы согунаны садыг организациялары стандартка дүүшпес дээш хүлээп албаан. Ооң харaазында дыка хөй согуна доңуп үрелген.

Совхозка шак мындыг душкүүрлүг байдал тургустунуп келген турда, республиканың агроүлетпүр каттыжыышкыны кандыг-даа дуза чедирип шыдаваанын хомуданчыг. Ажыл-агыйны согуна өстүрер кылдыр эде тургусса-даа, ооң материалдыг баазазын өөренип көрбээн.

Мооң мурнунда чылдарда совхозтуң огород бригадазы багай эвес ажылдап, чаагай дүжүттү ап турган. Оларның ажылдап турганы суггаттыг участоктарны чалаттырганнарга бергилепкеш, Каа-Хемниң солагай талазында суггат чок чер берген. Ындыг черден бедик дүжүт манаары чөгенчиг деп чүвени удуртукчулар биле тура-ла, салаазын безин сорташ кылбааннар деп, хуралга херээжен чон хомудап чугаалап турган.

«Енисей» совхозтуң директору «чай чок кижи мен» дээш улусчу контроль комитединиң хуралынга олуруппаан. Ооң адресинге хөй шүгүмчүлелдер болурун билгенни-даа чадавас. Директор Б. Б. Трубников күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң шиитпири чокка совхозтуң автомашиналарын, тракторларын өске черлерге садып турган. Черле ынчаш, директорнуң ажылчын чонга каржы-хажагайын хуралдың киржикчилери шүгүмчүлээннер.

Кижилерниң ажыл-ишке хамаарылгазы өскерлип, хожудаашкыннар-биле эптежир хөңнү чогун база улусчу контрольдуң дээштиг, шимченгир болурунга сонуургалдыын ук хуралдар херечилээн.

Шилиишкинниң байдалынга комитеттер болгаш бөлүктер даргаларынга 17 идепкейжи, принципиалдыг коммунистер, комсомолчулар соңгуткан. Бөлүктерниң составында ажылчын аңгының, албан-хаакчыларның эң мурнакчы төлээлери кирген.

Амгы үеде районнуң улусчу контроль комитеди отчёт-соңгулдалыг хуралдарга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседириниң талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылган.

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

БО АРЫНДА

- Ажык-чарлыг чорук херек
- Комитет даргазының чүүлү
- АТБ-де байдал

Кызыы ларёк, чедишпес хлеб

Хлеб — хүн бүрүде ажыглап турарывыс чемивис. Аңаа өөренчиктеп калганывыс-ла кончуг, ол чокта быдаа, муң-даа ишкенде амдан чок ышкаш сагындырар ийик чоп.

А бистиң Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурда ийи муң ажыг кижиниң барык чартык кезиң хлебке чедипмейн турар. Акша-төгерик чок, ол хире ядарап калган улус чоор бе деп элдепсинче бербенер. Хамыктың ужуру чүдел дизе мындыг.

Хлеб садып турар бичии, кызыы ларекка хлеб эккээрге, ша-даа четпес төнүп каар. Аваанғыр, күштүг кижи иткилежип, тырлып чыткаш аптар, а шала шыдал чоктар куруг калыр. Эртенги машина манап артып калыр. А оон алыр та албас чүвези, база-ла бүзүрел чок.

Машина-техникалыг улус харын ажырбас, Шагаан-Арыг кирип, мага хандыр садыгланып алгаш кээр. А кырган, чаш ажы-төлдүг, чер чедип шыдавастар канчаарыл?

Хлеб айтырыы шагдан бээр чидиг тургустунуп келген, ооң дугайында чаңгыс эвес удаа чугаалажып турбуже, байдал өскерилге чок артып-ла турар. Улуг-Хем райпозунда даргалар, улусчу контроль комитеди мындыг байдалды дарый шиитпирлеп, хөй чурттакчы чоннуг Хайыракан суурга хлеб, далган кылыглары садар тускай магазинни ажыдары күзенчиг.

Черле ынчаш суурларже хлеб чорударда чурттакчы чоннуң санын, ооң аңаа хереглелин өөренип турар боор чүве ирги бе? Шак мындыг айтырыгга Улуг-Хем районнуң райпо даргазы солун таварыштыр дарый харыылап бээр болза эки-дир. Хлебтиң чедишпес ужурунуң чылдагааннарын тайылбырлаза, бир эвес чөптүг чылдагаан-биле болуп турар чүве болза, бистер база кижилер ышкажыл бис, ужур-чөвүн билиптер аан. А бир эвес кымбир кижиниң ажылынга харыысалга, тоомча чок чоруунуң уржуунда мындыг четпестер болуп турар чүве болза, ол кижи ажыл шагында ооочурга кижилерниң чидирген үезиниң, шыжыккан сагыш-сеткилиниң, хорадаан хөңнүнүң чажыын чандырып берип, харыысалгага онаашсын.

Даш-оол ЛОПСАН.

«Доңурган» тудуг. Кайдал?

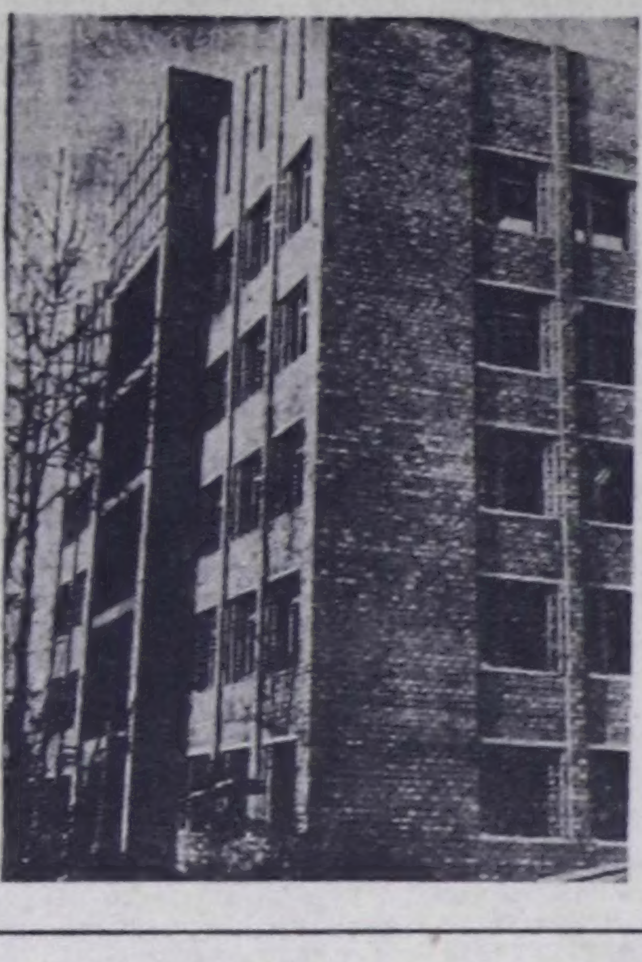

Найысылалывыста ажыглалга кирбестээш туруп берген тудугларның санын салаа базып санаар чүве болза, ийи холдуң салаалары-даа кайын четчир. Чижек кылдыр Кызылдың чаа аэропортун, типографияны, спорт корпузун алырга-ла четчир. Сөөлгүзү харын чоокку үеде ажыглалга кирер деп-ле турар, ында чымыштыг ажыл-ишче хаара туттунган тудугжуларның бараанын ырактан-на көрүп болур. Ол харын эки-дир, ынчалза-даа бо тудуг планда көрдүнгенин ёзугаар алыр чүве болза, каш чыл бурунгаар-ла ажыглалга кирер ужурлуг турган.

БО ЧУРУКТА бажыңы «доңурган» тудугларга хамаарыштырар. Ол болза Кызыл хоорайның улус депутаттарының күүсекчи комитединиң административтиг бажыңы болур ужурлуг турган тудуг-дур.

Бо тудугнуң дугайында кандыг чугаалар үнүп турбады дээр. Эмнелгелер, уруглар бажыңнары тударының орнунга даргалар боттарынга чырык, чаагай ажылдаар чер тудуп ап турар деп-даа турду-ла. Чугаа чугаа-ла ыйнаан, ынчалза-даа эгелээн соонда кандыг-даа үүлени эчизинге чедирер апаар. Ажылды соксадып, «доңуруп» кааш, хемчеглерни алганывыс ол дээш сагыш амыр олурарга болур бе?

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЭКИ ЭДИЛЭЭР

Машина-техниканың ажыглал-кадагалалынга хамаарыштыр байдал кандыгыл дээрзин Мөңгүн-Тайга районнуң улусчу контролёрлары доктаамал хынап турар. Бо чылдың январь бирниң байдалы-биле алырга, Мөңгүн-Тайга автотранспорт бүдүрүлгезиниң балансызынга янзы-бүрү марканың 51 автомашиназы турган. Эдилээр хуусаазының төнгени-биле он автомашина үндүр бижиттинген, а бир машинаны райкүүскомнуң шиитпири-биле өске организацияга саткан. Ынчангаш амгы үеде АТБ-де 40 автомашина бар.

Улусчу контрольдуң хыналдаларындан илерээни чүл дээрге эрткен чылын автомашиналарның чүгле 44.2 хуузу ажылче үнүп турган. Ол ышкаш чолаачы кадрларның чедишпезинден чүък сөөртүр 6 автомашина ажыглал чок, аңаа турган. Байдал ындыг дүвүренчиг турза-даа, Мөңгүн-Тайга АТБ-зи (начальниги А. К. Доңгак, партия эге организациязының секретары А. С. Кара-оол) планныг даалгаларын ажыр күүседирин чедип алган. Ук коллектив чыл планын 104,6 хуу кылдыр, ооң иштинде бүгү сөөртүлгелерниң хемчээлин 104,7 хуу, а чүък сөөртүрүн 100 хуу боттандырган.

Автомашиналарны, тракторларны кадагалап, оларга техниктиг ажаалданы чорудуп турарында улуг четпестер бар. Улусчу контрольдуң район комитеди бо талазы-биле сагындырыгларны ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору С. Х. Моңгушка, кол инженери О. В. Натпит-оолга чаңгыс эвес удаа берип турган. Ол совхозта, чижээ, мындыг четпестер бар: кайы-бир автомашинаны ажыл-агыйның хереглели-биле эде дериир дээнде КАИ инспекциязынга дилег билдириишкин киирбес, техниктиг ажаалданың чуруму сагыттынмайн турар, ооң уламындан ырак-чоок оруктарга машиналарның үрелир чоруу көвей. Кол инженерниң талазындан чолаачыларга, трактористерге негелде чавыс. Шак ындыг негелде, хыналда чок чоруктуң уржуу-биле Т-16 маркалыг бир трактор тоймаглаттынган, Улуг-Хемниң Арысканда МТЗ-80 маркалыг тракторну үрелген дээш каапкан. Ындыг хевирлиг чижектер-ле эндерик.

Мөңгүн-Тайга АТБ-зиниң эргезинде машина-техниканың эдилел-кадагалалын, ооң ажылче үнер коэффициентизин бедидер, демир-дес чыыпдужаарының, гаражтарга өртке удур дериг-херекселдерни четчелеп тургузарының хемчеглерин алырын районнуң улусчу контроль комитеди харыысалгалыг кижилерге даандырган. Ол бүгүнүң түңнелдерин катап хыналдаларны чорутканының соонда үндүрер.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Улусчу контрольдуң Мөңгүн-Тайга район комитединиң хөй-ниити инспектору.

ЧӨВҮЛЕЛ, ООҢ АЖЫЛЫ

Ак-Довурак хоорайның херээженнер чөвүлелиниң ажылының бир кол угланыышкыны — чедимче чок өг-бүлелер-биле ажыл. Ол чөвүлел бодунуң хуралынга ажыл кылбас болгаш арагалаар база нарколог эмчиниң учёдунда турар херээжен улустарның дадызын көрүп, оларның-биле ажыл чорударын дугурушкан.

Чөвүлел кежигүннери шупту он үш кижи. Олар кудумчу аайы-биле ийи-ийи кылдыр хуваажып алгаш, учётта турар херээжен чон-биле чугаалажып, беседаны чорутпушаан, чамдыктарын ажылга тургузуп турар. Профилактиктиг ажылдар чорутканының түңнелинде дыка хөй не кижилерни ажылга тургускан болгаш учёттан ужулган. Ол ажылдарны чорударынга В. Н. Домашина, Т. В. Митюкова, А. С. Иргит, Н. И. Каннскина, В. П. Васильева болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкеннер.

Чажыргаш канчаар боор. Бистиң хоорайывыста ажыл кылбас, хөй-ниитиниң чурумун үреп турар 75 кижи бар. Он беш не нарколог эмчиниң учёдунда туруп турар. Ындыг массалыг арагалап чорупп турар улус-биле чаңгыс херээженнер чөвүлели ажылдап шыдавас деп чүве билдингир. Маңаа милиция ажылдакчыларының талазындан улуг дуза херек. Ынчалзадаа участок шагдаалары хуралга киржип, дуза чедирерин дилээрге келбес. Чай чок ажылын чугаалаар боор-дур.

Чоокта чаа херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери Юбилейная 10 бажыңның 7 дугаар квартиразында чурттап турар Клавдия Танзыбаеваның бажыңынга чораапнар. Чүге ижип турар сен деп айтырарга: Ижер дээш ижип турар мен. Эинеткениниң соонда херээжен организмге араганың хоразы кайы хире болурул деп чүвени шенеп тур мен» дээн.

Нарколог эмчиниң учёдунда Елена Столярова база турар. Ол боду ээриктер сергедир черде ажылдап турар. Пенсионер Арылдай Дарыевна Самын-оол, Өшкү-Саар Дораевна Хертек, Зинаида Очукаевна Ооржак олар арагалаар болгаш бажың-балгадының иштин безин аштап арыглавас.

Арагачы иелерден бичии уруглар хинчектенир. Арагачы кижи кандыг кижизидилге ажылы чорудар боор. Роза Дунгаевна Калдар-оол — он уругларның иеги. Ол ашаа-биле арагалааш туруптар. Өөнүң иштин каш-даа ажыл солаан. Кээргээштиң бир ажылга тургузуп каарга-ла, ажыл шагы үскеш база катап үндуртүр.

Үш уругну кижизидип олурар Татьяна Моисеева кайда-даа ажылдавайн турар. Бот-не кижи та чүнүң-биле чурттап олурары билдинмес. Ооң кадында ээриктер сергедир черге хонганы дээш база төлээр ужурга таваржыр.

Ээриктер сергедир черге хонуп турар не кижилер бисте хөй. Сентябрьда 6, октябрьда 8, ноябрьда 5 херээжен кижи аңаа хонган. Чамдыктары ажылдап олурган черлеринге ижипкеш, удугулаа калган боор. Моон алгаш көөрге, ажылынга ээ-харысалга чок деп чүве илдең. Оларның аразында комбинаттың ажылдакчылары-даа, эмчи чериниң санитаркалары-даа бар-ла. Оларның-биле тус черлиң партия, профэвилел комитеттери ажылды чедир кылбайн турар. Ак хоорайның херээженнер чөвүлели ажылды чорудуп эгелээн. Чөвүлелдиң кежигүннери арагачы херээжен улустарның бажыңнарынга барып, оларның-биле беседалажыышкыннарны эвээш эвес удаа чорудуп келгениниң түңнелинде В. И. Валова, В. В. Титова, М. К. Куулар болгаш өскелер-даа арагалаарын чидирип, ажылга кирип алганнар. Чөвүлел кежигүннери хоорайның иштинде профилактика ажылдарын уламчылавышаан.

Александра ГАЙНУТИНОВА.

Бодал

АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРЗА...

Республикада кем-херек үүлгедир чорук-биле демиссел талазы-биле түр комитеттиң ажылының дугайында телевидениеге дамчыдылганы сонуургап көрдүм. Кем-херек үүлгедии республикада эң-не дүвүреңчиг байдалда турары билдингир болду.

Ооң кол чылдагааны — элээн хөй аныяктар ажылдавайн турары кончуг-ла хараадачыг-дыр. Кем-херек үүлгедиглериниң оларның чамдыктары кылып турар деп анализ-түңнелди үндүрүп турары шын.

Аңаа халчып чоруур аныяктарны ажылдадыр деп кыйгырыг, саналдар хөй үнүп турар. Ынчалза-даа оларны каяа ажылдадырыл, кайнаар өөредирил, кандыг аргалар барыл дээрзиниң дугайында кым-даа тодаргай санал-оналын бербейн келди.

Ажылдавайн турар аныяктарны ажыл-биле хандырып болур хире өөредилге курстарын ажытса кандыгыл деп бодалдыг мен.

Маңаа хамаарыштыр чамдык саналдарны киирип көрейн. Хамыктың мурнунда, чурттаар общежитиелерни тудуп белеткээр. Профтехучилищелерниң өөренир черлерин алгыдар. Шак ындыг курстар баазаларын Кызыл хоорайга, Чадаанага, Кызыл-Мажалыкка тудар болза чогумчалыг.

Бо бүгүге акша-хөреңги негеттинери чугаажок. Ол хирезинде дыка хөй министерстволар, албан черлерин каастап, септелге кылырынга хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Ол чарыгдалдарны эвээжедир болза, оон камналга-даа, курлавыр-даа үнүп болгу дег. Албан черлерин алгыдарын, немелде тудуглар кылырын чүге эвээжедип болбазыл?

Ажылдаар черлер-биле хандырган соонда ажыл кылбас, маңгысталчак амыдыралдыгларны буруу шаап турбайн, оларга кеземче харысалгазын хүлээдири хоойлуда көрдүнген болгай.

Ажыл кылбас тоянчылар-биле демиселди чорудуп турар-даа болза, чамдык четпестер база бар. Маңаа бир чижектен киирейн. Өскүстер школазынга өөренип турган ийи тыва, ийи орус оолдар Кочетов кудумчузунда № 52 бажыңның подвалынга кладовкаларны үреп киргеш, аңаа кыштаапнар. Олар дүне аңаа хонгаш, эртен эрте чоруй баар турду. Ол дугайында шагдааның участок төлээзинге медеглел кылырывыска, чүгле хүндүс келгеш, кежээлерде хыналда-даа кылбайн келген.

1988 чылдың декабрь эгезинде ол оолдарны тудуп алыры-биле кожам В. И. Сомов-биле нелээн эртенгиниң 6 шактан эгелээш, манап туруптувус. Аңаа тургаш, хоорайның шагдаа черинче үш катап телефоннааш, харыы ап чадаптывыс. Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салчейниң удаа телефон долгааныывыс соонда, 9 шак үезинде шагдаа ажылдакчылары ол оолдарны тып алгаш чоруткан мындыг чүве.

Чөөн-Хемчикте Бажың-Алаак ортумак школазын дооскан Ч. Ховалыгның дугайында чугаалаксадым. Ол 10 классты дооскаш, үш чыл ажып турар. Кызылдың эмчи училищезинге өөренир дээш кирериниң шылгалдазын ийи катап дужааган. Сөөлүнде келгеш, 20 рубль база төлээн. Шылгалдаларны багай эвес демдектерге дужааган. Ол хирезинде ону өөренир кылдыр хүлээп албаан.

Ол училищениң дирекциязы чериниң тайылбырлап турары мындыг. Училище бот-орулга-чарылганың байдалдарынче киргени-биле холбаштыр кайы район эң хөй акша шилчиткенил, ол райондан хөй өөреникчилерни хүлээп алыр негелделиг. Көдээ черлерде эмчи кадрлар чедишпейн турда, акша сүрүп, улус өөредирге болур бе? Бо айтырыг талазы-биле республиканың кадык камгалал министри Н. В. Сизыхтың тайылбыр бээрин күзедим.

Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, өскүс-чавыс уругларже, бут кырынга туруп четтикпээн, хуузунда амыдыралын тодарадып албаан аныяк кижилерже кичээнгей кошкак хевээр ышкажыл. Бир эвес оларга ажылдаар, өөренир черлерни баш удур белеткевес чүве болза, бо байдалдың өскерлири берге деп бодаар мен.

Борис БЮРБЮ.

Партия болгаш күш ажылдың хоочуну.

Хостуг хүреш

МООЛЧЕ АЪТТАНЫПТАР

Тыва АССР-ниң хууда бирги чери дээш хостуг хүрешке маргылдаа «Херел» спортзалга болуп эрткен. Дыштаныр хүннерде көрүкчүлер хөй болган. Аңаа шупту он ажыг команда, чүс он хире мөгелер күжүн шенешкен. Чүгле Эрзин, Тожу, Мөңгүн-Тайга районнардан мөгелер киришпээн.

Маргылдааны хууда бирги чер дээш организастааныңда бир сорулга бар. Аңаа күзелдиг кижилер киржир. Спортчуларның саны хөй болур ужурлуг. Бо удаада 16 спорт мастери, 21 спорт мастеринге кандидат болгаш чеден ажыг массалыг разрядтарның спортчулары киришкен.

Маргылдааның түңнелинде деңзи аайы-биле бирги черлерни Сарыг-оол Оюн (Сүт-Хөл), Роман Серээдар (Улуг-Хем), Сергей Ооржак (Москва), Роман Монгуш (Улуг-Хем), Радик Намажап (Кызыл), Каң-Демир Монгуш (Өвүр), Владимир Монгуш (Кызыл район) болгаш Геннадий Монгуш (Кызыл) олар алгылаан. Бирги болгаш шаңналдыг чер алган мөгелерге Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң ортектиг белектерин база хүндүлел бижиктерин спорттуң хоочуннары болгаш спорт ажылдакчылары база республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар тывыскан.

Чиик деңзилерге хөй мөгелер хүрешкен. Деңзи аар болган тудум мөгелер саны эвээжээр. Моон алгаш көөрге, аар деңзиге хүрежир аныяк оолдар тывылбас. Чамдык аныяктар хүрежиринден ыядыр. Мага-бот сайзырадып алырын бодавас таварылгалар хөй.

Бо маргылдаага чиик деңзилерге бирги чер алган оолдарны республиканың шилиндек командазынга киирип, белеткел ажылдарын кылгаш, аңаа шүүлде оюнну кылганының соонда, оон үш кижини Улан-Баторга болур делегей чергелиг «А» категорияның маргылдаазынче чорудар. Кымның чорууру ам-даа билдинмес. Маргылдаа февраль төнчүзүнде болур. Бистиң мөгелеривис февраль 20-де аъттаныптар.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның кандыг эрткениниң дугайында каш кижиден айтырыг салдым.

Маадыр Топуй-оол — спорт мастери: — Мен бодум хуумда шоолуг эвес деп бодап тур мен. Бистиң тренерлеривис негелде чок. Бот-боттарын таныжар болгаш «ол шыдаар» деп чугаалыг. Ынчап кээрде, хүрештиң шынар чок апар чыдары база ында. Ынчангаш өске черден улуг тренер эккээр болза эки боор. Шак мындыг турар болза, «мөге» деп адывысты чидирип болур бис.

Роман Монгуш — спорт мастери: — Чылдың-на материал баазавысты быжыглаар болза эки. Республиканың болгаш РСФСР, ССРЭ-ниң шилиндек командаларының кежигүннеринге тренировкалап кедер бөдүүн триколарны, майкаларны бээр ужурлуг. Биске шуут чедишпес-тир. Боттарывыс диленип тыптынар улус-тур бис. Мону черле чоокку үелерде чедип алырының аргалары бар. Бистиң даргаларывыс спортчу хептерни эккелген боор. Таптыг спорт костюму садып алыр дээш чеде бээрге, чок болур чорду.

Үстүнде ийи мөгениң чугаазынга катчыр апаар. Тренерлерниң ажылдаарынга байдал таарымча чок. Олурар черлери чедишпес. Шупту-ла чаңгыс черде сыңмарлажып алган олурар. Спортчу идик-хеп чедишпейн турар. Айтырыгларны шыңгыы тургузуп турган болза, херек база өске-даа турар-ла ыйнаан.

Маргылдаа соонда чаңчыл болган 32 мөгениң хүрежин эгелээн. Бо удаада шыырак дээн мөгелер колдуу келген. Ийи чыл бурунгаар ады үнүп турган Маадыр Монгуш база хүрешкен.

Баштайгы салыгда ат-алдарлыг шыырак мөгелер боттарының оналарын чиги-биле октагылап алганнар. Ийиги салыгда шыырак мөгелер бот-боттарынга таварышкылаан. Ылангыя Владимир Монгуш Амир Монгушка таварышкаш, он беш хире минута тудушканнар. Түңнелинде Владимир октаан. Сүт-Хөлден келген мөге Михаил Ондар Чадааналың мөгези Алексей Хомушку-биле хүрешкеш, хевис кырындан үнгеш, эжик аксынга чедир тудушканнар. Харындаа эжиктен безин үне бер часканнар. Арай деп тургаш Хомушку мүн-не октап алган.

Эң-не аныяк мөге Аяс Монгуш Радик Намажапты шуут девидеткен. Окташкаш, нелээн ийи аңгы хевис кырынга пет дээн. Кымның-даа октааның судьялар безин билбээн. Катап салырга Радик октаан.

Үшкү салыгда Маадыр Монгуш Владимир Монгушту, Сергей Дандаа Геннадий Монгушту, Сүктер Шимет Алексей Хомушкуну, Бежендей Кужугет Каң-Демир Монгушту тус-тузунда октагылап алган.

Дөрткү салыгда Сүктер Шимет биле Бежендей Кужугет хүрешкен. Сүктерниң чартыктаар аргазын Бежендей билбейн барган. Чартыктаткаш октаттырган. Маадыр Монгушту Сергей Дандаа арыг октаан.

Ийи мөге арткан. Кайызы-даа Тес-Хемниң Ак-Эрик чурттуг. Бот-боттарының аргазын билчир. Удур-дедир октажып өөренгеннер. Бо удаада кымның октаарын көрүкчүлер манап органнар. Сергей Сүктерни сегирип алган. Удур-дедир арга ажыглашканының соонда Сергей илбектеп дүжүрген. Иелээн ийи аңгы чаштааш, хевис кырынга час ойтур дүшкеннер. Кымның баштай ушканын көрүкчүлер эскербээннер. Чүгле судьялар Сергей Дандаа октаан дээннер. Ынчангаш Сергей Дандаа шүүлген. Сүктер Шимет ужүүрлешкен. Маадыр биле Бежендей үшкү-дөрткү черни алганнар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде: ужүүрлешкен мөге Сүктер Шимет.

Шыдыраа

ЧЕМПИОН ТОДАРАТТЫНГАН

Кызыл хоорайның шыдыраа клувунуң ажык чемпионады доозулган. Аңаа 32 шыдыраачы киришкен. Чемпионаттың киржикчилери ийи бөлүкке (лигага) чарлып алгаш, ойнааннар. Бирги лигага чүгле бирги разрядтың чээрби шыдыраачылары швейцар система ёзугаар маргышканнар. Чеди хонук дургузунда үргүлчүлээн күжениишкинниг болгаш чидиг демиселдиң түңнелинде бирги лигага тос салыгдан чеди чартык санныг болуп, эрткен чылын республиканың шыдыраа чемпионадынга шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат нормазын күүсеткен М. Адыг-оол 1990 чылда Кызылдың шыдыраа клувунуң чемпиону болган. Ийиги, үшкү черлерни Данил Сат, Николай Онуфриев олар үлешкеннер.

Ийиги лигага ойнаан ийиги разрядтың шыдыраачыларының аразынга М. Ондар он бир салыгдан сес чартык санны ойнап алгаш, бирги черни ээлээн. Ийиги черже П. Кужугет үнген. Үшкү чер — Сүт-Хөл районнуң төлээзи Юрий Чанзанның үлүүнге онаашкан.

Аңаа аныяк шыдыраачылар хөйү-биле киришкен.

Алексей ДЫРТЫП-ООЛ.

«Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге хамаарыштыр

ХАМЫК УЖУР — ШЫНЫН ТЫВАРЫНДА

Журналист Эдуард Донгактың «Шын» солунга январь 14-те үнген «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлүнге хамаарыштыр, бодумнуң бодалдарымны, хууда хамаарылгамны илередип, чүүлдү деткип турарымны эгезинге-ле чугаалап каайн.

Чүвениң ужуру, хамыктың мурнунда репрессиялар дугайында чугаага киржип турар кижилерниң аңаа хамаарылгазында, бо талазы-биле ээлеп турар туружунда деп бодаар мен. Хөгжүлдениң кандыг-даа үе-чадазында кижи, ылаңгыя коммунист кижи, тодаргай дорт турушкуг болур ужурлуг.

Тывага болуп турган репрессиялар, дүрүм-хоойлу сагывас, кара туразында аажылаар чоруктарның фактыларының дугайында янзы-бүрү материалдар, сактыышкыннар-биле эрткен чылдан бээр таныжып, ол дугайында чугаа-соот дыңнаар болу бердивис. Оларны номчуп, дыңнап турарга ужур-утказы арай кыдыра. Факт-барымдааларны эки тодараттынмаан, чигзимээр чүүлдер, ол ышкаш карартып, буруудадыр материалдар колдап турарын эскербес аргажок. Ону бижип турар авторларның маргылдаалар чорудар политиктиг культуразы куду деңнелде, төөгү-даа, архивдаа материалдарын ажыглаарында будалчак, бүзүренчиг эвес чүүлдер барын база-ла демдеглевес аргажок. Оларны эки шинчилеп, топтап сайгарып көөрге, колдуунда-ла хууда сактыышкыннар, өжээргээн сорулга колдаан, чок-ла болза, бодундан чайладыр, чок-ла болза, бодунун онзагай киржилгезин көргүзеринче угланган, «дидир-дидирге» үндезилеттинген хевирлиг боор турар.

Ол материалдарны долгандыр хоозун шуугаазынның хөйү кончуг, ооң ажыы эвээш дээрзи чөптүг. Чүүлдүң автору Э. Донгак ону шын эскерип, чогуур үезинде дидим бижээн деп демдеглекседим. «Шугум чазаарда шыгаар, шуутаар бетинде боданыр» деп тыва улустуң үлегер чугаазын маңаа немей бижип каары черле артык эвес боор.

Бодумнуң бо чүүлүмге парлалгага үнген материалдарга хамаарышкан бодалдарымны, санал-оналымны илередип, чамдык чүүлдер-биле канчап-даа чөпшээрежип шыдавайн, маргыжар апаарымны чугаалаайн. Хамыктың мурнунда «Тураскаал» ниитилелдиң кежигүннериниң ээлеп турар туружун, чамдык түңнелдерин ап көрээлинер. Төөгү-биле маргыжар, төөгүнү чүгле ук ниитилелдиң кижилериниң бодап турары-биле «чаартыр», чүгле оларның шын деп санааны төөгү — Тываның кара чаңгыс шын төөгүзү ол болур дээн хөөннер болза, төөгүнү эртемге болгаш барымдааларга үндезилевейн, ону бодунуң туружунче чыгаар, турамык бодал-дыр. Төөгү талазы-биле Тываның кол эртемдени, төөгү эртеминиң доктору Ю. Л. Аранчынны репрессияларны тодарадыр комиссияның кежигүнүнден үндүрер деп саналдарны кандыг үндезинге тургузуп турарларыл?

Ооң бо талазы-биле туружун, эртем-билиин «шылгаар» бодап турары ол бе, азы «эпчок» кижи боop турар бе? Тывада Ю. Аранчындан өске элээн хөй төөгү эртемденнери ол талазы-биле тодаргай саналы чок. Азы түвек чогу-биле доора ийинге чыдып каары ол бе?

Шуугаазын үнүп турар маргылдаалыг айтырыгларның кол-ла черин С. К. Токаның репрессияларга буруулуг, буруу чогун, ооң ажыл-чорудулгазын, төөгүде ээлеп турар туружун үнелээр дугайында айтырыг ээлеп турар. «Тураскаал» ниитилел ону чаңгыс талалай кызыы көрүп, хамык-ла чүвеге ол чаасқаан буруулуг, ынчангаш бүгү-ле чүвени ооң кырынче чая кааптар хөөннүг. Тываның ажылчы чонунуң ажыл амыдыралынга, салым-чолунга ооң чедирген салдарын болгаш ачы-хавыяазын човаар сеткил чокка төөгүден тура тыртып октаптар деп турары төөгүге таарышпас, шынчы болгаш кижизиг, чөптүг чорукка аайлашпас. Ук ниитилелдиң идепкейлиг кежигүнү, хүндүлүг Н. Л. Кунчун архив материалдары-биле ынча үе иштинде кызып ажылдап келгеш, репрессияга таварышканнарның дугайын бүзүренчиг кылдыр бижип турза-даа, ол бүгү чүүлдерниң чаңгызынга-даа ук кижилерниң салым-чолу С. К. Токаның кара чааскаан хүлээп алган шиитпиринден, дорт-ла айтыышкынындан, ат салган документизинден, ооң хууда киржилгези-биле шаажылалга таварышкан деп дорт барымдааны көргүзүп шыдаваан. Бодунуң чурттап, ажылдап чораан үезинден болгаш ниитилелден аңаа хамаарышпайн, хостуг чыдып каар аргажок дээрзи С. К. Токага бүрүн хамааржыр ужурлуг деп бодалды Н. Л. Кунчун боду айтып: «Бир эвес Тока «дыңнангыр» эвес апаар болза, ону «оруктан чайладыры» шуут аңаа чүве» — деп, «Тываның аныяктары» солунга бижээн. Ол үеде байдал нарын, берге турган дээрзин көргүскен. Ол хирезинде Н. Кунчун чүүлүнге чүгле С. К. Токаны буруудадып, карартырын күштелдирер дээш ол кижиниң амы-хуу амыдыралын кыжырып, ону дорамчылаар хевир-биле, ооң ажыл-чорудулгазынга хамаарышпас, өөдежок, үүрмек чижектер көргүзүп бижээниниң номчуурга безин чованчыг. С. К. Токаны адаарга ады чок, сураарга сумузу чок, сурас кижи, Тывыкы, Тыкы, Тожу Тока, Кол Тока деп аңгы-аңгы аттарлыг чораан деп, ол бижээн.

Шак мындыг янзылыг кыдыра, хоомай чижектерге, үүрмек фактыларга даянып алгаш, С. К. Токаны төөгүге кара орукту арттырган кижи, ону ойзу адавайн, каржы түңнелди үндүрер херек деп чаңгыс талалап бадыткаарга канчап чөптүг болурул? С. К. Токаның бүгү эрткен оруун, ооң эки талаларын кара туравыс-биле төөгүден балап кааптар бис бе? Ам база-ла чаңгыс талалай бергенивис, ол болур боор. Ооң кажан, каяа, кандыг буруулуг болганын ам ылавылап тодарадып турар болгай.

«Тураскаал» ниитилелиниң кежигүнү, пенсионер М. Шур-оолдуң радиога чугаазында Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле кирер күзелин илередип турганын дыңнаваан мен дээнин дыңнааш, хоочуннуң туружун элдепсинмес аргам чок болду. Тыва чоннуң ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле кирер дээн күзелин илереткен база ССРЭ-ниң составынга кирип алгаш өөрүшкүзүн илереткен хуралдары төрээн чуртум Бай-Тайгага бедик көдүрлүүшкүннүг, онза идепкейлиг эртип турганын дүүн чаа болган чүве ышкаш утпаан мен. Ол болуп эртип турган массалыг хуралдарга дайып үезинде болганда, үе-шаг берге, шөлээн чок-даа турган болза, чоннуң бүгү төлээлери — малчыннар, тараажылар, тайга-сындан, хем-шынаа кежип келгеп кижилер, улуг-биче назылыглар шупту-ла киржип турган. Аңаа болуп турган чалбыыштыг илеткелдерни, санал-күзелдерни утпаар аргажок.

М. Шур-оол Бай-Тайга чурттуг кижи деп билир мен. Ынчан ол база-ла идепкейлиг аревэчи турган боор, аңаа канчап киришпейн, ону дыңнавайн барган болду, азы өжегерээн «уттуучаңнапканы» ол эвес бе? ССРЭ-ниң составынга кирип турган ыдыктыг төөгүвүс-түр, ону бо хүн шын бе, чок бе дижип, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшиниң пленумга кылган илеткелинге Тываның ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле киргени амыдыралчы шын оруувус, ооң төөгү талазы-биле шынныы бадыткаттынган деп айыткан чөптүг түңнелдеринге М. Шур-оолдуң удурланып турары чөптүг бе?

Солуннарга О. Ламаның, Х. Нурсаттың, Н. Кунчуннуң болгаш өскелериниң-даа чүүлдери үнген.

Ындыг материалдар парлаттынарының мурнунда Х. А. Анчима назы-хары улгадып, пенсиялай берген турза-даа, сеткил-сагыжы сергек, өөрүшкүлүг, кашпагай, бодунуң байлак дуржулгазын дамчыдып, чоннуң янзы-бүрү кезектери-биле ужуражып, чугаалажып, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип турган. Бөгүн ол кударгай — барымдаа чок, чөптүг эвес халдаашкыннардан ооң сеткил-сагыжы ханы хомудаан. Болган репрессияларның дугайында көрген, билген чүвезин, С. К. Токаның аңаа хамаарылгазының дугайында тайылбырларны берип болур дириг херечи кижилерниң бирээзи болур аргазын ажыглаар шаг-шинээ чок орар.

Улуг назылыг хоочун коммунист Ооржак Ламаны дидим, дорт аажылыг, топтуг-томаанныг, ажылчын кижи деп хүндүлеп чордум. Бежен чылдарның эгезинде СЭКП обкомунга чолаачылап ажылдап турганын билир мен. Ынчаарда-ла О. Ламаның районнарже сөөртүп турганы сургакчылаан даргаларын «халактадып» турганын утпаан мен. Бир-ле дарганың «бачыдын» сойгалап, Токага билдиртип чаргылдашкан, ооң түңнелинде оларны хемчег алдырып, ажыл-агыйындан дүжүрттүп-даа турган чүве. Херек болза, адын адап, эрген базып санап-даа болгай. Чурум алдаан кижилерни илередири эки херек болуру маргыш чок. Ынчалза-даа бүгү назынының иштинде кижилерниң чүгле багын эскерип, четпезин касканнап, «буянныг караан базып алгаш, бузуттуг караан көрүп алгаш» чоруур болза, кижиниң сеткил-сагыжы хоозурап, эки чүве артпайн баар. Ол хире улуг назылыг, көрбээн, билбээн чүвези чок, хоочун кижиниң амгы берге үеде ажы-төлге чагып-сурган, чаптап сөглээр чүвези, буянныг чылыг чагыглары чок болза, хомуданчыг-дыр.

Мээң бо чүүлүмде айыткан бодалдарымны, маргыжып турар саналдарымны чүгле С. К. Токаны, Х. А. Анчима-Токаны камгалаар, оларның буруузун агартыр сорулга-биле бижээн деп үнелээр болза, шын эвес дээрзин сөглекседим. Оларга хамаарылгам чүгле амы-хуунуң хүндүткели эвес. Мен бодаарымга, хамык-ла ужур чүвениң шынын тыварында, кижи бурузунуң олудун шын айтырында. Төөгүнү-даа, факт-барымдааларны-даа «чидиди чаныр» алгаш бодунга ажыктыг кылдыр, эде «быжары», эки бадыттынмаан чүүлдерни парлалгага дүвү-далаш-биле, буу-хаа чарлаары Тываның шынныг төөгүзүнге улуг хораны чедирер, ону чаартырынга дуза болбас дээрзин бодаза эки.

Севил ЮМБУУ.

Персоналдыг пенсионер. 1951 чылдан бээр партия кежигүнү.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Дунаевскийниң музыказы». Фильм-концерт. 10.05 «Уруглар шагы». 11.05 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—13.30 Концерт-очерк. 15.30 Глинка. Концерт. 15.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Солдат мемуарлар». 1-ги фильм — «Тапкылар хыдыкчызы». 17.05 Улусчу аялгалар. 17.20 Валерий Балабановтуң пластазы. 17.50 А. Петренконуң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.30 «Үе» 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 «Он ийи сандай». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «ХТК-89». Харьковтуң шериг-авиация инженер училищезиниң, Урал болгаш Донецкиниң политехниктиг институттарының командаларының түңнел ужуражыышкыны.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Өөредилге программазы. Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Сугнуң ажыглалы болгаш оон камгалалы. 8.55; 9.55 «Аквариум». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Күш ажыл-агыйы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.20 «Гангстер болбас мен, эргимим». Уран-чечен фильм. 13.30 Ритмниг гимнастика. 14.00—15.20 «Хлеб — чүве алы». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларның танцы ансамбльдериниң концерти. 17.50 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң артистериниң концерти. 20.45 Медээлер. 20.50 «Азия тову». Программада: Медээлер. Соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының талазы-биле айтырыглар. «Чериниң тыртыышкыны». 21.20 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.30 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчытканы. «Ыт четкен херээжен». Уран-чечен фильм. 23.00—00.10 «Юрмала-90».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

20.15 Музыкалыг телеабонемент. «Пастернактың салым-чаяаны» 21.15—21.30 «Уттундурган аттарның ээп кээп турары. Павел Флоренский».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Доп» (Корей Улус-Демократтыг республиканың кинозу) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан), немей кино көргүзер биче залга: «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Моортайлар тудар чер» 8.30, «Ам черле кортпас мен» 10.20, «Башкарыкчының ужуудуушкуну» 12.00, 14.00, «Мценск уездизден келген херээжен Макбет» 15.40, 20.50, «Соңгукчулар хуралы» 17.20, «Бүзээлээшкин» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бүрүн аңаа мен» 13.00, фильмнер көргүзүү 15.00, 16.40, 18.30, 20.20 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне агаарның температуразы 29—34, чамдык черлерге 20—25, хүндүс 19—24, чамдык черлерге 10—15 градус соор.

Каракка протез кылыр талазы-биле специалистер 1990 чылдың февраль 5-те Кызыл хоорайга келир. Оларны Красноярск хоорайда каракты кезип эмнээриниң микрохирургиязының областар аразының төвүнден чалаан. Каракка протез кылдырарын күзээннер **Кызыл хоорайда № 1 поликлиниканың № 218 кабинединге келирин чалаан. Телефону 3-20-36.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 5424!

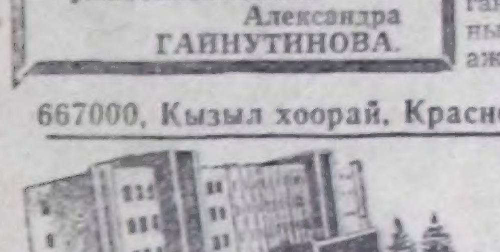

Редактор З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ рөулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өчүлга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 370. ТС—00425

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 27 (14227) ◆ 1990 чыл, февраль 2, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кәп.

ЮРИСТЕР ХУРАЛЫ

МОСКВА, январь 31. (СЭТА-ның корр.). Юстиция, судтар болгаш адвокаттар коллегияларының удуртукчу ажылдакчыларының Бүгү-эвилел хуралы Москвада ажыттынган.

Чуртта боттандырып турар политиктиг, экономиктиг болгаш суд-эрге реформаларын эрге-хоойлу талазы-биле хандырарының дугайында ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездилериниң болгаш ССРЭ-нин Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларынга дүүштүр юстиция органнарының сорулгаларының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Статистиканың Тыва республика эргелелиниң дыңнадыы

ТЫВАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: чыл түңнелдери

1989 чылда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

1989 чылда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези дараазында кол көргүзүглерлиг болган: (саннар: **1 — 1989 чылда миллион рубль-биле, 2 — херек кырында, 3—1988 чылга бодаарга, 1989 чылда, хуу-биле).**

1	2	3	
Үлетпүр продукциязы	173	182	102,7
Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери (эзиртир суксуннар чокка)	80,7	80,5	100,6
ооң иштинде аъш-чем барааннары	52,2	52,2	102,4
аъш-чемге хамаарышпас барааннар	28,5	28,3	122,3
Көдээ ажыл-агый продукциязы	225	184	95,5
Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның акша-хөреңги фондуларының күсели-биле ажыглалга кииргени:			
кол фондуларны	232[1]	193	108,6
чуртталга бажыңнары, муң дөрбелчин метр	183[1]	185	128,4
Күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларның акша-хөреңги фондулары	266	252	110,2
Нийти ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгези (миллион тонна)	10,4	10,8	97,1
Нийти ажыглалдың транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазы, миллион пассажир-километр	660	658	100,4
Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	364	370	111,4
Чоңга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези	32,7[1]	33,2	108,0

1989 чылда экономиканы социал эде тургузар ажылдар уламчылаан. Чуртталга бажыңнарын, нийти өөредилге школаларын, клубтарны болгаш культура бажыңнарын ажыглалга киирериниң чыл планын күүсеткен. Социал таланың объектилерин тударынга көрдүнген хөреңгини долузу-биле шиңгээдип алган. Чоңга чыл планындан ажыр 6 миллион рубльдиң бараанын саткан, **0,5** миллион рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген. 1988 чылга бодаарга, совхозтарга сүт болгаш чуурга бүдүрери база садып алыры өскен.

Ооң-биле кады үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээлдериниң талазы-биле планнаан өзүлде темпизин, үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш тудуг организацияларынга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрер темпини чедип албаан. Эрткен чылга деңнээрге, тараа культураларының нийти чыылдазы эвээжээн.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң 22 хуузу болгаш керээлиг тудуг-монтаж организацияларының 7 хуузу карылгалыг ажылдаан.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң бештиң бир кезии 1989 чылда арыг орулгалардан күрүне бюджединге төлевирлерни кылган.

Республиканың улус ажыл-агыйынга нийтизи-биле арыг орулга алырының чыл планын күүсетпээн, 1988 чылга деңнээрге, ооң хемчээлин база эвээжеткен.

Касса планын колдуунда садыг орулгазындан пландан ажыр кирген хөреңгилерниң база почта бүдүрүлгелериниң ачы-дузазының күсели-биле күүсеткен. Ажыл төлевиринге күрүне банкызының кассаларындан пландан ажыр берип турган, ол чорук акшаны эргилдеже немей үндүрериң болдурган. Ооң хемчээли эрткен чылдаазындан 29 хуу бедик болган.

Социал хөгжүлде

Чурттакчы чон. 1990 чылдың январь 1-де чурттакчы чоннуң нийти саны 313.8 муң кижи, соң иштинде хоорайларныы — 149,7 муң, көдээ черлерниң — 164,1 муң кижи болган.

1989 чылда чурттакчы чоннуң саны 4,5 муң кижиге, азы 1,4 хуу өскен, хоорай чурттакчылары 4,0 муң кижиге, азы 2,7 хуу, көдээ черлерниң чону 0,5 муң кижиге, азы 0,3 хуу өскен.

1989 чылда көдээ чоннуң хоорайларже көжери уламчылаан.

1000 кижиге онаажтыр божуур көргүзүг 1988 чылга бодаарга 29,0-дан 27,5 чедир эвээжээн, өлүрүнүң көргүзүү 8,0-дан 8,7 чедир улгаткан.

Чонну ажылга хаара тудканы. 1989 чылда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның даңзызы ёзугаар ортумак саны 127 муң кижи, азы соң мурнундагы чылдың деңнелинде бир хуу эвээш болган. 1988 чылга деңнээрге көдээ ажыл-агыйда, тудугда, транспортта болгаш харылзаада ажылдап турарларның саны эвээжээн. Кооперативтерде 5 муң ажыг кижи ажылдап турар, оларның 15 хире хуузу дакпырлап ажылдап турар.

1989 чылда күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы баксыраан, ажыл шагы үзер чоруктар көвүдээн, үлетпүрде болгаш тудугда кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу хөй болган.

Чоннуң орулгалары. Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда алыр ортумак шалыңы 1988 чылда 212 рубль турганындан 226 рубль чедир өскен.

Өг-бүле бюджеттерин шинчилээн медээни ёзугаар алырга, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның кижи бүрүзүнге онаажтыр акша орулгалары 188 рубль болган. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның өг-бүлелериниң тос хуузу (1989 чылдың март айда чорудкан шинчилелдиң медээзи-биле) кижи бүрүзүнге онаажтыр айда 75 рубль, 11 хуузу — 100 рубль чедир орулгалыг болган.

Республикага нийтизи-биле акша орулгаларының өзүлде темпизи чоннуң барааннарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге чарыгдалдар өзүлдезинден мурнап турган: орулгалар 14 хуу өскен, а хереглел чарыгдалдары 12,7 хуу улгаткан.

1990 чылдың январь 1-де республика девискээринде Аңаалга банкызының албан черлеринге чоннуң шыгжаткан акшазы 151 миллион рубль болган, азы чыл иштинде 18 миллион рубльге өскен.

Чоннуң хереглел бараанларын (алкоголь суксуннарының өртээ чокка) үүрмектеп садар өртек-биле 80,5 миллион рубльге бүдүрген, 1988 чылда турганындан 6,4 миллион рубль, азы 8,6 хуу хөй болган. Республиканың бир чурттакчызынга онаажтыр хереглел барааннарын 253 рубльге бүдүрген.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер талазы-биле чыл планын Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Эрзин районнарының бүдүрүлгелери күүсетпээн.

1989 чылда чамдык аъш-чем бараанларын бүдүрген байдалы мындыг: (**1 — продукцияның ады, 2 — 1989 чылда херек кырында бүдүргени, 3-те — планны күүсеткен хуузу, 4 — 1988 чылга бодаарга, 1989 чылда).**

1	2	3	4
Эът (үлетпүр аргазы-биле ажылдап кылган), муң тонна	10,4	94	99,9
Колбаса кылыглары, тонна	2136	98	102
Мал үзү, тонна	523	105	93
Чалаң сүт продукциязы (сүтче шилчидерге), муң тонна	27,6	104	105
Балык продукциязы, тонна	24,2	69	79
Хлеб, хлеб-булочка кылыглары, муң тонна	32,6	97	98
Кондитер кылыглары, тонна	1894	89	112
Минералдыг суг, муң декалитр	70	101,1	7,3 катап
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	307	93	83

Кызыл-Мажалыктың эът комбинады эът, колбаса кылыглары бүдүрер талазы-биле доктааткан планны, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу чалаң сүт продукциязы бүдүрер планын күүсетпээн, Кызылдың пиво заводу — эзиртпес суксуннар, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери — хлеб, хлеб-булочка база кондитер кылыглары бүдүрер планнарын күүсетпээн. «Тыва балык ажыл-агый» каттыжыышкын чыл планын күүсетпээн болгаш 1988 чылда турганынга бодаарга, балыктан чемнер кылырын эвээжеткен.

Чоннуң аъш-чемге хамаарышпас хереглел бараанларын 28,3 миллион рубльге, 1988 чылда турганындан 5,2 миллион рубль, азы 23,9 хуу хөйнү бүдүрген.

Аъш-чемге хамаарышпас бараанларны бүдүрер даалгазын күүсеткени: (**1 — продукцияның ады, 2-де — 1989 чылда херек кырынга бүдүргени, 3-те — план күүсеткен хуузу, 4-те — 1988 чылга бодаарга, 1989 чылда).**

1	2	3	4
Дааранылга үлетпүрүнүң продукциязы (кылган норма өртек-биле), муң рубль	939	103	107
Өйген идик, муң эжеш	105	88	96
Хөм идик муң эжеш	78	90	90
Кырындан кедер трикотаж, муң кезек	370	99,0	181
Мебель, муң рубль	2642	102	117

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрер талазы-биле планнарын алгы заводу, Ак-Довурактың даараныылга-трикотаж фабриказы, машина тудуушкун заводу, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези күүсетпээн.

Чиик үлетпүр бараанарын 14,8 миллион рубльге (үүрмектеп садар өртек-биле), азы ооң мурнундагы чылдаазындан 13,8 хуу хөйнү бүдүрген.

Кызылдың даараныылга фабриказы «Чаа бараан» деп индекстиг бараанарны бүдүрүп турар. 1989 чылда ындыг бараанарның хемчээли 1,6 миллион рубль, азы 1988 чылдаазындан 4,4 хуу хөй болган. Аныяктарга болгаш улуг назылыг кижилерге даараныылга кылыгларын бүдүрери шоолуг өспээн.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының бадылаан планын 101,7 хуу күүсеткен. Улуг-Хем болгаш Мөңгүн-Тайга районнарының бүдүрүлгелери үүрмектеп садар бараан саарылгазының чыл планын күүсетпээн.

1989 чылда, ооң мурнундагы чылга деңнээрге, үүрмектеп садар бараан саарылгазының нийти хемчээлин 37 миллион рубльге, азы 11,4 хуу өскен.

Нийтиниң чемненилгезиниң бараан саарылгазының хемчээли 21,9 миллион рубль, азы 1988 чылдаазындан 0,8 миллион рубль хөй болган.

Хөй-нийтиниң чемненилгезиниң саарылга өзүлдезиниң темпизи бараан саарылгазының нийти хемчээлиниң өзүлде темпилеринден 7,7 пункт чыдып каап турар. Ооң түңнелинде ооң бараан саарылгазынга бот-деңзизи 1988 чылда 6,3 хуу турганындан 1989 чылда 5,9 хуу чедир кудулаан. Нийтиниң чемненилге бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглелиниң чүгле чартыын хандырган.

1988 чылга деңнээрге мал үзүн, эътти болгаш эът, балык продуктуларын садары 2—5 хуу өскен, үнүш үзүн садары — 13, шайны садары 20 хуу өскен. Кондитер кылыгларын, чигирни, ногааларны болгаш чуурганы садары ол-ла деңнелге арткан. Чалаң сүт продукциязын, хлеб продуктуларын, ногаа консервилерин садары кызырылган. Водка садары 1,6 катап, коньяк садары 1,9 катап көвүдээн, а шампанское садары 18, вино садары 15 хуу кызырылган.

Ооң мурнунда чылга деңнээрге, 1989 чылда чонну картофель болгаш фруктулар-биле хандырары баксыраан. Күрүне болгаш кооператив садыын дамчыштыр картофельди 24 хуу, фруктуларны болгаш кат-чимисти 49 хуу эвээшти саткан.

Чоннуң акша орулгалары өзүп турар болганда, үлетпүр бараанарын оларның садып алыр аргазы өзүп турар. Хеп чуур машиналарны, чадаг-тергелерни, мопедтерни, магнитофоннарны, фотоаппараттарны садары өскен. Каас эдилелдер кылыглары, школа кыдырааштары, дүктен постер чедишпес бараанарның санынга кирген. Синтетиктиг чуур чүүлдерни садары 19 хуу өскен-даа болза, оларга хереглел батпайн турар.

1989 чылда республиканың чонунга 33,2 миллион рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген, бо дээрге соң мурнундагы чылдаазындан 8 хуу хөй бооп турар. Бадылаан планны 94,2 хуу, бүдүрүлге планнары-биле каттыштыр 101,5 хуу күүсеткен. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлиниң талазы-биле планны бадылаан пландан 2,5 миллион рубль эвээшке хүлээп алган. Чоңга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң чыл планын Кызыл хоорайның, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Эрзин, Кызыл районнарының бүдүрүлгелери чедиишкинниг күүсеткен. Чоңга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң чыл планын он район күүсетпээн.

Туризмге, дыштанылгага, чоннуң кадыын быжыглаарынга холбашкан төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези оожум хөгжүп турар.

Чоннуң амыдырал хандырылгазының тускайжыткан бүдүрүлгелери 8,2 миллион рубльдиң ачы-дузазы көргүс-

(Төнчүзү 2-ги арында).

* бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның планнарын каттыштыр алырга.

М. С. Горбачев биле Дж. Буштуң телефон дамчыштыр чугаалашканы

Январь 31-де АКШ-тың президентизи Дж. Буш М. С. Горбачевче телефоннаан. Делегей байдалының, колдуунда Европада, чугула айтырыгларның болгаш боочепсекти кызырарының талазы-биле чугаалажыышкын-нарның перспективаларының дугайында санал-онал солчуушкуну болган. Мальтага чедип алдынган дугуржулгага дүүштүр хөделиринге шиитпирлиин олар бадыткааш, ССРЭ биле АКШ-тың аразынга дээди деңнелге харылзааларны доктаамал тудуп турарының чугулазын демдеглээн болгаш бот-боттарын билчириниң база бир демниг хөделириниң байдалын улам быжыглаарын бадыткааннар.

(СЭТА).

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ БРИФИНГ

ССРЭ-ниң ДХМ-ниң информация эргелелиниң начальниги Г. И. Герасимов журналистерге дыңнадыгны кылган. Си-эн-эн дээр америк телекомпанияның Москвада турар корреспондентизи эрткен вторникте М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-дужаалдан халажып чорууру деп турар деп медээни бүгү делегейге тарадыпкан. Ол медээниң кандыг-даа барымдаа-бадыткал чогуң эргелелдиң начальниги дыңнаткан. Бразилияның президентизи Фернандо Коллор де Мелло-биле ужуражырының мурнунда журналистер-биле кылган беседазынга М. С. Горбачев ол медээниң кандыг-даа үндезин чогун чугаалаан деп, ДХМ-ниң төлээзи дыңнаткан.

АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкерниң ССРЭ-ге аян-чоруу бир хонук соңгаарлаттынган болгаш февраль 7-де Москвага болур дугайын журналистерге дыңнаткан.

АКШ-тың федералдыг бюджединде шериг чарыгдалдарын 1991 чылда 2 хуу кызырар деп көргенинге хамаарыштыр тайылбыр кылдынган. ССРЭ биле АКШ боттарының аразында кылдынган дугуржулгага дүүштүр шериг чарыгдалдарын кызырып турар. ССРЭ бо чылын шериг бюджедин 14 хуу кызырар. Ооң ачызында экономиканы хөгжүдеринге немелде акша-хөреңгилер тургустунуп келир.

(СЭТА).

КҮЖЕНИИШКИННЕРНИ КАТТЫШТЫРАР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң январь 31-де болган хуралынга Афганистанга дайылдажып чорупп турган туттурган совет шериглерни хостап алырының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Афганистанга туттурган оолдарын хостадып алырын дилээн чагаалар 290 иедеси ССРЭ-ниң Дээди Совединге келген. Ол дилег чагааларда ийи кол айтырыгны тургускан: бирээде, туттунган шериглерни чуртунче чандырып чорудар дугайында чугаалажыышкыннар кылыры-биле Пакистанче делегей айтырыгларының талазы-биле бир специалисти болгаш ийи нени тускай төлээлер кылдыр сургакчылап чорудар, ийиде, туттурган шериглерни камгалап алыр талазы-биле тускай депутат комиссиязынга дузалаар база бир комиссияны тургузар.

Бирги дилегни боттандырарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ССРЭ-ниң ДХМ-ге болгаш Совет тайбың фондузунга дааскаанын, ийиги дилегни боттандырарын Делегей херектериниң талазы-биле комиссияга дааскаанын хуралга дыңнаткан.

Янзы-бүрү ведомстволарның болгаш хөй-нийти организацияларының ажылын таарыштырып удуртуру-биле Афганистанга турган совет шериг контингентизиниң шериг албанныгларының херектериниң талазы-биле комиссияга дузалаар туттурган болгаш ис чок читкен совет шериг албанныгларның талазы-биле комиссияны тургузар, деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

КАБЕЛЬДЕР САЛЫКЧЫЗЫ

ЧУРУКТА: Адыг Николай Салчакович он чыл бурунгаар Улан-Удэге харылзаа ажылдакчыларын белеткээр техникумну дооскаш, Кызылга кээп ажылдай берген. Чаа тудугларже телефон харылзаазының кабельдерин ол салып, ону улаштырып турар.

Харылзаа белдиринге ажылдап кирген аныяктарны ол бодунуң мергежилинге өөредип, олар-биле чуртталга кварталдарынче чер иштинге кабельдерни салып, бажыңнарже телефоннарны киирип, үлетпүр бүдүрүлгелерни харылзааның дериглелери-биле хандырарын боттандырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ» ҮНҮП ЭГЕЛЭЭН

БАЛКЭ Тыва обкомунуң болгаш Бүгү-эвилелдиң пионер организациязының область чөвүлелиниң органы болур пионерлерге болгаш школачыларга «Сылдысчыгаш» солуннуң бирги номери дүүн үнген. Ооң бирги номери каас-чараш, номчуштуг солун кылдыр парлаттынган.

«Шын» солуннуң редакциязы, коллективи чаа солуннуң коллективинге, ооң номчукчуларынга — пионерлерге болгаш школачыларга «Сылдысчыгаштың» катап үнүп эгелээни-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, солунга уругларның ынак өңүү, дузалакчызы, сүмележикчизи болурун күзеп тур.

Соңгулдаларга уткуштур

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДИР ТАЙЫЛБЫРЛААР

Соңгулда комиссиялары ону кылыр хүлээлгелиг

Соңгулда кампаниязының үезинде тайылбыр ажылының кандыг талаларынче кичээңгей салза экил, агитаторларның сорулгалары кандыгыл дээрзин СЭКП Кызыл хоорокомунуң идеология килдизиниң инструктору Н. А. БОГДАНОВСКАЯ мынчаар чугаалаан:

— Хоорайда чээрби чеди информация-пропаганда төвү (ИПТ) ажылдап турар. Ол төптерниң каяа турарын тодарадыр иштики, даштыкы дерни кылыр, дежурныйлаашкынны организастаар, оларга партия организациялары быжыглаар ажылды баштай-ла кылып чорутказ. Соңгулда комиссияларының кежигүннери-биле кады төп удуртукчулары ИПТ-нин ажылдаар шагын тодарадып, дежурныйлаашкын графигин аскан.

Информация - пропаганда төптери быжыглаттынган участоктарының тодаргай картазын, быжыглаттынган партия организацияларының даңзызын тургузуп алган. Бүгү округтарга депутаттарның кандидаттарының допчу намдарын чыып, агитаторлар-биле ужуражыышкын үезинде соңгукчуларның киирген санал-оналдарын кыдырааштарга демдеглеп турар. Төптүң ажылының планын база баш удур тургускан. Соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарның графигин тургузар, суртаалчы лозуннарны парладыр ажыл база оларга онаажыр.

Төптерге информация дериглери албан турар. СЭКП обкомунуң болгаш партия Кызыл хоорокомунуң соңгулда мурнунуң платформалары, соңгулдалар дугайында Хоойлу, СЭКП ТК-ның соңгулда мурнунуң Кыйгырызы болгаш өске-даа документилерни таныжарынга эптиг кылдыр азып белеткээн. Аныяк соңгукчу булуңнарын база дерээн.

Дежурныйлап орган харыысалгалыг эштер бижимел-биле-даа, телефон-биле-даа кирген күзээшкиннерни, дилеглерни бижиир. Ону хамаарышкан министерстволарга, хоорküүскомга дыңнадып, удуртукчулар-биле ужуражыышкыннарны организастаары көрдүнүп турар.

Информация - пропаганда төптери агитаторларның сорулгаларын тодарадып, олар-биле ажылды чорудар. Ол ышкаш депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизинге дузаны көргүзер, соңгулда кампаниязының чорупп турарының дугайында чурттакчы чоңга дыңнадыр. Кым бир удуртукчулар-биле олар ужуражыксап турар болза, ону организастаар хүлээлге база төптерге онаажыр.

Идеология килдизи информация-пропаганда төптериниң удуртукчуларынга болгаш агитколлективтерге удуртулга болур саавырларны ажылдап кылгаш, тараткан. Мурнунда дуржулганың көргүскени болза, агитаторлар соңгулда дугайында Хоойлуну тайылбырлап шыдавас, соңгукчуларның эргелери кандыг дээрзин орта билбес, соңгулда кампаниязының канчаар чорупп турарын-даа, сорулгаларны-даа, нийти байдалды-даа соңгукчуларга билдилиг чугаалаар арга-шинээ чок болуп турган. Ынчангаш агитаторларны шилиирде хынамчалыг болуру чугула.

Оон аңгыда агитатор участокта байдалды хандыр өөренир ужурлуг. Хамааржыр округтарынга кандидаттарның ат-фамилиязын, ажылдап турар черин, кайы коллективтен депшиттиргенин билген турар ужурлуг. Бир эвес агитатордан депутатка кандидат азы ооң бүзүреттирген кижизи сүме кадарын дилээр болза, албан дузалаар. Агитаторларга бүгү чүүлдерни тайылбырлаары, херек апарза, оларның өөредилгезин организастаары чугула болуп турар. Агитколлективтер удуртукчулары айтырыг тургустунуп келзе, төптер-биле, партия хоорокому-биле харылзажыр. Идеология килдизиниң телефоннары: 3-14-33, 3-15-98.

Коллективтен депшиткен депутаттың кандидадынга үштен хөй эвес бүзүреттирген кижи тып бээринге деткимче көргүзер, соңгулда мурнунуң платформазынче кандыг айтырыглар киирзе экил дээрзин сүмелеп болур. Бүзүреттирген кижи-биле кады чүгле информация-пропаганда төвүнге эвес, соңгукчуларның ажылдап турары күш-ажылчы коллективтерге ужуражыышкыннарны организастап болур.

Информация - пропаганда төптери соңгукчу бүрүзүнге чедер агитхуудустарны парлап кылган. Ында соңгулда кампаниязының дугайында тайылбырлап бижээн. Каш округче, кандыг округче оларның соңгуурун тайылбырлап турар. Округ бүрүзүнге каш депутат, кым соңгутканын орта бижиир. Ол хуудустарны агитатор кижи үш удаа чедирер, чаңгыс чедирерге, бажыңынга чок даа турар, сургакчылай-даа берген боор. Соңгукчу кижиге четкен ол долу информация кым дээш бадылаарынга боданыр арганы бээр. Чаңгыс кандидатты арттырарын, айтырыг бар болза, кайнаар долгаарын айтыр.

Чогум кандидат дээш суртаалды бүзүреттирген кижи чорудар. Ол чүгле Хоойлуга үндезилеп пропагандалаар. Моон мурнунда ышкаш агитаторлар даңзы тургуспас. Хоойлу ёзугаар ону соңгулда комиссиялары кылыр хүлээлгелиг.

ТЫВАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ: чыл түңнелдери

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

кен. Чыл планын 102 хуу күүсеткен. Ооң-биле кады хууда транспорт чепсек-херекселдерин, амыдырал техниказын септээринге, техниктиг хандырылгага негелдени чедир хандырбайн турар.

Чуртталга болгаш социал-культура тудуу. Акшаландырыышкынның бүгү дөстеринин (хууда тудуг кылырын киириштирбишаан) күсели-биле нииити шөлү 199.4 муң дөрбелчин метр 3 муң ажыг квартираларны ажыглалга киирген, ол дээрге, 1988 чылдаазындан 32,9 хуу хөй бооп турар.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле нииити шөлү 185,1 муң дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын, ооң мурнундагы чылдаазындан 41 муң дөрбелчин метр, азы 28,5 хуу хөйнү ажыглалга киирген. Күрүне планын 101 хуу күүсеткен.

Чуртталга-тудуг кооперативтериниң тудуу четпес темпилиг хөгжүп, херек кырында ол өспейн турар. Сөөлгү ийи чылда чүгле чаңгыс бажыңны ажыглалда киирген. Аныяктарның чуртталга кооперативтери хөгжүлдени албаан. Акшаландырыышкыннарның бүгү дөстериниң күсели-биле капитал салыышкыннарының доктааткан чыл лимиттерин чүгле чуртталга тудуунга, культура албан черлерин болгаш коммунал ажыл-агый объектилерин тударынга долу ажыглаан.

1989 чылда акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күсели-биле 2832 өөреникчи олуттуг нииити өөредилге школаларын, 655 олуттуг назы четпээн уруглар албан черлерин, 725 кижи хүлээп алыр амбулатор-поликлиника албан черлерин, 305 орунннуг эмнелгелерни, 650 олуттуг клубтарны болгаш культура бажыңнарын ажыглалда киирген. Нииити өөредилге школаларын назы четпээн уруглар албан черлерин ажыглалга киирери ооң мурнундагы чылдаазындан кызырылган. Албан черлерин, эмнелгелерни, поликлиникаларны ажыглалга киирериниң чыл программазын күүсетпээн.

Улус өөредилгези болгаш культура. Республиканың янзы-бүрү өөредилге черлеринге 80 муң хире кижи өөренип турган. Бо өөредилге чылында бирги класстың программазын ёзугаар алды харлыг 4,4 муң уруглар, оларның 0,4 муңу — школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде өөренип турар.

Школа назыны четпээн доктаамал уруглар албан черлеринде 24,8 муң бичии чаштар турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлери тудар чыл планы күүсеттинмээн. Ынчангаш ындыг албан черлери, ылаңгыя хоорайларда кончуг чедишпестеп турар. Оларда доктааткан нормадан ажыр 2,1 муң уруг турар. 10 муң ажыг бичии чаштар уруглар албан черлеринде хаара туттунмаан.

1989 чылдың сентябрь 1-де байдал-биле алырга, үш школачының бирээзи-ле ийиги ээлчегде өөренип турар. Саналга техниказы-биле хандыртынган школалар эвээш, чүгле 11 школа информатика болгаш саналга техниказы-биле хандыртынган кабинеттерлиг.

5,2 муң оолдар болгаш кыстар ортумак эртемни чедип алган. 499 кижи дээди, 821 кижи тускай ортумак эртемни чедип алган. Эрткен чылын профтехучилищелерге 1150 кижини хүлээп алган, тускай мергежилдиг 2257 кадрлар белеткеттинген. 1989 чылда дээди өөредилге черлери 692, тускай ортумак өөредилге черлери 1380 кижини хүлээп алган.

1989—1990 өөредилге чылының түңнелдери-биле алырга, дээди өөредилге черлеринден 176, тускай ортумак өөредилге черлеринден 350 кижи өөредилгезиниң кошкаа-биле үнүп чоруткан. Янзы-бүрү чылдагааннардан дээди өөредилге черлеринде 185 студент, тускай ортумак өөредилге черлеринде 194 сургуул ийиги чылда катап артып калган.

Чоң ортузунда культура-чырыдыышкын ажылын нииитизи-биле 3100 муң ном фондулуг 169 массалыг библиотека, нииитизи-биле 28,4 олуттуг 197 клуб, 6 музей, 1 театр болгаш 223 киноустановка боттандырып чорудуп турар. Ооң мурнундагы чылга деңнээрге кижилерниң кино көөр чоруу эвээжээн.

Долгандыр турар хүрээлелдиң байдалы. Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары одалга системаларын дамчыштыр агаарже 36 муң тонна хоралыг бүдүмелдерни үндүрген, ол дээрге ооң мурнунда чылда турганындан 8 хуу (3,2 муң тонна) хөй болур.

Агаар бокталдырып турар черлерге «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттар, Кызылдың бажың тудар комбинады, Тываның электри четкилери болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелер хамааржыр. Республиканың эң улуг үлетпүр бүдүрүлгези болур «Тыва даг-дүгү» комбинат «Экология—95» программаны боттандырбышаан, бо чылын агаарже хоралыг бүдүмелдер үндүрерин 31 хуу кызырар деп планнаан болгаш бодунуң чамдык бүдүрүлге объектилериниң одалгазын төп чылыдылга системазынга кожуп эгелээн. «Тыва автотранс» болгаш «Тыва автоорук» каттыжыышкыннар база ындыг хемчеглерни ап эгелээн.

Ындыг болзажок «Тыва кобальт» комбинат агаар бокталдырарын 1,5 хуу (49 тонна), Тываның электри четкилери 13 хуу (800 тонна), а Кызылдың бажың тудар комбинады каш катап көвүдеткен.

Чоннуң кадыкшылының камгалалы. 1990 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, республиканың амбулатор-поликлиника албан черлеринде 1,2 муң эмчи, 4,1 муң ортумак медицина персоналы ажылдап турар. Аарыг кижилер чыттырар 5,7 муң орун бар. Санаторийлерге болгаш курорттарга 4 муң хире кижи кадыкшын экижиткен. 1989 чылда чоннуң озал-ондактан, хораннаныышкындан болгаш бертинип кемдээшкиннерден өлүр чоруу 34 хуу, хан-дамыр аарыгларындан — 10 хуу көвүдээн.

Техниктиг дээшпилге. Ажылдап турар бүдүрүлгелерниң техниктиг чаартылгазынга болгаш эде дериишкининге күрүнениң капитал салыышкыннарындан 38 млн. рубль ажыглаттынган, ол дээрге 1988 чылда турганынга деңнээрге 14,4 хуу хөй. Нииити капитал салыышкыннарындан ол орулгаларга бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизиниң 3,5 хуузун ажыглаан.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринде продукцияның чаа 65 хевирлерин бүдүрүп эгелээн, оларның 89 хуузу чоннуң херегл ел бараанннары болур. 29 янзы чаа дериг-херекселдерни ажыглап эгелээн. Дээшпилгелиг технологияларны шиңгээдип алыр талазы-биле 1989 чылдың күрүне чагызы 61 хуу күүсеттинген. Чаа технологияларны шиңгээдир талазы-биле чагыгларны «Тыва автотранс», «Тыва автооруk», «Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыннар күүсетпээн. Чогаадыкчы болгаш чаартынчы саналдарны шиңгээдип алганындан нииитизи-биле 700 муң хире рубльдиң камналгазы алдынар.

Одалга-энергетика курлавырларын камнаар талазы-биле планныг көргүзүглер 1989 чылда күүсеттинген, ооң ачызында 1,5 муң тонна чижеглеп алдынган одаар чүүл камнаттынган.

Үлетпүр

Күрүне чагызын барымдаалап база дорт харылзааларда көрдүнгенин ёзугаар продукция бээриниң чыл планын республика үлетпүрү 98,4 хуу күүсеткен. Бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның 20 хуузу продукция чорудуп бээриниң планын үскен ийикпе, азы 3 млн. рубльдиң продукциязын хереглекчилерге чедир бербээн.

Үлетпүр продукциязын 6,6 хуу көвүдедир деп планнаан турган болза, ол көргүзүг 2,7 хуу күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2,3 хуу өскен. Ол дээрге планда көрдүнгенинден 3,6 хуу эвээш. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң немелде өзүлдези, ажылчыннарның саны нииитизи-биле кызырылган-даа болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң күсели-биле чедип алдынган.

Арыг орулга алырының планы 13 хуу ажыр күүсеттинген, ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 3,5 млн. рубль хөй болур.

Чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының 1989 чылда ажылының түңнелдери даразында көргүзүглер-биле тодараттынар: **бирги колонкада** — продукция чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсеттингенин (хуу-биле), **ийиги колонкада** — хереглекчилерге чедир чорудуп бербээн продукцияның нииити түңү (рубль-биле), **үшкү колонкада** — бүдүрүлге хемчээлиниң өзүлде темпизи (хуу-биле), **дөрткү колонкада** — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээни (хуу-биле).

«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—	3,2	0,6
«Каа-Хем» разрез	100	—	— 9,5	— 5,5
«Тыва кобальт» комбинат	98	330	10,9	— 1,7
Кызылдың бажың тудар комбинады	100	—	15,1	7,3
«Тыва даг-дүгү тудугнуң» бүдүрүлге-тудуг комбинады	60,2	796	— 17,3	— 5,1
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын	100	—	5,4	— 0,7
Кызылдың дааранылга фабриказы	100	—	1,4	8,2
Кызылдың алгы заводу	84,4	404	3,3	1,0
Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказы	98,8	25	49,5	10,1
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	100	—	— 3,9	— 1,9
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкыны	100	—	9,3	5,3
Автосептелге заводу	100	—	— 6,5	2,8
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күрүне комитеди	100	—	13,7	13,7
«Тываның эът-сүт үлетпүр» каттыжыышкыны	99,7	80	30	0,1
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	99,7	80	3,0	0,1
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	80,1	140	— 22,5	— 23,9
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	— 5,3	2,7
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыны	96,2	299	5,1	4,6
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	100	—	2,3	4,7
«Водник» күрүне кооперативи	96,7	100	— 3,1	—

Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң 25,0, Барыын-Хемчиктиң — 42,9, Таңды районнуң — 20, Бии-Хем районнуң 25,0 хуузу керээде көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпээн. Бии-Хем болгаш Тожу районнарның бүдүрүлгелери продукция бүдүрериниң хемчээлиниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң эрткен чылда турган деңнелдеринден куду ажылдаан.

Республикага үлетпүр продукциязының кол-кол хевирлерин бүдүргениниң хемчээли 1989 чылда мындыг янзылыг болган: **бирги колонкада** — херек кырында бүдүргени, **ийиги колонкада** — планны күүсеткен хуузу, **үшкү колонкада** — 1988 чылда турганынга бодаарга (хуу-биле)

	1	2	3
Хөмүр-даш — муң тонна	1024	105	91
Нииитизи-биле сөөрткен ыяш—муң дыгый кубометр	332	90	89
ооң иштинде тудуг ыяжы	295	94	91
Дилген ыяш — муң кубометр	121	96	91
Соңга, эжик блоктары — муң дөрбелчин метр	61,4	103	114
Тудуг тууйбузу — млн. кезек	40,6	97	110
Конструкциялар, демир-бетон кылыглар — муң кубометр	100,7	84	101
Сорттуг даг-дүгү — муң тонна	148,6	104	103

Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводтары, «Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкынының бүдүрүлгелери тууйбу бүдүрериниң, а Кызылдың бажың тудар комбинады, «Тыва даг-дүгү тудугнуң» бүдүрүлге-тудуг комбинады, «Тыва агроүлетпүр тудугнуң» демир-бетон кылыглар заводтары болгаш «Водник» күрүне кооперативи конструкциялар болгаш чыып эптээр демир-бетон кылыглар бүдүрериниң чыл планнарын күүсетпээннер.

Агроүлетпүр комплекизи

1989 чылда ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга көдээ ажыл-агыйның нииити продукциязын бүдүрери ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 4,5 хуу кудулаан, ол дээрге 8,7 млн. рубль болур. Мал ажылының продукциязын бүдүрери 2,2 хуу азы 3,4 млн. рубльге кевүдээн, а чер ажылының продукциязын бүдүрери 31,3 хуу азы 12,1 млн. рубльге кудулаан.

Көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрериниң нииити хемчээлинге нииитилештирген секторнуң улуг-хуузу 59 хуу болган. Бо секторга 1988 чылда турганынга бодаарга продукцияны 7,8 хуу эвээшти бүдүрген. Ол дээрге 9,1 млн. рубль болур. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 7,2 хуу кудулаан. Баш удур кылган санаашкыннардан алырга, совхозтарның арыг орулгазы 60 млн. рубль болур. Ол дээрге 1988 чылда турганындан 26 хуу эвээш болур. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң орулгалыг чоруу 55 хуу турганындан 39 хуу чедир кудулаан.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга бүдүрген кол-кол көдээ ажыл-агый культураларының нииити чыылдазы даразында көргүзүглер-биле тодараттынар: (**бирги колонкада** 1988 чылда, **ийиги колонкада** 1989 чылда, **үшкү колонкада** — 1981—1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, **дөрткү колонкада**—1986—1989 чылдарда чылда ортумаа-биле. Шуптузу муң тонна-биле).

агроүлетпүр комплекизи				
Тараа	193,5	131,1	119,8	175,5
Картофель	26,5	26,9	24,2	29,2
Ногаа	7,2	7,4	7,3	7,4

Эрткен чылын тараа шөлдериниң хемчээли шөөлүг эвес кызырылган, ындыг болзажок тараа культураларын 62 муң тоннага (32,2 хуу) эвээшти белеткээн. 82,5 муң тонна кызыл-тас белеткеттинген, ол дээрге ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге 40,4 муң тонна эвээш боop турар.

1988 чылда турганынга бодаарга кол тараа культураларының дүжүдү эрткен чылын куду болган: тараа культураларының дүжүдү бир гектардан 11,6 центнер турганындан 7,9 центнер чедир, ажык-шөлге тарааn ногааларның дүжүдү 60,9 центнер турганындан 71,1 центнер чедир, кукуруза — 47,8 турганындан 41,1 центнер чедир, а чаңгыс чылдыг сигеннерниң дүжүдү бир гектарга онаашты р 10,5 центнер турганындан 9,8 центнер чедир кудулаан.

Эрткен чылын тараа белеткээриниң планы 40,6 хуу күүсеттинген азы 89,5 муң тонна тараа чедир бердинмээн. Картофель планы 42,9 хуу (20,2 муң тонна), ногаа планы 63,5 хуу (12,9 муң тонна) күүсеттинген.

План ёзугаар республиканың совхозтары 30 муң тонна тараа садар турган, күрүнеге 20 муң тонnаны саткан. 1989 чылдың дүжүдүнден картофель садарының чыл планы 38,2 хуу, ногааларны — 59,9 хуу чедир күүсеттинген.

Мал ажылының продуктуларын ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге бүдүрери мындыг хемчээлдиг болган:

	1988 ч.	1989 ч.	Чылда ортумаа-биле 1981—1985 ч.	Чылда ортумаа-биле 1986—1989 ч.
Эът (коң деңзизи-биле), муң тонна	23,4	23,2	18,0	22,6
Сүт, муң тонна	74,8	75,4	58,8	74,2
Чуурга, млн. борбак	60,5	60,6	34,2	57,0
Дүк (дужааган деңзизи), тонна	2224	2288	2349	2302

Республиканың совхозтары малдың болгаш куштуң кол хевирлерин согары-биле сайгарып садарының чыл планын күүсетпээн (94,4 хуу), планга 1,4 муң тонnаны чедир бербээн. 1988 чылдың деңнелинден эът бүдүрерин Бай-Тайга район 16,0, Кызыл район — 11,4, Барыын-Хемчик — 3,3 хуу кудулаткан. Оон өске районнарның совхозтары малдың кол-кол чүзүннеринден эът бүдүрерин көвүдеткен, ынчалзажок чыл планын чүгле Бии-Хем, Таңды, Өвүр болгаш Тожу районнарның совхозтары чедир күүсеткен.

Республиканың совхозтары малдың өске хевирлерин (чылгы, теве, иви) согар кылдыр сайгарарының чыл планын база күүсетпээн, а ол ышкаш оон эът бүдүрерин 1988 чылдың деңнелинден 16,8 хуу кудулаткан.

Эрткен чылын сүт саалдазы ооң мурнунда чылдаазынга бодаарга, 0,6 муң тоннага көвүдээн-даа болза, совхозтар чыл планынга 2,5 муң тонна сүттү чедир бербээн, азы сүт бүдүрериниң чыл планын совхозтар чедир күүсетпээн. Сүт бүдүрерин 7 районнуң совхозтары көвүдеткен, ооң иштинде Барыын-Хемчиктии — 12,5, Таңдының — 9 хууга көвүдеткен. Сүт бүдүрериниң чыл планнарын Таңды, Кызыл районнарның совхозтары күүсеткен.

1989 чылда совхозтарда бир инектен чылда ортумак саалда 1907 килограмм болган, азы ооң мурнунда чылдың деңнелинден 9,6 хуу көвүдээн, 167 килограмм немешкен, ынчалзажок бир инекке онаашты р ортумак саалда планы күүсеттинмээн, 93,9 хуу болган.

Эрткен чылын республиканың совхозтарынга хой дүгүн бүдүрери 3,6 хуу, өшкү дүгү—8,8 хуу көвүдээн. Хой дүгүн бүдүрериниң чыл планы 95,4 хуу, өшкүнүү — 127,9 хуу күүсеттинген. Бир хойдан ортумак кыргылда 2,09 килограмм болган, ол дээрге ооң мурнунда чылдыындан 6,1 хуу хөй, ынчалзажок чыл планында көрдүнгенинден 7,5 хуу эвээш. Бир өшкүден кыргылда 1,04 килограмм болган, а планы — 0,8 килограмм турган.

Мал ажылының продуктуларын күрүнеге садарының хемчээлин даразында көргүскен:

	1988 ч.	1989 ч.	Чылда ортумаа-биле 1981—1985 ч.	Чылда ортумаа-биле 1986—1989 ч.
Мал болгаш куш (дириг деңзи-биле) муң тонна	28,3	29,4	24,8	28,3
Сүт, муң тонна	36,6	37,2	29,2	35,8
Чуурга, млн. борбак	46,9	48,0	25,3	44,5
Дүк (арыг чөөкче шилчидерге), тонна	1317	1380	1282	13 43

Мал болгаш куш садарының чыл планын ажыл-агыйларның бүгү хевирлери немелде даалганы санаваска 101,4 хуу күүсеткен, а немелде даалганы катай санаарга республика нииитизи-биле күүсетпээн: совхозтар чыл планының 97,6 хуузун, хуу ажыл-агыйлар 72,7 хуузун саткан.

Чурттакчы чондан нииитизи-биле 4,8 муң тонна малды садып алган, оортан 48,4 хуузу совхозтарның план күүселдезинде киир санаттынган, ындыг болганда совхозтарның чыл планының күүселдезиниң 8,6 хуузу чондан садып алган мал болгаш куш боop турар.

Республикада ажыл-агыйларның бүгү хевирлери нииитизи-биле сүт садарының планын 100,6 хуу күүсеткен, а бир эвес хуу ажыл-агыйлардан дужааган сүттү санавас болза, совхозтар чыл планын чедир күүсетпээн.

Республика дүк садарының планын 100,8 хуу күүсеткен. Нииитизи-биле республиканың дүк садар планын күүседиринге хуу ажыл-агыйлар салдарлыг болган, план ёзугаар 3,5 тонnаны садар турган, 108 тонна дүктү олар саткан. Дүк садар планныг 69 совхозтан 41 совхоз чыл планын күүседип шыдаваан.

Нииити эвилел фондузунче эът продуктуларын бээриниң планы күүсеттинмээн.

Продукция бээр малдың баш санын даразында көргүскен (январь 1-де бары, муң баш):

	Ажыл-агыйларның бүгү хевирлери		Ооң иштинде чурттакчы чонда	
	1989	1990	1989	1990
Мыйыстыг бода мал	195,4	201,4	85,4	87,3
ооң иштинде инек	70,4	72,2	37,0	37,9
хаван	72,1	71,0	40,2	39,4
хой, өшкү	1172,9	1228,8	212,9	236,5
чылгы мал	37,2	38,4	7,8	8,5

1989 чылдың дүргүзүнда ооң мурнунда чыл-биле деңнээрге бызааны 4,6 хуу, анай, хураганны — 6,8 хуу хөйнү алган, а хаван оолдарын доруктуруп алыры 16,2 хуу кызырылган. Совхозтарга 1988 чылда төрүүр 100 баш инекке онаашты р 70 хуу бызаа алган болза, 1989 чылда 72 хууну алган.

Совхозтар 100 баш хой, өшкүге онаашты р 81 хураган, анайны алган, ол 1988 чылга деңнээрге 7 хуу хөй.

Республиканың совхозтарынга 1989 чылдың дүргүзүнда 6,1 муң баш мыйыстыг бода мал, 91,6 муң баш өшкү, хой өлүп хораан, ол дээрге ол-ла дараалашкаа-биле 1988 чылдаазынга деңнээрге 16 болгаш 18,7 хуу эвээш.

Чурттакчы чонда, хаванны санаваска, бүгү малдарның баш саны көвүдээн, ынчалзажок нииитизи-биле республикада малдыг өг-бүлелерниң саны ындыг-ла хөй өспээн.

1990 чылдың эгезинде байдал-биле мал фермаларында чижеглээн бир баш мыйыстыг бода малга 8,4 центнер чем единицазы онаажып турар, ол дээрге зоотехниктиг көрдүнген нормалардан дыка эвээш.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 92,3 миллион рубль түңнүг капитал салыышкыннарны ажыглаан, ол дээрге чылда көрдүнгенинден 3,3 хуу хөй болгаш 1988 чылдаазындан 2,4 хуу ажыг.

Мыйыстыг бода малга 0,9 муң башка, хой, өшкүге — 29,9 муң башка кажааларны, тараа болгаш үрезин шыгжаарынга 2,5 муң тонна, ногаа болгаш картофель шыгжаарынга хары угда 1,1 муң тонна кирер шыгжамырларны, силос болгаш сенаж тудугларын — 0,78 муң кубометрни туткан; 0,8 муң гектар чаа черлерни, 54,5 муң гектар одарларны (чаарты кылганы-биле кады) суггаттыг болдурган, ажыл-агыйлар иштиниң 17 километр хемчээлдиг автомобиль оруктарын ажыглалда киирген.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларынга 66,5 муң дөрбелчин метр нииити шөлдүг чуртталга бажыңнарын, 325 орунннуг уруглар албан черлерин, 650 олуттуг культура албан черлерин, 15 кижини хүлээп алыр фельдшер-акушер пункттарын туткан.

Болбаазырадып кылыр адырларда 1,9 миллион рубль капитал салыышкыннарын шиңгээткен, чылда көрдүнгениниң 92,4 хуузун ажыглаан. Ээлчегде 1,8 тонна мороженое бүдүрүп үндүрер цехти ажыглалда киирген. Шагаан-Арыг хоорайда чылда чижеглээн 600 септелгени кылыр нииити ажыглалдың мастерскаязын, Кызыл-Мажалыкта 10 муң кубометр шлак блоктар бүдүрер цехти ажыглалга киирери бүтпээн.

Капитал тудуг

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле 199,6 млн. рубль түңге кол фондуларны ажыглалга киирген азы чыл планын 83,6 хуу чедирген. Оон мурнунда чыл-биле деңнээрге, кол фондуларны ажыглалга киирери 9,5 хуу көвүдээн. Кол фондуларны ажыглалга киирери дең-дески эвес боop келген. Оларның 53 хуузун дөрткү кварталда ажыглалга киирген.

5 муң кубометр ыяшты аргадан уштур күчүлерни, 582 километр узун дурттуг электри дамчыдылгазының шугумнарын, 33,5 километр нииити ажыглалдың автомобиль оруктарын, 112 километр радиореле шугумнарын, Кызыл хоорайда № 3 АТС-тиң күчүзүн немей 4,5 муң номерге ажыглалга киирген. Туран хоорайда 50 ква күчүлүг подстанцияны, Кызыл ТЭС-те шахта 75 муң тонна бус бээр котёлду туткан.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күсели-биле капитал салыышкыннар 1988 чылдыы-биле деңнээрге 10,7 хуу көвүдээн болгаш 260 млн. рубль болган, чылда көрдүнгениниң 95,3 хуузу ажыглаттынган. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының акша-хөреңгилерин 112 млн. рубльди ажыглаан, республиканың улус ажыл-агыйынга капитал салыышкынының нииити хемчээлинге оларның деңзигүүрү 1988 чылда 37,0 хуу турганындан 43,0 хуу чедир өскен.

Күрүнениң капитал салыышкынының база бүдүрүлге фондуларының акша-хөреңгилериниң көрдүнген хемчээли эрткен чылда 94,8 хуу, ооң иштинде бүдүрүлге тудугларынга — 89,6 хуу, чуртталга-хамааты тудугларынга — 105,8 хуу ажыглаттынган.

Чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле чыл планын 66,4 хуу күүсеткен, капитал салыышкыннарының көрдүнген хемчээлин 107,7 хуу ажыглаан.

1988 чылдаазы-биле деңнээрге керээлиг тудуг ажылдарының хемчээли 4,0 хуу эвээжээн, чыл планы 91,4 хуу күүсеттинген. Ийи тудуг организациязының бирээзи-ле доктааткан даалгазын күүсетпээн болгаш ооң мурнунда чылдыындан тудуг деңнелин эвээжеткен. Ажыглалга кирер тудугларга керээлиг ажылдарның планы күүсеттинмээн (96,3 хуу). Күрчагыгның тудуг объектилеринге керээлиг ажылдар 102,2 хуу күүсеттинген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,9 хуу өскен.

Керээлиг ажылдарның планының күүселдези, оларның хемчээлиниң 1988 чыл-биле деңнээрге өскерилгени тудуг каттыжыышкыннарының болгаш трестерниң аайы-биле даразында сан-чурагайларга көргүстүнер:

	1		4
	2	3	
«Тыва тудуг» каттыжыышкын	74,4	95,7	79,9
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	96,8	88,3	118,5
«Тыва сүт мелиорация» каттыжыышкын	93,8	83,8	96,7
«Тыва хамааты тудуг» трест	190,1	84,4	86,0
«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трест	101,6	101,7	117,4

1) бодунуң күжү-биле кылыр керээлиг ажылдарның хемчээли;
2) планны күүсеткениниң хуузу;
3) 1989 чылдаагын 1988 чылдаазы-биле деңнээрге (хуу-биле)
4) ажыглалга киирер тудугларга керээлиг ажылдарның планын күүсеткен хуузу.

Ажыл-агый аргазы-биле тудуг кылыры оожум хөгжүп турар. Тудуг-монтаж ажылдарының нииити хемчээлинде ооң деңзигүүрү 1988 чылда 16,4 хуу турган болза, эрткен чылын 14,4 хуу болган.

Бүдүрүлгелерниң фондуларын кииириштир санаарга күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле тудуп турар тудугларның доозулбааның хемчээли 1989 чылдың төнчүзүнде баш удур санаашкыннардан алгаш көөрге, 35 хуу өскен.

Транспорт болгаш харылзаа

Нииити ажыглалдың транспортун алырга, пассажир аргыштырылгазының хемчээли 1988 чылдыынга бодаарга (колдуунда ужар чүүлдүң күсели-биле) элээн улгаткан:

	1989 чыл млн. — пассажир-километр	1989 чылды 1988 чылдыы-биле деңнээрге, хуу
Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажир сайгарылгазы	658,2	100,4
Ооң иштинде		
автомобиль транспорту	425,5	98,1
ужар чүүл транспорту	226,7	105,6
хем транспорту	6,0	84,5

Пассажир сайгарылгазының талазы-биле күрчагыгны ужар чүүл транспорту 1,2 хуу ажыр күүсеткен, автомобиль болгаш хем транспорту чедир күүсетпээн. «Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери хоорай автобустарының пассажир аргыштырылгазындан орулганың күрүне чагызын күүсеткен, ынчалзажок аргыштырылганың шынары негелдеге четпес. Автобустарны шугумче үндүрериниң планныг коэффициентизи четпээн, оларның шимчээшкининиң дең-дескизи сөөлгү ийи чылда кудулап келген.

Чурттакчы чон самолёттарга билет садып алырда баш удур садар кассаларга бергедээшкиннерге таваржып турар. 1989 чылдың октябрьда Аэрофлоттуң кассазынга кылып чоруткан сайгарылганың түңнелдеринден алгаш көөрге, беш пассажирниң бирээзи-ле билет садып алыр дээш чаңгыс удаадан хөй катап кассага баар ужурга таваржыр, ийи кижиниң бирээзи-ле күзээни рейизинге болгаш хүнүнге билет садып ап шыдавайн турган.

Транспортта **чүък сөөртүлгезиниң хемчээли** кудулаан:

	1989 чыл, муң тонна	1989 чылды 1988 чылдыы-биле деңнээрге, хуу-биле
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле чедирген (сөөрткен) чүък	10788	97,1
Ооң иштинде:		
автомобиль транспорту	10680	97,3
хем транспорту	100	78,9

Хем суунуң сыыгындан база эжиндириишкинни дыка орай эгелээр ужурга таварышканындан Кызылдың хем пароходствозу чүък сөөртүр талазы-биле күрчагыгны күүседип шыдаваан.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери чүък сөөртүр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсетсе-даа, Абакан станциязынга вагоннарның чүъгүн дүжүрер ажылдар чогуур үезинде боттанмайн келген. Эрткен 1989 чылда чүъгүн дүжүрбейн, вагоннарны хуусаадан ажыр тутканы дээш каттыжыышкын 100 муң рубль хире түңнүг торгаалды төлээн.

Харылзаа бүдүрүлгелери 1989 чылда боттарының кол ажыл-чорудулгазындан 14,5 млн. рубль арыг орулганы алган. 1988 чылдыы-биле деңнээрге ол 8,1 хуу өзүлделиг. Чурттакчы чонга 3,0 млн. рубльге ачы-дуза чедирген, ол дээрге 1988 чылдаазындан 7,7 хуу хөй. Нииити ажыглал четкизиниң телефон аппараттарының саны чыл дүргүзүнда 2247 санга немешкен болгаш 25 муң четкен. Квартирага телефон тургузарының талазы-биле күүсеттинмээн чагыгларның саны чүгле Кызыл хоорайда безин 5,4 муң боop турар.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

Саналдар, бодалдар

СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕРДЕ: чаа рубрика

Өг-бүле ол хамык-ла чүүлдүң эгези, күрүнениң үндезин дөзү. Кижи амыдыралының хөй кезиин орта эрттирер. Мөзү-шынар туруштары орта хевирлеттинер. Ынчангаш кижизидилгениң бүгү айтырыглары ооң-биле холбашкан болганда, редакция «Өг-бүле» клувун ажыдарын шиитпирлээн.

Орта кандыг айтырыглар көдүртүнерил? Материалдарның кол угланыышкыны өг-бүлеге дузалаары, ону быжыглаары, уруглар кижизидилгези дээш ооң харысалгазын күштелдирери. Өг-бүлениң айтырыглары нарын, хөй талалыг. Олар чаңгыс аай эвес: долу, долу эвес, хөй уруглардыг, чаңгыс уруглуг, уруглар чок, бай-шыырак, чединмес, чогумчалыг, чогумчалыг эвес болгаш оон-даа аңгы ылгавырлардыг. Кырган-авазы биле уруунуң уруу, адазы биле уруу кады чурттап турда, ол база өг-бүле.

Мөзү-шынар, мораль, культура талазы-биле база аңгы-аңгы өг-бүлелер турар. Ооң түңнелинде уруглар кижизидилгезиниң арга-хевирлери бир янзы болуп болур. Кижизиг, топтуг, ажыл-ишке ынак, шынчы, черинге, чонунга ынак кылдыр чажындан таңчыктырарынга өг-бүлениң ролю үнелеп четпес. Өг-бүлениң бажык-балгат-биле хандыртылганы, материалдыг байдалы, хөй уруглардыг өг-бүлелерге болгаш бот иелерге дузаламчы, аныяк өг-бүле айтырыглары чаа клубтуң арынчарынга чырыттынар.

Өг-бүлеге уругларны канчаар белеткээрил, ашааның болгаш кадайының аразында хүндүткелдиң, билчилгениң хамаарылгазы кандыг болурул. База айтырыг. Бо чогумчалыг болза, ажы-төлүнге эки үлегер-чижек болуру чугаажок. Хензиг чүве дээш аас былаажырындан, бот-боттарының бодалын билчип шыдавазындан чара кылаштажыр ужурга аныяктар таваржып турар. Бир эвес ажы-төлдүг турган болза, олар чартык өскүс артар. Эвээш эвес аныяк кыстар өгленмейн чыда уругланып турары бар. Бот иелерниң айтырыынга кандыг деткимче турун болурул? Хууда амыдыралды кыдыындан кижи сайгарары болдунмас. Ынчалза-даа бо айтырыглар хөй-нийтиниң деткимчезин херекчеп турар чугула социал айтырыглар.

«Өг-бүле клувунга» интернационалчы болгаш үлегерлиг өг-бүлелерниң дугайында бижиир. Өг-бүлениң сан-хөөзүн, аъш-чемин, идик-хевин холга алган не кижизиниң харысалгазын чугаалап тура, адалар дугайында база утпас болза эки. Хөй таварылгаларда олар чүгле алимент-биле бодунуң ада хүлээлгезин кызыгаарлап турар, оозун безин харзмнаныр. Өг-бүлеге кижи сеткил дыжыын алыр. Ында байдал эки болза, кижи ажылынга бериничелиг болур, сеткил-хөңнү чиик болур. Өг-бүле чогумчалыгда, нийтилел чогумчалыг болур.

Өг-бүле ынакшылдан сыптаныр болганда, бо теманы оон эртери база берге. Хууда аас-кежик тударынга кандыг факторлар дузалаарыл азы чүү доктар болурул дээрзин психологтар, эмчилер, башкылар, хоочуннар чугаалай бээринге бүзүреп турар бис. Шынчы эвес чоруктуң уржуктарын билир болгай бис. Бо моральга хамааржыр айтырыг.

Өг-бүле болгаш школа, өг-бүле болгаш херээженнер чөвүлели кол оорга темалар бо болур. Өг-бүлеже күш-ажылчы коллективтерниң, хоойлу камгалал органнарының, хөй-нийтиниң кичээнгейин клуб хаара тудар боор дээрзинге идеген турар бис.

Оон аңгы кандыг-кандыг айтырыглар тургустунуп турары номчукчуларның чагаалары сөглей бээри чугаажок. Чаа рубрикаже чалап тур бис, номчукчулар.

ИДЕОЛОГИЯ КИЛДИЗИ.

КИЖИЗИДИЛГЕ ЧҮҮДЕН ЭГЕЛЭЭРИЛ?

Сагыш човангыр, чымчак сеткил херек

ХАН ТӨРЕЛ база амыдырал туткан кижилерниң чаңгыс черге чурттап, нийти от-көстүг, хөреңгилиг болу бээрин өг-бүле деп шаг-шаандан адай берген. Өг-бүлеге кижизидилге ажылы эгелээр. Аныяк салгал орта долгандыр турар болуушкуннар дугайында билиишкинни алыр, мөзү-шынар талазы-биле хевирлеттинер, улузунуң дылынга, чаңчылдарынга өөренир, күш-ажылга дадыгар.

Бистиң нийтилелде өг-бүле хүндүткелде. Эде тургустунуушкун үезинде олче кичээнгейни улам күштелдирген. Өг-бүле кеэзи, өг-бүле фермалары нептереп, кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар. Амгы үеде өг-бүле айтырыгларынче экономистер, политологтар, эмчилер болгаш башкылар-биле бир дөмей сагыш салып турар апарганнар.

Нийтилелдиң үндезин дөзү өг-бүлеже кичээнгей угландырбайн турар ындыг организация чок деп болбас. Аңаа материалдыг база моральдыг деткимче көргүзер дээш хемчеглер алдынып турар. Уруглардыг өг-бүлелерге чиигелделер көрдүнген.

Бистиң республиканың чурттакчы чонунуң хар-назынын алыр болза, аныяктар колдаан. Чаш уруглар хөйү-биле немежип турар. Көдээ суурларда өг-бүлелер колдуу хөй уруглардыг. Ортумаа-биле беш-алды ажы-төлдүг. Он ажыг-даа бар.

Ол өг-бүлелер-биле ажылды чер-черде херээженнер чөвүлелдери агитбажыңнар дамчыштыр чорудуп турарлар. Оларга материалдыг деткимче, бажың-балгат-биле хандырылга, уруглар албан черлериниң тудуу, амыдырал хандырылга дээн чижектиг айтырыглар партия, совет органнарының кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Профэвилел комитеттери, күш-ажылчы коллективтер өг-бүлелерже көрнүп, боттуг дузаны көргүзүп турар. Бо талазы-биле эки эгелээшкиннер бар.

Чылдың-на уруглар садтары, школалар немежип турар. Пионерлер бажыңнарын, хөгжүм болгаш спорт школаларын, пионер лагерьлерин төлевилеп тудуп турар. Аныяк салгалдың өөредилге, кижизидилгезинге чугула херек чүүлдерже акша-хөреңгини эвээш эвести үндүрүп турар. Ие-чаштың кадыын камгалаарынга Кызылда, Чадаанада, Туранда бичии уруглар салбырларлыг поликлиникаларның ужур-утказы улуг. Чаш уругларга орун саны ийи катап өскен.

Республиканың херээженнер чөвүлелдериниң ажылы өг-бүлени быжыглаарынче, уруглар кижизидилгезинче угланган. Аңгы-аңгы районнарда эртип турар «Мээң суурум — мээң салым-чолум», «Өг-бүле быжыгда — күрүне быжыг», «Чаңгыс өг-бүледе» деп байырлалдар чаңчыл болган. Каа-Хем, Улуг-Хем районнарда өг-бүлеже чоокшулап, оон негелде-хереглелин тодарадып, дыштанылгазын организастап турары эки.

Өвүр, Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин районнарда агитбажыңнарда ажыл доктаамал апарган. Орта көрүлделерин, темалыг кежээлерни эрттирип турары солун. Чөвүлелдер боттарының ажылының отчёдун чон мурнуңга берип турар. Уран чүүл көрүлдезинге-даа, кежээлерге-даа демниг киржип турган улустуң найыралы быжыгар, билчир, деткижер апаарын дуржулга көргүскен. Ылаңгыя интернационалчы коллективтерге тус-тус чоннуң чаңчылдарынга хамаарышкан кежээлер нацияда аразынга хүндүткелдиң, эки хамаарылгаларының ужун салыры чугаажок.

Өг-бүле концерттери чүгле салым-чаянныгларны илередиринге дузалап турар эвес, кады дыштанылганы органистаарынга, өг-бүле кежигүннериниң эвинге салдар чедирип турар. Ындыг концерттер Арыг-Үзүү, Арыг-Бажы, Чаа-Хөл, Ак-Туруг суурларга болуп эрткилээн. Чаңгыс чер-чурттуглары Людмила болгаш Виктор Шожуттарның, Александра Сүктермааның уруглары-биле ырлааны, Сандан-оол Сандактың өг-бүле цирк номерин аажок сонуургап турар.

Бистиңде малчын өг-бүлелер хөй. Оларның амыдырал байдалы экижиишкинни негеп турар болгай. Херээженнер чөвүлелдери «Эң дээре малчын өг-бүле», «Үлегерлиг өг-бүле», «Үлегерлиг кодан» деп чарышты чарлаан болгаш ооң дээштиин чедип алыр сорулганы салган. Түңнелди үндүрерде, бүдүрүлге көргүзүглеринден аңгы өг-бүле кежигүннериниң аразында хамаарылгазын, уруглар кижизидилгезин база барымдаалаар.

Чамдык хөделиишкиннер, эгелээшкиннер бар-даа болза өг-бүлеже долузу-биле ээ көрнүрүн чер-черде хөй-нийти организациялары ам-даа чедип албайн турар. Өг-бүле хамаарылгаларының амгы байдалы дүвүрээзинни болдуруп турар-даа. Күрүне органнарының, хөй-нийтиниң кичээнгейинден үнмейн турар-даа болза, шиитпирлээрде ханы экономиктиг, социал айтырыгларны шиитпирлээрин негеп турар айтырыглар баш ашкан.

Нийтизи-биле амгы өг-бүлениң чогумчалыг дээри берге дээрзин хөй-нийтиниң санал-оналы бадыткап-даа турар. Өгленген аныяктарның чарлыр чоруу көвүдеп турар. Уруг-дарыы эвээш, бир эвес хөй-даа болза, оларның кижизидилгезин холдан үндүрүпкен, эки үлегер көргүспес ада-иелер бар болуп турар. Амыдыралының чединмезинге сылдааш, аныяк уруглар божуур бажыңнарга уругларын каап турары бар.

Уругнуң кадыын экижидери дээрге-ле, иениң кадыын быжыглаары ол. Уруг божуур харлыг херээженнерниң хөй кезии аарып турар. Аар ажылдардан, дүнеки ээлчеглерден аңгы кадыкка хоралыг факторлар база тыптып турар. Ынчангаш уругларның кадыы кошкак, кемниг-даа төрүттүнер. Моон өске чылдагааны — иелерниң саттыг турган безин арагадарыга хандыкшып, таакпылап турарында. Чаа төрүттүнген болгаш чаш назылыг уругларның хорап турарының чылдагаанын моон база көрге чазыг болбас. Бир-ле дугаарында, херээженнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды, не-чаштың аъш-чемин, идик-хевин эмгелег, бажыңында байдалды контрольга алыры чөвүлелдерден негеттинип турар.

База бир тургустунуп келген айтырыг — ада чок уругларның көвүдеп турары. Чаңгыс кижиге уруглар кижизидери нарын болуру билдингир. Амгы үеде уругларның 20 хуузу бадылашпаан өг-бүлелерге төрүттүнүп турар. Чүге ындыгыл деп айтырыг салдынар боор. Аныяктар өг-бүле тудуп эгелеп тургаш, уругларның кижизидилгези, азыралы дээш харысалгазын эки билбес, өг-бүле тударынга белен эвес болур. Борта эмчилер, психологтар, ада-ие тайылбыр ажылын калбартыры күзенчиг.

Бадылажырын кол чүүл кылдыр санавас, бот ие болурга чиигелделиг дээр хөөннүг улус чазып турар. Мындыг чижекти киирип көрээлиңер. Чээрби хүн иштинде Чаа-Хөл суурга он ие бот ие кылдыр бүрүткээрин дилээн. Көдээ Совет күүскомунуң даргазы аныяк ада-иелер-биле тус-тузунда ужуражып, чугаалажыр ужурга таварышкан.

Борта ада кижиниң өг-бүлеге иштики хамаарылгазы кончуг чугула. Олар уруглар ажаалда-хайгааралдазындан хоорук болур болза таарымча чок. Оолдарны ада хүлээлгеге эрте дээре белеткээри ынчангаш чугула болуп турар. Уруг көстүп келген болза, иешкилерге чөленгииш мен мен дээрзин ол медереп билген турар ужурлуг. Быжыг, эп-найыралдыг өг-бүлелерге чоруткан социологтуг шинчилелдерден илерээни болза, кажан эр кижи сагыш човангыр, чымчак сеткилдиг таварылгада болуп болур.

База бир шиитпирлезе чогуур айтырыг — херээжен кижиниң ийи дакпыр чүък чүктеп турары: кол ажылы болгаш бажың ажылы. Ооң ужун амыдырал хандырылга адырларын өг-бүлеже чоокшуладыр: хеп чуур, аштаар черлерни, парикмахерскаяларны, белен чем садып алыр кухняларны тургузуп, хеп чуур, даараныр машина, бок-сордурар дээн чижектиг барааннарны хөйү-биле садар. Өг-бүлениң ажылын ашаа денге үлежирин чедип алыр болза эки. Совет херээжен кижиниң неделяда 40 шагы бажың ажылынче үнүп турар.

Республиканың материал бүдүрүлгезинде хөй кезиинде херээженнер ажылдап турар. Ажылдаар черлер аттестациязын чорудар хемчеглер маажым алдынып турар. «Кадыкшыл» программазынга дүүштүр 2397 ажылдаар черлерниң аттестациязын чорудар тургаш, чүгле 654 черге чоруткан, хуу-биле алырга — 27.2 хуу. Кадыкка хоралыг бүдүрүлгелерде ажылдап турарларының 20 хуузу — херээженнер. Экологияга хамаарышкан хемчеглерге херээжен чон идепкейлиг киржип турар.

Өг-бүлениң өске-даа нарын айтырыглары чаа ажыттынган клубтуң арыннарынга чырыттынарынга бүзүреп турар бис.

Тапсия ДАВАА.
СЭКП обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи.

Өг-бүле клуву

ИЕГЕ ЫНАКШЫЛДАН ЭГЕЛЭЭР

ФЕОДАЛДЫГ Тыва үезинде херээжен кижини «херээ чок» деп адап, мал-маган, эт-бараан дег садып, таныштпас, билиштпес оолду, уругну күш-биле тудуп, албадап өглеп чорааның билир бис. Ооң уламындан херээжен улус, чалыы, чараш кыстар амы-тынындан чарлып чорду. В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизи тода чижек ол. Ол үеде херээженнер кандыг-даа эрге-медел чок чораан. Ай, хүн туттурарга безин херээжен кижи ону көрбес, өгден үнмес чорду. Оларның хостуг эргезин казып чораан каржы-хажагай эр кижилерниң кара кулу болуп чорааның «Өшкү бажы дойга кирбес, өг ээзи кижи херекке киришпес» деп чоннуң үлегер домаа чиге сөглээн.

Чамдык чалгаа, арагачы эр кижилер кады чурттап орар эжин хүндүлевес, оларның ажылынга дузалашпас, «Урууң пакалап алган-дыр, аштап көрем, кадай» — деп чыткылаар. А чамдыкта ээрип алгаш, херээжен эжинче хол дээй бээр, хоначалар дег, өөнге хонуп алгаш, эртенинде амы-хууда дыжын харап, арага сүрүп чоруптарлар ам-даа аравыста бар болдур ийин.

Ам херээженнерниң бүрүн эргелерин Конституцияда айыткан. Олар эр улус-биле деӊ эргелиг: соңгуур, соңгудар, өөренир, дыштаныр, ажылдаар. Херээжен кижи амыдырал-чуртталганың чаяакчызы, каастакчызы. Бистиң херээженнеривисте космонавтар, маадырлар, профессорлар, чолаачылар, трактористер, эмчилер, эртемденнер дээш кымнарны чок дээр! Бистиң херээженнеривис улус депутаттарынга соңгудуп, чурттуң кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлежип турар бүрүн эргелиглер...

Аарып-аржык бергеш, чылыг, чымчак холдуг эмчилеривиске эмнедип, аштай бергеш, доңуп-дожааш, херээженнерниң кылып кааны амданныг, изиг чемин ижип, чип, саглап судун четтирер бис. Олар бисти эктивистен элетпес-даа. Херээженнер — буянныг улус. Олар кандыг-даа ажыг-шүжүгнү, аш-чутту шыдажып эртип шыдаарлар. Эр улустан дудак чок ажылдап хүнзээш, ажы-төлү дээш дүне безин орта удувастар.

Кижи бүрүзү иезинге эгиттинмес өрелиг. Кижи экибакка — чүге-даа таваржырга, оглумайлап, кызымайлап не кижи бир дугаарында кээр...

Боданып көрээлиңер. Чүү дээш кем-херек үүлгедип, чүге-ле аваларывысты муңгарадып, оларның чүрээн ыстадып, ыгладып чоруур бис! Республикавыста чүү болуп турарын шуптувус билир бис. Чогаалчы А. Даржайның алдык чагаазын, Тываның журналистериниң материалдарын солуннардан номчуп тур бис. Байдал ол хире берге турда, эртем-билиг чедип алыр дээш кызып чоруур оолдарывыс, ылаңгыя кыс уругларывыс ам каяа барып өөренирил, ажылдаарыл, каяа ойнаарларыл? Саян артынга-даа баарга дыш бербес. Тывазынга-даа өөренирге, ажылдаарга дыш чок. Кижи кижиден сестир апарган.

Хөөкүй-ле аваларның, кыстарның, безин өөреникчи уругларның күш чогун ажыглап, оларны күштеп-күчүлеп, үштеп-топап, акымайлап, дуңмамайлап, оглумайлап алгырып, кышкырып, чаппып, тейлеп турда-ла... амы-тынындан безин чарып каар-дырлар. Амдыызында херээжен улусту дора көрүп, бастып чорааш, алызы барып кымның-биле чурттаарларыл, ойнаар-хөглээрлерил, канчаар амыдыраарларыл?

Кем-херек үүлгедикчилерин база-ла ава төрээш, аа-сүдү-биле азырап кагды ыйнаан...

Өг-бүлеге хүндүткел авага изиг ынакшылдан эгелээр. Аваны хүндүлеңер, оолдарым. Кыс дуңмаларыңар, угбаларыңар, кыс эштериңер хүндүлеңер, оларга ынакшыңар, оолдарым, ол келир үеде авалар-дыр! Оларны ажылынче, школаже үдээлиңер, орай кежээ оруун дозуп, уткуулуңар. Эрбенниг сөс дыңнатпаалыңар, эпчок чүвеге таваржыштырбаалыңар!

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

КОЛ ТЕМАЛАР

- Бойдузунга, черинге, чоок кижилеринге, кожаларынга ынакшыл, мораль, мөзү-шынар, арын-нүүр, буянныг чорук, харысалга, хүндүткел, иштики культура — бо бүгү этикага, экологияга, экономикага, улустар аразында харылзааларга хамааржып турар билиишкиннер өг-бүлеге хевирлеттинер.
- Өг-бүлениң школа, күш-ажылчы коллектив, хөй-нийти организациялары-биле харылзаазы быжыг болган тудум, ада-иелер уруглар кижизидилгезин ыдыктыг хүлээлгези кылдыр медереп билген тудум, аныяк салгалывыс мөзү-шынар талазы-биле кадык, төлептиг кижилер болур.
- Өг-бүлеге аъш-чем рецептилери, бажың септээринге, хеп быжарынга сүмелер албан херек.

УЛУСЧУ ПЕДАГОГИКА АЖЫКТЫГ

НИТИЛЕЛ хөгжүлдезинге кижизидилге эргежок чугула, ооң ачызында салгалдарның аразында үзүлбес быжыг харылзааларда боттанып, ооң сайзыралы болгаш буруңгаар депшилгези чорупт турар. Кижизидилге чон-биле кады төрүттүнүп, ооң-биле кады сайзырап келгенин улуг орус педагог К. Д. Ушинскийниң дараазында сөстери бадыткап турар: «Кижизидилгени чон боду тургузуп, сайзырадып келген болгаш салгалдарның харылзааларын ол тудуштуруп турар».

Бичии чаштарның кижи болуп хевирлеттинип тургустунарынга өг-бүлениң кижизидилгези улуг ужур-дузалыг. Өг-бүле хан төрел болуп, кижилерниң амыдырал-чуртталгазын илереткен коллектив. Бичии уруглар кара чажындан тура-ла өг-бүлезинге бүгү таланың кижизидилгезин эрткен турар. Ол дээрге-ле күш-ажылдың, угаанбодалдың, мага-боттуң, аажы-чаңның, эстетиктиг кижизидилгениң үндезиннери болур.

Өг-бүлениң ажыл-агыйынга оон кежигүннери улуундан бичезинге чедир киржир хүлээлгелиг. Оларның аразында хамаарылгазы бот-бодун хүндүлежири, деткижери, карактап көржүрү, биче сеткилдии, күш-ажылгыры болгаш арга-мергежилин дамчыдары-биле илереттинер. Улуг кижилерниң аразында хамаарылгазындан бичии уруглар амыдырал дугайында дуржулгазын байыдып, аажы-чаң кижизидилгезин өөренип ап турар.

Күш-ажылга ынак чорук — аажы-чаң кижизидилгезиниң эң-не дээди хевири. Тыва улустуң амыдыралында күш-ажылдың кижизидилгези улуг черни ээлеп чораан болгаш уруглар бичиизинден эгелеп-ле адаиезинге ачы-дузазын чедире бээр.

Өг-бүлеге кандыг кижизидилге алган болдур, ол бүгү назыда артар дээрзин «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак херечилеп турар. Уругларга ада-иениң хууда үлегер-чижээ, алдарады, оларның чонга хүндүткелдии, эш-өөрүнге эптиг-ээлдээ, өг-бүлезинге хамаарылгазы кижизидилгеге улуг салдарлыг.

Кижизидилге боду анаа-ла ала-чайгаар болу бербес. Эки чаңчылдарга, ажыл-ишке, мөзүлүг аажы-чаңга өөредип сургаар. Эң-не кол чүве сагыш-сеткилдиң (иштики культура) кижизидилгези болур, ол база өг-бүлеге эгелээр.

Тыва улустуң кижизидилгезинде сагыш-сеткилдиң кижизидилгези эң-не кол черни ээлеп чораан. Уругларны бодунга чоок кылдыр, ада-иезиниң сагыш-сеткилинге, ишти-хөңнүнге тааржыр кылдыр, улузундан чүве чажырбас, ажык чаңга кижизидери чугула. Ындыг кижизидилге чок апаар болза, оларның аразында харылзаазы, хамаарылгазы үстүп, уруглар ада-иезиниң сөс-домаан тоовастап, хайгааралдан үнүп, боттарының күзээн чүүлдерин кылып чорупт бээр. Ол чорук кем-херек үүлгедиишкининге чедирер.

Хүндүлээчел, экиирген, биче сеткилдиг, дузааргак чорук — сагыш-сеткилдиң эң-не дээди каас, чараш байлаа. Ол болза кижиниң мөзү-шынарының эң-не дээди демдээ.

Кырганнарны хумагалап, хүндүлеп, кээргээр сагыш-сеткил бистиң аныяктарывыста кижизиттинмээн. Ындыг сеткил чок болганындан аар кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турар. Бир-тээ кижизидилге бүгү нийтиниң херээ болганда, аныяктар буруулуг, багай, шын эвес үүлгедиглер кылып турда, улуг кижилер каяа-даа, кандыг-даа таварылгада эдип, чазап, сургаар хүлээлгелиг.

Хажыдып болбас, сагып чоруур национал чаңчыл-дүрүмнеривисти ада-иелер, өг-бүлениң кежигүннери бичии кижилерге өөредип, кижизидип, олардан ону ыяап-ла күүседирин негеп чораан. Улуг-улус ол хажытпас дүрүмнерни херек кырында боттары сагып, күүседип, үлегер-чижээн көргүзүп чорааныңдан уругларның сагыш-сеткилинге, мээ-медерелинге, хан-дамырынга бүгү назыда парлаттынып артып, амыдырал-чуртталгазынга шын орукту айтып, чырыткы болуп чораан.

Кыс уругларның кижизидилгези тускай, бир янзы хевирлиг. Өг иштин аштап арыглаар, бызаа, хой-өшкү кадарар, саар дээш, өгнүң ажылын шуптузун олар кылып келген. Ие сөзүн ижип болбас. Ие кижи кыс уруун үнерге үндүр чагып, сургап, кирерге кирир сургап, кыс кижиниң канчаар олурар олудун, канчаар кылаштаар кылажын безин өөредип, сургаар чораан. Кыстар авазының чанындан ыравас, дузалажыр, алгы-кешти эттээр, идик-хепти даараар, аажок шеверлер чорду.

Иелиг кыс шевер дээн ышкаш, даараныр машина чок-даа чораан болза, иелер уругларын уран-шевер, ус кылдыр кижизидип чораан. Бызаага күш [illegible]пес чорааш-ла, инекти саап өөренип алыр турган. Оларны топтуг-томаанныг, оожум, кежээ, дузааргак, күш-ажылгыр, чыткан хой тургуспас кылдыр кижизидер.

Амгы кыс уругларывыс кандыг апарганыл? Аас-дылы, ал-бодун ап чоруур байдалы, аажы-чаңы шуут өскерилген. Кыс уруг хөй-нийтиниң корум-чурумун үреп, кем-херек үүлгедип, кыс кижиниң адын бужартадып чоруур болза, чүгле иениң ёзулуг сагыш човаашкыны, кижизидилгези чок болганы, ие кижиниң буруузу. Кыс кижини кыс кылдыр кижизидер. Кыс уруун ёзулуг кыс кижи кылдыр кижизитпээн иени кандыг не дээрил!

Ие кижи-уян, изиг баарлыг, ооң сагыш-сеткили, ал-боду уруглары дээш бүгү назыда дүвүреп, хөлзеп чоруур. Шаандагы тыва иелер ус, уран-шевер, олар анаа хол курут олурбас, могап-шылаар деп чүве билбес, зэрер дүгүн, уушаар хураганының кежин өглер аразынга безин тудуп алган чоруур. Олар ажы-төлүнге идик-хепти кижи саналдыр будундан бажынга чедир даарап чораан.

Олар өгнүң эт-херекселин бүрүнү-биле даарап, ширтектерни, орун шывыгларын сырып, эң ылаңгыя, кадыг идиктерни аажок чараш, шевер, чиңгежек кылдыр угулзалай даарап чораан. Ындыг идиктер аажок чылыг, кандыг-даа кидис идиктиң, сапожканың херээ чок. Тыва херээжен чон ону кыжын-даа, чайын-даа кедип чорааныңдан оларның кадыкшылы эки, янзы-бүрү аарыглардан аарывайн чораан.

Ада-өгбелеривистиң кедип чораан хевинде, чип чораан аъш-чеминде бак чүү деп! Шаандагы кедип чорааныывыс хөвеңниг, терлик тоннар, хөйлең-тон, хураган кежи, негей тоннарывысты кедип чорууларының ховартааны хомуданчыг. Ында-хаая тыва национал идик-хеп, аъш-чем делгелгезинге олар көстүп келир. Тыва хепти бичиилерден эгелээш улуг улуска чедир даарап кедип эгелээри күзенчиг. Эң ылаңгыя, садик уруглары, школачылар, аныяктар.

Шаанда өглерге үш салгалдың кижилери чурттап, амыдырап чораан, өг бүрүзүнүң бичии уруглары хөй, ынчалза-даа хөй кижи бар деп чүве билдинмес, шимээн чок ойнаар, топтуг-томаанныг, алгы-кышкы, алгышкырып үндүрбес чораан. Бичии уруглар ава-ачазын аажок хүндүлээр, оларның аттарын бодаар, оларның мурнунга багай чүве кылбазын кызар чораан.

Тыва кижи оорлаар деп чүве билбес чораан. Кымның чижинин эътин өшүүң кыйыынга, барбага суккаш, кырын базырып каар, базырыктыг, ону кым-даа оорлап чытпас. Мал-маган каш-даа хонуур чер кезип чорааш, боттары кылаштажып кирип кээр. Амгы үеде мал-маганның безин оъттап кылаштаар аргазы чок апарганы коргунчуг, багай.

Шаандагы тыва аныяктар, ылаңгыя херээжиннер таакпы тыртпас, арага ишпес. Кандыг-бир ажылды бүдүрүп кылып алгаш, дук хап, салганда, тараа-сиген кезип алганда, чүгле улуг назылыг эр кижилер хойтпак арагазы ижип, анаа-ла хөөрежип каар. Аас-дыл үндүрүп, чалчык-бузук кылып, шош-содаа үндүрер, ок-бижек тудар кижилер турбаан.

Тыва өг-бүлениң туружу быжыг, уругларын каап, өг-бүлези-биле будалыр чоруктар чок, өгнүң эр, херээжен ээлери бедик мөзү-шынарлыг, быжыг харылзаалыг, улуг хүндүткелдиг чораан.

Амгы үеде оорланып амыдыраар, арагадарылаар, күш-ажыл кылбас, алган кадайын эттеп-соктаар, ажы-төлүн хайгааравас, кузум дег сеткилдиг, кара баарлыг, сагыш-сеткили хоозурап төнген адалар бар апарган, олар уругларынга кандыг үлегер-чижээн көргүзерил!

Тыва чуртту тудуп, сайзырадыр, тыва нацияны төлээлээр аныяк-өскен оолдар, кыстарывыс аажок дүшкүүрлүг байдалда келгенин амыдырал көргүзүп тур. Чараш, чаагай чаңчылдарны, мөзү-шынарны, улустуң төөгүзүн, национал эт-херекселдерин аныяктарга дамчыдып бербээнинден, ада-иениң ат-алдары кудулааныңдан, күш-ажыл болгаш эстетиктиг кижизидилгениң четпезинден, тыва национал чоргаарал кижизидилгезиниң чогундан амыдыралда ындыг чөрүлдээлиг байдалдар тургустунган.

Амгы аныяктарның кем-херек үүлгедир, күш-ажыл кылыксавас, чиик амыдырал сүрер, турамык, улуурган, хүнду билбес мөзү-шынарын көрүп алган чүге ынчап барган деп кайгап, харап чорупт турувуста, ол-ла бүгүнүң буруузу, чылдагааны бистиң боттарывыста, ада-иелерде.

Ада-иениң талазындан ажы-төлге ёзулуг чогуур кижизидилгениң чок болганының түңнелинде, амыдыралывыста бак-бачыттыг чүүлдерниң болуп турарының чылдагааны ында, кижизидилгеде. Ындыг болганда бо айтырыглар талазы-биле чоруттунуп турар кежээлер, конференциялар, класстан дашкаар ажылдарга хоочун кырганнарны чалап, ол ажылдарның дээштиг, кижизидиичи талазынче улуг кичээнгейни салыр херек.

Ада-иелер өг-бүлезинге, башкылар кичээлдеринге тыва чаагай чаңчылдар дугайында хүн бүрүде кижизидилге ажылын чорудуп, ол чаңчылдарга садик уругларын, школачыларны, аныяктарны, ада-иелерни өөредири негеттинип келген. Тыва дыл болгаш литература номнарын, программаларын тыважыдар, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарының, төөгүнүң, эдилелдериниң, эт-херекселдериниң, тыва оюннар болгаш эстетиктиг кижизидилге дугайында материалдарны ынаар киирер болза эки. Тыва улустуң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында тускай номну аныяктарга болгаш ада-иелерге кылдыр парлап үндүрери амыдыралга чугула херектиг болу берген.

Сөөлгү үеде «Шын» солунуң арыннарынга ёзулуг-ла кижизидиичи, амыдыралчы, тыва улустуң чаагай чаңчыл-ёзулалдарының дугайында материалдарның парлаттынып турар апарганы солун болгаш өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа эгезинде изиг-түлүк парлаттынып турган ындыг материалдар чоорту эвээжеп, көзүлбестей берген. Бо ажылды ара соксадып, өжүрүп болбас. Харын-даа болза четпестерни элериниң талазы-биле янзы-бүрү мергежилдиг кижилерни санал-оналын киирзе эки боор.

Седенбаа ТАРААЧЫ.
Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

Авторнуң бодалы: чүгле бодунуң нациязының чонун хамаанчок, совет кандыг-даа сөөк кижилерни, харын-даа өске чурттуң-даа кижилерин хүндүлеп көөр апаар.

ТА КАНДЫГ АДА-ИЕЛЕР КИЖИЗИТКЕН ЧҮВЕ

«Шын» солунга кижизидилгеге хамаарышкан материалдар сөөлгү үеде элээн үнүп турар-дыр. Аныяк-өскенниң чонунуң дээре чаңчылдарынга өөредир деп турары база чоп-түр.

Сөөлгү үеде автобустарга, садыгларга, кудумчуларга мөзү-шынар талазы-биле куду деңнелдиг он алды, чээрби үш хар иштинде аныяк оолдарны кижи бо-ла эскерер апарган. Моон-мооң чорупаалгаш, автобустарга карман үжээр, эки-бак сөстер-биле одаңыр, черле кызыгдадан көрүп турарга чаржыгчы-даа болур-дур.

Кежээликтей ийи аныяк оол садыгга кирип келгеш, бир хлеб, бир маргарин алгаш, төлевейн үнүп чыдырда, садыгжы доктаадыпкан. Каш борбак көпеекти чоорсен дээш, тоовайн сөглеттинип шаг болду.

База бир таварылганы чугаалап көрейн. Дилги кежи бөрттүг, кеттингени шору оол ийи шил сүт ап алгаш, база төлевейн үнүп чыда, туттурган. Оон негелде кылган улуска удурланып, ындыг багай силер деп шорлуп, ийи шил сүдүн шалага чуура шаапкаш, акшазын-даа бербейн, таваар базып үне берген. Ону сөксадыптар кижи-даа тывылбас болган.

Шаанда болза ак чем токпес дээр. Ылаңгыя кыжын соокта сүт чегей болур болгай. Мындыг халалыг кижилер садыгжыларның ажылдаарынга шаптыктап турар боор-дур. Улгады берген аштакчы угбай доңгайып чадай-чадай, ол төгүлген сүттү чодуп турарга көөрге, кижи ырмазы сынар.

Саян артында эртем-билиг чедип алыр дээш өөренип турар аныяк тыва уругларны коргудуп, куду көрүп турар оолдарның арын-нүүрү канчап барган? Шак мындыг каш санныг төлеп чок кижилер бүдүн чоннуң сузун базып чоруурлар. Кандыг ада-иениң азырап, кижизиткен төлдери ынчап баар чүвел? Өөренип турар ол уругларны боттарының угбаларынга, дуңмаларынга чүге домейлевес чүве ирги? Оларның кыс төрелдери, ада-иези билип орар ирги бе? Боттары кыс уруглардыг адалар болу бээрин билбейн турарлары ол бе? Бо дээрге өг-бүлеге кижизидилге албааны-дыр.

Өске улустан хүндүткел негээрде баштай боду ээлдек, кижизиг, хүндүлээчел болуру четпейн турар. Оон ыңай бир эдеп чаңы бар. Оочур бажындан чүве садып аар мен дээр. Аъы ховар бараан негээр. Оочурну сагыр дээрге, тывалап мыңыг болгай силер дээш баар. Нациязында кандыг хамаан боор, чурум дээрге чурум болгай, бир кижиге чиигелде тургузары шын эвес-ле болгай.

Хөй-нийти черинге алгы-кышкызы эмин эртир боор. Чайын бир бөлүк оолдар автобустан дүшкеш, «хемчиктер бар-дыр бе, хемчиктер бар болза, кезер-ле» дижип, алгыржып турганын дыңнаан мен. Район ылгажыр чорук ол чүвени чедир билбезинден болуп турар. Чүгле бодунуң нациязының чонун хамаанчок, совет кандыг-даа сөөк кижилерни, харын-даа өске чурттуң-даа кижилерин хүндүлеп көөр апаар.

Логита ООРЖАК.

Тиилелгениң 45 чылынга

СТАЛИНГРАД: ол канчаар болганыл?

Совет улус бо чылын алдарлыг байырлалды — Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шапканының 45 чыл оюн демдеглээр. Шериг фотокорреспондентилер дайынның баштайгы хүнүнден эгелээш төнчүзүнге чедир бүгү фронтуларга Арктикадан Кавказка, Волгадан Берлинге чедир боттарының хүлээлгезин күүсеткилшаан, фронтучулар-биле кады тулчуп чоруп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының ындыг фототөөгүчүлериниң бирээзи Георгий Анатольевич Зельма болур. Ол дайынчы оруун Мурнуу фронтудан эгелээн. Ынчан ону ынаар «Известия» солун сургакчылады чоруткан. Ол аңаа чурук тырттырып чеде бергеш, Одесса хоорайны камгалажып турган. Ооң соонда чогаалчы Константин Симонов-биле каш ай дургузунда чурттуң соңгу кызыгаарын камгалашкан.

Г. Зельманың дайынчы намдарында Сталинград тулчуушкуну онза черни ээлээр. Ол аңаа 1942 чылдың июльдан эгелээш 1943 чылдың февраль 3-ке чедир чурук тырттырып, Сталинградты камгалашкан. Ооң соонда ажылының аайы-биле сургакчылап чоруп тургаш, Румынияны, Польшаны, Венгрияны хостаарынга киришкен. Тиилелге хүнүн Будапештиге уткаан. Дайын соонда ол бодунуң архив материалдарындан улуг альбомнарны кылып үндүрген.

ЧУРУКТА: Г. Зельма (солагай талазында) фронтучу эжи Совет Эвилелиниң Маадыры Кучкар Дурдиев-биле.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Дилег база харыы

КҮЗЕЛИМ БҮДЕР БЕ?

Щукин аттыг театр училищезинге дыка-ла өөреникс ээр-дир мен. Ынчалза-даа ынаар чылдың-на сургуулдар хүлээп ап турар бе? Харыылап берип көрүңерем. Ам 20 харлыг мен, азы орайтап калбаан мен бе? База каш чыл өөренир боор чүвел? Бо дугайында дыка-ла билип алыксап чор мен. Үем таанда эртпээн-не боор.

Мээң рольдарын олчаан дыка-ла ойнаксаар, дөзексээр бир артизим бар. Ол сценага үнүп кээрге-ле, хорек-чүрээм дойлуп, караам адырбайн баар мен. «Шак ындыг уран талантылыг артист болган болзумза» — бодаар-ла чүвем ол. Мээң ол эң-не ынак, хүндүлүг, аныяк артизим — Надежда Наксыл. Бо артисти телевизорга үндүрүп, ооң ойнааны кыска-кыска рольдарын көргүзүп берип болур бе? Ооң ажыл-ижин, черле иннчеш, артист ажыл, амыдыралы кандыг болурунуң дугайында кыска беседадан солун дамчыштыр кылып берип көрүңер. Кызылга шии конкурузундан эрттирип көрзе кандыгыл? Оон шилиттинген улусту өөредип чорутса. Баштай районунга, а бүгү суурлардан эки болганын республикага көргүскей-ле.

Бо бүгүнү харыылап берип көөрүңерни улуу-биле дилеп, маңап артым.

Изольда ОНДАР.
Чыраа-Бажы суур.

Бо чүүлге харыыны Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары Дадар МОНГУШ берген:

— Щукин аттыг театр училищезинге бөлүк сургуулдарны Культура министерствозунуң тускай шиитпири-биле тыва студия кылдыр өөредип чорудуп турар. Ук училищени бир бөлүк артистер доозуп чедип келгенин барымдаалааш, чоокку үеде олче шилилге болбас. 1990 чылда Ленинградтың театр институдунче чорудары-биле бөлүк сургуулдарны уран чүүл училищезинде белеткеп турар. Оларның шилилгезиниң дугайында бо чылын солуннар арнынга каш катап чарлаая, ылаңгыя Чөөн-Хемчик районда хөй кижи бо шилилгеге кээп киришкен. Изольда кичээнгейлиг болган болза, ук чарлалдарны ыяап-ла көрген турар ужурлуг. Өөренип турар бөлүкте уруглардың шуптузунуң хары чээрби иштиnde.

Артист мергежилди сонуургаар хиреэнде. Изольданың район төвүнге шии көрүлделериниң удаа-дараа эртип турарын билбези хомуданчыг-дыр. Ол көрүлделер баштай суурлар бүрүзүнге эрткеш, шилиттинген-нери район төвүнге, оон-даа ылгарааннары Кызылга кээп, түңнел көрүлдеге киржир. Чыраа-Бажы суурнуң бодунда база улусчу театр бар. 1985-88 чылдар үезинде бо театр «Доңгүр-оолду» ойнааш, алдаржып турганын Изольда сактып тур боор. Доңгүр-оолдуң ролюн ынчан Мокур-оол Куулар дыка талантылыг ойнап күүсеткен. Ооң соонда-даа ук театр шиилерден үзүндүлерни, интермедияларны белеткеп, концерттерге бола киржи бээрлер.

Бо 1990 чылда республиканың эртем-методиктиг төвү шиилер көрүлделерин зоналар аайы-биле база эрттирип, оларның тиилекчилерин Кызылче чалаар. Ылаңгыя мындыг янзылыг көрүлделерни организастаар талазы-биле Чөөн-Хемчик идепкейлиг районнарының бирээзи. бот-тывынгыр артистер база бо районда эң көскү, хөй.

Надежда Наксыл — талантылыг аныяк артист. Ол Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан, амгы үеде хоорай Совединиң депутады. Бойдустан төрүттүнген салым-чаяанныг, уран талантылыг-даа болза, боду холчок амыр-дыш чок ажылдаар. артисчи болгаш ниити билиин бедидер дээш дыка хөй литератураны доктаамал номчуп, өөренип, аныяк-даа, улуг-даа артистерниң арга-сүмезин алырындан чажам дивес кижи.

Надя моон соңгаар-даа билиин бедидип өөренип күзелдиг. Телевизорга Наджданы (рольдардан үзүндүлерни) көргүзериниң дугайында дилегни телевидениеже киноерин сүмеледим. Бо ажык-чарлыг үеде хамаанчок, мурнунда бээин уран чүүлге сундулуг, орта өөренип сургуулдар дугайында солун, сеткүүлге уругларга чарлап турган. Бо айтырыгларга чер-черге культура килдистери база чарлап шыдаар.

Харыы сөс орнунга

БИЖИКЧИНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЧӨПТҮГ БЕ?

Бо чылдың январь 14-те «Шында» «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге бижикчи Михаил Шур-оол удурланып, аңаа харыы сөс бээрин дилеп, чагаа бижээн.

«Бо чылдың январь 14-те үнген «Шын» солунда Эдуард Донгактың «Шуугаазынның ажыы чок» деп эгелиг чүүлүнде мээң ат-алдарымга таарымча чок байдалдарны тургускан болганда, номчукчулар мурнунга бодумнуң таламдан тайылбыр бээри чугула деп санадым. Э. Донгак бодунуң чүүлүнде: «Шынап-ла, М. Шур-оол судья албан-хүлээлгезинден канчап халажы бергенинин дугайында архив документилеринде мынча диген: 1953 чылдың март 28-те болган СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң 23 дугаарлыг протоколундан ушта бижилге.

М. Шур-оолдуң ажылының дугайында.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалдыры болза:

1. Арага-дарыга үргүлчү сундугууушкуну база мораль-амыдырал талазы-биле сандараашкыны дээш, Тожу районнуң улус судьязы хүлээлгезинден М. А. Шур-оолду хостаар».

Оон бээр мугур 37 чыл эрткенде, бир дугаарында дыңнап турарым бо. Херек кырында ындыг чүве болган болза, база катап менээ хамаарыштыр ёзулуг репрессия ол болган-дыр деп билдим. Чүге дээрге улус судьязы кижини чурум үрээни, харын-даа кем-херек үүлгеткени дээш, партия обкомунуң бюрозу азы обlастың кандыг-бир албан организациялары ону албан-ажылындан хостаар эргези чок. Мындыг таварылгада судья кижини чүгле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чөпшээрели-биле албан-ажылындан хостаар турган...»

Михаил Арапаевич хомудалының бюронуң шиитпирини ол-ла чүүлде парлаттынган ийиги кезээн маңаа киирбээн. (**2. Тожу районнуң улус судьязының соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирер дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң мурнунга тургузарын область Совединиң күүскомунга (А. М. Чымба) дагзыр. СЭКП Тыва обкомунуң секретары А. В. Анкудинов**»). Бо ийи дугаар чүүл болгаш секретарының адын аңаа эвес киирген турган мен.

«...Мээң күш-ажыл дептеримде Тожу районнуң улус судьязындан облкүүскомунуң шиитпирин ёзугаар хостаар деп демдеглелди дүрүм чокка кылганын билип турзумза-даа, удурланышкын кылбааным чазыг болган — деп, автор уламчылаан. — «Контр кижи оглун ажылындан хостаар» деп демдеглелди кымдаа кылырындан кызыдып дидинмээн ышкажыл. Эң-не эптиг массалыг чылдагаан «арагалаашкын» болганын шилип алыры репрессияның база бир аргазы-ла болгай.

Оон ыңай автор М. Шур-оол репрессияларга таваржып чорбаан деп айыткан. Бир эвес автор мээң-биле чугаалашкан болза, хамык чүвени бүзүредир тө каап бээр ийик мен. Маңаа мындыг таварылганы сактыйн. 1948 чылдан 1954 чылга чедир айыыл чок чер мээң адым кырынга чажыт херек тургузуп алгаш, мынча чылдарның иштинде менче агентилерин салып, хоп-нүгүл чыгган херекти көктеп келген».

М. Шур-оолдуң чагаазы узун болганы-биле допчулап көрейн. Ол чылдарда обlастың айыыл чок чорук эргелелиниң ажылдакчылары ону истеп-сүрүп, Көшкендей деп агент сөс ышкындырып алыр дээш келирге, эттеп кааны тайылбырлаап. Бо болуушкуннарны билир дириг херечилер ам-даа бар, оларның-биле авторнуң чугаалажып албааны Шур-оол хомудап турар.

«Мени тудуп хоруурунуң шагы келгенде, сталинчи дүрүм чок аажылалды сойгалап илереди бергенинден «бүдүн» артканым ол. С. Токаның дугайында бодумнуң бодалдарымны солуннарга бижип, радиога, хуралдарга чугаалап турар мен. Кандыг-даа ниитилелге, күрүнеге чаңгыс кижиге чүдүүр чорук турбаан болза, репрессияның тыптып келири канжан-даа турбас дээрин Э. Донгак чедир билбейн турар-дыр».

Михаил Шур-оол «Шын» солунуң редакторунга билдириишкин база киирген. Оон чүгле каш одуругларны база киирейн.

«Э. Донгак мынча дээрдир: «Обком бюрозунуң шиитпирин көрген кижи ону канчап солунга биживес мен. документ ышкажыл. Шын. Ынчалза-даа журналист кижи. **бир эвес ол ёзулуг журналист болза**, кандыг-даа документилерниң шынын, чөптүүн ылавылап алган турар ужурлуг. 1953 чылдар дээрге репрессиялар үези-дир. Улуг даргалардан кым чүнү болап алган болдур, олар ону кара туразында аажылап, сталинчи, брежневчи, тожаны үелер ышкажыл. Обкомнуң бюрозу Устав ёзугаар алыр болза, партия организацияның ажылдакчыларын ажылдан үндүрүп, киирер боордан башка, хоойлу органнарының ажылдакчыларын кара туразында аажылаар эргези чок. Бир эвес ынчап баар болза, ёзулуг репрессия деп чүве ол апаар.

1948—54 чылдарда мени истеп-сүрүп турганының фактылары бар-дыр. Э. Донгак ол фактыларны хынаарымга бадыткаттынмаан деп, арык-нүүр чогу-биле түңнел үндүрүп, чоңга чарлаан. Ооң түңнелинде мен ам чон мурнунга авыдастыг, нүгүлүг, кара застыг болуп артып калганым ол ышкажыл.

Бижээн чүүлдеримни солунга парлап бээрин дилеедим. Бир эвес силерниң талаңардан ынчалбас болза, бодумнуң эргелеримни суд органнары дамчыштыр дилээр апаар мен. Ынчан айтырыг нарыыдап бээри билдингир. Суд чорудулгазының мурнунга айтырыглар, харыылар туруп келир».

Шак ындыг бижикти М. Шур-оол редакцияже база чоруткан. Ол ышкаш өске авторлардан база хомудалдар келген. Оларның чамдыктарын допчулаар апардывыс.

«Силерниң солунга чоокта чаа журналист Эдуард Донгак деп кижи мээң ашаам М. Шур-оол дугайында нүгүлдүг чүүл бижээн-дир. Арага-дарыга сундугууушкуну, мораль-амыдырал талазы-биле сандараашкыны дээш ажылдан дужурткен деп бижээни нүгүл-дүр. Херек кырында мээң ашаамны соңгу адазы репрессияга таваржып чораанын дээш ажылындан дужурген. Мени айыыл чок чорук эргелелиниң ажылдакчылары айтырып-даа турдулар. Ашаамның арага-дарыга сундугуп, мораль талазы-биле сандарап чорааның билбес мен. Корреспондент ук фактыларны кайыын билип алганыл? Ак сеткилдиг хамаатыларны арын-нүүр чок мегелеп бижиири болур бе? Ынчангаш Донгак солун дамчыштыр буруузун Шур-оолга билиизин.

Валентина Степановна Луканова».

Кызыл чурттуг Чойган-оол Ондар ук чүүлге келдергей удурланган. База-ла Кызыл хоорайдан Баккара Хертек ол үеде Тожу районнуң прокуратуразынга байысаакчылап турган. Шур-оолдуң репрессияларга таваржып чораанын «Тываның аныяктары» солунга шын бижээн деп бадыткап турар. Кунгуртуглан Николай Маадыр база ол чүүлге удурланып, партия архивинден алган фактыларны шын эвес деп санап турар. Ук авторларның редакцияга бижээн чүүлдериниң утказы, ниити хоонуң сугуну ийи дамдызы дег домей болуп турарын маңаа чугаалап каайн.

Шак мындыг янзылыг хомудалдар келген. Чүүлдүң автору болгаш, Михаил Шур-оолдуң канчап ажылдан үне бергенин, ону СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С. Токаның кызып-кыйып турганы шын бе дээрзин ылавылап көрээл. Шур-оол Тожу районнуң улус судьязынга 1951—53 чылдарда ажылдап турган. Ажылдап эгелээш үр-даа болбайн, күш-ажылдың сагылга-чурумун беш катап хажытканы дээш РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальниинге тайылбырны боду бижээн. Чүгле чеди ай дургузунда беш катап арагалаашкын дээш ажылга үнмээнинин дугайында бодунуң бижээн тайылбыры архивте бар, ында ол моон соңгаар арагадарыга сундугарын каап, ажылга катап арттырып каарын дилеп турган. **1952 чылдың август 6-да эргелел начальнигиниң дужаалын маңаа киирейн.** (СЭКП обкомунуң бюрозунуң шиитпири 1953 чылдың март 28-те үнген болдур эвеспе. Ол аразында чүү хире үе эрте бергенин номчукчулар эскерер боор).

«Тожу районнуң улус судьязы М. Шур-оол арага-дарыга сундугууушкуну база мораль-амыдырал талазы-биле сандараашкыны дээш моон мурнунда хемчег алыскан. Ынчалза-даа ол арагалаашкынын ам-даа уламчылап, бодун болгаш улус судун бужартадып турар. 1952 чылдың май 25-те Шур-оол хамааты Сыдый-оолдуң бажыңынга ээрик кирип, адын бужартаткан. Ол-ла чылдың июнь 6-да Шур-оол хамааты Непомнящаяның бажыңынга Огнев-биле кады арагалааш, аңаа хонган. Июнь 22-де Антонованың бажыңынга арагалааш, ажылга үнмээн. Ол-ла чылдың май 30-де Шур-оолду тайылбыр алыры-биле эргелелче келдиртирге, арагалап турган болгаш, милицияның сергедилге черинге хонган.

Дужаарым болза:

Улус судьязы Шур-оолдуң үргүлчү арагалаашкыны дээш, обlастың улус судунуң чаңында корум-чурум коллегиязынче ооң херээн шилчидер.

РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальниги Иванов».

1953 чылдың май 21-де облкүүскомнуң 235 дугаарлыг шиитпиринден ушта бижилге:

«Тожу районнуң улус судьязын хуусаадан эрте ажылындан хостаар болгаш чаа соңгулдалар чорудар дугайында. Ажылчы чоннар депутаттарының область Совединиң күүсекчи комитединиң доктаадыры болза:

1. Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оолду судья албан-хүлээлгезинден хуусаадан эрте хостаар.

2. 1949 чылдың август 1-деги РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын барымдаалап. Тожу районнуң улус судьязының чаа соңгулдаларын 1953 чылдың июнь 21-де воскресеньеде чорудар.

3. «РСФСР-ниң улус судтарының соңгулдаларының дугайында Дүрүмге» дүүштүр улус судьязының соңгулдаларының белеткелин болгаш чорударын Тожу район күүскомга (эш Биче-оол) дагзыр.

Тыва облкүүскомнуң даргазы А. Чымба, секретары М. Пахомов».

«РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальнигиниң 1953 чылдың май 27-де үндүргени 55 дугаарлыг дужаалындан ушта бижилге:

Тыва Автономнуг обlастың ажылчы чоннар депутаттарының күүсекчи комитединиң 1953 чылдың май 21-де 235 дугаарлыг шиитпиринге үндезилээш, Тожу районнуң улус судьязы эш Шур-оолду 1953 чылдың июнь 1-де албан-хүлээлгезинден хостаар.

Эргелелдиң начальниги Иванов».

РСФСР-ниң Юстиция министерствозунуң ТАО-да эргелелиниң начальнигиниң 1953 чылдың июнь 5-те 60 дугаарлыг дужаалындан ушта бижилге:

«Тожу районнуң улус судьязын хуусаадан эрте кыйгыртыр дугайында.

Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оол арага-дарыга үргүлчү сундугуп, бодун болгаш улус судунуң адын баксыраткан. Соңгукчуларның негелдезин барымдаалааш, облкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар ону судья албан-хүлээлгезинден хуусаадан эрте халаан.

Дужаарым болза:

Тожу районнуң улус судьязы М. А. Шур-оолду хуусаадан эрте кыйгыртканын барымдаалааш, албан-дужаалындан КЗОТ-туң 47 дугаар чүүлүнүн «г» пунктузу-биле юстиция органындан халаар.

Дужаалды обlастың улус судьяларынга дыңнадыр.

Эргелел начальниги Иванов».

Шак мындыг архив материалдары бар болганда, өске тайылбырның херээ чок боор. Улус судьязын соңгуурунуң болгаш халаарының талазы-биле ол чылдарның хоойлуларын алгаш көөрге, **М. Шур-оолду судья ажылындан дүрүм ёзугаар халаан**. Обкомга кадрлар айтырыын чугаалажып көөр болганда, шиитпир хүлээп алганы база чөптүг. Ону чүгле облкүүскомга дагзып каан. Ук шиитпир хүлээп алдынган соолунде, ийи ай болгаш ону ажылындан хостаан. Ол дугайында юристерниң тайылбыры ындыг болду.

Михаил Шур-оол репрессияга таваржып чораан-чорбаанын тодарадып алыры-биле, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы Чанмыр Александрович Удумбарадан редакция дилээн. Ооң харыызы болдур:

«Шын» солунга үнген «Шуугаазынның ажыы чок» деп чүүлге М. А. Шур-оолдуң удурланыышкынынга хамаарыштыр дыңнадырывыс болза: М. А. Шур-оол 1948—52 чылдарда репрессияларга таваржып чорбаан. Кем-херек үүлгеткен дээш кеземчеге онаашпаан.

Шур-оолдуң аас-биле дыңнатканын ёзугаар ооң соңгу адазы, Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнген Хертек Маадыр Сундуевич 1946 чылдың март 31-де оор херээ дээш бир чылда хостаглазын казыттырып шииттирген.

1952 чылдың март 21-де ТАО-нуң обlасть судунуң шииткели-биле М. С. Хертек РСФСР-ниң КХ-ның 58—10 чүүлүнүң 1 кезээ, 58—11 чүүлү-биле 10 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген. 1957 чылдың февральда РСФСР-ниң Дээди Судунуң Президиумунуң доктаалын ёзугаар, ук херек бадыткаттынмазаны-биле күш чок болдурган».

Авторнуң харыы сөс дилээн чүүлүнге харыыны солуннуң редколлегиязының шиитпири ёзугаар бижидим. М. Шур-оолду редколлегияга база чалаан. Ооң хууда херээнге хамаарышкан архив материалдары-биле таныштырарга, ол ону хүлээп албаан. М. Шур-оолдуң тургускан негелделери чөптүг бе, ону улус судьязы албан-дужаалындан хостааны дүрүмге дүгжүр бе дээр дугайын республиканың эрге-хоойлу органнары харыылап бээр боор.

Эдуард ДОНГАК.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле, Тываның агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн-биле ужуражылгкын 1990 чылдың февраль 3-те, субботада, эртенгиниң 10 шакта, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылгкын бажыңынга болур. Ужуражылгкынның темазы: «Аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң чаа аргалары». РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны, келирин күүзээн бүгү кижилерни ужуражылгкынга киржиринче чалап турар. Тайылбыр алырынга ажыглаар телефоннары: 3-43-28, 3-43-31.

• • •

ВЛКСМ Тыва обкомунуң туризм бюрозу Румынияның дараазында эмнелге курорттарынга баарын күзээн кижилерге путёвкаларны садып турарын дыңнадып тур:

«Совата» — гинекологии аарыгларындан. Бо чылдың март 21-ден апрель 9-ка чедир.

«Калименешть» — чем хайылдырар болгаш суук чүүл ылгаар органнар аарыгларындан. Бо чылдың март 31-ден апрель 19-ка чедир.

Айтырыгларны Политиктиг чырыдылгкын бажыңында № 16 кабинеттен азы № 3-40-20 телефондан билип ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 1-ден эгелеп кадыкшылганың республика төвү ажылдап эгелээн. Консультация алырын болгаш эмнедирин күзээн кижилер ук төптүң психотерапевт, диетолог, акушер-гинеколог, терапевт эмчилеринге шинчидери-биле баш удур бижидип ап болур.

Оон аңгыда назы-хар талазы-биле кадыкшылга бөлүктеринге база бижидип ап болур. Ында спорт залы, сауна, бассейн, душтар ажылдап турар. Массажист база бар.

Баш удур бижидигени дараазында адресте кылып турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 10. Сонуургап турар айтырыгларыңарны № 2-23-87 телефондан билип ап болур силер.

• • •

Хоорайда бүгү видеосалоннар 1990 чылдың февраль 10-га чедир катап бүрүткээшкинни эртерин Кызыл хоорkүүскомнуң саң килдизи дилеп тур. Катап бүрүткээшкинни кылдырарда дараазында документилерни эккээр:

1. санэпидстанцияның чөпшээрели;

2. күрүнениң ортке удур хайгаарал чериниң чөпшээрели;

3. кино көргүзер катчыжыышкын биле дугуруштунган репертуар;

4. бажыңны хөлезилеп алган дугайында керээ.

Катап бүрүткээшкинни эртпээннерни административтиг харыысалгага киирер апаарын сагындырып турар.

• • •

«Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнге ажылдаар болгаш хөгжүм херекселдери-биле аялгалар күүседир артистерни хүлээп алырын Тываның филармониязы чалап турар.

Ажыглаар чүүлдери: хөгжүмнүң орган деп херексели, фортепиано, бас-гитара болгаш оон-даа өске.

Филармонияның адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 58. ажылдаар үези 13 шактан 16 шакка чедир. Телефоннары 2-55-19, 2-49-40.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг телефильм. 9.05 «Кайгамчык чүүлдер аренаzы». Бот-тывынгыр цирк коллективтериниң сюн көргүзүү. 9.55 «Кижи. Чер. Онтаргай». 10.55 «Чылыг, чырык». Телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.00—13.55 Камера делегейже көрүп тур. 15.30 Ногаан сайгылгаан. «Бодунарда чараш чүүлге кандыкшылды оттурунар». 16.10 Индонезия. 16.55 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу сюп. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Фестивальдың демдектери». Улусчу чогаадылганың III бүгү-эвилел фестивалы. 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 «Ойнаарак». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чүгула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...». 23.40—00.15 «Акцент». Авторжу ыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер. 8.55; 9.55 «Кышкы хүнде». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Степан Разинге удурткан тараачыннар дайыны. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Ыт четкеп хераажен». Уран-чечен фильм. 13.30—13.55 «Бо бүгү мээң эвес». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Видеоканал «Бис». 18.10 Крым татарларының улустуң ырыларын С. Меметова күүседир. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. Барымдаалыг фильм. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Медээлер. 20.25 Медээлер. 20.30 «Болчаг шагы». РСФСР-ниң улустуң артизи М. Мунзук-биле ужуражылгкын.

МОСКВАДАН

21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45—00.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Мурнундагызы». 1—2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.20 Фигурлуг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Херээженнер. Хостуг программа. 21.20—21.30 Барымдаалыг фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.00, 17.20, 19.20 (узаткан), көрүлде залынга: **«Зита болгаш Гита»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноладчыындызы 9.40. **«Ак флюгер»** 11.00. **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** 12.40. **«Элээди назылыглар болгаш хоойлу»** деп киноклуб 14.50. **«Американа бир катап»** (3 сериялыг) 16.30, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үш мушкетер ышкаш» (Индия, 2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Паспорт чок кижи» 14.20. көрүлде фильмнери 16.30, 18.20, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 31—36, а чамдык районнарга 21—26 градус соок. Хүндүс 19—24, чамдык районнарга 10—15 градус соок болур.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 33—35, хүндүс 22—24 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ чон тиилжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арнызы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 371. ТС—00427

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 28 (14228) ◆ 1990 чыл, февраль 3, суббота

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

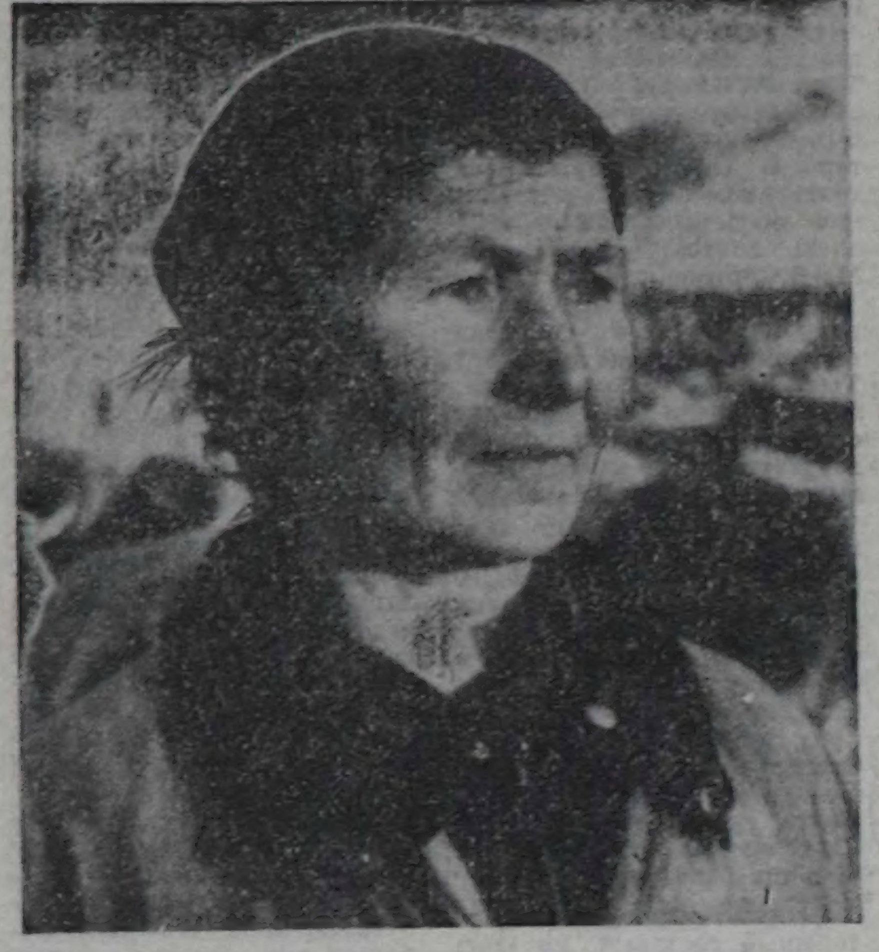

ЧУРУКТА: Анна Илларионовна Терских — «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының бедик күш-ажылчы көргүзүглүг саанчыларының бирээзи. Эрткен 1989 чылдың түңнели-биле ол бир саар инекке онаалтыр 2847 килограмм сүттү саап алгаш, саанчыларның социалистиг чарыжының тиилекчизи болган.

Дуржулгалыг саанчы чыл санында сүт саалдазын кудулатпазынче сагыш салып келген. Бодунуң дуржулгазынга аныяк саанчы уругларны болгаш оолдарны өөредип, арга-сүмени берип турар.

Бо саанчы 1990 чылдың планныг даалгазын ажыр күүседир ажыл-агыйжы сорулганы салгаш, бедиткен хүлээлгелерни алган.

— Саап турар үжен инээниң чемгерилде, ажаалдазын улам экижидер, саанчы эштерим-биле демнежип, улуг кажааның иштин кургаг тургузарын чедип алыр мен — деп, ол чугаалап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр-ие» атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Маадыр-ие» орден-биле шаңнавышаан, «Маадыр-ие» атты тыпсыры болза:

ТЫВА АССР-ДЕН

Кыргыс Светлана Маҷылаевна — «Улуг-Хая» совхозтуң ажылчыны, Улуг-Хем район.

Оптуг-оол Мука Иргитовна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны, Бай-Тайга район.

Шалык Чечекмаа Шимит-ооловна — Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта албан-хаакчы, Тес-Хем район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1990 чылдың январь 23.

ТУКТУ ТЫВЫСКАН

ШАГААН-АРЫГ. (Телефон-биле). 1989 чылда мал продуктуларын бүдүрерин, күрүнеге садарын ковүдедир, малдың баш санын өстүрер талазы-биле социалистиг чарышка республиканың барыын талакы зоназының ажыл-агыйларындан Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхоз бирги черде болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң база комсомол обкомунуң шилчиир Кызыл тугун акша шаңналы-биле кады чаалап алган. Ол шаңналды тыпсырынга тураскааткан хурал Эйлиг-Хем суурга болуп эрткен.

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак эрткен чылын республиканың көдээ ажыл-ишчилери канчаар ажылдааның чыылганнарга таныштыргаш, ол совхозтуң коллективи бедик шаңналга төлептиг болганын чугаалааш, шаңналды тывыскан. Ук совхозка чорааш, малчыннарның, тудугжуларның, уруглар албан черлериниң ажылы-биле таныжканының түңнелинге, ол ышкаш ажыл-агыйның моон соңгааргы перспективазынга база доктааган. Эң ылаңгыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаарының эргежок чугулазын ол айыткан. Совхозта амгы үеде кыштаглаашкын организастыг эртип турар. Өшкү оолдаашкынынга белеткел кидин түлүк.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң мурнундан тудугжу Д. Очур, директор Т. Чечек-оол, көдээ Совет күүскомунуң даргазы К. Дакыр-оол, хоочун малчын К. Байлакай олар чүве чугаалааш, шаңналды салбас дээш эйлигхемчилер улам чүткүлдүг ажылдаарын бүзүреткеннер.

Шоома ДАРЖАЙ.

Кыштаглаашкын—аңаа белеткелден хамааржыр, ону амгы байдал бадыткап турар

КОМИТЕТТИҢ ХУРАЛЫ

Февраль 1-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-де кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел талазы-биле түр комитеттиң ээлчеглиг хуралы боол эрткен.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчулары — түр комитеттиң кежигүннери «Организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дугайында» ССРЭ-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң доктаалын боттандырар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайын илеткээннер.

Боттарының эрге-ажыынга дүүштүр садыг чурумун хажыдар болгаш ажык-кончаа сүрер чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Бо талазы-биле ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң социалистиг өнчүнү оорлаарлар-биле демисел чорудар күрүне эргелелиниң начальниги В. И. Рунышков, садыг министриниң бирги оралакчызы П. Д. Кондрашов, ССРЭ-ниң Центросоюзтуң баштаар чериниң даргазы П. С. Федирко, өскелер-даа дыңнадыглар кылган.

Бо айтырыгны комитеттиң мооң мурнундагы хуралынга 1989 чылдың октябрьда чугаалажып көргениниң соонда эрткен үеде садыгда ажыл-херектерниң байдалы чүгле экижээн эвес, харын шуут баксыраан. Хереглел рыногунда ёзулуг кризис байдалы тургустуна берген. Чоокку үеде эң шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, олар улам күштелип болур.

Амгы байдалдарда күрүне болгаш кооператив садыының чамдык звенолары күрүне болгаш ажыл-агый аппарадының бир чамдык кезиниң организастаан кем-херек үүлгедириниң база коррупция кылырының материалдыг баазазы боол бар чыдар. Бараанныны складтарга болгаш базаларга, чүъгүн дүжүрбээң контейнерлерге болгаш вагоннарга, магазиннерге мөөңнеп, чедиишпес чорукту ожегээр болдуруп турары, бараанарны дузалал ерээлдерден садып турар чоруктар айыылдыг боол турар.

Ындыг чорук хүн бүрүде садыгларга барып турар чоннуң улуг кезиниң дүрүм ёзугаар хомудалын болдуруп турар. Тургустува берген байдалды чон чуртта чорудуп турар эде тургустунуушкунга дорт удурланыышкын кылдыр көрүп турар.

Чуртка социал-экономиктиг, политиктиг болгаш сагыш-сеткил байдалын ниитизи-биле экижидери, күрүнениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары ындыг таарымча чок болуушкуннар-биле демиселди калбартырынга бирги чергелиг ужур-дузалыг боол турар деп, санал бергеннер демдеглээннер.

Боттарының эрге-ажыынга дүүштүр садыг чурумун хажыдар болгаш ажык-кончаа сүрер чоруктар дээш харыысалганы күштелдирер дугайында ССРЭ-ниң Хоойлу төлевилелин чүүлдүгзүнген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязынга ону кииреринге Дээди Судка болгаш ССРЭ-ниң чиңгине прокурорунга сүмелээн.

Москвага кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле түр комитеттиң даргазы В. Т. Сайкиниң дыңнадыын комитет дыңнаан болгаш Москва хоорай Совединиң чоокку үеде найысылалдың чурттакчы чонунуң амыдыралынга идегелдиг айыыл чок чорукту болгаш хоойлу-дүрүмнү хандырар талазы-биле хемчеглерин чүүлдүг деп көрген.

Эрткен чылын кылган кем-херек үүлгедиишкиннериниң материалдарын болгаш бистиң чуртувуска корум-чурумну быжыглаарының өске-даа айтырыгларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

АЗЕРБАЙДЖАНДА БАЙДАЛ

БАКУ, февраль 1. (Азеринформ—СЭТА). Баку хоорайда болгаш республиканың өске-даа черлеринде байдал чөорту экижип орар. Бүдүрүлге, тудуг, транспорт черлери ажылдап эгелээн. Каш хонук бурунгаар Баку хоорайның демир-орук вокзалдарынга өскээр көжүп чоруур дээн кижилер сыңыыннас кылдыр чыглып кээп турган. Ам вокзалдар кассаларында оочур эвээжээн. СЭТА-ның корреспондентилери кассаларның бирээзинден билет садып алган херээжен кижи-биле кыска чугааны кылган. Кайнаар чоруур деп турарын олар оон сонуургап айтырган.

— Бодумга эвес, улуг оглумга билет садып чордум, а биче оглум ам дээрезинде бистиң-биле кады. «Электроцентролит» заводта ажылдап турар кижи мен. Байдал бергедей бээрге шуптувус өскээр, кайы-бир хоорайже чоруур деп турган бис. А кожа чурттап, кады ажылдап турар азербайджан эш-өөрүвүс бисти чорутпайн, камгалап тургаяннар. Ачам орус, авам татар кижи мен — деп, ол чугаалаан.

Баку хоорайның кудумчуларында корум-чурум тудуп турар солдаттар-биле бөлүк кижилерниң чугаалажы берген турарын бо хүннерде көрүп болур. Бакунуң болгаш республиканың удуртукчу ажылдакчылары база-ла чон-биле ужуражып чоруп турар. Бакунуң хүндүлүг хоочуннары — аксакалдар, эртем болгаш культураның ажылдакчылары база чогаадыкчы болгаш хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери-биле Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Н. Муталибов, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. А. Гасанов ужурашкан.

Азербайджанның найысылалында АКШ-тың, Великобританияның, ГДР-ниң, Турцияның болгаш барыын чурттарның өске-даа информация агентилелдериниң бөлүк журналистери чеде берген.

Баку хоорайга комендант шагын кажан соксадырыл деп айтырыгга, генерал-лейтенант В. Дубняк мындыг харыыны берген: «Комендант шагының чурумун чөорту соксадып эгелээриниң хемчеглери ажылдап кылдынган — бирги ээлчегде ону бир шакка кызырар, оон соонда шериг техниказын хоорайның кудумчуларындан үндүрүп эгелээр, даразында элээн үениң дургузунда боо-чепсек чок дайынчылар корум-чурум тударынга киржир болгаш байдал шуут экижий бээрге ол чурумну дүжүрер».

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР

Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң аренда керээзи-биле ажылдап турар Улуг-Күзег фермазынга чорааш, кыштаглаашкынның ниити байдалы амдыызында ажырбас-тыр деп шак ынчаар көрген мен. Ында малчыннар-биле чугаалажырга база ынча дидилер. Амдыызында деп сөстүң арай идегел, бүзүрел чогун. Ындыг хөөн бар аа? Кыш узун. А совхозта мал чеми эвээш. Дүвүренчиг чүүл ол. Сапныг, хемчээлдиг мал чеми төнүп каар. Оон бергедээр. Олутта олча чок, чыдында чыргал чок. Ам канчаар, мал чеми чок дээш хөл-дааң өлүрер эвес. Ак-эриичилер бо хүннерде Ак-Чыраа девискээринден сиген, хырыгыыш белеткеп турар. «О. Шынаа» улузу-биле баш удур-ла чугаалашкан, дугурушкан болза, кажаларынга олар сигенни садып болур турган. 100 ажыг тонналы өскээр садыпкан болган-дыр.

Мал чеминиң талазы-биле байдал ындыг. А фермада кыштаглаашкын ам канчаар эртип турарыл?

Улуг инек кажаазында

Дүъш үези. Кажаага кээривиске, ында ийи трактор, сүт сөөртүр автомашина тур. Трактористер техниказын септээн, белеткээн-не хевирлиг. Кезек болганда, тракторларның бирээзи ыжын бургурады ажылдап-ла эгеледи. Даажы база аажок. Кажаада чогум ол техникалар чүнү кылып турары ол, өдек аштап арыглаан бе азы мал чеми дажыглап турар чоор бе? Чок, сөөлүнде бодап көөрүмге, тракторлардаа, автомашина-даа аңаа хонар хевирлиг чорду.

Саанчылар шупту 4 кижи. Оларның үжү кажаада инек өдээн аштап арыглаан турлар. Оларны көргеш кээргедим: транспортёр ажылдавас, үрелгенден бээр неделя болган. 164 инек бар. А дөрт саанчыга чеже инек онаажырыл, ынча малдың өдээ кайы хирел? Өдекти хүүрек-биле болгеш, демир деспиже ургаш, оон хендир-биле дашкаар үндүр сөөртүр, берге. Шак ол херээжен малчыннарны көөрге, харын «Волгада бурлактар» деп чурук-даа сагышка кирер. Чамдык фермаларда бистиң херээжен малчыннарывыстың ажылы аар, кадыг-ла-дыр ийин. Чогум Улуг-Күзег фермазында механизмнерни трактористер боттары хайгаараар, ажылдадыр. Бо удаада мотор үрелген болгаш кылып күш четпээннер. Сүт дамчыдыкчызы база ажылдавас.

Саанчылар өдекти каш шак хиреде аштап, арыглап кээрин учётчиктен айтырдым. Бир-ийи шак хире үеде арыглаарын харыылады. Моторну база өске-даа чамдык дериг-херекселдерни тыптынары-биле ферма эргелекчизи В. Нурсат Кызылга кирген. Ужуру болза, фермаларда механизацияның дериг-херекселдерин септелге-техниктиг бүдүрүлгелер харыылаар болгай. Керээ ёзугаар. А Самагалдайда ындыг бүдүрүлге бар.

Кажаада курагг, чылыг, чырык. Эртенги саалда соонда, хүннүң байдалын көрүп турагш, улуг инектерни 9-10 шак үезинде хүндүскү баазаже үндүрер. Кежээ 4 шакта дедир киирер. Кышкы кажаага турда, бир инекке онаалтыр 5-6 килограмм комбикорм, а саалда соонда силосту бээр. Хүндүс база-ла силос, сиген каап бээр. Чогум оларның дензизи кайы хирел дээрзин саанчылардан сонуургаарымга, 20 килограмм хире диштилер. Бис ынчан чорып турувуста, 60 инек саар чорду. Хүнде 180—200 килограммны саап ап турар.

Бызаа кажаазында

Аңаа кире бээрге, инек кажаазындан черле ылгалдыг. Арыг агаарлыг, ыш чок. Ыржым. Чаа төрүттүнген бызаалар кажааның хүннээрек талазында. Адаанда саваңны чаа чадып, солуп каан. Кырындан электри лампалары база чылыдып турар. Ол экидир. Ынчалза-даа соок кажаага малды, ооң иштинде бызааларны ажаап азыраар деп дуржулга база бар. Ынчан мал дадыккан, быжыг болур, чарыгдал эвээш үнер. Ынчалзажок мен Улуг-Күзегниң малчыннарын ынчалыңар-мынчалыңар дээр эргем чок, боттары-ла шиитпирлээй аан. Ферманың эргелекчизи Владимир Сергеевич «Тиилелге» совхозка барып, ында арендалыг фермага барып, ооң дуржулгазын көөр сорулгалыг кижи. А Кур-Черниң малчыннары инекти соок кажаага төрүдер, бызаазын база ындыг янзылыг ажаап азыраар улус. Оларның түңнели эки. Ынчангаш коллектив ол дуржулганы ажыглаар, ажыглавазын боду билзин дээрим ол.

Чаш бызааларны Севилбаа Даваа азырап турар. Бирээзинге-ле хүнде 2 литр сүт бээр. А улугларын Кызыл-оол биле Эне Сагаачыларның ажаалдазында. 80 бызаа бар. Черле бызааларга комбикорм, сула, ногаан сиген бээр. Бир эки чүүл — кылымал сүт. Бызаа ажаакчылары ону боттары-ла белеткеп алыр. Сүт дамчыдар краннар ында ажылдап турду. А бызаа кажаазында четпес деп-ле көрген чүүлүм—улгады бергеннерин-ге каап берген сигенниң шынарының багай деп чүвезин! Хола-хараганныг ховудан кескен сиген чорду. Малчыннарның бирээзи оларны аңгылап, октагыладыы-даа. Чогум хола-хараган, кургаваан болза, улуг инекке магалыг-ла чем болгай, а бызаага хоржок, артында курагг-дыр.

Арендалыг коллектив мал чемин боду белеткеп алыр турган болза, багай шынарлыг сигенни малынга кайын бээрил аан.

А өске чүүлдер?

Ферманың учётчиги А. Каадыр-оолдуң бажыңынга келгеш, малчыннарның аъш-чем хандырылгазы кандыгыл дээрзин доораан-на билдивис: стол кырынга аржаг, пряник, сушки, ак хлебти, чигирни Ажымаа дораан-на салыпты.

— Автомагазин кээп тур. Хлебти район төвүнден Ак-Чыраа суурже эккээр автомашина база биске кире дүшкеш, ферманың малчыннарынга сада каaптар — деп, Ажымаа Каадыр-оол чугаалады. Ферманың суурчугажы улуг орук чанында турар болгаш эптиг.

Малчыннарны хөмүр-даш-биле хандырган, а ферманың котельназынга ону удур сөөртүп эккеп турар. Чогум курлавыры бар. Черле харын баш бурунгаар шуптузун эвес-даа болза, одалга сезонунда чарыгдаарының чартык кезиин дүжүрүп алган болза база эки-ле. Чуртталга бажыңнары четчир, харын ийи-бир бажың хос турар.

Кыштаглаашкынны организастыг эрттирерингe коллектив хол тудуп киришкен. Чартык ай дургузунда олар бажыңнарын, кажаа-хоралларны септеп белеткээн. Шилди, өске-даа материалдарны совхозу хандырган.

Улуг-Күзег фермазы арендада дээн бис. Харын эрткен чылын ол дугайын «Шынның» арнынга тодаргай бижээн-даа. Ол чаа чүүлде четпестер бо кыштаглаашкын үезинде база катап илереп үнүп келген. Сезон эгелээнинден бээр котельнаяны ийи катап доңурган. Ында ажылчыннар Олег Балган биле Кулак Ендан арендалыг коллективке хамаарышпас, чурттап турар чери база суурда.

Ферманың коллективин дүвүредип турар база бир айтырыг бар: эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын күүсетпээн. Чылдагааны — күш-ажылды организастааны багай. Чогумчалыг түңнел үнмээн боорга, дирекция база специалистер-даа ол ферманы мурнунда аңаа ажылдап тургаанынче шилчидер деп алээн турушкан. Ол чорук малчыннарның холун салдындырыпкан. Ам харын коллективти арендаже башкарып киирген аныяк специалист В. Нурсат катап чедип келген. Эки чүүлдү эгелээш, ара каaптары хомудаачыг. Эргелекчини совхоз директорунга аппарган турда, ажыы-биле чугаалаарга, ферма өскүссүрээн турган. Владимир Сергеевичиниң дедир келгенинге малчыннар өөрүп, арендааны ам-на өчиизинге чедирер боор бис деп амыраан. Улуг-Күзег фермазы бот-башкарлып эгелээни аренда-биле ажылдазын, дирекция ону деткизин деп ажылчыннарның өмүнээзинден дилээн дамчыттым. Эгелээнивисти өчиизинге чедирээли деп, ферманың ажыл-ишчилериниң күзели ындыг.

Ам февраль ай үнүп келген. Кыш ам-даа узун. Ол чүгле март айда төнүп калбас. Час бар. Ол база кыштыкы айларга хамааржыр. Фермага мал чеми-ле херек.

Седен ХЕРТЕК.

ИНЕКТИ ЧҮНҮҢ-БИЛЕ ЧЕМГЕРЕРИЛ?

Кызыл-тараачынчылар мындыг айтырыгга муңчулган

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының коллективи мооң мурнунда чылдарда бода малды ажаар, кадарар, семиртир талазы-биле республикага мурнакчыларның одуруундан үнмейн турjук бе? Турган, ону эки билир бис. А сүттү бүдүрер, ону күрүнеге садарының талазы-биле планныг онаалдаларын ажыр күүседип, коллективтиң ажылчын адын бедии-биле тудуп келген ийик бе? Ийе, бо талазы-биле ол ферма коскү көргүзүглерлиг — ында база маргыш чок. Хөй сүт саап, бүдүрер мурнакчы саанчылары-биле ол коллектив база-ла бай: ону оларның чыл бүрүде көргүзүп келген чедиишкиннери бадыткаар. Ынчалза-даа бөгүнгү чугаа ол мурнакчы коллективтиң күш-ажылчы чедиишкиннериниң дугайында, ында дуржулгалыг, ак сеткилдиг ажыл-ишчи саанчылар дугайында эвес. Чүге ындыгыл, чылдагааны чүдел деп айтырыглар маңаа чайгаар-ла тургустунуп келир.

Ону маңаа харыылаарын оралдажып көрээл. Бир кыш өскезинге дөмей эвес: улуг ылгалдыг. Ону мал ажылының төлээлекчилери эки билирлер. Ылаңгыя олар: «Инектиң сүдү — дылында» деп хапы утказыг домакты хүн бүрү бодап чорбас-даа болза, кыштың соогу хаарып, малга чем аймаа хөйү-биле херглеттине бээр үеде черле сактып кээрлер. Кышка удур белеткээн чем аймааның курлавыры эвээш болган тудум көдээ специалистерге хамаарыштыр ол улуг дүвүрелди болдура бээр. Ам чогум-на шак ындыг дүвүренчиг байдалче Туран сүт-бараан фермазы кирген.

Дүвүренчиг байдалче... Ол чүл? Саар инектер, чаш бызаалар кырлып туруп бергени ол бе? Чок, ындыг эвес. Амдыызында ол айтырыглар тургустунмайн турар. Чугаа болза, чүгле мал чеминиң курлавырының дугайында болуп турар. Ам ону сан-чурагай дузазы-биле көргүзээл. Совхозтуң кол экономизи В. В. Евсееваның берген көргүзүглери мындыг: эрткен чылын туранчылар 2050 тонна сүт бүдүрген. Ниити планга 63 тонна четпейн барган. А ооң мурнунда чылын олар сүт бүдүрер планын 123 тоннага ажыр боттандырган. Бо саннар безин эрткен ийи чылдың аразында кайы хире ылгал барын көргүзе берди бе? Ындыг болуру чөп. Чүге дээрге амгы хүннерде фермада малга чем бээрин ыракта кызырган.

— Сүт саалдазы чүге кудулааныл, ооң чылдагааны чүдел? — деп коммунист саанчы Александр Иргиттен айтырарывыска:

— Бистиң коллективке сиген белеткээриниң талазы-биле тускай план бербейн турар. Бо чайын оът-сиген тайыс үнген. Мал чеми белеткээр тускай бригада сиген кезиилдезин, силос, сенаж салырын чылдың-на чорудуп келген. Ынчалзадаа амгы үеде фермада мал чеминиң курлавыры шуут чок. Силос, саваңны Саян артында ажыл-агыйлардан садып ап, удур сөөртүп эккеп турар. Бо дүне база силос сөөртүп эккелген. Ам канчаар, малды чемгербес эвес, кандыг-даа болза, хемчээн алыр апаар. Кормоцехке силос, саваңны хээндектээш, инектерге берип турар — деп харыылады.

—Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, байдал кандыгыл, малды канчаар чемгерерил, сүт саалдазының моон ыңай ковудей бээриниң аргазы бар бе? — деп ферманың зоотехниги К. К. Байыр-оолдан сонуургаан бис.

— Бир чемгерерде мында инектерге ортумаа-биле 22 тонна силосту, 10-12 тонна саваңны берип, чылыг суг-биле суггарып турар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1 тонна сүттү чедир саап албаан бис. Кормоцехке силос, саваңны микроэлементилер, концентраттар-биле холуй хээндектеп турар. Дүне 323 тонна силосту Саян артындан сөөртүп эккелди. Түр када-даа болза, чүгээртээр боор бис.

—Клара Кыргысовна, бызааларның ажаалда-тежээлдези кандыг боол турарыл, мал чеминиң курлавырлары чок болганда, байдал база берге боор аа?

— Ниитизи-биле аңгы-аңгы бөлүктерде 470 бызаа бар. Оларның ажаалда-тежээлдези эки. Эрткен чылдың түңнели-биле дөрт бызаа ажаакчызы бир-бир бызаа-биле шаңнаткан. Бызаалар өлүп-чоравайн турар. Оларга белеткээн эки шынарлыг сиген, немелде чемнер бар.

Совхоз эрткен чайын 15.7 муң тонна силос белеткеп алырын планнаан. А херек кырында ону чүгле 400 тонна кылдыр күүсеткен. Кайы хире четпес-тир. Орангчок! Сиген: планнааны — 3300 тонна, херек кырында —2964 тонна болган. База-ла күүсеттинмээн. Саваңны 6570 тонналы бөлүп алырын планнааш, ону чүгле 2000 тоннага боттандарып ап шыдаан. Сенаж салырын 5000 тонна чедирер дээн, а кылдынганы — 1300-ле тонна болган. Валентина Васильевнаның адаан сан-түңнери ол-дур. Малга кыш удур белеткээй чем аймаандан планда көрдүнгениниң ёзугаар күүсеттингени чаңгыс-даа чок ышкажыл?!

Бо көргүзүглер-биле «чепсегленип» алгаш, совхозтуң кол зоотехниги Н. А. Дутовага бистиң бирээвис четкен. Нелля Андрияновнага хөй айтырыглар салбайн, тургустунуп келген дүвүренчиг байдалдың чылдагаанын оон ол айтырган.

—Амгы байдалывыстың берге, дүвүренчиг болуп турары — эрткен чылгы агаар-бойдустуң «хайы». Чай каан болган. Сигенниирбиниш шоолуг үнмээн. Түңнели бо-дур: эвээш мал чеми белеткеттинген. Ынчангаш удур саттынар ужурга таваржып тур бис — деп ол кудай-дээрниң буруудадыр сагыштыг харыы берген.

Бистиң чамдык удуртукчуларывыста шала чиктиг чаң бар. Тараа-даа, оът-сиген-даа шоолуг эвес үнген болза, кудай-дээрден чаъс дүшпээнинге шамнай бээр аан. Ынчан ол улуг үүлехерекке боттарының кайы хире үлүү киргенин, ол бачым-чымыштыг үеде кала, чүнү кылып турганын чугаалавастар болдур эвеспе. Бии-Хем районнуң девискээри чаачал, тайга тыртым болгаш оът-сигенниң, тарааның үнери эки чер дээрзин, ону өске районнар-биле деңней бодап ора, чугаалаар апаар. Ындыг болганда ооргтан хол кадыыры-биле сиген кезип ап болур алаактар, оймактар тыпты бээр. Арга-эзим ишти-даа бар-дыр, буга-сүмүннар уннары-даа четчир турган. Малчыннар сигенни эвээш-биче-даа болза, боттары белеткеп алырдыр. А ферма коллективин, совхозта аныяктарны бо ажылче чүге организастап, эвилелдевейн турганыл? Олар хөй сигенни кезип, бөлүп, сарааттап каап болур турганнар. Адак-ла дээрге республика иштинде чоок-кавы черлерден сиген белеткеп алырының аргазы турган болбайн.

Шынап-ла, экономиктиг чаа реформа үезинде кым кымга эвээш өртек-биле садыглажыр деп бодаар силер. Айтырыг нарын болдур эвеспе. Ылаңгыя кышкы үеде мал чеминиң өртек-үнези черле талыя бээр. Ону даразында саннар бадыткап турар. «Кызыл тараачын» удуртукчулары, ылаңгыя директор К. К. Лопато боду эрткен чылын Саян артында Иринск районнуң «Маяк» совхозу-биле керээ чаргаш, оон силос, сенаж, саваң садып, сөөртүп алырын дугурушкан. Саваңны ол совхозтуң бодунга прессте ап турган. Ооң шүүдели кайы хире болганыл? Бо талазы-биле айтырыгны совхозтуң кол экономизи В. В. Евсеевага салыр болзуңарза, ол дораан харыылавас болдур ийин. Боттарының чөгенчиин көргүспес дээни ол ийик бе, Валентина Васильевна корреспондентиниң салган айтырыынга ниити түңнү алап бербээн. Ынчалза-даа бир центнер саваңны 4 рубль 60 көпеек, бир тонна силосту 35 рубль-биле садып ап турарын ол тайылбырлаан. Хүнде 2, чамдыкта 4 чедир автомашина ынаар чорудуп тургаш, 500 тонна силос, 100 ажыг тонна сенаж, саваң сөөртүп алган. Ам ону санаптынар, совхозтуң чарыгдалы оон үнүп кээр. Ооң-биле кады сүттү, эътти бүдүрериниң бот-үнези база өзүп турар деп чүвени утпас херек. Чайгы үеде кижи күжүн чөп ажыглавайн, иштики курлавырларны дилевейн келгениниң чаржынчыг түңнели улуг каража-хогаралы кылырынга ынчаар чыгай берген.

«Маяк» совхоз мал чеми бээринден ам ойталаан. Ону ында райком удуртукчулары хоруп каапкан. Кызыл-тараачынчылар ам база-ла Саян артынче ажарын дугурушкан. Совхозтуң директору Ермаковское районнуң «Ванеево» колхозу, Минусинск районнуң «Тигринский» совхозу-биле дугуржулга кылып аъттаныр. Ол ажыл-агыйлардан 1000-1000 тонна саваңны, 2000 тонна силосту сөөртүп алырын бодап турар. Ону бээр эккээриңге база-ла хөй түңнүг акшаны харамнанмайн үндүрер апаар. Оон башка Туран сүт-бараан фермазында 8901 бажы бода малды (ооң иштинде төрүүр 590 инек бар) кыштан хүр-менди ажырып алыры бергедей бээр.

Эрткен чылдың частырыглары бо чылын катаптаттынга бээр ирги бе? Кандыгыл, кызыл-тараачынчылар?

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
Вячеслав МОНГУШ.
(«Шынның» корр.).

РСФСР: КАА-ХЕМ № 130 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ

Владимир Баринович Багай-оол 1951 чылда Каа-Хем районнуң Ильинка суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1969 чылда ортумак школа доосkан соонда, Каа-Хем районнуң «Тиилелге» колхозка (амгы СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз) ажылдап эгелээн. Совет Армияга шериг албаны эрттиргеш, колхозунга ээп кээп, чүдүрүкчүлеп, трактористеп ажылдаан. 1973 чылда шеригниң офицер курстарын эрткеш, Ильинка ортумак школазынга эге шериг белеткелиниң башкызынга ажылдаан. 1974—1979 чылдарда Ленинградтың күрүне университединиң философия факультединге өөренип доосkан. 1979 чылда Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының марксизм-ленинизм кафедразынга башкылап ажылдап кирген. 1981 чылда Кызылдың педагогика институдунуң марксизм-ленинизм кафедразынче шилчээн. 1982—1985 чылдарда Москваның Н. К. Крупская аттыг педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренген. Ону доосkан соонда Кызылдың педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртемниг коммунизм кафедразының улуг башкызы боол ажылдап турар. Эртем адын камгалаары-биле диссертацияны белеткеп турар. Элээн каш эртем ажылдарының болгаш парлалгага үнген чүүлдерниң автору.

Институтта профком даргазы, улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң кежигүнү, ССРЭ-ниң Философия ниитилелиниң, РСФСР-ниң Педагогика ниитилелиниң кежигүнү.

* * *

Мээң программамның үндезини — СЭКП ТК-ның «Совет улуска» деп Кыйгырыының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ССРЭ-ниң хамаатыларынга кыйгырыының кол-кол идеялары.

Депутат социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг салдарны чедирер ужурлуг. Ону боттандырарынга депутат чогуур юридиктиг эргелерлиг болур ужурлуг. Бир эвес депутат апаар болзумза, ажыл-чорудулгамга чүнүң-даа мурнунда ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында Хоойлуну удуртулга болдуруп, аңаа даянып болгаш ону РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң онзагай талаларын удуртулга болдуруп боттандырарын кызыдар мен.

Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бодалдарым мындыг: соңгулдаларны альтернативтиг (шилилгелиг) үндезинге эрттирери чугула. Депутат ийи болгаш оон хөй кандидаттарның аразындан шилиттинип соңгуттунган турар ужурлуг. Депутат тус республикада, девискээрде чурттап турар кижилерден соңгуттунган турар ужурлуг. Чүгле ынчан ол ында чурттап турар кижилерниң эрге-ажыы-биле, сонуургалдары-биле тудуш, олар дээш сагыш аарыыр болур.

Улус депутаттарының чер-чер Советтерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр: амгы үеде күрүне эрге-чагырганың чер-чер органнары боттарында акша-хөреңги чок, диленикчилер боол илереп турар. Тус чер бюджединиң принцивин өскертпээн шаанда ол байдалдан Советтер уштунуп шыдавас. Ынчангаш ооң девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар чер, арга-арыг, суг, күш-ажылчы болгаш өске-даа курлавырларны ажыглааны дээш чурттакчылыг черлерниң социал хөгжүлдезинге акша-хөреңгини доктааткан хемчээлге тускайлап үндүрүп бээри чөптүг.

Бистиң чуртувуста, РСФСР-де-даа. Тывада-даа амгы үеде бир эң дүвүреңчиг айтырыг болза, кем-херек үүлгедир чоруктуң өзүп турары болур. Ооң чамдык хевирлериниң талазы-биле бистиң республиканың байдалы чүден-даа артык бергедээн. Ынчангаш РСФСР-ниң улус депутаттары бо белен эвес айтырыгже дол-дораан кичээнгейни салып, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселге боттуг үлүүн киирер ужурлуг. Бир эвес депутат апаар болзумза, айыылдыг болгаш аар кем-херек үүлгеткени дээш кеземчени улам шыңгыырадырының талазы-биле саналдарны киирер мен.

Улус өөредилгезиниң талазы-биле: бодунуң өзүп орар салгалының дугайында чедир сагыш салбас ниитилел болза, ол келир үези чок ниитилел болур деп чүвени удуртулга болдурбушаан, РСФСР-ниң, ооң иштинде Тыва АССР-ниң, улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң чаңгыс аай концепциязын ажылдап кылыры дээш туржур мен. Улус өөредилгезинге акша-хөреңги тускайлаарын арттканың барымдаалаар эргижирээн принциптен шиитпирлиг адырлыр херек. Уруглар албан черлерин тударын дүргедедир, школа болгаш өөредилге черлерин чаңгыс ээлчеглиг өөренир арга тургустунар ындыг оран-бажыңнар-биле хандырар, өөредилге-материалдыг баазазын амгы үениң негелделериниң деңнелинге чедир көдүрер — бо чүүлдер дээш доктаамал сагыш салыр мен.

Социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле: РСФСР-ниң тус-тус девискээрлериниң социал-экономиктиг байдалын кыска хуусаада деңнештирериниң хемчеглерин алыры эргежок чугула. Ону боттандырары-биле кадык камгалалының, уруглардың өлүр чоруун кызырарының, чурттаар оран-бажың-биле, аъш-чем-биле четчир хандырарының, уруглар албан черлериниң, школаларның четчириниң айтырыгларын шиитпирлээр херек. Бистиң республиканың, өске-даа девискээрлерниң экономиктиг боттускайлаң чоруун чедип алыры-биле чиг эт бүдүрүкчүлеринден продукция бүдүрүкчүлери кылдыр хөгжүүрү дээш хемчеглерин ажылдап кылырынга киржип, ол дээш туржур мен. Көдээ ажыл-агый продукциязының садып алыр өртектерин эде көрүп, өстүрериниң күсели-биле көдээниң ажыл-ишчилериниң, ылаңгыя малчыннарның шалыңын өстүрери, ооң күсели-биле оларның амыдырал байдалын бедидери дээш туржур мен.

Социал байдалдың ажык-чарлыг чоруун чедип алыр херек. Кижилер, ниитилелдиң кежигүннери бо талазы-биле байдал кайы девискээрде кандыг боол турарын билип алгаш, хуваалданың чөптүүн чедип алыр ужурлуг.

Кадр айтырыгларының талазы-биле: эрге-чагырга, эргелеп башкарылга, суд, прокуратура органнарынга, ажыл-агый, социал-культура, хөй-нииити организацияларының удуртулгазынга тус девискээрде (республикада, обласга, районда) чурттап турар улустар деңдески төлээлеттинген турар ужурлуг.

Аныяктар айтырыы онзагай черни ээлээн турары черле чөптүг. Аныяк кижилерниң ажылга тургустунмаан, оларның эрге-ажыы бодап көрдүнмээнинден оларның иштинден кем-херек үүлгедир чоруктар үнүп турар. Ынчангаш оларны ажылга хүлээп алырының, билиг-мергежил бедидериниң, чурттаар чер-биле хандырарының айтырыгларын чугулалап шиитпирлээр тускай эргелерлиг организацияны тургузары эргежок чугула апарган.

Национал харылзаалар талазы-биле: ону сайзыраңгайжыдарының комплекстиг программазын хүлээп алыры чугула. РСФСР-ниң улустарының национал культураларының үнелиг чүүлдерин катап диргизери чугула. Шагаа болгаш Наадым байырлалдарны улустуу деп хүлээп көрүп, тускай дыштаныр хүннерде эрттирерин доктаадыры күзенчиг. Чадааның үстүү хүрээзин чоннуң эки тура акша чыылдазының күсели-биле катап тургускаш, аңаа шажын-чүдүлгениң болгаш атеизмниң музейин тургузары чүүлдүг.

РСФСР-де болгаш Тыва АССР-де **экологтуг байдалды экижидери-биле** кандыг-даа төлевилелге чөпшээрелди бербейн барып болур ындыг эргелерлиг хамаарылга чок эксперт комиссияларын тургузары чугула; чаа тудугларны тударының талазы-биле чурттакчы чонга референдумнарны практикалаар. Чер ажыглалының айтырыгларын черниң ээзи — чер-чер Советтери холга алган турар ужурлуг.

Кой-оол Доржуевич ООРЖАК

1941 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Онгу классты доосkаш, башкы училищезинге өөренип кирген. Бажың-Алаак ортумак школазынга тыва дыл, литература башкылап чораан. ВЛКСМ Бай-Тайга райкомунга, партия райкомунга ажылдап турган.

1977 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доосkаш, Бии-Хем райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинге баштай инспекторлап, ам бо хүннерде ында районо эргелекчилеп ажылдап турар.

Улус өөредилгезиниң тергиини, улус өөредилге ажылдакчыларының Бүгү-эвилел съездизиниң (1988 ч.) делегады.

* * *

Бистиң ниитилеливистиң чаарттынылышкыны дээш туржуп турарлар-биле демни каттыштырары, кижилерниң эрге-ажыктары дээш туржуру — мээң кол принциптерим ол.

I. Советтерниң боттуг бүрүн эргезин бадыткаары дээш шиитпирлер хүлээп алырда хөй-нииттиниң санал-оналын Советтерниң барымдаалаарын чедип алыры, бүгү черге удуртукчуларын альтернативтиг, дорт, чажыт соңгулда-биле чорудары — политика талазы-биле мээң чугула сорулгаларым.

II. Социал - экономиктиг айтырыглар талазы-биле дараазында чүүлдер дээш туржур мен:

кижилерниң хереглелдерин хандырар бедик берилмечелиг экономиканы тургузары; ведомство азы бөлүктүң эрге-ажыктарын барымдаалаар чорукту ажып эртери; бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң бот-тускайлаң чоруу; хөй уруглардыг, долу эвес өг-бүлелерниң, дайынның база күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң база пенсионерлерниң социал камгалалдыг чоруу дээш туржуру; чурттакчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның күш-ажылга хаара туттунулгазы дээш узун хуусаалыг программаны тургузары дээш туржур.

Национализмниң, шовинизмниң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур туржур мен. Бүгү нацияларның база улус чоннарның национал сагыш-бодалын, чаңчылдарын ханызы-биле хүлээп көөр мен.

III. Улус өөредилгезиниң талазы-биле дараазында чүүлдерни боттандырар дээш туржур апаар мен:

школаның ниитилелден хоорулганы ооң сайзыралынга шаптыктап турар. Школа херээн удуртурунга хөй-нииттиниң киржилгези кошкаан. Ынчангаш улус өөредилгезин удуртурун эде тургузарынга, ону башкарарын күрүнениинден хөй-нииити-күрүне хевиринче шилчитсе чогуур. Улус өөредилге талазы-биле республиканың хөй-нииити-күрүне чөвүлелин тургускаш, фондуларны хуваарын, ону сайзырадырының кол айтырыгларын, кол чүүлдерни ылавылап тодарадырын дагзыр.

Хоорайларга, республиканың районнарынга улус өөредилгезиниң чөвүлелдерин тургузарын доозар, школаларга, профтехучилищелерге уругларның база улуг улустуң кады башкарылгазынга үндезилеп, бот-башкарнырының органнарын тургузар. Аңаа пионер, комсомол организацияларын, ада-иелерни, хөй-нииитини кииримиирер мен. Боттарының сонуургалдарын, шыдаар хирезин, эрге-ажыктарын барымдаалап, сургуулдарның эртем-билиг чедип алыр эргелерин боттандырары дээш туржур мен.

Школаны сайзырадып база быжыглаар дээш дараазында кол принциптерни боттандырарын чедип алыр:

республиканың социал база экономиктиг хөгжүлдезинге школаның шиитпирлиг ролюнуң дугайында хөй-нииитиниң бодалын тодаргай угланыышкынныг хевирлеп тургузар;

школаларны, уруглар албан черлерин база школадан дашкаар албан черлерин мергежилдиг кадрлар-биле бирги ээлчегде хандырар;

школаны кижизидилгениң, культура-чырыдыышкын ажылының төвү болдурар;

өөредилге черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң аразынга керээлер ёзугаар кадрлар белеткээринче шилчиир;

улус бүрүзүнүң национал-культура хереглелдерин барымдаалап тургаш, улус бүрүзүнүң эртем-билиг чедип алырының айтырыгларын шиитпирлээриниң, кандыг-даа нацияның кижизинге билиг чедип алырының бүрүн эргезин хандырарының, национал бот-медерелдиң магадылалын хандырар;

улус өөредилгезинге капитал салыышкыннарын улгаттырары, улус өөредилге албан черлерин бирги ээлчегде акшаландырары, ооң түңнелинде бистиң чуртувуска бир школачыга, студентиге чарыгдалдарның нормативтиг көргүзүглерин депшилгелиг чурттарның деңнелинге чедирер.

Валентин Александрович РОЩИН

Валентин Александрович Рощин 1937 чылда Калинин облазында Кашин районнуң Отрубнево деп суурунга төрүттүнген. Орус националдыг, инженер-экономист тускай эртемниг. 1977 чылда СЭКП Төп Комитединиң чанында партияның дээди школазын доосkан. 1957 чылдан бээр партия кежигүнү.

Күш-ажылчы оруун 1956 чылда техниктиг училище доосkанының соонда Рязань хоорайда аналитика-саназылга заводунга эгелээн. Ол аңаа слесарьлап ажылдап кирген.

Ол-ла чылда ону Рязань хоорайның Октябрь районунуң комсомол райкомунуң ийиги секретарынга соңгаан. 1958 чылда ол-ла районнуң комсомол райкомунуң бирги секретарынга, а 1959 чылда Рязань облазының комсомол обкомунуң ийиги секретарынга, 1961—1963 чылдарда бирги секретарынга ажылдаан.

В. А. Рощин 1963 чылда Советтер ажылынче шилчээн. Ол баштай Рязань облсоветтиң күүсекчи комитединиң план комиссиязының даргазының оралакчызынга томуйлаткан. Аңаа ол садыг болгаш чоннуң хереглел бараанарын бүдүрер талазы-биле айтырыгларны харылап турган.

1967 чылда В. А. Рощин обласның партия комитединиң чиик болгаш аъш-чем үлетпүр килдизиниң эргелекчизинге бадылаттырган.

1977 чылда В. А. Рощин СЭКП Төп Комитединиң садыг болгаш амыдырал хандырылга килдизиниң инструкторунга бадылатткан.

В. А. Рощин баштай облкүүскомга, ооң соонда партия обкомунга ажылдап турган-ла садыг организацияларының ажылын экижидеринче, чонга хереглел бараанарын бүдүрерин өстүреринче партия организацияларының кичээнгейин угландырып турган. Ол партияның Рязань обкомунуң кежигүнүнге, район Советиниң депутадынга соңгуттуруп чораан.

Ол партияның Төп Комитединиң аппарадынга ажылдап тургаш, хереглел кооперациязының ажылын идепкейлиг чорудуп, агроүлетпүр органнары-биле быжыг харылзааны тургузуп, чонну көдээ ажыл-агый продуктулары-биле хандырар айтырыгларны чединчелиг шиитпирлеп келген.

В. А. Рощин 1985 чылда Россияның хереглекчилер эвилелиниң даргазының бирги оралакчызынга соңгуттурган. Баштай кооперацияның сан-хөө, экономика айтырыгларын харылаар кылдыр даасkан. Ол даалганы чедиишкинниг күүсеткениниң түңнелинде кооперацияның садыг организациялары быжыг сан-хөөлүг, орулгалыг угланыышкынны алган.

Сөөлгү чылдарда В. А. Рощин Россияның хереглекчилер кооперациязының белеткел талазы-биле адырын удуртуп турар.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Советиниң улус депутады болу берзимзе, мээң чедип алыр дээш туржур айтырыгларым:

1. Чер-чер Советтериниң эргелерин калбартыр сорулга-биле «Бүгү эрге-чагырганы Советтерге!» деп кыйгырыгның кол утказын хамаатыларга долузу-биле четкен турарын хандырар.

2. ССРЭ — бистиң ниити бажыңывыс деп утканы кижи бүрүзүнге чедирер, нацияларның болгаш улустарның эргелерин камгалаар, хөй националдыг чон аразынга бот-боттарынга бүзүрелди быжыглаар.

3. Чоннуң хереглел бараанарын, эң ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчилеринге бажың херекселдерин болгаш дузалал ажыл-агыйынга ажыглаар бараанарны көвүдедир.

4. Калбак демократияны ажык-чарлыг чорукка үндезилээш, хереглел кооперациязының ленинчи овур-хевирин катап эде тургузар, хуучуларны кооперацияның ажыл-херээнге кииригитирер, хереглел кооперациязынче административтиг ыйыышкынны чайладыр, юридиктиг камгалалды кооперацияга хандырар.

5. Көдээде чоннуң садыг хандырылгазын экижидер, үлетпүр, аъш-чем бараанарын, лизы-бүрү ажык-дузаны чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле хандырар, чонга хуу чуртталга бажыңын тударынга хереглээр тудуг материалдарын чедиштир садар кылдыр ачы-дузаны көргүзер.

6. Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын сайзырадыры-биле оларга биче хемчээлдиг машина-техниканы, дериг-херекселдерни, чемишчилилгелерни, мал чемин садарын организастаар. База ол ышкаш көдээ ишчилерниң өстүрген, бүдүрген продукциязын садып сайгарар.

7. Район бүрүзүнге бараанар болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг баазазын, белеткел ажылын экижидер, кондитер, колбаса кылыглар, ээртпес суксуннар, консервалар кылыр биче хемчээлдиг бүдүрүлгелерни көвүдедир, сайзырадыр.

8. Хереглел кооперациязы совхозтар, арендаторлар, тараачын ажыл-агыйлар-биле харылзааны хөгжүдүп тургаш, көдээ ажыл-агый продукциязын белеткээрин болгаш бүдүрерин көвүдедир.

9. Экологтуг байдал дугайында чонга доктаамал дыңнадыг кылыр, бойдус камгалалының хоойлуларын күүседип турарын, кижиниң экологтуг негелдезин хандырбайн турар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, аңгы-аңгы хамаатыларга хамаарыштыр санкциялар хүлээп ап турарын чер-чер Советтеринге контрольдаар долу эргени тыпсыр.

10. Кижи бүрүзү кая-даа — бажыңынга, кудумчуга, ажылдаар черинге бодун бүзүрелдиг болгаш айыыл чок кылдыр ап чорууру-биле хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну бүгү талалыг быжыглаар. Чижең чорук-биле демиселге чер-чер Советтериниң ролюн бедидер.

Соңгулдаларга уткуштур

«ДЕПУТАТТАП КӨРЗҮМЗЕ ЧҮЛ?...»

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга база чер-чер Советтеринге соңгулдалар чорударының белеткел ажылы бодунуң чугула ужур-дузалыг үе-чадазынче кирген. Ам депутаттарга кандидаттар соңгукчулары-биле ужуражып, боттарының келир үеде ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан сорулгаларны, сеткил-сагыжын чонга ажыдып, олардан чагыг-сүмелерни хүлээп ап эгелээн. Бистиң корреспондентивис Седип Монгал Тес-Хем районга баргаш ында районнуң соңгулда комиссиязының даргазы, СЭКП райкомунуң секретары С. Д. Хертек-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларны салган.

— Сергей Дуганович, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары кылдыр кымнар киргенил? Бир чамдызының ат-бажынга, ажыл-чорудулгазынга каксы доктаап көрүңерем.

— РСФСР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунда үш кандидат бар. Ында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков-биле кады база ийи кижи бар. А Каа-Хем 130 дугаар национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы Валентин Александрович Рощинни депшиткен бис. Ында 6 район кирип турар. Ынчалзажок В. А. Рощинниң кандидатуразын бистиң район идип үндүрду. Тодаргайлаарга, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз, районнуң хереглекчилер ниитилели, районнуң эмнелге коллективи. Бис депшидип каан бис дээш тоомча чок орар харык чок. Округта кирип турар өске районнар база боттарының кандидаттарын адаан. Альтернатива хөй. Чогум эргиде соңгулда системазын ёзугаар чаңгыс кижини тускай айтыышкын-биле «депшидип» алгаш, алгап-йөрээп турбас, ёзулуг демократия бо-дур. Чонунга «чоок», оларның амыдыралын ажыл-чорудулгазынга кол оорга кылыр, олар дээш туржуп шыдаар, күзел-чүткүлдүг кижи депутат болзун. Үш-дөрт, беш, (бирде, 10-даа ажа бээр) кижиден чон улус депутадын шилип алыр.

«Депутат чоннуң айбычызы» деп кайы шагның чечен сөзү бо үеде безин үнезин чидирбээн. Шында-ла бо кончуг харыысалгалыг, хөй күштүг, үе-шакты негээр хүлээлге болгай. Ындыг турбуже, «Мени-ле соңгувайн көрүңер» деп хөй-нииттичи улуг харыысалгалыг хүлээлгеден оспаксыраар туржук, харын боттары бо ажыл-херекке бодун шенеп көөр күзелдиглер районда база тыптып турар. Чаңгыс чижек, «Кызыгаар» совхозтуң аныяк тудугжу арендатору Вадим Матпааргы Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бодунуң кандидатуразын боду идип үндүрду. Мындыг чүүлдү кижи мурнунда ховар дыңнаар боор чүве болгай.

Ак-Эрик № 109 соңгулда округунуң соңгукчулары март 4-те соңгулда хүнүнде, депутаттың үш кандидадындан кайызын шилип алырын бөгүн кым-даа чугаалап шыдавас. Үш кандидат үжелээн быжыг туруштуг, бедик мөзү-шынарлыг улус. Көрүп көрүнер дээн. Адааным округта Тыва АССР-ниң улус депутадының чаңгыс мандаты дээш тудугжу-арендатор В. С. Матпааргы, совхозта комсомол комитединиң секретары К. М. Сады, ол-ла совхозтуң директору М. Б. Эртине туржурлар.

— Чүгле чаңгыс кандидат бүрүткеткен соңгулда округтары силерде бар бе? Тыва АССР база район, көдээ Соведи-даа чергелиг округтар дижик. Ол ышкаш депутаттарга кандидаттарның составы кандыгыл?

— Соңгулда округу делгемчээн, соңгукчулар саны көвүдээн тудум (РСФСР, Тыва АССР), бир округка бүрүткеткен депутаттың кандидаттары чаңгыска турбас дээрзин үстүнде чугаамдан эскерген боор силер. Көдээ Советтиң, бир чамдык округтарда район Советиниң улус депутаттарынга кандидаттар харын альтернатива (удурланыкчы) чок боор турар.

Депутаттарның кандидаттарының составын ам коор чүве болза, мен чүгле район болгаш көдээ Советтерниң депутаттарының кандидаттарынга кыска анализ кылыр бодап тур мен, оларның ниити саны эң хөй болгай. Олардан 16 кижи ажылчын, 6 кижи партия ажылдакчылары, 38 кижи партия кежигүннери, чеди кижи ВЛКСМ кежигүнү боор турар. Партия кежигүннери хөй — эки-дир. Ынчалзажок «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге» деп лозуң чарлаттынган бо үеде, ажылчыннарның, херээжен чоннуң, ылаңгыя комсомолчуларның Советтерже эвээш кирип турары үениң негелдезинге канчап-даа дүүшпес. Районда депшиттирген хөй санныг район, көдээ Советтерниң улус депутаттарының кандидаттарының чүгле чээрбизи херээженнер болуп турары бистиң бодандырар ужурлуг. Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидип алганывыс ийи совхоз директорлары ол албан-дужаалды мырыңай чаа ээлээн улус болуп турары демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглап билбезивисти, азы бо удаада хөлүн эртир ажыглапканывысты херечилеп турар эвес бе?

— Депшидилге кандыг байдалдыг чоруттунганыл? Колдуунда ажылчын коллективтер, албан черлери боттарының депутаттарының кандидаттарын адаары чаңчылчаан чүве болгай. Чурттакчы кварталдар, хөй-нииити организацияларының бот-идепкейи борта кандыг болганыл?

— Шын, амгы кандидаттарны ажылчы чон боттарының бактаап турары тус-тус албан черлери, организацияларның аайы-биле колдуу депшидип үндүрген. Орта каттышпайн, чурттап турар девискээриниң кандыг-бир эки ажылдыг, хөй-нииитичи, мөзүлүг чурттакчызын депутаттың кандидадынга депшидип алыксап, бо талазы-биле районнуң соңгулда комиссиязынга айтырыг тургузуп кээп турган кижилер база бар. Бистер ол айтырыгларның база чогумчалыг шиитпирлеттинген турарынга идигни берген бис.

— Ам мурнуңарда кандыг сорулгалар туруп турарыл, Сергей Дуганович?

— Сорулгалар улуг. Бирле дугаарында, агитаторларның ажылын бедик деңнелге көдүрер ужурлуг бис. Оон башка, «каттырынчыг» таварылгалар тура бээр боор чүве-дир. Чоокта чаа райкүүском даргазы К. Л. Лапчаа Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткени 107 дугаар соңгулда округунуң соңгукчулары-биле ужуражыр дээш чеде бээрге, олары кандидадын «танывас» болган. Бо чер-черлерде округ соңгулда комиссияларының даргаларының, ында көдээ Совет күүскомнарының багай ажылының түңнели-дир. Оларның эрге-хүлээлгелерин тайылбырлап, семинарны чаа эрттирдивис.

Дараазында сорулга — депутаттар-биле ужуражылгаларны организастыг эрттирери болур. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар — республиканың харылзаа бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, район эмнелгезиниң кезер эмчизи Б. Т. Күржеп олар-биле болган ийи талага ажыктыг ужуражылгалар чоорту амыдыралдың бүгү талаларын сайгарган, ооң-биле холбаштыр бистиң мурнувуста турар сорулгаларны тодараткан ажык чугааже шилчээн. Чогум-на оларны өй-шаанда болгаш чогумчалыг шиитпирлээри келир үеги депутаттан колдуу хамааржыр чүве болганда, соңгукчуларның аңаа иделели, бүзүрели улуг дээрзин ук ужуражыышкыннар бадыткаар чорду. Ужуражыышкыннар бо айның 28-ке чедир дооzулган турар.

Соңгулда мурнунда депутаттарның кандидаттарынга идиг бээри-биле инициативтиг бөлүктер тургустунгулаан. Оларның ажыл-чорудулгазындан, тайылбырындан, боттарының кандидады дээш туружундан база хөй чүве хамааржыр болганда, олар база бедик харыысалгазын медереп билип турар улус. Бүгү чүүлдү март 4-те соңгулдаларга чедир арткан кыска хуусаада үре-түңнелдиг ажылдыивис көргүзе бээр-дир ийин але...

Кижи болгаш хоойлу

ЧАДААНА ХЕМДЕ ОС-ХОРУМ

Чадаана хем мээң төрүттүнген болгаш өскен черим. Элээди оол тургаш төрээн хемимниң эриктерин дургаар кокпалап, кодан чыдар черлерин арттырбайн кезип, катчымызын чыып чип, ооң аржаан суун ижип өстүм.

Чадаана хем бодунуң эгезин Ыдык тайгазының судал-дамырактарындан алгаш, ак-көк Хемчикче шымнып кирип чыдар. Ооң каас-чараш унунда Бажың-Алаактың, Чадааның, Хайыраканның, Теве-Хаяның чурттакчылары турлагжып, чаа амыдыралды эгелээнинден бээр дыка үр үе эртти. Чоннуң эки амыдыралының база бир кол үндезини — кижини долгандыр турар бойдус. Бойдустуң авыралында Кара-Чадааның Ыдык, Кошкарлыг, Кезек-Тайга, Шокар-Чаңгыда аң-мендиң өзүп турары өөрүнчүг.

Чадаана бажының аң-меңи, бойдус байлаа өзүп, четчип-даа турар болза, ооң чамдык чугула адырларын камгалап карактаар, өстүрүп көвүдедир талазы-биле ажылдарның чедир чоруттунмайн турары дыка хомуданчыг. Ынчангаш маңаа бир чижектен айтып көрейн.

Чадааның Дөң-Хонашка чедир, Караңгы-Шиви, Бурганныг баары, Кара-Хем-Аксы, Алдыы-Элдиг-Хем, Балдырганныг, Кара-Адыр болгаш Чаш-Ыяш ол ынчаар кедек черлерниң ыяжын кезип, Чадаана унунда хөй-хөй гектар черлерниң ыяжын калбаа-биле узуткап каапкан. Оон түңнелинде бойдуска улуг хора болуп, Чадаана хемниң суу ам ыштың ийи кезиинге кызырылган. Бир эвес дөртен чылдарны саналып болза, оон суу элбек, эземнеринге кадыргы кара чаар турган дээр болза, хоредиг чок. А Чайлаг-Алаак, Үстүкү-Хүрээниң чоогундан кедергей улуг белдерни тудуп турду. Бо хүннерде ында балык шуут ховартаан, суг соглуп чыдар. Мооң чылдагааны чүдел?

Мен бодаарымга, мооң кол чылдагааны — суг унунда үнген ыяшты кам-хайыра чок кезип каапканында база ону боктаддырып хирлендирип турарында. Сөөлгү чылдарда районнуң эрге-чагырга органнары, ыяш ажыл-агыйы бойдус байлаан чөптүг ажыглаар талазы-биле тодаргай ажылды чорутпааныңда.

Бо хүннерде тудуг ыяжын Чадаана хемниң унундан белеткеп турарын көргеш, кижи баары ажыыр-дыр.

Чадааның үлетпүр комбинадының Кара-Хем аксында ыяш белеткеп турар черинге күзүн чордум. Дамырак кара суглуг, ногаан чиңгистерлиг кезек черде кедергей шилгедек дыттарны болгаш шивилерни кезип каапкан болду. Аңаа ужурган ыяштарның баштарын болгаш будуктарын ол-ла черинге Чадаана хемниң суунче киир октагылапкан болду. Чамдык черлерде ыяш артынчыларын, дазылдарны ос-хорум кылдыр каггылапкан. Ол чорааш, Чадааның ыяш ажыл-агыйының Кара-Чадаана лесничинге (адын адаваан) база ужураштым. Ынчаарда ыяшты кам-хайыра чок кезип, тайганы бокталдырып, аң-даа, мал-даа оъттаар чер чок кылып турарынга хомудалым илередип чугаалаарымга, мооң мурнунда өске черге ажылдап тургаш, ында чаа келгенин, ол черлер-биле таныжып чоруп турарын ол чугаалааш, айтырыгга тодаргай харыы берип шыдавады.

Төтчеглекчи, бойдуска кам-хайыра чок чоруктуң чижээ чаңгыс бо эвес. Эрткен чылдың май айда Кара-Чадаана белдиринде инек чайлаанга «Искра» совхоз бир машина ишти дус төп каан. Аңаа инек-даа чайлаваан, а ол дусту аң-мең чылгап чайлаан. Ол чорук браконьерлерге, төтчеглекчилерге эптиг арганы болдурганын ажыы-биле демдеглээр херек.

Тайга-таксылга шелээ-чөпшээрел чок чоруур тоңанчы кижилерниң, браконьерлерниң хыдып келгениниң түңнелинде ол чоок тайгаларда тооргу, кара-куш болгаш койгун сөөлгү үеде дыка ховартааның тус черниң чурттакчылары хомудап чугаалажып турар. А ол куштарны катап өстүрери берге деп чүве билдингир болгай.

Тыва улустуң чаңчылында болза, аржаанныг база кара суглуг черлерни боктаддырбас, оон ыяш кеспес, ол хамаанчок ол черниң оът-сигенинге безин дегбес чораан. Ындыг черлерден аңгаар дугайында кымның-даа бажынга бодал кирбес турган.

Маңаа кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Мээң бодап турарым-биле алыр болза, Чадааның үлетпүр, бүдүрүлге черлери, албан организацияларга хамаарыштыр бо үстүнде ады үнген черлерден ыяш белеткевейн, суг уну эвес черлерден ону кезер болза, чогумчалыг деп бодаар мен. Ынчаарга Кара-Чадаана унун дургаар хорумналган ос-ыяштарны долузу-биле аштаар болза эки. Бо талазы-биле районнуң аңныыр болгаш ыяш ажыл-агый черлери чогуур тодаргай хемчеглерни алыр боор деп илегээр-дир мен.

Ооржак БИЧЕ.
Эвилел чергелиг персоналдыг пенсионер.

Журналистиң демдеглелдеринден

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Тере-Хөл — бистиң республиканың кончуг чараш бойдус чурумалдыг, ыяш, үнүжү эгээртинмес, каттооруу, аңы-меңи элбек кайгамчыктыг булуңнарының бирээзи. Ооң эң-не үнелиг болгаш эргим байлаа — кижилер. Чоокта чаа аңаа чорааш, оларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдум.

«КОШКАР-ООЛДУҢ ОРУУ»

Сарыг-Хөлдүң сүт-бараан фермазын таваараш, Тере-Хөлдүң ужу-биле эрткеш, даг белдери-биле чоорту бедип үнүп келген артывысты Чыргаланды дээр болду. Алдан чылдарның эгезинде бо арт-биле чүгле боттаң аъттыг кижилер аргыжып турган. Бистиң-биле кады чораан совхозтуң кадр килдизиниң эргелекчизи Сергей Григорьевич Чигжит бо черниң дугайында делгередигейи-биле чугаалап берип чораан. Алдан чылдарның төнчүзүнде «Тере-Хөл» колхозтуң даргазынга Богатырь Самбуевич Кошкар-оол ажылдап келгеш, Каргыже болап чоруур машина орууң ажыдып, биче эвес хемчээлдиг ажылды кылганын караавыс-биле көрдүвүс. Б. С. Кошкар-оол (ам пенсионер Улуг-Хем районда) кайы-даа удуртур ажылдарга чораан, чуртталга бажыңнарын, оруктарны, көвүрүглерни тударынче кичээнгейни салып, аңаа бодунуң хууда тывынгыр бодалдарын, сүмелерни киирип келген, ажыл-ишчи кижи. Ооң туттурган бажыңнары, оруктары, көвүрүглери Мөңгүн-Тайгада, Бай-Тайганың Кара-Хөлде эвээш эвес. Чугаа бир-тээ, орук дугайында эгелээн чүве болганда «Кошкар-оолдуң оруун» шуут Каргы хемниң бажынга чедир кылганын баш бурунгаар чугаалап каалы. Чүктүг машина хамаанчок, удур-дедир келген аъттыг ийи кижи каржып эртип шыдавас туруттарны каалама орук кылдыр казып кылган, дыка хөй көвүрүглерни туткан. Ол оруктар-биле машиналыг чоруп тургаш, хөй күштү үндүргениң магадылалдыг кылганын көрдүвүс. Оруктарны, көвүрүглерни тутканындан бээр элээн үр үе эрте бергениңден оларның чамдыктарын септээри чугула болу бергенин эскердивис.

Чыргаланды артындан куду бадыптарга малчыннарның чайлагларының делгем девискээринге. Чыргаланды суурнуң турган черинге келир. Район төвү турган черде бичии бажыңчыгаш кайы ыраактан көстүп келди, чеде бээривиске, калбак хаялардан эптеп тургаш быжыг кылдыр туткан болду. Ооң байдалын алырга дыка үр туруп болур. Бо черге район төвү турган дугайында айыткан тураскаалдыг самбыраны кылгаш, аңаа азып кагза ажырбас дээрзин орта чугаалажып турдувус. Ону ук черде кедээ Советтиң күүскому шиитпирлээр ужурлуг айтырыг, ону кылыр-ла болза чогумчалыг хире.

КАРГЫНЫ ӨРҮ

Каргы — ол-бо талаларын ниизы-бүрү ыяштар, үнүштер бүргээн кадыр даглардыг, чараш бойдус чурумалдыг хем. Шаг төөгүден бээр тыва араттар чурттап чораан, ам совхозтуң малчыннары чурттап, ажылдап турарлар. Шээр-даа, бода-даа малга дыка таарымчалыг чер дээрзин эскердивис. Мээстери кара, дагларының арга чарыында хар чуга, одар-белчиир четчир, кара сугларлыг. Оъл-сигенниң үнүжү эки, чайын сиг чеченин кезип, белеткеп алырын бодундан хамаарышкыр. Одаар күргаг ыяш хойжуларның коданнарындан ырак эвес. Шынап-ла, магаданчыг орай черин.

Совхозтуң ажыл-ишчилери бойдустуң чайгаар бүткен ол хайыралын ажыктыг ажыглап, шээр малдың уксаазын экижидер, продуктузун бедидер, баш санын өстүрер дээш шудургу ажылдап турарын малчыннарның коданнарынга барган бүзүрел көрдүвүс.

Каргының иштин өрү элээн өскеп ора, хем ол чарында хойжунуң аалын көрүп кагдывыс, чолаачы машиназын олче углапты.

Хоочун малчын Борис Бүрбүевич Дагбаның өөнге бардывыс. Келген аалчыларны хүндүткелдиг-биле хүлээп алгаш, аъш-чемниң дээжизин салган. Малчыннарның ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныштывыс. Соок чок, хар чуга кыш болганындан ниитиниң малы хүр кыштаглап турарын олар чугаалаадылар.

Каргы хойжу бригадазында партия эге организациязының секретары Нина Чашовна Арсылаң аңаа чедип келген, ооң ажылын сонуургадывыс.

— Партия эге организациязы коммунистер кыштаглаашкынны организастыг эрттирериниче, малдың чаш төлүн менди камгалап алырынче сагыышты салып турар. Ынчангаш ниити байдалывыс багай эвес. Коданнарда мал чемнери бар шаа-биле дужүртүнген. Хойлар төрүп эгелей берген, ооң уламындан одарын, суттадын, чемгерилгезин экижидериниң шынгыы хайгааралга алган. Сакманчыларны четчелеп турар бис — деп, ол чугаалады.

Каргы хойжу бригадазында ниитизи-биле он ийи кодан бар. Ооң алдызында төрүүр мал болду. Бистер Александр Калдачының, Норбаа Чамыянның, Иван Артынаның, Андрей Самданның болгаш өске-даа малчыннарның өг-бүлелеринге кирип, ажыл-ижин таныжар аргалыг болдувус. Хойларның болгаш чаш хураганнарның байдалы эки. малчыннар кандыг-даа бергелерге, моондактарга торулбайн, тура-соруктуг ажылдап турарын көрдүвүс. Кодан санында-ла эки шынарлыг ногаан сиген, чарбалаан тараа, дус дужүртүнген. Ниитиниң малын кыштан хүр ажырар, чаш төлүн онгаменди доруктуруп алырының бүгү аргалары малчыннарда бар дээрзинге орта чоруп тургаш бүзүредивис.

ХЛЕБТИҢ ЧААГАЙЫН

Каргының хойжулары тодуг-догаа, каас-коя чурттап, амыдырап турар. Оюн киргенн өөвүс бүрүзү бадыткап турду.

Борис Дагбаның өөнге кирипивисте, даштындан кээрге бедии аянныг кылдыр бышкырган хлебти кескеш, өске аъш-чем-биле кады салды. Чер арага ырактада-даа болза, Күнгүртүгнүң садыг салбырының ажылдакчылары малчыннарга хлебти үзүктел чок чедирип турары эки-дир деп бодавышаан, чыды чаагай, амданныг хлебти кызелдиивис-биле чип алдывыс. Ажылы-биле чугаалаарга, ындыг эки бышкан амданныг хлебти Кызыл хоорайның хлеб садыынга ховар садар чүве-ле болгай.

Дараазында коданда малчынның өөнге кире бээривиске, мырыңай соовган чылыг хлебти столга салыпкан. Тергиин-не чаагай болду. Күнгүртүгдан чылыг хлебти кайыын эккээр деп бодал киргеш:

— Хлебти боттарыңар быжырып турар силер бе? — деп айтырыгны салган мен.

— Ийе, бистиң черниң малчыннары хлебти шупту быжырып билир. Ырак-узак, калыр-берт черлерге чурттап чоруур улуска хлебти сөөртүп чедирер арга бар эвес. Ынчангаш бо чаагай херекти шиңгээдип алдывыс, шуут мергежээн бис. Изиг-демирге, печкалыг бажың болза, печка иштинге быжырып алыр бис — деп, хойжу Нормаа Чадамбаевич чорга аар чугаалап олурду.

— Чайын кандыгыл? — деп айдырдым.

— Чайын база-ла хлеб чиир бис. Өг чанынга даштын печканы боттарывыс тудуп алгаш, ону ажыглаар. Ол дээрге нарын эвес, кижи бүрүзү кылып ап шыдаар бодуун чүве ийин.

Каргы хемниң унун дургаар киргенивис өг, бажың бүрүзүнге амданныг аъш-чем-биле кады чаагай хлебти чиген бис.

Ырак-узак одарларда ажылдап, чурттап чоруур малчын кижиге эң-не эки хоолулуг идегелдиг чем ол. Бистиң республиканың чамдык совхозтарының малчыннары хлебти быжырып билбези чажыт эвес болгай, ыраккы Тере-Хөлдүң хойжуларындан үлегер алыры күзенчиг-дир.

МАЛЧЫННАРНЫҢ ХОМУДАЛДАРЫ

Каргы хойжу бригаданың төвүнге — Белдирде кызыл-булуңга чоок-кавының малчыннары чыглып келген. Бистиң-биле кады чораан Шынааның № 82 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Ф. Чадамба-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болган. Депутаттың кандидады бодунуң программазын чыылганнарга таныштырган.

Ужуражылгага киришкен болгаш аалынга чорааныс малчыннар ажыл-иште, амыдыралда чамдык четпестерни чугаалап, ону экижидерде чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын, сүмелерин киирген, чагыглары депутаттың кандидадынга берген.

Эрткен чылын өг-бүле кежээниңче элээн хойжуларны киирип, оларның-биле керээни совхоз чарып алган. Чалдаан түңнели кандыг болганыл? Бо айтырыг амга чедир бидиниктиг турар. Ооң чылдагааны чүдел? Тодаразы кээргелиг чыл дургузунда ээнниң-даа совхозтан чежи хире мал чемнери, кызар-кар материалдарны алганы, транспортту ажыглааны болгаш өске-даа чарыгдалдарны үндүргени кайда-даа бижиттинмээн болган. Ынчангаш үре сагааның кылыры бергее болуп артканы дыр.

Хойжу Чамыян Саңчыт малчыннарның амыдыралын чурттаалгазын экижидериче совхозтуң партия, профэвилел комитеттери, дирекция чугуур кичээнгей салбайн келгенин хомудап чугаалаан. Чунар. хей чүүр саданнар, кирошка аймаа келбейн турар. Малчыннарны сиген кезер, белдүрер машина техниканың биле хадырарын ол чугула лага корген.

Хоочун малчын Борис Дагба сөс алгаш, Тере-Хөлдүң кайгамчыктыг чараш бойдузун, аң-мешин камгалап турарында четпестерге доктааган. Ылангыя аң-меңни, кат, тооруктту уш-баш чок төтчеглеп турарларга удур демиселди чорударын саналдаан. Черле ынчаш, бойдусту камгалаары ук девискээрде албан, организация, хамааты кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези дээртин аңаа чугаалап айыткан. Шынап-ла, Тере-Хөлдүң чараш бойдузун, элбек аңын камгалаары, төтчеглекчилерге удур шыңгыы демиселди чорудары тере-хөлчүлерниң эң чугула хүлээлгезиниң бирээзи. Чүге дээрге ол черниң аңнаар девискээрин совхозка шилчидип берген. Ооң уржуундан бо айтырыгның көдүрлүп, ону чоң бир эп-сеткилдиг деткип турары чөптүг.

Бригадада хой төрүп эгелей берген, ол чугула кампанияга белеткел кошкак болганындан төрүүр коданнарда бензин, керосин солярка чогун, фонарьлар, батареялар чедишпезин, эрткен чылдың дургузунда кино, концерт көрбээнин, Каргы хемни кежир көвүрүгнү тудар дээн аазаашкынны күүсетпейн келгенин малчыннар хомудап чугаалаан.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерни эдериниң талазы-биле тодаргай дээштиг хемчеглерни алырын совхозтуң удуртулгазының төлээзи С. Г. Чигжит хойжуларга аазаан.

(Уланчылыг).

Таап-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаар болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Бережецкий Виктор Иванович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Бологова Любовь Илларионовна — хлеб комбинадының хлеб цегиниң бригадири.

Бурнакова Кира Моңгушевна — даараныр фабриканың даараныкчызы.

Бычков Иван Михайлович — харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының бус көтүрүкчү машинизи.

Верещагина Любовь Корниловна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының бажыкчызы.

Дворянин Сергей Никитович — «Водоканал» бүдүрүлгениң слесары.

Зубкова Анна Михайловна — коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының экономизи.

Кабак Мария Ивановна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының хеп быжыкчызы.

Конягин Василий Кириллович — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының идик мастери.

Кочегарова Галина Андреевна — респотребсоюзтуң белеткелдер эргелелиниң улуг бухгалтери.

Крапивина Любовь Дмитриевна — даараныр фабриканың директорунуң оралакчызы.

Кузнецов Дмитрий Самсонович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң контролёру.

Мазырина Тамара Борисовна — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң техниги.

Мартый-оол Александра Чолдак-Караевна — респотребсоюзтуң баштаар чериниң саң килдизиниң улуг экономизи.

Муромцева Евдокия Павловна — ССРЭ-ниң ажаалга банкызының Тывада республика эргелелиниң ажылчыны.

Неумержицкий Илья Николаевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң инженери.

Норбу Раиса Мандар-ооловна — республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улустуң чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының өртээкчилериниң улуг методизи.

Саая Наталья Самдановна — республиканың культура ажылдакчыларының квалификациязын бедидер курстарының директору.

Самданчап Светлана Доруй-ооловна — «Тываком-мунэнерго» бүдүрүлгезиниң чылыг энерго районунуң хемчүг азталга аппаратчызы.

Сермавкина Ольга Степановна — респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадында бүдүрүлге-ветеринарлыг контроль килдизиниң начальниги.

Сизин Алексей Перфилович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Самбуу Раиса Тартаньевна — даараныр фабрикада даараныкчы.

Трешова Нина Ивановна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр күрүне комитединиң мурнакчы арга-дуржулганы, эртемни нептередир болгаш пропагандалаар килдизиниң башкарыкчы агроному.

Хертек Болатмаа Хумунчуковна — чуртталга-коммунал ажыл-агыйының Кызылдың хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Хомушку Кара-кыс Хертековна — хлеб комбинадында хлеб цегиниң бригадири.

Чернышова Раиса Ивановна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр күрүне комитединиң диспетчеризация болгаш автоматтыг системалар башкарар бөлүктүң башкарыкчы инженери.

Чихачев Петр Иванович — «Тыва автотранс хандырылга» бүдүрүлгезиниң начальнигиниң оралакчызы.

Ширнин Виктор Васильевич — харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазында чолаачы.

Хопров Вячеслав Степанович — күш-культура болгаш спорт талазы-биле хоорай комитединиң даргазы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Беган Оюн-оол Шараповович — СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтуң малчыны.

Ириль Кара-кыс Моңгушевна — Хөрүм-Даг суурда уруглар садигиниң ажылчыны.

Куулар Люмма Арапчаевна — Чыргаланды суурда уруглар садигиниң эргелекчизи.

Куулар Мачаккан Дамдынович — «Чадааналагропромтранс» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Монгуш Семистей Сандановна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Ооржак Кызыл-оол Үгдешкиевич — Чөөн-Хемчикте ажыл-агыйлар аразында кожуун чоруур механизастаттынган колоннаның чазакчызы.

Нярлей Зоя Дуган-ооловна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ясли-садигиниң нянязы.

Сарыглар Бапый-оол Чигжиевна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Ховалыг Өнермаа Өлзеевна — районнуң төп эмнелгезинде эмчи сестразы.

Чанчын Хевер-оол Хуудукуович — Чөөн-Хемчикте ажыл-агыйлар аразында кожуун чоруур механизастаттынган колоннаның улуг мастери.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН
(«Улуг Октябрь» совхозтан)

Болдырева Надежда Васильевна — мал эмчизи.

Жуйкова Валентина Кузьмовна — ажылчын.

Кнехт Казимир Казимирович — механизатор.

Недосекин Петр Данилович — механик.

Никитин Владимир Нифантьевич — чолаачы.

Оюн Анай Аголовна — ажылчын.

Чалбакай Таисия Моруповна — ажылчын.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Афанасьева Прасковья Васильевна — районда ревизор.

Баданай Мешпек-оол Байкараевич — «Х Улуг хурал» совхозта пилорамщик.

Байкара Даш-оол Демир-оолович — Баян-Кол ортумак школазының сантехниги.

Дензенмаа Эзир Кыргысовна — Баян-Кол ортумак школазының кижизидикчизи.

Казанцев Борис Романович — Берт-Довканың бүдүрүлге-геология каттыжыышкынының ажылчыны.

Кунгушева Елизавета Владимировна — Берт-Довканың бүдүрүлге-геология каттыжыышкынының ажылчыны.

Куулар Менен-кыс Борбаанмыновна — «Тиилелге» совхозтуң саанчызы.

Монгуш Севилбаа Шевер-ооловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Саая Барынмаа Кокеевна — Баян-Кол ортумак школазының техниктиг ажылчыны.

Сенди-Хуурак Татьяна Тюлюшовна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Серээ Мария Чадамбаевна — Баян-Кол ортумак школазының чанында интернаттың ажылчыны.

Содунам Кара-Уруг Байкараевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Тас-оол Доржан Байкараевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Тыва Биче-оол Байкараевич — «Х Улуг хурал» совхозтуң чазаныкчызы.

Ховалыг Кагыл-оол Кенденович — «Тиилелге» совхозтуң тракторизи.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Данилов Петр Александрович — районнуң харылзаа бөлүүнүң монтёру.

Иванова Тамара Васильевна — пенсионер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **Ч.-Д. ОНДАР.**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **В. КАЖИН-ООЛ.**

Кызыл хоорай.
1990 чылдың январь 25.

Москва. Милиция ажылдакчыларының чайгы хеп формазын В. Зайцевтиң удурткан коллективи чогааткаш, Москва хоорküүскомнуң иштики херектер эргелелиниң ажылдакчыларынга дамчыдып берген (чурукта).

СЭТА-ның фотохрониказындан.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГЫЛААН

Бо чылдың январь 11-де «Шын» солунга Александр Хертектиң «Чөптүг негелделер» деп материалы парлаттынган. «Тээли» совхозтуң Шат бригадазында кыштаглаашкынның эртип турарын, ында четпестерниң дугайын автор шүгүмчүлээн. Ук материалды совхозтуң дирекциязынче чоруткан турган бис.

Чагааны дораан хынап көргеш, харыызын чорутканың демдеглээр апаар. Ук материалды совхозтуң специалистериниң киржилгези-биле сайгарып көрген. Ында чамдык фактылар шын болганын директор биске бижээн. Көржени чедир кастынмаан деп турган кажааларны специалистерниң күжү-биле каскан. Ол хүп ээриг турган кадарчы Иргит Сандан-оолду совхозтан тускай комиссия баргаш, хемчегни онааган, кадарчыларның хуралынга база хемчег онааган. Кадарчы буруузун долузу-биле билинген. Автомагазин дугайында райпо-биле чугаалашкан. Малчыннарны Н. Салчактың автомагазинин хандырып эгелей берген.

А мал ажылының специалистери аалдар кезивейн турары бадыткаттынмаан дээрзин А. О. Хертек дыңнаткан. Бистиң бо материалывысты үстүнде ады киирген чагаавыстың автору Александр Хертек база номчуур боор. Ынчангаш бодунуң материалында бо шын эвес дээр фактыга хамаарыштыр «Тээли» совхозтуң директору-биле чугаалажыр боор деп бодаадыр бис. Чогуп оларның кайызы шынныл дээрзин илерей бээр апаар.

ДУГУЙЛАРГА БЫРАЖЫПТАР ОРУК ХЕРЕК

Амгы үениң машина-техниказының дугуйларынга бырганылтар эки шынарлыг оруктар херек. Шынап-ла, амгы үениң транспорт херекселдериниң дугуйларынга шыдашпазын, оруктар хуусаа четпээнде-ле үрелип, сандан үнүп турар. Шак ындыг үрелген оңгул-чиңгил оруктарны катап септээринге хөй түңнүг акша-хөреңги чарыгдаттынып турар болгай. Ол чүге ындыгыл?

Оруктарны кылып турарының шынары багай. Оларның техниктиг бедик дециелдиг болгаш шынарлыы дээрге-ле дерип кылып каан оруктуң аңаа-ла [illegible] Автотранспорттуң шимчээшкининге болгаш чадаг кижилерниң кызаштажырынга озал-ондак болдурбазының [illegible] [illegible]

Автомобиль оруктарының баган боол турарындан, районнар болгаш чурттакчылыг суурлар аразында оруктарда оңгул-чиңгил черлер хөй боор турарындан улус ажыл-агыйы чылдын-на улуг когаралга таваржып турарын билир бис. Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының орук тудар талазы-биле кылыр ажылдарының хемчээли улам-на өзүп программазы улгатканы билдингир болгай. Каттыжыышкынның Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң орукчулары чылдын-на бир миллион ажыг рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр [illegible] чылын бежин 1 миллион 341 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып турган. Орукчуларның бо [illegible]

[illegible]

лар тургустунуп кээп база болур.

Самагалдайның орукчуларының кол-ла хүлээлгези — оруктарны ажаары болгаш ооң септелгезин чорудары. Орук демдектери кадаар, пассажирлерниң автобус манаар павильоннарын тудар, элээн урар хааржактар кылыр дээш оларның кылбас-ла ажылы чок. Эрткен чылдың планныг онаалдазын эргелелдиң ажыл-ишчилери 74 муң рубльге чедир кылбайн барган. Планның онаалданы күүсеттинмейн барган бир чылдагааны — Балгазында 2 дугаар орук-тудуг эргелели Шуурмак — Эрзин аразының оруун асфальтылаар онаалдазын күүсеттинмейн барганы-ла. Бир эвес Балгазынның орукчулары Эрзин чедир орукту асфальт-биле шып кааптар турган болза Самагалдайның [illegible]

[illegible]

тургузуп бербээниндек чолаачылар машина кабиназынга хонуп турган таварылгалар база тургулаан. Эртен даң бажындан кежээ орайга чедир ажылдааш, орта уйгу удуп, дыш чок хонган чолаачы кижиге даартазында бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары берге деп чүве кымга-даа билдингир. Орукта ажылдап турар кижилерниң аъш-чеми үстү бээр таварылгалар база тургулааның эргелелдиң удурукчулары миннип чугаалап органын база дыңнадым. Келген чүъктү дужурерин база саададып турган болду. Эргелелдиң материал-техниктиг баазазы ам-даа кошкак дээрзин [illegible] көргүзе бээр. Чер казар экскаватор, кран шуут чок. Черге чүък дужүрер, көвүрүглер адаанга хөөлайлар [illegible]

[illegible]

ныг онаалданы күүсетпейн барганының бир чылдагааны автотранспорт-биле хандырылгада. Орукче сай, довурак сөөртүрүнге машиналар арбын херек. Орукчулар Кызылда техника сеп-тээр бүдүрүлге чери-биле керээлиг турган. Ынчалзадаа бо бүдүрүлге чери айда 3-4 машина чорудуп кааш, керээ күүселдезинче улуг сагыш-даа салбас болганын эргелелдиң начальниги Сергей Дажы-Балданович Моңгуш хомудап чугаалап олурду. Бо чылын кайы автотранспорт бүдүрүлгези-биле керээ чарып алганын С. Моңгуштан айтырарымга, ол «Тыва автотранс» каттыжыышкынының [illegible] А. В. Рудзинскийниң дужаалы ёзугаар бо чылын 2 дугаар автобүдүрүлгени бижиглаанын чугаалаан [illegible]

[illegible]

ларга таарымчалыг байдал база тургузуп берип шыдавас-тыр силер» — дээш кеээ чарарындан ойталаар дарга болду деп, С. Моңгуш хомудап олурду. 2 дугаар АТБ-ниң удуртукчуларының орукчуларны чемелеп турарында ужур бар. Эрткен чылын орук тудуунга ажылдап келген чолаачылар машиналарының кабиназынга хонуп турганын үстүнде айыткан болгай бис. Ону бо чылын катаптавас дээш Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелелиниң удуртукчулары боттуг хемчеглерни алыры чугула.

Орукчуларның [illegible]

[illegible]

геш, бо чылдың январь бирден эгелеп бот-орулгачарылганың ийиги моделинче кирген. Бо модельдиң ажыктыг, ажык чогу чыл түңнелинде көстү бээр деп орукчулар санап турар. Орукчуларның ортузунга өөредилгени эргелелдиң удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери эрттирип турар.

Орук тудуунда ажылдап турар кижилерге ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бербейн чыткаш, олардан бедик бүдүрүкчүлүг ажылдарын негээри берге деп чүвени эргелелдиң удуртукчулары эки билип турарын айытса чогуур. Эрткен чылын ажыл-агый аргазы-биле ийи аал чурттаар бажыңны туткан. Ам ында аныяк специалистер чурттап турар. Бо чылын Самагалдайга ийи аал чурттаар бир, Эрзинге бир бажыңны тударын эргелелдиң Папын-оол Моңгушка удурткан тудугжулар бригадазы планнап турар.

Самагалдайның орукчулары бо чылын 1 миллион 040 муң рубльдиң [illegible] Эрзин — Моген. Самагалдай — Ак-Чыраа аразында

оруктарның септелгезин кылыр дээн чижектиг ажылдар-ла хөй. Коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырарынга автогрейдеристер Каадыр Бумбажай, Сергей Имажап, бульдозерист Сергей Сарыглар тө-лептиг үлүүн киирип турар.

Шуурмак — Эрзин аразының оруунда ам-даа 20 километр черни асфальт-биле шывар ажыл арткан. Ону Балгазында дугаары 2 орук-тудуг эргелелиниң орукчулары кылыр. Мону асфальтылаары 1991 чылда бүрүн доосту бээр деп, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыны биске дыңнаткан. Ынчангаш бо орукту чогуур үезинде тудуп, ажыглалга киирер дизе, орукчуларга орук кылыр тускай техника, орук шывар эки шынарлыг тудуг материалы база орук тудуунуң технологиязының бүгү звеноларынга быжыг сагылга-чурум херек. Шак ынчан амгы үениң машина-техниказының кандыг-даа дугуйларынга быражыптар эки шынарлыг оруктар тургустунар.

Манай-оол ОЮН
(«Шынның» тускай корр.)

АРЖЫЫЛЫНЫНЫ ШЫВАДАВЫТ, ГЮЛЬЧОХРА

Кужур дуңмам, Баку кызы —
Гюльчохра, мени дыңна!
Саваажоктар үүлгедин
Сагыжымны дүвүретти.
Бажыңыңче телефоннааш,
Падым барап, чөгел тоттум.
Комендант шагы турган.
Хоржок боорга, бижип ор
мен.
«Кымыл бо?» — деп бодай
бербе.
Кызыл чурттуг Кудай-дыр
мен.
«Тунгуска хем — Енисейниң
Дуңмазы дег адыры-дыр.
«Черлик тунгус» диртпен
ийин —
Сээң эжиң мен-дир мен» —
деп.
Күскээр чайын Москвага,
Хүлер Пушкин чаңын орта,
Кудук базып таныштывыс чоп.
Түрк дылдыг төрел болгаш,
Дүнелерде хоорай кезип,
Караханның концертинге
Кады таалап ордувус ийин...
Кавказта чон чаңчылдарын
Каксы-даа бол, хөөреп
чордуң:
«Эрлер кажан меселдешкеш,
Эмии эртип, бижек уштуп,
Ол-боо тудуп дерзиилензе.
Оожургадыр — херээженнер:
Ава кижи бажын шыпкан,
Аржыылы дег ыдык чүүл
чок.
Ону черже шывадапса —
От-кос эрлер боданы бээр.
Изиг-дүрген кавказ эрлер
Иелериң дыңнап билир,
Сарыылдыглар болдур
ийин» — деп.
Чаңгыс эвес чугаалаан сен.
Менди сен бе, Гюльчохра?
Менче оода «Ооң» деп көр!
Ашааң Акоп, оглуң Аскер,
Арташатта адан-иең
Амыр-менди турулар бе?
Хүннүг черниң шылгычузу —
Гюльчохра — Баку кызы!
Ава, утба, дуңмаларның
Аржыылдарын октадып көр!
Эрги чаңчыл сагып чоруур,
Эрлер бис деп бодаар болза,
Экстремисчи хөөнүглер
Эшкедээри намдаар магат.
Халас черге, тайбың өйле
Ханны черле агыспаңар!
Кужур дуңмам, Баку кызы —
Гюльчохра, мени дыңна!
Кыпсыкчылар үймээнниниң
Кырындыва сугдан кудуп,
Араатанзаан хейлерди ве
Аржыылыңны шывадап көр,
Аал орап оожургашы!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

АРЫН-НҮҮР

Амыдырал кашкаш
чаңнығ:
Азып болур, тайып болур.
Чалбак чоңдан четтиниипкеш,
Салдынмаза — аас-кежии.
Ада өлүр — төлү артар.
Амыдыраар салгалы ол.
Өгбелиниң чаагай адын
Өлүрбезе — аас-кежии.
Аас-кежии — кижилерге
Арбын түңнүг акша эвес,
Артык-артык хептер эвес,
Арын-нүүрнүң бүдүүү-дүр.

ЫНДЫГ АЛЕ?

Шуургаңнаан харлыг дүвү
Суур иштин сиңгип турда,
Чоруун кылып, калгып ора,
Согур душ боол, сеңээ
дүштүм.
«Оваузуңнуг чывар-хатка
Ошкадыптым, шо-шо»
дигеш,
Чаактарың суйбай туткаш
Часкы хүн дег, хүлүмзүрдүң,
«Агарартыр ужуп каап-
тыр.
Ак хар-биле дүрбүптейн» —
деп.
Чаагыңны эрииңнериңниң
Чалымыңга чылыткан мен.
Чыл-даа ажыр дидиимейн,
Чывар-соокту ажыглаан
мен.
Чаңгыс диттип
ошкапканым —
Чалыы сени дуңмактап каан.
Оон соонда чаактарыңны
Оранымның хады туржук.
Орлан, чараш оолдар безин
Ошкап чадаан. Ындыг але?

ДУРУЯА ДЕГ...

Ковей састер согленес мен.
Хөөреник деп бодай бээр
сен.
Чаңнып-тейлеп чаңнавас
мен.
Чашпаалаан деп бодай бээр
сен.
Сеткил-хөөнүм сула салып,
Сеңээ бүдүү ынакшыыр
мен.
Ыракка-даа, чоокка-даа
Ындын бодап чоруур дээн
мен.
Ынакшылым улам кывар.
Ынчалза-даа ажытпас мен.
Ыстаан чүрээм хинчээн
көрзүн.
«Ынаам бол» — деп
чалынмас мен.
Кады чурттаан эштиг кыска
Канчап черле ынакшыыр
мен.
Чааскаан арткан дуруяа
дег,
Салымымга чарбаай мен
аан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АС-КЕЖИИ ЫЯАП ТУРАР

• Чечен чугаа •

Сүгдер шак бо сергек каraktarлыг солду моон мурнунда көрбээн, таныбас-даа болза, чалыы кижиге бир-ле чоок сеткилдиниң чүгле мендилешкен соонда эскерип эгелээн. Шоваалаң оол аэропорттуң өөредилгеге ол-бо чедип, чаңгыс черже ужар орукташтарын дилеп турары илдең. Сүгдерниң чанынга келгеш, мендилешкеш, кайы чедерин сонуургаан. Тоора-Хем баарын чугаалаарга, аныяк оол: «Кады ужар-дыр бис, акым» — дизе-даа, таныбас болгаш Сүгдерниң чанынга үр доктаавааан.

Тоора-Хем чедер самолёттуң ужар шагын ам ийи дугаар сонгаарладып турары бо. Агаар бакcыраны-биле аэропортка Сүгдер каш-даа хонуп чаңчыккан. Кызылдың медээ ажыл-агыйл техникумун дооскан солду Тожуже чээрби алды чыл бурунгаар мал эмчизедип чоруткан. Ырак районга үш чыл ажылдааш, Сүгдер төрээн чери Улуг-Хемге кээп, доктаамал чурттай берген.

Костюмунуң карманындан [illegible] уштуп кээп, Сүгдер каш-даа номчааны [illegible] катап номчуй берген: «Хүндүлүг эмчи Сүгдер Донгакович, экии! Оглувус Сүгдер медицина институдун [illegible] бо. Ынчангаш силерни сеткилим ханызындан Тоора-Хемге келиринерни чалап ор мен. Оглувус [illegible] эмчи болуп келири ол. Силерни ылап-ла чалап ийдээн кижи. Чедип келип көрүңер. Силерниң буяныг сеткилдер ачызында чырык чер кырынга төрүттүнүп келгеш, ам артында дээди эртемниг болу бергенинге силерниң үлүг-хуунар бедиин утпайн чор бис. Манап артывыс, Сиринмаа [illegible]»

Оон бээр чээрби беш чыл болганы бо. Аныяк мал эмчизи Сүгдер «Тоора-Хем» совхозка ажылдай бергеш, [illegible] аалы Өлүгенге чеде бергеш, Кол Сиринмааны бир дугаар анаа көрген. Өлүгенге [illegible] бирээзинде, боду ышкаш аныяк ивижи эр Сүгдерге мал-биле келгеш, чаңнып-ла берген:

— Кужур эмчи, ооda сен дузалап көр. Кадайым өлдү, [illegible]. Эъди аараш, божуп чадай берди. Агаар чок-тур, эмчи чалаар арга чок. Дузалап көр!

Ивижиниң көргенчиг байдалы Сүгдерни божуур кижиниң чадырынче маңнадыпкан. Улуг, чараш карактарлыг херээжен кижи божуп чадап, үе-човуур-биле, бүткүр боду көк сүг апарган хилинчектенип чыткан. Чанында улгады берген херээжен чүнү-даа кылыптар арга чогун көргүзүп, чаштыг карактары-биле мал эмчизинче көрүп алган орган. Мындыг таварылгада Сүгдерден артык дуза кадыкчызы бо кадай-ла болгай, ам ол херээжен кандыг-даа дуза чогун илередип, ыыт чок орда божуур кижи үе-човуур-биле чадыр иштин дүвүредип чыткан. Божуур үези келгени илдең, а божуушкунда бир-ле шаптык бар. Орта чүгле эмчи дузазы херек дээрин Сүгдер медереп билген. Аныяк ивижиге чадырдан үнмезин дилээш, эмчиги рациязын чадырже маңнапкан. Тоора-Хемге, Кызылга аарыг кижи дутайында медээ четсе-даа агаар баксыраны-биле самолёт ушпуммарын Сүгдер билзе-даа Кызылда дүрген дуза чедирер эмчи чери-биле харылзажырын радистен дилээн.

Сүгдер бир-ле эмчи-биле чугааланы бергеш, божуур кижиниң байдалының эң-не айыылдыг үези чедип келгенин чугаалааш, чүгле кезиишкини дузалап болурун дыңнаткан. Агаар багай дээш аныяк ие боор херээжени ыжыкыныы алыр эвес, чүнү кылза эки. Сүгдер эмчилерден айтырган. Кызылда чугаа кылып турган эмчи рацияда мал эмчизи харылзаа тудуп турарын билип кааш, бичии мала манаарын дилеп, сумелешкин көрээли деп дыңнаткан. Үр-даа болбаанда рацияга чиңге тоттуг үннүг тыва кижи чугааланып келген:

— Орус-оол эмчи-дир мен. Байдалыңар эң-не берге-дир. Чаңгыс арга кезиишкин херек. Мал эмчизи кижи-дир сен, аныяк ие, оон чаш төлүн камгалап алыры-биле ам чүгле дуза кадып болур кижи чаңгыс сен-дир сен. Ынчангаш мени номчуг кичээңгейлиг дыңна...

Оон бээр чээрби беш чыл эртипти ол. Өлүм-биле кожа чыткан иени рацияльг чадыр иштинге экеп алгаш, Сүгдер Кызыл хоорайда таныбазы Орус-оол деп эмчиниң доктаамал сүмези-биле, мал эмчизиниң кезиишкининге херегээр эт-севи-биле кезип божуткаш, эртенинде агаар эки жаңнырга вертолеттуг эмчилер Кызылдан келгиже амыдын алган. Чүгле ие эвес, а бичии чаш төл чер көрүп, чыргалдыг чурттаар аас-кежиктиг болганы ол.

Чуртталгага хараадачыг айыыл, аас-кежик чок таварылгалар өлүм-чидим кижи амытан-биле кезээде кожа чоруур. Оон-биле аас-кежии кижилерден салдынмас, үргүлчү кады-кожа халбактанчып чоруур. Аныяк мал эмчизи ынчаан өлүм-биле демиисежип тура, чүнү кылып турганын барык сактып шыдавас. Ооң мээ-медерелинге чүгле «иешкилерниң аас-кежии бар-ла ийчаан» база «Кызылда эмчиниң чаңгыс-даа сөзүн кулак ийи-биле эрттирбес» деп бодалдар хамык чүвени башкарып турган.

Кайда-чүде Кызылдан рация дамчыштыр үн доктаамал, шупту чүвеңи көрүп тургаңзыг: «Мынчалдың бе, Донгакович», «Ам мынчаарын кызып көр, Донгакович» деп аныяк мал эмчизиниң угаан-медерелин, холдарының шимчээшкинин деткээнзиг-даа, көгүдкензиг-даа удуртуп турган... Эмчилер келгеш, дүрген дуза чедирер хемчеглерин алгаш, иешкилерни вертолётка олуртпаш Кызылче ужуп чоруй баарга, Сүгдер тура албас кыл дыр шагырааны, [illegible] ам эзерин, [illegible] адыг кежи ширтек кырынче өлүг ышкаш, уйгуга [illegible] бергени...

Ам ол иениң чагааның номчуп чоруурун бо. Ол чаш төл институт дооскан, дээди эртемниг кезер эмчи болганы ол-дур. Сүгдер Донгакович ам боду ону аттажының дээди эртем дооскан байырынче бар чыдары ол.

Амыдырал агым суг дег, чаңгыс черге турбас. Сүгдер Донгакович төрээн черинге келгеш өгленген. Ынчан эки эргелиг кызыл божаан уруун безин эмзирип көрбээн. Бергедеп божаавындан шыдашпайн барган. Ол хевээр өг-бүле тутпаан. Эртекен чылын Кызылга чораан, согур душ болуп Тожу кызы Сиринмаага ужуражы берген. Ол боду бир шагда амы-тынын камгалап алганы херээжен таныыаан. Сиринмаа харын танып, маңнап келген. Сиринмаа шагдагы аныяк ивижизин, өөнүң ээзин каш чыл бурунгаар тайгага ооалондактан өлгенин хомудап чугаалаза-даа, чаңгыс оглу Сүгдер келир чылын өөредилге дооскуп келирин өөрүшкү-биле [illegible] дыңнаткан. Олар ол хүн аалчылар бажыңынга доктааан мага хандыр хөөрежиннер. Оон-на түннели боор, ол ужуражылга соонда болганчок-ла Сиринмааны сактып келир болу берген. Тожуже чалалганы ол эң улуг аас-кежик ышкаш хүлээп алган, ам аэропортта агаар байдалы манап орары бо.

Баштайгы самолётка-ла Сүгдер Донгакович олуpруптар арталыг болган. Сергек карактарлыг оол-биле кожа олуруптааш, Тожуга багып дүшкеннер. Уткаан улус аразындан Сиринмааны көрүп кааш, Сүгдер Донгаковичиниң чүрээ [illegible] [illegible]-биле сога берген. Ындыг байдалы бижип, кылдыныг аргалыг болганы, [illegible] ыыт чорудур ора. Сиринмаага [illegible] кады келген оол мал-биле четтиш, куспактажып, каракылаваң көрүп каан. Сүгдер Донгаковичиниң чүрээ улам дүвүрелдиг соккан. Оон бээр чээрби беш чыл эртеен. Ол ышкажыл аныяк мал эмчизиниң ынчан хуулгаазын күш-биле камгалап алган кижилери! Иешкилерни көргеш, Сүгдер Донгакович оларга эң-не чоок ышкаш сеткил бодунда төрүттүнүп келгенин эскерген.

Иешкилер мал чыткан аалдынче дүрт-ла уткуй базыпкаңнар. Чалыы, чараш оол аваазын мурнай [illegible] келгеш, Сүгдер Донгаковичини [illegible] куспактапкан:

— Сүгдер Донгакович, та ышкаш [illegible] буруудатпайн көрүңер, силерни бөгүн бир дугаар көрүп турарым бо-дур. Аас-кежии черле түрээнинге сүзүглээр мен. Кажангаа ийик бис иешкилер салым-чолувуустуң чурттал гавыстың алыкчызы, чакан чыы силерге шак маңнаар ужуражыр бээринге бүзүрел чорааан бис. Чедип келгениңер дээш сеткилимистен ханчок өөрүп тур бис. Оон-биле, Сүгдер Донгакович, силерни бөгүн бо шактан эгелээш чүгле «ачай» деп адаарын чөпшээрел көрүңер.

Ол чаагай, аас-кежик долган сөстерни таалап, өөрүшкү-биле дыңнап тура, Сүгдер Донгакович Сиринмааның чырыы, тенек карактары шагда-ла [illegible] [illegible], суйбай [illegible]. Тожу кызының ажыг [illegible] ге. Өлүгенниң чүвүрүг тайгазынга оскен кара [illegible] [illegible] кээп хөрзүнге кушкашсыг оон хойнунде сорунзаландыр [illegible] алганын, аас-кежиктен эриин ашкан чүрээн чагырып шыдавайн, ишкирээнгин турарын эскерип каан.

Аас-кежии ыяап турар. Сүгдер Донгаковичиниң мээ-медерелин, доюлган сеткилин аныяк кезер эмчиниң оон аттажының, Сүгдерниң, дем чаа чугаалаан сөстерин [illegible] [illegible] [illegible].

Кара-оол НАТПИИ ООЛ.

КИЧЭЭНДИРИГ

Хой кадарарда эктимден дужурбес эргижирей берген дүүргелиг мен. Ону ары черден Халбаа даайым тараалап чораан экеп берген. Улуг улус ышкаш тайга кезип, аңнап чоруур шаам арай четпээн болгаш, чүгле өрге, кужугенге-ле чоп мен.

Ол шагда көвүдээни-ле ындыг турган боор, чамдык дүнелерде бөрүлер аал кодаңынга чоокшулап кээп, мал-маганны, ыт-кушту бола чииледи бээр. Ынчан белеткеп каан дүүргем алгаш, хей дары-биле улай-улай дааштагылапкаш, ыдымны улам хөөктүр дукпуруп, эзим-каскак чаңгыландыр кыйгы салгылап каарымга, ам-на шимээн чидер.

Эртенинде авам: «Оглумдаа дузазын халдады берген, ам эр болган-дыр бо!» — дээш, бажым чыттап, эргеледип каарга, өвү шураар чыгыы чоруп турар мен. Авамның берген ол аас шаңналын оскунмас дээш дүне боорга, дуктуг сыртык, хүндүс боорга, оңгар аяк эвес апарганымга чоргааргланып, хей-аъдым улам дендеп, шынап-ла, күзеглеп көшкужете чедир бөрүге чаңгыс анай безин алыспас апарган мен.

Бир хүн хоюмну дүштеки саалдага киирип эккелгеш, арбай далганы шыгыдып чип алгаш, дөрде ширтек кырынга таалап чыдыр мен. Авам божалаан алгыларын дырбап каар дээш угбаларым Долгар биле Сиңгиимаа ыяш хуунчарын алгаш, хөй саап үне бердилер. Чыдып-чыдып, бир чартыымче эгилип кээримге, боомну аптарада чөленир тургузуп каан болдум. Чамымны андергаш, мажызын базарымга шак душту. Оон катап база бастым чык дарс-ла дээн! Кырымга чайнык душкени-биле домей болган. Кулактарым түүгейни берген соонда, талыгыр ыранта-даа дег, мал-маган алгыжының, ыт ээргизиниң аразындан: «Оглум, канчап бардың? Аңаа сен бе? Ыттап көрем!» — дивишаан, авам бо кире халып келди. Угбаларым база оорга-мейнум, ужу-бажымны суйбап, үрүп-чайып-ла турлар. Чүве чугаалаар дээримге. Боостаамда бир-ле чүве дуй чыдыннан ышкаш болду.

«Аа болза! Угаан кудум чок! Арнын кончуун!» — дээш, авам аяк долу инек сүдү кудуп эккелди. Ону пактапкаш, ам харын орталанып келген мен. Оон менче көргеш: «Бо-менгу деп чүве ындыг айыылдыг боор, оон-биле моон соңгаар олгүршпейн чор. Кончуун көрбес сен бе?» — дээш, дөрде хана бажынче айыткан. — Сээң келир мурнунда дээвиирниң дамдылаар ойбаан алгы-биле дуглап турдум. Ынчан чазылдырган болзунза, мени ыш-биле эрттирип алыр турган-дыр сен» — дээрге, куйга-бажым адыгнайнып, эът-кежим соолаанайны берген. Шынап-ла, хана бажында кижис оттур аяк аксы хире ойбак кылаа берген кестүп тур.

Оон эгелээш-ле ок-боо меңээ от-кос-биле дөмей болу берген.

Байырлаң КЫРГЫС.
Өвүр район.

КРОССВОРД

УЗУН ДУРГААР: 1. Черде эрээн хар артынчызы. 2. Соок чепсек. 3. Ак торлаа. 5. Тайга ыяжының чемижи. 6. Бичии балыктар аймаа. 11. Араатан куш. 12. Мал чүзүнү. 13. Тыва чыл санаашкынында бир чыл ады. 14. Саазын, пөс хемчээли. 15. Азырал мал төлү. 17. Калбак бүрүлүг ыяш. 18. Шериг эрге. 24. Өлүк аңчыгаш. 25. Четкер, дипрең. 26. Чылдың бир үези. 28. Эрги Тывага садыг чери. 31. Бажың эдилели, эътсеп хааржаа. 33. Деткиишкин, йөрээл. 35. Бир харлыг ивн. 36. Сойстаарлар отрядындан диирг амытан.

Кроссвордту Мыкылай САТ тургускан.

ДООРА ДУРГААР: 4. Өг ыяашының баа. 7. Ине бүрүлүг ыяш. 8. Суртаал, өөредиг. 9. Тыва республика солуну. 10. Волганың бир адыры. 16. Ыяш чок сын, арт. 17. Тожуда чер ады. 19. Тыва төрел болук. 20. Аът дериг-херексели азар асқы. 21. Тыва биле Красноярск крайның кызыгаарында аржаан. 22. Саң. 23. Суг үнүжү. 28. Бир тыва хөгжүм херекселинге ойнакчы. 29. Дугаазынга стол оонгу. 30. Үс оруунда суур. 32. Каа-Хемниң бир ады. 34. Бурят АССР-де чем. 37. Улуг аң. 38. Куйбышев хоорайның эрги ады. 39. Тур Хейердалдың хеме.

ЯНВАРЬ 13-ТЕ ҮНГЕН № 11 «ШЫНДА» ПАРЛАТТЫНГАН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

Доора дургаар: 5. Берлин. 6. Болгум. 10. Дүңгү. 11. Дерги. 12. Бижээш. 15. [illegible]. 17. Мойнак. 18. Багана. 19. Адаглаш. 23. Чергек. 24. Салгын. 28. [illegible]. 30. Курен. 31. Полип. 32. Торгу. 33. [illegible].

Узун дургаар: 1. Сере. 2. Чингис. 3. [illegible]. 4. [illegible]. 7. Шуулде. 8. Чаарби. 9. [illegible]. 13. [illegible]. 14. [illegible]. 25. [illegible]. 26. [illegible]. 27. [illegible]. 29. [illegible].

Төгерикте: 16. [illegible].

ТӨЛҮН ХОСКАН ХЕК

◆ Тоол ◆

Шаг-шаанда хаан кижиниң уруу эрге-чассыг өскен болгаш кара туразында аажылап, каас-коя чурттап чораан. Хаан-даа кижи болза, чаңгыс уруунуң теңин сакпайынга таарзынмаан. Хаанның уруу шак ынчаар ада-иезиниң сос-домаан дыңнавайн теңип чорааш, сураг урүг божуп алган. Оваадан чүдексиннер хээр, төлүнге тутпас, эмиинге дээспес үрүг болуп-тур эвеспе.

Хаан адазы, кадын иези чагып-сургап, чанчып эргежип чадап кааш, чаңгыс уруундан хөңнү калып келгеш.

— Мээң баштаан төре-херээмде төлүн хоскан не кижи турбаан чүве. Бир эвес мээң уруум төрээн төлүн октап турда, өске ара-албаты чүү дээрил. Төрээн төлүн шупту октап туруп бээр болза, мээң күрүмге кижи амытанның үре-салгалы үстүр апаар. Төрээн төлүнден чүдексиннер чорук ара-албатыга өөредиг болур ыйнаан. Ишти-хырнындан төрээн төлүн билбес, эмиг-тежү чок, аал-чурт чок хек деп күш бол — дээш, арзылаң баштыг даянгылыжы-биле кагарга, урүг-даа бора хек боол, өг дундуундан ужуп үне берип-тир.

Хек апарган урүг делегейни дескиндир, октарганыы одуртур ужуп, хайгаарап чоруурга, кижи төрелгетен хамаанчок, делегейниң бүгү-ле дириг амытаны [illegible] төлүн чаптыкшыл [illegible] ооэрап дээш амы-тынын-даа харамнанмас боол-тур.

Аңы-төлдүг амытан дег оон-хаткылыг, өмак хөглүг амытан чок болуп кирген хек ам-на [illegible]. «Мен чүден дугаар мен, чоп кончуг кара баарлыг чораанам ол ам хаан адамга бергаш, өршээл дилеп, катап адамның чаңгыс уруу боол, чаш төлүмнү эгилдедип, часкырып, не кижи болуйн [illegible] [illegible] ада-иемниң өөнүң дундуундуве ужуп киргеш, көрүп олуруп-тур.

Өг дундуундан көөрге, божуп алган чаш төлү ааасындын эммээн, авазының арнын безин көрбээн болгаш бүрлүп калган, ада-иези ажыг-шужукке таварышкан, ыы-сыылыг олуруп турар боол-тур эвеспе.

Хек апарган урүг ам ада-иезиниң арнын безин көөр арга чок апарган. Хек төрээн төлүн ынчаар каапканынга хомудааш, ыыңгылыг ыглап чоруп берген чүве-дир. Баштайгы төлүнүң төрээн хүнүн часпайн, адазының чуртунга чылдың кээр. Төрээн оглунуң арнын ол хевээр көрүп чадааш, өске куштар уязынга төрүп каапкааш, карак ажыт ужуп чоруп каар чүве-дир.

Борбак-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

«КАДАЙ, УЛУГ МЫЙЫТ ЫШКЫНДЫМ»

Балыктап чорааш чаа келген чолаачы Кушкаш кадайынга ынча дээн. Оозу диванда чыткан боду безин тура халаан.

— Мыйытты чоор чүвел бужурганыр кижи мен!

— Хаа, улуг-ла мыйыт болду, черле үш килограмм хире бар! — деп, чолаачы магадаан.

[illegible]

черден мый-ыт туда шаап алгаш, ышкынмыпкан-дыр. Ону чүге-ле хереглеп турар кижи боор деп кадайы кайгаан. Ашаа сыырткыыштап турда мыйыт чиптерге, ону [illegible] алганының дугайын чугаалаарга, мыйыт балык эъди чип көрбээн, ону безин таныбас кадайы [illegible] [illegible] турар район чурттуг бол[illegible]

[illegible]

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

СОНУУРГАКТАРГА

ОДААР ЫЯШ

Бистиң чуртувуста болгаш делегейде кол одаар чүүлдер — хөмүр-даш, нефть, газ, торф эгээртиимес бе? Чок, оларның курлавыры кажан-бир шагда төнүп болур. Ынчаарда чүнү оттулар ыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр Швецияның эртемденнери амгы үеде мындыг тайылбырны кылып турар: электростанцияларга болгаш өске-даа одалга черлеринге ыяшты ажыглаары улуг чарыгдалдыг болза-даа, курлавырлары төнүп болур хөмүр-дашты, газты, нефтини, торфту камнаар сорулга-биле ыяшты одалгага колдадыр ажыглаар — ыяшты тарып олуртуп, өстүрүп ап болур, а хөмүр-дашты, нефтини, газты хоржок.

ХЕЙЕРДАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Норвегияның алдарлыг далай аян-чорукчузу Тур Хейердал хөй чүс чылдар бурунгаар «Пасифик» деп бичии суднозу-биле баштай Атлантика океанын, а оон соолунде Оожум океанын ажындырып кешкен. Полинезияның эриктеринге четкен турган. Далай [illegible] шуурганы бичии судноны-биле ол ышкажыы, маадырлыг оруку эрткен. Скандинавия чурттарының бойдус артемденнери болгаш бойдус камгалал организацияларының ажылчыннары Тур Хейердалдың оруу-биле ындыг аян-чорукту ыв[illegible] лырынга амгы үеде белеткенип турар. Олар Хейердалдың суднозу ышкаш, ындыг бичии судно-биле ооң оруу-биле Полинезияның эриктеринге чедер бодап турар.

ДЕНДИИ УЛУГ АМЫТАН СӨӨГҮ

Америк эртемденнер Колорадо штаттың барыын талакы кезээнге кедергей улуг амытанның сөөгүн тыпкан. Ол амытанны эртемденнер суперзавр деп адаан. Ынчаарга суперзаврның бажындан кудурууңга чедир узуну 40 хире метр, бедии 12 метр, сөөктүң безин ниити деңзизи 30 тонна болган. Суперзавр 135 миллион чылдар бурунгаар чурттап чораан деп санап турар.

ҮНЕЛЕП ЧЕТТИНМЕС РАКЕТА

Теннис ойнаарынга алдаржаан спортсмен Борис Беккер Уимблдонга болган маргылдаага үшкү гиилелгени чедип алган соолунде ракетказын (теннис маргылдазынга [illegible]) [illegible]. Ол ракетаны 27 хардыг Хелен деп кыстың холунга таварышкан. Теннис спортунга ынак [illegible] ракеткага 30 муң фунт стерлинг акша-биле садып алыр саналдаан. [illegible] (ПМА).

ТВ

ФЕВРАЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Өг-бүле академиязы. 9.00 Объектив. 9.30 «Чурттa, чер». 10.30 «Подъем» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле бүгү-эвилелдиң шимчүлгө конференциязы ужуражылгазының. 11.45 Концерт. 12.40 «Шри-Ланка: Коломбодан Галле чедир». Национал байырлал — Хамааржышпас чорук хүнүнге. 13.30 «Кадр. Дубль» Киножурнал. 14.30 Мультфильм. 14.40 «Спектр». Делгей программазы. 15.10 Кинофильм. 16.10 Улугэвилелиниң «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делгей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри-Ланка). 16.35 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Атаманның [illegible]». Уран-чечен фильм. 18.00 «Делгей панорамазы». 18.45 «Куштуң ужуушкуну». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ыры-89» фестивальдың түңнел концерти. 23.20 Телевидение [illegible]. 23.25—01.30 «Ыры-89» фестивальдың түңнел концертиниң уламчызы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Варандаалыг фильм. 8.35 Фестивальдың демдектери. 9.05 Телефильм. 9.35 «[illegible]» Уран-чечен фильм. 11.10 Н. [illegible] ырлаар. 11.25 [illegible] республикалар кинопублицистиказы. «Аңнарның холдарын сактып чор мен». Телефильм. 12.10 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.10 «[illegible]». Уран-чечен фильм. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Орус чугаа. 17.30 Фигуралыг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 18.30 «Үе». 19.00 «Парлалга клуву». 20.00 «Тамчыктыг ужуурар, чаштарга» 20.15 «Парлалга клуву». 22.30 Баримдаалыг фильм. 23.00—00.35 «Дүнеки сеанс». «Доктор Джекил биле мистер Хайдтың эллектиг таваржыы». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хов Гиль Дон» (КУДР) 9.30, 11.30, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). «Ак далайның катказы болгаш мунгагдалы» (мультфильм) 13.30, көрүлде залынга: «Зита болгаш Гита» (2 серийлыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киножурнал чыындызы 8.30, «Ак флюгер» 9.50, «Башкарыкчының ужудуушкуну» 11.30, 13.20, «Бир катап Америкага» (3 сериялыг) 15.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үш мушкетерлар ышкаш» (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мценск уездиден келген херээжен Макбет» 14.00, видеофильмнер 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3-8 метр. Агаар дүне 33-38, чамдык районнарга 25-29 градус соок, хүндүс 19-24, чамдык районнарга 10-15 градус соок болур.

Кызылга булуттаар, [illegible]. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 35-38, хүндүс 21-23 градус соок.

Т-150К тракторга ажылдаар трактористерниң билиг-мергежилин бедидер курстарга өөредирин күзээннерни хүлээп алырын Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкынының өөредилге-курс комбинаты чарлап турар. Өөредилгеге [illegible] [illegible].

Өөредилге-курс комбинатының адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «В», телефону 6-11-67.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ [illegible] — 3-33-91; 3-34-17; ◆ [illegible] — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ [illegible] — 3-45-93; [illegible] 3-36-82; 3-36-25; [illegible] 3-34-57 ◆ [illegible] 3-34-98; 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ [illegible] — 3-39-03; 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аңаа
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектерин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 371.
ТС—00430

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 29 (14229) ◆ 1990 чыл, февраль 4, воскресенье

1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 кап.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧУРУКТА: Таңды районда Салчак Тока аттыг совхозтуң аныяк хойжузу Андрей Шалгы кадайы, бичии уруу-биле.

Бо малчын алды чүс ажыг хураганны кадарып турар. Кыштаа Таңды сыннарының эдээнде, кылын харлыг черде.

Ажыл-агыйның трактористери кылын харны далбыйлап турар. Мал ажылынга сонуургалдыг болгаш кызымак эр эрткен чылдың хураганнарын колдуунда тургузу азыраарынче кирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫКТЫГ ҮНҮҮШКҮН

«Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыннарынга СЭКП райкомунуң алды кезек бөлүү чораан. Оларның составынга кижи болгаш мал эмчилери база киришкен. Үнүүшкүннүң сорулгазы—агитас-массалыг ажылды чорудары, кыштаглаашкынның эртип турарынга дуза чедирери. Чодураалыг-Сайырда хойжу бригадага СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. А. Ондар баштаан бөлүк чораан.

Эмчилер малчыннарны, оларның уруг-дарыын шинчип, херегләэн эмнерин бергени, санитарлыг байдалга хамаарыштыр сүмелерин киирген. А мал эмчилери эң ылаңгыя чаш хураганнарның байдалын көрүп, эмнээрин эмнээн. А партия, совет ажылдакчылар делегейде болгаш бистиң чуртувуста болуушкуннарны, ол ышкаш соңгулдалар дугайында тайылбырлап бергеннер.

Ол үнүүшкүннериң түңнелин совхозтуң конторазынга кээп чугаалашкан. Ниитизи-биле алырга, хойжуларның кыштаглап турар байдалы эки. Төрүүр хой орту кирип оолдапкан. Хойнуң ара салыр, өлүг хураган төрүүр чоруу ийи-бир коданда бар. Хар чуга, соок шоолуг дыңзываан. Мал чеминиң курлавыры четчир. Совхозта 16 өг-бүле арендада, а 21 өг-бүле кerээзи-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа чамдык аңгдарга чоруурга, «совхозувус мал чеми дүжүрүп бербес, бажың-балгат септээр материал чок, чунар-бажыңывыс белен эвес» деэр негелделер хевээр.

Мында ийи тала буруулуг: бир эвес малчын өг-бүле аренда керээзиниң дугайын эки өөренип билип алган болза, ындыг негелде тургуспас, боду-ла ажылдаар, а совхозтуң талазындан буруу база бар. Сүт сөөртүр автомашина үрелгенинден элээн хой коданнарда сүт четпейн турар. Автомагазин база ындыг чылдагаанныг. Чамдык коданнарда электри моторларынга кудар бензин чок, ынчангаш караңгы.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ШАХТЕРЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев февраль 2-де чурттуң кол-кол хөмүрдаш бассейннериниң шахтерларының улуг бөлүү-биле ужурашкан. Эде тургустунуушкун, ниитилелдиң болгаш партияның амыдыралының үндезин айтырыгларының талазы-биле улуг чугаа болган.

Ол ужуражыышкынга «Якутуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Нерюнгри» разрезиниң арыглал фабриказында профком даргазы С. А. Дубинин, ол-ла каттыжыышкынның «Кангалас» разрезинде экскаватор машинизи Н. М. Пастухов, «Кочегарка» шахтаның чер чазылдырыкчызы мастер, «Артемуголь» каттыжыышкынның күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы К. Г. Фисенко, «Свердловантрацит» бүдүрүлге каттыжыышкынының дагмонтаж участогунуң механиги А. В. Фомин боттарының бодалдарын илередип, шүгүмчүлелдерни кылдышаан, тодаргай савал-оналдарны кылганнар.

Ужуражылганың түңнелинде М. С. Горбачев чүве чугаалаан болгаш айтырыгларга харыылаан.

Ужуражыышкынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, СЭКП ТК-ның секретары И. Т. Фролов киришкен.

Ужуражыышкын дугайында долу медээни соңгуннарга парлаар. (СЭТА).

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

Февраль 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Транспорт, харылзаа болгаш информатика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының хуралы болуп эрткен. Депутаттар ол хуралга ниити ажыглалдың автотранспортунуң хөгжүлдезиниң келир үедеги айтырыгларын чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга чурттуң улуг-улуг республикаларының автомобиль транспортунуң министрлери, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Курлавырның Курхандырылганың, ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң, ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый автомобиль тудуушкун министерствозунуң, профэвилелдериниң, эртемниң, партия, совет органнарының төлээлекчилери киришкен.

Чурттуң автотранспорт харылзаазында байдалдың кончуг берге боор турары хуралдан демдеглеттинген. Чүък автомашиналарын, автобустарны болгаш чиик машиналарны бүдүрүп үндүрери чоорту кызырлып база оларга артык кезектер чедишпестеп турарындан демир-орук станцияларындан чүъктер сөөртүрү саадап, садыг черлеринге бараалнар чедирери үзүктелип турар. Пассажирлер аргыштырылгазында социал нарын байдал тургустунуп келген. Септелге-ажаалданы эки чорутпайн турарындан чурттуң автопаркы долу күчүзү-биле ажыглаттынмайн турар.

Транспорт ажылының дугайында айтырыгны чаңгыс черге, чижээ, күрүне комитединге мөөңнээр болза, ол транспорт хөгжүлдезиниң стратегтиг айтырыгларын баш бурунгаар өөренип көөр, чүък сөөртүлгезиниң база пассажирлер аргыштырылгазының талазы-биле ажылды девискээрлер аайы-биле углап-башкарар аргалыг болур. А ажыл-агый чүгүнүң сөөртүлгезин каттыжыышкыннарның, фирмаларның болгаш концерннерниң эргезинге бүрүнү-биле дамчыдып бээр.

Транспорт дугайында болгаш транспорт шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында хоойлуларны киирер деп түңнелди хуралдан кылган. Бо айтырыгны база катап чугаалажыр.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

ЯНВАРЬНЫЫ КҮҮСЕТТИНГЕН

[illegible]

Кол көргүзүглер багай эвес болган. Ниитизи-биле коллектив 780 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер планын күүсеткен. Улуустуң херегленир бараалнарын бүдүрерүниң планын ажыр боттандырган.

Бирги категорияның 628 тонна эът [illegible] бүдүрген. Ону планга көрдүнгенинден 178 тоннаны ажыр белеткээн. Колбаса болгаш полуфабрикаттар кылыр планын база ажырган. [illegible] дургузунда 11 тонна чөл үзүн кылган.

Январь айда 5500 рубльдиң тыва чем өйлээн бүдүрген. Ам ажылчыннар тыва [illegible] аңаа немей белеткеп эгелей берген.

Комбинатта алгы эттээр чаа цех ажыттынган.

Александра КОНГАР
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

АРЕНДА АЧЫЗЫ-БИЛЕ

«Шекпээр» совхозтуң Сүг-Кажаа сүт бараан фермазында хоочун кадарчы З. Саттың удуртканы звено 1989 чылда аренда керээзи-биле ажылдаан. Чаңгыс-ла звено 150 тонна сиген белеткээр планын 170 тонна чедирген, ол ышкаш сүт дужаарының чыл планын база ажыр күүсеткен.

Звенонуң кежигүннери—кадарчылар В. Монгуш, З. Сат, А. Куулар, саанчылардан З. Сат, Б. Оржак, М. Куулар олар күженишкиннииг ажылдаан. Чүгле тос айның түңнелинде безин звенонуң кежигүн бүрүзү немелде төлевирге 800 рубльди алган, а чыл санаашкынын харын саадап турар. Ниити ферма 3 муң ажыг рубльди кампап алган.

Эрес-оол САЛЙ.
Барыын-Хемчик район.

«ШАЙЛААРАК»

Сүт-Хөл районнуң төвү Сүт-Хөл суурда автовокзалда Шайлаарак аттыг бичии кооператив ажыттынган.

«Шайлаарак» кооператив күрүнеден согур копеек-даа чээли кылбаапнар. Боттары амыхуузунда аъш-чемнинден чонга сүттүг шайны, чыжырганы чулуун, манчы, бууза, пирогилер болгаш өске-даа янзы-бүрү омданныг чемнерни кылып садып, бараан боол, чонга таарымчалыг байдалды тургускан.

Ыңай-бээр аргышкан хөй-хөй кижилер «Шайлааракта» аштаныл-чемненип, сеткил сергек, орук-суур оорушку-маңнаалыг чорул турарлар.

Бораш ОНДАР.

АЖЫЫ УЛУГ

Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» [illegible] кен чылын хуу улустан 68121 килограмм эътти [illegible] алган, күрүнеге [illegible] жааган. Ол болза совхозтуң күрүнеге эът садар [illegible] ның 27 хуузу болуп турар. Оон ангыда 331[illegible] грамм сүттү, 8173 [illegible] грамм дүктү садып алган.

Бухгалтерия отчёдундан алдынган [illegible] гаш көөрге, [illegible] залал ажыл-агыйның [illegible] дуп, ону улам нептередири — [illegible] рүлге черлеринге кайы [illegible] ре [illegible] билдингир.

Орус КУУЛАР.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин 1990 чылдың февральдың [illegible] Тыва телевидениеге [illegible] чы чоннуң айтырыгларынга харыылаар.

Айтырыгларны телевидениениң студиязынче чорударын диледивис.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, [illegible]

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

Таныштырган

РСФСР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округундан кандидат, улус депутаттарының Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Д. Х. Ооржак Чөөн-Хемчик районда соңгукчулар-биле ужуражып, чыылган чонга программазын таныштырган.

Ол программаның кол өзээнде социал айтырыглар салдынган. Бирээде, Советтер ажылын үндезини-биле экижидип, эде тургузары болгаш ооң ролюн көдүрери.

Оон ыңай чоннуң кадыын камгалаары, школаларның материал-техниктиг баазазын быжыглаары, чаа үениң дериг-херекселдери-биле четчелээри, ясли-садиктерниң хандырылгазы, аъш-чем курлавырларын тургузары, эмнелге, школа, ясли-садиктер тудугларын тудары дээн ышкаш айтырыглар программада кирген.

Осур-оол МОНГУШ.

АГИТАЦИЯГА АЖЫГЛААР АКША-ХӨРЕҢГИ

Округтарның соңгулда комиссиялары 1990 чылдың январь 22-де Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткелин дооскан. Сөөлгү үеде Төп соңгулда комиссиязынче депутатка кандидаттардан, оларның бүзүреткен кижилеринден соңгулда мурнунуң кампаниязынга киржип турар үезинде оларга көрдүнген ажыл төлевиринин дугайын билип алыксаан, ону тайылбырлап бээрин дилээн чагаалар, айтырыглар кээп турар.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 7-ги кезээнде улус депутадынга кандидаттарның, ооң бүзүреттирген кижилериниң ажыл-чорудулгазынга магадылал көргүзерин тодараткан. Ол Хоойлунуң 41-ги кезээнде мынча деп айыткан: «**Тыва АССР-ниң депутадынга кандидат бүрүткел эрткен соонда соңгукчулар-биле соңгулда мурнунуң хуралдарын, митингилерин, азы телевидение, радио дамчыштыр ужуражылгалар эрттирерде, албан-бүдүрүлге ажылындан херек апарганда хостадыр болгаш оларның шалыңының ортумак төлевирин соңгулда эрттиреринге көрдүнген тускай акша-хөреңгиден төлээр**». Депутатка кандидат бо эргезин херек кырында канчаар ажыглап болурул? Ону ажыглаарының элээн каш аргалары бар. Чижээ, депутатка кандидат соңгулдалар үезинде ажылындан шуут хостадып алыр деп бодай берген дижик. Ол таварылгада ажылдап турар чериниң администрациязынга билдириишкин бижиир. Күрүне мурнунга хүлээлгезин күүседири-биле ол кижиниң администрация бүдүн чартык ай хуусаада ажылындан хостаар. Хоойлуда көрдүнгени-биле депутатка кандидат соңгукчулар-биле ужуражылгалар база өске-даа ажылы дээш шалыңны төлээр болганда, ооң кылып чорудуп турар ажылын шупту күрүне албан черлеринде дег, округтуң соңгулда комиссиязы хайгаараар болгаш күрүнениң соңгулдаларга ажыглаары-биле тускайлаан акша-хөреңгизиниң чарыгдалының талазы-биле юридиктиг харысалгалыг. Ажылче үнүп тургаының дугайында табельге үндезилеп, округтуң соңгулда комиссиязы кандидаттың ажыл төлевирин айда ортумак шалыңынга үндезилеп санаар. Ындыг болурда шупту коэффициент болгаш өске-даа немелде санаашкыннар 520 рубльден көвүдевес ужурлуг. Ажыл төлевирин округтуң соңгулда комиссиязы төлээр азы улус депутадынга кандидаттың ажылдап турар организациязынче дугуржулга ёзугаар соңгулда комиссиязы шилчидип бээр.

Бир эвес улус депутадынга кандидаттың ажылдап турар ажылының аайы-биле ону ажылдан шуут хостаар арга чок болза, ол ажыл төлевирин чүгле бодунуң ажылдап турар бүдүрүлге, албан чери азы организациязындан алыр. А округтуң соңгулда комиссиязы хурал болгаш ужуражылгалар эрттирери-биле өске черлерже командировкалап чорул турган шүүделин төлээр.

Улус депутадынга кандидат чамдык хүннерде ажылдап турар кол ажылындан хостадып алгаш, ажыл шагының үезинде соңгулда мурнунуң агитациязынга киржир аргалыг апаар таварылгада канчаарыл? Ынчан бүдүрүлгениң администрациязы база округтуң соңгулда комиссиязы кайы-даа ажылдаан үезинге дүүштүр табельди тургускаш, ажыл төлевирин чогууру-биле санаар.

Улус депутадынга кандидат аңаа хоойлу ёзугаар төлеп турар ажыл төлевириниң шын-мегезинге болу шыңгыы хынакчы болур деп бодаар мен. Кандидат бүрүзү кандыг-даа акша ылап ажылдап алдынган турар дээрзин билир ужурлуг.

Улус депутадынга кандидаттың командировказы 20 хонуктан көвүдевес. Ол дээш чарыгдалы ортумаа-биле 160 рубль түңнүг боор.

Улус депутадынга кандидаттың бүзүреттирген кижилери кандыг чиигелделиг болурул? «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 39 чүүлүн ёзугаар бүзүреттирген кижилерни база ажылындан хостадып ап болур болгаш ажыл төлевирин ажылдап турар чери ортумаа-биле соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгиден санап бээр. Бүзүреттирген кижизинге төлээр акша улус депутадынга кандидаттың бодунга төлээри-биле көрдүнген акшадан эвээш болурун билип алза чогуур. Төлевирни мындыг хевирлиг тургускан, бүзүреттиргени бир кижи улус депутадынга кандидаттың дилээ-биле 2 хүн ажылдан хостадып ап, ортумак ажыл төлевири 20 рубль болур. Улус депутадынга кандидат ол акша-хөреңгини канчаар ажыглаза эптиг болурун боду көөр. Ол бүзүреттирген 3 кижизин шуптузун хары угда 2 хүн ажыл төлевирлиг хостадып ап болур ийикпе, азы кайы-бирээзин 6 хүнде ажыл төлевирлиг хостадып ап болур, оон өске аргаларны база ажыглап боор, чүгле бүзүреттирген кижилериниң ниити ажыл төлевири 60 рубльден көвүдевес ужурлуг. Бир эвес бүзүреттирген кижи соңгулда мурнунуң агитациязын эрттирери-биле командировкалаар ужурга таварышканда, бүзүреттирген чаңгыс кижиге гостиницага чурттаан шүүделин 2 хүннүң кылдыр база орук, хонук шүүдели дээш ортумаа-биле 36 рубльди төлээр.

Бистиң республикада чаңгыс ол-ла кижи РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген кижилер бар. Ындыг таварылгада депутатка кандидат ортумак ажыл төлевирин чүгле чаңгыс соңгулда округундан төледип алыр, командировкалаан шүүделин хурал, ужуражылга эрттирген округундан чаңгыс хемчээлдиг алыр.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 42 чүүлү-биле депутатка кандидат бүрүткел эрткен соонда бодунуң округунуң девискээринге транспорттуң шупту хевирлеринге (таксиден өскезинге) халас чоруур. Соңгудар округунуң девискээриниден өске черде чурттап турар депутатка кандидат округунче баарда, оон ээп чанып кээрде, дөмей-ле халас чоруур эргелиг.

Чаагай-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы.

НЕГЕЛДЕЛИИ-БИЛЕ

Туранның септелге-тудуг участогу эрткен чылын канчаар ажылдааныл? Мээң бо айтырыымга начальник В. Г. Зуев харыылавады. Владимир Григорьевич боттарынар-ла болгаап, сайгарып ап көрүңер дээн хөөн-биле септелге-тудуг ажылдарының планының күүселдезин көргүскен саазынны мээң мурнумга каап берди. Номчуп таныштым. Оон кол-кол көргүзүглерни ушта бижип алдым: керээлиг кол ажылдарны 1048 муң рубльге шиңгээдип алырын боттандырбаан, 725 муң рубльдиң капитал тудуг ажылдары кылырын база-ла чедирбээн болду. Ындыг-даа болза чуртталга фондузун ажыглаалга киирерин 174.2 муң рубльге шиңгээдип алган. Ону планда көрдүнгениниден 22.2 муң рубльге ажырган.

Чедиишкин удуртукчу бүрүзүн хей-аът киирер, а четпестер ооң сагыш-сеткилин дүвүредир, бодандырар. Кая-даа ындыызын билир бис. Бо удаада база ындыг болган. Септелге-тудуг участогундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр бригадир И. Ф. Неделин депшиттиргенин сагындырып, кол-ла херээм аңаа ужуражыры дээримге Владимир Григорьевичтиниң чугаазы ам-на хөнүй берген.

Ол Неделинниң бригадазы-биле каксы таныштырды. Оларның ай санында ажылдап ап турар шалыңын-даа көргүстү. Эки чорду. Беш кижи составтыг ол бригаданың кижи бүрүзү айда 400 рубльден эвээшти албайн турар. Ортумаа-биле ындыг. Бригаданың шалыпчы, бүдүңгүр болгаш үре-түңнелдиг ажылының көргүзүү ол. Бир эвес багай ажылдыг турган болза, ажыл төлевири оон оранчок эвээш турган эртик.

Ол бригада Туран хоорайның тайгаже талазында, даглар же эдектели берген черде, ажылдап турар. Ында олар ийи аал чурттаар бажыңның тавааң салып эгелей берген. Оларга кол берге ажыл ол. Бажың тудар чери немдик, азы оңгул-чиңгил болза, ынчаш аңаа олар хөй үени чарыгдап турар. Чүге ындыгыл? Экскаватор чокта, хүүрек-биле дүрген кастынмас, бульдозер чокта — шалыын дескилеттинмес. Ынчангаш бо айтырыглар Туран хоорайда Работая № 17 соңгулда округундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген Иван Фёдорович Неделинни ам бедии дүвүреди берген. Бичеи механизация дугайында айтырыгны бодунуң коллективинге канчаар боттандырарыл? Бир эвес депутат апарза, ону шулуудадырын чугаалаан.

Иван Фёдоровичтиниң программазында база бир кол айтырыг — чурттаар орап сава. Мону чылдан чылче чылыш чок болуп келген ведомстволар мурнунга шыңгыызы-биле тургузар бодалдыг. Чааскаан-на кайын уш-баш чок булганы бээр. Хөй-ниитиниң күжүнге бүзүреп турар. Ооң кадында Туран хоорай чылдан чылче өзүп, ужу-кыдыы көзүлбес апар чыдар. Хоорайга чадаг аргыжары берге дээн. Ынчангаш автобус аргыжылгазын тургузары — ооң бир сорулгазы.

Район Совединиң улус депутадынга кандидат дугайында бижип ора, мен ооң чүгле үш кол айтырыын аладым. Туран хоорай чурттуг чамдык номчукчулар ону номчааш, ол-даа күүсеттинмес чүүлдер болбас ийикпе дээр чалавастар. Олар-биле маргышпас мен. Ынчалза-даа ону күүседип алырынга чүгле И. Ф. Неделинниң негелделиг, кызымак чоруу эвес, а силерниң, соңгукчуларның, аңаа деткимчеңер, идепкейлиг чоруунар, ажыл-ишчи туруужуңар база херек дээрзин утпаңар. Чүгле бо таварылгада ол айтырыглар долузу-биле шиитпирлеттиниp болур. Ындыг болганда Иван Федорович дээш хөй бадылаашкын бээри арткан-дыр.

Иван Фёдорович — бригадир. Дуржулгазы улуг, ажылынга ынак. Ол үш эжи-биле — Виктор Ковалев, Сергей Карманов Александр Шашков-биле элээн каш чыл доктаамал кады ажылдаан. Оларга бир чыл бурунгаар Григорий Дурновцев немешкен. Наырадыг, демниг коллектив. Оон ынчаар тургустунганынга Неделин улуг үлүг-үлүг: эвилең-ээлдек, эш-өөрүнге хүндүткелдиг чоруу-биле. Биче сеткилдии, ишчи соруу, негелделиг-биле. Оон ындыг эки аажы-чаңы өске эш-өөрүнге үлегер-чижек апарган. Ынчангаш эвээш санныг бо коллектив [illegible] дда, бетон хоюдут белеткээр херексели-даа чок хирезинде чуртталга бажыңнарының тудуун саададып бербээн. Шынары багай турган штукатурка. Ирий берип-бээн брус ыяштар аңаа кайы ырактан бо-ла «чеде» бергилээр. Ындыг тудуг материалдары — каража-дыр, когаралдыр. Ол дээрге [illegible] ышкаш акша-көпеек [illegible] Иван Федорович [illegible]

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР

№ 120 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидат кылдыр депшиткен он беш кижилерниң үжү — В. А. Гаитов, Л. И. Кремнева, А. Н. Пичеоол олар-биле республиканың хөгжүм-шии театрының артистериниң ужуражылгазы болган. Ону соңгулда комиссиязының кежигүнү С. Моломдай ажыттаан, кандидаттар-биле таныштырган.

В. А. Гаитов үжетпүр, транспорт бүдүрүлгелериниң культура албан черлеринге деткимче көргүзүп болурунуң аргаларын айтып, айтырыгларга харыылаан. Неделя солунуң чүге тургуспазыл. «Тувинская правда» репрессия дугайын чүге чырытпазыл, орус труппага көрүкчүлер хаара тударынга журналистер кандыг дуза кадып болурул, [illegible] чоннуң чедирер автобустарны организастап болур бе, артистерниң бажың-балгадын, театрның гаражы дээш өске-даа айтырыгларны салган.

Депутатка кандидат А. Н. Пиче-оол артистерни бир-ле дугаарында уруг-дарыының [illegible] кылдыр. Оон соонда культурга ажылдакчыларының кылдыр көрүп турарын демдеглээн. Ол бодунуң программазының кол-кол кезектери-биле таныштырган.

Ниитилелде демократияга белеткээрин ол кол деп санап турар. Үстүкү органнарның ажылын чиик кайы хире үнелеп турарын билип алыр сорулга-биле социологтуг шинчилелдерни кылыр болгаш, оларның ажылынга үнелелди удуртукчу аппарат төлээлери эвес, чон бээр ужурлуг.

Соңгулда системазында четпестерни ол [illegible] айыткан. Хөй саны алган кижи [illegible] болур ужурлуг. Ол ышкаш чаңгыс кижиниң соңгулдага бадылавас, ол соңгулда эвес-тир. Солуннар, радио, телевидение хөй информацияны чонга берип турар. Аъш-чем продуктулары, чуртталга бажыңнары, кадык камгалалы, улус өөредилгези, культура дээн чергелиг айтырыгларга хамаарыштыр өске девискээрлер-биле деңнээн туре, бүдүрүлгениң, кылдынганын [illegible] фактыларга дүүштүр алган.

Социал чөптүг чоруктуң ажык салгалдың кадыын быжыглаарынга, улус өөредилгезинге хамаарышкан чамдык бодалдарын депутатка кандидат илереткен.

Л. И. Кремнева чонну аъш-чем болгаш идик-хеп болгаш өске-даа бараалнар-биле хандырарын эки-жилеринче угланган программалыг болган. Чүге садыгжылар дээре дээн тывылбас бараалнарны боттары кедип алган боорул, чон мурнунче үнүп, [illegible] бериир турар артистерге ол көөулдей деп-даа айтырыг салдынган.

Соңгулда мурнунуң ужуражылгазынга киржикчилер [illegible] депутаттар [illegible] апарар чугаалаан.

Бистиң корр.

РСФСР: КЫЗЫЛ № 870 ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Владимир Бораевич КАРА-САЛ

В. Б. Кара-Сал 1938 чылда Тыва АССР-ниң Бай-Тайга районунуң Кара-Хөлге төрүттүнген. 12 харлыг турда, адазы мөчээн. хөй уругларлыг чаңгыс бот иезиниң өг-бүлезинге өскен. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, юридиктиг дээди эртемниг.

В. Б. Кара-Сал ортумак школаны доскан соолунде, бодунуң күш-ажылчы оруун уругларның «Сылдысчыгаш» солуннуң литература ажылдакчызы болуп эгелээн, а оон дараазында «Тываның аныяктары» солуннуң кидиде эргелекчизинге ажылдаан. ВЛКСМ ТК-ның чанында комсомолдуң тэп школазынга өөренип турган. 1960 чылда Свердловскиниң юридиктиг институдунга өөренип кирген, ону 1964 чылда дооскан. Оон соолунде район прокуратуразының байысалакчызы, прокурорнуң дузалакчызы. Тыва АССР-ниң прокурорунуң судтарга кезенче херектерин көөрүнге хайгаарал талазы-биле улуг дузалакчызы болуп ажылдаан. 1969-70 чылдарда — СЭКП Тыва обкомунуң административтиг органнар килдизиниң инструктору. 1970 чылдың октябрьдан 1980 чылдың ноябрьга чедир — республика прокурору, юстицияның III класстың күрүне чөвүлекчизи. 1980 чылдан бээр амгы үеге чедир Тыва АССР-ниң иштики херектер министри болуп ажылдап турар, милицияның полковниги.

В. Б. Кара-Сал Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 4-6 чыыштарының депутады. 1970 чылдан бээр СЭКП обкомунуң кежигүнү.

Идепкейлиг, үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле, Ленинчи юбилей медаль-биле, «МАР-ның Чепсектиг Күштериниң 60 чылы» медаль-биле шаңнаткан.

• • •

Мээң [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible] Советтерге [illegible] а [illegible] бир эрге-чагырга Советтерге бар болур ужурлуг. Эрге-чагырга органнарының [illegible] [illegible] авторитеттиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хевирлиг эрегей айтыышкыннар боттуг эрге-чагырганы бербейн турар.

Хой-хой Советтер, ылангыя кодээ Советтер херек кырында ажыл-агый органнарының айбычылары болу берген болгаш шиитпирлеттинип турар айтырыгларга хамаарыштыр чогуур авторитеди, салдары чок. «Черлерниң бот-башкарылгазының болгаш түс-чер ажыл-агыйының нийти үндезиннериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун дүрген хүлээп алыры Советтерни чаартыырынче баштайгы базым болур деп санап турар мен.

Кем-херек үүлгеткен биче назылыгларның социал эгелерин, ат-алдарын камгалаары, шынчы амыдыралче ээлдирери дээш туржур мен. Таварылга болуп үүлгеттинген кем-херек оларның бүгү амыдыралынга моондак болу бээрин чайладыр херек. А назы четпээн кижини суд шиидип каан болза, кеземчениң хуусаазын ол черге чурттап турар чериниң аайы-биле, төрелдериниң болгаш [illegible] [illegible] эрттирери чугулдуг болур.

Бир эвес депутат кылдыр соңгуттурзумза. «Профилактика дугайында» Хоойлуну хүлээп алдынарын чедип алыр мен. Кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш эрге-хоойлу үрээшкиннерин болдурбазының [illegible] хемчеглерин боттандырар профилактиктиг ажыл-чорудулганың [illegible] [illegible] хүлээлгелерин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] нарынга [illegible] чугула.

Делгем орукту — [illegible] тарга. Чогум [illegible] Ажыы-биле чугаалаарга [illegible] гады берген назылыг [illegible] лер бистер аныяктарның херегледерин, сонуургалдарын, айтырыгларын чамдыкта шын эвес билип тургар-дыр бис. Кижизидилге болганчок-ла херегленчи хөөн-биле, күш-ажылга чаңчыктырылышкын чокка чоруптурар. Аныяк кижилер бистерге бүзүревестей берген. Ындыг бүзүревес чорук нийтилел-политиктиг амыдыралче шилчип турар. РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның аразында ВЛКСМ-ниң чангыс-даа кежигүнүнүң чогу — мэңза барымдаа. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр депшиттирген 295 кижиниң аразында чүгле 10 комсомолчу бар.

Ажы-төлүнүң шын кижизидилгези дээш ада-иелерниң харысалгазын бедидер үе келген деп санаар мен. Ажы-төлүн хайгаарабас фактылар эвээш эвес болгай. Кижилерни, ылангыя аныяктарны, ажылдаар черлер-биле хандырары — амгы үеде эң чидиг айтырыгларның бирээзи. Күш-ажылкомунуң медээзи ёзугаар алырга, амгы үеде 2317 кижи, оларның аразында 18 хар чедир 651, 18-тен 30 хар чедир — 1132 кижи [illegible] 534 кижи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Колдуунда улуг эвес бүдүрүлгелерни, ылангыя чоннуң үстывыш бүдүрүлгелерин кодээге сайзырадыры — ажылдаар черлерни немей тургузарының улуг курлузу.

Хамаатыларны бажыңбиле хандырарының айтырыын бирги ээлчегде шиитпирлээри дээш, чурттапга бажыңнарының, нийти чуртталга черлериниң тудуун хамыктың мурнунда бүдүрүлге черлериниң, организацияларының, албан черлериниң боттарының күжү-биле калбартыры чугула деп санаар мен.

Бистиң республика ам дээрезинде аграр ажыл-агыйлыг, кол адыр — мал ажылы. Үш муң тарамык черлерде, хойжулар кыштагларында 30 муң ажыг кижи ажылдап, чурттап турар. Ынчангаш кодээниң социал чаартылгазының айтырыглары чидин-биле тургустунуп турар. Кодээ черлерни үндезинни-биле эде чаартып сайзырадырының 2000 чылга чедир комплекстиг тодаргай программазын ажылдап кылгаш, боттандырары эргежок чугула деп санаар мен.

Социал чөптүг чорук — бүгү кижилерге хоойлу. Материалдыг болгаш угаан-бодалдың чаагай чүүлдери четчир кылдыр тургустунмаан шаанда, социал чөптүг чоруктуң эчизинге чедир бүрүн тургустунары болдунмас деп санаар мен. Ынчангаш ол чүүлдерниң тургустунарынга, ол [illegible] чогаадыкчы күүседир хуваарынга бүгү күжүмну, билиимни [illegible] мен. Хамаатыларының чамдык болуктерин ниң амазла алган артык эргелерин, хандырылгаларын чайладыры дээш туржур мен.

Ажык-чарлыг чорукту бүгү деңнелдерге хандырар. Шынны кижилерден чажырган херээ чок. Ынчангаш милиция ажылының дугайында чоңга чогуур үезинде үргүлчү дыңнадырын чедип алыр мен.

Национал айтырыгдан артык нарын айтырыг амгы үеде чок. Шовинистер, националистер, ожаэтен экстремистер биске турбас ужурлуг. Националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар дээш туржур мен. Бо сорулганы чедип алырын өг-бүле бүрүзүнден, чаш урут төрүттүнген хүнүнден эгелээри, уруглар садтарынга, яслилеринге, школаларга, өөредилге черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге тодаргай [illegible] чугула. Интернационализмни [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүүлдүг болур.

Националдар аразының харылзааларынга кем-херек үүлгедиишкиннери болу берзе, коммунист кижи болганымда, ындыг фактыларны чогуур үезинде принципиалдыг ёзу-биле сайгарып көөр мен. Тывалар хоойлу-дүрүмнү орта билбес, эрге-хоойлу культуразы чавыс деп чамдыкта чемелеп турар. Ынчаарга төрээн дылының кырында юридиктиг номнар — литература амга чедир чок турда, хоойлу-дүрүмнү канжап, кайыыртан өөренип, шиитпирлеп алыр ыйнаан? Ынчангаш сода-ла кеземче, хамааты, административтиг, күш-ажыл кедекстерин, оларның үндезиннерин тыва дылга парлаарын чедип алыр сорулганы бодумнуң мурнумга салып турар мен.

Келир үениң салгалдарынга бойдусту камгалап арттырып бээри — амгы үениң эң чидиг болгаш чугула айтырыгларының бирээзи. Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда агаарда хоралыг бүдүмелдерниң нептерээни турга чогуур хемчээлинден 3-5 катап ажыг болуп турар. Чижээ, эрткен чылын чүгле «Тыва даг-дүгү» комбинат безин 17000 тонна даг-дүгүнүң доозун болган, артынчыларын, хөөнү, хүлдү, газты болгаш хоралыг өске-даа чүүлдерни агаарже үндүр октаан. Тожу, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарга, Кара-Хөл, Сүт-Хөл, Чагытай хөлдерге, Шивилиг аржаанынга аңмениң, арга-ыяшты, бойдусту дерзии ёзу-биле үрегдээр фактылар арткен чылдарда тургулаан болгаш амдаа колдуунда үргүлчүлеп турар. Ынчангаш республиканың Дээди Совединиң удуртулгазы-биле тускай бүрүн эргелиг [illegible] тургузар, чоннуң киржилгези-биле бойдус камгалалының байдалын шаптыг тодаргайлаар, шиитпирлиг хемчеглерин алыр үези келген деп санаар мен.

Соңгукчуларга хамаарыштыр мээң ыдыктыг хүлээлгем: шынчы болгаш ак сеткилдиг болуру. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] оларга [illegible] болур.

Владимир Ефимович СЕРЯКОВ

Владимир Ефимович Серяков 1934 чылдың январь 1-де Омск областың Корнилов районунуң Черниговка суурга колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген.

1941—1952 чылдарда Черниговка ортумак школазынга өөренип турган. Школаны доскан соонда 1954 чылга чедир ол-ла суурунда Куйбышев аттыг колхозка ажылчын турган.

1954—1959 чылдарда Омскиниң С. М. Киров аттыг кодээ ажыл-агый институдунга өөренген. Аңаа өөренип турда, 1953 чылда СЭКП кежигүнүнге кирген. Институтту 1959 чылда доозарга, Тыва автономнуг областче чоруткан.

1959 чылдың сентябрьдан 1961 чылдың майга чедир Каа-Хем районнуң кодээ ажыл-агый инспекциязының кол зоотехнигинге ажылдаан. 1961-1962 чылдарда ол-ла районнуң «Октябрь 30 чылы» колхозунуң дүржүлга ажыл-агыйының кол зоотехниги. 1962 чылдан 1966 чылга чедир Таңдының кодээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, начальниги. 1966 чылдан 1970 чылга чедир Тыва АССР-ниң кодээ ажыл-агый министри.

1970 чылдың февральда В. Е. Серяковту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга томуйлаан. 1976 чылдың июньда ону СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретарынга соңгаан.

1980 — 1982 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Нийтилел эртемнерниң академиязынга өөренип турган. 1982-1983 чылдарда даштыкыга ажылдаан.

1984 чылдың январьдан декабрьга чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга ажылдаап, оон соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан.

В. Е. Серяков Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнериниң, медальдарының эдилекчизи. РСФСР-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутады.

• • •

Мээң программамның кол угланыышкыны Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улам ыңай [illegible], республиканың чурттуң чаагай чуртун бедидеринче угланган. Ынчангаш дараазында чүүлдерни эң кол деп санап турар мен:

1. «Чурттаар оран-бажыңның тудуун, оон иштинде кооператив болгаш хуу туралганың тударын ковудедер. Аңаа бүдүрүлгелерниң боттарын каттыжыышкыннарның акша-херексээзин колдадыр ажылдаар.

1990 чылда республикага 202 муң дөрбелчин метр чурттаар [illegible] тудары көрдүнген, оон иштинде 132 дөрбелчин метр [illegible] кооператив аргалар-биле, 39,1 муң дөрбелчин метрин ажыл-агый аргазы-биле, 10 муң дөрбелчин метрин хуу улустуң күжү-биле тудар.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программа ёзугаар 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн амгы бажың-биле азы квартира-биле хандырары көрдүнген. Ол сорулганы боттандырары-биле 61.2 муң квартираны дужаар ужурлуг бис.

2. Чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидери чугула. Оон хамыктың мурнунда совхозтарга болгаш үлетпүрнүң, транспорттуң, тудуг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал ажыл-агыйларынга кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин ковудедериниң, а оң ыначап курумче курланыр [illegible] мал саргылдаг болгаш [illegible] [illegible] продукция, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] аъш-чемниң өске-даа продукцияларын [illegible] [illegible] [illegible]-биле чедип алыр.

Мээң хамаатыларымның хууда дузалал ажыл-агыйлары база улуг рольду ойнаар ужурлуг. Мал тударын нормалаар чорукту ам дүжүрген, ынчангаш мал продукциязын хуу дузалал ажыл-агыйларынга ковудедир арга бар. Бажың чанының участоктарының ажыглалын экижидерге [illegible] [illegible] [illegible] айммаа [illegible].

3. Чоннуң херекле бараанын бүдүрерин болгаш аъш-дуга чедиригзенин ковудедири. Бо талазы-биле комплекстиг программа республикада хүлээп алдынган. Ынчангаш 1990 чылда чоннуң херекгелиниң үлетпүр бараанын 7,2 миллион рубль чедир өстүрери, а аъш-дуга чедиригзени 7 миллион рубль чедирери көрдүнген.

Ону чүгүн күсели-биле чедип алыры? Хамыктың мурнунда чурт. чиик үлетпүрнүң чаа бүдүрүлгелериниң күчүзүн ажылдан тургузары чедип алыр. Кызылдың алгы тон фабриказының тудуун доостурунуң кырында кетгеш, аңаа 10 миллион рубльден эвээш эвес түңнүг бараанчарны бүдүрер ужурлуг бис.

Аъш-чем бараанчарының бүдүрүлгезин ковудедириби-ле аъш-чем үлетпүрүнүң материал-техниктиг баазазын калбартыры эргежок чугула. Пиво заводун эде кылыры дооступ, макарон кылыгларының цеги туттунуп турар.

4. Чоннуң кадыкшылын камгалаарының деңнелин бедидери, оларны ам аймаа-биле хандырарын экижидери — и [illegible] айтырыгларның бирээзи. Поликлиниктерниң, кадылаа кыдырганарның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хандырылгазын экижидер.

Кадрларның чурттакчы чонунуң мыйы хандырылгазын экижидер-биле фельдшер-акушер пунктуларын ажылдадыр кодээ амбулаторияларын кылдыр эде тургузары чугула. Бо чылын Кызылдың хоочуннар бажыңынга немей тудуг кылып турар, ону алдылары көрдүнген. Оң үшкү бажы чылда Самагалдай, Сүт-Хөл, Хандагайты суурларга, Чадаана хоорайга эмнелге комплекстерин. Кызылга диагностика төвүн болгаш бо [illegible] бажыңнарын тудары көрдүнген.

5. Бойдус курлавырларын чаа ажыглаар болгаш дештандар турар хураалгазын камгалаар талазы-биле кемчилиг хемчеглер алыр. Ниити-биле статистиканың организаций [illegible]. Бо [illegible] [illegible] Кызылдың агаары-биле [illegible] бистиң [illegible] тудумелдер чурттуң чогумчалыг районнарының-биле деңнежип турар. Ынчалза-даа кызыл болгаш кызыл уелерде чурттакчылыг чамдыка черлерниң болгаш Кызыл хоорайның агаар бассейнинин байдалы дыка багы. Кызылга агаарның доосун-богу нормазы кордүгениңден 2 катап, углар газы — 2,2 катап, хемуудаш хөөзү — 3—7 катап ажып турар.

Ынчангаш агаар бассейниниң арыг тургузары-биле 1990 чылдан 1993 чылга чедир Кызыл ТЭС-ти калбартып тургаш, № 13, 16 котелдарының күчүзүн улгаттыпар, аңаа чарыгдаар кылдыр бо чылын 1,5 миллион рубльди тускайлаан. Эртем төвүнче база «Спутник» микрорайонче чылыдыгга дамчыдар шугумнуң тудуун, үлетпүр зоназының чылыдылга четкилерин телевизээрин эгелээр. 1995 чылга чедир үлетпүр зоназының 42 котельнаяларын хаар, оларның 11-и бо чылын хагдынар.

Котельнаяларга одаар чүүлду өрттедириниң технологиязын сайзырангайжыдар херек, ону котелдарны «хайнып турар карт» системаже шилчиттериниң, чогумчалыг хемүрну белеткэриниң болгаш өрттедириниң режимин өстүртириниң, хөй-хөй котелдарны электри энергиязы-биле ажылдаарынче шилчидериниң күсели-биле чедип алыр. Кварталдар аайы-биле хуу бажыңнарның одалгазын чылыг дер талазы-биле ажылды база эгелээр.

Автотранспорт аймаандан үнүп турар газ, бокту кандыг арга-биле эвээжедирил? Улуг-Хем кежир чаа көвүрүгнү тутпаан, [illegible] чоруур оруктуң кылгаш, автотранспорттуң чамдын кезиин газ одаар чүүлче шилчидип тургаш, газ-биле хандырылга станциязының тудуун доозуп чедип алыр.

Сүт бассейнин кайгап камгалаар? [illegible] канализация коллекторунуң тудуун доозарының, хоорайның [illegible] [illegible] [illegible] калбартканының, бар тудугларның септелгезин калгаларының күсели-биле.

6. Кижилерниң, ылангыя аныяктарның культура, хөгжүмнер болгаш интернационалдыг кижизидилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржир. Кадрларны республикага оон дашкаар белеткээрин калбартыр. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар. Күрүне университедин организастаары чугула деп бодаар мен.

7. Хамаатыларның эргелерин болгаш хууда айбызы чок чоруун хандырары, кемхерек үүлгедир, арагалаар, наркотиктиг чүүлдер ажыглаар чоруктарга, күш-ажылчы эвес орулгалар тывар дээш оралдажыышкыннарга, ниитилелге удур өске-даа үүлгедиишкиннерге удур демиселди мээң эң кол күзелдерим бирээзи.

Александр Николаевич ТИМОНИН

Александр Николаевич Тимонин 1937 чылда Башкир АССР-ниң Ишимбай районунуң Петровск суурга албанхаакчы өг-бүлеге төрүттүнген.

А. Н. Тимонин 1978 чылда Томскиниң башкарылганың автоматчыткан системалар болгаш радиотехника институдун радиоаппаратура чогаадыр болгаш бүдүрер мергежилдиг чедип ап дооскан. Институт дооскан соонда ону Петропавловскиде С. М. Киров аттыг заводче ажылдадыр чоруткан.

1962 чылдың апрель айдан эгелээш Тываның машина [illegible] [illegible] заводунга цех начальниги, [illegible] [illegible] начальниги оралакчызы, бүдүрүлге начальниги, кол инженер болуп ажылдап турган. 1989 чылдың майда күш-ажылчы коллектив ону заводтуң директору кылдыр соңгаан.

А. Н. Тимонин мастерниң дузалакчызындан завод директорунга чедир орукту эрткен. Бүгү-ле ажылдап келгени албан-дужаалдарга бедик мергежилдиг специалист, билдилиг организаакчы сагыш човаачыр болгаш харысалгалыг удуртукчу кылдыр бодун көргүскен. Экономиктиг, политиктиг билиглери бедик, бодунуң профессионал болгаш культурлуг деңнелин доктаамал бедидип чоруур. Заводка быжыг коллективти тургузар, улус ажыл-агыйның чаартылызының негелделерин харылап турар амгы үениң бүдүрүлгезин хөгжүдериниң сөстырыларын ажылдаар талазы-биле план ёзугаар боттуг ажылды кылып турар. Бүдүрүлгениң техниктиг эде дерилгезиниң, бүдүрүлгеге чаа дээштигелиг технологияның болгаш кылыгларны нептередириниң эки социал баазазын тургузарының талазы-биле идепкейлиг ажылдап турар.

А. Н. Тимонинниң удуртулгазы-биле завод ажыл-агыйның башкарылгазының чаа байдалдарынче кирген. бот-орулга-чарылганы нептереткен.

А. Н. Тимонин амгы-амгы чылдарда заводтуң профэвилел комитединиң партбюрозунуң кежигүнүнге соңгуттурган турган. Амгы үеде бүдүрүлгеде күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүнү.

А. Н. Тимонин ажылга чогаадыкчы чаңы хандыкшылдыг, салган соруун амыдыралга боттандырарынга шиитпирлиг, ажыл-агыйжы, харысалгалыг болгаш турушттуг. Амыдыралчы туружу быжыг.

Кады ажылдап турар эш-өөрүнүң болгаш бодунуң эрге-дужаалында ажылдап турарларга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг оларның-биле хамаарылгазы таарымчалыг. Бодү бөдүүн, бодалдары чайгылдаг эвес. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

• • • •

ССРЭ-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында ССРЭ-ниң Күрүне статистиказы медээзи-биле 1989 чылда херекгел рынокунуң байдалы нарыштаан. Экономиканың хөгжүлдезиниң дүргедээшкини чавырааны. Дыка хөй кол көргүзүглер талазы-биле чуртуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң чыл планы күүсеттинмээн. Күрүнениң иштики өрези 400 миллиард рубль четкен. Херекгел бараанчарынга болгаш [illegible] ажыл-агыйның өрттериниң [illegible] [illegible] 1988 чыл-биле деңнээрге 2 хуу болган. Херекгел секторунда акшаның [illegible] [illegible] улам-ла уламчылап турар. Оон түңнелинде акшаның [illegible] [illegible] бараан [illegible] [illegible] [illegible]. Удуртуларым болгаш [illegible] [illegible] удурланыышкынын улам-ла [illegible] [illegible] ужурлуг. Производственная шагда [illegible] материал-техниктиг [illegible] рылга-биле быжыглаттыныган. Немелде капитал салдышкыннар бүдүрүлгениң ажыктыын бедидип шыдаваан. Чүге дээрге ёзулуг-ла акша салыр ужурлуг чүүлдү айтып бээр рынок эртек. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] харылзаазын өөренип көрбейн келген.

Кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар.

Шагның аңгазын тодаарып [illegible] бистиң-биле хевээр, аныс түңнелдер-биле хоолбаштыраан болгаш кривленушку ажылчыларның [illegible] барымдаалавайн турар.

Бот-орулга-чарылга бодунуң тодаргай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кырыг кижини чүве билип артпышаан. Эргениң чүгүла бараанчар садып алыр дээрге, оларның [illegible] [illegible] ужур-утказын чидирип турар апарган.

«Кижи бүрүзүнден шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге ажылдаан шаа-биле», «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге», «Фабрикаларны — ажылчыннарга», «Черни — тараачыннарга» — деп социализмниң принциптерин амыдыралга боттандырары-биле таарымчалыг байдалдарны тургузары мээң программамның мурнунда үндезини болур. Үстүгү принциптерни хоойлужудуп тургузар ужурлаар Дээди Совет РСФСР-ге тургузар дээш идепкейлиг демисежир мен.

Алыр шаңының кижи бүрүзүнге белеткел шыдаар дизин чүгле ажылдап алган шаа-биле тайбар.

Күш-ажылчы салынының алыс түңнел-биле үнелеттинер турар ужурлуг.

Ажылдап турар черин бөлүктер эрге-дужаалы хамаанчокка кандыг-даа кижи деңге эргелиг турар.

Күрүне, коллектив, аренда, кооператив, хуу өнчүлерге үндезилеттинген хөй талалыг экономика дээш туржур мен.

Эрге, харысалга кадаа деңге турар. Янзы-бүрү өнчүнүң хевирлеринге үндезилеттинген бүдүрүлге өскелер-биле хостут маргылдаалыг чорууру. Монополия бөлүгү [illegible] чорукту шуут узуткаар.

Боттарының аразында чижип, маргыжып турар бүдүрүлгелерниң [illegible] [illegible] болган чиле бээриге күрүне контролю шаптыктавас ужурлуг.

Материалдыг курлавырлар тол план органнарының айтыышкыннары-биле эвес, а рыноктуң негелделери ёзугаар үлээрин чедип алыр.

Өнчү дугайында айтырыг [illegible] [illegible] [illegible] нептеттинип турар. Дээди Совет эт-хереги талазы-биле чамдык эргелерни хоойлужудуп бадылаар ужурлуг деп санап турар мен. Бир эвес күш-ажылчы коллективтер, кооперативтер болгаш арендаторлар өнчүге хамааржытыр боттарының эрттериниң бүдүрелгиг эвес болза, дүрген-не оларга алыр дээш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүдүрүлгелерге [illegible] ажылдаарынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-биле өйлешкир.

Үндүрүг онзагы чугула [illegible] [illegible] [illegible] политика аъш-дуга чедирериже болгаш бараанчар бүдүрериниге идиглиг болза эки. Үндүрүг телевизорниң хемчээлин оон хуузун улгаттырары-биле эвес, а бүдүрүлге хемчээлин өстүрериниң күсели-биле чедип алыр. Күрүне бай болгаш тудумна, үндүрүглер улам эвээш турар ужурлуг.

Налогтаашкыннарын эң эвээш кезии бюджет дамчыштыр хуваатпынар ужурлуг.

Өзүлдеп турар экономиктиг болуушкуннарга шыдашпайн бээрлерниң социал магадылалын хандырары чугула. Үлетпүрге аразында чижир чорук [illegible] чок калган таварылгада камгалал турарын болгаш мергежил талазы-биле белеткеди күрүне программазынга кирзе эки.

Хоорулал дүшкениниң дугайында хоойлу нететтинип турар, ол аразында маргылданып чижир тургулар «эрттеш» [illegible] [illegible] үглерниң эде тургустунарын база хурткаарын боттандырарынга аргазы бээр.

Рынок өртектеринче реформа эгежок чугула. Чүүдүн бараанчарга болгаш аъш-дуга чедирериниге өртектер өстүрери өртек доктаадырының системазын улам шиий хамыдыг, бараанчар чедишпезин недереди турар.

Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин чамдыкта болгаш үйдүрүг талазы-биле чаа ниитилелге үндезилеттинген турар ужурлуг. Чоон аймнаартер эвээш хемчээлдиг үндүрүглерниң кол ужур-утказы чүл дээрге, олар болза күрүне, кооператив, аренда өнчүлериниң янзы-бүрү хевирлеринге үндезилеп тургустунган бүдүрүлгелерни турзуугарынга идиглиг болур. Олар республикада бар чиг-этти херекгел продукциязы кылдыр ажылдап турар. Ону белеткеп турар бүдүрүлгелерден кирген орулганы бир-ле дугаарында кодээ Советтер ажыглаар, ол орулганы социал адырже угландырар ужурлуг.

Черге өнчү дугайында айтырыгны үе шиитпирлээр болгаш ону бойбазынардып турар кижиге черден алган орулганы бодун билир эргени тывар.

«Үстүнден айтыышкын бербес».

Тараачынны өөредир талазы-биле республика программалары херек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында даштыкы чурттар-биле [illegible] [illegible] [illegible]-биле [illegible] [illegible], бүдүрүлгелерниң [illegible] [illegible] [illegible] тургузар.

Республиканың кайгамчык чараш географтыг туружу байдалын ажыглаар, улустар аразында туризмни [illegible] организастаар. Оон кирген орулганы бирги ээлчегде аъш-чем продукцияларын бөлбаашкынын [illegible] болгаш [illegible] херек-херекселдер садып алырынга болгаш экология талазы-биле арыг, үлетпүрлүг сырьеге материал чыыгдан алыры болгаш [illegible] [illegible] хөгжүдеринге ажылдаар.

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР

Таңдыда «Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйының кол зоотехниги А. Н. Бангажаковка бистиң корреспондентивис ушурашкаш. оон-биле ол ажыл-агыйда кыштаглаашкынның канчаар эртип турарының дугайын сонуургаан.

— Ажыл-агыйыңарда кыштаглаашкынның эртип турарының дугайында чүнү чугаалап болур силер. ол ышкаш амгы байдал кандыгыл, Александр Никитич?

— Бисте ниитизи-биле 19600 хой, 2850 бода, 550 чылгы мал бар. Оон иштинде 8500 хой олдаар. Хойжулар өг-бүле болгаш аренда керээзи-биле ажылдап турар. Олар 30 кыштагда. Кодан бүрүзү кудуктарлыг. Кудуктарның чамдызында электри дузазы-биле суг чылыдар херекселдерни дерээн. Амдызында 7 кыштагда электри чырыы киирттинмээн. Чоокку үеде оларны электрижидери-биле хемчегни чорудуп турар. Эрткен чайын дөрт кыштагның чунар-бажыңнарының суугуларын, соңгаларының шилдерин болгаш ыяштарын оорлап аппарган. Кажааларны, бажыңнарны малчыннар боттары септээн. А суутулар кыдырары-биле чагыгны Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының септелге-тудуг эргелелинге киирерин диске, демир материалдары чок болганындан ону ойталаан. Амгы үеде кодаңнарда байдал эки. Автомагазин аалдарга чедип турар. Почта чедирилгели амдызында ажырбас. Хойнуң массалыг оолдаашкыны февральда эгелээр.

— Мал чемиңиң курлавырын кайы хирени белеткеп алган силер? Ол бүгү кыш таглаашкынны эрттиреринге, малдың кыш хүр ажарынга четчир бе?

— Мал чемиңиң курлавырлары [illegible] [illegible] [illegible]-биле [illegible] [illegible] 2000 тонна сиген, 1000 тонна концентрат, 5900 тонна [illegible], 1160 тонна [illegible] белеткеттинген. Бо бүгүнү [illegible] [illegible] бир малга [illegible] 14,9 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чарбаан.

— Фермаларда байдал-биле таныштырып көргүзер сен? Сүт-саан кандыгыл. ол ышкаш саанчылар, кадарчыларның ажылдаар, дыштанырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Сүтүг саар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] күүсет[illegible]. Бир [illegible] [illegible] 2400 литр сүт [illegible] турар. Оон [illegible] эрткен чылдың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 420 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — фермаларга [illegible] [illegible] [illegible] кадарчыларының кол [illegible]. Төп фермада колдуунда хүнажыннарны [illegible] кодан кылырыбиле белеткеп турар. Оларны [illegible] [illegible] [illegible] тааар чемгерип, төрүүр чоокшулай бергенде эмиглерин [illegible]-биле нугуп, массажтап турар соолзүредир тускай [illegible]-биле кылы бээр.

Олар төрүпкенде, хонуктада 20 литр чедир сүттү саап ап болур. Ол бүгүнү чедип алырда, чемгерилге-суггарылганы шын организастаар. Черле шагдан бээр аскерни [illegible], чем кылдыр [illegible] [illegible] [illegible]. Ону төрүүр, чаш бызаалыг [illegible] бээрге, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] сүтүүр болуру-да аажок [illegible]. [illegible] ажылдаар байдалын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Хайыр-Аксы бистиң тол фермада оларны ажылдын [illegible], аъш-чем [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангаш кижи бүрүзү [illegible] [illegible] [illegible]. аңаа [illegible] ап болур. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап турар.

— Мал ажылында кижилерниң эң харысаалгалыг үези кыштаглаашкын болгай. ону организастап эрттирериниң талазы-биле малчыннар ортузунда кандыг ажылдар чорул турарыл?

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол бүгүнү чедип алыры бистиң [illegible] [illegible].

Интервьюну Вячеслав МОНГУШ кылган

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА АКАДЕМИЯ

Бо чылдың январь айда Омск хоорайның күш-культура институдунга Сибирьниң олимпий академиязының (СОА) тургузукчу сессиязының хуралы болуп эрткен.

Ол сессияның [illegible] тос областың, [illegible] АССР-ниң болгаш [illegible] крайының төлээлери киришкен. Көрген 45 [illegible] лээлеп белен эвес айтырыгны шиитпирлээринге идепкейлиг киришкен.

Сессияга Сибирьниң олимпий академиязының структуразын, уставын болгаш 1990 чылга [illegible] планын чугаалажып көрген [illegible] [illegible]. [illegible] кежигүннериниң [illegible]. Ол үш кижиниң аразында Тываның төлээзи база бар.

СОА — ол [illegible] талазы-биле хөй-ниитиниң [illegible] организация. РСФСР-ниң бүгү-российжи олимпий комитединиң удурткалы-биле ажылдаар. СОА-ның моон соңгаар [illegible] дугайында чугаалажып [illegible]. Сибирьниң спортчуларының оттуруша хөй-ниити болгаш кижизидилге ажылдарын чорудар, [illegible] талазы-биле ажылдарын [illegible], ооң материал баазазын [illegible]. Бир эвес бо айтырыгларны шиитпирлээрин [illegible]. Тываның спортчуларының аңаа [illegible] бар. [illegible] хостуг хүлээп көрдүвүс.

СОА-ның [illegible] Омскиниң күш-культура институдунуң ректору В. Л. Майберг [illegible] педагогика эртемнериниң доктору Ю. П. Симаков соңгаан.

Херел-оол ООРЖАК.
Кызылдың [illegible] күш-культура [illegible], педагогика эртемнериниң кандидады.

АКШАЛАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

Алдан маадырлар тура халыышкынының дугайында кинону тургузуп, бүдүрерінге акша-хөреңги чедирери-биле Тыва киновидеокаттыраажынының коллективтери 142050 дугаарлыг агар санче 15 муң рубльди шилчиткен.

Чаа кинону тургузарынга улуг республиканың эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары, филармонияның болгаш театрның коллективтери база киришкен. Олар бир хүнүнүң шалыңын агар санче кииргеп. Ол ышкаш Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның организацияларының болгаш ажыл-агыйлары база тус-тузунда шилчилер болган.

Үстүнде агар санче акша шилчидери уламчылап турар. Ынчангаш чүгле күш-ажылчы коллективтер эвес, а тамааты кижи бүрүзү оңче 3—5 болгаш оон-даа хөй түңнүг акшаны шилчидип болур.

СЦЕНАРИЙЛЕРНИ ТУРГУСКАН

Национал байырлал — Шагаа февраль айның сөөлгү неделязында болур.

Аңаа уткуштур шагаа байырлалының ийи сценарийин республиканың эртем-методиктиг төвү белеткеп парлааш, районнарда культура [illegible] тараткан. Шагаа үезинде тыва оюннар дугайында [illegible] культура ажылдакчыларының хоочуну Иван Комбу, а [illegible] уткуурунуң шагаа сценарийин Чыльтым Чап бижээн.

Тыва улустуң чаңчылдарынга хамааржыр «[illegible]» байырлалының база [illegible] сценарийиниң материалдарын белеткээни-биле [illegible] методтуг чарган.

Сергей БАИР.

Кызыл хоорай.

ФЕВРАЛЬДА ГАСТРОЛЬДАР

Программазын чаартып алган коллектив — «Саян» ансамбль бо айда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Овур районнарже гастрольдаар.

Режиссёр-тургузукчу Каадыр-оол Сагды биле көргүзүг белеткекчизи, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Кужугет Хензиг-оол (цирк болгаш эстрада көргүзүглеринге), хөгжүм үделгезин ажылдап кылдыртыры-биле композитор Владимир Токаны чалап алгаш, «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүүнүң программазын чаартып эгелээн. Ук бөлүк февраль төнчүзүнде Якут, Бурят АССР-лерже аъттанып тар.

Ыры-хөгжүм ансамбли «Алиның» составы өскерилген, репертуары чаартынып турар.

Февральда Ростовтан, Москвадан аалчыларны манап турар бис. Уран-чечен сөс мастерлери артистер Р. Тюмечев, уран номчулгага Бүгү-россия конкурузунуң лауреады В. Завьялов, ол ышкаш Бүгү-делегейниң конкурстарының лауреады — скрипкачы М. Русин Тываның көрүкчүлеринге уран талантызын бараалгадыр.

Аалчылардан база бир солун чүүл — Казахтың күрүнениң Абай аттыг академиктиг опера болгаш балет театрының ыраажызы, республиканың улустуң артизи Гафиз Есимовтуң (баритон) аалдап кээр деп тураны. Ол ыраажыларның Барселонага (Испания) болуп эрткен Бүгү-делегейниң конкурузунуң, Бүгү-эвилелиниң болгаш республика конкурстарының лауреады. Ооң репертуарында — опералардан болгаш опереттелерден арийлер, орус болгаш казах композиторларының чогаалдары, орус база казах улустуң ырылары кирип турар.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Филармонияның хөгжүм редактору.

ӨӨРҮНЧҮГ БОЛДУ

Бо чылдың эгезинде телевизорга «Юрмала-90» деп дамчыдылганы сонуургап көрдүм. Дамчыдылгага бистиң [illegible] Борис Салчактың кижизиниң хөлчок сонуургадым. «Душ» деп ыры ырлады.

Ынчалза-даа шилип алган ырызының аялгазы дүрген, сөзү база билдинмес болганы арай-ла сеткилимге таарышпады ийин. Амгы үениң ырылары ындыг апарган чүве-дир ийин. Бир-тээ, ол хире улуг черге ырлаар, бүгү чуртка көстүр бараан болур кижи чараш, сөс, домаа билдингир, аялгазы аяннг ырыдан шилип алган турган болза аар деп дыка-ла күзедим.

Бүгү-эвилел чергелиг ыры конкурузунга аныяк артистерниң киржип тураны черле экии-дир. Оларга чедиишкиннерни күзевишаан, чараш ырыларын дыңнаксаар мен.

Сурун КАРА-САЛ.
Чолааты.

Чөөн-Хемчик район.

ҮНЕЛЕВЕС АРГА ЧОК

Аныяк эртемден Валентина Сюзюкейниң радиога, телевизорга дамчыдылгаларын дыңнап, республика солуннарынга-даа бижээн материалдарын номчуп, ооң тыва хөгжүм херекселдериниң талазы-биле эртемниг [illegible] ажылдарын сонуургап турар мен.

Ооң бижээни «Тыва хөгжүм херекселдери» деп номун хөлчок сонуургап номчудум. Ол номну номчуп турумда, чаш шаамның чылдагында ада-огбемниң ойнап чорааны эткир үннүг бызаанчызы, шелер-хомузу карааңга көстүп, оларның ыяңгылыг чараш үнү сеткил-сагышты доюлдуруп кээп болду.

Ол номда онзагай демдеглексеп каар чүүлүм — тыва хөгжүм херекселдерин тайылбырлап бижээш, чуруун чуруп көргүзүп кааны. Бистиң үевиниң чамдың 40—50 харлыг улуузу болгаш амгы үениң аныяк-өскени ол херекселдерин ылгап шыдавас боор чадавас. Национал хөгжүм херекселдериниң талазы-биле баштайгы эртем ажылы ол деп үнелээр мен.

Нина ОНДАР.

Кызыл хоорай.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРНЫ ИЛЕРЕДИР

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бо чылдың февраль 17-де тыва улустуң ырыларының «Декей-оо» аттыг байырлалы болур. Улусчу чогаадылгага болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнде килдис эргелекчизи Сергей Байыр-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Улустуң ырыларының «Декей-оо» деп байырлалының кол сорулгазы кандыг ирги?

— Улусчу чогаадылганың үжүк Бүгү-эвилел фестивальынга киириштир Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаадып улустуң тыва ырыларының күүседикчилериниң көрүлде-конкурузун эрттирер бис. Кол сорулга — ыры уран чүүлүн хөгжүдери, улустуң тыва ырыларын пропагандалаары болгаш аныяк күүседикчилерни илередип тывары.

— Ыры байырлалының киржикчилеринге хамааржыр чүнү чугаалап болур силер?

— Көрүлде-конкурска бот-тывынгыр 120 артист район бүрүзүнден киржир. Аңаа чаңгыстап, ийилеп, үштеп, дөрттеп болгаш ыры-хөгжүмнүг ансамбль болуп киржип болур. Бир районнда он чедир ыраажы киржир. Кижи бүрүзү ийи аңгы ырыны күүседип болур. Ол ышкаш бир чүүлгe сагыш салыр чүүл — хөгжүм-биле үделге. Тыва национал хөгжүм херекселдерин ажыглаары күзенчиг.

Ол ышкаш ыры байырлалынга киржип келген бот-тывынгыр артистерниң ийи-тег кааттаг [illegible].

— Түңнелде канчаап үндүрерил, жюри тургустунган бе?

— Ыры күүседикчилериниң байырлалын түңнеп тургаш, репертуарның уран-чечен болгаш утка-шынарлыг болурунче улуг кичээнгейни салыр бис. Ол ышкаш күүседикчиниң сцена культуразын, күүселдениң шынарын, ырының төөгүлүг үнезин барымдаалап көөр апаар. Тиилекчилерни дипломнар, хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаары көрдүнген.

Жюриниң даргазы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы болгаш артизи, композитор Ростислав Кенденбиль, ооң оралакчызы республиканың культура министриниң оралакчызы Лидия Борисова, а кежигүннери Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. А. Папов, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артистери К. Н. Мунзук, Н. Ө. Өлзей-оол болгаш өскелер-даа кирип турар. Ол ышкаш делегей конкурстарының лауреады, ыраажы С. Намчылак, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу И. Салчак база жюри кежигүннери. Ынчап кээрде жюри шыырак кижилерден тургустунган болгаш түңнел үндүрүп турда, улуг маргылдаа үнмес деп бодаар мен.

— Ыры байырлалының киржикчилери Кызылга качан чедип келир, ыраажыларның тускай даалгызы бар бе?

— Бисте бээ удур ыыткан даңзы чок. Районнарга болуп эрткен көрүлде-конкурстуң тиилекчилери келир. Олар Кызылга февраль 16-га чедип келир. Ыры көрүлде-конкурузун байырлалга байланта ажылдап бис. Көрүлдениң [illegible] тыва национал тептерниң көрүлдези база болур. Киржикчилерниң тыва шай манап турар. Ынчангаш район бүрүзүнден келген бот-тывынгыр артистерниң көрүлде-конкурска чедиишкиннинг болур. «Декей-оо» ыры байырлалынга идепкейлиг киржирин күзедим.

БАЗА БИР ЧАА ҮН

Республиканың херээжен чогаалчыларының санынга Ленинград хоорайда эмчилер билиин бедидер институттуң ординатуразында өөренип турар, моон мурнунда Мөңгүн-Тайга район эмнелгезинге узуткар эмчи болуп ажылдап турган Зоя Шомбуловна Донгак база кирип турар. Ол чоокта чаа шүлээлеп чораашт, редакцияга кээп, бөлүк шүлүктерин арттырып кагды. Оларда дараазында шүлүктерин силерге таныштырарыр-дыр бис.

БЕРГЕ ШЫЛГААЛДА

Эмчи эртем чедип аарда,
Эртемнерден — анатомия
Эн-не берге турганын ам
Элти бо-ла сактыр-дыр мен.
Кижиниң хөй сөөктериниң
Оңгак-дестээн өйдүктүрүп,
Он-он катап суйбап оргаш,
Химирениn адын сактыр.
Тыва, орус, латин дылга
Сөөктүң адын билбес болза,
Тывызыксыг башкы ынчан
Сөөлгү катап «өөрен»-не
дээр
Ылавылааш, кедизинде
Шылгалданы эртип алгаш,
«Шыдаптым!» деп
чоргааралдан
Ындынныг-ла апаар ийик
мен.

ДУН УРУГ

Аас-кежик идегели —
Айы келген бичии чаштың
Ава-биле хини тудуш
Алар өзүп мандывышаан.
Чаяганы кышкы бир хүн
Оорга биле ижин дүвү
Шактап аарып, ыстап-
шылап,
Олуртунмас болу берген
Ачтыы чаа-ла чиликте кирер
Аартыры намдай чоруй.
Тынарынга бачым турган
Дыңтыш хөрээ хозаш
кынган.
Харамдыгы турган не
Карактары чырый берген:
Чараш сынып чаптап орар
Чамында бо чаштыг болган

ЧАҢГЫС СӨС

Чаңгыс сөстен
Сагыш-сеткил,
Чараш чечек
Чайыглан дег.
Чалбыышталып
Чалгынналыр.
Чаңгыс сөстен
Сагыш-сеткил,
Чаа балыг
Саргааны дег.
Сарынналып
Саймаарап боор
Эшне-өөрге,
Эргимнинге
[illegible]
[illegible]
[illegible].
Өршээл диле!

ЫРЛАЖЫЫЛЫ

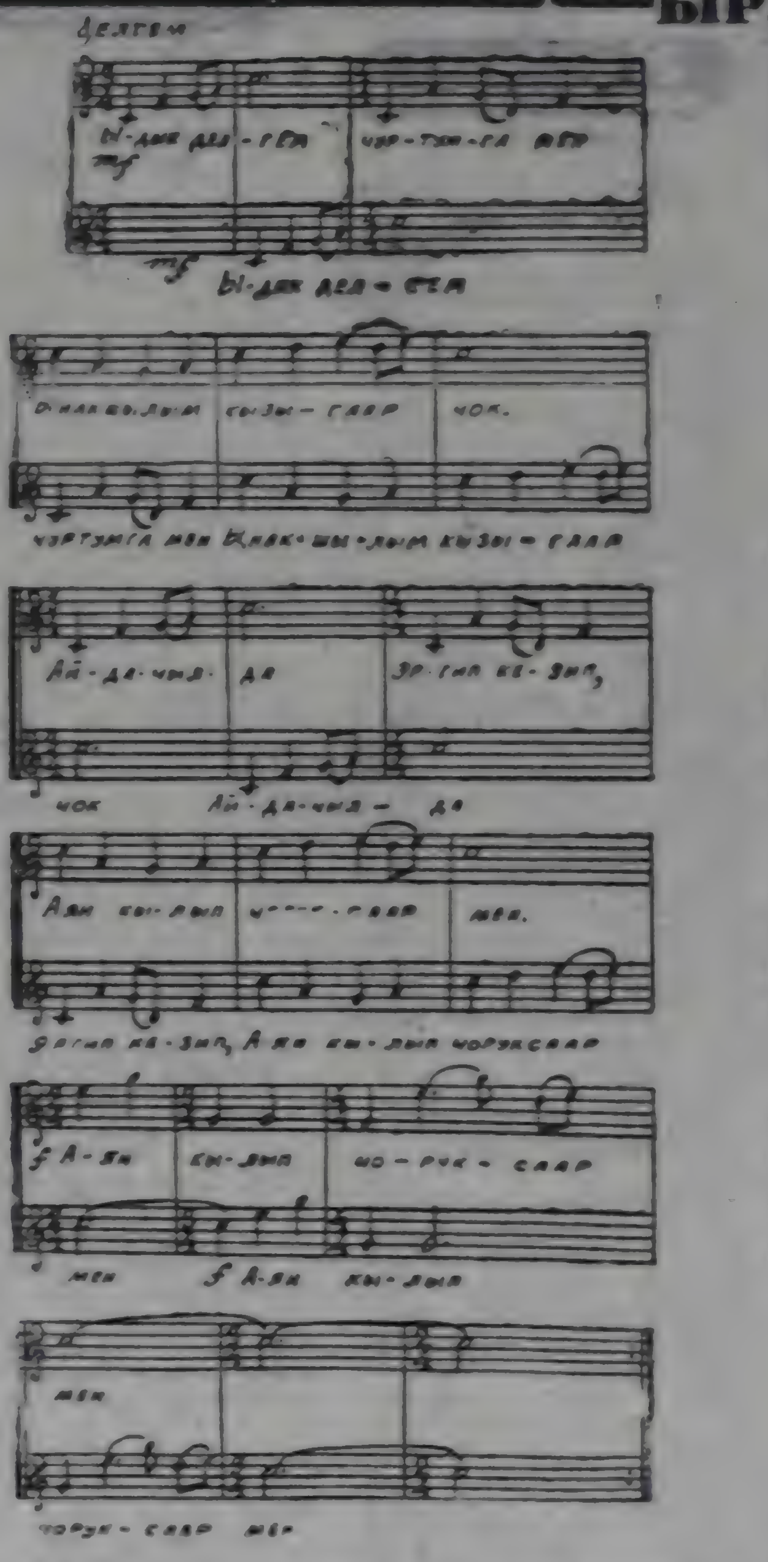

ЫНАК ЧУРТУМ

Аялгазы Д. ХҮРЕШ-ООЛДУУ.

Сөзү Д. ДЫРТЫКТЫЫ.

Ыдык делгем чуртумга мен
Ынакшылым кызыгаар чок.
Айда-чылда эргим кезиш,
Аян кылып чоруксаар мен.

Тараа, сиген, сүрүг малым,
Тайга-сында эртинезин
Санап, түңнеп бижип четпес,
Чалалгалыг эргим чуртум.

Өскен-төрээн оранымга
Өпейлеткен оглу болгаш
Өөрүшкү, чоргааралдың
Өндүр ырын бараалгаар
мен.

Болган таварылга

«МӨҢГҮЛЕККЕ»

Кызылдың «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга дүнеки ыржымны чап-чаа төрүттүнген чаш кижиниң алгызы үрепкен. Чанында өрээлдерде кожалар чүү болганын билбейн, девидеп маңнап-ла турганнар. Аалчылар бажыңының ажылдакчылары ындыг таварылга болганын шуут билбес.

Февральдың 2-де, дүнекиниң 00.20 шак турда, 520 дугаар өрээлден медээ келген.

Л. С.-тиң эъди аараан. Дүрген дуза чедирер машинаны долгаарын дилээнивер.

— 03 бе?

— Ийе.

— «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынче далажыңар! Бир херээжен кижиниң эъди аараан — деп, Алла Васильевна долгаан.

Ол дүне ажылдап турган дежурныйлар ыңай-бээр маңнажып эгелээн. Бирги каъттан Нина Федоровна Хморенко беш дугаар каътка чедип маңнап үне бергенин безин эскербээн. Чүс килограмм хире кижиниң кодурлуп үнер деп чүвезин бодап көрүнер даан. Кайы хире берге-дир. Пат боорда чорааш үнүп кээрге, чаш кижи ыглап чыткан.

Халыышаан баргаш аржыылга ораай тудунган. Ол аразында Алла Васильевна Логвиненко хинин кескен. Нина Федоровна Хморенко чылыг сугга чуп эгелээн. Любовь Матвеевна Осипенко биле Тамара Александровна Пусть тазка сут кудуп чыткаш, топ алганнар.

Кадайлар девидеп маңнажып турда,

ТӨРҮТТҮНГЕН...

«Дүрген дуза чедирер» машина бо келген. Эмчи кирип кээрге, хамык чүве шагда-ла болу берген болган.

— Бо назынымда кижи божудуп, хин кезип чорбаан мен. Бир-ле дугаар мындыг таварылганы көрдүм. Канчаар кесскенимни безин эскербедим. Карп угаап-биле кылдым. Чаш кижиниң көрүүмге, дораан-на шимчеп эгелээн. Өөрүүрүм аажок болду. Бо аалчылар бажыңында чеди чыл ажылдап тур мен. Ындыг чүве черле болбаан — деп, А. В. Логвиненко өөрүшкүлүг чугаалап орду.

— Ындыг таварылга черле турбаан. Мен бо черде сес чыл ажылдап келдим — деп, Т. А. Пусть уламчылады.

— Аржыыл-биле холун ораап алгаш, чылыг суг-биле чуп турумда-ла, солагай талакы холун ушта соп эккелген. Кончуг шыырак хире болур кижи чорду. Ооң адын Тиилелге деп адап алза — дээш, беш уруглары ның иези Н. Ф. Хморенко каттырып-каттырып чугаалаар болду.

Чаа төрүттүнген тыва чаштың хинин кескен иези А. В. Логвиненко болган. Чашты хүлээп алган кижилер украиннер. Украин улус-биле тывалар чүгле дайынга эвес, а тайбың үеде безин дузалажып, камгалажып чоруур-дур бис. Ылап интернационалчы деп чүве ол-дур ийин.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

СЕТКИЛДИҢ КЫВЫСКЫЗЫ

«Ис чок оруктар» деп барымдаалыг тоожудан

...1967 чылдың күзү чүве. Кызылдың № 2 школазынга өөренип турган мен. «Ала-боралым» шүлүк шорбалап эгелээн үем база ол. Ынчалза-даа чаш кижиниң шүлүктеринде кем бар эвес, көргенин, билгенин дүжүрүп бижип каар, кээргенчиг болган. Ынакшыл, күштүг сеткил хөлзээшкинин деп-даа чүве орта билбес, эскерзедаа дамчыдып билбес, сөс чегей. «Сайлык», «Койгун», «Кожер-оол», «Чадаг-терге» деп шүлүктерим аттары-ла боттарын тайылбырлап турар ышкажыл. Ол шүлүктер соонда барып «Улуг-Хем» альманахка үнгүлээн харын. Ургулар шүлүктеримдир ийин але. Школада база өөренип турар апарган чорду ийин.

Ынчан-на сеткилим хаяызында кандыгбир «күштүг», «бедик» тургузуглуг, «шынгыы» чогаалдан бижизимзе деп бардамнап күзеп турган мен. Ону боттандырары кайы хире берге дээрзин угаар мен. Аңаа хөй билиглер дуржулга херек. Ынчангаш өөренип болурунга чегенип, чалданып турдум. Оттуп ышкаш кайы хире хөй сеткил-сагыш уярлы дүлгээзиннер, аарышкылап, өлзээшкиннер чаш чүректи оя чивес деп? А ол чокта — шүлүк чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, сеткил-сагышка поэзияны хөөнүнде, кыпсып бээр — кывыскызы херек. Маңаа кандыгбир кижи, болуушкун илит салдап берип болур.

Мээң ындыг таварылга улаштаанда чедип келген. Бир-ле кежээ школавысче Ленинградтың театр институдунуң практикант студентивис концерт көргүскен. Баштай эртеним, ооң соонда резиттеп бодаан бис театр — кино эвес, ынчап ойнаар деп. Ынчалзадаа [illegible] башкывыс Зоя Михайловна бистиң кылыктывысты [illegible]. Школаның тоолдаар залы — шыгырт. Артистер ойнап эгелээн. Ам көрүмче Кадыр-оол, Саглы Люндуп Солун-оол, Мария Солун-оол (ооң ам бистиң аравыста чогу хамнан[illegible]). Роза Чооду (Серен-оолдугулдар-дыр ийин бо). Ынчан Дарый артисти дыка-ла чараштындыр мен ийин. Олар ниң ам бүгү Тыва билир, шуугу алдарлыг, мергежилдиг артистер апарган. Оларның шүлүктүзүн ажылын үнелээр, хүндүлээр, ынак кижи-дир мен. Кымның кандыг рольду, кажан, канчаар ойнааның безин билир мен. Театрның чаңгыс даа премьеразын эрттирбээн боор мен деп бичии мактанып каайн...

Ийет, 1967 чыл. Орай күс. № 2 школаның хуралдаар залы. Практикант артистер дыка-ла солун, оюн ойнап, ырлажып турдулар. Алыш часкаашкынналды, [illegible]. Ынчалза-даа удааанда үш чүс ажыг өөреникчи демдегтен тынмайн барган дег. [illegible]. Шала дээлаксымаар, тыпыч мага-боттуг, шыңгыы болгаш чайгамчык эрзиг, чараш ааныг, кып турар дег чиңгис кылан карактарлыг артист үнүп келгеш Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгезин» номчуй берди. Ооң кедергей кылан кара, согун дег шиш баштыг «стиль» дээр майыктаарын сонуургап көрүп олур мен. Эгезинде сонуургаваан мен «Саны-Мөгени» кым номчуваан боор. Ынчалза-даа улаштаанда кижиниң улгадып, артистиң үнүнүң сеглеп четпес [illegible] сеткилимге [illegible] мегүлеп чагыптыг аргатаан Мен болзашымза ам-дыгдаа тээп ындыг күштүг [illegible] таварышпаан чүве мен. Аңа ыннап сеткилимни ол баштайгы ынан кайгезиңи оттуп келген чүвеге [illegible] чоруурум ол ирги бе?

Канчаар-даа түттүнгем [illegible] харам чылдаа боттарын-ла ага берген. Тыныжым тыпшып [illegible] [illegible] кара чүве туруп кап

Мээң мурнумда артист эвес, а Саны-Мөге боду турган [illegible]. Карам чамын чаңымда эштеримден [illegible], донгайып алгаш, [illegible] «Саңап көрүнер. [illegible]. Мени бөгүн [illegible]» деп боданып, [illegible], диштерим ызырнып олур мен. Карам чивеңнедиримге, чажы кургавас. Чодуптайн дээримге, эскертине бээр. Улуска кошпак, багайым көргүзер эвес мен. Үне маңнай бээр дээримге, эжикти Зоя Михайловна дуй туруп алган.

Оон карам тыпкан көрүп олурарымга, чанымда эштерим база шыжүгейнчип олурар дивес силер бе. Ынчан харын донгайып алгаш, [illegible].

Артист номчуп доозуп [illegible] соонда, зал [illegible] жым хевээр турган. Оон [illegible] [illegible]. Ол мөгейбеш, [illegible] кире бээрге-даа, чеже-даа катап чалап, номчуттувус... Ону дүүн чаа-ла болган дег сактып чор мен. Ол кайгамчык салым-чаяанныг артистиң ады — Хертек Ширинин-оол!

Ол үеден бээр бодум хуумда шүлүктерни, шүлүглелдерни, [illegible], чечен чугааларны, памфлеттерни эвээш эвести бижидим. Маңаа бичии чажылым ажыдыптайн: шүлүүм бижип алгаш, ону иштимде Ширинин-оолдуң үнү-биле [illegible] боор мен. Таарыжыр болза, экии ол. Ооң үнү бүгү-ле мээң бижээн ажылдарымда сиңип калган [illegible] болза, [illegible] болбас боор. Мээң сеткилимде поэзияның чулазын кывыскылаан кижилерниң [illegible] ол ийин.

Москвага, Ленинградка, Воронежке, Ярославльга, Бакуга, Алма-Атага, Улан-Удэге, Барнаулга дээш өске-даа хоорайларның театрларынга шиилерни көрүп чордум. Ат-сураглыг актёрларның оюнун көрүп, мага хаңган мен. Ылаңгыя Москвага театрдан холдуг үнмес, бар-ла артык акшам ыяар чарыыр турдум. Чамдык театрларның швейцарлары мени таныыр, халас-на-даа кииргилер. Ону ангыглап, өөм эзин-даа, [illegible] халаса киирип турдум. Чүдек чүве-дир ийин. Ынчалза-даа, ам канчаар, студент, ийи-үш ажы-төлдүг кижиге Москваның театрларының өртээ «аарышкылыг».

Меңээ бүзүреп боор силер, Хертек Ширинин-оолду кандыг-даа «улуг» актёрдан дора эвес деп санаар мен. Ооң актёр амылдызы ол хире улуг, ханы-дыр. Бис, тывалар, чамдыкта алдынны холадан ылгап билбес-тир бис ийин. Тывавыста ол хире чергелиг актёр барын амдаа [illegible] эскербээн бис. А Улан-Удэде азы Алма-Атада ол-ла чергениң, харын оон куду-даа ажылдаар актёрлары улустуң артистери деп аттыг боор чораан. Бисте Ширинин-оолдуң бары — бир ээде, чоргааранчыг, ийиде, коргунчуг-дур. Чүл дээрге, Ширинин-оол бодунуң бүгү-ле чаагай актёр шынгырларын көргүзүп шыдаваан. Аңаа өзүлүг улуг роль таваржып бе? Маңаашкын, дилээшкин — аарбэрге болгай. Аңаа чергелештир таптаашкын үениң бюрократсыг чаңчылдары, эреңгейлээшкин: актёрлар, режиссёрлар, администрация аразында чөрүлээшкиннер — ол бүгү ыяп чүүлге, чогаадыкчы салымчааңга кайы хире хирлиг бижээр шаптыктыг деп?

Чок, ол меңээ ол бүгүнүң дугайында чүнү-даа ыттаваан. Бис таптыг хөөрежип-даа көрбээн бис. Ол чаргы-чаалы кылыр хенну чок, чоргаар, чедер кижи чорду. Ол-даа харын дириг кижиниң чаңы, сеткили-чүл Ширинин-оол кандыг болгуру, ынчаар хүлээп көрүп, билип, үнелээр ужурлуг бис. Ону «томаартыр», «адехере тыртар» деп кордаан-даа херээ чок...

«Хайыраан баттү» катап тургузуга эгелей бергени өөрүнчүг-дүр. Мен оон үш-дүрт-даа вариантыларын көрген мен. Хам-оолду кымдаа Кок-оол дег ойнай албас. Калдайны кым-даа Екатерина Кенденбиль дег ойнап шыдавас. Караны — Кара-кыс Мунзук мөңге диригжидип каан. Ол ам — классика-дыр, эталон. Ол — маргыш чок!

А Кенден-Хууракты — амдызында Ширинин-оол дег кым-даа ойнаваан. Чүге дээрге, Ширинин-оолдуң Кенден-Хуураа — чүгле аңгы дайзыны, бай, дүжүмет эвес. Шаанда, хувискаалчы [illegible] үезинде, Кенден-Хууракты оваар хевирин көргүзери бедүүн, бөлен турган: кээргел чок, дүржок, дайзын, маңгыс — бо-ла! А Ширинин-оол ону амгы үениң психологтуг медерел билиишкини-биле чаартып ойнап, көңгүс өске Кенден-Хууракты көргүзүп шыдаан. Кенден-Хуурак — чүнү мурнай кижи болгай! Ол чеже-даа бай болза — Карага ынак кижи-дир. Ол үениң байдалын бодап көрүңерем. Бай кижи, ядыы кыс, ынакшыл, өскерлиишкин... Ам безин харыызы чок ынакшыл кайы хире аар уржуктарга чедирип болур ийик. Маңаа аңгы демисели чокка-ла — өскүстер, өлүм-чидим, хай-халап үнгүп болур. Ол шагда шуптула байлар ылап-ла ядыы кыстарны калдайланып ап турган дээр болза, бүзүревес мен. Харын ызыгуур тан бай кижи ылап-ла ызыгууртан уктуг кижи-биле кудалажыксаар турган эвес бе? Бо шиизде дыка нарын психологтуг байдалдар бар-дыр ийин. Амгы көрүкчү бодун Кенден-Хууракта орнунга кылдыр болап, шенеп көрзүн. Бир эвес Кара алдагы болза, кандыг турган деп?

А Седип — чүге ынак эжин көре тура-ла, өске кижиге берипкенил? Мында база-ла логика эвээш апаар-дыр.

Драматург В. Кок-оолдуң бо чогаалдыг шиизинге хамааржыр тывзү [illegible] маргыжып болур. Маңаа Кенден-Хууракты [illegible] «аңгы дайзыны» деп таптаан хевир-майыктан үстүнүп, кижилерниң ниити сеткил тургузуунга, психологтуг байдалдарынга чоокшулаштыр ойнаарын бир-ле дугаарында Хертек Ширинин-оол шенээн деп бодаар мен. Аңаа ынчаңгы режиссёр Петренко (кужур чок апарган) база элээн салдарлыг болган боор. Шынап-ла харын, Гамлет база-ла ызыгууртан, бай кижи болгай але...

Ширинин-оолдуң Кенден-Хуурааның сценага кестүп келгени, ыыт чок казак турары безин дыка хөйнү чугаалап, төөгүп, сеткил-чүрээ доюлган дег. Мында Кенден-Хуурак чүгле «[illegible] бай» эвес, а өзү-баарын ажындадыр хүннеп турар ынак эр. Караның ашаа кылдыр кестүр. Кенден-Хуурак кестүп кээрге, көрүкчүлер безин ылым-чылым апаар ийик. Ооң көрүжү безин эът-кежи соолаңнадыптар аан. Ындыг Кенден-Хуурак — тергиин диним, ханы утаап-бодаан тывыышкын апарган.

Ширинин-оол ышкаш актёрларны «дилээшкиннинг» деп адаар. Олар доктаай берген, «турум» дээр актёрларга көөрде үргүлчү-ле чаа овур-хевирлерни, билиишкиннерни, философчу тургузугларны тып турарлар. Олар чокта — театр чок. Бисте улуг актёр Хертек Өлбезекович Ширинин-оол бар дээш дыка өөрүп, чаа-чаа тывыышкыннарын магадап эскерер кижи-дир мен. Аңаа улуг-улуг чедиишкиннерни, чогаадыкчы тывыышкыннарны күзедим.

Игорь ИРГИТ,
Литератор

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 8.55 Фигуралыг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглер чуңгулаашкыннар. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино дужуналы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 Н. Метнер. Концерт. 13.00—13.30 «Кижиге дээвиярниң херээ чүл». Барымдаалыг фильм. 15.30 «Адазының херээниң изин». 16.05 Барымдаалыг фильм. 16.25 Уругларга дамчыдылга. 17.25 Дешпилге. Информация. Реклама. 17.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.00 Фигуралыг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглер чуңгулаашкыннар. 18.30 «Үе». 19.00 Фигуралыг чуңгулаашкынның уламчызы. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. «Евгений Онегин». Фильм-шии. 00.10. 01.00 «Бистиң ореерибис». «Гжель деп чүл ол?».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. Декабристерниң тура халышкыны. 9.05 Итали дыл. 10.05 Өг-бүле академиязы. 10.35; 11.45 Биология. 7 класс. Мөөгүлер. 10.55 Уруглар сеансызы. «Сыгдыстыгаш». Школачыларга эртем-тайылбырлыг журнал. 12.05—13.35 «Човулаңның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Стефания Станютаның дугайында фильм-концерт. 18.15 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Хүлүмзүрүг». Уругларга дамчыдылга. Тураң хоорайның бот-тывынгыр уруглар театрының шиизи. 19.30 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «[illegible]». 20.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.00 Чиик атлетика. ССРЭ чемпионады. 21.50—22.55 «Оожум истелге». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Мустай Карим. 19.50 «Пламя» ансамбльдиң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 21.00 «Вулканнар чуртунче ногаан попугай далеп». Телефильм.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Васька». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 «Бистиң өрелерибис». «Гжель деп чүл ол!». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Аайы тывылбас Галимзянов». Барымдаалыг фильм. 16.25 Ф. Шуберт. Концерт. 16.55 «Кайгамчыктыг ортулуктар». Чаа Зеландия дугайында. 17.55 «Экии, музыка!». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аңныктар мезээчизи» 19.40 Мультфильм. 20.00 «9-кү студия». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 — 23.50 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң үрезин чокка өзүп кевүдээри. 10.55 Эрудиттер. Дамчыдылга. 12.00 «Човулаңның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.45 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Б. Барток. Концерт. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Ачы-буян». «Кеземче хроникасы». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар, реклама. «Декей-оо». Тыва улустуң ырларының байырлалынга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кедээниң амыдыралы». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис».

МОСКВАДАН

21.30. — 22.40 «Өлүрүнге чедир чеди шак». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (хөгжүм) ойнаар. 19.10 Таджик ССР-ниң Күрт-телерадиозу. «Рогун — амыдыралдарынга эрге». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Россияның карманы». Телефильм. Нижегородская ярмарканың төөгүзүнүң дугайында. 20.35 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң үевистиң хөгжүмчүлери. Пианист Н. Штаркман.

Среда

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, музыка!». 9.05 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 — 13.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри Ланка). 15.30 Телефильм. 16.00 В. Кандинскийниң делгелгезинде. 17.00 Бүгү үелерниң музыказы. И.-С. Бах. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Делегей судалы — 90». Бис болгаш экономика. 19.50 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Каткы бажы каткан эвес». 23.35—00.25 «Авамның холдарын сактыр-дыр мен». Барымдаалыг телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45; 9.35 Физика. 9 класс. Н. Е. Жуковский база ооң ажылдары. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский — «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Бистиң садывыс. 13.05 — 13.15 «Човуланның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу «Мээң черим. Мээң чонум хеми». 18.00 «Карак чивеш аразы болгаш үе» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Ачы-дуза чедирилгезиниң албан черлери». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Овур-хевир». Уран-чечен публицистиг видеоканал. 21.05 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.15 Телефильм. 21.30 «Амуланга». Уран-чечен фильм. 22.45 Улусчу аялгалар. 23.00 — 00.45 Баскетбол. Р. Корачының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Босна». (Югославия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Телефильмнер. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Чоруу чогуңгур Новиков». Телефильм. 20.35—21.15 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң үевистиң хөгжүмчүлери».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Левша» ансамбльдиң концерти. 8.55 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-3 сериалары. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Барымдаалыг фильмнер. «Чээн форт». «Прохоровка чоогунда шак». 16.20 Музыка эртинези. Г. Свиридов — «Пушкинниң веногу». Инниги ырыга концерт. 17.10 Барымдаалыг телефильмнер. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 19.40 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «7 Симеоннар чурттап чораан» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — 00.15 Балет, балет.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Ильменск заповедникче аянчылык. 9.05 Испан дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Балыктарыг аң-араатан база чүтле олар эвес...» 12.05 «Човуланның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.35—14.05 Ритмниг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.40 Телефильм. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Шагаан-арыг-жышаар чүге дочуп турары!». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Декей-оо».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хол бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва облазы) — «Мавсичено» (Италия). 21.00 А. Шнитке. Концерт. 21.30 — 22.55 «Фруза». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанниковтуң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 Туркменияның хөгжүмнүг аас чогаалы. 10.45 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 11.30 «Чуртта, Чер!». 12.30— 13.00 «Үе». 15.30 «Үш кооперативке соната». Грузияның кооперативтериниң дугайында барымдаалыг телефильм. 15.55 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң танцы болгаш ыры ансамбльдиниң концерти. 16.40 «Чазылдырыышкын 5 шакта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философчу беседалар. Орус философия болган амгы үе. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 19.45 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.35 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачының концерти.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кыш-кы күш-ажыл. 9.05 Англи дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.10 «Човуланның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аңныктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30— 23.35 «Дүн ортузунда белек». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Латвияның Күртелерадиозу. «Үс ажылдың аддын үндезинин». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Фильм-концерт. 9.25 Бистиң садывыс. 9.55 «Кижи институду». 10.55 «Дириг амытаннар оранында». 11.55 «Борис Пастернак». Төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Үе бисти шилип алган». 1-2 сериялары. 15.20 «Таиланд: чаңчылдар болгаш амгы үе». 15.50 Өг-бүле экраны. «Француз дыл шиглээлдери». Уран-чечен телефильм. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 «Миллионну кайгап оорлаптарыл». Уран-чечен фильм. (АКШ). 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Телекөрүкчүнүң спутниги. 21.45 «Ырлажыылынар, ееңнуктер». 23.40— 00.35 С. Лем — «Бутерброд». Телешии.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бирги рейс». Уран-чечен телефильм. 9.30 Мультфильмнер. 9.50 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.55 «Юрмала-90». 12.15 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Крылья Советов». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Чээн Сибирь». Киножурнал. 17.10 Дешпилге. Информация. Реклама. 17.40 «Мен эмчи мен». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 21.00 «Виват, Россия». «Нева хемчиниң орфейлери». 21.40 «Таанда, ол-ла Татьяна бе?» Барымдаалыг телефильм. 22.40 «Диваа сылдыстары». Д. Браун база О. Лундстремге удурткан оркестр. 23.50 «Дүнеки сеанс». «Ынакшыл дугайында баллада». Киноконцерт. 00.20—01.50 «Алдын аңнарның чыскаалы». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Адачуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиниң программа. 11.30 «Аңчорукчулар клуву». 12.30 «Музыкалыг киоск». 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Үе бисти шилип алган». 3-кү сериязы. 14.05 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». деп фотоконкурс. 14.10 «Кадыкшыл». 14.55 «Баллада». Фильм-концерт. 15.45 «Көдээден дамчыдылга». 16.45 «Ырны сактып ал». Улуг кижилерге база уругларга. 17.00 Уругларга информастыг-публицистиг программа «Марафон-15». 18.30 «Бо бүгү мээңиң эвес». Барымдаалыг фильм. 19.00 «Россия Версальда». Концерт программазы. 19.55 «Удур туруушкун». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар» 22.15 П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары. Симфония № 4. 23.10—01.00 «Оларны Юрмала илереткен». Хөгжүмнүг программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 «Мордасова ырлап турда». Фильм-концерт. 9.10 «Бистиң дүвүрелдиг чери» деп бөлүктен телефильм. Воронеж облазында арыг дугайында. 9.40 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.45 «Контакт». Телеочерк. 11.30 «Аңчорукчулар клуву». 12.30 Мультфильм. 12.45 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. В. Смольский. «Шаандакы легенда». Фильм-опера. 14.30 Видеоканал. «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «7 хонук». 22.00 — 00.15 «Киносерпантин». «Гангстерлер — өскээр ойнаар». «Деррик» сериядан уран-чечен телефильм. (ГФР.).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ТЫВА ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬДА РЕПЕРТУАРЫ

Февраль 2-де. М. Салтыков-Щедрин. «Хөлегелер» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 4-те. Тоол «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

Б. Бомарше «Фигарону кадайландыры» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 9-та. А. Емельянов. «Чурттангадан ойталавас сен» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 10-да. Салтыков-Щедрин. «Хөлегелер» (орус бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 11-де. Тоол. «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

Февраль 14-те. Ч. Ондар. «Ханныг истер» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 17-де. С. Фельшман. «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаа». (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 18-те. Н. Гернет. «Аладдинниң илбилиг дээви» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 18-те. У. Шекспир. «Он ийиниң дүнези» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 23-те. Ч. Ондар. «Ханныг истер» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 25-те. Г. Канчели. «Хануманың төредиглери» (тыва бөлүк). Эгелээри 18.30 шакта.

Февраль 27-де. Бенефис «Донна Люция» Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Б. Монгуш. Эгелээри 18.30 шакта.

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта **№ 4 профтехучилищеге ук өөредилге черинниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскаатказ юбилейжи байырлыг хурал болур.** Училищени дооскаңнарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищениң байырлалынга киржиринге чалап тур бис.

Бистиң адресивис: Калинин кудумчузу 1.

• • •

Февраль 4-те 14 шакта Политиктиг чырыдылга бажыңынга **«Ажыл-агый механизмин болгаш экономиканы эргелеп башкарарын эде тургузары»** деп темага лекция болур. Лектор — экономика эртемнериниң кандидады, Новосибирскиниң улус ажыл-агый институдунуң башкызы **А. И. КРОПАЧЕВ.**

«Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар чери.

• • •

Тываның «Орбита — сервис» деп техниктиг төвү Кызыл районунуң чурттакчыларының радиотелеаппаратураларын бажыңнарынга барып септеп берип турарын чарлап тур. Чагыг-ны № 3-29-69 телефон дамчыштыр кылыр азы Бухтуев кудумчузунда 3 дугаарлыг бажыңче чоруур. Чагыгда ат-сывын, адресин ылап айыткаш, телевизорнуң чүзү канчап барганын (өңнүгбе, шуут чырывас чүү чок) бижиир каар.

Үнүүшкүннүң графиги

Суугаа, Элдиг-Аксы — айның бирги, үшкү вторниктери.

Бай-Хөл, Тарлаг Хая — айның бирги, үшкү средалары.

Черби, Кара Хаак — айның бирги, үшкү четвергтери.

Кур-Чер, Шамбалыг — айның бирги, үшкү пятницалары.

Тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын күүседир ыраажыларның көрүлде-конкурузун Кызыл хоорайның культура килдизи бо чылдың **февраль 10-да 12 шакта «Тыва тудуг» каттыжыышкынының Кызыл-Буланыңга эрттирер.**

Ырлажылар, үш кижи составтыг ыраажылар ыраажылар ансамбльдери көрүлде-конкурска киржир. Бөлүк киржикчилер саны 10 кижиден хөй болбас.

Программага ийи ырыны хемчилге-солун ырлар күүседир.

Даараазында адрести бараар чагыгларны хоорайкүүсекомунуң культура килдизинде хүлээп ап турар **Кызыл партизан кудумчузу, бажың № 11, телефону 3-43-21.**

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы чурттуң техниктиг дээди өөредилге черлеринге киреринге белеткенир кижилерни болгаш бот-өөредилгелиг 6 ай хуусаалыг курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин чарлап тур.

6 ай хуусаалыг кежээки курстарга өөренгени дээш 55 рубльди, бот-өөредилгелиг, хынал-тайылбырлыг курстарга — 45 рубльди, таайылбыр чок курстарга 15 рубльди төлээр.

Билдириишкинни филиалдың директорунуң адынга бижиир болгаш өөредилгениң өртек-хөлезиниң институттуң налогарынче төлээниниң азы № 141307 агар саңче киирчиткениниң дугайында квитанцияны эккээр.

Өөредилге бо чылдың январь 2-де эгелээн.

Филиалдың адреси: 667001. Кызыл хоорай. Рабочая кудумчузу 4, кабинет 405.

ЧАЛАДЫВЫС

1990 чылдың январь 29-та А. П. Чеховтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 130 чыл оюн демдеглеп эрттирген Чамдык кижилер ооң чогаалдарынга ынак болгаш кезээде «орууму айтыкчызы» деп чоруур. Бистиң библиотекавыс база ооң адын эдилээн Антон Павлович «мээң чогаалдарымны чеди чыл улуг-ла дизе, чеди чартык чыл номчааш, ооң соонда уттуптарлар ыйнаан» деп чугаалап чораан.

Чон ооң чогаалдарынга ынак болгаш бөгүнге чедир номчуп келген.

Чеховтуң дугайында, ооң чогаадыкчы чоруун, амыдыралын билип алыры-биле бистиң библиотекавыста бар номнарны делгээн бис. Чеховтуң чогаалдарының идейлиг утказын, чогаадыкчы чоруун хөйү-биле билип алыр дизе, ооң допчу намдарындан эгелээш хандыр өөренир, амыдыралга херек чүүлдерни ооң билип ап болур.

Ооң чогаалдарын номчуп ора ниитилелге кижиниң ажык дузазын, культурлуг аажы-чаңын хөйү-биле сактып алып Чехов ам-даа бистиң-биле кады чурттап чоруур. Чехов-биле таныжарынче чаладывыс.

Эмилия ХОВАЛЫГ.
Библиотекарь.
Кызыл хоорай.

«Америкада оочур чок дижир». (Москвага оочурларның бирээзинге дыңналган чугаадан)

БАЗА КАТАП ООЧУР ДУГАЙЫНДА, БО УДААДА — АМЕРИКАДА

Ийет, Америкада оочурлар база бар. Ынчалзажок олар бистиинге көңгүс домейлешпес болбайн аан. Бирээде, иткилежир, бар шаа-биле мурнун былаажыр, хөрээн мурнадыр, дүржоктаныр чоруктар ында чок. Оочурда турар кижилерниң аразы чартык метр хире хос болур. Чурум үрээр чорук оочурда кымның-даа бажынга кирбес. Бир эвес хай бооп, чурум үрээшкини болур болза (колдуунда-ла даштыкы кижилер багай чаның бо-ла көргүзе бээр) оочурга турган улус аажок хөлзей бээрге, чурум үрекчизин садыгжы-даа, банкының албан-хаакчызы-даа садыглаттырбайн баар. Аргажок аларган таварылгала шагдаа кыйгыртыр, чурум үрекчизин кудумчуже ол анаа-ла үндүрүп каар ийикпе, торгаашкын-биле коргудуп чорудуптар.

Америк улуг хоорайларның чурттакчылары оочурларга ур турар ужурга база таваржып турар. АКШ-тың эң улуг хоорайы боор Нью-Йорктуң чурттакчыларының оочурларга хилинчектенип турарынче «Нью-Йорк таймс» солун кичээңгей салбайн баар арга чок болган, ол улуг солун чоокта чаа редакция чүүлүнге мынча деп бижээн: «Нью-Йорукчулар оочурларга хөй-ле үе-шакты чидирип турар-дыр, өске хоорайларда американнарга бодаарга, олардан-даа артык үе-шакты чидирип турар ышкаш. Олар автобустарже кирерде, демир-орук билеттери садып алырда, театрларда туалеттерже кирерде, метроже жетоннар алырда, лотерея билеттери садар дээнде, концерт-спорт комплекизинге бүгү-ле көргүзүглерже, а ол ышкаш кафеден эртен чемненирде олар оочурлап алган тургулаар-дыр». Шыны-биле алырга американнарның мындыг онзагай чоруун солун эскерип бижээн: оларга бирги черге ниң эргежок чугула хире эвес чүүлдери дээш олар ийигде-даа, соокта-даа шак-шагы-биле оочурга турарынга белеңнер. Ол дээрге солун кино көргүзүп турар кинотеатрже оочур-даа бооп болур. Бир ай эрте бээрге, ону көөр кижи чок апаар, а чартык чыл эртерге, видеокассета кылдыр ону магазин бүрүзүнге сада бээр. Хөй-хөй американнар боттарының чаңчыкканы-биле бүгү-ле чүвеге, харын оочурга безин бир дутаар болурун күзээрлер деп, «Нью-Йорк таймс» солун ындыг түңнелге келген.

«Шереметьево-2»-ге улуг оочур дээш бистиң улус чоптуу-биле чемелеп турар. Ынчалзажок эртен чылын Нью-Йоркта Джон Кеннеди аттыг делегей аэропортунга мээң эскерген чүүлүм бистиң корум-чурумувустан шуут дора чорду. Нью-Йоркка ажылдаары-биле чедип келген корреспондентиниң өг-бүлезин манап турган бис. Каайлы черниң залындан кижилер үзүк-соксаал чок шуужуп үнүп-ле тур. А самолёт шагда-ла хонуптукан болзажок. Бистиң манаанывыс улузувус алага барган. Алак соонда бистиң корреспондентивис кадайы база уруглары-биле чилчии үзүлген бо үнүп келди. Паспорт болгаш каайлы хынаар черлерге оочурга ийи шак хире турган болдулар. Аэропорт башкызының чанында такси доктаар черде оочурга кижилер база удур немежип-ле турду. Таксистер (оларның аразында ооң мурнунда совет хамаатылары болуп турганнар база бар) пассажирлерниң диргээн черлеринче барбастар. Чүге дизе ынаар баары оларга ажык чок деп, нью-йоркчулар хомудап турарлар.

Америкага магазиннерге оочур [illegible] кээр чоруп болбас. Чүгле беш минута болгаш безин чедип келгеш, ол-ла турган оочурунарга дедир туруп алыры берге. Бичии када чоруур апарган таварылгада шилип алган барааның тергежигежинерни арттырып каар силер. Оочур чок садыглап алырынга бичии уруглар база дуза болбас. Инвалидтерде артык эргелер база чок. Чээли карточкаларының дузазы-биле садыглажыр кассаларның чанынга оочур мырыңай эндерик болур, чүге дизе аңаа документилер хынаар, чээли кылдыртыр компанияларже телефоннаар.

База бир улуг оочур бар, ол дээрге — автомобильдер тырлыышкыны-дыр. Американнар эртен ажылче орукка чоруурда болгаш оон ажылдан дедир кээрде шуут ынчаар көөр. Бир-ле катап Джон Кеннеди аттыг ол-ла аэропортче машиналыг чорууп херектиг апарган мен. Суббота чүве. Ынчан машиналар мооңдак чок чоруп турган. Ынчалзажок чорууп деп турумда, суттур чаашкын кудуп эрткен чүве. Сут туннельдерни хөме алган. Бүгү-ле оон эртер оруктарны автомашиналар одуругалай дүй туруптукан. Эртер ут чок. Үскүлешкен-даа [illegible] былган-даа, өрттенген-даа машиналар бар. Алгы-кышкы, үе-човуур...

Чедишпес чоруктуң эвес, а автомашиналарны эндере бүдүрериниң дайлымы-биле тывылган ындыг оочурларның чуртка чедирген чидирии чеже дээр. Чүгле 29 хоорайга (Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго болгаш Бостон хоорайларны ынаар киир санаваска) ындыг янзылыг тырлыышкыннарның уржуундан бо чылдың эгезинде чидириг 24 млрд. доллар болган. Аңаа ажылдан озалдаар чорук, кывар чүүлдүң артык чарыгдалы, транспортка озал-ондак болур таварылгаларның бедик деңнелиниң уржуундан амы-тын камгаладылгазының өзүүшкүнү хамааржыр.

Ынчангаш Америкада оочур база бар ышкажыл, саваи азы арага дээш бистиң оочурлап турарывыс ышкаш ындыг эвес, оон шуут сыр өске-дир. Улуг оочурга турары халааданчыг, шыланчыг болбайн аан. Бүгү-ле чүвениң аяның бодаарга, биске оочур ам-даа ур уламчылаар апаар-дыр, ынчангаш бо талазы-биле америк дуржулга бис ажыглазыывысса эки боор.

Юрий БЕСПАЛЬКО.
(СЭТА).

Нью-Йорк — Москва

КИНО

ФЕВРАЛЬ 4

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР)—9.30, 11.30, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. **«Бела далай чанынга катгы болгаш ажыг-шүжүг»** —(мультфильм) — 13.30 шакта. **Видеозал: «Зита биле Гита»** (2 сериялыг)—10.00, 13.00, 16.00 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыыны —8.30. «Ак флюгер»—9.50. «Башкарыкчының ужудуушкуну» — 11.30, 13.20, **«Америкага бир катап»** (3 сериялыг) — 15.10, 19.00 шактарда. **Видеозал: Киночыыны** — 10.00. «Капуциннер бульварындан кижи»—11.00, 15.00. «Палермонуң чүс чылы» — 13.00, 21.00. «Гангсээң суун боктаалган-дыр» — 16.30. «Куда альбомунда фотография» — 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Билдиимес ортулук» — 9.50. **«Үш мушкетер ышкаш»** — (Индия)—11.30, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Моортайлаан дүжер чер» — 12.00. «Мценск уездиниң Макбет агайы»—14.00, 16.00. Видеофильм — 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к б: «Бирээ, ийи —ажыг-шүжүг айыыл эвес-тир».— 10.00, 18.00. **Кызыгаарзаан амыдырал»**—16.00, 18.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Хон Гиль Дон» (КУДР)—9.30, 11.30, 13.30, **«Инсустуң амыдыралы»** (АКШ, 2 сериялыг)—15.30, 18.30, шактарда. **Видеозал: «Кандагарга дадыкканнар»** — 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к б: «Бүрүнү-биле аңаа мен»—17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дисконуң танцычызы» (Индия, 2 сериялыг) — 14.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ужуралдар оранында», «Башкарыкчының ужудуушкуну» — кино клуб—9.00, 14.50. «Кара бөрү» — 10.50, 12.40. «Нокдаун»—18.40. «Канчалза-даа сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен» — 16.40, 20.20 шактарда. **Видеозал: Киночыыны** — 10.00. «Чүс солдат, ийи кыс» — 12.00. «Палермонуң чүс хүнү» — 14.00. «Асса» (2 сериялыг) — 15.20. «Куда альбомунда фотография» — 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мценск уездиниң Макбет агайы».— 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ эвфийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргайда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Чемчээли 2 арлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыыңын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 372. ТС—00432

[illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 30 (14230) ◆ 1990 чыл, февраль 6, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

СЭКП ОБКОМУНДА

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле районнуң партия организацияларының ажылының дугайында партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң отчедун СЭКП обкомунуң секретариады дыңнаан.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле тодаргай ажылды Чөөн-Хемчик районнуң партия организациялары чорудуп турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн. Соңгулда кампаниязының организастыг хемчеглериниң, идеологтуг хандырылгазының планнары бадылаттынган, партия организацияларының, чер-чер Советтериниң сорулгалары тодаргайлаттынган. СЭКП райкомунуң пленумунга политиктиг платформаны хүлээп алган.

Организас-пропагандистиг болгаш агитас-массалыг ажылды районга хандырарынга 17 агитколлективтерни тургускан, соңгукчуларның 117 бөлүннарын, информас-пропагандистиг 12 төптерни белеткээн. Партия эге организацияларының секретарьларының, парторганизациялар секретарьларының оралакчыларының, агитпунктулар эргелекчилериниң болгаш агитаторларның семинарларын эрттирген. Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазынга соңгулдалар дугайында хоойлуларның чүүлдерин өөренген. ажылды эки тургузар талазы-биле конкурсту районнуң соңгулда участоктарының аразынга чарлаан.

Ооң-биле чергелештир соңгулда кампаниязының идеологтуг хандырылгазының талазы-биле районнуң партия организацияларының ажылында улуг четпестерниң барын СЭКП обкомунуң секретариады демдеглээн. Партияның область организациязының соңгулда мурнунуң политиктиг платформазын СЭКП райкому, партия эге организациялары кошкак пропагандалап, тайылбырлап келген, организастыг болгаш агитас-пропагандистиг хемчеглерниң бадылаттынган планнарының күүселдезин кайгаар чорупт турарын четпес контрольдап турар. «Хөндергей», «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтарның партия организациялары агитколлективтер-биле, депутаттарга кандидаттар болгаш оларның бүзүреттирген кижилери-биле ажылче четпес кичээнгейни угландырып келген, агитколлективтерни чамдык черлерде чаартпаан болгаш бадылаваан, соңгукчулар клубтарын, хөй-ниитиниң политиктиг төптерин көскү агитация-биле деривээн.

Чурттакчылыг черлер болур Теве-Хаяда, Бажың-Алаакта, Хайыраканда информас-пропагандистиг төптерни чаңгыс хепке куткан ышкаш дерээн, ол төптер соңгулда кампаниязының утка-шынарын болгаш идейлиг угланыышкынын долу хемчээлге көргүспейн турар. Идеологтуг ажылда таарымчалыг чаартылгалар бар болза-даа ол чугула ажылды колдуунда эрги байдал-биле чорудуп турар. Кижилер-биле тус-тузунда ажыл соңгулдаларның идеологтуг хандырылгазының үндезинин кылдыр тургустунмаан. Ол ажылдың кошкай бергенининң, кандидаттарны дешшидериниң үе-чадазында хайгааралдың хандыртынмаанының, идепкей чок турушттуң түңнелинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга 20 кандидаттарның иштинде чүгле 3 ажылчын, 2 херээжен кижи бар болган.

Мал кыштаглаашкынының, хойжуларның, малчыннарның күш-ажылының болгаш амыдырал-чурталгазының айтырыгларынче эвээш кичээнгейни соңгулда мурнунуң ажылының үезинде угландырып турар. Чоннуң культура, социал амыдырал негелделерин хандырары-биле холбашкан бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажылында четпестерни СЭКП райкому, райкүүском оожум чайлады турар. Районда кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнели бедик болуп артпышаан. Бирги ээлчегниң эргежок чугула бараанналарының чедишпезинге, солуннарны, журналдарны чогуур үезинде эккеп бербезинге, радио, телефон харылзаазының четпезинге хамаарыштыр таарзынмаан хоопнерни кижилер илергейлеп турар.

Партия эге организацияларының соңгулда мурнунда ажылын идепкейжидер талазы-биле эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерни алырын партияның Чөөн-Хемчик райкомунга СЭКП обкомунуң секретариады дааскан. Агитация ажылынга удуртукчу кадрларны калбаа-биле киириштирер, соңгукчуларның чагыгларын, хомудалдарын болгаш саналдарын демдеглеп бүрүткээриниң, оларны дүрген болгаш ылаптыг сайгарарының, алдынган хемчеглер дугайында чонга дыңнадырының быжыг системазын бүгү чер болганга тургузар.

Социал-экономиктиг нарын айтырыгларны кичээнгейлиг болгаш дүрген сайгарып шиитпирлээрин, хандырылганы экижидеринге, чуртталга бажыңнарын, чугула херегледиг бараанналарын хуваарда социал чөптүг чорукту сагыырынга хамаарыштыр чоннуң тодаргай негелделерин хүн бүрүде сайгарып көөрүн СЭКП райкомунга, партия эге организацияларынга сүмелээн.

Кижилерниң шыжыгыышкынын, национал сагыш-сеткилин ажыглаарын оралдажыр, хоозун аазаашкыннар бээр, барымдаа-фактыларны хажыдар кижилерге дээштиг харыыны берип, чугаалажыышкыннарны бүзүрелдиг барымдаалар-биле кылып шыдаар аргалыг кижилерге даянмышаан, пропаганда ажылын чорудар. Ажылдың чанчыл болу берген хевирлери-биле чергелештир, кижилерни тус-тузунда кижизидер, оларга тайылбыр бээр ажылды колдадыр чорудар. соңгулда мурнунуң ужуражыышкыннарын билдилиг эрттирер, хуудустарны болгаш плакаттарны парлап үндүрерин чогуур үезинде дүрген организастаар. Чурттап турар черниң аайы-биле, ылангыя агитквартираларга чоннуң янзы-бүрү бөлүктериниң ортузунга ажылды улам-на күштелдирер.

Соңгукчуларның доктаамал ажылдаар клубтарын, агитация болгаш хөй-ниитиниң политиктиг төптерин культура бажыңнарының, клубтарның, кызыл-булуңнарның баазазынга организастаар. Агитаторларның, агитколлективтерниң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр, районнуң амыдыралының дугайында тайылбырлыг болгаш информастыг материалдар-биле оларны хандырар.

Аныяк соңгукчулар-биле, комсомолчулар-биле ажылче онза кичээнгейни угландырар. Аныяк соңгукчуларның клубтарын, хөй-ниитиниң политиктиг дискуссия клубтарын тургузарынга дузалаар.

Соңгулда мурнунуң кампаниязын «Ленинчи орук» солунга болгаш тус черниң радио дамчыдылгазынга чырыдар талазы-биле негелдени күштелдирер. Улус депутаттарынга кандидаттарның чугааларын, парлалга конференцияларын, «төгерик столдарны» солуннуң арыннарынга, тус черниң радио дамчыдылгазынга организастаар. кандидаттарның соңгулда мурнунда демиселиниң чорупт турарын үргүлчү чырыдар, соңгукчуларның айтырыгларынга харыыларны бээр.

ЧУРУКТА: Бии-Хемде «Ээрбек» совхозтуң хойжузу Галина Кызыл-ооловна Дондуп өөнүң ээзи Каң-оол Дондуп-биле элээн каш чыл малчыннаан турар. Хой ажылын хөгжүдеринге күш-ажылчы үлүүн киирип келген бо хойжулар эрткен чылдарның бирээзинде чүс бажка оннааштыр чүс хураганны алган.

Олар Ээрбектиң Шаалаашта кыштаан. Кадыр мээстерлиг одарларже Каң-оол Дондуп хойларын кадарып үнер. Галина Дондуп сакманчылар-биле тораан чаш хураганнарны ажаап, чемгерерлер. Бо кыштың соок хүннеринде ажылынга олар кызымак болбушаан, хураган бүрүзүн онча-менди ап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОГРАММАЗЫНГА НЕМЕЛДЕ БОЛУР

ТЭЭЛИ. [illegible]

Депутатка кандидаттың [illegible] ла черни ээлеп турар.

Депутатка кандидаттың программазынга хамаарыштыр соңгукчулар санал берген. Чижээ, суурда херээжен [illegible] Т. Х. Ооржак [illegible] К. С. Донгак — депутатка [illegible] демдеглээш, школа тудуу-биле холбашкан айтырыгны шиитпирлежиринге ооң киржирин сүмелеп, дилээн. Күш-ажылдың хоочуну С. Б. Майны депутатка кандидатты школага башкылап, өөредип чораанындан ооң дугайын эки билир болгаш кандидат бүзүрелге төлептиг кижи деп чүвени чыылганнарның мурнунга чугаалээн.

Ужуражылга хуралынга оон-даа өске саналдар кирген. Депутатка кандидат соңгукчуларның чагыг-сүмезин хүлээп алган, ол чүүлдер — ооң программазынга немелде болур.

Бистиң корр.
Бай-Тайга район.

РСФСР: ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Социал эде кылыышкыннарның, экономиканың структуразын эде тургузарының болгаш саң-хөөнү экижидериниң талазы-биле комплекстиг хемчеглерни эрткен чылын Россия Федерациязынга боттандырып чоруткан деп 1989 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң дугайында республиканың Статкүркомунуң дыннадыында чугаалап турар. Национал орулганың херелгелге болгаш бүдүрүкчү эвес тудугларга ажыглаан курлавырларының үлүү 1988 чылда 80 хуу турган болза, ол 81 хуу болган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли өскен. Чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидер талазы-биле чылдың төнчүттүнген хемчеглерин боттандырган. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлери шиңгээдип алдынган.

Нииты национал продукт (өртектерниң херек кырында өскерилгениниң салдарын санаваска) 3 хуу, бүдүртүнген национал орулга — 2,3 хуу өскен. Ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү 2,2 хуу бедээн. Аңаа үндезилеп национал орулганың немей өзүлдези 96 хуу хандыртынган.

Ындыг-даа болза республиканың экономиктиг байдал нарын болуп артпышаан. Экономиктиг өзүлдениң чылда планнаттынган темпилери чедип алдынмаан. Херегел рыногунуң болгаш чоннуң акша орулгазының деңдески эвес чоруу улгаткан. Тудугда, транспортта ажыл-херектиң байдалы дорайтаан. Ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи, күш-ажылдың болгаш күрүнениң сагылга-чурумун хажыдар чоруктарның түңнелинде болуп турар чидириглер кызырылбайн турар.

1989 чылда РСФСР-ниң Күрүне бюджеди орулгалар талазы-биле күүсеттинген. Саарылга үндүрүүнден бюджетче 57,1 миллиард түңнүг рубль (планны 102,7 хуу күүсеткен), күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының арыг орулгазындан (орулгазындан) төлевирлери — 24,3 миллиард рубль түңнүг (101,5 хуу) кирген. Арыг орулга талазы-биле чыл планы 11 миллиард рубльге ажыр күүсеттинген.

Чурттакчы чоннуң акша орулгазының өзүлдези биле бараан бүдүрүлгезиниң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң аразында деңнигүүрнүң хажыдыышкыны, хандыртынмаан негелдениң хемчээлин 25 миллиард рубль чедир көвүдеткен инфляция чоруудугаларын дорайтадырынга чедирген. Бараанннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ортээниң херек кырында немей өзүлдези 1988 чылдыынга деңнээрге, 2,6 хуу болган, а чоннуң хандыртынмаан негелдезиниң өскенин барымдаалаарга, херегекчилер рыногунда инфляцияның хемчээли 7,9 хуу өскен.

РСФСР-ниң чурттакчы чонунуң саны 1990 чылдың эгезинде 148,1 миллион кижи турган. Эрткен чылдың дургузунда чурттакчы чон 0,7 миллион кижиге өскен, 1988 чылда 0,6 хуу турган болза, 0,5 хуу өскен. Чурттакчы чоннуң санының немей өзүлде темпизиниң кызырылган чоруу колдуунда төрүттүнүп турар кижилерниң санының —184 муң кижиге эвээжээнининң түңнелинде болуп турар. Кижилерниң өлүр чоруунуң деңнели колдуунда ол хевээр арткан.

1989 чылда РСФСР-ниң күш-ажыл курлавырлары 87 миллион кижи кылдыр санаттынып турган болгаш чыл дургузунда 0,2 миллион кижиге немешкен. Улус ажыл-агыйында 75 миллион кижи хаара туттунган. РСФСР-ниң девискээринге чыл төнчүзүнде 100 муң ажыг кооперативтер ажылдап турган, оларда барык 3 миллион хире кижи (дакпырлап ажылдап турарлар-биле кады) ажылдап турар. Олар 27 миллиард рубльдиң продукциязын ажылдап кылган (ачы-дузаны чедирген).

Үлетпүрде болгаш тудугда ажыл шагының чидирии 1989 чылда 20 миллион ажыг кижи-хүнү болган, ол дээрге хүннүң-не ажылдаар черлерге 90 муң кижиниң турбааны ол. Республиканың 34 девискээринге забастовкалар болган, ажыл шагының чидирии 1,2 миллион кижи-хүнү болган, 98 миллион рубльдиң продукциязы чедир алдынмаан. Ол чидириглерниң -90 ажыг хуузу Коми АССР-ниң болгаш Кемерово областың бүдүрүлгелеринге онаажыр.

Чурттакчы чон хереглелдиң ниитилел фондузундан 109 миллиард хире рубльдиң төлевирлерин болгаш чиигелделерин алган, ол дээрге 1988 чылдаазындан 7 миллиард рубль хөй. Оларның чартык кезии акша төлевирлери болган. Чоннуң акша орулгазы 1988 чылдаазынга деңнээрге 40,7 миллиард рубльге көвүдээн, азы 14,2 хуу болган. Херегле[illegible] дарларының немей өзүлде темпизи 10,7 хуу болган.

Чоннуң херегле[illegible] бараанннарын бүдүрери (үүрмектеп садар өртектер-биле алырга) 220 миллиард рубль болган, ооң ниитинде [illegible] чем бараанннары — 66,8 миллиард, ээиртир суксуннар — 28,9, ааш-чемнии эвес бараанннар — 124,4 миллиард рубль. Боттандырып чорудуп турар конверсияның байдалдарында үлетпүрге көөрде, камгалал адырларының бүдүрүлгелеринге чоннуң херегел бараанннарын бүдүрери элээн бедик темпилиг өскен. Бо бүдүрүлгелерниң талазы-биле бараан бүдүрүлгезиниң өзүлдези 11,5 хуу болган

Чиик үлетпүрге аар өртектиг кылыглар бүдүрүп үндүрери көвүдээн. Өртээ улгаттырып каан бараан бүдүрери 13 хуу өскен. Ынчанмыже өске бараанннар бүдүрүлгези херек кырында 1988 чылдың деңнелинде арткан. Чиик болгаш пөс-таавы үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери хөвең, дүк, торгу пөстер, дүктегер аржыылдар, эр, херээжен уктар, бичии уруглар колготкилери, плащтар, курткалар, хөм, кидис болгаш чуга кидис идиктер бүдүрер талазы-биле чыл онаалдаларын күүсетпейн барган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы 101,8 хуу күүсеттинген, ооң ниити хемчээли 1988 чылга көөрде, 20,6 миллиард рубльге (10 хууга) өскен. Бараан саарылгазының 5 миллиард рубль чыгам немей өзүлдезин бараан садып алырының ортумак бөлүктээн үүрмектеп садар өртектерин улгаттырганының күсели-биле; 6,1 миллиард рубльди ээиртир суксуннар сатканындан киирип алган.

Чамдык бараанннарны чонга садары көвүдеп-даа турар болза, херегел рыногунда байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан, садыкы дег бараан садып алыкчының негелдезинден чыдып каап турар. 238 хоорайлардан алган медээлерни ёзугаар алырга, хынап көрген чурттакчылыг суурларның үштүң бирээзинде-ле эът болгаш колбаса кылыглары, дөрттүң бирээзинде-ле саржагны талон ёзугаар хуваап турар. Кондитер кылыглары, чигир, кырлыг-кара крупазы, кат-чимис, ногаа аймаандан кылган консервалар, шай ховар бараанннарның санында кирип турар.

Колхоз рыногунда өртектер 1988 чылдаазынга деңнээрге эрткен чылын 7 хуу өскен.

Даараан каан, трикотаж кылыгларның болгаш идик аймааның дыка хөй эвээржелеринге оочур улуг-даа болза, сну үзүктелиишкиниинг садып турар. Пөстерге (ылаңгыя дүктен кылган пөстерге) садып алыкчыларның хереглелин хандырарында кончуг берге байдал тургустунган. Амыдыралга ажыглаар техникага, телерадиоаппаратурага, мебельге, обоилерге, (хана шагар саазыннарга), кассеталарга, долгаар будильниктерге, шактарга, гальваниктиг элементилерге болгаш батареяларга хереглелди хандырып шыдаваан. Таакпы кылыглары, школачылар кыдырааж ы, парфюмер-косметика бараанннары садыгга үзүктелиишкиниинг кээп турар.

Ассортимент аайы-биле буруңгаарлаашкынны болгаш сайгарылганың структуразының өскерлиишкинин барымдаалап көрүп турар күрүне, кооператив садыындан болгаш колхоз рыногундан бараан садып алырының ортумак өртээниң өзүлдези 1989 чылда 102,9 хуу болган.

Чурттаар оран-бажың болгаш социал-культура адырының объектилерин тударынга 41,5 миллиард рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан, республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле инвестицияларның ниити хемчээлинге оларның үлүү 30 хире хуу болган. Акшаландырыышкынның бүгү-ле үнер дөстериниң күсели-биле нииты шөлү 69,8 миллион дөрбелчин метр 1,2 миллион ажыг чаа квартираларны ажыглалга киирген. Чурттаар оран-бажың тударының чыл планы күүсеттинмээн. Социал-культура объектилерин ажыглалга киирер план күүсеттинмээн. Армян ССР-ниң чер шимчээшкининден качыгдаан районнарынга РСФСР-ниң тудуг организациялары 1989 чылда 102,2 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг чуртталга бажыңнарын, 1,5 муң өөреникчи олуттуг ниити билиг школаларын, школа назынының четпээн уруглар[illegible] 140 орунnuг албан черлерин тудуп, 11,6 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг чуртталга бажыңнарын, 3,4 муң өөреникчи олуттуг ниити өөредилге школаларын, школа назынының четпээннериниң 700 орунnuг албан черлерин, 420 олуттуг профессионал-техниктиг өөредилге черлерин катап тургускаш, ажыглалга киирген. Ынчалза-даа [illegible]

РСФСР-ниң өөредилге черлеринде 55 миллион кижи өөренип, мергежилин бедидип турар.

Чоннуң эмнелге хандырылгазының чаа хевирлери тургустунган. Ооң-биле чергелештир, эмнелге хандырылгазында боттуг өскерлиишкиннер болбаан. Аарыыр чоруктуң РСФСР-де деңнели чуртта эң-не бедик деңнелдерниң бирээзи болуп турар. Эм аймаа болгаш микрохирургия херекселдери-биле эмнелге албан черлерин хандырарының айтырыы республикада амдаа нарын болуп артпышаан.

1989 чылда 1,6 миллион кем-херек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген, ол дээрге мурнуку чылдаазындан үштүң бир кезии хире хөй болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң чедигизиниң бирээзи-ле —аар кем-херек үүлгедии, үштүң бирээзи-ле илереттинмээн.

Бойдус камгалаар хемчеглерге (ылаш ажыл-агыйынга чарыгдалдарны киириштирерге) чарыгдалдарның ниити түңү 8 миллиард хире рубль, ооң иштинде күрүнениң капитал салыышкыннары 1,7 миллиард рубль болган. Бойдус камгалалының улуг объектилери ажыглалга кирген. Ынчалзажок экологтуг байдалга боттуг өскерлиишкин болбаан.

Республиканың үлетпүрүнге бүдүрүлге хемчээлдериниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң немей өзүлдезиниң үштүң бир кезии хирези эртем-техниктиг чедиишкиннерни шиңгээдип ажыглаанының күсели-биле хандыртынган. Ажыы бедик, принципиалдыг чаа техниканы бүдүрериниң хемчээли болгаш улус ажыл-агыйынга чорудуп бээр кылдыр күрчагытда көрдүнген даалгалар күүсеттинмээн.

РСФСР-ниң девискээринге 1989 чылда 16 миллион тонна хире одалга-энергетиктиг курлавырлар (одаар чүүлге чижек кылдыр санаан), 2,1 миллион тонна металл камнаттынган. Материалдарның болгаш одалга энергетиктиг курлавырларының эң чугула хевирлерин [illegible] [illegible] Ынчалзажок курлавыр камналының улуг эргилде болдунмаан. Бүдүрген национал орулганың энергия болгаш металл хемчээлиниң [illegible] беш чыл [illegible] көрдүнгенинден [illegible] турар.

Күрчагытта [illegible] болгаш дорт харылзаалар ёзугаар продукцияны чорудуп бээр талазы-биле үлетпүрде кээрзэлиг хүлээлгелер 98,6 хуу күүсеттинген. 6,5 миллиард рубльдиң продукциязын херегленкчилерге чедир бербээн (1988 чылда 5,0 миллиард рубльдиң продукциязы чедир бердинмээн турган). Бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның 19,7 хуузу кээрээ сагылга-чурумун үрээн.

Үлетпүр продукциязын 1989 чылда бүдүргени 1,4 хуу, а ону ортумаа-биле хонукта бүдүрүп үндүргени — 1,9 хуу өскен. Үлетпүрде «А» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдезиниң темпилеринге деңнээрге, «Б» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдезиниң темпилериниң боттуу-биле бедик болганы экономиканы социал адырга аңгыктыг кылдыр эде угландырганын көргүскен эрткен чылдың чугула онзагай чүүлү болган. Чыл дургузунда ниитизи-биле «Б» бөлүктүң продукциязының немей өзүлдези 5,2 хуу, «А» бөлүктүң — 0,3 хуу болуп турар.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,4 хуу өскен. Продукция хемчээлиниң бүгү өзүлдезин ажылчыннарның [illegible] ның дыка кызырып турганы, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедилериниң күсели-биле чедип алган.

Материал-техниктиг хандырылга организацияларының мөөңнеп садыглаар аргазы-биле бүдүрүлге-техниктиг [illegible] продукциялары 23 миллиард рубльге сайгарган, үлетпүр бүдүрүлгелери [illegible] сайгарар [illegible] биле 37,3 миллиард рубльге сайгарган.

1988 чылга деңнээрге, агроүлетпүр [illegible] продукциязының ниити хемчээли 2 хуу өскен. 1989 чылда кодээ ажыл-агыйының ниити продукциязының [illegible] темпизин план ёзугаар 4,7 хуу өстүрер турган болза, херек кырында ооң хемчээли чүгле 1 хуу өскен. [illegible] тиниң кодээ ажыл-агыйында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3 хуу өскен. Колхозтар болгаш совхозтар 22 миллиард рубльдиң арыг орулгазын алган, орулгалыг болгуунуң деңнели 33 хуу болган.

1988 чылга бодаарга, тараа культураларын, ооң иштинде [illegible] [illegible] тарыкаа тооруку хойну чыып алган. Ооң-биле кады [illegible], картофельди, ногааларны, фруктуларны болгаш [illegible] Күрүне курлавырларынга 31 миллион тонна тараа кирген, бо дээрге күрүне чагыында көргенинден 16,5 миллион тонна (35 хуу) эвээш боор турар. Кок-тараа, рис, арбай, сула садып алыры кызырылган.

1989 чылда республиканың 15 девискээрлериниң колхозтарынга, совхозтарынга болгаш ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелеринге эът бүдүрери эвээжеткен. Кижи бүрүзүнге онаажтыр эът херегләэри 73 килограмм (чаг чокка болгаш ниити категорияның субпродуктулары натура ёзугаар — 67 кг) болган, сүт — 389 килограмм, чуурга — 317 бөрбак болган. Республика ниити эвилел фондузунга мал продуктулары бээр күрүне чагыын күүсеткен.

1988 чылга деңнээрге, республиканың агроүлетпүр комплекзинге кодээ ажыл-агыйы машиналарының хөй хевирлерин бээри кызырылган. Кодээ ажыл-агыйга минералдыг чемиштирилгелер болгаш мал чемиинге химиктиг немелделер бээриниң кээрзэлиг хүлээлгелерин күүсетпээн.

Кодээ ажыл-агыйны бүдүрүлгениң чевсек-херекселдери-биле хандырар адырның [illegible] [illegible] ажылгаландырыышкынның бүгү [illegible] биле 37 миллиард ажыг [illegible] улус ажыл-агыйында ооң ниити хемчээлиниң 27 [illegible]

1989 чылда РСФСР-де капитал тудугга [illegible] бүгү [illegible] 127,5 миллиард рубль капитал салыышкыннарын [illegible] алган, 110,2 миллиард рубльдиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 1988 чылда 43 хуу турганындан 60 хуу чедир [illegible].

[illegible] 53 миллиард рубль ажыг капитал салыышкыннарын [illegible] [illegible] 1988 чылдаазындан [illegible] хуу хөй боор турар. Тудугда [illegible]

[illegible] бале) ооң фондуларын ажыглалга киирериниң чыл планы 95 хуу күүсеттинген, ооң мурнунда чылдыы-биле деңнээрге ажыглалга киирген 2,0 млрд. рубльге эвээжээн.

Тудуг-монтаж организацияларының күүсеткен кээрзэлиг ажылдарының хемчээли 66 млрд. рубль болган (чыл планының 98 хуузу). Тудуг комплекзиниң кээрзэлиг организацияларының чартыындан хөй кезии тудугларны ажыглалга киирериниң программазын күүседип шыдаваан. Тудуг фронтузун кызырар талазы-биле хемчеглер боттанмаан.

Республиканың улус ажыл-агыйынга ниитизи-биле ажыглаттынган күрүнениң капитал салыышкыннарының хемчээли кол фондуларны ажыглалга киирерин 18 млрд. рубльге ашкан. ол чорук доосттунмаан тудугларның улам көвүдээринге чедирген.

Транспорттуң бүгү хевирлериниң пассажир сайгарылгазы 682,8 млрд. пассажир-километр болган. РСФСР-ниң девискээринге пассажир сайгарылгазының талазы-биле күрчагытты улар чуга транспорту 4 хуу ажыр күүсеткен, демир-оруктуң транспорту — 1,7 хуу чедир күүсетпээн. Пассажир хандырылгазының шынары [illegible] турар. Нииты ажыглалдың транспортунда [illegible] [illegible] кызырылган.

1989 чылда РСФСР-ниң [illegible] [illegible] 40 млрд. [illegible] [illegible] 1,5 млрд. рубль [illegible] [illegible] 0,9 млрд. рубль [illegible] 1989 чылдың декабрь 1-ге [illegible] РСФСР-ниң [illegible] 588 бүдүрүлгелер [illegible]

• • •

1990 чыл [illegible] [illegible] Россия Федерациязының [illegible] [illegible]

(СЭТА).

Бистиң кандидаттарывыс

«БҮГҮ КҮЖҮМНҮ БЭЭР МЕН»

● Депутатка кандидат-биле интервью ●

Округ [illegible] Шагаан-Арыгның № 132 национал-девискээр соңгуузунда РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр [illegible] ниргээзинге Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Дандар-оол Хаянгырбаевич Ооржакты бүдүрткээн. Ооң-биле бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюннуң интервьюзун мооң адаанда парладывыс.

— Силерни бүрүткээн комиссияның хуралынга олуруушкан мен, Дандар-оол Хаянгырбаевич. Силерниң-биле кады Таңды районундан ол эмчиниң оралакчызы Марта Сувандиевна Суваң болгаш Чөөн-Хемчик районундан эртем ажылдакчызы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни бүрүткээн. Шуптуңар чонуңар дээш туржуп чоруур төлептиг кижилер-дир силер. РСФСР-ниң улус депутады болур арганарны кандыг деп бодаар силер?

— РСФСР-ниң улус депутадынга кордакчыларның арга-шинээзи дең деп бодаар мен. Соңгукчуларымга күүсеттинмес чүүлдер аазавас мен. Бүгү-ле чүве соңгулда мурнуңуң демиселинден хамааржыр. Кайы кандидат соңгукчуларын бүзүредип ап шыдаар болдур, тиилелге ооң талазынга боор.

— Дугаары 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 15 кижини бүрүткээн, Федерацияда ниитизи-биле бир мандатка 8 кижи кордап турар, силерниң округуңарда үш кижи-дир силер. Ынчаарга Улуг-Хем районда Тыва АССР-ниң улус депутадынга 13 мандаттың 7-зи альтернатива чок болуп турар. Ону канчаар үнелеп көөр силер?

— Бирээде, ол дээрге эде тургустунуушкунун чылдарында таптаашкыны үезиниң [illegible] турар [illegible] черлерде күш-ажылчы коллективтерниң [illegible] ажылы-дыр. Чижек кылдыр «Ак-Тал» совхозту ап көрээли. Ол бүгү төөгүзүнүң дургузунда Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр бодундан кижи депшитпээн. Бо удаада база ындыг болган. Альтернатива чок кандидаттар дээрге-ле, ол черлерде политиктиг идепкейи чавыс соңгукчулар-дыр. Ынчалза-даа бо чорук депшиткен кижизинге хүндүткел болгаш идегел база боор болур. Оон аңгыда мындыг бир чүүлдү кайгаар-дыр мен. Мооң мурнунда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, округтарынга кандыг-даа ажыл чорутпайн, соңгукчулары-биле безин ужурашпаан кижилерин чамдык улус база катап соңгуп ап турар боор-дур. Канчап черле кезевес чоор, ону билип шыдавас-тыр мен. Силерниң салган айтырыгларыңар чаңгыс [illegible] [illegible] дизе [illegible]. альтернатива чок тиилелгениң орнунга, чидиг демиселүезинде аштырыышкын дээре.

— Дандар-оол Хаянгырбаевич, силерни Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары, «Найырал» совхозтуң ажыл-ишчилери, Хову-Аксының ажылчыннары кандидат кылдыр депшиткенин билир мен. Ынчалза-даа чамдык кижилер мынча деп айтырып турар-дыр: баштайгы ийи черден депшиткенин билип болур, ынчалза-даа ону ырак-сын ажыр Хову-Аксыдан, барып-барып, өске районнуң девискээриңден, канчап депшиде берген чоор?

— Ол айтырыгга харыы бөдүүн чүве. Бистиң «Ак-Тал» совхозувус район төвүнден ырак, Хову-Аксыдан чоок. Ынчангаш чамдык социал айтырыглар шиитпирлээрде, Таңды районнуң-биле харылзажы [illegible] улус бис. [illegible], Ак-Тал [illegible] эмнелгезин Хову-Аксынга көжүрген бис. Харылзааны хандыкдарының өске-даа айтырыгларын өөренип көрдүвүс. Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының дузалал ажыл-агый тударынга «Ак-Тал» совхозтуң киириштирип турар үлүг улуг. Кобальт комбинады-биле бистиң ооң-биле кожа чыдар ажыл-агыйывыстың кады ажылдажылгазы мындыг чүүлге чедирген деп бодаар кижи чордум.

— Программаңардан каш сөстен номчукчуларга таныштырып көрүңерем, Дандар-оол Хаянгырбаевич.

— Бир эвес мени РСФСР-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, Советтерге эрге-чагырганы бүрүнү-биле бээр дээш демиселге бүгү күжүмнү бээр мен. Бир эвес улус депутаттарының Соведи бодунуң девискээринге ээзи апаар болза, кандыг-даа күчүлүг министерство болгаш [illegible] ооң чөпшээрели чокка [illegible] кылып шыдавас.

Улуг-Хем, Таңды болгаш Чөөн-Хемчик районнарның социал айтырыгларын шиитпирлээринге үлүүм киириштирер мен. Бай-Хаак, Хову-Аксы суурларда, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда эмнелгелерниң материал-техниктиг баазаларын быжыглаар, карак аарыгларын эмнээр лазерлиг төптү организастаар ажылдарга дорт киржилгелиг болур мен. Үстүнде үш районга хамаарыштыр компьютерлиг техника-биле чепсегленген эмнелге-профилактиктиг төптү Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга ажыдар апаар.

Чурттуң агы-чем программазының күүселдезинге үлүүвүстү киириштирбишаан, ногаа консервалаар цехти ажыдар бис.

— Соңгулда мурнуңуң демиселинге чедиишкинниг болуруңарны күзеп каардыр бис.

— Четтирдим.

КҮҮСЕДИРИН ААЗАП ТУРАР

— Алыс чуртум Сесерлиг, бо кадай база аңаа өскен — мындыг улуг бис — деп, «Саян» совхозтуң хойжузу С. Д. Боов (чурукта) мээң баштайгы айтырыымга ынчаар харыылааш, уламчылады. — Эрткен чылын үш кодандан үзе сүрүп алган хураганнарывыс даштын өдекте турары ол-дур. Элээн хөйү маагылыг болган. Чупкан соовуста, читти. Ам тургузу азырап турар бис. Оларның күш-деңгели аңгы-аңгы. Сиген четчир. Экке берип турар. Бодум чайын алды тонна сиген белеткеп алдым. Чарбаны совхозтан бир тонна ажытыны садып, эккеп алган бис.

Малды канчаар ажаар-тежээрин, одарны канчаар ажыглаза экил дээрзин Салчак Дылбаевичиден айтырган херээ чок. Хөөредип канчаар: ол ону беш салаазы дег билир. Бөгүнгү хураганнарын кадарар мурнунда бо өг-бүле он ажыг чыл төрүүр хой, а ооң соонда база бир ол хире үеле ирт кадарып чораан.

Аал коданының девискээринде харны хөртүктей хадып каапканын, ындыг-даа болза аңаа мал кадарар болза кандыгыл дээрзин сонуургаарывыска, Салчак Дылбаевич мынча дээн:

— Бо хар адаанда мал оъттаар оът-сиген чок. Мал одары кызыгдаан. Ону удуртукчулар билир турташ-ла, эртиен күзүн маңаа ийи кодан эккеп каан. Кыжын мал кыштаар чер-дир бо деп та чүге билбес чүве ийик. Аңа кара элдеп чүве боор. Ыир кодан хуу хой турду. Совхоз ажылчыннарының малы-дыр ийин. Өске 1000 ажыг ирттии Көк-оол Моңгуш күзедир кадарган. Ол мээң бо бажыңымга чурттап, ынча малды одарладып кээрге, чүү артар деп. Одар-белчиирни шуут дамдыктадып каапканнары ол. Чүгле мал одарынга хумагалал чок эвес, а кылыр ишке тура чогувус база кончуг-дур. Бо кажааны көрүңер даан: чаа тудуп дооступ. Күзүн көрген болзуңарза, шаараш чүве-ле болгай. Манзалар-биле дүй хап, эзеп турган, чылыглап алганым ол ышкажыл.

Хойжунуң бажыңы чылыг. Оттулар хөмүрү четчир. А шала кежээ бичии моторун ажылдадыптар: ынчап телевизордан солун дамчыдылгаларны, киножу өг-бүле көрүп алыр.

Салчак Дылбаевичиниң ажылы, хууда амыдыралы ындыг: өске хойжулардан ылгалыр чүве чок. Ам аңаа ооң хөй-ниитичи чорууну харыысалгалыг базымы эгелээр. Эш-өөрү, чуртташтары ону Өөк суурда Беспалов № 29 соңгулда округундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген. Улуг бүзүрелди көргүзүп, аңаа идегеп турар болганда, соңгукчулар-биле ужуражылгалар үезинде чүнү чугаалаарын, кандыг айтырыгларны шиитпирлээринге киржирин ол бодап орар.

Амыдыралга боттанмас хире айтырыгларны ол «оюп» каапкан. Программазынга аңаа-ла бүттүнмес чүүлдер киирип алгаш, хөй черге аазаашкын кылырындан ол ойталаан. Ам ооң кол-кол кылдыр хуваап бодап алган айтырыглары чүл? Он алды чыл партстаэктыг коммунист, бир дугаарында, хойжуларның акша-шалыңын улгаттырар, шөлээ үезин узадыр талазы-биле хемчеглерни алыр бодалдыг. Бо айтырыгны партия организациязының хуралынга тургускаш, оон кандыг-бир түңнелди үндүрер дээн. Чүге черле ындыгыл? Ары хүнну бадыр, ажыг соок кышты төндүр хойну уйгу, чыдын чок кадарып, каракталп чорууп кижилерниң шалыңы, шөлээзи чүге эвээжил? Ону болур-чогуур-биле шиитпирлеп шыдаар арга дугайын ол утпайн турар.

База бир бодал бар. Совхозтуң бүгү хойжуларының кодаңнарын электри чырыы-биле хандырар күзелдиг. Ону ол күүседип алырынга бүзүрелдиг.

Суурда улуг назылыг кижилер эвээш эвес. Оларның пенсиязының түңү чер албас. Ынчангаш ол кижилерни оттулар ыяш, хөмүр-биле доктаамал хандырарын чедип алырын программазында ол киирип алган. Хөй чылдарда совхоз бүдүрүлгезинге ажылдааш, ылаңгыя хойжулап чораан, суурда кире бээр бажыңы чок арткан, азы тар, соок бажыңчыгашта чурттап олурар Очур Маады, Өвей Маады ышкаш кижилерге чурттаар оран-сава тып бээр арганы Салчак Дылбаевич депутат апарза күүседирин аазап турар.

Чеди ажы-төлдүң ачазы, ажылга кызымак, бодундан негелделиг кижиниң программазының кол-кол чүүлдерин номчааш, ооң соңгукчулары Салчак Дылбаевич Боов дээш бадылаашкынын бээринден кайын дадагалзай бээрлер. Ону деткиир болгай аан.

Ол кыштагдан чоруур деп турувуста, Долума Салчаковна хомудал кылды:

— Уругларывыс улуттары өг-бүлелиг. Ынчалза-даа ам школада 9, 6, 2 класстарда үш киживис өөренип турар. Интернатта турар. Хандырылгазы багай апарды. Идик-хеп-биле. Бо өрү класста ийи киживиске күскү, кышкы тоннар, идиктер бербээн. Боттарывыс садып бердивис. Эрткен чылдан бээр ынчап барды...

Аңаа харыыны ол школада интернат эргелекчизи бергей аан.

Улуг хойжу тура:

— Ачам, авам хойжу чораан. Тос алышкы бис. Шуптувус хой малдап маңаа өскен бис... Оон ыңай бир чегелде бар. Эрткен күстен бээр совхозтуң кол зоотехниги Олег Даңгаа бистиң кыштаавыска келбеди. Шуут чиде берди-ле бо.

Специалист кижи малчыннар-биле ындыг харылзаалыг боор болур бе, ынчаш?

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮҮЛЕ БҮТСҮН

Ынчан хөгжүм-шии театрынга Тываның улустуң чогаалчызы К. К. Кудажының юбилейинге тураскаатпан кежээ болуп турган. Сураглыг чогаалчывысты сценаның дөрүнде седик дүжүлгеде чалап олуртуп каан. Театрның артистери аныяк кыстар ону хелундап чедип алгаш, үдеп чорып турдулар. «Тыва» ансамбльдиң артистери олургулапкан аян тудуп, бир янзы байыр чедирген. Ынчан ол ансамбльдиң Тываның Композиторлар эвилелиниң ансамбли кылдыр чарлааныңга сеткилим, шынап-ла, ханган. Кымныы болуру эки билдинмес аныяк бөлүкту бир кижи тел кылдыр азырап алган ышкаш сагындырды

Ийе, «Тыва» ансамбльдиң төрүттүнгени чылы база 1980 чыл-ла болгай. Тургустунганы оон бээр бо коллектив Тываның делгемнерин кезип каапкан. Барбаан районнары ховар-ла боор. Ол ансамбльдиң дугайында «Шынның» номчукчуларының бижээн чагааларын барык район санындан алган бис. Кижилерниң үнелели чаңгыс: дугалаар деткиир, херек болза, акша-херекслни-даа киириштирериңге белени концерттерин көрген чон илередип турган. Ол дугайын эртен кырык хөгжүм-шии театрынга ансамбльдиң концертин көрген улус изиг күзел-биле чугаалап турганын база дыңнаан мен.

Тыва улустуң музыка уран чүүлүнде база бир үнелеп четпес эртине — сыгыт, хөөмей, каргыраа аймаан ажыглап тургаш, чонувустуң үе-дүптен бээр турун келген чаңчылдарын чоңга, ылаңгыя аныяк-өскенге таныштырып, пропагандалаарындан артык чүү турарыл! Аас чогаалындан, ук төөгүзүндең чараш чүүлдерин салгап албайн чыткаш, ону ажы-төлүвүске өөретпейн тура, боттарывысты ёзулуг патриоттар, культурлуг кижилер дээр бис бе?! Көрүнер даан, ол ансамбльде киржип турар оолдар кайы хире сеткил-сагыш кедурлүүшкүнүг, чоргааралы хайныкан, тура-соруктуг ойнап турарлар-дыр. Эр-хейлер!

Оларның чамдыктарының эртем-билии четпези шын-на ыйнаан харын, ынчалза-даа ол ажып эртип болур моондак-тыр. Хамык ужур аныяктарның хөңнүн кагбайн тура, боттуг дузаны чедирип, оларны деткиири, ону кылып каар болзувусса, бир шагда биске «четтирдивис» дээрлер черле тыпты бээр.

«Тыва» ансамбльди чүгеле алгап турар кижи болду бо деп элдепсинмеңер. Ол ансамбльди организастажып таарыштыр тургузушкан кижиниң дугайында каш сөс сеглексээш, ынчалдым. Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Тываның эртем-шинчилел институдунуң сектор эргелекчизи Зоя Кыргысовна Кыргыстың дугайында чугаалап турарым ол. Ол — Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат. Зоя Кыргысовна үстүнде ансамбльди тургузушкан. Ону шын-на сеткили-биле деткип, дузалап турар кижи. Ансамбльдиң мурнунда шиитпирлээр, кылыр ужурлуг айтырыглар он-он. Ансамбльге хамаарыштыр чогуур хүлээп көрүүшкүн ам-даа чедип алдынмайн турар деп, ол бодунмензэ чугаалап орду. Чүге ындыгыл? Аңаа чаңгыс сөс-биле харыылаары берге.

Бисте чамдыкта ындыг чаңчыл бар. Дидим базымнар кылырындан сестир, эки чүвени дораан сегирип алгаш, делгем оруунче салып үндүрерин бодавас, ол-бо чүүлдерге чылдак каккаш, дораан дедир частыр. Национал чаңчылдарны тарадып нептередир, ону аныяктарга өөредип, суртаалдаар деп сорудап турар ийик бис чон.

Тыва херээженнерде бир дугаар, амдыызында дыка чаңгыс уран чүүл эртемнериниң кандидады З. К. Кыргыс-биле чоокта чаа ужурашкаш, бо бүгү айтырыглар дугайын чугаалажып ордувус. Улус депутадынга соңгудуптар болза, Зоя Кыргысовнаның программазының кол оозу — амыдыралга боттандырар дээш туржур аң кол айтырыглары: тыва улустуң культуразының бедидериниң, тыва музыканы сайзырадырының айтырыглары. Уран чүүл училищезинге композиторлар, музыковедтер белеткээр салбырны ажыдарының айтырыын тургузуп шиитпирлежип, аңаа киирип алгы дег салым-чаяанныгларны үдур илередип тывар. Хөөмейжилерниң социал айтырыгларынче сагыш салыр, оларга пенсияже үнер назынын хуусаалап, ооң айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржир.

Республиканың музыка, уран чүүл школаларынга уругларны сыгыт, хөөмей ыраажыларга өөредип кирер дээрге, бо талазы-биле шынарлыг билиглиг, түрүмай эртемниг кадрларывыс чок болур. Бо айтырыгже база кичээнгей салыр бодал турар.

Кызыл районнуң Балгын-Кол суур чурттуг. Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип кирген. Улан-Удэге культура институдун доозуп соонда, Тываның эртем-шинчилел институдунга литература секторунга ажылдай берген. Москваның Гнесиннер аттыг музыка-педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренип кирген. Тыва музыканың аас чогаал материалынга диссертация бижип, эртем адын камгалаан.

Эртемденниң ол талазы-биле бижээн ажылдары хөй. Ам бо хүннерде Сибирь улустарының аас чогаалының хөй томнуг эртем ажылын тургусчуп ажылдап турар.

Тыва улустуң музыказынга хамаарышкан идейлиг пропаганда ажыткан чорудуп турар. Хөөмей, сыгытты ам чүгле бисте эвес, харын даштыкы чурттарда, ылаңгыя АКШ-та онзагай сонуургал-биле көрүп, аңаа хамаарышкан шинчилел ажылдарын-даа чорудуп турар [illegible]. Сөөлгү ийи чылда Зоя Кыргысовна совет-американ ийи экспедицияга киришкен, эрткен чылын АКШ-ка Денвер хоорайга улуг симпозиумга чораанын номчукчулар дыңнаан боор.

Совет-американ экспедицияга киришкениниң түңнелинде, эртем-шинчилел талазы-биле дөрт альбом, 1,5 миллион тиражтыг дискини АКШ-ка үндүрүп болду. Англи дылда бижип каан ажылды-даа мени көргүстү. Чүүлдүң адаанда Кыргыс Зояның ады база кирип турар. Бо безин эртемден З. К. Кыргыстың тыва культураны делегейге пропагандалаарынга киирип турар улуг-дур.

Россияның композиторларының VI съездизинден келген соонда ооң бодалдарын сонуургаарымга, мону чугаалаан кижи. Кандыг-даа чоннуң салгалынга дамчыдып бээр ужурлуг чаагай чаңчылдары, эртине байлактары турар. Аныяктарны аңаа өөредири, ону хүндүлээринге чаңчыктырары чугула дээрзин ол съездиге база демдеглеп турган. Чуртувустуң чамдык девискээрлеринде национал-лар аразында харылзааларны чиңгелендирерин оралдажып турар апаргылаан амгы бо үеде, бо айтырыгның салдар чедирер ужур-дузалы улуг болуп турар. Чаңчылдарны билбес, тооп көрбес чорук, кижилерниң бот-боттарын хүндүлежилгезинге-даа чедире берип чадавас.

«Тыва» ансамбль композиторлар съездизиниң үезинде Москвага 2-3 удаа сөглээн. Ансамбльдиң онзагайын «Вечерняя Москвага» бижигилээн чорду. Даштыкыже үндүрер ансамбльдер аразынга безин бо аныяк коллективни киирип болур деп саналдаашкынга канчап өөрүвес боор.

Төрээн булуңувустуң кайгамчык чараш бойдус чуруумалын биске келир туристерге сонуургаңчыг, чараш, солун, көрүштүг кылдыр — ажык дээр адааның музейлери кылдыр тургузуп ап болурунуң идеязын ол бодап турар. Аржаан сугларывыстың-даа бир янзы ажыглаза. Тывага туризмни бүгү талазы-биле сайзырадырын пландап көрүп турар төлээде, ол база уелиг бодал болгу дег.

Кылыр ажыл-ла хөй. Четтигер апаар. Ынчанмас болза, шынап-ла, канчаар деп. З. К. Кыргыстың сагыш салыр чүүлдери-ле хөй: эртем ажылы, Композиторлар эвилелин башкарары, «Тыва» ансамбль-биле кады ажылдажылгазы, өг-бүлези. Салган сорулгазынга чүткүлдүг, амыдыралга кызымак, бодунуң топтуг бо кижиге чорууру чогуурун, үүлези бүдерин күзээр-дир мен.

Эртем ажылын ам-даа уламчылап, эрте-бурунгу уран чүүлүвүстүң онзагай хевири — хөөмей, сыгыт дугайында монография-даа бижиттине бээрин канчап билир. Эртемденниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга аалының ишти Амир, школачы кызы Киразы база хөй-ачы киирип чоруурлар.

Бопуйлаа ДИРЧИН.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызылдың Горький № 26 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар — чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының слесарь-сантехниги П. О. Байыр-оол болгаш Кызылдың № 9 ортумак школазының директорунуң өөредилге ажылдарынче ажылдаар [illegible] талазы-биле оралакчызы Х. Б. Ооржак оларның соңгукчулар-биле ужуражыышкыны болуп эрткен.

Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Н. Ф. Жидков чүве чугаалааш, Хурен Бораевна Ооржакты бүзүреттирген кижизи — ол школаның башкызы И. И. Шимитке сөс берген. Х. Б. Ооржактың дорчу намдарын соңгукчуларга ол таныштыргаш, соңгулдалар хүнү — март 4-те төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээринче ужуражылганың киржикчилерин кыйгырган.

Петр Ондарович Байыр-оолдуң бүзүреттирген кижизи Д. Е. Петрик сөс алгаш, кандидаттың намдарын соңгукчуларга таныштырган. [illegible] тергиин-соңгукчуларын депутаттың кандидатунуң деткиириңге соңгукчуларны кыйгырган.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар боттарының программалары-биле чыылганнарны таныштырган, кылып турары болгаш моон соңгаар кылыр деп турары ажылдарының дугайын чугаалааннар. Пенсионер Н. В. Анищенко, В. Н. Шевчук, Т. П. Донгак, П. Сержантов, О. Л. Ооржак, А. К. Бакулин болгаш оон-даа өскелер ол ужуражыышкынның хуралынга санал берип, чаа туттунган микрорайонда четпестерни дарый чайладыр, соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш кызып ажылдаарын депутатка кандидаттардан дилээн. Аңаа чагыглар база хүлээп алдынган.

Маадыр-оол КАЛЧАН

ИДЕГЕЛДИ ШЫНЗЫДАР

Тываның харылзаа шугумунда 2 муң ажыг кижи ажылдап турар. Чартык кезии нийслелди Кызыл хоорайда. Бо хөй кижилиг улуг коллектив чылда безин 16 миллион рубль арыг орулганы киирип ап келген. Бо 12-ги беш чылда харылзааның янзы бүрү хевирлериниң кол адырлары улам экижиптер сорулгага салдынып, амыдыралга боттанып турар. Чижээ, республиканың бүгү чурттакчы чонунуң 99,7 хуузу телевидениениң бирги, а 87 хуузу ийиги программаны көрүп турар. Ам удавас мугур-аксыжылар биле тосра-хемчилер аалдарынга шайлап, чемненип ора, Кызылдың дамчыдылгаларын көөр арганы алыр. Бисте телефон хорбайн турар суур хамааңчок, бригада безин чок. Чадаана хоорай биле Сарыг-Сеп суурда үш кат, иштинде ажылдакчыларынга таарымчалыг чүүлдер-биле дериттинген харылзаа бажыңнары туттунган. Чаа тургустунган Сүт-Хөл районда тудуг-суур ындыг улуг хөгжүлдени ап четтикпезежок, ийи кат даш почталыг. Тес-Хем районнуң төвү Самагалдайда харылзаачылар ийи-үш чавыт тар бажыңнарда сыңнаржып турарындан ажылдаар байдал чарын. Бо суурга келир 1991 чылда районнуң харылзаа бажыңының таваа салдынар. Акшазын тускайлаан...

Салаа базып санаар чүве болза, Тываның харылзаачыларында күш-ажылчы чедиишкиннер хөй. Ооң-биле чергелештир четпестерни база чок деп болбас. Дарый шиитпирлезе чогуур айтырыглар хүн бүрү немежип турар. Самагалдай биле Ак-Эрик суурларның аразы чоок. Ол хиреде телефон харылзаазы багай. «Кызыгаар» совхозтуң директору М. Б. Эртине Самагалдай-биле харылзажыр дээш чадажып орда, ооң чиик машиназы аңаа чеде бээр хире уе эрти. Шуут харылзаа чок бе дээрге, бар ышкаш, а бар бе дээрге, бир ындыг. Самагалдайдан долгап келген кижи бериик өөнде кожа орган эжи биле таалашканындан дудак чокка чугааны кылып алыр. Ындыг хиреде, Самагалдай Ак-Эрикти «хүлээп алыр хоңну чок». Үндүр долгаттынмас.

Авторнуң чүге Тес-Хем талазының харылзаазын элээн шойуп бижип эгелээнин номчукчу ам эскерип каары чугаажок. Чүге дээрге үстүнде сан-фактылар бир ужуражылгадан алдынган. Ужуражылга боорда 106 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Дүгержап Братович Чоксум-биле ужуражылга чүве. Ол эртен септелге-техниктиг бүдүрүлгенин шору делгем кызыл-булуңунга чүгле ол организацияның эвес, а кожазында ат-бажы база-ла «септелге» деп сөс-биле эгелээр тудуг участогунуң база суг ажыл-агыйының коллективтериниң төлээлекчилери айыттынган шагында чыылгаш олурупкан.

Ужуражылга хуралы бүзүреттирген кижиниң чугаазы-биле эгелэди. Самагалдайның 106 дугаар соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген ийи кижиниң бирээзи — республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң бүзүреттирген ийи кижизиниң бирээзи Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитединиң корреспондентизи, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Светлана Баировна Даязын-оол чугаазының эгезинде чүге ол депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизи апарганыл деп чүвеге доктаады. Чүге дээрге Тыва телевидениениң белеткээн дамчыдылгаларын, республика радиозунуң материалдарын харылзаачылар эфир дамчыштыр биске — чонга чедирер. Дамчыдылганың шыгаарын олар — харылзаачылар «каастаар». Даражында ол депутаттың кандидадының чогум чүү кижил, кел чылдар март 4-те болур соңгулда хүнүнде депутаттың мандадын аңаа бүзүреп, «тывсын» болур бис бе деп чүвени угаадыр сорулга-биле ооң ажыл-ишчи оруунга тодаргай саннарны адап, фактыларны киирип турган, делгерентей доктаады.

Улаштыр депутаттың кандидадының ийи дугаар бүзүреттирген кижизи районда радиоорганизатор база-ла ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, эгелеп чоруур чогаалчы Моторк Айыжыкович Тирчин сөс алгаш, депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизинге ушкажыы, чылыг сөстерни чугаалааш, залда олуруп турар соңгукчуларны март 4-те Д. Б. Чоксум дээш 100 хуу бадылаашкынны бээринче кыйгырды.

Ам депутаттың кандидадын чыылганнар чылыы-биле уткуп алды. Ол республиканың харылзаа шугумунда чедиишкиннериниң, бо хөй кижилиг, адырлыг улуг коллективтиң мурнунда чаа үнген чылда туруп турар сорулгаларының дугайында чугаалады.

Депутаттың кандидадының, бир эвес ол депутат апаар чүве болза, соңгукчуларының ажыл, амыдыралын экижидер дээш чүнү-чүнү кылыр деп турарын, бодунуң мурнунга кандыг сорулга салып алганын база бо бүгүнү амыдыралга боттандырар дээш кандыг күженишкин-биле, кайчаар ажылдаар деп турарын илеткээниндең каш чижек-фактыларны киирикседим. Чижээ, «Дооразындан харап көөрге торгу хээлиг Самагалдай, топтавы-ла көрбээн кижи довурактыг дээр-ле боор оң» деп ырлажып чоруурувус Самагалдайның туруш байдалынче, кудумчуларынче, ооң арыг-силиинче, чурттакчы чонунче бистиң кичээнгейивисти угландырды. Асфальт чок кудумчуларда довурактыы билдингир. Ону ооң асфальтылаттыр деп турарының чылдагааны чүгле ында эвес. Ол — бир дугаарында, хоорай, суурларывысты улам аян-шинчи киирер, чаагайжыдыр деп турарының бир херечизи болур ужурлуг. Ынчангаш депутаттың кандидады келир беш чылда район төвүнүң кол-кол кудумчуларын асфальтыладыр деп аазаашкынны берди. Чүгле аазап каан эвес, а орта акша-хөреэкти кайыын тускайлаарын, ажылчын күштү кайыын тып алырын, бо дээш кымнар-биле чугаа кылып турар кижиз дээш дөгерезин тоогуп берди.

Бир-тээ, чугаа хоорай, суурларның аян-шиичизинче угланган чүве болганда, ооң бир маңаа хамаарыштыр чугаалаан чугаазын, салган сорулгазын борта киирикседим. Кызыл-биле деңнешпес дээрден башка, Самагалдайны база «хөө, хөмүр тудуп чиириниче» бар чыдар. Депутаттың кандидады мооң мурнунда өске албан-организация, бүдүрүлге черлери-биле таныжып чорда, чоп ол айтырыгны база чидиг-биле тургускан турган. Ынчангаш ол ону чавырылдырарынга хамаарыштыр шагда ажылдап эгелей берген кижи болду. Баштай район төвүнде улуг, биче одалга черлерин санап көрген. Самагалдай хире бичежек, чаңгыс суурда безин... 44 чер бар болган. Чамдыктарын келир чайын хаар, азы бириктир чугаалаарга, улгаттыр каттыштырар. Маңаа чижек кылдыр мындыг чүүлдү киирейн. Ол ужуражылга хуралын даргалап эрттирип турган СТБ-ниң директору В. В. Эренчин чылыг уе-шаг келирге ТСУ биле суг ажыл-агый черлери чаңгыс ниити чылыдылга төптүг болур бис деп чугаалаан. Ында безин ийи котельная хагдынар.

Чүгле самагалдайжыларга эвес, а бүгү Тес-Хем районнуң ажыл-ишчилериниң амыдыралынга изиг бээр база бир факт бар. Чаңгыс Тестиң эвес, а бүгү Тываның алдарлыг оглу, баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидиспейниң төрүттүнгеш, эр боор өзүп, ужар хемениң башкарыкчызы болур бүдүүзүнге чедир чурттаан чери дөө ол Берт-Даг ол. Самагалдай-биле ол-ла Берт-Даг аразында бичии, бистиң адап чаңчыкканывыс ёзугаар «кукурузник» хамааңчок, а күчүлүг ТУ-лар, ИЛ-дер безин хонуптар шөл четчир. Ол хиреэнде самолет бөже ушпастаан. Огулуг чылдагаан чок. Ынчангаш Самагалдай чоогунга аэропорт туттуруп бээринге дузалажырын соңгукчулар диледи. Дүгержап Братович бо айтырыгны шагда-ла кичээнгейиниң төвүнге ап алган кижи болду. Айтырыгны Кызылда агывбүдүрүлге черинге тургузуп каапкан. Кол чүве акша бар. Ам туттурар улус херек. Шак мындыг чаа эмнелге, почта туттурар дээш чонуң чагыглары хөй. Оларның ол чагыгларын күүседириниң бүрүн аргалары депутаттың кандидадында бар хире. Чугаа кылдынган, санаашкыннар чоруттунган. Ынчангаш депутаттың кандидадының амыдыралчы чугаазын чоп ооң барган албан черлеринге онза кичээнгейлиг дыңнаар болгаш улуг чүүлдүгзүнүүшкүн, өөрүшкү-биле хүлээп ап, деткимчени бээр боор чорду.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

РЕДАКЦИЯДАН: С. Д. Монгал бо чылдың эгезинден Эрзин, Тес-Хем районнарда «Шынның» корреспондентизи болуп ажылдап эгелээн. Журналистика талазы-биле дээди эртемниг.

Журналистиң демдеглелдеринден

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

БАЛЫКТЫГ БААР СИЛЕР БЕ?

Кызылдан Күнгүртүг сууртга чеде бериксиве, каш-даа кижи бо айтырыгны салган.

— Алдыы, Үстүү Балыктыгларның хойжуларының, сарлыкчыларының ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар бис — деп, дидим харыылап чордувус.

— Ам дээрезинде оруу эки-дир, чайынды эвээш, соок база чок, хүннеш-даа четтиир ээп каап болур — деп, бир чамдыктары чугаалаар болду.

Ону дыңнааш, баштайгы үеде ол черни билбес кижи оруу магалыг, кадыр-берт эвес чер-дир кылдыр бодаар турдум. Херек кырында ындыг эвес, суурдан чүс ажыг километр ырак черде, суу доңмаан хем, кара суглар кежер, кышкы хемниң чүгле дожунуң кыры-биле өскээр, чайындыга таваржып берге оруктуг оран болган-дыр. Часкы, чайгы, күскү үеле ынаар машина углавас-даа, чүгле боттаң аъттыг, вертолёттуг чоруур. Шак ындыг берге оруктуг черде малчыннарга чедип шыдаар ирги бе, азы кандыг ирги дээн сеткил-биле бистен айтырып турганын сөөлүнде угаап билген бис.

Алдыы, Үстүү Балыктыгларже ийи-чаңгыс машинаның аргыжарының бергезин барымдаалааш, малчыннарже бир демниг комплекстиг үнүүшкүн кылыры шиитпирлеттинген.

Чугула хереглелдиң бараанары, аъш-чем аймаа, мал чемнери, кывар-чаар материалдар, көжер кинонуң, совхозтуң бот-тывынгыр артистериниң дериг-херекселдери, кижиниң болгаш малдың эмнери, библиотеканың номнары шупту машиналарда чүдүртүнген. Бот-тывынгыр артистер садыг, эмнелге, библиотека, кино ажылдакчылары болгаш өскелер-даа орук чорууруңга белен болган, чагыларын, дүктүг тоннарын кеткеш, чадагай машиналар кырынга олурупканнар Кадыр-берт, оңгул-чиңгилдиг, малгаш-баларлыг оруктарга торулбас күчүлүг дөрт «Урал», совхоз директорунуң машиназы Балыктыг кайы сен дээш чорупкан.

Ол-бо талаларын кадыр даглар хаажылаан, мөңге ногаан хадылар, пөштер база дыттар, хадыңнар болгаш өске-даа янзы-бүрү ыяштар каастаан чараш бойдус чурумалдыг Балыктыг хемниң доңгунуң кыры-биле элээн чоруп оргаш, ам-даа суу доңмаан (кыжын доңмас) Оюмнуң хеминге кээп үскен бис. Күчүлүг «Уралдар» тоор эвес, хемниң кыдыында метр чыгыы хире бедик эриктелген доштарны буза баспышаан, хемниң суун өрү-күдү сүстүрүп, чүткүдүп тургаш, үне халды берип болур таарымчалыг эрикти тып алгаш, ол талазынче кеже бергеннер. Совхоз директорунуң «чиик карактыг» хемни кежип шыдаваанындан, дедир чанар ужурга таварышкан.

Үстүү Балыктыгның бажы Чодумай-Аксынга кежээликтей чедип келген бис. Ында каш чуртталга бажыңы, аргижирээн кызыл-булуң бар чер болду. Комплекстиг үнүүшкүннүң кежигүннерин январьның дөртен градус ажып турганы соогу-даа коргудуп шыдаваан. Олар аалдарны дургаар кирип, мал чемнерин үлей дүжүрүп берип чораан. Күнгүртүгнүң участок эмнелгезиниң кол эмчизи Каадыр-оол Мөңгүш-оол бодунуң онаашкан херээнге мергежээн, ажыл-ишчи кижи болган. Барган, кирген аалдарынга, ог-бүлелеринге кижилерниң базыын ол шиңчип, сүмени берип, эмнерин садып сайгарган. Бот-тывынгыр артистер концерт үндүреринге белеткенип кирипкеннер.

ТУРА-СОРУКТУГ МАЛЧЫННАР

Балыктыглар — совхозтуң эң-не хөй малдыг бригадазы. Ында он сес муңдан хөй мал, беш муңдан сарлык бар. Ону бергелерге торулбас, тура-соруктуг, ажыл-ишчи малчыннар кадарып, өстүрүп турарын көрүп, оларның-биле чугаалаштывыс.

Сарлык кадарчызы Балчыр Кенденниң ажыл-ижи-биле таныжып бис. Сарлык кадарып эгелээнинден бээр чээрби үш чыл четкен. Мал ажылынга ажылдаан стажы оон-даа хөй кижи болду.

Бо ырак-узак оруг-чириик чок черде чурттап, ажылдап чоруур малчыннарның ажылын ол оңгалап чугаалаар болду. Кышкы үеле бөдүүн машиналар аргыжар мал чемнери, үлетпүр, аъш-чем бараанары сөөртүп бээр бооп-даа өске, чазын, чайын, күзүн ынаар машина-балгат углавас. Чүгле аът күжү-биле амыдыраар улус-тур. Ынай-бээр чайлаглап, күзеглеп, чазаглап көжерде аътка чүдүрүнүр. Ону мунар. Ынчангаш малчын кижиниң кол транспорту аът болуп турар. Малчын бүрүзү элээн каш шанактыг аъттарлыг. Ынай-бээр чорууруда орта школа назыны четпээн уруглары-биле кады олургаш, чорупттарлар. Совхозтуң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң киржикчилери Үстүү болгаш Алдыы Балыктыгга ийи черге концерт көргүскен, малчыннар ырак-даа черде чурттап турар болза анаа уругларын шанактап алгаш чедип кээр чорду. Концерт, кино көрүр кичээлдеп турда орейтай бээр. Ындыг-даа болза, малчыннар «Дүнне орай бар эвес» дээн соонда, омак-хөглүг шанактапынга олургаш, чаныптарлар.

Балыктыгның малчыннары эрткен чылын чамдык багай эвес көргүзүглерни чедип алганын бригадир Данаа Хеймер-оол бистерге чугаалап олурду. Мурнакчы хойжу Андрей Дөңгүр-оол төрүүр чүс баш хойтан 100 хураганны менди доруктургаш, күш-ажылчы маргылдаага бирги черни ээлээн. Хойжу Альберт Намгай чаңгыска ийиги черни алган. Сарлык кадарчыларындан Нюра Бап-Хөө эки көргүзүглүг болган. Бригадир ажылдаа-ла чаа үш ай чедип турар. Красноярскиниң үдүр-түр ажылдакчылар белеткээр техникумун дооскааш, ажылдай берген. Дааңдырган ажылдыг харысаалгазын эки билир, биче сеткилдиг, тура-соруктуг, эрестиг кижи болду. Ашаандан-на хойжулап эгелээн, мал ажылынга сундулуг, бригадирлеп шылаар кижи дээрзи ол чериниң улустары бүзүредип турду.

Балыктыг бригадазының ажыл-ишчилери күш-ажылды организастаарының дээштиг аргазы — аренда керээзинче шилчииринге белеткенип турарлар. Бо чылын төрүүр чүс баш кыс малдан ортумаа-биле 85 хураганны, 75 сарлык бызаазын менди доруктурар, бир хойтан 1.3 кг дүктү кыргып алыр сорулгазы салган, ону күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарлар.

Эглип-эглип бады келген
Эртинениг Балыктыгны
Эдээн дургаар шууруп
салдаан
Эрээн шокар малымайны.

Шак ындыг сөстүг ырапчыг аялгалыг ырыны Алдыы, Үстүү Балыктыгларның кара мээстеринге кадарчылардан дыңнап болур.

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

Алдыы, Үстүү Балыктыгларның малчыннарының ажыл-ижи, амыдыралы-биле ийи хүн таныжып, чугаалаштывыс. Шынааның № 82 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба, «Тере-Хөл» совхозтуң партком секретары А. К. Бегзи, республиканың агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының кол зоотехниги К. Т. Чаш, совхозтуң профэвилел комитетиниң даргазы Дүдүп Шы-[illegible] Сергей Чигжит болгаш өскелер-даа [illegible] малчыннар-биле ужуражып, ажык чугааны кылган.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларының, совхозтуң ажыл-агыйының амгы байдалының дугайында дыңнадыгларны чыылганнарга кылган. Совхозтуң чаа удуртулгазы Балыктыгда малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидеринче сагыш салып, бо чылын 7 чурттаглга бажыңын, 5 чунар-бажыңны, 3 хой кажаазын болгаш өске-даа чүүлдерни кылырын дыңнатканы өөрүнчүг болган. Оон соонда Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Ф. Чадамбаның ажыл-чорудулгазын, допчу намдарын бүзүреттирген кижи соңгукчуларга таныштырган. Депутаттың кандидаты бодунуң программазын чоңга чугаалап берген.

Ужуражылгага дыка хөй малчыннар санал бергеш, боттарының ажыл-ижин таныштыргаш, амыдыралга тааржыр бээр бергелерин четпестерин, хомудалдарын, негелделерин ажыт-чажыт чокка чугаалап турганнар. Малчыннар Очур Аракчаа, Очур Комбу, Елизавета Сундуй, Нюра Бап-Хөө, Очур Долума, Кыргыс Херел, Намгай Маадыр, Кол Дывый, Хуужугур Сегбе, Ирина Бандан болгаш өскелер-даа чүве чугаалааш, Балыктыгның малчыннарының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салырын совхозтуң директорунче шыңгыы негээн. Бригаданың төвүн тургусчааш, орта эмнелге пунктузу, магазин, кызыл-булуң болгаш өске-даа объектилерни доктаамал ажылдаарын чедип алырын, ону электрижилерин, чугаалажыр радио харылзаазын тургузарын чугулага көргеш, бо бүгүнү кылыптарга амыдыралды, ажыл-ишти экижидеринге улуг салдарлыын айытканнар. Амгы үеде Күндүс-Аксында, Чодумай-Аксында ийи кызыл-булуң бар деп санап турар, олар херек кырында септеттинмээн, соңгалары дежик, печкалары чок, деритинмээн, ойнаар херекселдер, номчуур номнар, солуннар чок болуп турар. Ону экижидеринче совхозтуң парткому бригаданың партия организациязы кичээнгей салбаан. Мал ажылының специалистериниң четпес ажылын шүгүмчүлээн, олар аът мунуп алгаш кодааннар кезип, ажыл-херекче ханыылап кирбейн турар. Эрткен чылын малчыннар ог-бүле керээзинче шилчээн турган, оон түннели кандыг болганы билдинмес, ам-даа санаашкын кылбаан. Совхозтуң экономистери, специалистери малчыннарның экономиктиг билиин бедидеринче сагыш салбайн келгенинден оларның билии чавыс болуп турар, амгы үеде бо чугула айтырыгже кичээнгей салырын, аренда керээзинче шилчииринин белеткел ажылдарын чорударын малчыннар шыңгыы негээн. Кодашкарда туткан чурттаглга бажыңнарының шынары багайындан анаа чурттаары берге, ол четпести эдерин чугула деп санаан.

АРЕНДАТОР БОЛУКСААРЛАР

Республиканың агроүлетпүр эвилелиниң мал ажылының кол зоотехниги К. Т. Чаш малчыннарга аренда керээзиниң ажык-дузазының, олче шилчиирде чорудар белеткел ажылдарының, ону амыдыралга боттандырарының, экономиктиг санаашкыннарны кылырының дугайында делгерецгей тайылбырны кылып, өөреткен. Бо чаа херекти чер болганда неттередип эгелээнин Балыктыгның хойжулары, сарлыкчылары солуннардан кичээнгейлиг номчуп, радиодан дыңнап турары анаа илереп турду. Оон уламындан дыка хөй айтырыгларны салганнар.

Совхоз директору Очур Комбу аренда керээзиниң чажыттарын эки өөренип алганы илдең болган. Ындыг-даа болза дыка хөй айтырыгны кол зоотехниктен ол салып, аренда керээзиниң талазы-биле билиин улам байыткан.

— Совхозтуң экономистери, специалистери бистерниң экономика талазы-биле билиивисти бедидер дээш сагыш салып өөредип турган чүве болза мындыг хөй айтырыг, билдинмес чүүлдер кайын турар ийик — деп, Комбу Серенович чугаалап турду.

Малчыннарның ол чугаазы чөптүг. Шынап-ла, экономиктиг билиглерни неттерериниң бо хүннерде чугула айтырыг болуп турар. Бригадага эки көргүзүглерни чедип алырынга, тодуг-догаа чурттаарынга ол дузалаар.

Балыктыгның малчыннары аренда керээзин эки өөренип алгаш, бо чылын олче шилчиирин шиитпирлээн.

«ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ЧАЛГЫГЛАРЫ»

Совхозтуң Культура бажыңының чанында агиткультбригаданы ынчаар адаар. Олар чайның изии, кыштың соогу-даа дивейн, малчыннарның кодааннарын кезип, солун программалыг концертти көргүзүп чоруурлар.

Бо удаада ырактагы Балыктыгның малчыннарынга ийи концертти бот-тывынгыр артистер көргүскен. Концерт «Чаартынган чер» деп ыры-хөгжүмнүг монтаждан эгелээр. Ында Совет эрге-чагырганың чылдарында Күнгүртүгга болган үндезин чаартылгаларның, совхоз бүдүрүлгезиниң мурнакчыларының ажыл-ижиниң, Тере-Хөлдүң чараш бойдузунуң, бай байлаашының, элбек аң-меңниниң дугайында уран-чечени-биле илереттинген.

Агиткультбригаданың кежигүннериниң саны хөй эвес, чүгле сес кижи. Оларның ырлаар, шүлүктээр, танцылаар, шоодутлар чугаалаар талантылыг болганы-биле программазы байлак, доктаамал чаартынып турар. Оон уламындан концерт солун, амыдыралчы.

Мында талантылыг кижилер эвээш эвес. Аңаа Ли Сүрүңмааны бир дугаарында хамаарыштырып болур. Ол дээрге ырлаар, гитаралаар, шүлүктээр, — ыгыртыр бот-тывынгыр артист болду. Артур Тожу оол чыда калбас. Ол ырлаарынга кончуг хандыкшылдыг оол болду. Анна Күнчүн, Виктор Базыра, Очур Долума, Михаил Дүдүп, Кыргыс Кара-кыс, Татьяна Хуужугур солун номерлерни көргүскен, оларны малчыннар диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп турганнар.

Бот-тывынгыр артистер Балыктыгдан келгеш, эртенинде Каргының малчыннарынга концерт көргүскеш келгеннер.

КҮЧҮЛҮГ «УРАЛДАРНЫҢ» ЭЭЛЕРИ

Күчүлүг «Уралдар» Күнгүртүгнүң кадыр-берт оруктарынга шуут торулбас чорду. Оон чылдагааны эрестиг, кежээ чолаачыларда дээрзи ышкаш чорду. Бистер Балыктыг өрү оларның-биле кады чорааш, ажыл дээнде могаарын, доңарын, аштаарын билбезин бүзүреп көрдүвүс. Эрестиг-ле эрлер-дир! Ындыг кижилер турда ажыл бүдүнгүр болбайн канчаар. Оларга Александр Чыгжыны, Тимур Доржуну, Федя Сендинни болгаш өскелерин-даа хамаарыштырып болур.

Тере-Хөлдүң делгемнеринде тура-соруктуг кижилер амыдырап, чурттап турарын бүзүреп көрдүвүс. Үүлеңер бүтсүн, тере-хөлчүлер!

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Театр болгаш көрүкчү

ЧАЛАТКАН РЕЖИССЁРНУҢ ИСТЕРИ

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга кол режиссёрлап ажылдап турган РСФСР-ниң болгаш Бурят АССР-ниң урач чүүлдүң алдарлыг ажылдакчызы, Бурят АССР-ниң күрүне шаңналының лауреады [illegible] чев Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп бижиизин театрның сценазынга ажылдап тургусткан. Ону көрүкчүлер бедии-биле үнелээн. Улан-Удэ хоорайдан бараалгап чалаттырып келген Николай Ефремович ийи чыл дургузунда театрның чогаадыкчы ажыл-ижинге эвээш эвес улуг-хуузун киириштирип, бодунуң уран талантызын көргүскеш, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап алган.

Ол Г. Лорканың «Ханныг куда», Вл. Серен-оолдуң «Иелерниң шиткели», Ю. Хмельницкийниң «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаа», М. Рамазановтуң «Куск[illegible]», А. Емельяновтуң «Чурттаглгадан ойталавас отт» болгаш оон-даа өске шиилерни театрның сценазынга ажылдап тургусткан. Бо шиилерни чон улуг сонуургал-биле көргеш, өөрүп четтиришкиниң чылыг сөстерин режиссёрга илередип-даа турган. Ылаңгыя «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаа» деп шиини көрүкчүлер катап-катап кээп, көрүп турдулар. Ук шииниң кол рольдарын Орлан Дамба-Хуурак, Альберт Хомушку, Айдың Мортай-оол ойнап турган дээрзин Тываның ырак районнарында безин көрүкчүлер билир апарган. Ылаңгыя аныяк артист Орлан Дамба-Хуурактың херээжен кижиниң ролюн чедимчелиг күүсеткенин чон бедии-биле үнелээн. Ол шыкаш Николай Логачевтуң тургусканы драматург Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизин хөгжүм-шии театрынга көрүкчүлер көргеш, дыка-ла сеткили ханган.

Режиссёрнуң чогаадыкчы ажыл-ижинге ук шииниң автору Ч. Ч-Д. Ондар болгаш А. С. Серен улуг үлүг-хуузун киириштирип, белеткел ажылын демнии-биле чорупкан. Бо шииге хөгжүм-шии театрының тыва болгаш балет бөлүүнүң артистери база Кызылдың уран чүүл училищезиниң суругчулары киришкен. Шииниң кол рольдарында РСФСР-ниң улустуң артистери Е. Кенденбиль, Б. Бады-Сагаан, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Солун-оол Люндуп, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Т. Ондар, Д. Барыңмаа, Р. Серен-оол болгаш оон-даа өске аныяк артистер хаара туттунган. Олар көрүкчүлерни уран талантызы-биле өөрткен. Ол дугайында солуннар арыннарынга чарыткан.

Чоскаарнаа ОНДАР.

ЧУРУКТА: «Донна Люция азы ачылыг-ла угбаа» деп шииниң баштайгы туруузунуң соонда режиссёр Н. Е. Логачевтуң аныяк артистер Лупза, Айдың Мортай-оолдар-биле чугаалажып олурары.

Ю. КОСАРЬКОВТУН тырттырган чуруу.

ШИИ БҮРҮЗҮ ТӨӨГҮЛҮГ

Республиканың хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы ажылынга кол-ла черни оон шилээн репертуары, чогаадыкчы бөлүктер-биле кады кылган ажылы база көрүк- [illegible] оларны бедик культурага, эки аажы-чаңга, чаңчылдарга кижизидип, өзүп олурар чаа салгалдары-биле орус, тыва, даштыкы класиктиг чогаалдардан, шиилерден репертуарны тургузуп, бараан болуп турар. Театрның ажылының кол дөзү артистер болгай. Олар улуг күжүн, чогаадыкчы мергежилин үндүрүп, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап ап келген.

Амгы театр сезонунда драматург Ч. Ондарның Тываның эрткен төөгүзүнден үндезилеп бижээни «Ханныг истер» деп шиизин тыва артистер бөлүүнүң күжү-биле улуг дуржулгалыг режиссёр Н. Е. Логачев тургускан. Ук шиини Кызылга чоп каш удаа көрген болгаш солуннарга чедер-четпезин илередип, үнелелди берген. Ылаңгыя төөгү эртемнериниң кандидады М. Маңнай-оолдуң ук шииге хамаарыштыр солунга бижээн төөгү талазы-биле хажыдыышкынныг четпестерин айытканын театрның уран чүүл чөвүлели өөренип көргеш, эдиглерни кылыр деп шиитпирлээн.

Репертуарга көрдүнген, ону-даа чурумнаан, [illegible] шиилерни чоңга чеже-даа бараалгадып турзувусса, биске амгы үеде кол сорулга уран-чечен, национал тыва шиилерни сценага тургузуп, [illegible] кол уралыышкынны салып, бодувустуң тыва уран чүүлүвүстүң кол өзээнче ханылап кирери болур. Ол ындыг болур-даа ужурлуг, ону бистен үе болгаш амыдырал негеп келген-дир. Амгы үениң байдалын, негелдезин херекке кайын албайн баар ийик бис.

Оон-биле кады эрткен үеже, оон эгээртинмес байлаанче хая көрнүр үе база келген-дир. Ооң чугула ажыктыг чүүлдерин ушта тыртып, амыдырал-биле холбап үнелезивиссе! Ол база келир үе-дир. Театр уран чүүлүнге бистиң ачылыг кижилеривистиң эгеленчи оруун, талантызын, мергежилин, оларның кылган ажылдарын тыва уран чүүлдүң өзээ деп билип тура-ла, эчизинге чедир ажыглавайн, үнелевейн турганывыс хомуданчыг. Ол дээрге, «Хайыраан бот», «Самбажык», «Дөңгүр-оол», «Ботталган күзел», «Чүткүл», «Чечен биле Белекмаа», «Кызыл үер» деп шиилер-дир. Ол дээрге Ш. В. Көк-оол, К., М. Мунзуктар, А. Б. Чыргал-оол, Н. Ө. Олзей-оол, С. А. Сарыг-оол, С. Б. Бурбу, О. Ө. Сагаан-оол болгаш өске-даа [illegible] келир үеде салгалывыска дамчытпышаан, арттырып каар үретүнчелдиг ажылдарывыс ол болур. Бодувустуң эрткен төөгүвүстү үнелеп көрбейн, олче сагыш салбайн турганывыс-биле амыдыралдан чыдып каап турганывыс бо-дур.

Көрүкчү бүрүзү театр ажылында кандыг-кандыг четпестер, чедиишкиннер, дилээшкиннер болуп турарын кичээнгей-биле эскерип көөр. Ынчанмайн канчаар, амыдыралдың, ажыл-агыйның база ниитилелдиң чаа үе-чадаже шилчип бар чыдарының негелдези ындыг. Театрның чогаадыкчы ажылының үнези чүге кудулаан ыл? Көрүкчүлер чүге эвээш кээп турарыл? «Хайыраан бот», «Самбажык» болгаш оон-даа өске шиилерни тыва ёзу-биле чүге эде тургуспазыл? Оларның салымы кандыгыл? — дээн айтырыгларны, негелделерни көрүкчүлер-биле конференциялардан, ужуражыышкыннардан, солуннардан чаа-чараа дыңнап келген бис. Ынчангаш айтырыгларга ёзулуг харыыны бээри-биле коллективке сайгарылганы чорудуп, четпестер-биле ажылдар кылдыр-ып, ажылды үндезини-биле эде тургузарынга бар аргаларны, хемчеглерни дилеп тып эгелээн бис. Ажыл-херекти чааскыдарының аргаларынче чоокку үеде шилчиир айтырыг шыңгыызы-биле тургустунуп келген. М. М. Мунзуктуң удуртулгазы-биле күрүне чагыы ёзугаар февраль айда «Хайыраан ботту» катап тургузуп, боттандырып эгелээр. Ону чүгле сцена кырынга эвес, а телекино кылдыр база тырттырып кылыр. Бүдүн чылдың репертуарында М. Кенин-Лопсанның «Үш эртемниг оол» деп тыва тоолдардан укталган тоол-шиизин режиссёр Н. Лопсан белеткеп эгелей берген. В. Серен-оолдуң «Эне-Сай Мерген» деп улуг шиилерден база орус бөлүктүң Розовтуң «Буруутуглар», Чеховтуң водевильдерин тургузарын база айтып каайн.

Ам бүгү талазы-биле театрга хамаарыштыр көрүкчүлерден үнелиг, ажыктыг, өөредиглиг ажык чугааны манаар апаар. Бистиң ажылывысты үнелеп, улуг ачы-дузаны чедирип турар көрүкчүлер-биле сеткилимни өйүп чоруур бодалымны үлежикседим. Бистер чамдыкта кандыг-бир эрткен үениң даа дижик, азы ханы уткалыг, философчу-даа онзалдурган шиилерни көргүзе бээр бис. Ынчап кээрге, чамдыктарывыс көрбес, чалгаараар, хөөнү калыр, азы чок болза шиилерниң аттарын барымдаалап көөр бээр чүве-дир. Ол чөрле шын эвес, бис кижилерниң аажы-чаңынга, кижизидилгезинге, мөзү-шынарынга өөредиглиг, дээштиг, шиитпирлеп чадап чоруур айтырыгларынга дээштиг, бодандырар шиилерже көрүкчүлерни чалап турар бис. Эрткен чылын украин драматург А. Салынскийниң «Дөрт байысаалга» деп сталинчи репрессия үезинде херек чок черге шииттирген кижилерниң эрткен оруун көргүскен шиини республиканың каш-даа районнарынга көргүстүвүс. Нарын байдалдыг шиини үстүкү классчыларга база улуг улуска көргүспүшаан, сайгарылганы кылырывыска, чөп сонуурган, амыдыралга кодурлуп келген айтырыгны чөптүг-биле деткиир болдулар. Бис эрткен төөгүвүстү билбес-тир бис, билир-даа болзувусса, чажырып келген бис. Чонувустуң чурттап эрткен оруунче хая көрнүп, ындыг чораан-дыр бис деп ам-на билип эгелээн бис. Бодуун чон ол хире билип, деткип турда, а найысылалывыс Кызылга чаңгыс-ла катап оннадывыс, көрүкчүлер эвээш болган. Ол дээрге театрның администра- [illegible] ли. Ниң-ле кижи киржикчилиг ук шиини найысылалдың кайы-даа булуңнарынга чорааш, кандыг-даа аудиторияга бараалгадып, көрүкчүлер-биле ажылды хөй катап кылып болурунуң аргазы турбуже, ону херекке албааны хомуданчыг. Чогаал биле төөгүнү шүүштүрүп көрген болза, кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, ак биле караны ылгап билип албас бе?! Хөглүг-баштак, ыр-шоорлуг, детектив шиилер херек болбайн канчаар. Ынчалза-даа оон-биле чергелештир кандыг-даа шиини чаңгыс ай көөр болза, театр биле көрүкчүнүң харылзаазы быжыгып, ол ажыктыг, үнелиг түңнелге чедирер. Республиканың хөгжүм-шии театры көрүкчүлерниң сеткилин хомудатпас дээш чаа ёзу-биле ажылдап эгелээн. Ынчангаш шии бүрүзүн көрүкчүлерниң көрген турары күзенчиг.

Дарый МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи.

АЖЫЛЫ ЭКИЖЭЭН

Бо хүннерде «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези деңгескии ажылдап турар болу берген. Моон мурнунда чылдарда январьның чыккылама соогунда хөмүр-даш чүдүрүп алыр дээн машиналар узун оочурга турупкаш, хөй үе-шак чидирип турганын билир болгай бис. Садып сайгарар кылдыр белеткеп каан хөмүр-даш чедишпейн бээр чоруктар кайы хөй турган. Ынчангаш разрезтиң коллективи берге байдалга таваржып-даа турган-на болгай. Машиналарны аңаа тургуспас дээш хөмүр-даш чыдар черлерниң кырында довураан чедир аштап албайн чыткаш-ла, машиналарны чүдүрүп турганындан улуг хемчээлдиг сай-довурак безин хөмүр-даш-биле кады чүдүртүне бээр турган.

Ам ындыг чорук болбастаан. Хөмүр-даш чүдүрер оңгарда улуг-ла дизе чээрби шаа машина ээлчег манаан турар. Ол безин чапсар үезинде ындыг. Хөмүр-дашты бир айда четчир кылдыр курлап каан.

Мында кижи кайгаар чүве чок. Эрткен чылдың ноябрь айда безин оочур манап үр турар-дыр бис деп, чолаачылар хомудап турган болдур ниин. Моон мурнунда разрезке барган машиналар хөмүр-дашты чаңгыс оңгардан чүдүрүп ап турган болза, ам оон саның көвүдеткен. Херек апарганда хөмүр-даш чүдүрер черлерниң саның көвүдедип болур арга база бар.

Транспортту үр тудуп турбазы-биле хөмүр-даш казыкчылары хөмүр-дашты бот-үнезин өжегерзэн улгаттырган. Хөмүр-даш чүдүрерринге экскаваторлар немей тургузуп, он-он муң тонна хөмүр-дашты складче дажыглаарынга база-ла акша-көпеек чарыгдаар апаар болгай.

Ынчалза-даа хөмүр-даш разрезиниң коллективи хереглекчилерниң талазындан харыы хемчеглерге база идегеп турар. Чүге дээрге хөмүр-даш чүдүрер талазы-биле чиигелделер түр када хемчег болбас ужурлуг. Чүвениң ужуру чүл дээрге, бөгүн көргүзүп турар нечелде ачы-дуза чедирилгези хөмүр-даш өртээнге кирбейн турар. Ынчап кээрге шахтёрлар карылгалыг боор турар ышкажыл. Ол каражаны канчап эгидип алырыл? Одаар чүүлдү хөйнү хереглеп турар черлерге чарыгдалдарны дуглаарын саналдаар-дыр деп бодал тыптып келгени ол. Разрезтиң экономистериниң санап турарын ёзугаар алырга, хереглекчилерге-даа, разрезке-даа моон ажыы бар боор турар. Кыштың чыккылама соогунда мотор өжүрер эвес, автомашиналарның моторун ынчаар ажылдадып келирге, чүс-чүс тонна бензин болгаш дизель одаар чүүл «[illegible]» баар чериг чидер. Чолаачылар хөй үе-шак-даа чидирип турбас, хөмүр-даш сөөртүрүнге эвээш машиналар хереглеттинер апаар. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр болза, дыка хөй акша-хөреңгини камнап аптар арга тургустунуп келир. Хөмүр-даш чүдүрүп алыры-биле хүнүн кээп турар хөй машиналарны ийиден алды шак чедир анаа тургузуп келириниң орнунга ээлчег дургузунда бир-ийи экскаваторнуң анаа туруушкунун төлептери чиик-даа болбас деп бе? Чөптүг санал деп бодаар мен. Хереглекчи бүрүзү чүгле бодунуң эрге-ажыын бодааш, бо саналды хүлээп албайн баар болза, багай-дыр-ла.

Разрезтиң директору В. В. Тропинниң чугаалап оорары-биле алырга, хөмүр-даш тывыкчылары хереглекчилер мурнунга өрелиг арт-пас бодап турар. Кылаштап чоруур экскаватор машинизи Хаяыр-оол Амыр-Ашанович Ооржак ышкаш, эрес-кежээ мастерлер турда, машиналар ээлчег манап, үр туруп бербес-ле боор дээрзинге бүзүрээр мен. Ол бодунуң дузалакчызы Виктор Андреевич Чумарин-биле ээлчег нормазын доктаамал ажыр күүседип турар. Олар эрткен чылдың планныг онаалдазын барык он ийи хууга ажыр боттандырган. Эжишкилерниң шудургу ажылының ачызында дыка хөй тонна одаар чүүлдү немей казкан. Бир тонна хөмүр-даш тып алыр дээш он-он ийи катап хөй даг породазын эжер ужурга таваржып турар.

ЧУРУКТА: кылаштап чоруур экскаватор машинизи Х. А.-А. Ооржак бодунуң дузалакчызы В. А. Чумарин-биле.

Михаил ГУЩИННИҢ сөзү болгаш фотозу.

ПОЧТАЧЫ

Ангай Доос-Караевна Моңгуш күш-ажылчы базымын өскен-төрээн чери Өвүрүнге эгелээн. Ол садиктерге үр ажылдаан. Амгы ажылдап турар чери харылзаа шугумунга тос чылдың мурнунда ажылдап чоруур. Эртенги даң хаязындан кежээкиниң сылдыстары үнгүжеге бодунуң хуваалдазын ёзугаар харылзап турары Дүз[illegible], Малчын, Октябрьская [illegible]дүмчуларында ийи чүс өрегелерге база албан черлеринге, организацияларга почтаны чедирип турар. Ажылдап турар организациязының, райкүүскомнуң профэвилел обкомунуң хүндүлел бижиктери-биле, [illegible]циалистиг чарыштың тиилекчилериниң хөрек [illegible]дектери-биле доктаамал шаңналып келген.

Ажылдап турар ажылында аңгыда, хөй-ниитиниң ажылдарының идепкейлиг киржикчизи.

Намажап КУУЛАР

Кызыл аэропортундан 1990 чылда самолёттарның ужударының РАСПИСАНИЕЗИ

(Москва шагы-биле)

Самолёттарның чедер черлери	самолёттарның хевири	рейстиң №	ужудар хуусаалары	ужудар хүннери	ужуп үнер шагы	чедер шагы	дедир келир рейс №	ужуп үнер шагы	Кызылга келир шагы	Билет өртээ
Абакан	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	11.00	161	07.40	08.30	12
Абакан	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	11.00	163	07.40	08.30	12
Абакан	«Як-40»	663	с 01.01 по 03.06 и с 04.10 по 31.12 с 05.06 по 30.09	4, 7 2, 4, 7	04.00	04.50	664	09.20	10.10	12
Абакан	«Як-40»	641	с 01.01 по 14.06 и с 14.09 по 31.12 с 15.06 по 10.09	1, 5 хүннүң-не	11.40	12.30	Пролет			12
Абакан	«Л-410»	617	с 16.10 по 31.12	хүннүң-не	06.00	07.00	618	07.45	08.45	12
Абакан	«Л-410»	607	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.10	12.10	608	12.55	13.55	12
Абакан	«Л-410»	609	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	12.00	13.00	610	13.45	14.45	12
Абакан	«Ан-24»	374	с 01.07 по 31.08	хүннүң-не	06.10	07.15	373	04.30	05.35	12
Барнаул	«Як-40»	679	с 01.01 по 14.05 и с 16.10 по 31.12 с 15.05 по 14.06 и с 11.09 по 15.10 с 15.06 по 10.09	2, 6 2, 6 2, 4, 6, 7	08.20 03.45	11.35 05.35	680	12.15 06.30	15.25 08.20	24
Бийск	«Як-40»	663	с 01.01 по 03.06 и с 04.10 по 31.12 с 05.06 по 30.09	4, 7 2, 4, 7	04.00	06.40	664	07.30	10.10	19
Бүрен-Бай-Хаак	«Ан-2»	653	с 02.04 по 30.05 и с 01.11 по 01.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.00	06.05	654	06.10	07.00	7
Иркутск	«Як-40»	683	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	05.00	07.00	684	10.45	13.00	23
Иркутск	«Як-40»	695	с 01.01 по 31.12	1, 5	17.10	19.10	696	01.00	03.15	23
Кара-Хөл	«Ан-2»	627	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	05.10	07.20	628	07.30	10.00	14
Кара-Хөл	«Ан-2»	629	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	05.10	07.30	630	07.40	10.15	14
Красноярск	«Як-40»	178	с 01.01 по 30.06 и с 01.09 по 31.12 с 01.07 по 31.08	1, 2, 3, 4, 5, 6 1, 2, 3, 4, 5, 6	03.50	05.15	177	11.30 12.50	12.45 14.05	17
Красноярск	«Як-40»	174	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	03.20	04.45	173	05.30	06.45	17
Красноярск	«Як-40»	180	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	07.30	08.55	179	09.35	10.45	17
Красноярск	«Як-40»	172	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	11.30	12.55	171	13.30	14.45	17
Красноярск	«Як-40»	176	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	хүннүң-не хүннүң-не	13.45 17.40	15.10 9.05	175 175	02.40 02.40	04.00 03.55	17
Красноярск	«Як-40»	182	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	11.50	13.15	181	13.55	15.10	17
Красноярск	«Як-40»	184	с 01.06 по 30.09	хүннүң-не	07.20	08.45	183	09.30	10.45	17
Красноярск	«Як-40»	186	с 01.01 по 31.12	7	10.50	12.15	185	13.00	14.15	17
Красноярск	«Як-40»	188	с 01.07 по 10.09	хүннүң-не	13.45	15.10	187	15.50	17.05	17
Кемерово	«Як-40»	679	с 01.01 по 14.05 и с 16.10 по 31.12	2, 6	08.20	10.05	680	13.50	15.25	19
Кемерово	«Як-40»	685	с 15.05 по 14.06 и с 11.09 по 15.10 с 15.06 по 10.09	2, 6 2, 4, 6, 7	09.20	10.40	686	11.20	12.45	19
Кемерово	«Як-40»	681	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	1, 5 1, 3, 5	08.20	10.05	682	13.05	14.35	19
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	615	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	05.20	06.10	616	06.40	07.30	11
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	669	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	08.30	09.20	670	09.50	10.40	11
Кызыл-Мажалык	«Л-410»	667	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.50	06.40	668	07.10	08.00	11
Кызыл-Мажалык	«Ан-2»	627	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	05.10	06.40	628	08.10	10.00	11
Кунгуртуг	«Л-410»	677	с 02.01 по 31.03 и с 01.06 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	09.40	10.25	678	10.40	11.25	12
Кунгуртуг	«Ан-2»	665	с 02.04 по 31.05	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.20	05.35	666	05.45	07.10	12
Кунгуртуг	«Л-410»	655	с 01.01 по 31.03 и с 01.06 по 31.12	1, 3, 5	07.10	07.55	656	08.10	08.55	12
Минусинск	«Л-410»	651	с 02.01 по 30.04 и с 15.09 по 31.12 с 01.05 по 14.09	2, 4 1, 2, 3, 4, 5	09.00	10.00	652	10.20	11.20	13
Москва	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	19.10	161	23.50	08.30	72
Москва	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	19.10	163	23.50	08.30	72
Мугур-Аксы	«Л-410»	637	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.10	07.50	638	08.05	10.15	14
Мугур-Аксы	«Л-410»	631	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.20	07.30	632	09.20	10.25	14
Мугур-Аксы	«Л-410»	623	с 07.01 по 31.12	7	09.30	11.05	624			14
Новокузнецк	«Л-410»	649	с 02.01 по 14.05 и с 15.09 по 31.12 с 15.05 по 14.09	1, 3, 5, 6 хүннүң-не	09.00 04.55	11.40 06.45	650 650	12.20 07.25	14.50 09.10	17
Новосибирск	«Як-40»	621	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	04.40	07.25	622	08.20	11.05	22
Новосибирск	«Як-40»	641	с 01.01 по 14.06 и с 14.09 по 31.12 с 15.06 по 10.09	1, 5 хүннүң-не	11.40	14.40	642	15.30	17.30	22
Саглы	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	09.20	636	09.30	11.20	12
Саяногорск	«Л-410»	619	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.20	12.20	620	12.50	13.40	10
Свердловск	«Ту-154»	162	с 08.01 по 28.05 с 02.06 по 11.09 с 16.09 по 30.12	1 2, 6, 7 7	10.10	15.35	161	03.15	08.30	47
Сарыг-Сеп	«Ан-2»	653	с 02.04 по 30.05 и с 01.11 по 01.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.00	05.30	654	06.30	07.00	4
Сарыг-Сеп	«Ан-2»	639	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.55	05.25	640	06.10	06.40	4
Сыстыг-Хем	«Ан-2»	643	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	09.15	10.25	644	10.35	11.45	9
Сизим	«Ан-2»	639	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.55	05.45	640	05.50	06.40	5
Тоора-Хем	«Л-410»	691	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	хүннүң-не	05.40	06.15	692	06.30	07.35	8
Тоора-Хем	«Л-410»	693	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	хүннүң-не	08.05	08.40	694	08.55	09.30	8
Тоора-Хем	«Л-410»	611	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	10.15	10.50	612	11.55	12.30	8
Тоора-Хем	«Ан-2»	647	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.05	06.05	648	07.35	08.35	8
Тоора-Хем	«Ан-2»	645	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	09.15	10.15	646	11.15	12.15	8
Томск	«Як-40»	681	с 01.01 по 30.06 и с 11.09 по 31.12 с 01.07 по 10.09	1, 5 1, 3, 5	08.20	11.20	682	12.00	14.35	21
Торгалыг	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	08.20	636	10.30	11.20	7
Тээли	«Л-410»	637	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	06.10	07.10	638	08.45	10.15	12
Тээли	«Ан-2»	629	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	05.10	06.50	630	08.20	10.15	12
Тээли	«Л-410»	623	с 07.01 по 31.12	7	09.30	10.30	624			12
Улан-Удэ	«Як-40»	683	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	05.00	08.30	684	09.20	13.00	27
[illegible]	«Ан-2»	647	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	05.05	06.45	648	06.55	08.35	12
Хандагайты	«Ан-2»	635	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	07.30	08.45	636	10.05	11.20	9
Хову-Аксы	«Л-410»	625	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5 2, 4, 6	05.35 05.35	05.55 05.55	626	06.10 09.45	06.30 10.00	4
Хову-Аксы	«Л-410»	673	с 02.01 по 31.12	хүннүң-не	10.50	11.10	674	11.25	11.45	4
Хут	«Ан-2»	643	с 02.01 по 31.12	2, 4, 6	09.15	09.55	644	11.05	11.45	6
Шушенское	«Як-40»	621	с 01.01 по 31.12	хүннүң-не	04.40	05.26	622	10.20	11.05	13
Шушенское	«Л-410»	687	с 15.05 по 14.09	хүннүң-не	10.10	11.00	688	11.30	12.20	10
Шушенское	«Л-410»	649	с 01.01 по 14.05 и с 15.09 по 31.12	1, 3, 5, 6	09.00	09.50	650	14.00	14.50	10
Чита	«Як-40»	695	с 01.01 по 31.12	1, 5	17.10	21.40	696	22.30	03.15	33
Челябинск	«Ту-154»	164	с 04.01 по 27.12	4	10.10	15.35	163	03.15	08.30	46
Ырбан	«Ан-2»	645	с 02.01 по 31.12	1, 3, 5	09.15	10.40	646	10.50	12.15	9
Ырбан	«Л-410»	611	с 02.01 по 31.03 и с 01.05 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	10.15	11.15	612	11.30	12.30	9
Эрзин	«Л-410»	661	с 02.04 по 15.09	1, 2, 3, 4, 5, 6	11.00	11.30	662	11.45	12.15	8
Эрзин	«Л-410»	671	с 02.01 по 31.12	1, 2, 3, 4, 5, 6	04.30	05.00	672	05.15	05.45	8

Тайылбыр: расписаниеде ужудар хуусаалар деп графаның адаанда «с 08.01 по 28.05» дээн чүүлдү январь 8-тен май 25-ке чедир деп билип алыр.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДАЙЫНЧЫЛАР ШКОЛАЗЫ

Кызылдың № 12 школазынга интернационалчы дайынчылар-биле болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган ээн келбээн дайынчыларның ада-иези-биле ужуражылганы школаның администрациязы болгаш республиканың шериг комиссариады кады эрттирген. Анаа чалаттырганнарның хөй кезии келген.

Ужуражылганы школаның директору В. К. Левашов ажыткан. Афган дайынынга тулчуп тургаш, ээп келбээн оолдарның иелерин президиум столунга чалап олурткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы В. Е. Сериков сөс алгаш чугаалаан. Ол интернационалчы дайынчыларга болгаш оларның өг-бүлезинге четтирер күндерел дугайында чугаалаан. Оон иштинде хоорайларга болгаш республика иштинде автобустарга халас чоруур талазы-биле доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алганын таныштырган. Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров интернационалчы дайынчыларның музейин кылыр талазы-биле айтырыгны көдүрүп турган. Ол сиңниң дугаар школага ийи катап кээп тургаш, музейни болгаш турасхаал тургузары-биле чуттаны кылганын чыылганнарга чугаалаан. Ону чоннуң бедии-биле үнелээн. Тыва АССР-ниң шериг комиссары В. Н. Козлов афган черге интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш амы-тынын бергенн солдаттарга кыска характеристиканы берип турган, оолдарны эки аалчанга болгаш оларның интернационалчы хүлээлгезин күүсеткенин дээш амы-тынын бергеннерни эки кижизидип ада-иелерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Афган дайынындан ээп келбээн оолдарның иелери А. М. Толстинова, Ч. С. Норбу, Б. С. Доңгар, республиканың күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу, интернационалчы дайынчы Д. Кара-оол, эки туружу Г. Долаадор болгаш өскелер-даа сөс алгаш, өөрүп четтиргенин школаның администрациязынга илереткеннер.

Кызыл хоорайның күрүнеде даргазы Д. Л. Тиимей «Интернационалчы дайынчылар» аттыг № 12 школа» деп бижиин адрести школаның директорунга тудускан. Школаның ады ынчаар тывылган.

Оон соонда ада-иелерни класстарга аппаргаш, кайы класстың кымның ады-биле адаарының дугайында таныштырып болган. Класстың өөреникчилери келген ада-иелер-биле ужуражып, оларга белеткеп алган концертти көргүскеннер.

Дүштеки чем соонда, пресс-конференция болган. Анаа интернационалчы дайынчылар турасхаалын тургузар айтырыгны чугаалашкан. Ол чедир шиитпирлеттинмээн.

Ол дугайында материалды солунуңнуң чоокку номеринге чырыдар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЭТВ

ФЕВРАЛЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг стартар». 9.15 «Васька» Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 «Бистиң өрелернис». «Гжель деп чүл ол?». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Аайы тывылбас Галимзянов». Барымдаалыг фильм. 16.25 Ф. Шуберт. Концерт. 16.55 «Кайгамчыктыг ортулуктар». Чаа Зеландия дугайында. 17.55 «Эники музыка!». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Амыктар медээчизи» 19.40 Мультфильм. 20.00 «9-ку студия». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 — 23.50 В. Добрынин композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35, 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң үрезини чонна өзүп кезүдээри. 10.55 Эрудиттер. Дамчыдылга. 12.00 «Чөвүлелиниң девүнчүгүнде». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 — 13.45 Ритмиг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. Б. Барток. Концерт. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Сонгулдаларга уткуштур», «Ачы-буян», «Келемче хроникалар». 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар, реклама. «Дежей-оол». Тыва улустуң ырларының байырлалынга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кадээниң амыдыралы». «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис».

МОСКВАДАН

21.30 — 22.40 «Өлүрүнге чедир чеди шак». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (аккордеон) ойнаар. 19.10 Таджик ССР-ниң Күртелерадиозу. «Рогун — амыдыралынга эрге». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Россияның карманы». Телефильм. Нижегородская ярмарканың тургузуунуң дугайында. 20.35 — 21.30 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң чечиктиң тогиузмчүлери. Пианист Н. Штаркман.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 6 ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Хон Гиль Донь»** (КНДР) 9.30, 11.30, 13.30. **«Инсустуң амыдыралы»** (АКШ, 2 сериялыг) 15.30, 20.30, көрүлде залынга: **«Кандагар-биле орттенгеннер»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кара бөрү»** 9.00, 12.40. **«Тоол» клуб:** **«Сапыктыг моортайның чаа ужурашкылары»** 10.50, 14.50. **«Сенээ черле чүү-даа чугаалавас мен»** 16.40, 20.20 (уругларга). **«Илбичи»** 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Чыланнар турлаа бужар шыналар»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорайның агаар-бойдузун экижидеринге бүдүрүлгелериниң, албан организация черлериниң болгаш тус-тус хамаатыларның акша-хөреңгилерин мөөнзэ-биле тээ экология фондузунуң тургустунганын хоорайжыны дыңнадып тур. Эки тура-биле ук фондуга чыгдынган акша-хөреңгини хоорайның агаарын арыг тургузарының хандырар болгаш бойдус камгалалының талазы-биле өске-даа тускай социалдыг хемчээлдерге ажыглаар.

Найысылалдың экологтуг байдалын экижидеринге дузалаар күзелдиг кижилер акшаны № 142351 агар санче шилчиткип болур.

ХООРКҮУСКОМ.

Кызылдың № 81 тудуг эргелели даразында мергежилдиг специалистерин болгаш ажылчыннарын ажылче чалап тур: кол бухгалтер (шалыңы 250 рубль), инженер-геодезист (шалыңы 200 рубль), инженер-энергетик (шалыңы 180 рубль), мастер (шалыңы 190 рубль), бедик мергежилдиг ажылчыннар.

Бот кижилер общежитиеге чурттаар, өг-бүлелиг улус оочур ёзугаар квартира-биле хандыртынар.

Бистиң адресивис: Кызыл, Интернациональная кудумчузу 117. Телефон № 3-30-81. № 5 автобус-биле «Баня» дээр автобус доктаар черге дүжер.

Тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын күүседир ыраажыларның **көрүлде-конкурузун** Кызыл хоорккүускомнуң культура килдизи 60 чылдың **февраль 10-да 12 шакта** «Тыва тудуг» каттыжыышкынының кызыл-булуңунга эрттирер.

Ыраажылар, үш кижи составтыг ыраажылар ырлажылар ансамбльдери көрүлде-конкурска киржир. болук киржикчилер саны 10 кижиден хөй болбас.

Программага ийи янзы хевирлиг солун ырлар кирер.

Даразында адрести ёзугаар чагыгларны хоорккүускомнуң культура килдизинге хүлээп ап турар: Кызыл партизан кудумчузу, бажың № 11, телефону 3-45-21.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54211

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-81, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ ноо тиккижи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Чечтаалы 2 парлалга ачалы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 373

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 7 среда
№ 31 (14231)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 5-те СЭКП Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленуму ажылын эгелээн. Пленумга чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгны киирген:

Партияның XXVII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында.

Бо айтырыг талазы-биле Пленумга илеткелди СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев кылган.

Пленумнуң ажылында СЭКП-ниң төп органнарының составында кирбейн турар эвилелдешкен республикаларның компартияларының, партия крайкомнарының, обкомнарының болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарының болгаш Министрлер Чөвүлелдериниң даргалары, партия хоорkомнарының, райкомнарының, партияның улуг эге организацияларының парткомнарының секретарьларының бөлүү, а ол ышкаш министерстволарның, төп ведомстволарның, чогаадыкчы эвилелдерниң болгаш организацияларның удуртукчулары, эртемденнер, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери, чурттуң чамдык хөмүр-даш бассейннериниң шахтёрлары киржип турар.

Санал бергеннер: Украинаның Компартиязының Киев хоорkомунуң бирги секретары А. И. Корниенко, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары В. К. Месяц, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. А. Каримов, ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин, Ленинград хоорайда «Ижорский завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары Ю. П. Архипов, СЭКП Москва хоорkомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы Т. Г. Иванова, Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Е. Е. Соколов, Донецк областа «Артем хөмүр-даш» бүдүрүлге каттыжыышкынының «Кочегарка» шахтазының мастер-чазылдырыкчызы К. Г. Фесенко, Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Я. Я. Вагрис, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле комитединиң даргазы Б. Н. Ельцин, СЭКП Соңгу-Осетин обкомунуң бирги секретары А. С. Дзасохов, Украинаның Компартиязының Киев обкомунуң бирги секретары Г. И. Ревенко, ССРЭ-ниң камгалал үлетпүр министри Б. М. Белоусов, Польша Республикада ССРЭ-ниң Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини В. И. Бровников, Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинский, СЭКП Ленинград обкомунуң болгаш хоорkомунуң бирги секретары Б. В. Гидаспов, Украин ССР-ниң Эртемнер академиязының президентизи Б. Е. Патон, Саратовтуң электроагрегат бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг мастери В. А. Шабанов, Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Н. Муталибов, В. И. Ленин аттыг «Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары В. М. Платонов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң партком секретары И. И. Мельников, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары М. А. Князюк, ССРЭ-ниң даштыкы хереглер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко, Куйбышев областа «Прогресс» заводтуң партком секретары В. В. Козленков.

Пленумнуң материалдарын бүрүнү-биле «Правда» солунда база допчулалын массалыг информацияның өске-даа чепсектеринде парлап турар.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир ажылдап кылыр база чугаалажып турар айтырыг талазы-биле Пленумнуң доктаалын белеткээр редакция комиссиязын Пленум тургускан.

Февраль 6-да Пленум ажылын үргүлчүлээн.

* * *

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир кылыр талазы-биле редакция комиссиязының хуралының дугайында

Февраль 5-те М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле редакция комиссиязының бирги хуралы болуп эрткен.

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунга 1990 чылдың февраль 5-те М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер, коммунистерниң, бүгү совет ниитилелдиң улуг сонуургал болгаш десперейн манап турганы кончуг чугула Пленумга чыглып келген бис дээримге чөпшээрежир боор силер деп бодап-дыр мен. ТК-га боттарының саналдарын болгаш күзелдерин илереткен муң-муң чагаалар СЭКП кежигүннеринден болгаш партия кежигүнү эвестерден, партия организацияларындан болгаш комитеттеринден, күш-ажылчы коллективтерден, ажылчыннардан болгаш тараачыннардан, интеллигенциядан, эртемденнерден, хоочуннардан болгаш аныяктардан келген. Телеграммалар ам-даа кээп турар. Амыдыралдың негеп турары эң чугула айтырыгларны янзы-бүрү турушталардан, чидии-биле база сонуургалдыы-биле чугаалажып көрүп турган хуралдарның, митингилерниң херечилери боттарыңар база болган силер. Оларның киржикчилери боттарының бодалдарын база-ла партия Төп Комитединге чедирерин күзеп турган.

Бо бүгү чүүлдерни кады алырга бир янзы онза чүүл болган. Эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында бистиң ниитилеливисте болган болгаш болуп турар ханы өскерилгелер ында илерээн. Коммунистерни болгаш чурттуң бүгү хамаатыларын бөгүн дүвүреди турар кол-ла чүве болза, эде тургустунуушкунуң салым-чолу, революстуг чаартылгаларның эң харыысалгалыг амгы үе-чадазында чурттуң салым-чолу болгаш СЭКП-ниң ролю боор турар.

Ниитилел СЭКП-ниң туружун билип алыксап турар болгаш бистиң Пленумувустуң бүгү ужур-дузазы ооң-биле тодараттынар. Ынаа белеткел чорупп турар үеде бистиң мурнувуста партияның XXVIII съездизин эрттирер хуусааның дугайында айтырыг база катап туруп келген.

Төп Комитет эрткен чылдың декабрьда съездиниң чыылдырарын чыл чартыы хуусаада чоокшуладыры эргежок чугула деп көрген болгай. Ынчалза-даа болуушкуннарның амгы мындыг темп-биле хөгжүп турарын барымдаалааш, бо айтырыгже эглип көөр апарган. Бүгү байдалдарны өөренип, коммунистерниң болгаш партия организацияларының чагааларын чугаалажып көргеш, Политбюро силерни чугаалажып көрүп дээш СЭКП-ниң XXVIII съездизин бо чылдың июнь айның төнчүзүнде, июль айның эгезинде эрттирер деп саналды киирип турар. Бо саналды ТК-ның Пленумунга хулээп алыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Ооң-биле кады съездиге, бистиң бодалывысты ёзугаар алырга, платформа болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының талазы-биле калбак дискуссиялыг, ёзулуг долу отчёт-соңгулда кампаниязы партияның бүгү звеноларынга эртен турар ужурлуг. Отчёттар болгаш соңгулдалар үезинде кадр талазы-биле өйү келген айтырыгларны шиитпирлээр, партияның соңгулдалыг чаа органнарын тургузар. Бо дээрге съездиниң эрттирериңге шуут сыр өске байдал болур.

Съездиге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин амгы бо Пленумга хүлээп алыр апаар бис. Оон бир ай эртерге, арагалыг-ла болза, үш неделя эртерге, оон черле орайтавайн, чаа Уставтың төлевилелин чугаалажып көөрү-биле база ону бүгү улус чугаалажып көрзүн дээш парладыры-биле чаа Пленумга база катап чыглыр апаар боор бис.

Съездиге белеткел шиитпирлиг үе-чадазынче кирген деп чугаалап болур. Партия съездизин эрттирерин чоокшуладыры чүге эргежок чугула апарганын база ооң кол сорулгазын бистиң канчаар билип турарывысты тодаргай көөр херек. СЭКП эде тургустунуушкунуң эгелекчизи, ооң концепциязының болгаш политиказының ажылдап кылыкчызы болган. Ынаа үндезилээш, чуртта амыдыралдың бүгү талаларын болгаш чоннуң бүгү кезектерин хаара тудкан ханы революстуг чаартылгалар чалбарган.

Ниитилелди чаартырынче, социализмниң күчүзүн ажыдарынче оруктү ажыткан. Партия чуртка тургустунуп келген хереглелди болгаш делегейниң амгы үедеги хөгжүлдезиниң боттуг чүүлдерин теорияга болгаш политикага илергейлеп шыдаан. Эде тургустунуушкунуң калбарып турар үезинде дүрген, хемчээлиниң талазы-биле ынаа эвес, чаа өскерилгелер боор турар. Ындыг чүүлдер күрүне болгаш хөй-ниити институттарының мурнунга, СЭКП-ниң мурнунга чаа-чаа негелделерни тургузуп турар. Алыс утказы-биле алырга, бис ам эде тургустунуушкунуң чорупп турар үезинде болган өскерилгелерни, сөөлгү үеде тургустунуп келген айтырыгларны барымдаалап, партия бодунуң политиказын байлакшыткан турар ужурлуг ындыг үеде келген бис.

Мааа таваарлаар болза, озалдыг, чыдып каап, инициативаларны чидирер болзувусса, СЭКП-ниң бодунга-даа, ооң эгелээни революстуг чаартылгаларның салым-чолунга-даа каража таварыштырып болур. Политбюро айтырыгны ынчаар тургуспушаан, байдал эмин эрттир берге деп көргүзерин: ол шиитпирлерни ойдактыг кылдыр көөрүп бодавайн турар. Бис кандыг үеде чурттап турарывысты кандыг сорулгаларны шиитпирлеп турарывысты билген турар, платформа төлевилели-биле бистиң демиселивиске чаа идиги бээр ужурлуг бис. Төп Комитеттиң Пленумунга бо документиниң эки кылып, ажылдап көрээлиңер.

Съездиниң чыылдырарын чоокшуладырын негеп турар айтырыгның ийиги талазы болза, бир эвес партия чогууру-биле эде тургустунуушкунуң шыдаар, амгы үениң байдалдарында политиктиг ажылдың уран аргазын шиңгээдип алыр, эде тургустунуушкунуң бүгү күштери-биле чедиишкинниг кады хөделип шыдаар болза, партия политиктиг авангард болур хүлээлгезин күүседип шыдаар дээрзин билген турары база чугула.

Чүгле ажылдың методтарынга, партияның иштики бот-харылзааларынга багай салдар чедирген эвес, харын идеологияга, угаан-бодалга, социализм дугайында бодалдың бодунга багай салдар чедирген, ону авторитар-бюрократтыг система-биле холбаштырган бүгү чүүлдерден арыттанары эргежок чугула — ол дээрге партияны чаартырының үндезин айтырыгы-дыр. Платформада мынча дээн: бистиң эчис сорулгавыс — ол болза, кижиге бурунныг, демократтыг социализм. Ажылчын агымның болгаш бүгү ажыл-иштиглерниң эрге-ажыктарын илередип, Маркс, Энгельс, Ленинниң өндүр улуг өөредиинге даянмышаан, СЭКП социалистиг идеяларны амгы үениң боттуг чүүлдеринге таарыштыр болгаш ХХ вектиң үүс чылдың канчаар-даа аажок улуг дуржулгазын өөренип көрүп, чогаадыкчы арга-биле хөгжүдүп турар.

Чүдеп ойталаар ужурлуувусту платформада тодазы-биле айыткан. Он-он чылдар дургузунда чаңчылчый берген кезээде шынныг, шуут өскерилбес кылдыр соора билдинип турар идеологтуг чүүлдерден, иштики политикага эргижирээп майыштала берген чүүлдерден болгаш делегейде революсчу чорудушкуннарга, ниитизи-биле делегей хөгжүлдезинге хамаарыштыр эргижирээн үзел-бодалдардан ойталаар ужурлуг бис. Делегей сайзыралының ниити агымындан социалистиг чурттарны аңгылаштырарынга, хөгжүлдениң оруктарын бистииңден өске социал делегей-биле доктаамал удур туржуушкунуң хевири кылдыр билиринден ойталап турар бис. Шагда-ла баш бурунгаар чогааттынган болгаш массаларның чогаадыкчы ажыл-ижин дыка кызыгаарлаар ужурлуг дөзевилел ёзугаар социализмни тургузуп болурунуң дугайында угаап бодаашкындан ойталап тур бис; массаларның шиитпирлекчи ролюнуң дугайында дыка-ла хөй чугаалап келген бис, а херек кырында социалистиг хөгжүлдениң ол, шынап-ла, тодарадыкчы күжүн херекке албайн турган бис.

Партияның чаартылгазы дээрге күрүне болгаш ажылагый органнары-биле ооң харылзаазынга үндезин өскерлиишкиннерниң болур дээни ол, оларны командылап башкарарындан болгаш оларның хүлээлгелерин күүседиринден ойталаар дээни ол. Чаартынып турар ниитилелге партия чүгле демократтыг ёзу-биле хүлээп көрдүнген күш кылдыр туруп болур болгаш бодунуң авангардчы ролюн чүгле ынчаарда күүседип шыдаар. А ол дээрге ооң туруш байдалы конституциязы хоойлужудулга-биле чыгаттынмас ужурлуг дээни ол. Бодунуң удуртукчу байдалы дээш СЭКП-киң туржур апаары чугаажок, ынчалза-даа чүгле демократтыг чорудулгалардан эртпейн, хоойлу-дүрүм болгаш политиктиг талазы кандыг-бир артык эргелерден ойталап, бодунуң программазын саналдап, ону өске ниитилел-политиктиг күштер-биле дискуссиялар үезинде камгалап база оларның-биле кужун каттыштырып, массалар ортузунга доктаамал ажылдап, оларның эрге-ажыктарын база хереглелдерин барымдаалап турган, ону чорударын ол бодап турар.

Бистиң ниитилеливисте чорупп турар калбак демократчылга-биле кады аңгы-аңгы политиктиг бодалдарның өлүүдези болуп турар. Янзы-бүрү ниитилел-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер тыптып кээп турар. Ындыг чорудуушкун кандыг-бир үе-чадада партияларның-даа тургустунарынга чедирип кээп болур. Ындыг чаа байдалдарны өөренип көрүп ажылдаарынга, ССРЭ Конституциязының болгаш ооң бадыткап бижиглээны ниитилел тургузуунуң туружунда туруп турар бүгү организациялар-биле кады ажылдаарынга база оларның-биле чугаа чорударынга СЭКП белен. Ооң-биле кады амгы үндезин өскерилгелиг үеде сырый каттыштырыкчы, демнештирикчи ролюн күүседип, бүгү чоннуң чаагай чоруу дээш эде тургустунуушкунуң хөгжүлдезин СЭКП хандырып шыдаар дээрзин ажыы-биле чугаалап тур бис.

Партияның чаартылгазы дээрге ооң бүгү талалыг, ханы демократчыдылгазы-дыр, ол дээрге демократчыдылганы, партийжи массаларның эрге-чагырызын онзалай көрүп, демократтыг централизмниң принциптерин эде көөр дээни ол.

Ындыг байдал СЭКП-ниң чаңгыс аай бүдүн организация кылдыр быжыгарынга идиг бээр, чонга ооң ат-алдарын бедидер. Бо талазы-биле бурунгаар улуг базым съезд мурнунуң отчёт-соңгулдалыг кампаниязының үезинде-ле съездиниң делегаттарының соңгулдаларынга кылдынар ужурлуг. Соңгулдалар үезинде шиитпирлиг роль коммунистерге, партия эге организацияларынга онаажыр, шынап-ла, ёзулуг соңгулдалар болур ужурлуг деп партия кежигүннериниң хөй санныг негелделерин чүүлдүг деп санап турар бис.

Эштер! Келир үеде сорулгаларны тодарадып тура, чүнү барымдаалаанывысты, кандыг боттуг чүүлдерни өөренип көргенивисти айтып көрейн. Бир эвес эң улуу, эң ниити биле чугаалаар чүве болза, ниитилелдиң амгы байдалы бурунгаар шимчээшкинни хандырып болур аажок улуг аргалар-биле чергелештир боттуг айыылдыг чүүлдерниң бар боор турары-биле онзагай. Оларның кайызы-даа амгы үеде бистиниңде бар.

Эде тургустунуушкунуң чорудулгаларының хөгжүлдезиниң уламчылап, чоннуң аажок улуг энергиязын хоступ бодуруп турары-биле ындыг аргалар тургустунуп келген. Амгы үеге чедир эде тургустунуушкунуң эң чугула түңнели — платформада база ынчаар айыттынган — ол болза ниитилелдиң бентелгеден хосталганы боор турар, ооң ачызында сая-сая совет кижилер боттарының хамааты мөзү-бүдүжүн тыпкан болгаш күрүне башкарылгазын боттарының холдарынга ап эгелээн. Ындыг угланыышкын моон соңгаар оон-даа улгадыр, ынчангаш алызында барып партияның эгелээни ажылдың чедиишкинниг болурунуң магадылалы ында болган оон көргүп дээнинниң хереэ чок. Чаа экономиктиг, политиктиг структураларның тургустунуп болгаш хевирлеттинип турарының чорудуушкуну ол-дур. Чоннуң идепкейин бодуруп, амыдыралдың бүгү адырларынга эде тургустунуушкунуң чорудулгаларны калбартырынга болгаш ханыладырынга таарымчалыг байдалдарны ол база тургузуп турар.

Ооң-биле кады эде тургустунуушкунуң оруу-биле чорупп ора, чуртка таварышкан сандараашкын, бистиң бодап турганывыстан оранчок ханы болгаш нарын болганын херек кырында көрдүвүс. Ынчангаш чуртта болуп турар чүүлдерни дыка хөйүн ооң-биле тайылбырлап болур. Ниитилел организмиңиң иштинге он-он чылдар дургузунда чыглып, мөөнелип келген айтырыглар болгаш чөрүлдээлер дашкаар үнүп келген. Эде тургустунуушкунуң чорудулгазының үезинде соора бодаашкыннарның болгаш частыгларның бар болганы хомуданчыг, ынчангаш олар база байдалды улам нарыыдаткан-нар. Байдал ам социал дуушкүрлүг чорук болгаш дүвүрээзин-биле демдеглеттинип турар. Хол салдынганының болгаш чөгел төңгениниң демдектери коступ келген. Чөрүлдээлиг, ынчалза-даа боттуг байдал мындыг-дыр. Тургустунуп келген бергедээшкиннерни боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаар, боттуг айтырыгларны, ажылчыннарның хомудалдарын соора ажыглаар, оларны өскүдер, бодамча чок чүве кылыр авантюристер тыптып кээп болур, партия ону өөренип көөр ужурлуг. Ындыг айыылдың демдектери, ооң иштинде сөөлгү бо хүннерде база илдең-биле коступ кээп турар.

Тодаргай-ла девидээшкин, дужуп берикчи болгаш уйгакчы чоруктарның хоожнери илдең коступ кээп турар-дыр. Ол дээрге чүгле партияга эвес, харын бистиң бүгү ниитилеливиске биче эвес айыыл-дыр. Эмин эрттир хандыр ап, социалистиг тургузуунуң эге үндезиннерин кошкадып турар-дыр бис, эрги корум-чурумнарже дедир кирериңден аңгыда, бергелерден уштунуп үнериниң өске аргазы чок дээр янзылыг чугааларны чамдык кижилерден дыңнап турар бис. Социалистиг тургузуунуң күчүзүн ажыдып ажылдалырынче угланган реформалар буурап дүшкен, чуртту камгалап алырының чаңгыс аргазы ону капитализастаарында болур деп сыр өске хоонннерни илергейлээн чугааларны өске кижилерден база дыңнап турар бис.

Политиктиг балуктар аразынга чүгле теоретиктиг маргылдаалар азы бодалдар солчулгазының дугайында чугаа турган болза, бо дугайында чугаалавайн барып болур турган ийик. Ынчаарга үнделинчок ындыг бодалдар ниитилелге нептереп, эвээш эвес кижилерни будалдырып, политиктиг байдалга багай салдарны чедирип, эде тургустунуушкунуң чорудулгазының шын перспективазынга оруктуу билип алырынга моондактап турар. Бистер тодаргай билип алыр ужурлуг бис: консерватиниг-даа, чөөн үзелдиг радикал-даа утка-шынарлыг политиктиг угланыышкыннарның бижигарының чорудулгазы сөөлгү үеде дүргедей берген. Ынчангаш политиктиг тодаргай угланыышкыннарны берип шыдаар, революстуг чаартылгаларның алыс болгаш амгы сорулгаларын долгандыр ниитилелдиң кадык бүгү күштерин сырый каттыштырар аргалыг партия ТК-ның платформазы ам амыдыралды эргежок чугула дээрзин база катап онзалап демдеглээр бодай-дыр мен, эштер.

Социализмни чаартырының оруунга совет ниитилелдиң чоокку үеде болгаш стратегтиг сорулгаларын шын шиитпирлээрин хандырары саналдап киргенинис платформаның өзээ болуп турарынче силерниң кичээнгейиңерни угландырар бодаан мен. 1917 чылдың октябрьда кылдынган шилип алыышкынга, социалистиг идеяга шынчы болуп артып турар бис, ынчалзажок ону догматиктиг ёзу-биле билиринден чайлап, кижилерниң боттуг эрге-ажыктарын схемалыг мунгаштылыышкынче киирериңден ойталап турар бис. Чаагай үүле дораан-на бүде бээр деп хензиг-даа хоозун ынанышы болгаш бодал чокка социал чөптүг чоруктуң принциптерин амыдыралга соксаал чокка боттандырар сорулганы салып турар бис. Эрткен-үениң хоозун угаазылалдарын болгаш идеологтуг янзы-бүрү будалдырыышкыннарны буруу шаппышаан, өске ниитилелдерде, оларның экономиказында болгаш социал адырында, политиктиг амыдыралында, бүдүрүлгени болгаш амыдыралды организастап турарында, эртеминде, техниказында, культуразында, угаан-бодал болгаш интеллектуалдыг чогаадылгазында үнелиг бүгү-ле чүүлдерни ажыглап тургаш, социал чөптүг чоруктуң принциптерин амыдыралга боттандырар бодап турар бис.

Платформаның тургустунганының онзагай байдалынче кичээнгейни угландырган боор силер. Кижи болгаш ооң чаагай чоруу партия политиказының төвүнде амгы үеде туруп турарын болгаш моон соңгаарда кезээде турар апаарын, социалистиг оруктуң-биле шимчээшкинниң чедиишкиннери хамыктың мурнунда ол хемчээкчи-биле үнелеп көрдүнер ужурлуг дээрзин материалга айтыры безин принципиалдыг чугула ужур-дузалыг болур деп санап көрген бис. Платформада тайылбыр совет кижиниң политиктиг болгаш социал-экономиктиг эргелеринден, кижиниң хостуундан эгелээн.

Хамаатыларның эргелеринге улаштыр кижилерниң угаан-бодал маргылдааларын байлакшыдар, ниитилелдиң эртем-билииниң болгаш ниити культуразын бедидер талазы-биле хемчеглерниң комплекизин хүлээп алырының эргежок чугулазы онзалап көрдүнгенин эштер эскерген боор деп бодап-дыр мен. Хөгжүлдениң бо фактору ырак эвес эрткен үеден бээр ийиги черниң болуп, үлетпүр өзүлдезиниң сацпаарынга немелде кылдыр көрдүне бергени хомуданчыг-дыр. Ооң уржуунда кылдыныг хожудаашкынга таварышкан бис. Ук хожудаашкын ам-даа үр үеде биске салдарлыг болур. Информатиканың үезинде эң-не үнелиг капитал — ол дээрге билиг, эртем-билиглерниң болгаш чогаадыкчы бодаашкынның делгем болуру дээрзин өскелерден орайтап билген эвес-ле болгай бис. Хилис эрте берген чүүлдерни чедип алыр төлээде, эртемге, өөредилгеге, культурага, уран чүүлге — кижини алдаржыдып, чаагай болдурар болгаш ооң кичээнгейлиг бүдүрүкчүлүүн хары утга көвүдедир бүгү-ле чүүлдерге акша-хөреңгилерни амгы үеде харамнанган херээ чок.

Перспективтиг айтырыглар-биле чергелештир чурттуң амгы байдалы-биле холбашкан соңгаарладып болбас сорулгаларны платформаның төлевилелинде база көдүрген. Ол дээрге принципиалдыг ужур-дузалыг. Хөгжүлдениң кризистиг байдалының 1989 чылда соксаарынга идегээн бис, ынчалзажок эки талаже эгилдениң боддунмаанын сөөлгү үениң болуушкуннары көргүскен. Эрткен чылда акыл-агый хөгжүлдезиниң чоокта чаа парлаттынган түңнелдери экономикада болдунуп турар болуушкуннарның чөрүлдээлиин база катап илереткен. Бир талазында, ажыл сокса дыышкыннарының, национал-чар аразының чөрүлдээлериниң, сагылга-чурумунуң кошкай бергенинин, акыл-агыйжы эвес чоруктуң болдурганы улуг когаралдар туруп-даа, чамдык көргүзүглер талазы-биле улуг эвес өзүлде бар. Аъш-чем хамаан, чоннуң хереглел барааннарын хөй бүдүрген. Өске талазында, хереглелдиң садыг рыногунуң улам ыңай дорайтааышкыны чедиишес чоруктуң болгаш ээлчег манаарының өскени, рубль-биле садып алырынга хамаарыштыр ооң үнелииниң кудулаашкыны көрүп турар-дыр бис. Акыттаптар экономиканың эргелери болгаш кем-буруулуг кижилерниң идепкейлээни-биле байдал нарыыдап, улам ханылап турар.

Ылангыя аъш-чемге хамаарышкан байдал совет кижилерниң дыка таарымчы чок чоруун болдуруп турар. Бо талазы-биле айтырыгны принципиалдыы-биле тургузар херек. Чаартыкчы аграр политиказын ажылдап кылганы, ол дээш март Пленумунга бодалдап бис. Аъш-чем талазы-биле кризистен уштунуп үнериниң боттуг оруун айтыр [illegible] политика кылдыр ону салып турар бис. Пленумнуң бадыткааны кол чүүл — ол дээрге чер ажыл-агыйында чорударының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаарынга кандыг-даа кызыгаарлааш кынныг [illegible]. Хөй коллективтерниң дуржулгазынга үндезилээш [illegible]. Аъш-чем садының рыногунда нарын байдалды [illegible] ырак кырында чайладырып [illegible].

Ынчалза-даа чурттуң масштавы-биле алырга, ынчангы эргилде болбаан. Ооң чылдагааны чүдел дээрге чер-черлерде чамдык улуг ажыл-агыйның [illegible] ның эрги туруштарында болгаш методтарында туттурупп алган хевээр туруп турарлар.

Ийе, курлавырлар-даа, техника-даа чедишпес, черле харын социал чаартылгаларны өске хемчээлдер база өске [illegible] чорудар ужурлуг [illegible]. Ол шупту шын. Ынчалза-даа ажылдың эгезинге [illegible] бүдүрүлге [illegible] рын туруштар [illegible] рек болза, хамыктың мурнунда төпте болгаш черлерде бистиң кадрларывыстың туружунда үскеш [illegible] эвес, а политиктиг айтырыг. Чер ажылдыглардың оруундан хамык-ла [illegible] ынчаар [illegible].

(Төнчүзү 2-ги арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Аъш-чем дээрге херэглел рыгногунуң чогумчударын шинтпирлээр айтырыгларының чүгле чамдыы-дыр. Чонну ийи чылдың соңгаарладып болбас сорулгалары кылдыр саң-хөөнү база акша саарылгазын кадыкшыдар, рубльдиң садып алыр арга-шинээн быжыглаар талазы-биле хемчеглерниң комплекизиниң ужур-дузазын төлевилелде айтып турар.

Ынчаарга бо айтырыглар талазы-биле кайы хире тодаратканы ажыктыгыл деп биске дискуссия база болду. Бистер канчаарга-даа партийжи платформа дугайында, политиктиг угланыышкыннар дугайында чугаалажып турар болганывыста, улус депутаттарының Съездизинге чугаалашканы чазактың программазында кирген ол чүүлдерни катаптаан ажыы бар бе. Бо айтырыгларны принципиалдыг айтыышкыннар хаара тудупаан ышкаш-тыр. Ынчалза-даа оларның чидиг аажок, кижилер оон тодаргай чүүлдү тыппайн, таарышпайн барып болур. Ынчангаш санал-бодалдарны солчуп, бо талазы-биле тодаратканы дээре боор.

Манаа мынчага чедир шинтпирлиг чорук биске болбаан болгаш ону ажып эртер херек. Чугаа болза, эң ылаңгыя, экономиктиг хамык реформазының ол дээш чаңгыс черге таптап туруп бергени кол четпес чүвезиниң — өртек тургузарының системазының дугайында чоруп турар. Ол айтырыгны шинтпирлээрин дүргедедири эргежок чугула. Ынчаарга партия манаа принципиалдыг туружунга артар: өртек тургузарының реформазын чорударда, ол чорук чурттакчы чоннуң, эң ылаңгыя эвээш хандыртынган бөлүктерниң амыдырал деңнелинге салдарлыг болбас кылдыр чорудар херек.

Ажыл-агыйжы эвес чорукту шыдажыр аргажок илерээшкиннери-биле моон соңгаар эптежир харыывыс чок. Оларга шуут-ла каттырынчыг хуулар турда, кредиттерден ажыктыг чүүлдү манаар эргевис бар бе! Бисте дээрге кайызында-даа, делегейниң чаңгыс-даа чуртундан тыппас, шак ындыг хуулар кредитте бар. Ол кредиттерни кым-даа эгидерин бодавас, ындыг боор-дур, чүге дээрге ол хуулар, шынын чугаалаарга, чүнү-даа өскертпес-тир. Ынчангаш кредит ажылдавас, рубль ажылдавайн турар. Ол ынчап болбас чүве-дир!

Улус ажыл-агыйында бараан-материалдыг курлавырлар чыл санында-ла миллиард-миллиард рубльге көвүдеп турары черле болур бе ынчаш? Бүдүрүлгелерде нормативтен 200 база 240 миллиард рубль курлавырларны адап турар апарды. Ооң-биле кады курлавырлар чедишпес деп бүгү чуртта шимээн-чугаа чоруп турар. Ол хамаанчок, рынокта бедүүн бараанпар безин чок-тур. Ынчангаш ам бүдүрүлгеге чеже херегил, ол хире курлавырларлыг турарынга идиг бериптер ужурлуг, а артканнарындан адырлыр, ындыг механизм [illegible]-ла чок-тур.

Тудугну үр тудар чорук турда, экономиктиг реформаның чедиишкиниңге идегеп болур бе ынчаш? 1990 чылда план төлевилелин чугаалажып турда, капитал тудугнуң хемчээлин моон соңгаар кызырып болбас деп, Курултайның төлээлекчилери төлептиг үлегер-чижек камгалаан чүве дег, кайы хире камгалап турганың сакты-дыр бис. Чүгле эрткен чылын безин дооспаан, нормадан артык тудуглар национал орулганың 5,4 кезээн сиирип алган, 20 млрд. рубльге көвүдээн. Тудуг материалдарының рынокту тергиин бергедеп, а садыгның чагыглары бедүүн санаашкын-биле билип алырга, 3 млрд. рубльге чедир хандыртынмаан турда-ла ындыг болган. А чугаа болза, бараанның дерт саарылгазының дугайында, чурттакчы чонда акша курлавырларының дугайында чоруп турар болгай.

Чедир ажыглавайн турар курлавырларның шак мындыг сан-түңүн мен курлавыр камгалалдының, продукцияны кадагалап шыгжаарының болгаш [illegible] болгаш өске-даа чүүлдерни ажыглаарының талазы-биле чижектерни уламчылап болур мен. Манаа чидириглерниң хемчээли оон-даа артык. Шак мындыг байдал моон соңгаар шуут-ла турбас ужурлуг. Бистер бистиң экономиктиг шак ындыг [illegible] аарыгларындан [illegible]. экономиктиг реформага дүүштүр бот-орулга харылзаалыг хамаарылгаларны [illegible], ынчан чайлап болур бис. Камандылаар аргалар-биле [illegible] — ол дээрге [illegible], эштер, ол [illegible]. Ындыг болганда, амгы үеде шуут бүтпес. Ажылдың шак мындыг угланыышкынының талазы-биле улус ажыл-агыйын башкарарының [illegible]-ла эшелоннарында, күш-ажылчы бүгү коллективтерде ажылдың тодаргай планнары турар ужурлуг.

Эштер, экономикада байдалдан дээре эвес. Совет федеративтиг күрүнениң келир үезин дээп турар, националдар аразының харылзааларында тыптып келген чамдык аажок нарын айтырыглар-биле бистиң ниитилеливис сагышсырап турар. Манаа бистер бөгүн чугаалажып көрүп турарывыс документиниң төлевилелин чогаадып кылып тура, национал айтырыг талазы-биле сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң хүлээп алганы платформазынга даянып турган бис.

Национал айтырыг талазы-биле платформа бистиң федерациявысты эде тургузарынга эге бааза боор болур деп санап турар бис. Ооң-биле кады сөөлгү үеде тывылган чаа чүүлдерни барымдаалаарын база оралдажып турган бис. Совет федерацияның керээлиг принцивин улам ыңай хөгжүдериниң аргаларын болгаш эргежок чугулазын съезд мурнунуң платформазында айтып турар. Федеративтиг харылзааларның аңгы-аңгы хевирлериниң ажылдаарынга аргаларны тывсып турар эрге-хоойлу байдалдарын тургузарының дугайында кол кезиинде чугаа чоруп турар. Совет күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун болгаш чаңгыс эвин сагыышкаан, национал амыдыралдың аңгы-аңгы талаларын, хөй янзы чүүлдерин сайзырадыры дээш туржуп турар бис.

Национал харылзааларының талазы-биле сөөлгү үеде тургустунган байдалдар болгаш нептерээн чүүлдер биске шыңгыы бодаар арганы берген дээрзин билип турар мен. Федерацияның долу күжүн канчаар ажыдарыл, бо сорулгаларга кандыг базымнарны кылза чогуурул деп айтырыглар чогумчалыг харыы дилээшкиннери-биле чергелештир чуртта улуг дүвүрелди болдурган, чогуур үзелел болгаш түңнел бербейн барып болбас хей-ле ындыг чүүлдер тыптып келген. Улуг бергелер, хөй удурланыышкак саналдар турза-даа, бо талазы-биле бодамчалыг болгаш харысалгалыг ажылдаары чугула деп билиишкин партияда болгаш ниитилелде тургустунуп турар деп бодап тур мен. Сепараттыг националисчи, оон туржук, экстремисчи дөзүннер болгаш кыйгырыглар бисти кайнаар чедирип болурун, кижилерге, улустарга, ниитизи-биле бистиң күрүневиске кандыг уржукту чедирип болурун улам ханы медерел билип турар апарган.

Национализм, шовинизм, сепаратизм-биле демисел дээн ышкаш ындыг айтырыгларга принципиалдыг болур ужурлуг бис. Ындыг болбушаан, ооң-биле кады национал кавыаның айтырыглары ылап бар, оларны кым-даа чогаадып албаан, эде тургустунуушкунунуң оруктарынга оларны шинтпирлээри чугула дээрзин ханы медерел билири чугула. Эвилелдиң болгаш республикаларның харылзаар айтырыгларын тускайлаар, оларның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлап чоруун херек кырында быжыглаар, национал автономияларның эргелерин калбартыр талазы-биле шинтпирлерни дүрген хүлээп алыр болзувусса-ла, бүгү дылдарны болгаш культураларны чайгылыш чок сайзырадыр талазы-биле хемчеглерниң комплекизин дүрген боттандырар болзувусса-ла, чаа Совет федерациязын аажок улуг артык күжүн кижилер херек кырында дүрген көрүп каар.

Ол бөгүнгү янзы-бүрү сепаратистер, шовинистер, националистер шынчут эки билип, улустарының национал бот-медерелиниң оттуп турарын боттарының хуу эрге-ашаатынга ажыглаарынче [illegible] турар. Оларның мурнуку сорулгаларын күүседир арга бербейн баар эде тургустунуушкунга сорунгу таварыштырарын ылап оралдажып турарлар. Бо айтырыгны бодун чиик кылдыр көрүп болбас херек.

Мындыг чүүлдер сөөлгү үеде Азербайджанда болгаш Арменияда болуушкуннарга идени-биле кеступ эгелээн. Бо чөрүлдээлерниң бүгү төөгүзүн бөгүн тодаргай көргөн херээ чок боор. Ол хаттагы үеден эгелээн болгай. Чүгле айтырыгның принципиалдыг талазынче силерниң кичээнгейиңерни угландырар бодап тур мен. Чөрүлдээниң төвүнге Даг-Карабах кирген-дир. Ол автономнуг областың экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинде дыка нарын айтырыглар чыылган оларны шинтпирлээр талазы-биле Төп Комитет болгаш чазак улуг хемчеглерни алганын утпаан боор силер. Байдалдың экижииринге ынаныш болур апарган, ол берге айтырыгны шинтпирлээриниң илегээн кеступ келген. Ынчалза-даа ол перспектива ийи республиканың база ДКАО-нуң чамдык күштеринге таарымча чок апарган. Эде тургустунуушкун боостаада чыдыпкан сөөк ышкаш, демократчыдылга болгаш [illegible] чоруктан [illegible], хоойлу хүлээп албас кижилерге ол таарымча чок апарган. Экономиканың [illegible] талалаларының төлээлекчилериниң — националдар аразының кадыг янзы-бүрү аргалар-биле өөскээн база национал катап тургустунуушкун деп лозуң-биле [illegible] алгаш, күрүне органнарынче ыйыдыышкын кылып турар өзүлүт мафиязын дугайын чугаалап турарым ол.

Ыйыдыышкынга алзып, боттарының туруштарын чоорту дүжүп берип турганы ийи республиканың эрге-чагыргаларынга болгаш партия органнарынга алдар чок херек харын. Азербайджанның болгаш Арменияның интеллигенциязының дыка хөй төлээлекчилериниң байдалдың үнелеп, болуп турар чүүлдерниң өзүлүт чылдагааннарын сайгарып база болуушкуннар үезинде төлептиг салдарны чедирип шыдаваандан хомуданчыг. Ол үеде эде тургустунуушкунга удур, бөлүглешкен күштер башкарыкчы турушту ээлеп ап, кижилерниң [illegible] төөредиптер ажыл-херекти кылып шыдааннар.

Бо айтырыг ынчаш мындыг улуг кичээнгей негээр айтырыг сөөлгү ийи чылда Москвага турбайн боор деп чугаалар ужурлуг мен. Баштай топ Даг-Карабахты долгандыр үнген чөрүлдээни тиилээннер-даа, тиилеттиргеннер-даа чок болур кылдыр таарыштырып шинтпирлээр деп бодап турган. Оон база оккээнирек болгаш күш дөрээр чоруктарның чаа [illegible], когаралдар болгаш чидириглер үнүп кээр. Байдалдың дыка чиделенген үелеринде-даа бис ынчаар ажылдап турган бис. Ынчалза-даа болуушкуннар соксадып шыдаттынмаан. Эрткен чылдың төнчүзүнде байдал дыка нарын турда ийи республиканың дээди эрге-чагырга органнары байдалды оон-даа улам чидиглендирер шинтпирни хүлээп алганнар. Ийи республиканың аразынга [illegible] дайын үнеринге байдал чедер дей берген. Чепсектиг бөлүктерниң үскүлежиишкиннери ийи талада эгелээн, боо-чепсекти ээлеп ап, шериглерниң болгаш корум-чурум камгалалының органнарының турар черлериниче халдаашкыннар кылып турган, демир болгаш шоссе оруктарны бузаар чоруктар күштелген. Бакуга үргедекчилерниң хөделиишкиннери дерзиизи-биле ылгалып турган. Бир эвес баштай Даг-Карабахта болгаш ооң чоогунда районнарга, оон соонда Бакуга оппа байдалды тургуспаан болза, он-он эвес, а муң-муң кижилерниң ханы төктүр ийик. Чугаа колдуунда моон дугайында болуп турар.

Бо чүүлдерниң долу анализин бо Пленумга кылыр сорулга салдынмайн турар, ынчалза-даа бо талазы-биле бедүүн тайылбырлар болгаш чиик шинтпирлер чок дээрзин чугаалаары чугула. Националдар болгаш националдар аразының харылзааларының хөгжүлдезиниң бүгү айтырыгларын эде тургустунуушкунуң, ниитилелди чаартырының, демократтыг диалогтуң аргазы-биле шинтпирлээр ужурлуг дээрзи кол кичээндирип болур.

Күш-биле хөделиишкин, террор аргаларын ажыглаарының, чоннуң коргударының болгаш эрге-чагыргаларже ыйыдарының семээшкиннери — бо дээрге үш-үдүрүм байдалче орук, ол кандыг-даа эки чүвеге чедирбес. Чурттуң кайы-даа девискээринге мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле бүгү чүүлдерни кылыры эргежок чугула.

Партия, совет, күрүне органнарының, бистиң кадрларывыстың, интеллигенциявыстың ролю кайы хире бедик болгаш харысалгалыг боор турары моон улам-на илдеп. Мындыг чүүлдү тодаргай чугаалаар апаар: принципиалдыг туруштардан чайлап турар кижи хөкулачгай хөөннерге алыскан азы оон эртеш, националисчи халындагашкынга алзып турар кижилер политиктиг амыдыралдан уштунуп каар. Бистиң кадрларывыстың чүгле принципиалдыг туружу эвес, а кижилерни дүвүреди турар практиктиг айтырыгларны шинтпирлеп шыдаар аргазы оон-да чугула боор турар. Бо ийи республиканың [illegible]-даа эде тургустунуушкунунуң чорудугларын кайы хире бергедээшкиннинг база харыысалгалыг чоруу турарын билип турар бис. Национализм күштериниң соондан кижилерни эдертип алган чылдагааннарының бирээзи ында. Мында бистиң бодап көөр чүүлдеривис база бар. Республикаларга эде тургустунуушкунуң чорудуунга дээштиг салдар чедирер, оон талалакчыларын деткиир дээш топ болдуун аргаларын база ат-алдарын чедир ажыглавайн барган боор.

Шинтпирлиг хөделиишкиннерниң түңнелинде халдаттың улам айыылдыг болурун чайлатканы ооң мурнунда чугаалаадым. Хөй хөй муң кижилерниң айыыл чок чоруунга кыжаныг турган, ол дээрге хүлээп алган шинтпирлерниң кол чылдагааны ол. Ынчаарга херектиң ужуру чүгле ында база эвес, националисчи, антисоветчи бөлүглежиишкиннер Конституция өзүгаар тургузутта ажыы-биле халдап, эрге-чагыргаже чүткүдүп, демократия тургузарынче эвес, а каржы-хажагай күштүң болгаш калчаараашкыныг национализмниң диктатуразын тургузарынче кызыдып турду. Ол дээрге херек кырында алыр болза, күш ажыглап эргилде кылырының семээшкини-дир — оон аңгы чүү-даа эвес. Ону чедип алыры-биле бүгү тургузуглар, чүнүп-даа мурнунда шериг талазы-биле тургузут белеткеттинген турган. Ынчаарга чамдык политиктиг күштер Азербайджанның улусчу фронтузунуң ол кезээ-биле дылдажырын кызыдып турганын ап көөр болза, ол күштер чүнү чедип алыр сорулгалыг турганын көргүзүп турар-дыр.

Ол халаптыг хүннерде боттарының чоок кижилерин ышкынган болгаш боттары халапка таварышкан бүгү армян, азербайджан, орус болгаш өске-даа нацияларның кижилеринге сагыш-сеткилден кажыыдалды илергейлеп турар бис. Партия болгаш совет чазак дезип чорутканнарның үлуг-хуузун чиигедир, оларның чаагай амыдыралче эглиринге дузалаар дээш бүгү болдунар чүүлдерни кылыр.

Совет Арминың база ИХМ-ниң иштики шериглериниң солдаттары болгаш офицерлери чоннуң мурнунда бедик харысалгалыгын көргүзүп, эрес-дидимин база быжыг турушттуун илередип, хая төгүүшкүнүн улам өөскүүрүн чайлатканы, муң-муң кижилерни камгалап ап, девискээрге байдалдың камдаарынга артаарны тургускан. Ам кол чүве ийи республиканың улустарының, оларның партия болгаш күрүне улуг тулгазының нүүрүнде. Оларның хөделиишкиннерин кадык-чаагай амыдыралдың катап кайы хире дүрген тургустунары база оон байдалды соңгаар[illegible] хамаарыжыр. Оон аңгыда, Даг-Карабахтың айтырыгларын — оода чадаарда соңгаарлаттынмас, бирги ээлчеглиг айтырыгларын — ол ышкаш ону долгандыр тургустунуп келген айтырыгларны Азербайджанның бүдүн-бүрүн болурун кирриштирбишаан, Конституцияда көрдүнген принциптерни хажык чокка сагыышаан дүрген-не шинтпирлээр дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Эштер! Эде тургустунуушкун дээш демиселдиң угшин бисти чаа улуг-улуг шинтпирлерге чедирип келген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чоокку үеде өнчү дугайында, чер дугайында, туснуң черниң бот-эргелелиниң база туснуң чер ажыл-агыйының үндүрүг системазының, эвилелдиң болгаш республикаларның харылзаар айтырыгларын аңгылаарының дугайында хоойлуларны болгаш өске-даа үндезин хоойлужудулга актыларын хүлээп алыр. Политиктиг реформаның ийиги үе-чадазы калбарган, ол республикаларда болгаш чер-черде эрге-чагырга органнарын хевирлеп тургузарын хаара туткан. Чаа совет федерациязының боттуг хевири илереп кел чыдар. Херек кырында алыр болза, бистиң бүгү политиктиг, экономиктиг база ниитилел амыдыралывыстың чаа хевирлери тургустунуп турар. Ында эрге-чагырга органнарының чаа системазы база бар, ол ханы демократияга болгаш бот-башкарылганың эге үндезиннериниң хөгжүлдезинге даянып турар.

Ниитилел, шынап-ла, шынар талазы-биле чаа байдалче шилчип турар. Ынчалзажок партияның сагыштыг-биле эгелеп чорутканы чорудуглар, олар боттуг эки түңнелдерни бере бээр деп чүве база маргыш чок, ам безин көрүп тур бис — олар ол-бо чайгылыышкыннардан, эрге-элеп башкарылганың сулараарындан, хоорулдуруучу хөөннерден магадылаттынмаан. Ниитилелде бо чүүлдер ам безин илереп турарын айтыр апаар, олар бүзүрел чок чорукту кижилерге тывылдырып, дүвүрээзинни үндүрүп турар-дыр. Стратегтиг сорулгаларны барымдаалап, бөгүнгү боттуг байдалын кичээнгейге ап көргеш, эрге-чагырганың үстүкү кезээнге эде таарыштырылганы чорудуушкунуң эргежок чугула илереп келген. Ол эде тургустунуушкун чорудугларының шапкын байдалын хандырар, ооң дедир ээлбезин магадылаар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир ол чарылдырыкчы хөөннерни чавырылдырарынга салдар чедирер, ниитилелдиң чаартылгазын нарыыдадып база шаптыктап турар чүүлдерге мөөндакты салыр ужурлуг. Чугаа болза, экономикада база националдар аразының харылзааларында кижилерниң айыыл чок чоруунга, корум-чурумга, сагылга-чурумга хамаарыштыр боор турар чорудулгаларның ажыл дугайында боор турар.

Бо айтырыгның калбаа-биле сайгартынып турганын база катап чугаалаар херек. Хоойлужудулга органнарының ролюн бедидер, партия болгаш күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин тодарадып аңгылаар сорулгаларга дүүштүр кылдынган чүүлдерни кижилер деткип турар. Ынчаарга шинтпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг байдалдарда чогуур хөделиишкинни кылбайн турарынга таарзынмайн турар чоруктар база илергейлеттинип турар. Эде тургустунуушкун политиказын амыдыралга боттандырары-биле эргежок чугула эрге-хүлээлгелерни холга алыр президент чериниң албаның тургузар дугайында айтырыг тургустунуп турар. Платформаның төлевилелинде ол дугайы каксы айыттынган дээрзи билдингир, ында соңгаарладыышкын чокка хөделиириниң дугайы онзалап демдеглеттинген. Ол айтырыгны Төп Комитеттиң бо Пленумунга чугаалажып көөр болза эки деп бодап тур мен. Эде тургустунуушкунунуң хөгжүлдезин, ооң-биле холбаалыг планнарның болгаш бодалдарның күүселдезин бууреашкынга таварыштырар эрге бисте чок.

Политиктиг болгаш эрге-хоойлу реформаларының өске айтырыгларынга ам тодаргай доктаавас мен, чүге дээрге ол дугайы платформаның төлевилелинде кол-колдап-даа бол, долузу-биле бердинген. Ол чүүлдер оон бээр эрткен үениң дургузунда бистиң ниитилеливистиң чыып алган дуржулгазын өөренип көрүп турган, партияның XIX конференциязының негелделеринге дүүштүр кылдынган. Бистиң хөгжүлдевистиң кол угланыышкыны демократчыдылгада, эрге-хоойлулуг күрүнени болгаш бот-башкарылгалыг социалистиг ниитилелди тургузарынче боор артар.

Эштер! Платформаның төлевилелинге эде тургустунуушкунунуң делегей байдалынга хамаарылгалыг талазының дугайын, бистиң даштыкы политиктиг стратегиявысты тодарадып турар делегей байдалынга хамаарыштыр бистиң амгы үедеги көрүүшкүнүвүстүң дугайын ылап-ла чугаалаар турганы тодаргай билдингир. Делегей херектеринге Совет Эвилелиниң чаа бодаашкынынга үндезилеттинген угланыышкынны партияның XXVII съездизинден күштүг идигни алган, даштыкы делегей-биле харылзааларының өскерлип турары-биле чергелештир улам долу болгаш тодаргай хевирни ап, ботталыышкынның оруктарын херек кырында тып ап турар.

Ооң үндезиннери болгаш принциптери 1988 чылдың төнчүзүнде Каттышкан Нациялар Организациязынга бердинген турган. Чаа даштыкы политика бүгү улустуң өмүнээзинден улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Советтиң документилеринде хоойлу өзүгаар быжыглаттынган. Делегей ажыл-чорудулгазының амгы болгаш чоокку келир үедеги бүгү угланыышкыннарының сорулгалары платформаның төлевилелинде айыттынган. Ынчангаш бистер XXVIII съездиге үткүштүр чоруп ора, бодувустуң чогаадыкчы, өзүлүгла эде тургузукчу даштыкы политикавысты бадыткап турар бис. Ол бүгү делегейде улуг деткимчени болгаш хүлээп көрүүшкүннү алган болгаш делегей байдалын көскүзү-биле экижидеринге тодаргай салдарлары берген. Шынап-ла, ындыг политика бистиң иштики негелде-херегцээлеривиске дүгжүп, совет күрүнениң делегей туружун болгаш алдар-хүндүзүн быжыглап, бүгү делегейге эки харылзааларны тургузарынга дузалап, кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң тайбың үе-чадазын чоокшуладып турар.

Биске ам кол чүве — чепсеглениишкинниң дүжүрериниң дугайында чугаалажыышкыннарны бурунгаарладыры, делегей хөгжүлдезиниң шинтпирлиг участоктарынга чугаалажыышкыннарны болгаш бот-боттарын билчир чорукту хамыладыры, Европа бажыңын тудуп тургузар херекте баштайгы чедип алдынган чүүлдерни калбартырынга болгаш быжыглаарынга бүгү талалыг дузалаары болур. Манаа дүүштүр чөөн Европаның чурттары-биле эвилелчи харылзааларны сайзырангайжыдары чугула, чүге дээрге ол чурттарга ындыг чүүл кончуг негеттинип турар. Ындыг көрүүшкүнү ол чурттарның чаа удуртулгазы хүлээп көрүп, эвилелчи харылзааларны сайзырангайжыдарынче [illegible] базымны кылып турар.

Айыыл чок чоруктуң база камгалалдың айтырыгларынга хамаарыштыр СЭКП-ниң принципиалдыг көрүүшкүннери платформаның төлевилелинде кылдынган болгаш шериг реформазын чорударының чугулазы айыттынган. Ынчангаш ол айтырыгның ийи-бир талазынга доктаар бодап тур мен. Тургустунуп кээп турар бодалдарны өөренип көрүп турган, чугаалажыышкыннарга дүүштүр чепсеглениишкинниң дүжүреринче угланыышкынны моон-даа ыңай чорудар деп санап турар бис. Делегей байдалың боттуу-биле өөренип көрүп тура, бистер ооң хөгжүлдезинде эки чүүлдерни болгаш бар боор турар айыылды база кичээнгейге ап турар бис. Ийет, делегейде байдал сөөлгү чылдарда экижээн, ындыг болзажок, дайын айыылы ам-даа бар боор арткан. Американың Каттышкан Штаттарының болгаш НАТО-нуң чүгле камгалакчы доктриналары болгаш концепциялары күштүг боор артып калбаан, оларның армиялары болгаш шериг бюджеттери бар боор турар. Ынчангаш эки белеткеттинген болгаш чепсегленген Чепсектиг Күштер биске херек. Оларны сайзырангайжыдары, эде тургузары негеттинип турар, ындыг болзажок, оларны [illegible] тургузарының принциптерин өскерттиринге, ниитизи-биле оларның тургустунуушкунун чаартырынга кончуг харысалгалыг болур херек, ону делегейде тургустунуп кээп турар байдалдың өскерлиишкиннеринге дүүштүр кылыры кончуг чугула.

Шериглерниң санын база шериг чепсээн кызырарын боттандырып эгелээни-биле болгаш ону ам-даа уламчылаары-биле холбаалыг чамдык айтырыглар тургустунуп кээп турар. Чижээ, ол чорук чурттуң камгаланыр аргазын кошкадыр бербес бе деп чигзиниишкин тургустунуп келген турар. Чепсектиг Күштерни кызырарын болгаш эде организастаарын чурттуң четчир хемчээлдиг камгалалының, идегелдиг камгалалының принциптеринге дүүштүр боттандырып турарының дугайында ам-даа тайылбыр ажылын кылза чогуур боор.

Чамдык социал айтырыглар, ылаңгыя курлавырже үнген болгаш халажып чорутган шериг албанныгларның болгаш өске-даа кижилерни чурттаар чер-биле хандырар, оларны ажылга тургузар талазы-биле айтырыглар чидиг-биле тургустунуп турар. Ону Камгалал министерствозу чааскаан шинтпирлеп шыдавас. Бо чидиг айтырыгларны шинтпирлээри-биле чазак элээн хөй шинтпирлерни хүлээп алган, ынчалзажок офицерлерниң база оларның өг-бүлелериниң сөөлгү үеде социал талазы-биле камгалал чок апарган хевирлиг чоруун болдурбазы-биле ам-даа хөй чүүлдерни кылыры чугула апарган. Ол шинтпирлерниң күүселдезин чедип алыр херек. Шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң, курлавырже үнген офицерлерниң болгаш прапорщиктерниң социал камгалалының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, хүлээп алыры чугула апарган боор.

База бир чугула айтырыг. Ол армия болгаш флот амыдыралын массалыг информация черлеринде чырыдып турарынга хамааржыр. Ону чырыдарда [illegible], Совет Армияга, солдаттарның болгаш офицерлерниң дайынчы ажыл-херээнге хамаарыштыр хүндүткелдиг болур херек. Армияга удур пропаганда-биле чөпшээрежип болбас ужурлуг бис. Чон ындыг чүүлге чөпшээрешпес болгаш ону ынчалдырбас-даа. Ынчаарга ол дээрге бистиң армиявыстың ажыл, амыдыралының айтырыглары ниитилелге демократчы өзү-биле чугаалажып болбас чүүл дээни ол эвес-ле болгай.

Эштер, бодумнуң чугаамның эгезинде ниитилел хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында, эде тургустунуушкун үезинде, партия, күрүне база ажыл-агый органнарының аразында эрге-хүлээлгелерни аңгылап турар байдалдарда партияның ниитилелге ролюн эде көрүнге хамаарыштыр бадыткалдарны чугааладым. Бо үндезин айтырыг талазы-биле турушту тодарадып алыры чугула дээрзи чугаажок. Ынчалзажок принципиалдыг өзү-биле алырга партияның иштики эде тургустунуушкунунга хамаарыжыр айтырыгларны платформага киирбейн барып болбас бис. Ону кылбас болза, партия амгы байдалдарда авангардчы политиктиг күш болур күчүзүн боттандырып шыдавас. Манаа хамаарыштыр элээн каш саналдарны платформада киирген. Партияның иштики амыдыралынга хамаарышкан бүгү чүүлдер долузу-биле ооң Уставынга кирген турар ужурлуг дээрзи билдингир. Ындыг болзажок, чугаа болза СЭКП-ниң чаа ролюнуң дугайында боор турар чүве болганда, кол-кол чүүлдерни платформага киирер ужурлуг апарган.

Партияны эде тургузарының эге баштайгы кол идеязы, ол дугайын база катап чугаалаксап тур мен, эштер — **партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткап тургузары болур.** Манаа [illegible] партия организацияларының [illegible] чаа өзү-биле медерел билип алыр ужурлуг бис, аңаа дараазында чүүлдер хамааржыр: партияга хүлээп алыышкын болгаш соң үнери, партия [illegible] ажыглаары, партияның политиктиг авангардчы болур чаа ролю-биле холбашкан сорулгаларны боттандырары дээш оон-даа өске [illegible] чүүлдер. Район болгаш [illegible] ролю сала чаа өзү-биле эде тургустунар, оларның эргелерин калбартыр. Бүгү деңнелдерде партия органнарын тургузарының системазынга коммунистерниң үстүнде шинтпирлээр эргезин хандырар өскерилгелерни киирер ужурлуг бис.

Соңгулдаларның Уставта бижиттинген чаа, [illegible] механизми база херек. Ол дугайын партия тургузуушкунунуң айтырыгларының талазы-биле чугаалалгаш кирген соонда [illegible] хамааржыр саналдарны ТК-ның кежигүннеринге болгаш Пленумнуң киржикчилеринге дамчыдып бээр деп дугуршкан бис.

Бүгү соңгулдалыг органнарның үстүнден эгелээш, адаанга чедир коммунистер, а аппараттың — соңгулдалыг органнарга контрольдаттынган болгаш отчеттуг болурунуң дугайында чаа Уставка тодаргай айыттынган турар ужурлуг. Партияның иштики амыдыралы, оон ажыл-чорудулгазы доктаамал болгаш системажыттынган үндезинге ооң политиказын чогаадып тургузар чорудулгаларга киржир арганы СЭКП кежигүннеринге [illegible] турары бисти шаг дааш бээр дүвүредип келген. Ол дуганы хөй-биле чугаалаттынып келзежок, ынча деп чугаалаары ышкаш, четпестерни эдип алыры аңаа-ла күзээшкиннер боор артып калган. Ол идеяны херек кырында боттандырар төлээде кандыг механизм херегил деп чүве эчизинге чедир ам-даа боттанмаан. Партияның чаа Уставын белеткээр съезд мурнунуң дискуссиязынга чугаалажып көөр ужурлуг чугула айтырыгларның бирээзи ол.

Мен бодумга, айтырыгны [illegible] мынчаар тургузар ийик мен — үстүнде турар органнарның, оон туржук, Төп Комитеттиң [illegible] ажылынга коммунистерниң салдарлыг болуру боттарының төлээлериниң бо органнарже чорудар арга оларга кайы хире хандыртынарындан, өзүлүгла удурткукчу кылдыр, эде тургустунуушкунуң идепкейлиг талалакчыларын кылдыр кымнарга идегелди бергүзеринден шинтпирлии-биле хамааржыр апаар. Партияның СЭКП ТК-ның бистиң кады санаарга бүгү-ле соңгулдалыг органнарга ам не идепкейлиг, партияда алдысураа билдингир апарган мурнакчы ажылчыннарны болгаш тараачыннарны аң хөй-биле киириштирери дээш санал-оналывысты бээр ужурлуг бис, мен аңаа бүзүрээр мен. Ийнде, Партияның удуртулгазының, ТК-ның болгаш ооң соңгуп ап турар органнарының ажыл-чорудулгазын моон мурнундаагызындан артык ажыктарлыг болдурары хандыртынган турар ужурлуг. Ынчап, Ленинниң чугаалааны дег, шынап-ла, харын коммунистер бүгү чүүлдү билип алган туруп болур болгаш бүгү-ле чүүлдү медерелдии-биле угаан, түңнел үндүрүп, санал-оналын киирип болур апаар ийик.

Политиканы хевирлээринге коммунистерниң боттуг киржилгезин калбартыры-биле кайы-бир девискээрге хамаарыштыр ниитилел хөгжүлдезиниң янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле боттарының платформаларын чогаадып кылып алыр арганы партия органнарынга берип турарывыс база чүүлдүг деп бодаар мен. Бо документилерни белеткээринге, оларны чугаалажып көөрүнге болгаш хүлээп алырынга коммунистер боттуу-биле киржир аргалыг болур кылдыр ажылды чорудар херек.

Партийжи демократияның айтырыглары ооң-биле кызыгаарлаттынмас-ла болгай. Чамдык санал-оналымны чугаалап кааш, съезд мурнунуң санал-онал солчулгазының үезинде оларны ханызы-биле [illegible] угландырар бодап [illegible] мен.

Партияның дээди [illegible] структуразын өскертир дугайында санал-оналдар платформаның төлевилелинде кирип турар. [illegible]

Партия Төп Комитединиң [illegible] харылзаа колдуунда-ла аппарат дамчыштыр эвес, а Төп Комитеттиң соңгуттурган кежигүннери дамчыштыр чорудулгар апаарга ТК-ның партия организациялары-биле доктаамал харылзаазын быжыглаарынга бо бүгү идиглиг болур дээрзин медерел билип турар бис. [illegible]

Партияның төп аппарадының дугайында манаа чугаалап кагза чогуур боор. Партияның ролю өскерилгени-биле шынар составының талазы-биле сыр өске аппарат херек апаар деп чүве билдингир. Дорту-биле чугаалаарга, ол аппарат ТК-ның дузалакчызы болур ужурлуг, соң контролюнуң адаа-биле ажылдаар ужурлуг.

Төп Комитеттиң сөөлгү чылдарда ажылдаан түңнелдеринден алгаш көөрге, соңгувайн [illegible] эргени аңаа бээри эргежок чугула деп түңнелге чедирип кээп турар. [illegible] СЭКП ТК-ның кежигүннеринге кандидаттар институдун [illegible].

Платформаның [illegible] мен. [illegible] Политбюро [illegible] турар. [illegible]

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № 41 соңгулда округунга дараазында кандидаттарны 1990 чылдың февраль 2-де бүрүткээн:

Агбан Ирина Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 школаның өөредилге эргелекчизи;

Шишкин Валерий Иванович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, [illegible] ажыл-агый каттыжыышкынының директорунуң оралакчызы.

ДЫҢНАДЫГЛАР

• • •

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкынның бажыңы февраль 10-да, субботада соңгукчулар клувунуң ээлчеглиг ужуражыышкынынга «Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкынының чиңгине директору А. А. Рудольф, хлеб заводунуң, эът, сүт комбинаттарының директорлары В. А. Тен, Б. А. Коңустаев, В. И. Федотов олар-биле ужуражыышкынны болдурун дыңнадып тур.

Ужуражыышкынче ол бүдүрүлгелерниң продукциязы-биле хоорайның болгаш республиканың чурттакчы чонун хандырып турарының, оларның моон ыңай хөгжүлдезиниң айтырыгларын сонуургап турарлары чалады. Боттарының айтырыгларын, саналдарын болгаш сүмелерин 3-43-28, 3-43-31, 3-41-39 телефоннар дамчыштыр бээр [illegible] болур силер. Эгелээри 10 шакта.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № 47, 48, 49, 52 соңгулда округтарының [illegible] кандидаттар С. Ч. [illegible], Г. Н. [illegible], У. Ш. Ондар, Б. О. Салчак, М. М. Федорова, Н. Н. Макаренко [illegible] ужуражыышкынны 1990 чылдың февраль 19-да 14 шакта [illegible] улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

ЧЕДИИШКИННИ КАДРЛАР ШИИТПИРЛЭЭР

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат-биле интервью

Партияның чиңгине шугумун чогаадыкчы ёзу-биле чорудар арга-шиңнектиг, туруштуг кижилер комитеттерин баштаан турарын партия кичээңгейге алган.

Салган ол сорулгаларны шиитпирлээри-биле чүгү кылып турарын билип алыры-биле дараазында айтырыгларны партия Өвүр райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирелдеен бистиң корреспондентивис салган.

— Партияның ленинчи принциптеринге үндезилеттинген, эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга дүүшкен партияның кадр политиказын СЭКП ажылдап кылган болгай, ону күүседир дээш партия райкому ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузуп, сайзырангайжыдып турары чугаажок. Бо дугайында биске кысказы-биле тайылбырлап бериp көрүнерем, Анатолий Салчакович.

— Кадр политиказы болза, СЭКП-ниң программалыг эчис сорулгаларын боттандырарының шиитпирлиг чепсээ. Ынчангаш партия райкому СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партия Төп Комитединиң январь (1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында айтырыгны партия райкомунуң пленумунга чугаалашкан. Кадрларны шилиир, ажылга таарыштыр тургузар, өөредип, кижизидип турарын шүгүмчүлеңчи ёзу-биле ханы анализтеп чугаалашкаш, кадрлар-биле ажылды экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылган доктаалды хүлээп алган. Ону боттандырар дээш ажылдап турар бис. Районнуң мурнунда салдынган экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң сорулгаларын дүрген база чедимчелиг шиитпирлээри кадрларның чогумчалыг ажыл-чорудулгазындан улуу-биле хамааржыры хөйге билдингир. Ону барымдаалааш, партия райкому, ооң бюрозу база партийжи организастыг болгаш кадр ажыл комиссиязы кадрлар-биле ажылды экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. Районнуң партия, совет, профэвилел органнарының, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының удуртукчуларында, специалистеринде политиктиг, нийти билии шыырак, эки мөзү-шынарлыг, чон-биле ажылдап билир, организакчы, инициативалыг эштерни күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннериниң, партия эге организацияларының саналдарын, сүмелерин барымдаалап тургаш депшидип киирген. Удуртукчуларның 70 ажыг хуузу коммунистер, 60 ажыг хуузу дээди эртемниг. Ылангыя совхозтар директорлары — дээди эртемниг специалистер. Дыка хөй коллективтер боттарының удуртукчуларын, специалистерин, бригадирлерин депшидип үндүрген соңгуп алганнар. Ол үеде удуртур ажылче депшидип турар кижиниң ажылынга, аажы-чаңынга, амыдыралынга чедишкиннерин, четпестерин илередир, саналдарын, сүмелерин киирер. Ол болза, соңгудуп турар кижилерге четпестерин эдип алырынга дузалаар. Моон соңгаар бот-инициативалыг, ээ-харысаалгалыг ажылдаарынга идигин бээр. Ооң уламындан соңгудуп алган удуртукчуларның хөй нуруузу чоннуң идегелин бүзүредир дээш ак сеткилдиг ажылдап турарлар. Оларга «Ак-Чыраа» совхозта партбюро секретары Түлүш Алдын-оол, «Коммунизмче орук» совхозта күш-ажылчы коллективи чөвүлелиниң даргазы Салый-оол Шойдак, Саглы ортумак школазының директору, ССРЭ-ниң улус депутады Марый-оол Дондуп болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Кадрларның даандырган ажыл-херээнге харысаалгазын, инициативазын бедидер дээш партия организациялары кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Эде тургустунуушкунуң чаартылгаларының үезинде бо чугула айтырыг деп санап турар бис. Удуртукчу-даа, специалист-даа кижи бүрүзү эде тургустунуушкунну калбартырынга, ханыладырынга бодунуң хуудаа үлүүн, салыышкынын киирери оларның ыдыктыг хүлээлгези болгай. Ындыг-даа болза, партия райкому, партия эге организациялары даандырган ажыл-херек дээш кадрларның инициативазын, харысаалгазын, билиин, мергежилин бедидери, оларга деткимче, дуза көргүзери албан деп санап турар бис. Удуртукчуларның, специалистерниң отчёттарын, дыңнадыгларын пленумнарга, бюроларга, партком, партия хуралдарынга дыңнаарын практикалап турар бис. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннериниң, коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын чугула көрген. Районнуң АҮК даргазы Ш. Кууларның партияның район конференциязынга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир дээш кандыг хемчеглерни ап турарының дугайында отчёдун партия райкомунуң бюрозунга дыңнаан. Ол ышкаш район прокурору М. Санчайның, «Ак-Чыраа» совхозтуң директору Д. Майындының болгаш өскелерниң-даа отчёттарын дыңнаан, характеристикаларын бадылаан. Ажылдың мындыг хевири хүлээп алган шиитпирлерни күүсединге, кадрларның харысаалгазын бедидеринге дузалап турар.

СЭКП райкомунуң секретарьлары, килдистер эргелекчилери коммунист-удуртукчулар, парткомнар, партия эге организациялар секретарьлары коммунистер-биле хуудаа беседалажып, оларның ажыл-ижиниң, амыдыралының, хөй-нийтиниң херээнге киржилгезиниң дугайында чугаалажырын практикалап турар. Ажыт-чажыт чок чугаа ажыл-херектиң ханы, шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтээринге, четпестерни эдеринче, бот-идепкейин, ээ-харысаалгазын бедидеринге, төлептиг аажы-чаңныг болурунга салдарын чедирип турар.

СЭКП райкомунуң бюро, райкүүском кежигүннери, килдис эргелекчилери күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черинге аайы-биле ужуражылгаларны эрттирип, боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында отчёттарын берип, ажылчы чоннуң негелделерин, саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин дыңнап турар. Ажылдың мындыг хевири эде тургустунуушкунуң кол шимчедикчи күжү — чоннуң амыдыралын улам эки, ханы билип алырынга, социал айтырыгларны шиитпирлээрде чүүже кичээңгей салырынга дузалаар.

— Партия эге организациялары кадрларны шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, кижизидеринче хүн бүрү сагыштыг салып турары хөйге билдингир. Ындыг-даа болза, ол дугайында каш состен чугаалаары эргежок чугула деп бодай-дыр мен.

— Ол-даа чөптүг боор. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң кол звенозу — партия эге организациязы болгай. Бүгү-ле айтырыгларны ында шиитпирлеп, күүседип турар. Районнуң партия эге организациялары кадрлар-биле ажылды үндезини-биле эде тургузар дээш хемчеглерни ап турарын ажы-биле чугаалаар апаар. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң бүгү айтырыгларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери чүгле олардан хамааржыр. Ынчангаш ону эң-не чугулага көрүп турар бис. Кадрлар-биле ажылды экижидер дээш «Ак-Чыраа» совхозта партбюро, Хандагайты, Солчур, Торгалыг ортумак школаларында, районнуң кижи эмнелгезинде партия организациялары элээн хемчеглерни ап турарындан ында удуртукчулар, специалистер даандырган херектиң бедик харысаалгалыы-биле күүседип, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаары-биле демиселди күштелдирген-нер.

— Кадрларны өөредири — эң чугула айтырыгларның бирээзи. Анатолий Салчакович, бо талазы-биле чүү кылдынып турарыл?

— Партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчуларының, кол болгаш ортумак звенонуң специалистериниң, бригадирлериниң, малчыннарның политиктиг болгаш экономиктиг билиглерин бедидеринче сөөлгү үеде доктаамал кичээңгейни салып турар бис. Ылангыя экономиктиг өөредилгеге ажылчы чоннуң сонуургалы улгаткан. Ол болза бот-орулга-чарылганы, бригада, өг-бүле, аренда кезээлериниң нептерей турары-биле холбашкан. Ындыг болганда экономиктиг өөредилгениң кичээлдери совхозтарда, бүдүрүлгелерде, тудуг болгаш өске-даа организацияларда эртип турар. Район төвүнге партия-ажыл-агый активиниң школазының, экономиктиг өөредилгениң кичээлдери ай санында болуру чаңчыл болган. Билиг-мергежил бедидериниң курстарынче, семинарларже кадрларны доктаамал өөредип чорудуп турар бис. Чурттуң дээди, ортумак өөредилге черлеринде шуут өөренип база бот-өөредилге-биле дужаап турарлар эвээш эвес. Партияның Новосибирскиде дээди школазында 3 кижи өөренип турар.

— Кадрлар-биле ажылда кандыг четпестер барыл?

— Кадрларны шилип ап, ажылга таарыштыр тургузуп, өөредип, кижизидип турарывыста четпестер эвээш эвес. Ооң уламындан онаашкан ажылын амгы үениң, эде тургустунуушкунуң негелделеринге чедир күүсетпес кадрлар бары чажыт эвес. Партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну, корум-чурумну үрээр, арагалаар, ажылынга ээ-харысаалга чок ийи-чаңгыс кижилер илерей турар. Шак ындыг төлеп чок дөрт коммунисти эрткен чылын партиядан үндүрген. Районда малчын кадрлар чедишпейн турар. Ажыл чок аныяктар бар-даа болза, оларның малчыннап ажылдаарынга таарымчалыг байдалды совхозтар тургузуп шыдавайн турар. Кадрлар-биле ажылда өске-даа четпестер бар, ону эдериниң хемчеглери ажылдап кылдынган.

— Анатолий Салчакович, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат болгай силер. Моон соңгаар ажыл-чорудулгаңарның программазында кадрлар-биле ажыл бир кол черни ээлеп турар боор аа?

— Ийе, шын-на чугаалададыңар. Депутатка соңгуваан-даа баар болза, бирги секретарь кижи болганымда кадрлар-биле ажылды экижидери мээң ыдыктыг хүлээлгем, хүн бүрү чорудар ажылым чүве. Ажыл-чорудулгамның чедиишкинниг болуру ында деп санап чоруур мен.

«Шынның» корреспондентизи Таан-оол ХЕРТЕК беседалашкан.

«Эт багы ээзин муңгарадыр»

Бо үе-шагда бистиң амыдырал-чуртталгавыста нийти өскерлиишкиннер, эде тургустунуушкун болуп, чаа чүүлдер немежип турда, мен база ол бүгүге мага ханып ажылдап, чурттап чор мен. Бо чагаамны база чогум-на аңаа үндезилеп, чонум-биле сүмележип, ылаңгыя бурунгуларның аажы-чаңы, арттырып каан тураскаалы, эрткен оруу балалбазын дээш ону үениң негелдези-биле улам-на сайзырадырын кызыттым. Ынчалзажок амыдыралга дүүшпес чүүлдерниң бар болуп турарынга сеткилим таарышпас-тыр. Чараам дестирер, чергжылчар ужурга таваржып тур мен.

Ойзап кыйлып турбайн, шыны-биле дорт бижиийн. Бистиң Бай-Хаак суурнуң садыгларында тыва национал эдилелдерниң чамдыктарын чоңга садары-биле садыгларда киирген. Чулар хевирлиг чүүлдүң өртээ 112 рубль. Чүге «хевирлиг» дээрим ол? Чүге дизе бо чуларда узун-дыын, чүшкүүзүнда то чок. Мындыг чуларны канчаар эдилээрил? Машина азы чадаг-терге садып алган дижик бис. Руль (дыын) чок канчап эдилээр бис? Ооң өртээн тургузуп турар чер, ол эдилелдерни кылып, бүдүрүп турар кижилер таанда ону билбези ол чүве бе?

База бир чижек. Моюндуруктуг шыба тыва тон. Өртээ 80 рубль. Ону бызып, даарап, каастап кааны чегенчиг. Өөктер буттарын шавыштыр даараш, ону борбак өлээй удазын-биле эвес, аңаа-ла калбак пөс-биле илип каан, базырткы даараваан. Мындыг хевирлиг эт-херекселдерден орус шагның үлегер домаа дедир болу бергени бо: «Эт багы ээзин муңгарадыр».

Амгы үеде национал чаңчылдарның ёзулалдарының экизин кижизидилгеге ажыглаар, оларны улам сайзырангайжыдар, тыва дылды хандыр өөренир, национал эт-херекселди нептередир деп негелде тургустунуп турда, бо четпестер ооң үнезин чидирип, сорулгазын чүгле акша-чарыгче углапканы ол эвес деп бе? Чулар кылырынга бир хомут кулаа кирер, ооң өртээ 7 азы 9 хире рубль болгай, а ол белдирлиг «деңгүр», читке чок чуларның өртээ 112 рубль канчап чеде бергенил. Белдирлери мөңгүн, алдын бе дээрге, аңаа-ла ак демир.

Өске черлерден келген, Тываның национал кылыгларын садып алыр сонуургалдыг, күзелдиг кижилер бо эдилелдерни алыры чегенчиг-ле. Ынчангаш республикада уттывышта ажылдап, ооң өртек-үнезин тургузуп турар эштер оларны бир-тээ, чоңга тарадып нептередир деп турар чүве болганда, дешпилгелиг эштерниң бодал-сүмезин өөренип көрзе, оларны канчаар эдилээрин, даараарын, кылырын телевизорга тайылбырлап көргүссе кандыг боор. Хөгжүмнү — игилди, бызаанчыны тепке чокка кылбас. А эът херекселдерин кылган, тон даараан, саткан эштер боттары бир дугаарында оларны эдилээр болза, ынчан кайы хире улуг частырыг кылганын билип каар чадавас.

Соян ЗАЙЦЕВ.
Таңды район.

ДЕПУТАТКА КАНДИДАТ БҮРҮЗҮ БИЛГЕН ТУРАР УЖУРЛУГ

Амгы үеде кайы-даа чадаҥның улус депутаттарының кандидаттары дээш агитация ажылы калбарган. Депутаттың кандидаттары соңгукчулары-биле ужуражып, боттарының программаларын таныштырып турар. Ооң-биле кады кандидаттар дугайында кескү агитация база-ла калбарып эгелээн. Бо бүгүге үнүп турар акша-хөреңги кайыын алдынып база кандыг янзылыг ажыглаттынып, канчаар ажыглаттынар ужурлугул дээрзин тайылбырлап бээрин «Шынның» корреспондентизи Сандро МААДЫ Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының даргазы Чаагай-оол Серенович МОНГУШТАН дилээн.

— Соңгулда кампаниязы бодунуң эң сөөлгү шиитпирлиг үе-чадазынче кирген. Ынчангаш депутатка кандидаттарның, оларның бүзүреттирген кижилериниң болгаш оларны деткиир бөлүктерниң арткан үеде кандыг янзылыг ажылдаанындан нийти соңгулдалар болгаш кандидаттарның депутатка соңгудар-соңгутпазының дугайында айтырыг кончуг хамааржыр. Ынчаарга депутатка кандидатты бүгү нийтиге агитастап таныштырарда, оларның программаларын пропагандалаарда болгаш черле ынчаш кандидатты деткиирде бүгү чүүлдерни хоойлуда көрдүнген негелделерге дүүштүр чорутпас болза, ооң бүзүреттирген кижилери, ону деткип турар бүдүрүлгелер, хөй-нийти организациялары, деткимче бөлүктери болгаш хамаатылар бөлүктери бодунуң кандидадын багай чүвеге таварыштырып болур. Ол бүгү ажыл хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар кылдынмас болза, депутат мандат дээш демисел-чижиишкинден кандидатты соңгулда бетинде-ле чайладып болур.

Ол дугайын «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 14-кү чүүлүнүң ийиги пунктузунда тодаргай айыткан. Төп соңгулда комиссиязынга тургустунуп кээп турар айтырыглардан алырга хөй-нийтиниң негелделери хажыттынып болур кол-ла чүүлдерниң бирээзинге соңгулдаларны эрттирерин акшаландырарынга, тодаргайлаарга акша-хөреңгини кайыын алырының база канчаар чарыгдаарының дугайында айтырыг боор турар. Ооң тургустунуп кээп турар чылдагааны мындыг янзылыг: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының он бирги сессиязы «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну 1989 чылдың ноябрь 4-те хүлээп алган. Ооң соонда шоолуг эвес үе эрткенде ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизи «Соңгулда системазының айтырыгларының талазы-биле ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алган. Бо ийи хоойлуда соңгулда кампаниязын акшаландырар айтырыг талазы-биле бот-боттарынга дүүшпес чүүл тургустуна берген. Ол чүүл дээрге мындыг янзылыг:

Тыва АССР-ниң соңгулдалар дугайында хоойлузунуң 13-кү чүүлүнде «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел-биле болгаш оларны эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны чүгле күрүнениң соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгилериниң күжү-биле боттандырар.

Депутаттарга кандидаттарны бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларының, кооперативтерниң, күрүне болгаш хөй-нийти органнарының, түс-түс хамаатыларның акшаландырары азы оларга материалдыг деткимче көргүзери болдурбас.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар, оларның бүзүреттирген кижилери болгаш соңгукчулар соңгулдаларны белеткээринге база эрттиреринге чарыгдалдар үндүрбес» деп, а ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлуда «Улус депутаттарынга кандидаттар соңгулда кампаниязынга дең үндезинче киржир.

Улус депутадынга кандидат бүрүзүнге дең байдалдарны хандырар соңгулга-биле соңгулдаларны белеткээри биле болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны чогуур соңгулда комиссиязы күрүне [illegible] а ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, хөй-нийти организацияларының, хамаатыларның эки тура-биле киирген [illegible] тургустунар чаңгыс [illegible] фондудан дуглаар» деп айыткан.

ССРЭ Конституциязынга [illegible] бүгү [illegible] болган [illegible] хамаатылар соңгулдалар эрттиреринге [illegible] киржир эргелиг [illegible].

[illegible] хамааржыр [illegible] агар санынче шилчидери болур. Нийти фондуже шилчидери дээрге-ле кандидаттарның соңгулда кампаниязынга киржиринге дең байдалдарны тургусканы ол болур.

Үстүнде адаттынган черлер болгаш хамаатылар акша-хөреңгини нийти фондуже шилчитпейн, бодунуң кандидады дээш агитацияга ажыглап эгелээр болза, Хоойлунуң негелдези үреттинер. Ындыг таварылга дугайында кайы-бир округтан депутаттың кандидадынга депшиттиргеннерниң бирээзинден хомудал кээр болза, округ соңгулда комиссиязы бүдүрүлгелерниң, хөй-нийти организацияларының база хамаатыларның боттарының акша-хөреңгизи-биле агитастап эгелээн кандидадынга бирги сагындырыгны бээр эргелиг.

Чурттуң сан-хөө байдалы берге боор турзажок соңгулдаларны демократчы, ажык-чарлыг эрттиреринге, депутаттың кандидаттарын пропагандалаарынга дең байдалдарны тургузарынга четчир хемчээлдиг акша-хөреңгини күрүне үндүрүп берген. Ынчангаш кандидаттарның ажыл, амыдыралының программаларының дугайында янзы-бүрү хемчээлдиг немелде хуудустарны болгаш өске-даа материалдарны парладып туруп бээр болза, соңгулда дугайында ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларында айыттынган чүүлдерге дүүшпейн барып болур. Төп соңгулда комиссиязы чогуур айтыышкын-дугуржулга чокна янзы-бүрү хемчээлдиг болгаш хевирлерлиг кескү агитацияны кандидаттарга тураскаадып үндүрүп туруп бээрин хораан.

Ынчаарга ССРЭ болгаш Тыва АССР-ниң конституцияларында үстүнде көргенивис карышкактыг апарган чүүлдү өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязы кандидаттар дугайында машинага каккан болгаш хол-биле бижээн хөй эвес саныг чарлалдарны, хуудустарны, кыйгырыгларны кылып болур деп тайылбырны берген.

Кандидаттың бүзүреттирген кижилериниң база оларны деткип турар кижилерниң [illegible] дугайында хоойлуларда болгаш чарлыктарда айыткан чүүлдерни билбейн, ам чүүлдерге таарышпас хөделиишкиннерин [illegible] бээр-даа болза, кандидат ол дээш дөмей-ле [illegible] апаар.

Ынчангаш соңгулда кампаниязынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле сүмени Төп комиссиядан ап турары кончуг чугула.

ЧҮРЭЭВИСТИҢ ОДУ-БИЛЕ

Кылып орар чугула ажыл-херээвистен бичии када-ла чардыгыпкаш, сактып кээр болзувусса, херээжен кижиниң мөге-шыырак-даа эвес эгиннеринде чеже чүък чүдүртүнгенин санаары безин берге. Херээжен кижиниң арын-шырайы, кеткен хеви, дурт-сыны нийтилелдиң кандыг байдалдыын сес чокка-ла көргүзүптер дээрзи маргыш чок. Иштики сагыш-сеткилдиң байлаа ооң арын-шырайын чараш кылыптар — нийтилелде эртем-билиг, культура дугайында сагыш човаашкын кудуку деңнелде эвес дээрзиниң херечизи ол. Ооң кеткен хеви бистиң экономикавыстың кандыг байдалдыын чугаалап кээр, а ооң чоргаар, хөңү дурт-сыны — херээжен кижиге хамаарылгавысты ажыдып бээр. Ам сактып кээлинер: далажып-эшкедээр дээш херээн мурнаткан, оочурга салбааартыр иттирип алган, сооктта тайгыр сапыктар кеткилепкен, аар сумкалар көдүрген кымнар ийик? Ооң кедерее арага-дарыга туттурупкан, сактыр-бодаар чүвези-даа чок, амыдыралче, бодунче хол чаңгыпкан херээженнер бар болгай. Ава кижи арагалап эгелээри дег айыыл кайда боор. Ол дугайында мындаа чоокта чаа болган Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң отчёт-соңгулдалыг конференциязынга санал берген кижилер улуг дүвүрел-биле чугаалап турду.

Назы четпестер ортузунга ажыл чорудар инспектор Татьяна Демкина хоорайның херээжен чонунуң аразында уругларын ооң өгге кескинди хлеб чокка каапкаш, арагалап чорууурларның дугайында чижектерни киирип тургаш чугаалаарга, муңгарал, дүвүрел кижиниң хөрээн өйүп келир.

Милицияның дежурныйынче орай кежээ телефон долгап келгеннер: кожазында бажыңда бичии урут үзүк-соксаал чок кежээ дургу ыглап келген. Милиция ажылдакчылары аңаа чеде бээрге, орунда чүнү-даа билбес авазы, чанында чаңагаш чаш урууу, шалазында долдур суттуг ваннаны чыткан. Канчап харын чаяан боор чаш төл аңдарылбаан чүве ийик — хөөкүйнүң аксының кежии-ле турган боор: «Бичии озалдаан болзувусса, чаштың мөчүзүн ваннадан тып алыр турган бис» — деп, инспектор чугаалап турду. Ооң соонда ол ие уруун милицияга беш хонганда сүрүп чедип келген. «Урууңар канчалган деп бодадыңар?» — деп ооң айтырарга, «Кады ишкен эштерим аппарган, эккээрлер ыйнаан дээш манап олурдум» дээн. Бо хевирлиг чижектерни маңаа киирер болза солун арны аңаа кая четчир. Ындыг херээженнерни челер кылдыр бодаар дээрге-даа бодаттынмас. Херээженнер чөвүлелдери ындыгларга дузалажып, оларны базарлыг шалбаадан ушта тыртар талазы-биле бүгү күжүн салыр ужурлуг.

Ада-иелерниң ажы-төлүнге үлегериниң дугайында, херээженнер чөвүлелдериниң профэвилел организациялары-биле харылзааларының дугайында Н. Филимонова, Н. Антуфьева, М. Ондар, Н. Кремнева болгаш өскелер-даа саналдааннар. «Бис» дээр өг-бүле клувунуң хоорайга өг-бүле төвүн тургузар дээн идеязының дугайында журналист Надежда Антуфьева чугаалаан. Ооң дүрүмүн ажылдап кылгаш, хоорküүскомче берип каан. Черле ындыг өг-бүле айтырыгларынга херээженнер чөвүлелдери бодундан артык шиитпирлиг рольду көргүзер ужурлуг.

Эмчи Лариса Кудряшова «Бот-боттарывыска камныг эвес-тир бис, а ону бистиң уругларывыс көрүп турар болгай. Хөй чүве нелер, бистерден хамааржыр» деп чугаалаан. Кызылга аныяктар бажыңын тудары чугула дээрзин Лариса Ондаровна саналынга онзагайлаан. Хоорайда культурлуг дыштанырынга бааза болгаш байдалдар кончуг чегей.

Херээженнер эмчизи Татьяна Махагарова өг-бүлени планнаарынга хамаарыштыр үнүп турар санал-оналдарга дүүштүр бодунуң хайгааралдарын, бодалдарын чугаалаан. Херээженнер боттарын камнанып билбес. Адазы билдинмес (сурас дижиривис) төрүттүнүп турар уруглар Кызылда 21 хуу, көдээде 18 хуу, түңнелинде — уруглар бажыңынче дужааттынып турар, кагдынып турар уруглар ол ышкажыл. Ынчангаш бистиң үевисте өг-бүлени планнаары кончуг чугула дээрзи илден-дир. Азырап-даа, кижизидип-даа шыдавас хиреде бажың долдур ажы-төл төрээн херээ чок. Төл өстүрериниң улуг харысалга дээрзин утпаза чогуур.

Журналист Артык Ховалыг чогаадыкчы чоруктуң херээженнер ортузунда сайзыралының, ооң айтырыгларының дугайында саналынга чугаалаан. Кижилерниң угаан-медерелинге чогаадып чоруур херээжен кижи хөй бодалдарны тывылдырып, сагыш-сеткилин хөлзедип чоруур. Чүге дээрге не херээженниң делегейже көрүжү онзагай, уян-чымчак, чараш-чаагай, ачы-буянныг. Шак ындыг онзагай ылгалдыг көрүшту чогаалчы херээжен бодунуң кымга-даа дөмейлешпес, катаптаттынмас үнү-биле илередип эккээр. Ынчангаш хоорайга чогаадыкчы херээженнерниң клувун ажыдары чугула дээрзин ол саналынга чугаалаан.

Конференцияга илеткел кылган Галина Стародубцеваның бодалы-биле херээженнер чөвүлелдери амыдыралдың бүгү адырларын хаара тудуп күш четпес. Ол ындыг болбайн аан. Ынчангаш херээженнер чөвүлелдеринге өске хөй-нийти организацияларының улуг дузазы, бүгү талалыг деткимчези херек. Саналдарның дыка хөйү илеткелчиниң бодалы-биле дүгжүп турар.

Хоорайның херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-херээ улам нескү, дээштиг бедик болзун дээр болза, херээженнерниң боттарының идепкейжи, мөзү-бүдүштүг, кижизиг чоруу улуу-биле негеттинер. Өгнүң одун херээжен кижи кезеп, чылыг шайы, эриг баары-биле чоок кижилериниң чүрээн чылдып чоруур. Ону утпайн, өөвүстүң одун чүрээвистиң оду-биле деңге хөрлээледип чоруур болзувусса, тодуг, чылыг, таптыг байдал, чараш аянныг, кижизиг хамаарылга бисти кажан-даа кагбас.

Надежда ЭРГЕП.

«Эде тургустунуушкунга дуза чедирип болур мен»

Ленинград университединиң доозукчузу, Нобель шаңналының лауреады, сураглыг америк экономист В. В. Леонтьев аллан ажыттыг эрткениниң соонда ол дээди өөредилге черинин эртем чөвүлелиниң хуралынга бир дугаар олуруш... «Ленинград университединиң хүндүлүг доктору» деп атты тывыскан.

— Мен кажан-даа ССРЭ талазы-биле социалист боор чорбаан мен. Ынчалзажок бүгү чурттаалгам нийтиде системниң чурттарда чүү болуп турарын сонуургаан келген мен. Ам [illegible] мен деп чугаалап болур мен: ам чүгле хайгаарачы эвес, а эде тургустунуушкун-биле холбашкан чорудулгаларга, экономиктиг айтырыгларга дуза чедирип болур мен — деп, университеттиң эртем чөвүлелинге чугаалаан. Нью-Йорк университединиң профессору чугаалаан.

Экономика талазы-биле бодунуң ажылдарында тептүткен планнаашкынның ажылдакчыларның инициативазы-биле холбаарын чугулалап көрүп турар специалист нийтилел системазының болчукчузу эвес, а шиңчилекчизи болгаш теоретиги болур ужурлуг деп санап, ындыг углуг ажылдап чоруур.

— Бистиң университедивисти дооскан эртемден, хөй-нийти болгаш политиктиг ажылдакчы Василий Васильевич Леонтьевтиң экономиктиг теориязын дыка хөй чурттарда чедиишкинниг ажыглап турар. Бистиң чуртувуска ооң ажылдарын дыка улуг озалдаашкынныг хүлээп көрүп турары хомудаачыг. Ам бис эртем кады ажылдажылгазының чедиишкинниг болурунга бүзүреп турар бис — деп, ЛКУ-нуң ректору, ССРЭ-ниң ЭА-ның корреспондент кежигүнү С. П. Меркурьев чугаалаан.

ЧУРУКТА: В. В. Леонтьевтиң университетке чорааанынче чүгле эртемденнер эвес, а парлалга ажылдакчылары база кичээңгей салган.

(СЭТА-ның фотохроникалы)

СООК КЛУБ, СОЛУН КОНЦЕРТ

Чаа-ла чаа бистиң Хандагайты сууруга бот-тывынгыр уран чүүлдүг удуртукчузу Анатолий Саттың «Челээш» агиткультбригадазы уран талантызын бараалгаткаш барган. Бистиң суурнуң улуг, биче чону шын, концерт келирге, сонуургалдыг, артистерни хүндүлээр чон. Ол кежээ көрүкчүлерниң хөйүнден зал долу, олуттар четпес болган. Суурнуң чону аалчыларның концертин сонуургап көрген.

Агиткультбригаданың артистери чүгле ырылар-биле кызыгаарланмайн, тааланчыг сиктер, хөөмейни база бараалгаткан.

Культура бажыңының ажылдакчыларының дежурнайы кылбаанындан ийикте, азы от салыр эштериниң харыысалга чогунда ол хүн клуб соок болган. Сандайга олурарга, хаарып, чиңнеп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, одалга системазы чарылган турган. Бир эвес концерт арай солун эвес турган болза, залга кижи артпас, шуптузу чылыг, чырык бажыңнарынче тарай чаңгылай бээр турган боор. Артистер сооктан чалданмайн, программазын төндүр көргүзүп шыдашканнар. Көрүкчүлер база артистерниң сеткилин хомудатпайн, чамдык номерлерни безин катап-катап дилеп турдулар.

Көрүкчү-даа болзумза, бот-тывынгыр артистерниң мурнунга човаан сеткилим илередип, буруу херектиниң, солун концертти дээш өөрүп четтиргенивисти чаңгыс сууржуларым мурнундан илередип, буяныг ажыл-херээнге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Урана ОНДАР.
Өвүр район.

МЕЖЕГЕЙНИҢ АЛГАКЧЫЗЫ

Сураглыг ыраажы улус черле ындыг боор иин: чоода нептерээн кандыг-бир билдингир ырның адап, азы аялгалай каапарга, оон «кол» күүседикчизиниң, биргээр чугаалаарга, «ээзиниң» арын-шырайы кижиниң бодалынга чуруттунуп, ат-бажы тодарап келир. Ниже, кайгамчыктыг «Интернационалды» Н. Ө. Өлзей-солдуң даады күүсеткен турарынга пат чанчыгып калган бис. «Бай-ла Хемчиимнин» К. Н. Мунзуктан эки ырлаар кижи бар деп бе? «Улуг-Хемим — Енисейим» (Х. Б. Кенгар), «Сулико» (В. Монгалбий)... дээш республика чергелиг хоочун ыраажыларның кайы-кайызының репертуарының өзээ болган ыры хөй.

Улуг-Хемге тавангайлаан,
ой,
Улуг Ийим, кадыр Ийим,
ой.
Урут чаштан ойнап өскен,
ой.
Улуг шынаа Межегейим,
ой.

Межегейни билбес кижи дээ кайда, Таңды районда деп бодаары чоп. Шынында-ла ол Бай-Хаак чаны Таңды-Уула сынныларындан тепкеш, Кызылда сад арыынга барып тавангайлаан чүве боор-тур. Ылап ындыг дээрзин чоннуң бир эң ынак ырызы болу берген улустуң бо ырызында база бир одуруг тода херечилээр: «Каа-Хемге тавангайлаан, ой, калбак шынаа Межегейим, ой». Улусчу бо чараш ырының чонга нептерээринге идиг берген болгаш бербишаан чоруур бир хоочун ыраажының хоюг үнү чоокта бир эртен радио дамчыштыр тооруктуг Тожуга, ээрерген Эрзин-Теске, кобальтылыг Хову-Аксынга, тараалаң Таңдыга... чаңгыланып турда, оон аал-оранынга ыраажы-биле хөөрежип орган мен. Билип каапканыңар чадавас. Ол Болдукпан Дадар-оолович Оюн дээрзи ылап. Бистиң адап өөренип калганывыс ёзугаар — «Болдукпан артист». Шынында ол артист мергежилге кая-даа өөренмээн кижи чүве-дир. Ол хирезинде кезек чылдар дургузунда эгээртинмес, байлак талантызын өргүн чонга өргээш барган. Ынчан чүгле Тыва иштин эргий кезээн эвес, а кожа-хелбээ Хакас автономнуг область, Бурят, Якут АССР-лер, Алтай край, чурттуң улуг хоорайлары: Новосибирск, Красноярскиде эгелээш, ам-даа дуңма Моол Арат Республиканың делгемнеринге чедир «Межегейни» бадырган. Оон репертуары байлак: тыва, орус ыры хөй дээрзин билир улус сактыр. Өскелери хүннүң чыгыы республика радиозундан ам-даа дыңнааш бадыткаар. «Чонуң үнү», «Родина», «Төрээн Тывам», «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен», «Межегей»... Даңзылаар болза, узай боор. Үстүнде чедип барып чораан черлеринде улус-чонга ырлап берип чораан кол ырлары ол.

— Силерни бо мынчаар чылгычылап чораан дээр шын бе?— деп, бичиимде дыңнааным бир чүүлдү тодараттым.

— Барык-ла шын чүве. Кандыг тыва эр кижи аътка ынак эвес боор. Ылангыя бо аът чылы үнүп келирге, шаг-төөгүде акыларымга чылгы хавырыжып, ээр, чүгеп кылдгыраты челзип чораан ховуларым. Мал кузеттеп хонуп тургаш, одаг чылыынга дембилеримниң дилээн ёзугаар шыдаар шаам-биле «бадырып» турганым дүүшкү чүве дег сагындырар ийин. Чогум чылгычы мергежилди амыдыралымның судалы кылдыр шилип албадым. Бир эки хүн чаңгыс чер-чурттугларым, ха-дуңмам: «Межегейивисти оран-чуртувуска ам-даа эки алга, алдаржыт-ла, оол» дээш Кызылче аъткарылкан.

Оларның ол оюн-баштааның чаргык-чамдыызын-даа бол күүседир аргалыг болган мен дээрзин дем чугаамдан эскерген боор силер. Четкен черимге-ле «Межегейни» ырлап чордум. Кызылга башкы суртуулунга кезек өөренип тургаш-даа, ылангыя орта концерт-эстрада бюрозунга ажылдай бергеш, 1954 чылда Москва четтим. Ынчан профессионал сценага ажылдаалак турган мен. Бүгү-российяның бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге төрээн Тывамны төлээлеп чедер аас-кежии менээ таварышкан. Оон ук көрүлдениң лауреады боол эп келиримге, профессионал артистер-биле кады ажылдадыш каан. Улус-чонумга элээн каш чылдарда ынчаар бараан болганымныы аты-хавыдазы кылдыр мени Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп бедик атты тывысканынга сеткил-сагыжымда чергээрланып, ол чарлык-бижикти өөм дөрүнде, эң-не хүндүлүг черде чалап, шыгжап-кадагалап чоруур мен.

Мында чугаа чорупп турар, ылангыя кады тыва чонуң ынак ыраажызы, улустуң ырыларының күүседикчизи Болдукпан Дадар-оолович Оюн үстүү Межегейниң Ууркайлыгга төрүттүнген. Бо чер шаг-төөгүден бээр алдын-мөңгүн баштадыр назымал байлак үжелеп алган чыткан. Ууркайлыг деп атка четкен. Ам ында үстүндээлеринден бичии-даа дудак чок улуг эртинени ол «хойлап» алгаш чыдарын чон билир. Ийет. Ууркайлыгның родиниг аржааны республикада туржук, Абаканда, Шушенскиде, Саяногорскиде, Минусинскиде диргыйн тарады. Республиканың бүгү районнарын сананаска, чогум-на бо черлерден кадыкшылын эккиживилп келген улуг-биче улус-чон аңаа хөй болур чораан. Болдукпан Дадар-оолович төрээн чуртунга дааэм бээрынга ынак. Бирээде, оон чаваттырган салымы, кончи уран чүүл-биле сырый холбашкан хөй чылдар иштинде ижигин чурттай бергени Тыва АССР-де төөгүлүг, ылыктыг черлериниң бирээзи Суг-Бажының (Кочетово) Культура бажыңының чанында тургустунган «Коңгургай» улусчу чогаадылга ансамблиниң деңтаамал киржикчизи, эп аллар аттыг, хоочун артист. Ууркайлыг аржааны район төвү Бай-Хаакты Суг-Бажы-биле тудуштурган орук аксында турар чер. Ынчангаш «Коңгургайжылар» иштиин чаагай диртген чайгы шаанда аъдының аксын ыңнар шеле соптарынга чанчыга бергеннер. Телекорулде чок, солун, сеткүүлдү дорт чедирбес черде турар дыштанынчылар аңаа өөрүвейн, чүге өөрүүр деп.

Ийнде, аныяк-чалыы шаанда ол шык, кыш-чай диеэйн үргүлчү узун орукка аъттыг, чадаг чоруп чораан. Кадыкын ноннадып алган кижиге төрээн оран-чуртунуң аржаан-суглары дег эм-таң кайда боор. Оон кадыында, хар-назы база улгаткан.

Чаа үнген бо аът чылында 65-тээр. Бо дээрге хүндүлүг дыштаныылгаже үнгеш бежин беш чыл болу бергени ол. Болдукпан Дадар-оолович — «саазын тутса бижээчи, самбың тутса санакчы» диртненнериниң база бирээзи. Пенсия үнгүже төрүмелкиндев ус-шевер, уран холдарының ажылын көрүп, чазанычылап ажылдаан. Ам кадыынга, назынынга чалынмайн, өөнде даараныш олурар. «Кадай-биле өг-бүле кооперативи ажыдып алдывыс ышкаш чүл» — деп баштактаныр. Дааравас чүвези чок: шай, дус хаптары, бичии уругларга хөм идиктер, хевениг тоннар, дүктүг чуктар. Чамдыызын улус чагаан, а колдуунда боттарының ийи оол, ийи кызының ажы-төлдеринге бир-ле чүвени ора-сомалаам орар. Инезин ужуктааш, түскүүн салаазынга суккаш, караан шилин кеткеш, олуруптарга көөрге, олуду-даа, даараныр ажылга мергежили-даа Нөгаановнадан калышпас.

Бурун тыва чаңчыл-биле өг-ээлериниң хүндүлээчели кансырлажы берген хире. Ак чемге, аяк шайы аас детбээним шаанда чугаа хөнүвес, мындыг. Кезек үе иштинде хөөрешпээн чүүлдеривис барык арттаан... Мээң чугаа эреп орар улуг ожиминиң кодурбээн хөнээ, көрбээн, барбаан чери-даа ылап чок кижи чорду ынчаш. Ол хирезинде сеткил-хөннү аргажок биче. Кышкы соокта далаш-биле тон эгинге салбайн, дашкаар мени үдеп үнүп келгеш, бир шагда чаңгыс хөнектен шайны ишкен, чаңгыс ажыл-түлени бүдүрүп чораан уран талантылыг дуңмалары, эштери Өшкү-Саар Куулар, Сургаал-оол Монгушка, Галина Сапоговага, Иван Позднеевке байыр чедирерин дилээн кижи. Ол дилегин күүседири белен болган. Чүгле база бир өске кижини мен черле көрүп көрбедим, аңаа ужуражыры база берге кижи болду эвеспе. Чүү-даа болза, оон-биле харылзаа тудуп турар журналист К. Чооду аңаа чагаа дамчыдып Дадар-ооловичиниң байырын чедирген. Ол амгы үеде Ленинградта чурттап чоруур, Октябрь Революциязы орденниң эдилекчизи, тыва полярчы В. К. Чооду болган. Шагда Москва көрүлдезинге олар кады барып киришкен улус чүве-дир.

Седип МОНГАЛ.

Чер бүрүзүнде милиция ажылдакчылары совет хоойлу-дүрүмнү камгалап, хайыннатиниң корум-чурумун тударынга, кем-херектерни илередип тодарадырынга улуун киирип турарлар. Олар хайгаараар болгаш истээр ажылдарындан ангыда, чайлыг үелеринде уран чүүл көргүзүглеринге база киржип, боттарының уран талантызын ажылчы чонга бараалгадып турарлар.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллективинде уран талантылыглардан тургустунган «Денейоя» агитбригаданың ойнакчылары орус болгаш тыва ырларының күүседикчилериниң үезинде. Оларның ыры болган таныш ансамбли чыл бүрүтгаар тургустунуп, сураглыг берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХООЧУННАР МАРГЫЛДААЗЫ

Хоочуннар аразынга спортчу маргылдаалар «Чыраа-Бажы» совхозтуң төвүнге, ында ортумак школаның спорт залынга болуп эрткен. Аңаа районнуң хоорай, суурларындан хоочун спортчулар чыглып кээп, маргылдааларга киришкен.

Хол бөмбүүнге, стол теннизинге эр, херээжен улустуң командалары киришкен. А шыдыраага чүгле эр улус ойнаан.

Команда аайы-биле болган маргылдаалар бүдүн хүн үргүлчүлээн. Шеми, Бажын-Алаак суурларының, Чадаана хоорайның командалары организастыг киришкен. Шыдыраага А. С. Ховалыг, М. Б. Донгак, Д. А. Монгуш, Д. О. Куулар чараш кештер көргүзүп, шыырак ойнаан.

Стол теннизинге эр улустан Спартак Ооржак («Чыраа-Бажы» совхоз), Сүрүң-оол Ондар (Чадаана хоорай), херээженнерден Чечек Монгуш («Чыраа-Бажы» совхоз) олар шаңналдыг черлерни ээлээн. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Макар Бавукович Донгак бо маргылдааның үш хевиринге, а ол ышкаш СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Василий Дүдүкпенович Монгуш идепкейлиг киришкен.

Команда аайы-биле шыдыраага бирги черни Чадаана хоорайның, ийиги черни — райпо коллективиниң, үшкүзүн — «Чыраа-Бажы» совхозтуң спортчулары ээлээн. Хол бөмбүүнге, стол теннизинге бирги черни шөлдүң ээлери ап үнген. Ынчангаш олар ниити бирги черже үнер аргалыг болган. Тиилээн командага дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан.

Осур-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

СОНУУРГАП НОМЧУДУМ

Михаил Сундуйнуң «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номун бо чыл эгезинде сонуургал-биле номчудум. Ук номдан билип алган чүүлдеримни өг-бүлемге, эш-өөрүмге тайылбырлап-даа турдум. Чижээлээрге, СЭКП Кызыл райкомунда ажылдап турар оглумга Тываның эзер-эрес ээрлериниң дугайын допчулай чугаалап бээримге, өөрээн сеткили-биле хүлээп алды. Шериг-патриотчу кижизидилге ажылын дорт харыылап турар кижиге ол ном сонуурганчыг болбайн канчаар.

Бо ном талазы-биле өөрээн сеткилимни ол-бо районнарда чурттап турар төрелдеримге дыңнадып, олар-биле өөрүшкүм үлежип, номну номчуурун, уруг-дарыынга садып бээрин-даа сүмелээн мен. Автор аныяктарга үнелиг турескаал арттырып каап-тыр.

Михаил Белекпенович Сундуй январь төнчүзүнде 70 харлаан. Үнелиг ному дээш авторга өг-бүлем мурнундан байыр чедирерин, оон ам-даа хөй чылда чурттаарын солун дамчыштыр күзедим.

Эки турачы Чарык-Карак Ондарның дайын соонда кылып чораан ажылы билдинмес дээн болду. Улуг-Хемниң Арыг-Бажынга чаа тургустунган Димитров аттыг колхозка чолаачылап турганын билир мен. Оон соонда Кызылга иштики херектер органынга ажылдай берген. Шагдаа хептиг чорааныn база көрген мен. Оон дугайын Суг-Хөл чурттуг мөге Сүрүң-оол Ондар кончуг эки билир ийин.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

ЧУРУМЧУДАР

Чагаалар допчулалы

Хүреш болгаш аът чарыжының дугайында чагаалар солуннуң редакциязынга хөйү-биле кээп турар. Авторларның хөй кезии болуп эрткен маргылдааларның дугайында бижээш, боттарының санал-оналын киирип, чүнү канчалза эки деп сүмени берип-даа турар. Ам чамдык авторларның чагааларын сайгарып көрээл.

Бистиң бижикчивис Санаа Түлүш (Суг-Хөл) «Найырал» шаңнал дээш болган хүрешке моол мөгелер көрүштүг болган дээрзин бижээн. Идик-хеви - бир аай, уруңналыг кадыг идиктиг, хүрежир дээш девип үнерде сүүр тейлиг бөргүн ылап-ла чедип алгаш девип үнүп келир, хүрежир деп барганда, ол бөрттүү мөге салыкчызы кижи уштур чанчылдыг. Девиири чараш, далаш чок. Хүрежип тургаш, ийи-үш черлир аргаларны улай-улай кылыр. Бистиң мөгелеривис салык идиктерлиг үнүп келгеш, хүрежип тура кижиниң тевер. Мындыг таварылгаларны бо-ла көөр боор.

... бижип турары шын. Идик-хеп талазы-биле бистиң мөгелеривис ам-даа чедир хандыртынмайн турар. Спорт ниитилелдери садыгларны ой-шаанда кылбас. Ону хөйү-биле даараткан садыгларга киирери күзенчиг. Ам школачыларның программазында тыва хүрешти киргени-биле биче разряд содак-шудакты даарыры талазы-биле Улус өөредилгезиниң министерствозу болгаш «Трудовые резервы» эки тура спорт ниитилели хемчегни алыр бо...

Девип билбес мөгелер дугайында Александр Ооржак (...), Аракчаа Ондар (Чөөн-Хемчик), Биче-оол Сат (Суг-Хөл) болгаш өскелер-даа бижип келген. Ол хүрежир кижини хөй-аът киирер, психология талазы-биле өөредиглиг, көрүкчүлерге көрүштүг. Чамдык мөгелер девиирде аваа өрү шураар, чамдыктары ужур эдерип ийи холун кедүргеш, чаа ужуп өөренип чоруур куш оглу дег далбаңайнып каар. Ол черле чараш эвес.

Мөге кижи бодунуң магабодунга таарыштыр содак-шудактыг болурундан аңгыда, чараш девип өөренир. Бо талазы-биле хөй хүннүң ажылын чорудар. Девиирин ыяк өөренир. Хүреш үезинде чараш девир мөгелерни көрүп, олардан үлегер алыр ужурлуг.

Мөге салыкчыларының дугайында айтырыгны Тес-Хемден **Ч. Сундуй** бижээн. Оон бижип турары-биле алырга, душкан-на кижини мөге салып көр дээр. Ындыг мөге салыкчылары боттарының хүлээлгезин билбес, аваа-ла мөгезин долгандыр кылаштап турар. Ону хей-аът киирбес, аргалар айтып бербес. Ындыг мөге салыкчызы чалгааранчыг.

Шынап-ла, мөге салыкчызы кижи сценада артист-биле дөмей болур ужурлуг. Баштай мөгениң ат-бажын бижээн саазынны алгаш, оон чер-чурттуң чедиишкиннериниң ... мөге дүрериниң мурнунда содактың багларын дыңзытчыр, удурланыкчызының ажыглаар аргаларын сүмелээр, ынчаптарга мынчаптар сен сут деп чагыгылаар. Мөгезиниң девип үнериниң мурнунда бажында бөргүн уштуп алыр. Мөгези үр туттунуп турар бээрге, ону үзүүргедир, бир эвес октап алган болза, мөгези девип дооскан соонда бөргүн кедиргеш, олудунче культурлуг ёзу-биле үдеп каар. Бир эвес мөгези октаттырыпкан болза, довураан какташкаш, чагыны бергеш, үдеп каар. Мөге салыкчылары ол бүгү чүүлдерни билири күзенчиг. Оларны маргылдаа эгелээриниң мурнунда бир, азы ийи хүннүң семинарын чорударын республиканың хүреш федерациязы өөренип көөрү дилеп каары артык эвес.

Судьялар дугайында айтырыглар база хөйү-биле тургустунуп турар. Чамдык судьялар боттарының мөгелеринче көрбейн, оларның октажыпканын билбейн баарлар. Ындыг таварылгада мөге салыкчыларындан айтырар ужурга таваржыр. Ол көрүкчүлерге сонуурганчыг эвес деп, Кызыл районнан **Кушкаш-оол Иргит** бижээн. Ол ышкаш судья-информатор кижини тускай олуртса чүл дээн айтырыгларны база кедүрүп турар. Судьяларның талазындан чая шиидер чүүлдер барын номчукчулар бижип, хомудап турар. «Азия төвү» шаңнал дээш болган хүрешке Москвадан келген мөге октап турда-ла чая шииткеш, өске мөгеге тиилелге берип турганын хомудап бижээн.

Ындыг чүүлдерниң болуп турары көрүкчүлерни дүвүредип чоруур. Ол таварылгалар чер-черге база болгулай бээр. Бо таварылгада стол артында олуруп турар судьяларның ак сеткилинден, арын-нүүрүнден кончуг хамааржыр. Ону чедип алырда спорттуң удуртукчулары кымны судьялаар дырын өөренип көөр херек. Ынчангаш бо демократтыг болгаш ажык-чарлыг үеде судьялардан эгелээш, спорт ажылдакчыларынга чедир ... тургустунуп, ёзулуг шынчы, ак сеткил-биле спортка шиидиглерни кылырып чедип алыр ужурлуг.

Хоочун бижикчи **Биче-оол Сат** хар-назы аайы-биле мөгелерни хүрештирерин бижээн. Наадымга хоочун мөгелерниң хүрежин органи... турар. 40-50, 50-60 болгаш 60-дан өрү назылыг мөгелерни хүрештирери. Оларның арга-дуржулгазын аныяктарга өөредирин күзээн номчукчулар кайы хөй. Ол дугайында **Альберт Ондар, Биче-оол Сат, Сарыг-оол Хертек, Уван-оол Монгуш** болгаш өскелер-даа бижип турар. Шынап-ла, хоочун мөгелер сөөлгү үелерде көзүлбестээн. Алдан чылдарда Тожунуң мөгези Самыйлык, Өвүрден Шалыыр Доржу, Чөөн-Хемчиктен Аскиров, Барыындан Дүктүг-Ары Тываның 20 чыл оюнда 50-60 харлыг тургаш, хүрежип кээп турдулар. Олар бирги-ийиги салгыларда октадып көрбээннер. Чамдыктары боттарының суурларынга 60 харлыында шүглүп турду. Дүктүг-Ары алдан харлыында ... шүүлгенин ол черниң чурттакчылары билир-ле болгай. Ол боду уктуг мөге деп чүвени херечилеп турар. Ынчалза-даа оон оолдарындан чаңгыс-даа кижи хүрешпес.

Ол чүл? Ашак оолдарын өөретпээн бе? Чок. Ол чугаалап чораан. Оолдарында ындыг салым чок болганы ол-дур.

Сөөлгү чылдарда хоочун мөгелер бистиң аравыста көвүдээн. 40 болгаш 50 хар ажа берген мөгелерге Кара-Кат, Өлзей-оол, Дапыл Ооржактар, Сүр-оол Ондар, Калин-оол Куулар, Биче-оол Монгул-оол, Кара-оол Шагдыр, Даш-оол Куулар дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Олар чүге маргылдааларга киришпес апаргап? Ылдыры ол бе, азы боттарының арга-дуржулгазын аныяктарга көргүспес дээни ол бе? Хоочун мөгелер бо допчулалды номчааш, оон түңнелдиг үндүрүп, «никээп» чыдарын каар боор деп идегел бар.

Шаанда мөгелер хүрежип доозуп турда, чарыштырган аъттар база келир турган. Ол дугайында бижикчилер хөйү-биле бижээн. Наадым болурунуң бүдүүзүнде аъттың канчаар чарыштырарын **С. Ондар** (Улуг-Хем) бижээн. Тыва улус каш мөгениң канчаар хүрежирин, оон үе-шагын ол хире болур эвеспе оң деп угаап бодап тургаш, аът чаржыр хемчээлди база билир турган. Ынчангаш мөгелер хүрежин доозарга, баштайгы аът эртип келир.

Аът чарыштырар черни баш удур белеткээр, оон сай-дажын аштаар. Мындыг ажылдарны баш удур чорудурун номчукчулар бижээн. Эрткен чылын аът чарыжы бир-ле дугаарында март 8-те Дөгэ-Баарынга болган. Аңаа Кызыл хоорайның болгаш төп районнарның аъттары келген. Моон кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Чазын аът чарыштырарга таарымча чок. Орук аштаттынмаан болур. Аныяк оолдар күрүнениң Тывада уксаажыдылга чылгы ажылагыйы черинге келгеш, идепкейин үндүрген. Оон директору А. С. Нүрзет деткээн. Амгы үеде аът чарыштырар черни ол коллектив дилеп тып турар. Моон соңгаар аът чарыжын эрттирер черлерни баш удур аштап, хемчээлин тодарадыр.

Моон мурнунда чылдарда чамдык мөгелер чер кезип хөй шүүлгеш, шаңналга аът алгаш чоруп турган, азы аът бербеске, хорадап чорупп турган деп бижээнин номчукчулар билир боор. Чамдык улус удурланып, чамдыктары деткип турган болгай. Мөге кижиниң чалаан болза, та хүрешсин, та хүрешпейн судьялап, бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга айтып берип турзун — ол дугайында боду шиитпирлээр апаар. Ону кым-даа хорувас. Бир эвес түс черниң эрге-чагыргазы бодунуң суурундан мөге кижи үндүрүп алыр дээр болза, келген мөгелерни хүрештирерин-хүрештирбезин ында тургускан судья коллегиязы, азы комиссия боттары шиитпирлезин. Ол айтырыглар талазы-биле үстүнден кандыг-даа айтыышкын берип турбаан-на болгай. Ол дугайын эки сактып алыры күзенчиг.

База бир айтырыг — шаңнал дугайында. Кандыг мөгени чүүгү-биле шаңналын түс черде үндүрүп каан комиссия шиитпирлээр. Экономика талазы-биле совхоз санап тургаш, шаңналга аът бериптерге, хем келдее бербес-ле болгай. Ол айтырыгны база кедүрүп турду. Эрге-чагырга холунда болза, канчаар кылырын боттары шиитпирлезин. Чүгле хоойлудан эртип болбас ужурлуг.

Таңды болгаш Тожу районнарга шүүлген мөгелерге хой, өшкү, уюгурлешкен мөгелерге дагаа-даа берип турду. Кым-даа өкпелевээн болгай. Чоңга сонуурганчыг болур чоржук. Ол дугайында солуннарга база бижээн.

Моон кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Республика чергелиг маргылдааларга бирги чер алган спортчуга 30 рубль, хоорай болгаш район чергелиг маргылдааларга 20 азы 15 рубль түңнүг белектер бээрин тускай доктаалда үндүрген болгай. Ол доктаалды база барымдаалап көөрү күзенчиг.

Ынчалза-даа хүреш болгаш аът чарыжы — тыва улустуң шаандан тура ынак оюну. Чүгле ол дээш шаңналдың түс черин эрге-чагыргазы шиитпирлээр апаар.

Сөөлгү үеде хүреш болурга чурум чок апаар чыдарывыс мырыңай чаржынчыг. Эрткен чылын болган маргылдааларга канчалчык?

Бо бүгү болуп турар чүүлдер ийи-чаңгыс кижилерден эгелеп турар. Чанында олурган «өөскүдүкчү» кижини канчап чугаалап, холундан тыртып каап шыдавас боор. Бистиң бо ... черден келген улус кайгаар болгай. Кая-даа чораш, кижи бүрүзү бодун холга ап, туттунуп билир херек.

Допчулалды Монгуш Өлзей-оол кылган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, музыка». 9.05 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.25 «Делегейниң дескиндери». Альманах. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 — 13.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Факел биле маска». (Шри Ланка). 15.30 Телефильм. 16.00 В. Кандинскийниң делегейгезиниңе. 17.00 Бүгү үелерниң музыказы. И.-С. Бах. 17.25 Уругларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 18.45 «Делегей судалы — 90». Бис болгаш экономика. 19.50 «Васька». Уран-чечен фильм. 1-ги серия. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Катсы базы катпан эвес». 23.35—00.25 «Аваның холдарын сагтыр мен». Барымдаалыг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.45, 9.35 Физика. 9 класс. Н. Е. Жуковский база оон ажылдары. 9.55 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский — «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 — 13.15 «Чевулааның довунчузунда». Уран-чечен фильм. 3-кү серия. 17.00 Мультфильм. 17.15 Украин ССР-ниң Кутелерадиозу «Мээң черим. Мээң чоргум хеми». 18.00 «Карак чивеш аразы болган үе» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва чурттар». Программада: «Улус депутаттарынга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «Ачы-дуза чедирилгезиниң айбан черлери». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.35 Медалдар. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Овур-хевир». Уран-чечен публицистиг видеоканал. 21.05 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.15 Телефильм. 21.30 «Амуланга». Уран-чечен фильм. 22.45 Улусчу аялгалар. 23.00 — 00.45 Баскетбол. Р. Корачынныг кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Босна». (Югославия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Телефильмнер. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Чоруу чогунгур Новиков». Телефильм. 20.35—21.15 Музыкалыг телеабонемент. «Бистиң үевистиң хөгжүмчүлери».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (Индия, 2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00, «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээннер кирбес) 12.10, 14.10, **көрүлде залынга:** «Таңцуй, таңцуй» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тоол» киноклуб: «Сапыктыг моортайның чаа ужуралдары» 9.00, 10.50. «Кара бөрү» 12.40. «Хон Гиль Дон» 14.30, 19.10, 21.00, «Интердевочка» (2 сериялыг) 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нокдаун» 13.30, 15.20, видеофильмнер 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чыланнар турлаа бужар шывааларь» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага шылкар булуттаар, чамдык черлерге бысхан хар чаар. Барыын чүктен хаттың кужу секундада 3-8 метр чедер. Агаарның температуразы түндүс 16-21, чамдык районнарга — 9-14 градус, дүне — 25-30, чамдыктарынга — 16-21 градус соок.

Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүрен кодээ Советиниң күүскомунуң сүлделиг таңмазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 373. ТС—00904.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 8 четверг № 32 (14232)

1925 чылдан үндүрлеттинген. Өртээ 3 кек.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 6-да СЭКП ТК-ның Пленуму партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин база ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Санал бергеннер: ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи, Атомнуг энергияның И. В. Курчатов аттыг институдунуң директору Е. П. Велихов, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников, Тюмень областа «Нижневартовскнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары Ю. А. Ганьковский, Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. И. Вяляс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев, СЭКП Свердловск хоорkomунуң бирги секретары В. Д. Кадочников, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. А. Ивашко, Иркутск областа Коршуновск даг-болбаазырадылга комбинадының экскаватор машинизи А. П. Мясников, Казахстанның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары В. Г. Ануфриев, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, «Советская культура» солунунуң кол редактору А. А. Беляев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. В. Никитин, Татар АССР-де улуг чүък сөөртүр автомобильдер кылып бүдүрер талазы-биле Камск каттыжыышкынның партком секретары В. А. Вылегжанин, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев, Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, СЭКП Курск обкомунуң бирги секретары А. И. Селезнев, СЭКП ТК-ның секретары Н. Н. Слюньков, Узбекистанның Компартиязының Каракалпак обкомунуң бирги секретары С. Д. Ниетуллаев, адырлар аразының «Карактың микрохирургиязы» эртем-техниктиг комплекизиниң чиңгине директору С. Н. Федоров, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП Калинин обкомунуң бирги секретары Н. Ф. Татарчук, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика килдизиниң академик-секретарының хүлээлгезин күүседип турар С. С. Шаталин, Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Г. Г. Гумбаридзе, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. А. Крючков.

СЭКП ТК-ның Пленуму февраль 7-де ажылын үргүлчүлээн.

* * *

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чедир ажылдап кылыр талазы-биле Редакция комиссиязының хуралдарының дугайында

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң талазы-биле Пленумнуң киржикчилериниң киргилээни санал-оналдарны М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле комиссияның хуралдарынга февраль 6-да чугаалажып көөрү уламчылаан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

Санал-онал солчуушкунун ажыткан Украинаның Компартиязының Киев хоорkomунуң бирги секретары **А. И. Корниенко** Киевтиң Артем аттыг бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны коммунист Игнатенконуң бир чыскаал-митинг соонда М. С. Горбачевка чагаазын номчаан. «Мен хөй чыл стажтыг коммунист мен. Митингиниң киржикчилериниң угаан-сарыылдыг чорукче [illegible] партийжи ёзу-биле кыйгырар сорулгалыг индирден дидимненип сөс алдым. Ынчалза-даа мээң үнүмнү сыгыт болгаш черликсиг алгы-кышкы базып каан. Коммунистерни шуут чок кылыр дээн бүгү чүктеп [illegible] дыңналып турду. Кырганнымдан ам-даа деткерлип чадап тур мен. Бистиң сандарап турар күрүневисте чүү болуп турар чүвел бо? Кайнаар бар чыдарывыс ол? Социалистиг күрүнениң салым-чолунуң дугайында, шынчы ажыл-ишчи чоннуң салым-чолунуң дугайында ам-даа орай эвесте шыңгыызы-биле бодап, соңгаарладып болбас чугула үндезин хемчеглерни Силерниң, Михаил Сергеевич, чурттуң удуртулгазының алыр үези келбээн эвеспе? Үеви эрттирипкеш, социализмниң улуг күш-биле чаалап алган чедиишкиннерни чидирери мыя бо келген. Чон ол дээш кажан-даа Силерни оршээвес».

Бистиң чуртта социализмниң салым-чолу дээш сеткилден сагыш човаашкын долган шак мындыг бодалдар сөөлгү үеде бөдүүн кижилерден үнүп турарын оратор айыткан. Ындыг чагааларның тодаргай чылдагааны түс чериниң партия болгаш Совет органнарының ажылында четпестерден үнүп турары база чугаажок. Оларның дугайында ТК чазак кежигүнү бүрүзү, бөгүнгү Пленумнуң киржикчизи кижи бүрүзү бодаар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң чылдарында кылдынган частырыглар дээш, эде тургустунуушкун чорудулгаларын удуртурда болур-чогуур дестарааланышкак эвес болгаш шиитпир чок чоруу дээш, ниитилел хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларының талазы-биле чамдык туруш чок [illegible] ажылчы чон бөгүн СЭКП ТК-га, ооң Политбюрозунга, түс чериниң партия органнарынга шыңгыы негелдени тургузуп турарлар. Эде тургустунуушкунуң эрткен беш чылдарында харылап чадап каан хөй айтырыгларга харыыны олар Пленумдан манап турарлар.

Санал-онал киирген платформа төлевилелиниң чүүлдери чаа болгаш үениң негелдезинге дүгжүп турарын ол демдеглээн. Ол дээрге ниитилелдиң демократчыдылгазынга болгаш бот-башкарылгага, кижиге хамаарылгага, [illegible] болуруунуң эрге-хоойлу үндезиннерин тургузарынга, даштыкы политиктиг [illegible] чорудулгага чаа бодаашкыннары бадыткаарынга хамаарышкан чүүлдер-дир.

Оон-биле чергелештир төлевилелдиң дыка хөй чүүлдери хамы аналитиг болгаш чедир ажылдап кылыышкынны негеп турар. Бир дугаарында ол партияның чаартыышкынының дугайында кезекке хамаарыжыр. Киев хоорkomунуң бирги секретарының бодап турары-биле, ол кезик-чамдык көстүр, партияның эде тургустунуушкунунуң концепциязын долузу-биле хаара тутпайн турар. Кезектиг немеп, калбартып, харын-даа ангы документ кылдыр ылгаары чугула.

Бистиң чаартынган ниитилелиске партияның туружу болгаш ролю — СЭКП-ниң эде тургустунуушкунунуң үндезин айтырыгларының бирээзи болур дээрзин демдеглээн. Партияның удуртукчу ролю кандыг-бир конституция болгаш эр[illegible] магадылалы-биле хандыртынмас дээрин билдингир. Ооң ужурунда СЭКП өске политиктиг күштер-биле юридиктиг деңн эргелиг болур ужурлуг. Өске талазында, бодаашкынның боду болгаш совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң төөгүзү партияга онзагай черни берип турар. Эрге-чагырганы кара чааскаан холга алыры-биле эвес, а социализмниң салым-чолу дээш төөгүлүг харыысалгазы дээш онзагай. Социалистиг идеалдар дээш чайгылыш чок туржур шак ындыг өске күш бөгүнде чок. Өске ниитилел-политиктиг организациялар-биле болгаш шимчээшкиннер-биле кады СЭКП чүгле күрүне база ниитилел херектерин башкарарынга киржир деп платформаның тезистеринде бижээни-биле сөс алган эш чөпшээрешпээнин илереткен. Харын-даа демократтыг ниитилелге ажыглап болгу дег бүгү-ле эргежок чугула аргаларны ажыглап тургаш, ниитилелге бодунуң авангардчы, каттыштырыкчы ролю дээш туржуру чугула.

Партияның идей-кижизидилгелиг ролюнга хынамчалыг туруш платформада чогу дүвүредип турар. Бүгү идеологтуг салдарларга ажык ниитилелге санал-оналдарның плюрализмин чарлап кан бис. Бо байдалдарда партия улам дыңзыг күш-биле улустарның угаанынга болгаш сагыш-сеткилинге салдар дээш демисежир ужурлуг. Бөгүн чугула болуп турар айтырыг: массаларны үзел-бодал талазы-биле, угаан-бодал талазы-биле, идеология талазы-биле кым углаарыл? Мээң-шынарның үнелиг чүүлдериниң буураашкыны болуп турар бүзүрел чок чорук, кым-херек үүлгедиишкин, хай чок, чүнү-даа кылып болур дээн хөөннер нептереп турар. Ылангыя ол аныяктарга хамаарыжыр. А бис чүнү кылып турар бис? [illegible] ныып турар бис. Маркстың, Энгельстиң, Лениниң идеялары биске канчап херек чок апарган боорл?

Партияда идеологтуг аки платформа чок болуп турары илдеп. Коммунистер шын [illegible] турар: чүге партия, ооң Төп Комитеди [illegible] турарын. [illegible] үезинде чүге бодунуң тода бодалы чогул, чүге улуг [illegible] турда, бис теория талазы-биле хол даян апарган бис. [illegible] партияның [illegible] олутту шын эвес ээлээн деп дүжүр октаар деп турар. Марксизм-ленинизмни, социализмниң идеязын амыдыралчы харык чок деп чарлаксап турар эмин эрткен радикалдарның оралдажыышкыннарын чүге билбейн бис? Прибалтикада, Ферганада, Тбилисиде, Закавказьеде болуушкуннарга чүге чогуур үезинде политиктиг үнелелди бербейн, өскелерге мурнадып турар бис?

Амгы үеде кандыг күштерге даянырын ТК тодаргай аки билбейн турар деп, бодал база тургустунуп кээр-дир. Платформа төлевилелинде революстуг чаартыышкын оруунга ниитилелди каттыштырарының сорулгалары [illegible] турар. Ынчалза-даа чамдык күштерден шиитпирлии-биле адырлыры, ол дугайында ажыы-биле чугаалаары чугула.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары **В. К. Месяцка** сөс берген. ТК-ның бо Пленуму партияга, эде тургустунуушкунунуң херээнге чугула ужур-утказыг деп, ол чугаалаан. Чуртта байдал аажок нарын. Ак сеткилдиг ажыл-иш, организастыг чорук, сагылга-чурум амгы үеде чугула эвес апарган-даа ышкаш. Шупту-ла боттарының кичээнгейин ындында-ла бай эвес күрүне бюджединиң, чедишпес аъш-чем курлавырларын, чамдыкта харын ажылдап алдынмаан безин орулгаларны канчап-ла таарыштыр үлежип алырынче угландырган. А ону үлештирери улам-на нарыыдап, улам-на бергедеп бар чыдар. Бистиң бүгү-ле чөрүлдээлеривис, ниитилелде дүшкүүрлүг байдал, партия болгаш совет органнарга хозулдур-ле бүзүревес чоруктар моон үнүп турар.

Бистиң ниитилеливис шилип алыышкынның мурнунда туруп турар — чок-ла болза, ол доктаамал эвес байдалдың болгаш эрге-чагырга чок чоруктуң, социал аар-берге силгиишкиннерниң оруу-биле чоруур. Чок-ла болза, бүгү кадык күштерни каттыштыргаш, социализмни оскертиишкиннер болгаш хажыдыышкыннардан арыглап, демократияның база кижиге буянныг чоруктуң принциптеринге ону чаартырының оруун шилип алыр.

Партияның Москва область организациязы ийиги орук дээш туржуп турар. 356 муң ажыг коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң киржилгези-биле эрткен маргылдаалыг чугаалажыышкыннарга илереттинген туружувусту эде тургустунуушкунну [illegible] болгаш практика кырынга боттандырарының талазы-биле ходаладыышкыннеривистиң программазында айыткан бис. Марксизм-ленинизмниң туруштарынга [illegible] турарын, [illegible] тилелге партияның удуртукчу ролю дээш туржуп [illegible] ластың парторганизациязы шиитпирлии-биле [illegible]. Амгы үеде чонну каттыштырып, ону шилчиишкинниг үениң бергелерин ажып эртеринче кадудуп, чурттуң дүшкүүрлүг байдалдан үндүрүп шыдаар ындыг күш [illegible] СЭКП-ден өске чок дээрзинге бүзүрелдиг бис. Ол ындыг үндезин чүүлдүң XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның платформазында айыттынмааны хомуданчыг. Санал берген эштиң бодалы-биле алыр болза, ук документиге чаартынган социалистиг ниитилелдиң тургузуушкунунга чаартынган партияның ролюн болгаш туружун тодазы-биле айтыры чугула, чүге дээрге үндезинниг тайылбырларның тодаргай эвези, оларны боттандырарының дээштиг механизминиң чогу болгаш ам безин шагда-ла тургустунган аңгы-бүрү шимчээшкиннерниң, эвилелдерниң, каттыжыышкыннарның, фронтуларның болгаш өске-даа ындыг хевирлиг бөлүглежиишкиннерниң хөй бооп турары партияны бодун кандыг-бир боттуг күш кылдыр чидиреринге чедирер болгаш ол политиктиг шимчээшкинниң кыйыынга артып каап болур.

Дүргени-биле өскерлип турар байдалды өөренип көрүп тургаш, партия ажылының стилин болгаш арга-хевирлерин эде тургузарын, боттарывыстың күштеривисти эде мөөңнеп, теоретиктиг болгаш практиктиг баазаны чаа боттуг идеялар болгаш аргалар-биле долдурарывысты амыдырал шиитпирлии-биле негеп келген. Бодунуң авангардчы ролюн партия өскелерни мурнап орар эгелээшкин, боттуг үре-түңнелдиг ажыл-херектер-биле быжыглаар ужурлуг. Ол чокта бодунуң аттарын, бодунуң удуртукчу байдалын СЭКП катап тургузуп шыдавас.

Подмосковьениң коммунистери үстүкү партия комитеттери болгаш чер-черлерде партия организацияларының аразында удурдедир харылзааларны шиитпирлии-биле өскертири, оларның эргелерин улгаттырары, партияга хүлээп алырынга, ооң хүрээлениндеп үндүреринге, организастыг структураларны чаартырынга, партия дадывырларын ажыглаарынга, соцгуддалыг органнарның база оларның аппараттарының ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге боду баш миннир аргаларны оларга бээри дээш туржуп турар. Ынчалза-даа бир эвес партийжи кадрларның адын баксырадырынга, нүгүлдээшкиннерге, эде тургустунуушкунга партияның ролюн чавызадыр чоруктарга удур шиитпирлии-биле туруштас болзувусса, партия ажылын шынар талазы-биле чаа деңнелче кодуруп шыдавас бис.

Амгы үеде коммунистер дорту-биле айтырып турарлар: чүге СЭКП Төп Комитеди, партия комитеттери камгалаар туруштарны ээлеп, демагогтарга болгаш хажыдыышкыннарга чогуур ойтур шавыышкынны бербейн турарыл, [illegible] партийжи билеттерни шыгжап [illegible], партияның шугумунга удур туржуп турарлар-биле чүге [illegible] турарыл? Туруштарның тодаргайы-биле ээлеп, кымны кым дээрзин чугаалаар үе [illegible] тургустунуушкунуң талазынывыт, а кым ажык-чарлыг чоруу [illegible] политиктиг идээргээшкинин боттандырып аар дээш, эрге-чагырганы дорту-биле эжелеп аар дээш ажыглап турарыл.

СЭКП эде тургустунуушкунну эгелээн болгаш баштаан болганда, ол ооң мурнуку одуруунга чоруур ужурлуг. Төп Комитеттен, партияның бүгү-ле удуртукчу органнарындан коммунистерниң хөй кезии чогумна ону негеп турар. Бо айтырыг талазы-биле тускай резолюцияны хүлээп алырын сөс алган эш саналдаан.

Платформаның 1985 чылдың апрельге чедир капчаар чурттап турган ийик бис, шак ынчаар моон соңгаар чурттап болбас дээн чүүлүн бистиң областың партия организациязы долузу-биле чүүлдүгзүнүп деткип турар. Политиктиг, экономиктиг, национал харылзааларга демократчыдылгаже угланыышкын бодун шынзыдып турар. Амгы үеде болуп турар чүүлдерниң дыка хөйү, эштер, янзы-бүрү бөлүглежиишкиннерниң болгаш социализмге удур угланыышкынныг эвилелдерниң удуртукчуларының билдилии-биле өскүдүп турары анаа эвес чүткүлүнүң, эрге-чагырга чок чоруктуң хемчээл чок калбарып турарынга аажок домей-дир. Ол бүгү чүүлдер кижилерниң угаан-медерелинге аажок күштүг психологтуг базыышкын боол, оларның чөптүг килениин болгаш удурланыышкынын тывылдырып турар. Билбес мен, чазып турарым-даа чадавас, эштер, ол дээрге совет чоннуң чаагай чоруу дээш СЭКП ТК-ның 1985 чылдың апрель Пленумунуң чарлааны демократия-даа, ажык-чарлыг чорук-даа эвес-тир.

Бистиң шиитпирлиг эвес чоруувус кошкак чорук кылдыр хүлээп алдынып, харыысалга чок чоруктуң болгаш чүнү-даа канчап болурунуң көвүдээринге идиг берип турар. Херек эмин эрттир нарыыдаан. Беш чылдың дургузунда экономикага манап турганывыс эки түңнелдерни чедип албааныывыстың бир кол чылдагааны ол эвес ирги бе. Бистиң амыдыралывыста анаа-ла боттуг чүүлдер апарган сагылга-чурум чок, организас чок чоруктар, бүдүрүлгениң дең-дески чоруунуң үрээшкиннери садыгларның делгүирлеринге аъш-чемни болгаш бараанналы немевес, чурттаглга болгаш өске-даа социал объектилерниң тудуун дүргедетпес, эмчи, амыдырал хандырылга болгаш коммунал хандырылгазын экижиттпес, шиитки-биле чурттунарын байдалдан үндүреринге идиг бербес. Корум-чурумну быжыглаарының, доктаамал тайбың байдалды тургузарының, социал камгаладыг болгаш чурттаарының айыыл чок чоруун [illegible] талазы-биле дээштиг хемчеглерни [illegible] турар.

Ынчангаш XXVIII съездиге бөдүүн-ла эрге-хоойлулуг [illegible] национал [illegible] тургузарының тодаргай программазы [illegible].

Съездини эрттирериниң хуусаазын чоокшуладырының дугайында саналды сөс алган эш деткээн, а партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны съезд соонда-даа эгелеп болур деп, ол санап турар.

Республика бүрүзү боттогунааи, бот-тускайлан турар ужурлуг ындыг федерация дээш, чаартынган СЭКП-ниң чаңгыс эви дээш Узбекистанның коммунистери болгаш ажыл-ишчилери чаңгыс аай бодалдыг дээрзин Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. А. Каримов** чугаалаан. Бир эвес болуушкуннарны мурнавайн, чер-черлерде партия организациялары үези келген айтырыгларны үе шиитпирлевейн олурар болза, ону өскелер холга алтарга, ол чорук билиш чок уржуктарны эккеп болурун сөөлгү айларның дүшкүүрелдиг байдалы көргүзүп турар.

Чурттуң чонунуң дузазы-биле Узбекистанда күштүг бүдүрүлге тургустунза-даа, ооң-биле чергелештир чагырып-дужаар политика республиканың экономиказының чаңгыс талалыг, чүгле чиг эт үштүп алырынга үндезилеттингенинге, чоннуң хереглединиче утланмаанынга онза буруулуг дээрзин оратор улаштыр айыткан. Чижээ, кедээ ажыл-агыйның кол продукциязының 80-90 хуузу болбаазыраттынмайн, республикадан дашкаар үнүп турар.

Бодунуң үезинде республиканың мурнунга полит-экономиктиг чугула сорулга салдынган турган: бистиң чурттуң хөвең тывыжынга хамаарышпас чоруун тургузар. Ол сорулга боттанза-даа, чуртта тараа, эът база өске-даа продукцияның талазы-биле чүү-даа чедип алдынмаан. Ооң түңнелинде бистиң республикавыс мал продукциязы хамаанчок, ногаа, чимис аймааның ажыглалынга болгаш кежээниң социал хөгжүлдезиниң талазы-биле чуртта эң сөөлгү черлерниң бирээзинде турар деп, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары уламчылаан.

Республика бүрүзү бодунуң саңзыралын боду баш билип тодарадыр дугайында бодалды деткивишаан, бот-[illegible] бот-башкарылгаже кирип тура, республиканың тениш алыр социал-экономиктиг баазазының байдалы өөренип көрдүнмейн турарын чугаазынга ол демдеглээн.

СЭКП ТК-ның платформазының кижиниң ажыл-[illegible] эргезиниң магадылалының камгалаар дугайында кеззээн анализтеп тура, Узбекистанда ажыл чоктарның саны 1 миллион чеде бергенин ол дыңнаткан. Ынчангаш ажыл чоктарга кезек үеде амыдыраарынга [illegible] дугайында саналды киирген.

Чурттуң ажыл-агый чорудулгазының болгаш башкарылгазының чаа механизминче шилчилге эде тургус[illegible] салым-чолунга шиитпирлекчи ужур-уткалыг дээрзин оратор [illegible] ооң бодалы-биле, чаа экономиктиг системада чарт тодаргай болгаш билдингир эвес чүүлдер бар. Узбек ССР-ниң экономиктиг бот-тускайланының болгаш бот-[illegible] дугайында. Кажан ол эвилел бюджединден бо чылын 3 млрд. рубль немей [illegible] ап турда, канчап чугаалаарыл? Ол дээрге республика бюджединиң 30 хуузу-дур. Ооң-биле ол өске айтырыгны доңнаштырган: Ортаакы Азияда эң сайзыраан хөвең чиг эди [illegible] продукциязынга төлевирин эде көөрү онза чугула.

Платформаның төлевилелинде көрдүнгени ышкаш, чер болгаш чер иштиниң байлактарынга хамаарыштыр [illegible] ажыглаарынга салдар чедирбес дээрзин ол база катап сагындырган.

Бөгүн бистиң федерацияның чаартынышкыны болгаш СЭКП-ге эде тургустунуушкун-биле холбашкан бүгү шыңгыы айтырыгларга тодаргай быжыг туружу ээлээри чугула. Харалаан, бар бергелерни болгаш шиитпирлеттинмээн айтырыгларны ажыглап, эде тургустунуушкунуң, демократияның лозуңнары-биле шыптыныв алгаш, байдалды дедирлендирип, политиктиг эрге-чагырганы холга алыр дээш күженип турарларга хамаарыштыр чарт туруш платформада тодараттынмаанынга сеткили ханмааның бирги секретарь илереткен.

Башкарып турар политиктиг күш болганда СЭКП чуртта байдал дээш харыысалганы чүктээр апаар. Ынчалзажок партия кадр политиказын холундан ышкынныптар болза, эде тургустунуушкунуң эгелекчизи деп туружун ол төнчүзүнге чедирбейн барып болурун биле чогуур. Оон-биле холбаштыр мындыг айтырыг тургустунуп келир: партиядан үнери политиктиг кандыг-даа уржук эккелбес деп чүүлдү платформага канчап айтырыл?

Платформада мерген угааттынган чүүл, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң талазы-биле күркомунуң даргазы **Г. А. Ягодинниң** бодалы-биле алырга, төвүнде кижи, ооң аас-кежии болгаш чаагай чоруу турар, канчап-даа оларның-биле чөпшээрешпейн барып болбас, кижиге ынак чоруктуң сорулгаларындан ангыда, ынга өске сорулгаларны салбайн турары. Ол дээрге [illegible] чугула чедиишкини. 20 чылдарның болгаш соң соонда чылдарның [illegible] частырыы — марксизмден ырааны, чүвени чүгле болуру-биле билип, харын-даа бүгү черни чүгле чаңгыс [illegible] хамаарыжып дээн бодал. Ынчангаш теория практикадан чугула апарган. [illegible] хоойлу-дүрүм дузазы-биле ужуктап алыры [illegible] шак-ла ындыг частырыгны кылып турар эвес бис бе деп айыылзыраашкынны оратор илереткен. Бүдүрүлге алырында кижиниң дугайында чугаалажыр болгаш ол [illegible] нунга дендии чугула, дендии херек чүдиг, ынчалза-даа демей-ле ийиги черге боор артар. Эң ылангыя хамык чүве чедишпейн турда, хуваалданың айтырыгларынга доктаан бердивис.

Президентиниң албан-дужаалының дугайында платформаның идеязын идепкейлии-биле деткиирин [illegible] коллективтиг удуртулганың уржуктарының дугайында ол сагындырган. Чурттуң келир болгаш амгы үези дээш долу харыысалгалыг болур албан-дужаалдың ындыг дижинн тодаргайлаар херек деп, ол чугаалаан. Президентини дорт болгаш бүгү-ниити чажыт бадылаашкын-биле соңгуп ап болурун ол илереткеш, ону улус депутаттарының Съездизинге кылгаш, а Конституцияга ооң албан-дужаал күүседир үезин ылаптыг тодарганлааш, президентиниң ажыл-чорудулгазын хынаар аргазын тывар, чүге дээрге бистиң төөгүвүс, кыска-даа болза, улуг частырыглар-биле байлак деп, ол демдеглээн.

Күрүне дугайында чүүлдер концепцияга ам-даа тода болур ужурлуг. ССРЭ — эки тура-биле тургустунган ниитилел. Камгалал, даштыкы херектер, чаңгыс аай энергия системазы дээш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге ажыктыг боорга, каттыжып ап турар бис. Эвилел кылдыр каттыжып ап тура, тодаргай хүлээлгелерни боттарывыска алыр ужурлуг бис. Чүгле бис эвилелге кирер эвес, а бисти эвилелге база хүлээп алыр болгай. Ооң негелделери база билдингири-биле тодараттынган турар ужурлуг.

Социалистиг күрүнениң бүгү девискээринге кол чүүл — кижиниң эрге-ажыы тодараттынар ужурлуг. Шуптувуска чаңгыс аай, кандыг-даа ылгал чок!

Ийи дугаар айтырыг — күрүне дылы.

База бир чүүл — Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге күрүне тургузуунуң хевирлериниң деңн эргелии. Кайы-даа областа сөөк-[illegible] ылгалыр чоруктуң чок болуру.

Платформада кижиге кол кичээнгей салганы-биле күркомитет даргазы [illegible] кеш, бир эвес кижиниң амыдыралының деңнели ооң күш-ажылы, харыысалгазы, корум-чурумну-биле эвес, а экономикадан дашкаар хуваалда-биле тодаргайлаттынар болза, чаңгыс-даа базым бурунгаарлап шыдавас бис деп демдеглээн.

Харыысалгалыг албан-дужаалдарны шынчы эвес, багай кижилерден камгалаар херек. Ол камгалал хоойлу-дүрүм [illegible] болур, ынчалза-даа ол кол нуруузунда ооң ажылын камгалааны азы ниитилелди багай [illegible] камгалааны болур ужурлуг.

Эрге-чагырганың органнарынга [illegible] партияның удуртулгазынга бүзүрелдиг чоруктуң дээди чадазынга ам-даа четпээн, ынчалза-даа ол [illegible] лап келген бис деп, [illegible] бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **Ю. П. Архипов** чугаалаан. [illegible] ажыл-чорудулгазын чон — чазактан болгаш улус депутатта-

(Уламчызы 2-ги арында)

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Эгези 1-ги арында).

рындан, а коммунистер — партиядан манап турар. Чоп эде тургустунуушкунну деткиил турар, ынчалза-даа партияны деткээни ол [illegible] деп, оратор санаан. Партия хуралдеринден үнгеннер[illegible] айтырыг салырга, а СЭКП-ден үнүп турарларның саны көвүдеп орар, оларның хөй кезии партияга болгаш оон удуртулгазынга бүзүревейн барганындан үнген болган.

Бүзүрелди чаалап алырынче баштайгы базым, оода чадаарда ону чавырылдыр[illegible]ның аргазы хөй партиялыг системаны хүлээп алыры дээш. Конституцияның алдыгы чүүлүн күш чок болдурары дээш [illegible] партияның шиитпирлиг реформазын чорударынга доп[illegible] хамаарылгазын бөгүнгү Пленум тодарадыр ужурлуг.

Пленумга нйи документини хүлээп алырын ол саналдаан. Бирээзи — XXVIII съездиге белеткел [illegible] СЭКП-ни демократчыдар[illegible] утланган шуут политиктиг [illegible] Өскези — [illegible] — СЭКП-ниң XXVIII съездизин [illegible] чурумну. Чурумна ол үе-чададан партияның салым-хуузу, эде тургустунуушкунуң салым-хуузу хамааржыр.

Партияда кризисти демдеглээринден аңгыда, съезд мурнунуң чарыында СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол утланыышкыннары платформага илередиинген турар ужурлуг деп, оратор санап турар. Ооң үндезини кылдыр Москвада болгаш өске-даа хоорайларда партийжи клубтарның база организацияларының конференциязынга январь 21-де хүлээп алганы демократтыг платформаны ап болур. Съездини белеткээриниң чурумунга хамааржыр ТК-ның кежигүннеринден база чалаттырганнардан сонгулда комиссиязын съездини белеткээр болгаш эрттирер оргкомитетти сонгуп алыры-биле тургузар деп, ол саналдаан. СЭКП ТК-ның аппаратының кезиин оргкомитетке киирер, съездиниң белеткелин оргкомитетке дагзыр.

Үш ай хуусаа иштинде партийжи округтар аайы-биле съездиниң делегаттарының дорт сонгулдаларын чорудар, съездиниң хүн чурумун белеткээр талазы-биле саналдарны долузу-биле тодарадыр, ол ышкаш СЭКП-ниң Программазының болгаш Уставының төлевилелдерин белеткээр.

Устав ёзугаар съездини белеткээр ужурлуг СЭКП ТК-га бүзүрел чок чорук кылдыр ону көре бербезин ол чугаалаан. Кол документилерни съездиге белеткээриниң сиза эргелиг эвес, а альтернативтиг аргазып тыварынче бо санал утланган. Төп Комитет документилер талазы-биле бодунун вариантыларын база саналдап болган.

Съездини нйи чадалыг кылдыр эрттирерин саналдап турар: ону май айның төнчүзүнде эгелээр, альтернативтиг документилерни чугаалажып көөр, төлевилелди баштайгы номчулга соонда хүлээп алыр, ону бүгү партияга чугаалажып көөрү-биле чарлаар, съездиниң ажылын тур соксадыр. Бир ай болгаш, июнь айның төнчүзүнде съездиниң ажылын уламчылаар, төлевилелдерни чугаалажып көргениниң түңнелдери-биле партияның Программазын болгаш Уставын хүлээп ап, удуртур органнарны сонгуп алыр.

Пленумнан үндезинниг шиитпирлерни коммунистер [illegible]-биле четтинмейн манап турар Партияны арттырып алыр арга бар, ону эрттирип болбас деп, автор демдеглээн.

Бөгүн чүгле партияның [illegible] съездизинге белеткел дугайында айтырыг сайгарылып турар эвес, а партияның политиктиг салым-чолу шиитпирлеттинип турар деп, СЭКП Москва хоорайының бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** чугаалаан. Ону чедип алырының сорулгаларынга болгаш аргаларынга туруштуун тодаргайы херек. Бөгүн тодараттынмас [illegible] даарта орай апаар. Партия ол хамаанчок [illegible] чорудуундан бодун халалтыы-биле [illegible], ниитилелдиң [illegible] таваанындан чыдып калган турар.

Бөгүнгү ажылдырап партийжилерни болуп көрбээни [illegible] чедирген, партияның сеткиргей байдалдан [illegible]-биле бот-[illegible] коммунистерни [illegible]. Амгы политиктиг [illegible] СЭКП-ниң [illegible] турушкунун дугайында [illegible] партия организацияларында [illegible] эде тургустунуушкунга партияның принциптиглиг [illegible], ол ышкаш оон программалыг документилерин [illegible] талазы-биле тодаргай саналдарны берген. Чурттуң оон-даа өске [illegible] организацияларында байдал [illegible].

Ол бүгү ТК-ның удуртулгазын [illegible], ынчалзадаа [illegible] берген документ [illegible] бисти нйи [illegible] турар. партияның XIX конференциязынге.

Чүнүн-даа мурнунда ол партия дугаанында кезенке хамааржыр. ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүнге хамаарылганы тода илередирн. СЭКП ону эде көөр деп турар [illegible] чүгле. Ийи [illegible] мурнундан [illegible] [illegible] депутаттарга [illegible] эки дир, оон ыңай шөлээр болза, партияга [illegible] хамаарылга күштелип болур.

Бодувустуң платформазынга бис чүнү-даа мурнай политиктиг боттуг чүүлдерни-барымдаалаар ужурлуг бис: ниитилел херек кырында хөй партиялыг байдалда, политиктиг чидиг удур туржуушкунда, эрге-чагырга дээш дошкун демиселде чурттап турар. Социализмге удур туруштуг күштер каттыжып алган чуртта хөделип, олар демиселди дүрүм чок чорудуп турарлар. Партияның стратегиязын бо үеге дүүштүр ажылдап кылыр херек. Дыка хөй таварылгада баш удур сайгартынып турар апарган партия эге организацияларының эргелерин калбартыр дугайында айтырыгны херек кырында боттандырары-биле съездиге чедир шөйген хереэ чок: партияга хүлээп алырын база оон үнерин, секретарьлар болгаш партия комитеттериниң кежигүннерин база бюро сонгуурунуң ажылдарын, партияның кежигүн дедывырының 50 хуузун партия эге организацияларынга арттырарын «Партийжи массалар эрге-чагырганың» декларациязы эвес, а партийжи шиитпирлерни ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга коммунист бүрүзүнүң боттуг киржилгезин магадылаар механизмни бижиттирери эргежок чугула.

Бирги чергелиг айтырыг — съездиже делегаттар сонгуурунуң. Москваның партия эге организацияларының секретарьлары делегаттарны дорт, чажыт, альтернативалыг сонгурру дээш, түп черниң партия органнарынга сонгулда эрттиреринин механизмин боттары тодарадып алыры дээш саналын бердилер. Ол саналдар чурттуң хөй регионнарында коммунистерниң сеткил хөөнүнге дүгжүр болур деп билип тур мен. XXVIII съездини [illegible] эрттирер дээш [illegible], М. С. Горбачевтуң саналын деткиир, делегаттар сонгулдазын үезинде чогумчалыг дөөсса эки деп бодап тур мен.

Аппаратты кызырар, шыпларыг чаартыр, аппараттың структуразын болгаш санын, оон ажыл төлевирин бот-тускайлаң тодарадыр эргени партия комитеттеринге бээр дээш коммунистерниң чугула негелдезин өөренип көөр херек деп, найысылалдың партия организацияларының удуртукчузу уламчылаан. Партия бюджединиң дугайында кезек база чугула херек.

Партияның төп органнарын тургузар талазы-биле саналдар удурланышкак болуп турар. Бир эвес съездилер аразында партийжи нийти конференциялар эрттирерин сүмелеп турар чүве болза, кооптацияның демократчы эвес механизминиң хереэ чүл? РСФСР-ниң коммунистеринге дээди удуртукчу органы эвилелдиңнен өске республикалардан эштер чүге сонгуур ужурлуг чүвел, мырынай алдеттиг.

Документилер, мурнуунда хевээр, аппараттың кабинеттеринге [illegible] турар-дыр деп [illegible] ышкажыл. ТК-ның комиссиялар хуралдарынга платформаны база бурунгаар сайгарып [illegible]. Партийжи массаның хөй мун санал [illegible] өөренип көөр, тодаргай туруштуг эвилээр турган, ында нийти сорулга салган, оларның шиитпирлери тодаргай эвес перспектива болуп турар.

Бистиң чүнү бар чыдарывыс дээш чөп хөлээп турар. Күш-ажылчы чурттакчының социал камгалалының херээнге дужаа бериишкин кылбас ужурлуг бис. Ынчангаш айтырыгларның айтырыы — чаартылып турар партияның идейлиг үндезинин тодарадыры. Политиктиг плюрализм дээрге бүгү-ле чүвени хаара туткан чүве эвес-тир. Ынчангаар үе эртпейн, Идейлиг чаңгыс аай чорукту чидирип турда, партия бодунуң кедизин база чидирип турар.

Сөөлгү айларда болуушкуннар бистен өскериишкин негеп турар деп, оратор түңнелинде чугаалаан. Бис идейлиг хөделиишкинниң партиязы болур ужурлуг бис. Өскерилгелерни чүгле күзевейн, а оларны боттандырар ужурлуг бис.

Партия дугайында айтырыгларны чугаалажып, сайгарып турарын кажан-даа [illegible] болур, ынчалза-даа оон кандыг болурунуң дугайында ангы-ангы бодалдар-биле чергелештир ниитилелдиң мурнунга дараазында айтырыгны чүгүлдүр-биле болгаш шиитпирлиг-биле тургузуп турар апарган: ниитилел-биле чергелеп партия турар ужурлуг бе? СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы **Т. Г. Иванова** бодунуң саналын ынчаар эгелээн. Партияга эде тургус-

[illegible]

(Уламчылалы 3-гү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 1 ги, 2 ги арыннарда).

[illegible]

Санал [illegible] ораторнуң бодалы-биле алырга, чугаалажыышкынның эске сеткилдиг болгаш эске бодалдыглар [illegible] биле хады [illegible] демократчы организастыг партийжи [illegible] чугула шаары болур магадыг үлегер-чижек турган, партияның төөгүзүнде ол үениң политиктиг [illegible] харын катап платформада эдилип турар-дыр.

Коммунистиг идеяларның үнелиин [illegible] оратор дүвүреп чугаалаан. Ынчангаш ооң бодалы-биле алырга, партияның бүгү угаан-сарыылын социал хөгжүлдениң амгы үедеги концепциязын ажылдап кылырынче [illegible] тергиин чугула боол турар. Ынчангаш марксечи өөредигни коммунистерниң шиңгээдип алыры бо хүнде чидиг политиктиг дискуссия үезинде чүс чылдарның эгезинде турганындан [illegible], амы Октябрьның соонда деңнээн турган үеде турганындан дудак чок, харын-даа чугула боол чадавас.

Партияда эде тургустунуушкун дээрге чүгле организас-структура талазы-биле хемчег эвес, харын — билиглерни амгы үежидеридир деп, оратор санап турар. Ооң-биле холбаштыр ол удуртукчу кадрларны өөредирде кызыы ведомство ажыын бодаар чоруктан уштунарын кыйгырган.

Соңгу Осетияның коммунистериниң удуртукчузу [illegible] Социалистиг ниитилелге демократтыг чорудугну хандырар сорулга-биле [illegible]

Национал политика болгаш ол талазы-биле платформаның төлевилелинде [illegible] оратор ол [illegible] Платформаның төлевилелинде [illegible] бот-тускайлаң [illegible] автономнуг тургузуглар дугайында [illegible]

ТК-ның амгы Пленуму [illegible] СЭКП ТК-ның кежигүнү Украинаның [illegible] бирги секретары Г. И. Ревенко медеглээн.

Социалистиг идеяны боттандырарының оруктарын дилеп тып турарывыс үеде социализмниң чаа овур-хевириниң эртемге үндезилээн утка-шынарын көргүзер херек деп, ол уламчылаан. Ол чокка коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер политиктиг угшинин чидириптер-тирлер.

Политиктиг системаның реформазын ханыладырының үезинде партияның турар чериниң дугайын чугаалавышаан, бөгүнде-даа партияны делгандыр дүшкүүрлүг чорукту тургузарынга, политиктиг авыяастаашкынга уржук боор турар Конституцияның 6-гы чүүлүнге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның платформазынга тода айтырын оратор саналдаан. Съездиниң политиктиг документилерин чогаадып кылырда, ооң чүүлдерин чаа хоойлуларның төлевилелдери-биле — хамыктың мурнунда ССРЭ-де өнчү дугайында, чер дугайында, а ол ышкаш федерация дугайында ам болур хоойлулар-биле дорт харылзаштырганы дээре.

Бүгү партияның ажылының кол угланыышкынын кылдыр шыырак Советтерни чевирлеп тургузарын бодаар херек. Советтерниң бүгү-ле чевирлеринде, оларның составында коммунистерниң саны аңгы-аңгы турда, хөй-ниити организацияларынга база бот-башкарылгалыг чевирлерге. Ооң иштинде [illegible] турарларга хамаарыштыр партияның тактиказы кандыг болур ужурлугул дээрзин шагда-ла тодарадып алыр турган.

Партияның иштики [illegible] дыралын чаартырын партияның идея болгаш организастыг талазы-биле чаңгыс эвии [illegible]

Платформаның төлевилелинде көргөн партияның дээди органнарының структуразын деткиишкин, [illegible] чурумун өскертир дугайында саналды киирген. Республикаларның компартиялары, ооң бодалы-биле алырга, боттарының төлээлекчилерин СЭКП ТК-та дорт төлээлеп чорудары эки болгу дег.

Партия эге организацияларының ролюн черле эде көргени дээре деп-даа санал үндүр. олар бот-тускайлаң болур, кежигүнге хүлээлге [illegible] удурери-даа дорт шиитпирлеп кылдыр эрге бээр. Ооң ангыда партия кежигүнү кижи бир будубиле СЭКП-ге а өскези-биле кандыг-бир политиктиг организацияга турарын болдурбас херек. Партияның бүгү-ле соңгулдалыг органнарының база ТК секретарьлары эгелээн эге организацияның секретарынга чедир отчёттуг болуруунуң дугайында айтырыгны тургузары черле чөп дээрзин оратор демдеглээн. Партийжи удуртукчуларны дорт, чажыт бадылаашкын-биле альтернативалыг турар кылдыр бүгү коммунистерниң киржилгези-биле соңгуур кылыр херек.

Советтерге соңгулдаларның дуржулгазын, бистиң партиявыстың [illegible] өөренип көргеш, партияның бүгү-ле соңгулдалыг органнарынга, дээди удуртукчу органнарынга чедир [illegible] Партияның бюджедин [illegible] конференцияларга, партия комитеттериниң пленумнарынга [illegible] тургузар деп, Г. И. Ревенко түңнелинде айыткан.

[illegible] саналдар [illegible] үргүлчүлээн.

• • •

Пленумга февраль 5-те, хүннүң [illegible] чартында бир дугаарында камгалал үлетпүрүнүң министри Б. М. Белоусов санал берген. [illegible] СЭКП ТК-ның платформазы [illegible] деп ол медеглээн. Социал-экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар бот-боттарының аразында холбаалыг, деткижип турарлар.

Ону бис үлетпүрден, ооң иштинде ооң эң организастаттынган, балансылаттынган база бедик мергежилди негээр камгалал үлетпүрү ышкаш ындыг кезээнден көрүп болур бис. Бис ам-даа улуг бергедээшкиннерге таварышпайн ажылдап турар-даа болзувусса, амгы үениң бүгү шыдыгалдаларын эртип, ажыл-агый механизмин чаартыры, рынок харылзааларын организастаары, бүдүрүлге болгаш социал харылзааларны демократчыдары ышкаш өскерлиишкиннер-биле база холбаалыг апарган бис. Бүдүрүлгениң ажыктыының кудулааны, экономиканың суларааны элээн каш чылдагааннарлыг боор турар.

Чүнүң-даа мурнунда бис ажыл-агый механизмин эде тургузарының чорудуунче эргелеп башкарылганың экономика талазы-биле ажылдап кылдынмааны, юридиктиг болгаш эрге-хоойлу нормалары чок байдалында, кадр составы белеткеттинмээн үеде кирген бис. Ооң ангыда төп экономиктиг албаннар чедир бодаттынып кылдынмаан нормативтиг актыларны база документилерни киирип турган, олар чедимче чок салдарлыг боор келген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүзүнүң өзүлдезинден хөөрүк шалың өзүлдезин болдурган, продукция бүдүрерин өстүрериинден болган ооң бот-үнезиниң чиигедиринден хамаарылга чок арыг орулга алыр байдалдарны тургускан. Бүдүрүлгелерге долу бот-башкарылганы тывыскаш, [illegible] Бо бүгү чүүлдер бистиң [illegible]

Оон ыңай оратор [illegible] тодаргай айтырыгларынга доктааган. Шериг бүдүрүлгезин тайбың [illegible] ниитилелдери бөгүнде онза [illegible] сорулга боор турар

Экономиканың байдалын [illegible] Шериг бүдүрүлгезиниң тайбың [illegible]

Камгалал үлетпүрү [illegible] Шериг бүдүрүлгезиниң тайбың [illegible] ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң камгалал [illegible] дугайында хоойлуну ажылдап кылыр, [illegible] Камгалал үлетпүрүнге [illegible] база хамааты продукцияны бүдүрери [illegible] турар материал-техниктиг курлавырларның бир аңгы өскерилгезин база чайгаар негей бээр. Бо айтырыглар бисте чедир бодаттынып кылдынмаан.

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының саналдап киирген төлевилелиниң «Дээштиг план-рынок экономиказы дээш» деп кезээнде ооң сорулгалары шын тодараттынган деп, саналдакчы түңнелинде демдеглээн.

Чугаалажып турар документини бо хевээр хүлээп алыр арга чок. Ону [illegible] СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Польшада элчини В. И. Бровиков [illegible] Ол документ хүн бүрүнүң байдалдыг болгаш бистиң политикавыстың чүгле бо хүнгү негелделерин хандырар [illegible] тыптынып турар-дыр.

Документиде эде тургустунуушкунга хамаарыштыр мактаашкыннар, ырактан эрткен үеге хамаарыштыр шүгүмчүлээшкиннер болгаш [illegible] рар. Совет үеде бис бодувустуң [illegible] Платформада-даа ооң чайлап шыдаваан-дыр бис.

Чөп эде тургустунуушкун дээш тургуп турар деп бадыткаарын оралдажып турар бис. А кандыг эде тургустунуушкун дээш тургуп турарыл? [illegible] пээнде, бистиң чуртувусту кризистиң аспаанче киирген, анархияның калчаараашкынынче, экономиканың сандараашкынынче, бүгү-ниити хоозуралче болгаш мөзү-шынарның будалыышкынынче чыгап келген эде тургустунуушкун дээш бе? Байдал мындыг турда, чон «ону деткип турар» деп чугаалаар болза, мөзү-шынарга таарышпас, бети дээрге политика талазы-биле ыят чок чорук болур. Аңаа чон удур, ону улам кыткыр кылдыр чугаалап турар.

«Эде тургустунуушкун» деп билиишкинни революсчу чаартылгаларның ёзулуг талалакчылары-даа, реакционерлер-даа, Совет Эвилелиниң өнүүктери-даа, ооң дайзыннары-даа, социализм дээш туржуп турарлар-даа, аңаа удур бүгү назынында демисежип келгеннер-даа бир дөмей чедиишкинниг ажыглап турар. Бо бүгү чүүлдер бистиң партиявыстың болгаш күрүневистиң удуртукчуларының кылган алдагдалдарының түңнели-дир.

Ындыг алдагдалдарның бирээзинге элчин чуртка сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну тургузуп албайн, ниитилелди тигин-биле демократчыдып эгелээнин адаан. Сагылга-чурум демократия чокта туруп болур, а сагылга-чурум чокта демократия канчап-даа турбас чүге дээрге ол ниитилел-политиктиг сандараашкынга чедирер.

Барык чүктүң бисти кончуг идепкейлиг мактап турар удуртукчулары ону база тергиин эки билип турарлар [illegible] Буш-даа, Тэтчер-даа оларның дугайында [illegible] Панама, Англияга забастовка шимчээшкиниң [illegible] чүүлдер-дир.

Мындыг таварылгаларда «Сталинниң арга-методтар ажыглап шыдавас бис...» дижир болгай бис. [illegible] кандыг-даа хөделиишкиннерниң [illegible] шыдавас деп санап турар бис.

Чиг хоойлулар хүлээп алган чорукту саналдакчы частырыг деп чугаалаан. Чижээ, [illegible] кооперация дугайында хоойлу. [illegible] ол кооперацияга аазаттынганынга шууд чедишкек чүүлдү эккелген. А өске хоойлулар болгаш шиитпирлер — бүдүрүлге дугайында, аренда дугайында, хууда күш-ажыл чорудулгазының дугайында хоойлулар. — олар бодап кылдынганы ышкаш ажылдап турар бе?

Дүргедээшкинниң идеяларындан хенертен ойталаан бис, а ону чарлаарда база ындыг далаш болган бис. Ону шын кылган бис, чүге дээрге экономикада карак чивеш аразында болу бээр кайгамчык чүүлдер турбас. Бир-тээ, ындыг болгаңда, политикада-даа, ооң иштинде экономика алырында-даа далаш, бодамча чок чорук чегенчиг түңнелдерге чедирер.

Чарлаанывыс демократия политиктиг алырда бүгү чүүлдерни чогуур черлеринге тургузуптар, а рынок экономиканы [illegible] деп идегеп турган бис. Бир-тээ, бүгү чүүлдер сыр дедир болганда, буруу топтуң удуртукчуларында эвес, а чер-черлерде күүсеткичилерде дей берген. Ынчан баар деп билбээн бис дижир. Дээди чагырганың [illegible] ол. Бистиң бүгү [illegible] «каргыштыг эрткен үеге» шамнаары ам мода апарган. Херек кырында бис [illegible] эвес, бөгүнгү эде тургустунуушкунуң [illegible] чип турар бис.

Бо бүгү чүүлдер дээш ТК кежигүннери, депутаттар түс-тусга боттарының албан-дужаалдарының аайы-биле харыылаар ужурлуг деп, оратор санал турар. Чуртта болуп турар бүгү чүүлдер дээш харыылаар апаар. Ону бистиң коммунистер манап турар. Бистиң бол халавыывыс чүл дээрге, күрүнеге болгаш партияга эрге-чагырганың [illegible] чарлып чадап турарывыс болур. Ажыл-херектериниң [illegible] эвес, кедизин бодавайн, Ада-чурттуң чаагай чоруу дээш эвес, өскелерниң, харын-даа бодувустуң хууда чаагай чоруувусту бодап, удуртуп турар бис.

Оратор мындыг санал киирген: программалыг документ — платформадан президент дугайында, партияның [illegible] дугайында чүүлдерни уштур, [illegible] кабинеттерге кандыг чаа өскерилгелерни кылырында эвес болган. Херек [illegible] партиявыс [illegible] кандыг политиканы ооң чорудары, [illegible] сорулгаларны шиитпирлээри. Бо чүүлдерни бистиң платформавыска тодаргай чугаалаар херек.

Бурунгаар чаа-чаа идеяларже чүткүл, байдалды мурнаан турар ажыл херек. Политика талазы-биле өттүр көрүүшкүн, байдалды баш бурунгаар тодарадыр чорук, дүрген болгаш шиитпирлиг хөделиишкин, айыттынган чүүлдү боттандырарынга карак кызыл чорук бисте четпейн турар. СЭКП ТК-ның кежигүнү, Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинскийниң бодалы ындыг. Чугаалаан чүүлдерин Молдавияның политиктиг амыдыралындан алган тодаргай чижектер-биле бадыткап көргүспүшаан, кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээрде, чогум-на шиитпирлиг эвес, шүшпең болгаш чылдыр чорук бистиң хөй-хөй чедимче чок чүүлдеривистиң үндезини ында болуп турар деп, ол демдеглээн.

Республикага ниитилел-политиктиг [illegible] байдал турда, кадрларны таарыштыр [illegible] «Чувениң байдалы бергедээн шаанда» [illegible] Молдавияда болуп турар чорудулгалар, ораторнуң бодалы-биле алырга, чуртта-даа, ол ышкаш Европада-даа [illegible] XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилели байдалды анализтээринге, партияның улам ындаргы стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылырынга бурунгаар [illegible] тодаргай илереттинген турган документиде чок-тур деп, ТК-ның кежигүнү демдеглээн. [illegible]

Хөй партиялыг болур чорук дугайында чугаалап турган, [illegible] алырга, СЭКП-ниң иштинде болгаш ниитилелде ол ам бодараан эгелей берген деп, [illegible] медеглээн. Чүгле чаңгыс аай эвес, харын чамдыкта удурланыышкак бодалдарны, идейлиг сорулгаларны, тактика талазы-биле [illegible] партияның удуртулгазы-биле каттыштырар чорукка чүге таваржып турар бис? Баштай аңгыланып алгаш, а ооң соонда каттыжар херек деп ленинчи үзел-бодал методологтуг боттуг стратегия болуп, мурнунда дег ол-ла хевээр арткан деп, ол санап турар. Ийи партиялыг системалыг ындыг чурттарның дуржулгазы кичээнгейниң база хаара тудуп турар.

«Партия кымнарның эрге-ажыктарын илергейлеп турарыл?» деп тема талазы-биле быжырымчалыг дискуссияны чорудар дээн саналды Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары деткээн.

Президент дугайында айтырыг— ёзу барымдаалаан херек эвес-тир. Хоойлу-дүрүмнүң быжыглаары болгаш кедизинде барып, президентини бүгү чоннуң соңгуурубиле ол холбашкан.

Конституцияның 6 дугаар чүүлүнге хамаарышкан турар төлевилелдиң ол кезээниң адилгезин, ораторнуң бодалы-биле алырга, коммунистерге дуза чедирериниң улуу дужамык халдадыр чүүл болуп турар. чүге дизе партияны эң дээди кылдыр ниитилелге чыгап турар. ол чорук удурланыышкынны чайлаш чок болдурар. ТК-ның чогум-на бо Пленуму Үндезин Хоойлудан ону үндүрер дээш бир аай деткиир ужурлуг. Чүге дээрге партияның салым-хуузун хамыктың мурнунда партия боду шиитпирлээр ужурлуг.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлаң болуруунуң айтырыының талазы-биле чогумчалыг чүүлдер илеткелде хөй-биле киргендир деп, оон ыңай ол чугаалаан. Республикаларның компартияларының эвилелдиң чаңгыс аай идейлиг үндезинге тургузарынче дидим чорууру херек. негелде-даа ындыг. Федерацияның салым-хуузунга хамаарыштыр чүл дизе, ында чаңгыс арга — эвилелдиң чаа керээзинге үндезилеттинген тускай догуннаан күрүнелерниң эвилелин тургузарыдыр деп, ол медеглээн. Айтырыгларны чүгле шын тодарадыр херек, оларны канчаар шиитпирлээнин республикалар төпче дамчыткан турар. Ол болза чурттуң камгалалының, транспорттуң, харылзааның, энергетиканың дугайында болгаш чамдык өске-даа айтырыглар боор болур. Эвилел керээзинден аңгыда, республикаларның онзагай байдалдарын тодарадып бижээн чогуур протоколдарга ат салдынган турар ужурлуг. Ол чорук, ораторнуң бодалы-биле алырга, төп-биле харылзааны-даа, бот-боттарынга бүзүрелди-даа быжыглаар.

Экономика дугайында айтырыгларга доктаагаш, ол айтырыгларның чидиг тургустунганы онза хемчеглерни алырын негеп турар чадавас деп, ол демдеглээн. Кижилер эртенги хүнүнге бүзүрелин чидирип, коргуушкун алаанда чурттап турар ындыг байдал дүвүрээзинни база болдуруп турар. Чугаа болза ниитилелге шыңгыы корум-чурумну хандырарының дугайында чоруп турар. Чуртка хөй-ниити парламентизин, «төгерик стол» тургузарын саналдап турар, бүгү-ле шимчээшкиннерниң, фронтуларның, эвилелдерниң төлээлекчилерин, чурттуң удуртулгазының төлээлерин олче чалаар. Күш түрүүр болгаш массалыг корум-чурум чок чорукту болдурбас, амыр-дыштыг болур чорукту хандырар дээш бүгү-ле күштер-биле чугаалажыышкын эргежок чугула.

СЭКП-ниң Ленинград областьтың комитединиң бирги секретары Б. В. Гидасповтуң бодалы-биле алырга, [illegible] демократияның үезинде чуртта байдал кандыгыл, кайнаар бар чыдар бис, бисти кым баштап чоруурул, чоокку айларда бисти чүү манап турарының дугайында шын [illegible] эки билдинмес. мындыг чугаа элдептиг-даа магатчок.

Хүн эрткен тудум политикада болгаш экономикада байдал нарыыдап бар чыдар, платформаның төлевилели күзенчиг чүүлдерни бербейн турар. [illegible] Чер-черлерде Советтер хоойлу-дүрүм-даа талазы-биле, херек кырында-даа эрге-чагырга чок, партияны удуртулгадан чоорту ырадып бар чыдар. Дээди Советтиң хүлээп ап турары хоойлуларга политиктиг үнелел чок. Партия аппаратын эде организастаан, адырлар аайы-биле партийжи удуртулгадан ойталаан. Ооң орнунда кым-даа, чүү-даа дээш харыылавайн турар [illegible] билдинмес тургузуг. Партия эге организацияларының ролю сос кырында. Удуртукчуларны соңгуп алыр апаргаңда, партияның кол кадрлар-биле ажыл кошкаан. Эрткен чылын Ленинградка үлетпүр планның онаалдаларын арай деп-ле күүсеткен, а январьны күүсеттинмээн деп, обкомнуң бирги секретары айтырыгларны сайгарып тура, демдеглээн. Экономиканы экижидериниң, үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда ажыл-херектерни чүгээртедириниң кезик-чамдык хемчеглерге үндезилеттинген рецептилери дээштиг түңнелдерни бербейн турар болгаш чоокку үеде бербес-даа.

Национал халапты чайладыр дээш чүткүл ооң мурнунда ажыглаттынмайн турган хемчеглерни алырынга чедирген. Бир эвес партияның удуртукчу авторитедин ниитилелге көдүрбес болза, сандараашкынга чедирер.

Чүгле партия удуртукчу, организакчы күш, күрүнениң үндезини, социалистиг хөгжүлдениң магадылалы кылдыр ТК платформага тода болгаш билдингир-биле көргүзер ужурлуг турган, оон өске орук чок. Чүгле партияның Политбюродан партия эге организацияларынга чедир идепкейлиг ажыл-чорудулгазы байдалды чогумчудуп болур деп, оратор чугаалаан.

Чер-черлерде байдал дээш хамыктың мурнунда бистер харыысалгалыг бис деп чувени билир бис. Ынчалза-даа партия бодунуң инициативазын, туружун [illegible] турар деп, ол уламчылаан. СЭКП-ниң тургузуунга болгаш удуртукчу звеноларынга чаартылгаларның мурнунда турар бис. Долу, шиитпирлиг болгаш дарый чаартылгалар — мында М. С. Горбачевтуң тезистериниң талазында мен.

Партияның иштинге кадрлар айтырыын кол чүүл кылгаш, март-апрельде XXVIII съездини чыырларының, а ооң соонда отчёт-соңгулдалыг кампаниязы чорударының дугайында Ленинградтың коммунистериниң саналын обкомнуң бирги секретары дыңнаткан. Ийи дугаар вариантыга удурланмас-даа болза, Ленинградка отчёт-соңгулдалыг партийжи конференцияны 1990 чылдың март-апрельден соңгаарладып болбас деп, ол демдеглээн. Ону мүң-мүң коммунистер болгаш партия эге организациялары негеп турар, чүге дээрге олар партияның область комитединиң ажыл-чорудулгазынга таарышпайн турар. XXVIII съездинге чедир Россияның коммунистериниң съездизин чыылдырары эргежок чугула.

Партияның удуртукчу ролю дээш туржуп турар бис деп, ол түңнелинде чугаалаан. Чүгле ылап шын билип алдынган база бистиң идеологиявыска илереттинген ажылчы чоннарның эрге-ажыы кижилерниң караанче дорт көөр арганы коммунистерге бээр.

СЭКП ТК-ның кежигүнү. Украин ССР-ниң Эртемнер академиязының президентизи Б. Е. Патоннуң саналын ёзугаар алырга, съезд мурнунуң платформазында эртемни болгаш эртем-техниктиг депшилгени хензиг черде киирген. А ол дээрге үндезин айтырыг болгай. Бистиң амгы үеде Барыын чүктүң чурттарынга бырашпайн турар чылдагаанывыс болза, эртем-техниктиг революцияның долу күчүзүн сөөлгү он чыл дургузунда долу ажыглап шыдавайн турарывыс болур. Технологтуг сайзыралывыс ам-даа куду деңнелде. Ооң деңнелин бедидер дизе, үндезин болгаш дузалал шинчилелдерни хөгжүдер херек. Ол дээрге, эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң эргежок чугулазын база катап демдеглээри эвес-тир, ындыг чаагай чүүлдерни хөй чугаалап келген, а ажыл-херек чогуваан.

Ынчангаш эртемниң, эртем-техниктиг депшилгениң ролюн платформага чүгле киирер эвес, ону коммунистерниң угаан-медерелинге программалыг негелде кылдыр киирер херек. Күрүне болгаш ажыл-агый адырларында ажылдап турар коммунистер эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң айтырыгларын мурнады көөр, чурттуң улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга ону херек кырында боттандырар ужурлуг.

Хөй [illegible] ужурлуг. Ол ындыг болбайн турар. Чамдык эртемденнер ол дугайын чугаалап турза-даа, ооң үнүн дыңнаар кижи [illegible]

Эде тургустунуушкун эртемденнерже кичээнгейни салбайн келген. Ынчангаш чамдык эртемденнерниң-даа, будун-будун институттарның-даа ажылын үнелээриниң чурумун өскертир херек. Оларның [illegible] түңнелдерин барымдаалаарының чурумун база өскертир.

Ниитилел эртемденнерин партия мораль талазы-биле деткиир, оларның сагыш-сеткилин көдүрер ужурлуг. Боттуг эртемге [illegible] билиглер кижилерниң сагыш-сеткилинге салдар чедирер күштүг чепсек болур дээрзин утпаалыңар.

Пленумче аъттанып бетинде, бистиң каттыышкынывыстың цехтерде партия организацияларының секретарьлары-биле ужурашкан мен деп, СЭКП-ниң Төп Ревизия комиссиязының кежигүнү, Саратовтуң электроагрегат бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг мастери В. А. Шабанов чугаалаан. партияны, бүгү чуртту чаартырын бөгүнгү Пленум дузалаар боор дээрзинге идегелин олар дыңнаттылар. Коммунистиг партияның салым-чолуун, ниитилелге ооң ролюн, партияның чорудун турары эде тургустунуушкунуң дугайында секретарьлар дүвүрел-биле чугаалап турдулар.

Чамдык кескү эртемденнер неформалдар-биле, янзы-бүрү националистер болгаш ажыттанчак экономиканың тывылдырыкчылары-биле каттыжып алган, чуртту буржуаз реформаторларның оруунче чыгап турар-дыр. Олар хуу өнчүнү, политиктиг анархияны катап тургузарын, партияның чаңгыс демин сандарадырын оралдажып турарлар.

Ажылчыннар аңаа таарышпайн турар. Социал-экономиктиг тургустунган бо байдалдарда туруштуг быжыглаар, перспективаны тодарадыр, эде тургустунуушкунуң ооң орар күштерин өскээр аппаар дээннерни шиитпирлиг бурүу кылыр херек деп санап турар бис.

Марксчи-ленинчи өөредигниң, социалистиг [illegible] Совет эрге-чагырганың 70 чыл дургузунда чедип алган чүүлдеринге [illegible] коммунист кижи чидирбес. Алдагдалдар бар болбайн аан. [illegible] мурнувуста база ажыл улуг. Ынчалза-даа стратегия тодараттынмаан, чурт шимчеп эгелээн. Темпини дүргедедир херек, мааңа партия организациязы бүрүзү идепкейлиг болуру чугула.

Саратов областың партия организациязында ындыг программа ажылдап кылдынган деп, оратор уламчылаан. СЭКП-ниң область организациязы ажылчы чоннуң бүдүрүлгениң практиктиг ажыл-херектер-биле, ажык туруш-биле [illegible] дээш оралдажып турар. Партия ажылдакчылары чер-черлерге барып, салдынган сорулгаларны коммунистерге тайылбырлап турар. Партия эге организацияларының чогаадыкчы аргаларын канчап долу ажыглаарыл дээни ышкаш чугула айтырыгларны бодүүн коммунистер салып турар.

Чамдык кижилер демократтыг централизмни буруу шаап, ону демократтыг чөпшээрежилгениң принциптери-биле солуурун саналдап турар. Ынчалза-даа туугай митингилээр демократизм боттуг түңнелдерни көргүспейн келгенин практика бадыткаан болгай. Централизмден ойталаар чорук ниити партияның шугумун ажылдап кылырынга уржуктуг. А сагылга-чурумну кошкадыр болза ооң ботталыышкыны болдунмас.

Партийжи массаларның эрге-чагыргазын СЭКП-те тургузары — ол дээрге ниити талалыг чорудулга. Соңгулдалыг партия органнарының кежигүннериниң ролюн болгаш харыысалгазын бедидер, оларны партия эге организацияларының хүн бүрүдеги контролюнга тургузар херек. Ол бүгү чүүлдерни Уставтың чогуур нормалары-биле хандырар херек. Соңгулдалыг органнарның кежигүннериниң статузун ажылдап кылыр болгаш бадылаар херек. СЭКП ТК, Төп Ревизия комиссиязы база аңаа хамаарыжыр

Амгы үеде партияның [illegible] чоннуң СЭКП-ни [illegible] эде тургустунуушкунун платформазынга үндезилеп сырый каттыштырарындан өске сорулга чок деп, саналдакчы демдеглээн.

Саратов областың коммунистериниң бүгү ажылчы чонунуң өмүнээзинден ол забастовка шимчээшкиниң эгелээриндеи дадагалзаарынче ол чурттуң күш-ажылчы коллективтерин кыйгырган.

Республикада тургустунган байдалды чугаалап тура, Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. Н. Муталибов бүгү чувени ам-даа сайгарып көөрү чугула, чонну бир шыны билип алыр ужурлуг, ол билип алыр-даа дээрзин айыткан. Январь болуушкуннарының дээзү, ооң бодап турары-биле алырга, эде тургустунуушкунуң баштайгы чалгыында Даг-Карабахта тургустунган чөрүлдээден эгелээн болгаш ийи чоннуң аразында кажан-даа мынчаар өөскүп көрбээн үскүлежиишкинге чедирген. Херек кырында хамааты дайынны чоруп турар болгаш ону армия безин соксадыры берге.

Болуушкуннарның чылдагааны ДКАО-нуң девискээриниң былаашканында дээрзинге кым-даа чигзинмейн турар деп, оратор уламчылаан. Азербайджан-биле тургустунган экономиктиг харылзааларны үскеш, канчап-даа тургаш, Армения-ның составынга кирер сорулга салдынганы билдингир. Совет чурттуң төөгүзүнде туруп көрбээн бо болуушкунга эгезинден тура принципиалдыг партийжи болгаш күрүне талазындан үнелел бербээнин болгаш чогуур шыңгыы хемчеглер албааның ол хомудап чугаалаан.

Оон чугаазында Азербайджанның Компартиязының национал [illegible] камгалап шыдаар арга [illegible] республиканың партия организациязының ат-алдарын кудулаткан болгаш чон-биле ооң аразы ыраан деп бодал илерээн. Ол кезек үеде политиктиг эрге-чагырганың аргажогун көргүскен. Ынчалза-даа азербайджан чоннуң социалистиг идеалдарынга шынчызынга чигзиниг турбас деп, ол демдеглээн.

Корум-чурумну быжыглаарының чугулазын чугаалап тура, бөгүн алдынып турар хемчеглер, кескин экижиишкинни [illegible] удур туржуушкундан чайлаарынга дузалаар дээрзин ол айыткан. Ооң бодап турары-биле, чеже-даа чидиг болгаш дүшкүүрлүг болза, Азербайджанга болган чүүл бистиң ниитилелге бир [illegible] демократияны тургустунарының берге байдалының түңнели болган. Демократтыг байдалдарында чамдык күштер бодун дыка хостуг ап турарын, өскелери чүгле [illegible] таваржып турарын ол чугаалаан.

Чурттуң чамдык черлеринде неформалдар шимчээшкинни эрге-чагырганың барык [illegible] органнары апарганын [illegible] чугаалап тура, ол чүгле партия организацияларының [illegible] база [illegible] эвес, ниитилел-биле оларның ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлу-дүрүм чогуур дээ, ол түңнээн.

Платформа төлевилелинде хөй-ле удурланышкак чүүлдерни ол тып алган: бир талазында, аңгылаттынарынга чедир нацияларның бот-башкартынар эргезин бадыткап турар, өске талазында — ындыг оруктуң ажык чогунуң дугайын [illegible] партияның хүлээлгезиниң дугайында чугаалап турар. Борта тода болгаш ийи утка чок билиишкин херек. Төлевилелде партияның ролю демократчы ёзу-биле хүлээп алдынган политиктиг баштыңчы болур деп айыткан, ынчалза-даа чоокку үеде шиитпирлеттинмес социал хөй айтырыгларның мурнунга ооң удуртукчу ролюн ниитилелге камгалап арттырып алырынга бүзүрел эвээш. Партия социал-экономиктиг программаларның боттаныышкынын чедип алыр дээн болза чүү дээр. Курлавырлар камгалгазындан эгелээш конверсияга чедир шуптузун санап каан-дыр. Ынчалза-даа ол партияның келир үедеги ажыл-чорудулгазынга кирбейн турар. Өнчү дугайында айтырыгны үндезини-биле шиитпирлеп албайн, ам чогуур корум-чурумну хандырып албайн тургаш, ажыл-агыйны баштарып чорударының чүгле план болгаш рынок аргалары-биле экономиканы кадыкшыдар дээн чүткүл чарык-чамдык хемчеглер кылдыр көстүр-дүр.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

Чаа рубрика: **ДИСКУССИЯ ИНДИРИ**

Эде тургустунуушкуннуң амгы үе-чадазында дыка хөй билиишкиннерни, үнелиг чүүлдерни эде утаап көрүп, үениң байдалының аайы-биле оларга үнелелди берип турар. Албан сагып турган ужур-дүрүмнеривиске ам шүгүмчүлекчи ёзу-биле хамаарылгалыг болуп, чоннуң санал-оналын өөренип көөрүнге демократияның янзы-бүрү аргаларын ажыглап турар бис.

Амгы үениң чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң, чоннуң янзы-бүрү категорияларының үзел-бодалын, саналдарын, негелде-херектелиин билип алыры, орта даянып ажылдаары негеттинип турар. Төп парлалгага националдар аразында харылзааларга болгаш партияның ниитилел амыдыралынга туружунга хамаарыштыр дискуссиялар чорупп турар.

Национал айтырыг — хынамчалыг көрүштү кичээнгейни негеп турар эң чидиг айтырыгларының бирээзи. Бо орта чагырып дужаар арга шуут таарышпас. Кайы-даа нацияның кижизи аңгы дылдыг, чаңчылдарлыг, шажын-чүдүлгелиг. Нация бүрүзүнүң бо эртинелерин хүндүлеп көөрү дээрге нациялар аразында билчилгениң, бот-боттарын байытчырының үндезини болур.

Кандыг-даа айтырыг тургустунуп келгенде, чон-биле сүмележир, ооң санал-оналын алыр дээш, партия калбак массалар-биле харылзаазын амгы үе-чадада улам быжыглап турар. Чоннуң көөрү шолбан караа дээр. Редакцияга кээп турган чагаалардан оларны чүү айтырыг сонуургаарын турарын база билип ап болур. Национал дыл, чаңчылдар колдаан.

Дыл, чаңчылдар талазы-биле практиктиг конференциялар эрткилээн, сүмелер ажылдап кылдынган. Бо талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Номчукчулар ажыктыг сүмелерин элээн киирген. Национал культураның, тус черниң кадрларын белеткээриниң, төөгүнүң болгаш шажын-чүдүлгениң айтырыгларының талазы-биле санал, бодалдар тургустунуп турар. Шынны тыварынга янзы-бүрү санал, бодалдарның шүүштүрүлгези база дузалаар. Ынчангаш «Шынның» арыннарынга бо айтырыгларга хамаарыштыр дискуссия индирин ажыдып турар.

Амгы үеде чурттуң кайы-даа булуңунда дуган, хүрээлерни катап тургузуп, чүдүлгелиг кижилерниң буянныг чорукка, тайбың камгалалынга, ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылынга киирип турар үлүүн айтып, оларны хөй-нити ажылынга киириштирип турар. Бурганга чүдүүр болган соонда бистиң дайзынывыс-тыр деп бодаары шын эвес. Чүдүүр-чүдүвези хамааты кижиниң Конституцияда көрүп каан эргези-дир.

Үениң чаартынып турары-биле ажылдың хевирлерин эде көөрү негеттинип турар. Ол кандыг болурул? Кижиниң эргелеринге хамааржып турар бо чижектиг айтырыгларны таптаашкын үезиниң туружу-биле көрбейн, хоозун бодаашкыннар кылдыр санавайн, ону эртем ёзузу-биле хандыр тайылбырлаары чугула.

Соңгулда кампаниязының үезинде ооң эртип турарынга хамаарышкан санал-онал солчуушкунун база өске-даа чүүлдерни бо рубриканың адаанга парлаар.

Идеология килдизи.

АКТЫ АК ДЭЭР, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

Эде тургустунуушкунга хамаарыштыр чамдык айтырыгларга бодумнуу бодалдарымны илередикседим. [illegible] одуругларны бижээримниң мурнунда туруп [illegible] чылдарында ажылдап чораан болгаш эрги тургузуун камгалап турар кижилер деп бодай бербезин [illegible] нагызымда, артык эвес боор деп бодадым.

Партияның XXVII съезиниң соонда бүгү чуртта демократияны, ажык-шынын чорукту калбартып [illegible] ажыл-агыйның [illegible] чагырар, [illegible] чорукту соксатканы [illegible] таарымчалыг болган. Оон-биле чергелештир бо таарымчалыг байдалдарны [illegible] ажыглаар чорук [illegible] турар көөрүнге мен [illegible]-дыр мен. Ынчангаш демократияны ажыглап [illegible] чамдык «ааспыраң» [illegible] эрге-чагырга органнарында ажылдап турар [illegible] бодаар, чоңгаадай айтырыглар салыр, демократия калбак-ла болган, мени камчаптарыл бо [illegible] хооңу көрүп, ындыг чорукторны [illegible] чыыштарга [illegible] тургаш, эптиг-ле [illegible] дыңнаар-дыр мен. [illegible] хүндүткел чок, турамык чорук деп санаар-дыр мен.

[illegible] чагыргага [illegible] удуртур [illegible] черлериниң ажылдакчылары [illegible] арга-сүмезин [illegible] бербес, «бодум билир [illegible]» дээр шын эвес хөөн-

нерге алзып, ажыл-агыйга когарал чедирер чорукторнуң тыттып кээп турарын база шын эвес деп санаар мен. Маңаа бадыткал кылдыр [illegible] эвес чижектерни киирип болур мен. Ынчалза-даа чон ону эскерип билип турар болгай деп идегээш, чаңгыс-ла чижектен киирип каайн.

Эрткен 1989 чылдың сентябрь эртен үезинде «Улуг-Хем» солунунуң редакциязынга кире бээримге, ооң ажылдакчылары мынча дижип чугаалаштылар: «Совхозтарның тарааны үгдерип бышкаш, бажында дүжүткүр улуг чемнии черже тоглап эгелээн, партия райкому, райкүүском чогуур үезинде тывынчалааш, [illegible] бастырып алыңар деп сүмелээрге, дакпыр ажыл кылып, хөй чарыгдал үндүрүп турбайн, чаңгыс аай быжа бээрге, дөрт кезип аар бис дээш тоовааннар. Ам күскү чаашкын-биле адаандан үдүр чаштап үнгеш, улам көгерип турар апарган» дижиттилер. Чамдык ажыл-агыйы удуртукчулары үстүнде удуртур черлериниң ажылдакчыларының сүмезин «ажыл-агыйны холгаарлады» дээр [illegible], мен бодаарымга база шын эвес. Бир эвес партия райкомунуң секретары азы райкүүском даргазы совхоз директорунга «бо машинаңны мынаар чорут, ол тракторуңну ынаар чорут» деп баар болза холгаарлаашкын болур деп, мен ынчаар-ла билир-дир мен. Ынчангаш ажыл-агыйы удуртукчуларынга үстүнде удуртур,

баштаар черлериниң чогуур угланыышкыннарын берип, удуртуру албан апаар.

Ажык-чарлыг чорукка хамаарыштыр С. К. Токаның ажыл-чорудулгазының дугайында январьның 12-де «Шынга» Каа-Хемден бижикчи эш Доржу Барымзаның «Кылганың ыштавас арга чок» деп эге-биле бижээн чүүлүн номчааш, чөпсүнер чордум. Төөгүнү хандыр сайгарып, тодаргай бадымдааларны тып, албайн тургаш, сагыш даап, буруудадыр, бижиирин дадажыр чорук канчап-даа таарышпас деп бодаар мен. Ооң ажылдап эрткен чылдарында Тываның бүгү ажыл, амыдыралы ийи-чаңгыс кижилерниң сагынган күзелиниң аайы-биле бооп турган дээр болза база шын эвес.

С. К. Тока Тываны дөртен ажыг чылдар иштинде баштап келгенин кым билбес боор. Ол чылдарны Тываның чоңу амыр-тайбың, шалама ак оруу-биле эртип келбаан-не болгай. Тывага аңгы демисели, быларгай, көшкүн амыдыралдыг араттарны суурлужуң амыдыралче шилчидери, культура хөгжүлдези дээш, өске-даа хөй адырлыг экономиктиг болгаш социал-политиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге С. К. Токаның киирген үлүүн улуг деп билир мен.

Тывага улусчу эрге-чагырга улуг Ленинниң национал политиказының ачызында, орус чоннуң деткимче, дузазы-биле тускай догуннааның канчап билбес бис. ССРЭ-ниң хөй нацио-

нал улуг өг-бүлезинге каттыжып киргенивистен соңгаар сайзыралывыстың шуудазын канчап уттур бис.

С. К. Токага Социалистиг Күш-ажылдың Маадырынга чедир [illegible] шаңналдарын таварынга бээп тывыскааны-на болгай. Мен ооң дөрт удуртулгазынга база ажылдап чордум, кадрлар шилдир, кижилдеринге оваарымчалыг болгаш бедик мергежилдиг кижи деп билир мен. Чонунга чоок, оларның-биле чугаалажып билир, оюн-баштактыг, чазык чорааның кады ажылдап чорааны хоочуннар эки билирлер.

Чамдык эштер С. К. Токаның тураскаалын ап каар дугайында саналдарын база киирип тургулааннар болгай. Мен бодаарымга, ооң ажыы бар боор бе. Шаандакы хааннарның безин тураскаалдары туруп турар-дыр, ол база турган-ла. Күрүнеден хөй чарыгдал үндүрүп тургаш [illegible] кылып чүве төөгүге артар-ла ыйнаан.

Мен С. К. Токаны бүрүнү-биле агартыр дээш эвес, түңнелдиг ханы сайгарылга болбаанда-ла, буу-хаа чүве бижиир кижилер бар боорга, аңаа таарзышпайн саналымны киирдим. «Сут көрбейн идиниң ужулба, даг көрбейн эдээң азынма» деп үлегер домак бар болгай. Бо айтырыглар талазы-биле чазак комиссиязы ажылдап турар чүве болганда, ак-каразы тодарап-ла кээр ыйнаан.

Аваа МОҢГУШ.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЕ ЭВЭЭЖИЛ?

Республиканың чурттакчы чонунуң 51 хуузу херээженнер болуп турда, амгы соңгулда кампаниязының үезинде бүрүткеттинген депутаттарның эвээш кезин олар болуп турарының чылдагааны чүдел? РСФСР-ниң алды округунда депшиттирген дөртен үш кандидаттың 12 хуузу. Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидаттары [illegible] бежиниң [illegible] кижиниң чүгле алданы херээжен чон болганын солундан номчаан мен. Ол дээрге оларның ажыл-ижин, идепкейжин, уруглар кижизидилгезинге киирип турар үлүүн үнелеп көрбейн тураны ол деп бодаар мен.

Ылангыя бодүүн ажылчын турар саанчылар-биле дө-херээжен кижини деткизе. Олар, бир эвес депутат болу бээр болза, амыдыралды эки билир болгаш ажылчын кижиниң сонуургалын камгалаар дээш бүгү күжүн бээрлер. Улуг күрүне ужур-дузалыг нарын айтырыгларны шиитпирлежи албас деп бодап турар болза, ол шын эвес. Күрүнениң күжү — чонда. Орта бүзүрээр. Ооң саналын тоор [illegible] болгаш чоннуң сонуургалдарын камгалап шыдаар ындыг эрге-чагырга биске херек.

Херээжен чонну дүвүредип чоруур айтырыглар хөй. Хол-биле кылыр аар ажыл кылып турар кижилер чежел? Аар бидон көдүрүп-

мей бистер, садыгжылар, база шоодай-шоодай барааннарны дажыглап, саваларны ужурга таваржып турар бис. Саанчы, тудугжу, садыгжы, хлеб быжырыкчызы, повар дээш өске-даа мергежилдиң кижилеринден депутат болуп турар улус ховар-дыр. Бир хүн садыгга хлеб саттай баарга, садып алыкчылар айтырыгны дораан тургузуп, А садыгжыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунган бе дээрзин, бажың-балгат-биле хандырылгазын кым-даа ындыг-ла кончуг сонуургавас.

Бир эвес ниитизи-биле кижизидилге ажылын экижидер, өг-бүлени кадыкшыл-

дар деп бодаар болза, херээженнер айтырыгларынче сагыш салыр апаар бис. Моон соңгаар депутаттар депшидерде, күш-ажылчы коллективтер херээжен улусту уттпазын күзээр-дир мен. Оларны эскерип көөрү черле артык эвес. Черле албан-дужаалы-биле бүгү айтырыгларга киржир ужурлуг дар. галар ооң кырынга немей [illegible] тиг. Ол мээң, бодүүн ажылчын кижиниң хууда бодалым-дыр. Белеткел орту чедип турда, миннип келген бе дизе база хөңну. Ону чугаалаары орай эвес-ле боор.

Лолита ООРЖАК.
Садыгжы.

ПАРЛААРЫ КҮЗЕНЧИГ

Төп солуннарда, журналдарда Барыын Европа чурттарының дугайында элбээ-биле чырыдып турар-дыр. Черле ынчаш, төп парлалгага үнүп турар солун болуушкуннарны очулдуруп-даа тургаш, номчукчуларга сонуургатса кандыг боор.

Делегей байдалының дугайында бистиң кезээ черде лекция, пропаганда тайылбыр массалыг ажыл кызыы чорупп турар боор-дур.

Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң төвү Ак-Туруг суурда «Билиг» ниитилелиниң кежигүннери, башкылар, интеллигенция даа бар-ла түр-дир. Ол хиреде суурнуң улуг, делгем, чараш клувунга бо эрткен чылдарда-даа, ам-даа болза, лекция, беседа номчуп турган чаңгыс-даа лектор, агитаторларны көрбедим.

Бо талазы-биле парторганизацияларындан бадылап быжыглап каан лекторлар бар-ла чүве ыйнаан, олар ат азыгган кижилер боор деп шүгүмчүлекчи байдал-биле чугаалаза чазыг эвес боор.

Амгы бо соңгулдаларның изиг түлүк кампаниязы чорупп турда безин, соңгулда дугайында тайылбыр массалыг ажыл мында чорутпайн турар-дыр, соңгулда округтарында депутатка кандидаттарның депшилгези, бүрүткели доозулган болган. Ол хиреде кайы округта кымнарны депшиткен, бүрүткээн деп чүвени чамдык округтарның соңгукчулары билбес-тир бис.

Базыр-Сады МОҢГУШ.

● Демократия кандыг болурул?

● Соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр бодалдар.

● Херээженнерге деткимче херек.

Эки кижилер дугайында

«ЧАА-ЛА ДЭЭН БОЛГАЙ МЕН»

Хүреш доосту бергенде, чадаглап калган бис.

— Мен шүглүп чоруур шаамда маңаа ийи-үш машина белен манап турар, мээңиинге олур — деп, мурнун былаажыр, амыр чүвеле болгай — дээш, ол каттырды.

Ооң үнүүнде хомудаан сеткилди черле эскербедим, бодун кыжыртыныы турар хире болду.

Кижи амытанның бүдүжү база элдеп боор чүведир ийин. Кижи ат-алдарлыг, эки чорда, ооң чанынга эртинип чоруур «өөнүктери»-ле хөй болур, а кажан халайып, баксыраарга, та кайнаар кире бээр чүве ийик, читкилей бээр. Назының догуун, хүрешпейн барган дээрден башка, Федор Хаажыкпановичиле «халдыган», «баксыраан» чүү деп, мөге ат-алдарын хирчамга бораштырбайн, туюлунга чедир тутчуп келген эр-ле болгай.

Кандыг-бир чүүлге салым-чаланныг чамдык кижилер ол чаяаның ачызы-биле амыдыралынга бүтүн-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп аптар боор ийин. Кижи амыдыралга кажарлаар-ла чүве ыйнаан, оларны чүү деп буруудадыр боор. Мен бодаарымга, Федор Хаажыкпанович бодунуң салым-чаяаның ажыттаны хүрештен хуузунда кандыг-даа ажык-кончаа ыравейн, хүрешти чүгле хүреш дээш аңаа ынак болуп арткан, аңаа кайгамчык бердинген кижилерниң бирээзи. Хүн бүрүнүң амыдыралынга ол ышкаш чөпшүл кижи ховар-ла боор. «Чаа-ла дээн болгай мен» деп бо-ла чугаалаар кижи. Ынчап-ла «чаа» деп чораш, кады-кожа чораан эштеринге кажарладып-даа алган болур. Оозун кээп каттырып-каттырып хөөрээ.

Федор-биле кады кожа чораан кижилерниң сагыш-сеткилиниң чайгаар-ла ажык болуруп, бирээни хээрел органы, сагыжында өскени ыыткап алгаш артын калбазын эскерип келген мен. Оон хүрежи база бүдүжү ышкаш ажык, ак сеткилдиг, ёзулуг эр шинчилиг.

Хүн бүрүнүң амыдыралынга чөпшүлү кончуг-даа болза, сочагланган хевис чарынга үнүп келген соонда, Федор ышкаш «дедир, чаа» кижи база ховар-ла. Саян артында улуг хоорайларга хүрежип чорааш, баштайгы салыгда-ла бергинигеш, «дүжүп беривит» деп көгүдерге-даа, алдырбайн, кара албан-биле октап алгаш, чокчур чедип. «Бистиң мөгевисти октаар болурзула, кара шыргын эвеспе?» деп кыжаныпп кээрге, ош-биле октааш, маска садып карманнап алгаш, дежип чорупп-даа турган чери бар.

Каш чылда чүвел, Москвадан улуг даргалар келирге, бир-ле көдээ аалга шайладып турган улус эвеспе. «Тывалар эът чип турда халаптыг улус боор. Бо дээрге бистиң улуг мөгелеривистиң бирээзи-дир. Баарында чыткан деспиде эътти дөгерезин чиптер эвеспе, көөр силер дээрге.

«олуукен» мен. Бертинип кал часкан болбас мен бе» — деп, ол каттырып олурар. Бижек чайып чорааш, чонун «алдаржыдып» чорааны эвес, эът чип чорааш. Чонунуң ат-алдарын камгалап чораан эрни чүү дээр боор — ёзулуг эр-ле-дир.

«Ол үезинде таптыг деткимче бериип турган болза, Федор делегей-даа чемпиону турар-дыр ийин» деп мөге оолдарның-даа, хүрештиң бүгү чажыттарын билир кижилерниң-даа чугаазын бо-ла дыңнап келдим.

Бистиң республикадан ол спорт мастери деп атты бирле дугаар чедип алган кижилерниң бирээзи. «Урожай» ниитилелдиң Төп чөвүлелиниң үш дакпыр чемпиону чорду. Бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга каш шаңналдыг черлер ап келгенин, хостуг, бурят хүрештерге, бодунуң дензизинге, тыва хүрешке Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназынга, республикага, районга каш катап чемпионнааның санааш, ол бодуу безин будалып олурар. Бистиң баштайгы мөгелеринң

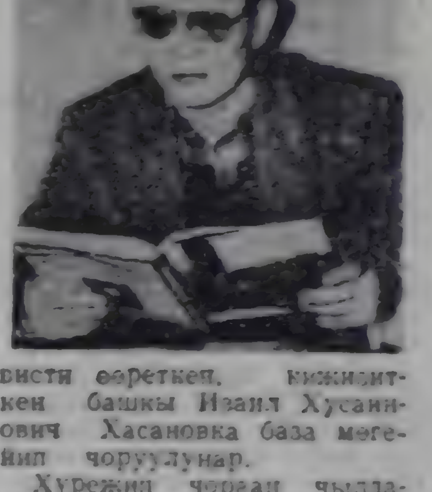

вистн өөреткен, кижизиткен башкы Изаил Хусаинович Хасановка база мөгелийн чоруулунар.

Хүрежип чораан чылдарында Фёдор чүгле октап эвес, октадып база чораан болбайн аан. Ынчалза-даа элдеп чүве, октатканы-даа хөнрээрге, октаан шимчилиг болур, кандаай чүве ийик. Чурттар аразының маргылдаазынга түрк мөгеге таваржы бергенин мынчаар сактып олурар: «Ол кончуг туругуу үве халып келгеш, хевис кыдыынга олура дүжеш, тейлей бээрге, агарты «олуп» калган мен. Халып келген соонда, мени кайы-даа талазынче октаарга, чүгле өөм агараңнаар, халап чоор. Хүрештиң баштайгы чартыы дооступ турда, та каш сан ойнадып алган кижи мен, уттундурган. Чапсарда тренерим чанымга келгеш, «будуң киир басып шыдавас кижи сен бе» дээш, аржыылын арнымче октапкаш, кылаштап чоруй барган. Хорадай берген мен. Чапсар соонда туругум базала хеме таварып кээрге, шынап-ла киир баскаш, андара соптарымга, хөөкүй эрниң оргазы хевиске деггеш, та дегбээн чүве. арыг тиилелгени мензэ тывыскан болбас ийикпе».

Бодап көөрге, ынчан дозунде бир деткимче берип турар кижилгиде, улуг маргылдааларга киржип, бодун көргүзүп болур аргалыг турган хире. Фёдор-

ну аржыылы-биле «сонуулаан» турган «Урожай» ниитилелиниң Төп чөвүлелиниң улуг тренери Борис Израильевич үне берген соонда, ону улуг маргылдааларже киирбес-ла кылдыр бастей берген. Ооң соонда Москвага барып хүрежип чорда, Федор Хаажыкпановичиниң мөгелдер харын «бистинииге артып калгаш, тренерлеп көр» деп шаанга киргеннер чораан.

Ооң хүрештиң ажыын ёзузу-биле үдеп, улуг байыр-чыскаал-даа кылбаан, боду-ла эккет чонка, хүрештен чоорту үне берген. Кевин херекчок чүве төө-вес, ажык аайы-биле Фёдор Хаажыкпанович аңаа улуг-ла үдаравааан боор. Ам бо хүннерге чедир ол бистиң аравыста тренерлеп чоруур-ла-дыр. Тандының «Тиилелге» совхозунга ажылдап турда, ол совхозтуң оолдарының хостуг хүреш командазы немежек кала республиканы ырмаазын сыын-ла турду ийин.

Сөөлгү чылдарда ССРЭ-ниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаалары колдуу-ла Сибирьниң хоорайларынга болур апарган. Фёдор Хаажыкпанович чылдың-на ол маргылдааларны көөр дээш, кара албан-биле чорул каар чаңныг ийин.

Фёдор Хаажыкпанович Ондар ам бистиң районуустуң бир бичии суур — Бижиктиг-Хаада чурттап, ажылдап турар. Дыштаарга, райондан барааш чүдүрүп чедире берген таныыр, тамыдазы оолдарының-ла. «Шай-лап алыңар, хаайын боор» дээш, садыг чанында бичии борбак [illegible] чылап турган боор-дур. Тереңгирек, чоңгурак деп чүвени база кайгамчык кижи. Кадайы Сарыглар кижи болгай, фамилиязы-ла дамый болган чүве боор оң, бо-ла арегалап кылаштап чоруур. Чонга кагдыргас бир ажык ужуп калган чыдарда олуттурарга, «катын-дыр мен» дээрге, бажынга эккеп, шуглап алган-даа турар чүвези бар. Кижилерниң аразында төрел харылзаалары [illegible] чидер [illegible] бо кончуг дөгүн уеде [illegible] түңде чаңгыс [illegible] ханы [illegible] түңнелдери [illegible] болур.

Ат-алдары [illegible] болгай. [illegible] кижи адылган [illegible]. Ыраккы ышкаш бедик [illegible] даа болза, Фёдор Хаажыкпанович бодунун республиказының иштинге четчир ат-алдарын [illegible] ёзулуг кижиниг [illegible] арткан. Мен бодаарымга, амыдыралда эң-не улуг үнелел алыр кол чүве бо-ла-дыр.

Ф. Х. Ондарның улуг спорттан үдээр дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди чугаалажып көөр үези келбээн бе? Кижи дугайында сагыш човаашкынны утпаза чогуур.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ЧУРУКТА: Ф. Х. Ондар. Чызбак-оол КАРА САЛДЫН тырттырган чуруу.

Чарлалдар бюрозу

1990 чылдың февраль 11-де, воскресеньеде, Политиктиг [illegible] эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары-биле ужуражылга болур. [illegible] республикада болгаш Кызыл хоорайда эрге-хоойлу [illegible] чорудулгазын [illegible] айтырыглар [illegible] чугаалажыр.

Ужуражылга [illegible] Политиктиг [illegible] «[illegible]» [illegible] тур.

Ужуражылга 10 шакта эгелээр.

• • •

1990 чылдың февраль 11-де, 10 шакта СЭКП хоорай комитединиң [illegible] Кызыл хоорайның № № 4, 24, 29, [illegible], 103, 112, 122, 123, 135, 175, 181 болгаш 189 соңгулда округтарындан Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгазы [illegible] болур. Хоорайның соңгукчуларын [illegible] дыңнадып тур.

№ 140 агар сан

Закавказьеден көжүп чоруткан өг-бүлелерге дузаламчы көргүзери-биле республиканың Күрбанк эргелелинде болгаш банк албан черлеринде № 140 агар санны ажыткан.

Шериг албанныгларының Азербайджандан көжүп чоруткан өг-бүлелеринге хире-чергенер-биле дузаламчыны көргүзериңче силерни кыйгырып тур бис.

№ 4 фотография чери

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында 21 өрээлде № 4 фотография чери пленка адаанга фото-портреттерни белеткээриниң ачы-дузазын көргүзүп турар. Улуг эвес хемчээлдиг эрги фото-чуруктардан дужуруп тырттыргаш, улуг хемчээлдиг фото-портреттерни силерге кылып бериип болур. Өңнүг-даа, кара-даа чуруктарны чагыдып ап болур силер. Ол-ла фотография черинден дириг амытаннарның бойдус чурумалын көргүскен фото-эстампыларны садып ап болур.

Тайылбыр алырда 2-16-21 телефонче долгаар.

Республиканың районнарында чурттап турар кижилер чагыгларны районнарда амыдырал хандырылга эргелелдеринче дамчыдып чагыдып ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта № 4 профтехучилищеге ук өөредилге чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл болганы оюнга уткуштурган юбилейжи байырлыг хурал болур. Училищени дооскашннарны болгаш аңаа ажылдап чораан башкыларны училищениң байырлалынга киржиринче чалап тур бис.

Бистиң адревис: Калинин кудумчузу 1.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Левша» ансамбльдиң концерти. 8.55 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тиилелгениң 45 чылынга. Барымдаалыг фильмнер. «Чоон фурт». «Прохоровка чоогунда шөл». 16.20 Музыка артизи. Г. Свиридов — «Пушкинниң венок». Ниити ырыга концерт. 17.10 Барымдаалыг телефильмнер. 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 хар чедир база оон улуг назы». 19.40 «Васька». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «7 Симеоннар чурттап чораан» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 — 00.15 Балет, балет.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45, 9.25 Бойдус эртеми. 5 класс. Ильменск заповедникче аянчорук. 9.05 Испан дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Баштайгы аң-араатан база чүгле олар эвес...» 12.05 «Чөвүланның довунчуунде». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.35—14.55 Ритмиктиг гимнастика. 17.00 Мультфильм. 17.40 Телефильм. 18.00 Ритмиктиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Шаган-арыг-[illegible] чүге доктаа туралы?». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Деней-со».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуннар чаштар». 20.15 Хол бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва облазы) — «Мэвсимоно» (Италия). 21.00 А. Шнитке. Концерт. 21.30 — 22.55 «Фруза». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметаниннуң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчык [illegible] удуннар чаштар».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (Индия, 2 сериялыг) 9.20, 12.10, 19.00, «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээннер кирбес) 17.00 «Аныяк болуру белен бе» — «Шил нарын бажың» 15.00. Корүлде залынга: «Танцылала танцыла» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сацыктыг моортайның чаа ужуралдары» 9.00, «Кара бөрү» 10.30 «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.40, «Хоп Гиль Доп» (КУДР) 14.30, 16.30, 21.00, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нокдаун» 13.30, 15.20, видеофильмнер 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пиццерияны дамчыштыр харылзаа» (Италия) 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мценск можудан келген херээжен Макбет» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Барыын чүктен хаттын дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29 [illegible], черлерге 15—21, хүндүс 10—21, чамдык черлерге 9—14 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Хүндүс чагбас. Дүне биче хар чаар. Дүне 24—29, хүндүс 18—20 градус соок.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар М. М. Сүге-Маадыр, В. А. Асонычев-биле болгаш Кызыл хоорсоветтиң улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылгаже соңгукчуларны Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Рабочий № 7 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы чалап тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 10-да 14 шакта № 4 школага болур.

ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ДЫҢНАДЫГЛАР

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы февраль 10-да, субботада соңгукчулар клувунуң [illegible] ужуражылгазынга «Тыва тараа үлет[illegible]» каттыжыышкынның [illegible] директору А. А. Рудольф, хлеб заводунуң, сүт комбинаттарының директорлары В. А. Тян, Б. А. Конуспаев, В. И. Федотов олар-биле ужуражылга болурун дыңнадып тур.

Ужуражылгаже ол бүдүрүлгелериниң продукциязы-биле хоорайның болгаш республиканың чурттакчы чонун хандырып турарының, оларның моон ыңай хөгжүлдезиниң айтырыгларын сонуургап турарларны чалады. Боттарының айтырыгларын, саналдарын болгаш сүмелерин 3-43-28, 3-43-31, 3-41-59 телефоннар дамчыштыр баш удур дамчыдып болур силер. Эгелээри 10 шакта.

• • •

Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарынга № 47, 48, 49, 53 соңгулда округтарының талазы-биле кандидаттар С. Ч. Оюн, Г. Н. Ширшей, У. Ш. Ондар, Б. О. Салчак, М. М. Фирсова, Н. Н. Макаренко оларның-биле ужуражылгазын 1990 чылдың февраль 10-да 14 шакта көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга болурун улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ ниитилел амыдырал — 3-36-82, 3-36-25, идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-80; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54231

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектерииниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 374. ТС — 00229.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 9 пятница № 33 (14233)

1925 чылдан үндүрүлгүлеп турар. Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 7-де СЭКП ТК-ның Пленумунга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин болгаш ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Пленумга санал бергеннер: Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. М. Масалиев, ВЦСПС-тиң секретары Г. С. Баштанюк, улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Т. Сайкин, «Туркменгазпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының өрүмнекчи мастери А. Б. Шалыев, Конституция хайгааралының комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Урал салбырының философия болгаш эрге-хоойлу институдунуң директору С. С. Алексеев.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының мурнундан Г. П. Разумовский сөс ап чуве чугаалаан.

Пленум редакция комиссиязының саналдарын бүгү талалыг чугаалажып көргениниң соонда киирген сүмелерни болгаш чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалааш, чедир ажылдап кылган партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чүүлдүг деп көрген (парлалгага парлап үндүрер) болгаш бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажырын Пленумга уламчылаан.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга саналдааннар: Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А.-М. К. Бразаускас, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары М. М. Бурокявичус, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Латвияның Компартиязының Рига хоорkомунуң бирги секретары А. П. Клауцен, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В. Н. Швед, Пермь хоорайда «Ф.Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының занкчизи Н. М. Ершова, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары Ю.-В. Ю. Палецкис, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының секретары В.-Ю. Ю. Кардамавичюс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев.

Пленум бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ону парлалгага парлаар.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачев түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин Пленум киржикчилериниң чугаалажып көргенин база киирген саналдарын барымдаалааш, чүүлдүг деп санаар.

2. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин парлалгага үндүрер.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. СЭКП ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлерин Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан өөң организас-политиктиг үнүп чоруткаңы кылдыр санап тур.

Партияның чаңгыс эвин үреп база совет федерацияны, ниитилелди бүрүнү-биле чаартыр чорудулгаларга улуг хораны чедирип турар болганда Пленум ындыг хөделиишкиннерни буруу шаап тур.

2. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зын тургузуп алган, интернационализмниң принциптеринге бердинген чоруун камгалап арттырган болгаш бистиң хөй националдыг эвилеливистиң бүгү улустарының каттыштырып турар СЭКП-ниң демократчылап база чаартып турар байдалдарда революсчу чаартылгаларны боттандырары дээш туржуп турар литва коммунистерин Пленум деткип тур.

ЛКП-ның (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзерин болгаш аңаа чогуур материалдыг болгаш саң-хөө байдалдарын тургузарын Пленум СЭКП ТК-ның Политбюрозунга даглып тур.

3. Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлериниң СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга хамаарышкан чүүлдерин СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир түр соксадырынче, ол үндезинге СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Компартиязы-биле чергелештир СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны соңгуп алырынче Литваның бот-тускайлаң Компартиязында кирген литва эштерин Пленум база катап кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның съездиге үткүштүр ажылдап кылган платформазының төлевилелин чугаалажып көөрүнге киржиринче, литва улустуң, бистиң хөй националдыг бүгү курунэвистиң, революсчу эде тургустунуушкунунуң салым-чолу дээш боттарының төөгүлүг харысалгазын медереп билиринче Литваның коммунистерин Пленум кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның Пленумунга санал-оналдар

(Уламчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформа төлевилелинде каттыжыышкынның коммунистериниң киирген санал-оналдары кирип турарынга таарзынганын «В. И. Ленин аттыг Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары В. М. Платонов чугаалаан.

Төлевилел партияда, ниитилелде чыылгач шупту айтырыгларның [illegible] турар. [illegible]

Бо четпестиг чүүле [illegible] альтернативниг [illegible] айтырыглар [illegible] коммунист бүрүзү-биле [illegible] партияның XXVIII съездизинге чедир партияга референдум [illegible] доктаар [illegible] турар. [illegible]

[illegible]

Эде тургустуруушкунну болгаш экономиктиг демократтадылга чорудулгаларының дугайында чугаалап тура, [illegible] Чугаалаар [illegible] айтырыгдан [illegible] Челябинск [illegible] айда шалыңы 15 муң рубль чедип турар. Ындыг эде тургустуруушкунну ажылчыннарның болгаш [illegible] болдуруп турар. Н. И. Рыжков чыл бурунгаар чазак хуралынга ол айтырыгны база көдүрүп турду. Ынчалза-даа байдалды эдеринге бүдүн чыл херек болган.

Девискээр бот-орулга-чарылгазынга таарзынмайн турарын ол илереткен. Оранның бодалы: бот-орулга-чарылганың амгы хөйлу-[illegible] төлевилелинде кирип турар хевири — ол кошкаашкынче болгаш кызыы черүкче дорт орук, а топтуң аъш-чем продуктулары-биле, чоннуң хереглел бараанна-ры-биле девискээрлер боттары хандыртынар дээн төптүң негелделерин топтуң частырыы дээш харысалганы түс черник, органнарычының кырынче чая каар дээн оралдажыышкыны кылдыр көрүп болур. Платформаның ушку кезээнге экономика айтырыгларын тодаргай бижиирин партком секретары сүмелээн.

Топ Комитеттиң чамдык сөөлгү чылдарда хүлээп алгылаан шиитпирлерин партия организациялары хүлээп албайн турарын ол чугаалаан. Дыка хөй коммунистер СЭКП ТК-ның (апрель 1989 ч.) Пленумунун эргежок чугулазын билбейн турар. Көдээ ажыл-агый талазы-биле болган СЭКП ТК-ның (март 1989 ч.) Пленумунун кошкак деннелдиин [illegible] турар. СЭКП ТК-ның Россияның бюрозун тургузар дээн (декабрь 1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге [illegible]. Ындыг айтырыглар талазы-биле партия организациялары-биле [illegible] чугула.

Чыылганнарның шын билип алырынга болгаш [illegible] удуртукчунуң билиинге [illegible]. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чамдык кежигүннериниң тодаргай айтырыглар талазы-биле туружун билип алыры коммунистерге кончуг чугула. Экономика чорудулгалары шын болгаш бирге болуп турар, ынчалза-даа ТК-ның секретары, Политбюро кежигүнү эш Слюньков бо талазы-биле чүңү-даа чугаалавайн турар. Оон туружун бис билбес бис. Идеологияның дыка хөй айтырыгларының талазы-биле эш Медведевтиң туружун билбес бис. А билиз алыры чугула. Чамдык областарда партия организацияларының кризистиг байдалының дугайын Политбюро кежигүнүнге кандидат эш Разумовскийниң ыттавайн турары чиктиг. Улус депутаттарының Съездизинге эвээш эвес таварылгаларда уш-баш чок шугумчүлеп, партияны карартып турда, СЭКП-ның эрге-чагырганың дээди органында төлээлеп турар Политбюро кежигүннери, депутат - коммунистер ыыт чок олуруп турары коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң аддепсиниишкинин, таарзынмааның болдуруп турар. Парлалгада оларны чидии-биле шүгүмчүлеп турда, Политбюро кежигүннери чүге ыыт чок олуруп турары билдинмес. Е. К. Лигачевтуң адрезинге чеже шүгүмчүлел болду — ол бүгү түңнел чок-тур. Төп Комитет ону чок болза, бодунуң ат-алдары-биле деткиир, чок болза, үндезин чок буруудадыышкыннарның удур шавар, чок болза, организастыг түңнел кылыр. Чүге дизе, ындыг материалдар бүдүн партияже хелеге октап турар.

Челябинск областың коммунистериниң, Челябинск трактор заводунуң парторганизациязының санап турары-биле, СЭКП ТК, Политбюро ажык-чарлыг чоруктуң база демократияның үлегерин көргүспейн турар деп, партком секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның (январь 1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, оон бодап турары-биле алырга, амыдыралдан хоорук анаа-ла теория болган. Удуртукчу кадрлар үргүлчү солчуп турар. XIX партконференцияның негелделерин херек кырында кадрлар шилиир ажылга ажыглавайн турар. Ынчангаш кадрлар айтырыы төлевилелге долу болгаш тода чырыттынар ужурлуг, ындыг кезек шуут чок болуп турар.

СЭКП удуртукчу партия, чоннуң политиктиг авангардызы боор аргазы бе? Коммунистиг идеалдарның туруштарында биеэги хевээр быжыг турбушаан бе азы социал-демократияның талазынче чаңгылып бар чыдар эвес ирги бе? Рыноктуг экономиканың тургустунуп турарының социал болгаш политиктиг түңнелдерин долузу-биле баш удур утаап билип шыдаар бе? Ол үндезинге чоннуң 1917 чылдың октябрьда-ла шилип алганы социал чептиг чоруктуң ниитилели тургустунар бе, азы оон кандыг-бир өске чүве болбас ирги бе? Ол айтырыгларның артында — СЭКП-ге таварышкан бергелерниң кол чылдагааннары деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков** бодунуң чугаазын эгелээн. Оон бодалы-биле алыр болза, ол айтырыгларга харыыны партиядан дашкаар эвес, а ооң бодунуң иштинден дилээр апаар. Оларның шиитпирлээшкиниин ам-даа эртпээн бис, оон шиитпирлээшкиини бистиң мурнувуста — СЭКП-ниң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартырының оруунда.

Чаартының турар партия бодунуң эгелээшкини-биле эрткен үеде кылдынган таарымчалыг эвес чүүлдерден эң шиитпирлиг-биле болгаш ак сеткилдиг-биле чарлыр ужурлуг: күчүлеп өлүрүүшкүннерни күчүлеп өлүрүүшкүннер дээр, чудурук байларының хөреңгизин хавырып турганын — ниитилелге удур ужур-дүрүм чок чүүлдер дээр, дайзын диртген кижилер-биле демиселди — акы-дуңмаларынга удур кем-херек үүлгедиишкини деп дорту-биле адаар апаар. Ындыг чүүлдерниң мурнунга коммунистерниң салгалдарының сиген чылдар дургузунда кылып келген эки чүүлдери тодазы-биле көстүп келир ужурлуг.

Санал берикчи хөй партияларның дугайында айтырыгга доктаагаш, ол айтырыгны сайгарып көөрүнден оранчок сөөлдан халтаныысты айыткан. Херек кырында олар шагда-ла бар болгай. Мындыг байдал турда, партия бодунуң платформазында ол анаа эвес онзагай айтырыгга хамаарыштыр бодунуң туружун тодаргайы-биле айтыр ужурлуг. Маңаа дорт харыыдан коммунистер чайлап шыдавас. Коммунистер ниитилел-политиктиг өске-даа тургузуглар-биле ажылдаарының болгаш кады чурттаарының берге оруун эртер апаарлар деп, санал берген эш санап турар. Ол бүгү чүүлдер илегелдиг хоойлу-дүрүм үндезиннииг боор болгаш янзы-бүрү «псевдо» база «ультра» дээн чижектиг шимчээшкиннерниң тыптып кээрин болдурбас боору чугаажок, чүге дээрге ындыг хевирлиг шимчээшкиннер ниитизи-биле ниитилелге-даа, тус-тус хамаатыларга-даа хоралыг чүүлдерни чедирип болурлар, харын-даа шагда-ла чедирип эгелээннер.

Улусчу эрге-чагырганың органнарының чуртта тып-тып кээп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң сорулгаларын тодазы-биле илередип, кайда, шынап-ла, ёзулуг демократияның сорулгалары салдынып, а кайда дептиилге орнунга үрегдекчи, хоозурадыкчы хөделиишкиннер колдап турарын чонга ажыы-биле чугаалаар үези келген.

Социал-экономиктиг адырларга хоойлужудулгаже улуг кичээңгейни чөптүг-биле салып тура, чуртка хөй нийти харылзааларын таарыштырар ужурлуг хоойлу-дүрүм актыларып белеткээр талазы-биле ажылды аажок оожум чорудуп турарывысты санал берикчи айыткан.

Сөөлгү чылдарның дыка хөй халаптары партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин аңгылаарын оожум болгаш чөрүлдээлерлиг чорудуп турарывыс-биле дорт харылзаалыг. Бир эвес партия комитеттери девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин удуртурунуң чаңчыл болган арга-хевирлеринден чарлып эгелээн болза, Советтер болгаш оларның күүсекчи комитеттери ону хүлээп алырынга белен эвес болганнар.

Партияның политиктиг удуртукчу боор канчаар ажылдаар ужурлуун мынчага чедир ёзулуг тодарадып албаанывыстан ындыг бергелер тургустунуп кээп турар деп, чазак баштыңчызы санап турар. Районнарның, хоорайларның, областарның партия комитеттери чер-черлерде совет органнарының ажылын катаптавышаан, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлевишаан хевээр.

Эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының дыка хөй шыны, эки шиитпирлери төпке база чер-черлерге аажок берге боттаныш азы салзын кырынга чүге артып каап турарыл? Оон кол чылдагааны, Советтерде болгаш оларның күүсекчи органнарында эргежок чугула ёзулуг түрүүргек бүрүн эргелерниң чок боор турарында деп, санал берикчи санап турар. Бодунуң салдар чедирер аргаларындан чарлыр хөңнү чок партийжи органнарның буруузу ол-дур деп санап турарлар-биле чөпшээрешпес мен. Хамык-ла ужур чартык түс чылдар дургузунда хевирлеттинип, быжыгып тургустунуп келген партия-чазак удуртулгазының механизминде. Кажан чуртка национал-дар аразынга үскүлежиишкиннер, ужур-дүрүм чок ажыл соксадыышкыннары болуп турда, кажан республикалар эвилел хоойлуларын чүгле оларга таарышпас дээш күүсетпейн барып болур турда, экономиктиг, социал болгаш өске-даа айтырыглар шиитпирлеттинмес.

Чүс-чүс муң орап-чуртундан дескеннер төрээн оран-савазы чок арткаш, оларга хууда айыыл чок чорукту болгаш оларның эт-севиниң камгалалын хандырып шыдаваан дээш күрүнени буруудадып турарлар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бодунуң саналының түңнелинде чугаалаан. Аймак-сөөктер аразынга өжээннежилгени өскүткени дээш харысалга онаарының дугайында хоойлу-дүрүмнер бар-даа болза, олар ажыглаттынмайн турар. Корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел дугайында хоойлу-дүрүмнер бар, ынчалза-даа оларның дээштиг чоруу аажок баткан, чүге дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнар кандыг-даа

(Уламчызы 2-ги арында).

Соңгукчуларга чедип ужурашкылаан

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадааның № 871 девискээр соңгулда округундан депутаттың кандидады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарынга, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чедип, бодунуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Баштай ол «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң Дол-Терек сүт-бараан фермазынга барган. Коллективтиң кежигүннери инек кажаазының иштинде саалда аппараттарының чаңынга депутаттың кандидадын долгандыр туруп кан. Кооперативтиң даргазы Попов М. нгуш фермада ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын таныштырган. Кышкы ажаалда-хайгааралды, чемгерилгени экижиткен түңнелинде, инекке онааштыр сүт саалдазы 7 литрден батпайн турарын дыңнаткан. Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң программазын долчузу-биле чугаалап берген. Эрткен чылын инекке онааштыр сүт саар талазы-биле районда саанчылар чарыжынга ниити черни алган Ложка Ховалыг эки ажылы дээш Москва баар халас путёвка-биле шаңнаткан. Хоочун саанчы Севилбаа Ховалыг санал берип, кандидадын дээш чаңгыс кижи дег бадылаашкынның бээриниче эшөөрүн кыйгырган.

Оон чоруткаш, Хорум-Даг суурга барган. 1938 чылда туткан школа бажыңының эргижирээнин кандидат көрүп бүзүрээн. Культура бажыңынга ужуражылга орай дүнеге чедир үргүлчүлээн. Соңгукчулар идепкейлиг киржип, ында суггарылга системазын эде дерип, чер ажылын хөгжүдер, сүт-бараан фермазынга инек төрүдер, чаш бызаалар тургузар кажааларны, уруглар садын тудар ажылдарны чооккуу үеде планга кирерин көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Чүдүй-оол Куулар база Делег-оол Куулар саналдаан. Башкы Часыдак Куулар 10 башкы бажың чок турда, Улус өөредилге министерствозу сагыш салбайн турарын шүгүмчүлеп, чаа школаны тударын депутаттың кандидадынга чагаан.

Дагыр-Шеминиң сүт-бараан фермазынга ужуражылга база эрткен. Саанчылар айтырыгларынга билдингир, долу харыыларны алган. Чыраа-Бажы — районда хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Ында Культура бажыңынга кижи бажы кизирт чыылган. Көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы О. Д. Кара-Сал хуралды ажыткаш, бүзүреттирген кижизи Д. С. Кууларга сөс берген. Депутаттың кандидадының ажыл-ижин, допчу намдарын таныштырган. Ч.-Д. Б. Ондарның программазында малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглер киргенин улуг сонуурга-биле дыңнаан. Соңгуп алыр болза, Кызыл хоорайга малчыннарга тускай аалчылар бажыңын туттурарын, назылап кыраан, азырадыкчы чок малчыннарже онзагай көрнүрүн аазаан. Ол ышкаш чиг этти республика иштинге болбаазырадып кылыр талазы-биле чижектерни айытканы солун болган. Тон кылыр фабриканы туттуруп эгелээнин дыңнаткан. Муң тонна хире дүктү саткаш, республика 40 миллион рубльди киирип ап турар. Чооккуу үеде ындыг бүдүрүлгелерни ажыдар дээш туржурун программазында айыткан. Кызылдың эът комбинадынга эъттен консерва кылыр цехтиң тудуун дооскаш, бүдүрген продукцияны өске черлерже үндүр сөөртүрү. Ак-Довуракка шифер бүдүрүлгезин кылып, оон орулга киирип алыры база көрдүнген. Бо ажылдарны боттандырарынга улуг-хуузун киириштирер дээш туржур. Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы аразының электрия шугумнарының тудугларын дүргедедир, Ишкин — Ийме — Баян-Тала аразынга автобус аргыжылгазын боттандырары-биле Хемчикке көвүрүг туттурар планнарынга база доктааган.

Тыва дылды күрүне дылы болдурар, национал кадрларны дептидер, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередир талазы-биле оралдажырын программазында киргенин чугаалаан.

Чыргакы район төвүнден ырак. Ооң көдээ Совединиң девискээринде 202 өреге санаттынып турар. Ч.-Д. Б. Ондар аңаа баргаш, автопаркты, ортумак школаны, магазинни көрген. Кежээзинде соңгукчулар-биле ужурашкан. Элдиг-Хемниң дузалал школазы ол-ла көдээ Советке хамааржыр болгаш оон 25 километр тайга черде турар. Ынаар электри шугумун чорудар талазы-биле чагыгны база хүлээп алган.

Район төвү Чадаана хоорайга ужуражылга онзагай байдалга эрткен. Соңгулда кампаниязының эртип турар амгы үе-чадазында депутаттарга кандидаттар-биле ужуражылгаларны ажыглааш, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чоннан хоорайны хөгжүдер талазы-биле хөй санныг саналдар, дилеглер киирген. Хоорkүүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутаттың кандидады Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республиканың удуртур органнарының харысалгалыг ажылдакчыларын, чамдык министрлерни чалап алгаш, чоң мурнунга «төгерик столду» организастаарын дүтүрүшкан.

Ол хүн район төвүнүң Культура бажыңынга чоң ужааңгызындан-даа хөй чыылган. Баштай кандидат-биле ужуражылганы эрттиргеш, чоң «төгерик столду» долгандыр олуруп кан удуртукчулар министрлерге хөй айтырыгларны салып, харыыларны алган. Хуралдың киржикчилери шиитпирни хүлээп ап, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алыр талазы-биле деткимче көргүзерин депутаттың кандидадындан дилээн.

Александр ХЕРТЕК
(«Шынның» тускай корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

кызытгаар чок шүгүмчүлелдерге ажыы-би[illegible] бастырып алганнар. Ча[illegible] сөс-биле чугаалаарга, о[illegible] чүүлдер база амгы [illegible] черге[ниң] сору[illegible]ры апарган. Ынчалза-да [illegible] нүүсегчи эрге-чагырганың [illegible] бар хоойлу-дүрүмнер[illegible] ажыглап корум-чурумну тургузар дээш кандыг-даа оралдажыышкыннары каяа-даа демократияже халдаашкын, ажык-чарлыг чорукче шаап халдаашкын кылдыр көрдүнер апарган. [illegible] үеде эрге-чагырга органнарының ужур-дүрүм чок чүүлдерни болдурбас дээш чазактың шиитпирлиг хемчеглер албайн турарын чок, чөптүг-биле хүлээп албайн турар.

Байдал аажок нарын апарган, оон үнүп болурунуң аргазы чүгле бүгү эрге-чагырга органнарының [illegible] чорукта, чурттуң хамаатыларының [illegible] талазы-биле күрүнениң хоойлу-дүрүм аргаларын долузу-биле ажыглаарында-дыр [illegible] санап турар. Ниитилел [illegible] деткиир дээрзинге оратор бүзүрээдиг.

Төп Комитеттиң эге организацияларының үнүнге дыңнаар бооп эгелээни [illegible] дир деп, МКУ-нуң парткомунуң секретары И. Н. Мельников демдеглээн. Ындыг байдал мооң соңгаар [illegible] апаар ужурлуг.

Амгы үеде кайы-бир ужурге демократтың ажык-чарлыг чорууну дугайында [illegible] арай [illegible] болур ужурлуг. Чүге дээрге [illegible] демократтыг кол бодалдарын улустарның хөй [illegible] турар. Ынчалза-даа тодаргай айтырыглар ам-даа артпышаан: съездиже делегаттарны канчаар соңгуурул, партия организацияларынга эзлечеглиг соңгулдаларны кажан эрттирерил, съездиниң бодун канчаар болгаш кажан эрттирерил? Азы мындыг айтырыг: ТК кежигүннериниң, оон секретариадының болгаш Политбюрозунуң үзел-бодалдарын ДХМ-ниң телевизиниң тайылбырларындан эвес, а оларның боттарындан кажан билип ап эгелээр бис? Бис ТК-дан херек чурукатар делгелгезин эвес, бистиң-биле кады сеткили аарып, маргыжып, частырыгларны кылып турар-даа чадавас, ынчалза-даа эң нарын, принципиалдыг айтырыгларны шиитпирлээр дээш диалогтажыышкыннарны кылып турар дириг кижилерни көрүксээп турар болгай бис.

А XIX партконференцияның «Ажык-чарлыг чорук дугайында» резолюциязын ТК күүседип турар бе? Аңаа харыызын съезд бээр апаар.

Эге организацияларда дорт соңгулдаларның дугайында чүге мындыг чүткүлдүг чугаалажып турарыл деп, айтырыгны санал берген эш салган. Ындыг оруу-биле уштуруужу бодунуң коммунистерге чоок кижилер соңгуттурар. Оон аңгы база бир чылдагаан бар: партияның салым-чолун, чурттуң келир үезин тодаргайлап туруп шыдаар кижилерге бүзүрээшкин турар бис. Бүзүрел дугайында айтырыг — ол дээрге партияның амыдыралының дугайында айтырыг-дыр. Удуртукчу бүрүнүнү анализтиинден болгаш [illegible] чайлап шыдаар бис. Партияның ажыг болур чоруу чогум-на ында.

Университетке мындыг санал үнген: партийжи удуртукчу бүрүн аппараттың парторганизацияның үлезинге эвес, кандыг-бир ужут партия эге организациязының үлезинге турар ужурлуг.

Делегаттар корупуун тургузуп хевирлериниң [illegible] шагда-ла эгелээн. Янзы-бүрү каттыжыышкыннар болгаш клубтар тургустунуп турар болгаш мооң соңгаар-даа тургустунар. Маңаа боттарын өскелерден [illegible] кылдыр көөр, кандидаттарга боттарының талазында янзы-бүрү үнелелдер бээр хевирлиг чүүлдерге таваржыры күзенчиг эвес. Ындыг үнелелди коммунистер боттары соңгулдалар [illegible] бээр ужурлуг.

Университеттиң коммунистериниң удуртукчузу чугаалап турар документинин чамдык айтырыгларга [illegible] харыы бербейн турар, [illegible] арттыр уун деп шүгүмчүлээн. Платформа Россияның Коммунистиг партиязының дугайында айтырыгга база харыы бээр ужурлуг.

Платформаның төлевилелин сайгарып тура, санал берген эш эртемниң, улус өөредилгезиниң болгаш культураның ролюн партияның болгаш чазактың удуртукчу органнарының талазындан четчир өөренип көрбээнин демдеглээн.

Бодунуң саналының түңнелинде чуртта бөлүп турар бөлүглерге хамаарыштыр ТК-ның тайылбыры [illegible] болгаш ол бөлүглерниң [illegible] ужурунуң четчир үнелевейн бартылаарының дугайында дыка хөй коммунистерниң бодалдарын чугаалаан. Ындыг чугула айтырыгларның шиитпирлээшкинин соңгаарладып болбас, оларны дарый шиитпирлээр херек.

Чуртта тургустунуп келген байдал [illegible] бүредип турар. Бир эвес мындыг байдалдыг турар болза, партия, чурт канчап баарыл, экономикада болгаш политикада үй-балай чоруктарны чок болдуруп шыдаар арга-шинек партияда база чазакта бар бе? Ындыг айтырыгларны бөдүүн кижилер салып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүну, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары М. А. Князюк саналынга чугаалаан. Ооң санап турары-биле алырга, чүгле партияга болгаш удуртулгага удур туржуп турар күштерниң хөделиишкиннеринден эвес, а партия Уставының база программныг документилерниң күүсеттинмейн турарындан база национал айтырыг талазы-биле партияның платформазының боттанмайн турарындан чуртта политиктиг байдал чидиглениш турар. Партияда бөлүглежип аңгыланыксаар ажыл-чорудулга херек кырында бар. Партияны политиктиг аренадан, чурттуң удуртулгазындан ап октаар[illegible]. марксизм-ленинизмниң [illegible] турар кижилер коммунистерниң аразында бар. [illegible] туруп бээр, [illegible] чорук дээрге [illegible] плюрализми эвес, а партияның [illegible] политиктиг демисел, идея талазы-биле сандараашкын-дыр.

Партия Төп Комитеди-биле аңаа коммунистерниң чазак-биле чөп [illegible] харылзааларын [illegible]-биле Политбюрозунуң болгаш чазактың кежигүннери боттарының, Төп Комитеттиң болгаш чазактың ажыл-чорудулгазының талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге база партия эге организацияларынга отчеттарын бээр болгаш платформаның тайылбырлаашкынын чорудар деп шиитпирни бо Пленумдан хүлээп алырын ол саналдаан. А коммунистерниң киирген санал-оналдарын партияның удавас болур съездизиниң хүлээп алыр документилериниң үндезини кылдыр алыр, ук документилерге амгы үе-чадада партияның политиктиг утланыышкынының кол-кол чүүлдерин тодаргай айтыр. Бо хевирлиг тодаргай ажылдарны кылган соонда партия организацияларынга отчеттарны болгаш соңгулдаларны эрттирип болур.

Чурттуң чамдык девискээрлеринде, ылангыя Азербайджанда, бооп турар болуушкуннар эрге-чагырга дээш ажыы-биле демиселди эгелээн политиктиг күштерниң чуртта хөделип чорупту турарын барымдаалаан. Чамдык черлерде херек кырында кайы эрге-чагырга турганы берген. Бо черлерде үүлгедиишкиннер чонга, ылангыя хоорлаажыннерге болгаш бичии чаштарга аар удурдуктарны таварыштырып турар. Ынчангаш дүшкүүрлүг чоруктарны тургузуп турар кижилерни чон мурнунга ажыы-биле адаар, оларның үзел-бодалдарын сойгалап илередир болгаш национализмчи, экстремисчи бөлүктерни болгаш организацияларны тарадыр үе келген деп, ол саналдаан.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң хүлээп алган шиитпирлеринге доктаагаш, М. С. Горбачевтуң ол республиканың чону, күш-ажылчы коллективтери-биле ужурашкаңының тодаргай түңнелдерин бербээн, чүге дээрге СЭКП ол болуушкуннардан коммунистерни хамаарыл хөделир эгелээн деп демдеглээн. Бо берге байдалдарда СЭКП-ниң платформазында артып калган коммунистерге практиктиг дузаны көргүзери чугула. Оларның маргаалдар орттуунга ажыл чорудар, эде тургустунуушкунга киржир эргезин арттырар, съездиниң чылдырарынга, удуртукчу органнарын соңгуп алырынга дузалаар, материалдыг херекселдерин арттырып бээр дээн чергелиг хемчеглерни алыр херек.

Партияның чаа Уставынга партия организацияларының бот-тускайлап болгаш бот-эргелеп башкарлынар эргелерин, хостуг [illegible] солчулгазы кылып болурун быжыглап киирер херек деп демдеглээн.

Оратор оон ыңай областың мурнунда туруп турар сорулгаларга доктааган.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының кежигүну, даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев бистиң чурттуста боттанып эгелээн эде тургустунуушкунну даштыкыда кандыг янзылыг көрүп турарынга доктаагаш, партияда болгаш ниитилелде байдалдың чүге чидиглениш турарынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Бүгү нацияларның болгаш бичии улустарның [illegible] чүүлдерин ыяап-ла өөренип көөрү чугула. Ынчангаш чаа ажылдап кылдынар ниити-эвилел керээзинге нациялар, республикалар болгаш тус-тус девискээрлер аразында харылзааларның [illegible] [illegible] бо болза ам бүгү чүвени [illegible] амыдыралчы эвес болур.

Ниитилелдиң дээди эргежиктарынга чоржу бээр чүүлдерни болдурбазын магадылаан хоойлужудулгаларны ажылдап кылыры чугула апарган. Ындыг эргени Дээди Советтиң Даргазынга база [illegible]. Ынчангаш президенттиң бүрүнде күрүне башкызының албан-дужаалын тургузар дугайында саналды ол деткээш, аңаа долу эргени тывыскып бээрин саналдаан. Чүге дээрге чурттуң президентизи совет кижилерниң бүрүн-долу идегел-бүзүрелин чедип алган болгаш иштики база даштыкы амыдыралдың судалын холда тудуп орар кижи-дир.

Оратор съездиге платформага мындыг чүүлдү киирерин саналдаан: өске партиялар туруп болур деп тезисти чаа Конституцияга киирерин партия удурланмайн турар.

СЭКП ТК-ның платформазы дээрге чурттуң, ол ышкаш оон культуразының салым-хуузун шиитпирлеп болурунга идегелдиң документизи-дир. Бөгүн шупту чүвеге партияны чемелеп турары дээрге сөс биле ажыл-херектерниң дүүшпейн турары ол-дур деп, ССРЭ-ниң культура министри Н. Н. Губенко чугаалаан. Культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарынга хайыра чок хамаарылганы [illegible] бөрүү шаан турар-дыр. Чылдың-на төөгүнүң болгаш культураның 12 тураскаалы үрели турар, а таңгыдыг тураскаалдарны чаартырынга акша-хөреңгиниң хемчээли 1996 чылга [illegible]. Чонуң культуразының дазылы курттаан. Национал дылдар [illegible]. Школалардан — уран чүүл, хоорайлардан — архитектура, амыдыралдан чагай чаңчылдар үнүп чоруткан. СЭКП-тиң шиитпирлери сөзүн кырында артып турда, чон культурада чидиглер дээш партиядан негээр эргелиг деп, министр санап турар. Культура дугайында айтырыгны Ленин бүгү политиканың төвүнге салып турган деп, ол уламчылаан. Культура чогу дээрге чуртта кижини ниитиже [illegible] болдурарынга, экономиканы сегидеринге, националдар аразында айтырыгны шиитпирлээринге оруута таман-дыр.

Оерадиле, чырыдылгаын, культура айтырыгларынга хамаарыштыр платформада чөрүлдээлиг чүүлдер барын ол айыткан. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге чарыгдалдарны көвүдедирин телевизиде айыткан, Айтматовтуң, [illegible] комитеттери, шупту чогаадыкчы эвилелдер, Культура министерствозу Дээди Советтиң План-бюджет комиссиязы-биле культура айтырыгларын шиитпирлээринге чоннуң, бүдүрүлгелерниң дээш өске-даа черлерниң чыттаны акшазын, дедир эгидиишкин чокка культурага үндүрген акшаландырыышкындан үнген акша-хөреңгиден үндүргүнү тырттазын дээш демиселди чорудуп келген. Чогаадыкчы эвилелдерниң бүдүрүлгелериниң орулгазындан үндүргүнү тырттазын деп саңхээ ажылдакчыларынга угаадыры кийн ай иштинде чыгып келдиве. Түңнел чаңгыс хуу-ла хире.

Министерство, бүдүрүлге, организация, район бүрүзүнге культура бюджети турбас болза, эрге-хоойлуг [illegible] тургузуп шыдаар кандыг-бир политиктиг культура дугайында чугаалаан херээ чок деп, ол демдеглээн.

Эвилелдиг болгаш эвилелдешкен республикаларның культура дугайында хоойлуларының үндезинин ажылдап кылырының дугайында чугаа чоруп турар. Культурадан акша-хөреңги үндүрүп алыр дээн чүткүлден, национализмден, административтиг системадан культураны чүгле хоойлу камгалап шыдаар. Чүгле хоойлу бюджеттиг азы бюджеттен дашкаар акшаландырыышкынның үнер черин тодарадып болур. Бөгүн чуртта ажыл төлевириниң ортумак хемчээли 240 рубль, а культурада оон ийи катап эвээш, чиндеэлдерге, библиотекарьның, музей ажылдакчызының — 90 рубль.

Чогум-на СЭКП хоойлунуң эгелекчизи бооп болур. Ол дээрге улуг политиктиг айтырыг. Партияның удуртукчуларының чугаазындан алырга, культура политиказында чаа чүүл бар-дыр. Ону чаңгыс документ кылдыр чыытташ, боттандырар херек. Культура СЭКП-ниң политиказының [illegible] болур ужурлуг деп, министр демдеглээн.

Нагай [illegible] адырлып алыры кайы хире берге деп чүвени эде тургустунуушкуннуң чижектеринден көрүп тур бис. Маңаа хамаарыштыр алырга, «СЭКП чаңгыс эвилелдиг кежигүннерниң эки тура организациязы, оон үнген кандыг-бир политиктиг бөлүглер, хамаатылар [illegible]» деп платформазын төлевилелинде айыткан кончуг чугула. Ол чүүл [illegible] чок болдурар.

Дыка хөй кижилерниң партияны бөгүн канчаар көрүп турары магазиннерниң делгиирлериниң куруглаанындан, кем-херек үүлгедир [illegible], амыдырал деңнелиниң кудулааанындан, националдар аразында чөрүлдээлерден хамааржып турар, деп Куйбышевте «Прогресс» заводта партком секретары В. В. Кэаленков чугаалаан. Кандыг-бир шиитпирни хүлээп ап турар үеде ооң уржуктары кандыг болурул деп чүвени чүге баш бурунгаар чугаалап каап турбазыл деп, коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер айтырып турар. Ат-сураглыг эртемденнер, янзы-бүрү эртем төптери болгаш институттарла чуртта эндерик ышкажыл. Партияның шак мындыг берге, нарын байдалга таваржып келгени эде тургустунуушкуннуң эртемге үндезилеттинген концепциязының, политиктиг утланыышкынны чорударынга партияның удуртулгазының туруш чогунуң болгаш шиитпир чогунуң түңнели ышкажыл деп чүве ам билдингир-дир.

Ажылда четпестерни, частырыгларны болгаш харында сандаразылыгны партийжи ёзу-биле үнелеп көрбээн айыыт, ол дээш кым [illegible] алганыл? Бөгүн-не четпестерни олген кижилерже болгаш буянныг дыштанылгаже үдээн [illegible] турар бис? [illegible] Төп Комитет болгаш Политбюро кежигүннериниң [illegible]. Политбюро, Төп Комитеттиң чамдык кежигүннери, чамдык обкомнар секретарылары болгаш өске-даа партия ажылдакчылары [illegible] четпестерни болдуруп-даа база ам-даа болдуруп турар херээнде-ле [illegible] үлегин көөр бээр-дир. Эде тургустунуушкуннуң чылдарында хүлээп алган шиитпирлерниң [illegible] хемчег көрүнгенил?

Камгалал бүдүрүлгелериниң [illegible] агроүлетгүр [illegible] күүседир тускайлаттынган заводтарны тургузары ажыктыг болур деп-даа, ол саналдаан. Амгы үениң байдалдарында эң чугула чүүл — камгалал [illegible] ажылдап турган бедик мергежилдиг кадрларны ажылга камгалап арттырып алыры болур.

2000 чылга чедир чурттар [illegible] күүселдирин бээри кандыг болду деп чиганнышаан, бо болгаш бо хевирлиг өске-даа чиндеттер Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазын коммунистерниң таарымча чок деп көөрүнге чедирип турар. Амгы үеде партияның удуртулгазының ажыл-чорудулгазын үнелеп көөрү эргежок чугула апарган деп, санал берген оратор оон ыңай чугаалаан. Шак мындыг байдал турда, партияның иштики амыдыралын демократчылар талазы-биле канчап черле хемчег албайн баар чүвел деп чүве ажа коммунистерге билдинмейн турар. Партияның иштики демократиязын улам ыңай хөгжүдер, партия эге организацияларынга СЭКП кежигүннериниң идепкейин болгаш харыысалгазын бедидер сорулга-биле партийжи эргелеп башкарырганын хөй чадалангак [illegible] чок кылдырын. [illegible] Отчет-соңгулдалыг кампания [illegible] мурнунда удуртур органнарны соңгуур [illegible]. ТК-ның бүгү секретарыларының болгаш өске-даа [illegible] ажылдакчыларының соңгулдаларын [illegible] алыр ужурлуг. [illegible] кандидаттарның ажылдап турар организацияларының санал-чагыы [illegible] чорудар ужурлуг. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар депшидериниң болгаш соңгууруунуң чорууну эге организация бүгү бо кампанияга киржикчи турары [illegible] хандырар база ажык-чарлыг, дорт болгаш [illegible] алыр кылдыр чорудуп турар ужурлуг. [illegible] нормазындан ажып турар улуг партия эге организацияларынга делегаттарны дорт соңгуур эргени бээр болза эки.

Партия бюджединиң хамаарыжынан комитеттерниң пленумнарынга ажык-чарлыг-биле чугаалажып көөрүн болгаш бадылаарын санал берген кижи саналдаан. Райком эргелиг партия комитеттеринге бодунуң бюджедин, штадын, аппарадының структуразын, а ол ышкаш кежигүн хадыныры төлээниндеен кирип турар акша-хөреңгиниң хуваарылгазының [illegible] эде көөр эргени бээр херек.

Элээн чок XXVIII съездиниң [illegible] үе-чадазы [illegible] — [illegible] амгы байдалдарында СЭКП-ниң ролюнуң болгаш туружунуң дугайында айтырыгны [illegible] чугаалажып көргеш, Конституцияның 6-гы чүүлүнге үнелелди бээр, хөй партиялыг болурунуң, фракция болгаш оон өске-даа хөй айтырыгларның дугайында аңаа чугаалажып көөр. Съездиниң бирги үе-чадазында СЭКП Уставының болгаш Программазының төлевилелдерин хүлээп алыр болгаш оларны оон ыңай чугаалажып көөр кылдыр эге организацияларга бээр деп, Ленинградтан келген Ижорск заводунда бодунуң эжиниң саналын Куйбышевтен келген партком секретары деткээн. Политбюронуң болгаш Төп Комитеттиң составын чаартыр талазы-биле организастыг айтырыгны база аңаа көөр: бистиң идеологтуг корпузувустуң — эш Медведевтиң, экономистерниң — эш Слюньковтуң адының кырынга шүгүмчүлелди Пленумга маңаа чугаалады. Төп Комитеттен хамаарылга чок болгаш съездиге соңгуттурар Төп Контроль Комиссиязын катап тургусса чогуур деп, ол саналын түңнээн.

• • •

Февраль 6-да эрткен СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелиниң талазы-биле санал беришкини уламчылаан.

СЭКП ТК-ның кежигүну, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының [illegible] вице-президентизи Е. П. Велихов партияга бүзүрел дугайында айтырыгга доктаааган. Бо айтырыг эде тургустунуушкуннуң түңнелинде тывылган, мооң мурнунда ындыг айтырыг турбаан деп, ол чугаалаан.

Бүзүрел дугайында айтырыг дээрге ниитилелдиң болгаш партия кежигүннериниң [illegible] идепкейин түңнели-дир. Бүзүрел дээрге эң чугула политиктиг капитал-дыр. Бүзүрелдиң үндезини чүгле шынныг чорукта болур ужурлуг. Чаартынган чаа партияга ниитилел бодунуң бүзүрелин шуптузу бээр деп бодап турар мен. Эрге-чагырганың монополиязының дугайында айтырыг база-ла бүзүрел-биле холбашкан. Ындыг болганда, монополизмни боттандырып турар органнарга-даа, ниитилелге-даа багай салдарны чедирип келгенин төөгү көргүзүп [illegible]. Соңгулдалыг эрге-дужаалдарны [illegible] база чугаалажып турар. Амгы үеде партия-биле [illegible] партиядан дашкаар күштер ниитилелде бар бе, чок бе деп айтырыгны чугаалаары берге, ындыг күштерниң бары чоргучуг-ле боор. Бир эвес партия чогумчалыг хөделир болза, бодунуң салдар-хамаарылгазын болгаш [illegible] камгалап ап шыдаар деп бодаар мен.

Коммунистиг партия-биле адааннажыксаар кандыг-бир өске партияның орнунга ийи коммунистиг партия турар болза, ажырбас деп бодаар мен, олар кайызы-даа социалистиг платформалыг болур ужурлуг.

Фундаменталдыг эртемнерниң хөгжүлдезиниң айтырыгларынга доктаагаш, ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи эртемнер хөгжүлдезинге хамыктың мурнунда кагжынчыг, чарыштыг эгелерни деткиири чугула деп демдеглээн. [illegible]

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүну, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников ылангыя [illegible] дугайында айтырыгга доктаааган. Демократия, хостуг[illegible] дээрге эде тургустунуушкуннуң эң чугула негелделери, олар чокка эде тургустунуушкун боттанмас. Ынчалза-даа демократия база-ла чогуур кызыгаарларлыг, ол кызыгаар дээрге күрүне, хоойлу эрге-дир. Ындыг турбайн хоойлуну хевиже албас, эрге-чагыргаларның айтыышкыннарын күүсетпес, күрүнениң үндезин [illegible] оралдажыр чорук бар.

Чуртта президентиниң эрге-дужаалын тургузар дугайында платформада киирген идеяны шын деп санап турар мен, ол чорук күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар болгаш демократияны камгалаар.

Чурттуң экономиктиг кризистен дүрген үндүрер дээр болза, акша реформазын чорудуп [illegible] чугула. Мөңгүнеп садар бараннар өртектерин, чамдык бараннарның үүрмектеп садар өртектерин болгаш бөдүүн бараннарның өртектерин эде көөр херек. Чурттакчы чоннуң четпес хандырылгалыг, эвээш акшалыг [illegible] чогуур күрүне дотациязын тургузар херек. Хамаатыларга үндүрүг онаарының чурумун база өскертир херек, ол реформаны саадатпас болбас. Кым хөй өнчүлүг, хөй акша-шалыңныг болдур, ол хөй үндүрүг төлээр ужурлуг.

Хуу өнчүге хамаарыштыр ораторнуң чугаалааны болза, бистиң экономикавыстың хемчээли канчаар-даа аажок улуг болганда, ооң иштинге шоолуг эвес, оонак хуу өнчү чогуур ажыкты берип болур. Ынчалза-даа оонак хуу өнчүнү чөпшээрээр бе, чөпшээревес бе дээрзиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээр апаар, ону кончуг кичээнгейлиг өөренип көөр херек.

Идеологтуг албан черлериниң ажылын идепкейжидери эргежок чугула. Идеология ажылында четпестер кончуг хөй. Ында аргыжыраан схемалар, дөгейленчек чорук ам-даа бар. Партияның идеяларын болгаш политиказын массаларга болур-чогуур-биле чедирип шыдавайн турар бис.

Россия Федерациязында социал-психологтуг өскерлиишкиннер шалыш чорупп турар. Россияның (ылангыя орус улустуң) бот медерели оларның кыстырып, кыйдырганын медерер билири-биле кады өзүп, быжыгып турар. РСФСР-ниң экономика талазы-биле тускайлаң [illegible] иштинде чамдык национал[illegible]. [illegible] составында Россия Федерациязының политиктиг туружун [illegible] тургустунуп турар.

Бөгүн дыка хөй политиктиг [illegible] — «[illegible]» экстремистерден эгелээш, консерваторларга чедир «россия [illegible]» боттарының ажыктыг [illegible] бодап турарлар. [illegible] экстремисчи [illegible] Россияга база [illegible] апарган. Ынчангаш шак ол национал «[illegible]» ол күштерден ушта [illegible] чугула.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозун тургусканы чөптүг херек болган деп, оратор санаан. XXVIII съездиниң эрттириинин мурнунда Россияның партия конференциязын чыылдырар, аңаа Россия Федерациязының партия органнарының тургузуунуң дугайында айтырыгны чугаалажыр чогуур деп, оратор саналдаан.

«Нижневартовскнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары Ю. А. Ганьковский сөс алгаш, партияда дискуссия кидин-түлүк чоруп турар, аңаа коммунистер аңгы-аңгы бодалдарын илередип, партия органнарын, аппаратты чидии-биле шүгүмчүлеп турар болгаш партияда байдалды экижидерин оралдажып турар деп чугаалаан. Партияга реформаның, эде тургустунуушкуннуң дугайында чогумчалыг, үндезин шиитпирлерни ТК-ның амгы составы хүлээп алыры [illegible]-ле боор деп, дыка хөй кижилер чигзинип турар. Амгы [illegible], идеология талазы-биле бистиң [illegible] партиязы деп оон Уставында [illegible], партияның удуртур органнарының составында ажылчыннарның хуузу чүгле 11-ден бичии-ле хөй. Ындыг [illegible] дыка хөй ажылчыннарны [illegible] турар деп, ол уламчылаан. ТК-ның кежигүннери турган дыка хөй кижини назылап [illegible], боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарган дээш ТК-ның составындан [illegible] апрель Пленумун (1989 чыл) уткаан бис. Оон бээр чыл [illegible] четпээн. А амгы үеде ТК-ның составында 38 пенсионерлер бар-дыр. ТК-ның составының чартыыкдан хөйүү төп органнарже 1961—1981 чылдарда соңгуттурган, оларның 55-тен ажыг хуузу 60 хар ажкан. ТК-ны эрге-дужаал [illegible] тургузуп-дыр деп, коммунистер чугаалажып турар. Ук шүгүмчүлел чүгле ТК-га эвес, чогуур аппараттың бодунга таарымчалыг кылдыр соңгуп тургузуп алганы обкомнарга, хоорлкомнарга, окружкомнарга база хамаарыжыр. Удуртур партийжи органнарны соңгуур талазы-биле ТК-ның чаа чурумну [illegible] алган саавыры эргижипкен.

ТК-ның бюлетдинде [illegible] дугайында чугааны улус [illegible]тан дужурбес апарган, ону он-даа, солагай-даа талалдан шүгүмчүлеп турар дээрзи шагда-ла билдингир. Партияның үндезини партия эге организациязы болур деп чугаалажып турар бис. Ол хиреэнде Төп Комитеттиң составында кара-ла чаңгыс партком секретары бар. Амыдыралдан, бөдүүн партия кежигүннерин сагыш човап турар чүүлдеринден ТК-ның хоорук бооп турар чылдагааннарының бирээзи ол эвес чүве бе?

Съездиниң делегаттарын [illegible] талазы-биле дорт соңгуур дугайында чамдык партия организацияларының саналын бистиң партия эге организациязы бүрүнү-биле деткип турар. XXVIII съезд бистиң чуртка хөй партийжи системаны катап тургузарының эгезин салыр дээрзин хүлээп көрзе чогуур. Россия боду компартиялыг болур ужурлуг. Россияның күрүне-даа, партия-даа талазы-биле тускай тургузуглуг болур эргезин казып болбас.

М. С. Горбачевче көрүнгеш, ораторнуң чугаалааны болза, силер чүгле Чингине секретарь туруңарда партияда чаа идеялар төрүттүнүп, чаартылганың чаа ажылдары чоруттунуп турар деп идегеп турган бис. А ам болза харыуда дөрт эрге-дужаалдыг-дыр силер. Чамдык кижилер силерниң ындыг хөй эрге-дужаалдыг болуруңарга таарзып, оларның чаңгызын-даа орта [illegible], чаңгызынга-даа үе-шагы четпес эзин деп бодап турар байдалдыг. Ук айтырыгны чугаалажып шиитпирлээр болза эки деп бодаар мен.

Нижневартовскиниң нефтичилериниң социал болгаш экономиктиг амыдыралының чамдык айтырыгларынга [illegible], оратор «партия [illegible]» [illegible] турбайн, [illegible] шиитпир хүлээп алгаш [illegible]? ТК-ның Пленуму бе, Политбюро бе, Секретариат бе [illegible] чүгле деп чугаалаан. Ындыг болур болза, [illegible] коммунистерге эвес, [illegible] база билдингир болур ужурлуг.

Дараазында санал берген Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. И. Вялястың чугаалааны болза, [illegible] партияга-даа эде тургустунуушкун [illegible]. [illegible] амыдырал [illegible]. Партия [illegible] эвес, а ниитилелдиң бүгү политиктиг авангарды [illegible], [illegible] бүзүрелин чедип алыр дээш эде тургустунуп, чаартынарын [illegible] турар дээрзин [illegible]. Ол бүгү чүүлдер [illegible] хүннүң таварыышкынын салып турар амгы бо харылзаалыг үе-чадада чүгле онза оваарымчалыг болуруп эвес, революстуг [illegible]-биле [illegible] шиитпирлиг болурун негеп турар. Дөгейленген методтарны, казарма социализминиң эргижиреэн моделиниң чаңчыл апарган чүүлдерин ап октаар херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киирер деп турар платформаның төлевилели бөгүнгү хүннүң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүүжүп турар-дыр, ынчалза-даа делегейде болгаш чуртта чаа байдалды өөренип, барымдаалап көрген дидим чүүлдер-биле холбаштыр ук документиде эвээш эвес декларативтиг чүүлдер база бар-дыр. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, үндезин чаартылгаларже [illegible] бар. Ынчалза-даа оон-биле чергелештир [illegible] принциптерден чарлыкпаан. [illegible], ынчалза-даа бир универсалдыг, бүгүдеге таарымчалыг төлевилел тургузар дээр күзел база бар бооп турар. Чурттуң амыдыралының кол айтырыгларын үндезини-биле [illegible] шиитпирлээринге бистиң эде тургустунуушкунувустуң дидим эвес бооп турарының чылдагааны ында эвес деп бе? Ол чорук ниитилелде бүзүрел чок [illegible] байдалды болдуруп турар.

Эде тургустунуушкуннуң [illegible] айтырыы болза, бистиң федерациявысты, партиявысты чаартыры, республикаларның күрүне статузун тодаргайлаары болур ужурлуг деп, Эстонияның компартиязының ТК-зының бирги секретары [illegible]. [illegible] чорук чуртта [illegible] чоруктарны [illegible]. Ындыг [illegible] чорукта бистиң республикада база бар бооп турарын [illegible], ол чугаалаан.

[illegible] Эстония болгаш Прибалтиканың компартиялары-биле кады [illegible] дугайында айтырыгны [illegible]. Ук айтырыгны платформаның төлевилелинде [illegible]. СЭКП ТК-ның платформазы дүгүй чаа-ла «[illegible]» дедиртип турган дыка хөй чүүлдерни, оларның иштинде төрээн дылын болгаш культуразын нацияларның камгалаар эргезин хүлээп [illegible] турар-дыр, ол черге [illegible]-дыр. Ындыг чүүлдерни бис мооң мурнунда-ла [illegible] көрген болзувусса, шынныг чүүлдерге оруктуг ажыктыг берген болзувусса, национал демократтыг шимчээшкиннерни бистиң дайзыннарывыс деп санаваан болзувусса, дыка хөй дүшкүүрлүг чоруктарга болгаш халаптарга таварышпас турган ийик бис.

Экономиканы башкарарын децентрализастаары чугула. Ооң-биле холбаштыр төп биле республикаларның аразынга эргелерни болгаш хүлээлгелерни тодаргай ылгаар херек. Чижээ, ол-бо республиканың чери, ооң ажыктыг байлаа аңаа хамаарышпас болза, ону кандыг тускай республика дээр боор. Ол бүгү чүүлдер республиканың бүрүн эргелериниң болгаш тускайлаң чоруунуң магадылалдарын чедип алырынче бисти албадап турар.

Бис бот-боттарывысты билбес чыгыы улус-тур бис, бистиң аравыста харылзаалар барык чок-тур. Ындыг болганда, кандыг ындыг партийжи интеграция, партийжи бүзүрел турар боор деп, оратор түңнелинде чугаалаан. Бүзүрел чокка, боттарын хүндүлешпес болза, боттарының тодаргай байдалдарынга дүүштүр тускайлаң хөделир эрге чокка чаңгыс эп деп чүве турбас. Ынчангаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң болуруунуң дугайында шиитпир онза политиктиг ужур-дузалыг. Платформаның [illegible] турар бис. Эвилелдешкен республикаларның компартиялары СЭКП-ниң төп органнарының талазындан [illegible].

[illegible] болур ужурлуг.

[illegible] Политбюро кежигүну, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев чугаалаан. [illegible] болур.

[illegible]

Эде тургустунуушкун — [illegible]. Ындыг [illegible], Политбюро база [illegible] эде тургустунуушкуннуң бодалдарын боттандырарынга [illegible] дээр дугайында саналга каттыжар-дыр мен. Бир дугаарында, херглел рыногун дедир организастаарынга чедирген акша массазының үер-чайык дег өзүлдези-дир. Чаа ажыл-агый харылзааларынче шилчип кирериниң чорудулгазы шуут белеткеттинмээн болган. Чогуур экономиктиг башкарылгалар системалары, эрге-хоойлу механизми тургустунмаан. Ооң-биле кады бисте экономиктиг чаартылгалар эртем-техниктиг депшилге-биле таптыг харылзашпаан. Чуртта берге байдалдың чылдагааннарының аразында [illegible] база бар. Ынчалза-даа демократия ол чокта болбас.

Кандыг-даа таварылгада, [illegible] болбас. [illegible] — эң [illegible] чүве болур, ынчалза-даа ам [illegible] чылдарга бодаарга, материалдыг [illegible] ап турар. [illegible] шак мындыг болган турда, чурттуң [illegible] билдинмес [illegible].

Бистиңде чидиг айтырыглар сайгарып чугаалажырынга хөй үе үнүп турар, ынчалза-даа шиитпирлиг хөделиишкиннер четпейн турар. Чоннуң амыдыралының деңнели, ылангыя [illegible] амыдыралының деңнелин [illegible] болдурбайн чыда, ам [illegible] үеде акша реформазын, өртек болгаш үндүрүг [illegible] реформазын чорудар.

Национализмчи, [illegible], социализмге удур [illegible] эде тургустунуушкунга. Совет [illegible] амыдырал [illegible]. Социализмге. [illegible] бистиң [illegible] болур.

(Төнчүзү 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги 2-ги арыннарда).

[illegible]

Хөй-ле коммунистерниң ТК-ның платформазының төлевилелинде партияның чаңгыс эвес [illegible] дуруму [illegible] бижиир деп [illegible] кижиниң кузээр-дир мен. [illegible] айтырыглары — партияның хуралдарының [illegible] болган организация [illegible] биле быжыглаары, СЭКП-ниң хөй-ниити организациялары, [illegible] альянстарының [illegible], [illegible] биле харылзааларын [illegible] теддирери. Социалистиг удур, националистиг организацияларда киржип турар кижи СЭКП-ниң хуреезинге артып калыр [illegible] деп негелдени [illegible] санаар мен.

Партияның съездизин эрттирериниң хусаалдарын чоокшуладырының, съездиже делегаттар соңгуларын демократчы альтернативтиг [illegible] чорударының, бистиң партия эге организацияларының, партийжи комитеттеривистиң эргелерин [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] XXVIII съездиге платформаны чугаалажып [illegible] [illegible] биле Ада-чурту [illegible] [illegible] [illegible] СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **В. А. Ивашко** [illegible] [illegible] СЭКП турар бе, турбас бе, бистиң [illegible] Ада-чуртувуту [illegible] [illegible]

[illegible]

...ледиг халдаашкыннар көвүдеп орар.

Ынчалза-даа чуртта болуп турар бүгү-ле таарымчалыг эвес чүүлдерни массалыг информация органнарынче чуүм каарының кандыг-даа барымдаазы чок. Олар бис-биле кады чуртгап турар, бистиң ниитилелдиң кезээ болганда, ниитилеливисте болуп турар чүүлдерни чырыдар-ла аппарлар болгай. Идеологтуг бир демниң көөргедикчи чаңгыс аай болгаш таамчыктыг чоруктуң үези эрткен. Чаа байдалдарда парлалгага идейлиг салдар чедирериниң хой-ниитиниң бодалдарынга даянган удур-дедир чугаалажылгаларының, үзел-бодал илередиишкиннериниң ролю улгадып орар. Маңаа бистиң чөленгиннживис — партийжи парлалгавыс.

Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **С. Г. Арутюнянга** сөс берген. Эде тургузуушкунну эгелээн партияның бедиинде чер болганга консервативтиг күш кылдыр [illegible] кывыдып турары [illegible] факт боор [illegible] Оон эрткен, [illegible]

[illegible]

Ол оон ыңай бодунуң саналынга эртемге үндезилээн, практикага шенеттинген кадр политиказының эргежок чугулазын айыткан. Ындыг чүүлдер платформада чок. Специалистер белеткелиниң дугайында чугаалап тура, ол дээди школаның эде тургузулгазының үезинде ийи айтырыгже кол кичээнгейни угландырганын сагындырган. Ол дээрге компьютержидилге болгаш өөредилгениң гуманныг угланыышкыны-дыр. Ынчалзажок компьютерлер шуут-ла чедишпес, а өөредилге планнары ол-ла хевээр арткан. Дээди өөредилге черинге мурнукузу дег амгы бүдүрүлгени эртем ёзугаар организастаарын шиңгээдип ап шыдавас сен. Оларның доозукчулары бот-орулга-ча рылганың үндезиннерин чедир билбес, социал психология, бүдүрүлге социологиязының дугайында шуут курут боор турар.

Февраль 6-ның кежээги хуралынга илеткел талазы-биле санал-онал солчулгазы уламчылаан.

Бистиң календарывыс

Улуг шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн поэзияга ынак кижи бүгүдези бөгүн демдеглеп эрттирип турар. ЮНЕСКО-нуң шиитпирин ёзугаар бо 1990 чылды Пастернак чылы кылдыр чарлаан. Шүлүкчүнүң байырлалынга белеткел үезинде ооң төрүттүнген черинде чогаалчының салгалының талазы-биле тускай комиссия ажылдап турган.

Юбилей бүдүүзүнде чурулга уран чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелге ажыттынган. Шүлүкчүнүң хуузунда эдилеп чораан эт-севин, фото-чуруктарын, хол-биле бижээн чүүлдерин болгаш янзы-бүрү чылдарда үнгүлээн шүлүктер чыындыларын, сагыш-сеткил болгаш сонуургал талазы-биле шүлүкчүге чоок чурукчуларның ажылдарын, чогаалчының адазы — Л. О. Пастернактың чуруун ында делгээн.

Шүлүктүнүң төрүттүнген хүнүнде Переделкинога ооң мемориалдыг музейин ажыдарын планнаан. Ол музей литература музейиниң филиалы болур.

ЧУРУКТА: Борис Пастернак кадайы Е. В. Пастернак болгаш оглу Женя-биле. Бо чурукту 1924 чылдың сентябрьда М. С. Наппельбаум тырттырган.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Борис Пастернак 100 харлаар

Шылгарангай совет шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың (1890-1960) төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн бо чылдың февраль 10-да ооң кайгамчык талантылыының жогейикчилери бүгү делегейге демдеглээр. Урап состүң тулган мастери, еврей уктуг-даа болза, орус культураның, орус чечен чогаалдың төлээлекчизи болуп төөгүге ады арткан Б. Пастернак совет чурттуң ёзулуг патриоду, төлептиг хамаатызы чораан.

Шүлүкчү болуп бодунуң чогаадыкчы оруун эгелээш, элээн хөй лирика номнарын бижээн. «1905 чыл», «Лейтенант Шмидт» деп шүлүглеллери, «Мээң угбам — чуртталга» деп шүлүктер номну оша сурагжаан. [illegible] Петефиден болгаш [illegible] романын өске-даа чогаалчыларындан, грузин [illegible] очулгаларны [illegible] «Доктор Живаго» деп Россияга революция үезинде чурттуң болгаш кижилерниң салым-чолунуң дугайында [illegible] тиг дылдыг, философтуг уткалыг романы дээш Нобель [illegible] лауреады деп шиittирген. Таптааның үезиниң байдалы-биле ол романы ынчан Совет Эвилелинге парлаарындан [illegible] лаан болгаш, чогаалчы [illegible] ук [illegible] «[illegible]» ужурга таварышкан. «Доктор Живаго» авторунуң тараан чуруунга чүгле 1987 чылда оң баштай парлаттынган.

Борис Пастернак — онзагай али-хоочун шүлүкчү. Тыва номчукчу бодунуң дылынга ооң-биле таныш эвес. Ынчалза-даа улуг чогаалчы бистерге база чоок, төрээн болу берип, Есенин, Блок, Маяковский, Твардовский оларның аттары дег, ындыг [illegible] айаары черле чайлаш чок.

Бөгүн сураглыг шүлүкчүнүң бир [illegible] чогаалчы Николай Куулар[illegible] очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

Борис ПАСТЕРНАК.

КЫШКЫ ДҮН

Хамык черге, бүгү чүкче
Хайжок дүвү хадаан.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чаңгы үзүт, ымыраа-сээк
Чалбыышче ушкан дег.
Чоок-кавы хары чытлып,
Соңгаже ужукан.
Урал дүвү кылаң шилге
Угулзалар синилбээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайынналган дээвиирже
Хөлегелер чылып.
Салым-чолдар, холдар, буттар
Хөөңнежип сырташкан.
Шаладыва ийи идик
Уштунуп кээп дүшкен.
Узун дүне колду үзү
Чаштар дег, дамдылаан.
Будээли ак, караңгы дүн
Бүгүдени бүргээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Азыгда хат лааже үрген,
Ынакшылдың оду
Ангел ышкаш, чалгыннарын
Ыдыктай көдүрген.
Медээ-даажок дүвү хадаан
Февральда үргүлчү
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып турган.

* * *

Кым-даа келбес бажыңымда
Дыкпыш ниир. Чүгле чаңгыс
Кышкы хүн-не көжегезин
Тыртпаан соңгам ойбаанда тур.
Өлүтен, ак борбаандылар
Өрү-куду шыварангызаан.
Чүгле дээвиир, хардан өске
Чүү-даа чогул — дээвиирлер, хар...
Эниир чылгы уралым,
Аңгы бир кыш болуушкуну
Эргип келгеш, улай боол-дээр.
Ак шаң хыраа улай синибир.
Хевээр арткан буруум болуп,
Келдеретпейн шымчып [illegible].
Чоңгу безин тыптыр эвес,
Соңгам дошка кыстырыыгаар.
Хенертен-не постер хер-лип,
Дывыржыгдап хөлбеңней бээр.
Дыыжы шыпшың хемчээй басып,
Келир ей дег, кирип кээр сен.
Борбаандылар дааран пөстен
Бодараан хеп кеткен ышкаш,
Элдепейлеп кылдынавайн,
Эжиим ажып, кестүп кээр сен.

Очулдурган Николай КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Б. Пастернактың Переделкинога ажылдап турган кабинединде шагы [illegible] бодунуң шиили. Бо [illegible] чурулга урап чүүлүнүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелгеде экспонаттар болуп кирген.

И. ЗОТИННИҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

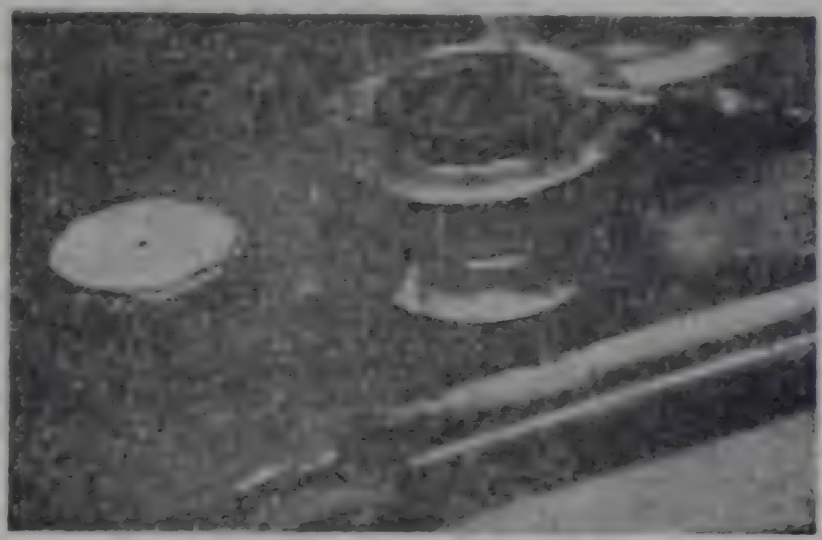

Бодалдар, саналдар

ДАЛАШПАЗА

Шивилиг аржаанының дугайында бо чылдың январь 3-те «Шын» солунга профэвилелдериниң областьчөвүлелиниң секретары Ч. С. Монгуштуң материалын хынамчалыг номчудувус. Ол кайгамчык аржааның келир үезиниң кандыг болурунга сагыш човап, автор чонуң саналын айтып турары чөп-тур. Бистээ, бистерге ол бээлак будун дорт хамааржыр, районувустуң девискээринде болганда, ооң салым-чолунуң кандыг болурунуң дугайында боттарывыстың саналдарывысты киирбейн баар аргавыс чок.

Ийе, кадыын эмнедиринбиле Чүгле Тывадан эвес, а Саян ындындан дыка хөй улус кээп, дыштанып ал турарын чылдың-на көөр болгаш билир, ол дээш чоргаарланыр улус-тур бис. Маңаа, аржаанга, чылда ортумаа-биле 4 муң хире кижи кээр, харын оон-даа хөй чадавас. Ук материалдан Шивилиг аржаанынга кандыг-кандыг аарыглардан эмнедип ап болурун билип алдывыс. Черле чоңга дыка ажыктыг тайылбыр болганы чугаажок.

Мактанмайн чугаалаарга, бистиң районнуң чогуур органнары аржаанга келген улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык эки ажылды чорудуп турар апарган. Ачы-дузаны-даа чедирип турар апарды. Шивилигте дыштаныл, эмнедип кээр кижилер ам чүгле акша-төгерикти чедип кээр болза, ажырбас деп болур.

Шивилигте курорт туттуна берзе, чонуң амгы үеде кирип турар шөргаларынга кирип эмнеңирин хорувас, харын ону немээр чыгы кылдыр, ол ышкаш «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарның путевкаларын шуптузун Тываның профсоюзтарының облчөвүлели үлээр аваар деп, Красноярск курорт чөвүлелиниң даргазы эш Каргаполовтуң аазаашкынын ол-ла «Шын» солунда бижээн чорду. Ооң ынчаар тайылбырлаары кончуг шын. Өске тайылбыр турбас-даа ужурлуг.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Шивилигте курорт тударынга далашкан херээ черле чок. Чүге дээрге экономиктиг ниити байдалывыс бо хире дөвүнчүктеп келгенде, ол аржаанга курортту ынча-мынча түннүг тудар деп төлевилеп-даа кагза, ону ындыг белен кайын тудуп шыдаар бис, ол хамаанчок. «Үш-Белдир» биле «Чедер» чадап тур бис ышкажыл. Ынчангаш амдызында Шивилигже сагыш човавайн, ам ажылдап турар үезинде алдаанывыс ол ийи курортче сагыш салза эки боор ийин.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң малчыннарывыска соңгаар курорттап, дыштаныы алыры берге. Путевка бар-даа болза, ынаштастары база бар. Колдуунда-ла дыл билир, шыдалдыг кижилер соңгаар курорттар баар болгай. А малчыннар кандыг-бир арга тыпталп кээрге, аржааннарже сыңныр.

Республика чоорту бот-башкарылга, бот-төлээ-чарылгаже кире бергенде, боду хандыртынар аргалыг апарганда, экономикавыс, ажыл-агыйывыс бир айтылажы бээрге, чүгле Совет Эвилелинге ажыглаар эвес, а харын бүгү делегейниң чонунга бараан болу бээр Шивилигте курортту тударын үе боду-ла негей бээр оң.

Михаил ИРГЕК, Конзай ЛАМАЖЫК, Ыпыы-оол САЛЧАК болгаш өскелер-даа, шупту 7 кижи ат салган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 [illegible] 10.45 «...16 хар чедир [illegible]». 11.30 «[illegible]». 12.30 — 13.00 «Үе». 15.30 «Үш кооперативниң [illegible]». Грузияның кооперативтериниң дугайында [illegible] телефильм. 15.55 Тыва АССР-ниң [illegible] концерти. 16.40 «[illegible] 5 шакта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философчу бөөгүлер. Орус философия болганы [illegible]. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей [illegible] лауреады Д. Хворостовскийниң ырлары. 19.45 «Васька». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.35 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Грачының концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. [illegible] 9.05 Англи дыл. 9.55 «[illegible]» [illegible] 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.15 «Чоруланның довунчуундә». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30 — 23.35 «Дүн ортузунда бөлек». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 Латвияның Күрт-лерадиозу. «Үс ажылдың алдын үндезини». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00. «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээнниер кирбес) 12.10, 14.10, көрүлде залынга: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00, «Кара бөрү» 10.20, «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.10, «Хон Гиль Дон» 14.00, 16.00, 20.50, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ак флюгер» 14.20, «Аас-кежиктиг болурун күзээр мен» (Югославия, 16 хар четпээннер кирбес) 16.20, «Америкага бир катап» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нокдаун» 15.00, 19.00 (узаткан), «Пиццерияны дамчыштыр» (Италия) 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дельфин алгызы» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, биеиң хар [illegible]. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 10 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29, чамдык районнарга 15—20, хүндүс 14—15, чамдык черлерге 5—10 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, хар чагбас, хат [illegible]. Дүне 24—26, хүндүс 13—15 градус соок болур.

2: Ивижилерниң кышкызы

(Эгези № 15 «Шында»).

Улуг-Даг бригадазының он ийи өрегезин бүрүткээримге, үжү — он чыл болган пенсионерлер, ийизи — беш чыл ажылдаан, өскелер — чаа барган болду. Хоочуннар «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилеринде база эвээш. Бис ону «Аныяктар көвүдээн эки-дир» дижип турар бис. Ол аныяктарның солчуру хөй, ооң уламындан ивиге үр ажылдаар кижи ховар. Ооң кол чылдагааны — ёзулуг тайга тожулары эвээжээн, чаа барган улус тайга амыдыралынга ижигип шыдавайн турар. Ивижилерниң кадайлары болгаш ажы-төлү оргулайында суурга турар болганда, өг-бүлелерниң кожугуннеринге ийи аңгы чурттаарының бергези кымга-даа билдингир. Оларның хөй кезииниң уруглары-ның саны ийи-бирден эрттинген. А Доорангга бир кадай [illegible] уруун чугаалааш, [illegible] тайгага иви кадарып турда, уруум өске кижи-биле өгленип алды ышкажыл» — деп хомудап орду. А ээң аъш-чем чедишпезин, [illegible] соокту бергезинин [illegible] — хөй чүве-дир [illegible] оон артык бергелер бар [illegible].

«Шаг-шаандан кылып келген ажылының эвээжээни, чурттуң өске булуңнарындан хөй акша сүрүп келген улустуң чалгыы тус черниң чурттакчыларын чаңчылчаан ажылындан кызып үндүрүпкен. Ооң түңнелинде балык ажылы шиитпиттинген кижилерниң херээ апарган. А чурттакчыларның аңныыр тывыжынга кирижилгези халаптыг-биле кызырылган». ССРЭ-ниң улус депутады Е. А. Гаерниң бо чугаазы тожуларга дорт хамааржыр. Олар чүгле чаңчылчаан ажылын оскунган эвес, өске ажылдар база тыппастаан. Аңаа барган кижи [illegible] болгаш агаар [illegible] эскерип келгей бээр. Район төвүнде [illegible] болгаш от [illegible] чижектиг черлерге, [illegible] үндезин чурттакчылары кестүр. Тус [illegible] ажылга колдээр хүлээп алыр дугайында айтырыг көдүрүп, [illegible] чугаалажып турган [illegible] албан болдурулге черлерниң [illegible] ону херек [illegible] турар. [illegible] «Азас» заповедниктиң 44 ажылдакчызы [illegible] 4-ү тыва, олар [illegible] турар. Ийизи чаа [illegible] — чолаачы, бирээзи — арга даамалы.

Суурларда эртем-билиглиг тус черниң чурттакчылары бар-даа болза, оларны чүгээр ажылга хүлээп алыры дыка кызыы. Бо амыдыралчы айтырыгны хуралдарга тускай (шиитпирлер-даа, даңзы-даа бар) чугаалажып турда безин ындыг. Социал деңэвес чорукту болдурбазының талазы-биле СЭКП-ниң платформазының чүүлдүг айтышкыны мында хүлээп алдынмайн турар. Амыдыралдың өске-даа талаларында база ындыг. Бисте «Кызыл дептерде» кирген ак болгаш хүрең адыгларны, өске-даа ховар аңнарны болгаш куштарны камгалаар дээштиг шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа тус черниң чурттакчыларының амыдыраар эргезин камгалаар хоойлу чок дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң индиринден эвенк депутат М. И. Монгонуң чугаалааны черле чөп. Бо чугаа чүгле тожуларга эвес, бистиң республиканың алыс чурттакчыларының шуптузунга хамааржыр.

Ыракты Чөөн чүкке кандыг-даа интервенциядан дора интервенция ынаар хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның «Бис бойдустан хайыра манап шыдавас бис, ону оон алыры — бистиң сорулгавыс» деп кыйгырыгның адаа-биле шургуп киргени деп чугаа база улус депутаттарының Съездизиниң индиринден дыңналган. А тожулар ындыг байдалды боттары көрүп, «аалчыларның» бойдуска-даа, кижиге-даа камхайыра чогунга ырмазы сынып, соңгу далайларны долдуруп турар улуг хемниң бажын камгалаар дээш кышкызын төп тур. Шынап-ла, ол черниң хамык байлаа кайыл? Ол байлактан кирген орулга кайыл? Аңдан-даа, алдынлан-даа алыш оюу хире чүве ховар. Салдап бадырган ыяштан-даа, сайлап чоруткан тооруктан-даа тус черниң чонунга «хап-сава дуву» барык чок. Эрткен чылын, райстаттың демдеглелинден алырга, район-га 6 тонна аң эъди болгаш 5,8 тонна чаа балык сайгарлытынган. Ону кижи бүрүзүнге үлээр болза, амдам безин четпес. Чүс-чүс тонна чемден чурттакчыларга «хайырлааны» ол-ла-дыр. Ооң орнунга район Кызылдан хек балык самолёт-биле дажыглаар ужурга таваржып турар.

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨҢНЕРИ

Ыяш белеткели, аңныыр-тывыш, черле үлетпүрде тус черниң чиңгине чурттакчылары база ховар. Оларны ол ажылдарга киирериниң орнунга, тус-тус кижилерни чурттуң кайы-даа булуңундан самолёт, вертолёт-биле дажыглап, кандыг-даа чарыгдал шеглевейн турар. Ооң уламындан чижээлээрге, «Май 1» совхозтуң 263 ажылчынының бирээзи-ле айда эрткен чылын 130 рубль ажылдап алган. Оозуң безин ай-айы биле ап чадап турар. А үлетпүрүң 181 ажылчынының бирээзи-ле 294 рубль алган. А чалаттырып кээп турар аалчылар чежени ажылдап ап турарыл? Диксондан келген В. И. Тузиков бир сезонда 922 рубльдиң өлүүн дужааган. Ынчалзажок тожунуң аңчылары 40-50 киш кежи дужаап турда, Василий Изотович чүгле ийиниң дужааган — күрүне өртээ эвээш дээрзин ол эки билир. 1987 чылда ооң хоруглут үеде аңнааш, туттурганы база бар. А дараазында чылын база-ла аңныыр сезону эвес үеде, эжи Б. Ф. Матвеев-биле вертолёт-биле октадып алгаш, хөй капка салып алган турда база туткан. Ооң дараазында чылдың эгезинде В. Тузиков тайгада олчаан болган. Боозун чаңгыс эвес катап хавырткан, штрафтаткан, ынчалза-даа ооң боозун эгидип берип, камгалап турар кижилер бар. Ындыг Тузиковтар хөй. Тожу улузунуң чугаазындан алырга, өскээртен келген кижи хол куруг черле чанмас.

Ол арразында тайганың ёзулуг чурттакчылары төрүмелинден чанчыкчаа ажылындан хоорлуп, амыдыралынга чедимнестеп эгелээн. Ызыгуурундан ивижи Дамчыл Тока безин «Боомонгу чогундан ивилерим бөрүге чидиртип, муң-муң түңнүг өреге дүштүм. Бо тайгага оңу чүнүң-биле төлээр мен?» — деп орду. Шынап-ла, өске черниң кижи ам мал-даа өстүрүп, тараа-даа тарып, чүнү-даа кылып тургаш, өрезинден адырлып алыр, а мында өге төлээр турумче [illegible] чиптер хлеб кижилер суг көстүр эвес. Мээп кармынымга чыпшына берген чораан чаңгыс мыйчырык конфетаны дөрт-беш ивижи-ниң камныг үлежип, салааларының баштарын чылгап турганы ам-даа караамда олчаан. Ооң кадында оларның амыдыраар девискээрин кызырып, аргыжар оруун кызыгаарлап каапкан. Бичии-ле эпчок болур болзуңза, «аалчыларның» ыттарынга чаза октуруп, оларның боозунуң бажынга барып магатчок сен. Ындыг байдалга таваржып турган улус ында хөй.

Эрткен чылын тайганың чамдык девискээрлерин тус черниң чурттакчыларының аңнаарынга, каттаарынга болгаш тооруктаарынга чөпшээрээн. [illegible] чугаалаары безин [illegible] бодунуң-на өг-өргээзинге амыдырап-чурттаар эргезин хоорааның катап келдередир дээрге аан. Ынчалза-даа ол эргезин тожулар баштайгы чылда ажыглап [illegible] даваанаар — белеткел чок, ок-чемзек, боо тывылбаа. Бо чылын оларның база улуг идегели чок — аңныыр-тывыш черлериниң ажылдакчылары чаңгыга берген аңнаштыг черлерин каар туралы чок, домей [illegible] чарыжалажып чедип [illegible]. Өскээртен кээр, вертолёт-биле октадыр кижилер та чеже болур чүве. Ырмазы сынган бо чоңну бузуредири белен эвес. Ча, [illegible] оларның балык [illegible] аргазы база бергедээн: хамык хөлдер Кызылдың балык [illegible] киирген, а ол Тожудан балыкчылар-даа албас, ол черниң чонун хөлдерже-даа [illegible]. Районда балыкчылар [illegible] чүгле дадывыр төлээр, оларга тускайлаттынган [illegible] Хөл болгаш [illegible] оларының кестүр эргезин чок.

[illegible] «Азас» заповедниктиң [illegible] Тоора-Хемде [illegible] Тываның [illegible].

чорутту» дижип, эмнедеп шиитчиткен. Демгэ улустуң ам кайдаазы билдинмес, азы тайгалап алгаш чаныкан бе? Одессада чурттап турар Сергуннуң (мурнунда Тожута аңныыр-тывыш ажыл-агый кооперациязын даргалап турган) ийи оглу-биле олча хайып келгенин Кол Арбын-оол болгаш өске-даа кижилер көрген. Черле оон-моон хайдының кээр улустуң көвүдээни, оларның деткимчезиниң күштүүн тожулар кайгап турар. Вертолётка октадып алгаш, суг-биле-даа чанып турарлары бар. Сал даггаан, мыйыс чүктээн, кат чыгган, боо туткан кижилер бо черни, бо улусту амыратпастаан. Тываның иштинден безин маңаа кээп турар улус хөй. Вертолёт, мотохеме, машина болгаш боомонгунуң дааш-шимээни, чыт-бузу, черле кижилерниң көскүлени аң-меңге болгаш балык-байлаңга эки чүве көргүспейн турар. Ынча хөй орт, чиикээлээрге, кижи кирери хоруглуг болгаш үргүлчү кадарып турар заповедник иштинге боду хып турбас-ла болгай. Байдал мындыг турда, тус черниң чонунга ындыг тоянчылар тудар документ болгаш эрге бербээн, чоңну ынаар хаара тудар ажыл сула, харын, оларның боттарынга карактыр сагыш бар. А херек [illegible] оларның караа тоор [illegible] хырынга чиңгир [illegible] аттыр олча сүрбес болдур ийин. Харын, байланы камгалаар, Тайганың тайгазындан хондур-дүндүр чоруп келгеш, тоянчыларның аңнап, балыктап турганын безин суурга дыңнадып кээр. Ынчалза-даа оларның «Барып тудуп көрүнер. Өршээп көрүңер!» дээн кыйгызын район [illegible] болгаш [illegible] камгалаар органнары [illegible] чылдагаан [illegible] тава[illegible] хөй.

Тожунуң черин аңныыр-тывыш ажыл-агый кооперациязы «Сыстыг-Хем» курортунуң [illegible]. Кызылдың [illegible] «Улуг-Хем» [illegible] чер, [illegible] өске-даа [illegible] бүдүрер [illegible] чер кылып [illegible].

А тус черниң үндезин чурттакчыларын ынчаар кыдыг тудуп-тургаш, [illegible]? Ол улусту чүге [illegible] черлерге ажылдатпайн, аңнатпайн, балыктатпайн, ыяш белеткетпейн турарыл? Үлетпүр улузунуң шалыны үш чүс чедип турда, совхозтар ажылчыннарының чүге чүгле бир чүс ажыг болуп турарыл? Эки бажыңнар, эки хандырылга, ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдал кымдал? Эрткен чылын районнуң бир чурттакчызынга онааштыр ачы-дуза чедирилгези 21 рубль болган дээрдир, ооң совхозтарының бодунуң ажылчыннарынга, ылаңгыя малчыннарга болгаш ивижилерге деңзигүүрү чүү хирел? «Кадык камгалал», «Чуртталга бажыңы-2000» программалар бо улуска хамаарыштыр канчаар боттанып турарыл? Эълчеглиг шөлээ алыры, эмнедири уруг-дарыга болгаш дөргүл-төрелге чедери тайга улузунга дыка берге. Тайга чонунуң амыдыралын шинчилээр студентилер экспедициязын организастаар үе келген.

Тайгага ыяш сөөрткен машиналарга таварыштывыс. «Совхозтуң ыяжын арттырбастады. Чаңгыс ыяшты алырда, ониу ужурар улус бо. Ону орукче үндүрерде, муң-муң шетти кыра бастырып каантар, озалдалып калган чыдар. Арга турган черлер ховулар болу берген» — деп, кады чораан оорум хараадап чорду. Алырындан үрегдээри хөй, акша-төгерик база бербес, хүн санында совхоз девискээринче, бо улустуң коданынче улам ханылап турарга, хараадачыг болгаш хомудачыг болбас арга чок. «Тожудан ыяш белеткээр планның деңкезики кызырар херек» — оларның күзели бо. Эрткен чылын сугнуң сыгап, чүък болгаш улус сөөртүр судноларының моондакталып турганы, агаар арыглаар арга-ыяштың көзүлдүр эвээжеп, черниң болгаш сугнуң бонталып келгени, шынап-ла, кымныдаа кышкыртыптар хире апарган.

Кандыг-даа эртине, чежедаа алдын бар болза, суг бажын черле чазарлап, боктадырып болбас. Чонни мындыг чаагай чанчылын Тожуда келген организациялар үреп турар. Кызыл-Даштының геология партиязының ыяш дилер веги ел пөштерин ужуруп. Ойнаанын алдын казар артели хөй ыяш чок кылган. Алдынның алдын тывар артели хемниң суун өске уп кылган, ынаар чаныш. Хараал алдын турганы улуг орук кылып, байдуска хераны болгаш [illegible] чедирип келген. Ол [illegible] тергатган ашшаынлаа төлевэээ. эде кылдырткан ажылын-даа эгелевээн. Сугнуң күштүг хирлеңгениниң болгаш бокталганының дугайында дуурэнчиг телеграммалар республиканың Улусчу контроль комитединде-даа, Министрлер Чөвүлелинде-даа бар. Чүгле Алгыякта безин казар, үзер болгаш чүдүрер чээрби хире күчүлүг тракторлар дүн-хүн барымдаалавайн ажылдап турар. Кывар-чаар материалдар доскаарлары каш кезек черде оваалаңган, оон-даа, тракторлардан-даа суг үстелип турар. Сугга ажылдаарга, кывар болгаш чаар материалдар дамдылавас техниканы тывары берге. Ындыг байдал сал даар черлерден-не көстү бээр.

— Амыдыралга таарымчалыг чер хоорай деп санап турар бис. Ойнааның чүс кижи кире бээр столовазын, иштинде эштир хөөлбектиг чунар-бажыңын, чымчак пөштеп чараштап кылган эт-херекселин, тускай үлегер-биле туткан бажыңнарын магадаар-дыр мен — деп, бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Д. Х. Мыддык чугаалап орду. — Ында ажылчыннар он беш хонгаш-ла солчуп турар, ынчалза-даа оларның хөй кезии чанмас, каттап азы тооруктап, тайгалап артып каар. А ажылдаанда чамдык хүннерде бир муң рубль чедир ажылдап аптар улус болду.

Девискээр чаңгыс районнуу, а каш хонуктап кээп турар аалчылар-биле тус черниң чиңгине чурттакчыларының аразында ылгал чүү хире-дир? Тожуларның, ылаңгыя тайга улузунуң аңаа шынзыгары берге. Ынча хөй артиенин, ынча хөй байлактың, ынча хөй кежиктиң аразынга чурттап келгеш, ол бүгүнүң ээзи болуп шыдавас деп чүвениң кончууң. А келген улус черлер аттарын безин айтырып албайн, боттарының туразыбиле адап, документилерде бижиглап апкан, чижээлээрге. Азаста мыс Красный камень, озеро Мысовидных... Ол черниң чурттакчыларындан ооң каш кижиниң ажыл-га хүлээп ап, азы ында шаг-төөгүден салгал дамчып чурттап келген чон-биле харылзаалыг турган бол[illegible] чонунуң хомудалы-даа чок турар. Тожунуң байдалы-даа чүгээр турар ийик. А ол байдал бойдусче хамааржыр дараазында чугаа оон дугайында болур дээрзин билдине бергени боор.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-[illegible]; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ эко-номика амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-10; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ [illegible] — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үнүдүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар [illegible] — 2-32-76; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54[illegible]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № [illegible] ТС — [illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 9 пятница № 33 (14233)

1925 чылдан үндүрүлдетинген. Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың февраль 7-де СЭКП ТК-ның Пленумунга партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин болгаш ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

Пленумга санал бергеннер: Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. М. Масалиев, ВЦСПС-тиң секретары Г. С. Баштанюк, улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Т. Сайкин, «Туркменгазпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының өрүмнекчи мастери А. Б. Шалыев, Конституция хайгааралының комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Урал салбырының философия болгаш эрге-хоойлу институдунуң директору С. С. Алексеев.

Пленумга тургускан редакция комиссиязының мурнундан Г. П. Разумовский сөс ап чүве чугаалаан.

Пленум редакция комиссиязының саналдарын бүгү талалыг чугаалажып көргенинин соонда киирген сүмелерни болгаш чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалааш, чедир ажылдап кылган партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чүүлдүг деп көрген (парлалгага парлап үндүрер) болгаш бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Литваның Компартиязының XX съездиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажырын Пленумга уламчылаан.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга саналдааннар: Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А.-М. К. Бразаускас, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зының секретары М. М. Бурокявичус, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары В. А. Купцов, Латвияның Компартиязының Рига хооркомунуң бирги секретары А. П. Клауцен, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зының секретары В. Н. Швед, Пермь хоорайда «Ф. Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының эдикчизи Н. М. Ершова, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары Ю.-В. Ю. Палецкис, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зының секретары В.-Ю. Ю. Кардамавичюс, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев.

Пленум бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ону парлалгага парлаар.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачев түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин Пленум киржикчилериниң чугаалажып көргенин база киирген саналдарын барымдаалааш, чүүлдүг деп санаар.

2. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның ортузунга калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин парлалгага үндүрер.

Литваның Компартиязының XX съездиниң шиитпирлериниң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың февраль 7-де доктаалы

1. СЭКП ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездиниң хүлээп алган шиитпирлерин Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан ооң органзас-политиктиг үнүп чорутканы кылдыр санап тур.

Партияның чаңгыс эвин үреп база совет федерациязы, ниитилелди бүрүнү-биле чаартыр чорудулгаларга улуг хораны чедирип турар болганда Пленум ындыг хөделиишкиннерни буруу шаап тур.

2. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зын тургузуп алган, интернационализмниң принциптеринге бердинген чоруун камгалап арттырган болгаш бистиң хөй националдыг эвилеливистиң бүгү улустарын каттыштырып турар СЭКП-ниң демократчыдыш база чаартып турар байдалдарда революсчу чаартылгаларны боттандырары дээш туржуп турар литва коммунистерни Пленум деткип тур.

ЛКП-ниң (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зының практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзерин болгаш аңаа чогуур материалдыг болгаш саң-хөө байдалдарын тургузарын Пленум СЭКП ТК-ның Политбюрозунга дагзып тур.

3. Литваның Компартиязының XX съездиниң шиитпирлериниң СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга хамаарышкан чүүлдерин СЭКП-ниң XXVIII съездинге чедир тур соксадырынче, ол үндезинге СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Компартиязы-биле чергелештир СЭКП-ниң XXVIII съездинге делегаттарны соңгуп алырынче Литваның бот-тускайлаң Компартиязында кирген литва эштерни Пленум база катап кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның съездиге үткүштүр ажылдап кылган платформазының төлевилелин чугаалажып көөрүнге киржиринче, литва улустуң, бистиң хөй националдыг бүгү күрүневистиң, революсчу эде тургустунуушкунун салым-чолу дээш боттарының төөгүлүг харысалгазын медереп билиринче Литваның коммунистерин Пленум кыйгырып тур.

СЭКП ТК-ның Пленумунга санал-оналдар

(Уланчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформа төлевилелинде каттыжыышкынының коммунистериниң киирген санал-оналдары кирип турарынга таарзынганын «В. И. Ленин аттыг Челябинскиниң трактор заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **В. М. Платонов** чугаалаан.

Төлевилел партияда, ниитилелде чыылган шупту айтырыгларны чедир чырытпайн турар. Чүгле коммунистерниң эвес, партия кежигүнү эвестерниң идегелин ол шынзытпайн турар.

Бо четпести чүгле дискуссия, калбак альтернативтиг үндезинге чамдык айтырыглар талазы-биле коммунист бүрүзү-биле чугаа, азы партияның XXVIII съездинге чедир партияга референдум дамчыштыр долдуруп болур деп, оратор санап турар. Партияның чаа Уставының төлевилелин чугаалажырда, ындыг туруштү ажыглап болур.

Өске хөй-ниити организацияларындан демократчы[illegible] айтырыгларының та[illegible] партия. Төп Комитет чыдып каап турар. Ынчангаш платформа төле[illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединге партияның төлээ[illegible] ол ышкаш [illegible] ажылдап турар коммунистерниң ажыл-чорудулгазының программазы болур чугула хемчеглерни киирер болза эки.

[illegible] тургустунуушкунун болгаш экономикада демократчыдылга чорудулгаларының дугайында чугаалап тура, [illegible] хөй бергелери [illegible] чорупкан, [illegible] чамдыкта болуп турарын ол айыткан. [illegible] чамдык адырларда ёзулуг [illegible] тургускан. Автотракторнуң эртем институдунуң Челябинск салбырында, [illegible] айда [illegible] 12 муң рубль чедип турар. Ындыг эге тургустунуушкун ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының удурланыышкынын база [illegible] болдуруп турар. Н. И. Рыжков чыл бурунгаар чазак хуралынга ол айтырыгны база көдүрүп турду. Ынчалза-даа байдалды эдеринге бүдүн чыл херек болган.

Девискээр бот-орулга-чарылгазынга таарзынмайн турарын ол илереткен. Ораторнуң бодалы: бот-орулга-чарылганың амгы хоойлу-жудулга төлевилелинде кирип турар хевири — ол кошкаашкынче болгаш кызыы чорукче дорт орук, а төптүң аъш-чем продуктулары-биле, чоннуң хереглел барааннары-биле девискээрлер боттары хандыртынар дээн төптүң негелделерин төптүң частырыы дээш харысалганы түс черниң органнарынче кырынче чая каар дээн оралдажыышкыны кылдыр көрүп болур. Платформаның үшкү кезээнге экономика айтырыгларын тодаргай бижиирин партком секретары сүмелээн.

Төп Комитеттиң чамдык сөөлгү чылдарда хүлээп алгылаан шиитпирлерин партия организациялары хүлээп албайн турарын ол чугаалаан. Дыка хөй коммунистер СЭКП ТК-ның (апрель 1989 ч.) Пленумунуң эргежок чугулазын билбейн турар. Кедээ ажыл-агый талазы-биле болган СЭКП ТК-ның (март 1989 ч.) Пленуму кошкак дециелдиин демдеглеп турар. СЭКП ТК-ның Россияның бюрозун тургузар дээн (декабрь 1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге удурланыышкыннар бар. Ындыг айтырыглар талазы-биле партия организациялары-биле сүмележири чугула.

Чылдагааннарны шын билип алырынга болгаш [illegible] удуртукчунуң билдилинге [illegible], СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чамдык кежигүннериниң тодаргай айтырыглар талазы-биле туружун билип алыры коммунистерге кончуг чугула. Экономика чорудулгазы [illegible] болгаш берге болуп турар, ынчалза-даа ТК-ның секретары, Политбюро кежигүнү эш Слюньков бо талазы-биле чүнү-даа чугаалавайн турар. Ооң туружун бис билбес бис. Идеологияның дыка хөй айтырыгларының талазы-биле эш Медведевтиң туружун билбес бис. А билип алыры чугула. Чамдык областарда партия организацияларының кризистиг байдалының дугайын Политбюро кежигүнүнге кандидат эш Разумовскийниң ыттавайн турары чиктиг. Улус депутаттарының Съездинге эвээш эвес таварылгаларда уш-баш чок шүгүмчүлеп, партияны карартып турда, СЭКП-ниң эрге-чагырганың дээди органында төлээлеп турар Политбюро кежигүннери, депутат - коммунистер ыыт чок олуруп турары коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң элдепсинишкинин, таарзынмаанын болдуруп турар. Парлалгада оларны чидин-биле шүгүмчүлеп турда, Политбюро кежигүннери чүге ыыт чок олуруп турары билдинмес. Е. К. Лигачевтуң адресинге чеже шүгүмчүлел болду — ол бүгү түңнел чок-тур. Төп Комитет ону чок болза, бодунуң ат-алдары-биле деткиир, чок болза, үндезин чок буруудадыышкыннарны удур шавар, чок болза, организастыг түңнел кылыр. Чүге дизе, ындыг материалдар бүдүн партияже хөлеге октап турар.

Челябинск областың коммунистериниң, Челябинск трактор заводунуң парторганизациязының санап турары-биле, СЭКП ТК, Политбюро ажык-чарлыг чоруктуң база демократияның үлегерин көргүспейн турар деп, партком секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның (январь 1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин, ооң бодап турары-биле алырга, амыдыралдан хоорук анаа-ла теория болган. Удуртукчу кадрлар үргүлчү солчуп турар. XIX партконференцияның негелделерин херек кырында кадрлар шилиир ажылга ажыглавайн турар. Ынчангаш кадрлар айтырыы төлевилелге долу болгаш тода чырыттынар ужурлуг, ындыг херек шуут чок болуп турар.

СЭКП удуртукчу партия, чоннуң политиктиг авангарды боор артканы бе? Коммунистиг идеалдарның туруштарында биеэги хевээр быжыг турбушаан бе азы социал-демократияның талазынче чайгылыш бар чыдар эвес ирги бе? Рыноктуг экономиканың тургустунуп турарының социал болгаш политиктиг түңнелдерин долузу-биле баш удур угаап билип шыдаар бе? Ол үндезинге чоннуң 1917 чылдың октябрьда-ла шилип алганы социал чөптүг чоруктуң ниитилелин тургустунар бе, азы оон кандыг-бир өске чүве болбас ирги бе? Ол айтырыгларның артында — СЭКП-ге таварышкан бергелерниң кол чылдагааннары деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков** бодунуң чугаазын эгелээн. Ооң бодалы-биле алыр болза, ол айтырыгларга харыыны партиядан дашкаар эвес, а ооң бодунуң иштинден дилээр апаар. Оларның шиитпирлээшкинин ам-даа эртпээн бис, ооң шиитпирлээшкинин бистиң мурнувуста — СЭКП-ниң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартырының оруунда.

Чаартынып турар партия бодунуң эгелээшкини-биле эрткен үеде кылдынган таарымчалыг эвес чүүлдерден эң шиитпирлиг-биле болгаш ак сеткилдиг-биле чарлыр ужурлуг: күчүлеп өлүрүүшкүннерни күчүлеп өлүрүүшкүннер дээр, чудурук байларның хөреңгизин хавырып турганын — ниитилелге удур ужур-дүрүм чок чүүлдер дээр, дайзын диртген кижилер-биле демиселди — акы-дуңмаларынга удур кем-херек үүлгедиишкини деп дорту-биле адаар апаар. Ындыг чүүлдерниң мурнунга коммунистерниң салгалдарының онон чылдар дургузунда кылып келген эки чүүлдери тодазы-биле көстүп келир ужурлуг.

Санал берикчи хөй партияларның дугайында айтырыгга доктаагаш, ол айтырыгны сайгарып көөрүндэн оранчок озалдап калганывысты айыткан. Херек кырында олар шагда-ла бар болгай. Мындыг байдал турда, партия бодунуң платформазынга ол анаа эвес онзагай айтырыгга хамаарыштыр бодунуң туружун тодаргайы-биле айтыр ужурлуг. Маңаа дорт харыдан коммунистер чайлап шыдавас. Коммунистер ниитилел-политиктиг өске-даа тургузуглар-биле ажылдаарының болгаш кады чурттаарының берге оруун эртер апаарлар деп, санал берген эш санап турар. Ол бүгү чүүлдер идегелдиг хоойлу-дүрүм үндезинниг боор болгаш янзы-бүрү «псевдо» база «ультра» дээн чижектиг шимчээшкиннерниң тыптып кээрин болдурбас боору чугаажок, чүге дээрге ындыг хевирлиг шимчээшкиннер ниитизи-биле ниитилелге-даа, түс-түс хамаатыларга-даа хоралыг чүүлдерни чедирип болурлар, харын-даа шагда-ла чедирип эгелээннер.

Улусчу эрге-чагырганың органнарының чуртта тыптып кээп турар ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң сорулгаларын тодазы-биле илередип, кайда, шынап-ла, ёзулуг демократияның сорулгалары салдынып, а кайда дедшилге орнунга үрегдекчи, хоозурадыкчы хөделишкиннер колдап турарын чонга ажыы-биле чугаалаар үези келген.

Социал-экономиктиг адырларга хоойлужудулгаже улуг кичээнгейни чөптүг-биле салып тура, чуртка хөй-ниити харылзааларын таарыштырар ужурлуг хоойлу-дүрүм актыларын белеткээр талазы-биле ажылды аажок оожум чорудуп турарывысты санал берикчи айыткан.

Сөөлгү чылдарның дыка хөй халаптары партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин аңгылаарын оожум болгаш чөрүлдээлерлиг чорудуп турарывыс-биле дорт харылзаалыг. Бир эвес партия комитеттери девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин удуртурунуң чаңчыл болган арга-хевирлеринден чарлып [illegible] болза, Советтер болгаш оларның күүсекчи комитеттери ону хүлээп алырынга белен эвес болганнар.

Партияның политиктиг удуртукчу боор канчаар ажылдаар ужурлуун мынчага чедир ёзулуг тодарадып албаанывыстан ындыг бергелер тургустунуп кээп турар деп, чазак баштыңчызы санап турар. Районнарның, хоорайларның, областарның партия комитеттери чер-черлерде совет органнарының ажылын катаптавышаан, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлевишаан хевээр.

Эрге-чагырганың хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының дыка хөй шыы, эки шиитпирлери төпке база чер-черлерге аажок берге боттаныш азы саазын кырынга чүге артып каап турарыл? Ооң кол чылдагааны, Советтерде болгаш оларның күүсекчи органнарында эргежок чугула ёзулуг түрүүргек бүрүн эргелерниң чок боор турарында деп, санал берикчи санап турар. Бодунуң салдар чедирер аргаларындан чарлыр хөңнү чок партийжи органнарның буруузу ол-дур деп санап турарлар-биле чөпшээрешпес мен. Хамык-ла ужур чартык түс чылдар дургузунда хевирлеттинип, быжыгып тургустунуп келген партия-чазак удуртулгазының механизминде. Кажан чуртка националдар аразынга үскүлежиишкиннер, ужур-дүрүм чок ажыл соксадыышкыннары болуп турда, кажан республикалар эвилел хоойлуларын чүгле оларга таарыштас дээш күүсетпейн барып болур турда, экономиктиг, социал болгаш өске-даа айтырыглар шиитпирлеттинмес.

Чүс-чүс муң оран-чуртундан дескеннер төрээн оран-савазы чок арткаш, оларга хууда айыыл чок чорукту болгаш оларның эт-севиниң камгалалын хандырып шыдаваан дээш күрүнени буруудадып турарлар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бодунуң саналының түңнелинде чугаалаан. Аймак-сөөктер аразынга өжээнележилгени өскүткени дээш харысалга онаарының дугайында хоойлу-дүрүмнер бар-даа болза, олар ажыглаттынмайн турар. Корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел дугайында хоойлу-дүрүмнер бар, ынчалза-даа оларның дээштиг чоруу аажок баткан, чүге дээрге эрге-хоойлу камгалаар органнар кандыг-даа

(Уланчызы 2-ги арында).

Соңгукчуларга чедип ужурашкылаан

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле * Чадааның № 871 девискээр соңгулда округундан депутаттың кандидады. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарынга, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чедип, бодунуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Баштай ол «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң Доң-Терек сүт-бараан фермазынга барган. Коллективтиң кежигүннери инек кажаазының иштинде саалда аппараттарының чаңынга депутаттың кандидадын долгандыр турупкан. Кооперативтиң даргазы Попов Мөңгүш фермада ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын таныштырган. Кышкы ажаалда-хайгааралды, чемгерилгени экижиткен түңнелинде, инекке онаашкыр сүт саалдазы 7 литрден батпайн турарын дыңнаткан. Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң программазын допчузу-биле чугаалап берген. Эрткен чылын инекке онаашкыр сүт саар талазы-биле районда саанчылар чарыжынга ниити чериң алган Ложка Ховалыг эки ажылы дээш Москва баар халас путёвка-биле шаңнаткан, хоочун саанчы Севилбаа Ховалыг санал берип, кандидады дээш чаңгыс кижи дег бадылаашкынны бээриниче эш-оорун кыйгырган.

Оон чорупкаш, Хорум-Даг суурга барган. 1938 чылда туткан школа бажыңының эргижирээнин кандидат көрүп бүзүрээн. Культура бажыңынга ужуражылга орай дүнеге чедир үргүлчүлээн. Соңгукчулар идепкейлиг киржип, ында суггарылга системазын эде дерип, чер ажылын хөгжүдер, сүт-бараан фермазынга инек төрүдер, чаш бызаалар тургузар кажааларны, уруглар садын тудар ажылдарны чоокку үеде планга киирерин кедээ Советтиң күүскомунуң даргазы Чүдүй-оол Куулар база Делег-оол Куулар саналдаан. Башкы Часылдак Куулар 10 башкы бажың чок турда, Улус өөредилге министерствозу сагыш салбайн турарын шүгүмчүлеп, чаа школаны тударын депутаттың кандидадынга чагаан.

Дагыр-Шеминиң сүт-бараан фермазынга ужуражылга база эрткен. Саанчылар айтырыгларынга билдингир, долу харыыларны алган. Чыраа-Бажы — районда хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Ында Культура бажыңынга кижи бажы кизирт чыылган. Кедээ Советтиң күүскомунуң даргазы О. Д. Кара-Сал хуралды ажыткаш, бүзүреттирген кижизи Д. С. Кууларга сөс берген. Депутаттың кандидадының ажыл-ижин, допчу намдарын таныштырган. Ч.-Д. Б. Ондарның программазында малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглер киргенин улуг сонуургал-биле дыңнаан. Соңгуп алыр болза, Кызыл хоорайга малчыннарга тускай аалчылар бажыңын туттурарын, назылап кыраан, азырадыкчы чок малчыннарже онзагай көрнүрүн аазаан. Ол ышкаш чиг эътти республика иштинге болбаазырадып кылыр талазы-биле чижектерни айытканы солун болган. Тон кылыр фабриканы туттурун эгелээнин дыңнаткан. Муң тонна хире дүктү саткаш, республика 40 миллион рубльди киирип ап турар. Чоокку үеде ындыг бүдүрүлгелерни ажыдар дээш туржурун программазында айыткан. Кызылдың эът комбинадынга эъттеп консерва кылыр цехтиң тудуун дооскаш, бүдүрген продукцияны өске черлерже үндүр сөөртүрү. Ак-Довуракка шифер бүдүрүлгезин кылып, оон орулга киирип алыры база көрдүнген. Бо ажылдарны боттандырарынга үлүг-хуузун киириштирер дээш туржур. Ак-Довурак — Кара-Хөл — Хандагайты — Мугур-Аксы аразының электри шугумнарының тудугларын дүргедедир. Ишкин — Ийме — Баян-Тала аразынга автобус аргыжылгазын боттандырары-биле Хемчикке көвүрүг туттурар планнарынга база доктаагаан.

Тыва дылды күрүне дылы болдурар, национал кадрларны дедшидер, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередир талазы-биле оралдажырын программазында киргенин чугаалаан.

Чыргакы район төвүнден ырак. Ооң кедээ Совединиң девискээринде 202 өреге санаттынып турар. Ч.-Д. Б. Ондар аңаа баргаш, автопаркты, ортумак школаны, магазинни көрген. Кежээзинде соңгукчулар-биле ужурашкан. Элдиг-Хемниң дугаал школазы ол-ла кедээ Советке хамааржыр болгаш оон 25 километр тайга черде турар. Ынаар электри шугумун чорудар талазы-биле чагыгны база хүлээп алган.

Район төвү Чадаана хоорайга ужуражылга онзагай байдалга эрткен. Соңгулда кампаниязының эртип турар амгы үе-чадазында депутаттарга кандидаттар-биле ужуражылгаларны ажыглааш, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чондан хоорайны хөгжүдер талазы-биле хөй санныг саналдар, дилеглер киирген. Хоорнүүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутаттың кандидады Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республиканың удуртур органнарының харысалгалыг ажылдакчыларын, чамдык министрлерни чалап алгаш, чон мурнунга «төгерик столду» организастаарын дугуржупкан.

Ол хүн район төвүнүң Культура бажыңынга чон [illegible] хөй чыылган. Баштай кандидат-биле ужуражылганы эрттиргеш, чон «төгерик столду» долгандыр олурупкан удуртукчулар министрлерге хөй айтырыгларны салып, харыыларны алган. Хуралдың киржикчилери шиитпирни хүлээп ап, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели [illegible] доктаалды хүлээп алыр талазы-биле деткимче көргүзерин депутаттың кандидадындан дилээн.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

кызытаар чок шүгүмчүлелдерге ажыы-биле бастырып алганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол бүгү чүүлдер база амгы үеде бирги чергениң сорулгалары апарган. Ынчалза-даа күүсекчи эрге-чагырганың ам бар хоойлу-дүрүмнерин ажыглаан кижи кандыг-даа ... каяа-даа демократтыг халдаашкын, ажык-чарлыг чорукче шаап халдаашкын ... апарган. Ол-ла үеде эрге-чагырга органнарының ужур-дүрүм чок чүүлдерни болдурбас дээш чазактың шиитпирлиг хемчеглер ал... турарын ... бүле хүлээп албайн турар.

Байдал ... апарган ... эрге-чагырга органнарының ... чурттуң хамаатыларын камгалаарының талазы-биле күрүнениң хоойлу-дүрүм аргаларын ... ажыглаарында деп, чаа ... санап турар. Ниитилел ындыг ... детиниир ... оратор бүзүреэн.

Төп Комитеттиң эге организацияларының ...

коммунистерниң бодалдарын чугаалаан. Ындыг чугула айтырыгларның шиитпирлээшкининиң соңгаарладып болбас, оларны дарый шиитпирлээр херек.

Чуртта тургустунуп келген байдал чоннуң ноңчуг дүвүредип турар. Бир эвес мындыг байдалдыг турар болза, партия, чурт канчап баарыл, экономикада болгаш политикада ... чорукта чок болдурупшыдаар арга-шинек партияда база чалакта бар бе? Ындыг айтырыгларны бодууң кижилер салып турар деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Иваново обкомунуң бирги секретары **М. А. Князюк** саналынга чугаалаан. Ооң санап турарын ...-биле алырга, чүгле партияга болгаш удуртулгага удур туржуп турар күштерниң ... эвес, а партия Уставының база программныг документилерниң күүсеттинмейн турарындан база национал айтырыг талазы-биле партияның платформазының боттанмайн турарындан чуртта политиктиг байдал чидиглелип турар. Партияда белүктележип ангыланыксаар ажыл-чорудулга херек кырында бар. Партияның политиктиг аренадан, чурттуң удуртулгазындан ап октаа...

(Төнчүзү 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги 2-ги арыннарда).

Чамдык кижилерниң чоннуң ниитизинге өске талазынче углаңдырарын, ниитилелге хоозун бодалдар тургузарын оралдажып турары шын.

Хөй-хой коммунистерниң ТК-ның платформазының төлевилелинде партияның чаңгыс эвилел [illegible] ... Айтырыгларның айтырыы — партияның хуралдаар [illegible] организация талазы-биле [illegible], СЭКП-ниң хөй-нити организациялары, [illegible] ... Социализмге [illegible] ... СЭКП [illegible] ... саналдар мен.

Партияның съездизин эрттирериниң хуусаазын чоокшуладырының, съездиже делегаттар соңгулдазын демократчы альтернативтиг үндезинге чорударының, бистиң партия эге организацияларывыстың, партийжи комитеттеривистиң эргелерин калбартырының, эвилелдиг республикаларның компартияларының бот-тускайлаң чорууну дугайында саналдарын ниитиирлии-биле деткип тур мен. Ынчаар болган чер-черлерде партия организациялары кижилерни дүвүредип турар айтырыглар талазы-биле [illegible]

[illegible] дал [illegible] чидиглеңген үеде XXVIII съездиге платформаны чугаалажып [illegible] таварышкан-дыр бис. Ынчаарга бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолунда ылдыг эргилделиг үе-чадаларда, нааган Ленин дириг турда, политиктиг байдал, күштерниң деңнии [illegible] ... СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, [illegible] ТК-ның бирги секретары **В. А. Ивашко** [illegible] ...

СЭКП турар бе, турбас бе, бистиң [illegible] Ада-чуртувус [illegible] ... канчап чедип алырыл? Партия кежигүннериниң амгы үеде харыызын манап турар айтырыглары бо-дур. Партийжи съездини эрттирериниң хуусаазын бээр чоокшуладыр дугайында коммунистерниң кегеп турарының ужуру чогум-на шак ында. Бир эвес ук айтырыгларга харыыны тывпас болзувусса, саналдаттынган платформаны [illegible] ... айтыр херек.

ТК-ның платформазының чугаалажып [illegible]

[illegible]

Бистиң календарывыс

Улуг шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оон поэзиязы ынак кижи бүгүдеэн бөгүн демдеглеп эрттирип турар. ЮНЕСКО-нуң шиитпири-биле бо 1990 чылды Пастернак чылы кылдыр чарлаан. Шүлүкчүнүң байырлалынга белеткел үелинде оон төрүттүнген черинде чогаалчының салгалының талазы-биле тускай комиссия ажылдап турган.

Юбилей будуузунде чурулгазураң-чуулунуң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелге ажыттынган. Шүлүкчүнүң хуузунда эдилеп чорааны эт-севи, фото-чуруктары, хол-биле бижээн чүүлдерин болгаш янзы-бүрү чылдарда үнгүлээн шүлүктер чыындыларын, сагыш-сеткил болгаш сонуургал талазы-биле шүлүкчүге чоок чурукчуларның ажылдарын, чогаалчының адазы — Л. О. Пастернактың чуруун ында делгээн.

Шүлүкчүнүң төрүттүнген хүнүнде Переделкинога оон мемориалдыг музейин ажыдарын планнаан. Ол музей литература музейиниң филиалы болур.

ЧУРУКТА: Борис Пастернак кадайы Е. В. Пастернак болгаш оглу Женя-биле. Бо чурукту 1924 чылдың сентябрьда М. С. Наппельбаум тырттырган.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Борис Пастернак 100 харлаар

Шылгарачгай совет шүлүкчү Борис Леонидович Пастернактың (1890-1960) төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оон бо чылдың февраль 10-да оон кайгамчык талантызының мөгейикчилери бүгү делегейге демдеглээр. Уран состуң тулган мастери, еврей уктуг-даа болза, орус культуразының, орус чечен чогаалдың төлээлекчизи болуп төөгүге ады арткан Б. Пастернак совет чурттуң өзулут патриоду, төлептиг хамаатызы чораан.

Шүлүкчү болуп бодунуң чогаадыкчы оруун эгелээш, элээн хөй лирика номнарын бижээн, «1905 чыл», «Лейтенант Шмидт» деп шүлүглелдери, «Мээң угбам — чуртталга» деп шүлүктер номун оска сургаан. [illegible] Европаның оске-даа чогаалчыларындан [illegible] очулгаларны кылган. «Доктор Живаго» деп Россияга революция үезинде чурттап чораан интеллигенцияның салым-чолунуң дугайында [illegible] философтуг үнелиг романы дээш Нобель шаңналының лауреады [illegible]. Тыва [illegible] романның ынчан Совет Эвилелинге парлаарындан ойталаан болгаш, чогаалчы бодун шаңналдан «ойталаар» ужурга таваржыкан. «Доктор Живаго» авторнуң төрээн чурттунга чүгле 1987 чылда ол баштай парлаттынган.

Борис Пастернак — онзагай ажылганныг шүлүкчү. Тыва номчукчу бодунуң дылынга оон-биле таныш эвес. Ынчалза-даа улуг чогаалчы бистерге база чоок, хөрээн болур Бернс, Есенин, Блок, Маяковский, Твардовский оларның аттары дег, ындыг билдингир алаары черле чайлаш чок.

Бөгүн сураглыг шүлүкчүнүң бир шүлүүн чогаалчы Николай Куулярның очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

Борис ПАСТЕРНАК.

КЫШКЫ ДҮН

Хамык черге, бүгү чүкче
Хайжок дуву хадаан.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайын үзүт, ымыраа-сээк
Чалбышче ушкан дег.
Чоок-кавы хары чыглып,
Соңгаже ужуккан.
Уран дуву кылаң шилге
Угулзалар сиилбээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Чайынналган дээвиирже
Хөлегелер чыдып,
Салым-чолдар, холдар,
буттар
Хөөннежип сырташкан.
Шаладыва ийи идик
Уштунуп кээп дүшкен.
Узун дүне колду үзү
Чаштар дег, дамдылаан.
Будээли ак, караңгы дүн
Бүгүдени бүргээн.
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып кыпкан.
Азыгда хат лааже үрген,
Ынакшылдың оду
Ангел ышкаш, чалгыннарын
Ыдыктай көдүрген.
Медээ-даажок дуву хадаан
Февральда үргүлчү
Колдуда дег, столда лаа
Хондур чырып турган.
• • •
Кым-даа келбес бажыңымда
Дыкпыш имир. Чүгле
чаңгыс
Кышкы хүн-не көжегезин
Тыртпаан соңгам ойбаанда тур.
Өлүген, ак борбаандылар
Өру-куду шыварапнаан.
Чүтле дээвиир, хардан
оске
Чүү-даа чогул — дээвирлер. хар...
Энир чылгы уяралым,
Аңгы бир кыш болуушкуну
Эргип келгеш, улай бөөлдээр,
Ак шаң хыраа улай
сиилбир.
Хевээр арткан бурууң
болуп,
Келдеретпейн шыгжып
кээрлер.
Чоңгу безин тыптыр эвес,
Соңгам дошка кыстырып
аар.
Хевертеп-не постер херлип,
Дывыржыгдан холбенней
бээр.
Дыыжы шыпшың хемчээй
базып,
Келир ой дег, кирип кээр
сен.
Борбаандылар дааравн
постеп
Бодараан хеп кеткен ышкаш,
Элдепейлеп кыйнавайн,
Эжиним ажып, коступ кээр
сен.

Очулдурган Николай КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Б. Пастернактың Переделкинога ажылдап турган кабинединде шагы-биле будуунуң шилп. Бо эмилелдер чурулга уран чүүлдүң А. С. Пушкин аттыг музейинде «Пастернак делегейи» деп делгелгеде экспонаттар болуп кирген.

И. ЗОТИННИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохроиказы.

Бодалдар, саналдар

ДАЛАШПАЗА

Шивилиг аржаанының дугайында бо чылдың январь 3-те «Шын» солунга профэвилелдериниң область чөвүлелиниң секретары Ч. С. Моңгуштуң материалын хынамчалыг номчудувус. Ол кайгамчык аржааның келир үезиниң кандыг болуруңга сагыш човап, автор чоннуң саналын айтып турары чөп-тур. Биргээ, бистерге ол байлак булуң дорт хамааржыр, районувустуң девискээринде болганда, оон салым-чолунуң кандыг болуруннуң дугайында боттарывыстың саналоналывысты киирбейн баар аргавыс чок.

Ийе, кадыын эмнедирибиле Чүгле Тывадан эвес, а Саян ындында дыка хөй улус кээп, дыштаныш ап турарын чылдың-на көөр болгаш билир, ол дээш чоргаарланыр улус-тур бис. Маңаа, аржаанга, чылда ортумаа-биле 4 муң хире кижи кээр, харын оон-даа хөй чадавас. Ук материалдан Шивилиг аржаанынга кандыг-кандыг аарыглардан эмнедип ап болурун билип алдывыс. Черле чоннга дыка ажыктыг тайылбыр болганы чугаажок.

Мактанмайн чугаалаарга, бистиң районнуң чогуур органнары аржаанга келген улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык эки ажылды чорудуп турар апарган. Ачызы-даа чедирип турар апарды. Шивилигте дыштанып, эмнедип кээр кижилер ам чүгле акша-төгериктиг чедип кээр болза, ажырбас деп болур.

Шивилигте курорт туттуна берзе, чоннуң амгы үеде кирип турар шоргаларынга кирип эмнеприн хоруваc, харын ону немээр чыгыы кылдыр, ол ышкаш «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарның путевкаларын шуптузун Тываның профэвилелдер чөвүлели үлээр апаар деп, Красноярск курорт чөвүлелиниң даргазы эш Каргаполовтуң аазаашкынын ол-ла «Шын» солунда бижээн чорду. Оон ыначаар тайылбырлаары кончуг шын. Өске тайылбыр турбас-даа ужурлуг.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Шивилигте курорт тударынга далашкан херээ черле чок. Чүге дээрге экономиктиг нити байдалывыс бо хире довунчуктеп келгенде, ол аржаанга курортту ынча-мынча тудуг тудар деп төлевилеп-даа кагза, ону ындыг белеп кайын тудуп шыдаар бис, ол хамаанчок. «Үш-Белдир» биле «Чедерни» чадап тур бис ышкажыл. Ынчангаш амдызында Шивилигже сагыш човавайн, ам ажылдап турар үстүнде алаанывыс ол ийи курортче сагыш салза эки боор ийин.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң малчыннарывыска соңгаар курорттан, дыштаныл алыры берге. Путевка бар-даа болза, ынаштастары база бар. Холдуунда-ла дыл билир, шыдалдыг кижилер соңгаар курорттар баар болгай. А малчыннар кандыг-бир арга тыптай кээрге, аржааннарже сыңныр.

Республика чоорту боттуннарылга, бот-орулга-чарылгаже кире бергенде, боду хандыртынар аргалыг апарганда, экономикавыс, ажыл-агыйывыс бир аайлажы бээрге, чүгле Совет Эвилелинге ажыглаар эвес, а харын бүгү делегейниң чонунга бараан болу бээр Шивилигте курортту тударын үс боду-ла негей бээр оң.

Михаил ИРГЕК, Конзай ЛАМАЖЫК, Ыпын-оол САЛЧАК болгаш өскелер-даа, шупту 7 кижи ат салган.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Весьна». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.15 Туркмениянын [illegible] чугаалы. 10.45 «...16 хар чедир база оон улуг [illegible]». 11.30 «Чурттал. Чүү». 12.30 — 13.00 «Үе». 13.30 «Үш кооперативе [illegible]». Грузиянын кооперативтеринин дугайында барымдаалыг телефильм. 15.55 Чуваш АССР-нин [illegible] болган [illegible] концерти. 16.40 «Чаңчылдыр [illegible] 5 шагта болур». Уран-чечен фильм. 17.45 Философтуг [illegible]. Орус философия болган [illegible]. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.05 Делегей [illegible] лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 19.45 «Весьна». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чурум интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол [illegible], болгай». 23.35 — 00.35 РСФСР-нин улустуң артизи Э. Грачьның концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кижилер кушкажыл. 9.05 Англи дыл. 9.55 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 12.05 — 13.10 «Човуланның довуразында». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.25 Эвенкилерниң амыдыралының, ажыл-ижиниң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Барымдаалыг фильм. 18.05 Медээлер. 18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». Чарлада (20.00) — «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 21.00 Бүгүдеге — спорт. 21.15 «Совет патриот». Киножурнал. 21.30 — 23.35 «Дүн ортузунда белек». Уран-чечен телефильм (Болгария). 1-2 серийлары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 Латвияның Күрүне радиозу. «Үе ажылдың алдын үелеринге». 18.30 «Үе». 19.00 — 19.15 Суворов дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пушпак аалчылар бажыңы» (2 сериялыг) 9.20, 16.10, 19.00. «Хоойлуда оорлар» (16 хар четпээннер кирбес) 12.10, 14.10, көрүлде залынга: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00, «Кара бөрү» 10.20, «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.10, «Хон Гиль Дон» 14.00, 16.00, 20.50, «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ак флюгер» 14.20, «Аас-кежиктиг болурун күзээр мен» (Югославия, 16 хар четпээннер кирбес) 16.20, «Америкага бир катап» (АКШ, 3 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нокдаун» 15.00, 19.00 [illegible], «Пиццерияны дамчыштыр» (Италия) 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дельфин алгызы» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикада шөлээр булуттар, бичии [illegible] чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 10 метр. Дүне агаарның температуразы 24—29, чамдык районнарда 15—20, хүндүс 14—15, чамдыкта чер-черде 5—10 градус соок болур.

Кызылга шөлээр булуттар, хар чагбас, хат [illegible]. Дүне 24—26, хүндүс 13—15 градус соок болур.

2: Ивижилерниң кышкызы

(Эгези № 15 «Шында»).

Улуг-Даг бригадазының он ийи өрегезин бүрүткээриниге, ужу — [illegible] чыл болган пенсионерлер, [illegible] — беш чыл ажылдаан, [illegible] — ла барган болду. [illegible] «Тоора-Хем» совхозтуң ивижилеринде база [illegible]. Бис ону «Аныяктар [illegible] ажи-дир» [illegible] турар бис. Ол аныяктарның [illegible] хөй, оон [illegible] ийиге үр ажылдаар [illegible] хевир. Ооң кол [illegible] — сурлуг тайга [illegible], чаа [illegible] тайга амыдыралынга [illegible] шыдавайн турар. Ивижилерниң кадайлары болгаш ажы-төлү [illegible] турар [illegible]. [illegible] ийи аңгы чурттаарының бергези кымга-даа билдингир. Оларның хөй кижиниң уругларының [illegible] ийи-бирден [illegible]. А Доруксага бир кадай [illegible] урууң чугаалааш, [illegible] тайгага ийи кадарып турар, уруум өске кижиже [illegible] алдын [illegible] хомудап орду. А [illegible] чедипшпезин, [illegible] бергезиниң [illegible] — хөй чүве-дир [illegible] артык бергелер бар [illegible].

«Ш...-шаандан кызып [illegible]» [illegible]

бирээзи — арга даамалы.

Суурларда эртем-билиглиг тус черниң чурттакчылары бар-даа болза, оларны чүгээр ажылга хүлээп алыры дыка кызыы. Бо амыдыралчы айтырыгны хуралдарга тускай (шиитпирлер-даа, даңзы-даа бар) чугаалажып турда безин ындыг. Социал деңи эвес чорукту бөлдурбазының талазы-биле СЭКП-ниң платформазының чуулдуг айтырышкыны мында хүлээп алдынмайн турар. Амыдыралдың өске-даа талаларында база ындыг. Бисте «Кызыл дептерде» кирген ак болгаш хүрең адыгларны, өске-даа ховар аңнарны болгаш куштарны камгалаар дээштиг шиитпирлер хүлээп алдынган. Ынчалза-даа тус черниң чурттакчыларының амыдыраар эргезин камгалаар хоойлу чок дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң индиринден эвенк депутат М. И. Монгоиниң чугаалааны черле чөп. Бо чүгээ чүгле тожуларга эвес, бистиң республиканың алыс чурттакчыларының шуптузунга хамаарышкан.

Ы[illegible] [illegible]

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨҢНЕРИ

варжып турар.

[illegible]

суун оске уп кылгаш, ынаар чайын. Хараал алдын уургайым улуг оруқ кылып, бойдуска хораны болгаш когаралды чедирип келген. Ол дээш торгатхан акшазынга-даа төлевээн, эде кылдыртпаан ажылын-даа эгелевээн. Сугнуң күштүг хирлеңгенинин болгаш бактаалганының дугайында дүвүренчиг теле-[illegible]

[illegible]

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-26; ♦ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ♦ оралакчылары — 3-45-[illegible]; Калдастер ♦ [illegible] тайжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ♦ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ♦ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ агроүлетпүр — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ♦ [illegible] — 3-34-81; ♦ корректорлар — 3-37-11; ♦ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ♦ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ♦ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54211

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченконуң кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 374. ТС — 00229.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 10 суббота
№ 34 (14234)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың февраль 7-де чугаазы

Бис ам ТК-ның декабрьда ээлчег чок Пленумунга чугаалажып турган, ара үзүп, ону чугаалажып көөрүн ТК-ның кежигүннериниң, ТК-ның Чиңгине секретарының Литваның Компартиязынга, республиканга четкеш келгениниң соонда катап эглир дээн айтырыывысты доозар ужурлуг бис. Бо айтырыг талазы-биле кысказы-биле илеткээрин чөпшээрел көрүңер.

Кысказы-биле чугаалап түр мен, чүге дээрге ТК-ның Пленумунуң даалгазы-биле чоруттунуп турган ажыл парлалгага чырыттынып турган. А бис бөгүн Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр тургустунуп келген айтырыгны сайгарып көөрүн доозар ужурлуг бис.

Ынчан, сактып тур боор силер, бо айтырыг талазы-биле чидиг маргылдаалыг чугаа болган, аңгы-аңгы бодалдар болгаш принципиалдыг үнелээшкиннер бердинген болгай. ТК-ның Пленумунга бистиң үндүрген шиитпиривисти база катап сагындырар бодай-дыр мен, ол дээрге — Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери организастыг болгаш устав ёзугаар туруштан алырга күш чок, олар республиканың чүгле иштики амыдыралынга хамааржыр эвес, а бистиң бүгү партиявыстың эрге-ажыктарынга хамааржып, ооң чаңгыс эвинге кыжанышкыны тургузуп турар.

Ынчалзажок бис алыс сөөлгү түңнел үндүрериинден дадагалзаан бис, ынчаар кылганывыс шын-даа боор деп бодай-дыр мен. Ынчан Пленумнуң киржикчилериниң бөлүүн ынаар чорудуп, аңаа баргаш коммунистер-биле, ажылчы чон-биле ужуражыышкыннарга айтырыгларның бүгү комплекизин база катап чугаалажып көөрүн шиитпирлээн бис. Ындыг ажыл кылып чоруттунган. Республикага мээң-биле кады эштер Медведев, Маслюков, Фролов, Велихов, Григорьев, Колесников, Купцов, Ягодин, Ульянов, Каримов, Олейник олар чораан.

Бис республиканың 15 хоорайларынга болгаш районнарынга чедип, коммунистер, хоочуннар, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, шериг албанныглар-биле, бүдүрүлгелерниң база организацияларның дөртен ажыг коллективтериниң төлээлекчилери-биле ужурашкыладывыс. Республиканың партия активиниң хуралын эрттирген. Ниитизи-биле алырга, бүгү Литва-биле бүгү талалыг сайгарылгалыг, ажык, улуг чугаа болган деп болур, чүге дээрге хуралдарга, ужуражыышкыннарга, безин чадаарда кудумчуларга, чүү болуп турганын массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр көргүзүп турган.

Бистиң ужуражыышкыннарывыс болгаш маргылдааларывыс кандыг байдалга эртип турганын чугаалавайн барып болбас мен. Оларга эвээш эвес чөрүлдээлиг, удурланышкак чүүлдер турган. Ооң-биле чергелештир бис ылаңгыя баш удур көрдүнмээн ужуражыышкыннарга, күш-ажылчы коллективтерге барган үеде каңчаар-даа чажыртынмаан ак сеткилдиг хүлээп алыышкынны, сонуургалды көрдүвүс. Республиканың чурттакчы чонун «Саюдистиң» удуртулгазы бистиң баарывыстың мурнунда бисти «кожа чурттуң президентизи-биле чугаалажыышкыннарга» дег кылдыр хүлээп алырынче кыйгырып турган. Ужуражыышкыннар ындыг байдалдыг эвес болган.

Бистиң чуртувустуң бөгүнгү чугула айтырыгларының дугайында дорт, ажык чугаа боор турган. Өске республикаларга, улустарга, ниитизи-биле чуртка, эвилелге хамаарыштыр хүндүткел чок чорукту бис эскербедивис. Ынчалзажок чамдыкта шыңгыы, харын-даа шириин шүгүмчүлелдерни дыңнаары аар болганын база айтыр апаар. Ниитизи-биле алырга, ол бүгү биске болуп турар чүүлдерни ханы билип алыр, оон эрткеш кижилерниң сеткил-хөөнүн билип алыр арганы берип турган.

Бар аргазы-биле ажык болгаш калбак санал-онал солчулгазы республикада кижилерниң хөй кезии эде тургустунуушкуннуң туружунда деп чүвени херечилеп турду. Ынчалзажок литва ниитилелдиң аңгы-аңгы күштери ол билиишкинге боттарының утказын, боттарының сорулгаларын киирип турардыр. Чамдык кижилерниң эде тургустунуушкунну республиканың эвилелден үнеринге чедир аңгыланыышкынның оруу-биле чорудар дээн күзели тодазы-биле костүп келген. Ындыг болза-даа оларның бир кезээ, бир талазы-даа дээй-ле бис, дөмей-ле эвилел-биле харылзааларның туружунда артпышаан болдур ийин. Шак-ла ынчаар чаартынган партияның болгаш эвилелдиң федеративтиг күрүнениң составында кирип турар эвилелдешкен республикаларның бүгү коммунистериниң нити күжениишкиннери-биле чаартылганың сорулгаларын шиитпирлеп болурунга бүзүрелдиглерниң быжыг туружу база тодазы-биле илереп келген.

Чамдыкта шуут удурланышкак туруштарны өөренип көрүп, СЭКП ТК-ның декабрь Пленумунуң түңнелдери хүлээп алдынган. Бир таладан ону Москваның талазындан эрги ёзуга бердинген чоруктуң илереди кылдыр тайылбырлаар оралдажыышкыннар бар. Өскезинден — Литваның Компартиязының эвээш эвес кезээ, республиканың ажыл-ишчилери ТК-ның Пленумнарының материалдарын СЭКП-ниң чаартылгаже, депшилгелиг өскерилгелер дээш туржуп турар бүгү-ле кижилер-биле чугаалажырынче чүткүлүн илереткен деп санап турарлар.

Амгы үеде республикада тускайланыксаар хөөннерниң колдап турарын хомудал-биле демдеглээр апаар. Литва ниитилелдиң алээн хөй кезии бир янзылыг национал онзагай сеткил-хөөн көдүрлүүшкүнүнүң байдалында туруп турар. Ооң деңнели аажок бедик, ооң ужурундан кандыг-даа тайылбыр-барымдаалар безин хүлээп алдынмайн турар. Национал сеткил-хөөнге дээптер хууда ажык сүрген мегелээшкиннерниң ол чүүлге хөй болганы билдингир-ле эскертинип турар. Республикада улам күштүг апар чыдар таарымчалыг эвес угланыышкыннарның үндезиннери дыка хөй таварылгаларда мооң мурнунда шиңгээттинип келген чаңгыс аай күрүне системазында ёзулуг федерализмниң чок боор турганында дээрзин Литваже ТК-ның Пленумунуң киржикчилериниң үнүүшкүнү, аңгы-аңгы деңнелдерге ужуражылгалар болгаш беседалар көргүскен. Ол база боттут чүүл-дүр. Социализмниң сталинчи хажыдыышкыннарының уржуу төпке бүзүревезиниң, аңгыланыр күзелдиң үрезиннериниң өзүп үнеринге эң таарымчалыг байдалды тургускан. Мында аңаа немээр, оон казыыр чүү-даа чок.

Ооң-биле кады, мооң мурнунда-ла чугаалаан болгай мен, хөй-ниитиниң бодал-сагыжын тодаргай сорулга-биле, чамдык чүүлдерже кичээнгейни сагыштыы-биле угландырып тургаш, хевирлеп тургузарының, ону национал медерелди өскээр ажыглап, сеткил-хөөн хөлзээшкининиң агымынче киирериниң чижектери база бар. Аңгыланыышкынның ажыктыг талаларын тайылбырлаары болдуунда-ла дөмей — хөй-ле тодарадыышкыннар-биле сөстерниң өске утказын ажыглааны-биле онзагай боор турар болгаш оон-даа өске. Ооң-биле кады дараазында чүүлдерни кым-даа ажыттажыт чокка чон-биле чугаалашпайн турарын эскердивис — амгы үеде эвилел-биле харылзаалар деп чүл, бир эвес оларны үреп эгелээр болза, республика-биле-даа, чон-биле-даа чүү болурул, оларның уржуктары Литвага болгаш эвилелге кандыг болурул, ол айтырыгларга тодаргай харыы бериксевейн турарлар.

Бодап көөрге, ол биске база түңнел болур ужурлуг-дур, эштер. Бисте тайылбыр-барымдаалаар хөй, шупту-ла кижилер херектиң ужур-утказын билзин дээш статистика медээлериң парлаары чугула турган-дыр. Чамдыктарын билирим, а өскелерин аңаа билип алганым профессорлар болгаш академиктерниң биске-даа, литва хөй-ниитиге-даа аажок бүзүренчиг, тодаргай чүнү-даа чугаалаваанын айтыр ужурлуг мен. Оларның барымдаа көргүзүүшкүннерин, кол ужур-утказын айтыр чүве болза, шагда-ла бүгүдеге билдингир чүүлдер чыындызы болган. Чуртта болуп турар чаартыышкыннарның шапкын эвес боор турары республикада болуп турар чаартылгаларны оожумнадып турарының дугайында бодалды катап-катап-ла чүткүлдүү-биле идип үндүрүп турарында. Литвада болуп турар эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларның ужур-утказы чаңгыс чүүлге — национал аңгыланыышкынның, республиканы ССРЭ-ниң составындан үндүрериниң эргежок чугулазынга кээп турар.

Ындыг хөөннер Компартияда база колдаан. Ол шынап-ла ындыг, дорту-биле чугаалаайн — ол айтырыгны ниитилелче-даа, партияже-даа кыдыындан күткүдүп киирген. Ам барып ону эрги, буржуазтыг Литва-биле холбаалыг, ынчан эжелеп турган экономиктиг үзел-бодалдары болгаш политиктиг байдалы-биле холбаалыг кижилер күткүдүп киирген. Адалары болгаш кырган адалары депшилгелиг дээр хире эвес күштер-биле кады ажылдап турган кижилер мурнуку одуругларже үнүп кээп, удуртукчу рольду холда алганнар.

Съездиниң шиитпирлери партияга кажангызындан-даа артык бедик деңнелчаданы хандырып берген деп, Литвага биске чугаалап турдулар. Шынап-ла, ындыг боор чадавас. Ынчалза-даа ол ындыг улуг ат-алдар, хүндүткел принципиалдыг туруштарның камгалалы-биле эвес, а олардан аңгыланып, тускайланчак хөөннерге чыпшыланнаашкыннарның, националисчи хөөннерге дүжүп бериишкиннерниң түңнелинде чедип алдынган дээрзин аңаа барып, байдал-биле дорт таныжыпканывыс көргүскен. Ооң түңнели — Компартияның херек кырында чарылгазы, ооң ийи талазының хевирлеттинип тургустунганы. Литваның Компартиязының удуртулгазы боттарының чорудуп турар угланыышкынының айыылдыг боор болурун биеэги хевээр-ле экиле угаап билбейн турар хевирлиг-дир. Дыка хөй болуп турар чүүлдерни олар амгы үеде чүгле боттарының республиказында калбарып турар политиктиг демиселдиң, сеткил-хөөн кылыглүүшкүннериниң туружундан көрүп турарлар. А айыыл бар, ооң бары-биле чөпшээрежир апаар. Ынчалза-даа ол бүгү чүгле Компартияга, ооң политиказынга, стратегиязынга, тактиказынга хамааржыр эвесле болгай. Бодап көөрге, мында бүгү-ле чүүлдер эчизинге чедир бодап көрдүнмээн болгаш бодаттынмаан хевирлиг-дир.

Аңаа чорупп тургаш, бис кала-даа, кажан-даа биске дараазында чүүлдү көргүзүкееп турарын эскерип, билип турдувус: ынчаар шиитпирлеп алган бис, оон өске шиитпир турбас ужурлуг. Бистиң ужуражылгаларывыстың үезинде киир тиинип турган шынныг барымдааларның салдарындан Компартияның XX съездизиниң хүлээп алганы шиитпирлерниң шынныынга дадагалзаашкыннар калбарып эгелевес ирги бе деп хөлзээшкинни эш Бразаускас болгаш өске-даа эштер көргүзүп безин турганнар болдур ийин. Литваның Компартиязындан эштеривиске эде тургустунуушкуннуң, бистиң шупту улустарывыстың федерациязының салым-чолу дээш бистиң ниити харыысалгавыстың дугайында эш Хуузунуң ёзузу-биле база катап чугаалап каар ужурлуг бис деп бодаар-дыр мен. Литваның девискээринде өске чоннарның төлээлери хөйү-биле чурттап турар болганда, ол шупту чоннарга хамаарылгалыг. Ол бистиң күрүневистиң кезии-дир.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел-биле, СЭКП-ниң платформазын ажылдап кылыры-биле холбашкан айтырыгларның сайгарылгазы СЭКП-де болгаш Совет федерацияда ханы чаартылгаларга хамаарыштыр Литваның коммунистериниң болгаш ажылчы чонунуң дадагалзаашкынын, дүвүрелин чавырылдырарынга улуг аргаларны ажыткан.

Олар сеткил-хөөнүң болгаш байдалдың даржылгазы-биле ук съездиге келген деп чүүлдү билдивис. Боданырынга үе турган, ынчангаш ханы чаартылгалар эде тургустунуушкуннуң политиказы-биле, федерацияның болгаш СЭКП-ниң бодунуң чаартылгазы-биле хандыртынар деп түңнелди олар үндүрер дээрзинге идегээр апаар бис. Эрткен үениң дургузунда бис чаа фактыларның херечилери болдувус: Арменияга болгаш Азербайджанга болуушкуннар бир талазында — эвилелдешкен республикаларның бот-догуннаашкынын хандырарын, өске талазында — долу күштүг федерацияны камгалаары дээш туржурунуң кайы хире шынныын көргүзүп турар. Өске хамаарылга баш удур чугаалаттынмас уржуктар-биле килдеңнээштиг. Бодап турарымга, ам шагда-ла билдингир апарган уржуктар-биле. Болдунган чүүл — айыылдыг орук дээрзин көргүзүп турар.

Литваның Компартиязының чоокта чаагы пленумунуң Литва КП-ниң программазын болгаш статудун СЭКП-ниң эде тургустунарының модель-хевири кылдыр хүлээп көөр дээн саналынга чогуур үнелелди бээр ужурлуг бис. Төнчүзүнге чедир барымдаалыг болуру чугула. Ол дугайында Литва КП-ниң удуртулгазында эштер база бодап турар-дыр. Ол угланыышкынныг базымнар мооң-даа соңгаар кылдынар болза, ол шын улуг базымнар деп чугаалаар-дыр мен. Оларның ол саналында чөптүг үндезин база бар. Хамык ужур Литва КП-ниң документилерин СЭКП-ниң модели кылдыр көөрүнде эвес. Кол-ла чүве — литва коммунистерниң партияның XXVIII съездизинден хагдынмайн турарында. Бөдүүн эвес-даа болза, кады ажылдажылганың бир хевирин саналдап турар улус-тур.

Кайы-даа таварылгада Төп Комитет болгаш съезд кандыг-даа саналды өөренип көөрүнге белен. Ол дээрге ук саналдарның мурнунга дүжүп берип, ыыт чок хүлээп алыр дээни ол эвес. Чок, ону бис сайгарып, чугаалажып көөрүнге белен бис.

Мээң-биле кады чораан эштер база бадыткаар боор: партия, совет ажылдакчыларының, ажыл-агый удуртукчуларының, чогаадыкчы интеллигенцияның аразында мөөң-бүдүнүтүң базыышкынының эң берге үелеринде безин харыысалгазын чидирбейн, интернационалчы туружун быжыг турганнар хөй дээрзинге бүзүредивис. Литвага хөй улус-биле ужурашкан бис, эштер Бразаускас, Бурокявичюс бис-биле кады чорупп турган. Оларның хөй кезииниң туружунуң дугайында чугаалаар болза, эштер компартияның бот-тускайланыышкынын чүгле чаартынган СЭКП-ниң хүрээлениинге хандырып болур дээрзин илергейлеп турарлар. Азы XXVIII съездиниң билдингир платформазының докталдарында кирген бистиң ниити туружувусту тургузуп турар чүүл ол. Олар партияның, федерацияның чаартынары, эвилелдешкен республикаларның эргелерин калбартыры, демократчыдылга, ниитилелди болгаш националдар аразында харылзааларны эрткен үениң бүгү-ле чедимче чок болуушкуннарындан адырары дээш туржуп турар. Ол дээрге кым-бир кижиниң даап бодаашкыны ышкаш, дүүнгү хүнүң туружу эвес, а эде тургустунуушкун чорудуунуң агымынче кирип турар перспективтиг туруш-тур деп чугаалаар херек. Совет Эвилелинден үнер деп чүвениң айыылдыын кижилер ханыладыр сайгарып билген тудум, Литваның коммунистериниң ол кезиниң талалакчылары хөй болур. СЭКП-ниң платформазында Компартияның туружун ажылчын аңгының дыка хөй улуг интернационалчы коллективтерин аңгылап турар деп чугаалаар херек.

Кээп турар медээлерниң бадыткап турары чүл дизе, СЭКП-ниң платформазында Литваның КП-зин республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралындан үндүрерин оралдажып турар, харын-даа ону хоойлудан дашкаар чарлаарының кыжаныы дыңналып турар деп чүвеге бистиң хамаарылгавысты кысказы-биле-даа бол чугаалаары эргежок чугула боор деп санап тур мен. Ынчангаш ол эштерге байдал ында белен эвес. Делгем орукче үндүре бериш болуру принципиалдыг турушка үндезин чонунуң сонуургалдарын олар камгалап турар. А оларны саттыныкчылар деп чүгле чарлавайн турар.

Ынчангаш Литваның Компартиязын болгаш ооң мында олуруп турар удуртукчуларын боданырынче байдалдан уштунуп үнер арга дилээринче чалап тура, СЭКП-биле харылзааның туруштарында арткан эштерге, ооң-биле кады деткимче көргүзер ужурлуг бис деп бодап тур мен.

Тургусканывыс эге тетисче эглип келийн: кижи бүрүзүнге эң чугула болганда туттунуп, хүндүлеп, кичээнгейлиг болуп көөрлицер. Дүвүрелди оскунгадырып кызыттывыс, чорупптувус, кижилер-биле чугаалаштывыс, ол шаан хемчег болган. Ынчалза-даа бот-тускайлаң Компартия тургузуп алырының дугайында Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери — ол дээрге организас болгаш политика талазы-биле СЭКП-ден аңгыланырынче угланган базым-дыр. Ол республика — Совет Эвилелиниң тургустунган кол кезээ, ында янзы-бүрү националдарының совет кижилери чурттап турар деп чүвени билип, барымдаалап, тургустунган байдалдан үнериниң болуп болгу дег оруктарын тодарадыр херек. Чүгле түр ТК-ның эвес, харын-даа Литваның Компартиязының талазындан кады ажылдаар дугайында медегледерин барымдаалап көөр ужурлуг.

ТК-ның Пленуму Литваның Компартиязының XX съездизиниң доктаалын СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга удурланыышкак деп көргеш, ону күш чок деп санаарынга, азы СЭКП-ден аңгыланы берген бот-тускайлаң партияның чарлаттынганынга политиктиг хамаарылгазын илередиринге бүгү үндезиннер бар. Ынчалзажок партияның, харын-даа ниитизи-биле ниитилел амыдыралынга чөптүг эвес уржуктары-биле бо арга, бистиң бодап турарывыс-биле, дыка хөй чүүлдерге чөрүшкек боор. Бо таварылгада тыптып келир удур туржуушкун аңгыланыышкынны улам ханыладып, республикалар аразынга национал харылзааларны чидиглендирер ийик. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, чугаалажыышкыннарны чорудуп, дилээшкиннерни кылып тургаш, тургустунган кризистиг байдалдан үнүп болурунуң аргалары бисте ам-даа бар деп чүвени онзалап демдеглексеп тур мен, эштер. Эде тургустунуушкуннуң эң шиитпирлиг үе-чадазынче, политиктиг платформаның баазазынга партияны чаартырынче кирип, партияның XXVIII съездизинче чорупп орар-ла болгай бис.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпириниң дугайында СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалының төлевилели номчуттунган. Бирээде, М. С. Горбачевтуң болгаш ТК-ның декабрь Пленумунуң бөлүк киржикчилериниң Литва ССР-ге чораанының дугайында информациязын дыңнааш, СЭКП-ниң чорудуп турары эде тургустунуушкун политиказын республикада деткип турарын аңаа чорупп турган үеде Литваның ажылчы чону-биле болган ужуражыышкыннар, санал-оналдарның ажык солчулгазы, келген хөй санныг чагааларның болгаш телеграммаларның ниити байдалы бадыткап турар дээрзин Пленум демдеглеп тур.

Ийиде. ЛКП-ниң XX съездизин СЭКП-ге бактаап турганда чыылдырганын база ооң делегаттары СЭКП-ниң составындан Литваның Компартиязының үнер дугайында айтырыгны шиитпирлээринге бүрүн эргези чок болганын барымдаалааш, ЛКП-ниң съездизиниң резолюциязында СЭКП-ниң Программазы болгаш Уставы Литваның Компартиязының организацияларынга күш чок болган деп чүүлүн, а ол ышкаш партияга бактаап кирерин хамаарыштыр ЛКП-ниң уставының болгаш статудунуң чамдык чүүлдерин (бир болза СЭКП-ниң эвес, Литваның Компартиязының кежигүннери болуп турар деп статутта бижээн болгай) СЭКП ТК-ның Пленуму партияның XXVIII съездизинге чедир түр соксаткан.

Литваның Компартиязының ТК-зының пленумунга болган санал-оналдарны барымдаалап көргеш, ол дугайын демдеглээн болгай мен, ЛКП-ниң XX съездизиниң документилерин, программазы болгаш статудун партияның XXVIII съездизинге санал кылдыр көөр.

Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ажылынга деткимчени көргүзер, ооң ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула байдалдарны тургузар хемчеглерни алыр.

СЭКП ТК-ның тургузары чурумга дүүштүр республиканың партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурун, чорударын СЭКП Төп Комитеди Литваның Компартиязының ТК-зынга болгаш Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зынга сүмелээн.

Үште. Пленумнуң чүүлдүг деп көргени съезд мурнунуң дискуссиязынга киирер политиктиг платформага, партияның өске-даа документилеринге үндезилеп, республиканың коммунистериниң болгаш партия организацияларының туружун Литва ССР-де ниитилел-политиктиг байдалды экижидер сорулга-биле чоокшулаштырар ажылдарны уламчылаарын ТК-ның Политбюрозунга СЭКП ТК хүлээндирген.

Эде тургустунуушкуннуң сорулгаларынга болгаш социалистиг идеалдарынга литва коммунистер бердинген, төөгү талазы-биле бодунуң харыысалгазын медереп билир, литва чонунуң революстуг чаалап алыышкыннарын чидирерин болдурбас, СЭКП-ниң чаартырынга, быжыг болгаш туруштуг үндезинге улустарның хостуг эки тура эвилелиниң быжыглаарынга үлүүн киириштирер дээрзинге СЭКП ТК бүзүрелин илергейлеп турар.

Шак ындыг туруш-биле XXVIII съездиге чедир компартияларның удуртукчу ийи органнарының — Литваның Компартиязының ТК-зының болгаш Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ажылдаары көрдүнген.

Сүмелеп турар ол шиитпир, бир эвес хүлээп алдынар чүве болза, республиканың коммунистеринге, бүгү Компартияга XXVIII съездиниң ажылынга киржир, боттарының төлээлерин делегаттап чорудар арганы бээр-дир. Литва Компартияның удуртукчу органнары кайызы-даа ол сорулга-биле, девин чугаалааным ышкаш, съездиге киржир делегаттар соңгулдазын чогуур чурумга дүүштүр чорудар.

Ындыг болганда, Литваның бүгү коммунистеринге, ылаңгыя бодунга хамаарыштыр бөгүн тодаргай түңнел үндүрүп албаан кижилерге, съезд мурнунуң документилеринге үндезилеп, СЭКП кежигүнүнге, Литва Компартияның салым-чолунга бодунуң хамаарылгазын база катап деңзилеп көөр, бодунуң шилип алыышкынын боттандырар арганы бээр ийик.

Тургустунуп келген байдалдардан уштунарының оруктарын кады дилээринге ол аргаларны литва эштер ажыглаар боор дээн бодал-биле, эжикти бүзүрел-биле ажык арттырып каалыңар. Ол чүүл оларның боттарындан улуу-биле хамааржыр, ынчалзажок бистен база хамааржыр.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң ындыг шиитпирлерни хүлээп алырынче албадаан чылдагааннарны чайладырының аргаларын эде тургустунуушкуннуң угланыышкындан дедир шимчээринден эвес, а партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның политиктиг платформазында тодараттынган угланыышкыннарга күштелиишкиннерни оон-даа улам мөөңнээринден дилеп тывар деп бодалды мурнуну хевээр барымдаалап турар бис.

Бо айтырыгны ындыг туруштан шиитпирлезе чогуур деп саналдап турар.

СЭКП ТК-га ужуражылга

СЭКП Төп Комитединге партия райкомнарының болгаш хоорkomнарының СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң ажылынга киришкен бирги секретарьлары болгаш партия эге организацияларының секретарьлары-биле ужуражылга февраль 8-те болган.

Ужуражылгага СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Эрткен Пленумнуң түңнелдериниң, аңаа чүүлдүг деп хүлээп алдынган партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелиниң, отчет соңгулдалыг кампания болгаш партияның съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумунуң талазы-биле хостуг санал-онал солчулгазы болган. СЭКП-ниң чүнүң-даа мурнунда ооң партия эге организацияларының идепкейлиг киржилгези чокка эде тургустунуушкун чедиишкинниг болбас дээрзин демдеглеттинген. Партияның удуртукчу органнары-биле ооң кудуку звенолары-ның, коммунистериниң калбак массаларының аразында көстүп келген хоорлуушкунну ажып эртер дээш бүгү чүвени кылыр херек.

Ужуражылгага Н. И. Слюньков, Г. П. Разумовский, Ю. А. Манаенков киришкен.

Ужуражылга дугайында тодаргай отчетту «Правда» солунга парлаар.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының хуралы

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының февраль 7-де болган хуралынга комиссияның 1989 чылда ажылының түңнелдерин болгаш 1990 чылда ооң сорулгаларын чугаалажып көрген.

Хуралды ажыдып тура, СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының даргазының оралакчызы А. А. Низовцева партияның XXVIII съездизинге СЭКП-ниң платформазының төлевилелин чугаалажып көрген СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленуму партияның болгаш чурттуң амыдыралынга чугула политиктиг болуушкун болган деп чугаалаап. Комиссия бодунуң ажылын Пленумнуң шиитпирлеринге дүүштүр тургузар ужурлуг.

Комиссия бодунуң ажылын СЭКП-ниң Төп Ревизия Коммиссиязының 1988 чылдың ноябрь 28-те хүлээп алганы ревизия ажылынга эде тургузукчу чорудулгаларны идепкейжидериниң болгаш ханыладырының, партияга сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарының, ревизия ажылынга ажык-чарлыг чорукту калбартырының дугайында шиитпирин боттандырарынче угландырып келгени дыңнадыгда демдеглеттинген. Комиссияның ажыл планы күүседдинген. Төп Ревизия Комиссиязының болгаш ооң бюрозунуң хуралдарынга төп партия парлалгазының чамдык редакцияларының ажылчы чогаал-бижиктери-биле ажылын, СЭКП ТК-ның Ниити килдизиниң справка-хүлээп алыышкын чериниң ажылын, бюджет күүселдезин, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң институдунуң ажыл-чорудулгазын болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ревизия ажылын сайзырадып, ооң ажык-чарлыг чоруун калбартыр талазы-биле чер-черде партия организацияларынга методиктиг дузаны көргүзүп турган.

Төп Ревизия Комиссиязының 1990 чылда (партияның XXVIII съездизинге чедир) ажылының планын хуралга бадылаан. Ооң ажылының кол угаазын СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партияны чаартыр талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга комиссия кежигүннериниң ажылын идепкейжидеринче, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белет[illegible]

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың февраль 7-де түңнел чугаазы

Партия Төп Комитединиң Пленумнарының хуралдаар залынга бо үш хүн дургузунда боор келген улуг чугааны доозар болганда, хөй-[illegible]

лерниң болгаш айтырыгларның хемчээлиниң-даа база чаазының-даа талазы-биле кончуг-ла дүүшкек болду деп бодаар-дыр мен. Бо [illegible]

тииниң каңчаар-даа аажок улуг сагыш-сырлы[illegible] болгаш дүвүрээшкинни болдурган. Эде тургустунуушкун бүгү-ле чорудулгала[illegible]

да ону база киирген. XIX партия конференциязының резолюцияларын ажылдап кылганывыстың соонда, бүгү ТК дериш төп [illegible]

хөөннер партия дугайында, эде тургустунуушкуннуң салым-хуузунуң дугайында, эде тургустунуушкуннуң [illegible]

илдең көстүп тур ышкажыл, ниргийн шаап турган-биле дөмей, сыр дедир-даа туруштар турду-ла. Туттунуп [illegible]

ындыг санал-онал колдап турда Дүүн эглир дугайында кыйгырыглар база тургустунган-даа болза аап. Чаа механизмнер [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арнында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

түргулаар болгай деп бодаар-дыр мен. Бистиң улуг чуртувуска эде тургустунуушкунну чорудулгазын шимчедип болгу дег удуртулга болгаш чепсек-херексел чокта ниитилелди октап болбас-ла болгай. Ынчалза-даа хөй нурууzунда санал-оналы мындыг болду — СЭКП ТК-ның платформазында ону быжыглап каан, эде тургустунуушкунун, ниитилелди чаартырының база СЭКП-ни чаартырының оруктарынга үезин келген айтырыгларны шиитпирлээр херек. Ол кол чүүл.

Ийиги бодал бо, ону медальдың ийиги талазы деп чугаалаар ийик мен. Шиитпирлиг хөделир херек деп чүвени бис ам чүгле угаанывыс-биле эвес, бүгү сагыш-сеткиливис-биле билип турар бис, ТК, чазак, Дээди Совет хөделир апаар. Оларга даалга берип турарывыс ол дивейн-дир мен. Бис бодуувустуң туружувусту чугаалап турарывыс ол. А ооң кол чүве, ол бүгү органнарда бижээп турар коммунистер ол үнелелди барымдаалап хөделир ужурлуг. Үе чидирбес ужурлуг бис. Партия Төп Комитединиң адресинге чөптүг-биле чугаалаан-дыр. Ам ооң эвеспин болбас. [illegible] арга-бодалдарывыска артазы-биле, оларны быжыглаар болгаш дедир бодалдарны ажып эртер болгаш дүй шаар сорулга-биле хайым, чаңгыс талалыг эвес, нарын ажыл-чорудулганы удуртур херек.

Чазакта коммунистер база хөделир херек. Бо Пленумга платформаны сайгарып чугаалажып турар үеде бис оларның үзелин дыңнавадывыс дээрзин. Чазакта ажылдап турар партия нежигүннеринге шиитеп шын сагындырган деп бодап тур мен. Ындыг чугаа улус депутаттарының ийиги Съездизинге болган дижип турлар. Ол барымдаа эвес-тир. Маңаа база чугаа херек турган. Чазак ам практиктиг хөй ажыл-херек кылып турар болганда, ооң чугаалаптар чүвези бар. Бүгү партияга үг-шиг бээр, ол херектерни деткиир, быжыктырар дээш ТК кежигүннеринге ол базымнарны хынаары чугула турган. Чүнүн-даа мурнунда Съездиниң чүүлдүг деп берген программаны бистиң детинчиниң дугайын чугаалаар херек. Бүгү [illegible] даргаай чүүлдү олар тода база долу билип алзын дээш, ТК кежигүннеринге, партия комитеттериниң секретарьларынга оларны чедирериниң арга-хевирлерин чазак тыптар деп бодап тур мен.

Эде тургустунуушкунун өзек айтырыгларының талазы-биле чугула шиитпирлерни, чуртта байдалды орталандырарын ооң [illegible] туң манап турары Дээди Советке база хөделир апаар. Коммунистер бүгү-ле [illegible] тептарга илепкейлиг болгаш дээштиг ажылдаар ужурлуг. Күштерни эде тургузуп турганы, каттыштырары база эде тургусту-нуушкунну болгаш практиктиг ажыл-херектерни шиитпирлии-биле бурунгаар чылдырары биске чугула. Ийиде, ол-дур.

Эде тургустунуушкунуң културазынче [illegible] киргенивис тудум, [illegible] деген тудум, удур дедир туржуп турар талаларның туруштары, сонуургалдары билдинип орар. Ол мында ындыг болуп турарын көрдүвүс. Ол бистиң ниитилеливистиң бүгү амыдыралының илерели-дир.

Мында санал-оналывыс солчуп, берге дискуссия-биле түңнел үндүрүп турарывыс чамдыкта бистиң бодувустуң сеткил-сагыжывыска база дээп турар. Бо залдан чидиг сөстер чаңгыланып тур. Ынчалза-даа [illegible] түктүвүс ышкаш — депшилгелиг түңнелде. Ынчангаш ол түңнелдиң баазазынга ажыл-херектерни мөөңнээр херек.

Дискуссия болган. Шиитпир хүлээп алдынган. Программа бадылаттынган. Үг-шиг бар. Кымның чүнү эдипкенин, ооң кымны «шыкпыыштааныл» сактып турбайн, ажылдаар херек. А бисте ындыг специалистер бар болдур ийин! Дискуссия дээр өй-тап чүүл чорул турар, санал-оналдың плюрализми дээрге бириэр бодал-дыр, ол дээрге [illegible] тыг централизм-дир — бо чүүлге канчап-даа чаңчыгып чадап тур бис ийин. Ол ажык дискуссиялар-дыр, олар чуртту салым-чолу, а ооң дензизин алыр болза делегейниң база салым-чолу шиитпирлеттинип турар үеде, эде тургустуушкунуң үндезин айтырыглары [illegible] айтырыгларны чугаалажып турар. Бот-боттарынга дужуп берип, сеткил-сагыжывысты камнап, кээргеп турар арга маңаа турар бе? Ол бүгү ырап чораан болгаш дедир келбес ужурлуг. Даап бодаан херек чок; мооң-биле херек бүдүрүп болбус, а [illegible] деп аан. Бистер шуптувус кадыг болур ужурлуг бис, эгин кожа туруп алгаш, хөделир херек! Эвилелдер, бөлүтлежиишкиннер кылып [illegible]. Ынчаар болзувусса, партияны-даа, чуртту-даа ат кылганывыс ол.

Политбюро кежигүннериниң аразынга болган дискуссия дугайын чугаалаксадым. Политбюронуң үре-түңнелдиг ажылынга бөгүн шалтыктаптар чөрүшкектер чок дээрзин шахтерлар-биле ужуражып тургаш, шылын чугаалаан мен. Бодалдарның демисели бар. Дискуссия улам чидип орар, ол билдингир.

Эш Мальков, Политбюрода аңгылаңы берген чорук бар, чүү-даа чүве буурай баксыраан деп чигзиниишкин кымга-даа турбазын дээш ону чугаалап тур мен. Ындыг чүве чок, ындыг чүүл тыптып келбезин дээш кызыдар херек. Бистер амгы үеде ТК-да, Политбюрода, бүгү партияда кончуг шыңгыы шылгалданы тудуп турар бис, ынчангаш чогуур деңнелге турар херек.

Ол «чогуур деңнел» дугайында [illegible] Алексеевичи маңаа чугаалаан чүүлдерин кончуг-ла таарзынып дыңнадым. Ол чүгле юрист эвес, философчу көрүүшкүннүг кижи-дир. Ындыг шыңгарлар — бодунуң бодалдарын тодаргай, билдингир кылдыр илередип билири болгаш калбак хемчээлдии-биле бодап көөрү кижиге кезээде ажыктыг. Мең ол дугайын чугаалаан мен, ону Конституция хайгааралының комитединиң даргазының албан-дужаалынга депшидип турувуста, мен аңаа ындыг [illegible] характеристиканы берген мен.

Сергей Сергеевичиниң бодалынга чүге таарзынып турар мен. Бистер шыңгыы эргилделиг үе-чадада келген болгаш кончуг нарын болуушкуннарда хаара туттура берген бис, чүнү кылып турарывысты база ооң кандыг түңнелдер тургустунуп кээрин бүрүну-биле эки үнелеп ап күш четпейн турар бис. Аграр айтырыгларның аар чүъгүнүң болгаш социал-экономиктиг байдалдың чидиглеиниишкини бисти чай алдырбайн чыттыр базып турары база бир бергедеп турар чүвевис ол. Бистер хөй чүүлдериң өйүн эрттирипкен болгаш байдалды нарыыдадыпкан бис. Ол бүгү чүүлдер херек кырында туруп турар, ындыг болзажок олар бисти шын оруктан чайлатпас ужурлуг. Ол чорудулганы сайгара бодап көөр «[illegible]» биске турар ужурлуг. Социалистиг делегейде делегей хөгжүлдезинче эргилде, чаартыкчы чорудулгалар боол турар. Эш Шаталинниң чугаалааны ышкаш, бистер амдаа хөй чүүлдерни кылыр болгаш чүнү кылып турарывысты тодарадып, угаап билип алыр ужурлуг бис. Келир үе-[illegible] турар бис, маңаа тактика талазы-биле частырыг кылбазы, бактажып аңгыланы бербези болгаш өскелерни коргуда бербези чугула.

Бир эвес бистер болуушкуннарны ындыг бедиктен үнелеп көөр болзувусса, таарымчалыг көрүүшкүн-дүр. А бир эвес ол болуушкуннар меңээ кандыг хамаарылгалыг апаарыл, соң даарта канчап баар ирги мен деп бодалдарны барымдаалай бээр болза... Ынчангаш мен Политбюрога үргүлчү мынча деп чугаалай бээр мен: бисте кончуг нарын айтырыг тургустунуп турар-дыр, бөгүнгү албан-дужаалдарывыс дугайын сагынмаалыңар, даарта канчап баар ирги бис деп бодавааалыңар, чүге дээрге чугаа чурт дугайында, соң хөгжүлдезиниң оруктарының дугайында боол турар-дыр деп аан:

Биске ындыг бедик ам дээрезинде тургустунмай турар. Бөдүүн шиитпирлер хүлээп алыксап турар кижилер хөй, а ындыг шиитпирлер база тывылбайн турар. Бөдүүн шиитпирлер тывылбас болгаш тыптып-даа келбес ындыг үе-чадада туруп турар бис. Чүвени эки билбес бөдүүн кижи бирээде, ийиде, үште, дөртте чүнү кылырын салаа базып айтып берип тургаш, тодаргай харыыдап бериңер деп дилеп кээрге, ону билип болгай-ла. Популистер бөгүн-ла ындыг чүүлдү кажарлап ажыглап турар. Башкарыкчы партия, бистиң чуртувус дээн ышкаш ындыг чуртка, ол орукче кажан-даа [illegible] ужурлуг. Бистер делегейде, чуртта боол турар болуушкуннарны, ооң амгы байдалын, перспективазын кончуг тода көрүп билген турар ужурлуг бис.

Мең бодаарымга, кол чүүлге бистер ам дээрезинде частырыг кылбаан бис. Ындыг болзажок чогуур хемчеглерни ап чорударынга частырыгларны болдуруп, хожудаашкынны кылган бис, чорудулгаларны, ылаңгыя экономиктиг реформага, бир деский чорударын хандырбаан бис. Ол бүгү ажыл-херээвисти нарыыдаткан, политика талазы-биле согутларны берип турар. Ындыг болзажок ол дээрге бистиң үймеп дувүрээривистиң, «дузаланар» деп алгыра баарывыстың чылдагааны эвес-тир. Кайы-бир кижи «чечентелип турган кырганы буурадып дужурдулер» деп-таа чугаалап турар, а өске-бир кижи ооң дора-даа кылдыр сөглегилеп орар. Олар ынча деп тура-ла, ооң соонда эде тургустунуушкун дээш туржуп турар бис, ырбакчылар эвес бис дигилей бээрлер. Херек кырында олар ёзулуг ла ырбакчылар! Ол дээрге дужуп берикчи хоон-дур.

Шыыраан-ла Пленум болуп эрти, ооң [illegible] түңнелдери-даа улуг. Ындыг болзажок бир эвес бистер платформаның үндезиниинге бүгү кадык-чаагай болгаш эде тургузукчу күштерни партияга каттыштырбас, платформада кирген политиктиг айтыышкыннарывысты, планнарывысты шиитпирлиг бурунгаарлатпас болзувусса, ол бүгү үре-түңнелди бербес.

Силер мени деткип тур боор силер дээрзинге идегеп, бүзүреп турарымны илередиксеп тур мен: бистиң нииити хереэвисти, эде тургустунуушкунуң хереэн, социалистиг ниитилелдиң чаартырының херээн шиитпирлиг бурунгаарладыр дээш бистер ам боттарывыстың харыысалгавысты улам тода билип алган бис, чепсегленип алганывыс-даа эки!

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

Февраль 6-да хүннүң ийиги чартыында Пленумга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын болгаш бо айтырыг талазы-биле М. С. Горбачевтуң илеткелин чугаалажып көөрү уламчылаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Н. Н. Слюньков** чүве чугаалааш, амгы үениң социал-экономиктиг политиказының программазын платформа төлевилелинде киргенин демдеглээн болгаш эртем-техниктиг депшилгениң стратегтиг сорулгаларын шиитпирлээринге күрүнениң дорт салдар чедирер политиказының дугайын аңаа немей киирери чугула дээрзинге Б. Е. Патонуң саналынга каттыжып турарын демдеглээн. Ораторнуң бодалын ёзугаар алырга, моон уштунар байдалды экономиктиг реформаның бот-бодунга холбашкан ийи угланыышкыннарындан дилээри чугула боол турар.

1989 чылдың декабрьда болган СЭКП ТК-ның Пленумунга чазактың программазынга хамаарыштыр бодумнуң кылганым шүгүмчүлелдеримни болгаш саналдарымны ам катаптавас мен. Оңар күштүг боол артар. Хереглел рыногунда чүү боол турарыл? Күрүнениң талазындан чогуур таарыштырылганы кылбаанындан чоннуң банкыларда акар санныгында салыышкыннары бүдүн чартык катап өскен, а оларның шыгжатпааны, холда тудуп турар акшазы үштүң бир кезиинге өскен. Акшаның ындыг чыылдазы хереглел рыногун сандараткан, садыг баартактарындан бүгү барааннарны арылдыр алдырган, социал дүшкүүрлүг чорукту тургускан. Ассортимент ёзугаар садар 1200 чүүл барааннарның 1150-и ам ховар бараан апарган. Чазактың ап турар хемчеглери четпес, ажыы ээзеш, чогуур үезинде бүтпейн турар.

1986 чылда тудуглга неп-терелип эгелээн «Чаа механизм» деп чүүл экономикага болгаш хереглел рыногунга [illegible] таварыштырган. Ол болза чүгле хоозурадыр, харыкдалы улуг механизм болган. Ооң түңнелинде [illegible] тудуг бериин күрүнениң капитал салыышкыннарындан 4 чыл иштинде 60 миллиард рубль чеде берген.

Бараан саарылгазынга 40 миллиард рубльди немей бээр херек. Ол берге-даа болза болдунуп болур. Тудуг материалдарын хереглел [illegible] бээр. Оруглаларны ажылдың түңнелдери-биле холбаштырары. Бо дээрге чаа эвес айтырыг. Чүгле январь айда күш-ажыл төлевириниң фондузунуң өзүлдези 10 хире хуу болган. Чоннуң холунда чыылган акшаны сайгарарлы. Амгы үеде чоннда 165 миллиард рубль чыылган. Ону сайгарбас болза рынокта байдалды [illegible] шыдавас.

Чуртта күрүне страхованиези бүзүрелчиг байдалда. Бир эвес страхование херээн эде тургузар болза немелде 4-5 миллиард рубльди мобилизастап болур. Күрүне башкарыышкынның эргелерин күштелдирер, ооң бүрүн эргелерин [illegible]. Партияның XXVIII съездизиниң чыылдыы [illegible] бадылаар саналдарны [illegible].

СЭКП ТК-ның амгы Пленуму, бистиң партиявыска [illegible] нарын болгаш харыысалгалыг үеде эртип турар деп. Узбекистанның Компартиязының Кара-Калпак обкомунуң бирги секретары **С. Д. Ниетуллаев** чугаалаан. Социал-экономиктиг болгаш националдар аразының айтырыгларын чогуур үезинде шиитпирлевейн турганының ужурунда чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралында шиитпирлеттинмээн айтырыглар тургустунуп келген.

Национализмниң илерээшкиннери, антисоциалистиг кыйгырыг салган чугаалар, чепшээревээн митингилер чеже-даа боол турда, оларга чогуур өйтүр шавыышкынны бербээнинден нара туразында аажылалдар уламчылап турар. Бис ажыкчарлыг чорук дээш туржуп турар бис, чаңгыс талаже чайгылган ажык-чарлыг чорук-биле чепшээрежири берге. ССРЭ-ниң Күрүне тугун болгаш Владимир Ильич Лениниң портреттерин бастып дорамчылааныың фактыларын массалыг информация чепсектери аажок тода көргүскен хиреэзинде, аңаа бодунуң хамаарылгазының дугайында чаңгыс сөс-даа ыыттавайн баар чоруктар-биле канчап эптежир бис. Бистиң пропагандисчи, идеологтуг болгаш организакчы ажылывыста четпестер эңдерик, ооң ужурунда ниитилел-политиктиг ажылда байдал баксырап турар.

Бистиң бөгүнгү Пленумувустуң шиитпирлерин, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын кижилер четтикпейн манап турар. Платформада айыткан чүүлдер чүгле теоретиктиг чүүлдер-биле долдунган эвес, а бөттүг байдалды барымдаалаан. Амыдыралдың негелделеринге дүгжүп турар, партияны болгаш ниитилелди чаартыр талазы-биле СЭКП ТК-ның туружун тодаргай көргүскен турар ужурлуг. Төлевилел ол негелделерге дүгжүп турар бе? Бүгү бөлүктер талазы-биле дүүшпейн турарын оратор чугаалаан. Чижээ, биске республикаларның чаартынган федерациязы херек, ындыг таварылгада национал эрге-ажыктарны, нация бүрүзүнүң деңэргезин барымдаалаар апаар. Мону платформа төлевилелиниң бешки кезээнде канчаар көргенин сайгарып көөрү. Бир талазында, мында чурттуң бүрүн-бүдүн болур принцивин камгалаарын, хостуг болгаш деңэргелиг улустарның федерациязы кылдыр көөрүн демдеглеп турар-дыр. Өске талазында, совет федерацияны тургузарда эвилелдешкен республикаларның болгаш эвилелдиң аразында таарыжыр харылзааларны барымдаалаар дээн-дир. Ынчаарта платформаның төлевилелинде бижээн кааны ышкаш национал автономияның бүгү хевирлериниң бот-тускайлан чоруунуң чаа деңнели, оларның суверенитединиң быжыглаарының, автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның тускайлаң чоруун быжыглаарының чаа деңнели чүү боол турар чүве ирги? Долу эрге-лиг автономия алыр хиреэнде эвээш санныг деп санадып турар улустар кымнар чүве ирги? Алактын соонда, автономияның ындыг долу үнелиг боол турарының ужур-утказы чүү ирги? Бо дээрге аңаа эвес айтырыглар эвеспе.

Автономнуг тургузуглар эвилелдешкен республикалар-биле кады федерацияның кежигүнү болбушаан, ССР Эвилелиниң чаа Керээзин ажылдап кылырынга киржир ужурлуг деп оратор саналдаан.

Автономияларның политиктиг болгаш экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаарының тургустунуп турар механизми, а ол ышкаш экономиктиг база социал адырны удуртурунуң ниити принциптерин таарыштыр ажыглаары оларның партия организацияларының болгаш комитеттериниң эргелерин тодарадырын база негеп турар.

Ынчангаш автономнуг республикаларның партия комитеттериниң эргелерин болгаш бот-тускайлаң чоруун калбартырының айтырыглары СЭКП ТК-ның платформазынга тодараткан болза база чогумчалыг болур турган ийик деп, партия обкомунуң бирги секретары демдеглээн. Оларның сан-хемчээлин тодараткаш, партия төп органнарының составынче болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынче төлээлекчилерин дорт чорудар арганы оларга бээри чугула.

Партияның иштики амыдыралының кол принциви — демократтыг централизмни хажыдар чорукту чүге чедирип болурун саналдакчы Арал далайның таварышкан халавының чижээнге көргүскен. Барык чаңгыс салгал назыны хире үеде-ле далайның девискээринде суғнуң мурнундагы хемчээлиниң чүгле үштүң бир кезии арткан. Далай дүвүнүң 3 миллион гектар хире чери хоозураан. Хем суунуң шынары шуут баксыраан, чериниң үнүш-дүжүткүр чорууу кудулаан.

Арал чоогунуң республикаларында экологтуг байдалды үндезини-биле эки кижилер дугайында СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган соонда чоннуң сагыш-сеткили аажок көдүрүлген, ынчалзажок ооң күүселдезиниң үезинде ол документиниң күштүг болуп боттаарынга кижилер чигзинип эгелээн. Улуг ажыл-агыйның эргелеп башкарарының чагырып-дужаар системазы Каракалпакияның чурттакчы чонун амыдыралдың шаандан бээр тургустунган хевирин херек кырында чидиреринге чедирген, балык тудар болгаш судно кылыр ажылдар уттундурган, ангы-неи бүдүрүлгези сандараан.

Регионнуң чурттакчыларының дуза эрээн дилээн ук система хандырбаан. Ынчаангай салбас, дүлей чүве дег чорукту кижилерни чүгле эде тургустунуушкун хире [illegible].

Чуртта экологтуг байдалды платформага илередип көргүзери чогумчалыг болгу дег. Амгы үеде кижилерни ол бүгү дүвүредип турар болгай.

Национал-девискээр тургузугларның ниитилел-политиктиг хөгжүлдезиниң аңгы-аңгы деңнелин эки көрүп, ооң уламындан социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлеттинмейн турарын ничингейде [illegible] чугулазын айытпышаан эвилелдешкен республикаларның болгаш автономияларның эге туруштарын оларны деңнептиг ниитин чугулазын демдеглээн, а ол ышкаш ону боттандырарының аргазын платформага илередир дугайында саналдын ол киирген.

Пленумда олуржуп турарымга [illegible] ол дээрге 1985 чылдың апрельдиң түңнели кылдыр билип тур мен деп, адырлар аразының «Карактың микрохирургия» эртем-техниктиг комплекизиниң чиңгине директору **С. Н. Федоров** бодунуң саналын ынчаар эгелээн.

Чугаалажып турар платформавыс ийи аңгы бодалга [illegible]-дир, баштай магадаашкын [illegible], ооң соонда ол кандыг-ла-бир бүзүревес чорук-биле солуттуна бээр-дир. «Бөрүлер-даа тодуг-догаа, өшкү, хой-даа [illegible] турган-лар [illegible]» деп, бирингиниң [illegible] чүүлдерни — шаандагы, эргижирээн принциптерни болгаш чаа ёзу-биле угаап бодааышкынны каттыштырар дээн утка платформада киргени-биле ындыг боол чадавас.

Кижиге буянныг демократтыг социализмге тодарадыгны берип тургаш, кижиге буянныг демократтыг социализмни нептередириниң төптен албадаашкынныг методтуң ындыг чамдык ёзузу-биле платформа сиңникен-дир деп, оратор демдеглээн. Бүгү-ле чүвени партия кылып турар, бүгү-ле чүвеже ол хөлгаарлап турар. Бистиң партиявыстың теоретиктериниң болгаш практиктериниң уламчылап турары шенелделериниң идепкей чок хайгаарыкчызы болбушаан, кижи ол чорудулгага киржириниң хоорулган болуп турар-дыр.

Платформада бүгү-ле кыйгырыглар сталинчи экономиктиг монополия-биле демисежиринче угланган-дыр, а ол хиреэнде ленинчи чаа экономиктиг политика дугайында чүнү-даа чугаалаваан. Чүге ону катап тургуспас бис? Күрүне өнчүзүнүң хууда өнчү-биле чаржалажып чижи бээрин Ленин кортпайн чораан. Бодунуң чижээнге [illegible] хостуг рынокта [illegible] шуут [illegible] медеглээн. [illegible] өнчү, аңаа сонуургалдыг чон ындыг өнчүлүг болуп турар. — ол дээрге доктаадыр аргажок [illegible] улуг күш-тур.

Платформада [illegible] хөй-ле [illegible] салдынган-дыр. Кол айтырыгларны аңгылаар болза эки. Бүгү дугайында болгаш чер дугайында, рынок дугайында, партияга болгаш ниитилелге демократия дугайында айтырыглар биске эң кол айтырыглар ол-дур. Ындыг турбуже, ол айтырыглар чиге тодараттынмаан, чурттуң хамаатылары чогумчалыг ол айтырыглар талазы-биле тода билбес [illegible] Пленумдан манап турар болгай 1917 чылда партияның идеяларының тодаргайын [illegible] чери — тарааннакчыларга, эрге-чагырганы — Советтерге, фабрикаларны — ажылчыннарга. Ол [illegible] бөгүн чон чүткүлдүг [illegible]. Чүгле бичии ылгалдыг дээрден башка [illegible] бюрократтыг командалыг [illegible] алыр апаар.

Төп Комитеттиң командылал составын база эде көөрү чугула. Ол бодунуң [illegible] аайы-биле, биологтуг болгаш физиологтуг арга-шиизи-биле эде тургустунуп, чаа идеяларны хүлээп ап, оларны идепкейлиг боттандырып шыдаар бе? Партия ТК-ның болгаш ооң Политбюрозунуң черле элээн анаалчыдары чугула.

Реформаларның хуусаазын платформага тодарадыры чугула. Кижиниң амыдыралы дыка кыска, [illegible] мен ышкаш дөгүн бо ажа берген кижилер Октябрьның экономиктиг болгаш политиктиг идеяларының боттанышкынын көрүксээр боор-дур. Платформада айыттынган бүгү-ле өскерилгелер болгаш реформаларны 5 чылда, улуг дизе-ле, 10 чылда күүсеткен турар ужурлуг бис. Маргыжар шуутажырынга бисте үе чок, ажылдаары чугула.

Бистиң чөөн талавыста турар күрүнелерде боол турар болуушкуннар бистиң кичээнгейивисти база-ла хаара тудуп турар деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **А. Н. Яковлев** саналының эгезинде чугаалаан. Ол чурттарда кончуг нарын чорудулгалар болуп турар. Дүвүрээзиниң ындыг медээлер ооң 1953 болгаш 1956 чылдарда, 1968 чылда, 1980 чылда дыңналып кээп турган. Ылаңгыя герман айтырыг кончуг нарын кылдыр тургустунуп турар. Бо бүгү чүүлдерниң талазы-биле идепкейлиг политика-дипломаттыг ажыл чоруп турар.

Ол бүгү чүүлдерге бистиң хамаарылгавыс дугайында айтырыг тургустунуп турар. Дорт түңнелдер кылыры ам-даа эрте, бүгү чүве ам-даа эки билдинмес. Бистер социал шилилгениң хостуунуң дугайында принципти 1985 чылда чарлаан болгай бис. Ынчангаш хостуг чоруктуң болгаш демократияның принциптерин чарлап турар амгы үевисте өске чурттарга ону хоруп болбас-ла болгай. Ам дээрезинде биске бир кол чүүл тодаргай билдинип турар: ол болуушкуннарны мечээлдейлиг хайгаараар апаар, ылаңгыя бистиң чуртувустуң айыыл чок болурунуң туружундан аан.

Платформаның төлевилелинче ол деткээш, мында киирип турар чаа чүүлдерге — кижиниң, ооң чогаадыкчы чорууунуң болгаш ооң хостуунуң, өнчү болгаш бараан-акча харылзааларының, рыноктуң, кодэде чаа бүдүрүлге харылзааларының болгаш ниитилелде сайзыралдың хөгжүлдезиниң, күш-ажылдың өнчүзүнүң, политиктиг плюрализмниң, ниитилелге партияның ролюн чаа билиишкин-биле тургусканының, эрге-чагырганың бүгү структураларын өскертириниң бөлүнмейниинге дугайында айтырыгларга тодаргай доктаадыр.

Платформаны чөөн-даа, барыын-даа [illegible] кылып тургускан дээш шүгүмчүлеп турар. Ону ынчаар тургусканы багай эвес, харын эки чүве-дир деп, ол санаан. Чүге дээрге маңаа ниитилелдиң чогумчалыг политиктиг тааланы тургузуп турарынга СЭКП-ниң ниитиниде турар бүгү күштер, а ол ышкаш ниитилелде бар эде тургустунуушкуннуң хөөнүг бүгү күштер болгаш шимчээшкиннер-биле бот-боттарының аразында деткиришкиге болгаш ажылдажылганы кылып болуруңга дугайлаар аргалар кирген. Эде тургустунуушкунун амгы үеде кончуг бергедээшкинге таварышкан турар ол бодун база-ла чорудушкеннериг. Эде тургустунуушкуну экономикага, политикага, чоннуң болгаш партияның амыдыралының бүгү талаларынга үндезин реформаларны чарлааш база оларны эгелээш, барымдаа-даа, чогаалдаа талада шүгүмчүлелдиң одунга таваржып турар. Барып үзелдиглер ону кончуг революсчу-дур деп санап турар, а чөөн үзелдиглер ону кончуг консервативтиг болгаш шуушлаң деп санап турар.

Платформаны партияның XXVIII съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирер деп бадылап тура, бир кол чүүлдүң дугайын сагынмаа бодап арттырып алзы эки: платформаның алыс утказы дээди деңнел эвес, а кудуку деңнел-дир деп чүвени. Ол кудуку деңнелдей ооң ынай кудулап болбас — багай чүүлдер тургустунуп келир.

Чурттуң дээди эрге-чагыргазын быжыглаар, президент тургузар дугайында саналды ол деткээн. Ниитилелде болгаш партияда боол турар болуушкуннарны кандыг янзылыг үнелээринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол илереткен. Биске чүвени боттуу-биле көөр чорук, үнелелдерни угаан-сарыылдыг кылыры болгаш боол турар бүгү чүүлдерни шыны-биле чугаалаары амгы үеде, тынар агаар ышкаш, чугула херектиг боол турар. Мөгүдеп дүвүрээр херээ чок, ындыг чорук — уш-баш чок девиниишкинниң болгаш аштырыышкынның баштайгы демдээ болур. Партия болгаш ниитилел буурап дужериниң кырында келген деп саналга каттышпас мен, деп СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан. Биске тургустунуп келген берге байдалдан чаа чүүлдер тыптып тургустунар. Ындыг болзажок болуушкуннардан хожудаар, кезикчамдык шиитпирлер хүлээп ап, чайгылып туруп бээр болзувусса, айыылдыг байдал тургустунуп кээп болур. Мындыг берге байдалдарда бот-боттарывысты эш хуузу-биле билчип ап турарывыс, санал-оналдарывысты дыңнажырывыс, боттарывыска хүндүткелдиг болурувус кончуг чугула.

Эш Бровиковтуң саналының чамдык чүүлдеринге каттышпайн турарымны дыңнадыр бодап тур мен деп, ол чугаалаан. Силерни мен кончуг эки билир мен, Владимир Игнатьевич. Делегей херектерин силер эки сайгарып билир силер. Ынчаарга силерниң саналыңарда делегей аренazынга Төп Комитет болгаш ооң Политбюрозу чүнү-даа [illegible] дээн ышкаш бир болду. Делегейде кайы хире нарын болуушкуннарның боол турганын эки билир болгай силер. Эде тургустунуушкунуң даштыкы политиктиг түңнелдерин чүгле мактап чугаалап болбас-ла болгай. Ындыг болзажок кижи тереңгейлиг ниитилеринге [illegible] делегей хүлээп көрүп турар.

Амгы чоннуң [illegible] чүгле дээрге эде тургустунуушкунуң, ооң угаан-бодал болгаш политиктиг түңнелдериниң ачызында чыдып калган бүгү чүүлдер буступ дужуп эгелээни болур. Партияның XXVIII съездизи эде тургустунуушкунуң баазазынга сырый каттыжылганың болгаш дедир бурунгаарлаашкынның съездизи болур ужурлуг, а тускайлаңып чарлыр эгелериниң съездизи эвес. Ындыг арганы платформаның төлевилели берип турар. Амгы үеде кол политиктиг айтырыг — ол арганы ажыглаарындан хожудап чыдып калбазы болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Чуртта бүгү чүве алачайгаар болуп турар, эрге-чагырга сандараан дээрениң дугайында бодал хөй кижилерде тыптып келген деп, СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның Калинин обкомунуң бирги секретары **Н. Ф. Татарчук** чугаалаан. Чуртта норум-чурум баксыраан, бөлүк-бөлүү-биле хаалиленир, организастаан кем-херек үүлгедиишкиннери, бөдүүн үнелиг байлактарын хоптуу-биле садар чорук уламчылавышаан.

Политиктиг ажылды чорудары бергедеп келген. Бистиң партиявыс чоннуң мурнунга ат-алдарын чидирбишаан. Эде тургустунуушкунуң аазаан чүүлдериниң чамдыызы беш чыл иштинде боттанмаан.

Коммунистерниң, партия ажылдакчыларының бодалы-биле алырга, партия биле Советтер органнарының ажыл-чорудулгазы аңгылаттынмаан. Ооң түңнелинде бүгү-ле четпестерге партияны чемелеп турар. Амга чедир чер-чер Советтериниң бот-башкарылга дугайында хоойлулар хүлээп алдынмаан, чер-чер Советтериниң күүсекчи органнарының тургузуу ажылдап кылдынмаан, а ийи ай болгаш Совет эрге-чагырганың органнарын тургузуп эгелээр болгай. «Улус депутаттарының Советтери» деп чүүлдү партияның платформазының төлевилелинге шыңгыызы-биле быжыглаарын демдеглээн. Советтерниң үстүнде айыткан чугула документилери хүлээп алдынган турзун дээш составынга арга-дуржулгалыг Советтер ажылдакчылары кирер ажылчын бөлүктү тургузарын ол саналдаан. Чүгле ынчан Советтер чоннуң күзелин илередип шыдаар, боттарының холунга күрүнени башкарарының тынын алыр.

Бөгүн чоннуң партияга бүзүрели ажы-чем болгаш эргежок чугула херекселдиг барааннары-биле кижилер чүү хире хандыртынганындан хамааржыр деп, ол чугаалаан. Эде тургустунуушкунуң беш дугаар чылында хамык чүвениң чүгле нарыыдааның чугаалап болур бис. Бо чылын [illegible] миллиард рубльдиң хереглел бараалнарын бүдүрүптерин биске бүзүревейн турар-дыр.

Ораторнуң чугаазы-биле алырга, экономиктиг реформаны боттандырып турары улам дорайтаан, төп органнарның ролю бедиир харыысалгазы [illegible]. Хереглел секторунуң ажылдаарынга таарыштыр экономиканы эде тургузар деп платформада бижээн. Канчаар, кандыг арга-биле, чүү хире хуусаада чорудары айыттынмаан.

Бистиң партиявыс улам шиитпирлиг-биле хөделир, ооң одуругларын быжыглаар херек, ооң органнарының политиктиг болгаш социал камгалалы чугула деп, ол чугаалаан. Чуртта норум-чурумну тургузар дээш тодаргай хемчеглерни алыр херек. Бир эвес херек болза, байдалды нарыыдадып турар ниити-бүрү шимчээшкиннерниң, каттыжыышкыннарының, фронтуларының ажыл-чорудулгазын соксадыр. Хөй ниитиниң болгаш күш-ажылдың корум-чурумунуң сулараашкынын доктаадыр херек.

Пленумнуң бо киржикчилериниң бодалы-биле алырга, Совет Армияда партия ажылынга политиктиг үнелелди бериp четтикпейн келген. Байдал мында дүвүреңгиг. Эштер Язов биле Лизичевтиң аттарынга хөй шүгүмчүлел бар.

Июнь-июль айларда XXVIII съездини дараш чыылдырарын, ооң мурнунда Бүгү-Россия партконференциязын Россияның партийжы органының тургузуун тодарадыры-биле чыылдырарын Калинин областың коммунистериниң мурнундан ол саналдаан.

Чүвени [illegible] мени чугаалаар деп бодааны чүүрүм болза, амгы үеде чугаа болза, социализмни, коммунизмни болгаш өске-даа кандыг-бир «...измни» камгалаарының дугайында чугаа чорбайн турар, амгы үеде чугаа болза, бис бодувустуң чонувусту, нациявысты камгалаар ужурлуг бис дээрзиниң дугайында боол турар. Ынча дээш, мен бистиң улуг чуртувустуң бүгү улустарын бодап турарым бо деп, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика салбырының академик-секретарының хүлээлгелерин күүседип турар **С. С. Шаталин** чугаалаан.

Ооң бодалы-биле алырга, платформаның ниити үнелээшкинин шүгүмчүлекчи ёзулуг болур ужурлуг. Платформада дыка хөй «византийжи чажыттар», чедир чугаалаваан чүүлдер бар-дыр. Платформаны амыдыралга боттандырарының аргаларын айытпаан-дыр. Платформада кол-кол билиглерни ылаптыг тодаратпаан-дыр. Оларның эң колу болза социализм дугайында билиг болгай. Ындыг болзажок, социализм деп чүл дээрзин платформада чугаалаваан-дыр.

Платформаның дыка хөй чүүлдери чедимче чок бижиттинген. Ол бүгү коммунистерниң угаан-бодал шыдалын түңневаан-дыр.

Платформада СЭКП-ниң монополчу чоруу хөй черде [illegible]-дир. А СЭКП-те ындыг монополиячы чорукту херээ чок. Социал-демократияга СЭКП-ниң хамаарылгазы чиндиг ындыг чугула айтырыгны платформада безин тургуспаан. «Социал-демократтыг социализм биле «коммунистиг» социализмниң каттай чарылганының дугайында айтырыгны мында ыттаваан, аңаа-ла «чажырып каан-дыр».

Чоннуң социал талазы-биле камгалалдыг болурунуң, хоолуг сиzалдаазының демократтыг системазының, хостуг экономиктиг чорууштуң эргелериниң политиктиг демократияның, социал чогуур чорууштуң болгаш экономика талазы-биле ажыктыг чорууштуң дыка хөй айтырыгларын социал-демократия шиитпирлээн ышкаан дээрзин платформада ыттаваан-дыр. Платформа база бир өске «социализмни» — национал-социализмни — фашизмни канчаар көрүп турарын ыттаваан. Улуг орусту шовинизм [illegible].

(Уламчызы 3-кү арында).

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

(СЭТА).

ИЙИ ЧЕЧЕННИҢ МАРГЫЖЫ

— Аксың чоп үстүгүл?
— Аганактың эъдин чидим.
— Арган-дыр бе, семис-тир бе?
— Бижээм чидиг, эскербедим.

• • •

— Хемчик хемни кешкен сен бе?
— Хеме-биле кешкен не мен.
— Шапкын-дыр бе, эзерлиг бе?
— Шала кежээ ожаавааң мен.
— Канчап кештиң?
— Кавайлыымда.

• • •

— Бээр кээрде кайын келдиң?
— Бээжинден бээр келдим.
— Ырак чер бе, чоок чер бе?
— Ырлап чораш эскербедим.

• • •

— Адаак даанга чүге шаптың?
— Анайларым дозуп чордум.
— Аданым чоп шалбаладың?
— Анай-биле салчай кааптым.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Алдын аяк амдан киирбес.
Ажырымчы ажырганын
билбес.
Чаг чиртменге чалчывас.
Теттирерга дорамчылавас.
Тоткан кижиге.
Тогду хойнуң кудуруу
кадыг.
Балды чокта бызаң болбас.
Маска чокта дарган
болбас.
Сава чокта суглаттынмас.
Самбың чокта
санаттынмас.
Инек мыйызынга хар
ызырынмас.
Ижи банка кежик
шингээвес.
Кадар оъткa инек
ызырынмас.
Кижи кижиге эш
ызырынмас
Карак каскаш, кускун
тотпас.
Хан ишкеш, бөрү тотпас.
Хурал хөйде ажыл
хөнүвес.
Хуна хөйде анай өспес.

Самбуу КУУЛАР.

Кыска одуруглар

Кым багайыл?

Күске эзирик келгеш, Дииске шоруулган:
— Дүүн хуралга мени шүгүмчүледиң, ашак?!
— Ужуру ындыг чүве-дир ийин, дунмай.
— Сени мен ам чиптейн бе?
— Багай даайың ыңчаарга кайын боор, чээн.
— Кым багай чүве-дир, аңак?
— Эзириин улут-дур, удуп серген көр, хеймер.
Эзирээнде күске дег коргунчуг амытан чок.

Чидириг

Тетчеглекчи тепкиниште эзирик ыглап олурган. Кожазы кээп чугаалаптыр:
— Боо хавыртып алгаш, ынча дыка качыгдаарга болур бе, кожа. Ижерин соксаткаш, иштен кылганың дээре эвеспе.
— Оон дора: боо-даа канчаар, ийи киш кежинге кадайым орнаптым. Оон соонда бажың иштин тоңдур ииттим.
— Чүге?
— Киш кежин бүдүү садыпкаш, арагалап турумда, алган калай-даа, аңы-тол-даа чок. Каггаш чоруткан. Ыы... ыы... Салымымны!

Николай ООРЖАК.

ШАҢНАЛ

Чечен чугаа

Алды чыл бурунгаар бистиң коллективти башкарары-биле дептип келген даргам чүве. Ол үжен харның бозагазын чаа-ла ашкан боор. Келген үезинде ол хурал болурга, улус мурнунче үнүп келгеш, порук чаш уруглар дег кезек када куду көрүп алган турза-ла турар, оон бажын дырбаным база шаг болур. Хеп хенертен ол бар-ла шаа-биле каттырып эгелээр денер даан. Ынчан ооң хүн дег хүлүмзүрүүн хүннүң көөр турган бис. Ынчан даргавыс-биле дем каткаш, «демниг саасkan теве тудуп чиир» дижири ышкаш, хаййым хемни-даа сыгадыптар, кадыр дагны-даа дескилептер турдувус.

Ам дээрге даргавыс эде тургустунган. Элдеп чүве, ийи чылдан бээр даргавыстың үнелиг хүлүмзүрүүн көрбестей берген бис. Үргүлчүле ажынган, кончуттунган, арын-шырайы дүндүгүр апарган чоруур, дүнери дүмбейи-биле дөмей-ле. Даргавыс канчап ынчаар хенертен өскерли берген бистер пат-ла кайгаар апарган бис. Чаңгыс баштан ийи баш улам эки дээр. Даргавыска ажылагыйжы сүмелер-даа кадар дилеш дидинмес бис. Ол ону дыңнавас-даа, чүтле бодум билир мен дээр апарган.

Буруулуг, буруу чок-даа кижилерге деңге ажынар, хөректенир, бакка боолаткан мажаалай-даа сагышка киргилээр денер даан. Бистер база-ла даргавыстың ол чаңынга чоорту чаңчыга берген бис. Дарга кижи черле ыңчан баар чүве ыйнаан дижип ккаан, алдыы, үстүү эриннериниң шоочалааш, дулгүүрүн нармактап алгаш өргүлаар апарган бис. Олче сес сөглээн ажыы чок. Кабинетче базылап ора-ла, «уволнять» (үндүрер)! деп чанчыккан сөзүн алгырып кирип орар дарга-ла болгай. Ажылдаан үнерге, ажы-төл аштай боор, сунгай боор. Ынчангаш даргавыстың кончуттунган сөстери бир кулаавыстан киргеш, бирээзинден үнүп турар апарган дивес силер бе?!

Бир-ле катап даргамга кирери албан, ажыл-агыйжы айтырыгныг апарган мен. Даргамның өрээлиниң эжиинге келгеш, кезек када диттип чадап, чүрээм согдуп тур мен. Че-че ыңнай, соонда болгай аан, аза албадаан, ааам айбылаан эвес деп-даа бодавып, арай-ла чайгылып каап, ында-даа чок, мында-даа чок тур мен де. Ам канчаар ажап сонтаан, кирдим-не.

Даргам хаваан дүйүп алган, ширээзиниң артында чиик саадап олур. Бажының дүгүн көөрүмге суг, наржыланган Казараа ыдымның сирти-ле!

— Че чул?! Чүге келдиң? Ажыл шагының үези эвес чүве бе? Кижиге ажыл кылдырбас кандаай чүве сен!— дээш, менче удур көрүп кээрге, карактары үзэр буганыы-ла!

Кезек хаалыга берген тур мен, чурээм соонда келгеп ышкаш болган. Ынчап турумда, эжик ажыттынза-ла, райкүүском төлээзи дарга кижи кирип ор. Хенертен даргамның хүн дег чырык хүлүмзүрүү өрээл иштин чырыдыптар денер даан! Демги даргаңы дөрже чалады. Сандайындан бедин тура халып келгеш, ол кижиге мөгейтен тур. Хүлүмзүрүүр хамаанчык, харын-даа каттырып тур. Келген дарга:
— Ажылчыныңң чоруун чогудуп бериптинер бе? — деп турда-даа:
— Соонда болгай аан, хүн ийис — дээш, аар чылбыртып үнүп кен мен.

Чүге диве даргамның хүн дег хүлүмзүрүүн ийи чыл иштинде көрбээн-не болгай мен. Бо дээрге аът, шагдан артык шаңнал ышкажыл!

Дээр аас-ла турган!

Чиңнит ӨӨЛЕТ.

ЭЗЕҢГИҢ ДЫҢЗЫДЫ ТЕП

Тыва-даа, орус-даа дылдарга чурук каасталгазы чараш номнар үнүп келирге, чурукчузу кым эвес дээш сонуургап көре бээр бис. Ынчан «чурук каасталгазы В. Донгактыы» дээн домакты бо-ла номчуур бис. Эң ылангыя чоокта чаа үнгүлээн Монгуш Доржунуң «Сыргалар», Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номнарын чурукчу Владимир Донгак билдилиг-ле каастап чураан.

Ол чурулгадан аңгыда шүлүк бижиирине ынак. Шүлүктериниң баштайгы чыындызын белеткеп турар.

Поэзияның могат билбес аъдының эзеринде бызыы-биле олурупкаш, эзеңгилерин дыңзыды теп алган аныяк шүлүкчүге ак оруктy күзевишаан, ооң шүлүүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

А Ъ Т

Эрес эрлер кайын дээр
Эмдик дивес,
шавылдыырлааш
олуруптар,
Салгын үндүр моoп маңнааш,
Чаажыгып, холга кирер мал-ла болгай—
хөөкүй аът аан.
Карандыктар сүрүп чорбас,
Харлыг черни
казып-казып
оъттап алыр
Хайыралыг эжин танааш,
Кандыг ийик, ораны бээр чаңныг шежик—
хөөкүй аът аан.
Дагалыг-даа, дага чок-даа,
Тайбазын-на,
ушпазын-на
бодап чоруур.
Тайга-сынга, ырак-чоокка
Даады-ла чорук кылыр хөлгевис ийик—
хөөкүй аът аан.
Чылгычы эр сыдым октааш,
Чыраа-саяан,
кашпагайын
шилиш мунар
Чылдыргыыжын, суглук дээрбээн
Шыңгырады самнап чоруур ышкажыгай —
хөөкүй аът аан.
Чайын, кыжын кошкун чонум
Чарлып болбас
багдан салбас
ынаныжы,
Шанак-терге чүъгүн сөөртүп,
Шаандан биске ажыын чеже көргүспээн дээр—
хөөкүй аът аан.

ДИАГНОЗУ: «К. К.»

Шоодуг

Семис-оол эртен оттуп кээрге, бажының аарыыры дендии. Мырыңай чарлы берги дег кынныл кээр. «Дүүн кежээ холун эртир шелипкен-дир мен, аа халак» деп ол бодаан. Бажының аарыырын намдадып алыр эм дилеп, эм-таң чыдар хааржакчыгашты барып чиничерлей берген. Ооң холунга эът изиин хынаар градусник туттунуп келген. Шак-ла ынчан ооң «аарыг» бажынга кончуг-ла кажар бодал чык-ла дээн. Градусникти хойлай каапкаш, Семис-оол бажыңындан үне халаан. Орукка чоруп ора, кажар бодалды боттандырарының чажыт планын тургузуп алган.

Эмнелгеге кирип келгеш, тон уштур чер чанында көрүнчүкке көрдүнгеш. Боду безин таныыр ат чок хапыгыр-ла арынныг болган. «Ангиналаан, бажы аараан, эъди изээн кижиниң арыншырайы ындыг болур ужурлуг-даа» деп, ол таарзынып бодаан.

Кирер дээн эмчизиниң өрээлиниң аксынга келгеш, сөөлгү кижини айтырып, ээлчег ээлеп алган. Манап турар аразында даштыгаар үнгеш, улус көрбес черге баргаш, хойлап алган градусникиг уштуп эккелгеш, күштүг силгий каапкаш көөрге, мөңгүн суу чүгүргеш, 39 деп санның дужунга кончуг таптыг доктаай берген болган. Семис-оолдуң сеткили ханып, таалайын так кылган.

Ээлчээ кээрге, эмчиниң өрээлинче Семис-оол арай дидим эвес кирип, сандайның кыл-кыдынынга ужазын үстүрүп, олуруп алган.

— Чүнер аарып тур? — деп, эмчи айтырган.

— Грипптээн-аазы ангиналаан хевирлиг кижи-дир мен, эмчи — деп, Семис-оол арай тыртылып харыылаан. — Хондур удувадым. Бажым аарыыры буступ чаштаар чыгыы ийин...

— Аарыг кижиниң эъдиниң изиин хынааттынар — деп, эмчи сестрага чугаалаан.

Сестраның тутсуп берген градусникин иштики хойнунда карманында чажырып алган градусниги-биле бүдүү солуй тыртып алгаш, оозун колдуунче сугa каапкаш, Семис-оол ылым-чылым-на барган.

Бичии болганда эмчи сестразы уруг:
—Градусниглинер каям — дээн.

Семис-оол «чажыт» градусникин тутсу каапкан.

Сестра уруг градусникти көрүп көргеш:
— Ам чаа үнген аарыг кижиниң оскунупкан градусникин силерге берипкен-дир мен. Ма, бо градусникти суп алыңар — дээн.

Семис-оолдуң дылы агарып калган. Аарыг кижиниң оскунупкан градусниги солуп алыр дээрге, ол та каш градусту айтып турар чүве дээн, ол девидеп болганган. Дүвүрээн бот, дуктейген баш дээш, сестраның тутсуп берген градусникин колдуктаапкан, багай апарган олурган...

Сестра уруг Семис-оолдан градусникти ап, ону көргеш:
— Эъди кончуг изиг эвес кижи-дир, эмчи — деп чугаалаан.
— Бээр келиңерем — дээш, эмчи Семис-оолдуң боостаазын хынап көргеш, чугаалаан — Аксыңарның араганызын аа.

Семис-оол аас ажыдаан.

Эмчи саазынга чүве бижээш, тутсуп берген. Семис-оол номчуп көөрге, «Диагнозу К. К» деп каан болган.
—Ужуруy билбедим, эмчим — деп Семис-оол айтырган. — Чүү дээн чоор, ындыг диагноз-биле ажылдан хостаан болур чүве ирги бе?
— «К. К.» дээрге. кончуг кадык дээни ол-дур — деп, эмчи чугаалаан. — Ындыг диагностуг кижини ажылындан хоставас, ооң боостаазын-даа, бажын-даа эмневес.

Владимир ОНДАР.

КҮСКЕ КӨРДҮҢЕР БЕ?

Басня-тоол

Шаанда шагда эвес, амгы шагда-даа болгай аан. Күскелер күрүнезиниң бир аймаан Кара-Күске баштап турган чүвең иргин. Алызындан, хаан уктуг болгаш, ол бодунуң аймааның сеткил-сагыжын-даа хомудатпаан, боду кара-даа болза эрге-дужаалын өскээр ажыглаваан. Бир катап ону өске аймакче элчиннедип чорудуптарга, ам кымны баштыңчы кылдыр соңгуп алырыл деп айтырыг тургустунуп келген чүве-дир. Салым-чаяанныг, сагыжы ак, эки-бакты ылгап билир Сарыг-Күскени аймактың баштыңчызынга күскелер бир үн-биле соңгуп алган. Ол база хаан уктуг болгаш аймаан чаа-ла уштап-баштап кирипкен чүвең иргин.

Сарыг-Күске аймак баштыңчызы апарган деп дыңнааш, «Ак-Күске» ишти ирип, адаарган, муңгарап эгелээн. Бир-ле хүн ооң бажынга кара бодал төрүттүнүп келген. Сарыг-Күскени, беш мегени. алды арганы ажыглап, хоптап, мегелеп тургаш, дужулгезинден чаларадыптар-дыр деп кара сагышка алзыкаш, артында-ла дартайтыр ыжа берген.

Удаваанда күскелер хааныңга холунун үжүүн кызып-кызып өскертиш каан чагаа ужуп келген. Ында мынчаар айыткан: «Кара-Күске аймак баштыңчызындан элчиннеңй бээрге, Сарыг-Күске деп чүве ооң олудунда саадапкан-дыр эвеспе. Ол хемниң сарыг суунга кедергей ынак амытан дээрдир, ынчангаш силерниң ат-алдарынарга таарышпас болдv-ла бе. Сарыг-Күске дагыр салаа талазын тыртар дээри ышкаш бодунуң танмазын саазын бүрүзүнде базып туруп берди ышкаш. Ол күскени дужулгеден дүжүрзе эки боор. Бир эвес ынчанмас болзуңарза, аймактың улусчу чыыжындан бир күскеден ооң орнунга чорудуптар бис.

Улусчу чыыштың идегелдиг кулу «Ак-Күске» шыы мен».

Күскелер хааны баштыгла чүве ыйнаан. Ол Ой-Күскени келдирткеш чугаалаан: — Бистиң күрүнеде ак күске чок чүве болгай. Бо дээрге сагыжы кузум дег, кара баарлыг, адааргак, арын-нүүрүн артында каггaн кортук, ажык-чарлыг ойде безин, ат-сывын безин чажырар мегечи күске-дир. Дөп-дораан тывыңар. Ындыгларның бистиң күрүневиске ажыы чок! Дужаалды дарый күүсеткеш, менээ илеткээр силер — деп, хаан чарлык болган.

Чер кулактыг «Ак-Күске» хаан чарлыын салгын дамчыштыр дыңнап кааш, ак өңүн кара дозу-биле будуп алган, хөйге көзүлбезин кызып. кеденгирлеп чоруп турар апарган диржир. А силер дас кара өңнүг күске көрдүңер бе?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Чуруктуг эскерии

Алгыш-кырыш

Сураг барган. «Сарала» кээр,
Шупту улус ынаар чүткүүр.
Автобустар чорун турда.
Алгыш-кырыш улам дендээр.

Канчап чанар

Эртине-даш дилээн ышкаш,
Элдептиглер хоорайда бар.
Каскан чери — оваа-оваа,
Канчап олап чанарыл че?

Кара ыш

Кара-кара булуттар дег,
Караңгы ыш шутлаптарга,
Хоорайга келген улус
Хондур чунгаш, чадажырлар.

Александр ОНДУПТУҢ чураан шоодуг чуруктары.

СОНУУРГАКТАРГА

Каттыржыңар

Карак чажын төгүлгүже каттырары ажыктыг бе азы хоралыг бе?

Бо айтырыгга харыы бээри-биле испан эртемденнер шинчилел ажылдарын кылып чоруткан. Катты кижиниң бүгү организмни «силгипкен» ышкаш кылыптар деп олар түңнээн. Катты организмниң биологтуг ажыл-чорудулгазын дүргедедир, хөрек клетказының болгаш чүректиң шыңгаппарын быжыктырар.

Рентген дузалаан

Швейцар хоорай Базельде [illegible] бар британ [illegible] берген.

[illegible] оон чуну-даа тыппаан. Буруулуг болганын ол кижи билингеш, садык чорудуптар деп турда полицией [illegible] чыызының бирээзи ону рентгенге көрүп [illegible]. Оорнун улуг хырнында үш муң швейцар франк эртинелиг биллек бар болганы тодараан.

Эң узун

Чер кырында чурттап чораан эң узун кижи чоокта чаа Мапутуга мөчээн. Ооң узуну ийи метр 70 сантиметр. 45 харлыг Габриэл Мондлане бодунуң бажыңының чанынга ээчок кээп дүшкенинден бажы кемдээш өлген.

Машиназынга сыңмаан

47 харлыг Норми Плеттс 17 муң фунт стерлинг-биле садып алганы каас-коя «Роллс-ройс» дээр машиназынга сыңмаан. «Чаңгыс-даа машинага сыңып кирип чадашканым ол-дур» деп ол хомудаар. Англи хоорай Саутгемптон чурттуг ол кижиниң узуну — 1.88 метр, деңзизи — 164 килограмм. Автомобиль анаа хууда чорук-херек бүдүреринге херек. Япон бир фирмага чагыг ёзугаар кылдырып алганы «Вольво» харын делгем болза-даа бала-лар болган: херек кежилдир багланып аар шавылдыыр кыска, бажы салон дээвииринге узуп турар, руль хереки [illegible].

Чемге — чечектер

[illegible] программазы [illegible].

Хризантема, роза болгаш харын-даа [illegible] Японияда [illegible] апарган. Ресторанларда [illegible] бүрүзүнге [illegible] азы лаванда хандызын немеп турар.

Чарлалдар бюрозу

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдазының талазы-биле Ровно № 29 соңгулда округундан улус депутадынга [illegible].

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттар В. И. Кан-оол болгаш А. К. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылгазы февраль 13-те автоорук техникумунга 14 шакта, февраль 17-де күдээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге 12 шакта эгелээрин округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Февраль 17-де 12 шакта автоорук техникумунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Д. Л. Тиимей соңгукчулар-биле ужуражыр.

• • •

Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарынга кандидаттар Ф. А. Гайбура, Е. Н. Гребенникова, В. М. Динерова, В. И. Игнатов, Б. А. Кенусеков, А. А. Литвинов, П. Ф. Мошкарев, Н. Н. Сенченко, Б. С. Самарин, Б. Т. Салчы, В. Г. Фрайденко олар-биле соңгукчуларның ужуражылгаларының болуру [illegible] округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Ужуражылгаларның «Тыва суг мелиорациязы» [illegible] февраль 10-да 15 шакта [illegible].

Округ соңгулда комиссиязы.

• • •

[illegible] **хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.**

1990 чылдың февраль 12-те — [illegible] кандидаттары болган оларның бүзүреттирген кижилери.

1990 чылдың февраль 14-те — 101 дээш 200 дугаарга чедир округтарның кандидаттары болган оларның бүзүреттирген кижилери.

Ужуражылгаларның 16 шакта СЭКП хоорайкому [illegible] хуралдаар залынга болур.

№ 4 фотография чери

Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңында 21 өрээлде № 4 фотография чери пленка адаанга фото-портреттерни белеткээриниң ачы-дузазын көргүзүп турар. Улуг эвес хемчээлдиг эрги фото-чуруктардан дужүрүп тырттыргаш, улуг хемчээлдиг фото-портреттерни силерге кылып берип болур. Өңнүг-даа, кара-даа чуруктарны чагыдып ап болур силер. Ол-ла фотография черинден дириг амытаннарны, бойдус чурумалын көргүскен фото-эстампыларны садып ап болур.

Тайылбыр алырда 2-16-21 телефонче долгаар.

Республиканың районнарында чурттап турар кижилер чагыгларны районнарда амыдырал хандырылга эргелелдерин дамчыштыр чагыдып ап болур.

• • •

Бо чылдың февраль 24-те 14 шакта № 4 профтехучилищеге ук өөредилге чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл болган оюнга тураскаадыкан юбилейжи байырлыг хурал болур. Училищениң [illegible] болган [illegible] башкыларны [illegible] чалап тур бис.

Бистиң адресивис: Калинин кудумчузу 1.

ЧАЛАП ТУР

Февраль 18-те 12 шакта Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузунда № 1 бажыңда типография клувунга Тываның эки тура «Мемориал» («Тураскаал») ниитилелдиң [illegible] үеде кылыр ажылының дугайын чугаалажыр. Орта шагда репрессияга таварышкан кижилер азы оларның төрелдери, өске-даа анаа сонуургаан кижилерни [illegible] чалап тур бис.

«Мемориал» ниитилелиниң эргелели.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай [illegible] [illegible] кижилерни хүлээп ап эгелээн. Анаа 17 харлыг 7 ай ажа берген [illegible] аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренген дээш 243 рубль 80 копеек талдар. Ниитиде телевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика товү. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу 14. Телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.**

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Фильм-концерт. 9.25 Бистиң садывыс. 9.55 «Кижи институду». 10.55 «Дириг амытаннар оранында». 11.55 «Борис Пастернак» Төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 13.00 Тиилелгениң 45 чылынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Үе бисти шилип алган». 1-2 серияларын. 15.20 «Таиланд: чаңчылдар болгаш амгы үе». 15.50 Өг-бүле экраны. «Француз дыл кичээлдери». Уран-чечен телефильм. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестрниң үделгези-биле» (Швейцария). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 «Миллионну канчап оорлаптары». Уран-чечен фильм. (АКШ). 1-2 серияларын. 21.00 «Үе». 21.30 Телеуругнуң сарыныгы. 21.45 «Ырлажыкчыларның чыыжы». 23.40— 00.35 С. Лем — «Кутербросс». Телешоу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бирги рейс». Уран-чечен телефильм. 9.30 Мультфильмнер. 9.50 «Челюскинчилер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.55 «Юрмала-90». 12.15 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Крылья Советов». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Чоон Сибирь». Киножурнал. 17.10 Депшилге. Информация. Реклама. 17.40 «Мен эмчи мен». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе» 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар'». 20.15 «Бир эвес силерниң харынар...» 21.00 «Виват, Россия». «Нева хемниң орфейлери». 21.40 «Таанда, ол-ла Татьяна бе?» Барымдаалыг телефильм. 22.40 «Джаз сылдыстары» Д. Браун база О. Лундстремге удурткан оркестр 23.50 «Дүнеки сеанс». «Ынакшыл дугайында баллада». Киноконцерт. 00.20 —01.50 «Алдын аңчарның ыскаалы». Уран-чечен фильм.

Кино

ФЕВРАЛЬ 10

«НАЙЫРАЛ»: «Аазат пай» 9.30, 11.30, 17.10, 19.10 шактарда. Кино өнүктериниң клуву 15.20 шакта. «Мен ам кортпастай берген мен» (уругларга) 13.30 шакта. Видеозал «Ынакшылдың күжү» (2 сериялыг) 8.10, 12.00, 15.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00. «Кара бөрү» 10.20. Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.10. «Хон Гиль Доп» 14.00, 16.00, 20.50. «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хоойлу-биле камгаланган оорлар» 12.40 шакта. «Америкага бир катап» (3 сериялыг) 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нокдаун» 14.00 шакта. «Ынакшылдың күжү» (2 сериялыг) 15.50, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

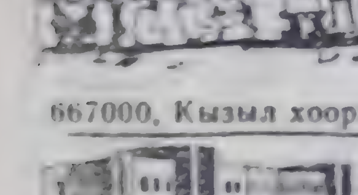

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34, ◆ редакторлары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвешная — 3-34-26, ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82, ◆ оралакчылары — 3-45-83; Кижилер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-37-11; ◆ чагаа кводазы — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-83, ◆ корректорлар — 3-37-11 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн бар газда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 арыгалга ажы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1

Чагыг № 375. ТС — 00235

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 7 среда № 55 (14255)

1925 чылдан үнүп турар. Өртээ 3 көп.

ШЫН ОРУК ШИЛИТТИНГЕН

Март 4. РСФСР-ниң, Москва хоорайының, Октябрь районнуң Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Москваның Октябрь районнуң № 11/311 соңгулда округу. Маңаа М. С. Горбачев өг-бүлезиниң кежигүннери-биле кады чедип келген.

Күрүнеде бирги кижиниң кажан-даа, каяа-даа салым-хуузу ындыг — кижээнгейниң төвүнге турар. СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының келирин хөй санныг совет болгаш даштыкы корреспондентилер манап турган.

Бир янзы парлалга конференцияны бадылаашкын хааржаазының чанында, Михаил Сергеевич бюллетеньнерни хааржакче суптары билек, дораан эгелээн болгаш даараазында өрээлге уламчылаан. Ол аңаа ССРЭ-ниң Төп телевидениезиниң айтырыгларынга харыылаан.

Аңгы-аңгы чурттарның массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери боттарының мурнун былаашпышаан, Михаил Сергеевич үнер эжикче чоокшулап, доктаап чорда, интервьюну ап турганнар.

Часкызыг хүнзэректээн кудумчуга ону журналистер база манап турган. «Бисче, солагай талаже кээп көрүңер!» — деп бир таладан чалаарга, өскезинден — «Бистинниче, оң талаже!» — деп үзе кирип турган.

«Мээң оруум колдуунда оттуг-биле чүве» — деп, М. С. Горбачев хүлүмзүрүп бышааш, холу-биле улуг хаалга уунче айыткан. Ынчалзажок ол доктаап, ол-бо талаларындан айтырыгларга харыылаан.

Сонуургаачыг, билчиишкинниг чугаа болган. Ол бистиң ниитилеливистиң бөгүнгү эң чугула айтырыгларынга ханы сонуургалды көргүскен.

Бирги черге кылдыр көдүрткен айтырыгларның бирээзи — ССРЭ-ге Президент албан-дужаалды тургузуп турары. Конституцияның чогуур чүүлдерин өскээр, бир эвес оларның талазы-биле Дээди Советтиң чугаалажып көргени саналдарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи деткиир болза, Президентиге кандидатты канчаар идип үндүрерин болгаш соңгуурун ол тайылбырлааш, ол албан-дужаалга ооң кандидатуразын идип үндүрерин ол чүү деп көрүп турарыл деп айтырыгга харыылаан. Ойталаар бе азы чок бе?

Ойталавас мен деп, ол харыылаан. Бистиң чурттап эртип турарывыс мындыг үеде бодумнуң хүлээлгемден ойталап шыдавас мен. Ынчалзажок канчаар шиитпирлээри — чоннуң хереэдир.

Оон ыңай ол Президент эрге-дужаалды киирери демократтыг чорудугларны, төпчүдүлгеден чайлаарын таарыштырар, ол бүгүнү деңнештирип турар арганы тывар деп немей тайылбырлаан. СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-хүлээлгези канчап барып болурул деп оортан айтырган. Ол албан-хүлээлгеге болгаш партия-биле холбашкан бүгү чүүлдерге хамаарыштыр шиитпирни XXVIII съезд үндүрер апаар деп, Михаил Сергеевич тайылбырлаан.

— Съездиге киирип турар Демократтыг платформа-биле чөпшээрежип турар Силер бе?

М. С. Горбачев: Партияның салым-чолунуң дугайында сагышсырап чоруур бистиң эштеривис, коммунистер, ону идип үндүргенин билир болгай силер. Ол ийи платформаның кайызында-даа дөмейлешкен чүүлдер бар. Элээн каш принципиалдыг дүүшпес эвес чүүлдер база бар. Ында фракция дугайында чорул турар чугааны ынча дээрим ол-дур ийин. Демократтыг централизмниң принцивин эде угаап көөрдүр дээрзин бистер СЭКП ТК-ның Платформазында бижип алган бис. Партияны демократия принциптеринге дүүштүр эде тургузарын чугулалап көрүп турар болгаш ынчаар ужурлуг-даа бис. Ол дээрге эң кол чүүл-дүр. Ео таварылгада партия бүгү ниитилелге үлегер-чижээн көргүзер ужурлуг. Ынчалзадаа сөөлгү он чылда болуп көрбээн чүүлдү. альтернативтиг платформаларны идип үндүрүп болгу дег, ээлел туруштарны деңнештир көрүп болгу дег, партийжи дискуссияларны кылып болгу дег ындыг демократчыдылганы баш удур көрүп турары ол-дур. Амыдыралдың аңгы-аңгы адырларының болгаш партияның ажыл-чорудулгазының талазы-биле айтырыг-харыыларны, референдумнарны чорудуп болур база арга бар.

Демократчыдылга партия эге организацияларының, район звеноларының эргелериниң калбартыры болуп илереп келири онза эргежок чугула. Кижилер-биле кожа, чер-черлерге аан. Бо болза кончуг шыңгыы эргилде. Мында удурланышкак чүүлдер [illegible].

Ынчалза-даа ленинчи авангардтыг партияның туружунга артып каар деп турарывыс черге, ол дээрге бистиң концепциявыс-тыр. Чүгле ында удурланышкак чүүлдер бар. демократтыг платформа парламент хевириниң партиязының дугайында чугаалап турар болгай. Ындыг болганда мында удурланышкак чүүлдер бар-дыр. Эң кол чүүл ол-дур. Парламент хевириниң партиязы дээрге ол шуут-ла өске херек-тир. Оортан ажылдың элээн өске хевирлери болгаш методтары тыптыр.

Бо бүгү коммунистерге аңгы-аңгы туруштарны чугаалажып көөр, угаап бодаар болгаш съездиге солун бодалдарлыг чеде бээр арганы берип турарын силерге чугаалаксадым. Ол дээрге эде тургустунуушкуннуң чединишкини ышкажыл.

— Партияны чарылдырар хире чылдагааннар бар бе дээрзинге хамаарыштыр Силерниң бодалыңар кандыгыл?

М. С. Горбачев: Кончуг улуг чылдагааннар көрбейн турар мен. Бир эвес аңгы-аңгы бөлүктерниң талазындан бодун тогдунар кандыг-бир негелделер тургустунуп кээр болза, ол канчап-даа чарылдырыышкын эвес болур. Партияда ону харын-даа сырый каттыштырарының бөжыглаарының талазы-биле хөөн-бодалдар быжыгып турар. Чаартынган партияның эштежилгениң принциптеринге үндезилеттинген аан.

— Компартия соңгулдалар үезинде хөй бадылаашкын алыр дээрзинге бүзүрээр силер бе?

М. С. Горбачев: Соңгулдалар түңнелдери-биле бе? Коммунистер аңаа калбак төлээлелгелиг болур боор деп бодап турар мен. Ынчалза-даа маңаа коммунистерни партия кежигүнү эвестерге удур тургуспас ийик мен. Чүвениң ужуру улам чоокшулажылгада деп көрүп турар мен. Чоннуң бүгү массазы-биле коммунистерниң улам чоокшулажылгазы дээрим ол-дур ийин. Ынчангаш хуулар аңаа толарадылга утказыг болбас. Чүгле коммунистер эвес, хөй-хөй кижилер, харын-даа бүгү ниитилел хөй сүмелерни берип, бистиң ниитилеливисте кижилер партия дээш, ооң салым-чолу дээш сагыш аарып турары дээрге-ле, чоп партияның ажыл-чорудулгазы-биле эде тургустунуушкуннуң чединишкини база холбап турар-дыр. Ол дээрге чөптүг чүүл-дүр. Ынчалзадаа ону өскертири, чаартыры, ооң методтарын база амгы үениң байдалынга дүүшкек болдурары коммунистерниң амгы салгалының хереэ болур.

— Бо соңгулдалар эде тургустунуушкунга болгаш ниитилелдиң чаартылгалар дээш шиитпирлиг-биле туржуп турар күштеринге үндезин эргилделиг болур деп бодап турар силер бе?

М. С. Горбачев: Мооң мурнунда эрткен болгаш биске дээди эрге-чагырганы чаа принциптерге хевирлеп тургузар арганы берген соңгулдалар-биле кады республика деңнелинге эрге-чагырга органнарының, чер-чер Советтериниң тургустунуп турары бо соңгулдалар ол чаа Советтерге улуг эргелерни хүлээдип берип турарывыс-биле холбаштыр эде тургустунуушкуннуң хөгжүлдезинге аажок шыңгыы өскерлиишкиннерлиг чүүл болур ужурлуг деп бодап турар мен. А район, хоорай, будүрүлге бүрүзүнүң социал-экономиктиг планнарынга боттуг түңнелдерни эде тургустунуушкуннуң дүрген-не берип эгелээрин чон манап турар болгай.

Соңгулдалар мурнунда эрткен чыскаалдар дугайында айтырыг база салдынган.

Чуртка чугаалажыышкыннарның уламчылаашкыны дээш мен деп, М. С. Горбачев харыылаан, ынчалза-даа меселдежиишкинге удур мен, ооң шиитпирлиг удурланыкчызы мен. Ындыг чүүлдер бистиң төөгүвүсте хөй-ле боон тургулаан. Эде тургустунуушкуннуң принциптеринге, бурунгаар шимчээшкинниң, бистиң бүгү ниитилеливистиң эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип алырының принциптеринге бүгүдени эвилелдеп-каттыштырар дээш туржуп турар мен. Алыс түңнелинде, эде тургустунуушкуннуң бээр чүүлдери бистиң бүгүдевиске ажыктыг болур.

Прибалтика республикаларының темазы база оюп эртинмээн. Болуушкуннар ам канчаар хөгжүп болурул?

М. С. Горбачев: Прибалтикадан эштер-биле Эвилелге хамаарылгаларны мооң соңгаар канчаар чорударының дугайында маргылдаалыг чугааны чорудуп турар бис. Керээлиг эге чүүлдер эде көдүнер ужурлуг дээн чүүлдерге бистиң бодалдарывыс дүгжүп турар. Мында аңгы бодалдар чок. Ол эде көрүүшкүннүң. чаа керээлиг эгелерниң ужур-утказы кандыг болур ужурлугул дээн айтырыгларга хамаарыштыр санал-онал солчур, чугаалажыр ужурлуг чүүлдер бар. Ооң кандыг болуп турарын баш удур чугаалаксавайн тур мен. Бүдүн сөөлгү неделя дургузунда ол республикаларның барык бүгү төлээлери-биле ол айтырыг дугайында чугааларны чорудуп келдим. Бистиң федерациявыска чаа идигни берип боор болур шиитпирлерни тывар боор бис деп бодап турар мен.

— Сөөлгү Пленумга бистиң даштыкы политикавыс шүгүмчүлелге таварышкан болгай, ону канчаар көрүп турар силер?

М. С. Горбачев: Политиканың кандыг-даа угланыышкынында ышкаш, чедиишкиннер-даа, кандыг-бир чедир кылдынмаан чүүлдер, частырыглар бар боор болбайн аан. Ынчалза-даа чамдык саналдар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Ол ийи санал. оларны бергеннерниң чүвени чедир билбезин болгаш ханы бодавазын херечилеп турар. Чаа угаазылгаашкын бистиң чуртувуска-даа, бүгү делегейге-даа чүден артык улуг аргаларны бергени дээрзинге бүзүрелдиг мен. аңгы-аңгы лагерьлерле эвес, а сайзыралдыг чаңгыс ниитилелде, чаңгыс делегейде чурттап турарывысты угаап биле берген бис.

Румын радионуң болгаш телевидениениң корреспондентизи Александр Штарк бо хүннерде М. С. Горбачевтан интервью алыр дээш Москвага албан биле келген. ынчалза-даа шак-ла ындыг сорулгалыгларның хөй болганындан чүгле чаңгыс айтырыг салып шыдаан: революсчу румын чонга чүнү чугаалап болур силер?

Мендеп, бистиң бүгү чонувустан мынчаар дамчыдыңар деп, Михаил Сергеевич харыылаан: «Бүгү совет кижилерниң сагыш-бодалын илередип турарымга бүзүрелдиг мен: революсчу чаартылгаларның оруунче кирген румын чонга эп-сеткил каттыштырылгазын илередип тур мен. Силерде-даа, бистинде-даа шупту-ла чүүлдер белен эвес чоруп турар. берге-даа, ындыг-даа болза, шын орукту шилип алганывыска бүзүрелдиг мен. Чүгле экини күзедим».

Соңгулда участогунуң девискээриниң даштынга база бир беседа болган — журналистерниң соонда М. С. Горбачев-биле чугаалажыр аргалыг болган москвачылар-биле. Маңаа база-ла хүннүң эң чугула айтырыгларының талазы-биле сонуургалдыг чугаа болган.

Бүгүде-биле байырлажып тура, Михаил Сергеевич мынча дээн: «Шилип алган оруумга бүзүрелдиг мен. Ол ындыг амыр белен эвес дээрзи чугаажок: нарын-берге шилип алыышкын, нарын-берге орук. Ынчалза-даа шын орукта бис дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ынчангаш тургустунуп келген байдал чеже-даа нарын болза, күзел ханмааның хомудалдары илереттинип турза-даа, деткимчени билип, көрүп тур мен. Эргелеп башкарылганың чамдык хевирлеринден, командылап-дужаарындан чарлып турар болгай бис, а чаа аргалар-биле ам-даа ажылдап эгелевээн бис. Ынчап кээрде бүгү-ле чүве чүден тутуунуп, буурап душпейн турарыл? Чондан болбайн канчаар. [illegible] миннигилерге бар-ла шаа-биле алгырарында эвес — ол дээрге ужур эдерткен деткимче-дир — а кижи бодунуң эктинге чүктеп деткин, [illegible] Ол дээш бистиң чонувуска өөрүп четтиришкиним илередип турар мен».

Репортажты СЭТА-ның тускай корр. Людмила Шведова биле Виктор Безбрежный кылган.

КЫМ ЭЭ БОЛУРУЛ?

СЭТА-ның парламент корреспондентилери Кремльден дамчыдып тур

Дээди Советтиң сессиязы март 5-те ажыттынып турда, дыка-ла аар болган. Келген кижилер саны эвээш, ол шак үезинде чүгле 346 депутат келген, а шиитпир хүлээп алырынга 361-ден эвээш эвес депутат херек. Ол дээрге кончуг багай чүүл-дүр. Чүге дээрге парламент ол хүн ССРЭ-де өнчү дугайында Хоойлуну чугаалажып көөр ужурлуг. Ол дээрге эң чугула эрге-хоойлу актыларының бирээзи. Келбээннерниң аттарын «Известия» солунга парлаар дижип-даа турган, бөлүктер удуртукчулары дораан-на депутаттары-биле харылзашкан. Баштайгы чапсар соонда 358 кижи чеде берген.

Ынчалза-даа үе манаар эвес. парламент «ССРЭ-де өнчү дугайында» Хоойлу телевиделиин чугаалажып көөрүнче кирипкен. Ол телевиделди хүлээп алырынга үштен ээзээш эвес немчүлга херек дээрини депутаттар күзүн-не чугаалап турган. Шынап-ла, ындыг болган.

Октябрьда баштайгы чугаалашкан соонда, ону Дээди Совет бүгү чоннуң чугаалажып көрүүшкүнүнче үндүрген. Чондан 10 муң ажыг саналдар болгаш сүмелер кирген. Альтернативтиг документилерни Прибалтика республикалары болгаш Экология болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаар айтырыглар талазы-биле комитет база белеткээн. Олар саналдарның дыка хөйүн февральда болган чугаа үезинде телевиделдиң чаа эдилгезинге киирген. Дискуссия база чиниг болган, аңаа 40 ажыг депутат киришкен. Ол саналдарны өөренип көөрүн комиссияларга болгаш комитеттерге дааскан турган, олче эгелии келгени бо.

Бо дээрге чедир ажылдап кылдынган телевиделел дээрзини даргалакчы А. И. Лукьянов демдеглээн. Документиниң чедир ажылдаан түңнелдериниң дугайында Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. Х. Калмыков илеткээн. Чидиг маргылдаа үезинде чамдык айтырыглар талазы-биле чөпшээрежилгелер-даа, дүгүржүп шыдавааныыс-даа чүүлдер тургулаан деп, ол чугаалаан. Хамыктың мурнунда хоойлу телевиделениниң ады. Чүгле сөөлүнде барып «Өнчү дугайында хоойлужудулганың үндезиннери» деп адаар санал кирген. Ол ышкаш хуу өнчүнүң хевирлеринге хамаарыштыр база маргылдаалар турган дээрзин ол чугаалаан.

Төөгүнүң болгаш культуранын тураскаалдарының кандыг өнчү болурунга хамаарыштыр дээш [illegible] айтырыгларының талазы-биле өске-даа саналдарны [illegible] телевиделде киирген дээрзин ол демдеглээн.

Оон соонда санал-онал солчуушкуну эгелээн.

Бо дээрге чүгле экономиктиг эвес, политиктиг хоойлу дээрзин дыка хөй эштер демдеглээн. чүге дээрге өнчү дугайында айтырыг — эрге-чагырга дугайында айтырыг-дыр. Аңаа хамаарыштыр шуут сыр дедир-даа саналдар үнүп тургулаан. Өнчү дугайында хоойлуну бо хевээр хүлээп алыр болза, социализмден шуут хоорулчак апаар деп-даа турар кижилер бар болган.

Хуу өнчүнү хоойлужудуп киирер чорук [illegible] депутат В. Е. Курганцев саналдаан. Аңаа бадыткал кылдыр чамдык документилерден одуруглар-даа киирип турган. ССРЭ-ниң Статкомитединиң чыындызында эрткен чылын [illegible] экономи[illegible] хамаатыларның [illegible] 60 миллиард рубль болган дээрзин көргүскен. Оон иштинде [illegible] сайгарлыкчылар 23 миллиард рубльди киирген.

Аңгы-аңгы саналдарны берип турза-даа, депутаттарның хөй кезии Хоойлу телевиделин дарый хүлээп алырының чугулазын демдеглеп турганнар.

Саналдар доозулган соонда [illegible] хуралга бадылаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Шиитпир хүлээп алырынга четчир кижилер саны база немешкенин бүрүткел көргүскен. Бадылаашкын соонда депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде [illegible] ол девискээрге [illegible] дугайында» [illegible]. Ол айтырыгны Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга [illegible] А. И. Лукьянов дыңнатты.

Мындыг турбужаан [illegible] база хоралдаашкын, ол эртенги хуралдың төнчүзүнге чедир үргүлчүлээн.

(СЭТА-ның корр.).

МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

Совет удуртулганың чалааны-биле ГДР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Х. Модров албанның ажылчын аян-чоруун кылып Москвада март 5-те чедип келген.

Аэродромга ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Аэропортка ГДР-ниң болгаш ССРЭ-ниң күрүне туктарын көдүрген.

(СЭТА).

КЕЖЭЭНИҢ КЫЙГЫРЫЫ — ИЕ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ

Хоорайның херээжен чонунуң Март 8-ке тураскааткан байырлыг кежээзи [illegible] театрынга болган. [illegible] «Эргим херээженнер» — [illegible] чугаа [illegible] чүүлдерни [illegible] тудары дег [illegible] чыдыг дегелдери бойдузун оттуруп турар.

Эде тургустунуушкуннуң бо [illegible] харыысалгалыг үе-чадазында [illegible] сагыш човаангыр чоруунуң, ада угаалыларынар өг-бүлеге база коллективиле чогуур чаңчылдарны [illegible] бо [illegible] Бистиң амыдыралывыста [illegible] чурттап турарывыс [illegible] херээженнер! Демниг [illegible] уругларның [illegible] удур уругларывысты херээженнерниң [illegible] ыныдылыңар. Хоорайның херээженнер чөвүлели».

Байырлыг кежээге келген кижи бүрүзүнге бо [illegible] чоок, билдингир. Мурнунда хевирлерден ыштунуп, ону «Херээжен болгаш өг-бүле» деп кыйгырыгның адаа-биле бир янзы эрттирген.

Сценаже Маадыр-келен Л. Д. Дегени, А. А. Самбуевнаны, профэвилелдерниң Бүгү-эвилел спартакиадазының өг-бүле старттарының киржикчизи М. Ф. Варенина [illegible] улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге соңгуткан депутат ол бир херээженнерни [illegible].

Өг-бүлезинге [illegible] херээженнерниң [illegible] оларның кижи бүрүзүнге [illegible] байырын чедирип [illegible] шүлүктерни [illegible] Пионерлер [illegible] бараалгаткан.

(Бистиң корр.)

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 97572 кижи кирген, бадылаашкынга 76404 кижи, азы 78,0 хуузу киришкен.

7692 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Кара-Сал Владимир Бораевич	32353	42,3	40359	52,8
Серяков Владимир Ефимович	28332	37,1	44380	58,1

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 53 чүүлүнге үндезилээш, соңгукчуларның чартыындан хөй бадылаашкынны депутаттарга кандидаттарның албааны-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы айыттынган соңгулда округунга соңгулдаларны катап эрттирерин округтуң соңгукчуларынга дыңнадып тур.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 75352 кижи кирген, бадылаашкынга 68255 кижи, азы 90.6 хуузу киришкен.

6335 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Кудажы Кызыл-Эник Кыргыс	21959	32,2	39961	58.5
Ондар Чимит-Доржу Байырович	20032	29.3	41888	61.4
Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич	15164	22.2	46756	68.5

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 52 чүүлүнге үндезилээш, округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даараазында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Кудажы Кызыл-Эник Кыргыс—21959

Ондар Чимит-Доржу Байырович—20032

Округ соңгулда комиссиязы

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 42364 кижи кирген. бадылаашкынга 37880 кижи, азы 89.4 хуузу киришкен.

[illegible] соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Багай-оол Владимир Баринович	17257	45,5	17316	45,7
Ооржак Кой-оол Доржуевич	3010	7.9	31563	83.3
Рощин Валентин Александрович	11315	29.8	23258	61.4

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даараазында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Багай-оол Владимир Баринович—17257

Рощин Валентин Александрович—11315

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 35161 кижи кирген, бадылаашкынга 32685 кижи, азы 92.9 хуузу киришкен.

2984 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Борарган Кан-оол Саалевич	7867	24.1	21834	66.8
Кашпык-оол Семен Хавыяевич	4777	14.6	24924	76.2
Монгуш Владимир Саганович	10493	32.1	19208	58,7
Соржу Сара Сульдумовна	2051	6.2	27650	84.5
Стал-оол Юрий Тулушович	2573	7.9	27128	83.0

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтуң соңгулда комиссиязы депутаттың даараазында хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттарынга катап бадылаашкынны 1990 чылдың март 18-те эрттирерин шиитпирлээн:

Монгуш Владимир Саганович—10493.

Борарган Кан-оол Саалевич—7867.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 40191 кижи кирген, бадылаашкынга 35261 кижи, азы 87,7 хуузу киришкен.

2731 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич	18353	52.0	14177	40.3
Ооржак Дандар-оол Хаянгырбаевич	6583	18.7	25947	73,6
Суваан Марта Сувандиевна	5471	15.5	27059	76.8

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 48 чүүлүнге үндезилээш. РСФСР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыг № 132 национал-девискээр соңгулда округунга 1950 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда чурттап турар Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

Часкы тарылгага белеткел

ҮРЕЗИННЕРНИ ААРЫГЛАРДАН КАМГАЛААР

Тараа культураларының дүжүткүрүн бедидериниң бир курлавыры — аарыгдан болур чидириглерни [illegible]. Бистиң республиканың ажыл-агыйларынга тараа [illegible] калбарган аарыглары — [illegible] теннээри болгаш [illegible] ирнири боор турар. Оон [illegible] тыда, тарааның бажы калыы өртеннээр чоруктарны чылдың-на илередип турар бис. Бо үстүнде алаанывыс аарыглардан каража шуут-ла [illegible] ранка илдең. Оон аңгыда, болуу болур чидириглер база бар. Ол чүл дээрге, үрезинниң өзүп үнер [illegible] ээлээри. Чаа өзүп үнүп олурган, аре кадып каары болур-дур. Дазылы ирий бергенде, үрезинниң чамдыызы херсүүнге чыда-ла өлүп каар. А чамдыктары өзүп үнүп келзе-даа, оон дазылы кончуг каар болгаш кадык үрезинге болдаарга, ол-шык база чемиштиг чүүлдерни дыка чоктаар, аңаа негелдези улгадыр.

Сөөлгү үш чылдың дургузунда станцияның ажылдакчылары ол аарыгларның тыптып турарын хайгаарап көөрге, үрезинде база дазылда халдавырлар чоорту көвүдеп турар болган, ынчангаш ол чорук черле дүвүрээзиниг.

Эрткен чылын республикада ниитизи-биле тараа культураларының 86,9 муң гектар шөлдерин хынап көрген. Ол дээрге тарылга шөлүнүң 58,9 хуузу-дур. Оон түңнелинде чүү илерээнил? Хынап көрген бүгү шөлдүң 47,3 хуузу азы 46,6 муң газында аарыглар халдаан болган.

1988 чылда турганынга бо дааргa [illegible] 1989 [illegible] 0,14 [illegible] 0,3-тен 0,79 хуу четир көвүдээн. Ынчангаш 1989 чылда тараа бажы [illegible] 7914 центнерни төдүр [illegible] база оон акша-биле өртээ 101248 рубль чедип турар.

Үнүш камгалал албаның специалистери эрткен чылын ажыл-агый бүдүүзүнге үрезин материалын [illegible] шылар талазы-биле сүмелерни берген. Ынга ≈ чүүлдү үрезинни хораннаарынче кичээнгей салдып [illegible] айыткан бис. Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйлар үрезинни хораннаарының технологиязын сагывайн барган. Республиканың үнүш камгалал станциязының контроль-токсикология лабораториязының медээзин көргээр алырга, норманы «Енисейде» 50, «Дөң-Терезинге» 60, «ҮТКА 25 чылы» биле «Тинчелге» совхозтарда 67-67, «Хадында» 80 хуу кудулаткан. Бо ат-дамзыны ам-даа уламчылап болур. Чүгле үстүнде чижектерден алырга, технологияны кайы хире хажыдып турар-дыр бис? Хораннаан үрезинниң 40 хуузун азы 11,7 муң тоннаазын хынаан [illegible]

[illegible] «Ховдергей» биле «Сут-Хөл» совхозтарының арбайының үрезиннерин база-даа [illegible]

[illegible]

Бистиң республикада үрезинни хораннаарынга [illegible] туруп. эрткен чылын үрезинниң чүгле 82,3 хуузун [illegible] Ол препарат үрезинниң өртенир болгаш кадыңнаар аарыынга удур кол-ла херегләар. [illegible] совхозтарның агрономнарынга база катап [illegible] каар болдаг тур бис. Гранозан-биле үрезинни часкы тарылга эгелээриниң мурнунга чедир бир ай азы бежен чартык ай артиан турда хораннаар. Бо таварылгада ол препарат халыгының [illegible] үүлези-биле үр үеде холумаар болгаш оларны чоорту узуткап кааптар. Оон аңгыда, [illegible]

[illegible] арбайның бажы өртенир аарыгынга удур витатиурам, витаванс, байтан, бенлат деп препараттарны база калбаа-биле ажыглап болур.

Үрезинни шынарлыг болгаш [illegible] Үрезинниң хораннаарының дээрези [illegible] болур, ынчан кээргени үрезинни шыгаап ал [illegible] боор.

Олар үрезинниң өртенир болгаш [illegible] халдавырлыг чүүлдерден база камгалаар. Бо айганы ажыглаарга, долгандыр турар бойдуска, хоранныг болгаш чавар ажылчыннарга хора чок, үнүштүң өзүп үнер шынары база эки болур. Көвүктелдирер чүүл кылдыр поливинил спиртин сугга 5 хуу кылдыр холуур азы натрий дузунуң суг-биле холумаан ажыглаар болза эки.

Ам часкы тарылгага үрезин белеткээриниң хамыы салгалыг үези келген. Хүн дурту узап, чылый берген. Ынчангаш шаңнарга ажылды катап организастаар, ие черивисти чөп ажыглаары-биле үрезинни шын болгаш шынарлыг кылдыр хораннап белеткеп алыр ужурлуг бис.

Галина ОСИНЦЕВА.
Республиканың үнүш камгалал станциязының специализи.

ЧЕРИВИСТИ КАНЧААР АЖЫГЛАП ТУРАР БИС

«Черниң ээзи болур. Черни — тараачынга». Шак мындыг сөстерни сөөлгү үеде бо-ла дыңнаар, номчуур апардывыс. Ол дээрге анаа эвес таварылга-дыр, черивистиң дүжүткүрү-даа баксыраан, тарылга шөлдери ээнзираан, октаттынган. Манаа мен үндезин чок сөстер эдер бодавайн-дыр мен, бадыткалым бар. Мурнунда бистиң республикавыстың хензиг-даа хемчигештериниң үнүнга чеже хире суггаттыг чер турбады дээр. Арыкты кызыл хол-биле каскан. Анаа инженерлер-даа киришпээн. Тыва-даа, орус-даа чон ындыг арык-суунннарны хемнерден казып үндүргеш, тараа, ногаа тарып, чаагай дүжүттү өстүрүп турдувус. Дүжүт бир гектардан 150—200 центнер, азы 28—33 гектар чедип турган чүве. Чер-даа четчир. Бистиң чуртувус мурнунда дайын үезинде безин тарааны даштыкыдан садып албайн турган. Четчир болгаш артар харын.

Мени ам дүвүредип турар айтырыг — суггат чок хей-ле хову-шөлдерни тарып, андарып турарывыс. Баштайгы чылдарда харын оон шору дүжүттү ап турган бис. Чажыт эвес. А ам? Чашпан түдүп чээн азы чамдыкта ол безин үнмес хову-шөлдерни көрүнерем. Бо Кызыл хоорайның чоогунда асфальтылыг оруктуң ол-бо талазында «Сукпак» совхозтуң тарылга шөлүн көрзэлинерем. Чүү бар-дыр? Чамдык дилиндектер шуут-ла элезин апарган. Ол хиреде ону чылдың-на тарып-ла, тарып-ла туруп берди. Кым-даа ону болгааныңар дивес.

Ужен чыл мурнунда Кызыл чоогу ховулардан сигенни совхозтар-даа база улус хуузунда малынга-даа белеткеп кезип ап турду. А ол ховуларга чеже хире инек мал оъттап турган деп бодаар силер? Беш муң чыгы боор ийин. Ам дээрге «Сукпак» совхоз боду мал чеми белеткеп алыр харык чок, кооператив кежигүннери ажыл-агыйлардан сөөртүп экелгени база тараадан кылган комбикорм-биле [illegible] турар. Ол тарааны даштыкыдан улуг өртек-биле садып алганы база бар чадавас. «Сукпактың» шак ындыг «кээргенчиг» ховуларын көргеш, аңаа хөрзүн-довурак быжыглаар ырей деп сигенден тарып кагза деп бодаар-дыр мен ийин. Бир эвес ол черге ёзулуг ээ турган болза, чуттаажок ынчаар-ла.

Суггат чок черлерни тарып андарган, та чеже хире тонна кара хөрзүнү чиднирип турар бис. Ону кым санаан боорул аан! Оон ыңай бо мыңыг чемиишчидилгени ажыглаарынга шуут-ла удур кижи мен. Ол чокка-ла бир эвес черни ээ ёзу-биле ажыглаар болза, эки дүжүттү ап болур-дур ийин. Ол дугайында улустуң хуудa дузалал ажыл-агыйы бадыткаар. Оон аңгыда, ону ажыглаарының норма-чижээн база барымдаалавас-тыр бис. Ынчангаш нитраттар көвүдээн деп ында-мында чаргылдашкан-даа турар-ла бис. Минералдыг чемишчидилгеден картофельдиң чамдыызы өлүп каар чүве. Шак ындыг хоран-химикаттардан ховуларның ээзи чараш кужувус — тогдуктар канчанган-дыр. Кырлып калган, бары [illegible] бээр-даа келбестээн. Чараш торлааларывыс, тываларның есемис-кушкаш» дээр кушкаштары кайыл? Улуг-Хемниң ортулуктарынга үч тудар кастарывыс көзүлбес. Хадың, Ак-Хөл хөлдерни куштар каттан.

Мен бодаарымга, черни эки-ле эдилеп турарлар — хуу огородтуг, дачаларлыг улус ол-дур. Ынчаарга ам дузалал ажыл-агыйга чер чөпшээредип алырының бергезин чүү дээр силер. Ындыг черлерни сайлыг, элезинниг шөлдерден, ховулардан үндүрүп берген аттыг болур ышкажыгай. Мээң бо бодалымны дачалыг улус бүрүн деткиир.

Дачага азы огородка өлеккөржең, кара хөрзүн экеп алырының кайы хире бергезин улус шупту билир. Эвээш орулгалыг улус өлче кордааны-даа херек чок. Эң ылаңгыя пенсионерлер. Чамдыкта ашоорлер дача кылыр дээш черни алгаш, материал, хөрзүн чогундан өдек сөөрүп алыр дээш чадашкаш, ол черин каап-даа турар-ла-дыр.

База бир айтырыг бар: кым деп [illegible] кижиге дачага 0,06 гектар черни бээр деп бодап тыпкан дээр силер?! Беш-алды кижилиг өг-бүлелер [illegible] ол чүну алырыл! Өг-бүледе улустуң санын барымдаалап турган, дача участогун үндүрүп берзе?

Бир катап Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Хадын биле Дус-Хөлдү долгандыр 1-1 километр камгалал зоназын тургускан дугайында доктаал хүлээп алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол хөлдерни камгалаар дээн. А кым ону харылаар, күүседирил? Ол доктаал боттаныр турар бе ынчаш? Чок, кым-даа тоовaан. Доктаал анаа саазын кырында арткан. Ол хөлдерни долгандыр аалдар малын кадарбышаан-на хевээр, дыштанып барган улус бойдустуң ол кайгамчык тураскаалдарын чүдетпишаан-на хевээр. Ырак эвесте өзүп үнүп турар ногаан хадылардан аңаа экеп тарыза. Ынчан ол хөлбектер-хөлдер улам чараш, дыштанылганың ёзулуг-ла төптери апаар.

Мурнунда Кызыл чоогунга бичии колхозтар тарылгага шөлүн суггарып, эки дүжүттү ап туржуктар чоп. Ам база-ла хайдан үнген. Ындыг черлерни Кызыл хоорайуускомга берзе? Аңаа организациялар, бүдүрүлгелер база хоорайның чурттакчы чону дузалал ажыл-агыйдан сайзыратсыннар. Ол шөлдерни арендалыг коллективтерге дүрүм ёзугаар шилчидип бээр-дир че. Чеже-ле шуугажыр боор, хол-биле түдүп кирер-дир. Оон башка чугаа-биле бодувусту чемгере албас бис, чүгле ажылдап кирер, ол-ла. Хоойлу бар-дыр.

Ефим КУРНОСЕНКО.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Ийи-бир чыл болгаш Тываның найысылалының чоон талазынга, Улуг-Хемниң кыдыынга кайгамчык чараш орду бедип үнүп кээр. Ол дээрге Кызыл хоорайның, харын мырыңай республиканың шупту пионерлерниң ордузу боор.

Пионерлер бажыңын Тула хоорайның Л. В. Петров удурткан бот-орулга-чарылгалыг участогунуң тудугжулары тудуп турар. Оон таваан салып дооскаш, ханаларын оранчок бедиди туда бергеннер. Тула хоорайның тудугжулары-биле кады бо чугула тудугда тыва тудугжулар база ажылдап турарлар. Оларның бирээзи Владимир Ондар. Павел Похоцкий, Владимир Гамаев дээш өске-даа тудугжулар пионерлер ордузун хүрген тудуп доозар дээш ажылдап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: Туланың тудугжулары ажылдап турлар; оларның аразында Владимир Ондар.

Охемчик ОНДАРНЫН тырттырган фотолары.

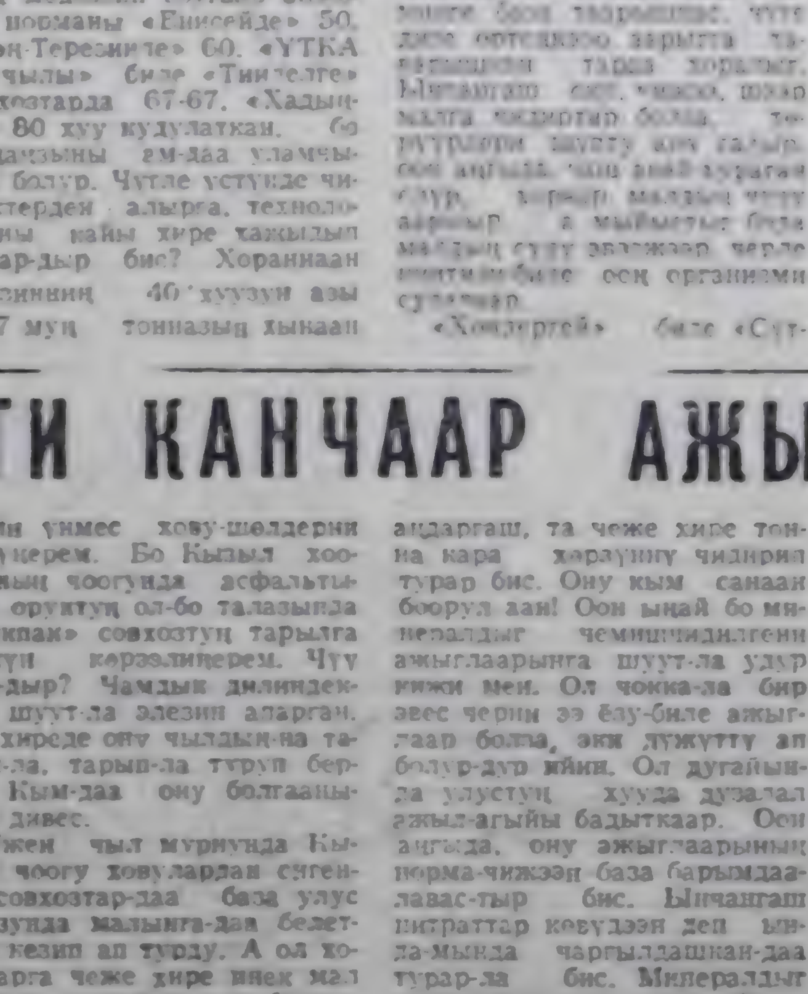

Чуттуг чунар-бажың

Шуй суурнуң чунар-бажының орта ажылдавас, санитарлыг байдалы багай. Шалада плиталар бузук, бустаныр черниң ажинниң тудазы чок. Оон иштинде шалада шаараш ыштар хап каан. Бичии кижилер ынаар будун суп-кааш, бертиип болур.

А кол айыылдыг чүүл дизе, чунар-бажыңдан агып баткан хирлиг суг даштын оңгарны долгаш, кыжын безин доңмас кара-суунуң бажынче агып кирип чыдар. Хирлиг сугну совхозтуң база чурттакчы чонунуң хуу малдарынга [illegible]

Сүрүң ДАДАР-ООЛ.

Шынар — ажылдың көрүнчүү

ХЫНАЛДАЛАРДАН ИЛЕРЭЭНИ

Тыва АССР-ниң Хлеб [illegible] болгаш [illegible] бүдүрүлгелериниң [illegible] рөр продукцияның шынарының дугайында шүүмүү [illegible] чагаалар республика солуннарынга [illegible] чарлаттынып турганын бо дир бис. Бо удаада стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тывада төвүнүң ажылдакчыларының эрткен чылын ажылының [illegible] хыналдаларын манаа түңнеп бодадым.

Эрткен чылдың дургузунда төвүн ажылдакчылары 13 хыналда чорудкан. Ниитизи-биле хынап көрген хлеб-булочка болгаш кондитер кылыглары 66,4 тонна. Оларның 39,4 тоннаазы стандарттарның негелдезинге дүүшпес болган. Бир [illegible] 27,0 тонна хлеб, 3,4 тонна булочка кылыглары, 1,6 тонна пряник дүүшпес болганы ол.

Кызылдың хлеб быжырар комбинадынга болгаш Чадааның хлеб заводунга байдал кончуг дүвүреңниг. Бо бүдүрүлгелерниң продукциязының барык 70 хире хуузун бракталдап ужуражып таварыштыр бис. Кызылдың хлеб быжырар комбинадынга эрткен чылын [illegible] болган [illegible] Манаа тос [illegible] Комбинаттың хлеб быжырыкчыларының 51 тонна хлеб-булочка кылыгларын хынап көөрүүске оон 27,5 тоннаазының быжырганы шынары багай болду. Бирги, ийиги сорттуг ак далгаандан быжырган 29,7 тонна хлебтиң дузун чедир каг-баан болган. Бо бүгүнүң түңнелинде хлеб быжырар комбинаттың сайгарылгазы планы күүсеткен дугайында отчётундан 7,9 муң рубльди казып ужурга таварышкан бис. Оон аңгыда, ак-тараа биле кызыл-тас далгаанындан быжырган 69,5 тонна хлебти план күүселдезиниң дугайында отчёттан казаан. Бо хлебти быжырарда чигир безин немевейн, рецептизин сагывайн барганы республиканың Улусчу контроль комитединиң чорудкан хыналдазындан илерээн. 2,5 тонна булочка кылыгларындан 1375 килограмм булочканы брактаан. Ол булочкаларның ажыткызы эмин эрте берген, чамдыктарын чедир быжырбаан, чиг болган.

Быжырган баранка кылыгларының шынары база багай болганы хыналдалар үезинде илерээн. Оларның хевир-дүрзүзү чок, кырын чаап кагбаан. Баранка бүдүрериниң технологиязын сагывайн турарының база бир херечизи ол боор турар. Быжырарынга белен кылдыр ажыдып каан далганны изиг буска бустаар ажылды кылбайн турары база илерээн.

Булочка кылыглары быжырарда, аңаа каар чигир, дрожжи, үе болгаш дус [illegible] Хлебтиң шынарын хынаар лаборатория ажылдавайн турар. Технолог кижи база чок. Хемчээр херекселдер орта ажылдавас. Быжырып турар хлеб-булочка кылыгларының температуразын хынаар херекселдер ажылдавас.

[illegible] Шынары чок үрей кылган хлеб-булочка кылыгларының дугайында [illegible] көрейн. Кандыг-даа бүдүрүлгеге үрей кылыптар чериг черле турбулаар. Хлеб быжырар бүдүрүлге черлерни база-ла ындыг. Ынчал-даа брак продукция бүдүрерин болдурбас дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр херек. Кызылдың хлеб быжырар комбинаты эрткен чылын брак продукция бүдүргениңден 68,7 тонна хлеб-булочка [illegible] садып [illegible] чедир бербейн болган. Шынары багай, үрей кылган продукцияның чамдыызын манаа [illegible] Хлеб быжырар цехте автоматтыткан [illegible] чок боор турарынга [illegible] далганны [illegible] албайн келген. Кызылдың хлеб комбинадын чедир дериваанде хүлээп алганындан шынары багай хлеб быжырар ужуралда база таваржып турар. Хлеб быжырар цехте [illegible] черни безин кылбаан.

Э. М. Попуунуң удуртуп турары Чадааның хлеб заводунга хынап көргенивис хлебтиң 68 хуузун брактаан бис. Мында ажыткан далганны хол-биле былгап турар. Ынчалза-даа хлебтиң шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Хынаан хлебтерниң ажыткызы эмин эрте берген болган. Бо заводка районнуң санэпидстанциязы база хыналда чорудкан. Ынчан база алээн хөй хлебтиң ажыткызы хөлүн эрте берген болган. Стандартка дүүшпес, шынары багай 4 тонна 430 килограмм хлебти хлеб заводунуң план күүсеткен отчётундан казаан.

Ак-Довурактың хлеб заводунга байдал [illegible] Хлеб заводунга [illegible] хөй хлебти болгаш пряникти брактаан. Ажылчын хандырылга кылдызының магазиннериниң бирээзинге кирген дээш [illegible] боттаан пряниктиң шынары багай болган. Шынарлыг продукция бүдүрер таарымчалыг байдал хлеб заводунда тургустунмаан. Пряник кылыгының технологиязын сагывайн турары база илерээн. Пряниктерни сорттавайн турар болгаш хааржактарга салгаар турган саазын шоолейтарга суп турары илерээн. Хлеб заводунда продукцияның шынарын хынаар лаборатория ажылдавайн турар. Технолог кижи база чок. Хемчээр херекселдер орта ажылдавас. Быжырып турар хлеб-булочка кылыгларының температуразын хынаар херекселдер ажылдавас.

Каттыжышкынның бүгү бүдүрүлгелериниң быжырып турар хлевинин шынары багай дээр болза, шын эвес апаар. Бүдүрүп турар продукциязының шынары дээш кызып ажылдап турар бүдүрүлгелер чок деп болбас. Бай-Хаактың хлеб заводунуң продукциязын 1988 чылда хынап турувуста, [illegible] 100 хуузун брактап турдувус. Ам мында байдал экижээн деп болур. В. А. Па[illegible] [illegible] далганны ажылдап [illegible] хол-биле [illegible] турар апарган. Ынчангаш хлебтиң шынары-даа, амданы-даа экижээн. Хлеб заводунуң магазинни ажыткаш, аңаа хлеб садарын организастаан. Оларның бирээзин хлеб заводунуң бо дунда ажыткан. Орулгалыг ажылдаарынга бо база-ла идегелиг боор турар. Ынчалза-даа хлеб заводунуң ажылында четпестер ам-даа бар.

Туранның хлеб заводунуң ажылында эки чүүлдер барын демдеглээр чугула. Хынап көргенивис хлеб-булочка кылыгларының 8,6 хуузу стандартка дүүшпес болган. Чаңгыс-ла четпес чүве — лаборатория ажылдавайн турары. Быжырып турар хлебтиң температуразын хынаар приборларны суггуларда тургузуп-даа каан болза, олар үрелик боор турар. Каттыжышкынның бүгү хлеб заводтарында бо үстүнде адааным четпестер шуут-ла «аарыг» болу берген. Шак ындыг үүрмек четпестерни дарый эдип алыр болза, хлеб-булочка кылыгларының шынары-даа экижир, садып алыкчыларның чемелиг сөзүн хлеб быжырыкчылары дыңнавас ийик.

Александра МИРОНОВА.

Стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тывада төвүнүң күрүне инспектору.

Херээженнер чөвүлелдеринде

ДАРГАЗЫ ТУСКАЙ ШАЛЫҢНЫГ

«Мурнакчы» совхозта херээженнер чөвүлели — суурнуң амыдыралынга ёзулуг-ла бир кол черни ээлеп турар организация. Чөвүлелдиң 14 кежигүнү 14 агитквартирада быжыглаан. Олар чурттап турар кварталында өг-бүлелерниң амыдырал-чуртталгазы-биле чоок таныжып, бажың бүгүдези-биле быжыг харылзааны тудуп турарлар. Ылаңгыя [illegible] кижилерниң [illegible] салбас, ажыл чок, арагалар болгаш моорум-чуруум үрекчи дег кижилериниң учётка ап, суурда участок төлээзи база кодээ Совет-биле сырый харылзааны тудуп турар.

Агитквартиралар аалы-биле дежурныйлаашкынны организастаан. Дежурныйлар дүнеки үелерде ол-ла кварталынга чуруум үрээшкиниң болгаш оорлаага удур демиселди чорудар.

Херээженнер чөвүлелиниң удурткулгазы-биле кышкы үелерде суурда коллективтер аразынга уран чүүл көрүлдезин организастап чорудкан. Субботаларда Культура бажыңынга чаңгыс сууржуларының концерттерин көрүп, оларның уран талантызын магадап көөр дег солун чүве кайдал? Уруглар садының, контора ажылдакчыларының концерти дыка-ла солун болган. Коллективтерден шилиттинген номерлерни өске районнарже үнүп ойнаарын планнаан.

Херээженнер чөвүлели чонну чүгле уран чүүлче хаара тудары-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Чайгы үеде мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киржирин чаңчылчаан. Амгы үеде чаш малды хорамча чок камгалап алыры-биле сес агитквартираны төрүүр каданнарда быжыглаан.

Моон мурнунда херээженнер чөвүлелиниң даргазынга хөй-ниитиниң кижини анаа-ла туугай сонгуп ап турган болза, ам мында хостаткан, туска шалыңныг кижини тургускан. Совхозтуң директору бо талазы-биле шын шиитпир хүлээп алганын деткиир апаар. Херээженнер чөвүлелиниң даргазынга мурнунда оон идепкейжизи чораан ачык кыс Оолак Чимисмааны суурнуң чону бир ун-биле сонгаан. Ол кончуг хөй айтырыгларны бут кырынга тургузуп, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаар дээрзинге бүзүрел улуг.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Херээженнер чөвүлелдери хөй-ниити амыдыралынга, кижилерни чараш аажы-чаңга чаңчыктырарынга болгаш оон-даа өске дыка хөй айтырыгларны дөрт харылап турар болганда, оларның ниитилелге ролю улуг. Бисте [illegible] үени, дыштанылга байырлалдар хүннерин чеңгл ажыктыг болдурар сорулга-биле агитквартиралар дамчыштыр кежээлерни бөттарының шилип алган темазынга эрттирери хуваттынган.

Бай-Тал суурда шупту 20 агитквартира бар. Херээженнер чөвүлели 20 активтиг 11 кежигүнүүт ажылдап турар. Суурувуста темалыг дыштанылга кежээлерни эрттирери уламчылап турар.

Амгы үеде кол сорулгавыс — улуттуң чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны ботгередип, аныяктар, школачылар ортузунга оларның кижизидилге ужур-шынарын [illegible] пропаганда ажылдарын чорудары. Чижээ: «Чалыы шаавыстың ырлары болгаш танцылары» деп кежээни школа коллективи эрттиргени солун болган. Бо кежээже башкылар 4 салгаага чугуп алгаш, боттарының үезинде ырлаан чораан ырлары, ол үениң танцыларын чал, үе аайы-биле көргүскени солун болган.

«Мөңгүлен», «Сайзанак», «Мир», «Херел» агитквартиралары даргалары (Светлана Биче-оол, Татьяна Аракчаа, Валентина Салчак, Тамара Дупчун) «Бурун Тывага келин кысты айтырары», «Оваа дагыыры», «Суг бажын дагыыры», «Шагаалы эрттирери» деп сценажытан оюн-көргүзүглерни организастаан. Бо оюн-көргүзүгге өөреникчилерни хаара тудуп турары черле эки. «Меңги», «Ай» агитквартираларның (даргалары Маңнаа Биче-оол, Байлак Хертек) аразынга болган «Хөглүг старттарны» чон сонуургаан. Темалыг дыштанылга кежээлери болдурза, чамдыы идепкейи [illegible] [illegible] олуруп алгаш үлегер домактажып, тыва [illegible] аразынга кожамыктар ырлаары чаңчыл болган.

Бо чылын ажылывыста ээ агелэкшкин — [illegible] барымдаалавас отрядтарның чонга чаа агитквартираларга тургусканывыс. Агитквартира ажылынга чүгле улуг улус эвес өөреникчилерни база киириштирип, харын-даа агитквартираның ийи дугаар даргалары кылдыр соңгуп алган. Бо отряд өөреникчилерден тургустунуп, херээженнер чөвүлелинге улуг дузаны чедирип эгелей берген.

Мурнуку чылдарга бодаарга, бо чылын агитквартираларда политиктиг өөредилге экижээн. Пропагандист агитатор башкылар Н. Намчылова, С. Комбу, С. Конгар, З. Хертек темаларын ажылырал-биле холбап турган ажылчын кижилерге билдингир кылдыр тайылбырлап, өөредип турары эки. Ынчалза-даа чамдык агитатор башкылар бижыглаан агитквартираларының хөвөр аалдары [illegible] болуп турары хомудаңныг.

Херээженнер чөвүлелиниң ажылы чорук турда-даа, чамдык ажылдарны чедир кылбайн турарывысты айтыр апаар. Ол чүл дээрге — кижизидилге айтырыы. Кижизидилге бистиң ажылывыстың кол чүүлү болур. Ол кымны-даа оюп эртпес ужурлуг айтырыг-дыр. Суурувуста хөй-ниитиниң сагылга-чурумун үрей бээр чоруктар бо-ла таварышкылаар. Кижизидилге ажылының суларгай байдалын херечилеп турары ол-дур деп бодаар бис. Херээженнер чөвүлелинге совхозтуң дирекциязы, кедээ Совет боттарының улуг-хуузун киирип, байгы-ла шаа-биле [illegible] деткимчени берип турарлар. Шиитпирлежир айтырыглар, чедип алыр сорулгалар ам-даа бистиң мурнувуста.

Татьяна МААДЫР-ООЛ.

«Бай-Тал» совхозта херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

Бай-Тайга район

«ТЫВА СИСТЕМА» ДУГАЙЫНДА

Бистиң республикада «Тыва системалар» деп организация тыптып келген. Ооң ажыл-чорудулгазының дугайында таныштырлап бээрин дилээн чагаалар редакцияга кээп турар. Ол дуганы таныштырлап бээрин ооң директору К. Ч. Монгуштан бистиң корреспондентивис дилээн.

ИНТЕРВЬЮ

— **Кызыл-оол Чимит-Доржуевич, силерниң бо удуртуп турарыңар организация Тывада чоокта чаа тургустунган. Ооң структуразының дугайында чугаалап көрүңерем.**

— Бистиң организациявыстың тускай ады — «Тыва системалар» эртем-техниктиг төп дээр. Ол үш аңгы организацияның «төвү — ССРЭ-ниң электротехниктиг приборлар үлетпүрүнүң министерствозунуң «Система» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының клиниктиг шенелде медицинazының институдунуң болгаш улус депутаттарының Кызыл хоорактыг комитединиң (сан-хөө болгаш ажыл-агый айтырыглары хары[illegible]). Эртем-техниктиг төп 1988 чылдың декабрь айда тургустунган.

— **Төптү кым канчаар удуртуп турарыл?**

— Бистиң тургузуувуста эртем-техниктиг төп амдыызында директорлуг, эртем талазы-биле ийи удуртукчулуг, оларның бирээзи Сергей Алексеевич Степчук, өскези — медицина эртемнериниң доктору Сергей Влагилович Казначеев.

— **Төптүң кол сорулгазы чүл?**

— Бистиң кол сорулгавыс үстүнде адааным ийи институттуң эртем талазы-биле бар аргаларын херек кырында ажыглаары, боттандырары болур.

Бистиң бо эртем-техниктиг төвүвүсте кирип турар ССРЭ-ниң Электротехниктиг приборлар үлетпүрүнүң министерствозунуң «Система» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны Совет Эвилелиниң Уралдан бээр Сибирьде болгаш Ыраккы Чөөн чүкте эң улуг институт болур. А клиниктиг шенелде медицинazының институду (удуртукчузу академик В. П. Казначеев) кижиниң кадыкшыл байдалын улам быжыктырар талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Ында аарыг улустарны эм ажыглавайн эмнээрин, улусчу болгаш чөөн медицинаның непterenгей болгаш чаа аргаларын ажыглаарын, янзы-бүрү оъттардан болгаш үнүштерден эм кылырын, ине-биле болгаш магнитотерапия-биле эмнээриниң аргаларын шиңгээдип турар.

— **Эрткен чылда кылдынган ажылдар дугайында чугаалап көрүңерем.**

— Эрткен чыл бистиң ажыл-чорудулгавыстың эң баштайгы түңнелдерин берген. Ниитизи-биле 15 миллион рубль түңнүг ажылдар кылдынган. Чагыкчыларывыстың аразындан Казах ССР-ниң Күрагроүлетпүрү хөй хемчээлдиг ажылдарны күүседирин дилээн чүве. Ол ажылдарны башкарып турар киживис С. А. Степчук. Кол кылып турар ажылывыс — колхоз-совхозтарга болгаш материал-техниктиг баазa черлеринге автоматчыткан медээлер бээр системаларны тургузары болуп турар. Ол ажылдарны бистиң ында филиалывыс күүседип турар.

— **Тыва АССР-ге хамаарыштыр кандыг ажылдарны кылган силер?**

— Республиканың бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге, организацияларынга медээлер бээр автоматчыткан чамдык системаларны кылган бис. Садыг министерствозунуң баазазында, авиабүдүрүлгеде, электри четкилеринде, улус чырыдыышкынын черлеринде, кадык камгалалының организацияларында кылып турар ажылдарны бо хүннерде бистиң ажылдакчывыс Николай Монгушевич Дыртык-оол удуртуп турар.

— **Бо чылын бистиң республикага хамаарыштыр кандыг чүүлдерни кылырын планнап турарыл?**

— Бир дугаарында, Тываны телефакс харылзаазынче киирер бис. Телефакс дээрге япон аппараттыр, электроннуг. Ооң дузазы-биле тускай документилерни, чагааларны, төлевилел шыйыгларын болгаш өске-даа чүүлдерни каш-ла минута иштинде өске черже чорудуптар. Чижээлээрге, Кызыл-Мажалыктан азы ында бир бүдүрүлгеден Кызылче, Москваже болгаш өске-даа хоорайларже, чурттарже-даа документилерни телефакс шугуму-биле чорудуптар арга тургустунар. Ол тускай документ кылдыр санаттынар. База бир чижек. Кызылдан бир документини районче дамчыдып бээр дээн болза, ол районда телефакстың дугаарын моон долгап алгаш, дамчыдып бээр дээн документини телефаксче (аппаратче) суптарга, мында телефакс ук документиде бижиттинген чүүлдү боду номчупкаш, ону санныг медээлер кылдыр ажылдааш, телефон каналы-биле районда телефаксче чорудуптар. Өскээр чугаалаарга, телевизорда ышкаш кылдыр дамчыдыптар.

— **Телефакс япон аппарат деп чугаалаан болгай силер, ооң өртек-үнези кандыгыл, өске ажыы бар бе?**

— Бистиң акшавыс-биле алыр болза, бир телефакстың өртээ 23-тен 29 муң рубль чеде бээр. Совет-япон каттышкан бүдүрүлгелер таварыштыр ону садып каан. Бир эвес Кызылга улуг телефакс азы лазерлиг электроннуг парлалга аппарады тургузуптар болза, «Шын», «Тувинская правда» болгаш республиканың оон-даа өске солуннарын районнар төптеринге бичии хемчээлдиг кылдыр үндүрүп болурунуң аргалары бар. Ажылдарның бирги чадазы ол. Ону харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели-биле кылырын дугурушкан бис.

Ынчаарга ажылдарывыстың ийиги эгезинде, чугаалааным телефакстарбиле кожа электроннуг санаар машиналарын тургузар бис. Ону бүдүрүлгелерге, школаларга база ажыглап болур. Ынчан электроннуг почта Тывага база тургустунар. Ону 1991 чылда ажыглалга киирип турар бис.

Үшкү эгезинде, тургустунган телефакстарга, ЭСМ-нерге немей телевидениениң видеосистемаларын кожуптунар. Ынчан чүгле документилер эвес, харын шимчеп көстүп турар медээлерни телевизорга дорт дамчыдып болур апаар. Чижээлээрге, хуралдардан, байыр-наадымдан, мурнакты дүржулга солчулгазындан болгаш оон-даа өске.

Бойдусту ажыглаарының, экологтуг медээлерни алырының спутник харылзаазын эрткен чылдан эгелеп кылып эгелээн. Ол болу берген соонда, харын [illegible] үнүш дүжүттүң байдалын, суг углаадын, черлерниң өрт айыылының кайда болуп турарының дугайында дүрген медээлерни ап, ону санап турар апаар бис. Ол чорук ажыл-агыйларга, [illegible], арга-ыяш ажыл-агыйынга дыка дузалыг.

— **Кызыл-оол Чимит-Доржуевич, харылзаа талазы-биле кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр, а медицина талазы-биле чүнү кылып болурул?**

— Аңаа хамаарыштыр аңгы-аңгы бүдүрүлгелерби-биле керээ чарган бис. Эрткен чылын «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары-биле дугурушкаш, чамдык ажылдарны кылдывыс. Ол чүл дээрге кижилерниң кадыкшылы, ниити байдалдары, оларны бүдүрүлгеге таарыштыр тургузары база ол талазы-биле профилактика ажылын болгаш ук бүдүрүлгениң күш-ажылчы курлавырларының деңнелин тодараткаш, аңаа акша-хөреңгини канчаар чарыгдаарының санаашкыннарын кылып берип турар бис. Кижиниң кадыкшылының ниити экономиказын санап көөр. Чижээ, 100 кижиниң аразындан 10-у шуут кадык болур. Чамдык хыналдалардан илереп кээри — 50 хуузу аарыыр деп барган, 40 хуузу хоочураан аарыглыг кижилер апарган болур. Бир эвес, бүдүрүлге чери профилактика ажылын чорударынга 1 кижиге сиааштыр 1 рубль чарыгдаар болза, оон беш рубльдиң экономиктиг ору лгазы бүдүрүлгеге чоорту кирип келир. Ажылчын күштү бүдүрүлгеге катап тургузары кол айтырыгларның бирээзи болгай.

— **Кандыг хыналдалар чоруттунганыл?**

— Чамдык түңнелдерден алгаш көөрге, дыка хөй кижилер ажылдап турар ажылынга психология талазы-биле черле таарышпас боор чорду. А кедээден келген аныяктарның таарыжыр ажылы электрониканы, нарын технологияны күүседири боор турар. Чүге дээрге олар кедээге даашпимээн чок черге өскен болгаш ындыг. Чижээлээрге, Кызылда машина тудуушкун заводунга кедээден келген аныяк оолдар дыка таарыжып ажылдаар боордур, а хоорайга өскен аныяктарның психологиязы бүдүрүлгеге шоолуг таарышпас. Кижилерни ажылга хүлээп алырда, чаа бүдүрүлгелер ажыдарда [illegible] психологиязын өөренип көөрү номчуттуг чүгүла.

— **Чөөн чүктүң улусчу медициназының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?**

— Кызылга Чөөн чүктүң улусчу медициназының төвүн тургузуп алырын бодап турар бис. Кыдаттың улусчу медициназының Ляонин академиязындан 9 профессор мартта Кызылга келир. Оларның ийизи — ине-биле, ийизи — үнүш-биле, ийизи — чем-биле эмнээр, ийизи — аарыг тывар болгаш бирээзи эм кылыр плантация тургузар болгаш оон эмнер белеткээр. А аарыг тывар кижилер улустуң караан көрүп, судалын тудуп аарыын илередир. Олар биске бир чыл ажылдаарлар. А ажылдаар черлерин Кызыл хоорком болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинат тодарадыр. Бо талазы-биле совет специалистер 1 ай чедир хүрээлер командировкалап кээп ажылдаар.

Тываның болгаш Сибирьниң чоннун эмнээринге Крымга, Сочиге болгаш оон-даа черлерге профилакторийлерни, санаторийлерни садып азы арендалаарының аргазын көөр бис.

— **Чоннуң угаан-бодал сайзыралын, оларның чаңчылдарын байыдып көдүрериинге хамаарышкан чүүлдерни кылып болур силер бе?**

— Төптүң ажылдап алган акшазы-биле Культураның совет фондузун дамчыштыр Москвага, Надя Рушеваның өөренип турган школазынга, оон музейин тургузар бис. Мааа спонсор (акшаландырыкчы) кылдыр кирип турар бис. Чүге дизе, «Сопот-89» деп делегей конкурузунга спонсорлап америк ыраажызы Эндрю Вайттың джаз-концертин Москвага, Ленинградка, Ригага, Ереванга көргүзеринге кириштивис. Ол бир талазында, бистиң эртем төвүвүске ататтарны чедирер чадавас. А Тывавыстың урап чүүлүн, культуразын делегей аренazынче көдүрериинге идиг бээр сорулгалыг бис.

Композитор А. Б. Чыргал-оолдуң ажылдарын чыып, ону парлап үндүрериинге дузалаар деп турар бис. «Тыва» ансамбльдиң артистеринге идик-хепти, хөгжүм херекселдерин садып алырынга, оларның даштыкыга ажылдаарынга идиг бээр. Кызылда уруглар садыынга 20 муң рубль өртектиг компьютерни белекке бердивис.

Бо хүннерде «Путешествие по Туве» деп фотоальбомну даштыкыга парладыры-биле белеткеп алдывыс. «Лекарственные растения Тувы» деп альбомну база кылып турар бис.

Бо айда Москвага УАЧД-ниң «Кадыкшыл» павильонунга «Эм ажыглавайн кижини эмнээри» деп садыг делгелгезин ажыдар бис. Аңаа улусту эмнээрин көргүзер. Москвага кадыкшыл төвүн база ажыдарын планнаан.

«Шынның» корр.
Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

ЧАМДЫК ЧҮҮЛДЕРНИҢ — НЕГЕЛДЕЛЕРИН ШЫҢГЫЫРАТКАН

«Садыгга кажарлаар болгаш чиижең садыг кылыр чоруктар дээш харысалганы күштелдирер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы парлалгага үнген. Оон-биле холбаштыр СЭТА-ның корреспондентизи РСФСР-ниң юстиция министриниң бирги оралакчызы Ю. Д. СЕВЕРИН-биле ужуражып беседалашкан.

— **Юрий Дмитриевич, ук документиниң чырыкче үнүп келгениниң чылдагааны чүде ирги?**

— Республиканың херег-лел рыногунда байдалдың нарыыдааның хараазы-биле ховар бараанарны хуваарынга таарымча чок болуушкуннар нептерел, садыг дүрүмнерин хажыдар таварылгалар көвүдээн. Чижээлээрге, садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдакчылары садыг дүрүмнерин хажытканы дээш эртнен чылын административтиг харысалгага онаар чорук 1988 чылга деңнээрге, 2,5 катап хөй болган. Ол-ла үе дургузунда садыг чорудар кылдыр тургуснаан черлерге садыглаар таварылгаларының саны 84 хуу өскен. Ленинградта болгаш Россия Федерациязының өске-даа регионнарында ындыг янзылыг байдал илереттинген.

Чоннуң херевел бараан[illegible] чиижең бүү-биле садып саарир чорук массалыг байдалдыг апарган. Барааннарны садып алгаш, оон аар өртектиг саадар организастыг бөлүктер көстүп келген.

1988 чылдан 1989 чылга чедир үеде чиижең садыг кылыр чорук дээш судтуга административтиг чурум-биле хемчег алысналарның саны 23 хуудан 34 хуу чедир көвүдээн. Ынчалзажок ол чорук байдалдың чавырылдырарынга салдар чедирбээн. Харын-даа чамдык кижилерге ажыглыг апарган, чүл дизе [illegible] эвес штрафтарлаар [illegible], чиижең ажыл чорудулгазы уламчылап болур, чүге дээрге ажык-кончаа сүрер чорук чарыгдалдарны дуглап турган.

«Садыгга кажарлаар болгаш чиижең садыг кылыр чоруктар дээш харысалганы күштелдирер дугайында» Чарлыкты 1990 чылдың февраль 27-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алырынга ол чорук база чылдак болган.

— **РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ук Чарлыында чаа чүү барыл?**

— Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң саналдарын, ажылчы чоннуң хөй саныг чагааларын барымдаалап көргеш, садыг талазынга хоойлу-дүрүм үрээн дээш штрафтаарларының хемчээлдерин Чарлыкта алзып бердиген, буруулуглардан эт-хөреңгизин эң-не нал-баа-биле хавырар, материалдыг үнелиг чүүлдерни хуваары-биле холбашкан ажыл-чорудулгага оларның тургарын ажы албан-дужаалдарга ажылдаарын хориглап арга Чарлыкта көрдүнген, өске-даа хемчеглерни күштелдирген.

Тодаргайлаан чугаалаарга, албан-дужаал ээлевейн турар ажылдакчыларның садыг азы ниитиниң чемненилге черлериниң складтарындан, баазаларындан, бүдүрүлгелериниң (организацияларының) дузазалышыгжаглалдарындан бараанарны сатканы азы садып алыкчылардан бераанны чажырганы дээш административтиг чурум езугаар онаар штрафты 10 катап [illegible] улгаттырган 100-ден [illegible] рубльге [illegible] [illegible] [illegible] азы [illegible] муң рубль чедир штрафтаар. Ындыг хемчег мурнунда көрдүнмейн турган чүве. Ынчангаш албан-ажылын ажыглап алгаш, үстүнде айыттынган чоруктарны албан-дужаалдыг кижи кылыр болза, аңаа дораан-на кеземче харысалганы онаар дээрзин эскерип каан боор силер. Ол дээш кеземчени — эдип чадаар ажылдардан хосталгазын чыл чедир кагылыр кылдыр, а штрафты 500-тен муң рубль чедир бедидиген. Ындыг чоруктар баш удур дугуржулга езугаар азы чаңгыс удаа эвес кылдынган болза, ол дээш хосталгазын кагып шиидери көрдүнген.

Мурнунда ол дээш шиитпирин чораан кижилер складтардан, баазалардан, дузалал шыгжамырлардан бараанарны сатканы, улуг түңге (2 муң болгаш оон-даа хөй) кылганы дээш чеди чыл чедир хосталгазын кагадып шииттирер азы үштен беш муң чедир рубль штрафтаттырар. Ындыг чоруктар дээш, ынчалзажок оңа улуг түңге (2500 болгаш оон-даа ажыг рубль түңге) кылдынган болза, улам аар хемчег — 10 чыл чедир хосталгазын кагып шиидери Чарлыкта көрдүнген. Мурнундагы хоойлуда ындыг хемчег көрдүнмээн.

Бичии чиижең чорук дээш үш муң рубль чедир түңге, тодаргайлаарга, мурнуу үзүндан 3 катап хөй, а база катап кылыр болза, муң рубльге (түңнү беш катап улгаттырган) торгаттырар. Ажык-кончааның хемчээли чүс рубль ашпас болза, ындыг таварылгаларда ол хемчеглерни онаар. Бир эвес чиижең хөделиишкиннерниң түңнелинде ол чүс рубль ажа бээр болза, хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш аңаа кеземче онаар.

Баш удур дугуржулга езугаар азы организастыг бөлүк кижилерниң, а ол ышкаш күрүне, кооператив болгаш хөй-нити өске-даа хевирлерни ажыглап тургаш, чиижең садыг кылыр чорук дээш бедиткен харысалганы доктаатткан.

— **Чарлык кажан күштүг болуп эгелээрил, силерниң-биле алырга, чиижең садыг кылыр чорук дээн ышкаш, ниитилелге ындыг кемниг үүлгедиглер-биле демиселге ооң ужур-дузазы кандыгыл?**

— Чарлыкты парлалгага үндүрген үезинден эгелээш, ону күштүг болдуруп эгелээр. Төп парлалгага, ылаңгыя «Советская Россия» солунга, ол март 2-де парлаттынган. Ол дээрге март 2 хүнүнүң соонда хоойлу-дүрүм үрээннерге чаа Чарлык езугаар харысалганы онаар дээни ол-дур.

Чоннуң херевел бараанарынга чедишпес чорук амдыызында ажык [illegible] тиимээн шаанда, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы садыгга чорум-чурумну тургузарынга чүгүла хемчег болур. Ынчалзажок чиижең садыг кылыр чорук болгаш садыг дүрүмнерин хажыдар чоруктар-биле демисел — чүгле хоойлу-дүрүм органнарының эвес, а улус депутаттарының Советтериниң, садыг ведомстволарының, хөй-ниитиниң болгаш чурттакчы бүгү чоннуң херээ дээрзин эскерип билзе чогуур.

ЛЕНИНГРАД. Шеригниң чепсек-херекселдерин кызырганының ачызында Ленинградтың оптика-механика каттыжыышкыны тайбың херээнге ажыглаары-биле 30 миллион ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген.

Эрткен чылын бүдүрген үлетпүрүнүң продукциязы 13 хуу улгаткан болгаш эртем аппаратуралары микроскоптар, эмнелгеге херечлээр техника, телевидение дериг-херекселдери болуп турар.

Фото-чуруктар тырттырарынга хандыкшылдыгларга фотоаппаратура чаартылын, ооң ассортиментизин көвүдеп турар. Чаа-чаа фотоаппаратура, оларның модельдери көвүдээн. Ооң үндүрген продукциязы 60 ажыг чурттарже үндүр саттынып турар, ооң иштинде Англияже, ГФР, Канада, Индияже чорудуп турар.

ЧУРУКТА: чаа «Смена» аппарат.

Мынчалза кандыгыл?

МООНДАК БОЛУРУ ЧАЙЛАШ ЧОК

Эъг белеткээр сорулгалыг-даа, спортчу-даа аңчылаашкын аңны бүрүн узуг, семис шыырак аңнарны боо-бile аарыын кылдыр болгай. Ол дээрге чылдың на «[illegible]» аарыг деп апарган. Оон аңгыда, эрткен үезинде, часкы мыйыс үезинде аңнаашкыннар база бар болган.

Ындыг таварылгада чылдың-на улуг, шыырак чедишкен аңнарның баажы улам эвээжеп, оларның өзүлдези, [illegible] шынарын кудулап турар. Аңаа чергелештир төлчүглекчи чоруктан база-ла аңнар кагараар.

Сөөлгү чылдарда республиканың девискээринде черлик хаван өскен. Кыс хаван 5—12 чедир оолдарлыг болур. Сөөк кыштың хаван оолдары ажып шыдавас, колдуунда-ла 70—80 хуузу кырлып калыр. Ындыг таварылгага Бурен-Хемниң Артышка аңнап чораш таварыштым. Бир эзеңге улуг хаваннарның изинге таварышкаш, истей бердим. Кылын харда чудук сөөрткен дег чара чүткүдүп чоруткан. Чыдынынга чоокшулап орумда, улуг хаваннар хойгаш дезе берди, а оолдары артып калган. Боом белеткээш, дааш үндүрүп, шимээргээримге-даа тоовас. Чүге улуглары-биле дезе бербеди деп кайгавышаан, чанынга келиримге, чеди хаван оглу чыткан хевээр-ле доңуп ёлген болду. Аңнаашкын фондузунга улуг когарал. Өске регионнарда-даа, даштыкы чурттарда-даа сентябрь, октябрь айларда хаван оолдарының 20—30 хуузун аңнап турары шын. Бистиинге база ынчаар аңназа кандыгыл?

Үнелиг киш, сарыг куду аңнаарынга чөпшээрел лицензияларының ажыглалы база-ла шын эвес деп хуумда санап чоруур мен. Күскү аңныыр сезонунда аңчы кижилер-биле керээни бир-ле дугаарында аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары чарып алыр ужурлуг. Ийе, ол билдингир. Кээрде каш киш кежи азы күндүс кежи дужаары көрдүнген. Ынчалза-даа аңчыларның кайы хире олчалыг болганын, «кара рынокче» саткан, саттнаанын хынап, контрольдаары канчап-даа боттанмайн турар. Мээң сүмем болза, кажан аңныыр сезону келгенде, үнелиг салыктүң лицензиязын аңчы кижиниң холунга бээрде, өртектиг садар болза эки болгу дег. Чижээ: Монгуш [illegible] кээрде мордүнгени-биле 10 киш кежи дужаар. А лицензияның өртээ — бирги сорттуң кежиниң өртээниң 50 хуузу кылдыр доктаадыр. Кажан сезон төнгенде, ук аңчы 10 кишти аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга [illegible] дужаарга, бодунуң киирген орулгазын төлеп бээр апаар. Бир эвес ындыг хемчег-биле ажылдаар болза, үнелиг кештерниң «кара рынокче» кирери чавырыр.

Альберт САНЧАТ

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Ажылчын аңгының төлептиг кижилери кезээде ниитилелдиң хүндүткелдиг төлээлекчилери болур дээрзин Совет күрүне бедик-биле үнелеп, оларның кежиктиг күш-ажылының ачызы — амыдыралдың чаагайжыдылгазынга херии балымнарны немеп турарын билир бис.

Шак ындыг төлептиг ажыл-ишчилер бистиң республикавыстың хой адырлыг ажыл-агыйларында эвес-жок.

Ындыгларга хамаарыштыр Барыын-Хемчик районунуң херевлекчилер ниитилелиниң ажылчыны Күжүгет Шевер-оолович Сарыг-оолду адап көрейн.

Ол кызымак күш-ажылчы кижи херевлекчилер ниитилелиниң дузалал ажыл-агый черинде барык-ла бүгү назынында ажылдап келген. Кадайы Валентина Сарыг-оол база күш-ажылга ынак не [illegible] болгаш, оларның өг-бүлези бүрүнү-биле күш-ажылга бердинген. Олар чылда санында-ла 10-дан 20 чедир хаванны херевлекчилер ниитилелиниң шугумунга аъш-чемге херевлээр азы орулгалыг садарынга семиртип азыраш дужаап турарлар. Ондан чээрби чедир дээрге-ле баш саны чылда өзүп турарының херечизи. Бо кызымак өг-бүле шакла ындыг өг-бүлелер-биле кады. Барыын-Хемчик районунуң ниитиниң чемненилге чериниң эът-биле хандырылгазынга эвээш эвес үлүүн киириштирип турар. Бо хире төлептиг ажыл-ишчилерниң [illegible] байдалынче шоолуг [illegible] салбас чорук херевлекчилер ниитилелинде бар. Бодуун, кем чок мындыг өг-бүлениң урутдарын болгаш боттарының чурттаалга байдалынче болур-чогуур-биле [illegible] Ынчангаш Күжүгет Сарыг-оолдарны өг-бүлезин [illegible].

Серип-оол САРЫГЛАР

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга
КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

•ОЧЕРК•

(Эгези № 53 «Шында»).

Узун оруктарлыг аъттыг походтуг маршттың-даа база кадыг-дошкун тулчуушкуннар соолунде-даа дыштаныгга үезинде Байысклан баштаан нам бюрозунуң кежигүннери: капитан Кечил-оол, арзвэ организакчызы Алдын-оол, старшина Тежээкей, улуг сержантылар Белекей Севил, дайынчы Дыртык-оол болгаш агитаторлар ээвелдарга, салбырларга политбеседаларны эгелээр турган.

— Оларны баштай Совинформбюронуң дыңнадыгларындан, Кызыл Шеригниң дайынчыларының эрес-маадырлыг чоруктарындан эгелээр турган бис — деп, комиссар сактып чугаалап чораан. Тыва эки турачыларны составынга хүлээп алганы аъттыг шериг корпузунуң база дивизиязының политиктиг начальниктери комиссарлар, полковниктер Ф. С. Плантов, В. Е. Нагавщиков, 31-ги полктуң комиссары майор И. В. Бликов, парторг капитан Г. П. Автулов дайынчылар ортузунга политиктиг ажылды канчаар чорутса экил дээрзиниң дугайында сүмелерни Байыскланга [illegible].

Майор Бликов политиктиг ажылга ленинчи айтыышкыннар кол өзек кылдыр алырын аңаа сүмелээн. Хамааты дайынның чылдарында Владимир Ильичиниң айтыышкыннарынга үндезилээш ылдыын [illegible]. Фронтуларга нептерени турган эң чугула Эгүүлеммнин [illegible] берген. Мындыг сургуттарбиле «Эртем ыш коммунист! Сен тулчуушкуннарга хамнылтаа мурнуңда бирлен [illegible] [illegible] [illegible]. Сеш фронтуга шериг [illegible] [illegible] чоруткан. Ын-

чалзажок ындыг-даа үеде кыйа-даа бөө-чепсекти ажыглап боолаар билир болгаш [illegible] болгу [illegible] [illegible] [illegible]-даа ылаптыг олуп-даа билир дээрзин бодунуң үлегер-чижээ-биле көргүзер ужурлуг [illegible]. Бо дээрге [illegible] [illegible] 70 [illegible] [illegible] [illegible]. Байысклан [illegible] бүрүнү [illegible] [illegible].

[illegible] комиссар [illegible] [illegible] [illegible]. Монгуш [illegible]. Байысклан тыва турачыларның назы-хары, аажы-чаңы, эртем-билии аңгы-аңгы болгай, кижилер-биле чугаалажырда, ол бүгүнү барымдаалаары, бодунарның улузунарның шаандакы эрес-маадырлыг чоруктары база турган [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible].

— Черле шынап, [illegible] [illegible] [illegible] «Дайынчы [illegible] [illegible] [illegible]

дайынчыларга тыва дылга очулдурун номчуп берип болгай Комиссарның ёрээлериниң дугайын чугаалаан — дээш, ол [illegible] [illegible] бодангылан соонда, хандыкшылдыг уламчылаан.

— Шаанда революция мурнунда баргыс дерзии феодалдарга удур хостуг эргелиг дээш эрес-дайын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] маадырларның база 1912 чылда [illegible] [illegible] Моол [illegible] [illegible] [illegible] тыва[illegible] интернационалчы [illegible] эрес-дидим [illegible] кежиниң дугайы болгаш хамааты дайынның чылдарында дайынчыларга удур Тывага коргар чүрек чок тулчуп турган Кочетовтуң, Кравченконуң орус, тыва кызыл партизаннарының эрес-маадырлыг демиселиниң дугайын [illegible] чугаалаар болур [illegible].

Комиссар-биле [illegible] [illegible] Түүпү Балданович Кечил-оол:

— Полк [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] шериг [illegible] [illegible] [illegible]. Арзвэ [illegible] болгаш офицерлериниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

Эскадронга Билчиир-оол, Ойдупаа, Севил, Алдын-оол, Чамзырын, Нордуп, Тежээкей ышкаш политиктиг сөстү дамчыдарының, оларның [illegible] киирериниң хөй-хөй [illegible] мастерлери-агитаторлар турган. Отрядтың арзвэ организакчызы Оюн Тилепович Алдын-оолдуң беседалары онзагай чедингир, тывынгыр боор турган. А ону чамдык гвардейжилер «Политик дарга» деп адаарганнар.

Дыштыг, чедингир политбеседалардан аңгыда, чамдыкта каа солунну база [illegible] болгаш [illegible]. [illegible], [illegible] ырлар, [illegible] чугаалар кадыг-берге тулчуушкун соонда аажок туруп, могап шылаан эки турачыларның тур дыштангаан черлеринге улаа-дараа чаңгыланып, оларны сорук киирип чораан. Кажан отряд Ковровка дайынчы белеткел эрттирип турда-даа, нам, арзвэ организациялары бот-тывынгыр [illegible] [illegible] коллективин организастаан, [illegible] ырлар, [illegible], шулук [illegible]. [illegible] [illegible] талантылыг кижилерни [illegible]. Норбу [illegible]. Дарья [illegible] ышкаш аяныг, мөге [illegible] санитарлары кыстар.

Аяыр чыргал бүрген
шыккан
Аяы-тындан артык Төрээн
чурт
Чамык оглун дегерезин
Кайыын тура кыйгырып
тур
— [illegible] «[illegible]» [illegible]

ырыны эгелептерге, ону барык-ла бүгү эки турачылар шуптү аажок бедик көдүрлүүшкүннүг ырлап бадырыптар. «Чылча шавар» болгаш өске-даа дайынчы ырларны олар база-ла ынчаар ырлап чорааннар. А оларның өске бир ынак ырында мындыг одуруглар бар:

Ырак черже поход кылып
Үнүп чоруп кагдым.
Ынак сарыым аржыыл
чайып
Үдеп туруп калды...

Концерттерге өткүт ырлар, уран номчулгалар, хөглүг танцылар, хөөмей-сыгыт чаңгылап [illegible] [illegible] бээр. Ындыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дайынчылары болгаш офицерлери бо-ла [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Кандыг-даа үеде аш-өөрүп чалгааратпас, хөглетпес [illegible] Доңгак Тарка. Саая Сволуукай ышкаш [illegible] эвес [illegible] [illegible] туратыларның аразынга база чораан.

— Доңгак Хорун-оолович Тарканың оюн-баштактары, каттырынчыг чугаалары та кайыын кээр чүве ийик төктүп турганы-биле дөмей, хөглүг-ле эш чораан чүве ийин — деп, комиссар сактып чугаалап чораан.

Шавылтырын тыртып
алгаш
Кайда чортуп чор сен,
урут,
Шарабаарың тырыжа
берген
Кайда чаңнап ор сен, урут
— [illegible] дээш Тарка [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] эскадронунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

турустунганының дугайын мынчангы нам бюрозунуң болгаш кежигүннериниң ниити хуралдарының республиканың партархивинде кадагалаттынган протоколдары, политмассалыг ажылдың планнары, намга кирген дайынчыларның өргүүделдери бадыткап турар.

— Сагыш-сеткилде уттундурбас арткан таварылгалар-ла хөй — дээш, Байысклан Чадаана чурттуг Монгуш Калдыңның дугайын чугаалаан чүве. Ону кандидаттан нам кежигүнүнге хүлээп ап турда, улуг Совет чурт дээш амы-тынымны харам чокка бээринге белен мен дээрзин даңгыраглаап. Сөөлүнде бир кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде дайзынның огу ооң оң талакы караның дөзүнден киргеш, кулак артындан үне берген.

— Немецтерниң тенек огу бажымче дээпти, оолдар, а мен оларга каң октан хойладыптайн — дээш, Калдын оңгудан үне халааш, маңнаптар дей бээрге, өөрү тудупкаш, салбаан. Ону дедир оңгуже киир сөөрткен, бажын шарып берген. Ооң караа-даа, бажы-даа ажырбаан. Удаваанда сегип алгаш база катап дайынчы туружунга дедиртен. Сволуудан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Фронтуга намга [illegible] [illegible] турачыларның өргүүделдеринин алыс утказы дөмейлешкен: тулчуушкунче намга кирип алгаш кирерин күзээр тур мен. Дайынчы хүлээлгемни эрес-дидим күүседир, Ленинниң чурту совет чурт дээш амы-тынымның өөрүвес белен мен — деп бижээн турганнар.

Сергей ШОЙГУ.
(Улаачылыг).

КАТТЫЖЫЫШКЫНДАН ТУРГУЗУП АЛЗЫВЫССА

Тургузугларның профессионал-техниктиг № 4 училищезиниң общежитиезинде бо хүннерде 430 кижи чурттап турар. Оларның 40 хуузу чартык, бүдүн өнчүстер болган азы өөренгениниң-биле [illegible] кижизидилгези дээрезинге уруглар чурттап турар. Оларның-биле канчаар ажылдап турар бис? Хүннүң ийиги чартыы өөредилге кичээлдериниң соонда тургузуу-биле демей чорду. Ниитизи-биле алдары [illegible] дугайында айтырыг чаңгыс эвес удаа кедергеп келген. Ол дээрге хүннүң ийиги чартыында сургуулдарның кандыг-ла-бир чүвеже чаңгыс аай хамаарыштыг хаара туттунган турары-дыр ийин. Бо айтырыгны нийти республиканың конференциязынга болгаш методиктиг секцияларга база медээлеп турган. Ынчалза-даа ол шиитпирлеттинмейн артпышаан. А ол дээрге кежээки үелерде сургуулдарның хөйнүр кезии тоянгазы-биле, аңаа ажылга хаара туттунмайн барбазы-биле холбашкан чүгүла айтырыг-дыр.

Уругларның боттарының күзели-биле общежитиеде сонуургалдар клуву кижизидикчилерниң болгаш сургуулдарның боттарының удуртулгазы-биле ам үшкү чылында ажылдап турар. Кижизидикчи башкы Г. П. Чигидованың удуртуглы «Ровесник» киноклуб. Сургуулдар боттары кинопрокатка баргаш, бүгү айлар учёдун ёзугаар фильмнерни шилип алыр. Ол фильмнерни нийти училищеге болур хемчеглерге ажыглаар. Фильмниң утказының долчуладын база сургуулдар боттары кылып турар. Киноклубтуң-на ачызы бо ор хуралдаар зал черле ээн турбас-тыр.

Ийиги клуб — «Лада». Ону кижизидикчи А. С. Яцук удуртуп турар. Клубка эртип турар кичээлдерден уруглар хейин билиг ап турар. Кежээ баарда канчаар белеткенирил, кым-бир кижиге белек бээр аарганда ону канчаар шилип белеткээрил? Аалчыларны канчаар уткуурул? Косметиканы ажыглаары, баш дүгүн эдип-чазаары база мода болгаш оон-даа өске айтырыгларга чогумчалыг харыыларны уруглар ап турар. А кол-ла чүве — уруглар аъш-чем белеткээринге хөлчок сонуургалдыг болуп турарлар. Салаттарны торту уруглар боттары кылып, каша, мүн хайындырарындан эгелээш, чигирниг аъш-бүрү чем белеткел баажыларынга чедир нарын чемнерни уруглар кылып турар апарган. Училищеге болган дыштанылга кежээлеринге уруглар аъш-чем делгелгезин организастап эрттирип турар.

Үшкү клуб шыдыраага ынактарныы. Бо клуб кандыг-даа үеде ажык турар. Клуб кежигүннери колдуу оолдар.

Бо өөредилге чылында ажыттынган база бир клуб бар. Ону аныяк кижизидикчи Нина Ойнарова удуртуп турар. Клуб кежигүннери чечектер өстүрүп, училищени болгаш общежитиени шимеп турар.

Клуб бүрүзүнде шиитпирлеве чогуур айтырыглар бар. Сонуургалдар клубтары дээрге-ле сургуулдарның үени хилис эрттирбезинче, бир-ле чүвеже хаара туттурган турарынче балым болур.

Уругларның мөзү-шынар талазы-биле хоорупап оралы чажыт эвес. Оон чылдагааныга шиитпвес — ада-ие, школа, ниитилел бүрүзү. Ону барымдаалап кылдынып турар чүве хөй болдур ийин. Уруглар ону көрүп турар, боттарының-биле билип турар. Чербиниң интернадынга ажылдап турган, хөйнү көрген мен. Боттуң талазындан шыдамык чорук чүгүла, а уругларга сагыш-сеткилдиң чылыгы чүден чүгүла. Мастер Татьяна Донгаковна Чечекпаа училищеде ажылдап турар. Оон уругларже алгырып турганын дыңнап көрбээн мен. Чербиниң. Кызылдың школа-интернаттарын доосканнарга ол дээди чылыг ажылдың үнезин билдиңир. Кижиниң мөзүзүнде ол эки чаңчылдың үлегери салганчыларга сиңнигин артып каар. Сени төрээн кижиги-лештир хүлээп ал, хүндүлеп, өөрүшкүлүг. [illegible] дөйге үлежир дээш үзүг сенче үткүй базып орар болза, ынчан ёзулуг кижизидикчи сен. Кижизидикчиге кол чүве — билигра база камгалаашы. Кеведнинг кижизидилгениң бир хевири ыыдап билип, ынчаар соора ажылдап чоруур педагогтар база бар.

Чаңгыс кижизидикчиге 75 сургуул — ол аар чүък. Ынчалза-даа кижизидилге-биле холбашкан ажылдар общежитиеде чорып турар. Тываның хөгжүм-шии театрынга болгаш турар шиилерни бистиң сургуулдар көрүп турар. Среда, улуг-хүнде фильмнер болур. «Кадыкшыл» университет доктаамал ажылдап турар. Ону Кызылдың № 1 поликлиниказында эмчи В. В. Капошина удуртуп турар. Планда көрдүнгенин ёзугаар эмчилер кээп, лекция, беседаны кылып берип турар. А эрге-хоойлу органнары-биле мыңчага дээр харылзаа тудуп чадаштывыс.

Кижизидикчилер секциязының методиктиг каттыжыышкынының ажылдап турар. Чыл санында дыка хөй общежитиелерге баар улус-туо бис. Эки дуржулганы ниптеведип алыр дээш кылып-ла турар бис. А кижизидикчилерниң методиктиг секцияларын кайын-даа тывылдаан бис. Бо чылын кижизидикчилер секциязының хуралының методкаттыжыышкынын черле тып аар бээр бис дел идегээн бис. Ынчалза-даа шыдыг каттыжыышкын чок болду. А хоорайда чеже общежитие барыл? А бисте иедеи шиитпирлеп алтап хире чеже айтырыг чок дээрил? Ындыг каттыжыышкын турган болза дел дыка-ла күзээр мен.

Анна ЯЦУК.
Кижизидикчи.

МУРНАКЧЫ КИНОМЕХАНИК

Шуй суурда ажылдап, чурттап чоруур Сендажы Донгаковна Дамбылдың мергежили — киномеханик. Ол 1965 чылда Кызылга киномеханиктерниң түр курузун доозарының бетинде мал ажыл-агыйынга ажылдап чораан. Херээжен кижи кандыг-даа ажылды кылып, күүседип шыдаар деп чүвени ол ажылдап келген үезиниң дургузунда бадыткап шыдаан.

Бай-Тайга районнуң кино четкизиниң дирекциязы Сендажы Донгаковнаны күш-ажылга чедиишкиннери база кызымак ажыл-ижи дээш чаңгыс эвес удаа шаңнап, мактап келген. 50 харының бүдүүзүнде хоочун 1989 чылда районнуң киномеханиктериниң ортузунда социалистиг чарышка ийиги черни ээлээн.

Дадар-оол СҮРҮҢ.
Чурукту автор тырттырган.

ЭМНЕЛГЕГЕ ЭСКЕРИГЛЕР

1. ОЛ-ЛА БЕ?

Үзен болгаш чиңге болганындан ындыг чүве ийикпе, ол салааларның ээлгирин! Оргамны өрү-куду суйбагылаарга, ол арыг салаалар чүгле хөкпнаар: охалээй-охалээй, ол-ла! Ам-даа, ам-даа. Чылыым. Чымчаан. Таалаңчыым. Хамык эът-кежиим, сүдал-дамырым, черле бүгү мага-бодум чоорту сулараан база берди. Таптыым, [illegible]! Ой, халак, ол-ла бе. Клавдия Илларионовна?

Сестрам мээң оргамга салган бумбалар изин дескилештир суйбап, ол черлерни курталыр чодуп бергеш, дараазында өрээлинче далажыпты. Оон мээң эвес, өске кижиниң оргазын суйбаар. Ам канчаар «Четтирдим!» деп сымыраныр, чедиишкиннер күзээр бе-ла.

2. ЧАЯ-ЧАСКААР

Чая-Часкаар. Карак шилдиг, бичежек боттуг бо сестраны бо өрээлде кады чыдар эжим Баян-биле келээш ынчаар адап алган бис. Өске улус ылангыя ол боду ону билбес. Ооң чогум ады — Екатерина Алексеевна.

Чаш уруг эргеледирип, ужазынче оожум часкагылаптар таварылга база бар ышкажык-ай. Бо сестра база ындыг, холу чалага «пыт!» дээн соонда, шприц шагдала кире берген болур. Бир хол-биле чая тудуп, өске хол-биле шприцти кирип ндип чытпас, көңгүс билдинмес. Часкылы-Часкаар деп ады улам таарыжыр.

Сестралар дүне кижини үш-дөрт катап оттуруп сыкыртыр. А Екатерина Алексеевнаның мени оттуруп-даа, сыкыртып-даа турганын эскербээн мен. Ооң мени дүне сыкыртып турганын эртен орун кырынга артып калган борбак-борбак хевеннерден билип ап турдум. Чиик-ле холдар.

3. СЫЛДЫСТАР САНАТТЫНМАС

1965 чылда Кызыл-Сугның Баян-Колда Мендот деп бижикчиниң колхозта хавак ажылдының дугайында чагаазын солунга ажылдап кирген мен. Оон бээр та чеже кижиниң, та чеже чагаазын холум дамчыштыр парлалгага үнген чүве? Бо сестраларның чаңгыс мени безин хонукта он ажыг катап сыкыртып турарын көргеш, бодумнуң ажылымның декией бодавас аргам чок болду. Оон үжен ажыг чылдар дургузунда үзүктел чок ажылдап келген Екатерина Шимитовнадан айтырдым:

— Силерниң каш кижини чеже катап сыкыртканынарны санап көрген болзаа?

— Чаңгыс бөгүн чаңгыс силерни безин он ажыг катап сыкыртыр-дыр мен. А бо чыдар улус-биле катай чүс ажыг сыкыртып [illegible], та каш кижини, чеже катап сыкырткан мен, ону билир кижи чок — дээш, сөнгаже көрүнду. Ынаар дээрде сылдыстар чиведенчити, а сылдыстар санаттынмас [illegible]

4. ЭР-ХЕЙЛЕР!

«Турза — улуг, тутса — мөге». Бо үлегер домакты сактып кээримге, Максим Горькийниң бижээни херээжен тыва кижиниң ол чаагай чанчылдары караамга көстүп кээр. Бо эмнелгеге мага-боду бо үлегер домактан укталган кыс бир эртен көстүп келди. Сестрам ол деп бодаан мен:

— Училище доосканыңар ол бе, дуңмам?

— Чок, ам-даа бичии кижи-дир мен, чаа-ла он төс харлыг. Мында шала чүп тур мен.

Боткур уруумнуң чүве чугаалаарының онзалыг айтырыымны чаңгыс сөс-биле харыылааш, өскезин боду тайылбырлай бээр. Аныяктар шуптузу ындыг болган болза, дыка-ла эки-дир ийин.

Уруумнуң ады Аяна. Алдан-Маадыр чурттуг. Баштыкы институдунуң ийиги курузунга өөренип турган, эмчиге элээн үр чыткан. Ам катап ол курстуң эгезинден өөренир. «Аарыг мен дээш аваа олурбаан, аалынче-даа чанмазын, ажыл-даа холугаан. Эр-хей!

5. ЁЗУЛУГ ААРЫГ

— Бо чурукта адыг эвес, а ховартаан тоорту деп ааддыр. Бистиң чонувус ындыг ыыталдыг безин адынарны танывастаан, чериисистиң ядарап келгенни ол хиредир — деп, орундан турбас Даржаа Эрестол бир эртен чаа солун тудуп алган маңнап келди. — Мен ажырымчы төтчеглекчилерниң октапкан «үүжелеринге» база таваржып турдум. Ындыг кижилерге боо тудуспас херек.

«Азас» хаалгазының дугайын солундан номчаан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры оон бээр орунга үр чытпастаан, чугаа-сооду-даа тайгаже углаңыр апарган. Сактырымга, ооң эмчиге чыткан аарыы аарыг эвес, а тайгада байдал оон ёзулуг аарыы ол ышкаш.

6. ДУЖҮҢГЕ-ДАА КИРБЕС

— [illegible] хондуңар бе, аар? Сегип тур силер бе?

Варвара Ермиловнаның тывылаары-даа, сагыш човангыры-даа аажок. Ол үсүнде айтырыгларны эртенниң-не салыр. «Таңды-Уланың электеринде» болгаш өске-даа номнарның автору Михаил Пахомов база тывалаар. А хоочун хөйжү Дондуп Тарааның уруу Любовь Дондуповнага өөнүң ээзи Валерий Варламов уруг-дарыы болгаш авазы-биле кады Сарыг-Септен бо-ла келир. Мында кандыг-даа нацияның, кандыг-даа мергежилдиң, кайыын-даа келген улус бар. Эмнелге ажылдакчылары база ындыг. Ону мен эскердим, а оларның боттарының дужүнге-даа ол кайыг кирен.

7. ЭМ-ТАҢДАН АҢГЫДА

Маргарита Монгушовна Константин Ховалыгович Виктор Анатольевич болгаш өске-даа эмчилерниң Людмила Николаевна ышкаш сестраларның, черле эмнелгениң бүгү ажылдакчыларының аарыг кижиге сагыш салыры дыка-дыр. Сактырымга, мен човууртаарымга, деңге човуурт аар, сыкыртырда аарзынарымга, караан шийиптер. Олар чүгле холу, аас-сөзү, эм-таңы-биле эвес, ээлдек-эвилең чаны, сеткил-сагыжы-биле база аарыгны намдадып, сегидип, эңиртип турарлар. Ынчангаш оларга четтирдим дивес аргам чок.

8. «ЫНДА-ДАА ЧОК...»

СЭКП райкомнарының бирги секретарьлары болгаш совхозтарның парткомсекретарьлары-биле кады 1984 чылда Бийск чораан мен. Ында колхозтарның болгаш совхозтарның сүт-бараан фермалары боттары эмнелгелиг, чыда эмнедир өрээлдиг чорду. Аптекалары безин бисте район аптекаларындаа дудак чок. Бистиң саанчыларывыс, кадарчыларывыс, өске-даа малчыннарывыс база ындыг эмнелгелерлиг болур ужурлуг. Совхоз төптеринде эмнелгелерни экижидип алыр болза, ол-ла-дыр ийин. Ынчан олар Кызылда НХМ, АТБ эмнелгелери-биле дөмейлежи бээр болгай.

Бо эмчиге чыдырымда чамдык даргалар (В. Е. Серяков, К. А. Маспык-оол) кежээ 7-8 шак үезинде аазы оон-даа орай келгеш, хондур сыкыртып, эмнедип алгаш, эртен ажылдап чоруп турду. Хүндүс эмчилээр чай чок, хурал-суглаа, улус-чон хүлээп алыр. Москва болгаш өске черлер-биле чугаалажыр, бүдүн республиканың ажыл-херээн башкарар, ырак районнар кезиир, улуска дүне болгаш дыштаныр хүннерде өмпенирн эптиг. Ынчалза-даа бо эмнелгени малчыннарга бээр дивиип турар, ол малчыннарга-даа, даргаларга-даа (улус ынча диржир, а мында шупту улус ажыл-агыйның хоочуннары болдур ийин), таарымчалыг болур бе ынчаш?

Бо эмнелгеде 1200 кижи эмнедип турар, шиитпир ботганы бээрге, хоорайның эмнелгезинге ол хире кижи немежир. А мында 20 кижи чыдар, ол хире орун чаңгыс районнуң безин малчыннарынга чедишпес. Ооң уламындаа артыктажыышкыннар, хомудалдар туруп келбес бе? Эмчилер база эвээш, оларның чамдыызы өске эмнелгелерден кээп, кежээкиниң дөрт шактан соңгаар ажылдап турар. Чамдык шинчилгелерни өске эмнелгелерге эртер, ынаар машина маңнап таварылгалар база бар. Келзээдеп келген улуска хонар чыдар чер база херек. Мынчап кээрге, бо эмнелге кымга эптиг, кымга ажыктыг апаар-дыр? «Ында-даа чок, мында-даа чок...» деп ырының сагышка кирер чүзүл?

Эскериглерим мындыг болду.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

«Шынга» парлаттынган соонда

БУРУУЛУГЛАРГА ХЕМЧЕГ ОНААГАН

«Хагдынтаң интернат» деп материал эрткен чылдың декабрь 22-де солунга парлаттынган. Ооң автору солуннуң корреспондентизи Александр Хертек Бай-Тайгада Тээлиниң № 1 ортумак школазының интернадында тургустунуп келген четпестер дугайын бижээн. Чүнүң-даа мурнунда интернатта соок, кижизидилге ажылы кошкак, ажылдаар ужурлуг кижизидикчилерниң, няняларның саны хөй, чамдыкта ажылга харыысалга чок, бир няня арагалап турган дээн ышкаш чүүлдер ол материалга кирген турган.

Ооң хыналдазын СЭКП райкомунуң идеология килдизинден кирген комиссия кылдыр комиссияны тургускаш хыпаап түңнелинде, четпестер бадыткаттынган. Бо шүгүмчүлелге харыны солунга парлаттынган материал соонда, пии ай болганда райкүскомунуп улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сат чоруткан.

Ол харыыда кол чүү демдеглеттингенил? Кижизидилгеге ажылының кошкак, материалдыг баазаның бага, одалга системазының бага-йындан соок турганы бадыткаттынган. Материалдың бодун районо чөвүлелинге чугаалажып көрген. Буруулуг кижилерниң хемчег алган. Интернатка ажылды нийтизи-биле багай удуртуп, кижизидилге ажылын сулараткан дээш интернат эргелекчизи Н. С. Оңгай-оолду ажылындан хостаан, ооң орнунга М. И. Содунамны томуйлаан.

Школа директору А. Б. Саагта сөөлгү доңгулдаңы, кижизидикчи башкылар М. М. Ооржакка А. Х. Какаевага. Д. А. Хертекке доңгулданы онааган.

Интернатка хоннайн баар турган дүнеки няняны школага сайгаргаш, штат кызырганы-биле ажылдан үндүрген. Няняларны, кижизидикчи башкыларны штатка дүүштүр база кызыргылаан. Кыс уругларга солуп ведер ыштыкин хептерни берген.

Эртен, кежээ школачылар чедир чемненмейн турганы база шын болган. Суурда чурттап турар уруглар эвээш чемненип келир. Мону өөренип көргеш, келир өөредилге чылында чүгле интернатка чыдар уругларны чемненир кылдыр доктаадыын алыр болза эки. Хлеб хөөдер дрожжиниң уяткан хүн белүүнге берип турганын меню тургузуп турган кижилер бадыткаан. Артыкка үндүр бижип турган таварылга база шын болган.

Интернатка чурттап турган уругларны соок болганындан бир ай иштинде тарадыр ужурга база таварышкан. Амгы үеде системаны экидир кылган, уруглар чыдар өрээлдер чылыг.

Харылзаа—почтачы—номчукчу

ЧОН-БИЛЕ ТУДУШ

Почтачы — харылзаа белдирлеринде болгаш ооң салбырларында кол кижилерниң бирээзи. Чүге дээрге чоннуң чагаа-бижиктерин, солун, сеткүүлдерин үезинде чедирбейн барган дижик. Ол чурттакчыларының иштинден кым-бир кижи дораан эң-чок медээни дыңнадып кээр. Ооң ажылы чон-биле доктаамал тудуш деп чүвениң херечизи моон-на көскү. Бир эвес почтачы эки ажылдап турган болза, чурттакчылар база-ла боттарының үнелелин бере бергилээри чугаажок.

Почтачының ажылынга хамаарылгазын харыылап турар дебискээрниң чурттакчылары эскерип, аңаа үнелел бээри черле чөптүг. Манаа Сагны суурда 1966 чылдан бээр почтачылап ажылдаан Валентина Доргаевна Куулардың ажылын чижеглекседим. Ол харылзааның ажылында өөредиишкиннерден чыда калбайн, солун, сеткүүлдер чагыдылгазында кандыг чаартылгалар барын билип, чонга тайылбырлап турар. Сөөлгү чылдарда төп солуннар, журналдарның ажылын бир янзы өскерткен. Парлалга чагыдылгазын-даа болза, барык чыл дургузунда чорудар апарганы — чонга таарымчалыг байдалды тургузуп турарының бир онзагай талазы. Чеди ай дургузунда айда бир кежемчелер парлалганы чагыдып алыр арга кандыг-даа мергежилдиң кижилеринде тургустунган. Ынчангаш сагтыжылар 1989 чылга бодаарга, 1990 чылдың чагыдылгазынга идекпейлиг киришкен. Төп солуннарны белин чагыдып алыры массалыг болу берген. Чижээлээрге, «Аргумент и факты» безин 26 өреге номчуп турар. «Известия» болгаш «Комсомольская правда» солуннарын 28 өг-бүле чагыдып алган. Чурттакчылар чурттуң болгаш республиканың иштинде болуп турар чаартылгаларны чогум-на парлалга дамчыштыр билип ап турар болгай.

Мурнуку чылдарга бодаарга, Хандагайтыдан Сагылыже почта чедирилгези экижээн. Ында 300 өреге-ниң чагыдылгазы моон аттыңда үезинде чедиртинип турары-даа чурттакчыларга таарымчалыг. Өреге бүрүзүнүң кежигүннериниң мергежилдери аңгы-аңгы. А оларның солун, сеткүүлдерге сонуургалдары база янзы-бүрү. Өг-бүледе кежигүн бүрүзү боттарының тураалаан чагыдылгаларын алыр чүве болганда, ону чаңгыс почтачыга таралып чедирери белин амыр эвес. Ынчангаш бо ажылга кызымак кижи болгаш Валентина Куулар шыдажып турар. Ооң ажылынга чүткүлдүүн чурттакчылар эскерип, чылыг сөстерни чугаалап турар.

Кады ажылдап турар эштери ооң ажылынга сыдымаан үнелеп, ай, кварталдарда аас бейирын чедирип, чамдыкта шаңналдарны даа тыпсып турар. Өг-бүлениң ээзи Калдар-оол [illegible] Ол уругларының аваазының ажылын чайгы чогун пат билир болгаш, бажыңбалгат ажылынга дузалажыр, чамдыкта ээлди кыс уругларга-даа авазынга дузалажыын киириптер. Ынчангаш уруглары авазының ажылын чоок билир апарган. Чоннуң чагаа-бижиктерин, дүрген чедирер телеграммаларын база солуннарны үезинде сзадал чонга чедирер дээш сагыш салырлар. Хандагайтыдан почта чедирилгезин эки тургусканы оларның ажылынга чурттакчылардан эң-чок чемелээшкиннер болбазынга улуг дуза дээрзин Валентина Куулар чугаалап орар.

Удавас 1991 чылдың чагыдылгазы эгелээр. Аңаа идепкейлиг тайылбыр ажылын чон ортузунга чорударын почтачыдан хамааржыр. Ынчангаш келир чылдың чагыдылгазындан көңгү бүрүзү база чыдып калбазын дээш В. Куулар улам кызымак ажылдаар дээрзинге идеген болур.

Марта КУУЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр район.

ТВ

МАРТ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Электриктиг кадарчы». (Болгария). 9.05 «Шарлоттаның кольези». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 «Делегейни десиндир». Альманах. 11.10 Бичии концерт. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Иванушка чурттап чораан». Телефильм. 15.50 «Чер бистиң ниити бажыңывыс» фотоконкурс. 15.55 «Силер мону шыдаар силер». А. Дерябинниң эмнээр талазы-биле чаа аргазының дугайында. 16.40 «Оперетта, оперетта...» 17.55 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.30 «Үе». 19.00 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко. 19.40 «Чоруу чогаан херээженнер». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.55 Делегейниң херээженнер хүнүн — Март 8-ке турасаткан байырлыг хурал. ССРЭ-ниң Күрүнениң академиктиг Улут театрындан дамчыдылга. 22.30 «Үе». 23.00 «Танцы, танцы, танцы». Кишинёвка профессионал бал танцычыларының бүгү-эвилел чемпионады. 23.45—23.55 Улуг кижилерге мультфильм. «Леопардка бажың».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек ыыт[illegible] болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. А. П. Бородинниң музыказында маадырлар овур-хевирлери. 11.10 «Чылыг хлеб». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «40 харлыында база күзел болур». Урал-чечен телефильм. (ГДР). 17.00 Уругларга фильм. «7-ден 12-ге чедир». 18.15 «Аныяк назы».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 «Тыва черде». Март 8 — Делегейниң херээженнер хүнү». Медээлер. 19.25 Медээлер. 19.30 «Херээженнерниң камнанар». Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке турасаткан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.00—01.00 «Иллюзион». «Чочара». Урал-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Бүгүдеге спорт. 19.15 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Коньки спорту. 19.45 «Идеяның өртээ чежел?». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшыл болгаш бүзүре» (Индия) 1-2 серияларзы. 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ:** «Папоротник хөлегези» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Навигаторнуң ужудуушкуну» 9.00, 14.30 шактарда. К 6 «Тоол» 10.50 12.40 шактарда. «Султан Бейбарс» 1-ги сериязы. 15.20, 20.20 шактарда. «Удуур черлиг вагон» (16 хар чедир) 19.00 шакта.

«КАА-ХЕМ»: «Султан Бейбарс» 1-2 сериязы. 13.40, 16.20, 19.00 шактарда. «Бриллиантылыг хол» 14.20 шакта. «Бичии Вера» 16.10, 19.00 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга дараазында мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээн өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур:

10 класс доосканнарны «Ветеринария», «Көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң технологиязы болгаш организациязы», 8 класс доосканнарны тускай эртемниң талазы-биле «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8,10 класс доосканнарны бот-өөредилге салбырынга дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алыр: «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехник», «Көдээ ажыл-агыйны механизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8 класс доосканнар, өөренип кирерин күзээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле). 10 класс доосканнар «Ветеринария», «Зоотехник», «Көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезиниң технологиязы болгаш организациязы» тускай эртемни чедип алырын күзээннерге литературага (чогаадыг), химия (аас-биле).

10 класс доосканнар «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду» мергежилди чедип алыр дээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: литературага (чогаадыг), математикага (аас-биле).

Билдириишкинге кожар чүүлдер:

1. Эртемниң дугайында документ (бодунуу-биле).
2. Совхозтан өөредип чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы, форма № 086 ёзугаар.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге.
8. 6 фото-чурук, 3-4 хемчээлдиг.

Хүндүскү салбырга кирериниң билдириишкиннерин 1990 чылдың май 1-ден июль 15-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга кирериниң экзаменнери 1990 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир, бот-өөредилге салбырынга май 15-тен май 17-ге чедир, июнь 12-ден июнь 14-ке чедир, сентябрь 17-ден сентябрь 19-ка чедир, октябрь 23-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга хүлээп алганының дугайында 1990 чылдың август 1-ден 5-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга хүлээп алган дугайында «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёдунга» хүлээп алганын сентябрь 27-ден 29-ка чедир, «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехник» салбырынга кирериниң дугайын 1990 чылдың декабрь 25-тен 30-ге чедир билип алыр.

Адреси: 667001, Кызыл, Дружба 2 а. Телефоннары: 3-25-53, 3-25-70.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 3-те үнген «Шын» солуннуң 3-кү арнында 1989 чылда Чоннуң Бүгү-эвилел чижеглиг чамдык түңнелдериниң дугайында статистиканың республика эргелелиниң чугаазында хоорай черлерге 3545 өг-бүле чурттап турар деп чүүлдү 35451 өг-бүле деп эде номчуур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-[illegible]; Килдистер: ◆ аар тайжы амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ ундурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар гапда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажылы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 51[illegible]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 385. ТС—00127

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 11 воскресенье № 35 (14235)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

СЭКП ТК-ның Пленумунга февраль 7-де Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып чугаалажырын уламчылаан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары **М. С. Горбачев** бо айтырыг талазы-биле чүве чугаалаан,

Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретары **А.-М. К. Бразаускаска** сөс берген. Ол, мынчаар чугаалаан: Литваның Компартиязы бодунуң программалыг, уставтыг болгаш өске-даа политиктиг документилерлиг, бот-тускайлаң политиктиг партия апарган. Ол кандыг-бир чаңгыс кижиниң хуузунда сонуургалының күжү-биле эвес, а партия эге организацияларының инициативазы-биле болган. Олар бо айтырыгны шагдан бээр көдүрүп, эгелекчилер бооп келген.

Бир эвес партия чогуур үезинде баш удур өттүр көрүп, эргежок чугула политиктиг шиитпирлерни хүлээп алыр харыктыг болза, чүгле ынчан политиктиг күш болуп, чүгле шак ынчан ниитилелге чогумчалыг рольду ойнаар болгаш аңаа салдар чедирип шыдаар. Өскээр чугаалаарга, партия болуушкуннарның кудуруунга эвес, а бажынга чоруур ужурлуг. Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлери бисте, литов коммунистерге, ниитилелден тодаргай деткимчени алыр арганы берген дээрзин шак мындыг бодал-биле демдеглээр апаар.

Кандыг-даа политиктиг организацияның, харын, мырыңай партияның сорулгазы — ниитилелге тыптып келген сонуургалдарны өй-шаанда угаап билири, оларны боттандырарынга хемчеглерни хүлээп алыры, программа болгаш концепция күжү-биле кижилерни албадавазы, а харын политиканы оларның чоптуг негелделериниң үндезининге тургузары болур. Ындыг арга — бистиң политиктиг системавыста чаа, чаңчыл болбаан арга болур болгаш ону кижи бүрүзү хүлээп албайн турар. Чамдык кижилер эрги ёзу-биле, эрги үзел-бодал-биле дээр чүве бе, эрги чаңчыл-биле ажылдап, дедир тыртып турар болбайн аан. Чок, оон эң-не депшилгелиг кезектери кандыг-бир чүвени демократчы ёзу-биле, медерел-биле чедип ап тура, кезээде кончуг шын болуп турар дээрзин бистер ханызы-биле бүзүрээр бис.

Национал катап төрүттүнүүшкүннүң идеязы, күрүне ёзузунуң катап тургустунганы бөгүн республикада кижилерниң хөй кезиинге тодарадыкчы чүүл болу берген. Ынчалза-даа Литвада хөй-хөй кижилер ону чедип алырының оруктарын аңгы-аңгы билип турар. Маңаа хамааржышкан саналдар янзы-бүрү. Ындыг турбуже, Литваның чурттакчыларының хөй кезии бистиң Компартиявыстың лозуңунга каттыжып турар. Бис ону чажырбайн турар бис, бот-догуннаашкын чок Литва — келир үе чок Литва-дыр.

Айтырыгны шак мынчаар тургусканы кижи бүрүзүнге билдинмес. Бистиң республикавыста чурттавайн турар кижилер ону шуут билбес. Бот-догуннаан Литваны катап тургузарының стратегтиг сорулгаларын боттандырбышаан, компартия бо орукту боду тускай үе-чадаларлыг, дес-дараалашкак ажыл-чорудулга кылдыр бодап турар.

Бөгүн кол чүве — экономиктиг бот-тускайлаң орукту чедип алыры, ёзулуг политиктиг плюрализмни болгаш парламентичи демократизмни бадыткаары болур. Бис чаагай күзел-сорукка, бот-боттарын билчир чорукка үндезилеттинген, тайбың, парламентичи, конституциялыг орукту шилип алган бис. Өске методтарга бодаарга, ол бо хүнде бодунуң перспективтиин бадыткаан. Боттарывыстың партнерларывыс-биле экономиктиг харылзааларны үзер, тургустунуп келген экономиктиг интеграцияны үрээр деп турар деп чугаа дыңнааш, пат-ла элдепсинер-дир бис. Чугаа көңгүс өске чүве дугайында болуп турар.

Совет Эвилелинге рынок харылзааларынга, бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг сорулгаларга үндезилеттинген экономиктиг харылзааларны тургузары эргежок чугула. Чүгле рынок харылзаалары, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, улустарның кады ажылдажылгазының магадылалы болур.

Бисти деткип турар хөй-хөй чагааларны алган болгаш ам-даа албышаан бис деп, оратор чугаазын уламчылаан. Ындыг турбуже, бис бөгүн бисти билбейн баар, өйзаннешкек чоруктарга хөйү-биле таваржыр-дыр бис. XXI чүс чылче медерелдиң шынар талазы-биле өске деңнели-биле, кады ажылдажылганың, бот-боттарынга бүзүрежилгениң болгаш хүндүлежириниң принциптери-биле базып кирер чогуур боор деп санаар бис.

Партияда чүү болуп турарын — саналдарның аңгылашкаан көрбейн барып болбас. Литваның Компартиязы база бодунуң туружун тудуп турар. Ол дээрге — хоозураашкын эвес болгаш аңгыланырынче кыйгырыг эвес, а дилээшкин-дир, ол чокта депшилге туруп болбас.

Ынчангаш СЭКП-ниң эде тургустунуушкунун боду үе-чадаларлыг, онзагай талаларлыг болгаш чөрүлдээлерлиг ажыл-чорудулга ышкаш кылдыр бодаар-дыр бис. Республика бүрүзүнүң онзагай талазын, тургустунуп келген ниитилел-политиктиг байдалды, компартияга бот-тускайлаң чорукту чедип алырынга белеңин өөренип көөрү негеттинип келген.

Бөгүн Литваның бот-тускайлаң Компартиязының составында моон мурнунда турган составтың 40 хуузу бактаап кирген. Бодун тодарадып алган коммунист бүрүзү, бодунуң адын салып кирип албаан-даа болза, Литваның Компартиязының программазын болгаш уставын удуртулга кылдыр хүлээп алган. Ол бүгүнү партия хуралдарынга бижип, бүрүткеп турар. Бо ажыл-чорудулганы бис Михаил Сергеевичиниң болгаш бөлүк эштерниң келиринге чедир, чылдырган пленумга чедир үр хуусаада озалдаткан бис. Ынчалза-даа партия организациялары боттарының база инициативазын көргүзүп турар, ынчангаш бис ол фактыларны чүгле демдеглеп алыр-дыр бис.

СЭКП ТК-ның чугаалажып турар айтырыг талазы-биле доктаалының төлевилелинге хамаарыштыр бодунуң саналын илередип тура, оратор факт боттанган-дыр деп чугаалаан. Компартия организастыы-биле тургустунуп турар. Бөгүн бо ажыл-чорудулганы боттуу-биле соңгадып азы СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир соңгаарладып каап болур турган дээрзин бодаары белен берге-дир. Бис республикада өске партия тургузуп турар бистиң партия талазы-биле эштеривис-биле чөрүлдээ кылбайн турар бис. Кандыг-даа таварылгада ону болдурбас. Боттарының саналдарын солуннарга-даа бижип, телевидениеге-даа чугаалап турар кижилер бар болбайн аан. Ынчалза-даа Литваның Компартиязының талазындан оларга удур кандыг-даа базымнар кылбайн турар.

Республикада, Литваның Компартиязында тургустунуп келген байдалды шиңгыызы-биле өөренип көөрүн болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир кандыг-даа шиитпир хүлээп албазын оратор чугаазының төнчүзүнде Пленумга саналдаан.

Пленумнуң киржикчилери Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретарының санал берип турар үезинде оон чамдык айтырыгларны салган. Чижээ, М. С. Горбачевтуң «Литваның Компартиязының коммунистери СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуур бе?» деп айтырыынга оратор: «Аңаа дорт харыы бээри берге боор» деп чугаалаан. Г. К. Крючков «Саюдиске» хамаарылгазын сонуургаан. Оон чамдык удуртукчулары бот-тускайлаң хамаарышпас Литвага коммунистерниң кылыр чүвези чок, келир соңгулдаларны «Коммунистер чок Советтер дээш» деп лозуңнуг чорудар бис деп ыят чок чугаалап турарлар. Бөгүн депутаттарга кандидаттарның 60 хуузу — коммунистер, оларның кезии республиканың Дээди Совединиң депутады болур аргалыг деп, А.-М. К. Бразаускас харыы берген. XX съездиниң соонда Литваның Компартиязының рейтингизи кончуг бедик апарган. Бирги секретарының чугаазы-биле алырга, чонунуң хөй кезектери коммунистерни деткип турар. «Саюдистиң» удуртукчуларының чамдыызы — коммунистер, съездиге оларны ТК-ның составынга соңгуп алган, олар идепкейлиг ажылдап турар болгаш Литваның Компартиязының туружун камгалап турарлар.

«Саюдис» — канчалза-даа республикада чоннуң хөй кезииниң хөөнүн илергейлеп турар организация-дыр. Ону билир херек. Бир эвес бо организация-биле ниити туруш дилээр болзувусса, ынчап республикага аңаа байдалды тудуп болур.

«Кажан Конституция өскерли бээрге, улус депутаттарының келир Съездизинге А.-М. К. Бразаускастың туружу кандыг болурул?» деп айтырыгны С. И. Гуренко сонуургаан. «Чөпсүнер. Бүгү-ле чүвени чөпсүнер мен» деп, А.-М. К. Бразаускас харыылаан. Бистиң республикада 6-гы чүүлдү солуп каапкан.

СЭКП ТК-ның секретары М. С. Горбачевка, СЭКП ТК-ның болгаш оон Политбюрозунуң кежигүннеринге Литва ССР-ге барып чорааны дээш өөрүп четтиринип-кинин илереткеш, Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) түр ТК-зының секретары **М. М. Бурокявичюс**, оон бодап турары-биле алырга, кол политиктиг айтырыг талазы-биле, тодаргайлаарга, Литва чогум кандыг орук-биле чоруп, хөгжүүр апаарының талазы-биле чамдык бодалдарын илереткен. Ол-ла айтырыг-биле Литвага коммунистиг шимчээшкин база холбашкан бооп турар.

Республиканың партия удуртулгазы Литваның Компартиязының бот-тускайлаң болурун болгаш эде тургустунуушкунуң оон СЭКП-ден башкаланыры, а Литваның амыдыралының чаа боттуг чүүлдери болза, Совет Эвилелиниң составындан даштаар, хамаарышпас литва күрүнени тургузары болур деп, көрүп турарын оратор чугаалаан. Литваның Компартиязының сепаратисчи чамдык кезээ Литва ССР-ниң социалистиг күрүне тургузуун хүлээп көрбейн турарын документилер херечилеп турар. Олар революстуг күштерниң 1940 чылда тиилелгезиниң мурнунда турган күрүне тургузуун катап эгидер дээш оралдажып турар. Литваның эрткен үезин катап тургузарынче консервативтиг күштерниң чүткүп турарының дугайын Литваның Компартиязының XX съездизиниң болгаш оон өске-даа чыыштарының документилери чугаалап турар. Ол документилерде «литва нацияның күрүнезин чидиргенинге хамаарылгалыг бүгү чүүлдерни» буруу шавар болгаш «1940 чылда литва нацияның күрүнезин узуткаарының үезинде кылдынган... идепкейлиг дузаламчы дээрге, кем-буруулуг үүлгедиишкин болур» деп чугаалап турар. 1940 чылда Литвага совет эрге-чагырганы катап тургускан литва улустуң революстуг, антифашистиг күштерин ынчаар бактап турар-дыр. Хамаарышпас литва күрүнени катап тургузарынга чүгле СЭКП-ден хамаарылга чок. Литваның Компартиязы чедирип болур дээр бодалды сыгап турар.

Литваның коммунистериниң хөй кезииниң СЭКП-ден башкаланып чарлыры дээрге, Литваның Компартиязының хөй-хөй чылдарда туруп келген революстуг, интернационалчы туруштарынга согуушкун, ол дээрге Россияның коммунистиг организациялары-биле, эвилелдешкен республикаларның Компартиялары-биле Литваның коммунистериниң идея-организастыг чаңгыс эвинден ойталаашкын кылдыр санап турар бис деп, ол уламчылаан.

Литваның Компартиязының удуртулгазы үр үениң иштинде боттарының сепаратисчи хөделиишкиннерин чажырып, чүгле СЭКП ТК-ның удуртулгазын эвес, харын база Литваның коммунистерин астырып келген. Эчис кол сорулга — ССРЭ-ниң составындан дашкаар хамаарышпас литва күрүнени тургузары болур деп чүвени Литваның Компартиязының ТК-зының январь пленумунуң материалдары көргүзүп турар. Литваның улусчу сейминиң Литвага совет эрге-чагырганы чарлаарының болгаш Совет Эвилелиниң составынга Литва ССР-ниң каттыжып кирериниң талазы-биле төөгүлүг шиитпирлерин күш чок болдурарының дугайында бөлүк хоойлуларны база белеткеп алган. Оларны «Саюдистиң» баштаныкчылары, Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери Литва ССР-ниң Дээди Совединиң февральда болур сессиязынга саналдап кирер деп турарлар.

Сепаратисчи күштерниң ындыг туружу төөгүнүң боттуг чүүлдери-биле дүүшпейн-даа турар. Бирээде, ССРЭ-ниң составынга Литва хоойлу ёзугаар кирген. Ийиде, 1940 чылдың чайынында болуушкуннар Германия-биле ССРЭ-ниң аразында 1939 чылдың керээлери-биле холбашпайн турар.

Бөгүн орус нацияны көөр хөөн чок чорукту өскүдүп турар кижи, орус база ССРЭ-ниң өске-даа улустарындан литва улусту чарарын күзеп турар кижи литва улуска оңгар казып турар дээрзинге ханызы-биле бүзүрээр мен.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, Литва ССР биле Совет Эвилелиниң аразынга конституция меселдежиишкинин олар Литва ССР-ниң чурттакчыларын Совет Эвилелинге удур тургузар дээш, литва улустуң чоргаарланып чорууру национал сагыш-сеткилин ажыглааш, национализмни өскүдүп, диргизер болгаш ону кара сагыштыг сорулгаларга ажыглаар дээш кара өжегээр үндүрүп турар.

Литвада нарын политиктиг байдалдың чылдагааннарының бирээзи болза, Литваның Компартиязының удуртулгазының кылганы политиктиг болгаш идеологтуг алдагдалдары бооп турар. Оратор бодунуң ындыг бодалын бадыткаары-биле элээн хөй тодаргай чижектерни көргүскен.

Литва ССР-ниң боттуг социалистиг күрүне болур бот-догуннаашкыны ССРЭ-ниң составынга-даа чедип алдынып болур болгаш ССРЭ-ниң федеративтиг тургузуу ленинчи номналды ёзугаар чаартынган туруп болурунга бүзүрээр бис, чогум-на ынчангаш бис Литва ССР-ниң ССРЭ составынга тургаш, улам хөгжүдери дээш чүткүп турар бис деп, ол медеглээн. Бо дээрге Литваның коммунистерин ийи кезекке чарып турар кол айтырыг бооп турар болгай. Бо айтырыг талазы-биле оларның аразынга кандыг-даа эп-чеп турбас ужурлуг. Оон ужурундан бис Литваның Совет Эвилелиниң составынга артары дээш демисежип турар бис.

Бис Литваның Компартиязының удуртулгазын, олар база-ла Литваның ССРЭ составынга хөгжүүрү дээш туржуп турарын боттарының программазы болгаш статузу-биле бүгүдеге, ажыы-биле чарлаарынче кыйгырып турар бис. Литваның эрге-чагырга бажында турар ажылдакчылары эде тургустунуушкун дээрге Совет Эвилелин сандарадыр дээни олдур деп канчап черле бодап турарлар? Төөгү кымга-даа, кажан-даа ындыг базымнар дээш оршээл бербес болган.

Амгы үеде коммунистерниң болгаш партия организацияларының платформалар аайы-биле ийи чарлыр чоруу боттанып чоруп турар. Ол дээрге адаандан эгелээн чайгаар болуушкун-дур. Литваның СЭКП составындан дашкаар Компартиязы бодунуң статузун удуртулга болдургаш, партия эге организацияларындан эгелээн, районнар болгаш хоорайлар организацияларынга чедир бодунуң партийжи структуразын тургузарын улам шапкынчыдып турар. СЭКП кежигүнү коммунистер база-ла боттарының партийжи структуразын тургузуп турар. Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) Вильнюс, Шяуляй, Алитус хоорайкомнары тургустунган. Каунас, Клайпеда хоорайларда болгаш өске-даа көдээ районнарда организакчы комитеттер тургустунуп, олар хоорайларның, районнарның партия конференцияларын белеткеп турар. 1990 чылдың январьның 20-де литва чурттакчыларының эң хөй кезииниң чурттап турары партияның көдээ районнар организацияларын колдуг төлээлеттирген партия активиниң республика чөвүлел хуралы болган. Ол коммунистер СЭКП-ниң шугумун чайгылыш чокка камгалаар апаарын медеглээннер.

Бистер онза байдалдарда ажылдап турар бис. Ол дээрге Литваның чаа тургустунган Компартиязының практиктиг ажыл-чорудулгазын бодунуң улам-на демократчыткан статузу, тодаргайлаарга, уставы-биле чорудуп эгелээн-дир. Чогум-на оон ужурундан партийжи амыдыралдың чамдык айтырыгларын бистиң республикада тургустунган байдалдарга таарыштыр, улам-на таарымчалыг кылдыр шиитпирлээрин СЭКП ТК-дан дилеп турар бис, чүге дээрге СЭКП-ниң амгы үеде Уставын ёзугаар алыр болза, Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) амыдыралының өйү келген айтырыгларын шалыпкыны-биле шиитпирлеп шыдавас апаар бис. Ынчалза-даа эң-не кол чүүл — СЭКП ТК-ның Пленумунуң документилеринге Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) херек кырында бар бооп ажылдап турарын хүлээп көөрү болур. Бир эвес Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) политиказынга деткимче чок болур, СЭКП-ниң Литвада партия организацияларынга тодаргай хамаарылга, Литвада СЭКП кежигүннериниң социал камгалалының базымнары чок болур болза, ынчан СЭКП, Литвадан он-он муң коммунистерни оскунар апаар. Оон түңнелинде, СЭКП ТК-ның Литвада политиктиг баганазы кызыылаар. СЭКП-ниң Литвада политиктиг күжү дыка кошкаар, СЭКП-ниң Литва ССР-ниң хамаатыларының медерелинге политиктиг салдары эвээжээр. Ол бүгү республикада политиктиг кризисти моон-даа артык ханыладыр.

Литвада национал айтырыг база бар бооп турар. Ол чорук Литваның девискээринде чурттап турар орус болгаш польша чурттакчыларының хөй кезиин дүвүредип турар. Шынныг эвес чоруктарга хомудалдар дыка хөй бооп турар. Республикада тургустунган байдалдан дыка хөй, ылаңгыя орус национал кижилер коргуп турарлар. Литва дылдың күрүне статузун шиитпирлээн, ынчалза-даа Литвада орус болгаш польша дылдарының юридиктиг статузу ам-даа шиитпирлеттинмээн. Республиканың Компартиязының удуртулгазы бо айтырыгларның талазы-биле чогуур деңнелдиг эвес болганы илерээн.

Бодумнуң саналымны доозарда, Литвада херек кырында ийи Компартияның туруп турарын чугаалап каарын күзеп тур мен, ынчангаш СЭКП ТК Совет Литвада байдалды шын тодарадып көргеш, оларның бар бооп турарын хүлээп алыр ужурлуг деп, оратор демдеглээн. Ынчалза-даа Литваның Компартиязының XX съездизиниң документилериниң принципиалдыы-биле тодарадып көөрү чугула.

Литваның Компартиязы (СЭКП платформазында) республикада социал баазалыг. Оон хүрээлели өзүп көвүдээр апаар. Республика амыдыралында оон политиктиг салдары база-ла чоорту улгадып турар. Ол республиканың национал онзагай чоруун барымдаалавышаан, литва улустуң болгаш Литваның девискээринде чурттап турар улустарның эрге-ажыктарынга, бүгү Совет Эвилелиниң эрге-ажыктарынга-даа дүүштүр бодунуң политиказын чорудар апаар.

Күш-ажылчы коллективтерге, Литваның партия организацияларынга болуп эрткен ужуражыышкыннарга киржип чораан, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары **В. А. Купцов** республикада байдал дугайында чүве чугаалаан. Оон чугаазы-биле алырга, мурнунда турганынга көөрде байдал элээн нарын болуп турар. Өске черлерниңнинде-биле бир дөмей, ында бергелер эвээш эвес болбайн аан — ону чөптүг-биле угаап билир херек — боттарывыстың иштики айтырыгларывысты база. Төптен негелделер, хомудалдар кончуг хөй-дүр. Республиканың төөгүлүг эрткен үези-биле холбаштыр байдал онза нарыыдап турар. Бистиң эде тургустунуушкуннуг үевисте безин эвээш эвес частырыглар болгулаан. Эң кол чүве — Литваның удуртулгазының төптүң деңнелинге чедир көдүрген айтырыглары үезинде шиитпирлеттинмейн турар. Ол чылдагаан ёзугаар Москва-биле чөпшээрешпезинниң айтырыглары мөөңнелген, харын-даа төптү удурланыкчызы ышкаш кылдыр көөр хөөн тургустунган. Ынчангаш Москваның хүлээп көрүп турар бүгү-ле чүүлдеринге бүзүревес, кандыг-ла-бир аарыглыг чигзиниишкинни болдуруп турар. Ол чылдагаан-биле СЭКП ТК-ның декабрь (1989 ч.) Пленумунуң үнелелдери болгаш түңнелдери шугумчүлекчи ёзу-биле болгаш консерватизмниң илерээшкини ышкаш кылдыр хүлээп алдынган.

Литваның Компартиязының XX съездизиниң шиитпирлерин эдерер дээн туруш турум хевээр артпышаан болгаш ол хевээр артып турар. Партияның сандараашкыны, национал ылгал талазы-биле ниитилелдиң аңгыланыышкыны уламчылавышаан. Политиктиг бүгү күштерниң удур туружу болгаш оларның эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын принципиалдыы-биле биликсевейн турары бөгүн организастаттынган бүгү шимчээшкиннерде болгаш политиктиг партияларда чүгле чаңгыс угланыышкын-биле тода өзүп турар — Литваның национал тускайланырынче, оон ССР Эвилелинден үнеринче, Компартияның СЭКП-ден дашкаар ажылдаарынче. Республикада бөгүн тургустунуп турар байдалдың утказы мындыг-дыр. Бүдүн 1989 чылдың дургузунда Литваның Компартиязының удуртукчуларының партия Төп Комитединиң кежигүннери-биле кылып келген оюнунуң шуптузун бо түңнелден көөр херек.

Саналдакчының бодалы-биле алырга, болуп турар чүүлдерни ханызы-биле угаап бодаптар арга республикада чок болуп турар. Литва күрүнениң хамаарышпас чоруун катап тургузар сорулга үргүлчү-ле төөгү-биле, хосталга дугайында туугай билиишкин-биле, хамаарышпас чорук-биле, ниитилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезин херекке албайн турары-биле холбажып турар. СЭКП-ден аңгыланып алырын Компартияның ат-алдарын көдүреринге кара чаңгыс арга деп база оон салдарын ниитилелге, чүнүң-даа мурнунда соңгулда кампаниязының үезинде тарадыры деп көрүп турар.

Массалыг информация чепсектериниң барык кол кезии оон эргезинде туруп турар «Саюдис» деп эки организастаттынган шимчээшкинниң ол идеяларының кол шимчедикчи күш бооп турарын дыка хөй литов коммунистер партия Төп Комитединиң кежигүннеринге чедирерин дилеп турар деп саналдакчы уламчылаан. А оларның дорт мүүседикчилери Литваның Компартиязының удуртукчулары бооп турарлар. СЭКП-ден чарлып чоруурунуң дугайында шиитпирни олар сагыштыы-биле хүлээп алганнар болгаш ону чүгле эрткен чылдың декабрьда эвес, ындыг шиитпир оон мурнунда шагда-ла тыптып келген. Оон үндезининде чүгле партияның эрге-ажыктары эвес, а хууда сорулгалар, компартияга болгаш республикага удуртукчу туруштарны ажылеп алыр дээн күзел туруп турар, ол чүүлдер XX съездиге болгаш республиканың Дээди Совединиң сөөлгү сессиязынга долузу-биле бадыткаттынган Компартияның (бот-тускайлаң) «Саюдис»-биле демин катчып турарының, тускайланыышкынга таарымчалыг болур дээш ниити партийжи эрге-ажыктарның-даа уттуканының ёзулуг чылдагааны ында.

Вологда обкомунуң бирги секретары чугаалажып турар айтырыг талазы-биле чамдык саналдарны кииргени. Тургустунуп келген байдалды өөренип, республикада ийи партияның барын хүлээп көөрүн саналдааш, оларның аразында кандыг-даа эптежилге туруп болбас, деп ол чугаалаан.

Ам эң кол чүве — эң чоокку үеде СЭКП-ниң туружунда турар Литваның Компартиязының организастыг хевирлеп тургустунуушкунга, практиктиг ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула бүгү дузаны көргүзери болур. Оларның талалакчыларынга удур нүгүлдээшкиннерниң, политиктиг ыйыдыышкыннарның кампаниязы эгелээн. Партия кежигүннери, шыны-биле алыр болза, шилип алыышкынның мурнунда туруп турарлар: чок-ла болза, боттарының үзел-бодалдарын ажыт-чажыт чокка чугаалааш, политиктиг ыйыдыышкынга таваржыр, чок-ла болза, политиктиг туруш чогун көргүзер апаар. Ол бүгү чүүлдер чамдык коммунистерниң СЭКП-биле организастыг харылзааларны үзериниң багай салдарын билип турза-даа, бот-тускайлаң партияны деткип турарының дугайында чугаалаарынга

(Төнчүзү 2-ги арында).

ТӨЛЕВИЛЭЭН ПРОГРАММА ЁЗУГААР

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). «Мир» орбита комплекизинге 2,5 тонна ажыг янзы-бүрү чүъктерни чедире берген «Прогресс М-2» автоматтыг транспорт корабльдиң ужудуушкуну доошкан февраль 9-та. Москваныы-биле 5 шак 33 минута турда ону комплекстен аңгылаан, оон соонда ол Черже дужуп бадарының траекториязынче шилчиттинген, агаарның дыгый каъттарынга киргеш, өрттенген.

Александр Викторенко биле Александр Серебровтуң космоста ээлчээ уламчылап турар. Экипажтың эрткен неделяда ажылының программазынга медицина-биология болгаш астрофизиктиг шинчилелдер кирип турган. Космонавтылар «Квант» деп чаа модульда тургускан душ тургузуун шенеп чунган.

Дени чок байдалдарга галлийниң арсениди дээр полупроводник бүдүмелди алыр сорулгалыг февраль 6-да эгелээн шенелделер «Галлар» тургузуга уламчылап чоруп турар. Ол технологтуг чорудулганың көрдүнген хуусаазы 120 шак.

Медицина чыналдаларының түңнелдерин бодаар алырга, ийи космонавтының кайызының-даа кадыының байдалы эки.

Байконур космодромда башкарылгалыг «Союз ТМ-9» корабльдиң ужудуун чадырарынга белеткел дооступ турар. Кол болгаш солуур ийи экипажтың составында кирип турар космонавтылар А. Соловьев, А. Баландин болгаш Г. Манаков, Г. Стрекалов олар Байконурда чеде берген, корабльди хүлээп алган. Корабльди февраль 11-де Москваның-биле 9 шак 16 минутада ужудуп үндүрери көрдүнген.

ЧАЗАК КОМИССИЯЗЫНДА

Чернобыльга болган аварияны узуткаарынга дорт киржип турган кижилерден оларның медицина болгаш социал хандырылгазын экижидеринге хамаарышкан айтырыгларны тургускан саналдар болгаш дилеглер хөйү-биле кээп турарын өөренип көргеш, Чернобыль АЭС-ке болган аварияның уржуктарын узуткаар талазы-биле чазак комиссиязы ону Украин ССР-ге болган ээлчеглиг хуралынга январь айда чугаалашкан.

Комиссияның даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Х. Догужиев болгаш комиссияның өске-даа кежигүннери ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының Киевте радиация медицинасының Бүгү-эвилел эртем төвүнге чораан болгаш эртемденнер, радиацияга таварышкан кижилер болгаш оларны эмнеп турар эмчилер-биле ужуражып чугаалашкан.

Оон соонда ол айтырыгларны Чернобыль хоорайга Чернобыль АЭС-тиң администрациязының база хөй-ниити организацияларының, «Припять» эртем бүдүрүлге каттыжыышкынының, «Чернобыль» хөй-ниити организацияның болгаш [illegible] хөй министерстволарның база ведомстволарның төлээлекчилериниң киржилгези-биле чугаалажып көрген.

Чернобыль АЭС-ке болган аварияны узуткаарынга киржип турган аарыг болгаш инвалид болган кижилерниң медицина база социал хандырылгазын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажыглап кылгаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирип [illegible] комиссия хамаарышкан министерстволарга, ВЦСПС-ке, хөй-ниити организацияларынга даалгаан болгаш оон күүселдезин контрольга алган.

(СЭТА).

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Февраль 8-те ССР Эвилелиниң прокуратуразынга коллегия хуралы болуп эрткен, аңаа ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң чанында онза чугула херектер талазы-биле истекчилер Т. Х. Гдлян биле Н. В. Ивановтуң болдурганы хоойлу-дүрүмнүң кадыы үрээшкиннериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Гдлянның бөлүүнге ажылдап турган чамдык истекчилерниң, ол херек талазы-биле хайгаарал боттандырып турган прокурорларның болгаш өске-даа ажылдакчыларның хоойлу-дүрүмнү хажыдып турган фактылар истээр херекти баштап турган ССРЭ прокуратуразының эргелел начальниги В. И. Илюхин дыңнадыг кылган. Гдлян биле Ивановтуң база оларның бөлүүнүң өске-даа истекчилериниң хоойлу-дүрүмнүң негелделерин үрээр чоруктарны база кижилерниң ат-алдарын доражылаар чоруктарны хөй удаа болдуруп турганының фактылары илереттинген деп медеглээн. Истелгези сес ай ажыг үеде үргүлчүлеп келген бо херекти сайгарып тура, 500 ажыг кижиниң өчүүн алган, хөй санныг нүүртештирилгелерни кылган болгаш улуг хемчээлдиг документилерни катап сайгарган.

ССРЭ-ниң улус депутаттары бооп турар Т. Х. Гдлян биле Н. В. Ивановту албан дужаалындан [illegible] оларны хоойлуда көрдүнгенинге дүүштүр харыысалгага киирер дугайында чөпшээрежилгени алыры-биле бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединче тургузар деп шиитпирни коллегия хүлээп алган.

Гдлян биле Ивановтуң бөлүүнге [illegible] үреп турганын истээр херекти доозар талазы-биле тодаргай хемчеглерни коллегия айыткан, прокурор хайгааралында улуг четпестерниң барын демдеглээн.

Коллегияның [illegible] Т. Х. Гдлянның [illegible] ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан материалдарны [illegible] турган комиссияларның даргалары ССРЭ-ниң улус депутаттары Р. А. Медведев, В. А. Ярин, а ол ышкаш ССРЭ-ниң чамдык улус депутаттары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ая-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелери болгаш негелде-хомудалдарының талазы-биле комитединиң кежигүннери Ю. Ю. Соколова, Н. И. Игнатович, Б. С. Сафаров, хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киришкен.

(СЭТА)

ЧҮТКҮЛГЕ ШАПТАРААЗЫННАР

Дүвүренчиг байдал Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы совхозта тургустунган. Баштайгы үеде слесарьлар болгаш механизаторлар техника септээриниң талазы-биле графикти сагывайн турган болза, ам көңгүс өске. Тып алган артык кезектер төнген. Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинче К-700 деп ийи тракторну чоруткан. Бөгүнге чедир турбушаан. Коробканың артык кезектери чок болуп турарындан ол ийи трактор септелге санынга кирбейн турар.

Совхозтуң механизаторлары боттарының шаа-биле болдунар чүүлдерни шуптузун кылып алган. Мастерскаяның иштин арыг-силиг, [illegible] көрген. Септелге үезинде токарь, мотор болгаш инструмент цехтери эки ажылдап турар. Ында эң-не бүзүреңдиг кижилер хаара туттунган. Кандыг-даа үеде бо цехтерниң удуртукчулары дузазы көргүзер. Мастерскаяда четпес чүве чүгле одаага багай. [illegible] да аңаа [illegible] ажылдап турган. Ол кижи бригадир кылдыр [illegible] чорудупкан. [illegible] аныяктар [illegible]. Септелге үезинде цех эң-не чугула болуп турар.

Бүдүрүкчүлүг ажылдап турар кижилерге Сергей Сельянов, Виктор [illegible], Валерий Гольцовтар хамааржыр. Септелгени [illegible] доозкаш, техниканы [illegible] шугумунга [illegible] дээш механизаторлар [illegible] чок ажылдап турар.

(Бистиң корр.)

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА САНАЛ-ОНАЛДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

оларны чедирип кээп турар.

ССР Эвилелиниң составындан үнериниң механизминиң дугайында Хоойлунуң төлевилелин дүрген ажылдап кылыры чугула деп, база ол чугаалаан. Аңаа бүгүле айтырыгларны ханызыбиле өөренип көрүп, республиканың девискээринде орус дылда чугаалажып турарларның социал камгалалының дугайында айтырыгны аңаа киирерин утпаза чогуур.

Ук айтырыг талазы-биле бөгүнгү Пленумнуң шиитпирлерин коммунистер болгаш ажыл-ишчилер чүгле Литвада эвес, өске-даа девискээрлерде манап турарлар деп, бодунуң чугаазын Латвияның Компартиязының Рига хооркомунуң бирги секретары А. П. Клаусен ынчаар эгелээн.

Бистиң республикавыста компартияга удур боттуг күш Латвияның улусчу фронтузу боор турар. Бир талазында, демократияның ажык-чарлыг чоруктуң чалгынынга, өске талазында, национал бот-медерелдиң өзүлдезинге тыптып келген улусчу фронт баштайгы үе-чадазында эде тургустунуушкунну, Горбачевтуң адын, чаартылгаларны алгап турган. Ынчалза-даа эрткен чылдың күзүнүнде эрткен улусчу фронтунуң ийиги съездизинге ооң баргыын үзелдиг кезээ — бодунуң программазында 1940 чылга чедир турган күрүне тургузуун катап тургузарын ажык-биле киирген. Латвияның национал хамаарышпас чоруу дээш шимчээшкин тиилеп үнген. Азы буржуазтыг тургузугну катап тургузар дээни ол-дур. Бодунуң съездизиниң соонда улусчу фронтунуң удурткучулары Латвияның Компартиязын бодунуң удурткакчызы деп бүгүдеге чарлаан. Амгы үеде улусчу фронтунуң удурткучуларының партияның хүрээлелинден үнер чоруу уламчылап, республиканың Компартиязынга бодун боду тарадыр дугайында кыйгырыглар көвүдеп турар.

Латвияның улусчу фронтузу ол дээрге — партия эвес, шимчээшкин-дир деп, ооң удурткучулары медеглеп турарлар. Ындыг турбуже, ол аажок шыңгыы организас тургузутлуг, быжыг корум-чурумнуг күш. Удурткучу органнарының хуралдарынче колдуунда-ла өске улус киирбес. Хүлээп алдынган шиитпирлерин чайгылыш чок күүседири албан боор турар.

Улусчу фронт-биле демиселдиң дугайында чугаалап тура, ам дээрезинде улусчу фронтунуң чедиишкиннериниң көзүлдүр-ле хөй боор турарын партияның Рига хооркомунуң секретары миннип чугаалаан. Шак ынчаар эрткен чылын ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга ниитилел-биле бүгү республиканы фронт тиилээн. Амгы үеде Рига хоорайның район Советтериниң улус депутаттарының хөй кезии — улусчу фронтунуң төлээлери. Тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээрин, бодунуң чонунуң эргелерин камгалаарын олар мурнукуузундан шынар талазы-биле эки чорудар деп санал-биле оралар чөпшээрешпейн турар. Чижээлээрге, Ленин районнуң Советиниң чаа соңгуткан депутаттары, бирги сессиязынга-ла кандыг-бир түс күдүмчүнүң алыы солуурунуң эвес, а бодунуң районнуң адын солуур дугайында кампанияны эгелээннер. А ол дээрге — социал политиктиг чаартылгаларның чүгле эге кезээ-дир.

Бистиң гуманныг чаалап алыышкыннарывысче, амыдыралывыстың тургузуунче арын-нүүр чок ажык халдаашкын эгелээн. Герман фашизмниң талазынга тулчуп турган латыш легионерлер бистиң фронтучуларывыс-биле кады бир деңге домей чиңгелделерни ажыглаар ужурлуг чүве деп айтырыг соңгу үеде тургустунуп турар апарган. Хамаатыларның эргелерин кызаардай бээр кире негелделер кирип турар хоойлужудулга актыларын бистиң республикаларывыста хүлээп алдынганының, Совет Армияга хамаарыштыр тургустунуп келген байдалдар дугайын хооркомнуң бирги секретары сагындырып чугаалаан. Чаа моральдың бистиң эжиктеривисте бөгүн херек кырында соктап келгенин ол дыңнаткан.

Республиканың Дээди Совединге соңгулдаларга белеткелдер чоруп турар. Республиканың парламентизиниң хөй кезиин ээлеп алгаш, ооң соонда, аңаа даянып, ниитилел тургузуунга тодаргай өскерилгелерни чорудар сорулганы Латвияның улусчу фронтузунуң салып турары чажыт эвес.

Республиканың Компартиязы мындыг байдалдарда чүнү көрүп турарыл? Пленумнуң бир киржикчизи айтырыгны ынчаар тургускаш, аңаа дараазында харыыны берген: Компартия бодунуң туружундан дүжүп берип турар, шуушкуң оожум хөделип турар. Республиканың Компартиязының ТК-зының эрткен айда болган пленуму ооң XXV съездизинге идепкейлиг белеткелдерниң эгезин салган. Ынчалзажок ооң шиитпирлери-биле чөпшээрешпейн турар болгаш коммунистер ол пленумнуң соондарый, республиканың «хамаарышпас» Компартиязын катап тургузар сорулгалыг организастыг комиссияны тургузарын чарлаан.

Хөй-ниитиниң бодалдарының, ниитилелдиң үнелиг чүүлдериниң каракка көзүлдүр-ле өскерлип турарын, республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезииниң марксисчи-ленинчи идеологияга, социализмге бүзүрел чок апарганын, СЭКП-ге, бистиң эвилелдивиске хамаарыштыр таарымчалыг турар хөөннериниң көвүдеп турарын оратор түңнелинде чугаалаан. Ындыг байдалды ол — хөй-ниитиниң санал-оналын хевирлээринге салдар чедирер күштүг холда алганнарга — массалыг информацияның чепсектери-биле холбаштырган. Латвияның Компартиязының чугула бо участокта эргези бо хүннерде херек кырында өске күштерже — тодаргайлаарга, Латвияның улусчу фронтузунуң талалакчыларынче шилчий берген.

Массалыг информацияның чепсектериниң ажылынга чогуур салдар чедирбейн турарывысты коммунистер бо-ла чемелей бээр. Оларның оозу шын болбайн канчаар. Ынчалзажок хамык уйгур чүгле бистерде эвес дээрзин саналдакчызы демдеглээн.

Эде тургустунуушкунувустуң таарымча чок чамдык чүүлдерин, чурттуң аңгы-аңгы регионнарында националдар аразында тургустунуп келген чөрүлдээлер дугайын хөй-ле чугаалаан. Национализмниң, шовинизмниң өзүп турарын демдеглеп, айтып турар бис. Ынчалзажок бо бүгү чүүлдерниң чүге ынчаар болуп турарының чылдагааннарының дугайын кончуг эвээш чугаалап турар-дыр бис. Ханы болгаш шиникелиг анализ, чедимче чок чүүлдерниң тодаргай адрестери чокка, чуртта байдалды таарымчалыг кылдыр тургузар, ниитилелдиң сандарап бүдүрап бар чыдарын доктаадыр хемчеглерни ажылдап кылыры болдунмас.

Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) тур ТК-зының секретары В. Н. Швед сагыжынга кирбес бир чижек чугаалаан. Литваның Компартиязының бот-тускайлаң болуру дээш шимчээшкинниң үндезилекчизи профессор С. Уосис кем-херек үүлгедиишкиннери эмин эртип барган болганда, чаартынган партияга оон кылыр чүвези чок деп чылдак каңнаш, неделя бүрүңгаар партбиледин дужаапкан. А XX съезд доозулган хүнден бээр деңгүр-ле бир ай эртпен хиреэнинде-ле ындыг болду. Ынчан съездиге ол кончуг-ла идепкейлиг саналдап турган чүве.

Бөгүнде шак ындыг таварылгаларның саны эндерилээн. Компартияны берге байдалга таварыштырып, харысалгадан чайлаарын оралдажып турары ол-дур. Литваның Коммунистиг партиязы сандараашкынны ажып эртээни ол бе деп айтырыгга харыылапкы дег барымдааны бо, фактылар берип турар-дыр деп, оратор санап турар. Черле ынчаш ооң ажыл-чорудулгазының эде тургустунуушкунунга хамаарыштыр алыр болза, бо дээрге эде тургустунуушкун эвес-тир, а туружундан дүжүп бериишкин, эчис-сорулганы, идеяларны болгаш лозуңнарны солааны ол-дур дээн санал-онал-биле чөпшээрешпес арга чок.

XX съездиниң шиитпирлериниң түңнелинде тыптып келген Литваның эде организастаан Компартиязының болгаш СЭКП-ниң аразында принципиалдыг чөрүлдээлерниң дугайында чугаалааш, оларның кол-ла утказы эвилелден дашкаар болур бе, азы эвилелге артар бе деп айтырыгга үзүп турар деп, санал берикчизи демдеглээн.

Ануы

Ынчангаш XX съездиниң шиитпирлериниң чүгле Устав өзүгаар үнелелин эвес, харын-даа ооң идей-политиктиг үнелелин СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалынга берген турары кончуг эргежок чугула боор турар. Бо айтырыгларга ийи утканы болган тодаргай эвес, ужуру билдинмес чүүлдерни канчап-даа болдурбас херек.

Республикада СЭКП кежигүннеринге хамаарыштыр тодаргай санал-оналдан баар болза эки боор. Коммунистер шуптузу СЭКП кежигүннери болуп артып шаан боор турар-дыр, биригээр чугаалаарга, Литваның Компартиязында статус-кво хевээр артып турар. Ынчалза-даа ол ындыг эвес. XXVIII съездиге делегаттар соңгуулгазын катай чорудар деп саналдап турар-дыр, а ону организастап кылыры безин берге.

Болуушкуннарның канчаар кайбарын турарын түңнеп чугаалап тура, партияда сандараашкын республикада болгаш ниитизи-биле ниитилелде байдалды нарыыдаткан деп, тур ТК-ның секретары демдеглээн. Эрге-чагырга органнарының бүгү деңнелдеринде сандараашкын болган.

Республикада коммунистерниң бот-башкарылгазының чорудулгазы дээн чижектиг эң чугула политиктиг айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Коммунистиг партиязы тодаргай эвес байдалда турарындан коммунистерни оскунар ужурга таваржып турар деп, оратор демдеглээн. Каш кижи саныг партия кежигүннерлиг районнарда безин хооркомнарлыг болгаш райкомнарлыг Литваның эде организастаттынган Коммунистиг партиязының талалакчылары кижи адаарганаар боор чүве-дир. Барык түс муң чыгам коммунистер мынчага чедир чүнү-даа шилип албаан.

Түс черге хамаарышкан бүгү айтырыгларны боттары шиитпирлээр эргени быжыглаар күзелин саналдакчы илергейлээн. Партияны организастаарының чүгле кол-кол принциптери СЭКП-ниң чаа Уставынга кирген турар, а эвилелдешкен республикаларның компартиязының тактиказын түс чер айтырыгларын бот-тускайлаң тодарадыр ужурлуг деп идеяны ол деткээн.

XX съездиниң шиитпирлери эде тургустуушкунга согуг боор турарын болгаш башкаланыксаар хөөнүг боор турарын, а ооң программыг документилери — алыс утказындан алырга, СЭКП-ниң идей-политиктиг үндезиннеринден ойталаашкын боор, СЭКП-ниң бүрүңгаарыынче баазы болгаш ону компартияларның эвилели кылдыр эде организастаар дээш оралдажыышкыннар-дыр деп Пленумнуң доктаалынга айтып каарын Литваның Коммунистиг партиязының тур ТК-зының секретары демдеглээн.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Пермьниң «Ф. Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны Н. М. Ершова ындыг үнген чылдагаанын тайылбырлап тура, мынча дээн: «Литвада байдалды сайгарыын көөрүнге Михаил Сергеевичиниң, Политбюро, ТК-ның кежигүннериниң кайгамчык кичээңгейлиг болганы мени, ажылчын кижини, магадатты. Ынчалза-даа ону мында шын билип шыдавадылар».

Пленумче баарының мурнунда ол телеграмма алган, мында мынча дээн болган: «Пермь. Дзержинский аттыг заводтуң бүдүрүлге каттыжыышкыны. Эш Ершовага. СЭКП-ниң платформазында турар Литваның коммунистерин пленумга деткиириңерни дилеедивис. Бисти кызагдап тур». Саналдакчы телеграммага ат салган кижини, ооң адрезин дыңнаткан.

«Чүү чүве мында мени килеңнеткенил? — деп, ол уламчылаан — эш Бразаускас, политиктиг оюннарны соксадыр үе келген эвес бе?

Коммунистер, бүгү совет улус Төп Комитеттиң бо айтырыгга быжыг туружун манап турар. Бис коммунистерни болгаш шын турушту [illegible] камгалаар ужурлуг бис.

СЭКП ТК-ның кежигүнү доктаалдың шиитпирлерин саналдакчыларының киирген немелделери-биле кады деткиирин саналдаан.

Литваның организациязында болган чүүл эң берге, эң харысалгалыг, эң кризистиг байдалда эде тургустуушкунга согуг болган. Ооң делегейге уржуктары база-ла аар-берге боор болур деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев чугаалаан.

XX съездиниң киириикчилери ону күзеп-күзевейн-даа турган болза, оларның хүлээп алган шиитпири ниитилелге болгаш партияга чагырып дужаар аргаларны катап эгидип кээринге дузалаан деп М. С. Горбачевтуң илеткелинде кончуг шын чугаалаан.

Ол эштер ону билбейн турар болза — Литваның Компартиязының удурткаттыныг чидеринге чедире баар чүүлдер тургустунуп турар-дыр, а бир эвес билип турар болза — олар боттарының оруунга моондакты боттары тургузуп турары ол. Таптаашкын үезинде болгаш оон-даа мурнунда боор турган чүүлдерниң уржуктары мындыг байдалга чедирип келген деп чугаалап болур, ындыг-даа болза, литва коммунистерден харысалганы чайладып болбас. Херектиң субъективтиг талазы билдингир. Оппозицияда турар күштер хөделип, парторганизациялар частырыгларны кылып, национализм илергейлеттинип турар. Бо бүгү чүүлдер кончуг айыылдыг, ылаңгыя национализмниң кандыг-даа хевирге илергейлээшкини.

Национализмниң ол-бо черлерге тыптып кээп турарының субъективтиг чылдагааннарындан аңгыда, объективтиг чылдагааннары база бар. Оларны илередип тывар херек. Национализмни хөрлээледип калбартырынга дузалап, саллар чедирип турар факторларны база илередири чугула. Чүге дээрге национал айтырыг кончуг нарын херек.

Оратор оон ыңай Литвага чорупп турган чугаалап турган чүүлдериниң кол утказынга доктааган 1988 чылдың августа болган республиканың партия-идеология активиниң хуралынга ниити-эвилел культуразынга болгаш эртемнинге республиканың киирип турар салыышкыны, 60 чылдарда литва литератураның болгаш урав чүүлдүн магалыг эки үнелелди ап турганын, кайы-даа улустуң национал байлаанга хайыралыг болурун сагындырып, национализмниң айыылдыының, федерация айтырыгларының база национал харылзааларга партия активиниң кончуг кичээңгейлиг болгаш хынамчалыг болурунуң дугайын ынчан чугаалап турган мен, бо бүгү дээрге мээң быжыг үзел-бодалым болур болгаш болуп артар-даа деп, ол чугаалаан.

Литвада байдал дугайын чугаалап тура, ол мында партия организациялары ажылдап шыдаар арга-шинаазын чидирген деп демдеглээн. Бистиң ниити [illegible] дээрге чүктээринден литва коммунистер чайлап эгелээн, ол чорук эде тургустуушкунга база бир бергедээшкинни таварыштырган.

Ында кылдынган болгаш кылдынып турар чүүлдер чүнүң-даа мурнунда интернационализмни болгаш нацияларның бот-башкартынылгазын хүлээп көрбейн турар национализмге болгаш шовинизмге кончуг ажыктыг боор турар.

Угаан-сарыылдыг болурунче, тургустунуп келген байдалды чон-биле кончуг кичээңгейлиг сайгарып көөрүнче коммунистерни ол литва кыйгырган.

Литвага бүдүрүлгелер удурткучулары, күрплан төлээлери база республиканың экономиктиг албанының ажылдакчылары-биле ужуражылга үезинде шүгүмчүлекчи-даа, тургузукчу-даа санал-онал солчулгазы болган деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков дыңнаткан. Совет Эвилелиниң сонуургалын барымдаалап ажылдап турар бүдүрүлгелерге, орус дылдыг кижилер көвей черлерге чугаалажыышкыннар тургустунган, байдалдан үнериниң оруктарын тыңарынче углуг болган. А чамдык бүдүрүлгелерге сепаратисчи кыйгылар колдап турган.

Бистиң чорупп турган черлеривиске формалдыг эвес организацияларны «Саюдистиң» башкарып турары илдең болду. ЛКП-ниң аңгылажыышкынынга «Саюдис» улуг үлүүн киирген.

Совет Эвилелиниң адынга «эжелекчилерниң» овуру идепкейлиг-биле хевирлеттинип турар. Шак ындыг көрүштү хевирлээринге массалыг информацияның чепсектери база улуг салдарын чедирип турар. Солуннар, радио, телевидение дамчыштыр СЭКП-де эде тургустунуушкун чок деп, ынчангаш СЭКП-ден аңгылаып алырга, ЛКП-ниң аттары, амыдыралга салдары көдүрлүр деп бодалды доктаамал чорудуп, эде тургустунуушкунну кылыр дээр болза, Литваның ССРЭ-ден үнүп алыры чугула дээрзин онзагайлап турар.

Ооң-биле чергелештир коммунистерниң чамдызы СЭКП-ниң платформазынга ЛКП-ниң тускайлаңын көдүрер деп чүткүлдүг. Ындыг турушту хөй националдыг партия организациялары болгаш литва эвес чоннуң хөй чурттап турар черлеринде күш-ажылчы коллективтер ээлеп турар.

Байдалды улам дүшкүүредири-биле Литов ССР-ниң Дээди Соведи, бо чылдың январь 15-те Конституция хайгааралының дугайында ССРЭ Хоойлузун болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажаалга банкызын ССРЭ-ниң Күрбанкызының хайгааралынче дамчыдар дугайында доктаалын бодунуң девискээринге күш чок болдурган, ССРЭ-ниң талазындан Литва экономиктиг кыдыгалалга таваржып турар деп сагышты тывылдырган. Ооң уу-биле хөй эштер боттарының идеяларын тарадырынга ажыктыг чүүлдерни чедип алырын кызыдып турарлар деп, оратор уламчылаан.

Оон аңгыда, республикага ужуражыышкыннар үезинде хөй-хөй кижилер Литваның Совет Эвилелинден үнери экономиктиг бууралшкынга чедирип болур деп түңнеп турарын саналдакчы айыткан.

Күрплан даргазы Литваның СЭКП-ниң платформазында турар Компартиязын амгы байдалынга дег харык чок, чаржынчыг байдалынга арттырбас, ол боду баазалыг, кадрларлыг, информация чепсектерлиг турары дээш бүгү чүүлдерни кылыр болза чогуур деп айыткан. Оон ыңай ол экономиктиг бот-тускайлаң чоруктуң айтырыгларынга доктаап, бо талазы-биле хоойлу нормаларын ажылдап кылыры чугула, оон соонда харын федерациядан үнериниң дугайында чугааны тургузуп, хоойлу төлевилелин кылып, референдумга шиитпирлээри чүүлдүг.

Бо үелде дээвирлер бедик-тир, деп Литваның Компартиязының ТК-ның секретары Ю.В. Ю. Палецкис демдеглээн. Ынчалза-даа бистер бүгүдениң кырывыста булут диргелбишаан. Ол ындыг болуп турар, хөй-хөй чылдар улаштыр ындыг болур, аңаа удур чүнү-даа кылып шыдавас сен. А бистиң эрткен үевисте тиилелгелер маршталры болгаш өөрүшкүлүг рапорттарның бар болуп турганы харааданчыг-дыр. Оларда демократчыдылга эвээш, авторитеттер хөй, кижилерге чүдүүр чоруктар хөй.

Соңгулдалар бүдүүзүнде партияга дузалаар ужурлуг чаартыкчы платформаны СЭКП-ниң хүлээп алганын бөгүн Литваның Компартиязындан келген коллегаларывыс-биле кады өөрүшкү-биле деткиидивис. Ол дээрге партияны, ниитилелди чаартырынче бурунгаар улуг базым, чогаадыкчы иштээшкин болгаш партияның чогаадыкчы күжүнге бүзүрээр кижилерге дузадыр.

Хүн чурумунуң ийиги айтырыынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, эрги чүве дедир тырткаш чыдар болганы бодалдар чаңчыл болган стереотиптерже болгаш албадаар, күштүг шиитпирлерже чайлы бээр-дир.

Литвага болуушкуннарны А. Н. Яковлевтиң 1988 чылдың августа Литвага чораан-биле бир дугаар харылзаштырып турары бо эвес-тир. Ол кончуг ындыг эвес. Литвага баштайгы митингилер ол ачы-чоруктуң мурнунда эрткен болгаш олар XIX партконференцияже делегаттар үделгени-биле, делегаттар-биле ужуражылгалар-биле холбашкан турган.

Кажан В. А. Медведев XX съездиниң бүдүүзүнде Литвага чедип кээрге, хаагдыг аудиторияга бистиң аалчывысче халдаашкыннар эгелээн. Ол халдаашкыннар Бразаускастың эштеринге азы Березовка эвес, а эде тургустунуушкунга, бистиң партияның өзүлүг лидерлеринге болган. Бисче таарымчалыг, кончуг үнелиг социализмни камгаланар деп дуза дилээн алгылар болган. Ниитизи-биле, эрги социализмни камгаланар дээни ол.

Чаныш-сыныш чогу-биле хомудаллар киирип турган кижилерниң хөй кезии Литваның Компартиязында (СЭКП-ниң платформазында) арткан. Литваның коммунистиг партиязында эрги чүък чок деп чугаалаарын күзевейн тур мен. Янзы-бүрү кижилер бар боор чүве-дир, ынчангаш кижилерниң эргелерин хажыдар болгаш оларның угаан-сарыылынга доора салдар чедирер коммунистерден хосталып болур талазы-биле айтырыгны ажылдап кылып болгу дег комиссияны тургузарын шиитпирлээн бис.

Пленумнуң материалдарын парлалгага чырыдар дээни кончуг эки-дир дээрзин ол саналдаан. Пленумнуң чүгле бирги эвес, харын ийиги айтырыының талазы-биле бедик индирден чүгле хөй-хөй шын эвес чүүлдерни эвес, харын-даа дедир организастаар утказыг саналдарны киирип турарынга харааадаар ийик мен.

Эштер Куппов биле Григорьев бистиинде Шальчининкаеге болган митингиге барганнар. Олар түс черде чурттаан поляктар-биле ужурашкаш, амгы байдал дугайын чугаалашканнар. Литваның Дээди Совединиң депутаттары дүүн ол крайже чоруткан болгаш база-ла поляктар, белорустар, орустар-биле ужурашканнар. Ынчалза-даа поляктар Белоруссияда, Украинада база чурттап турар болгай. Школаларга, дээди өөредилге черлеринге поляк дыл кырында башкылаашкынның, а база ол ышкаш поляк дыл кырында үнүп турар солуннар, журналдар дугайын чугаалаарга болза, үстүнде ады кирген республикаларга деңнээрге, байдал эки. Шак мындыг байдал бистиинде тергиин эки деп чугаалап болбас болбайн аан. Белорустарга-даа, поляктарга-даа, бистиң республиканың өске-даа националдарынга эки байдалдарны тургузар херек.

Манаа бот-камгалал дугайында чугаа үнүп келди. Кижиниң медерелинге дораан-на чепсектиг отрядтар, дээрбечилер сагышка кирип кээр чүве-дир. Бо хамык чүве ындыг эвес болбайн аан. Мында чепсектиг демисел дузазы-биле эвес, а хоойлу-дүрүм дузазы-биле камгалалды көрген боор. Ол кончуг ындыг эвес. Прибалтикада болуушкуннар Закавказьеде болуушкуннарга деңнежип турар дээрзиниң дугайы база катап Пленумга дыңналганы хомуданчыг-дыр. Бистиинде корум-чурум чок байдалдар тургустунуп, бистиинде хан төгүүшкүнү болуп азы оон-даа өске болуушкуннар чорупп турар деп турар ышкажыл. Ол шын эвес чүве-дир.

Республиканың төлээлекчизи үндезин чурттакчы эвес чон ортузунда дүвүрээзинниг хөөннерге хамаарыштыр чүве чугаалап тура, хөлзээшкинде үндезин чок дээрзин бадыткаан.

Литваның чаартынган Компартиязының деткээшкиниң чалгыы Литвага кончуг дүрген коммунизмге удур улуг чалгытже шилчээн. Ол чалгыг Литваның коммунистиг партиязынче (СЭКП-ниң платформазынче) эвес, а боттуг политиктиг күш, кайы-бир кижиге соңгулда мурнунда демиселдигге шыңгыы корданкчы болур — Литваның бот-тускайлаң Компартиязынче углаан.

Бо индирден риторикиг айтырыг салдынган. ССРЭ-ниң составынга турар бе азы ССР-ниң составынга турбас бе? Мен бодаарымга, бо айтырыгга эш Бразаускас-даа, эш Бурокявичюс-даа харыы бээр эрге чок боор. Аңаа кара чаңгыс харыы бээр кижи — Литваның чону-дур.

Боттарының программалыг документилеринге суверенитет идеязын чарлап тура, Литваның бот-тускайлаң партиязының кежигүннери литов чоннуң хамаарышпас чорууну литов күрүнези тайбың, демократчы орук-биле катап тургузарынче [illegible] детпиш турарлар. Айыттынган сорулгаларны боданмышаан, Литваның коммунистери Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы-биле эштиг харылзааларын камгалаарынче болгаш быжыглаарынче чүткүп турар.

Мээң мурнумда чүве чугаалаан эш Палецкис-биле маргышпас мен, ооң туружу чоокта чаа Литвага чораан Михаил Сергеевич Горбачевтуң, Политбюроның өске-даа кежигүннериниң туружунга кончуг дүүшпес-тир деп, Литваның Компартиязының тур ТК-ның (СЭКП платформазында) секретары В.Ю. Ю. Кардамавичюс чугаалаан. Бөгүн бис бистиң шак бо литов айтырыывыстан кандыг дугуржулгалар дилеп турар бис дээрзин Совет Эвилелиниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүннеринден айтырыксап тур мен.

Саналдакчы СЭКП ТК-ның Пленумунуң Литваның Компартиязының XX съездиниң шиитпирлериниң дугайында доктаалының төлевилелин шиитпир чок, ийи талалыг болганы дээш шүгүмчүлээн. Бровиков, Лигачев, Сайкин Совет Эвилелиниң хөй-хөй коммунистериниң бодап чоруур чүвезиниң дугайын чугаалааннар. Бир эвес эш Яковлев бодунуң саналдыг болганын ону чугаалаар эргелиг болза, бисте база шак мындыг эрге бар. Эш Яковлевтиң Литвага чораан чоруу республиканың ажыл-херектеринге эки эвес байдалдарны таварыштырган болгаш ол доора орук-биле Литваның Компартиязының XX съездинге салдар чедирген чадавас [illegible]. Ол дугайын эш Яковлевтиң Литваның чамдык интеллигентилери-биле ужуражылгазы херечилеп турар.

Оратор Пленумнуң киржикчилерин ажык-биле чугаалаарынче [illegible]. Литваның Компартиязы XX съездиге СЭКП-ден үнген болгаш ынаар эки келбес. XX съездиниң платформазында Литваның Компартиязы деп ат — ачаа чажыртынган-дыр. Ол коммунистиг партия эвес, мында коммунистиг чүве кончуг эвээш арткан. Литваның Компартиязының уставы — коммунистиг партия уставы эвес-тир. Ол — социал-демократчы утказыг партияның уставы-дыр. Ынаар үүрмек буржуаз туруштуң чамдык талаларын база киирген. СЭКП Төп Комитединиң кежигүннеринге ол канчап билдингир эвес болган чоор?

XX съездиниң платформазында Литваның Компартиязының ажылының утказы ооң удурткукчу органнарынче соңгуттурган кижилерниң туружу-биле, Төп Комитеттиң составы-биле, бюронуң составы-биле, секретариаттың составы-биле тодараттынар. Ол кижилерниң хөй кезии билдингир кижилер-дир, олар коммунистиг эвес туруштарда турарлар, а оларның чамдызы харын-даа социализмге удур, реакцылыг туруштарны ээлээн. Оларның сорулгазы — Совет Эвилелинден Литваны хоорупп алыры. Ооң соонда база катап дутуржур бе? Тур ТК-ның секретары СЭКП-ниң Төп Комитединиң кежигүннери [illegible], а принципиалдыг чорукту [illegible] ону болдурбас боор деп бүзүрелин илергейлээн. Оратор Литваның Компартиязының XX съездиниң шиитпирин Совет Эвилелиниң Компартиязындан хоорулган деп санаарын, Литваның Компартиязын (СЭКП-ниң платформазынга) хулаап алырын, Литваның Компартиязының VI партийжи конференциязының шиитпирлерин [illegible] деп санаарын, крылонуң эвес, а Литваның Коммунистиг партиязының [illegible] кыйгырган.

Бо айтырыг талазы-биле бисте эки база бар. Бистиң туружувусту деткиир турар хөй коммунистерлиг бис. Литов коммунистерниң СЭКП-ниң XXVIII съездинче делегаттар соңгуулгазының чурумунуң дугайында чугаалап турар принциптиг төлевилелден казып кааптарын ол чугаалаан.

Декабрь Пленумунга ол республикаже [illegible] чугула болуушкуннар-биле холбаштыр Михаил Сергеевич Горбачевту болгаш партияның Төп Комитединиң бөлүк кежигүннерин Литваже чорудар деп шиитпир үндүргенивисти кончуг угаанныг чорук кылган бис [illegible] деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев чугаалаан.

Михаил Сергеевичиниң болгаш бистиң өске-даа эштеривистиң Литвага барган үеде мастерлиг өзү-биле кылып чоруткан утка-шынарлыг ажылынга өөрүүр-дүр мен деп чугаалазымза, мээң шынныымга чигзине бербес боор силер.

Ынчалза-даа хөделиишкиннерниң шиитпирлер хүлээп алырының үези келген. Чүвениң алыс шынын чүдел дээрге, мээң бодап турарым-биле алырга, бөгүн бистер дараазында шиитпирни [illegible] алыр ужурлуг бис. [illegible] Литваның Коммунистиг партиязының [illegible] хоорулдуушкун, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының, совет федерациязының [illegible] ажыл-чорудулгазын сойгалаар. Ийиде, Литваның Коммунистиг партиязының (СЭКП-ниң платформазында) бистиң партиявыстың идейлиг болгаш организаакчы сыдырай [illegible] хөй националдыг социалистиг күрүнениң быжыглаарынче углаан ажыл-чорудулгазын партияның Төп Комитединиң Пленуму деткиир турар.

Шак мындыг шиитпирни хүлээп ап тура, Литваның коммунистеринге-даа, бүгү [illegible] республикаларның коммунистеринге-даа ол чугула чүүл болур дээрзин [illegible] болза чогуур деп, СЭКП ТК-ның секретары чугаазын төндүрген.

М. С. Горбачев ооң соонда СЭКП ТК-ның Пленумунга түңнел сөс ап чүве чугаалаан.

(СЭТА)

Арендатор өг-бүле

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң дуржулгалыг малчыннары Серен-оол Хертекович, кадайы Карбы Хомушкуевна Дары-Хөөлер бо чылын Бажарактың Кызыл-Бут деп черге кыштаглап турар. Коданда төрүүр 217 хоюнуң 117-зи оолдапкан. Хураганнарны оча-мендилиг. Түрүг чайын малчын өг-бүле боттарының күжү-биле 25 тонна силосту белеткеп [illegible] 2 тонна сула [illegible] дүстү [illegible].

1989 чылдың эгезинде [illegible] Серен-оол Хертековичиниң [illegible] даарының ажык-дузазының дугайында тайылбырлап, оларга чаа арга-биле ажылдаарын сүмелээн. Ынчалза-даа хойжу сүмеге дорт харыы бербейн, аалынга чедип келген. Одар-белчиирни, сиген кезер шөлдү, кыштаглары болгаш өске-даа херек чүүлдерни хеделип ап, кадарган малының үнүнеге продукция бүдүрер боорун хүлээнир ындыг арга-биле ажылдап көрүксеп кандыгыл дээрзин кадайы Карбы Хомушкуевнадан айтырган. Аразында сүмелешкеннер. Бир эвес арендага ажылдаар болза, хамык чүүлдү боттары шиитпирлеп, бот-башкарыр ужурлуг. Чеди катап хемчээр, чаңгыс катап кезер деп үлегер домак бар. Дары-Хөөлер ол бүгүнү баш бурунгаар санап, алыс түңнелин өөренип көргеннер. Оон соонда совхозтуң дирекциязы-биле ийи талалыг керээни үш чылда чарган. Ында баштайгы чылда түс чер ужаалыг төрүүр 100 хойга оолаштыр 80 хураганны, бир хойдан 1650 грамм дүктү кыргып алырын, мал бажының камгалалын 98 хуу чедиририн айытканнар. Пландан ажыр эрткен чылын 21 хураганны, артыкшылдыг дүктү совхозка дужаап, хөй түңнүг оруулгазы киирген. Чыл дургузунда чарыгдаар ужурлуг акшазындан безин өг-бүле 10366 рубльди камнап алган. Эрткен чайын малчыннар кыргызда, чуулданы хусаадан эрте доозкаш, Сайлыг-Хемге чедир машинага ону чедирткеш, улаштыр аъттарынга чүдүрткеш Шуй бажында Чайлаг-Өөзи, Алыр-Кара-Суг деп черлерже көже берген. Кара суглуг, одар-белчиирлиг тайгага малын семиргеш, күскү үеде ону таваа шөлдеринге кадарган. Керээде айтып каан 380 хойнуң 124-ү кырган боорга, совхоз удуртулгазы-биле дугуржукаш, күрүнеге эът планынга дужаапканнар.

Бо чылын малчын өг-бүле суга тарыыр шөлдү хелеэнип алган. Малынга [illegible] белеткеп аарын, мал-маганының чайлаглаашкынын база организастыг эрттирерин планнап турарлар.

Серен-оол Дары-Хөө чыл төнчүзүнде совхозунуң төлээлери-биле Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанда Өлгүй сумузунуң «Хэрэлмэр» аттыг нэгдэлиниң малчыннарының дуржулгазын таныышкан. Моол өөнүктериниң хойну чадагай кажааларда шыдамык кылдыр өстүрүп турарын аажок солуурган. Ооң соонда моол өөнүктери Дары-Хөөлериниң аалынга кээп, оларның кажааларын көрүп, чамдык арга-сүмелерни малчын эжинге каткан.

Александр ХЕРТЕК

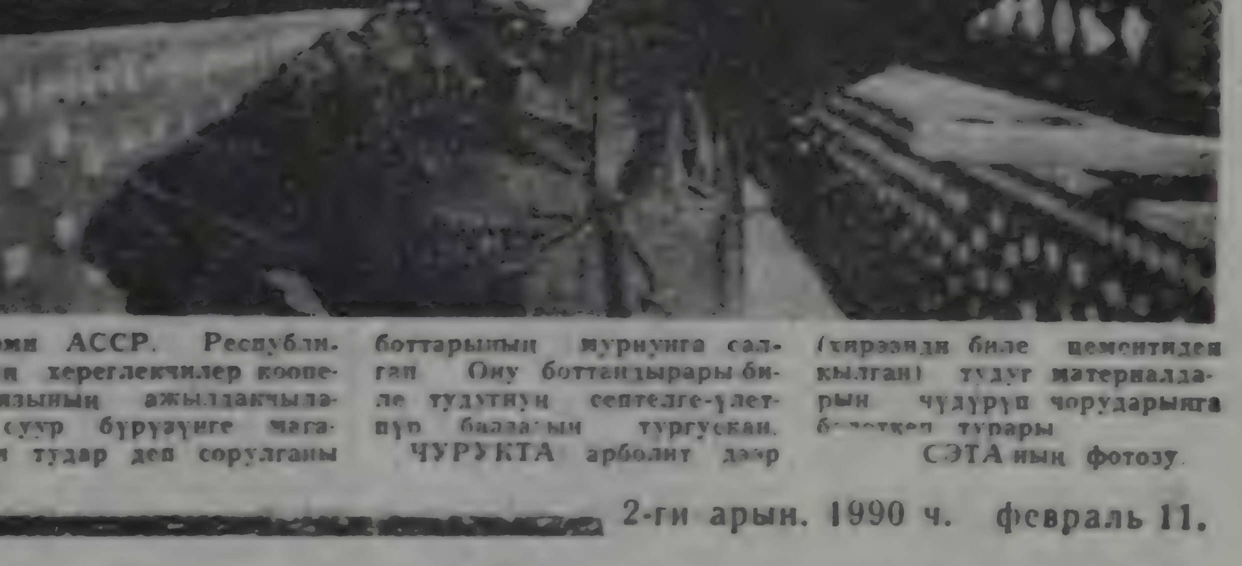

Коми АССР. Республиканың херегленкчилер кооперациязының ажылдакчылары суур бурунгаар чагазынны тудар деп сорулганы боттарының мурнунга салган. Ону боттандырары-биле тудугнуң септелге-үлеттүр баазазын тургускан.

ЧУРУКТА: арболит дээр (хирээзин биле цементиден кылган) тудуг материалдарын чудуруп чорударынга белеткеп турары.

СЭТА-ның фотозу.

Кыштаглаашкын: дүвүренчиг медээ

ХАРЫЫСАЛГАНЫ КЫМГА ОНААРЫЛ?

Тандыда Салчак Тока аттыг совхозта кыштаглаашкынның чоруп турарын көөрү-биле Элегес суурга барып, ында Кулузун сугбараан фермазынга чеде бердивис. Баштай-ла кире берген кажаавыста ортумак назылыг бызаалар ажаап турар болду. Ону кудуу-не чылыглаваанындан иштиниң соогу-даа аажок. Элеш чыныыр кижи-даа чок. Хыраажар ханаларны, эжиктерни дуй алы берген. Бызааларның күш-деңгелиниң кошкаа көстүр. Коошпаларда каап берген сигенниң чамдызы төктүп калган. Өскелеринде чүү-даа чок. Кажааны бир эргий кылаштааныывыс соонда, ооң бир ужунда эжиктен ийи кижи бакылап келди. Олар-биле чугаалажып, таныжа бээривиске, инек кадарчылары Конзаң Кыргыс биле Кан-оол Иргит болду. Иргит элээр болгаштың бистен эпчоксуна-эпчоксуна айтырган харывыска тайылбырлап берип турду. Улуг кадарчы К. Кыргыс ээрик, мал чеминиң чедишпезинге хомудалын илеретпишаан, ажыл-агыйның удуртукчуларынга чарбыттынып кагды.

Бо кажааны ам-даа болза чылыглап ап, эжиктерде чоржайтыр доңа берген доштарны хоора шаптарының аргазы чок чүве бе дээрзин айтырарывыска, ээрик кадарчы мурнун былаажып, мынчаар харыылады.— Кылып ап болбайн, бригадирниң-даа буруузу. Даргалар-даа ону көрбейн турар. Бис ону канчап кылыр бис. Чоор боор. Акшаландыын ап турар кижилер бар-дыр дигеш, аксын чыттадыр ээп кагды. Оон ыңай ооң чугаазындан чөөрби тос чыл кадарчылааның билип алдывыс. Шынап-ла, бир эвес арга-дуржулгалыг кижи болза, өске аныяк кадарчыларга үлегери бо кижи ажыл. База бир кадарчы Маадыр-оол Түлүш биске немежип, бодунуң дүвүрээн сагыш-сеткилин илереди-дир.

— Ниитизи-биле фермада 541 саар инек бар. Мал чеминиң курлавырлары төнген. Сенажты совхоз Балгазындан садып ап, сөөртүп эккеп турар. Боттарывыста комбикорм шуут чок. Бызааларга сигенивисти хумагалап берип тур бис.

Соок кажаага тургаштың шыырныга берип-тир бис. Улаштыр кылаштапкаш, төрүүр инектер болгаш чаш бызаалар кажаазынга бардывыс. Ында байдал баштайгызындан ылгалдыг-даа болза, кажаада дерзэн агаар сордурар херексел ажылдавайн турар. Инектерниң адаанда чадыг кылдыр урган одээ-даа чок. Үш кадарчыдан өске бызаа ажаакчылары, саанчылар чок, дүъштеп бажыңнарынче чорутканнар. Бригадири З. А. Кузнецова Чал-Кежигже чана берген. Инекти саап турар кажааларының ишти арыг-силиг болза-даа, мал чеми каап бээр коошпаларда эргилээн саваңдан өске чүү-даа чок. Тургузу азыраар чадагай кажааларда чем база-ла саваң. Инектер ону ыгаап каапканындан коошпаларның эриктерин ажыр төктү берген. Малдың адаанда өдек оваалаңын, доңа бергенинден бо кижи аңаа кылаштаарындан безин дидинмес. Үстүрер трактор-биле арыг кылдыр аштап каан турган болза деп аажок-ла күзээн мен. Фермадан чоруурувуска чедир ээрик кадарчы үдеп, соовуска элеңейнип кылаштаарга безин, хейде ыятканымдан черже кире бир чаъып чордум. Ында кормоцехтиң үр чылдарда ажылдавайн турарын, соңгаларының шилдери чок, эжии чадагай, улуг, кара баштыкап бадыткап турду. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң ужуурун фермада байдалды чаңгыс катап баргаш, эскергеним ол.

Фермадан чоруткаш, Кара-Суг деп черде кыштагларда малчыннарга барып, оларның ажыл-ижин таныштывыс. Хураган кадарчызы Андрей Шалганның аалы хүннээрек талада ыжык черде турар. Аалдың ээлери ийи өг. Дузалакчызында хоочун хойжу Буура Оюн. Коданда 600 хураган бар. Хар улуг хөртүктеп каапканындан малын далбыйлаан черлерде кадарып турарлар. Аныяк хураган кадарчызының тура-соруу быжыг, ажылынга кызымаккай кижи-дир дээрзин ооң чугаазындан билдим.

— Мал ажылы харыысалгалыг. чымыштыг-даа, өөм иштиниң-даа ада-иези, бодумнуң-даа ада-ием хойжулап чораан. Эрткен чылын бир хойга онааштыр 5 килограмм дүктү кыргып алгаш, оон 1800 рубль орулгалыг болдувус. Движок дузазы-биле телевизорну көрүп орар-дыр бис. Автомагазин айда ийи удаа кээп, чагыг ёзугаар бараанннарны эккеп садып турар. Амдызында баадалывыс чүгээр ийин.

Хыылааш-Бели деп черде Бүрзеккей Очур 640 кошкарны кыштадып турар. Коданда мал чеми шуут чок. Далбый тыртып каан черже сүрүүн одарладырга-даа, чайгы үеде школачылар ук девискээрге хураган кадарып турган болгаш оът-сиген чок. Малчынның кадайы Светлана Оюн оглу-биле эмнелгеде. Ооң чылдагааның айтырарымга, дем чок болгаш кадарчы өг-бүле бир хар алды айлыг оглу Артышты өгге удудуп кааш, кажаага ажылдап турганнар. Ол оттуп келгеш, кажаага кызыл даван кылаштап чедип келген. Ол-ла кежээ эъди изип аараан. Суурнуң эмчилери аалдарже үнүүшкүннер кылбайн турар. Тура-соруу быжыг-даа болза, малчын эр мал чеминиң чогунга аажок-ла ундарап, бодунуң хомудалын, кошкарның ажаалдазынче совхозу кичээнгей салбайн турарынга, хомудай-дыр. Шынап-ла, харын. Чаңгыс кижиниң бөскүнче аъш-чем аппазын билир болгаш өгнүң ээнзиргей апарганынга аажок-ла таарзынмадым. Кударанчыг-даа, кээргенчиг-даа. Дааңган ажыл-ижинге харыысалга деп чүве ол.

Очурнуң аалының ыңдыында хову-трактор бригадазының төвүнде ийи кодан бар. Биреэзинде хураган. Өскезинде кошкар. Кошкар кадарчылары Чорбаа, Сергей Оюн адашкылар. А хураганда Адыг-оол, Валерий Сотпа адашкылар. Кошкар 520, а хураган 712. Шаараш кажаа чоогунга чеде бээривиске, ында ногаан сигенни аът чиген. Кажааның солагай талазындан аъдында ийлендир олурупкан кадарчы оожум чортуп келди. Дүшкен олар аъдын база көк сигенче киир сүрүпкен. бистиң чанывыска чедип келзе-ле ээрик. Дылы ээлбес. Бистиң айтырыывыска шаг-даа чок харыылап-дыр. Хураган кадарчызы ол үеде бажыңындан үнгеш, бистиң-биле мендилежип, чазык хүлүмзүрбүшаан, хураганнарынга сиген каап берди. Кайызының-даа чугаазындан дыңнааравыска, совхозта мал чеми чок. Ол хирезинде, сигенни камнап турарының дугайында чүнү-даа чугаалавадылар.

Кажаадан ырак эвесте силос оңгары бар. Ону чүдүрген тракторларның ажылы чымыштыг Оюн аңгыда, малчыннарның хууда инектери, хаваннары ында «үүжени» «комбайннап», туразында-ла мөөнүп турары карактар чаржыныг. Силос салып турар үеде ук девискээрни чүге кажаалаваанын?

Ажыл-агыйда кыштаглаашкын берге, а кадарчыларның чамдызын арагалаан турда, ажыл-агый удуртукчулары «караан кумнап, кулаан бөөшкүннеп алган» олурарлары кайгамчык. Бо дээш харыысалганы кымга онаарыл?

Вячеслав МОНГУШ.

МОСКВА. Милицияның чаа чайгы формазын модельер В. Зайцевтиң удуртулгазы-биле коллектив ажылдап кылгаш. Мосхооркүүскомнуң иштики херектерниң кол эргелелинге дамчыдып берген.

Ол форма чүгле эптиг эвес, эрги форманы бодаарга газтыг баллоннар болгаш холга кедирер, өске-даа милиция ажылдакчыларының херекселдерин астып алырынга эптиг кылдыр чогаадып кылган.

Найысылалдың чурттакчылары бо чайын чаа форманы көре бээрлер.

Бо чаа форманы Москва милициязының ажылдакчылары 1992 чылда алыр. 1994 чылда чаа форманы чурттуң эрге-хоойлу камгалалының ажылдакчылары алырлар.

ЧУРУКТА: чаа форманың көргүзүг үезинде.

А. ШОГИННИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

БАЗАРАКТЫҢ МАЛЧЫННАРЫНДА

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди мурнуку чылдарга бодаарга, бо чылын хойжуларже кичээнгейни угландырып, оларның ажылдаар, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Кыштаг бүрүзүнде дүс, сиген, суланы чедирген. Төрүүр коданнарга чарбаны база берип турар. Малчыннар кышкы чылыг тоннар, халаттар, кажаалар иштинге кедер резин саpыктар-биле хандыртынган. Электри чырыын коданнарда киирген. Аймак дургузунда экономиктиг, зоотехниктиг, ветеринарлыг өөредилгени ийи удаа организастап турар. Суурнуң бүгү агитбригадаларының чурттакчыларын малчыннарга шеф дузазы чедирер кылдыр быжыглаан.

Чинге-Сумун, Кызыл-Бут деп черлерде аренда керээзи-биле ажылдап турар Кызыл-оол Хомушку, Серен-оол Дары-Хөөнүң хойларының кезии оолдапкан, хураганнары онча-менди. Адыг-оол Хертек, Өшкү-Саар Хөлчүкей болгаш өске-даа малчыннар хойну февраль-март айларда төрүдерин бо чылын бир-ле дугаар шенеп көөрү-биле эдеришкен. А малдың төрүүр хуусаазынга чедир деңгилдени суларатпас сорулга-биле ажаалда-хайгаарал, чемгерилгезин шын организастап турар. Хураган кадарчылары Кылчаң-оол Хертек, Чечек Майны чайгы, күскү үелерде хоюн эки семирткенинден бо хүннерге чедир тургузу азыралче чаңгыс-даа баш киирбээннер.

Чаңгыс-Теректиң хойжу бригадазының Базаракта коданнарында чедир кылдынмаан ажылдар, четпестер база бар. Кызыл-оол Хомушкунуң кажаазының ишти өл-шык. Хураганнар турар черлер кырында электри удазыннары коштунмаан. Ол малчынның кыштаанда чунар-бажыңны ийи чыл мурнунда тутса-даа, иштинде керосин доскаары салып каан, от салырга чытталыр, кирер, чунар арга чок. Базарак-Адаанда кызыл-булуң бар. Ооң иштин дерип кылырынче бригадир Хүлер-оол Иргит, партком секретары Светлана Иргит мынчага чедир сагыш салбаан. Бригадада почтачы чагыткан солун, сеткүүлдерни чогуур үезинде эккеп бербезинге, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң автомагазининиң эргелекчизи Александр Сонай аалдарга ховар кээринге, хереглелин өөренип көрбезинге малчыннарның хомудалы база чоптуг. Черле ынчаш. бо районнуң өске-даа совхозтарының малчыннарының садыг хандырылгазы кончуг багай. Райпо даргазы Чамбый-оол Кировка малчыннарны эргээш, негелделерин өөренип көөрүн, ооң түңнелин илеткээрин СЭКП райкомунуң бирги секретары даалгаан.

320 кыс хураган кадарган Майны Чечектиң кыштааның чаны-биле электри шугуму эртсе-даа, бажыңынче, кажаазынче коштааны элдептиг. Кижи эмчилери аалынга келбээнинден бээр 3 ай ашканын хойжу Өшкү-Саар Хөлчүкей чугаалап орду. Мурнуку чылдарда СЭКП райкомунуң планы ёзугаар культура, амыдырал хандырылга, садыг, эмнелге ажылдакчыларының кады комплекстиг үнүүшкүннерин организастап турган. Ону ам утканын сагындырары артык эвес.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Саналдар, бодалдар

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Феликс Сегленмейниң бо чылдың январь 9-та «Шын» солунга бижээни «Хоочунуң бодалдары» деп чүүлүн номчааш, ол талазы-биле бодумнуң санал-оналымны база биживес аргам чок апарды. Бодум 1959 чылдан бээр мал эмчилеп ажылдап келдим. Алдан чылдарныынга бодаарга, бо үеде мал ажылының специалистери машина мунуп алгаш ажылдаар апарды. А малчыннарның аал-кодазынга ийи-бир хонуп деп чүвени шуут билбес, чаш уруг эмзирери-биле демейле. Малчыннарны 5-6 шак дургузунда эргий кезипкеш, кежээ чанып кээрлер. Ол дуза болур бе? Кандыг түңнел үнер боор. Бистиң «Мурнакчы» совхозта база-ла мал-маганның өлүр чоруу чыл санында-ла уламчылап тур. Мурнунда совхозтарга (колхозтарга) кол-ла ажыглаар транспорт — аът турбадыве. Бистиң колхозувуска тергелеп, шанактаар база мунар ажылчын аъттар ийи кодангa турду. Контора ажылдакчыларының мунар аъттары аңгы кадарчылыг, ону ам пенсионер Алгыт-Хаай Хертек кадарып турган кижи. Ынчан колхоз даргазындан, партия организациязының секретарындан эгелээш, бухгалтерия ажылдакчыларынга чедир мунар аъттарлыг болгай. Мен база-ла ол аъдымны мунгаш, 2-3 хонгдур малчыннар кезип, мал-маганны эмнеп чоруп турдум. Ынчаарда малдың өлүрү дыка эвээш боор чүве. Мал эмчилери, зоотехниктер малчыннарга кегедде ёзугаар дузалап турганы ол.

Ам бот-орулга-чарылга деп турар бис, аңаа ёзулугла идегелдиг арганың бирээзи — аъттыг ажыглаары. Ынчангаш терге, шанак херек. Биске, Шуйга, шаанда шанакты чазап турду. Ол талазы-биле кооператив тургузуп болгай. Бистиң совхозта чылгы бар, четчир. Оон чүгле барааның көөр дээн эвес. Республиканың хереглекчилер эвилели терге, шанакты көвүдеди чагыдар дугайын бодап турар чүве ийикпе, ону билип алыксаар улус хөй.

«Мурнакчы» совхозтуң хою январь 20-ден массалыы-биле төрүй берген. Ынчангаш зооветспециалистер аъдын мунупкаш, аалдарга барып, малчыннар аразынга хонуп-дүжүп, оларның-биле сүмележип, малды эмнээр, хайгаараар ужурлуг. Шак бо арганың дугайын чүге ханызы-биле бодавас улус ийик бис. Ажылга чиик чүве турбас, бергээ өөренир. Ам бисте төрүүр хойнуң баш саны дыка кызырылган, алыр хураганывыс, аңайывыс ол эвээжээн. Мынчап турар болза, элээн каш чыл болгаш хойнуң коданнары ээн каар чыгыы ийин. Бодаым көрээлиңер даап.

Дамдын-оол СЮРЮН.
Совхозта профком даргазы.

Архив материалдарының бадыткалы

ШЫННЫ ТӨӨГҮ ТУРГУЗАР

30—40 чылдарда болган 50 чылдар эгезинде Тывага болгулаан репрессияларга хамаарыштыр материалдар «Шынның» арыннарында парлаттынып турар. Кем-буруу чок черге амы-тынындан чарылган, ат-сыы бужартаан кижилерниң чаагай алдарын ам эгидип турарынга номчукчулар өөрүшкүзүн илередип, төөгүнү шыны биле билип алыксап турар. Репрессияларның чүгле эге чадазының дугайында ынчаарга солунга үнгүлээн материалдарны чамдык номчукчулар шала-соора билип, Тывага болгулаан репрессияларның кол удуртукчузу Токаның кемниг херектерин чажырар сорулганы салып турар дээн чижектиг чугаа-соотту чон ортузунга тарадып турар фактылар бар апарган.

Репрессияларга буруудаткан кижилерни агартыр, оларның удуртуп турган ажылдарын чажырып, архив документилерин өскертир кылыр арга чок. Мону чиге сөглээрде, төөгүнүң ылаптыг шынын тодарадыры чугула. Ынчангаш төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчынның бо талазы-биле тайылбырлыг чүүлү удавас солунга чырыттынар. Эртемденниң чүүлү бүгү байдалды төөгүнүң дозүнден тайылбырлап турар. Бис мааңаа СЭКП Тыва обкомунуң архивинден тывылган чамдык материалдарның кызыг казы-биле номчукчуларга дамчыдарыың кызыдып көрээли.

Тывага болгулаан репрессияларга хамаарыштыр Токаның буруузунуң дугайында чүүлдер парлалгага үнгүлээн. Ында репрессияларны Тока дорт удуртуп турган дээр база бо ханныг херектерге кол буруулуг кижилерни агартыксаан хөөннер барын кым даа эскерген турар ужурлуг. Хөй эвес архив документилери чүнү чугаалап турарыл? Токаның кол буруузу чүдел? Мындыг айтырыгны кажан-даа тодарады бээр үе келир. Даап бодаашкынга, чамдык төөгү материалдарынга үндезилеп алгаш, хамык буруу-ну чүгле чаңгыс кижиже чая каапдары шын эвес. Оон-биле кады Токаны буруу чок азы чоннуң болгаш партияның мурнунга ооң ачы-хавазы, ат-алдары улуг дээш кылган чазыгларын шыттавайн баар дээн бодал бисте чок. Бир эвес туруп келир-даа болза, ону төөгү ылап эдип каар.

Тывага репрессияларны ССРЭ-ге, МАР-га канчаар кылып турган болдур, ол оларны оттунуп алган. Ол үеде ССРЭ-ниң иштики херектериниң, судтуң, прокуратураның ажылы ВКП(б)-ниң контролюндан үнген турган. А Тываның ындыг органнары нам, чазакка чүгле эрецгей чагырттын турган. Чүге дизе, ССРЭ-ден келген чөвүлекчилер ИХЯ-ның ажылдакчыларынга канчаар ажылдаарын шуут-ла айтып берип, ТАРН ТК-ның удуртукчуларынга дыңнадыгларны кылып, чүнү кылырын сүмелеп суг турганы бар.

ИХЯ-ның удуртукчулары ССРЭ-ден келген чөвүлекчилерге даянып алгаш, кем-буруу чок кижилерниң адынга хоп-нүгүл чыып, оларның «контрреволюстуг» үүлгедиглериниң дугайында медээлерни берип, тудуп бажыңнаарының чөпшээрелин Тываның үстүкү органнарындан барык-ла албадал хевирлиг ап турганнар. Тываның суд, прокуратура, юстиция органнарының кара туразында аажылаашкынын сый шавар туржук. олар-га улуг бүзүрелди ТАРН ТК-зы берген. Тывада «контрреволюстуг» организациялар бар деп ИХЯ-ның дыңнадыын ханы анализтевейн, харын-даа оларга деткимче берип, шаннап-мактап турганының фактылары бар.

1937 чылда ТАРН ТК-зы «ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязының Дүрүмүнүң дугайында» тускай доктаалды хүлээп алган. Коллегияның составынга Иштики херектер яамызының сайыды (даргазы), сайыттың оралакчызы, республиканың прокурору кирер, артыкы ийи кижини ТАР Биче Хурал Президиуму томуйлаар деп ында айыткан. Шак мынчаар тургузуп каан суд коллегиязы херечилер. харын-даа буруудаттырып турар кижиниң боду чокта оозун херекти үзүп шиидер эргелиг турган. Кызыгаар чок эргелиг ындыг суд органы яамының ажылдакчыларының кара туразында аажылалынга ажык эжиктти берген. ужур-дүрүм чок аажылалы-биле чон мурнунга арыг эвес ат-алдарны чедип ап эгелээннер. Чүнүң-даа мурнунда олар чоннуң эрге-ажыының камгалакчылары деп арын чагган атты чаалап алганнар.

Репрессиялар 1938 чылдың августуң төнчүзүнден эгелээн. ТАРН ТК-ның III пленумунга Токаның илеткели ооң репрессия херээнге киржилгезин кандыг-даа сайгарылга, маргылдаа чокка көргүзүп турар. Ол дугайын парлалгага чугаалап каапкан болганда, ону маңаа катаптааны ажык чок боор. 1937 чылдың төнчүзүнден эгелээш, 1938 чылдың эгезинге чедир Араттың Революстуг намының удуртулгазы-биле ИХЯ-ның удуртукчулары Полат, Намчак оларның карак кызыл ажылының түңнелинде, арат массаларның дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай оларның контрреволюстуг организациязы тодараттынган деп Токаның пленумга чугаазы херектиң байдалын билдиндирип турар.

ТАР-ның дээди суд органнарының фракциязы чоннуң дайзыннарының кемниг херектерин туюлунга чедир сайгаргаш, ТАР-ның эрге-хоойлузунуң дээди шииткелин онаарын пленумдан дааскан. Ол шиитпирни партияның Лопсан, Тоткан, Биринглей, Сенгижик оларны ТАРН кежигүнүнден үндүрер дээн шиитпирин күштүг кылдыр бадылап ТАРН ТК-ның Президиумунга (Политбюро.— Ред.) чоннуң кижи көөр хөннү чок дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай болгаш өскелериниң-даа шииткелиниң дугайында Токаның дыңнадыы чугаалажып келген. Онза судтуң кежигүннеринге Ойдуп, (даргазы), Сүгдүр, Анчымаа (кежигүннери). Чөөн-Хемчик нам кожкомунуң даргазы Тодаштай, Барыын-Хемчик кожкомунуң даргазы Сүрүн-оол (арат төлээлери) кылдыр тургускан. ТАРН ТК-ның Президиумунуң болгаш ТАР Биче Хурал Президиумунуң каттышкан хуралынга Чүрмит Тажыны ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазындан, Хемчик-оолду ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы хүлээлгезинден хостаан. Ук хурал август 30-де болган. Ынчаарга ооң даартазында ИХЯ-ның сайыды Полаттың киирген дыңнадыын барымдаалааш, Лопсан биле Тотканны тудуп бажыңнаазын ТАРН ТК-ның Президиуму чөпшээрээн.

Ол-ла чылдың октябрь 3-те ТАРН ТК-ның Президиумунга «Тостуң херээнге» хамаарыштыр буруудадыр шиитпирни Намчак номчуп дыңнаткан. Ук херекти ол айның ониуң хүнүнде көөрүн орта шиитпирлээн. Шииттирген Чүрмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол, Биринглей, Лопсан, Тоткан, Серен, Сенгижик, Суңгар-оол оларның херээн үзе көөрү-биле октябрь 14-те Президиумга тургускан. Онза судтуң шиитпирин аңаа күштүг кылдыр бадылаан. Чеди кижиниң херээн күштүг кылдыр бадылааш, Тоткан, Серен оларның херээн чиигедир көөрүн Биче Хуралдың партия фракциязынга «дыңнадыр» диген.

Ол-ла чылдың ноябрь 12-де контрреволюстуг ажыл-чорудулгазы дээш Торлаажыкты, политиктиг сандараашкыны дээш Лакпа, Серен, Түгер оларны нам кежигүнүнден үндүрерин Президиумнуң доктаалында айыткан. Контрреволюсчу идегеттериниң артыкшылын узуткаарының талазы-биле хемчеглер дугайында Полаттың илеткелин база ТК-ның Президиумунга дыңнааш, Увангурну истелгеге киирерин сайыт дилээрге, ону хандырган.

«Чоннуң дайзыннарын» чок кылып каапкан дораан кожууннарга нам кежигүнтериниң пленумнарын, чон ортузунга хурал-суглаа болгаш өске-даа ажылдарны Тока, Байыр, Полат, Базыр-Сат, Бадыраа, Шоома болгаш өскелерниң-даа илеткелдери-биле эрттирген. Ук чыыштарның кыйгырыы — «чоннуң дайзыннары-биле» моон-даа соңгаар ажылды күштелдирери. Бо ажылдар чон ортузунга бот-боттарынга каразыжар чорукту улгаттырып, шынчы кижилерге удур хопчуларның санын көвүдеткени чугаажок.

Иштики херектер органнарының ажылдакчыларының дүржок аажылалы намның органнары чалактың хайгааралында шуут үнүп, республиканың удуртур органнарының ажылдакчыларын чок кылып алгаш безин аңаа сеткили ханмайн, ам оларның «артынчылары» биле демиселди улам херээлеткен. Ол дугайында ИХЯ-ның 1939 чылдың февраль 7-де тайылбыр бижиин, контрреволюстуг организацияның чүгле баштыңчылары чок кылдынган болгаш оларның артынчылары ам-даа тодараттынмаан деп турганың партия архивиниң документилери бөгүн бадыткап турар. Ук ажылдарны кожууннарга улам күштелдирер дугайында тускай шиитпирни хүлээп алган.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Байыр, Биче Хурал Президиумунуң даргазы Полат, Иштики херектер яамызының сайыды Товарищтай апарган болгаш ТАРН ТК-ның Президиуму чаартынып, ооң кежигүннери колдуунда-ла хоп-нүгүл тарадып турган кижилер болу берген. Бо чылдарда Тывага репрессиялар улам күштелип, кожууннарның удуртулгазынга олурган, чоннуң иштинден үнген, хувискаалчы салым-чаяаныг, эртем-билиглиг, шынчы кижилер хөйү-биле кем чок черге буруудаттырган дугайында материалдар долу. Ол дугайында парлалга моон соңгаар чырыда бээр. Ынчангаш бо кыска чүүлге чамдык материалдарны тодаргайы биле бээр арга чок. Чүгле ТАРН ТК-ның удуртулгазының үенин байдалының аайы-биле иштики херектер органнарынга «ёзуулаштып» алгаш турганын чугаалаксаан ийик бис.

Тывага репрессияларның эгези хөрлээлеп үнүп олурда. Араттың революстуг намының ТК-зы серемчилелдиг болуп, дүржок аажылаашкын кылып турарларның оруун доза туруп шыдаваан. Харын мырыңай 1938 чылдың октябрь 18-те ТК-ның Президиумунуң хуралынга Полат, Намчак, Мандараа оларны ТАР орденни-биле, Тыртый-оолду Хүндүлүг бижик-биле шаңнаар дугайында саналды Тока киирген. 1941 чылда Тываның чекист органнарының он чеди чыл оюн демдеглеп турда, ИХЯ ажылдакчыларының юбилейлиг хуралынга Тока мынча дээн: «Дайзынның когу үзүлбээн шаанда хувискаалчы тыва чоннуң тургузуп каанын корум-чуруму-биле ол эптежип шыдавас. Дайзын дужуп бербеске, ону чок кылып тура, ИХЯ шын кылып турар деп билир бис. Бистиң кол политиктиг органывыс — ИХЯ болза, чоннуң эрге-ажыы дээш, ооң сонуургалын камгалап, бистиң чоннуң чаалап алганы чедиишкиннерин чок кылыр дээн дайзыннарның кордаашкыннарын каң дег быжыг холу-биле чазыг чокка үзе шаап каан». Шак мындыг мактааннынга бажы дескингеннер кем чок кижилерге салым-хуунун хилинчегин онаары дам барган. ТАРН ТК-га «ТАР-ның ИХЯ-зының ажылының дугайында» деп бижиинде репрессияга чаа таварышкан кижилерниң даңзызын киирген.

ИХЯ-ның бир юбилейинде илеткелдиң одуругларыбиле кыска таныжып көрээлиңер: «Тыва чоннуң болгаш намның баштыңчызы эш Тока — бодунуң чонунуң күзел-соруунуң ёзулуг чаакчызы. Ол ИХЯ-ның ажылынга улуг кичээнгейни угландырып келген болгаш моон-даа соңгаар көргүзер. Эш Токаның ИХЯ-ның ажылынга хамаарыштыр хувискаалчы-намчы айтыышкыннары доктаамал туруп келгенин ажыы-биле чугаалаар апаар. «Кара аяк кажан-даа харыылыг» деп чүве бо эвес бе?

Иштики херектер яамызының ажылдакчыларының ТАРН ТК-га киирген дыңнадыглары кандыг-даа хыналда чокка ол-ла хевээр хүлээп алдынар турган. Ынчангаш Коминтернни будалчак бодалдарга база чедирген ТК-дан республикада «чоннуң дайзыннары» бар деп дыңнадыгны Коминтернге кылып келген болгаш оон тускай айтыышкынны база алган.

Моон мурнунда парлалгага чүгле Токаны буруудадыр сорулга-биле Тывага болуп турган репрессияларга хамаарышпас фактыларны киирип турганы шын эвес. Ооң ат-фамилиязы өскерлип турганында кемниг чүү барыл? Ол үеде Москвага өөренип турган тывалар аттарын барык шуптузу орусчудуп алган болгай. Тыкы — Тока, Седип-оол — Танов, Чүнчүк-оол — Киров, Кызыл-оол — Калинин, Сарыг-оол — Сталин, Тавaa-Самбуу — Тамбовский, Сувак — Судаков, Сат Таня — Камова, Лакпа — Границын, Севен — Семенов, Серекей — Сергеев болу берген болгаш оон-даа ыңай уламчылап болгай-ла. Атта кандыг-даа барымдаа чок. Токаның кол буруузу — ИХЯ, суд, прокуратура органнарының ажылын сула салыпканы, оларның удуртукчуларының эрге-дужаал сүрер сорулгазын эскербейн, бүрүнү-биле бүзүрепкени-дир. Бо дээрге чүүлдүң авторларының чүгле боттарының бодалыдыр.

1937 чылда Танчайны намдан үндүргеш, контрреволюстуг ажылы дээш тудуп бажыңнап каарга, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол олар деткип, тудуп бажыңнаарынга чөпшээрелди бергеннер. Оон боттары «чоннуң дайзыннары» апардылар. Оларны медээжок сойгалап турган Увангур боду база репрессияга таварышкан. «Тостуң херээн» үзүп шиитken Соян Ойдуп, ИХЯ-ның оралакчы сайыды чораан, хөй-хөй кижилерни репрессияга онааган Салчак Парчың олар база буруу чок черге сөөлүнде шииттирдилер.

Ол үеде ТАРН ТК-зы иштики херектер органын эрецгейлеп чагырып турза-даа, оон удуртукчуларының турлаазы-биле ажылдап турганы архив материалдарындан илдең. Төп Комитет кандыг-бир ажылды, хемчеглерни кылып чорудар дээн болза, баш удур ИХЯ-биле дугуржур турган. ИХЯ-ның негелдези-биле ТАРН ТК-зы ТК-ның кежигүннерининг болгаш кежигүннеринге кандидаттарының, өске-даа харыысалгалыг ажылдакчыларының, активчилериниң даңзызын олче чорудуп бээр. Харын-даа шаңнал-макталга кирер мурнакчыларның, кинога тырттырар, өөренир кижилерниң даңзызын ИХЯ-га берип, олардан чөпшээрел ап турганын архивтен көрүп болур.

Тывага болгулаан репрессияларга, чамдыктарның бодап азы чугаалап турары ышкаш, Тока дорт айтыышкын берген, өлүрүп шиидерин боду чөпшээрээн дээн чижектиг бижимел бадыткалдар тывылбаан-даа болза, ооң политиктиг чазыглары бар. Ол дугайында төөгү материалдарындан өөренири, шинчилээри уламчылап турар.

«Шын» солуннуң 1936 база 1939 чылдарда ийи номери бар. Биргизинде Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол олар баштаан ТК-ның Президиуму кежигүннери тургаш, «чоннуң дайзыннары» болу бергеннерниң чуруктарының арын шыйып каапкан. Ийигизинде ТК-ның Президиумунуң чаа составы. Ук кижилер «чоннуң дайзыннарын» илередиринге чугула черни ээлээннер. Ынчалза-даа олар үр-даа болбайн Президиум кежигүннеринден, албан-дужаалдарындан халашкан. Чаа удуртукчуларның чези-холазы көстүп келген хире. Меге дыңнадыглар кылып, чашпаа аажычаңы-биле Токаның бажын төөредип тургаш, улуг эргедужаалга олуруп алган кижилер Тываның социалистиг оруу-биле хөгжүлдезинге киирип каан улуг звезиг деп билдинип турар. Хоп-чип, нүгүл долган чагаа-бижиктериниң, дыңнадыгларының чамдыктары архивте артып калган. Ол дугайында соонда тодаргайы чугаа болу бээр.

Төөгүнү кым-даа кара туразы-биле өскертип шыдавас. Репрессияларны сайгарып турар үеде, ол кижи карак чааскаан буруулуг. Дүүлери чүгле дужаал күүседип турган дижири канчап-даа таарышпас. Ак биле кара кажан-даа көстүп келир. Шынны чүгле төөгү тургузар. Оон сөзү шынчы, бадыткалдыг.

Оюн ТОЛГАР-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.
Эдуард ДОНГАК.
Журналист.

Улусчу чаңчылдарны-кижизидилгениң херээнге

ШАГАА БАЙЫРЫ

• Ону канчаар эрттирзе экил? •

Эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуп турар, улустуң чугаалаары-биле: «Чылан чыл чылбыртып эртип, аът чыл чалараш үнүп» келир үе ам ыраваас. Ол — ак аъттың Шагаа байыры. Чөөн чүк календарының бүдүрер биске ол февраль 26-ның хүнүнге таварыжып болду. Ам канчаар, байырлалды ажык хүнүнде эрттирер эвес, дыштаныгга хүннери болур февраль 24-25-че «чыыра тыртар» ужурга таваржып-даа-дыр бис.

Ында улуг нем чок-ла боор. Бир талазында, Шагааның сценарийлери шагла-ла, ай-бурунгаар тараттынган, ынчалза-даа, мээң мурнумда ышкаш «Канчаарыл? Эрттирер бе, эрттирбес бе?» дивээн арам саарлал турар чүве ам чок-тур. Хамык ужур ам белеткелде. Белеткенирде түрге шагаа комиссиязы ажыл кылыр тентери аш сайнгыг харыысаалгалыг кижилер эвес, а бүгү чон белеткенир. Ажыл-биле чугаа-аарга, эрткен чылгы Шагааның Кызылга-даа, чамдык районнарга-даа чедиишкинниг эрткени чоннуң хөй кезиинден, ылангыя аныяктарның психологтуг белеткели четпес болганындан ындыг болганы магат. Ол ышкаш белеткел үезинде партия, совет органнарының шала манагзынар, дадагалзаар хөөннери, культура ажылдакчыларының үстүнден айтыышкын манаар чоруу, массалыг информация чепсектериниң оваарымчалыг, тыртым болганы хире-шергези-биле Шагаага чаагай салдар чедирбээнин ам чугаалап болгу дег-дир.

Шынап-даа болза, Шагааның ажыы чүл, оон сорулгазы чүл ынчаш деп, ам-даа болза айтырттынар хөөннүг кижилер бар. Анаа харыы кылдыр, хамыктың мурнунда Шагаа — национал культураның чарылбас кезээ, чоннуң чаагай чаңчылдарын уттундурган оюн-тоглаазын катап эгидериниң база бир аргазы, оон үндезининге аныяк салгалды чонунга хүндүткелдиг ада-өгбелеринге чоргааралдыг болурунга кижизидери, а бичии чаштарга бо бүгү оларның шуут-ла төрүмелинден сагылгазы кылдыр чаңчыктырары болур ийик. Ынчангаш чонувустуң чаагай чаңчылдарын катап эгидип, сагып турарывыс үениң девиинге чүүлдеш, чүгүм-на оон ужун байырлаарлаа болза, таптыг байырлаар, аянныг, көрүштүг, национал сүзүнүг кылдыр эрттирер. Өске аймак-сөөк улус биистиң чаңчылдарывысты түгле тоол көөр эвес, а хүндүлеп көөр, харын-даа кижи кара чокка кирип берген турар кылдыр ынчаар байырлаар болур-бесса, Шагаа-даа. Наадым-даа болуунуң дажында интернационалчы ужур-утказыг болу бээри чугаажок.

Ынчап көөрде, байырлал бүрүзүнге белеткел анаа-ла бир «чонум чаңчылын сагып тур мен» дээш-ле шоодайның эрттириишкини эвес, а хамыктың мурнунда тыва кижиниң иштики культуразы, эвилең-ээлдээ, экииргек хүндүткелдии кымдан-даа дора эвес дээрзин бистиң чонувустуң бурунгу культуразы, амыдыралчы сагылгалары хаты уткалыг, уктуг-дөстүг, төөгүнүң чеже-даа каржы чылын чурттап эртсе, кайы-даа шагда төлептиг чоруун салбайн чораан дээрзин ботаарывыстың медерел билиривистен база кол хамааржыр.

А бо бүгүнү кижи бүрүзүнүң мээ-медерелинге кирип сургап, сиңирип быжыглаар дээрге, хамыктың мурнунда идеологтуг Сааданы хайдыызы чугула-дыр. Ол дээрге байыр-сууралдар үезинде каш сайыт кижиниң холунга кирер методиктиг сүмелер, рекомендациялар, харын-даа кыска үениң радио, теледамчыдылгалары бедии эвес, ол харын солуннарның тускай рубрикаларындан аңгыда, кижи-биле кадыкка кады чоруур номнар болур ужурлуг. Ам керээлиниер, Шагаа-даа, Наадым-даа тыва аъш-чем, оюн-тоглаа чеета, национал сүзүн чок, тыва национал хеп чеета, көрүш чок болур-дур. Ооң-биле кады Шагаа үр үеде үзүктелген, бүдүн салгал иштинде ёзулуг чончу ёзу-биле сагыттынмайн келген. Ам артында, январьның Чаа чылы-биле капсырлашкаш чаңгыс чылда ийи дугаар (оон соонда «Кыш үделгези» база бар) байырлал апаар болганда, бо чорук кижилерниң психологиязынга бир-ле чергези-биле салдарлыг. Ындыг болганда Шагаага белеткел Чаа чыл белеткелинден канчап-даа дудавас, бүгү тала-биле чоруттунган турарын чедип алыр апаар.

Черле ынчаш, кандыг-даа байырлал, ёзулал азы болуушкун бодунуу-биле хейниниги ужур-утказыг, аныяк салгалче көргүнген кижизидичи бот-шынарлыг. Ол дугайын ам бодун эртер. Аът чылының «Аътка турагнаадыг» деп кежээзинден безин көрүп болур.

Ол кежээ баш удур чарлаан «Аътка турагнаадыг» деп чогаалга конкурзундан эгелээр. Оон темазы янзы-бүрү: тоогуурга аъттардан ыраавышы, чарыш аъды, аъттың дөрт чоруу, эмдик аъттың өөредип турары дээш, ажыл аъдынга чедир көргүзүп болур. Ийи талазында, аъттың чоруун чоннуң үлегер домактарының утказынга дүүштүр-даа чуруп болур.

Культура бажыңының фойезинде азылган бо чуруктар болгаш үлегер домактар хөйнү сонуургадыры чугаажок. Чон ону көрүп турда, А. Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг поэмазының аялгазы дыңналып, оон дөлеминге (фонунга) К. Кудажының «Аътка йөрээл» деп тоол-шүлүүн ийи кижиниң (автор, аъттың ээзи, аъттың чугаазы) рольдап номчуп турары-биле күүселтиниң турар. Кежээниң баштайгы кезээ ооң-биле төнер.

Ооң дараазында зал иштинге Ак-Сал ирейниң, Чечен-оол, Уран-кыс суглариның башкарылгазы-биле «Аътка турасклаадыг» кежээзиниң викторина оюннуг кезээ эгелээр. Оюн-тоглаа эгелээриниң мурнуу чарыында, Ак-Сал ирей тыва кижиниң сагылга-чаңчылдарының база бир чарылбас кезээ. Аътка хүндүткел, ооң азы-бүгнныг, ажыглыр шынарларының дугайын, эр кижиниң чоруун хереэ кааш шагда аът-биле тудуш чораанын кысказы-биле чугаалааш, кежээниң ажыттынганын чарлаар.

Бо кежээниң бир сорулгазы — чоннуң сагылга чаңчылын ажыглап, аныяктарны малга хүндүткелдиг болурунга чаңчыктырып, районда, совхозта чылгы малдың байдалын болгаш аът дугайында, ооң дериг херекселдериниң дугайында билиин байыдары. Ол ышкаш аът дугайында тывызыктар, үлегер домактар, ыры, кожамыктар, йөрээлдер, алгап-курайлаары тыва чоннуң аас чогаалының кайгамчык хевири болбушаан, бистиң ада-өгбелеривистиң төөгүлүг чаңчылы боор доктаагаш дээрзин билиндирери болур.

Ам кежээниң канчаар эгелээрин көрээлиңер. Башкарыкчы Шагаа комиссиязының, жюриниң кежигүннерибиле киржикчилерни таныштырар. Дараазында «Аъдымны» болгаш «Чылгычының ырын» болук ыраажылар (азы ийи, чаңгыс-даа) күүсеткен соонда, ук ырларның авторларын тыптырарын оюннуң дараазында бир кезээнге кирер. Кежээниң жюризи оюн-маргылдааның негелделери биле таныштырар.

Шагааның сценарийлери чер бүрүзүнде тарай берген чүве болганда, кежээниң бүгү чорудулгазын чаңгыстап биживейн, а билдилиг, тывынгыр ажыглаар болза, улусчу чаңчылдарда кижизидилгеге ажыглавас азы «кижи албас чүве-ле чок» дээрзин бадыткаарын оралдажып көрээли.

«Аътка турасклаадыг» деп оюнну (кежээни) дараазында үш, дөрт-даа кезекке үлей тургузуп ап, эрттирип болур. Бирээде, аът тыва улустуң аас чогаалында. Маңаа аът тоолдарының маадырлары болуп турарын сактып адаарындан эгелээш, ыры, кожамыктарны ырладып, ол ышкаш үлегер домактар, тывызыктар, йөрээлдер, курайларга чедир киржикчилер маргыжып-маргыжар кылдыр ойнаар.

Ийиде, амгы үениң аныяктары аъттың долу дериг-херекселдерин долуу-биле адап билирин көөр азы оон ажы-харының, ол хамаанчок ээ-чүзүнүн ионсугу дүргеп апаарынга маргылдаа чорудул болур. Борта колун, чиирим, кымчы баа өрүүрүн азы баш удур дилип каан багны хөй буттап өрүүрүн база маргыштырып болур.

Үште, шимчээшкинниг оюннар. Маңаа аъттың каш янзы чоруун көргүзүп (оттунуп) ойнаар оюн, танцылар кирер (сценарийде бар). Түңнелинде азы дөрткү кезээнге, аътты бөгүн ажыглаарының аргалары, ооң келир үези. Маңаа Ак-Сал ирей совхозта чеже баш чылгы барыл, мурнакчы чылгычы кымыл, ол 100 бедеп чеже кулун ап турарыл, сүтте терге, шанактыг аъттар тудуп, кооператив тургузуп, улусчу хөлезилединде тураа кандыгыл, аът өөредириниң маргылдаазын (хүнүн) «Аныяктар хүнүнде» эрттирзе чүү деп бодаар силер дээн ышкаш, хүннүң айтырыы биле холбашкан чугула чугааны кылып түңнээр. Чалбарыг, курай салып кежээни доозар.

Чаңгыс бо янзылыг кежээни эрттирери безин баш удур ыяк белеткелди негээр. А национал оюн-тоглаа-биле «чемгертинип» эрттирген кежээлер чаңгыс эвес удаа болур болгаш олар алыны барып улуг-улуг байырлалдарның үндезинин тургузар деп чүве черле билдингир. Ынчаш көөрде, бөгүнде бейдалывыс кандыгыл деп айтырыг чайгаар тургустуңуп көөр.

Ажыл-биле чугаалаарга, культура бажыңнарында, клубтарывыста буга-шыдыраа, мунгаш-шыдыраага маргылдаалар эрттирип, түңнел турар бис бе, кажык-ты шыгжап, ооң каш янзы ойнаар аргаларынга аныяктарны өөредип, коллективтер, организациялар аайы-биле адыг-чарыш эрттирип турар бис бе? Ак-Сал ирейниң, Чечен-кыстың идик хеви бүдүн-бүрүн бар бе, азы концертчилер хеви-биле аргастанып турар бе? Тыва хөгжүм херекселинден чүл?

Ийет, чамдык ынтер ол бүгү бисте бар, бар-даа болза, ойнап билир кижилер чок азы хөвээр боорунга сындаглаар. Оларның оозу база чок. Чүнү канчаарыл! Тыва кижи чонунуң оюннарын ойнаазаары, хөгжүм херекселдерин холга тудуксаары, ооң иштики негелдези чайгаар күзели апаарын чедип алырда, чүү херегил? Маңаа база-ла номнар, методиктиг сүмелер, программалар херек. Олар чеже-даа бот херек дээрөн ам шуут билдингир апарган. Ынчангаш Тываның ном үндүрер чери кандыг-даа солунгниниң чокка, ам бисте бар номнарының катап үндүртүлгезин дарый боттандырары тоң чугула болуп турар-дыр. Ол дээрге бирги ээлчегде, И. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп ному. Ону харын-даа амгы үениң оюннары-биле немеп ап болур. Дараазында М. Саттың «Тин чок төрүүм» (календарь хевиринге-даа болза). К. Л. Салчактарның «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» (төөгүлүг кезээ кызыра аарак, уруглар кижизидилгезинге угланган кезээнче углай көрүп) деп номнарын парлаарын көрүп көрзе кандыгыл?

Ол ышкаш В. Сүзүкейниң «Тыва чиңгине хөгжүм херекселдери» ному харыкчок — муң кезек болган. Чонунуң негелде, хереглели бо хире улуг апарган үеде, ук номнарның тиражы 3 муңдан эртпейн турары өкпелеңчиг, ол чаңгыс кожууншаа безин четпес.

Улусчу чаңчылдарга хамаарыштыр болуп эрткен практиктиг конференцияның материалдары тускай чыынды кылдыр ам удавас парлап үндүрери база борта деткимче болур дээрзин маңаа айтып каалы.

Чап ЧҮЛЬДҮМ.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдунга, Красноярскиниң күрүнениң уран чүүл институдунга (шии болгаш кино актёрлары) студентилер хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур.

Ол черлерге үндезин чурттакчылардан аныяктар хүлээп алыр. Билдириишкинни дараазында адресче 1990 чылдың март 20-ге чедир чорудар: Кызыл хоорай. Советтер бажыңы, Культура министерствозунуң кадрлар килдизи.

Бирги шилип алышкын март 25—26-да уран чүүл училищезинге болур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Удур турууушкун». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 серияларлы. 11.30—12.30 «Дириг амытаннар оранында». 15.30 «Ынакшыл дугайында ырлап тур мен». Фильм-концерт. 15.50 «Өске кижи болуксавас мен». Уран-чечен телефильм. 16.55 Барымдаалыг телефильм. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Телевүрүг Москва — Ленинград — Кишинев. 20.00 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы, 1-ги кезээ. 21.00 «Үе». 22.00 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы, 2-ги кезээ. 23.00—01.10 Литературжу-уран-чечен видеоканал «Сөс». Б. Л. Пастернактың төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтовтуң хосталгага ынак лириказы. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.20 «Човуланга чоруп турганы». 6-гы сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.15 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. «Улусчу медицинаны катап тургузуп шыдаар бис бе?».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Хоойлу болгаш хүлээлге». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. «Республиканың экраннарында» деп реклама. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильмнер. 20.45 Р. Штраус. Концерт. 21.30 — 22.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Кутууушкун».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.05 РСФСР-ниң улустуң артизи О. Воронецтиң концерти. 19.25 «Моондак». Дилээшкинни оперативчи-истелге болуг чорудуп турар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Ол болган... болган...» 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Уругларга фильм. «Немухинскиниң хөгжүмчүлери». 16.40 «Бажыңны чүге тудуп тур сен?». Барымдаалыг телефильм. 17.00 «Ниити ыры база бис». 17.40 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 17.45 Философчу беседалар. «Орус философия болгаш амгы үе». 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чаа тырганы — Советтерге. 19.30 Таныжыңар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 19.50 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.45 «Мээң Чайковскийим». РСФСР-ниң улустуң артизи пианисчи М. Плетневтуң чугаазы. 22.45 «Болуушкуннар база бодалдар». Совет-англи программа. 23.15 — 23.55 «Акцент» Авторжу ыры.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүлениң психологтуг климады. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. Орус [illegible]. 11.05 Француз дыл [illegible]. «Лувр». 12.05—13.20 [illegible]

ФЕВРАЛЬ 14 (продолжение предыдущего дня):

«Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 7-ги сериязы. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 «Бөгүн оон чаңгаан эвес [illegible]». «Алдыннаар алгоолчулер» деп Москва ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы. 18.15 «Пламя» ансамбльдың концерти. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия товү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Сонгал айтырыглар дугайында репортаж». «Солун кижи-биле ужуражыышкын». «Бүгү-ле эникии — уругларга». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.20 Маңнаарынга ынактарга барымдаалыг телефильм. 20.30 Музыкалыг телеабонемент. «Декабрь кежээлери». «Б. Пастернактың салым-чаяаны». 21.30 — 23.50 «Шыгжамыр». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларлы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Бистиң өрелеривис». «Гжель кандыг болурул?». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ниити ыры база бис». 9.20 Литературжу - уран-чечен видеоканал «Сөс». Б. Л. Пастернактың төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 11.20 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 12.30—13.00 «Үе». 13.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ-ниң Күрүнениң камерлиг оркестриниң концерти. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Останкинонуң Концерт студиязынга «Ажыл-херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 18.30 «Үе». 19.00 Музыка эртинези. С. Рахманинов биле П. Чайковскийниң чогаалдары. 19.50 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 20.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.00 «Үе». 21.30 Вячеслав Малежик сиңгрин чалап тур. 22.50 Концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 11 класс. Графиктиг редактор-биле ажыл. 9.05 Немец дыл. 9.55 ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң Улуг симфониялыг оркестри Японияда. 10.55 «Мастер биле Бригантина». Телефильм. 11.25 «Баллада «Фильм-концерт». 12.15 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 8-ки сериязы. 13.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ-ниң Күрүнениң камерлиг оркестриниң концерти. 16.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Үнинг». 17.20 ССРЭ улустарының VII Кышкы спартакиадазы. Коньки спорту. Шорттрек. Киевтен дамчыдылга. 17.45 «Прелюдия». Телефильм. 18.15 Хаакка ийи хевириниң маргылдаазы. Делегей кубогу. Трамплинден шураашкыннар. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Диалог телеклуб». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур», Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң парлалга товуу дыңнадып тур. Медээлер. 20.50 «Уруглар бажыңы — энерелдиг бажың». ССРЭ-ниң В. И. Ленин аттыг Уруглар фондузунуң Тыва салбырының ажылы. 20.20 Киножурнал.

МОСКВАДАН

21.30—22.45 «Козлотур болук сылдыстар». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хаакка ийи хевириниң маргылдаазы. Делегей кубогу. Трамплинден шураашкыннар. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Фильм-концерт. 21.15—21.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Б. Феоктистов (дошпулуур) ойнаар.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы 9.35 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Солдат мемуарлары» деп бөлүктен барымдаалыг телефильмнер. 16.30 Мультфильмнер. 17.00 «Суңгуу чалында, хемчиги чалында ышкаш». 17.30 Останкинонуң Концерт студиязынга «Ажыл херекчи кижилерниң ужуражыышкыны». 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик». 21.00 «Үе». 21.30 Эде тургузуушкунну шинчилээр айтырыглар болгаш шиитпирлер. 22.30 Консерваторияның улуг залы. АКШ-тың национал симфониялыг оркестриниң концерти. 00.50—01.10 Улуг кижилерге мультфильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Л. Н. Толстой «Бал соонда». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. Ф. М. Достоевский «Кемниг херек болгаш кеземче». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 9-кү сериязы. 17.00 Татар АССР-ниң Күртелерадиозу. «Татария—90». 18.15 Улусчу аялгалар.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия товү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». «Экологтуг хүн демдеглели». «Чугула интервью». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар. 19.10 «Саян эдээнде кежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа. Эң эки хөгжүм чогаалы дээш конкурстуң түңнелдери.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.20 Эвилеңдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Баштайгы көрүштен ынакшыл». (Грузия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Чүрээмге чугаалады». 19.30 Барымдаалыг фильмнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ФЕВРАЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 « 16 харга чедир база оон улуг назы». 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Оркестриниң үделгези-биле». (Швейцария). 11.50 Кижи институду. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Бир эвес силерниң харыңар». 16.15 «Прокурорга намдар». Барымдаалыг фильм. 17.10 «Уругларга амчыгаштар дугайында». 17.40 «Эртем медээчизи». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинниң номчуп тур бис. 19.30 Концерт. 19.55 «Удур турууушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10—23.40 «Ол болган... болган».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Баштайгы бедик чылдарның тудугтары. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Көжеге ажыттынып турда. 10.55 «Тоол дамчыштыр — амыдыралче». Англи дыл кырында дамчыдылга. 11.55—13.10 «Човуланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 17.00 «Чоргулдаа». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Овур-хевир». Уран-чечен - публицистиг видеоканал. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.35 «Киноабонемент». «Солагай кижи». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Байсыңда хар эрип турар өйде». 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45 Концерт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Чыл үелери». Февраль. 10.00 «Америк провинция». 3 сериялыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. «Джон Кристал». 10.55 «Үеки ыы». Тележурнал. 12.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Үе бисти шилип алган». 4-кү сериязы. 13.20 «Бүзүрениг-даа болза, ээдиптиг». 14.20 Леонид Быковтуң рольдары база фильмнери. «Кончунчугаш». Уран-чечен фильм. 15.40 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 16.15 Партия дугайында диалогтар. 17.15 «Бичии фантазия». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Парнасче чада». 19.00 Майамиде профессионал баскетбол фестивалы. Американың «Бүгү сылдыстарының» маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30. Чугула интервью. 21.40 «Телескоп». 21.55 «ХТК-90». Днепропетровскиде «Хөглүг болгаш тывынгырлар клувунуң» командаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалы. 00.25—02.05 «А» программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55. «Ада хөөрүмнүң ыяш». 9.20 «Франция делегейи, азы Орустар Парижте». 10.05 «Кыргап илбичиниң частырыы». Уран-чечен телефильм. 11.20 Концерт. 11.50 Эвилеңдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Үениң үшкү оңу» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Чернобыльда экологтуг байдал дугайында. 13.00 «Юрмала-90». 13.40 Мультфильмнер. 14.00 Орус чугаа. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Сцена-биле диалог». Фильм-концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Н. М. Дудинская балериналың чогаадыкчы оруувуң дугайында. 18.45 Мультфильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ооваалдан чок шимчээшкин дээш. 19.05 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Пи» демдек адаа-биле. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Хаа бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер — «Автомобилист» (Ленинград) — «Радиотехник» (Рига). 23.35 — 02.10 «Пи» демдек адаа-биле.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Аалчырунга барбаан болур. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни долгандыр». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Үе бисти шилип алган». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 14.20 Бүгүдеге педагогика. 15.20 Коньки маңнаашкыны. 15.25 «Кадындан дамчыдылга». Панорама. 16.40 Тиилелдаа болгаш ужуралдар ортамында. «Мин, мээң Мин». Уран-чечен фильм. 18.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Румянцеваның концерти. 19.00 «Улуг-хүн ишкизи». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. 19.45 «[illegible]». Уран-чечен телефильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 Мөңге чүүлдер дугайында бадалдар. 22.15 П. И. Чайковскийниң бүгү симфониялары. Симфония № 5. 23.15—00.55 Барымдаалыг телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. «[illegible]», «Орустар Баден-Баденде».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Совет патриот». Киножурнал. 8.30 «Алыс». Уран-чечен фильм. 10.05 «Альтернатива чок». Барымдаалыг телефильм. Грозный хоорайда экологтуг байдал дугайында. 10.30 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Ревизор». Уран-чечен фильм. 12.45 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Австриядан дамчыдылга. 13.45 Видеоканал «Совет Россия». 16.15 «Бистиң чурттап турар черивис». Д. Луньков режиссерниң фильмнери. «Хоорайжылар — сууржулар». Барымдаалыг телефильм. 17.20 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 18.00 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 18.30 «Планета». Делегей программазы. 19.30 Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Чечен «[illegible]»-ниң Күрүнениң [illegible] болгаш танцы ансамбльының концерти. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Кадайлыг бот кижи». Уран-чечен фильм. 23.35 Барымдаалыг фильмнер. 00.15 — 01.05 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аазаттай» (Франция — Италия) 9.50, 11.30, 13.20, 17.20. «Мен ам кортпастай берген мен» (уругларга) 15.30 шактарда.

Видеозал: «Ынакшылдың күжү» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленканың чечээ» 9.00. «Кара бөрү» 10.20. «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.10. «Хоп Гиль Доп» 14.00, 16.00, 20.50. «Интеркыс» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Видеозал: «Ай чурттакчыларының чажыды» 11.00. «Галактика дээш демисел» (АКШ, 2 сериялыг) 12.00. «Зита биле Гита» (Индия) 15.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ак флюгер» 11.00. «Хоойлу-биле камгаланган оорлар» 12.40. «Америкага бир катап» 14.30, 18.30 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аазаттай» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00. «Өжээн болган хоойлу» (Индия 2 сериялыг) 19.00 шактарда.

Видеозал: «Шиитпирлеңниң чагыы» (Индия) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транзистория Мария. Мирабела» 9.00, 10.40. «Билдинмес ортулук» 12.20. «Хоп Гиль Доп» 14.00, 18.20, 20.30. «Интеркыс» 16.00 шактарда.

Видеозал: «Багай, эки, каржы» (АКШ) 11.00. «Өг-бүле» (Индия) 14.00. «Зита биле Гита» 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/т «Нокдаун» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Америкага бир катап» 15.30. «Канчалза-даа, сенээ чүнү-даа чугаалавас мен» 13.00, 19.30 шактарда.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттар В. И. Каң-оол болгаш А. К. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражыышкыннары февраль 17-де кедээ ажыл-агый институдунуң общежитиезинге 12 шакта эгелээрин округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

• • •

Февраль 17-де 12 шакта автоорук техникумунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Д. Л. Тиммей соңгукчулар-биле ужуражыр.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидаттарның база оларның бүзүреттирген кижилериниң ээлчеглиг ужуражылгазы округтар аайы-биле дараазында хүннерде болурун хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

1990 чылдың февраль 13-те — Бирден чүс дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

1990 чылдың февраль 14-те — 101-ден 200 дугаарга чедир округтарның кандидаттары болгаш оларның бүзүреттирген кижилери.

Ужуражыышкыннар 16 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болур.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутадынга № 23 соңгулда округундан депшиттирген кандидаттар В. Л. Авруцкий, С. К. Буянды болгаш В. А. Попов оларның соңгукчуларбиле ужуражыышкыны февраль 12-де 17 шакта Кызылда № 3 школаның улуг залынга болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөренирин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Анаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг эрлер оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 копеекти төлээр. Немелде төлевир кирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ал болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш ажылга кирип алыр талазы-биле республика товуу. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефон №№ 3-00-57., 3-06-55.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

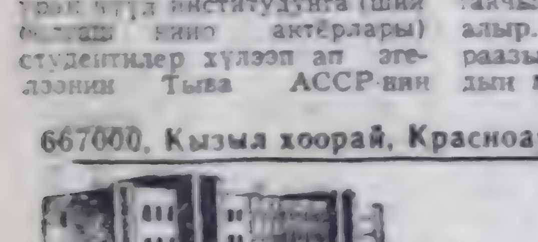

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-01; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-81. Кидистер: ◆ эвтийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — ◆ тидүрукчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга эмазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 375. ТС — 00238.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 13 вторник

№ 36 (14236)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

МЕДЭЭЛЕР

1750 ХУРАГАН

«Х Улуг хурал» совхозта Оступ-оол Балык-оол удурткан бригада бо чылын 100 хойдан 85 хураганны алыр. 23 тонна дүктү дужаар, өг-бүле бүрүзү 10—15 тонна сигенни белеткээр, 10 тонна өлектн бөлер сорулгалыг. Төрүүр хой 12 коданда турар.

Амгы үеде хой ооладаашкынын кидин түлүк, 1750 хураганны доруктуруп, ажаап турар. Малдың ниити байдалы эки. Кыштаг бүрүзүнде мал чемин чедирген, хойну, улгады берген хураганнарны чылыг суг-биле суггарып турар.

Оруйгу Синреп-оол, Владимир Мекпер-оол, Даргын-оол Кара-оол оларның коданнарында 250—270 чедир хураган немешкен. Сакманчылар В. Мекпер-оол, С. Демир-Хая, В. Кенден, С. Бак-Кара олар улуг дузаны көргүзүп, кижи бүрүзү 100-тен 130 чедир хураганнарны онча-менди доруктуруп турар.

Малчыннарның чагыткылаан солун, сеткүүлдерин база чедирип, оларның ортузунда соңгулда кампаниязы-биле холбашкан тайылбыр-массалыг ажылды чорудуп турар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Кызыл район.

АРЕНДАДА

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң Чаңгыс-Терек хойжу бригадазында 1700 ажыг хой олдапкан. Хураганнар менди алдынып турар.

Эрткен чылын бригададан беш кадарчы өг-бүле керээзи-биле ажылдаан. Керээлиг өг-бүле бүгүдезн багай эвес түңнелдерлиг болуп, керээден ажыр бүдүрген продукция дээш төлевирин немей алган. Бо чылын бригада кежигүннери долузу-биле арендаже киргеннер. Кыжын совхозтуң девискээринде хар чуга, соок улуг эвес болганындан хойларның деңгилдези күскү хевээр. Ынчангаш ниити бригадага онааштыр чүс хойдан 90-дан ору хураганны ап болуурунуң аргалары бар.

Бо хүннерде хой чылдарда малчыннап келген дуржулгалыг малчыннар коммунистер Чымба Бораргап, Хертек Арбай-оол болгаш аныяк кадарчылар Аңчы-оол Күулар, Глеб Салчак болгаш оон-даа өскелерниң коданнарында хойларның хөй кезии оолдапкан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

БО ЧЫЛЫН БАЗА ЭКИ

«Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырында Байлак-оол Алдын-оолдуң өг-бүлези ажылынга кызымак, кезээде-ле шалыпчыларга санадып келген.

Оларның коданында ам 340 хойдан 130-н төрээн, хураганнары менди доругуп турар. Алдын-оолдарның өг-бүлези демниг. Херээжен кижиниң ролю ажылга, өг-бүлегедаа тергиин улуг. Маадыр-ие Ирина Данзырыя, шынап-ла, ажылга кызымак. Өг-бүле чыл санында хөй хураганнарны совхозунга дужаап келгени — ооң ачызы. Сакманчыларны удуртуп башкарар, өөредиринге ол өзулуг дагдыныкчы.

Бо өг-бүле 1990 чылда 100 хойдан 90 хураганны доруктурар сорулгалыг. Амгы үеде сакманчылар Ясли Сүрүн база малчыннарның уруу Марина олар төрүттүрген хураган бүрүзүн хоратпас дээш дагдыныкчызының удуртулгазы-биле кызымак ажылдап турар. Ол-ла салбырда аныяк малчын Виктор Баазаңның коданында хураганнар немежип, менди доругуп турар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

Кыштаглаашкын—шылгалда

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ АДАКТАЛГАН

Эрге-Чодураалыгның хүннээрек талазы ынаккта «Тиилелге» совхозтуң хойжулары Николай, Зоя Күжүгеттерниң кыштаа бар. Өг-бүлениң кадарган малының оолдаашкыны бо хүннерде адакталып келген. Төрүүр 370 хойнуң 320-зи оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Аалдың ээлери, дузалакчы кадарчы оглу Хүреш, Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырының сургуулдары Эдуард Домаа, Сергей Шкоркин олар-биле кажаада хой адаанга кургаг саваң чадып, ооң өлүн аътта кошкан клеенкада чүдүрүп үндүрүп турда, таваржы бердивис.

Өгнүң херээжен ээзи Зоя Максимовна чедип кээп, бистиң-биле мендилешти. Малдың чемгерилгезин канчаар организастап турарын айтырдым. Айтырыгга ол-ла дораан харыылавайн өөнүң ээзи Николай Чингинович-биле чугаалажырын диледи. Хураганныг хоюн адаа кургаглаттына берген кажаазынга кирип кааш, Николай бистиң-биле чугаалажы берди.

— Чемгерилге дугайында

чүнү чугаалаар боор, дуңмам. Чүгээр турар мал-дыр-ла. Январының ортандан бээр оолдап, кезек үеде түлүктепкен. Бачым-на турдувус. Бо оолдарның мурнунда база-ла оларның эштери сургуулдар аажок дузалаштылар. Хой эвес хой арткан. Мал чемиңиң курлавыры бар. Чайын боттарывыстың күжүвүс-биле 10 тонна сигенни кезип алдывыс. Совхозтан немелде чемни база эккеп берген. Мал чемиңге бергедешпейн турар бис. Бар курлавырны чөптүг ажыглап тургаш, кыш ажырып аары арткан.

Эрткен 1989 чылда малчын өг-бүле совхозтуң дирекциязы-биле аренда керээзин чарып ап, бүдүн чыл дургузунда 18451 рубльдиң материалдыг чарыгдалдарын үндүргеш, 21107 рубльдиң продукциязын бүдүргеш, оон 6010 рубль орулганы боттарынга алган. Өг-бүле малчыннааш, 7 чыл ажа берген. Ол чылдарның дургузунда совхозка хой ажылындан хөй продукцияны бүдүрүп берген. Баштайгы арендалыг ажылдаан чылында чүс хойдан 117 хураганны алган. Эрткен чайын баштайгы үеде Чедер эриинге, ооң соонда Чеди-Баштың чайлагларынга үш-дөрт удаа одар-белчиир солуп эрттирген. Хойларының күш-деңгилдезиниң шыыраа кончуг. Кыштагның девискээринде хар улуг. Малды түргузу азырап турарлар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда олар бүгү-ле сапаашкыннарны баш бурунгаар кылып алганнар. Чылый бээрге, февраль төнчүвүнден ынай малын черже одарладып үндүрер, күзүн ол черлерни көрүп, курлавырлап алган. Кажаа, бажың-балгаттың септелгезин Күжүгеттер кыштагже көжериниң мурнунда белеткеп алган.

— Төрүүр хойнуң сүткүрү күш-деңгилдезинден база кончуг хамааржыр. Хой төрүптерге, чаш хураганга камгалал тарыышкынны баштай чорудар. Хураган доруккуже иези-биле кады чаңгыс черге ажаап чемгерер. Хойга ногаан масса, сиген, чарбаны холуй бээр. Хураганны иезинге эмзирип, хангаараар, бир эвес тотпас, азы иинс хураганнар боолза, сула далганындан кылган сүттүг чуданны эмзирип турар бис — деп, Зоя Максимовна Күжүгет чугаалайдыр.

— Доруга бергеннериң канчаар ажаап, чемгерип турар силер, дашкаар база үндүрер боор силер аа?

— Иезинден ангылаан хураганнарны төрүттүнгени аайы-биле бөлүктеп алгаш, чоорту үндүрүп эгелээр бис. Хары угда черле үндүрүп болбас. Хураганнары доруга берген хойларны дашты аңгы азырап турар бис.

Чалагай, шаарап кажааларда турар бедик-бедик сарааттарның ол-ла хевээр турары, шынап-ла харын, магаданчыг. Малчыннарның кыштаглаашкыны бейдалы эки-дир дээрзиниң бадыткалы ол.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: хойжу Николай Күжүгет; сакманчылар Вероника Кыргыс биле Сергей Шкоркин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Ужудуушкунда—«Союз ТМ-9»

СЭТА-ның дыңнадыы

Космос делгемин шинчилээр программага дүүштүр 1990 чылдың февраль 11-де Москваның-биле 9 шак 16 минута турда Совет Эвилели «Союз ТМ-9» деп космос корабльин салып үндүрген. Ону командир Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Анатолий Яковлевич Соловьев биле бортинженер Александр Николаевич Баландин башкарып чоруур.

Ужудуушкун программазында көрдүнгениң ёзугаар «Союз ТМ-9» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле туттуштурар. Кады ужудуушкун үезинде космоста чаа чеде берген экипаж Чер чоогунга үр үе ужудуушкун кылып турган космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебряковту солуур.

«Союз ТМ-9» корабльдиң бүгү системалары эки ажылдап турар. Космонавтыларның кадыы эки.

Космоста чаа чеде берген корабльди «Мир» комплекс-биле февраль 13-те туттуштурар деп планнаан.

Анатолий Яковлевич Соловьев

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Анатолий Яковлевич Соловьев 1948 чылдың январь 16-да Рига хоорайга төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ажылчын аныяктарның школазынга өөренмишаан, 16 харлыында Риганың бир бүдүрүлгезинге эгелээн.

1968 чылда Черниговтуң Ленинчи комсомол аттыг ужудукчуларның шериг ужар чүүл училищезинге өөренип кирген. Училищени доскааш, Шериг-Агаар Күштеринге шериг албаны эрттирген. Шериг албанынга тургаш, он ажыг хевирниң самолёттарын башкарып билир кылдыр өөренип алган.

А. Я. Соловьев 1971 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Космонавтылар отрядынга 1976 чылда хүлээп алдынган.

1977 чылда шенекчи ужудукчулар школазын доскап, Анатолий Яковлевич «Бирги класстың шериг ужудукчузу», «Ийиги класстың шенекчи-ужудукчузу» деп мергежилдиг.

А. Я. Соловьев космоска баштайгы ужудуушкунну 1988 чылдың июнь да совет-болгар экипажтың командири боол күүсеткен. Ынчан «Мир» комплекс-биле шинчилел болгаш шенелде ажылдарын боттандырып турган. «Үшкү класстың космонавтызы» мергежилди аңаа тывыскан.

Александр Николаевич Баландин

Александр Николаевич Баландин 1953 чылдың июль 30-де Москва областың Фрязино хоорайга төрүттүнген.

Москваның Н. Э. Бауман аттыг дээди техниктиг училищезин 1976 чылда доскаш, «Энергия» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынга ажылдап турган. Нарын [illegible] инженерлиг сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар бедик мергежилдиг специалист кылдыр бодун көргүскен. Космоска келир үеде ажыглаар техниканы чогаадып тургузарынга киржип турар.

А. Н. Баландин 1981 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Александр Николаевич космонавтылар отрядынга 1978 чылда хүлээп алдынган. «Союз ТМ-9» корабльге болгаш орбитаның «Мир» комплекизинге ужудуушкун кылырынга белеткелдиң курузун бурун доскан. Хөй удаа ажыглаттынар космос корабльдеринге ужудуушкун кылырынга белеткенип турар.

КАНДИДАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ЧАДААНА. Чоокта чаа Чадаана хоорайның Культура бажыңынга № 871 девискээр-соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшиттирген чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы-биле соңгукчуларның ужуражыышкын хуралы эрткен. Хуралга районнуң совхозтарының бүдүрүлге, албан черлериниң төлээлекчилери чыылган.

Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай кандидат дугайында соңгукчуларга таныштырылга кылган соонда ооң соңгулда мурнунуң, бир эвес ол РСФСР-ниң улус депутады болу бээр болза, чүнү кылырын тодараткан программазын соңгукчулар улуг сонуургал-биле дыңнаан.

Программада Тываның экология айтырыгларын, чоннуң социал байдалынга хамаарышкан бергедээшкиннерлиг айтырыгларны, ол ышкаш тыва культураны хөгжүдеринге хамаарышкан чүүлдерни, тыва дылды Тыва АССР-ниң күрүне дылы болдурары, күрүне тургузуунда кызыгаарлаашкыннарны ажып эртип, бүгү нацияларның федералдыг, деңгелиг болуруунче углаан хемчеглерни чазак черинге тургузуп тургаш чедип алырын киргизээн.

Депутаттың кандидадынга соңгукчулар хөй айтырыгларны салып, чамдык билдинмес чүүлдерни тодарадып, депутат кижиниң беш чыл бүрүн эргезиниң үезинде боттанмайн баар чергелиг чүүлдерни программазынга кирбезин сүмелеп, ажыктыг саналдарны берген. Ылаңгыя Чадаана хоорай Тываның хоорайларының эң шаандагыларының бирээзи болза-даа, социал байдалы, хоорайның овур-хевири өскелеринден оранчокта чыдып калган. анаа бир кодээ улуг суурдан ылгалбас апарган, бо таварылгада Тываның бүдүрүлге черлерин чаңгыс Кызылга мөөңнеп турбайн, Чадаанага төлевилеп, хоорайны чаңгыс аай одалга системазынче кирер айтырыгны шиитпирлеп көрзе кандыгыл деп санал-оналдарны, чагыг-сүмени берип турганнар.

Дадар-оол ООРЖАК.

* * *

АК-ДОВУРАК. Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довурактың № 41 транспорт соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң килдис эргелекчизи Владимир Салчакович Чавзан соңгукчулар-биле ужурашкан.

Кандидат Ак-Довурак АТБ-анинге, № 3 орук-тудуг участогунга, орук-септелге-тудуг участогунга, № 2 ортумак школага, хоорайның шагдаа, таңныыл салбырларынга, өртке удур камгалал черлериниң ажылчыннарыбиле ужурашкан. Бо соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга үш кандидат бүрүткеткен. Оларның кайызы дээш соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алыры чүгле соңгулда хүнү март 4-те билдинер.

Соңгукчулар депутаттың кандидадындан хоорайның экологтуг байдалын экижидеринге. аар чүък машиналарының оруун хоорайдан үндүреринге, кудумчуларны чырыдарынга, таңныыл салбырынга тускайжыткан бажыңны бээринге дузалажырын чагып турганнар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

СЕМИНАР

РСФСР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссияларының, район, Кызыл хоорай Советтериниң күүском секретарьларының семинары Советтер бажыңынга эрткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары В. С. Кажин-оол чыыткаңчарга РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга соңгулдаларга белеткелдериниң чорудуп турарының [illegible] тайылбырлаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа, канцелярия эргелекчизи С. Ч. Куулар олар дыңнадыглар кылган. Оон аңгыда, семинарга соңгулда [illegible] ле холбашкан айтырыгларны база [illegible].

Саналдар, бодалдар

УЛГАТТЫР ӨСТҮРҮП АЛЗА...

Тараа четчип үнгеш, быжа бергенде, [illegible], ажаап алырывыс ышкаш, ногаа, кат-чимис, тооруктуң база-ла бышкарын манаар бис. Оон чыып алгаш, аъш-чемге ажыглаар. Шак-ла ол ышкаш мал-маган, балык-байлаң, куш аймаан ынчаар ажыглаарга ажыктыг. Ылаңгыя мал четчип өзе бергенде, ону мунар, эдилээр, чедишкен малдың эъдин эъттиг, мүнү мүнзүг, чаагай. Малдың [illegible] улгаткан [illegible], деңзизи ааргаар, дүгү [illegible].

Эр малды 7-8 хар чедир улгаттырып алыр чүве болза, ооң деңзизи 1-2 харлыгда турганындан дыка ааргаар, молдурганың, кадыгының деңзизи 200—300 килограмм болур. А бир азы 2 харлыг сейниктиң дириг деңзизи чүү шоолуг деп бодаар силер —20—30 килограммдан ашпас. Дүгү база-ла ындыг болур. А тулган улуг шарының бирээзи 800—1000 килограмм чедер. Хөөредиг-даа чок. А ол хире назылыг ирт, сергениң ортумак деңзизи 75—80 килограмм чедер. Чингеларын дүктүг ирттиң дүгү 9—10, а серге иии—2 килограммдан кудулавас-даа.

Эр малды улгаттыр азырарарга ажыы чок, продукциязының [illegible] улгадыр, ынчангаш ажыл-агыйга чарылгалыг болур деп, чамдык совхоз-специалистер, экономистер ынча дижир боор чүве. Ол [illegible] [illegible] түңнел. чүвени хамдыр [illegible] даваанының хайы-дыр, мен-не ындыглар-биле чөпшээрешпес мен. Төрүүр хой, инекке бодаарга, ирт-серге улуг азырал-тежээл негээр эвес, кышты оттур чер оъттап кыштаар. Эң чылыг кажааның база херээ чок, кырындан хар дүшпес кылдыр серилеп алыр, аңаа турар. А төрүүр шээр малдың кодан болур нормазы 300-тен улуг ашпас, эң ылаңгыя барыын база мурнуу районнарга ындыг болгай. Ирт-сергени 500—600 баш чедир болур. Кыжын, чайын-даа ындыг. Моон алгаш көөрге, ажыктыы илдең-дир. Аккалдашкын чок, чарыгдал эвээш болур.

Шарыжыктарны улгаттыр четчир кылдыр азыраарынга база улуг шүүдел үнмес. Шынаазарның алаактарының өлең-сигенин оъттап, кара суун ижип кыштаар. Адаа кургаг, кыры серилиг бодуун кажаага-ла кыштаар. Ол [illegible] шаанда чоп инек черге-даа хонар, шиви, дыт доразынга [illegible] черге ажырбас боор ышкажытай. Тулдур чедишкен улуг шары хамаанчок, инек молдургазы-биле кады чер оъттап, черге хонуп кыштаар чүве. төрүүр инек безин. Ол талазы-биле мындыг чижекти чугаалап болур мен: 1968—1969 чылдарда кыжын Улуг-Хем районнуң Торгалыг, Чодураа ол ынчаар улуг хар чаггаш, мал чеми тенген. Шыяаларының алаактарының өлең-сигенни улуг хар дуй баса берген. Инек мал [illegible]. Совхоз, колхоз ынчан малын дириг арттырып алыр дээш ырак-чоок черлерден саваң, хыыргылыш сөөртүп, чегелин төткен. Ол [illegible] арга-арыгларының талдарын. чиңге шынын кыргааш, мал чемгерер кылдыр машиналарга [illegible] [illegible]. чудаан инектерин арга чадаарда ооң-биле чемгерип-даа турду. Ынчап турган кадында-ла саар, сагбас-даа инектер дыка хораан. Отчёт-учётка өлген малдың санын эвээжедир дээш оларны дилгилер азыраар кылдыр дүтүржүп алгаш, мал согар черге эккеп, он-ону-биле диригге сөөртүп чедиргеш, бир килограмм-ынга 05 [illegible] күрүнеге дужаап-даа турду.

Чайын сиген [illegible] белеткеп албаан бир кожам өг-бүле колхозчу та канчалзын, та [illegible] бээр он, тыва уксаалыг, молдургалыг инээн арыгже сүрүп кииргипти. Ол кыжын молдургалыг инээ аңаа арыгларны бир кылдыр чер оъттааш, аңаа-ла хонуп-даа турду, чазын чылый бергенде, чер нарандыраарда. ол кижи малын ам-на өдээнге эккелди. Кужу черле баксыраан чоржук харый. Молдургазы шуут [illegible] зый берген. чаңынга кижи чаглатпас, хоюп маңнап турар, силии, сергээ аажок болган чүве.

Ындыг берге кыжын молдургалыг болгаш артында боос инек онча менди ажаар болганда, улгаттыр өстүрүп турар ар мал бүрүзү, черлик аң-мең ышкаш, чер оъттап, черге хонуп кыштап болур-дур иин. Ынчангаш сергелерни, ирттерни, чингештерни база шарыжыктарны улгаттыр чедир азыраарга улуг бергелер турбас. Арга бар. Артык чарыгдал үнмес.

[illegible] ашак малдың дужаарга [illegible]. А эвээш санныг, улуг болгаш аар деңзилиг малды дужаарга, күрүнеге база ажыл-агыйның бодунга-даа орулгалыг. Совхозтарның ниити малының [illegible] өзер. Эң ылангыя бот-орулга-чарылга үезинде ол черле ажыктыг арга [illegible] [illegible] болгаш, бо [illegible] бодарым ол.

[illegible] айтырыг [illegible] малды чедир [illegible]-ла-дыр харын, а ол [illegible] да күрүне планын [illegible] рыл? Ону хары [illegible] бас, [illegible] улгаттыр азыраар ажаар. [illegible] да шуудуур [illegible].

Оон аңгыда, [illegible] ос-түрер? [illegible] бар. Тагвалар, [illegible] нар чылгы малын өстүрерниче, ооң [illegible] сатыр болза деп саналдыг мен. Хоочун [illegible] бар [illegible]. [illegible] мээң бо саналдарымны [illegible] ажыл-агыйның удуртукчулары, специалистери [illegible] деп күзелдиг-дир мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ООҢ БОДАЛДАРЫ, САГЫШСЫРАЛЫ

Ооң кыштаа Кызылдан ырак эвес Калбак-Хая деп черде. Хүндүс хой кадарып чораащ, доң кыраштан хоорайже барып ... Хая... дыр турупкан борбак ... ра ыш иштинде дүлдүге берген бажың-балгат орасомазы дам-дум көстүр. «Ээ-та, депшилгениң арны бо-дур ийин» деп, ол көзек када муңгаралга алыр. Хоорай чурттакчылары ол ышты канчап шөлээн тыныш олурарлар ирги? Ыштың кырындан довурак-доозун, машиналарның үндүр бүлгүрген газтыг хейн... Беш-алды хире бичежек заводтарның болгаш чавыт бажыңнарның үндүрүп кээр ыжы хоорай кырынга калбартыр чыдып алыр, шимчеш-дырташ-даа дивес улуг кара амытан на...

Чааскаан хой кадарып чортуп чорууурга, кижи бажынга чүү кирбес дээрил аан. Чамдыкта элдеп-эзин дүшбиле дөмей, анаада болза, сагышка кирбес бодалдар баш ишти дойлуп келгилээр. Тыва чоннуң ажы-төлүнүң чамдыызы ам кайгаш, чоп дедир баштаны бергени ол? Ажылы чок. Сактырга базар-баар чер тыппайн, суглан үндүр октадыпкан, тын девидээн ба...

...бүдүү сиирип-ле чоруур ажыл-дыр ийин» — деп, Демир-оол Салчакович улуг тынар. Ынчангаш-ла ооң программазының кол үү — социал айтырыглар. Чурттап, амыдырап олурар байдал эки болза, кижиниң өөнтиилелге беркмчези ооң-биле деңнигүүрлеттинер.

Ам хой кезиинде хоорай черлерже чүткүүр апарган. Ында социал хандырылга чүгээрн-биле ындыг. Ынчангаш кижилер чурттап ...

...курагга соңгулдаларның түрлерин бер. Демократия ... «демократия» ... Кижи-даа ... тус, чаптыг угаан болдаа ... верес.

Бодум хуумда Д. С. Доттаа ... тургузуунга белен деп диттип чугаалап болур мен. «Чүсчү малчын звено» клувунуң декабрь айда болуп турган хуралынга айтырыглар ... чидидир салыптар, ... шиверги, ... ортузу ... четкелек кижиниң баштай малчын кылдыр бээзи бодаваан мен. Мал бригадири азы специалист ирги бе деп бодап олурдум. Мээң маадырым — ол болган ышкажыл. Демир-оол Салчакович — уктуг малчын. Ооң ийи дуңмазы Виктор биле Эдуард база хой ажылынга. База мурнакчылар. Алдынай Кан-оол — Сесерлиг салбырының эргелекчизи. Ооң кыштаглаашкыны дугайында чугаалап бээрин дилээримге: «Эпчогун аа, Солунга шупту Доттаалар апаар эвес бис» — дээн. Ында кижи эпчоксунар чүү боор. Эки мөзүлүг, төлептиг, ... ажылдап ... көрүп ... Адаарга ...

...

Надежда ЭРГЕП.

Чадаананың № 871 соңгулда округунда РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле бистиң корреспондентивис Седен Хертек чоокта чаа ужуражкаш, ооң программазынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ам оларның аразында болган интервьюну моон адаанда парладывыс.

МАЛЧЫННАРНЫҢ АТ-АЛДАРЫН КӨДҮРЕР

— Чимит-Доржу Байырович, силерниң программаңарны февраль 1-де «Шын» солунга РСФСР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга округтан кады депшиттирип турар өөрүнериңер-биле кады парлаан чүве. Ында доңчулап киирген болгай. Аңаа немей чүнү чугаалап болур ирги?

— Шын харын, мээң программамда чамдык чүүлдер солунга парлаттынмаан чүве. ... Депутаттың ... ийи ... кол ажылым — малчыннарның ат-алдарын көдүрери. Олар кайы районда канчаар чуртташ турарын эки билир мен. Ажы-биле чугаалаарга, кээргээр мен. Бистиң республиканың экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар. Малчыннар дээрге аъш-чемни биске берип турар улус ол-дур. Олар чай-шелээн чок, эмчилээр безин аргазы чамдыкта чок болур улус. Аэропорттарга, автовокзалдарга бараалыңарам че, гостиницага база. Малчыннары канчаар хүлээп ап турар-дыр. Садыг-магазиннерге баарга кандыг-дыр?

Мээң бир сорулгам — Кызылга малчыннарның залы ... бажыңын туттурар. Ол дээрге аңаа эвес бажың бо-...

...ниң Министрлер Чөвүлелинге-даа тургускулаан мен. Ооң түңнелинде Кызылда ам алгыдан тон дааараар фабриканы тудуп турары ол. Бо талазы-биле ССРЭ-ниң чиик ... министри турган ... ... удаа кирдим. Ол ышкаш ынчаа ССРЭ-ниң ... даргазының бирги оралакчызы турган Н. И. Рыжковка киргиледим. Ол дарга биске дыка дузалаан. Ук фабриканы бо чылын азы келир чылын ажылдалга киирер. Бистиң совхозтарывыс алгыларны октап турар болгай. Өске черлерге барып дужаарывыска, тас, үрелген дээш-ле баар.

Оон аңгыда, Кызылдың эът комбинадының күчүзүн улгаттырар. Ооң ачызында чүнү кылып ап болур бис, чүнү чедип алыр бис? Арган малдың эъдин болбаазырадып турган, бирги сорттуу кылдыр консервалап алыр бис. Бис күрүне фондузунче чүгле 1 сорттуң эъдин дужаар ужурлуг бис. А сарлыктының, чылгының албас. А бир эвес ол эътти болбаазыраткаш, өскээр садар болзувусса, дыка кончаалыг болур бис.

База бир айтырыг: РСФСР-ниң Дээди Совединиң бир сессиязынга санал берип тургаш, чамдык черлер чүгле чиг эт бээр бааза болуп турарын чугаалааш, чижек кылдыр бодувустуң республиканы ...

РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутадына боол келдиңер. Парламент талазы-биле дуржулгаңар бар. Оон аңгыда, Совет органның ажылдакчызы-дыр силер. Советтерниң эргелери кандыг болур ужурлугул, программаңар ёзугаар чүнү канчаар бодап турар силер?

— Мээң бо-ла бүгү сорулгаларымны боттандырарда, Советтерниң эрге-чагыргазын долузу-биле чер-черге катап тургузар. Ам оларның эргези дыка кызыы. Холда тудар чүвези чок. Амгы үеде чер дугайында, өнчү дугайында, бот-башкарылга дугайында база өске-даа хоойлу төлевилелдерин белеткеп турар болгай. Олар Советтерге эргени холга тыпсып бээр, акша-хөреңгилиг-даа апаар.

Совет органнарга элээн үр үеде ажылдап келдим. РСФСР-ниң Дээди Совединиң ...

— Силерниң айтырыыңар шын. Чиг этти республикага болбаазырадырынче черле аң улуг кичээнгейни салбас болза хоржок. Мурнунда республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы тургаш, бо талазы-биле чамдык айтырыгларны Федерация чазааның-даа, черле ССРЭ-...

...лыр, ооң механизмин чогаадыр апаар бис.

Районнар төптеринге база чиг этти болбаазырадыр бичии цехтерни ажыдар, аңаа аңнавтарны хаара тудар херек. Ындыг аргалар бисте бар. Ол дээш ажылдаар мен.

— Ийе, ам мээң салыр дээн база бир айтырыым...

...рип-херекселдер, техника-биле хандырар дээш айтырыгларны тургустум. ССРЭ-ниң иштики херектер министринге кирдим. Биске МИ-8 деп вертолётту берди. Ол дээрге милицияга дыка улуг дуза. Ол ышкаш 20 автомашины берди. Тускай жилеттерни база. Өске-даа чүүлдер кээп...

...ге чедир шиитпирлээр апаар. Ону шиитпирлээринге үе херек. Далаш болбас. Мээң туружум чүл дээрге алыс шынны шуптузун казып эккелгеш, оон чонга көргүзер, чарлаар. Чүгле документилер-биле бадыткаар.

— Силер мурнунда база ...гай силер. Эң ылаңгыя округуңардан кады депшиттирген кандидаттар-биле телевидениеге база ужураштыңар. Ол черле солун болду. Округтуң өске кандидаттары база дыка-ла шыырак, төлептиг. Силерге чедиишкиннерни күзедивис.

...ДЕТКИМЧЕ, ДУЗА АЛБАН ХЕРЕК

Хүн келген тудум соңгулдалар хүнү чоокшулап орар. Депутаттарга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турар. Ооң чогумчалыг, организастыг эртеринден, депутатка кандидаттың соңгулда мурнунуң программазының утка-шынарындан болгаш соңгукчуларның ону канчаар хүлээп, билип алырындан хөй чүве хамааржыры билдингир. Кижи депутат бооруңга төлептиг болза, чон ону чугаажок деткиир. Улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл хоорай Совединиң соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап-биле чугаавыс бо удаада ол айтырыглар, тодаргайлаарга, соңгулда кампаниязының сөөлгү үе-чадазының дугайында болган.

— Бо соңгулда кампаниязын моон мурнунда эртип турган соңгулдаларга белеткелдер-биле деңнээрге, ылгалдыг, онзагай талаларыг, ооң көскүзү бир чижээ — альтернативалыг болуп турары.

...тадының кандидадының шынзылгазын холга алганнар округунуң аайы-биле соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турар. Ужуражылга ...

...жылга хуралдарын эртирери-биле кызыл-булуңнарны, өөредилге черлериниң залдарын, клубтарны болгаш өске-даа хөй-ниити черлерин ажыглап турар бис. Аңаа немей дараазында чүүлдү база демдеглеп каайн, чугула айтырыг ол. Чаңгыс соңгулда округундан бүрүткеттирген ийиден хөй кандидат соңгукчулары-биле ужуражылганы чаңгыс үеде кады эртирери ... ... улусту ийи-үш катап чыып турбас кылдыр аан. Айтырыгның өске талазы — депутатка кандидаттарның программазын соңгукчуларның деңнештирип, сайгарып көөрүнге, аңга үнелел бээринге-даа идиглиг болгай. Кол-ла чүве соңгулда мурнунуң демиселинге кандидат кижи бүрүзүнүң деңгээли байдалдыг киржирин чедип алыры болур.

— Ужуражылга эртирерингe депутатка кандидатты иди үндүргениниң коллективтиң ийикпе, азы хөй-ниити организациязының талазындан деткимче, дуза база турар ужурлуг аа?

— Албан. Соңгулда участоктары-биле харылзаалыг болуру күзенчиг. Кандидатуразы дээш туржур, «аарыыр» болгай, сонуургалдыг болур ужурлуг. Бир-тээ, идип үндүрүп алган болганда, деткиир апаар. Кандидатуразы соңгулдалар түңнелдери-биле хоорай Совединиң улус депутады болзун дээш сагыш човап турар ... Чижээ, «Тыва автотранс» девиглер бүдүрүлгеге каттыжыышкынының, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң хөй-ниити организациялары айтырыгны харысалга, сонуургал-биле көрүп турарлар. Хоорайның хоочуннар чөвүлелинге хамааржыштыр база ындыг үнелелди берип болур. Оон ынай депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижилери идепкейлиг болур ужурлуг.

— Кызыл хоорайның социал-экономиктиг амгы байдалын, келир үезин көргүскен таныылбыр-дептержигешти албан-биле тургузуп, парлаткаш, ону ужуражылга үезинде ажыглаар кылдыр депутаттың кандидаттарынга кажан оларга депутатка кандидат кылдыр бүрүткеттирген дугайында шынзылгазын тыпсып тура, соңгулда комиссиязы ону база катай берген болгай. Ол айтырыг талазы-биле кандидаттар бүрүн чепсегленген деп болур, кончуг эки-дир. Соңгулдаларга чедир арткан үеде соңгулда комиссиязының ажылының планы черле кандыгыл?

— Кол-ла сорулгавыс — кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражылгазын организастаары. Ол ажылды соңгулда участоктарында информация-пропаганда төптери-биле кады чорудуп турарывыс бо. Кылыр, шиитпирлээр айтырыглар-ла бисте хөй.

Вера КУУЛАР интервью алган.

КАНДИДАТКА ХАМААРЫШТЫР

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидадынга депшиттирген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң уруундан чагаа бистиң редакцияга келген. Ону долузу-биле парладывыс.

...кылдыр чарлаттынып турар ышкажыл. Оон кандыг үлегер-чижекти ап болур ...? Мээң эш-өөрүм ооң алып каан чуруктарын бир янзы көөр-дүр. Ачам-биле ...

...

Хүндүткел-биле Ирина БИЧЕЛДЕЙ.

МАРГЫЛДАА ЧИДИГЛЕНГЕН

Чадаананың соңгулда округтарында улус депутаттарынга кандидаттарның бүрүткели доозулган. Соңгулдаларга уткуштур белеткел мурнундаазындан-даа калбарган. Хүн келген тудум, эрге-чагырганың органнарынга кордакчы боол турарларның ажыл-чорудулгазы, соңгулда мурнунуң демисели чидигленген суртаал кидип түлүк. Бо бүгүнүң дугайында чугааны Мария Сагаан-оол хоорkүүском даргазы Калдар-оол Комбуевич Куулар-биле чорутkан.

Калдар-оол Комбуевич, бо соңгулда кампаниязында чон эң-не төлептиглерни депутаттың кандидаттарын ...

...хоойлучу ... хөй кезин депутат атты аңаа ... ажыл чоруттайн турганын миннир херек. Ынчангаш бо чылын округтарның болгаш депутаттарның санын кызырар деп шиитпирлээш, 40 округту тургускан. 46 депутаттың кандидадын бүрүткеткен. 6 округта 3 кижи чедир альтернатива бар боол турар.

— Чадаанажыларның соңгулдаларга уткуштур ниити көдүрлүүшкүнү, идепкейниниң дугайында силерниң бодалыңар?

...

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

Эскерген чүүлдеривис

Кыштагларда малчыннарның чурттап орар оран-савазы бичии-даа бол, ийи-үш өрээлдиг, кире бээрге арыг-силиг, чылыг, чемзиг болурга, кижиниң сагыжы өөрүшкүнүң отчуташтарындан чылып келир. Бии-Хем районнуң «Саян» совхозунуң Сесерлиг салбырының болгаш «Ээрбек» совхозтуң малчыннарын эргип, канчаар кыштап олурарын чоокта чаа соңуургап чораащ, оларның дыка хөйү шору күш-быралыг, «балдырлыг» чурттап олурарын эскердивис.

Сесерлиг салбырының мурнакчылары, «Чүсчү малчын звено» клубтуң кежигүннери Демир-оол, Виктор Дотпаа алышкыларның аалдарынга баарывыска, оларның черле эптиг-демниг, кызымак ажылдап турары караакка дораан илдигин көөр болду. Хойлары кидин түлүк төрүп эгелээн, сакманчылар кылдыр боттарының үстүкү класстыг урууглары практикалап четкилеп келген. Кажаа-хоразының ишти куругаг, одаар-тудар ыяжы, хөмүрү бар, суг-чарны үзүктелдирбейн эккеп турар. Черле ынчаш улуг хомудаар чүве чок. Чүгле харын электри чырыы киирткимээн шимчедикчи күжү-биле чырык алыр, аңаа бензинниң артпазы ээжок. Мырыңай Кызыл чанында, улуг оруктан ырак эвес кыштагларга мынчага чырык киирбейн турары кайгамчык. Оон аңгыда, Виктор Дотпааның кыштааның турар чери арай-ла эпчок, шаанда ону кылырда, та чүнү бодап турган чүве ийик. Когуруннуг хаттар кээрге, ыжык эвес, деңгелик кыры, ийемдиги мырыңай хөлчок, халаан кижи уг-биле оранчок кудуу караңназып бада берги дег.

Маңаа чорупп тургаш, мал эмчилери уруглар-биле база ужурашкан бис. Олар четпейн турар чүүлдерни чугаалаарга, демдеглеп алдым: сыкыртыр эмнер, хураган чеминге холуксаалар, эмнер, шприцтер чедишпес. Мал фельдшерлерин дыңнап олура, бистиң малчыннарывыс чаңын тайгалап чораащ, эм оъттар чыып, кадырып алырын шоолуг оваарбайн турар-дыр эвес-не деп бодап келдим. Шынап-ла, хураган ишти аарый бээрге, чойган карты, артыш, өске-даа эм оъттарының хайындырып бээрге, дээштиг магалыг болгай. Оон аңгыда, суда суу, өске-даа кажаң, кеже аймааның (ылаңгыя рвстиң) суу база кончуг ажыктыг. Чаш малды хоратпас дизе, арга-ла херек.

Ээрбектиң болгаш Сесерлигниң малчыннарынга чорупп чораащ, эң-не четпес деп көрген чүүлүвүс — мал чемниниң чедишпези. Ол дугайында малчыннар боттары-даа чугаалап турдулар. Бистиң-биле деңге СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чылачев малчыннарын кезип чораан. Тывалаары шору кижи болду — оозунга таарзындым. Ол Моолдан хымыргыныш, борбаанды болгаш болдунар шаа-биле өске-даа мал чемин садып алырын чугаалады. Хымыргыныш болбаазырадып, үзе кестиргеш, ылбырадып бербес болза, мал ону кая чиир деп каразыдывыс-даа. Кандыг-чүү-даа болза, когурумнуг часкы сооктарда малды чем чок кагбас дээш бар-ла хемчеглерни алыр апаар.

«Ээрбек» совхозта чазын апрель айда төрүдер дээн дөрт кодан бар. Хураганның камгалалы, дорутары кайы хире болурун оон түңнеп көөр. Часкы хураганнар эки болур болза, моон соңгаар шупту хойну чылый бээрге төрүдеринче шилчизе-даа кандыг боор.

Чораан өглеривистиң чаш малындан аидызында хорадан чүве чок, ниити байдалы багай эвес болду. Хой кидин түлүк төрүй бергенде үстүкү класстыларны малчыннарже практикаладып чорудары кончуг эки — малчыннарга-даа, өөреникчилерге-даа. Баштайгыларынга — улуг дуза, ийигилеринге — амыдыралчы чугула практика. Мал соондан эдерип, ону карактап чорууга, ында багай чүү боор. Хөөкүй малдың буяны-ла хөй.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТАРДА: сакманчы Чечек Ондар хостуг шагында; Геннадий Салчак: «кадаг хөндүргеш, кажаа септээйн».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Партийжи амыдырал: көрүлде чорупп тур

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезин эрттирер дугайында СЭКП обкомунуң бюрозу доктаал хүлээп алган болгай. Ында партия эге организация бүрүзүнүң дайынчы арга-шинээзин көскүзү-биле бедидерин, оларның организакты болгаш политиктиг ажылының хевирлерин, арга-методтарын чаартырын, ажык-агый, чоннуң кижизидилге айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээрин айыткан.

Партия эге организацияларының арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезин эрттирер дугайында партия обкомунуң бюрозунуң доктаалын күүседири-биле совхозта парткомнуң, партбюроларының, партия эге организацияларының хуралдарынга чугаалашкаш, ону амыдыралга боттандырарда чүнү кылырын дугуржуп, шиитпирлеп алган бис. Бирги ээлчегде, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, ооң башкарыкчы ролюн, ат-алдарын көдүреринче сагышты салган. Ол чүл дээрге совхоз бүдүрүлгезинге партийжи удуртулганы күштелдирериниң, партияның иштики ажылын, ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның күш-ажылчы, интернационалчы, мөзү-шынар, патриоттуг кижизидилгезин экижидериниң айтырыглары-дыр.

Айыткан хемчеглерни амыдыралга чедиишкинниг боттандырары коммунистерден хамааржыр болганда оларның даандырган ажыл-херээнге, партийжи даалгаларны күүседиринге ээ-харыысалгазын мурнукузундан бедиткен. Ынчангаш оларның СЭКП Уставының негелделерин күүседип турарының, социал-экономиктиг хөгжүлдениң дүргедедириниң, ажылчы чоннуң кижизидилгезиниң, идеология ажылын чорударынга хууда киржилгезиниң дугайында отчёттарын партком, партбюро, партия хуралдарынга дыңнаарын эрткен чылдардан көвүдеткен бис. Кол-ла кичээнгейни четпестерни илередиринче, ооң чылдагааннарын тыварынче, ону эдип алырда чүнү кылырынче салып турар. Партийжи сагылга-чурумну хажыдар, хуралдардан оралдаарлар азы аңаа келбестер, кежигүн дадывырын өй шаанда төлевестер, планныг онаалдаларын күүсетпестер болгаш өске-даа төлеп чок чорууну көргүскен коммунистер-биле беседалажып, хуралдарга отчёттарын ап келген бис. Ооң ачызында оларның ээ-харыысалгазы элээн бедип орар, ажыл-иште, чурум-сагылгада четпестер эвээжеп турар. Ону парткомнуң ажылының баштайгы түңнели кылдыр санаар апаар. Бистиң сагыш-сеткиливисти ол бичии-даа оожургатпаан, партийжи принциптиг негелдени улам күштелдирери парткомдан, партия организацияларындан негеттинип турар.

Партия хуралдарын эрттирерин экижидеринче сагышты салган бис. Чугаалажыр айтырыгны баш бурунгаар тодараткаш, ону белеткээр кижилерге даалгаларны бээр, олар илеткелди тургузарынга, доктаал төлевилелин белеткээринге киржир. Ооң уламындан чугаалажыр хүн айтырыын хандыр билип алыр, тодаргайлаарга, чедиишкиннерни, четпестерни тодарадыр, оларны эдерде чүнү кылырын хемчеглеринге киирип алыр. Хуралдың чарлалын баш бурунгаар азар, ырак коданнарда чурттап орар коммунист малчыннарже дыңнадыгларны чорудар. Партия хуралының хүн айтырыын күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге дыңнаткаш, партия кежигүнү эвестер хүн айтырыынга хамаарыштыр саналдарын, шүгүмчүлелдерин киирерин сүмелеп турар.

Демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, ханыладырынче партком сагышты салып келген. Хуралдарга хүлээп алган доктаалдарда айыткан хемчеглерни ажылчы чонга дыңнадыр, ону күүседир эштерниң, организацияларның харыысалгазын бедидер [...]рулга-биле суурнуң Культура бажыңынга ой-ойде агитпунктуларны үндүрүп эгеледивис. Ол ажыктыг болган. Доктаалдарда айыткан чүүлдерни күүседиринче коммунистер доктаамал кичээнгейни салып турар болу берген.

Коммунистиң ролюн, ээ-харыысалгазын бедидеринге партийжи даалгалар улуг салдарны чедирер. Ону барымдаалааш, даалга бээрин өскертирин шиитпирледивис. Эрткен чылдарда партийжилерге даалгаларны бээрде партбюролар-биле дугурушкаш берип каар, оон партия хуралынга бадылап каар, ол-ла турган. Эрткен чылдың төнчүзүнде партия кежигүннери-биле тус-тузунда беседалашкаш, кандыг даалгаларны алыр күзелдиин, кандыг саналдар, сүмелери барын айтырган. Ооң соонда коммунистер боттарының кылып шыдаар даалгаларны алыр күзелин илереткен. Түңнелинде ноябрьда бүгү партия эге организацияларының хуралдарынга «Коммунистерниң партийжи даалгаларының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Аңаа [...] берген коммунистер даалгаларының күүсе[...] улуг кичээнгейни [...] саналдаан. Ону барымдаалааш, коммунистерниң отчеттарын алырын көвүдедирин дугурушкан.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер дээш чорудуп турар хемчеглер ажылышты экижидеринге, коммунистерниң ээ-харыысалгазын бедидеринге салдарын чедирип эгелей берген. Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының коммунист саанчылары, бызаа ажаакчылары, инек кадарчылары эрткен чылын багай эвес түңнелди чедип алганнар. Амгы үеде олар СЭКП-ниң XXVIII съездинге төлептиг уткуржары-биле күш-ажылчы маргылдаада идепкейлиг киржип турарлар.

Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргазы — аренда керээзин нептередир ажылды коммунистер баштап турар. СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү А. Ч. Хертектиң удурткан аренда керээзинче шилчээн звено ийи чүс ажыг саар инекти эки ажаап, чемгерип турар. Чер ажылында 5 звено аренда керээзи-биле ажылдап кирген, оларның дөртүн коммунистер В. Н. Сарыглар, С. Б. Хертек, В. А. Салчак, С. Б. Ногай удуртуп турар. Оларның аразындан С. Б. Ногайның звенозу эрткен чылын бедүүн мал чемнерин белеткээр хүлээлгезин 143 хуу күүсеткен.

Көрүлдениң негелделерин күүседири-биле кадрларны шын шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, кижизидеринче, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын дүрген шиитпирлээринче партком сагышты салып, чамдык ажылдарны кылган. Ындыг-даа болза, четпестер уламчылавышаан. Ылангыя капиталдыг тудугнуң ажылы хожудаай турар, ону коммунист Ы. С. Тойбу-Хаа удуртуп турар-даа, партийжи салдар, харыысалга чавыс хевээр. Шат хойжу бригадазында партия кежигүнү эштер башкарыкчы ролюн көргүспейн келген. Үстүнде адаан болгаш өске-даа четпестерни эдер дээш партком ажылын эде тургузар, сайзыраңгайжыдар [...]рулганы салган. Ында кол чүүл — партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидери болур.

Мария ООРЖАК.
«Тээли» совхозта партком секретары.

Соңгулдаларга уткуштур

ПЛЕНУМГА ХҮЛЭЭП АЛГАН

Партияның район организациязы ажыл-агыйның бүгү адырларында, амыдыралда бар болуп турар четпестерни чайладыр, частырыгларны катаптаавайн, эде тургустунуушкунунуң салым-чолу дээш политиктиг харыысалганы бодунга алгаш, соңгулда мурнунуң политиктиг платформазының оруктарын айыткан тодаргай программаны СЭКП райкомунуң ээлчеглиг пленумунга хүлээп алган. Кижи дээш сагыш салып, социал айтырыгларны шиитпирлээрин кичээнгейниң төвүнге тургузуп, социал чөптүг чорукту бадыткаар дээш ол туржуп турар.

Аъш-чемниң кол продуктулары-биле кижи бүрүзүн хандырары көвүдеп орар. Ону бадыткап, дараазында сан-түңүн көргүзейн. 1985 чыл-биле деңнээрге, эът 64 килограмм алар-ган, сүт 261 кг азы 101 кг хөй, дагаа чуургазы 261 борбак азы 46 борбакка көвүдээн. Ынчалза-даа бо саннар — бистерге оожургаарының барымдаазын бербейн турар. 1990 чылда кижи бүрүзүнүң херегленинге эъттиң 64 кг, сүттү — 250 кг, чуурганы — 113 борбакка, хлеб кылыглаарын — 110 кг чедирери бүгүнү чедип [...] [...]уктары дээр[...] керээзин кал[...]да дузалал хөгжүдери, [...]тый коопера[...]узары, сов[хоз] экономиказын [...]ары. Оон [ам] продуктуларын бодувуска болбаазырадыр колбаса цехиниң күчүзүн долу ажыглаар, сүт болбаазырадыр пунктуну, чаа хлебопекарняны ажыглалга киирер база бүдүрүлге коллективи, организация бүрүзү дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер сорулга салдынган.

Чурттаар оран-бажың айтырыы районда хөй-хөй ог-бүлелерге, ылангыя аныяктарга хамаарыштыр алыр болза, элээн нарын болуп турар. Бо хүннерде бисте ол талазы-биле биче-даа бол, бурунгаарлаашкын бар. Он ийиги беш чылдың дөрт чылында 19063 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн азы 347 квартираны туткан. 1986 чылда 57 квартираны ажыглалга кирген болза, 1989 чылда 109 квартираны ажыглалга кирген. Хууда бажың тудуу чылдан чылче көвүдеп турар. Бо хүннерде 49 кижи күрүнеден чээли алгаш, бажыңнарны бодунуң күжү-биле тудуп турар. Чүгле малчыннарга 1988-1989 чылдарда 60 квартираны, 51 чуна-бажыңны туткан болгаш 70 километр черге электроэнергия шугумун кирген.

1989 чылда чонга херевлел барааннарын 7 млн. ажыг рубльге азы бир кижиге онаштыр 833 рубльге садып сарган, 1985 чыл-биле деңнээрге, ол 0.8 хууга өскен. Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели планнаан ажыр 6 муң рубльдиң ачы-дузазын чонга чедирген. Бир кижиге онаштыр 1988 чылдың деңнелинден 20,3 хууга өскен азы 10 рубль 15 көпеек четкен.

Медицина хандырылгазын үндезини-биле экижидеринге, чоннуң кадыын камгалаарынга, кадык камгалал албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаарынга болгаш оларны эргежок чугула чаа дериг-херекселдер-биле четчелээринге 1990 чылда районга 808400 рубль көрдүнүп турар. Амыдыралдың социал талалары калбак деткимчени ап эгелээн. Ооң чижектерин амыдыралдан көргүзейн. 1988-1989 чылдарда чүгле Эрзин суурга колбаса цехи, 140 орунну ясли-садты, хептиг химиктиг арга-биле аштаар пунктуну, 100 тонна ногаа шыгжаар складты, 25 машина кирер гаражты АТБ тудуп ажыглалга кирген. Ам сүт болбаазырадыр пунктунуң, чаа хлебопекарняның, 500 олуттуг Культура бажыңының, 50 орунну ясли-садтың тудуу чорупту турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарын соңгууру-биле районда дөрт соңгулда округтарын тургускан. Депутаттарның кандидаттарын депшидери бисте ниити-биле ёзулуг демократтыг, ажык-чарлыг чорукту байдалынга эрткен. Чижээ: Эрзиниң № 127 соңгулда округундан 6 кандидатты, Нарын № 130 соңгулда округундан ийи кандидат депшиткенин көөрге-ле, илдең. Эрзин № 127 соңгулда округундан депшиттирген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарының аразында № 5 АКМК-ның чолаачызы Ю. К. Ламажап, район эмнелгезинде эмчи сестразы З. Д. Баткар, Эрзин школазының эге класстар башкызы Н. Б. Уржук олар бар.

Район Советиниң 55 округтарынга 65 депутатка кандидатты депшиткен, азы 10 округта ийи-ийи кижи чаңгыс мандат дээш туржур. Оларның иштинде ажылчыннар — 20, СЭКП кежигүннери — 35, комсомолчулар — 3, партия ажылдакчылары 7 кижи болуп турар, херээжен чоннуң саны — 26.

Кожуун Советтерге соңгулда чорудар 110 округтан 114 депутаттың кандидадын депшиттирген. Оларның иштинде ажылчыннар — 49, партия кежигүннери — 39, комсомолчулар — 16, херээженнер — 54.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээр чугула ажыл бо хүннерде доозулган. Ынчангаш районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге аас-биле эвес, херек кырында боттуг идиг бээр, эде тургустунуушкунун шиитпирлиг талалакчыларын улус депутаттарынга соңгуп алыры-биле ажылды партия организациялары профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары-биле кады демниг чорудуп турар.

Кан-оол ЕНЗУК.
СЭКП Эрзин райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

ЭШ-ӨӨРҮ БҮЗҮРЭЭН

Ак-Довурактың трикотаж хеп даараар фабриказының ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары цехтиң делгем залынга чыглып келген. Хоорайның № 17 соңгулда округундан депутаттың кандидадын депшидерин оларга бүзүрээн. Коллективте 162 кижиниң аразында эрге-чагырганың органынга төлээ болуп ажылдаар төлептиглер ка[...] хөй. Аңаа болган чугаа ажык-чарлыг байдалга эр[тип], элээн каш кижилерниң аттарын адаан. Оларның аразындан чангыс кандидатты шилип алыры негеттинген. Бадылаашкынның түңнелинде бышкынчылар бригадири Марта Даржаевна Моңгуш эң хөй санны алган.

Чоокта чаа фабрикага баргаш, кандидаттың бодунга ужуражып, удуртуп турар бригадазының ажылчыннары-биле таныштым. Марта Моңгуш 16 харлыында Ортумак школаны, оон соолунде Абаканның № 5 профессионал-техниктиг училищезин доозкаш, Кызылдың даараныылга фабриказынга мергежилиниң аайы-биле 5 чыл ажылдап четтигипкен. Ак-Довуракка чаа фабрика ажыттынары билек, ажылчын болуп кирген. Амгы үеде хеп бышаар бригаданы башкарып турар болду. Ында 10 кижи бар. Олар айда [...] бүрү хевириниң 42 муң санныг хептерин бышкаш, даараныкчыларга хүлээдир. «Үрөн кыс ударнигага оралашпас» дижир. Ында ажылдап турар аныяк кыстарның аттыын, аваангырын [...]. Шалыпчылар [...] аразында Мария Ооржак, Валентина Часкал, Клара Дажы, Марта Сат эң эки ажылдап турар.

— Депутаттың кандидады программалыг болур болгай. Чүнү кирип алдыңар? — деп соңуургап айтырдым.

— Округумда 115 квартира кирип турар. Ында бистиң фабриканың, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннары чурттап турар. Оларның чамдызында кудумчулар автобус маршрудунга дарый ажыдарын, чаштарны ясли-садтарга тургузарын, бажыңнар чанын ногаанчыдарын, [...] [...]тер кылдырарын оралдажыр мен. Чаа чуртталга бажыңының тудуун дүргедедирин планнап алдым. Соңгукчулар боттарының чагыгларын база немей чугаалай бээр — диди.

Коллективте партия организациязының секретары Екатерина Николаевна Шилина депутаттың кандидадынга хамаарыштыр бодалын мынчаар илереттии:

— Марта Моңгуш болурга, эш-өөрүнге негелделиг, эрес-кежээ, идепкейлиг, инициативчи, ёзулуг-ла кыптыгып чоруур кыс дээрзин коллективи кончуг эки билир. СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга киргениниден бээр ам 7 ай четкен. Политиктиг болгаш экономиктиг билиин доктаамал бедидип, партийжи даалгаларын күүседип чоруур. Бүзүрелге төлептиг. Соңгудуп алза, чагыгларны күүседип-даа шыдаар.

Кышкы хүн барыын сыннарның артынче чүткүдүп агжа берген. Ажыл шагы төнген. Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советиниң улус депутадының кандидады Марта Даржаевна Моңгуш бүзүреттирген кижизин эдерткеш, соңгукчуларынга барып ужуражыры-биле далажы берди.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).
Барыын-Хемчик район.

ТЕРЕ-ХӨЛҮМ — ЧАРАШ ОРАН

Тере-Хөл — Тываның эң чараш, байлак булуңнарының бирээзи. Янзы-бүрү балык-байлаң, аң-мең, арга-арыг, аржаан суглар мында, шынап-ла, хөй. Кезек када ол байлакты тус чериниң чону баш билбес, өскээртен келген улус тотчеглеп ап турду. Ам Тере-Хөлдүң бодун балыктаар кылдыр биске быжыглаан, ол ышкаш аңнаар черлерни база-ла биске берди. Бодувустуң байлаавысты камгалаар талазы-биле чоннуң аразындан хөй-ниитиниң инспекторларын база тургустувус.

Тере-Хөлге коллективтиг ажыл-агый 1949 чылда тургустунган чүве бо. Хөгжүп турарывыс эки. Шиитпирлээр айтырыглар хөй харын. Биске сүт күжү-биле ажылдаар электри станциязын тудар деп турары солун. Экономикавыстың кол-ла адыры — мал ажылы. Бо адырда шиитпирлээр ужурлуг-даа айтырыгларывыс, чедиишкиннер-даа бар.

Республиканың малчыннарының чорыжынга киришкеш, 100 хойдан 100 хураган алган кадарчыларывыс Баадыр Шулуун, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Константин Сурунгур бар. Малдың уксаазын өстүрер ажыл эгелээн. Бо чылын уксаалыг инектерни садып алыр деп турар бис. Бир эки чүүл болза, ийи мыйыгын садып саарары. Черле мал өстүреринге черивис дыка таарымчалыг. Одар-белчиир-даа делгем. Хойну Балыктыгга, Чеңгеге, Кундуска тургузар, азыраар деп директор Сергей Седен-оолдуң планнап тур[...]ры черле чөп. Чекпе бо[...] Кундуска кыжын [...] дүшпес, чүгле хыраа[...] Малчын ог-бүлелерин[...] рээзи-ле (чартык [...] дээрин ол) өгде чур[...] олурар. Ынчангаш чо[...] чылдарда оларны шу[...]зуп бажың-биле ханды[...]ры — эң улуг сорулгав[...] ол.

Бистиң малчыннарывыста бир эки чүүл болза, олар хлебти боттары быжырып чиир. Оларның быжырган хлебиниң чаагайын! Тыва улустуң шаандагы чаңчылы ёзугаар бистиң малчыннарывыс аалга келгеннерге ак чемни — ааржыны, саржагны, чөкпекти, быштакты болгаш курутту салыр. Ол дээрге келир үениң салгалынга үлегер, өөредиг.

Бисте бүгү-ле чүве арыг, кылаң дээр болза, шын эвес. Аныяктарның чаңчылдары ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын уттуп, арага-дарыже суңгулаар, оон кем-херек үүлгедир чоруктар бар. Оон адырлыр херек. Ол талазы-биле совхозтуң дирекциязы, партком, профком, кожуун Советтиң күүскому база хөй-ниити өске-даа организациялар тодаргай хемчеглерни ап турар.

Василий ДОРЖУ.
Кунгуртуг суур.

АЖЫЛЧЫННЫҢ СӨЗҮ

Пётр Ондарович Байыр-оол Кызылдың хөй адыглыг чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкынының бажыңнарда суг дамчыдылгазында үрелиишкиннерни дарый эдип чайладыр талазы-биле [...]телге албанында слесарь-сантехник [болуп] ажылдап турар. Ажылчын кижи черле [...]ныг — кижи-биле [...]лажып олура [...]-бо чүүлдерни болганчок-ла тудуп алган, чугаа аразында [...] кылдына берген [...]рар. Пётр Байыр-оолду [...]рүп, оон-биле чугаалажып олура, шынап-ла, бо хире төлептиг, ажыл-ишчи, чоннуң херээ дээш бүгү мергежил[...], арга-дуржулгазын [...] чоруур кижилер оларның хүндүткелин чаалап ап чорбайн [...] деп бодап олурдум. А Пётр Ондарович Байыр-оол чон-биле-даа чу[...]

[illegible]

— Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң хуралының шиитпирлээшкини ёзугаар Тыва АССР-ниң улус депутатының кандидадынга силерни Тываның профэвилелдери депшиткен болгай. Бо эртер соңгулдалар дугайында чүнү бодап турар силер, соңгукчуларыңар-биле [...] кандыг? — деп оон айтырдым.

— Бо эртер соңгулдалар [...] моон мурнуундагы соңгулдалардан улуг ылгалдыын [...] бүрүзү эскерген болгай. Эң бедүүн чижек — альтернативалыг кандидатуралар. Депутатка кандидат кылдыр мени депшидип турар Горький № 20 соңгулда округунда база бир кандидат — [...] Оржак база бар болгай. Ынчангаш [...] депутат кылдыр шилип алырын соңгукчуларывыстан хамаар[...].

Горький № 20 соңгулда округу чаа тургустунган турар улуг микрорайонда. [...] чаа район болганда, чаа айтырыглар [...] хөй. «Ол микрорайонну [...] бажыңнары [...] тос-тос каът — [...] чүве-дир ийин, чурттакчыларга [...] кайын турар» — [...] эвес. Чаа микрорайонда [...] [illegible] [...] Ында чангыс-ла магазин бар — [...] сүт, хлеб садып алырда [...]. Хеп чуур [...] чурттакчылар [...] ол талазы-биле айтырыгларны тургузуп турар. Ол айтырыг чорук шиитпирлеттинер дээрзин база билип алдывыс.

— Пётр Байыр-оол-биле 1975 чылдан бээр кады ажылдап келдим. Ажылчынның бичие сеткилдиг, дузаар[...], бедик мергежилдиг специалист кижи. Коллективте оон ат-алдары бедик. Чүгле профэвилел комитединиң [...] үш удаа [...] соңгуудуп турары — оон амыдыралын, бүдүштүүн көргүзүп, коллектив кежигүннериниң аңаа улуг идегелин көргүзүп турар-дыр — деп П. О. Байыр-оолдуң ажылдап турар ол албан черинин начальниги Виктор Владимирович Столяров чугаалады.

— Бистиң бо септелге албанында профэвилелдиң 100 ажыг кежигүннери бактаал турар. Мен каттыжышкынның профэвилел комитединде амыдырал хандырылгазы талазы-биле секторну [...] турар болганымда, [...] ол талазы-биле тургузуп турар айтырыгларын шиитпирлээр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар мен — дээш, ол уламчылады. — Бир бажың ажыглалга кирерге-ле, хоорайисполком бистиң каттыжышкынга оон 2 хуузун бээр чүве. Ынчангаш чоокта чаа 8 бажың берди. Күш-ажылдың [...] Хертек Оруктаага, [...] слесарь Олег Маадыга, участоктуң слесары Виктор Белоконытовна бажың берген бис.

Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергезиниң эдилекчизи, беш чылдарның шалыпчызы, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле ТК-ның болгаш чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга бүдүрүлгелериниң профэвилел обкомунуң президиумунуң кежигүнү ажылчын Пётр Ондарович Байыр-оолдуң ажыл-иши-биле кончуг таныжарга мындыг-дыр. Профэвилелдерге эки ажылы дээш ВЦСПС-тиң хүрең демдээ-биле шаңнаткан бедүүн ажылчын [...] бо чылдың март айда Москвага ажылчыннар профэвилелдериниң Бүгү-российа съездинге делегат кылдыр ол адырның Төп комитединиң пленуму соңгаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧОГААЛДАРЫ МӨҢГЕ ДИРИГ

Тыва драматургиянын [illegible] Виктор Шогжапович Кок-оол 1925 чылда [illegible] албан тургузуп [illegible]. Хам-Бээдириг [illegible]. Оон уран чүүлге [illegible] «Орус ойнаар-бажыны» [illegible] Ада ССР-ның [illegible] база [illegible] «Орус ойнаар-бажыны» [illegible] [illegible] — Адыг-Түлүш Кок-оол. Талантылыг [illegible], композитор, баштайгы тыва драматург болуп [illegible] [illegible] «Орус ойнаар-бажыны» [illegible] болу берген.

[illegible] орус чурттакчыларын оттүнүп, бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүн тургузуп алган.. Ынчан бистиң ужук-бижиивис безин бар эвес, ынчалза-даа баштайгы шиилерни сцена кырынга [illegible] [illegible] Виктор Шогжаповичиниң [illegible] сактыышкыны дыка солун.

«Баштайгы бөлгүмнүң [illegible] хураалдаар турган бис. [illegible] дугайында ойнаарын [illegible] [illegible] Аазы үениң-биле [illegible] [illegible] тема[illegible] [illegible] сен кыдат [illegible], сен хам кижи [illegible] ойнаар бол[illegible] [illegible] сен дижип алгаш, ам-на белеткенип кириптер бис.

Сес-домакты удур чогаа[illegible] оюр-хевирлерин [illegible] [illegible] [illegible] мөгаттынчып чоруй-даа баар. Каш хонук иштинде үрүнейнчип келгеш, «ойнаар-бажынга» идик-хеп, паш-саваны хоорай чоогунда аалдардан ачылап алдывыс.

Хамнын дериг-дүңгүрүн Кок-Тейде хам кижиден ачылаарынга бербээн. «Чазак [illegible] айтырыышкынын-дир» [illegible] Шарь-Хоо хамны меге[illegible] турган [illegible] дериг-дүңгүрүн [illegible] алдая бис. Хөөкүйнүң [illegible] иргери-даа кончуг. [illegible] дериг-дүңгүрүн бээр бериp чаан. «Хам-оол [illegible] тур» деп сөс чок. [illegible] үдур чогаатчан былтаны [illegible] ынчан көр[illegible] ол Хам-оолдуң [illegible] бодум күүсеткен мен. [illegible] сөөлүнде бол[illegible] шупту чыгаып ал[illegible] кыдат сарыг [illegible] [illegible] бердивис. Шарь-Хоо хамнын [illegible] [illegible] «Дериг-дүңгүр берген болза, сооңда ам турар» диген.

[illegible] ынчаар дилээнип, [illegible] «ойнаар-бажынга» «Кажар кырган», «Садыгжы кыдат», «Хам-оол хамнап тур» деп [illegible] чинга көргү[illegible] бис. Тыва уран чүүл [illegible] ынчан [illegible] — деп Виктор Шогжапович [illegible] бил[illegible].

Орус бөлгүмнүң канчаар ажылдап турганын Кок-оол [illegible] ап, ол [illegible] турган Тыва[illegible] боттарының ужук-бижии бар эвес, ынчан кор[illegible] сөөлүнде драматург сактып чугаалаарга, харын-даа каттырынчыы кончуг. «Ойнаар-бажыңның» сценазының мурнунда корукчулерге көзүлбес үтек бар. Оон иштинде бир кижи дептер тудуп алган номчуттунган, [illegible], ыт дылы дег саазыннарны ойнакчыларга үлеп берип-даа олурар. Ол кижини тывалар көргеш, артистерниң тускай бижикчизи деп билип турганнар. Суфлерну ынчаар билип алганнары ол-дур ийин. Азы концерт үезинде бир кижи мурнунга туруп алгаш, хол чайып турарын шин үезинде режиссерниң башкарылгазын [illegible] чагырар даргалары деп билип алганнар.

Виктор Кок-оол дугайында бижип-даа кады ажылдаан-даа чораан өөрүнүң сактыышкыны дыка солун. Улустуң чогаалчызы Сергей Бүрбү: «1927 чылда Кызылга баштай келгеш, «ойнаар-бажынга» шериг хептиг оолдуң хам кижи оттунуп ойнааның черле утпас мен. Чогум ону ынчан кино бе, шии ирги бе деп орта ылгай албас турдум. Сөөлүнде хам оттүнүп турган артизим Кок-оол болган чүве» деп чугаалаар.

1956 чылда театр коллективи В. Кок-оолдуң бежен харлааның демдеглээн. «Хайыраан боттуу» корукчулерге бараалгаттывыс. ТАР-ның «дөртен шериинге» Адыг-Түлүш Кок-оол-биле кады албан эрттирип чораан Межегей чурттуг Данил Данзын-оолдуң мынча дээнин утпас мен: «Совет хамаатыларның, улустуң «Орус ойнаар-бажыңы» дээр клувунга оюн-тоглаа болу бээрге, шериглерден Адыг-Түлүш Кок-оол дээр оолду кончуг сонуургаар турдум. Ынчан ол садыгжы кыдаттың ролюн күүседи бээрге, кыдат кижи кара олчаан болу бээр чүве болгай. Бай-Хаакка кыдат бүүзениң садыгжызы кыдат оол-даа сагыжымга кирип кээр чүве ийин он. Талантызын ынчан-на кижи кайгаар чүве болгай».

Дөртен аътты
чарыштырган
Дөгеликтиг Дөге баары.
Дөртен шерии чыскаап
сургаан
Топ-ле черде дөрт-ле
рамы —

дижип ырлажыр болгай. Ук ырыны Кок-оолдуң башталгазы-биле [illegible] аныякта[illegible] [illegible] чиртилеп ырлажып турган. Чыг[illegible] аныяктарны шериг [illegible] чанынга аппаргаш, күш культурага Кок-оол баштаар турган. Турниге туттунуп, черле [illegible] кашпагайын чон кай[illegible]. Аныяктарны эки хе[illegible] өөредир, организакчы [illegible]-биле чугаалажып билир болгаш, Кок-оол шериге старшина эргелиг чораан.

Тыва уран чүүлдүң эгелекчизинге 1928 чыл онза болуушкун болуп арткан. Ынчан-ла, [illegible] драматург, актер болу бээринге ол чылдын күзүнү оон [illegible] [illegible] күлүг хүннер болуп артып калган. Бир катап ол кадагааты ямының чанынга хөй аныяктар чыглы берген турганын эскерип каан. Оларбиле чугаалажырга, КУТВ-ка өөренир күзелдиг аныяктар болган. Доңдуп сайытка дораан баргаш, өөренир күзелин илереткен. Хары эрте берген [illegible] Кок-оолду ынаар чорударындан сайыт ойталаан. Барыын-Хемчик кожууну чурттуг Бадаң-оол дээр эжи харын кызырып ал деп чагыырга, ол олчаан кылган болгаш, КУТВ-че кожууннардан келген оолдар, кыстар-биле кады Улут-Хемни [illegible] сайлыгтадып бадып, улуг черге Москвага угаан кирип алыр дээш аъттанып-кан.

Москвага дөрт чыл дургузунда өөренгеш, орус классиканың драматургиязы-биле улам чоок таныжкан. Орус культураның хамык-ла дээжилерин бодунга шиңгээдип ап келген.

Виктор Кок-оол дөрт чыл өөренгеш, сургуулун доозупкаш, Тывазынга чанып кээп, профэвилелдериниң культура-массалыг килдизиниң эргелекчизинге ажылдай берген. Тыва бижик чогаатынгандан бээр ийи чыл эрткен. Чер-черлерде араттар бижикке өөренип, республиканың культура хөгжүлдези улуг базымнарны кылган. Бижик-билиглиг Кок-оол «Чалым-Хая», «Чүтту утпаалынар» деп шиилерни бижээш, чонга көргүзүпкен. Ол-ла ажылдап тургаш, Москвага ийи чыл хуусаалыг дээди курстарга өөренип алган. Чайгы дыштанылгазының үезинде төрээн черинге кээп, «Кажыкай», «Ынакшыл» деп шиилерин бот-тывынгыр артистерге өөредип, сцена кырынга тургускан. Өөредилгезин доозупканының сөөлүнде «Хайыраан бот», «Маны-Кара», «Эки хүн» деп шиилерин бижээн. Оларның бирээзи ам-даа тыва сценада чугула черни ээлеп, көрүкчүлерниң эрикпес чогаалы болуп арткан. Ук чогаалдарын Кок-оол боду режиссерлап турган. Тывага ажыттынган «Уран театр» студиязынга бо шиилер өөредилге материалдары болуп турган.

Кок-оолдуң шии чогаадыр талантызы чогум-на бо чылдарда көстүп келген. Ол чүгле чогаал ажылы-биле кызыгаарланмайн, шиилге ойнаар салым-чаяаныы база көргүзүп эгелээн. Оон тургускан овур-хевирлери чогаалдың идеязын шуут-ла өттүр сөглеп турар. Комедияга ойнаанда, көрүкчүлер ону ыяап каткы-хөг-биле хүлээп алыр, бир эвес драма азы трагедияга ойнаанда төлеп чок маадырны чон аразында чурттап чоруур кылдыр көрүкчүлер хүлээп алыр. Виктор Шогжаповичиниң тургузуп кааны хөй-хөй маадырларын маңаа катаптаан-даа ажыы чок деп бодай-дыр мен. Актер ажылдап чоруур үезинде, ооң ойнаан маадырларын көрүкчүлер амдыгаа дээр тода сактып чоруурлар боор. Ооң амыдыралының сөөлгү чылдарында бижээни «Ах, чаражын!», «Найырал» деп шиилерин база көрүкчүлер багай эвес хүлээп алган. Ол ышкаш [illegible] нептерээн тыва чоннуң аас чогаалындан үндезилеттинген аялгаларлыг ырларын санап олургаш-даа канчаар. Оларның саны эвээш-даа болза, шуптузу чон аразында чурттап чоруур.

Виктор Шогжаповичиниң дугайында чугаалап олура, тыва культураның өске-даа эгелекчилерин ыттавайн баарга кайын болур. Алексей Чыргал-оол, Степан Сарыг-оол, Сергей Бүрбү олар кымнарыл дээн херээ бар бе? Олар шупту чоннуң артизи, чогаалчылары. Алексей Боктааевич чүгле алдарлыг композитор эвес, шии артизи база чораан болдур ийин. Ынчангаш драматург, актер, композитор Кок-оол болгаш бо үш кижиниң дугайында бодумнуң бодалымны илередиксээн кижи мен. Баштайгы тыва драма чогаалчызының дугайында бижиттинген чүүл чок болурга, Виктор Шогжапович дугайында тодаргайлай аарак бижидим.

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң эгелекчилери дөрт кижи ам бистиң аравыста чок. Оларның чонда арттырып кааны изи кажан-даа балалбас. Азы биргээр чугаалаарга, оларның чогаалдары чон аразынга чежеге-даа чедир чурттап чоруур дээрим ол. Тываның алдарлыг оолдарының чүгле чогаадыкчы ажылдарынга сеткил ханып чоруурну эвээш хире-дир. Оларның ады хүн бүрүде каракка көстүп, кулакка дыңналып чоруур болза дээн сеткилим бар. Виктор Шогжапович тыва драматургияны эгелээн, ону хөгжүткен болганда республиканың хөгжүм-шии театрынга Кок-оолдуң адын тывысса черле чөптүг. Ол ышкаш тыва ыры чогаадылгазының тавааның баштайгы дажын салган Алексей Чыргал-оолдуң адын уран чүүл училищезинге берзе кандыгыл?

Республиканың улут, биче суурларынга чоруп чорааш, Сарыг-оол биле Бүрбүнүң адын эдилээн оода ном саңы безин көрбедим. Бо ийи чогаалчының дугайында адаан кудумчу төрээн черлеринде безин чок. Ынчангаш мону бижидим.

Максим МУНЗУК.
РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

Николай Лемчаевич Монгуш Чадаанада хемчег-дашчыларның Культура бажыңынга 18 чыл дургузунда киномеханик болуп ажылдаан. Ай санында 1500 рубль орулга киирер планын 2000 рубль чедирип, багай эвес түңнелдерни районнуң киномеханиктер аразында чарыжынга чедип ап келген.

СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң кежигүнү, коммунист Николай Монгуш боду [illegible] турар ажылындан аңгыда, районнуң кинофикация [illegible] аныяктар [illegible] киноклубу база чорудуп турар.

ЧУРУКТА: Н. Л. Монгуш.
Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу.

ТЫВА ДЫЛДЫ ҮНЕЛЭЭР

Тыва дылды, тыва национал хүндүлээриниң база тыва кижилерниң чаагай чаңчылдарының дугайында солуннарга кедээ-даа, хоорайда чурттуг бижикчилер хөйү-биле бижип турары өөредиглиг, ажыктыг-дыр. Оңгу класста өөренип турар мен. Бодумнуң тыва болганымга чоргаарланып, тыва дыл, литература [illegible] чээлдеринге ынак-тыр мен. Сөөлгү үеде бистиң тыва дылывыстың үнезин бедиткен, ону арыг ажыглаарының дугайында чугаалашкан, эртем-практиктиг конференцияга киржип чораан тыва дыл, литература башкызы Валентина Чигжитовна Монгуш дылывыстың үнезин, дүрүмнерин бисте чугаалап берген.

Бистиң Эрзин ортумак школазының тыва дыл, литература башкылары В. Ч. Монгуш, О. Ч. Дамба бүрүнгү тыва дылын ийи билир. Олар биске [illegible] берген сөстерин шин бижииринин, адаарының дугайында ажылды солун кылдыр чорудуп турар. Ындыг турбуже, Б. Доңгак «Шын» солунга «Өскертпезе чул?» деп чүүлүнде Шагаан-Арыг хоорайда орус, тыва чон кады чурттап, ажылдап турар бис. [illegible] чангаш эптиг кылдыр «Шагонар», «Аргузун» деп адаза кандыгыл деп турар. Мен бодум хуумда орта чөпшээрешпес мен. Чүге дээрге бо — Тыва АССР-дир. Бистиң республикада чүгле орус эвес, өске-даа националдар хөй. Олар шупту тыва дылды өөренир, ацаа чаңчыгар ужурлуг. Бистиң Эрзин суурда база орус чон эвээш-даа болза, бар. Олар шупту арыг тыва[illegible] [illegible]. Оларга Климовтар, Пенниковтар, Самородовтар, Жулановтар, Тадырловтар, Колоктяновтар дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Тыва дылывыстың дүрүмнерин чурумчудуп, ону арыглаар тудум, сөстерни орусчуду адаарынче айтырыгны сала бээрге таарыжыр бе? Орус чон-биле кады чурттап, ажылдаары кончуг эки, интернационалчы найыралдыр. Бир эвес ол талазы-биле сеткил-сагыжы аарып чоруур болза, күш-ажылчы коллективтерге, бичии организацияларга тыва дыл бөлгүмүн организастаан, оларны өөредип, дузалашса деп саналдыг мен.

Белекмаа БЕГЗИКЕЙ.
Эрзин ортумак школазының 10 «б» клазының өөреникчизи. «Аныяк бижикчилер» бөлгүмүнүң кежигүнү.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.45 Мультфильм. 10.05 «Ол болган... болган...» 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Уругларга фильм. «Немухинскиниң хөгжүмчүлери». 16.40 «Бажыңны чүге тудуп тур сен?». Барымдаалыг телефильм. 17.00 «Нити ыры база бис». 17.40 Фотоконкурс «Чер — бистиң нити бажыңывыс». 17.45 Философчу беседалар. «Орус философия болгаш амгы үе». 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 Таныжыңар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 19.50 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.45 «Мээң Чайковскийим». РСФСР-ниң улустуң артизи пианист М. Плетневтуң чугаазы. 22.45 «Боттуушкуннар база бодалдар». Совет-англи программа. 23.15 — 23.55 «Акцент» Авторжу ыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Өг-бүлениң психологтуг климады. 9.05 Француз дылы. 10.05 Француз дылы. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. Орус улустуң ырлары (календарьжы). 11.05 Француз дыл кырында барымдаалыг фильмнер: «Роденге хүндүткелдиң демдээ», «Лувр». 12.05—13.20 «Чоруланга чоруп турганы». Уран-чечен телефильм. 7-ги сериязы. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». «Анонимниг алкоголиктер» деп Москва ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы. 18.15 «Пламя» ансамбльдың концерти. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Аныя төвү». Программада: Медээлер. «Сонгудаларга утиуштур». «Социал айтырыглар дугайында репортаж». «Солун кижи-биле ужуражылгывыс». «Бүгү-ле эки — уругларга». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.20 Маннаарынга [illegible] ынактарга барымдаалыг телефильм. 20.30 Музыкалыг телеабонемент. «Декабрь кежээлери». «Б. Пастернактың салым-чаяаны». 21.30 — 23.50 «Шыгжамыр». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Бистиң өөрлеривис». «Гжель кандыг болур?». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Шиитпиргенниң чагыы» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транзисторияда Мария, Миробела» 9.00. «Бойдустуң өңнүктери» 10.50. «Билдинмес ортулук» 12.30, 14.30. «Пушпак» отель» (2 сериялыг) 18.30. «Хоойлу биле чажыртынган оорлар» 16.30, 21.00 шактарда.

Видеозал: «Мана, шиитме!» 11.00. «Багай, эки, каржы» 12.00. «Зита биле Гита» 15.00. «Өг-бүле» 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Херээжейнер танговы» 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үлгедикчилерниң ассоциациязы» (Франция). 14.30, 16.20, 18.20, 20.00 шактарда.

Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозтуң Культура бажыңынга доктаамал ажылдаары-биле баянга, фортепианога болгаш тыва улустуң хөгжүм херекселдеринге ойнаар, танцы өөредир, ырыхөгжүм ансамблин тургузуп билир бедик мергежилдиг культура ажылдакчыларын чалап тур. Бо талазы-биле тускай эртемниг өг-бүле кижилер болза, улам таарымчалыг.

Ажылга хүлээп алган соонда чурттаар оран-бажың-биле хандырар, аңаа-шалыын, мал-маган азыраар талазы-биле айтырыгларын келгеш, дугуржуп алыр.

Девискээрде хой-ниитиниң корум-чуруму багай эвес, үениң негелдезинге дүүштүр туттунган Культура бажыңы аяныг дериттинген, чылыг, чырык, кижилер идепкейлиг, актив чыып алыры берге эвес. Школага болгаш уруглар садынга мергежилдиниң аайы-биле даңпырлап башкылап болур, чаш уругларын оларга тургузарында айтырыг чок.

Совхоз моон соңгаар уругларның уран чүүл-хөгжүм школазын ажыдарын база планнап турар.

№ 1 профтехучилище «С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курска өөренирин күзээн кижилерни хүлээп ап эгелээн. Аңаа 17 хардан 7 ай ажа берген назылыг аныяк оолдарны хүлээп алыр.

Өөренгени дээш 243 рубль 80 копеекти төлээр. Немелде телевир киирген кижилерни общежитиеге тургузар болгаш хүнде дөрт катап чемгерер.

Айтырыгны дараазында черлерден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34, телефон № 3-27-88. Күш-ажылга киирип алыр талазы-биле республика төвү. **Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.**

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 21—26 чамдык райоңнарга 30 градус чедир соор. Хүндүс 10—15, чамдык районнарга 1—6 градус соок болур.

Кызылга агаар улуг өскерилбес, хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне найысылалга 24—26, хүндүс 11—13 градус соор.

Ленинградтың күрүнениң театр, музыка болгаш кинематография институдунга, Красноярскиниң күрүнениң уран чүүл институдунга (шии болгаш кино актерлары) студентилер хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур.

Ол черлерге үндезин чурттакчылардан аныяктар хүлээп алыр. Билдириишкинни дараазында адресче 1990 чылдың март 20-ге чедир чорудар: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозунуң кадрлар килдизи.**

Бирги шилип алыышкын март 25—26-да уран чүүл училищезинге болур.

Өөрүшкүнүң ыры

Хүлүмзүрүү үргүлчү-ле чырып чоруур, шойбексимээр ак ырайлыг, узун дурт-сыннығ, чугаакыр, чалыы, арыг-силиг кеттинген, [illegible] кылажы безин даап чок ышкаш сагындырар, назыны дөгүй берзе-даа, аныяксы олчаан. Улуска ужурашкаш, тыва чаңчыл биле мөгейип мендилеп солун кижини Чөөн-Хемчик районда танывас кижи ховар. Харын Москваның чамдык чурттакчылары, композитор Богданов чижектиг [illegible] чүүлдүң ажылдакчылары безин ооң таныштары, [illegible]. Кымыл ол? [illegible] чүүлдүң хоочуну Сундукай Шаалеевич Монгуш-тур.

Бергеи чүүлге салымныг дөрт ар төрүттүнгеш бо кижи [illegible] «аксын, ажыдарга-ла» ти[illegible] каргыраа, хөөмей [illegible] күттулуп кээр. [illegible] Ыракы Чөөндерүң Куриль ортулуктарынга баргаш сыгыт, хөөмейбиле хөй национадыг [illegible] магадаткан. Сундукай 6 харлыында-ла хөй [illegible] чорааш сыгыртып, [illegible] эгелээнин ам-даа утпаан. 14—15 харлыында [illegible] хөөмейжи болу берген.

Сундукай Шаалеевич 1958 чылдан бо хүннерге чедир районнуң бот-тывынгыр уран чүүлүн сайзырадырынга үзүк чокка идепкейлиг киржип келген. Мен ону [illegible] 1962—1963 чылдардан бээр-ле таныыр болгаш эки билир мен. Бо удаада оон-биле кады Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге концерт көргүзүп чоруувус. С. Монгушту чарлаптарга-ла, алыш часкаашкыны чизирт дээр. Ол хөгжүмниң үделгези-биле ырлап, хөөмейлеп, сыгыртып, каргыраалап чорду. Хөөмей[illegible] сыгыттиг ол [illegible] [illegible] үнүп кээрин эскердим. Каргыраа, хөөмей, обертон Сундукайның-биле алыр болза, тываларның боостаа ырызын үш үнүг деп бо[illegible]. Сундукай Шаалеевич [illegible] сыгыттыг эвес, ыраажы база кижи. Үнүнүң диапазону бедик, чаныызы [illegible] дептем. Негр ыраажы [illegible]-Сумак сагышка-даа кирер. Биче октаваның сиден ийиги октаваның сиге чедир өзүлүг хостуг ырлаар кижи. Диапозону биче ырларның бир куплединчавыс үнге, дараазында купледин бир октава бедиткеш ырлаптар. Бо концерттерге итил үделгези-биле «Адам канкан дужуметти...» деп улустуң ырызын болгаш сөзүн-даа, аялгазын-даа боду чогааткан «Хектиң үнү» деп чаа ырызын күүседип чорду.

Сундукай Шаалеевич улустуң ырларын, коңамыктарын, үлегер чугааларын, тывызыктарын билириниң талазы-биле конкурс чарлаар чүве болза, кымга-даа аштырбас, бижиир чүве болза, улуг чыынды ном болур деп бодаар мен. Чадааналдан үнгеш, Сүт-Хөлче хаптывыс. Узун орук чалгааранчыг болгай, бистиң дилээвис өзулгаар ол кожамыктап эгеледи. Ылым-чылым бардывыс, чамдыкта шуут чиршоп-даа дүже бээр бис. Ыраажывыс Сүт-Хөлге чедир, оон дедир кээрде база чаңгыс-даа куплет катаптавайн ырлап келди. Чаңгыс-ла аялгага 200 хире куплетти санап чоруй, бодалымга алаакжаш, будулуп калдым.

«Чыткан хөй тургуспас», бо бөдүүн, ак сеткилдиг, чаагай мөзү-шынарлыг хоочун коммунистиң эрткен оруунче хая көрнүрү артык эвес. Сундукай Шаалеевич 60 харлыг. Чартык вектен ажыг үе иштинде ооң кылып чораан ажыл-херээн демдеглээн күш-ажыл дептеринде чүгле экиден өске демдеглел чок. Сундукайның күш-ажылчы үүргези 1948 чылдан Сүт-Хөл районнуң «Калинин» колхозунуң кежигүнү болуп киргениндеп эгелээн. Баштай садыг шугумунга элээн үр ажылдаан соонда 1971 чылдан 1985 чылга чедир Алдан-Маадыр кодээ Совединиң чанында шериг столунуң начальнигинге ажылдаан, а 1985 чылда өг-бүлезиниң аайы-биле Чадаанага көжүп келгеш, районнуң Культура бажыңының агиткультбригадазынга методистей берген.

1958 чылдан бо хүннерге чедир Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик районнарының бот-тывынгыр уран чүүлүнге С. Ш. Монгуштуң киирген үлүү улуг. Бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнериниң чүгле киржикчизи эвес, а бодуол бөлгүмнерни тургузуп, удуртуп-даа турар. Чижээ, Алдан-Маадыр суурнуң Культура бажыңынга 1976 чылда хөөмей, сыгыттың «Сыгырга» ансамбльн тургузушкан болгаш ооң идепкейлиг киржикчизи болуп келген.

Бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Сундукай Монгуш 13 хүндүлүг бижиктерниң болгаш сценага тырттырган хөй санныг чуруктарын улуг хүрең портфелинде суп алган камныг эдилеп чорууурун көрдүм. Ооң аразында РСФСР-ниң улусчу контроль комитединиң хүндүлүг бижии, ССРЭ-ниң композиторлар эвилелиниң бирги чергезиниң дипломy, Тыва АССР-ниң партия обкомунуң, сайыттар Чөвүлелиниң, профэвилел болгаш комсомол обкомнарының Хүндүлүг бижиктери, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң «Эң эки ажылы дээш» деп хөрек демдээ, Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң белектери дээш шаңналдар арбын.

1972 чылда Иркутск хоорайга ССРЭ-ниң тургустунганы-ла 50 чылынга тураскаатканн Бүгү-россияның бот-тывынгыр уран чүүл конкурузунга киришкеш, лауреат болган. Чеден чылдарда Тывага келген 35 даштыкы күрүнелерниң журналистеринге болгаш төлээлеринге Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң организастаан концертинге «Сыгырга» ансамбль-биле кады киришкеш, улуг үнелелди алган.

С. Ш. Монгуш хөй-ниитиниң ажыл-херээн база кезээ-ле бедик үнелээр кижи. Суурга улусчу контроль бөлүүнүң даргазынга, улусчу дружинаның командиринге чаңгыс удаа эвес соңгудуп чораан. Бодунуң ажылының аайы-биле бичии оолдарның хөөмей ансамблин районнуң Культура бажыңынга чоокку үеде тургузарын планнап турар.

Саая БЮРБЕ.

«ШАЙЛААРАК» — ЧОГААДЫКЧЫ КЛУБ

Бай-Тайга районнуң төп библиотека системазының ажылдакчылары чон ортузунга ном пропагандалаарындан аңгыда, ажылының хевирлерин чаа арга-биле өскертип, бо талазы-биле көскү ажылдарны чорудуп турар.

Библиотекарьлар Культура бажыңынга эртип турар массалыг хемчеглерге киржириндеп аңгыда, албан черлеринге, организацияларга болгаш кодээ ишчилерниң сонуургаан айтырыгларынга хамаарышкан ажык чугааларны, ужуражылгаларны эрттирип эгелээн. Районнуң төп библиотека системазында «Шайлаарак» деп литература-хөгжүмнүг сонуургалдар клувун эрткен чылдың төнчүзүнде ажыткан. Бо клубка янзы-бүрү мергежилдиң кижилери-биле ужуражылгаларны эрттирген бис. Чогаалчылар, артистер, саанчылар, тудугжулар, кодээ ажыл-агыйының тускай эртемниглери дээш кымнарны чок дээр. Ам ооң бир чижээнге тодаргайы-биле доктаап көрейн.

Чоокта чаа төп библиотека системазының библиотекарьлары Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының клувунга «Хөгжүмнүгде хөглүг» деп бот-тывынгыр композитор Борис Чамбыттың чогаал ажылынга тураскааткан литература-хөгжүмнүг кежээни организастап эрттирдивис. Дыштанылга кежээзиниң сценарийин бо одуруглрарның автору бижип тургускан. Борис Чамбыттың допчу намдары-биле болгаш ооң чогааткан аялгаларынга ырларны чыылганнар улуг сонуургал-биле дыңнааннар. Ажыл-ишчи кижилер, аныяктар, не херээженнер, найырал, ынакшыл, төрээн чуртувустуң каас-чаражын алгап-йөрээн, өзүп орар салгалывыс дугайында ырларның күүселдезиниң дыштанылга кежээзиниң кол кезээн ээлеп турган. Ырларның күүселдезин библиотекарьлар Чечек Иргит, Оксана Кертик, Ольга Чимит, Алдынай Саая, Ачыймаа Таргын болгаш Культура бажыңында методист «Мөңгүлектиң сыры» ансамбльдиң удуртукчузу Андрей Өпей, культура килдизиниң эргелекчизи Чечек Монгуш болгаш өскелер-даа чараш болгаш тода кылдыр аян тутканнар. Ээр-Хавак сүт-бараан фермазында инек кадарчызы хоочун коммунист Дүп-оол Иргит, ында медпункт эргелекчизи Дарья Баавыл олар база бистерден дудак чокка Борис Салчаковичиниң ырларын күүседип турдулар.

Кежээниң ийиги кезээнге столдар артынга саанчылар болгаш библиотекарьлар саададпканнар. Аяк шайны аартап, изиг аъш-чемни ижип, Борис Салчакович Чамбытка айтырыгларны салып, ажык чугааны кылганнар. Ажыл-ишчиниң дугайында библиотекарьлар болгаш саанчылар аразында сонуургап хөөрешкеннер. Мындыг янзылыг өске-даа хевириин дыштанылга кежээлерин фермага удаа-дараа эрттирип кээп турарын библиотекарьлар аазаан.

Кежээниң үшкү кезээнде библиотекарьлар болгаш саанчылар массалыг оюннарны болгаш танцыларны ойнап кежээлээннер. Танцыларны Борис Салчакович баянга ойнап берген. «Челер-ойну» теп, вальстап, саанчылар дыка орайга чедир мага хандыр ойнап дыштанганнар. Ферманың хоочун саанчылары Севилбаа Салчак, Александра Билчей олар аныяктардан чыда калбайн, чиик адак ойнап турганнар. Хөглүг, солун кылдыр дыштанганы дээш ферманың коллективи Борис Салчаковичиге өөрүп четтиргенин илередип, аңаа быжыг кадыкшылды, хөгжүм ажылынга ак оруктү күзевишаан, библиотекарьларга бедик утка-шынарлыг кежээ дээш чылыг сөстерин саанчылар чугаалап турган.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Библиотекарь.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-82. Килдистер: ◆ ноп тийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-10; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ чалуручулер — 2-27-41; ◆ солун кел бейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 272. ТС—[illegible]

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 15 четверг № 38 (14238)

1925 чылда үндүрүлгэн. Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының ажыттынганы

Февраль 14-те Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы ажыттынган. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралып ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** ажыткан. Ол эге сөзүн чурттуң амгы байдалын үнелээринге, кол хоойлужудулга актыларын ажылдап кылыр талазы-биле депутаттарның мурнунда туруп турар сорулгаларга тураскааткан.

Депутаттарның бирээзиниң саналы-биле Закавказьеге боол турган болуушкуннар үезинде өлген кижилерниң тураскаалын депутаттар бут кырынга туруп ёзулаан.

Сессияның ажылының чурумунуң дугайында саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **А. И. Лукьянов** киирген. Хүн айтырыынга бежен, оларның иштинде бирги чергелиг үжен айтырыгны чугаалажып көөрү-биле киирери саналдаттынган. Ооң соонда ук саналдар талазы-биле дискуссия эгелээн. Дискуссия палаталарның каттышкан кежээки хуралынга база үргүлчүлээн. (СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВ МЕЛЬБУРНДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Мельбурн, февраль 13. (СЭТА-ның тускай корр). Азия — Оожум океан регионунда аян-чорук кылып чоруп турар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков ол хүн Австралияда ийиги улуг хоорай — Мельбурнда чеде берген.

Мельбурн аэропортунга ону Австралияның премьер-министри Р. Хоук, Австралияның даштыкы херектер болгаш даштыкы садыг министри Г. Эванс, Виктория штаттың премьери Дж. Кейн олар уткуп алган.

ССРЭ-ниң Австралияда элчини Е. М. Самотейкин ужуражып келгеннерниң арасынга турган.

Н. И. Рыжков хүннүң ийиги чартыында «Сейфуэй» дээр аъш-чем компаниязының үүрмектеп садыглаар хуваалда төвүнге чораан. Төптүң чиигине эргелекчизи Т. Хэрд комплекстиң ажылын, аъш-чемни кайда шыгжап база кайыын магазиннерже чорудуп турарын чугаалаан. Шыгжамырның шөлү 50 муң дөрбелчин метр болган. Төптүң бүгү ажылын компьютер башкарып турар. Совет аалчы чүгле ажыл-херекти организастап турарын эвес, харын бүдүрүлгеде күш-ажылдың байдалын сонуургаан.

Н. И. Рыжков ол-ла хүн ССРЭ-ни болгаш Чөөн Европаны өөренип көөр талазы-биле төпке чораан, бо чаа шинчилел болгаш өөредилге черин албан ёзу-биле ажыткан. Ол төптү амгы үениң техниктиг херекселдери-биле дерээн, спутниктер дамчыштыр совет телевидениени безин көрүп болур. Мельбурнда турар үш университеттерниң баазазынга тургускан ол төп болза, Азия — Оожум океан регионунуң мурнуу талазында баштайгы төп болур. Ол төпке белек кылдыр А. С. Пушкинниң болгаш М. Ю. Лермонтовтуң шилиндек чогаалдарын берген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы «Сиар эй» дээр улуг даг-руда компаниязының удуртукчулары-биле база чугаалашкан. Сөөлгү чылдарда ол компания совет партнёрлары-биле кады ажылдажылганы көскүзү-биле идепкейжиткен. Беседа үезинде кады кылып турар төлевилелдерни боттандырарын дүргедедиринге ийи таланың чүткүлдүг боол турарын демдеглээн.

Н. И. Рыжков Совет Эвилели-биле садыг-экономиктиг харылзааларны тудуп турар чурттуң кол садыгжы хөреңгитеннерин каттыштырып турар «Австралия — ССРЭ» дээр ажыл-агыйжы кижилер чөвүлелиниң удуртукчулары-биле база ужурашкан.

Алексей ВОРОНИН,
Вадим ТАЛАНОВ.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралы бо чылдың февраль 12-де болуп эрткен. Аңаа СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң түңнелдериниң дугайында информация кылган. СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге платформазын партияның область организациязынга чугаалажып көөрүн организастаарының талазы-биле саналонал солчуушкуннары болган. Ол бүгү ажыл коммунистерниң болгаш республиканың бүгү ажыл-ишчилериниң идепкейлиг киржилгези-биле эртер. Ол документиде тодараттынган сорулгаларны боттандырарынче онза кичээнгейни угландырар.

СЭКП обкомунуң бюрозу СЭКП обкомунуң IV пленумунуң СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге, «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң платформазынга дүүштүр партияның область организациязының сорулгалары» деп доктаалының күүсеттинип турарының чорудулгазын чугаалажып көрген. Ол айтырыг талазы-биле практиктиг хемчеглерниң планын бюро бадылаан.

СЭКП обкомунуң бюрозу Министрлер Чөвүлелиниң болгаш республиканың Кадык камгалал министерствозунуң Кызыл хоорайда № 2 эмнелгени специализастаарының дугайында саналын деткээн. Хой ажылының ажылдакчыларының ажылының бергезин, эмчи хандырылгазынга оларның чидиг хереглелин өөренип көрүп, ол эмнелгени хойжуларның кадыкшыл байдалын ханызы-биле шинчилээриниң болгаш оларны шынарлыг эмнээриниң талазы-биле терапия угланыышкынныг организас-методиктиг төп кылдыр тускайлаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Чыттырып эмнедир болгаш поликлиника шинчилгезинге хереглелдиг аарыг кижилерни район эмнелгелериниң шынзылгаларын ёзугаар хүлээп алыр. Моон мурнунда № 2 эмнелгеге быжыглаттынган турган хамаатылар хоорайда чурттап турар черлериниң аайы-биле эмчи дузазын алыр.

СЭКП обкомунуң бюрозу обкомнуң ийиги секретары В. В. Рогило баштадыр улус депутаттарының Советтеринге соңгулда кампаниязының үезинде ажылчыннарның тургузуп турары айтырыгларын дүрген шиитпирлээриниң болгаш оларның талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң дугайында бүдүрүлгеге дыңнадырының талазы-биле бөлүүнү тургускан.

СЭКП обкомунуң бюрозу Министрлер Чө-

ДҮРГЕН БОЛГАШ ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИИШКИННЕР ХЕРЕК

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын ажыдарда М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Эштер, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязын ажыдып тура, сессияга чугаалажып көөр деп турар айтырыглар болза, характериниң талазы-биле анаа парламент хуралындан дыка улуг хемчээлдиг боол турарын бүзүредиишкин-биле чугаалаксаан ийик мен. Боттандырган соонда бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезинге үндезин, шынар талазы-биле өскерилгелерге чедирип кээр Хоойлуларны сессияга хүлээп алыр ужурлуг. Чурттуң амыдыралынга ооң ужур-дузазын ол тодарадыр, бистиң силерниң-биле кайгамчык улуг харысалгавыс ол-дур.

Бистиң бодувустуң ажылывысты эгелеп турарывыс байдалдың онзагай талаларын чугаалавайн барып болбас. Ол-ла чүве — эде тургустунуушкун, ол амыдыралдың бүгү талаларын болгаш чоннуң кезектерин хаара туткан, ол демократияга, ажык-чарлыг чорукка, хосталгага кижилерниң угааннар болгаш энергияларын хостуг болдурарынга хөй чүүлдерни биске берген. Революстуг чаартылгаларже угланыышкын — ол дээрге маргыш чок барымдаа-дыр, ол чурттуң ниитилел хөгжүлдезин дыка дүргедеткен.

Ооң-биле кады эде тургустунуушкун чорудуушкуннарының чоруп турарынга, темпизинге болгаш түңнелдеринге, хереглел рыногунда байдалга, националдар арازының айтырыгларының чидиглениир турарынга, корум-чурумнуң баксырааныынга сеткил ханмаан чоруктар көстүп келген болгаш оларның ёзүп турарын улус депутаттарының ийиги Съездизинге болгаш партия ТК-ның Пленумунга демдеглээн болгай.

Бүгү угланыышкыннарга ажылды күштелдирер, ажыл-агыйжы болгаш харысалгалыг чорукту дүрген бедидер, корум-чурумну тудар, сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле бодунуң негелделеринге ниитилел ам херек кырында чаңгыс аай. Ниитизи-биле, эштер, бирги ээлчегде, экономика талазы-биле дүрген болгаш шиитпирлиг хемчеглерни алыр ындыг үе-чадада келген бис.

Экономиканы экижидер талазы-биле чазактың саналдап киирген соңгаарладып болбас болгаш перспективтиг хемчеглерни улус депутаттарының Съездизи бадылаан. Ынчалза-даа бодунуң ужур-дузазы улуг боол турза-даа, бо дээрге чүгле программа болгай, ынчангаш чазактың боду-даа, аңаа адаандан үстүнге чедир чагырткан бүгү органнар-даа хүн бүрүде шыңгыы ажылдаар апаар. Чурттуң күш-ажылчы коллективтери база ынчаар ажылдаар.

1990 чылдың эрткен бүдүн чартык айы бистиң сагыш човаашкынывысты ам дээрезинде эвээжетпээн. Айыткан хемчеглерни боттандырар үеде төп органнарның деңнелинде чоржаан болгаш организас чок чоруктар хөй боол артышкан.

Бүдүүн ажыл-агыйжы чоруктар четпес, ындыг үеде холуя булгап олурары кымга күзенчиг боор. Экономиканы эргелеп башкарарында кошкак чорудуушкуннарны ам дээрезинде доктаадып шыдаваан. Бүдүрүлгелерниң арасында дорт ажыл-агый харылзааларын оожум таарыштырып турар, монополизмни, бөлүглежир эрге-ажыктарны кызыгаарлаар талазы-биле механизм ажылдаваан. Ону кичээнгей салбайн анаа арттырып болбас, хөделир херек. Экономиктиг аргаларны ам-даа ажылдап кылбаан черлерге шилчилге үе-чадада эрги аргаларны ажыглап болур, ам эрги-даа, чаа-даа чүүлдерни деңге хөделдирип болуру-биле ол ылгалып турар. Ийет, улам бурунгаарлаары-биле чаа чүүлдерни колдады ажыглаар апаар.

Бир эвес кым бир кижиге бүрүн эргелер четпейн турар болза, ындыг эргелерни берген турарынче сагыш салыр херек. Ынчалза-даа бир эвес чүвени билири азы харысалгазы четпес болза, ынчаарда чугаа сыр өске болур.

Кончуг хөй чүүлдер чазактан, төп органнардан хамааржыры маргыш чок. Айыткан программаны күүседири дээш кайгамчык улуг харысалга, ылаңгыя аъш-чемге, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнге, ачы-дуза талазынга, транспортка, садыгга хамааржып турар болза, чоннуң хүн бүрүдеги хереглелдеринге хамааржып турар болза, республика, чер-чер органнарынга оон-даа улуг харысалга онаажыр болгай.

Чер-черде бистиң кадрларывыс азырадыкчы хөөннерден оожум хосталып турар. Социал дүшкүүрлүг чоруктар хөй таварылгаларда оларның далаш чок, бир эвес күзээр болзуңарза, харысалга чок чоруктарның түңнелинде боол турар. Демир-орук транспорту шуут сандараан, вагоннарны чогуур үезинде дүжүрерин чер болганда таарыштырбаан. Ооң түңнелинде чоннуң хереглел бараанннары, аъш-чем аймаа, бүдүрүлгелерниң үзүктел чок ажылдаарынга эргежок чугула четчелээр кылыглар, чиг эт, өске-даа материалдыг курлавырлар баар черлеринге четпейн турар.

Бис ам соңгаарладып болбас хемчеглерни хүлээп алырын болгаш экономиктиг реформаны шиитпирлии-биле бурунгаарладырын харыугда, ханы харылзаалыг чорудар ужурлуг бис. Бо дээрге чаңгыс медальдың ийи арны деп чугаалап болур. Реформаның оруктарынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге чаа күчүлүг идиг бериишкиннерин киирерин болгаш инициативаларны хөгжүдерин, ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин ажыдарын хандырар херек. Өске орук чок, маңаа хамаарыштыр ниитилелде чөпшээрежилге бар. Бөгүнгү бүгү чидиг айтырыгларын ажыл-агыйның бүгү механизмин эде тургустунуушкун оруктары-биле, харын-даа бүдүрүлге харылзааларының бүгү системазының оруктары-биле шиитпирлеп болурун сөөлгү үениң дуржулгазы база катап чугаалап турар. Эде тургустунуушкунуң үндезини экономиктиг реформаны саададыр болза, бистиң бөгүнгү бергедээшкиннеривис улам ханылап болур. Маңаа дыка хөй чүүлдер Дээди Советтен, оон амгы бо сессиязындан хамааржыр, чурт оон чүгүн-даа мурнунда хуу өнчү болгаш Чер дугайында Хоойлуларны, экономиктиг хоойлуларның бүгү пакеттерин манап турар.

Реформаларның чаартылгаларның эргежок чугула апарганын өске талаларда база чидии-биле манап турар. Националдар арازының харылзааларын көрүңер. Бис ам чамдык регионнарда чүү боол турарынга дүвүреп турар бис. Кижилерниң өлүг-чидеринге болгаш материалдыг чидириглерге чедирип турар чөрүлдээлерниң быжыг доктаашкынын чежери, озалдыг чарылдырыкчы илерээшкиннерни доктаадыры чугула боол турар. Оларны чүгле совет федерацияны үндезини-биле эде тургузарын дүргедедип тургаш чедип ап болур.

База бир илдең чүве бар: бо угланыышкын талазы-биле хемчеглерни оларның кайда-даа ажылдап турары хамаан чокка, бүгү националдарның кижилериниң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни холбаштырып тургаш боттандырган турар ужурлуг.

Бистер шуптувус чурттуң мурнуу чүгүнге кижилерни өлүм-чидимге таварыштырган, оларның чурттап турган черлеринден массалыы-биле үндүр сывырарынга чедирген болуушкуннарның айыылдыг таварылгазын аар-бергези-биле чурттап эрттирип турар бис. Мен Дээди Советтиң өмүнээзинден эң чоок кижилерин оскунган өг-бүлелерге, боттарының оран-бажыннарын, доктаамал чурттап турган черлерин каггаш чоруткаш, ядараңгы-түрегделге таварышкан кижилерге сагыш-сеткилдиң ханызындан кажыыдал-хараадаашкынны илередип тур мен. Тургустунган бөдүүн эвес айтырыгларның политиктиг шиитпирлээшкинниң тывар дээш үргүлчүлелдиг үениң иштинде бүгү чүүлдерни кылып келген. Ынчалза-даа муң-муң кижилерниң өлүм-чидимге таварыжырын баш удур болдурбазы-биле оон өске кылыр чүве чок болу бээрге, Дээди Советтиң Президиуму онза хемчеглерни алыр ужурга таварышкан. Амгы үеде ында байдал, бир эвес ынчаар чугаалап болур чүве болза, контроль адаанда туруп турар, ындыг-даа болза, байдал мурнукузу хевээр дүшкүүрлүг болбушаан. Бистер тургустунган байдалды чугаалажып көөр болгаш ниитиниң күжениишкиннер-биле угаан-сарыылдыг арганы тыварын база катап оралдажыр төлээде, моон мурнунда дугурушканын ёзугаар, тускай үени тып, ажыглаар ужурлуг бис, ындыг күзел ол республикаларда база барып медээ чугаалаан.

Дээди Советтиң мурнунда сессиязының шиитпирлериниң шынныын амыдырал көргүскен, ынчаарга оларны хүлээп албаан чорук аар уржуктарлыг өлүмнүг таварылгага чедирген. А ол шиитпирлерниң кол-ла утказы — ниити улустуң эрге-ажыктарын холбаштырары. Азербайджанның суверенниг эргелерин болгаш бүдүн-бүрүн турар чоруун бадыткаары болгаш Азербайджан ССР-ниң составынга Даг-Карабахтың улузунуң бактаап хөгжүүрүнге бүгү-ле эргежок чугула магадылалдарны хандырары боол турган. Ооң формулазы бо-дур, ынчангаш бистер ол айтырыгны катап көөр апаарывыста, олче кичээнгей салыры чугула боол турар.

Националдар арازының өскележиишкиниң онза айыылдыының дугайын Бакудан чалбыыштың дамчып чаштай бергени Душанбеге сөөлгү болуушкуннар база чугаалап турар. Ол дээрге күчүлээшкинниң нептерелп, кедерээрин болдурган тудушкак херлээлээшкин ышкаш боол турар-дыр. Чугаа болза, эштер, чурттуң салым-хуузунуң болгаш бистиң хамаатыларның айыыл чок чоруунуң дугайында боол турар-дыр. Ынчангаш бистер өртту өжүрери-биле бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Националисчи кылыктаныышкынны кыпсып, месилдежиишкиннерни өөскүдүп турар кижилерге эң-не шиитпирлиг байдал-биле удур туржур ужурлуг бис.

Ындыг кижилер кара сагыштыы-биле хөделбишаан, масса-чон арازынга чаштынып, аныяктарны, бичии уругларны, херээженнерни бирги одуругже сүрүп киирип, оларны хол боозунуң хараалының адаанга медеглелдерни кылырынче база хоойлу-дүрүмге удур антиконституцияллыг бижиктерге ат салырынче албадап турарлар.

Олар национал катап тургузуушкунуң кыйгырыгларынга сылдаглап алгаш, улустарны боттарының күзел-чүткүлдер, хуузунда кызы эрге-ажыының сорулгалары дээш демиселче элзедип киирип турарлар. Дээди Советке чогуур хоойлунуң төлевилелин киирген. Ону болдунар-ла дүргени-биле күштүг боол кирип болур кылдыр чугаалажып көөрүнге база хүлээп алырынга белеткээрин хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле комитетке дагзыры таарымчалыг боол турар. Бистер ону озалдадыр эргевис чок.

Эштер! Бистиң ниитилелдиң канчаар-даа аажок улуг политизациязы бөгүнгү байдалдың онза чүүлү боол турар. Ында эде тургустунуушкунуң эң кол эчис сорулгаларының бирээзи илереп турар болгаш эң-не калбак улус массаларының күрүнениң болгаш ниитиниң ажыл-херектерин углап башкарарынга бөгүн киржип эгелеп турарынга чүгле байыр чедирип болур-дур. Республикаларга болгаш чер-черлерге соңгулдаларның соонда Советтерниң бүрүн, чаа структуразын хевирлеп тургузары доостур. Ол чүл дээрге бистиң политиктиг системавыстың хөделиишкиннеринге үндезин чаартылгадыр. Ол ышкаш ТК-ның февраль Пленумунуң ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүнге өскерилгелерни кылырының эрге чогунун дугайында санал база ол талазы-биле принципиалдыг ужурлуг болуп турар.

Ол бүгүнү кады алырга, а ол ышкаш дыка хөй чаа-чаа хөй-ниити организацияларының тыптып кээп турарының үргүлчүлээшкини-даа, чуртка чаа байдалды тургузуп, улустуң хостаттынган күжүн эде тургустунуушкуннуң эрге-ажыктарын ёзугаар тургузукчу ажыл-херектерже угландырар арганы берип турар. Митингилерге болгаш чыскаалдарга эде тургустунуушкуннуң чорудулгазын дүргедедирин саналдап. Бюрократизм, ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чоруктар-биле демиселди күштелдирерин, хоойлу-дүрүмнерни шыңгыы сагыырын, кем-херек үүлгедиишкиннеринге болгаш хээли алырынга удур демиселге дээштиг хемчеглерни алырын, транспортка, садыгга болгаш хандырылгага, бистиң хоорайларывыстың болгаш суурларывыстың кудумчуларынга корум-чурумну шыңгыы тургузарын негеп турар совет кижилерниң күзел-чүткүлүн бистер чогумна ындыг утка-биле көрүп турар бис. Бо бүгү болза, демократияны, ажык-чарлыг чорукту, эде тургустунуушкунну калбартып хөгжүдериниң чайгаар кезээ боол турар.

Оон биле кады, эштер, силерниң кичээнгейиңерни айтырыгның өске талазынче база угландырарын күзеп тур мен. Хөй-ниитиниң инициативазындан одунган ындыг буянныг-чаагай демократтыг хөделиишкинни улустуң эрге-ажыктарындан болгаш ниитилелдиң революстуг чаартылгазының негелделеринден дыка ылгалдыг эчис сорулгаларны салган кижилерниң ажыглаавазы биске дыка чугула боол турар. Бистер эрге-чагыргаларга чагыртпазынче, хоойлу-дүрүмнерни үрээринче кыйгыр-күүшкүннерни, күштеп-күчүлээшкинче кыйгырыгларны, удурланыышкынны өжегээр үндүрер, хөлзээшкинни нептередир дээн оралдажыышкыннарны кичээнгейден дашкаар арттырбас болгаш чогуур түңнелди кылыр ужурлуг бис. Буруулуг кижилер хоойлу ёзугаар эң шыңгыы харыылаар ужурлуг.

Бистиң тургузуп алыр деп турарывыс эрге-хоойлулуг күрүневис ниитилелде бар боол турар хөй янзы үзелдерниң болгаш эрге-ажыктарның боттарының дугайын хостуг биле чугаалаар. Политиктиг структураларга дүүштүр боттарын камгалап шыдаар болгаш боттарының сорулгаларын политиктиг чүүлдер-биле чедип ап болур аргалыг [illegible] мурнуунда онзаланыр. Чүвениң [illegible] утказы мында, эштер. Хостуг соңгулдаларны чүү дээш доктаадып киирген бис. Съезд болгаш Дээди Совет чүү дээш ажылдап турарыл, калбак ажык-чарлыг чору [illegible] ниитилелдиң демократтыг [illegible] база ханыладыр [illegible] деп айтырыглар тургустунуп кээр Конституцияның үндезинин барымдаалап көрүп турар бүгү хамаатылар болгаш организациялар ажык политиктиг чорудулгаларга киржип болур. Далаш чорукту болдурарын, күш ажыглаарын база үнелеп чоруктар тургузарын кордап турар кижилерни демократтар деп санаарының кандыг-даа барымдаазы чок, олар боттарын ындыг кижилер бис, идеяларның хостуг солчуушкуну болгаш плюрализм дээш туржуп турар бис деп санап турар-даа болза. Бистиң парлалгавыска, массалыг информация чепсектеринге тургузукчу чорудулгаларны үрегдекчи чорудулгалардан тодаргай ылгалап көргүзери турарын чугаалаар херек. А оларны корум-чурум [illegible] киннерин болдурарынга, [illegible] өжээн нептередиринге болгаш күш ажыглаарынга ажыглаарын бөгүн канчап-даа болдурбас херек.

Шынап-ла, чаа эгелеп чоруур, ам дээрезинде быжыглыы хевүкпээн демократияны камгалаары, чоннуң эрге-ажыктарын камгалаары — шиитпирлиг хөделиишкиннерни кылырын бистен негеп турар. Амгы үеде кайы бир тускайланчак эрге-ажыктар азы сагыш салыышкыннар ниикпе, азы чоннуң кайы бир кезектериниң болгаш бөлүктериниң чаагай чоруунуң дугайында эвес, а кончуг нарын айтырыглар кес кырында тургустунуп турар. Чугаа болза эде тургустунуушкунуң моон ынай канчап баарының дугайында, демократияның болгаш дүрүм-журумнуң чөлээшкиниң оруу-биле хамаатылар болгаш националдар арازынга өнчүк чок гаагы болдурбайн, күштээн күчүлээшкинни болдурбайн ооң чаагай сорулгаларын чедип ап шыдаар бис бе дээрзиниң дугайында боол турар. Эде тургустунуушкун боол турар болуушкуннарга хамаарыштыр янзы-бүрү туруштарны, угаан бодаашкыннарны, үзел-бодалдарны тургузуп келген. Ол чогумчалыг чүве-дир, ол чорудулга моон соңгаар-даа ынчаар хөгжүп уламчылаар деп баш удур чугаалап болур. Ындыг болзажок, бистер чаңгыс чүүлге бир эптиг болур ужурлуг бис: эде тургустунуушкунуң бодун камгалап алыр.

Адак соолунде: бистиң улуг аргаларывыстың-даа, а ол ышкаш биске таваржып болгу дег улуг айыылдарның-даа дугайын доктаамал бодап тура, айтырыгларны ол-бо талазынче чидиглеңирбейн, эки ажылдап көрээлиңер. Күжениишкинниг ажылдаар, чүткүлдүг бурунгаарлаар херек.

Чүгле ынчаар ажылдап тургаш, бистиң күрүневистиң мурнунда туруп турар кончуг улуг сорулгаларны шиитпирлеп ап болур бис. Дээди Советтиң ажылының бо шиитпирлиг үе-чадазында ажылдыңарга чедиишкиннерни күзеп чөпшээреп көрүңер. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы ажыттынган деп чарладым.

ДЕСКЕННЕРГЕ ДУЗАЛАМЧЫ

1990 чылдың январь 1-ниң соонда Азербайджан ССР-ни каггаш, өскээр чоруур ужурга таварышкан хамаатыларга дузаламчы көргүзер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Ол доктаалга дүүштүр база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың январь 17-де хүлээп алган доктаалынга немей Азербайджан ССР-ни каггаш, өскээр көжер ужурга таварышкан хамаатыларга боттарынга хамааржыр кадыкшылга черлерин түр када берип, оларны чурттадырын, а ол ышкаш оларны аъш-чем-биле хандырарын чамдык министерстволарга болгаш ведомстволарга саналдаан. Бо чарыгдалдарны дуглаарының чурумун тодарадырын ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунга даасаан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларга боттарының болгаш чагырып турар организацияларының кадыкшылга черлерин берип, түр чурттадырынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көөрүн болгаш шиитпирлээрин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге саналдаан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларны түр чурттаар черлеринче сөөртүр талазы-биле чарыгдалдарны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң курлавыр фондузунуң хөреңгизиниң күсели-биле боттандырарын, ол чарыгдалды алызында барып, Азербайджан ССР-ниң бюджединден тыртып алырын доктаалда айыткан.

Азербайджан ССР-ни каггаш, оларның түр чурттап турар черлеринге аарыглар профилактиказының болгаш медицина дузазының талазы-биле хемчеглерни боттандырарын ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунга болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге даасакан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан, өске черлерде чурттап турар хамаатыларның уругларын, өг-бүлелерде ажылдаар уруглар өөредилгезин болгаш кижизидилгезин организастаарынга байдалдарны тургузарын бо доктаалды ёзугаар Улус өөредилгезиниң талазы-биле ССРЭ-ниң күрүне комитединге база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге даасакан.

Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң күрүне комитеди ВЦСПС-биле кады Азербайджан ССР-ден дескеннерни күш-ажылга киирериңге холбашкан айтырыглар талазы-биле саналдарны белеткээрин болгаш ийи неделя хуусаа иштинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин ук доктаалда база айыткан.

Азербайджан ССР-ни каар ужурга таварышкан хамаатыларга материалдыг дузаламчыны көргүзер талазы-биле ССРЭ-ниң Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык Ай ниитилелдериниң эвилелиниң, Тайбыңның совет фондузунуң, В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң, Чаагай сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң инициативазын чүүлдүгзүнген.

(СЭТА).

БАЙДАЛ НАРЫН ХЕВЭЭР

Душанбе, февраль 13. (ТАДЖИКТА — СЭТА). Алды кижи өлүрткен болгаш 70 хире кижи балыглаңган: дүүн Таджикистанның найысылалынга болган үскүлежиишкинниң долу эвес түңнели ындыг. Тус черниң чурттакчыларынга бээр ужурлуг турган квартираларны эрге-чагырга черлериниң деткимчези-биле ээлеп алыры-биле Бакудан дезип үнген муң-муң кижилер хоорайга чедип кээр дугайында дамчыыр чугаа ол хөделиишкиннерниң чылдагааны болган.

Ол-ла хүн Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бажыңының чанынга митинг эрттирер чөпшээрел албаан кижилер чыглып эгелээн. Олар армян өг-бүлелерге ажыл болгаш квартиралар бээринге удурланыышкынын илереткеннер. Баштай оларның саны чүс хире-ле кижи турган. Оон моон чыылза-чыылза, шелге элээн каш муң кижи чыглы берген. Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары К. Махкамов, республиканың өске-даа удуртукчулары митингиниң киржикчилеринге чүве чугаалаан.

Ынчалза-даа Душанбеде чүгле 40 хире кижи келгенин, олар шупту таныштарының болгаш төрелдериниң бажыңнарынга чурттаар деп турганын, а амгы үеде оларны республикадан дашкаар чорудупканын республиканың удуртукчулары медеглеп турда-ла, чыылганнар ону тоомчага ал баан. Митингиниң чамдык киржикчилери партия Төп Комитединиң бажыңынче шургуп кирерин оралдажып, кыжаныглыг сөстер октап, соңга шилдерин даштар-биле буза шаап каапкан. Ынчап баар орта иштики шериглерниң күштери бажыңче кирер ажиктерни дуй туруптканнар.

Ок чок боолар-биле агаарже адыышкыннар безин экстремистерни доктаатпаан. Харын-даа чыылганнарның арасындан харыы адыышкыннар эгелей берген. Олар солдаттарже даштар октап эгелээн. Экстремистер аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннарлыг элээн каш магазиннерни үрей шаап, үптеп-тонап каапкан.

Ниитиниң транспортунуң өрттедир таварылгалар база турган. Оларның ниитилелге удур хөделиишкиннеринге, ажык үптекчи чоруунга удур корум-чурум камгалалының органнары болгаш иштики шериглерниң солдаттары тускай чепсек-херекселди ажытлаан.

Февраль 12-ниң кежээзинде хоорайга онза байдалды чарлаан болгаш комендант шагын тургускан. Ындыг-даа болза, чер-чер эрге-чагыргаларының болгаш хоойлу-дүрүм органнарының киржилгелериниң [illegible] мында байдал нарын боттуг арткан.

* * *

ССРЭ-ниң ИХМ-ге февраль 13-те болган брифинг үезинде дыңнатканы болза, Душанбеге болган массалыг корум-чурум үрээшкиннериниң үезинде хамаатыларның иштинден алды кижи өлүрткен болуп турар. 108 кижи кемдээшкинге таварышкан. Олардан 39 кижи — иштики херектер органнарының ажылдакчылары. Оларның ужу берге [illegible] далда эмнелгеде чыдар.

Таныштырып тур бис

ТЫВА АССР: ЛЕНИН № 9 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН УЛУС ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАР

Кара-кыс Донгаковна АРАКЧАА

Кара-кыс Донгаковна Аракчаа 1950 чылда Улуг-Хем районнуң Үрбүн суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген, тыва националдыг. 1989 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң баштакчы эртем ажылдакчызы, химия эртемнериниң кандидады.

1967 чылда ортумак школаны, 1972 чылда Москваның күрүне университединиң химия факультедин дооскан. Күш-ажылчы амыдыралын Терлиг-Хая РЭП-тиң мөңгүн суу заводунуң лаборантызындан эгелээн. 1973 чылда Кызылдың башкы институдунуң химия кафедразынга лаборантылап ажылдаан. 1974 чылда ССРЭ-ниң ЭА-зының геохимия болгаш аналитиктиг химия институдунуң чанында аспирантурага өөренип кирген. 1980 чылда эртем адын камгалаан соонда, башкы институдунуң лаборантызы, ассистентизи, башкызы болуп ажылдаан. 1985 чылда аңаа доцент деп атты тывыскан.

1986 чылдан бээр ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем секретары, кол эртем ажылдакчызы.

Ол хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип турар. Эртемден болгаш инженер, Чаартыкчылар болгаш чогаадыкчылар ниитилелдериниң президиум кежигүнү, комплекстиг килдисте улусчу контроль бөлүүнүң кежигүнү.

Ол үжен ажыг ажылдарның автору, ниң автор херечилелиниң эдилекчизи. 1987 чылда аңаа ССРЭ-ниң чогаадыкчызы деп атты тывыскан. 1988 чылда Чаартыкчылар болгаш чогаадыкчылар ниитилелиниң хереэженнер ортузунда шаңналының лауреады болган. ССРЭ-ниң Эртемденнер эвилелиниң кежигүнү. Өглүг.

К. Д. Аракчааны Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң пленуму, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду, 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи, Социал хандырылгага министерствозу болгаш Кызылдың № 2 ортумак школазы депшидип үндүрген.

• • •

Соңгукчу Сазыг-оолович МОНГУШ

С. С. Монгуш 1942 чылда Тыва АССР-ниң Чөөн-Хемчик районунуң Бай-Тайга арат ишкининиң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1976 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору.

С. С. Монгуш бодунуң күш-ажылчы оруун 1962 чылда чолаачы ажылындан эгелээн. 1963-1968 чылдарда Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунуң зоотехния салбырынга өөренип турган. Ону дооскаанының соонда «Октябрь 30 чылы» база «Сүт-Хөл» совхозтарга кол зоотехниктеп ажылдаан. 1970-1984 чылдарда Тываның күрүнениң Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының мал ажылының талазы-биле килдизиниң улуг эртем ажылдакчызынга, ооң соонда ол-ла дуржулга станциязының директорунуң эртем талазы-биле оралакчызынга ажылдаан. Орта ажылдап тура, ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының мал ажылының талазы-биле Сибирь эртем-шинчилел институдунуң чанында аспирантураны бот-өөредилге-биле дооскан. 1979 чылда көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады эртем адын камгалаан. 1984 чылдан бээр Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору.

«Билиг» ниитилелиниң, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиумунуң, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжыышкынының эртем-техниктиг чөвүлелиниң, өшкү ажылының талазы-биле Бүгү-эвилелдиң методиктиг чөвүлелиниң кежигүнү болбушаан, идепкейлиг пропагандисти ажылды ол чорудуп турар.

1984 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиии-биле шаңнаткан.

С. С. Монгушту Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының коллективи депшидиткен.

• • •

Сергей Сайынович САНЧАЙ

Сергей Сайынович Санчай 1950 чылда Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1985 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, юрист дээди эртемниг, ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг байысаакчызы.

1968 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскан, күш-ажылчы амыдыралын Тес-Хем райпозунуң чүдүрүкчүзүнден эгелээн. 1972 чылдан 1973 чылга чедир Москва хоорайның Лихачев аттыг автозаводунга фрезеровщиктеп ажылдаан, ооң соонда ук заводтуң комсомол организациязының сүмелээнии ёзугаар ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Волгоградта Дээди истелге школазынче өөренип чоруткан. Ону дооскаанының соонда, Кызыл хоорукүүскомнуң иштики херектер килдизиниң байысаакчызынга томуйлаттырган.

1979 чылда ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза аар херектер истээр улуг байысаакчызының албан-дужаалынче шилчиттирген. 1987 чылда Иштики херектер министерствозунуң партия организациязы ону улусчу контрольдуң кол бөлүүнче соңгаан.

Иштики херектер органнарынга ажылдап келген үезиниң дургузунда С. С. Санчай «Онза кызымак ажыл-чорудулгазы дээш» деп медальдың 2-ги болгаш 3-кү чергелери-биле, «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээ-биле, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» деп демдектиң 2-ги чергези-биле шаңнаттырган. Ол ышкаш эки ажылы дээш хөй-хөй шаңнал-макталдар-биле демдеглеттирген. Өглүг.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга С. С. Санчайны Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң коллективи депшиткен.

• • •

Алдын-кыс Темир-ооловна КОНГАР

Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар 1962 чылда Тес-Хем районнуң Ак-Эрик суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. 1976 чылдан бээр ВЛКСМ кежигүнү, дээди эртемниг, күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң студентилер профкомунуң даргазы.

Бодунуң күш-ажылчы намдарын 1987 чылда Кызылдың пединститудунуң биология кафедразынга биология болгаш химия башкызының ажылындан эгелээн.

1989 чылда студентилерниң профэвилелиниң отчёт-соңгулдалыг хуралынга күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң студентилер профкомунуң даргазынга альтернативтиг үндезинге соңгуттурган. Өглүг.

А. Т. Конгарны Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң күш-ажылчы коллективи депшиткен.

• • •

Зоя Кыргысовна КЫРГЫС

Зоя Кыргысовна Кыргыс 1945 чылда Улуг-Хем районнуң Баян-Кол суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнүнге кандидат. ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

1965 чылда Кызылдың музыка училищезин, а 1972 чылда Чөөн Сибирьниң культура институдун дооскаанының соонда Кызылдың уран чүүл училищезинге ажылдаан. 1972 чылдың октябрьдан эгелээш, бөгүнге чедир ТДЛТЭШИ-де ажылдап турар. 1976 чылда Москваның Гнесиннер аттыг музыка-педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренген, искусствоведение эртемнериниң кандидады.

З. К. Кыргыс — Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы. 1989 чылда «Тыва» деп фольклор ансамблин организастап тургускан.

• • •

Айлана Леонидовна ЧАДАМБА

Айлана Леонидовна Чадамба 1948 чылда Кызылга сураглыг уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның өг-бүлезинге төрүттүнген.

Күш-ажылчы намдарын 1972 чылда Москваның культура институдун дооскаанының соонда, Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп суурунга улусчу театрның режиссёру болуп ажылдааны-биле эгелээн.

1974 чылдан бээр, Кызылдың аныяк көрүкчүлер театрын удуртуп турар. Ук театр хоорайның хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген болгаш республика фестивальдарынга 1, 2 чергениң дипломнары-биле каш удаа шаңнадып келген. А. Л. Чадамба уруглар-биле ажылдың чаа-чаа хевирлерин чогаадыкчы ёзу-биле дилеп тып турар.

А. Л. Чадамба 1986 чылда Күрүнениң театр уран чүүлүнүң институдунуң чанында Дээди режиссёр курстарын база дооскан. Ол — Кызыл хоорай Совединиң чээрбиги чыыжының депутады.

Культурага хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы, театр уран чүүлүн чедиишкиниг пропагандалап чорууру дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң «Контуг эки ажыл дээш» деп демдээ-биле шаңнаткан.

• • •

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 39 (14239) ◆ 1990 чыл, февраль 16, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы

ЧОННУҢ КҮЖЕНИИШКИНИН— ТУРГУЗУКЧУ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Сессиялар аразында чапсар — дыштаныылга үези эвес, а депутат ажыл-чорудулганың бир өске хевири. Ынчангаш эрткен «парламент дыштаныылгазының» үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттары онза күжениишкинниг ажылдап келген: бистиң парламентивистиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга чугаалажып көөрү-биле кирер үндезин ужур-дузалыг хоойлужудулга төлевилелдериниң улуг бөлүүнүң талазы-биле чидиг маргылдаалар чорүп келген.

Сессия төлевилеттингенин ёзугаар, февраль 14-те, эртенгиниң 10 шакта Кремльге Эвилел Совединиң болгаш Национальдар Совединиң каттышкан туралы-биле ажыттынган. Сессия ажыттынып турда амгы байдалдың онзагай чүүлдери-биле холбаштыр дувүрээзин турзажок, ажыл-херекчи байдал тургустунган. Ол дугайын сессияны ажыдып тура, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачев** демдеглээн.

Депутаттарның бирээзиниң саналы-биле Закавказьеге боол турган болуушкуннар үезинде өлген кижилерниң тураскаалын депутаттар бут кырынга туруп ёзулаан.

Сессияның ажылының чуруму кандыг болурул, хүн чурумунга кандыг айтырыглар кирерил — бо талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **А. И. Лукьянов** саналдап киирген.

Бо саналдарның үндезини болза бирги ээлчегде улус депутаттарының ийиги Съездизиниң даалгалары, комитеттерниң база комиссияларның санал-оналы, а ол ышкаш Дээди Советке улус депутаттарындан, күш-ажылчы коллективтерден, хамаатылардан кирген күзээшкиннер болган деп ол чугаалаан. Айтырыгларны шилип алырынга чуртта тургустунган байдал, бистиң ниитилел хөгжүлдезиниң эң чидиг болгаш дарып айтырыгларын барымдаалап көөр дээн чүткүл салдарны база чедирген. Хүн чурумун тургузуп тура, хоойлулар чогаадып тургузар ажылды демократчыдылгазы ханыладырынче, ниитилел амыдыралының ангы-ангы адырларынга үндезин өскерилгелерни боттандырарынче шиитпирлиг угланыышкынны алырының эргежок чугулазы барымдаалаттынган. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда экономиктиг реформа, политиктиг тургузугда өскерилгелер, хоойлу-дүрүмнү болгаш сагылга-чурумну быжыглаары, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары-дыр.

Адактың соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «портфелинде» кирген хоойлу төлевилелдериниң ажылдап кылдынганының, белениниң кайы хире чергелиин база барымдаалаан. Чүге дээрге «чиг» төлевилелдер киирерге, оларга артык, куруг үе чарыгдаттынарын эрткен сессияларның дуржулгазы көргүскен.

Хүн чурумунга ниитизи-биле бежен, ооң иштинде оларның 30 хирези бирги ээлчеглиг чугаалажып көөр айтырыглар кирген. Оларны чеди бөлүкке чарып ап болур. Ол дээрге Конституция хөгжүлдезиниң, чурттуң Үндезин Хоойлузунуң чамдык үнлезин чүүлдерин өскертириниң, экономиктиг реформаны боттандырарының үндезин айтырыглары, социал политиканың, совет федерацияның болгаш национальдар аразында харылзааларны сайзыралгайжыдарының айтырыглары, политиктиг реформаның, эрге-хоойлу реформазының айтырыглары, адактың соонда, организастыг айтырыглар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бо айтырыгны база катап кончут тодаргай чугаалажып көргени. Дээди Советке болгаш улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөрү-биле Конституцияга эң чоокку үеде ындыг өскерилгелерни киирер деп чаңгыс аай түңнел кылган. Олар партияның болгаш өске ниитилел-политиктиг организацияларның туружунуң дугайында Үндезин Хоойлунуң 6 болгаш 7 дугаар чүүлдеринге, хуу өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлеринге тураскааттынган чүүлдерге база ол ышкаш депутаттарның, хамаатыларның, бистиң эртемивистиң, чурттуң президентинин эрге-хүлээлгезин тургузар дээн идеязы-биле дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының дээди чадазының бүрүн эргелерин таарыштырып турар чурумнарга онаажы берип болгу дег-дир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бо айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизин чыылдырар саналды киирген.

Ооң соонда А. И. Лукьянов сессияга чугаалажып көөрү-биле киирип келген хоойлулар төлевилелдеринге ажылдың чоруп турганының дугайын тодаргай чугаалаан. Оларның шуптузунга тайылбырны ол берген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле Дээди Советтиң ажылын организастаарының дугайында доктаалдың төлевилелин сессияга чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму киирип турарын А. И. Лукьянов дыңнаткан. Ол саналдап киирген хүн чуруму-биле тудуш холбаалыг болуп турар болгаш ооң-биле кады ам боттандырар бүгү ажылдың талаларын тодарадыр. Ооң онзагай талаларының дугайын чугаалап тура, улус депутаттарының Съездизи Дээди Советке көңгүс чаа долу эргени тывыскан дээрзин ол демдеглээн: хоойлуларны хүлээп ап тура. Конституцияның аңгы-аңгы чүүлдеринге, ээлчеглиг Съездиге оларны дараалаштыр бадылаары-биле эргежок чугула өскерилгелерни ол ам хары угда киирип болур.

Ол планнаттынган реформаларны боттандырарының чорудулгаларын дүргедедиринге немелде аргаларны берип турар. Оон ынай ниитилел болгаш күрүне амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге идигни бээр. Ооң-биле кады ол айыттынган чаа чүүл хүлээп алдынган шиитпирлер дээш комиссияларның болгаш комитеттерниң, Дээди Советтиң кежигүннериниң, бүгү депутат корпузунуң харыысалгазын дыка бедидер.

Он үшкү беш чыл планының төлевилелин ам чугаалажып көөрү солун болур ужурлуг. Социалистиг рыноктуң байдалдарынга таарыжыр, конъюктураның өскерилгелери-биле, бүдүрүлгелерниң, девискээрлерниң, республикаларның экономика талазы-биле бот-туспайлаң чоруунуң калбарганы-биле холбаштыр ынчалдыр кылдынары-биле ол ылгалдыг болур. Ооң-биле чергелештир Дээди Совет бодунуң контролюн бүгү талалыг күштелдирер апаар.

Национальдар аразының чугула харылзааларын база-ла чугаалажып көөр апаар. Бо айтырыгларны шиитпирлээрде кады ажылдаарынче, интернационализм базым бүрүзүнге-ле турарынче Дээди Совет кыйгырып турар. Дээди Советтиң маңаа үлегери улус депутаттарының бүгү-ле Советтеринге болгаш бүдүн ниитилелгедаа чиже болур ужурлуг.

Улус депутаттарының ам соңгудар Советтериниң ажылынга хамаарыштыр чугаалааш, А. И. Лукьянов улус депутаттарының Советтериниң ажылының эргелелди болгаш бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитетке улуг харыысалга онаажыр апаар дээрзин айыткан. Тус черниң бот-башкартынарының болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында эвилелдиң хоойлузун хүлээп алганының соонда, республикаларның шак ындыг хоойлуларын чогаадып кылырынга, эң-не улуг дуза чедирер апаар.

Ооң аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң айтыышкын үндүрер болгаш контрольдаар бүрүн эргелерин херек кырынга боттандырары-биле холбашкан айтырыгларже улуг күжениишкинни мөөңнээр апаарын оратор айыткан. Ол талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй.

Дээди Совет чуртта байдалды, хоойлуларны база эрге-чагыргазының дээди органының өске-даа шиитпирлерин амыдыралга сагып, боттандырарын шынгызызы-биле хайгаараар апаар боор дээрзин совет кижилер манап турар.

Амгы бо сессия апрельдиң 24-25 үезинде доостур деп, ССРЭ-ниң Дээди Советти ынчаар бодап турар. Хүн айтырыының хөй боор турарын, ажылдың кол нуруузун комиссияларга болгаш комитеттерге шилчидерин барымдаалааш, бир неделяда пленарлыг хуралдарны, а өскезинде комитеттерниң база комиссияларның ажылдаар апаарын саналдап турар. Эрткен сессияның дуржулгазындан алырга, ынчаар ажылдаза эптиин көргүскен. Дээди Советтиң кежигүннериниң хөй санныг саналоналдарын барымдаалааш, депутаттарның айтырыгларынга чазак кежигүннериниң, күрүнениң өске-даа органнарының удуртукчуларының харыызын дыңнаары-биле айның бир хүнүн аңгылап бээри чугула дээрзин А. И. Лукьянов түңнелинде чугаалаан.

Хүн айтырыының талазы-биле саналды депутаттар кичээнгейлиг дыңнаан. Чугула айтырыгларны бирги ээлчегже тургузуп, канчаар ажылдаарының чуруму дүгүржүп алыры берге эвес ышкаш кылдыр сагыыдырар. Ынчалзажок ол талазы-биле дискуссия эгелээн. Чижээ, чурттуң чидиг болуушкуннар боор турар черлеринге байдалды кандыг янзылыг энижидип алырынга. ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүнүң дугайында айтырыгны ам чугаалажып болур бе база кандыг янзылыг чугаалажып болурул дээрзинге хамаарыштыр тайылбырларны кылырын дилеп турган. Республика болгаш черлер Советтеринге соңгулдалар чоокшулап келген, ынчангаш тус черниң бот-башкартынарының дугайында хоойлу төлевилелин бирги ээлчегде чугаалажыры база саналдаттынган. Депутаттарның бирээзи парламентиде төлээлекчилер чөвүлели сессияга киирген айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң чурумун тургузарынга, тодаргайлаарга, кандыг айтырыгларны бирги ээлчегде тургузарын доктаадырынга идепкейлиг рольду ойнаар ужурлуг деп демдеглээн. Хүн айтырыын доктаадып тургузарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму чуртта байдалды болгаш хоойлу төлевилелдериниң кайызының кайы хире белеткеттингенин барымдаалап көрген турган.

Хүн айтырыын чугаалажып көрүп турда, хөй санал-оналдар кирген. Элээн каш улуг айтырыглар тодараттынып келген болгаш оларның кайызын бирги ээлчегде чугаалажып көөрүнүң дугайында саналдар кирип турган. Ындыг айтырыгларга национал харылзаалар, ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузуу, улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырары дээн ышкаш айтырыглар хамааржып турган.

Калбарган дискуссияга киржип тура, М. С. Горбачев ооң чугулазын болгаш ажыктыын демдеглээн. Дээди Советке боол турар бүгү дискуссиялар ышкаш, бо дискуссияга чурттуң амгы байдалынга хамаарыштыр сеткил-сагыш дүвүрээшкиннерин илереттинип турду, ындыг болзажок ажыктыг болгаш бовангалыг санал хөйү-биле илереттинди. Хүн чурумун дугуржуп тургузуп алырда оларны үндезин кыдыр алза чогуур деп, ол чугаалаан. Экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелдерин хүлээп алырын дүргедедирин база национальдар аразында харылзааларга хамаарыштыр бөлүк айтырыгларны чугаалажып көөрүн ийиги Съездиге депутаттарның саналдап турганын сагындыргаш, Дээди Советтиң Даргазы чурттуң амгы байдалынга дүүштүр депутаттар, чуртка корум-чурумну быжыглаар, хоойлуларның негелделерин күштелдирер дугайында айтырыгларны чидиг-биле тургузуп турары чөптүг-дүр деп чугаалаан. Ол кончуг шын. Бир эвес демократия чогуур механизмнер-биле быжыглаттынмас болза, ол узуткаттынар. Нарын байдалды боттарынга ажыглап бээр күштер тыптып келир. Хүн айтырыынга хамаарыштыр хөй санныг санал-оналдар кирип турар болганда чапсар үезинде Дээди Совет база катап чыглып алгаш, оларны бөлүктер аайы-биле баштай палаталарга чугаалажып көөр кылдыр белеткеп көөрин ол сүмелээн. Ол санал хүлээп алдынган.

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер база чуртка демократчы президент эрге-чагыргазын тургузар апарганы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында айтырыгны хүн айтырыынга кирер деп сессия шиитпирлээн. Азербайджанда байдалга политиктиг үнелелди бээр дугайында айтырыгны база кирген. Бо сессияның хүн айтырыынга кирер дээн чамдык саналдарны баштай Дээди Советтиң Президиумунга чугаалашкан, ооң соонда оларны сессияга сайтарып көөр-көрбезиниң дугайын база катап чугаалажыр деп шиитпирлээн.

Сессияның ажылын кандыг янзылыг чыырдарының дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазы-биле кады белеткеп көөрин палаталар даргаларынга даскан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы апрель 25-ке чедир ажылдаар. Депутаттар ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Дүүн

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин дүүн Парлалга бажыңынга журналистер-биле ужурашкан. Ол СЭКП ТК-ның (февраль 1990 ч.) Пленумунуң эрткенинин дугайында дыңнадыгны кылган болгаш чамдык айтырыгларга бодунуң хамаарылгазын илереткен.

Парлалга, радио болгаш телевидение чонну сырый каттыштырарынга, тайылбыр ажылын чорударынга чаа аргаларны дилеп, массалар-биле харылзааны калбартыры чугула дээрзин ол демдеглээн. Съездиге уткуштур партияга хамаарышкан санал-онал солчуушкунун калбартырын сүмелээн болгаш массалыг информация чепсектериниң мурнунда туруп турар сорулгаларын тодараткан.

Ол ышкаш ол республиканың социал-экономиктиг айтырыгларынга доктааган. Партия организацияларының тургустунуп келген байдалда кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын ол айыткан.

Г. Ч. Ширшин журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харылаан.

Бистиң корр.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ХУРАЛ ЧОККА АЙТЫРЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНМЕС БЕ?

Республиканың чамдык ажыл-агыйларында кыштаглаашкынның дүвүренчиг чорууундан төп районнарның совхозтар директорларын, АҮК-тер даргаларын Кызылга чыгтаа, оларның-биле чугаалажыр ужурга таварышкан. Бо айтырыгның тургустунуп келгениниң база бир чылдагааны болза, он ийиги беш чыл планы бо чылын доостур. Чаа беш чылче кандыг үндезинниг кирер бис, оон база дыка-ла хөй чүүлдер хамааржыр.

Эрткен дөрт чылдың дургузунда пландан ажыр 1294 тонна эътти, 5443 тонна сүттү, 42 тонна дүктү дужаап алган бис. Ынчалзадаа маңаа оожургаар барымдаавыс чок. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, мыйыстыг бода малдың баш саны 2785-ке, шээр мал 5265, хаван 2037 башка эвээжээн, а чылгының көвүдээн. 1990 чылдың февраль 9-ка чедир 667 бода, 4219 шээр мал, 544 хаван өлүп хораан. Дөртенне хонук дургузунда. Кыш узун.

Бо хүннерде эң ыланғыя Бии-Хем районда аажок дүвүрээзиннинг байдал тургустунган. «Өөк», «Хадың», «Саян» совхозтар мал-маганын чүгле чаа сөөртүп эккелген чем-биле чемгерип турар. Бо чылдың январьда 93 бода мал өлүп хораан. Ооң кадында 79-ту арган-дорган дээш хорадыр ужурга таварышкан. А шээр малдан каража чаңгыс-ла айда 830 баш болган. «Саян» совхозтуң садып алганы уксаалыг 150 хунажынындан кышкы үеде 20-зи хораан, артканнарының күш-деңгели дыка кошкак. «Өөктүң» Чкаловна, «Саян», «Хадың» совхозтарның фермаларында чулуктуг болгаш бөдүүн чем барык чок, доозулган.

Кышкы үеде бир кол сорулга болза, сүт саалдазын кудулатпазы болгай. Бо талазы-биле бисте база-ла дүвүренчиг чүүлдер бар. Оперативтиг медээ ёзугаар алырга, бо чылдың февраль 9-та бир инектен-не 3,8 кг. сүттү саап алган, а эрткен чылдың ол үезинде 4,2 кг турган. Бии-Хем районда инектен сүт саалдазы эрткен чылдаазындан 1,8 кг эвээжээн. Ол ышкаш Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда бо көргүзүг кудулаан. Сүттүң барааныг чоруу Каа-Хем, Бии-Хем районнарда чавыс.

Ниитизи-биле сүттү күрүнеге садарының темпизи куду, бир эвес шак мынчаар ажылдаар болзувусса, кварталда сүт дужаарының планын күүседип шыдавас бис. Бо талазы-биле эң ыланғыя Бии-Хем район, «Коммунизмниң херели», «Ленинчи орук», «Х Улуг хурал», «Бурунгаар» совхозтарның удуртукчулары, зооветспециалистери, малчыннары черле бир хемчээн алыр ужурлуг.

Сүт планын күүседирде, хамык аргаларны санап көөр апаар. Ол хиреде дужааган сүдүвүстүң шынары куду. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң инээ бруцеллез чок болза-даа, дужааган сүдүнүң 96,7 хуузу ийиги сорт, а бирги сорт шуут чаңгыс тонна-даа чок болган. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтан 18 тонна сүттү ажыг дээш холуп каапкан. С. Тока аттыг совхозтуң директорунуң медеглеп турары-биле алырга, Кызылдың сүт комбинадынга барып дужаарга, бир хүн бирги, дараазында II сорт боол турар. Ооң чылдагааны чүдел дээрзин илередиринге республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери оларга дузалажырын дилээн. Совхозтуң бодунуң специалистери заводка кээп-даа турганнар.

Чүгле ажыл-агыйлар эвес, харын агроүлетпүр каттыжыышкыннары кышкы үеде сүттү эвээжетпезиниң аргаларын санап, түңнеп алган турар ужурлуг. Ол хиреде Улуг-Хемде АҮК даргазы Н. Т. Букша сүттүң барааныг чоруун, үскүрүп база мал чемин көвүдеди берип, болбаазырадып турган, чеженн немей алырын мынчага чедир санап албаан болган. Ам квартал төнчүзүнге чедир бүдүн чартык ай арткан. Эрткен чылдың бо үезинге турганындан улуг-хемчилерниң дужааган сүдү эвээш. Өске районнарга бодаарга, Улуг-Хем районда мал чеми хөй. Кайы-бирээзинде чок чемин арзында солуй ап-даа турарлар. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында мал чеми белеткээр цех ажылдавас.

План күүседири дээрге чүткүлдүг болгаш тывынгыр ажылдаары болгай. Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары инекти үш удаа саар арганы ажыглап эгелээн. Ол дээрге малдың сүткүр чоруун көвүдедиринге бир эптиг арга. Ол ышкаш бо районуң 3 ажыл-агыйында мал чемин болбаазырадып берип турар. Мал чеми бар, кажаа-хораа таарымчалыг турда-ла «Улуг-Хая» биле «ҮТКА 25 чылы» совхозтарда мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чорууң чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Сүттү саар болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле Кызыл районда боттуг ажылды чорудуп турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 18 тонна сүттү ук районнуң ажыл-агыйлары хөйнү саткан. Барааныг чоруу 86,4 хуу, а үскүрү 4,2-4,3 хуу боол турар. Амгы үеде бир инектен хүнде 7 кг. сүттү саап ал турар. Эң ыланғыя «Тиилелге» биле «Шамбалыг» совхозтарның сүт-бараан фермаларының ажыл-ишчилери бо хүннерде кыштан малды хүр-мендн ажырары-биле боттуг хемчеглерни ап келген.

Таңды районда АҮК-түң санап турары-биле алырга, бирги кварталда күрүнеге сүт садарының планын күүседиптер арга бар. Ооң бир бадыткалы болза, сүттүң барааныг чоруу 90 хуу, үскүрү база бедик.

Бисте 3 чыл бурунгаар «Сүт» программаны ажылдап кылгаш, ону бадылааш, боттандырып эгелээн болгай. Чогум ол чүл, чүнү канчаарыл дээр дугайында боттуг ажыл чок дээрзин республиканың Агроүлетпүр эвилелинге болган чөвүлел хуралга илерээн. А Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Барыын-Хемчик районда мал ажылының талазы-биле экономиктиг чаа негелделерге дүүштүр кандыг-кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалашкан, ында чамдык совхозтар ындыг программа чок болган.

Кыштаглаашкынны эртирери дээрге хөй талалыг ажыл. Хамыктың мурнунда малчыннар бо харыысалгалыг үеде кандыг сорулгалыын ыяк билир ужурлуг. Ындыг турбуже, Бии-Хемниң «Өөк» совхозунуң Чанзаш фермазында эрткен чылдың түңнели, ол ышкаш хүн бүрүде саалда кайы хирел, кым мурнап турарыл дээр дугайында чаңгыс-даа медээ чок. Көргүзүг самбыразын долдурбайн турар. Экономиктиг көргүзүглер чок, улус ону билбес болганда, ажыл-ишчилерни канчаар организастап тур бис деп чугаалаарыл ам? «Саян» совхозтуң төп фермазында байдал база шак-ла ындыг: чүүдаа билдиимес. Бо чылын коллективтиң планныг сорулгаларының дугайын малчыннарга кым-даа чугаалаваан, саанчылар, бызаа ажаакчылары хүлээлге-даа албаан. «Хадың» совхозтуң фермазында бир инекке хүнде 3-ле чем единицазын берип турар. А саванды хүнде бирээзинге 5-6 килограмм немей бээриниң аргазы бар.

Фермада кижи бүрүзү шупту-ла планын, сорулгазын билир болгаш харын кээрэлиг болур ужурлуг. Чамдыкта бодап көөрге, экономиктиг ажылды организастаарындан бистиң зооветспециалистеривис, кедээ экономистер харын мырыңай бужурганыр-даа ышкаш. Чыл түңнелин мынчага чедир үндүрбээпин, фермаларда көргүзүг самбыралары мынчага чедир курут турарын ооң-биле тайылбырлаар апаар эвес-пе?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге төп районнарның ажыл-агый удуртукчуларының, АҮК даргаларының кыштаглаашкын талазы-биле хуралынга олура, ыяап-ла улусту чыггаш, хуралдадырга, ону-мону кылыңар деп кулаан «коңгалаарга» ам черле ажылдаар улус боор бис бе, оон башка дүште чок олурар, хамык чүүлдерни эскербес-даа ышкаш деп бодал кижиниң сагыжынга кирер чорду.

Амгы үеде республикада мал төрүп турар. Ооң байдалы база-ла эки эвес. Мал төлү өлүг төрүттүнер аңы мал ара салыр чоруктан чыл эгезинден бээр 4400 хураганны, бызааны чедир албаан бис. Чаңгыс-ла ай дургузунда Таңдыда 60, Каа-Хемде 52 бызаа өлүп хораан. Кыштаглаашкынче сагыш салбайн турарывыстың бир бадыткалы ол.

Ам чүнү канчаарыл? Ак-Чыраадан хыыргыыш белеткээр, кожавыс Красноярск край саванны чеженн-даа болза алыңар деп турар. Мал чемин болбаазыраткаш бээр. Дүне фермаларга улус дежурныйлавайн турар, ооң түңнелинде чаш мал колдуунда дүне өлүп хорап турар.

Агроүлетпүр эвилелинге хуралга тус-тус удуртукчуларны тургузуп эккелгеш, аксы-сөзүн алганы, аазаашкыннары кыштаглаашкынга оларның бедик харыысалгазын база катап сагындырган боор. Түңнелди олар черле үндүрер, ажылды холга алыр-ла боор деп идегел ындыг.

Седен ХЕРТЕК.

ЧАА МЕБЕЛЬ

КРАСНОЯРСК. Красноярск хоорайда «Енисей» деп химия комбинадының херегледгелер барын бүдүргениң көвүдедир, ассортиментизин калбартыр талазы-биле боттуг ажылдарны кылып турар.

Комбинатта саныг иштинге салыр эт-херекселдер бүдүрер цехти ажыткан. Мында «Байкал-2» деп мебельди кылып турар. Февраль айның эгезинде цехтиң бүдүргени хөй мебелин садыг черлеринче чоруткан.

Цех чыл дургузунда бир муң комплект мебельди бүдүрер планныг.

(СЭТА).

Редакцияже чагаалар

ДИЛЭЭРИМ БОЛЗА

Эки, эргим редакция! Мен бодум 1950 чылдан 1953 чылдың тос айга чедир Кыдат Улус Республиканың девискээринге шериг албаны эрттирген мен.

Тывадан шеригге кады барган эжим Алдын-оол Бойдуевич Куулар дээр чүве. Ук боду Өвүр районнуң Хандагайтыдан шеригге келдирткен. 1953 чылдың күзүнүнде Хабаровск хоорайга турган, уурук-суурук тап халашкан мындыг бис. Ам маң кады шеригге чораан эжим кайдаазы-даа билдинмес. Сураглааш база чадаштым. Ол эжим кайда сен? Менче чагаадан бижип көр. Дер түл-төреддери, аш-өөрлери-даа болза, эжим дугайында «Шын» солунче бижиирин диледи.

Мээң адресим: Таңды район. Кочетово суур «Коммунизмниң херели» совхоз. Самбуу Өдекпен оглу Оюн.

ХЕРЕК ЧОК АПАРДЫВЫС

Каш-ла чыл бурунгаар бистиң үлетпүр комбинадывыстың ат-сураа дыңнырап турду. Ам ындыг эвес. Чүл дээрге, ур үениң дургузунда удуртукчу чок ажылдап келдивис. Кол инженервис база дараалаш чок апарган.

Чылыг частың келирин шупту кижилерни сөөртүп турар, а биске мунгаранчыг-дыр. Чүге дээрге амга чедир тайгадан ыяш сөөртүп албаан бис. Дилиг материалы чокта бистиң комбинадывыс ажыл чок артар. Ам беани чаңдык материал чедишпейн тур.

Боттарывыс удуртукчу шилип алгаш, СЭКП Улуг-Хем райкомунга чеде бээривиске, организастыг килдистиң эргелекчизи Александра Серен мынча дээн:

— Бүзүрел чок улус болгай силер, мынчангаш бээр маңнажып турбаңар. Кандыг кижини силерге даргалаарын боттарывыс билир бис.

Райком «боттары билип» орда, ай-хүн эртип-ле тур.

Чагыртыр черлеривисле хөй. Кызылда даргавыс Валерий Постников биске муң-не чорду. Ынчалза-даа ол ажылчыннарбиле ужурашпайн чоруй барган. Районнуң улуг даргалары-биле бистиң салымывысты-ла шиитпирлеп чораан ол боор. Партия райкомунуң секретары Александр Августовский база биске чорду. Чүгле даргаларның ол гастрольдарындан биске удуртукчу тыпты бербес-тир. Бистиң канчаар ажылдап турарывыс, түү чүве бисти дүвүредип турары кымга-даа солун эвес. Шынап-ла, кымга-даа херээвис чок апарган улус боор бис бе?

Коллективтиң мурнундан Уйнук-оол ТАС-ПААНЧЫК, Партия организациязының секретары. Май-оол УГААНЗА. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы. Арина БЕРЗИНА. Коллективте профком даргазы

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң кодуруп турар айтырыгларынга холбаштыр 1990 чылдың февраль 17-де тыва телевидениеге чүве чугаалаар. Дамчыдылга 19 шактан 20 шак 15 минутага чедир болур.

ТЫВА АССР: ЛЕНИНГРАД № 2 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Таныштырып тур бис

Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАН

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан 1925 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунуң Чаш-Талга аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Кадайлыг, ийи уруглуг. Кызыл-бүдүнга, чайлаг школазынга өөренгеш, бижик билбес чорукту узуткаарынга киржип, бөлгүм башкылап турган. Чеди классты Чадаана хоорайга дооскан.

1947 чылда Кызылдың тыва ортумак школазын дооскаш, Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк факультединиң Тыва салбырынга өөренип кирген. Ленинградтың күрүне университедин 1952 чылда дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге тыва дыл, чечен чогаал, чоннуң чогаалы болгаш тыва школаларга орус дыл башкылап турган. 1953—1966 чылдарда Тываның ном үндүрер черинге чаштар номунуң болгаш чечен чогаалдың башкарыкчы редактору боор ажылдап турган.

1966 чылдың марттан 1985 чылдың апрельге чедир Тыва республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тыва Арат Республиканың төөгү килдизин эргелекчилеп ажылдаан болгаш амгы үеде Совет ниитилелдиң төөгү килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы боор ажылдавышаан турар.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан Кочетов суурда төөгүнүң революсчу тураскаал музейин, Туран хоорайда Чоннуң найыралы музейин база Хову-Аксы суурда Күш-ажылчы аллар музейин тудуп тургузарынга эң идепкейлиг киришкен. Ол ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Культураны сургаалдаар ажылга ачы-хавыялыг болганы дээш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг аттарны тывыскан, төөгү эртемнериниң кандидады. 1944 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, түс чериниң персоналдыг пенсионери.

* * *

1. Чаштар — бистиң байлаавыс. Бичии чаштар келир үеде барганда, бичии сеткилдиг, ажылга сундулуг болгаш эртем-билиглиг хамаатылар болзун дээш, таптаашкын үезинде шуут ундурган буруңгу өгбелерниң чаагай чаңчылдарын катап эгидер апаар. Мээң бодалым болза не кижилерни бир хүнде чүгле дөрт шак ажылдадыр, айда алыр шалыңын ол хевээр арттырар болгаш оон артыкы [illegible] [illegible] [illegible] ужурлуг. Амгы үеде база кижилерниң ниити байдалын ап көөрге, оларга [illegible] [illegible] апарган, [illegible] [illegible] ажы-чашты көрүп өөр үезинден арай хоорлу бергеннер.

2. Төөгү болгаш археологияның көргүзүп турар [illegible] алырга, делегейниң болбаазыраңгай чурттарын хамыктың мурнунда культураның кол-кол одаглары — төөгүнүң, чогаалдың, эртемниң музейлерин тудуп тургускулагылаан боор турар. Музей дээрге төөгүнүң [illegible] болгай. Тываның найысылал хоорайынга чечен чогаалдың музейин тургузар үе келген. Депутат апарзымза, Кызыл хоорайга культураның база бир чаа одаан тургузарынга байгы күжүм салып киржир мен.

3. Этнография эртемин өөретпес чүве болза, бистиң чалыы салгал доңгун апаар — өгбелерни хүндүлевес, кара ажылдан оспаксыраар, арыг кижиге дуза катпас, не кижилерни кээргевес, чон аразынга ал-бодун теневиртей көргүзер болгаш кым-бир кижи-биле ужуражы берсеш, чугаа-соот безин эрей албас мелегейлер апаар. Эге, ортумак болгаш Кызылда Күрүнениң башкы институдунга этнография эртемин үе-чадалап өөренир программаны чогаадыр.

4. Чер, дээр, суг — олар болза амыдыралдың [illegible] деп тыва чоннуң төөл[illegible] [illegible] [illegible]. Бойдустуң [illegible] [illegible] [illegible] дээш бодамчалыг болгаш хумагалалдаг [illegible] [illegible] Өөнтүн Арзаан базырыныың иштинге чыткан материалдарны шинчилеп көөрге, бистиң буруңгу өгбелеривис дээрин, суун, черин чылдың-чылдың дагып чораан. Ада-өгбениң чаагай чаңчылын база катап эгидип тургузар, адак дээрге элик, суунуң, аргазыгның болгаш тайга-сыннын арыг-чаагай турары дээш байырлалдарны чергелепке арттырып болур. Кайы-даа чөөде көдээ Советтиң тускай чөпшээрели чокка ол черден тудуг ыяжы кезерин, аңың-мениң, балык-байлаңың кырарын база кат-чимизин төгчеглээрин чөрле болдурбас. Чурттап турар чер-девискээриниң байлаан камгалаары дээрге-ле, бойдустуң онзагай будужун камгалааны ол болур.

5. Мынчага чедир Тываның архитектура-этнографтыг музейин тургузуп албааныывыс ыянчыг болгаш чаржынчыг чорук-тур. Шак ындыг музейни тургузуп ап болур таарымчалыг чер болза, Чадааннаның үстүү хү[illegible] рээзиниң ханаazы артыг [illegible] ган шөлчүгеш болур, ол хонаш чуртка Тываның «[illegible] кар-ужуу[illegible]» баштайгы телевизилиин чогааткан улуг эртемниг лама Лопсан-Чинмит Монгуш чурттап чораан. Төөгүге чүү чүве [illegible] [illegible] болза, ол хевээр [illegible] хамуралендир балавас болгаш [illegible] [illegible] [illegible].

6. Тыва национал культураның [illegible] хевир[illegible] [illegible] «Тыва» ансамбль, хөөмейжилер [illegible] деткип суртаалдаар, оларның делегейни [illegible] [illegible] боттандырар.

7. Шынныг чорук — чырык хүн дижир. 1990 чылдың январь 29-та хоойлу [illegible] «Мемориал», тыва аян-биле чогаалдарга «Тураскаал» ниитилелдиң кежигүнү кижи болганымда. 30-40 болгаш 50 чылдарда кара күчүлүн хайы-биле «чоннуң дайзыннары» диртеш, амызын оскунган болгаш хилинчек-човаланга таваржып чораан кижилерниң актыг аттарын дилеп тодараткаш, оларның аттарын сиилбип бижээн тураскаалды чаларыг тургузарынга киржир мен.

8. Кырганнар — бистиң чоргааралывыс, оларның салым-чолун болгаш амыдырал-чурттал газын үргүлчү сактып, бодап чоруур мен.

Владимир Константинович ЛЕВАШОВ

Владимир Константинович Левашов 1940 чылдың январь 1-де Красноярск крайның Канск хоорайга төрүттүнген, орус, дээди эртемниг. 1969 чылда Томскиниң күрүне университединиң хоойлу-дүрүм эртеминиң факультедин, 1971 чылда Москваның кызыгаар училищезин (ниити шериг офицер), 1975 чылда марксизм-ленинизм университедин (партия-политиктиг ажыл болгаш шериг кижизидилгезиниң үндезиннери) Чита хоорайга дооскан.

Күш-ажылчы намдарын ол 17 харлыг турган, Иштики херектер министерствозунуң органнарынга анаа шагдаа болуп эгелээн, ооң соонда ол Минусинск хоорайның милициязынга оперативтиг ажылдакчы апарган. 1966 чылда ол ВЛКСМ Минусинск хооркомунуң секретарынга соңгуткан, ол хоорайның № 5 школазынга башкы болуп даңпырлап ажылдаан. 1969 чылда КАК-тың кызыгаар шериинче келдирткеш, Забайкальениң кызыгаар округунга 1978 чылга чедир шериг албанынга турган. Шериг албанындан курлавырже халажып үнгеш, Кызылдың № 7, 11 школаларынга башкылап, шеригниң эге белеткелиниң удуртукчузу болуп ажылдаан. 1989 чылдың январьдан эгелеп бо хүннерге чедир ол Кызылдың Интернационалчы дайынчылар аттыг № 12 ортумак школазының директору албан-дужаалда ажылдап турар.

Өг-бүлелиг, Оолдуг. В. К. Левашов 1968 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, улус өөредилгезиниң тергиини. [illegible] дист-башкы.

* * *

Ниитилелдиң туружун быжыктырарынга кол өзек — билиг болгаш дорт, мораль талазы-биле быжыг туруш, сагыш-сеткилдиң байлакшылы, буруңгаар базым. Арыг мөзү-шынар дээр ийин мен. Бо бүгү амы [illegible] [illegible] бисте аң чиңии-биле тургустунуп турар болгай. Кошкак черивис ол. Бирги чылдагаан — кижизидилгениң кошкаа. Медерелдиг болур чорууктуң четпези, культуравыс чавызы. Анай кара чажындан эгелээш, чүгле эр-тем-билиглиг, делгем сонуургалдыг кижи кылдыр хевирлеттинеринге чедир эвес, а кижиниң совет өзу-биле чурттап билиринге чедир тургустунар ужурлуг бистиң бүгү-ле айтырыгла[рывыс] ужурлуг.

Ынчангаш «ниитилелди эмнээри» — мээң бодап турарым-биле, өг-бүлеге, школага уругларның өөредилгезинден, кижизидилгезинден, ол ышкаш дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээринден эгелээр. Уругларга «чүгле эккини садып бээр бис» дивээлиңер, а оларга эң кол чүвени сөңнээлиңер: школаның материалдыг арга-шинээ бедик болган тудум, бичии кижиниң амыдыралга белеткели шынарлыг болур. Школаның дерилге-шимелдези, ооң мөзү-шынар, этиктиг болгаш эстетиктиг күш-шыдалы өөреникчиниң бүгү талазы-биле хевирлеттинеринге эки салдарны чедирер. Уругнуң кижизидилгези, өөредилгези болгаш ооң келир үези дээш харыысалгалыг кижи — башкы. Башкы — өг-бүлелиг, амыдыралы дээш сагыш човаашкынныг кижи-дир. Бодун сайзырадырынга өөреникчилер-биле аралажырынга анаа үе чедишпес. Бо дээрге эң кол айтырыглар-дыр. Башкыны школага, өөреникчилерге «өртээр»бе. Школа — башкыларның, өөреникчилерниң ниити бажыңы: кичээл төнер, кижизидилге эгелээр — өске шынарлыг кичээл. Бөлгүмнер, секциялар, студиялар, мастерскаялар, теплица, кооператив... Башкы кезээде өөреникчилер-биле каттыштырар. Ада-иелер уруглары дээш школа сагыш човавас-тыр, [illegible] [illegible] хереү [illegible], оларны [illegible] [illegible] берге. Олар-биле ажылдаарының чаа аргазын дилээр эки. Уруглар ниитилелдиң бурунгу-биле сагыш човаашкын төвү болган турар ужурлуг. Школачылар ортузунга чуруu-сагылга чок-талыры, кем-херек үүлгедири — олар дээш сагыш човааг чок чоруктуң уржуу-дур. Ада-иези ажылдап турар үеде уруглар хайгааралдан шуут хостуг апаар. Кажан черле бүдүрүлгеден нелерге кезиг-чамдыктап-даа болза хостуг үе тыптыр чүве?! Нелерге долу эвес ажыл хүнүн амдыгаштан негезинвиссе, ону чедип алзывысса. Арга чок эвес, бар. Бо айтырыг база-ла школа-биле, ооң материалдыг баазазы-биле холбажы бээр. Социал педагогтар дээр, чурттап турар чериниң аайы-биле уругларның кичээлден хостуг үезин чөп организастаар, сонуургалдарының аайы-биле уруглар-биле ажылдаар кижилер херек. Школа биле ада-иениң сырый харылзаа тударынга, кижизидилгеге чугула айтырыг ол-дур. Хоочуннар, инвалидтер, буянныг ачы-дуза, сагыш човаашкын херек оон-даа өске кижилер база кичээнгейден ынчан дашкаар артпас. Кижизидикчилер, кижизиттирикчилер каяа ужуражып ап болуруl? Школаларга, Хоочуннар бажыңнарынга, бүдүрүлгениң ангылап берген өрээлдерге... Школа биле бүдүрүлгениң сырый [illegible] болуру кижизидилгеге тергиин эки салдарлыг.

Орус, тыва чоннуң аразында турган эки хамаарылга баксырап бар чылдар дээш чижектиг кударанчыг фактыны база оюп эртпес ужурлуг бис. Ол ылаңгыя аныяктарның сарыылындан илдең болгай. Национальдар аразында харылзааларны канчап экижидерил, сайзырадырыл? Манаа шын шиитпир — уругларны школага-ла чооқшулаштырар. Уруглар чаңгыс школага өөренир болза эки, кайы-даа дылды катай өөредир, орус, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын өөредир, оларның амыдыралында эки чаңчылдарга таныштырар...

Уран чүүл-биле харылзаа база-ла тергиин эвес. Ном, кино, театр, музыка, уран чуруулга амыдыралынга эргежок апарган кижилер ховартаан. Школада эстетиктиг кижизидилгениң кошкааның херечизи ол. Манаа школаның, ада-иениң ролю улуг турар ужурлуг. Чуруукчулар, хөгжүмчүлер, шүлүкчүлер, артистер школага келзин...

Черде мөңге чүве чок. Бүгү-ле чүве бойдустуң хоойлузун ёзугаар төнчү түңнелге кээр. Казар байлак база-ла ындыг. Чуртувустуң, ол ышкаш республиканың бойдус курлавырларының ачызында бис төтчеглекчилер апарган бис. Ногаанчыдылга дугайында чугааны ажыл-херекче шилчиир. Школачыларга болгаш аныяктарга тодаргай ажыл-херек ол-дур... Хоорай Советиниң улус депутадының Дээди Советтиң улус депутаттары-биле кады шиитпирлээр чогуур айтырыглары оон-даа ынай хөй.

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович СААЯ

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович Саая 1943 чылдың январь 4-те Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык суурунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Күш-ажылчы амыдыралы 1961 чылда Эрги-Барлык ортумак школазынга улуг пионер вожатыйлап ажылдааныындан эгелээн. 1962—1965 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттирген. 1965—1967 чылдарда Красноярскиниң политехниктиг институдунга өөренип турган. 1967—1968 чылдарда Улуг-Хем районнуң комсомол райкомунга килдис эргелекчилеп ажылдап турган. 1968—1969 чылдарда Улуг-Хем районнуң Ак-Тал сес чыл школазынга математика башкылаан. 1969—1975 чылдарда ол-ла школага өөредилге эргелекчилээн. 1975 чылда Барыын-Хемчик районнуң Барлык ортумак школазының директорунга томуйлаткан болгаш ол ажылга 1978 чылга чедир ажылдаан.

1978 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир Кызылдың педагогика училищезинде башкылап турар.

1982 чылда СЭКП Тыва обкомунуң чанында марксизм-ленинизм университедин дооскан.

1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг. Өг-бүлелиг, үш уруглуг.

* * *

Депутат кижиниң бодунуң соңгукчулар мурнунга харыысалгалыг болуп, ооң бүгү хүлээлгелерин дорту-биле күүседиринге хүн бүрүде [illegible] турар ажылындан [illegible]. [illegible] улуг кужениишкин болгаш үе үндүрүп ажылдаарын билип, депутатка кандидат кылдыр мени деткиишкен органнызацияның саналынга чөпшээрешкен бергенмен. Соңгуннуң [illegible] [illegible] ханды[рар], бүгү-ле айтырыгларынга долузу-биле харыылап мен деп [illegible] [illegible] мен. Амы[дыралдың] негелделеринге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] негеп келген эң чугула [illegible] [illegible] бодумнуң программамны [illegible] [illegible] [illegible] мындыг:

1. Бистиң партиявыстың болгаш чазаавыстың хүн бүрүде чорудуп турар политиказының кол кичээнгейинде кижи, кижиже сагыш салышкын — ооң өөредилгези, кижизидилгези, амыдырал-чурттаалгазынга ону белеткээри. Бо белеткел эвес соңгулгалы улус өөредилгезиниң бүгү чадалары алга [illegible] болгаш хөй-нииити организацияларының деткимчези-биле боттандырып турар. Амдыызында күрүне бюджединиден хандыртынып турар болганывыста, ооң түңнээрден улус өөредилгезинге кадык камгалалынга колдадып тургузары Тыва АССР-ге чедир алыр. Бо айтырыгны шиитпирлээриниң төлевилелин [illegible] болгаш оларны амыдыралга боттандыр[арының] талазы-биле айтырыгны удуртур органнарның мурнунга тургузар мен.

2. Улус ажыл-агыйынга улус өөредилгезиниң шугумунга болгаш өске-даа өске адырларга кадрлар белеткээр ажылды удуртур чамдык органнарның тускай планнааштынынга үндезилеп кылыр чорукту бүрүн шаап, кадрларга херегжел айтырыын перспективтиг болгаш чыл санай планнаашкынга үндезилеп, кадрлар белеткээр өөредилге черлери-биле ажыл-агый, бүдүрүлге болгаш күрүне организацияларының ийи талалыг керээзинге дамчып ажылдаар.

3. Аныяктарның кем херек үүлгедир бээриниң, күш-ажыл кылырынга, өөредилгеге сундуг чок чоруктуң тыптып келген чылдагаанын ханызы-биле сайгарып, өөренип, ооң база бир кол чылдагааны болур амылалдың өг-бүлезинден [illegible] ойлаксыраан, хоорулчаан, ада-иениң уруглар кижизидилгезинге хомуда чок апаарын барымдаалап, ада-иениң [illegible] [illegible] [illegible]. Кижизидилгеге харыысалгазын күштелдирери ажылды чоннуң чаагай чаңчылдарының, Аалдаарының бүгү эки салдарын деткиир, школа, төрелдер комитеттери, хөй-ниити организациялары-биле кады демниг ажыл дээрынга киржир мен. Манаа хоочуннарның байлак дуржулгазын база чөптүг ажыглаар апаар.

Национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге шыңгыы удурланыышкынны бээр, национал [illegible]

4. Амыдыралдың ыяш-бүдүү ужуктарының хайы-биле ада-иезинден чарылган чаштарны өөредир, кижизидер ажылды күрүне мурнунга хүлээп алган Кызылдың школа-интернадының коллективинге бүгү талалыг материалдыг хандырылганы болгаш моральдыг деткимчени көргүзери-биле оларның чагыгларын хүлээр чогуур органнарның мурнунга тургузар мен. Школа-интернат доозукчуларының салым-чолун оларның кайы-бир өөредилге черинче улаштыр өөренирин азы күш-ажылчы коллективтерге турумчуп ажылдаарын школачын коллективинин 5-6 чыл дургузунда уйук чок хайгааралга алган турарын чугулалаар мен.

5. Бистиң долгандыр турар бойдусту, ооң байлаан хумагалап, оларны төтчеглеп турарларга шыңгыы харылзааның [illegible] бээр. Хемнерниң, хемнериниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] коллективниң, бөктадырын турар чорукка удур демиссер. Тынып турар агаарывысты арыглаар, кижилерниң кадыкшылынга хоралыг сапдар чедирип турар хөмүр-дар одаар төптернин санын дарый кызырып оларны төп одалга системазынче шилчидерини айтырын тургузар мен.

6. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң амыдырал-чурттаалгазынче улуг кичээнгейни салыр. Оларның амгы үеде чурттап турар бажыы интернадынга улаштыр тудуун эгелээрин, хоочуннарга болгаш инвалидтерге тускай чурттакчы бажыңын төлевилеллериниң айтырыын чөпке шиитпирлээр кижилерге таарымчалыг болгаш өртек-үнези улуг эвес хептерни, ажыл-херек чем-биле хандырарының айтырыын тургузар мен.

«Каа-Хем» разрезтен чурттанчы чоңга садып турар хөмүрүнүң технологтуг бедиктерин бедидер, одаар чүүлдүң кыпарының технологиязын сагыыр, кыпаан хөмүрнүң доозунунуң ыш-биле кады агаарже үнүп турарын болдурбас хемчеглерни алыр. Электри станциязының болгаш оон-даа өске бүдүрүлгелерниң Улуг-Хемче аксып турар хирлиг сугларын хоорайның канализация системазынче коштурар хемчеглерни дарый алырының талазы-биле айтырыгны хоорайның күүсекчи комитединиң мурнунга шыңгыы тургузар мен.

7. Округтуң девискээринге радио шугумунуң ажылын экижидериниң, телефон харылзаазының төлевилелин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мурнунга тургузар мен.

Бистиң кандидаттарывыс

ОЗАЛААШ ХЕМНИҢ ОНЗАГАЙ КЫЗЫ

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар, 1962 чылда төрүттүнген, Саглының Оонычыда чурттап турар, сарлык кадарчызы, ортумак тускай эртемниг, СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи кыстыг, үш оолдуг. Саглы № 87 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат.

ООҢ БОДАЛЫ:

Үе-чергем сарлыкчылар-биле таныжып алыр дээш чадаштым.

Чалык-хөглүг, хүндүлээчел Саглы чонунга сагыш-сеткилимниң ханызындан таарзынарымны чажырбас мен. Оларның аразынга чорурга оюн-баштак, ыр-шоор үзүктелбес. Бо удаада хоочун чолаачы Чөнүк-оол Мынчыкович Ооржактың автобузу-биле «Кызыл тук» совхозтуң төвү Кызыл-Тей сууржe орук-суур аъттаныштым.

— Соок-ла автобус болдур ийин — деп, чолаачымның сагындырыы чорупканывыс соон дарый, дораан бадыткаттынып келди.

Кыштың тыныжы соңга өттүр сооланнадыр үрүп турза-даа, кады чораан өөрүмнүң соруктуун, хөглүүн, чүгле катты-итки чайтылаар. Дошкун бойдустуг түс чериниң байдалынга шак мынчаар чаңчыгып, өөренип калган күштүг күзел-чүткүлдүг бөдүүн ишчилер каш-каш кадыр-берт артсыннар ажылдыр ажылдап, чурттап, чырыткылыг даартагы хүнче уткуштур кел чоруур.

Хөй өөр чоннуң дүлгээзининге алыскаш, доңмайн-даа чорзумза, чедип баргаш ужуражыр малчыным — Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат сарлыкчы кыстың амыдырал, ажыл-херээ сагыжымга чайгаар чуруттунуп, билдиниp келчыдар. Ол чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин шынзыдар дээн болганда, оңу дувүретпес айтырыглар кайда боор. Мээң бо олуруп чоруурум уттуг таап дег, дежик чүве-биле дөмей, соңгаларын өттүр ажыннадыр халып турар эргижирээн автобус-даа соң даарта ооң шиитпирлежир айтырыгларының бирээзи-даа апаары магат чок. Чедер черим ам-даа талыгыр — Саглының шыпшык бажы Арзайты, Оонычы дээн чижектиг хая-даштыг, кадыр-берт тайга-сын баштары. Баар аалым машина безин четпес кадыр-каскак черде дээрзин баш удур меңээ каш-даа кижи сагындырды. Сарлыкчының кыштап орар аал-оранынга барып чедерде безин Оонычының ындындан Барлык талазындан машина үнүп шыдаар. Мотор тыптпас, борастап шимчээр борун-сарың машиналар Оонычыже семээн-даа ажыы чогун аравыска кады чораан сарлык кадарчызы Александр Кууларның чугаазындан билип алдым.

Туруш байдалы хая-даштыг, агаар-бойдузу дошкун ширин Оонычы деп оралааш хем бажында чурттап орар сарлыкчы-биле дараазында хүнде ужуражып таныштым. Чугажак бопугур арынныг, шиитпирлиг чиге көрүштүг, бичежек дурт-сынныг аныяк уруг хамыкты мурнай мээң бодумга чемелел кылды.

— Сарлыкчылар дугайында республиканың солуннарында аажок эвээшти бижип турар. Көдлүүнда-ла хөйжуларга хамаарышкан. Шак ынчаар чаңгыс талалай чырыдып турарынга хомудаар-дыр мен. Мээң үем аныяк сарлыкчылар-биле оода чадаарда солуун дамчыштыр таныжып алыр дээш чадаштым.

Ол оон ыңай чугаазынга Өвүр биле Мөңгүн-Тайганың сарлыкчыларының аразында ажыл төлевиринде улуг ылгал барын ап турар акша-көпеееңге деңнеп тайылбырлады. Кайы-даа девискээр чылдың кандыг-даа үезинде шууурганнап дүвүлээр, ширии бойдустуг, төчүңма турумчаан чалым хаяларлыг кадыр мээстерден бүткен, көшкелер баткан тайга-сыннарлыг. Ынчалза-даа ажылдың өртек-үнези ийи аңгы.

Сарлыкчылар-биле хамаанчок Саглы — Хандагайты аразынга аргыжылганың нарыының бо чүүлдүн эгезинде демдеглээним таварылга эвес. Автомагазин эки-ле дизе Арзайты чедип болур. Аъш-чем-биле хандырылга үзүктелиишкин чок-даа болза, ылаңгыя бичии уругларга таарыжыр идик-хеп аймаа кайда-даа ховартаан.

Депутаттың кандидады сарлыкчыларның сагыш-сеткилин хөлзедип турар чүүлдерни сагыш човаашкынын, дүвүрел-биле демдеглеп олурганын эскердим. Амыдыралга ажыктыг, ажыл-херекчи саналдарны каяа-даа көдүрүп, киирип болур, чону дээш туржуп шыдаар — ёзулуг-ла соңгукчуларның соңуургалыы. Бүзүрелин бадыткап болур онзагай мөзү-шынарларлыг ишчи кижи-дир дээрзи ооң чиге сөглээр аксы-сөзүнден, ажык аажы-чаңындан илерееп келир.

Аныяк коммунист Любовь Санчы-Бидиповна Куулар чоннуң идегелин хүн бүрү амыдыралга ынчаар бүзүредип, шынзыдып чоруур. Адазы Санчы-Бидиптиң аайы-биле сарлыкчы Куулар-ларының ала-ызыгуурун, ажыл-херээн Саглыда таныvас, билбес кым турар боор. Хоочун сарлык кадарчызы Санчы-Бидип Шаңгышович барык назынының иштинде кадыр-каскак кызаа хемчигештер унунга чурттап келген. Аныяктар дагдынычызы, дуржулгалыг сарлыкчы Арзайты бригадазында атаалдарлыг, хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Ол келир чылын 60 харының артын ажыл, пенсияже үнер үези чоокшулаан. Ооң дөрт уруундан Любазы ийи дугаары ол. Оолдарзыг орланшовaазы-биле ол өскелериинден ылгалдыг өскен. Ооң бодун ап чорууру безин онзагай. Чажыңдан тура мал чаңын эки билир, сарлык бызаазындан салдынмас, ону ыяап-ла чассыткан, суйбаан турар.

Любаның сарлык малга хандыкшылы сарлыкчы мергежилче шилчээн. Ылапла ызыгуур салгаан малчын кыс-тыр дизе, манаа частырыг турбас боор. Сарлыкчының чассыг кыстарының бирээзи сарлыкчы болган.

Олутпай кижи ол ажылга таарышпас. Сарлыкчылар чаашкын-бораннығ, халаандуvүлээн хүннерде-даа эки аъттың ээрииниң кырындан дүшпес. Херээжен кижиге кезээде аът кырынга чорууру ындыг-ла амыр эвес болгай. Сарлык малды кадарары база онзагай талаларлыг. Люба ол бүгүнү хенче чажында-ла «думчуунга» кертип ап, шиңгээдип эгелээн. Барлыктың Элдиг-Хем, Узун-Кыйыг, Оонычы дээш өске-даа хонаштарга ооң баспайн барган иви ховар.

Люба он гос харлыг турганш, ачазынга дузалакчылап кирген. 1983 чылдан бээр кады өг-бүле туткан эжи Виктор Куулар-биле бир кодан сарлыкты хүлээп алгаш, чылдан чылче шырак көргүзүглерлиг ажылдап келген. Олар ортумаа-биле чүс сарлыктан 80-ден өрү бызааны ап турар. Ам оларның коданында чүс ажыг сарлык бар.

Аныяк өг-бүлениң ажыл-херээ март 4-те болур соңгулдалар-биле чергелештир кадарган сарлыының массалыг оолдаашкыны-биле холбашкан. Любовь Санчы-Бидиповнаның макталдыг ижинге, төлептиг аажы-чаңынга хамаарыштыр чылыг сөстерни саглыжылар чоргаарал-биле чугаалаар. Ооң кижизиг мөзү-шынарлары республиканың дээди органынче депутаттың кандидадынга бүрүткедир бүзүрелди берген. Саглының № 87 соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың мандаты дээш бөдүүн сарлык кадарчызы Любовь Куулар совхоз директору Болат-оол Шириевич Куулар-биле аразында чижип, демократчы маргылдааны уламчылаар. Төрээн совхозунуң сайзыралы дээш сагыш-сеткилин кайылган кандидаттың программазының кол угланыышкыннары ол.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Любовь Санчы-Бидиповна Куулар.

«ДЕМИР-АЪТТЫГ»

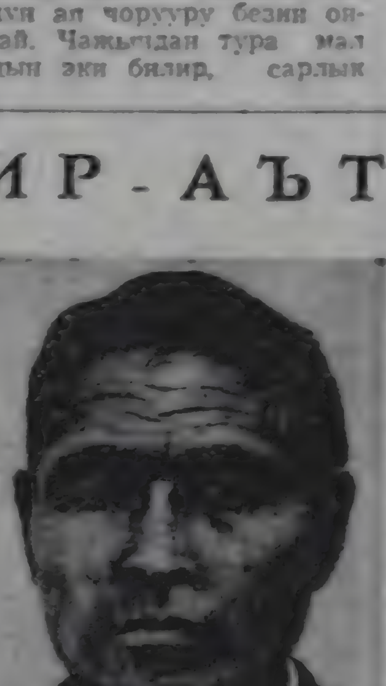

Бай-Тайга чүгле каас-чараш бойдус-чурумалы-биле эвес, а күш-ажылга бердингеи, эки мөзү-шынарлыг кижилери-биле байлак орзн. Чоннуң хүндүткелин чаалап алган, төлептиг аажы-чаңныг кижилерниң бирээзинге «Мугурактыг» совхозтуң хоочун чолаачызы Кара-оол Севээн-оолович Доңгак хамааржыр.

Руль артынга ол 25 чыл ажылдаан. Мынча хөй үениң дургузунда ол чолаачылап келгеш, чеже тонна ажыл-агый чүъктерин ыраак, чоокка сөөртпээнил? Эдилээн техниказынга хумагалалдыг хамаарылгазының түңнелинде, хоочун чолаачы хөй үе-шактың дургузунда «демир-аъдын» септелгеге тургузуп көрбээн.

Бо хүннерде ооң «ГАЗ-53» маркалыг машиназын малчын коданнарга мал чеми, албан организацияларга одаар ыяш. Чадаананың болгаш Каа-Хемниң хөмүрдаш үүргайларындан хөмүрдаш сөөртүп кел чорууруn көрүп болур.

Чолаачының кызымак ажыл-ижин үнелеп база анаа улуг бүзүрелди көргүзүп, совхозтуң ажыл-ишчилери К. С. Доңгакты Шуйнуң № 36 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Сүрүн ДАДАР-ООЛ

ЧУРУКТА: депутатка кандидат К. С. Доңгак.
Авторнуң фотозу.

АГИТАТОР ДЕП КЫМЫЛ?

Улус депутаттарының соңгулдаларынга хамаарыштыр Самагалдай суурнуң 21 микрорайонунга агитмассалыг ажылды чорударынга чеден ажыг агитатор киржип турар. Оларның бир хүн өөредилгези болган. Агитаторлар хуралын СЭКП Тес-Хем райкомунуң килдис эргелекчизи Алдынкыс Күнза-Сиирин, инструкторлар Дыйынчы Дамба-Хуурак, Сергей Намзырай эрттирген.

Семинарга чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказы, районнуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чедиишкиннери илереттинген. Четпестерни чайладырының оруктарын дилеп тып турарының дугайында сан-фактыларны адап тургаш, ажыл-агыйларның көргүзүглерин деңнештирип көрүп тургаш, лекцияларны номчааны солун болган. Агитатор деп кымыл? Бо айтырыгга идеология килдизиниң эргелекчизи Алдынкыс Анатольевна тодаргай харыыны берип, улус депутаттарының соңгулдаларының системазының дугайында чугаалаан.

Мотор ТИРЧИН.

САРЫЫЛДЫГ БОЛГАШ БОДАМЧАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

Чоокта чаа партия обкомунга коммунистер — ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдей, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы К. Д. Аракчаа, ол-ла килдистиң директорунуң оралакчызы К. С. Күжүгет олар-биле ужуражылгажыын болган. Ол ужуражылгажыынга республиканың партия, совет ажылдакчылары, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери киришкен. Мурнунда-ла ужуражыр деп турган, инициативтиг бөлүктүң үстүнде адаттынган кежигүннериниң дилээн ёзугаар элээн каш катап соңгаарлаттынган бо ужуражылганың кол сорулгазы болза: Тываның Улусчу фронтузун (ТУФ-ту) тургускан ол удуртукчуларының ёзулуг туружун тодарадыры, ол дугайын ажыт-чажыт чок болгаш шынныы-биле республиканың хөй-ниитизинге, бүгү чурттакчыларынга дыңнадыры. Ынчангаш акты ак дээр, караны кара дээр үе келген.

СЭКП обкомунга болган ужуражылганың дугайында долузу-биле чырыдаары манаа оралдашкан. Ынчалза-даа эгезинде Улусчу фронтунуң төлевилелинден чамдык пунктуларны киргүзери артык эвес боор. Аңаа мындыг чүүлдер кирген.

«Совет ниитилелди шинчилерли-биле чаартырының үезинде Тыва мындыг нарын айтырыгларга таварышкан. Оларга дараалады-да чүүлдер хамаарышкан:

— эргелел башкарылганың демократчылары;

— экономиканы экижидери;

— бойдусту чеп ажыглаары;

— национал культураның чаңчыл болган чүүлдерин катап тургузары;

— социал чептиг чоруктуң принциптерин бадыткап тургузары; кадык камгалалын, улус өөредилгезин, культураны хөгжүдери;

— эртемни болгаш түс черниң кадрларын белеткээрин сайзырадыры;

— чаштарның эргелерин камгалаары.

Бо одуругларда онзагай чүүлдер чогуу эскерген боор силер, эртим номчукчулар. Оңу барык хүн бүрү дыңнап турар бис. [illegible]

[illegible]

Ш. Д. Ооржак: Аренда, кээрэ, хуу болгаш коллективтиг ажыл-агыйдан аңгыда аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге тодаргай өске чүнү сүмелээр силер? Кооперациядан аңгы? Чүгле ыыткыр лозуннар ышкажыл. Боттарыңар тодаргай чүнү-даа саналдавайн чыда бистерни бюрократтар деп тур силер.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок [illegible]

[illegible]

К. Д. Аракчаа: Байдалдың баксыраарын-даа, хандаа төктүрүн бистер күзевейн турар бис. ТУФ-туң орнунга өске чажыт организация тургустунуп келбезинге магадылал бар бе? Аңаа бис кирбес-даа болзувусса?..

Ынчангаш мындыг ниитилел чугаа болган. Ооң киржикчилери бот-боттарын эки дыңнашкан ирги бе, билишкен ирги бе? Коммунист Аракчааның хенертен кылган сагындырыыының утказы чүдел? Болуушкуннарның айыылдыг уламчылалы боор болур дээрзинге ооң шын сеткили-биле сагындырып турары-даа чадавас. Ынчалза-даа аңаа киришкеннерниң хөй кезии ону чажыртынган кыжаныг деп билип алган. Коллективтиг угаан-сарыылдыг чорук тиилезин дизе, кажан тургузукчу хурал болуп турар үеде байдалдың айыылдыын ханы медерел билир, сарыылдыг чорук тургустунары күзенчиг-дир. Аңаа кашла шак хереглеттиннер. Азы бо удуртукчулар угаан-сарыылдыг чоруктуң шынныын медерел билген, ынчангаш мындыг хуралдың херээ чок апарган чадавас. А бир эвес шиитпир эрги хевээр арткан болза, соолгу [illegible] хүлээп алыр бетинде ханы боданып, бодал чок базымдан тыртынып көрүнер, эргим чаңгыс чер-чурттуг хамаатыларывыс!

А. БОГДАНОВСКИЙ

Д. ЧЫДЫМ.

КЫЙГЫ САЛДЫМ

Угаан кирбээн, назы четпээн тыва оолдар
Улус үптеп коргуткан боор, күртеңген боор...
Ийи дылга солун номчааш, медээ дыңнааш,
Ишти-хөңнүм карарып кээр, берге-ле-дир.
Аът каклас сөөскен сыптыг кызыл кымчы,
Амылыгже арнып көрбээн чидиг бижек —
Адаларның астып чораан каасталгазы,
Адын сыкпас эдилели чораан болгай.
Өгбелерниң ыдык чаагай чаңчылдарын
Өөдежок боол сагывайн чораан-дыр бис.
Оран-чуртка, төрээн чонга хүндүткелди
Оолга, кыска орта чагып чорбаан-дыр бис.
Хайыралыг салгалывыс бөгүн келгеш,
Хайлыг бачыт кылыптарын бодаваан бис.
Харысалга, оваарымча канчап барган?
Камнап чоруур ёзулалдар чүге чогул?
Сарыыл-опчок диртип турар чалыыларны
Чагып, сургап, эвин бодап эдип алыыл.
Ажы-төлче хажызындан көрүп орбайн,
Адап, сурап, аралажып көрээлиңер.
Когаралын кижи черле санап четпес
Хомуданчыг аажылалдар турбазын дээш,
Чүрээм балыы, ыы-сыызы сыстып үнгеш,
Шүлүктер боол хуула берди, эргим чонум.

Калдар КААДЫР-ООЛ.
Хову-Аксы суурда «Буянныг өг» клубтуң удуртукчузу.

ХЕВЭЭР-ДИР СЕН

«Ээлдек шыңгыраашка» самын көргеш,
Эжим сени дораан сактып кээр-дир мен.
Чаптанчыг кыс балерина урут чораан
Чалыы шаанны, чараш сынгаш утпас-тыр мен.
Танцы хевиң, довурзааңны кедиңкенде,
Дангына дег, шиник-чараш, аянныг сен!
Чиңге белиң, дорт сыныың, даваннарың
Чидиг согун ышкаш кылдыр хөндүрүпкеш,
Өл баг ышкаш, эптиг-ээлдек силгиңгилеп,
Өзен чериң чечээ ышкаш сагланайнып,
Шала аяар, чиңдиңнедир савап чоруй,
Салдырады самнап туруп бээриңге,
Улуг-Хемниң бырлаңнашкан тавар чалгыы,
Ууттунмас, ак-чайт бөкпек чодурааалар,
Каан дээрде чалгып чайып, ушкан куштар,
Хая кырлап, дешкилешкен телери-даа,
Тожу чериң сыын-мыйгаа, ивизи-даа
Дооза-ла орта кестүп келген ышкаш.
Сеткил-сагыш чымырт туруп, чоргаарланып,
Серген хөглеп, улам чараш чурттаксаар сен!
Урутларың танцылаары угулза дег,
Улам чараш, урaн-шиник апарза-даа,
Сагыжымда чалыы шааң дег ол-ла хевээр.
Самнавышаан чоруур-дур сен, эжим Сайхо!

Севил ЮМБУУ.
Кызыл хоорай.

Бижек кылаш кынныр, дириг кижи чырык өртемчейден, алган кадайындан, ажы-төлүнден кезээ-мөңгеде чарлып чоруптар. Ажы-төлдүг ава кижиниң караа-ның чажын, халап-хилээн, сеткил-сагыжының саймааралын кым-даа эгидип берип шыдавас. Шак ындыг кээргенчиг байдалга Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы ортумак школазының башкызы Евдокия Декеевна Ондар таварышкан.

Ооң хайыралыг, кады чурттаан ынак эжи Сергей Ондарны ук черде, ажыл-агыйның инек кадарчызы Шагыр-оол Куулар кара сагыштыы-биле чүрээнче кипр бижектеп өлүрүп каан. Беш чаш урутлар өскүс калган. Өлүрүкчү сес чылда шиитпирзе-даа, дириг чурттап чоруур. Шынап-ла, кем-херек үүлгедипкиннери көвүдеп турар. «Ында өлген, мында өлген» деп чугаалар дыргын бар чыдар. Шак ындыг бужар үүлгедиглер башкыны демир-үжүк туткаш, шүлүк бижиирниче албадапкан.

КАРА ЧААСКААН КОРГАР-ДЫР МЕН

Караа чаштыг, дулгуяк боол арткан болгаш,
Хайым бодал бажым иштин хүннүң эргиир.
Херек ойген сеткил дүйимээ дыш-даа бербес,
Хөйже кирип, чардыгарын кызып чор мен.
Эргип келбес чуртталгамны хандыр бодап,
Эжим сени сактып келгеш, чүрээм ыстап,
Сагыш-сеткил саймааралга алзы бээрге.
Саазынга шүлүк бээни бижип бердим.
Кара сагыш, ханныг холдан эжим сени
Канчап черле камгалап ал шыдаваан мен.
Кала-даа бол алазгарын кымаарымга.
Кара чаңгыс ол-ла бодал хинчектээр-дир.
Кажан сени кижи шүлбүс бижиктээрге.
Карааңга бис шуптуу костүп келген боор бис.
Өндүрүм сээң эргим, чассыг урутларың
Өскүстүрел каарын ол кайын билген.
Ажы-төлүм чүнү билир, мынчага дээр
Ачазының келбезинге бүзүргевес.
Дайын-чаага өлген болза, хамаан эвес.
Тайбың өйде өскүс каары — салым багы.
Алдан харлыг ашакка дээр бижек тудар.
Амыдырал-чуртталгавыс канчап барды?!
Ажы-төлдер өскүстүреп туруп берди,
Аравыста дулгуяктар немежип тур.
Кандыг хүндүс өлүм-чидим бисти каарыл,
Кажанга дээр удур-дедир соктуп кээр бис
Каражалыг артып калган не кижи
Караам чажын төге-төге бижип ор мен.
Кара чааскаан артарымдан коргар-дыр мен.
Кандыг бодал бажыма кирип келбес дээрил?!
Хөннүм муңгак амыр-дыш мээ бербестээрге.
Хөйже кирип, чардыгарын бодаар-дыр мен.

Евдокия ОНДАР.

КҮС

Карак четпес ак-көк дээрде булут-даа чок
Кайгамчыктыг аяс, чырык күскү хүн-дүр.
Алдын-сарыг, кызыл өңнүг хевин кеткен
Аргаларның чараш-каазы кыпкан от-ла...
Ында-хаая кошкак салгын хенергедип,
Ыржым ээм бүрүлерин силгий каапкаш.
Дагның эдээ чооганы өрү алды.
Талыгырже ужуктуруп чоруй барды.
Эки хүндүс чылыг чуртка чедип аар дээш.
Эдериштир дистинчилкен дуруяалар
«Кударава, чазын катап дужар бис» — деп
Курайлаанныг кыйгы салып байырлашты.

Светлана ИРГИТ.
Таңды.

ОРУУН УЛААР

Амыдырал-чуртталганың оруун доза
Аарыг-аржык, өлүм-чидим холун сунар
Ак-көк баштыг хөөкүй даайым мөчээн-даа бол.
Аалы болуп, бажыңынга чеде бээр мен.
Аъды өлүр — коданынга баглааш артар.
Ада өлүр — ажы-төлү оруун улаар.
Чечек ышкаш, чаңгыс кызы Айланмаазы
Чемниг-аъштыг, соодуг, кыстыг, хүндүткелдиг
Чөлезинде чеди чүзүн малын малдаар.
Чөлээш ышкаш каас черде чуртун туткан.

Клара ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ФЕВРАЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.15 «...16 харга четпээн бир баға оон улур назы». 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы «Оркестрниң үделгези-биле». (Швейцария). 11.30 Кинки институду. 12.20—13.00 «Үе». 15.20 «Бир эвес силерниң чарынар...» 16.15 «Прожекторга намдар». Барымдаалыг фильм. 17.10 «Урутларга ачыгаштар дугайында». 17.40 «Эртем медээчизи». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. 19.30 Концерт. 19.35 «Удур туруушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугаа интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10—23.40 «Ол болган... болган».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Баштайгы бош чыдарның тулуглары. 9.05 Англи дыл. 10.05 Англи дыл. 10.35; 11.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Кижиге ажыттының турда. 10.55 «Тоол дамчыштыр — амыдыралче». Авган дыл кырында дамчыштыга. 11.55—13.10 «Човуланга чоруур турганы». Уран-чечен телефильм 10-гу сериязы. 17.00 «Чөргүлдээ». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Өвүр-хевир». Уран-чечен - публицистиг видеоканал. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.35 «Киноабонемент». «Солагай кижи». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Байсында хар эрип турар өйде». 19.35 Бүгүдеге спорт. 19.45 Концерт. 20.15—20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар А. Г. Богдановский, Н. М. Гурkина, Х. Ч. Монгуш, И. А. Остапец болгаш №№ 67, 68, 69, 70, 71, 72 соңгулда округтарындан Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражыышкыны 1990 чылдың февраль 17-де «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының бажыңынга (Красноармейская 76) 11 шакта болурун округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга № № 50, 51 болгаш 53 округтардан депшиттирген кандидаттар-биле ужуражыышкын февраль 17-де 14 шакта кодээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга, № 184 округтуң — февраль 16-да 16 шакта Улуг-Хем ыяш үлеттүр ажыл-агыйының кызыл булуңунга. № 198 округтуң — февраль 17-де 15 шакта «Енисей» Культура бажыңынга болурун хоорайның соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

«Тыва агроүлетүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сурттуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге чериңден чорутkan бижиин, паспортуң шериг билеттиң ап алгаш келир.

Бистиң адресивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

Свердловскиниң киностудиязының чанында төөгүлүг фильмнер тырттырар талазы-биле каттыжыышкын алдан маадырлар дугайында материалга үндезилээш, уран-чечен фильмни тырттырарын эгелээр деп турар. Фильмниң чогаадып чыгган акшаның күжү-биле тырттырарын бодап турар. Ынчангаш фильмниң тургузарының улуг бүдүрүлгелеринден, совхозтардан, организацииларда, албан черлеринден болгаш хуу кижилерден акша чыылдан Тыва АССР-ниң Культура министерствозу водап турар. Ону барымдаалааш Кызыл хоорайда **Чуртталга социал банкызында №142050** агар саны ажыткан.

Уран-чечен тыва киноның тургузарынга үлүүңерни киириңер!

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң чанында Чечен чогаал пропагандалаар бюрозунуң дирекциязы бухгалтер херелеп турар. **Бистиң адресивис:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 4, телефон 3-41-36.

Тываның «Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 14 механизация эргелели суурталыг краннар талазы-биле электрик мергежилге өөренирин күзээн кижилерни чыып турар. 10 класс дооскаңнарны хүлээп алыр. Өөрениишкиниң хуусаазы 3 ай, айда 108 рубль хемчээлдиг стипендияны бээр. Кичээлдер өөрениирин күзээн кижилерниң чыглызының хире-чергези-биле эгелээр.

Тайылбыр алырда Кызыл хоорайда Кечил-оол кудумчузу, 3 дугаарлыг бажыңда № 14 механизация эргелелинге кээр, азы кадр килдизинде 2-15-00 телефонче долгаар.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

«Шын» солуннуң арыннарында «Чаагай чаңчылдарыы — кижизидилгениң херекселинге» деп рубрика хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп, солуннуң бүгү номчукчуларының сагыш-сеткилин хандырып турары илдең. Оларның хөй санныг чагааларда илереткен ханы бодалдарын, чидиг сөстерин номчуп тур бис. Анаа-ла номчуп эртер кижилер ховар боор.

Чаагай чаңчылдар дугайында каш сөс. Бо айтырыг кайда-даа, кайы-даа солуннарның арыннарында база телевидениеге-даа аажок чидиг бөдүрлүп турар. Чоннуң национал культуразын, чаагай чаңчыл ёзулалдарын, хеп-сынын, өг-оранының херекселдерин катап оттуруп, чаа ёзуга таарыштыр сайзырадып турары анаа-ла таварылга эвес болгай. Бо талазы-биле тываларның культуразы бедик болгаш сиу улуг-биче чон кончут чараш сагып, хүндүлеп чораан-на болгай.

Тал чоруур чону, төрелдери дузалаар шаа-биле дузалажып, аргасүмезин берип турган. А Даңгыт деп төрели үш катап дилеп келирге, мени азырандыга берипкеш, чүгле үш-ле хонук эртерге, катап алымнап эккелген. Оон улус дилээрин соксаткан дээр.

Ачавыс чаа божуттунган чаш уруун-даа, бистерни шуптувусту ашка, соокка-даа алыспайн, өскүссүретпейн, кадык, шырак, ажылчаке, кижилерге, бойдузунга ынак кижилер кылдыр өстүрүп алган. Шуптувус өглүг-баштыг, хире-шаанче эртем-билиглиг апарганывыста, «чоруй» баарды. Адавыска бүгү назынывыста сөгүрүп, мөгейип, сактып чоруур бис.

Бо чаагай, тайбың үеде чүге чамдык, харын-даа эвээш эвес санныг аныяк өскен боттарын хөй-нитти чериңге ап билбес, улуг-биче чонну-даа хүндүлевес, оор, арагачы, наркоман, токсикоман, өлүрүкчү болуп турарыл?

материал номчуп-даа көрбээн мен. Нам-чазак башкыларның амыдыралын экижидип, акша-шалыңын-даа өстүрүп турар-дыр. Негелдени чүгле школаның удуртуп баштаар кижилери эвес, харын төрелдерниң талазындан көскү дузаны чедирип, шыңгыы негээр үе келген.

Херээженнер чөвүлелдериниң күжүн өлче мөөңнезе чогуур

Улуг-биче кижилерниң аразында, дөргүл-төрел бөлүктериниң аразында хүндүткелдиң ээлдек аажылаашкыны безин аажок байлак болгай. Аныяктар улуг улустуң адын адаарындан эгенир, чаавай, честей, күүй, даай, акый, угбай дээр, улутлары дуңмай, сарыым дээн ышкаш сөстерни ээлдек, чымчак ёзу-биле ажыглаар турду. Өглер аразында үнүп-киржири, аалдажыры безин тускай сагыыр чүрүмнүг.

Ол үеде арага-дарыга-даа хандывас, сарыг шаңын, аъш-чемин ижип олургаш, амыр-мендизин, арга-сүмезин солчур чүве. Мээң хуумда күзелим чүл дизе, бо чаагай чаңчылдарны катап нептередир төлээде, эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары тускай номчуглаштан үндүрер болза эки.

Өг-бүлеге аянныг, чараш национал угулза хээлиг чараш аяк-сава база-ла культураның база бир кезээ болгай. Чижээ, шаанда уран шеверлерниң угулзалап хээлеп турган ыяштан, хадың картындан кылган хумуннарын өг бүрүзү эдилей турду. Ындыг хумуннар чүгле аян-хевирлиг эвес, аъш-чемни үр үеде чыгжаан калагалаарынга кончуг эптиг болгай.

Ававыс кужур аар божааш, өг доддур, сес ажы-төлүнден чарлы берген. Ынчан ачам 40 хар безин четпээн турган. Чоок чурт... [продолжение в колонке] ...чанарып, куда ышкаш, ...

Чылдагааны кайдал, кым буруулуг деп айтырыгны сайгарып, арга-сүмезин кирип, бижип турары чөптүг. Чамдык бижикчилер сайгарылгазынга кужур урутларым, дуңмаларым бистер шупту буруулуг бис деп бижээн түңнелге мен хуумда чөпшээрешпес-тир мен. Ынча дептерге, ылап буруулутлар шуптувустуң аравысче, хөлегеже чаштып, менде чүү боор, шупту буруулуг турда дээш сандаргай, эренгей апаар ышкаш. Ол тургустунуп келген айтырыгта демисел чорудары, бүгү күштү мөөңнээри харын шупту улустуң херээ-дир.

Мээң бодап турарым, өзүп олурар салгакчыларывысты чажындан школага хүлээп ап, эртем-билигге өөредип, кижилерниң бедик идеалынче оруку ажыдып кижизидеринче башкыларның үлүү база улуг. Чамдык башкыларның олутпаяк, кошкак ажылының түңнелинде, 10 классты доосқаш, Кызылга кээп тускай ортумак, дээди өөредилге черлеринге ийи-үш чыл дургузунда кирип чадаар, оон боттарындан чөгенгеш чоруй баар. Оларны албан организация черлери тускай эртеминг чок дээш база хүлээп албас. Оларның ол бүтпейн барган салым-чолу дээш, багай ажылдың түңнели дээш тодаргай кымны канчаар хемчег алганыл? Мен черле ындыг

Тывага херээженнер шимчээшкини аныяк республиканың баштайгы тургустунуп турган чылдарында болгаш дараазында-даа чылдарда оон экономиктиг, культура хөгжүлдезинге-даа, интернационалчы кижизидилгезинге-даа, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында дузаламчы чедирерингe, өг-бүле айтырыынга, ие-чашты камгалаарынга эвээш эвес үлүг-хуузун киргенин билир бис. Мээң кончуг эки билирим чеден чылдар үезинде көдээниң хоорай, суурларынга агитбажыңнарны тургузуп, аңаа чорудар ажылдарның планын, өг-бүлелерниң даңзызын кылып, харын-даа өөреникчилерниң улдуннарда алган демдектерин безин азып, контрольга ап турду. Оларны дамчыштыр янзы-бүрү бөлгүмнерни, өөредилгени, чогаадыкчы кежээлерни, концерттерни организастап турду. Кысказы-биле чугаалаарга, урутлар кижизидилгезинге ада-иелерниң ролюн бедидеринге чугула айтырыгларны шиитпирлеп, малчын херээженнерниң слеттарын, чарышты организастап эрттирип турган.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажының херээженнер чөвүлелиниң даргазынга ынчан школа директору Александра Сундуевна Серен бодунуң хууда бажыңын агитбажың кылып алгаш ажылдап турду. Республиканың-даа, районнуң-даа херээженнер чөвүлелиниң чарыжынга ол чөвүлел бирги черлерни каш-даа ап, ат-сураа алгып турду.

Амгы үеде база-ла эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын билир бис. Ындыгдаа болза бо хүннерде кем-херек үүлгедикчилерин илередиринге милиция ажылдакчыларынга дузалажып, моон соңгаар бо айыылды болдурбазы-биле профилактика ажылын чорударынга херээженнер чөвүлелдериниң күжүн мөөңнээри чугула боор деп болбай-дыр мен.

Бо дугайында херээженнер чөвүлелдериниң аргасүмезин ап, арга-дуржулгазын нептередири-биле «Шын» солуннуң арыннарынга парлаарын дилеп-тир мен.

Шурумаа ШЫЫРАП.
Партияның болгаш херээженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Эмнелгеде

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда ийи каът бажыңда ниити аарыгларның эмнелгези бар. Ооң адаанда каъдында ниити аарыгларның № 1 эмнелгезин Галина Викторовна Яковлева эргелекчилеп, улуг эмчи болуп ажылдап турар.

Эмнелгеде чаа дериглер тургустунган. Дээди эртемниг, хөй чылдарда медицина шугумунга ажылдап, чоннуң кадыкын быжыглаарынга үлүүн киирген эмчилер мында бар. Оларның бирээзинге Светлана Николаевна Козлова хамааржыр. Бо эмчи чүректиң болгаш чүстерниң аарыгларын эмнеп, келген улусту кадыкшыдып турар.

ЧУРУКТАРДА: (оң таладан) терапияның улуг эмчизи Галина Викторовна Яковлева улуг сестра Алла Александровна Еременко-биле; медицина сестразы Катерина Кокеловна Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НОМЧУЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Ак-Довурактың № 1 школазының 9 «б» клазының өөреникчилери М. Б. Ховалыгның «Хаяда хадыңнар» деп номунга сайгарылгалыг номчулга конференциязы эрттирдивис. Ол номдан «Частың ыры», «Хаяда хадыңнар» деп ийи тоожуну шилип алган бис.

Тоожуларның темазы кижи болгаш бойдус болганда, урутлар экология деп чүл деп айтырыгга кичээнгейлиг доктааганнар. Сайгарылга үезинде урутлар төрээн хоорайы — Ак-Довурактың агаарының дугайында дүвүрел-биле чугаалап турдулар. Ылаңгыя эртенги шактарда сут хоорайның кудумчуларынга кижи кылаштаар арга чогун урутлар чугаалап турду. ЧЭТ-тиң кара ыжы, фабриканың даг-дүгү болбаазыратканындан ак доозунну чурттакчылар тынып турар.

Конференцияга номнуң автору Маадыр-оол Барыштаановичиниң киришкени эки болган. Ол бодун өөреникчилерге таныштырып, номну бижээнин, чогаалдарының маадырлары чогум кымнарыл дээрзин чугаалап берген. Ол ышкаш Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының болгаш районнуң суурларындан библиотекарьлар олуржуп, урутларга бойдус камгалалының дугайында солун болуушкуннарны чугаалап, арга-сүмезин катканнар.

Өөреникчилерден Алёна Ламажап, Долгармаа Ооржак, Руслан Монгуш, Мурат Хайдып болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг киришкен. Класстың удуртукчузу башкы Светлана Байыр-оол конференцияны эки организастаан.

Номчулга конференциязындан урутлар хөйнү билип алганнар.

Светлана ДОРЖУ.
Библиотекарь.
Барыын-Хемчик район.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

«Колос», «Енисей» Культура бажыңнарынга, культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Февраль 17-18-те. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

Политиктиг чырдыышкын бажыңынга

Февраль 17-де. Республиканың «Декей-оо» байырлалынга тыва улустуң ырылары. Эгелээри 12.00 шакта.

Спортчу маргылдаалар

Февраль 17-18-те. «Херел» спорт залынга бокс талазы-биле Тыва АССР-ниң бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

Шыдыраа клувунга

Хоорайның шыдыраа фестивалы. Эгелээри февраль 17-де 15 шакта, февраль 18-те 10 шакта.

«Тайга» станциязынга

Февраль 17-18-те. Профэвилел обкомнарының командалар аразында хаакка маңнаарының талазы-биле маргылдаазы. Эгелээри 11.00 шакта.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Төрээн уруу» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Трансистория Мария, Мирабела» 9.00, 12.30, «Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары» 10.40 14.10, «Аазатпай» 16.00, 18.20, 20.00 шактарда.

Видеозал: «Мана, шиңме!» 11.30, «Акселератка» 13.00, «Зита биле Гита» 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Канчалза-даа, сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен» 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 14.20, «Пушпак» отель» 16.40, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бир катап Америкага» 14.30, 18.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Соңгу-барыын чүктүң хаттының дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 33—37, чамдык черлерге 13—18, хүндүс 8—13, чамдык черлерге 0—5 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чайлыс. Дүне 22—24, хүндүс 8—10 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 577. ТС—00108.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

№ 40 (14240.) ◆ 1990 чыл, февраль 17, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ушку сессиязында

Палаталарның февраль 15-те болган каттышкан хуралынга ССРЭ-де өнчү дугайында хоойлунуң төлевилелин чугаалажып эгелээн. Хуралды **А. И. Лукьянов** даргалаан.

Хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылырынга улус депутаттарының болгаш ажылчы чоннарның саналдарын сайгарып көөр таласы-биле тургускан чазактың тускай комиссиязы боттандырган. Бо хоойлунуң төлевилелинге хамаарыштыр 10 муң ажыг санал-оналдар келген. Оларны шуптузун чиитилештирип түңнээн. Ук комиссияның даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Л. И. Абалкин** төлевилелдиң сөөлгү вариантызының дугайын илеткеп тура, бо хоойлу болза, совет ниитилелдиң үндезиниң ханызы-биле чаартырынче угланган деп онзалап демдеглээн. Өнчү дугайында хоойлунуң янзы-бүрү хевирлериниң дең эргеге болгаш дең черге камгалаттынган, күштүг кылдыр барымдаалаттынган турарын төлевилелде көрген.

Төлевилел чогуур бүдүн чергелиг документ кылдыр ажылдап кылдынган, ынчангаш ооң ийиги номчулгазының үезинде кончуг кичээнгейлиг болгаш күрүне туружундан сайгарып чугаалажырынче ол депутаттарны кыйгырган. Ооң-биле чергелештир бо хоойлу хүлээп алдына бээрге, амыдырал шуут чаарты өскерли бербес деп чүвени база барымдаалап көөрүн ол сагындырган. Чаа экономиктиг харылзааларның бадыткаттынып тургустунарынга каш чыл эвес, а он-он чылдар негеттинер. Ынчалза-даа бо хүннерден эгелеп хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар ажылдап эгелээри кончуг чугула.

Өнчү дугайында хоойлу төлевилелиниң бирги номчулгазын эрткен сессияга чугаалажып көрүп турда, чазактың кирип келген кол вариантызындан ангыда, өске-даа вариантылар, оларның иштинде тус-тус кижилерниң кирип келгени 39 вариант турган. Төлевилелди чедир ажылдап кылып турар үеде кол вариантыны үндезин кылдыр алгаш, өске вариантыларда кирген таарымчалыг чүүлдерни база киирген. Өнчү дугайында хоойлу төлевилелин бүгү улус чугаалажып көрген деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы **Ю. Х. Калмыков** биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле комитединиң кежигүнү **А. Н. Бойко** комитеттерниң болгаш комиссияларның санал-оналын илеткээннер.

Төлевилелдиң ийиги номчулгазынга хамаарыштыр үжен депутат санал бергеш, ону чүүлдүг деп деткээн. Чүгле чаңгыс депутат — **Л. Н. Сухов** төлевилелди хүлээп албас дээш бадылаар мен деп саналдаан. Ол бодунуң туружун мындыг бадыткал-биле тайылбырлаан: чуртта бөдүүн-не корум-чурум чок боор турар амгы үеде ындыг хоойлуну хүлээп ап болбас. Ийиде, күрүнениң федеративтиг тургузуу база аңаа кирип турар тургузутларның эргелери болгаш хүлээлгелери тодараттынмаан шаанда ындыг хоойлуну хүлээп алыры шын эвес. Бо бүгүнү барымдаалааш, бүгү улустуң референдумунга бо айтырыгны тургузар деп, ол саналдаан. Бо саналды депутаттар деткивээн.

Төлевилелди депутаттар ниитизи-биле чүүлдүг деп санаан-даа болза, оон тус-тус чүүлдеринге хамаарыштыр янзы-бүрү саналдар кирип турган. Оларның бир чамдыктары хуу өнчүнү хоойлужудуп тургусканы социализмден ойталааны, Октябрь революциязының ап октааны кижини кижи дарлаар чорукту катап эгидери ол болур деп медеглээн, а бир чамдыктары идеологтуг билиишкиннерни удуртулга болдурбайн, чурттуң экономиказын дүрген болгаш ажыктыг кылдыр тургузуп алырын барымдаалап көөр херек деп саналдаан.

Бир чамдык депутаттар бо хоойлуну хүлээп алган соонда чүгле боттарының эрге-ажыын бодаар алыксак-чиксек, кажар кижилер байып туруп бербес бе деп чигзиниишкиннерин илереткен.

Депутат **В. П. Носов** черни садарын болгаш садып алырын шуут хоруур, чүге дээрге ону садып алыр акша-хөреңги ак сеткилдиг ажылдап чоруур бөдүүн кижилерде чок деп чугаалаан. Депутат **В. В. Севрюков** хоойлуну хүлээп алыр мурнунда акша реформазын чорудар херек деп саналдаан. Ол саналга удур чүве чугаалааш, депутат **А. А. Коршунов** үй-бүлелиг чүүлдер болу бербези-биле өнчүнүң бүгү хевирлеринге шыңгыы контрольду тургузарын база үндүрүг онаар дээштиг политиканы боттандырарын саналдаан.

Санал-оналдар өнчү айтырыының чүгле чаңгыс бо талазынга хамаарыштыр боор турбаан. Чижээ, эвилел, автономнуг республика болгаш тус черниң өнчүзүнге чүү хамааржырын тодаргай кылдыр айтып көргүзериниң чугулазы база демдеглеттинип турган. Депутат **Р. А. Убайдуллаева** төлевилелди ниитизи-биле деткээш, ажыл чок чорук моон соңгаар кандыг янзылыг апаарын баш удур бодаарынче кичээнгейни угландырган.

Черни өнчү кылып алырының хөй янзы хевирлери бар болганда бо айтырыгны бүгү талалыг, комплекстиг көөрүнүң чугулазын депутаттар демдеглеп турган. Депутаттар **А. Н. Саунин, А. Ф. Касьянов, Б. Г. Васильев, Р. А. Алляров** болгаш оон-даа өскелер черге, өске-даа бойдус курлавырларынга өнчү дээш өртек-төлевирни ук девискээрниң тодаргай байдалдарын барымдаалап тургаш таарыштыр көөрүн саналдаан. Оон ангыда, өнчү дугайында хоойлу рынок экономиказынче шилчииринге кайы хире дузалаар бээрил деп айтырыгга дорт харыы база бердинмейн турган.

Афганистандан совет шериглерни үндүрүп чорутканындан бээр бир чыл болганы-биле холбаштыр интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш өлген оолдарны депутаттар бут кырынга туруп сактып ёзулаан. Депутат **В. Н. Цыбух** ол хүнүү моон соңгаар сактыышкын тураскаал хүнү кылдыр доктаадырын чарлаарын саналдаан. Ол саналды өөренип көөрүн Дээди Советтиң элээн хөй комитеттеринге дааскан.

С. С. Алексеевти ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге соңгааны-биле холбаштыр ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум комитединиң даргазы албан-дужаалындан хостаан. Ук комитеттиң даргазынга **Ю. Х. Калмыковту** соңгаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазының хүлээлгезин күүседип турган **А. С. Дзасоховту** ук комитеттиң даргазынга соңгаан.

(СЭТА).

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ССРЭ-ниң улус депутады С. С. Санчат «Мөрен», Ленин аттыг совхозтарга чораан. Ол аңаа соңгукчулар-биле ужурашкан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң, оон соонда болгулаан сессияларының дугайында, ол үелерде соңгукчуларның чагыгларын күүседир талазы-биле кандыг хемчеглер алганын, оларның күүселдези кандыг болганын чыылганнарга ол таныштырган.

«О. Шынаа» совхозче электри шугумун шөериниң айтырыы бо чылдың ноябрь айда боттаны бээр. «Мөрен» совхозтуң төвүнге 720 өөреникчи өөренир школаның тудуу 1991 чылда эгелээр. Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның төптеринге мороженое белеткээр аппараттар удавас четкилеп каар.

Малчыннарның акша-шалыкының, пенсиязын улгаттырар дугайында айтырыгны [illegible] депутат [illegible].

Соңгукчулар чаа [illegible] депутатка киирген. Ол болза, Тес-Хемде [illegible] ловурүг [illegible], мал [illegible] электри [illegible] чурттар аразында автобустар аргыштарын [illegible] организастаары, Бүрүн-Бажың суурга библиотека бажыңын тударындан, малчыннарның хандырылгазын экижидериниң дугайында айтырыглар-дыр. Оларны күүседиринге үлүүн киирерин ССРЭ-ниң улус депутады С. С. Санчат чугаалаан.

Депутат Сыын-Мыйыс, Сайыр-Аксы сүт-бараан фермаларынга чораан, малчыннарның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып.

Шагаа АРАНЧЫН
ВЛКСМ Эрзин райкомунуң килдис эргелекчизи.

• • •

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадааның № 871 соңгулда округунда депутаттың кандидаттары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржак, Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажы Кызыл-Мажалыктың төпчүттүнген Культура ордузунга соңгукчулар-биле ужурашкан. Ак-Довурак хоорайның, район төвүнүң, совхозтарның төлээлекчилери аңаа чыылган.

Ужуражылга хуралын РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 871 соңгулда округунуң комиссия даргазы, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң ийиги секретары Н. Ф. Моңгуш ажыткан.

Депутаттың кандидаттары сөс ап чүве чугаалааш, чыылганнарга боттарының программаларын таныштырган. Ооң соонда олар соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

«Тыва даг-дугү» комбинаттың арыглаар фабриказында механик М. С. Сундуй-оол, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрттирген аныяк ажылчын А. А. Кара-Сал, Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының директору В. К. Түлүш, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редактору В. У. Хомушку болгаш өскелер-даа санал бериш, демелде чагыг-сүмезин киирген.

Соңгукчулар Ак-Довурактың ажылчын суурунга уруглар эмнелгезин, амыдырал хандырылга бажыңын, Кызыл-Мажалыкка чаа школа тудар дугайында дилег кылган.

Депутаттың кандидаттары-биле ужуражылга ажыкчарлыг, идепкейлиг байдалга эрткен.

Александр ХЕРТЕК.

АДЫН СЫКПАЙН АЖЫЛДАҢАР

Элдеп чүве! Ажылга кижилерни хүлээп ап, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турары бистерниң сонуургалывысты... кажан-даа хаара тутпайн чораан. Чамдык кижилер ажылче кирип, өскелери үнүп турар-дыр. Ол дээрге аңаа-ла-бир чүве турган болгай. Кызылдың тудугларынга ажылдаар күзелин илереткен бөлүк аныяктарны «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының удуртукчуларының февраль чединиң кежээзинде хүлээп алганы журналистерни аажок сонуургаткан. Үе өскерлип, дүүн бистиң дүшке какпас-даа чораан чүүлдерни бөгүн шиитпирлээри нарын айтырыг апарган. Ол ужуражышкынны кижи сонуургавас-даа арга чок. Чүге дээрге аныяктарны, чүгле аныяктарны эвес, ажылга киирери, быжыглаары — үениң берге айтырыгларының бирээзи. Күш-ажылчы коллективтерниң бот-орулга-чарылгаже шилчип эгелеп, кижи бүрүзү шалыңны кылган ажылының хемчээли-биле алыр апарганындан ол тыптып келген деп база тайылбырлап болур. Оон өске чылдагааннар база бар-даа болза... А кол-ла чүүл — күш-ажылчы коллективтер ажылдың организациязын экижидип, бүдүрүлге планнарын эвээш кижи саны-биле күүседип турар апарганы. Хүлээп алыр болза, аргалыг, бедик мергежилдиг, быжыг сагылга-чурумнуг кижилерни хүлээп алыр. Шак мындыг байдалда амыдыралдың оруунче чаа-ла үнүп, ажыл-ишке чаа-ла өөренип чаңгыгып чоруур аныяк кижилер база нарын чүүлге таварышкан. А «Тыва тудуг» каттыжыышкынның аныяктарны ажылче чалап ажыл база чурттаар чер-биле хандырып эгелээн. Ону бөгүн улуг ажылче баштайгы базым деп санап болур. Ооң эгелекчизи СЭКП Тыва обкомунуң чанында аныяктар-биле ажыл чорударының комиссиязы болган. Аныяк кижилерни чурттаар шөл-биле хандырып, ажылга хүлээп ап болур бүдүрүлгелер-биле харылзажып, олардан чагыгны ап, найысылалдың бүдүрүлгелеринге ажылдаар аныяктарны эвилелдеп эгелээни ол. Баштайгы бөлүк Бай-Тайгадан келген. Оолдарны баштай көргеш, мындыг аныяк-чалыы кижилер кажан кандыг-бир мергежилге өөренип ап, харын-даа кайын ажылдап четтигер боор деп бодал сагышка кирер. Оларның-биле «Тыва тудуг» каттыжыышкынның начальниги И. А. Остапец, СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай чугаалажы бээрге, оолдарның аразында чолаачылар, демир каңнакчызы, дашчы бар болду. А бир эвес олар чаңгыстай даргаларның өрээлдеринге кирген болза, ажыл-ижинге чардыккаш, ол хире кичээнгейлиг чугаалажыр болду-ла бе. Чижээлээрге, Эрес Дандар-оол шеригге каңнакчылап турган. Кижен-оол Ооржак — дашчы, Сылдыс Маадыр чолаачы болду. Оларны, ажыы-биле чугаалаарга, белен специалистер деп санап болур.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынынга 300 хире ажылчын херек. Ол хире кижини ажылга хүлээп ап, өөредип, мергежилин бедидер дээш хемчеглерни ап турарын Иван Александрович оолдарга чугаалап берди. Амгы үеде 500 кижи чурттаар ниити чуртталга бажыңын, улуг эвес өг-бүлелер чурттаар 96 квартиралыг бажыңны тудуп турарын база бир ындыг бажыңның таваан салганын, келир күзүн 72 квартиралыг бажыңның тудуун эгелээрин ол дыңнатты. СЭКП обкомунуң секретары чер-чурту Бай-Тайгазының ат-сывын баксыратпайн, быжыг сагылга-чурумнуг кылып ажылдаарын аныяктарга чагыды. Ооң сөстеринде чер-чурт тырткан чүү-даа чок. Кижи бүрүзү бодунуң чонунуң, чуртунуң адын бедик тудар, эки ажылы-биле алдаржыдар херек. Ол база кижиниң тура-соруунуң бир дөзү-дүр.

Оолдарның мурнунда каалама орук чок деп № 3 тускай тудуг эргелелиниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи М. Н. Нехорошева-биле чугаалашкаш билдим. Тудугжуларның ажылын организастааныңда четпестерни чугаалап, хоолайлар чогудан амгы үеде бригадалар ажыл чок турарын ол дыңнатты. Оон ыңай суг, чылыдамчыдар хоолайлар шөери хир-чамныг, язиг, соокта ажылдаар берге ажыл болду. Ону Маргарита Ивановна оолдардан чажырбады. Демир каңнакчызы Эрес Дандар-оол-биле чугаалажып, оолдуң ындыг мергежилдиг болганынга өөрүп турар хевирлиг, аңаа дузалаарын аазап турду. Бир эвес удуртукчулар биле аныяк ажылчыннарның аразында харылзаа үргүлчү ындыг чылыг болур болза, ажылчын кадрлар айтырыы улуг берге дээштиг чок шиитпирлеттинер ийик.

Ажылчыннар херек тудуг организацияларының чагыы-биле ажылдаарын күзээн аныяктарны районнардан комсомолдуң дузазы-биле эвилелдээр ажыл ам-даа уламчылаар. Амгы үеде Сарыг-Септе, Эрзинде ийи бөлүктү чыып турар. Ол дээрге бүдүрүлгелерниң, партия, комсомол организацияларының сырый харылзаазының, кады ажылдааның түңнели-дир. Шак ынчаар эде тургустунуп ажылдаар болза, партияның, комсомолдуң ат-сураа чон аразынга быжыгары чугаажок. Чугаадан ажылче шилчип эгелээн, ол ара соксавас деп идегээли.

Бай-Тайгадан келген бөлүк аныяктарның шуптузунуң ат-сывы биске билдингир. «Тыва тудуг» каттыжыышкынның удуртукчулары, бир эвес эки ажылдаар болза, янзы-бүрү мергежилдерге өөредип, бажың-балгат үндүрүп бээринге дузалаарын аазаан. Ынчаар кылып болурунуң аргазы каттыжыышкында тургустунуп турар. А оолдардан чүгле [illegible] ажылдаары арткан-дыр. Оларның ажылын редакцияга хайгааралга ап, ойлеп-ойлеп оолдарның кандыг ажылдап турарының дугайында номчукчуга дыңнадыр бис. Эзиин-даа, багайын-даа ажыттырбайн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ОНЧА-МЕНДИ

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хойжузу Алдын-оол Менди-Байырович Ооржактың кыштаа Чаңгыс-Хадының хүннээрек талазында ыжык черде турар. Бо хүннерге чедир ооң кадарган 349 хоюнуң 250-и оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Сакманчылар Чечекмаа Ооржак, Ранса Ховалыг боттарының хайгааралында 100—125 хураганны доруктурбушаан, дүнеки үелерде дежурныйлап турарлар.

Кыштагда электри чырыын кирген. Телевизорлуг. Мал чемниң курлавырлары, чарба, дус бар. Кышты эки эрттирип алырынга Ооржактың бүзүрели улуг.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

• • •

Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтуң хойжулары Кумзай-оол биле Өлек Төрелерниң коданында 240 хой оолдаан. Хураганнары онча-менди. Хоочун сакманчы Шимит Салчаковна Апан-оол бодунга быжыглаттынган хураганнарны хойларга ыдып берип, им-демдээн кылып, доруктур азырап эгелей берген.

Малчынның бир оглу, бир уруу база сакманчылап, ада-иезинге дузалажып турар. Малчыннар келир чылдан эгелеп аренда керээзинче кирер. Ам ону баш удур өөренип турар.

Салчак ОЧУР.

• • •

Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң Каргыда хойжу бригадаларында хөй оолдаашкыны адакталыр чоокшулаан. 2500 ажыг хөй төрээн. Хураганнары шупту онча-менди.

Ында хойжуларның аразында чарышка Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ам улус депутаттарының район Совединге депутатка кандидат Константин Балчырович Сурунгур бирги черде чоруп, төрээн 285 хоюндан ынча хураганны онча-менди камгалап алган. Чаш хураганнарны ооң өөнүң ээзи дуржулгалыг малчын Ханды Хүргүловна Күнчүн, оларның оглу Серген Сурунгур кызымак ажаап азырап турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУЗАР

Кызыл хоорайның Кочетов биле Октябрьская кудумчузунуң белдиринден бежен метр хире черге, дорту-биле чугаалаарга, С. К. Токаның тураскаалының дужунга совет шериглерниң Афганистандан ээп келгенинден бээр бир чыл оюнга тураскааткан митинг болган. Аңаа Афганистанга болгаш өске-даа чурттарга шериг эрттирип чораан «кырган» солдаттар болгаш кызылчылар база хөй-ниити организацияларының төлээлери келген.

Бичии шөлчүгешке музыка чаңгыланып эгелээн. Чөн чаңгыс черге чыглып келген. Чүък машиназының кырында салып каан микрофонга И шериг кезээниң командириниң политкилдис талазы-биле оралакчызы майор В. А. Черепанов эге сөс-биле ажыткан: «Эштер интернационалчы-дайынчылар база кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары! Бистиң офицерлеривис болгаш солдаттарывыс афган улуска дузалажыр дээш он хире чыл иштинде дайылдажып келген. Аңаа хөй-хөй аныяк оолдар, командирлер ханын төккен, өлүрткеннер. Ынчалза-даа афган черниң бөдүүн кижилери боттарының хосталгазы дээш ам-даа дайылдажып турар. Бөгүн Совет шеригни афган черден үндүргенден бээр [illegible] бир чыл болган. [illegible] [illegible]-бо[illegible]

[illegible] чугаалавас арга [illegible] дарын чидирген. [illegible] [illegible] чоруур. Ол [illegible] муң кижи өлүрткен. Ол хире кижилер аараан болгаш бер[illegible] [illegible] таварышкан. Чамдыктары инвалид болуп арткан. Халаныг дайын [illegible] уржуундан он-он тыва, орус оолдар төрээн Тывазынче эгл келбээн. Аваларының сагыжындан олар үнмес. Чамдыктары эртен чанып чоруур дей тургаш безин ажыл[illegible] [illegible]ындан чарылган болгай. Ынчангаш интернационалчы дайынчыларга тураскаатпан митингини ажыттынган деп чарладым» дээрге, турган чон алыш часкаашкыны-биле [illegible].

ВЛКСМ Кызыл хоорком[illegible] чанында тургустунган интернационалчы дайынчылар каттыжыышкынының даргазы Юрий Арбатаев сөс ап чүве чугаалааш, интернационалчы дайынчыларның тураскаалын тургузары-биле 700162 дугаарлыг агар санча шаш-даа болза, акшаны шилчидерин чыылганнарга [illegible] [illegible]

Ооң соонда «Тыва» ан[illegible] [illegible] профэвилелдер комитединиң даргазы Николай Ооржак, республиканың [illegible] майор М. М. Жиц, интернационалчы дайынчы Евгений Саандай-оол, Кызылдың [illegible] директору А. Н. Биче-оол, СЭКП Кызыл хооркомунда партия [illegible] организациязының секретары С. С. Григорьев, Кызыл хоорайның күүсекомунуң даргазы Д. Л. Тиимей, БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң бирги секретары Геннадий Куулар болгаш өскелер-даа сөс ап чүве чугаалааннар.

Чыылган чон бир минута[illegible] [illegible] кылган.

Ол хүнге чедир тураскаал тургузарынга [illegible] [illegible] муң ажыг рубль киирген. Ол митингиге хоорай Совединиң күүсеком комитеди 10 муң рубльдан [illegible]. Эзинн[illegible] [illegible] акша [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тургузар.

Бичии шөлчүгешке плакаттар-чуруктарны, лозуңнарны ас[illegible] кылаан. Интернационалчы дайынчыларның улус депутаттарының кандидаттарының чуруктарын болгаш де[illegible] намдарын бижээш, олар дээш боттарының бадылаазының бээринче аңаа чыылганнарны кыйгырган.

Интернационалчы дайынчыларга тураскаалды Интернациональная кудумчунуң Улуг-Хем талазынче ужунга тургузарын шиитпирлээн. Ол ам эң-не көскү черге турар ужурлуг. Тураскаалдың төлевилелин кылыры-биле [illegible] күрээ чарлаттынган. Аңаа кижилерниң идепкейлиг киржилгезин интернационалчы дайынчылар манап турар.

Митинг тыңнеп соонда интернационалчы дайынчылар [illegible] [illegible] хоорайның хоорун[illegible] [illegible] [illegible] хоорунге [illegible].

Митинг [illegible] доозулган.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: митинг үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга холбаштыр 1990 чылдың февраль 17-де Тыва телевидениеге чүве чугаалаар. Дамчыдылга 19 шактан 20 шак 15 минутага чедир болур.

САРЛЫКЧЫЛАРДА

Сарлыкты азырап хайгааралга тургузар, ал-ден [illegible] мал деп улустуң чугаазын бергени шын эвес. Амгы үеде Тываның девискээринде черлик сарлыктарны кижиниң тывары берге. Эрес-кыннагай, тура-сорунуг тыва чон аң мындыг малды чаңчыктырып, аал малы кылдыр өөредип алганнар. Оларның одарлаар чери кадыр-берт даг, тыныш болза, аалдар чанынга [illegible] ам-даа [illegible]

Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхоз республикада [illegible] хөй сарлыкты өстүрүп турар. Ында 10 кодаңда 4000 ажыг сарлык бар. Арзайтыда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Даваа Кара-Салович Очурга удурткан сарлыкчылар бригадазы эрткен чылын бедик көргүзүглерни чедип ап, үре-түңнелдиг ажылдаан. Аныяк кадарчылар Сергей Куулар 100 сарлыктан 97, Анна Кара-Сал 95 [illegible] тул-тулунда камгалап ап, тиилекчи болганнар.

Доржу МОНГУШ.

ТЫВА АССР: ШКОЛА № 3 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН ДЕПУТАТКА КАНДИДАТТАР

Таныштырып тур бис

Валерий Борисович БЕНДЕРСКИЙ

В. Б. Бендерский 1946 чылдың июнь 15-те Красноярск крайның Рыбинск районунуң Ивановка суурунга төрүттүнген.

1963 чылда № 23 Чаа-Саяның ортумак школазын дооскаңының соолуңде Иркутск областың № 13 бүдүрүлгезинге электриктеп ажылдап эгелээн.

1964 чылда Красноярскиниң политехниктиг институдунга өөренип киргеш, ону 1969 чылда дооскаш, инженер мергежилдиг болган. Ооң соонда ону Совет Армияның хүрээлеңинче келдирткен.

1971-1978 чылдарда «Тыва автоорук» бүдүрүлге каттыжышкынынга улуг инженерлеп, участок начальниктеп, кол инженерлеп ажылдап турган. 1978 чылдан 1980 чылга чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының дузалакчызы болуп ажылдап турган. 1980-1981 чылдарда — СЭКП Тыва обкомунуң тудуг талазы-биле килдизиниң инструктору. 1981 чылдан эгелээш амгы үеге чедир көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы, Агроүлетпүр комитединиң даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр каттыжышкынының эвилелиниң даргазының оралакчызы болуп ажылдап турар.

* * *

Бодумнуң программамның эгезинге улус депутаттарынга кандидаттың дугайында бодумнуң бодалымны, бөгүнгү байдалга хамаарыштыр кандидаттың туружун канчаар көрүп турарымны илередикседим.

Бирээде, ол дээрге бистиң ээдерген болгаш үен-дааң ажыл-агыйывыстың «дарызын тынып каапкан». оон-биле калы бодунуң бодалы, туружу, быжыг бүзүрели бар кижи-дир.

Ындыг кижилерниң программазы каас-коя состерден болгаш бодал чок дааэзашкыннардан тургустунмас ужурлуг. Кандидат бүрүзү, удуртукчу-даа, студент-даа, станокта-даа ажылдап турар кижи болза, бодунуң дециелин көрүп турган, шыдаар шаа-биле күүсеттинер хире программаны тургузуп алыр ужурлуг.

Мен чаңгыс аай федерактивтиг күрүне дээш туружуп чугаалап-даа турган мен, ам-даа чугаалаар мен. Ынчангаш мээң программамны номчуп турар кижилерни, бодумнуң соңгукчуларымны хөй националдыг Тывага чоннуң сагыш-сеткилин төөредир, националисчи болгаш шовинисчи чүве чугаалаар, янзы-бүрү национар аразынга карачыыр болгаш аки чүве күзевес, багай чүве тарадыр кижилерге шынгыы согугну бээрин кыйгырып тур мен. Национал айтырыглар [illegible] шиитпирлээр [illegible] дугайында «Эвээш боор» туружун ажылдап турар, а харын-даа [illegible] партия, совет болгаш комсомол ажылдарында чаңгыс тургузукчуларының туруш ногуп бүрүзү [illegible] тур мен. Национал айтырыгларда онзагай сеткил-сорукту эп-найыралдыг сеткил-сорук кылдыр хуулдурар херек.

Орус дылда өөренип турар школачыларга бирги класстан эгелеп, харын-даа школа назыны четпээнде-ле тыва дылды өөредирин сүмелээр мен.

Тыва Автономнуг Республиканың патриоду кижи болганымда, кол-ла кичээнгейни экологияже угланзырары мээң хүлээлгем. Кызыл хоорайның «Экология-95» деп программазын чедир ажылдап кылыр. Хуу бажыңнарның ыжын эвээжедир талазы-биле ажылды чорудар, ол ышкаш хоорайның экологтуг байдалының көргүзүглерин тус черниң солуннарынга неделя санында чырыдып турар эки.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу бээр болзумза, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын акшаландырары бирги черде турарын чедип алыр мен.

Көдээ ажыл-агыйда тос [illegible] ажылдап тур мен. Ол [illegible] [illegible] чайгы [illegible] ажыл-бүрү [illegible] [illegible] Ол [illegible] болур. Амгы үеде черге ээзи херек, ол фермер-даа, арат-даа болгай-ла. Чүгле черин шын ажыглап билир болза, хуу-даа, коллективтиң-даа, кооперативтиң-даа ээлээри дең эргелиг болур. Бо чүүлдер көдээ ажыл-агыйга деткимчени бээр. Ооң кадар, чаа [illegible] болгаш хлеб-биле чонну хемчээлдерни чедип алыр херек. Аңаа кадыы-биле хоорайның аразында чогуур харылзаа херек. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш көдээ ажыл-агыйның кады ажылдажылгазын хөгжүдер, шеф ажылын чорудар, малчыннарның социал байдалын экижидер. Чоокку үеде Кызылга амгы үениң негелдезин ёзугаар ногаачимис шыгжамырын, чем комбинадын, теплицаның ийиги ээлчээн туттурарын чедип алыр херек. «Чедер» курортунга доктаамал ажылдаар профилакторий-санаторийниң тудуун дооскурар, ол ышкаш Кызыл хоорайга көдээ ишчилерге аалчылар бажыңын туттурар.

Материал-техниктиг хандырылганың ажылын үндезини-биле өскертир, бүдүрүлгелер-биле мөөнчеп садар садыг дорт дугуржулгага ёзугаар солчулганы чедип алыр.

Эртенги шактарда авто[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чеди [illegible] чедир [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. Школа [illegible] четпээн уруглар албан черлериниң ажылдаар шагын 9 шактан эгелээр эки деп санап турар мен.

Кем-херек үүлгедикчилериниң болдурбас талазы-биле, ылангыя анныктар ортузунга, чоокку үеде тускай программаны ажылдап кылыр.

Экономикага чидириглер талазы-биле чүңү кылып болурун дээрге, ажыл-агыйга чаа хевирлерни болгаш методтарны, бот-орулга-чарылгазын нигээлир дээш тускай хемчеглерни хүлээп алыр, күүседир.

Соңгулдалар эрткен соонда соңгулдалар системазынга өскерлиишкиннерни киирерин сүмелеп турар мен. Бүгү Советтерге соңгулдаларны хөй мандаттыг кылдыр чорудар. Чамдык партия, Советтер аппараттарының удуртукчулары соңгулдалар мурнунда кагжыр-чижир кижилер чок кылдыр боттарының кандидатураларын идип үндүрүп турары канчап-даа таарышпас.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге» деп лозуң херек кырында боттаныр ужурлуг.

Александр Владимирович БРОКЕРТ

А. В. Брокерт 1963 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1980 чылда Кызылдың 11 дугаар школазын дооскан. Ол-ла чылын Красноярскиниң политехниктиг институдунуң үлетпүр болгаш хамааты тудуг факультединге өөренип киргеш, ону 1985 чылда дооскан. Институт дооскаңының соонда Тыва АССР-ниң девискээр тудуг каттыжышкынының «Кызыл тудугга» мастер боон ажылдап кирген.

1985—1987 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге албан эрттирген.

Шериг соонда ВЛКСМ Тыва обкомунуң социал-экономиктиг килдизинге ажылдап киргеш, ол-ла чылын Кызыл хоорайның аныяктарның чурттаза комплекизиниң даргазынга соңгуткан. Ам бо хүннерге чедир ында ажылдап турар.

Өг-бүлелиг, бир уруглуг.

* * *

Кандыг-даа экономиктиг болгаш политиктиг чааргылгаларны кижилерниң амыдыралын экижидеринче угландырар херек. Экономиканың дедир бар чыдарын көре тура, амгы Советтер эрге-чагырганы холга алырындан сестип турар. Чон эртенги хүнге бүзүрелин оскунган. Ынчангаш мен бир дугаар ээлчегде, социал ооржургалдыг чорук дээш туржур мен. Ыңгаар шимчээриниң мурнунда дедир чыларын [illegible] албан.

Амгы турул турар системага кандыг-даа депутат кижи, чеже-даа ол энергиялыг болза, чугула экижидилгелерни чедип ап шыдавас. Ынчангаш бир дугаарында дараазында чүүлден эгелээр:

— республиканың чурттакчыларының эрге-чагыргадан хоорулчак чорууну ажып эртер, бөдүүн соңгукчуларның берген чагыгларын сайгарып көөрү-биле тускай механизмни чогаадыр кылыр;

— ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүн солууруп, чаа Советтер ону шиитпирлевээнде партия боду шиитпирлээр ужурлуг:

— чаа депшилгелиг хөй-нийти шимчээшкиннерниң бут кырынга туруп алырынга дузалажыр:

— соңгулдаларга бүгү Советтерниң төлээлерин дорт соңгуур.

Ол дээш чүнү кылып болурул:

— нация, дыл болгаш социал байдалының хамаарылгазы чокка республика чурттакчыларының конституцияда көрдүнген эргелерни сагыырын чедип алыр;

— ховар барааннарның кайы хире кээп турарын барымдаалап тургаш, үлээрин ажык-чарлыг чорударын чедип алыр;

— чурттакчы чоннуң аразында (пенсионерлер, инвалидтер, бот ееler, хөй уруглуг өг-бүлелер) эвээш шалыңныг кижилерниң амыдырал деңнелин чавызадырын болдурбас:

— инфляция деңнелин барымдаалап шалыңны эде көөр;

— Тываның девискээринде чурттап турар бүгү национарның национал культуразын хөгжүдеринге чогуур байдалды тургузар;

— хоорайның чөөн талазынга тудар тудугларның төлевилелдерин чурттакчы чон-биле чугаалажып көөр болгаш оларның киирген саналдарын ёзугаар кылыр;

— хоорайның чөөн талазында чурттап турар хуу бажыңнарның чаагайжыдылгазының дугайында перспективтиг планны ажылдап кылыр болгаш бадылаар. Чоокку үеде микрорайоннуң кыдыгларынга элээн хөй телефоннарны тургузар болгаш чырык турарын чедип алыр;

— аныяктарны ажыл-биле хандырар, элээди оолдарның сонуургал аайы-биле клубтарының ажылдаарын чедип алыр;

— микрорайонга школаны кижизидилге ажылының төвү кылдыр тургузар, ынчангаш школаның кол ажылы уруглар-биле ажыл болур ужурлуг.

Ону канчаар кылырыл, акша-төгерикти кайыын алырыл?

1. Республиканың болгаш хоорайның бюджедин чүгле соңгукчулар-биле чугаалашкан соонда Советтерге бадылаар, бар акшаны чөп ажыглаар.

2. Республикага кандыг-даа өңчүнүң хөгжүүрүнге шаптыктавайн, экономиктиг идиг бериишкинин ажыглаар, бөгүнгү ышкаш, чүгле чөпшээреп азы хоруп турбас.

3. Республиканың болгаш хоорайның экономиказын билдилиг, энергиялыг, белеткелдиг кижилер удуртур ужурлуг, номенклатурада турар болгаш эрге-дужаалын бир-ле дугаарында бодун хандырарынга ажыглаар кижилерниң херээ чок.

4. РСФСР-ниң иштинге республиканың экономиктиг бот-тускайлаң чоруун хөгжүдер.

5. Республиканың социал хөгжүлдезин болгаш экономиказын сайзырадыр талазы-биле бот-орулга-чарылгага болгаш бот-акшаланыышкынга үндезилээн программа херек, аңаа улустуң аки чаңчылдарын, бойдус курлавырларын барымдаалаар.

Нийтилелдиң эрге-ажыктары бөдүүн чоннуң эрге-ажыктарындан үндезилеттинип тургустунар деп чүвени улус депутады кижи кезээде бодап чоруур ужурлуг.

Генрих Яковлевич ЭПП

Генрих Яковлевич Эпп 1940 чылдың июнь 16-да Омск областың Полтавск районда Полтавка суурга төрүттүнген. Националы орус, партия кежигүнү эвес, өглүг, үш уруглуг.

1957 чылда Новосибирск областа Татарск хоорайга ортумак школа дооскан соолуңде Новосибирск хоорайда № 3 профессионал-техниктиг училищеге өөренип киргеш, ону дооскан соонда 1959-1961 чылдарда Красноярск крайда Назарово ГРЭС-тиң тудуунга слесарь-монтажник болуп ажылдаан. 1961 чылда Новосибирскиниң демир-орук транспорт институдунга өөренип киргеш, ону дооскан соолуңде Хабаровск хоорайда Ыраккы Чөөн чүктүң демир-орук эргелелинге 1969 чылга чедир янзы-бүрү инженер албан-дужаалдарга ажылдаан. 1969-1973 чылдарда Алма-Ата областа Тургень суурга автосептелге заводунуң кол технологу болуп ажылдаан. 1974-1976 чылдарда Кызыл хоорайда № 14 механизация эргелелиниң участок начальниги, кол инженер, бүдүрүлге талазы-биле начальниктиң оралакчызы албан-дужаалдарга ажылдап келген. 1976 чылдан бээр Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ажылдап киргеш, амгы үеде улуг эртем ажылдакчызы, лаборатория удуртукчузу болуп ажылдап шаан.

ССРЭ-ниң Эртем болгаш инженерлер эвилелиниң Тыва областы баштаар черниң пленумундан дешпидип үндүрген.

* * *

Бистиң нийтилеливистиң хөгжүлдезинге кол дужак — номенклатура дээрезинге бүдүрер [illegible] ону сан[illegible] [illegible] мен. Марксизм-биле [illegible] бир эвес эрти ап[illegible] [illegible] онзаттыңар [illegible] социал революция [illegible] чүгле ында бодун [illegible] чедип алыр. [illegible] ынчаар кылган. Эрги системаның талалакчыларын баштай эрге-чагыргадан чайлаткаш, оон соолуңде оларны специалистер кылдыр албан-ажылга хүлээп алган.

Бистиң республикавыста ажыл-херектерни экижидеринге эргежок чугула тодаргай хемчеглерниң программазын шак мындыг туруштардан тодарадып болур. Бир дугаарында хоойлуларга үндезилеп үндүрген дүрүмнерни көргеш оларның конституцияга таарышпастарын күш чок болдурар. Күүсекчи органнарга чүгле билиглиг кижилерни томуйлаар. Экономикага шилилдени хостуг болдурар, ону кылырда министерстволарның, каттыжыышкыннарның санын кызырар. Күрүне эрге-чагыргазы чүгле корум-чурумну болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырар, кадык камгалал, өөредилге, социал хандырылга болгаш экология дээш туржур ужурлуг. Арткан министерстволар дүшкен турар ужурлуг. Өске кандыг-бир албан черлери чүгле бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң, бүдүрүлге ээлериниң, өскээр чугаалаарга, материалдыг чаагай чоруктуң ёзулуг дорт бүдүрүкчүлериниң инициативазы-биле тургустунуп кээп болур. Өнчүнүң бүгү хевирлери хоойлу мурнунга деңнээлге турар ужурлуг.

Шак мындыг хемчеглерниң түңнелинде аппараттың санының чартыындан эвээш эвес кезии кызырлып турар ужурлуг. 1991 чылдан эгелеп, кажан чаа өртектер, өнчү болгаш чер дугайында хоойлулар күштүг болуп киргенде, карылгалыг бүдүрүлгелерге күрүнеден немерелде акша бээрин соксадыры эргежок деп санаар мен. Бүгү деңнелдерниң партия комитеттерин күрүне бюджеди-биле тударын соксадыр. Шак ындыг арга-биле камнап алдынган он-он миллион рубльди республиканың хамаатыларының амыдыралын бот-туу-биле экижидеринче угландырар.

Бир дугаарында, өөредилге. Тывада өөредилгеже, РСФСР биле ССРЭ-ниң ортумаа-биле алырга, элээн каш катап эвээш акша-хөреңги үндүрүп турар. Бо адырга эвээш-даа бол, акша-хөреңгиден үндүрүп берзе эки боор. Школалардан, оларның материалдыг базаларын экижидеринден, башкыларның билиин бедидеринден эгелээр херек.

Боттарының ажыл-чорудулгазынга хамаатыларның эргелерин кызып-кыяр чорукту болдурган, ажыл чылдырар, хээли алган, албан-дужаалын соора ажыглаан дүжүметтерни моон соңгаар күрүне, суд болгаш ажыл-агый аппарадынга албан-дужаалга катап ажылдадырын болдурбазы-ның талазы-биле хоойлуну күштүг болдуруп киирери эргежок чугула.

Республика чазааның баштыңын чүгле чаңгыс хуусаага соңгуурунуң талазы-биле хоойлуну хүлээп алырын негеп тур мен: ийи дугаар хуусаага очу чүгле бүгү улустуң бадылаашкыны-биле соңгуур, үш дугаар хуусаала кандыг-даа таварылгада соңгувас. Ийи албан-дужаал эдилээрин болдурбас. Кызыл хоорайның эң эки бажыңнарының бирээзин шиңдилге ордузу кылыры-биле шилчидер.

Квартира, машина, мебель болгаш өске-даа ховар барааннар алырының ээлчеглеринде турарларның даңзыларын көрген кижи бар бе? СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң чазааның Тываның бүдүрүкчү күштерин хөгжүдер дугайында доктаалы канчаар күүседтинип турарыл? Төп парлалгага чырыттынган сан-түңнер үндезининге кылган санаашкыннарымдан алгаш көөрге, ССРЭ-ниң ортумак статистиктиг хамаатызы бодунуң ажылдап алган ақшазының чүгле 4 хуузун шалың хевиринге ап турар. Багай ажылдаанывыстан багай чурттап турар эвес, а багай чурттап турарывыстан багай ажылдап турар ышкажывыс чүл.

Бир эвес сен, соңгукчу, идепкейлиииңни көргүзер болзуңза, кичээнгейлиг-биле өөренип көөр болзуңза, харын-даа соңгулдалар түңнелдеринге будулгаазыннарны кылдыртпас болзуңза, бистиң республикага 1992 чылга чедир ядыы-түреңги чоруктуң деңнелинден куду байдалга чурттаар кижи чок турбас ужурлуг: пенсионер-даа, студент-даа. А Тывага ындыг кызыгаар бир кижиге онаашкыр айда 100 рубль болур.

Соңгулдаларга уткуштур

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДЕРИ-БИЛЕ

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга төлептиг уткуражыры-биле белеткел ажылдарын Бай-Тайга районнуң совхозтарында, үлетпүр бүдүрүлгелерде, тудуг, садыг, амыдырал хандырылга коллективтеринде, албан черлеринде, школаларда партия организациялары калбарткан. Ол дугайында тодаргай билип алыры-биле СЭКП райкомунуң секретары Ч. А. Саадан бистиң корреспондентивис дараазында айтырыгларны салган.

— Соңгулдалар — политиктиг чугула кампания дээрзин партия организациялары эки билир болгай, аңаа белеткел ажылдарын чүдеп эгелээнил, Чечекмаа Акимовна?

— СЭКП райкому соңгулдаларны хоойлуларга дүүштүр чогуур деңнелге эрттирери-биле бирги ээлчегде план-хемчеглерни ажылдап кылгаш, бадылаан, ол ёзугаар ажылдап турар бис. Парткомнарның, партия эге организацияларының секретарьларының семинарын ийи удаа эрттиргеш, соңгулдаларның баштайгы үезинден эгелээш, бадылаашкын болур хүнге чедир чорудар Партийжи организастыг, идеологтуг ажылдарны чугаалашкан. Ылангыя агитация-пропаганда топтериниң, агитколлективтерниң, культура албан черлериниң сорулгаларын тодараткан бис. Шак ынчаар дугуржуп алгаш, бир демниг ажылдап кирдивис.

Чер-черде соңгулдаларга белеткелди экижидер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чедиишкиннинг шиитпирлээр, корум-чурумну быжыглаар, ажылчы чоннуң негелделерин, хереглелдерин өөренип көөр, оларны чугула хереглелдиг барааннары-биле хандырылгазын экижидери-биле партия райкомунуң бюро болгаш райкүүскомнуң кежигүннерин, партия райкомунуң база райкүүскомнуң харысалгалыг ажылдакчыларын совхозтарда, күш-ажылчы коллективтерде быжыглаан бис. Олар берген даалгаларны күүседири-биле партия, совет, ажыл-агый органнары, хөй-нийти организациялары-биле сырый холбаалыг ажылдап турар, ындыг болганындан четпестерни бир демниг эдериниң хемчеглерин ап келген. Кылып чоруткан ажылды неделя санында түңнеп чугаалажыр, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын тодарадыр. Ажылды мынчаар чорударга чер-черде байдалды эки билип алырынга, айтырыгларны комплекстиг шиитпирлээринге дузалап турар.

— Районда чеже агитация-пропаганда төптерин тургускапыл, оларның ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап бериптер көрүңерем.

— Районда чеди агитация-пропаганда төптерин организастааш, оларны чоннуң азы соңгукчуларның хөй чыглыр черлеринде тускай өрээлдерде тургускан. Идеология ажылының бо чугула төптериниң ажылын моон соңгаар идепкейжидер, утка-шынарын экижидер сорулга-биле СЭКП райкому көрүлдени чарлаан. Ооң негелделерин, шаңнап-мактаарының хемчеглерин ажылдап кылгаш, ону шупту партия организацияларынга таныштырган, оларны күүседир дээш ажылдыыш чорup турар. Көрүлдениң баштайгы түңнелин бо хүннерде үндүрер бис.

Агитация-пропаганда төптери көрүлдениң негелделерин күүседир дээш каасталга-дерилгезин багай эвес чоруткан. Ында соңгукчуларга, агитаторларга херектиг соңгулдаларга хамаарышкан хоойлу-дүрүмнер, СЭКП обкомунуң политиктиг платформазы, улус депутаттарының кандидаттарының допчу намдарлары, литературалар, солуннар, журналдар болгаш өске-даа чүүлдер бар. Ол ышкаш тус черниң чурттакчы чонунуң ажыл-ижин, амыдыралын чугаалап турар фото-чуруктарны көскү черлерде делгээн. Ында аскан материалдарны көскү болгаш чараш кылдыр бижээни таарымчалыг. «Кызыл-Даг», «Мурнакчы», «Бай-Тал» совхозтарда партия комитеттери (секретарьлары Ю. Салчак, С. Самбый-оол, М. Баавыл) агитация-пропаганда төптерин эки дерииринче, соңгулдалар үезинде чон ортузунга идеология ажылын күштелдиреринче доктаамал кичээнгейни салып турар.

— Оон аңгыда, агитмассалыг ажылдың кандыг хевирлерин партия эге организациялары ажыглап турар иргил, Чечекмаа Акимовна?

— Соңгукчуларның клувун беш черде организастаан. Ажылчы чон ортузунда янзы-бүрү ажылдарны олар план ёзугаар чорудуп турар. Район төвүнде, Тээли суурда аныяктарның маргылдаа-дискуссия клувун ажыткан бис. Ооң кичээли айда ийи удаа болурун доктааткан. Моон кол-ла сорулгазы болза, аныяк кижи бүрүзү амыдыралга идепкейлиг, шын туруштуг ээлээрин чедип алыры болур. Ынчангаш бо талазы-биле ажык чугааны кылып турарлар. Районнуң библиотекалары соңгулдаларга уткуштур белеткел ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Оларда совет соңгулдаа системазының дугайында номнар делгелгезин организастаан. Тус черниң радио дамчыдылгазы (организатору Сарыг-оол Салчак) сөөлгү үеде ажылын элээн идепкейжиткен. Соңгулдаларга белеткелдерниң, улус депутаттарынга кандидаттарның допчу намдарының, ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны доктаамал дамчыдып турар. «Хемчиктиң сылдызы» солун районда соңгулдаларга белеткелди калбаа-биле чырыдып, бо чугула ажылда четпестерни илереп алырынга дузалап келген.

Соңгулдаларга белеткелдерге хамаарышпас-даа болза партия райкому, райкүүском кижилер-биле ажылды экижидериниң арга-хемчеглерин дилеп, тывар дээш ажылдап турарын чугаалап сап тур мен. Бистер эр улустуң ролюн, харысалгазын көдүрери, кадыы камгалаары-биле эр улустуң район конференциязын эрттирерин шиитпирледивис. Аңаа Бай-Тайганың эр чурттакчы чонунуң социал-экономиканы хөгжүдеринге киирип турар үлүүн, оларның ажылында, амыдыралында бергелерни, четпестерни ханы анализтеп чугаалажыр. Районнуң эр улузунуң чөвүлелин тургузар, кылыр ажылдарын тодарадыр, салдынган сорулганың иштинде район эмнелгезинге эр улустуң консультациязын ажыдары көрдүнген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын өөредиринче, нептередиринче эвээш эвес кичээнгейни салып турар бис. Ынчангаш культура бажыңнарынга неделяның среда, суббота хүннеринде чаңчылдар кежээлерин эрттирерин чурумчуткан.

— Соңгукчуларның планнаттынган хемчеглерге киржилгези кандыг болуп турарыл?

— Депутаттарның кандидаттарын дешпиткен хуралдарга, конференцияларга, улус депутаттарының кандидаттары-биле ужуражылгаларга соңгукчулар идепкейлиг киржип, санал-оналдарын берип турарлар. Бо болза, бир талазында, чурттакчы чоннуң бот-идепкейиниң, сонуургалының өскени, ийи-де, агитаторларның ажылынга харысалгазын бедиткенинде деп санап турар бис.

Ниитизи-биле алырга, соңгулдаларга белеткел ажылдары районда калбарган, агитмассалыг ажылдар чон ортузунда чорул турар. Агитация-пропаганда төптериниң, агитколлективтерниң сорулгазы болза, өг-бүле, кижи бүрүзүнге чедип турган, соңгулдаларга хамаарышкан агитация ажылын чорудары, соңгукчуларга билдиинмейн барган айтырыгларны харылаан бээри, оларның негелделерин, хереглелдерин дыңнаан, билип алыры болур.

Районнуң идеология активи соңгулдаларга бүгү талазы-биле белеткелдиг ужуражыр дээш ажылдап турарлар.

Хертек ТААН-ООЛ беседалашкан.

ТИИЛЕКЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛ

Кызыл районда бүгү ажыл-агыйларның база үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразында эрткен чылдың чарыжының түңнелдерин үндүрүп, бо чылдың сорулгаларын чугаалашкан. Социалистиг чарыштың тиилекчилеринге шаңналдарны тывыскан.

Ол районда ажыл-агыйлардан «Шамбалыг» совхоз эрткен 1989 чылдың планныг даалгаларын бүгү көргүзүглерге чедиишкиннинг күүсеткеш, бирги черде болуп, районнуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Малдың баш санын өстүреринге, чер ажылын сайзырадып, бедик дүжүттү өстүрүп алырынга ажыл-агыйның эки талаларын демдеглээн.

Совхозтуң сүт-бараан фермазында байдал багай эвес. Саанчылар, кадарчылар малды тургузу азырап, чылыг суг-биле инектерни суггарып турар. Сүттүң саалдазы бо хүннерде-даа кудулаваан. Кыштагларда шээр малдың хөй кезиин база тургузу азыралче киирген. Малчыннарның, механизаторларның, чолаачыларның, суурнуң ажыл-ишчилериниң ортузунда хөй-нийтиниң корум-чуруму улам быжыглаарынче улуг кичээнгейни хөй-нийти организациялары салып турар.

Район төвүнге болган мурнакчыларның чыыжынга Шамбалыгдан повар Зоя Бопуштай, саанчылардан Куулар Дадар, Анжела Ооржак, чыл санында төрүүр чүс хойга онаажтыр чүстен эвээш эвес хураганы мендизи ап келген малчын Кара-Сал Карттыг-оол болгаш оон-даа өске чарыштың тиилекчилериң хуралдан демдеглээн.

ЧУРУКТА: СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оолдуң шамбалыгжыларга тукту тывысып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛЫВЫС ШООЛУГ-ЛА ХӨНҮВЭЭН

А[illegible] үлетпүр-садыг [illegible] каттыжышкынының Ак-Довуракта трикотаж хеп даараар фабриказы: — Бистиң республикада [illegible] бүдүрүлгелериниң бирээзи [illegible] «Тыва [illegible]» үлетпүр-тудуг [illegible] [illegible] кирген [illegible] бо чылын [illegible] болур. Бөгүн ында 162 [illegible] ажылдап турар. Олар [illegible] Абакан, Красноярск, Новосибирск болгаш [illegible] хоорайларның [illegible] бүдүрүлгелериниң [illegible] эртем болгаш шылгалдаларны дужаап, мергежилин айыткан тускай документилерни алган. Технологтар Тюмень, Челябинск хоорайларга техникумнар дооскаш, Чиик үлетпүр министерствозунуң путевкалары-биле келгилээн. Тожан ажыг хуузун Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның, Ак-Довурак хоорайның ортумак школаларын дооскулаан үндезин тыва националдыг кыстар ээлеп турар.

Баштайгы ийи чылда ажыл-иживис шоолуг хөнүвээн. Чылдагааннарын кыска-биле айтып болур. Дериг-херекселдерни эптеп салырынга хөй үе чарыгдаттынган. Ажылчыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның мергежили чавыс, деткиир [illegible] хоочуннар турбаан. Ооң биле черглештир баштайгы директор ажылдаарын дан ойталаан. Орнунга томуйлаткан С. Н. Медведев инженер эртемниг-даа бол идепкей инициатива чок ажылчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче шоолуг кээрүнмес, ажыл-агыйжы эвес кижи болган. Үш ай мурнунда коллективтиң хуралынга организакчы талантылыг, Советтер, профэвилел органнарынга ур чылдарда ажылдап келген, алыс боду баштыы эртемниг Хунай-оол Чүвүртенович Сарыгларны соңгуп ап, коллективтиң ажылын үндезини-биле эде тургузар хемчеглерни ажылдап кылган.

Фабрика бо чылын 4 миллион рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүргеш, 2.9 миллион рубльдиң бараанын бистиң республиканың садыг четкилеринче арткаңын Саян ажыр чорударны планнаттынган. Быжыкчылардан аңгыда, даараныкчылар бригадаларын улгаттыр каттыштыргаш, кылыр ажылдарының хемчээлин тодарадып, ийи ээлчег-биле ажылдаарын чурумчуткан.

Мээң удуртуп турар бригадамда 32 кижи бар. Январь айда улуг, бичии хевир[illegible], түң 21 муң хептерни даараар планывыс күүсеттинген. Пөс артынчыларындан уктарны, шертиктерни база даарап, өртектерин боттарывыс доктааттывыс. Бригаданың ажылчыннарының хөй кезии фабрика чанында туткан ниити чурттаалга бажыңынче кирген. Чоогунда суурлардан кээп турар уругларны сөөртүрү-биле Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтан автобусту садып алган.

Фабриканың администрациязы, коллектив чөвүлели шиитпирлээр айтырыгларының планын ажылдап кылган. Цех начальниги, технологтар чедишпес. Оларны дарый тывары, аныяктарны өөредип чорудары негеттинер. Хамыктың мурнунда кижилерниң ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле база бир хөй каът чурттаалга бажыңының тудуун эгелээн. Бо чылын тудуп доозар «Тыва дат-дугу» комбинаттың уруглар садынга 140 уругларны төрүттүр дугайында дугуржулга база бар. Дештаныыга, оон [illegible] [illegible] организастаар кызыгаар[illegible] фабрика бажыңынга чоокку үеде дерип кылыр.

Социал айтырыгларны дүрген шиитпирлээр, планның даалгаларын болгаш хүлээлгелерин ол-ла күүседир дээш бүдүрүлгениң администрациязы, партия болгаш хөй-нийти организациязы, кижи бүрүзү күженииишкинниг ажылдаар. Үениң негелдези ындыг.

Айланмаа СЕГБЕ,

Ак-Довуракта трикотаж хеп даараар фабриканың бригадири.

МАЛ-СҮРҮГ ХҮР-ЛЕ БОЛЗУН!

● Фоторепортаж ●

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжулары аренда керээзи-биле ийи чыл ажылдап турарлар. Эртген чылын арендаторлар үре-түңнелдиг ажылдап, төрүүр 100 хойдан 100 ажыг хураганнарны доруктуруп, хой продукциязын бүдүргеннер. Оларга Татьяна Баавылды, Николай Кужугетти Дукер-Кара Монгуш болгаш өске-лерни-даа хамаарыштырар.

Совхозтуң кол зоотехники Саакпан Төмүр-оолович Ондардан кыштаглаашкынының кандыг байдалдыг эртип турарын сонуургаарывыска: «Бо чылын малчыннар төрүүр 6686 хойну 18 кезек черде кыштадып турар. Бөгүнге дээр 5068 хой оолдапкан. Кодан бүрүзүнде Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдарын хуваап чедирген. Олар ында бүдүрүлге практиказын эрттирип турар. Автомагазин хандырылгазы үзүктел чок. Кооперативке соктап, хоорган тарааны, арбай далганы чедирип турар» диди.

Дээрде булут-даа чок, каас аяс хүн. Ындазында чылыы деге т. Машина-биле суур кедээзинде оруктап чоруткаш, үр болбайн, Даштыг-Тейде кыштаан Чаш-оол Ооржак, Клара Монгуш оларның кодандыгга келдивис. Кадарган 350 хоюнуң 273-ү оолдапкан. Сакманчылар Айлаң Донгак, Саида, Орлан Сүлдемчиктер тус-туста боттарында быжыглаан хураганнарын доруктуруп турарлар. Эрткен чайын хойжулар Кара-Хаакка, Таспы ужунга чайлаглап, хоюн семирткен. Малдың күш-дециилдези бо хүннерде безин күскү хевээр.

Олардан ырак эвесте Арыжык, Балдыш-оол Ооржактарның аалы бар. Чээрби алды чыл дургузунда ажылдаан дуржулгалыг малчыннарга көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдары Урана Кечил, Роза Донгак, Доржу Чыпсын дузалажып, теория кырынга өөренген билиглерин херек кырында боттандырып турарлар. Өгнүң херээжен ээзи Арыжык Орус-ооловна тура: «Январь 11-ден эгелеп оолдаашкын эгелээн. 300 хире хой бо хүннерге чедир оолдаан. Ам 70 хире хой арткан. Байдалывыс чүгээр» деп чугаалады.

Сакманчы Рада Донгактың чугаазы-биле: «Кедээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырының [illegible] турар мен. Малчынның ажыл-[illegible] даарга солуну онзагай. Чалгааранчыг-даа эвес. Бежывыс Галина Дуктуг-ооловна Куулар. Мында үш кижи бис. Малчыннар-биле чаңгыс бажыңда чурттап турар бис».

Кажаа даштында чадагай кажааларда сарааттап каан сиген бүрүн хевээр. Ол ыш-[illegible] дээрде [illegible] дээрге [illegible] чедир. Кожазында Петр Кертинне Ооржактарның коданында байдал база эки. Хой оолдаашкыны адаптаган. Сакманчы кыстар Сайлык Монгуш, Валя Байкара шудургу ажылдап турарлар.

Чаа-Чодураалыг деп черде кыштагны совхоз 1981 чылда тудуп кылган. Ында малчын Лидия Очуровна Монгуш алды дугаар төрүүр 340 хойну кыштадып турар. Дузаланчы кадарчызында оон чуржузу Кежиктиг-оол Монгуш, а дуңмалары Аямбуу Саая, Седип-оол, Ушар-оол, [illegible] Ишка Чо[illegible] [illegible] Эрткен [illegible] хураганнар [illegible] аренда керээзи баштаар планның [illegible] боттандырган. Бо хүннерге чедир 230 хой оолдапкан. Хураганнары оңча-менди.

Совхозтуң малчыннарының амгы үеде байдалы мындыг, а оларның кол сорулгазы — төрүттүнген чаш хураганнарны доруктуруп өстүрүп алыры. Ол бүгүнү эки боттандырары малчыннарның [illegible] ажылындан хамаарылыр. «Мал-сүрүг хүр-ле болзун!» деп йөрээр-дир бис.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: доот уругнуң иези пенсионер Арыжык Ооржак; Клара Монгуш чаа төрээн хойларынга сиген каап берип тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Шынның» конкурузунга

ХОЙЖУНУҢ ЧЫМЫЖЫ

1. Ак-Баштыгның ээлери

Дыттар чарлып,
дызырткайнып,
Кыштың соогу дыңмыг
тур бол,
Дыттыг-Хемде
кадарчының
Кышкы турлаа чүден
чылыг,
Чүден чылыг, чүге дизе
Чүрээ чылыг малчын —
мында!

Бо дээрге Мөңгүн-Тайгага колхоз-совхоз үндезилекчилериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, коммунист, ам бистиң аравыста чок Донгак Мазыкович Биче-оолга чээрби ажыг чылдар мурнунда-ла тураскаадып бижээн шүлүмден одуруглар чүве. Аңаа башкы эжим аалга чорааданнарга, аныяктар ырлажып-даа турду. Ук шүлүктү ам бо очеркимниң кол онзагай хевири, маадыры болур бо ээр, аданың изин базып, аал-чуртун ээлеп, ажыл-мергежилин салгаан оглунга болгаш ооң өг-бүлезинге база хамаарыштырып, арткан одуругларын чурумалдыг аян-хөөн киирери-биле мында ажыглаанымны дараазында көрүп болур.

Бо аразында таптаашкын үези эде тургузуушкун-биле солуттунган, районнуң амыдыралынга эки талаже угланган чамдык өскерилгелер болган, сураглыг малчынның Ак-Баштыг даг баарынга 1942 чылда-ла таваан салып, өдекшиткени, буяныг кыштагга чаартылгаларның холу база дээпкен: бодунуң үезин, үлүүн чурттап эрткен хоочун турлагны амгы үениң үлегерлиг кажаа-балгады улам аян киирген. Мында салдынган чырык бээр хөделдирикчи кижи малдың оран-савазын, кодан девискээрин имир караңгыда чайыннадырыптар — ол бетинде Мугур-Аксы суурдан-на көстүп турар! Ба[illegible] [illegible] [illegible] чуртталгалар сотуун [illegible] нерин номчуп, позитивтиг [illegible] билиглер-биле чепсеглеткен, мал ажылының чаа улусчу-даа арга-хевирлерин өөренип, демниг ажылдап, чурттап турар.

Ам Ак-Баштыгның оларлары-биле эртен эрте, чашкан ак ааржы дег, чаттылып чоруп, орай кежээ база-ла ыгаалдыр кирип кел чорууп, удавас баштайгы төлүн берип эгелээр 365 дүгүш хойларының ажаакчылары, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 бригадазында өг-бүле ээлериниң кады кажыы таныжып тааланар. Чүнүң-даа мурнунда, калган Мазыковичиниң кады-кыраазы, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Октябрь революциязы орденниң эдилекчизи, аалдың ээлериниң, оларның ажы-төлүнүң авазы, кырган-авазы, ам 78 харлыг, бүгүдеге хүндүткелдиг Дыртыына Мага-Шириевна угбай чымыштыг оолдар, кыстарынга дөмек, соот болбушаан. Дараазында, шуваганчының оглу, кеңи, кайызы-даа коммунистер — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, хой ажылының талазы-биле 1 бөлүктүң мастери Мочак-оол, ооң боду ышкаш, ажылгыр, чугаакыр, чонунга экиңгек, дузааргак, бүгү-ле чүвеге эшкош болган кадайы, район Советиниң депутады Артис болгаш оларның урут-дарыы Ак-Баштыгның оюн оя, чигин чире совхозунуң малынга карак-кулак болуп чоруурлар. Моон ынай-гы чугаа кол кадарчы Мочак-оолдуң дугайында болур.

совхозтан сула, медени, чарбаны, дүсту база ол алыр болгай.

— Бо хире «дииже [illegible]» кижиге [illegible] — деп баштай [illegible] айтырдым.

— Ол, чайын ындыг боор! Кышты амыр деп мен-не чугаалап шыдавас мен. «Чазы кыштан ширин чер» деп бодунар шуглуктеп нагдывар чоп? Мал чеми хөй-ле болза эки. Бо чылдан эгелеп төрүүр тогдулар узун берген, оларның чүгле төлүн эвес, харын чамдыктарын база азыраар апаар, аңгы-аңгы коданнардан бөлген чүвелер ара-аралыг боор-дур. Ындыг амытаннар хилиничектиг, төрүүрде бектекир, төлү ырбыскыы, хөөрек, чамдыктары хураганын тоттурбас, кургагга төрүүр, төлүн хоозар, оларны алзыр, тоотпалаар төлэзде, амдыгаштан боостааны база камнаар апаар — деп баштактанган, төрүүр тогдулар, хураганнар аңгылап үзер үгентерин, чагыларда халаңнадыр аскан хаш довчулут, ниинир мыйыс эмискинтерин-даа көргүскүледи. — Болар удавас херегле ттине бээр.

— Тараалаң-хадылаң эвес-даа бол, бо чайын оранделегей эвээш-биче-даа бол, оът-сигенни-даа хайыралады, чайны өттүр кавырактанган чүвем бо-дур ийин — дээш, меделде сараадынче эдерти берди. Ында кандыг үнүш чок дээр: кадар, өлең, агы, чашпан, сарасван, малдыргай, үргене сывы, бүрү, шагар-оът, хураган-кулаа, буган-оъду, черлик шай... Мөңгүн-Тайганың хамык оңу, чыды ында деп болур!

— Ындыг холумак үнүг, биче малга бир дөмей хоолулут, эм шынарлыг, ылаңгыя доруга берген хураганнарга суг тергиин-не! Оларны дээрбедээн тараа, кужур-биле согажалап бээрге, семиртири аажок, дижи, дүгү база быжыг болур. Дус бар-даа болза, кужур ышкаш, оларның хынын хандырып шыдавас. Кужур берип эгелээнимден бээр хойларның диш аарыы шуут читти. Оът-сигенниң, суксун-суггаттың, боржанныг чемнерниң хире-чергези-биле черчерде малдың эъдиниң шынары безин аңгы-аңгы. «Мөңгүн-Тайганың хоюнуң эъди тускай амдан-сүзүннүг!» — деп, оон-моон келген аалчыларывыстың чугаалаарында ужур-ла бар! — деп, кужур Мочак чоргаарланган байдалдыг хөөретиледи.

Кышты хүр ажып эрттирерингге идегел, магадылал тургустунган деп чугаалап болур ышкажыл?

— Бир дутаар мал көрүп турарым бо эвес, ажырбас болгай аан! — дээрге, «Чанчыкта дары бар, хоочун коктут» деп бүзүредип турары ол-дур ийин деп бодап кагдым.

Межеликке шала
часкаар
Хураганнар дешкилежир:
— Мен-ле бе? — Мен-н
бис! — деп,
Кудуруктар борбаңнажыр!
Билбес эвес, блезки-ле
Бистиң кежээ малчын —
мында!

Эрткен чайын совхозтуң оя ажыг малчыннары терең оът-сиген Хиндиктиг-Хөл девискээринче көжүп, хоюн, сарлыын семирткен. Оларның аразында Мочак-оол хоочун чайлаа — Узун-Хем аксынга турумчуп алгаш, хөл кавызынга чартык ай дургузунда боттанаан. Ноданы анаа урдундур семиришш, шыырак деңгилделиг, дугу бир-ле оярып чедишкен ээп келген. Малчын күзегден кыштаанче орайтадыр көшкен. Ам ол хоюн аал артында Тоолайлыг бил-ле эжиктешкек, делгем, ханы чарыктың ол-бо талаларында кадарып турар. Ында оът-сиген элбек. Сөөлдаарта ол дувү-шуурган аразынга баар, кылын хар, хөртүк адаанче кире бээр, ынчан олче чүү-даа чедирвес, ам ону чиртпейн, каждан чиртир боор? Кажар-ла малчын! Мочак-оол кадат таарыштырып, олар-белчиир солуп, камнап ап турда, амыр-ла! Ооң чедишкиннериниң бир баажызы ында!

1956 чылдан бээр, 33 чыл дургузунда, Ак-Баштыгда бо кыштагдан, чүгле Мочак-оолдуң коданындан безин, 8 муң ажыг хураган менди алдынып, ниитиниң малының санынга немешкенин бодап көрүңер даан. Бо дээрге, анаа-ла ыткыр сан-чураган эвес, бүрүн онча, дириг баш, шынарлыг эът, дүк болганын маңаа айтыры солун! Бо чүрек ышкаш Ак-Баштыг дээрге кадыр-берт даг аны, хат-шуурганның, хар-хөртүктүң, көшкениң оруу, «тос хөрүктүң аксы» деп болур чер-дир. Ындыг оранга чүгле маадырлыг чон амыдырап, чурттап, ак мал азырап, өстүрүп, ажы-төл төрүп доруктуруп болур. Ынчалза-даа бойдус дээрге бойдус-ла болгай, кижи ооң мурнунга сөгүрүкчү, диленчи эвес, харын-даа оон-биле акташкан демиселчи, тиилекчи болуп турары-биле күштүг, өндүр-чаагай! Мочак-оолдар ону бадыткап келген болгаш бүзүредип шыдап-даа турары бо.

Кедээвисте Ак-ла-Баштыг,
Херееп алган турар чүңүл?
Менден бедик чүве чок деп
Менээргенип олур сен бе?
— Кайын ыңар харын
менден
Хавылалыг малчын бедик!

2. Кол кадарчы

Мага-бот талазы-биле ырбыскын көстүр, хензиг, хүрең арын-шырайлыг, хоюг кара карактарлыг бо малчын кая-даа, кезээде-ле мөңгүн-суу дег, борбаңнаан, күске-күжүген дег ажаанзыраан чоруурун көөр, чаптаар ийик мен. Черле ынчаш, бо аймак алызындан сырый, демниг кады ажылдажылгага чаяаттынган, чүгле «керээ» деп сөс чок турган дээрден башка, шагда-ла өг-бүле бригадазын тургускан улус деп бодаар кижи мен.

— Чажырташ канчаар, өг-бүле керээзинге баштай сести-сести кирдивис. Чамдыктарывыстың ону шиңгээдип ап келгени алдак-ондактыг, тускай эртемниглеривис безин ол арганы будулгаазынныг билип, тайылбырлап турган хевирлиг чүве. Мээң амы-хуумда, бодунуң-биле угаазылап чоруурум-биле алырга, керээниң алыс утказы — совхоз биле малчынның аразында кылганын барымдаалап ак сеткилдии-биле алчыр-бержири, кайы-кайызынга ажыктыг, чөптүг санажылга-дыр. Тус чериниң аайы-биле ол биске харын-даа таарымчалыг. Керээниң дөзүнге бистиң арга-шинээвис, арын-нүүрүвүс, онаашкан ажыл, мергежил, хүлээлге, харысалгавысты эки билири салдынган турары албан. Маңаа чүгле талаларның эрге-ажыктарын шын дүүштүрүп, барымдаалаары, эртемге үндезилээн, билдилиг башкарылга херек. Чалгаа, тоомча чок чорукту-ла казып каап тар болза, мал ажылының амыдыралга хынаттынган технологиязында, чаңчылчаан арга-хевирлеринде-даа кижи ап октаптар чүве чок, «Чоннуун — чонга» деп үлегер-майык борта аажок таарыжыр — деп, малчын түңнеди.

— «Хоон киргенде, улам чиксенчиг апаар» дижир, чүс башка онаашпыр 86 хураган алган болдунар, оон арай өрү, чижээлээрге, 90-дан 100 баш чедир ап болбас чүве бе, малчын?

— Чүге болбас деп? 100-тен 106 чедир ап-даа турдум. Хутбай, чыл-чыл аайы-биле агаар-бойдустуң, үнүш-дүжүттүң байдалы база салдарлыг боор чүве-дир ийин. Баш санын көвүдедир дээр болза, тарып боозадылгага үзер алаар-дыр. Ындыг шенелде биске турган-на болгай. Кылымал арга соонда, хойнуң ийнстээри хөй боор чоржук. Ол арга ам уттундурган азы кайда-ла-бир саазын кырында чыдар боор. доктаал-шиитпирде дээрим ол-дур ийин. Чылдагааны, билир кижилер чогунда-даа эвес, херекке албас, сестир, коргар, бүзүревеанвисте деп бодаар мен. Шенелдени катап эгелээр, практикалаар болза эки — деп, күзелин ол илеретти.

— Чоокка чедир-ле бистиң совхозтарывыс хойдан 1,1 кг дүк алза-ла, чолу ол турду, ам планны 1,3 кг чедир өстүрген-дир. Бо байдалда көргүзүүнер кандыгыл?

— Бот дугайты эрткен чайын хойдан алган дүгүм ниитизи-биле планны дуглаан, чамдык чедишкен хойлар 1,6 кг чедир берипкен чорду. Бистиң байдалывыска ол ажырбас — багай эвес көргүзүг. Малдың укзаазын экижидер болза, оон хөйнү-даа ап болур — диди.

Бөгүн-даарта шуурган
киткеп,
Мениип келзе, серт-даа
дивес,
Белдер оъду
курлаттынган,
Бөлген сиген өдекте —
тей!
— Белен сен бе? — Белен
мен! — дээр,
Мергежилдиг малчын —
мында!

Мында ажыр салдына берген чүве чок. Хойжунуң ой-чик аастарындан, Кускуннуг-Арыгда, Межеликте күзег, чазаг, кыштаг девискээринде аштаглыг черлеринден кескен сигени, дужунда Ак-Хөл кавызындан савалап алган кужуру, бөлген кургаг өдээ кажаа, үгектеринде, шынап-ла, тейлени берген чыдар. Аңаа немей,

3. Партийжи сөс

Кандидаттары-биле кады 30 хире коммунистерлиг бо бригадада чүгле Мочак-оолдарның өг-бүлезинде безин барык эге организация азы партбөлүк шинчилиг кежигүннер хаара туттунуп, олар күш-ажылчы коллективтиң ажыл, амыдыралынга биче эвес кижизидикчи салдарны чедирип турар. Олар деп кымнарыл? Авазы, кадайы, Мочак-оол бо-дур. Партия райкомунуң кежигүнү, көдээ, район Советтер депутады-даа чораащ, Мочак-оол Донгакович Биче-оол пленумнар, сессиялар ажылынга идепкейлиг киржип, хөй сөс чок, тодаргай, ажылгыр, боттут санал, сүмелерин берип келгенин чаңгыс эвес удаа эскерер ужур менээ таварышкан. Сөстү ажыл-биле бадыткаар үлегер-чижээн ол бөгүн-даа көргүспушаан, ооң барымдаазы үстүнде чуруп бижээним каракка коскү, дириг ажыл-херектер ол-дур. Бригада чыыштарынга хойжу эш-өөрүнүң, шеф дузазы көргүзүп чеде берген школачылар-даа мурнунга ол кадарчының ыр-шоорун бадырып, солун чугаа-соодубиле оларны соруг киирер уран салым-чаяанныын эрткен чайын Балыктыгның кыргылда пунктузунга көрүп, бүзүрээн мен. Коммунист ада-иениң, кырган-аваның чаагай, кижизиг мөзү-бүдүжү Мугур-Аксы ортумак школада эки өөредилгелиг, чурумнуг, биче сеткилдиг 7-ги классчы Аязында база сиңниккенин башкызы кижи болгаш, бадыткап, херечилеп тур мен.

— Амгы үеде коммунистиң, комсомолчунуң ниитилел амыдыралынга ролюнга хамаарыштыр чүнү чугаалаар силер? — дээримге, ол сагынмааным солун харыыны берди:

— Олар кайызы-даа партия, чазактың чорудуп турар политиказын деткизин, чурттуң, коллективиниң амыдыралынга боттарының туружун ээлезин деп күзээр мен. Тываның солуннарында көстүп турары-биле алырга, бадылергейлерин безин дужаап бээринге чедип турар апарган ийи чаңгыс коммунистерни, комсомолчуларны элдепсинер, бо-даа тенээн кижилер-дир деп бодаар, ынчангаш оларны буруу шавар, төлеп чок деп санаар мен. Партияны Ленин тургускан болгай, ынчангаш ооң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — деп Хойжунуң бо сөстеринде оон [illegible] билип турары. [illegible] чок партийжи [illegible] тала-биле [illegible] дыр. Ынчангаш бистиң бо нарын, чөрүлдээлиг үеде чогум-на ындыг коммунистер херек деп бодап каан мен.

4. Ооң дувурели

— Кыштаавыс суур чоогунда болгаш, Мугур-Аксының эңмежок хуу малы бо кавызыны, ооң иштинде бистиң-даа одар-белчиривисти чыл-чылы-биле хоозурадып, чайын кескеш, курупкан сигенивисти дойлап, харын-даа одекке киргилеп бээр, бачым ишке бистерге амыр-дыш бербейн турду. Ол дугайын хурал-суглаа, эртечагыырга черлеринге-даа чугаалап шаг болдувус — түңнел чок! Ооң кадында совхозтуң «контора аъттары» деп ыдыттатын, херек кырында ажыын кым-даа көрбейн турар бүдүн чылгы база шүүдүн халдатпышаан. Ону «кадартаны» дээш шалың-мелиң ал турар «чылгычы»-даа бар чүве ыйнаан? Директор, дарга-бошка, бригадир, тускай эртемниглеривис машиналыг чоруп турар болганда, ол тамчыктыг аъттарны бистер ышкаш чадаглаан кадарчыларга быжыглап, мундурза-даа кандыг боор? — деп чорда, үзе кирдим:

— «Чадаглаан» деп чүнерил, малчын?

— Аъттарын оорга алыскаш, хаван-чадаг арткан хамык өөрүмнү, ооң иштинде бодумну-даа ышча дедир мен. Чай чок улус хоюн кадарар бе, читкен аъгхөлүн сураглаар бе, бөрге ышкажыл! Аъттарның сураа ишкээр кожууннарда үнүп турар деп «дидир-дидир» дыңналып-ла турар. Бистиң эрге-хоовлу, корум-чурум камгалаар хүлээлгелиг ажылдакчыларывыс ону та чүге истеп-сүрүшпес чүве? — деп, малчын хомудалын идип үндүрдү. Бистиң оор-сук талазы-биле «чайбыңшөлээн» диртген бо девискээрде ындыглар база бар бөлу берген. Ужукту оорлар боттары-ла айтып берип турар болганда, чүүлде, ады кирген районнарның иштики херектер ажылдакчылары, ооң иштинде бистиң-даа, ол ис-биле демниг хөделир болза, оорларның оруу мунгаш эвес чүве бе? Малчынның ол кыйгы сүмезин бистиң хүндүлүг шагдаалары солун арнындан тып ап, дуза кадып тар чадавас деп идегел-биле бо чүүлде делгереңгейи-биле киирдим.

— Чымыктыг иш, өлчар, соок-биле үр үеде холбажып келгенивистен боол чадавас, кадай-биле бистиң кадыкшылывыс таарымча чок өскерлиишкиннер билдинип турар апарган, шөлээ, дыш дугайы сагыжывыска кирип чоруур апарды — деп, назыны шору дөгүй берген Мочак-оол сеткилин чажырбады. — Мындыг янзылыг айтырыгны бистиң совхозтан Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Кан-оол Борагап «Шын» солунга база көдүргеп, мен аңаа база ушкажыксап турар мен ийин — деп, ол немеп кагды. Үр чыл ажылдаан, пенсия, дышка төлептиг малчыннарның бо болгаш өске-даа негелде хомудалдарынга чогумчалыг харыыны совхозтарның, районнуң удуртукчуларындан артык кым берип шыдаар деп аан?

Молдурга САЛЧАК.
Мөңгүн-Тайга район.

«Сүт-Хөл херээн» номчааш...

БУРУУЛУГЛАРНЫ АДААР

«Шын» солунга үнген «Сүт-Хөл херээ» деп аттыг чүүлдү номчааш, аңаа хамаарыштыр чоннуң көдүрүп турганы айтырыгга парлалга болгаш чогуур органнар, комиссия шынныг үнелелди берген-дир деп билдим. Ынчангаш ол үениң дириг херечилериниң бирээзи болганымда, аңаа бодумнуң үнүмнү каттыштырып, актыг черге «контр» деп нүгүледеп, шииттирген кижилерниң дугайында чоңга чугаалап бээр деп шиитпирлеп алдым. «Контрларның» чамдыызын хуузунда таныыр, оларныбиле кады ажылдап, чурттап чораан кижилерниң үнү чөптүг чорукту тургузарынга база чугула деп бодаар мен.

Сталин аттыг колхозтуң даргазы Төгүс Какпаанак «контр» деп буруудаттырган кижилерниң аразынга кирди. Ооң-биле кады ажылдап, бажыңнарывыс аразы чоок болгаш, кожа-хелбээ чурттап чордум. Какпаанак дарганы тараа кезер машинага ийи аът кожуп алгаш, тараа кестирип ажылдап турган черинден тудуп алгаш барганнар. Ону мээң чаным-биле сүрүп бар чорда, «Көрем мени бо улустар аппарды. Аъттарны тараа бастырып турган черимде, Алдыы Шөлде баглап кааптылар. Алдыртып ап көөр сен» деп, ол кыйгырып чугаалады. Колхозувус даргазы ол [illegible] бээр барган. Удаванда райкомдан сургакчы келгеш, Какпаанактың орнунга мени аттырып каан, ынчалза-даа аныял чок черже каш катап кыйгыртып, мени Какпаанакка чыпшыр тудуп, байысаан шаг болган. 1952-53 чылдарның кыжынында колхоз даргазының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалдан халап каапкан. Кижи-даа тудуп, аппарып суп аар ийне деп бодап, сестип чоруп турдум. 1953 чылдың июнь айда Сүт-Хөл «контрлары агарган» деп дыңнааш, сагыжым ажаан.

Ол шагда чон хурал-суглаага кончуг идепкейлиг турган. Чоннуң ол эки чүткүлүн репрессия чорударынга кончуг кажар ажыглаан деп бодаар мен: Хурал-суглаага оралдааннарның, кээп шыдавайн барган кижилерниң дораан-на үзел-бодалынга чедер, буруудадыр турган. Хуралга сөс ап чүве чугаалаан кижи чугаазын «Тока Байыр. Болат делгерезин! Чүрмет-Дажы, Данчай, Хемчик-оолдар «сөнезин!» деп доозар турган. «Контрлар»-биле эптеш чок болур чорук чон ортузунга хурал-суглаа, солун, сеткүүл таварыштыр тургустунган. Ынчангаш «контрларның» ажы-төлү, дөргүл-төрели кижилерге экн-бак соглеэдип, базындырып, өөредилге черлеринге, ажыл-хожулга сыңмайн келгени ол. «Контрларны» агарткан соонда безин ол чүүл уламчылап турган. Чүге дээрге оларны агартканының дугайында ажык-чарлыы-биле чарлавайн, тайылбырлавайн барган. Ол бүгү эде тургустунууушкун [illegible] ниде озалдап-даа бол, кылып турары кончуг эки-дир. Аңаа бодунуң улуун «Шын» солунга база [illegible] тур.

Сарыглар Серин[illegible] [illegible]ирорлап турган, судтап тургаачыларны [illegible]. «Шак мындыг ийи бүгү [illegible] Тываның [illegible] туг, шыктыг чуртунга бас[illegible]» деп [illegible]. Актыг [illegible] «контр» диртеш, ынчан бир боданган боор ийин ол. Ооң ынчан ялалап турган херектери оор, дудагдал, самчыгдал херектери-дир ийин. Ол шагда хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчыларының шак ынчаар сөстер-биле сула чаңнаар чоруу репрессияның салгыны-дыр. Серинг-оолдуң ол чугаазын каш-даа катап дыңнаан мен. «Сүт-Хөл херээ» ол районга колхоз шимчээшкининиң хогжүдеринге дыка күштүг согугну чедирген деп бодаар мен. Аңаа коллективтиг ажыл-агыйны организастап, араттарны ажылдап, чурттаарының чаа деңнилгелиг оруунче үндүрүп турган кижилерни тудуп, хоругдап шииткени удуртукчу кадрларны өөредиринге, кижизидеринге улуг доктар болган. «Контрларның» чамдызы ол-ла хевээр ажыл-агый, партия болгаш совет органнарга долу күжү-биле ажылдап шыдавайн барган деп чүве билдинигир болгай. Оларны чеже-даа агарткан болза, ооң ажык-чарлыг болбааны кижилерниң бүгү сагыш-сеткилинден ажылдаарынга, оларга чогуур черлерден деткимче бээринге доктар болган.

«Сүт-Хөл херээ» деп аттыг репрессия болуушкуннары чогуур чөптүг үнелелди алды. Актыг черге шииттирген «контрларның» ар[illegible]ректери ханызы-биле сайгартынар, оларны шиидерниң [illegible] берип турган кижилерниң аттары база билдингир [illegible] бээр деп идегээр-дир мен «Шын» солунга үнген материалдарда «Сүт-Хөл херээн» «бижип, дааран» турган Седен Куржанаков дээш чамдык кижилерниң аттарын адааны ындыг идегелди тыңыдып турар-дыр.

Нима ОНДАР.
Кур-Чер суур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«ТУРАСКААЛ» НИИТИЛЕЛИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

«Тураскаал» ниитилелдиң тургузукчуларының дилээ-биле ук ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алган. 1989 чылдың октябрь 29-та «Тураскаал» ниитилелдиң тургузукчу хуралының хүлээп алганы Уставты күштүг кылдыр бадылаан. Ниитилел бодунуң ажылының дугайында чылдың-на отчётту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге январь 20-ниң хүнүнге чедир киирерин, ооң ажыл-чорудулгазын контрольга алырын Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң административтиг органнар талазы-биле килдизинге дааскан.

«Тураскаал» [illegible] [illegible], хөй-нити бот-тывынгыр организация болур. 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдар [illegible] [illegible] черге кагыгдаан кижилерниң чырык адын катап [illegible] төөгүнү шыны-биле [illegible] [illegible] ниитилел ажылының чу[illegible] [illegible] ган деп ук Уставта айыткан. Репрессияларга таварышкан кижилерниң аттарын бижээн стелланы тургузар. Буруу чок черге өлген кижилерниң хоорун тывар, оларның мага-боттарын эде хөөржүдер. Репрессияларга таварышкан кижилерниң дөргүл-төрелдеринге [illegible] [illegible] болгаш хөй национал-дыг кижилерниң аразында найыралды быжыглаарынга үлүүн киирер.

Ниитилелдиң кежигүнүнге 18 хар четкен хамаатыларның билдиришкинин барымдаалап хүлээп алыр. Ниитилелдин кежигүннери кем чок черге буруудаттырган кижилерге хамаарыштыр айтырыгларны кая-даа чедир тургузар эргелиг, репрессияларны чорударынга [illegible] турган кижилерни тодарадырынга киржип, парлалгага болгаш чон мурнунга тайылбыр ажылын чорудар хүлээлгелиг. Ниитилелдиң ажылының дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп тура, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Үндезин Хоойлузунче [illegible]. Репрессияга таварышкан кижилерниң тураскаалын тургузарынга чондан эки тура-биле акша-хөреңги чыырынга киржир, ниитилелдиң кежигүн дадывырын үезинде төлээр. Ниитилелдиң эге организациязы он кижиден эвээш эвес санныг тургустунар. Ук организацияны хамаатыларның эки туразын барымдаалап, тургузукчу хуралга бадылаар.

«Тураскаал» ниитилелиниң эргелел органы [illegible] баштаар чер кежигүннери 9—11 кижиден тургустунар. Баштаар черниң даргазы, оон оралакчы секретарь-кызнагчызын нити хуралга [illegible] дылаар. Баштаар черниң хуралынга ниитилелдиң ажылының планын, штадын, чарыгдалдарының сметазын бадылаар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Ниитилелдиң акша-хөреңгизи хамаатыларның эки тура-биле киргенинден, бүдүрүлгелер, организацияларның шилчидилгезинден болгаш кежигүн дадывырларындан тургустунар. Кирген акша-хөреңгини ниитилелдиң баштаар черинин шиитпири-биле [illegible] чарыгдаар. Ниитилел тускай агар санныг, таңмалыг, юридиктиг орган болур.

Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазы ССРЭ, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Үндезин Хоойлуларынга [illegible] [illegible] өске-даа хоойлуларга [illegible] апарган таварылгада [illegible] [illegible] ниитилелдиң хуралдынга [illegible] [illegible] рин бузаар Тыва АССР-ниң Министрлер [illegible] доктаалы-биле [illegible] [illegible].

АК АЪТ ЧЫЛЫ

Чыраа ак аът араалчалап.
Чыл-не хуулун девиржиирге,
Чылеп ацаа бастырбас дээш,
Шырыштыва дырлаш дили.
Чели дээрин чүлгүп чоруур,
Черге четкен кудуруктуг,
Маңган ак аът — оглаа хөглем.
Баглаажымга доктаай дүжем!
Дөртен ниң — аът чылда,
Төрүттүнген ээн дир мен.
Саңты бердим, ынак аъдым,
Савап турар бажың каям.
Ыңгын аъдым сени көргеш,
Ыым келир кандыым ол чоор?
Чүге ыыткыр киштээриң ол,
Чүңү менден соңуургадың?
Көвей чылгы одагларда
Когулбаске кударансап.
Кадыг өйде Саян ашкан
Хамык өөрүң чоктадың бе?
Өте-бурун хонаштарда,
Өөнзиргей баглааштарда,
Эки аъттар ховар боорга,
Элдепсингеш, киштедиң бе?
Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Талда
Сарааттарлыг алаактар чок,
Шалбаа далай чыдар боорга,
Сагыш сырааш орандың бе?
Чүгүрүктер чарыштырар
Бора-Булак, Сесеге ан
Борзаң-корзаң аңгыс-тыр дээш,
Чүрээң ыстап хөлзеди бе?
«Сыдым, багны хендир солаан,
Шыңгыраараштар уттундурган,
Коңгулуурлар дагжавастаан —
Кончуун аа!» — дээш,
кишкиптиң бе?
Эрзин аъды — Кара-Хөлде,
Эъжим куну — Өвүр, Тесте
Чуртуң сактып чоруур боорга,
Суглууң дайнап хойдуктуң бе?
Аът бажы салап апаар —
Арыг моңгүн чүген-чулар,
Ээр-чонак — дериглер чок.
Ээңиң коргеш, киштептиң бе?
Кижилериң боттары-ла
Кижен, костег, дужаглыт дег,
Хавап чадаг арткан боорга,
Карбап, шурап туру сен бе?..
Суглууң уштуп, ыдык челиң,
Кудурууңну өрүп берейн.
Сула-тараа бо-дур, аъдым,
Кур күш кирип, чооглап ал.
Арат кижи чуртталгазы
Аът чокта — бергезин бил.
Амыдырал андазынып
Аргажыр сен, көрем аъдым.
Чыраа, саяк, челер, маңнаар
Чорууң дески болгай, аъдым.
Чылды өттүр бүдүрер дээш,
Чорук-херээм кайы көвей.
Эки аъдым, эшкедеве.
Эртер орук узун деп бил.
Дашка, дошка тайбас кылдыр
Давааларың дагалап бээйн.
Сагыш-чүрээм хөөнүн кинирер.
Чалгын-чүглүг, ылгын аъдым!
Сыраналдыг челиң ор че,
Сыгыт-хөөмей салып чоруулйн.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

БУЯНМАА

● Лириктиг новелла ●

Чанагаш ууу дагларының херектеринде көвүктелчек ак шаңнар дөжелген. Чоогунда хемчигештер кышкы тыныжын оларже үрүп чыдары илден.

Кулактарымны чымыладыр эргелеткен эртенги чыырар мени кодаа суурнуң библиотеказынга чедир үдеди.

Номчулга залында ийи чалыы кыс аразында бир-ле солун төөгүзүн сымыранчып олурлар ышкаш. Залдың дөрүнде столда бижиттиниң олурар херээжениң топтап көре каапкаш, арным изиш диди... Адырам. Бо хүреңзимээр арын-шырайны каяа көрген кижи боор мен. Азы кандыг-бир херээжен-биле салчап турарым ол кижи боор мен бе? Чок. Чо-оок! Ол-ла-дыр! Буянмаа-ла-дыр! Бодум соора танызымза-даа, чүрээм чүге эндээр деп!..

Хенертен куттулуп келген айтырыг-харыыларлыг бодалдарымны тодарадырыбиле бижиттиниң олурган кижиниң чоогунга чылбыртып чеде бергеш, менди эредим.

Бодунуң бодалдарынга өпейледип, бижиттиниң олурган кижим тоомча чок «эки-ни!» дээш, менче чиге көрүпкеш, ээремден чаа ушта шелдирипкен балык дег, баш сутар чер тыппайн барды ышкаш.

Хейде-ле:

— Мында-дыр сен, але? — деп сөс эттим.

— Мында. Мында. Кажан келдиң, Чочай, ужуражып-паш-пывыстан бээр... — дээш шак дүштү.

— Үр-ле болган. Чээрби ажыг чыл эрте берди...

— Ойт. Шынап-ла, ынча хөй чыл эрте бергени олдур. Солун, сеткүүлдерден адыңны көрүп чоруур боордан башка, сенээ ужуражыр мен деп бодавайн чордум — дээш, Буянмаа сагыш-сеткилинде «үүжени» бузарынга белеткени берди ышкаш.

Бо-даа анаа эвес амытаннар-дыр дээнзиг, залга ажыт-чажыдын солчуп олурган кыстар аяар чылбыртып үне бердилер.

Буянмааның дозур кара карактарынга изиг өтчүгаштар кыланайнып, мээң чүрээмге одаг кыпсырынче белеткени бергензиг-даа. Дужум бе, түлүм бе? Азы амыдыралдың меңээ шапнаксаан ховар аас-кежииниң бирээзи ирги бе?..

* * *

Чай адакталып эгелээн. Өзүп төрээн өөр куштар ажы-төлүн ужудуушкуннарга өөредип каапкан хире. Шыналарның чиңгир көк туман ышкаш дүдүскектериниң аразынга өөр-өөр куштар ырак-узак оранларже ужарынга белеткенип, шылгалдалар дужаап турганзыг үе.

Бир кежээ Буянмаа-биле бо-ла кодаа суурнуң агым хеминиң чаңгыс аай аялгазын таалап дыңнавышаан, чарлыышкынның ээлдек кударалдыг сөстерин солушкан бис.

Чайгы бойдус, аяс, көк кудай ийи биске херечилер болуп артканнарын чүгле бис ийиниң чарлып чарлып чалышкан чалыы, изиг чүректеривис шыгжап арткан болбайн аан.

Буянмаа кезек бодамчалыг базып олура, ийи суласай чаш хааксыг холдарын эгиннеримге оожум салгаш, аяар чугаалаан чүве.

— Институтка өөрени бергеш, менче чагаа бижиир сен бе?

— Ыяап-ла бижиир мен.

— А бир эвес манап шыдавайн барзымза, канчаар сен?

— Ол сээң салымың, хуу херээң ашаар. Силерге шаптыктавазым кызар мен.

Ийе. Ынчан Буянмаага бир эвес ол өске кижиге барып алза, оларның амыдырал-чуртталгазынга шаптыктавас болган мен.

Мээң өөренир хуусаам беш ай эвес, а беш чыл дээрзин медереп билип турганымдан ындыг харыы төрүттүнген-даа чадавас боор.

Күскү үеде куштарның өөр-өөр болуп алгаш, чылыг оранларже ужуптары ышкаш, ол-бо өөредилге черлери кирип алган сургуулдар Саян ажыр шуужуп эгелээн. Оларның бирээзи мен мен.

* * *

Өөренип четкен хоорадаымда чиик машиналарның хөйү ында кижилер-биле барык дөмейин, хүндүс изиг, ышкамын, эртке каш хонуктарда Буянмааны кашдаа дүжээнимден эгелээш, ооң ынакшылының арыгшынчызынга чедир сеткилсагыжымны тө каггаш, келген черимче баштайгы чагаамны аъткарганымдан бээр ай ажа берген. А харыы сураг.

Хүндүс лекциялар дыңнап-дыңнап, общежитиеге сыр-кара маң-биле келирим ге, үрде манаан харыы чагаам чок болур боорга, пат чөгенип эгелээн мен. А өске эш-өөрүмден, ха-дуңмамдан чагаалар кээп каапкан.

Дыштаныр хүнде кезек када телевизор кайгап олургаш, өрээлимге чедип кээримге, кады чурттап турар эжим Эдик «Таңцыла! Сенээ чагаа!» — деп бо-ла.

Өөрээнимден ийи, үш улай өрү шурагылап, таңцылаан кижи өттүнүп көргүм.

Буянмааның бижээн чагаазын ырак-узак хоорай черге бир-ле дугаар алганымдан-на боор, дер-бузум даа чодар чай чок мен.

«Экии! Сээң чагааңны мындаа-ла алзымза-даа, харыылаар аайын тыппайн турдум. Мени бүгү назыныңда көөр хөнүүң чок артар боор сен, Чочай. Сен чүвени чүгле шынын бижип көрейн. Сээң чоруткаың соонда, удаваанда тайгада малчыннап турар авам, ачам суга арагалыг улус чорааннар ышкажыл. Мени айтырып алыр дээш аан. А авам, ачам болур, бүдер дижип каапканнар-дыр. Мени ону дыңнааш, суурда угбам сутда тур мен. Угбамга таныштыг мен деп чугаалаарымга, оода аванга мындаала чугаалап кагбас кончуун ну але, хей-ле хой ыраандыр, чаа шеригден келген күдээде (ыяш) чүү деп дээр болду. Ыңы-даа канмаарын аайын тыппас мен. Сен чүү деп бодаар сен? Дарый менче бижип көр. Кажыдалдыг Буянмааң» дээш досекан чагаа болган.

Дем чаа-ла кан кадык маңнап турган бодум улуг шуурганга чуулбарлаткан күскү терексиг апардым. Дидирексээм-даа кээр. Оон кадында карантарымны чаштар ала-чайгаар-ла дүглап келгилээр. Сактырымга үнүм чиде бергенниг даа.

Бодумнуң баштайгы ынакшылымның менден чарлып чоруй баары меңээ кандыг-даа аар-берге турган болза, өөредилгем октавааныма улуг бодум безин чоргаарланып чоруур мен.

Үш дүн, түн дургузунда боданып келгеш, мындыг түннел үндүрген мен.

Буянмааны шыдалдыг улустуң оглу алыр дээни илден-дир. Дораан-на арагадарызын, ужа-тожун сөңнепкен-дир. А мээң ачам, авам хөөкүйлер кайызы-даа айда 12 рубль пенсия ап олурарлар болгай. Ам-даа колхозчулар. Ооң кадында назы четпээн дуңмаларым бода малывыс бажындан хей болгай. Ынчап каарде, Буянмааның аас-кежиктиг амыдыралынга шаптыктаан херээм чок. Шаптыктавас ол-ла!

«Чагаанны алдым Аас-кежикти күзедим. Кезээ моңгеде-биле байырлыг» дээн каш сөс-биле Буянмааның чагаазын харыылап каан мен. Оон соонда ооң чагаа келбээн. Бир дуңмам үргүнүң чагаазындан шайлаага болганын билип алган мен...

Буянмаа-биле эрткен барган эглип келбес чалыы назынывысты эде-хере тырттып, эн-не солун дээн ужуралдарывысты тө кагжып шаг болдувус.

Ийи аңгы углуг ийи орук түң баштайпазы бир дигир. Ынчалза-даа өглүг-баштыг даа болза, кижилер боттарының эрип келген орук чирикче хая көрүп, аныг чажыт чогу-биле амыдыралды сайгара бергилээр үелер тургулаары солун. Ховар ындыг үелерниң бирээзи бо ла дыр.

Буянмаа-биле байырлажып тура көөрүмге, оң кара чажында моңгүн чылдарның элбээ кончуг чоран. Ыя хөлзээринниң минуттар үезинде мындыг оду тургар аксымга келгилээр:

Ужурашпайн чорук-чорук көрүп көөрге,
Үйгу-дүштүң бүткени дег солун-даа-дыр.
Өске улус көрүп каапса, эпчок-даа бол.
Өле чажын сүйбап каарын чаптаарэп көр.

Бо одуругларны Буянмаага номчуп бээр дээш эл чексуунган мен.

Моңгуш ДОРЖУ

ООР КЫМЫЛ?

● Чечен чугаа ●

Кежээки кино төңген, кижилер тарап чаныл турган. Ында-мында кылаштажып, бижирежип чугаалашкан кезек аныяктарның шимээни чоорту читкен. Кодээ суур ыржымче шымнып, бажыңнарның соңгалары өшкүлээн. Ында-хааяа ыттарның ыглаан ышкаш улуушкуну ыржымны анчыы дегет үреп турган.

Чотпа ирей школа, интернат, столовая дежурдарлерин эргий көргүлээш, интернат баары теректер аразында узун сандайга таваар таакпылап орган. Ынаар ырак чайгы караңгы дээрде чүгүрген сылдысты көргеш, «өршээ» деп бүдүү чалбарганлаан. Шимээн үндүрүп, даянгыыжы-биле баарында дозулуг улуг кара доскаарны соктагылап чоруй туруп келген. Катап биеэги девискээрлерни эргий көргүлээн, шимээн билдиртпес, бүгү-ле чүве тайбың, ыржым хевээр.

Улуг орукту кежилдир кылаштааш, аъш-чем, идикхеп шыгжаар складка келген. Ону бир долгангаш, эжик баары чадага негей тонун бөле туттунгаш олуруп алган. Шай-сооваастан шай кудуп ишкеш, савазын хойнунче суккан. Дем шыырныгып чораан боду чылыгып, уйгу келиксээр апарган. Ханага ооргазын үстүргеш, кум кынны берген.

Элдеп чүве! Склад иштинден даш үнген, савалар-даа кыңгыраар, саазыннар-даа шылыраар. Сагыжынга аза-четкер кирип, «ээленген бажың-дыр аа» дээн бодалдан аът-кежи сооланнап, куйга-бажы чыырлы хона берген. Катап дыңнаалаан, анаа эвес дааш. Оор!

Хайлыг чүве, боозу база чок, тайгаже тооруктаан оглунга берипкен. Хейде бодун чемелеп, чок черге оглун-даа кончуур. Хол куруг, даянгыыш-даа чүү дуза боор. Чоок бажынга четкеш, улус медээлээр, оорну кымчыктырбайн тудар — бодалы ол.

Школа директорунуң бажыңының эжиин соктаан:

— Халап болган, складче оор кирген — деп медээлээн. Директор биле таныыыл оон маңнашкаш, школада ажылдаар эргелекчизи биле кодээ Совет күүскомунуң даргазын оттуруп алгаш, складка келгеннер.

— Ээй, бээр үн! Туттурган сен, оор, холуң көдүр, удурланыр болзуңза, боолаар мен! — дээш, таныыыл эжикти тепкилеп алгырган.

Кижилер кичээнип, оорнуң кайыын үнүп келирин манаан. Сураг. Катап даш үндүрүп медээлээн, база-ла сураг. Эргелекчи склад эжииниң шоочаларын ажыткаш, хаалганы ажа тырткан. Ол аразында кижилер чепсегленип, даштар, ыяштар тудуп алгылаан.

Ол-бо боттарын ыдалашкан, баштай кирер дидим чүректиг кижи тывылбаан. Шынап-ла, өлүм кедээн караңгыже кым кирер боор тын — алдын. Оор дээрге диижинге чедир чепсегленген кара сагыштыг дайзын ышкажыл. Черле таңма туткан эрге-дүжаалдыгларның чарлыы күштүг, таныыыл биле эргелекчи баштай кирер апарган.

— Инек-сокпаланып оргаш, оор кирип алган кижи бодун баштай кир, ашак! — деп, эргелекчи хөректенген. Таныылды мурнунга сөлеп, фонарь биле ооң оруун чырыткан. Склад иштин өлүмзүргей чиктиг, чиыртим ыржым ээлээн.

— Ээй, бээр үн, чолук — деп, чугааланмышаан, таныыл даянгыыжын боогулаштыр шыгаай тудкан.

— Паа! — деп алгыра берзе-ле, өшкү үнү. Кижилер сырбаш кынныл, чожуй хона бергеннер. Ыя ол аразында өлүмнүг коргуушкун чидип, хеп-хенертен өлчейлиг каткы солуп дүжүрген. Бот-боттарын удур кыжырлып, баарын тудуп, быктын даянганнар. Дүнеки таалангыг ыржымны, тамчыктыг уйгу-дүштү үрээн оор школа директорунуң чуржузу эриниң хуназы болган. Кончут хоптак хуна хүндүс изигде девээ дилеп, ажык складче чимзенип кире берген боор-тур. Сеткелге кылган улус, эргелекчидаа ону эскербээн. Ажыл шагы төнерге, шоочалап каап, чана бергеннер, а хуна аңаа артып калган.

Черле хайлыт хуна, чооккавы аалдарның кадайларының бо-ла халаан төгер, күжүрлериниң таарда божазын, ааржызын чандыр көрбес, карак чивеш аразында чара соп алган турар. Харын чамдык каржы кижилер хөөкүйнү сооду кажаалап, бектеп, өртеп тургулаан.

Эргелиг ээзи чеже улус чеме-чарбыы дыңнаар боор, адак соолүнде актап дүжүрген. Күскээр кыжын үүже белеткээр үеде бодум ооң бажын туткаш, изиг ханын-даа чооглады. Шынап-ла, тулган семис серге болган ийин, ийи бүүрээ мунгаш, чааның чиди чүү дээр, чүрек саргыыр.

Карыма ТҮЛҮШ.

КЫШКЫ ОРУК УНУН ДУРГААР

Шапкын хемниң хараалчазы
Шаңнып бузуп тыңгылаштыр —
Мөңгүн хыраа думаалайын
Бөөлдес хадың эштн каантар.
Оду кыпкан изиг чүрек
Оруктарже кыйтыра бээр.
Сыннар кыры демир дег көк.
Шынаа, шөлдер чывар хадыыр.
Шуушкан чүъктер үзүктелбес.
Суурларның ыжы бедиир.
Оду кыпкан күжүр чүрек
Орук үдүр албадап кээр.

Бир-ле черден өткүт ыры
Бизеңнерде чаңгыланыр.
Шөлде чылгы, дагда хойлар
Шөлээн оъттап чаптыла бээр.
Оду кыпкан дөспес чүрек
Орук дургаар ырын ырлаар
Амыдырал оруктары
Арттар ажар, хемнер кежер —
Чүректерден судалданып,
Чүгүрүктер маңын хемчээр.
Оду кыпкан диргг чүрек
Оруктарга чурттап эртер.

Алексей АРАПЧОР.

Эскериглер

Чажыт үүже

Районнуң склад эргелекчизи Кажар-кыс ховар дээн баараннар келирге-ле, чамдыызын ынаар-мынаар чажыра каапкаш, тала-дугай тыртып, таныш-көрүштеринге бүдүү сада каапкар чаң тыпкан кижи дир.

Бо удаада кургаг сүт келирге, чаңчыкканын ёзугаар складтың караңгы азыынче дажыя алган. Хамык улус шупту чыгыы дүштеки чем чиир дээш чоруй баар аразында, чажырып алган сүдүнзен бичиизин ап алыр дээш хөлүн ынаар шоодайлар аразынче суп чыдырда, «шарт» дээн соонда, какпа хенертен сегирип алган. Алгы эвес алгы склад иштинге чаңгыланы берген.

Бодунун-на күскелерге салып каан капказынга ол ынчаар туттурарындан аңгыда, улусчу контролерлар ол үеде ооң «чажыт» үүжезин база тып эккелген. Амыдыралга ындыг таварылга база тургулаар-дыр аа деп чүвеге ынчан бүзүрээн мен.

«Курлур» сам

Клубка аныяктар кежээни болуп турган чүве. Хеп-хенертен хөлзээшкин үнген маңнаг. Чамдык кижилер дүрген даа эмчиге чалаан Чогум чүү болганыл ынчаш? Бо дээн таныылаа турган аныяктар арзында мыныыкан кижи тапкан кылдыр кеттинген. Бөрүкүн дүгүн салбарарты алгаш, өзүлүрүнден. арнын болгап «эскнээп» алган кончую аныяк уруг өйта донгая бергеш, — курлуп-тыртакан чыгалыр.

Ол «курлуп-тыртар» таныларын тевэ бээрге, улус «дала» берген деп бодаан, тыныыл чүве дир ийин.

Садыг «таныылы»

— Дүү ол чүвүргүн...

Дураннаар хойжу

Совхозтуң хой кадарчызы Хөреңгилээр аалының чоогунда тейден дуран-биле хоюн көрүп ора хүнзээр. Шала кежээликтей өдээнче хавырып хай деп аар.

Бир-ле хүн суур киргеш, хондур пактааш, эртен ээнрин олчаан аалынга келген. Хоюн ховуже чаңчыкканы ёзугаар сүрүпкен. Ол дораан-на доскаарда хойтпаанла барган. Ынчап тура, малчынның эләэн «эзенгизи» дынзый берип-тир. Хөреңгилээр эрги чаңчылы-биле тей бажынче үнгеш, хойларын дураннап хүнзээн.

Хүн даг бажынче олуруп чорда, хоюн сүрүп алыр дээш ховуже шаап үне берген. Ийкен-не, хойлар деп бодааш, дураннап көрүп турганы кара-кара «хойлары» ховуда халапчыгганнары болган.

Ооң хойлары кожазы аалдарның коданы-биле катты-ла берген чораан арай чамдызы чок хире болган. Эртенинде хайга хай онаажып, садаашкын кылыр комиссия чедип келген. Чээрби хой ие чок читкен.

Дуран-биле хой кадаргаш Хөреңгилээр хойнуң хоренин ылчалдыр оскунган. Ооң онаашкан херээнге хамааржыга чок болганы дээш ажылдыңдан үндүр хөөглеп-кен.

Бораш ОНДАР.

«ШАГАА» КӨРГҮЗҮҮ — МОСКВАДА

«Орус кыш» дээр Бүгү-эвилел фестивалынга киириштир Сибирь улустарының улусчу чогаадылга байырлалының уран чүүл көрүлдези Москвада Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинде эгелээн болгаш ам дооступ турар. Чадаана кожууннуң Культура бажыңы-ның таныш коллективи ниитизи-биле 24 кижи ында чедип берген.

Улусчу чогаадылганың ол байырлалынга киржир эргени оларның чедип алганында база барымдаа бар. Олар моон мурнунда чылдарда болуп эрткилээн уран чүүлдүң район, республика көрүлделеринге киришкеш, шаңналдыг черлерни каш удаа алгылаан. Бир-тээ, Тываның мурнундан таңцы коллективтериниң төлээлеп баар болганда олар баш удур чогаадыкчы ёзу-биле шыырак белеткен ген.

Бот-тывыңгыр артистер боттарының концерт программазын «Шагаа» деп адаан. Бо чылын болуп эртер аът чылының шагаазынга тураскааткан ол концерттин фестивальга белеткелин Кара-кыс Ондар биле Зоя Балчыырак тускай сценарий ёзугаар чогаадыкчы, тывызык ёзу-биле белеткээн.

«Шагаа» концерт көргүзүүнде Чадаана хоорайда тургузулган ыры чогаал ансамбльның удуртукчузу, культура ажылдыны хоочуну Сундукай Моңгуштуң «Йөрээл» деп көргүзүү солун. Ол тыва улустуң йөрээлдерин номчуп, хөөмейлеп, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаар. Ол ышкаш Шеминиң сураглыг ыраажызы, бот-тывыңгыр артист Баыңмаа Кара-Салдың тыва улустуң бурунгу ырларын кээргечүлерге бараалгадыры база бир солун көргүзүг.

Тыва чоннуң чаа чыл уткуурунуң национал байырлалы шагаа оюннарын чадааналар москвачыларга бараалгадыр аас-кежиктиг болган. Ынчангаш концерттиң көргүзүг бүрүзү шагааже угланган. Сибирь улустарының ыры байырлалынга киржип, Россияның булуң бүрүзүнден келген бот-тывыңгыр артистер болгаш чалаткан аалчылар, ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң удуртукчу төлээлери тыва улустуң шагаа оюннары-биле таныжып, «Шагаа» концерттиң кол аян таңцылар болганда. олар «Ховунуң аялгалары», «Даңгыналар самы», «Тевекчилер», «Аъттар маны» болгаш өске-даа таңцыларны күүседир. Концерттиң программазында тыва оюннар: чинчи чажырары, даалылаары, тевектээри, кажыктаары болгаш дүрген чугаа, тывызыктар, үлегер домактар бар.

Чадааналың Культура бажыңының «Шагаа» дээр концерт көргүзүглерин Кызылга болгаш республиканың район төптеринге көргүзери күзенчиг. Чон база оларны сонуургап, оларның уран талантызын көрүксеп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КРОССВОРД

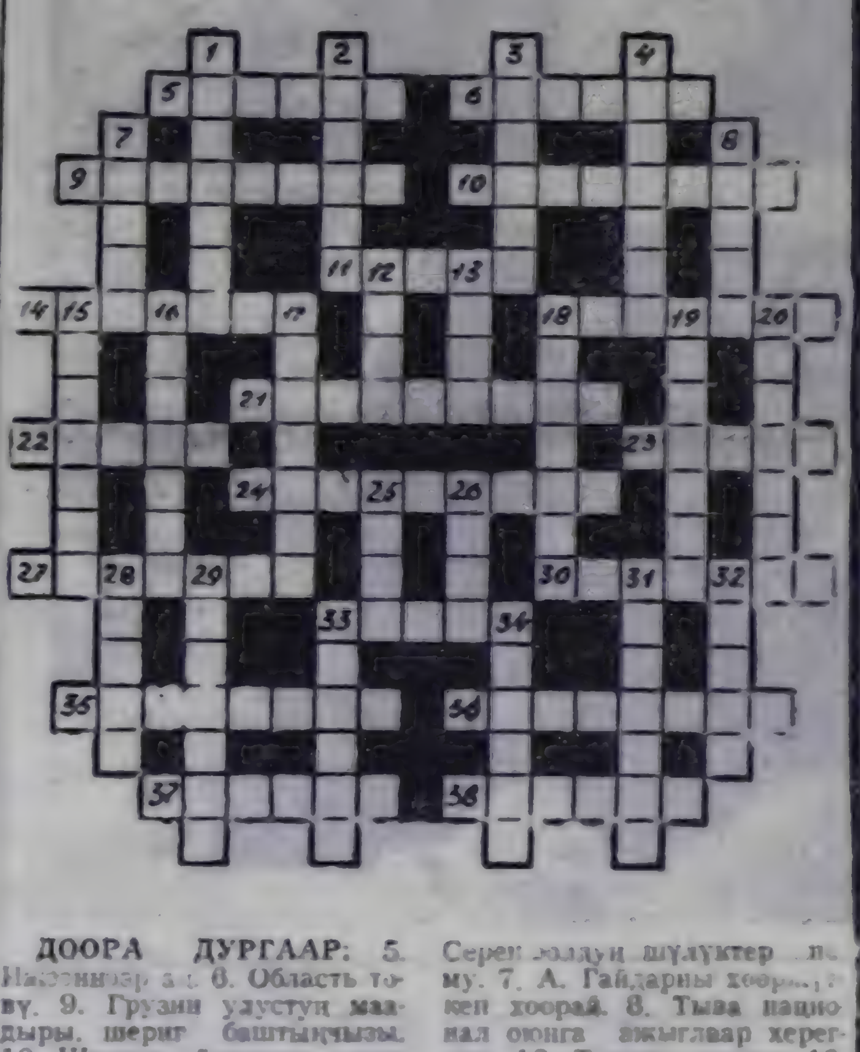

ДООРА ДУРГААР: 5. Ниитинниң ... 6. Область төвү. 9. Грузин улустуң маадыры, шериг баштыңчызы. 10. Шажын ёзузунда үстүү оран. 11. Дириг амытан. 14. Хем кежилдир тудут. 18. Улуг-Хемде суур. 21. Бүээлел, сегиртиишкин. 22. Ээр дерии. 23. С. Сарыг-оолдуң чечен чугаазы. 24. Удуртукчу дужаал ады. 27. Шылгараңгай совет дипломат. 30. Сураглыг орус далайжы, адмирал. 33. Украинага контрреволюстуг күштерниң бир удуртукчузу. 35. Көзер чүзүнү. 36. Чедиишкиннер, чуруктар көргүзүүшкүнү. 37. Ыт ады. 38. Тудутта ажыглаар ... Серен-оолдуң шүлүктер ... му. 7. А. Гайдарның хоорай... кеп хоорай. 8. Тыва национал оюнга ажыглаар херексел. 12. Тывыш, кежик. 13. Хемчиктиң адыры. 15. Идикче хар кирбес тускай хевчү. 16. Балык чүдеп көвүдеп өзеринл? 17. Совет космонавт. 18. Чуртта кол мергежил. 19. Өтту чүнүң-биле кыпсырыл? 20. В. Скоттуң элээн каш чогаалдарының маадыры. 25. Краснодар крайда порт-хоорай. 26. Орус эр кижи ады. 28. Аът маңының бир хевири. 29. Солун парлаар машина. 31. Бай кижиниң айбычызы. 32. Эр тарбаган. 33. Тос эриниң бир хевири. 34. А. Пушкинниң сураглыг чогаалының кол маадыры.

УЗУН ДУРГААР: 1. Ыяш азы демир улуг сава. 2. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи. 3. Оран чүгү, талазы. 4. В.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

Каржыланың,
Хапкан эвес, сопкан эвес
айза черге
Угааныг ыт
Улус кайын үш баш чок
ээре бээр.
«Удуучаңнап»,
Удур көрүп чытпайн
канчаар

ТВ

ФЕВРАЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Чыл үелери». Фезрал... 10.00 «Америк провинция». 3 серийлыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. «Дикий Криспас». 10.35 «Чаңгы ...» Тележурнал. 12.10 Тиммелтениң 45 чыл байырлалы. 5 серийлыг уран-чечен телефильм. «Тесбести шииди алган». 4-кү сериязы. 13.20 «Бүгүрегиң-даа болза эдээнтиг». 14.20 Леонид Быковтуң рольдары база фильмнери. «Коңгурчугаш». Уран-чечен фильм. 15.40 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегейи фестивалы. Тунистиң хогжум бүттүг аас чогаалы. 16.15 Партия дугайында дискуссиялар. 17.15 «Бичии фантазия». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Парламент чедир». 19.00 Маңнаарда профессионал баскетбол фестивалы. Американың «Бүгү сылдыстарының» маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Телеконцерт». 21.55 «ХТК-90». Днепропетровскиде «Хөглүг байгаш тывынгырлар клувунуң» командаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалы. 00.25—02.05 «А» программа.

ИИҢГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг телефильмнер. 8.55. «Ада хөөрүмнүң ниии». 9.20 «Франция делгерезиниң азы Орустар Парижте». 10.05 «Кырган илбичиниң частырыы». Уран-чечен телефильм. 11.20 Концерт. 11.50 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Үениң үшкү өңү» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. Чернобыльда халаптыг байдал дугайында. 13.00 «Юрмала-90». 13.40 Мультфильмнер. 14.00 Орус чугаа. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Сцена биле диалог». Фильм-концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Н. М. Дудинская балеринаның чогаадыкчы оруунуң дугайында. 18.45 Мультфильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 — 20.15 СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республиканың ажылчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларынга хөлбүдүр Тыва телевидениеге чүве чугаалаар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуҗар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Автомобилист» (Ленинград) — «Радиотехник» (Рига). 23.35 — 02.10 «Пи» демдек адаа-биле.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 17

«НАЙЫРАЛ»: «Өжээн болгаш хоойлу» (Индия, 2 серийлыг) 11.10, 15.50, 18.40, «Кара бөрү» (уруглаарга) 9.20, 14. 00 шактарда.

Видеозал: «Төрээн уруу» 9.50, 12.40 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транзисторинда Мария, Мирабела» 9.00, «Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары» 10.40, 12.30, «Диско таңцычызы» 14.20, 19.00, «Аазатпай» 17.00 шактарда.

«Донна Люция азы Чарлейн угбай» деп шии моон мурнунда февраль 17-де деп чарлаттынганында эвес, а февраль 27-де болурун хөгжүм шии театры чарлап тур.

Шии тыва дылга болур болгаш орус дылче очулдуртунар.

Шиини Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Моңгушка тураскааткан.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Кызыл хоорай Советиниң улус депутаттарынга № № 50, 51 болгаш 53 округтардан депшиттирген кандидаттар-биле ужуражылгы февраль 17-де 14 шакта кодээ ажыл-агый институдунуң филиалының бажыңынга, № 194 округтуң — февраль 16-да 16 шакта Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының ... булуңунга, № 198 округтуң — февраль 17-де 15 шакта «Енисей» Культура бажыңынга болурун хоорайның соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-45-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82 3-38-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга арназы Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 377. ТС — 00110.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 41 (14241) ◆ 1990 чыл, февраль 18, воскресенье ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

● Чаа рубрика: «СЭКП-ниң XXVIII съездизи: бодалдар, саналдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер».

● Бир директор дугайында фельетон.

● Чурукчунуң делгелгезинден репортаж.

ИШЧИ КОЛЛЕКТИВ

Барыын-Хемчик районда чурттакчыларга бажыңнар, совхозтарга кажаалар тудуп бээр № 741 АКМК бар. Ол коллектив планныг даалгаларын, керээлиг хүлээлгелерин ай, квартал санында күүседип турар. Ында Кызыл-оол Ооржакка удуртткан тудугжу бригада бодаг эвес көргүзүглүг. Ол бригада «Хемчик» совхозка ийи аал чурттаар 23 бажыңны 1979 чылдан бээр тудуп, ажыглалда киирген.

Бо чылдың баштайгы айында бир бажыңны дужааган. Бригадада Күдүс-оол Монгушка удуртткан звено Эрги-Барлык суурда 800 ажыг өөреникчи өөренир үш каът чаа школаның таваан салып эгелээн.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

ОНЧА-МЕНДИ

Өвүрде «Кызыл тук» совхозтуң шээр малы шупту 29 коданда кыштаглап турар. Коданнарда мал чеми, дус четчир. Эрткен чылын 100 хойдан 90—100 хураганны алганнарның саны немешкен. Оларга Болат-оол Саая, Начын-Бора Кара-Сал, Чамбылдай Ооржак, Кертик-оол Саая болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Совхозта хой оолдаашкыны март айда массалыг эгелээр. Амдызында малчыннар ол чугула кампанияга хынамчалыг белеткенип турарлар.

Монгуш ДОРЖУ.

ДОРТ МУҢЧУЛАР

Машиналыг саалда операторларының республикада «3000» клуву 1988 чылдың февральда тургустунган. Ынчан оон кежигүннери чүгле «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының 13 саанчызы турган.

Эрткен чылын «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы планныг даалгаларын чедиишкинниг күүседип, республиканың социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. А клубтуң кежигүнү Мария Ивановна Бородина бир инектен 4150 килограмм сүттү саап алгаш, республиканың рекордун тургускан. Республика клувунуң чөвүлелиниң даргазы Борис Даш-оолович Сат 4084, а пенсионер саанчы Махова Сереновна Монгуш 4056 килограммны саган.

Чоокта чаа Кызыл районнуң партия ажыл-агый активиниң хуралынга үш саанчыга 1989 чылдың чемпионнарының кожааларын тывыспышаан, өртектиг белектерни берген. А 7 саанчы 3450—4000 килограммны саггаш, республика клувунуң кежигүннери болганнар.

Ким-оол ХЕРТЕК

ЧУРУКТАРДА: М. И. Бородина, Б. Д. Сат.

Оолдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

УЖУРАЖЫЛГА

СЭКП Төп Комитединиң кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин бурунгу хүн Кызыл хоорайның партия активи-биле ужурашкан.

СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң ужур-дузазының, ону Пленумга сайгарып чугаалашканының дугайында чыылганнарга делгереңгейи-биле чугаалап берген. Ылаңгыя чаартынып турар совет ниитилелге партияның туружунуң, ролюнуң, партияның демократчыдылгазының талазы-биле тайылбырны кылган. Партия эге организацияларының ролюн болгаш ат-алдарын бедидерин Платформада чугулалап көргенин ол айыткан. Конференцияларже болгаш съездилерже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын база чугаалаан. Амгы үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылдаары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын канчаар өскертирин төлевилеп турарын, партия аппарадының дугайында болгаш өске-даа чугула айтырыгларга оратор доктааган.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин партия организациялары бүгү талалыг сайгарып чугаалажырын ол дыңнаткаш, бо чугула партийжи документини чугаалажырын эки организастаарын, Платформада айыткан чүүлдерге хамаарыштыр саналдарны, сүмелерни киирерин чугулалап айыткан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, национал-дар аразында харылзааларны экижидериниң, улустарның найыралын, корум-чурумну быжыглаарының айтырыгларынга ол доктаап, чамдык кылдынган ажылдарны демдеглээн, моон соңгаар кылыр ужурлуг ажылдарга доктааган, ажыл-ишге, амыдырал хандырылгазында, кадрларны шилип, дөмшидип, кижизидип турарында, интернационалчы кижизидилгеде, корум-чурум камгалалында четпестерни чидии-биле шүгүмчүлээн.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин шапкынчыдар, ажылчы чоннуң ортузунга ленинчи национал политиканы ханы, тодаргай чижектерни көргүзүп тургаш пропагандалаар, улустар аразында интернационалчы кижизидилгени экижидер талазы-биле найысылалдың партия организацияларының сорулгаларын чугаалаан.

Г. Ч. Ширшин чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Бистиң корр.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ушку сессиязы

АҢГЫ-АҢГЫ САНАЛДАР — АЛЫС ШЫНГА ЧЕДИРЕР

Чугааның бүгү углаашкыны политика-биле капсырлашкан. Кремльге февраль 16-да эртен болган парламент ажылы шынап-ла политиктиг медеглелден эгелээн. Ол хүн палаталарның кады эрттирген хуралы **А. И. Лукьяновтуң** даргалаашкыны-биле болган.

Киргизияның Экология болгаш халдавырлыг аарыглар профилактиказының эртем-шинчилел институдунуң директору депутат **Г. А. Комаровтуң** дүвүрээзинниг сөстери шимээн чок апарган залга сессияның индиринден чаңгыланган. Сөөлгү үениң болуушкуннары бистиң Ада-чуртувустуң, бистиң хөй националдыг Төрээн чуртувустуң салым-хуузу дээш улуг дүвүрелди болдуруп турар деп, ол чугаалаан. Бистиң нити бажыывысты хуюктаптар, ооң көзүүге боттарының сорулгаларын чедип алыр дээн күштер тыптып келген. Кандыг-даа чаагай чүүлдер-биле чагдынып алыр болза, оларның алыс сорулгазы илдең.

Чон, оон бүгү депшилгелиг күштери чуртка берге үеде каттыжып, бистиң Эвилеливисти даштындан-даа, иштинден-даа үрегдээр дээн оралдажыышкынга удур туржуп шыдаар дээрзин бистиң бөдүүн эвес тоогувус бадыткаан дээрзин санал берикчизи сагындырган. Мында кол чүве чүл дээрге үени халас чидирбезин, чогумчалыг эвес күштерниң ажыл-херээн улам ханылатпазы болур.

Чурттуң бүгү девискээрлериниң болгаш республикаларының төлээлекчилери чоокта чаа «Эвилел» депутат бөлүүн тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган дээрзин оратор ооң-биле холбаштыр дыңнаткан. Организакчы комитеттиң емүнээзинден ол бөлүктүң политиктиг алыс сорулгазын чугаалаан: ССРЭ-ниң федеративтиг тургузуун болгаш күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун камгалап арттырары дээш демисел, сепаратизмниң, национализмниң болгаш шовинизмниң чуртка кандыг-даа хевирлеринге болгаш илерээшкиннеринге удурланыышкынны тургузары, федеративтиг күрүнениң девискээринде бүгү улустарның, нацияларның, националдарның, тускай сөөк-язы бөлүктериниң, болгаш хамааты бүрүзүнүң деӊ эргелиг болгаш хостуг хөгжүлдезинче чүткүл. Депутаттар каттыжып алгаш социал-экономиктиг кризистен үнер база чурттуң доктаамал хөгжүлдезинге идиг бээр, долгандыр турар хүрээлелдиң шынарын болгаш федеративтиг күрүнениң бүгү девискээринге чоннуң чуртталга байдалын өскүзү-биле бедидер арганы хандырып турар эң чугула бөлүк хоойлуларны ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын дүргедедиринге идиг бээр.

Чүс ажыг кижиниң кирген «Эвилел» деп депутат бөлүү бодунуң кежигүннериниң санын кызыгаарлавайн турар дээрзин чугаалаар херек. Ол парламент өске депутат бөлүктери-биле калбак болгаш боттуг кады ажылдаарынга белен.

Ол медеглелдиң соонда депутаттар ССРЭ-ге Өнчү дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажырын уламчылаанаар. Изиг маргылдаалар үезинде чамдык депутаттарның Хоойлунуң альтернативтиг төлевилелинче кичээңгейни угландырарын оралдажып турганы база чөптүг. Олар үш турган дээрзин сагындырып каалы: «Литва», «Латви» болгаш Экология талазы-биле комитеттиң вариантызы. Ийиги номчулга үезинде оларны арттырып каан. Төлевилелдерде кирген солун идеяларны хүлээп алган болгаш чугаалажып турар хоойлу төлевилелинде киирген. Оларның аразында ылангыя өнчүнүң хевирлерин улам тодаргай көргүзери, эвилел өнчүзүнүң чамдык чүүлдерин тывар үндезиннерниң дугайында, өнчү хамаарылгаларын боттандырып тура долгандыр турар хүрээлелге хора чедирбес ужурлуг дугайында идеялар солун болган.

Ындыг турбуже, альтернативтиг вариантыларда хүлээп алдынмас чүүлдер база эвээш эвес дээрзин санал бергеннер демдеглеп турганнар. Чижээ, «Литва» төлевилелде «күрүнеден аңгылаарының» дугайында, өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлериниң дугайында, күш ажылчы ажыл-агый дугайында чүү-даа кирбейн турар. «Латви» төлевилелде чамдык кол чүүлдерни илеретпейн турар. Альтернативтиг төлевилелдерниң чамдык дүрүмнери депутаттарны аайын тыппас чорукка чедирип турган. Чижээ, атмосфераның агаарын база өнчү бөлдүрер дугайында экологтарның бодалын канчаар боттандырарыл?

Моон мурнунда санал берген 30 кижиге улаштыр 15 депутат саналдаан. Ынчалзажок ниитизи-биле алырга олар тургустунган айтырыгга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип турганнар. Депутат **А. В. Яблоковтуң** саналының соонда байдал өскерли берги дег болган. Чүге дээрге ол хоойлу төлевилелиниң талазы-биле саналдарны болгаш немелделерни сайгарып көөр комиссия бөгай ажылдаан деп демдеглээн. Ынчангаш төлевилелдиң үшкү номчулгазын чорударын саналдаан. Депутаттар бо саналды хүлээп албаан. Оон аңгыда, алзы хөй депутаттар бо хоойлуну хүлээп алыр бетинде хуу өнчү дугайында референдумну чорудар деп саналды киирген. Ол санал база-ла хүлээп алдынмаан.

Депутат **А. А. Собчак** дискуссияны доозарынга дузалаан. ССРЭ-де Өнчү дугайында хоойлу төлевилели черле чүгээр ажылдап кылдынгандыр. Ында кол-кол чүүлдерни тодаргай кылдыр көргүскен. Ынчангаш ону бадылаашкынга тургузар деп, ол саналдаан.

Төлевилелди хүлээп алыр дээш 342 депутат бадылаан, 16 кижи удурланган, 24 кижи дадагалзаан. Ашаа соңуургалдыг комитеттер болгаш комиссиялар-биле кады сессияга депутаттарның киирип турган санал-оналдаларын өөренип көрүп тургаш, хоойлу төлевилелин бир неделя хуусаада чедир ажылдап кылгаш, ону хүлээп алыры-биле Дээди Советке киирери көрдүнген. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму тургускан комиссияныга даскаан.

Чер дугайында айтырыгларга өнчү дугайында айтырыглар-биле тудуш харылзаалыг. Өнчү дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал берип турган депутаттарның черге хамаарылга дугайында боттарының бодалдарын илередип турганы таварылга эвес. Чер дугайында ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының үндезиннериниң төлевилелдерин ажылдап кылып турган ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комиссиязының ажылының түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле парламент комитединиң кежигүнү **А. А. Никонов** кылган. Бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң төөгүлүг бүгү үе-чадаларында тараачыннар айтырыын шиитпирлээри, амгы бо үеде-даа дег, нинчүг нарын боор келген деп, ол демдеглээн. Ынчангаш ооң онза чиндиг хевирлиг тургустунуп каап турары-даа таварылга эвес. Амгы үеде бо айтырыг экономиктиг реформаның база ниитилел чаартылгазының база бир кол нөвээ кылдыр тургустунуп турар. Чүге дээрге ында политиктиг, экономиктиг, социал, технологтуг, моон-шынар болгаш биологтуг факторлар доңнажып турар. Бир эвес чер бөрбечи чок, сээлүг ээ чок болгаш кымга даа хамаарышпас апаар болза, ниитилел магабот болгаш мораль-даа талазы-биле кадык-шыырак боол шыдавас.

Чер дугайында хоойлу төлевилелин анализтеп көрүп тура, экспертттер болгаш депутаттар 13 муң ажыг саналды сайгарып көрген. Ук саналдарның үштүң ийи кезии тараачыннардан кирген.

Депутаттар болгаш эртемденнер төлевилелди ийиги номчулгага белеткеп турган үезинде чер-черден келген саналдарны колдады барымдаалаан. Тараачыннарның черни назынының иштинде өнчү кылдыр алырының, ону бодунуң салгалынга дамчыдып бээриниң, черге ажыл-агыйны чорударының хевирин хостуу-биле шилип алырының болгаш чурттуң хамааты бүрүзү чер участогун алыр эргелиг болурунуң дугайында кол бодал чүүлдүг деп санатынган. Ынчангаш аграр реформа чаа бүдүрүлге харылзааларынга үндезилээш, эрге-хоойлу талазы-биле быжыглаттынган деп, илеткелчи демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга, хоойлу камгалалы болгаш корум-чурум талазы-биле комитединиң хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр киирип турар саналын депутат **С. Г. Лущиков** дыңнаткан. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларын хөгжүдериниң, черни деӊ байдалдарга ажыглаарының янзы-бүрү хевирлерин тургузарынга база ажыл-агыйны башкарып чорударының амгы системазынга кандыг-даа багай салдар чедирбейн, кижилерниң колхозтардан болгаш совхозтардан хостуу-биле үнүп чоруурунга төлевилел таарымчалыг байдалдарны берип турар деп комитет санаан. Черни ниитинде салгал дамчыдып ажыглаарының формулазы амгы байдалдарда кончуг таарымчалыг боор турар.

(СЭТА).

Көдээ тудугларда

ПРОГРАММАНЫ КҮҮСЕДИР ДЭЭШ

Тес-Хемниң тудугжулары, тус-тус коллективтер 1989 чылда планныг онаалдаларын күүседир дээш чамдык хемчеглерни алган. Хамыктың мурнунда күш-ажылды организастаарын экижиткен. Ооң түңнелинде эрткен чылын район 122 аал чурттаар бажыңны туткан, ол дээрге 7042 дөрбелчин метр шөл-дүр.

«Чурттаар оран-бажың-2000» деп программаны ажыл-агыйлар аайы-биле боттандырып турарын көргүзерге мындыг: «Кызыгаар» совхоз (директору Мөңгүн-оол Эртине) 19 бажыңны, «О. Шынаа» (директору Бопуу Сади) 10 бажыңны тудуп, ажыглалга киргеш, чыл планын күүседип шыдаан.

Районда бир эки чүүл болза, чамдык коллективтер: Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу, районнуң ыяш ажыл-агыйы, ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган колонна, орук-тудуг участогу, аңныыр-тывыш ажыл-агыйы боттарының күжү-биле 1-1 бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. Оон аңгыда септелге-техниктиг бүдүрүлге, районнуң төп эмнелгези база райкүүском керээ чаргаш, 1-1 бажыңны тудуг организацияларынга туттуруп алганнар. Ниитизи-биле тус-тус коллективтер тудуг организацияларынга керээ-биле 62 бажыңны туттурган. Оон аңгыда күрүнеден чээли алган 4 өг-бүле бажыңнарын тудуп доосткан.

Шак мындыг чогумчалыг чүүлдер-биле чергелештир тудуг программазын күүседиринде шыңгыы четпестер уламчылавышаан. «Чодураа», «Таңды сыны» база Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар чурттаалга тудуузунуң планнарын күүседип шыдавааан. Ол дээрге ажылды чедир организастап шыдавазындан болган. Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйы, Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу районда тудуг организацияларын материал-биле бүрүн хандырып шыдаваан. Ол ышкаш «Чодураа» биле «Кызыгаар» совхозтар ыяш дилер цехтерин чедир ажыглаваан.

Районда тудуг организацияларының кол өөзэ — ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган колонна (начальниги О. Шимит-оол) 12 айларның планын ажыр күүседип ажылдаан-даа болза, ында биче механизацияның ажыглалы негелдеге дүүшпес. Дарганнаар, чазаныр цех чок, тудуг-монтаж ажылдарын механизастааны кошкак, кран-биле чүгле бажыңнар кырынче шлак дээн чижектиг чылыглаашкын материалдары үндүрүп турар. Бульдозер болгаш экскаваторлар чүгле чер казарынга ажыглаттынар. Ол коллективте ажылдарны колдуунда холбиле кылып турар.

Районнуң тудуг участогунуң удуртулгазы бажыңнарны шуткуп кударын, керамзиттен бажың тударын чугулага ап турар. Ону деткиир херек. Ол ышкаш шала сыскыгларын, штакетниктерин, эжик болгаш соңга блоктарын база чоңга манзалар дилдирип садар цехтерни немей тургузарын планнап турары өөрүнчүг. А Тес-Хемниң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы ыяш материалдар диледирер пилораманың күжүн долу ажыглавайн, чоңга чүгле ыяш кескиндизи садып келген. А райпо хамаатыларга 17 тонна янзы-бүрү бүдүктарны, 31 тонна цементини, 20 тонна чугайны, соңга шилин, 1,5 муң дөрбелчин метр шуугайны, саазын шуугайны чоңга база албан бүдүрүлге черлеринге саткан. Ынчалза-даа үжен ажыг муң рубльдиң материалдарын чоңга чедир бербээн.

Районнуң тудуглар хүлээп алыр комиссиязы (даргазы Белек-оол Баткар) туттунган бажыңнарның кылдынмаан чамдык ажылдары, чижээ, бажыңнарның верандаларын бүдүртүнмээн, палисадниктер кылдынмаан база радио, электри точкалары кииртинмээн турда, хүлээп ап тургулаан.

Тудуг комплексиниң ажылын экижитпээнде чурттаар бажың айтырыын чедиишкинниг шиитпирлээри берге дээрзин билдингир. Черчерде көдээ Советтер тудуг ажылдарынче кошкак кичээнгей салып, тудугларның ажыглалынче, туттунар хуусааларынче кичээнгей салбайн турарын айтыр апаар. Районда хуу бажың тудары-биле эрткен чылын он ийи кижи 68 муң рубль чээли алган, оларның беш бажыңнарын ажыглалга киирген, артканнары бажың тудуп алырын саададып турар. Бо талазы-биле четпестерни чайладыр болгаш хуу бажың тудуп алыр дээн хамаатыларга дуза көргүзерин көдээ Советтерге районнуң күүсекчи комитеди чоокта чаа бодунуң хуралындан дааскан.

Хуузунда бажың тудуп алырын күзээннерниң даңзызында дөртен ийи кижи бар. Нити түңү 270 муң акшаның чээлизин ажаалда банкызындан дилеп турар, а ол албан чери 1989 чылда чээли бээрин бо хүннерге чедир ойталап келген.

База бир четпес чүүл болза, чамдыкта бажыңнарның төлевилелдерин барымдаалавайн баары. Чижээ, «Таңды сыны» совхозтуң чаа ажыглалга киирген бажыңнарында электри шугумун крышаларының кырында шөйүп кааның район архитектору А. Күжүгет шүгүмчүлеп турар. Ол канчап ындыг болганыл? Өрт айыылы деп чүве бар. Ажылды шак ынчалдыр чуду-каралап болбас. Эде кылдыртыр апаар.

«Чурттаар оран-бажың-2000» деп программаны боттандырар талазы-биле районда бүгү-ле бар аргаларны ажыглаар болза, план күүселдези шапкынчыыр ужурлуг. Чылдың түңнели билдир бередиг, кичээндириг. Бо чылгы сорулга залоч улуг, эрткен чылдын чедир туттпаан бажыңнарывыс база бар.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

БАШТАЙГЫ ОЛЧАЛАР

Бо чылын малды кыштан хүр-менди ажырып алыры белен эвес дээрзин малчыннар билип турар. Чүге ындыгыл? Мал чемин четчири-биле белеткеп албаан. Ынчангаш «Хадың» совхоз ырак-узак черлерден саваң, силос садып ап, ону сөөртүр ужурга тазаржып турар.

Ындыг-даа болза амдызында кандыг-даа малдың күш-деңгели эки. Хөйжү коданнарга сигенни күзүн не чедирип каан. Олар ол чемнерин камнап, далбыйлап каан черлерде хоюн одарладып турар.

Ам чамдык малчыннарда хой оолдаашкыны эгелей берген. Кызыл-оол Донгактың коданында 220, Чаш-оол Бичe-Белектиинде 180, Көк-оол Оюннуунда 110 хой оолдапкан. Хураганнары онча-менди.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ТЫВА АССР-НИҢ КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК КОМИТЕДИНДЕ

Сөөлгү үеде республиканың айыыл чок чорук комитединче болгаш массалыг информация чепсектеринче чамдык хамаатылардан, бүдүрүлгелерден болгаш албан черлеринден оларның бодап турары-биле тургустунган нарын байдалга база националдар аразының үндезининге үнүп болгу дег чөрүлдээлерге хамаарыштыр тайылбыр бээрин негеп турар. Чоннуң чурттап турар черинин айыы-биле соңгуда [illegible] [illegible] чурттакчыларының бажың-балгадын үрээри-биле [illegible] болуп турар деп чугаа-сооттү чамдык хамаатылар тарадып турар. Ол чугааны бадыткары-биле Тываның Улусчу фронтузун организастап тургусканының фактызы болган. Кыйгыга тургузукчу хурал эрттирер дээни чугаа тарадыкчылары [illegible] турар. Ук фронтунуң удуртукчузунуң «Молодежь Тувы» солунга берген интервьюзунда одуругларын база киирип турар, мында ол мынча дээн: «бо шынчылыкты өлче шилчий бербезин үрегдекчилер отрядын апарбазын — ред. тайылбыры) албан черинин удуртукчуларының оппозициязында турар кандыг-даа организация магадылап шыдавас».

Беленнеттиниш турар дээн хевээрлешкиниң сөөлгүзе барып массалыг корум-чурум үрээшкининге чедирер [illegible] дугайында чугаа домак кижилерни дүвүредип, оларның уругларынга сагыш салыышкынын болдуруп. Закавказье республикаларында болуушкуннар мишээ апарбас ирги бе, ол чүүлдер медиизинде барып республикага социал чорукту чидиглендирериинге чедирбес ирги бе деп сеткилге чедирип турар.

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди бодунга хамааржыр бүгү айтырыгларны, ылаа совет хамаатыларының Конституция ёзугаар эргелерин камгалаары-биле ындыг чүүлдерни болдурбас талазы-биле бүгү хемчеглерни ап турар. Кымыл чорукчу оператив дилээшкин ажылдарының түңнелинде чамдык хамаатыларның талазындан болдурган националисчи хөөннерни илереткен тыткан болгаш бар материалдарны партия, совет, эрге-хоойлу камгалаар органнарга дамчыткан.

Неттерел турар чугаа-сооттуга хамаарыштыр алыр болза, оларда үндезин чок дээрзин республиканың КАК медеглеп тур. Айыыл чок чорук комитединче киирип турар чүүлдер чүл дээрге, ол чугаа-сооттуң бажы болгаш ол-ла чугаа-соот талазы-биле тайылбыр бээрин дилеп [illegible] [illegible] болур.

Ындыг-даа болза, республиканың КАК бистеболуп турар чүүлдерни хайгаарап турар, бир эвес байдал чидиглеп бээр болза, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле айыы чогуур хемчеглерни алыр. Манаа айыыл чок черниң ажылдакчылары ниитиниң дузазынга даянып турар. Хоойлуга удур чүүлдерниң тодаргай фактыларын айыы өөредир дээн турар. [illegible] [illegible] билдингир боор чадавас.

Байдал мындыг турда, тургустунуп чорукту камгалап арттырары болгаш бодун тудуп билири, күш дегиримче күткүп турар кымныгларны болдурбазы, кандыг-даа бүрүзүнүң национал чорукка кичээнгейлиг болуру негеттинип турар.

ТЫВА АССР: Енисей № 1 соңгулда округундан депутатка кандидат

Алексей Владимирович КОВАЛЬЧУК

1957 чылда Кызылга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Дзержинский аттыг школа-интернатты 1975 чылда дооскан. 1975—1977 чылдарда Совет Армияның хүрээлеңинге турган. 1977—1978 чылдарда Садыг министерствозунуң септелге-тудуг участогунга, ооң соонда бо хүннерге чедир «Кызыл ТЭС тудуг» эргелелиниң бызанчы-бетонщиги болуп ажылдап турар.

А. В. Ковальчук 1981 чылда Кызылдың автоорук техникумун дооскан, өг-бүлелиг. Партия кежигүнү эвес. Ол улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 19—20 чыыштарының депутады.

* * *

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга моон мурнунда-ла соңгуттуруп чораашң, чурттаар бажың-балгат айтырыын шиитпирлээр талазы-биле кол кичээнгейни утландырып турган мен. Ынчангаш бо айтырыг — мээң программамның өзээ ол болуп турар. Кызыл хоорайда бажың оочурлаар кижилерниң аразында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер хөй бот арткан улус эвээш эвес. Ынчангаш чаңгыс өрээлдиг бажыңнарны тудары, оларның телевизор-планнаажыы, подъездилерге лифтилерни тургузары чедип алыр мен. Чурттаарының объектилериниң чергизинга социал-амыдырал тудугларын көвүдедир болгаш кижилерге таарымчалыг бүгү чүүлдерни тургузарынче улуг кичээнгейни салыр мен.

Кызыл хоорайга диш эмнээр поликлиниканы, херээженнер консультациязын, уруглар эмчизиниң бажыңын, бичии уругларның, улуг улустуң халдавырлыг аарыгларга удур эмнелгезин болгаш аптеканы тудар талазы-биле айтырыгларны тургузар мен.

Тыва АССР бойдузунуң болгаш эм-аржааның сугларының талазы-биле РСФСР-де онзагай черде турар болганда, республиканың амгы турар курорттарының болгаш санаторийлериниң баазазынга чай-кыш чок ажылдаар эмнелге-дыштанылга комплекстерин тудар, бичии уругларны база эмнээрниң дугайында айтырыгны херек кырында боттандырар дээш, күжүмнү бээр мен.

Кызыл хоорайның аргаларының баксыраанынга холбаштыр база чамдык чүүлдерни кылырын планнап турар мен. Ынчангаш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң берип турар хөмүрүнүң шынарын доктаамал контрольдаар, албан черлерниң, организацияларның одалгазын төпчүдер, котельнаяларның санын эвээжедип кызырар дээш ажылдаар мен. Кызыл хоорайның дыка хөй кудумчуларының санитарлыг байдалын экижидер дээш база сагыш салып турар мен.

Корум-чурум айтырыы чүгле Кызылда эвес, Тывада ниитизи-биле берге байдалда туруп турарын барымдаалааш, хоорайның хөй-ниити, культура, спорт албан черлеринге, милицияның болгаш эки тура улусчу дружиналарның, комсомолчу оперативтиг отрядтарының дежурный-лаашкыннарын эде тургузар, ону шыңгыырадырынче кичээнгейни утландырар мен.

Мээң программамның түңнелинде кижи бүрүзүнүң бот харыысалгазын бедидери болгаш ак сеткилдиг ажылдаарын кыйгырып тур мен.

ТЫВА АССР: Пролетар № 8 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Станислав Николаевич ПИВОВАРОВ

С. Н. Пивоваров 1965 чылда Кызыл хоорайга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген, дээди эртемниг, ВЛКСМ кежигүнү.

С. Н. Пивоваров 1982 чылда Кызылдың № 15 ортумак школазын, 1989 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институдун дооскан.

1989 чылдың февральдан эгелеп чурттаарга бажыңнары тудар аныяктарның «Спутник» комплекизиниң коммерция талазы-биле директору. Өг-бүлелиг.

* * *

Тудуг материалдарын көвүдедир соруглга-биле чаа тууйбу заводунуң күчүзүн улгаттырарын чедип алыр, ооң тудуун дүргедедиринче утланган ажылдарны улуг кичээнгейге алыр. Ынчангаш 2000 чылга чедир округтуң бүгү чурттакчыларын чаагайжыды тургустунган бажыңнар-биле хандырарын чедип алыр. Чурттаарга бажыңнарынга электриниг одалга системазын киирер дээш чугула хемчеглерни алыр мен.

Улус депутаттарының Советтериниң ажыл-чорудулгазын контрольдаар, дужаалга солчур хостуг солуннуң болгаш телевидение дамчыдылгазының ангылап тургузар. Ачаа депутаттарның арга-дуржулгазын, ажыл-чорудулгазын, соңгукчулар-биле ужуражылгазының конференцияларын кылдыр ап-лап, чыышкан. Чазактың болгаш хоорайларның күүседикчи комитеттериниң чаа составының соңгулдаларын ыяап-ла ажык-чарлыг болдурар. Бир албан-дужаалга ийи азы үш кандидатура тургузарын чедип алыр.

Удуртукчу кижилерниң ажыл-биле дорт холбашпаан бүгү чиигелделерин чок кылыр.

Партиядан эрге-чагыргазы болгаш чер-чер Советтеринге ыйыдышкын кыла бээр чорууну чок кылыр.

Удуртукчуларның хуузунда харыысалгазының дугайында хоойлуну хүлээп алыр болгаш парлаар.

Экономиктиг реформаны амыдыралга дарый боттандырары-биле (республика бүдүрүлгелеринге хамаарыштыр):

— Бүдүрүлгелерден үндүргүнү эвээжедир, акша телевирниниң фондузун орулгадан алыр, шалың фондузунуң улгатканындан немешкен үндүргүнү соксадыр, а үндүргүнү чүгле орулгадан алыр болгаш кылган продукцияның өртээн бүдүрүлге боду тургузарын чөпшээрээр.

Чурттаалга айтырыгларын шиитпирлээринге чугула чүүлдер:

— Аар өртектиг тос болгаш беш каът бажыңнар тударын эвээжеткеш, ооң орнунга магазинни тудуг материалдары-биле хандырганш, хууда болгаш сад участоктарлыг бажыңнар тударынга акша чээлизин бээр херек.

Аъш-чем программазын шиитпирлээринге чугула чүүлдер:

Чугула херек чок болгаш аар өртектиг үлетпүр бүдүрүлгелерин тударының орнунга ащаа чарыгдаар акша-хөреңгини көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынче, ооң иштинде көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынче, хоолулуг мал чемнерин бүдүрерин че утландырар.

Экология айтырыгларының талазы-биле:

Хамаатыларның хууда бүгү бажыңнарының одалгазын төпчүдер.

Тыва АССР-ниң Дээди Советинге база улус депутаттарының хоорайлар Советтеринге экологтуг байдалды хынаар комиссияны тургузар.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселге:

— Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш кижилерниң хууда киирген акшазы-биле хоорайга болгаш районнарга милиция ажылын чер-чер Советтериниң киржилгези-биле күштелдирер.

— херээженнерге дорт телевирнниң кыскалаткан ажыл хүнүн тургузар.

Хөй-нииттиниң транспортунуң ажылын хандыртаалары-биле чер-чер Советтеринге харыысалгалыг кижилерни томуйлаар.

Виктор Анатольевич ШАБАЛИН

В. А. Шабалин 1949 чылда Алтай крайда Яминск районнуң Овсянниково суурга төрүттүнген, ортумак эртемниг, СЭКП кежигүнү.

1966 чылда Кызылдың № 3 ортумак школазын дооскаш, дараазында чылын чолаачы мергежилин чедип алган.

Күш-ажылчы намдарын 1966 чылда Кызылдың № 1 автотранспорт бүдүрүлгезинге электрик-слесарьлап эгелээн. № 1 АТБ-деп № 2 АТБ-же шилчип, анаа чолаачылап берген.

№ 2 АТБ-ге чолаачылааш, В. Шабалин бодунуң херээнге бердинген ак сеткилдиг ажылчын дээрзин бадыткаан. Ол № 2 АТБ-ниң партия эге организациязының бюро кежигүнүнге. СЭКП Кызыл хооркомунуң кежигүнүнге база улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан.

В. А. Шабалин кызымак ажыл-иши-биле эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Идепкейлиг хөй-ниитичи. Өг-бүлелиг, дөрт уругнуң ачазы.

* * *

Эде тургустунуушкунуң бодунуң баштайгы чамдык түңнелдерин берген-даа болза, экономикада болгаш ниитилел демократчыдылгазында ооң ылгалы тодаргай бадым-[illegible]. Ам хандыр шиитпирлээри ам-даа белен эвес болуп турар. Тывага өскен хамаатыны кижи болганымда чоннуң амыдыралын [illegible] ажыл-ижин [illegible]. Ынчангаш мээң программам [illegible].

— [illegible] XIX Бүгү-эвилел конференциязының [illegible] эрге-чагыргазын улус депутаттарының Советтеринге херек кырында дамчыдар.

— республикада эң чиик [illegible] турар

чурттаар оран-бажың-биле хандырылга. Ажылдап турар бүдүрүлгелерни эде дерээш, чаа бүдүрүлгелерни немей тургускаш, тудуг индустриязының күчүзүн долузу-биле улгаттырар. Чурттаалга тудугга чээли бээриниң системазын экижидер. Хууда болгаш кооператив тудугун хөгжүдер. Бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агыйларның ажылчыннарынга (бактаап турар организациязының кижизу-биле) чурттаалга тудуун чоруктарын экижидер.

— бойдусту үрегдээринге болгаш агаар бассейниң хирлендирериңге транспорт ымаа база улуг айыылдыг бодурун турар. Агаарже киир турар хоралыг бирдемелдериниң 50 хуузу автомобильдериниң ыжы болуп турар. Ынчангаш бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры дээш туржур мен. Маңаа бистерге тускай хем-

чугаажок негеттиниер апаар. Он ужуг беш чылда Кызылга троллейбус тургузарының айтырыын шиитпирлээри дээш туржур мен.

— социал чөптүг чорук дээш, ажылчы чоннуң, пенсионерлерниң болгаш аныяктарның эрге-ажыктарынга дүүштүр туржур мен. Өскүс арткан уругларны өстүрүп кижизидери дээш база ажы-төлүн каттан ада-иелерге шыңгыы хемчег онзарының талазы-биле айтырыгны күштелдирериңче кичээнгейни угландырар.

— республикада кем-херек үүлгедир чорук кижи бүрүзүн дүвүредип турар. Чүгле хөй-нииттиниң, улусчу дружиналарның күжү-биле ону узуткап чок кылыр дээр болза, мен ащаа чүүлдүгүнмес мен. Иштики херектер ажылдакчыларын техниктиг чепсек-херексел-биле хандырарындан ангыда, милицияның структурлуг тургузуун болгаш ооң хоойлузун эде көөрү дээш туржур мен.

— социалистиг демократия дээрге, бир-ле дугаарында сагылга турар болгай. Ындыг-даа болза ооң чорудулгазының үезинде чамдык туг бергедээшкиннерни ажыглап, ийи-чаңгыс кижилерниң талазындан чон аразынга меге суртаал үндүрүп кижилерни каржы-хажагай чорукче чыгап. ылаңгыя аныяктарны кем-херекче алдап чорукка удур [illegible] ажыл бисте бо хүннерде эргежок чугула. Ону боттандырарынга тодаргай улусчунуң херек кырында ажылдар-биле бадыткаар

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

Партияның ат-алдарының, ооң ниитилелге ролюнуң, туружунуң, партияның иштики амыдыралын демократчыдарының, партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң дугайында айтырыглар хөй-нииттиниң кичээнгейиниң төвүнге шагда-ла туруп эгелээн. Анаа хамаарыштыр төп-даа чер-черлерниң-даа парлалгазы дискуссияларны, маргылдааларны чорудуп, кижилерниң ажык чугааларын организастап турар.

Бистиң солун бо айтырыг талазы-биле база дискуссия чорударын шиитпирлээн.

Партия дугайында ажык чугааны чорудуп турар сорулгавыс болза СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин бүгү талалыг ханы чугаалажып көөрү болуп турар. Бо чугула партийжи документиде партияның моон соңгаар чорудар ажыл-чорудулгазының программазын тодаргай айтып турар болгай. Силерниң, солунnuң бүгү номчукчуларының — коммунистерниң, комсомолчуларның, кежигүн эвестерниң, аныяктарның — кижи бүрүзүнүң чаа, солун бодалдарын, саналдарын билип алыксаанывысты илереттивис.

Чугаага идепкейлиг киржинер, эргим номчукчулар! Чагааларны манап тур бис.

КАНДЫГ ПАРТИЯ ХЕРЕГИЛ?

Эде тургустунуушкунуң хайымныг, эргилделиг үе-чадазында ниитилелде нарын, берге, шиитпирлээр хөй айтырыглар [illegible], чаартылга [illegible] чидиг демисел чоруп турда, партияның ниитилелге ролю, туружу кол черни ээлеп турар ужурлуг. Анаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны чугаалаксадым.

Сөөлгү үеде СЭКП-ниң ниитилелге авангардчы ролю, ооң ат-алдары кудулап турары шын. Ынчангаш ооң адрезинге чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлел, харааданда, чамдыкта доромчылааның безин бар апарган.

Сөөлгү дөрт чылдың иштинде партияның хүрээлеңинден чурттта 385 муң ажыг коммунистер үнген. А бистиң республикада ындыг фактыларның массалыг эвес-даа база бар. Мындыг сандарны көрээлиңер: Тываның партия организациязында ниитизи-биле 116 кижи партия билединг дужааган, Кызыл хооркомунга 1988 чылда 11 кижи, а 1989 чылда — 77 кижи билеттерин дужаап берипкен. Ооң чылдагаанын чаңгыс сөс-биле тайылбырлаары болдунмас. Мээң бодап турарым-биле алырга, чамдык кежигүннер амгы эде тургустунуушкунуң негелдезинге таарышпас, бедик харыысалгадан чайлаарын бодааны ол. Чамдыктары — чиигелделер-биле чарлып үе келгенин билгени ол, а үшкүлери — «кежигүн болуру-даа, болбазы-даа дөмей чүве ышкажыл» деп сагааннар. Өске-даа хөй чылдагааннар бары билдингир.

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң даалгазы-биле районнарга лекция номчуп чоруурга, дыңнакчылар хөй-ле айтырыгларны салыр: «Мурнуку үелерде, Хрущев, Брежневке чедир удуртулга турда, ниир-чиир, недир хеп барааннары четчир турду. Ам чоп садыгларның делгиирлери куруглай бергени ол?», «Чуртка ажылчын ангының болгаш тараачыннарның ийи партиязын чүге тургузуп болбазыл?», «Партия кымның эрге-ажыын камгалап турарыл?» дээш, оон-даа өске. Моон көөрге бөгүн партия организациялары, оларның пропагандистери массага чедингир, билдингир дыл-биле тайылбыр ажылын чорутпайн турар. Партияның эде тургустунмаанының бир херечизи ол-дур. Мурнунда «улус, чон» деп билигни чүгле бүдүрүлгечилер, материалдыг чүүлдерниң кылыкчылары деп санап, билип турганывыстан, ам улус чон политиктиг эрге-чагыргадан, экономиктиг башкарылгадан, хостуг киржилгеден хоорук апарган. «Чон», «ниитилел», «күрүне» деп билиглерни анаа-ла дүүлештир, хоозун сөс-биле дедеей салып турган. Түңнелинде хөй ылгалдар тывылгап.

Анаа бедүүн ажылчын коммунистер-биле бижик-билиглиг, эртем-суюлдуг, албан-хаакчыг ажылдакчы коммунистерниң аразында улуг ылгал бар. Материалдыг таалай коммунистерниң хөйүн. Ниитиин партия, совет ажылдакчылары, удуртукчу коммунистер ажыглап, чоогдап турганы ам кымга-даа билдингир. Социал чөптүг эвес чоруктар партияның ат-алдарынга кончуг багай салдарын чедирген.

Моон соңгаар канчаарыл? Бо айтырыг мени база дүвүредип чоруур. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чоңга чедир тайылбырлаары, угаан-бодалды аңдара тудары партия организациязындан, ооң секретарындан дорт хамаарыжып турар. Ындыг болганда партия эге организациязының секретарынга эң-не дидим, шимченгир, коллективте, хоорайда, районда, республикада политиктиг байдалды эскерип билир, арын-нүүрлүг, чоназурак, эптиг-эвилең кижини партияның ажык хуралынга соңгуур херек. Эге организация азы партбюро секретарынга соңгуткан кижи дараазында хуралга бодунуң планын, программазын илеткеп көргүзер, чон-биле сүмележир херек.

Ооң-биле чергелештир хөй хурал-суглаа кылыр чоруктан чайлаар. Квартал иштинде бир-ийи хурал четчир деп бодалдыг мен. Коммунистиң хууда хереэн сайгарган таварылгада, ону ажык хуралга көрген, үе шиитпирлээш, ооң протоколун партияның үстүкү комитединге чедирип каары-биле болур. Коллективтиң шиитпирин хооркомазы райком бюрозу эде көрүп, өскертпен херээ чок. Шиитпирни шын эвес деп көрген болза, аппеляция, хомудал кылырын коммунист боду билип, кылаштап турзун. «Кижи тайып ужар, даянып турар» дижир. Хемчег дээрге кижизиндилге херээ ышкажыл. Бурунгудаан коммунист үе-шаанда эттинип, чазыг кылганын миннип, ажыл, амыдыралынга ак сеткилдиг апарган болза, анаа берген хемчегни, доңгулданы дораан уштуру чугула. Бисте багай чаңчыл бар болгай: чазыг кылган кижини хирелиг кижи дээш өөделетпес, а маңтаан кижизин, чазыг-даа кылырга, дээрге чедир көдүрүп туруп бээр. Ындыг чоруктап уштунар херек, кандыг-даа кижиге идегел, бүзүрел турар ужурлуг.

Бистер, коммунистер партия дадывырын төлеп турар бис. Уставта партияның акша-хөреңгизи чүүден чыгдынын тургустунарын, каяа чарыгдаарын айтып каан. Ажыы-биле чугаалаарга, дадывырдан кончуг хөй хөреңги кирип турар. Пенсионерлерге, эвээш хандырылгалыг кижилерге дузаламчы хевиринге партияның хөреңгизинден чартык миллион рубльди ангылап бергени чүүлдүг. Ындыг-даа болза мында база чөптүг эвес чүве бар деп бодаар мен. Профэвилел кежигүнү дээш дадывыр база төлеп турар бис. Профкомнуң көргүзер дузаламчызы партияныындан хөй болдур ийин. Кадыын экижиткен дээш курорттар, санаторийлерже эвээш-даа бол, путёвкаларны тып бээр, чиигелделиг база бар. Хууда юбилейлеа демдеглээрде, куда-хуний-даа эрттирерде, өлүм-чидим болган-даа таварылгада профэвилел материалдыг деткимчени көргүзүп турар. А партиядан көргүзүп турар кандыг-даа дуза чок. Мен бо-ла чурттап чораш, амыдыралдан херек кырында көрген мен: хөй чылдарда партия кежигүнү болуп чораан кижи чок болу бээрге, аңаа партия организациязындан материалдыг дузаламчы көргүспес чораан. Көргүзерда дээн болза, ооң шүүттүүн чүү дээр: өлген кижиниң чоок төрелинден азы аныяктарындан билдиришкин киирер, ооң ону бюрога, азы ниити хуралга көөр, ооң соонда хуралдың шиитпирин партия хооркомунга, азы райкомга көөр — шаг-ла бөөр — бюрократтыг хөй-ле чаданы эртер.

Ынчангаш бодум хуумда мындыг бодалым бар: партия дадывырының чамдызын эге организацияга арттырар, ону канчаар чарыгдаарын олар боттары билир.

Дараазында кадрлар айтырынга доктаасадым. Партия аппарадынче кадрлар депшидерде шыңгыы шилиир, оларны күш-ажылчы коллективтиң сүмези-биле алыры чугула. Ол кижи ооң соонда ону депшиткен коллективиниң мурнунга харыысалгалыг болур, отчёдун берип турар, а ол кадры дээш коллектив база харыысалгалыг болур.

Ооң ангыда партия ажылдакчылары журналистер-биле сырый харылзаалыг болуру чугула. Ылаңгыя үе-үелеп кады сурганчылаарын практикалап, кандыг-бир чидиг айтырыгга кады шиитпир үндүрер, кады рейдилер чорудар херек. Ынчан солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалдар дээштиг, түңнелдиг болур. Ажык-чарлыг чорукту, демократчыдылганы калбарткан үеде партия амыдыралында чугула болуушкуннар — пленумнар, конференцияларны чүве арттырбайн чырыдар, а телевидениеге, радиога, Тюмень областында эгелээни ышкаш, дорт дамчыдылгаларны чорудары чугула.

СЭКП обкому биле Кызыл хооркомун кадар дугайында саналды деткиир, ону херек кырында боттандырып алыр болза, ажылдың арга-методтарын чаартырынга идиглиг болур деп бодаар мен. Каттыжып алырга дэмниг ажылдаарынга эптиг болгаш штаттар база кызырлыр. Хөй-хөй хурал-суглаа, бюро, пленум, конференция эрттирериинден хөй-ле өттүнүштүр хуралдаар чоруктан база чайлаар апаар. Херек кырында кандыг ийик: СЭКП обкому пленум эрттирер, доктаал хүлээп алыр, ооң соонда хоорком, азы райком пленумнаар, оон партком, оон эге организация. Чаңгыс айтырыг дээш чеже хуралдаалап каар дир? СЭКП обкомунуң пленуму болгандыр, ооң доктаал-шиитпирин бүгү коммунистер күүседири албан дээн болганда, ону чүгле удуртулгага алгаш, ажылдаар ужурлуг эвеспе?

«Шын» солунда партияның ниитилелге ролюнуң, туружунуң дугайында маргылдаа-дискуссияны эгелээни чүүлдүг-дүр. Биске кандыг партия херегил? Мен бодаарымга ийи, үш-даа партия тургай-ла. Кайы партия кымның эрге-ажыын камгалап турарыг көөр. Бо дугайында солуп арнын дамчыштыр эш-өөрнүң бодалдарын дыңнаксадым.

Дартан-оол ЕНДАН.
1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.
Кызыл хоорай.

БЮРОКРАТЧЫ ЧОРУК ТУРБАЗЫН

Партийжи стажым чаа-ла чартык чыл болган. Ынчалза-даа соңгулдалыг органнарда олуруп кан аппарат биле «бөдүүн» коммунистерниң аразында улуг ылгал барын эскербес арга чок болду. Партияның иштики тургузуун чаартып, үндезини-биле өскертпес болзувусса, партийжи бюрократия СЭКП-ниң дайынчы шинээзин, чон ортузунга ооң ат-алдарын чок кылып каап болур. Ынчангаш чоокта чаа болуп эрткен СЭКП ТК-ның февраль Пленумунга М. С. Горбачевтуң илеткелинде «...демократчыдылганы, партийжи массаларның эрге-чагыргазын онзалап көрүп, демократтыг централизмниң принциптерин эде көөр» дээн сөстерни чүүлдүг-түзүнгүр номчудум. Кончуг шын сөстер-дир, чүгле херек кырында ол бүгү кандаар боттаныр ирги деп дүвүреничиг айтырыг артып калган хевээр. Эң ылаңгыя Конституцияның 6 дугаар пунктузундан ойталаары, ажыл-агый, чазак органнарын командылаар, оларның хүлээлгелерин солуп күүседир чоруктардан доп-дораан чайлаары чугула деп бодаар мен.

Партияның ат-алдарын бедидери, ооң авангардчы ролюн хандырары онзагай артык эргелер чокка чедип алдынган турар ужурлуг. Коммунистер — чоннуң эвээш кезии бис деп чүвени утпазывысса эки. СЭКП кежигүнү эвес-даа болза, совет чурттуң төлептиг хамаатылары болуп, чурттап, ажылдап чоруур кижилерни чеже дээрил! Бир эвес олар боттарының эзи ажылгыр, организакчы талаларын көргүзүпсе, удуртур ажыл-агый, совет органнарынче депшидери албан апаар.

Эрге-дужаал, хууда ажык сүргеш, ой-шаанда партияже шургуп киргеннер ам оон дезип үнүп турарлар болгай. Ол харын эки-дир, арыгланыышкын деп санаар чүүлдүр. Ынчаарга коммунистиг идеалдарга бүзүрээн, бүгү сеткил-сагыжындан оларны боттандырар дээш туржуп чоруур коммунистерниң амгы үеде партияда тургустунуп келген байдалдан хөңнү калып, ооң хүрээлеңинден үнүп турары — ол улуг чидириг-дир. Ону болдурбас ужурлуг бис. Ынчаар дизе, партияны үндезини-биле чаартыр апаар.

Бистиң республикада эде тургустунуушкунуң темпизи оожум чоруп турар. Чүгле төпте болуп турар чүүлдерни көрүп, боттарывыс дидим, шиитпирлиг хемчеглер албайн келген бис. Ол ышкаш боттары тургустунуп турар (неформал) каттыжыышкыннарга хамаарыштыр үнелеливис четпес болган. «Тураскаалдың», Улусчу фронтунуң кандыг сорулгалыын, оларның планнап турар ажыл-чорудулгазында эки багай кандыг чүүлдер барын, чоңга баш удур тайылбырлавайн келген бис. Ооң уламындан үндезин чок «дилиг-дилиглер» тывылган.

Партия хамык чүвеже холгаарлаар деп чон чугаалажып турар. Ынчаарга ол холгаарлаашкын аппараттың талазындан болуп турар болдур ийин. Мээң сүг болза, СЭКП кежигүнү болуру — ол тускай мергежил. артык эрге эвес-тир. Миллион-миллион ак ындыг кежигүннер бар деп бодап дыр мен. Ынчангаш бөгүн кол сорулгавыс — партияның бодунуң эде тургустунуушкуну. Эге организацияларының бүгү-ле партия айтырыгларын шиитпирлээринге киржилгези улгадыр ужурлуг. Партийжи бюрократияның тыптырын болдурбазы. Акша-төгерик айтырыын шиитпирлеп тура, Уставка өскерилгени киирзе эки: кежигүн дадывырының чартыындан эвээш эвес кезии эге организацияларга артар ужурлуг. Тон дора дээрге, республика, район чергелиг организациялар тускай фондулуг болзун, чүгле ону ажыглаарын адаандан коммунистер боттары контрольдазын.

Николай КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ШЫНАРЫ ЭКИ БОЛЗУН

Мен бодум хууда хөй партия турар дээн чүүлге удур мен. Ам кымга чүгле кандыг-даа ниитилелдер, эвилелдер, организациялар бар апарган — ооң түңнелинде [illegible] хүннүң чүве-даа чок, [illegible] кавудадым. Сактырга, демократия дээш-ле «бажы-биле кылаштаар» чоруктар илдерлеп турар ышкаш. Демократия дээрге, мээң бодалымга-биле, бир дугаарында коммунист кижиниң маадырлыг, бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг болуру.

Партияның ат-алдары чүге ноктап турарын деп айтырыгга мынчаар харыылаар мен: партияга [illegible] онзагай [illegible] хөй албан-дужаалдыг [illegible] кижилер хөй-биле киирген. Сөөлүнде мен ийи кей чок коммунистен чүнү манаар боор. База ол ышкаш албан-дужаалдың [illegible] [illegible] чоп [illegible] [illegible] саналдары берген. Мен бодум бедик шынарлыг ийи [illegible] билир мен.

[illegible] ат алдынган коммунистерни партияны [illegible]. Ону кымга коммунистерни катап аттестацияны чорудар.

Бо хүнге чедир партияга [illegible] [illegible] партияга [illegible] [illegible]. Ам бодалгым-да [illegible] партияның ролю [illegible]. Ынчангаш ооң ролюн, ат-алдарын [illegible] [illegible] шынары эки болзун.

Надежда КИРЮШКИНА.
Турач сүт-бараан фермазының партия эге организациязының секретары.

ЧҮҮ ДЭЭШ «ЧЕТТИРДИМ» ДЭЭР МЕН

Партияның бистиң республикага ролюнуң дугайында чугаалап тура, мындыг чүүлге доктааксап турар мен. Тыва чон партияны шагдан тура кончуг хүндүлеп чораан: «Айыралдыг намывыс» деп чугаалажыр турган. Ынчалза-даа «Хүндүлээрге хүлге боражыр» дээн ышкаш, чоорту-ла ат-алдары дужуп бадып кээри кончуг хомудаанчыг. Ажыы-биле чугаалаарга, дыка хөй партия, совет болгаш удуртур ажылдакчылар чонундан ангыланып, хептиң экизин кедип, чемниң экизин чип эгелээн, путёвкалар, самолёт билеттери-даа оларның холунда барган.

Шак ындыг «чиигелделерниң» ужун олар чонунуң бүзүрелин чидирип, оон аарышкылыг сөстерин ам дыңнап турар апарган. Мурнунда болза оларның адынга чүве чугаалай алыр эвес бис. Боттарывыс аразында-ла «чоп» [illegible] чурттаалгада чоп [illegible] чугаалажыр турдувус.

Мен кырым дириип, чемелеп [illegible] чок. Ынчалза-даа бодумнуң бодалымны ажыы-биле сөглээйн: чонунуң бүзүрелин чидирген партияның хереэ чок. Чон ол чокка чурттап шыдаар. Амыдырап келген үемде партияның чаңгыс дугур кожээн албаан, чаңгыс эптиг эвилең сөзүн дыңнавааган мен. Ооң орнунга бир катап профэвилелдиң путёвказы-биле «Чедер» курортка эмнедип, дыштаныр аргалыг болган мен. Ол дээш аңаа четтирдим. А партияга чүү дээш «четтирдим» деп болур мен?

Александр МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

Чагаалардан одуруглар

СЭКП чокта чурт иштинге Армениягa, Азербайджанга ышкаш корум-чурум чок чүүлдер. чагырары. контрольдаары болдунмас болуушкуннар болуп туруп бербезин кым магадылап шыдаарыл? Чүгле партияның шиитпирлиг болуру чугула. Бо чылдагаан-биле Закавказьеде болуушкуннар улам ханылап, мырыңай хамааты дайынынга чедип турду ышкажыл. Моон шыңгыы кичээндириглер үндүрери чугула.

Партия чон аразынче ам-даа ханылавайн, арай четпес ажылдап турар деп бодаар мен. Ам-даа кабинет стилинден адырылбаан. Бистер, малчыннар, партия бар азы чок деп чүүлдү билбейн чыгы олурар бис. Ынаар-ла үстүнде бар чүве боор ийин оң.

Чоокта чаа телевизорга Г. Ч. Ширшин республиканың экономиказының дугайында кончуг эки тайылбырлыг чугаа кылды. Шак ындыг ажык чугааларны чүгле Григорий Чоодуевич эвес а бүгү партия ажылдакчылары амыдыралдың янзы бүрү айтырыгларының талазы-биле чорудуп турары күзенчиг.

Виктор ДОТПАА.
«Саян» совхоз.

Сөөлгү үеде партия дугайында хөй янзы бодал үнүп турары эки. «Маргыштан шын төрүттүнер» дээр ийнкпе. Чоннуң ажык чугаалары, бодалдары, саналдары партия ажылын экижидип алырынга ажыктыг дээрзи маргыш чок.

Бистиң совхозтуң парткому ажылының арга-хевирин чаартыр дээш кызып-ла турар. Ынчалза-даа үелеп чыдып каар, арай шүүштен талазы-биле боттарывыска бот-шүгүмчүлекчи болур ужурлуг бис. Амгы үеде бисте партия хуралдары шупту ажык кылдыр эртип турар. Ооң чорудуун чон көрүп, билип, дыңнап турар болза, хуралдың беримчези, чедимчелии улуг болур. Коммунистерден айтырарда-даа эки.

Планнап алган ажылывыстың дөгерезин кылдынып турар дээр болза. меге апаар. Мында парткомнуң, ооң бы-[illegible] туруштуг эвес база бүрүүлүг харын. Парткомда чеди кижи бар: дөртү ажылчыннар, бир башкы, бухгалтер, көдээ Совет секретары. Оларның кижи бүрүзү тодаргай даалгалыг.

Ам эскерип турарымга шүгүмчүлел көвүдээн, ынчалза-даа айтырыгны сегирип тудуп тыдыр кижи ховаар ылап-ла сагычдыртыр. катап тодыр. Бо дээрге коммунистерниң боттарының идепкей чогун херечилеп турар. Ынчангаш коммунист бүрүзү идепкейлиг туруштуг болуп ажыл иштче хаара туттунар болза эки.

Ума БАЙКАРА.
«Эрбек» совхозтуң партком секретары.

ӨСКЕН ЧЕРИМ ЭРГИП ЧОРААШ...

Куш уялыг, кижи өскен черлиг. Мен Сүт-Хөлге, ооң арыг-кылаң суунга эъдим дадыктырып, эштип, өпейледип өскен мен. Чайның изиг хүннеринде Сүт-Хөлдүң эриин каастаан чүзүн-бүрүн чечектерин сүзүп, өөрүм-биле «шывык» аъттарывыс мунгулапкан, шыкка чарыштырып-чарыштырып, хөлче кире халыжарга, магалыг-ла! Кавайдабиле дөмей чайгадып чыдар чүве-ле болгай.

Өөрүшкү-биле кады, өшбиле дөмей, качыгдал кады чоруур деп чүвени 12 харлыымда билген мен. авам чок апарган. «Өскүзүнден өлбес» деп төрел чонум сургап каан.

Мен Кызыл-Тайга школазын өөренип доосказ, Кызылдың эмчи училищезинге киргеш, Красноярскиниң эмчи институдун улаштыр доосказ мен. Ооң бээр-ле чонумга ачы-дузамны хире-шаам-биле көргүзүп, республиканың кайы-даа районнарынга колдуу кол эмчи болуп, дөртен ажыг чылдарда ажылдап келдим. Ам Тес-Хем районнуң кол эмчизинде мен.

Кижиниң өскен чери, өргүн чону өйлеп-өйлеп өстүбаарны өйүп келир. Чайгаарла бодунче кижини, сорунза дег хаара туда бээр. Ынчангаш төрээн Тываның кайы-даа булуңунга чорааш, шөлээм үезинде төрээн черимче, төрел чонумче, чаныган аът-биле дөмей, чеде бээр чаңчылдыг мен.

Чоокта чаа өскен Сүт-Хөлүмге 87 харлыг, 4 оолду, 7 кысты азырап өстүрүп, кижизиткен, Тываның сураглыг суггатчызы, Октябрь революциязы орденниң эдилекчизи, төрээн ачам Имажап Долчааевич Ондаргга ужуражып, өскен черимниң чаартылгазын, ында кордумчурумнуң экижээнин магадап, сеткилим сергеп, аажок чоргаарландым.

Кызыл-Тайга суурда ачамның төлдери ону хирге-чамга дээспейн, аажок эки ажаап турарынга өөрдүм. Ылаңгыя ооң оолдары — Эзир-оол Имажапович — мурнакчы тракторист, Бүргүт-оол Имажапович — Ишкинде салбыр эргелекчизи, уруу — Дырбак Имажаповна — өшкү кадарчызы. кенээттерим, оларның ажы-төлдери кырганымны кедергей-ле хүндүлеп, караптаар болду. Бурунгу тыва кижилерниң «кижиниң байы — ажы-төлү» деп мерген сөзү-даа бодалымга кирип орду. Мен хуумда 61 хар чеже чуртталгадан база хөйнү көрдүм, чамдык ажы-төл ындыг эвес, ада-иези ырыый бээрге, дүрген-не азырал черинче чорударлы-биле далажырын кайгаар мен. Ада-иезиниң азыралын чаңдырып билбес аан! Чамдык ындыгларның арын-нүүрү кайда ирги! Мээң бо чүүлүм ачыяк салгалга угаадыг болур чадавас деп бижээним бо. Мен-даа болза ачам Имажаптың ачы-дузазы, азыралдыг хайыразы эвес болза, чоннуң чөөн оруу-биле чорааш, чонумга хире-шаам-биле буяным көргүзүп, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи диртип, ажылдап чурттап чоруур шаам кайдал, ол бүгү ооң ачызы деп угаап ор мен.

Улузумну, уруум Лораны, мени ачам көрүп кааш, сагынганындан карактары чайырланып, он беш харлыг оолдар дег, чаңнап органы ам-даа караамга көстүп, ооң эргим үнү кулаамга дыңналып чор: «Чаг иштинде бүүрек дег чаагай үеде төрүттүнген улус-тур силер, чазак, намга эки ажылдаары чугула» деп бажың сынмас ажы-төлү бистерни чагып, сургап орду.

Өскен черим Сүт-Хөлге баргаш, чаартынып турарынга чоргаарланмас аргам чок! Сүт-Аксы биле Кызыл-Тайга суурнуң аразында асфальтылыг делгем оруктуу кылып каан болду. Эде тургустуушкунга улуг-хуунарны төлептиг-биле киирериңерни силерге күзедим, сүт-хөлчүлер.

Роман КАЛДАР-ООЛ.
РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи.

Тес-Хем район.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Чолаачы кижи кезээде орук шимчээшкининиң дүрүмүн сагыыр хүлээлгелиг. Ынчалза-даа чамдык чолаачылар орук демдектерин, чадаг кижилер эртер черлерни, светофорларны кичээнгейге албайн турар.

Ооң ужурундан эрткен чылын Кызыл хоорайга 181 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 26 кижи өлген болгаш 206 кижи кемдээн. 42 озал-ондак эзирик чолаачыларның буруузу-биле болган. Чамдык чолаачылар кудумчуларга эмин эрттир дүрген чорааш, светофорга чагыртпайн баргылаар.

Комсомольская биле Складская кудумчуларның белдиринге Чадаана АТБ-ниң чолаачызы Г. И. Ооржак «ЗИЛ-130» маркалыг машина-биле чоруп олургаш, «Жигули» машина эртер ужурлуг турда, ону эрттирбейн барып үстүрген. Түңнелинде чадаг кылаштап чораан кижи кемдээн. Кызыл районнуң төп эмнелгезиниң чолаачызы В. А. Кукунов Интернациональная кудумчузунга чоруп олургаш, эртип бар чыткан «Москвични» эрттирбейн, үстүргениниң түңнелинде бир кижи өлген, ийи кижи кемдээн. Ужуру болза, «Москвични» эрттирер турган.

Чолаачыларның кудумчу дүрүмүн билбес азы сагывас болуп турарының түңнелинде 1988 чыл-биле деңнээрге, озал-ондак 13,1, амыында чарылган чорук 137, балыглаан кижилер саны 9 хуу өскен. Хууда машина-балгаттыг кижилер хөй озал-ондакты кылып турар. Эрткен чылын оларның буруузу-биле 89 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 14 кижи өлген, 144 кижи бертинген.

Кызыл хоорайда орук транспортунга, озал-ондак хөй болуп турары-биле холбаштыр бо чылдың январь 12-де улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң үндүргени «Кызыл хоорайга кудумчу шимчээшкининге айыыл чок чорукту болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалының бир пунктузунда мындыг хемчеглер чорударын айыткан.

Машиналарны болгаш мотоциклдерни башкарар талазы-биле автодромну тудар организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң удуртукчулары орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөренирин организастаар. Школаларның болгаш уруглар садтарының девискээринге орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөренири-биле шөлчүгештерни тудуп кылыр. Башкы институдунга болгаш башкы училищезинге орук шимчээшкининиң дүрүмүн өөреткеш, тускай зачетту хүлээп алыр. 1990—1991 чылдарда «Техниктиг көрүлде пунктузун» тудары көрдүнүп турар.

Бир эвес автотранспортту эзирик чолаачы башкарып чорааш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган чолаачының машина башкарар эргезин казытпас дээр болза, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар бир чолаачы дээш 500 рубльди № 00142300 агар санче шилчидер, 1989 чылдың июнь 1-де үнген ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар 200 рубльге база торгадыр. Ниитизи-биле ол 700 рубльди чолаачы кижи бодунуң карманындан төлеп үнер. Ол дугайында боданза чогуур.

Валентина КЛЯВИНА.
Хоорайның иштики херектер килдизиниң КАИ пропагандазының инспектору.

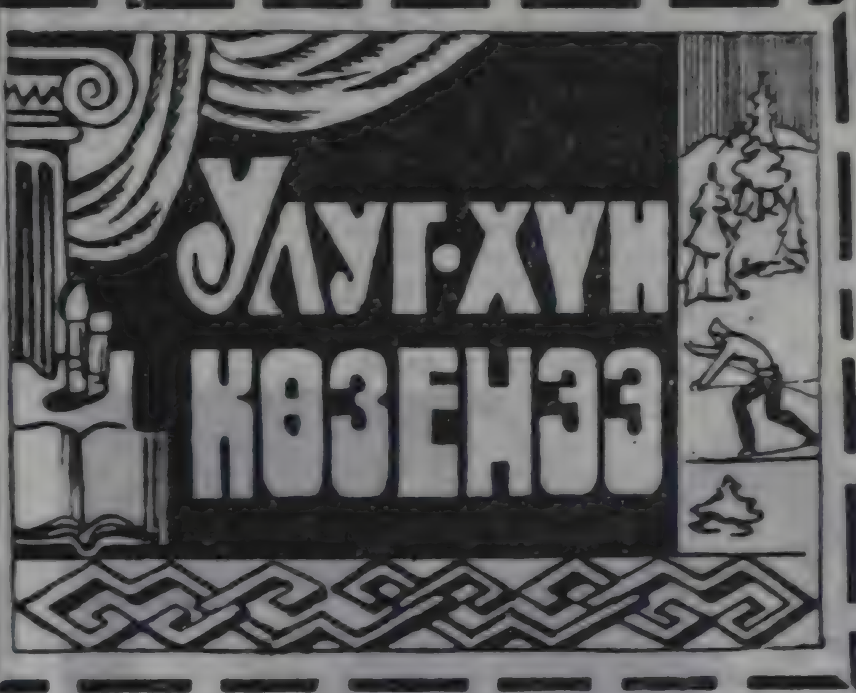

СЕҢЭЭ

Чураан чурук, бижээн чогаал сагындырар
Чуртталгада каалама орук турбас.
Кышкы данда туруп келгеш, чээрген салып,
Кыпкан оттуң чалбыыжында чыннып ор мен.
Улуг уруг өө[ренир], ону хепкер.
Ушпа-турба ийигизин садик чедир.
Аяк-саваң, оруң-дөжээң база аайла.
Ажылынче озал чокка чедерин кыс.
Бичии када ажылындан шөлээ дилээш,
Бир-ле черден сүттеп алгаш, изиг шайлыг,
Эмнелгеде божуп чыдар кадайынга
Эгиш-тыныш чедер шагың база утпа.
Сээң-биле чурттай берзе дываажаң деп,
Чеже чаагай күзелдерни бодаваан мен.
Амыдырал узун оруу берге-дир деп,
Акшый бергеш ам-на угаап олур мен ийик.
Өглүг кижи оюп эртпес аас-кежии
Өөрүшкүлүг ажы-төлүң каткызы-дыр.
Авамайлаан, ачамайлаан «анайларның»
Алгырышкан үннериниң чаңгызы-дыр.
Чүден артык меңээ эргим алдын байлааң
Чүрээң долган ынакшылдың элбээ-ол-дур.
Сээң-биле чурттай берген магалыымдан
Сеткилим каас, күзелим бай чурттап чор мен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

КЫЗЫМААНГА ӨӨРЭЭН ЫШКАШ

Көрүнчүм дег, чайынналган төгерик хүн
Көгерзээрген сыннар ажыр чыла берди.
Кышкы дээрде эдирленчек булуттарны
Кызыл хүннүң өрт дег хээзи шыва берди.
Артты куду сыылаан чывар сыгыргылап,
Арын-башты ажыннадыр шымчый берди.
Кадарчывыс ону көңгүс эскербээн боор.
Кара кирбиин хыраа шыпкан ажылдаан тур.
Кадайы уруг, ооң-биле маргышканзыг,
Хадың сыптыг, оңгар хүүрээн тудуп алган.
Оңгачалар аразының харын эжип,
Оңмас чаагы кыза берген иженген тур.
Чылыг, чырыы катчы берген кажаазында
«Чыргал сүгже» аъттаныпкан арбын хойлар.
Кышкы эртен, орайга дээр ээлериниң
Кызымаанга өөрээн ышкаш, шимээн барды

Салчак САРЫГ-ООЛ.

БАЗА КАТАП МАЙТАК КОЙГУН

База катап
Майтак койгун дугайында
Эрикпейн,
Ээлчеглиг тоолду ыдайн.

Койгунакты
Кокпазынга истен чораан,
Кагар-Эгер
Кайгап-харап тура
дүшкен:

Хоруур туржук,
Хоюп-дезер бодалы чок,
Манаанзыг-даа,
Баарында дүш чок орган!
Димзенгени:

— Дидимниин але! —
диген.
Амы-тының
Богда-бурган камгалаар
бе?

— Ады өлбейн,
Боду өлзе дээре — дээн.
Халапты шуут
Хаайга какпаан харыы
келген.

Хаарган, шиштээн
Кандыг-даа эът
апарзымза,
Чооглааннар
Шору аң деп мени
мактаай.

Ол-даа меңээ
Эки алдар-атты бергей.
Оон башка
Эзирик-ле, эзирик — деп
Орус, тыва —
Кандыызы-даа чогаалынга

Оо-хоран
Хайлыг суун кээп
сыгаарлар-дыр!
Ыядыксап,
Ыт ынчан чөптээн ирги:

— Бужар чокта,
Булн чок, ам көре бээр
сен.

Мээң база
Боскундува ашпас сукзуя
Бертен ээмниң
Борбак бажын төөредип
каан...

Түңнели чүл?
Дүүрге шыгаап келген
«Аңчы»
Тог-даа кылза...
Тоолайдан далчыр болган!

Чаш-оол КУУЛАР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

Ырлажыылы

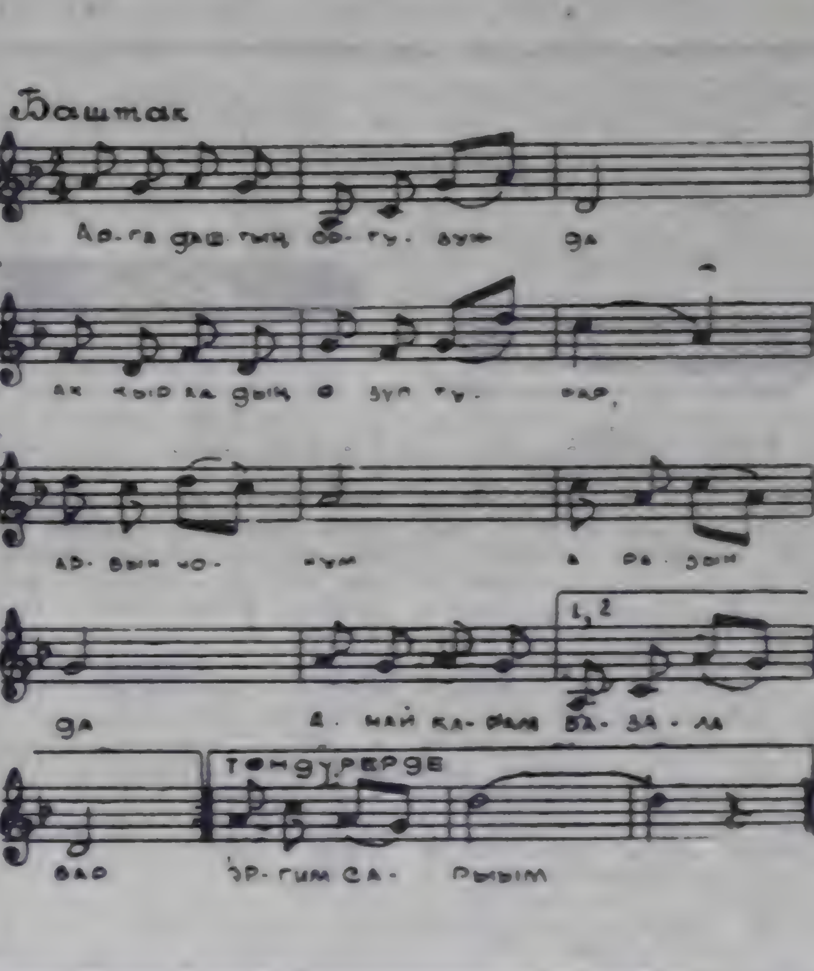

ДҮШКЕ КИРЕР ЫНААМ-НА БАР

Сөзү Николай ОНДАРНЫЫ.
Аялгазы Анатолий МОНГУШТУУ.

Арга-даштың ортузунда
Аккыр хадың өзүп турар,
Арбын чоннуң аразында
Анай карам база-ла бар.
Хелбең тайга ортузунда
Хөнү чойган өзүп турар.
Хөйнүң чоннуң аразында
Хөлчүң карам база-ла
бар.
Түмен сылдыс аразында
Дүннүң чырыы шолбаны
бар.
Түрлүг чоннуң аразында
Дүшке кирер ынаам-на
бар.
Көккүр дээрниң эртинези
Хөрлээ оттуг алдын
хүнүм.
Хөрек-чүрээм мөңге ээзи
Хөглүг, чараш, эргим
сарыым.

АЖЫКТЫГ ОЮН

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. А. Драган). Аргыштырылга дээш тариф төлевирин өстүрбейн тургаш бюджет кызыдалының айтырыын канчап шиитпирлеп алырыл? ССРЭ-ниң Орук-харылзаа министерствозу бо айтырыгны лотерея дузазы-биле шиитпирлээр деп турар. Ол элээн каш миллион рубльди киирип болуруң санап көрген. Ол хөреңги пассажирлер аргыштырылгазын экижидеринге дузалаар.

Чурттуң бүгү демир-оруктарынга садары-биле ам 10 миллион тиражтыг лотереяны үндүрген.

— Ниити түңнүң 50 хуузу ойнап алыышкыннарлыг болур — деп, Орук-харылзаа министерствозунуң санхоо эргелелиниң начальниги В. Прядко тайылбырлаан. — Чаа лотерея билединиң өртээ бир рубль болур. Эң-не хөйнү ойнап алыры — 744 рубль. Брест — Владивосток маршруду-биле баар, кээриниң хемчээлинге тариф ёзугаар дөрт пассажирниң купеге чоруурунуң эң улуг өртээ чогум-на ол түң-биле дүгжүп турар.

Тираж апрель 24-те болур. Бир эвес силерниң билеттер ойнаашкынга таваржы берген болза чаңдыгдаа вокзалдың тускай кассазынга ону ылаптап ап болур. Ынчангаш бем ... [illegible] Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңунче билет ап болур аргалыг. А бир эвес аян-чорук кылыксаар күзелдер чок болза, ойнап алыышкынныарның өртээн долузу-биле ап болур силер.

СОЛУП БОЛБАС ДИРЕКТОР

Фельетон

«Думчукка тулганда бызаа сугжу» дижир ышкажык. Башкы кижи өөреникчилеринге утка-шынарын улуг-ла билбес чүүлүн хамаанчок кайын сала бээр деп. Демир-оол Хертекович бодунуң башкылап келгени чылдарында өөреникчилеринге утказы, хевири чараш сөстерни чеже катап чугаалаваан дээр. Чижээлээрге, сураглыг чогаалчылар, философтарның бистерниң боданы бээривис чалгыныг, сөстерин бо-ла чугаалай берген турарын сактып келгилцерем. «Кижиге бүгү чүве чараш болур ужурлуг: арын-шырайы, кеткен хевя, аажы-чаны» дээш аан. Оон кырынга кижиниң арын-нүүрү даглыг черниң дамырак кара суг дег арыг болур ужурлуг деп турганын, Чыраа-Бажы школазында ам башкылар апарган. Демир-оол Демчиктиң дүптүг чүве дежилгиже чедир сургап чораан өөреникчилери ам-даа бодап олурлар боор он.

Чөөн-Хемчик районда Чыраа-Бажы ортумак школазының директору Демир-оол Демчик дугайында эрткен чылдың төнчүзүнде, «Удуртукчу ындыг болур бе» деп эгелиг чүүл үнгениниң номчукчулар уттаан боор. Ында кара нүгүл-даа эвес удуртукчузунуң хире-хире болгаш чөзи-холазы көстүп келир аажы-чаңын бир баштыы сойгалап бижээн. Демир-оол Хертековичиниң «талыы» кедергей быжыг амытан болду. Авторнуң чагаазын директорнуң кызыл арнынга, коллективке сайгарган. Частың кара сагыштыг, аяс тургаш бүргей каапкаш, долу, харын уруптар үезинде, директор баштаан кезек башкылар тайгадыва өөреникчилерин походтадып үндүре бергенин ында бижээн. Турисчи поход үезинде директорнуң боду аңаа чеде бергенин бодаарга, школаның кижизидилге ажылы дээш директорнуң сагыш аарып турары кончуг кижи-дир деп билир апаар ыйнаан. Оон башка турисчи походтарны ону харылаар ужурлуг башкылар удуртуп, директорну өске ажылындан чардыктырбас болур ышкажык. А бо удаада чүү болган ирги? Директорнуң удуртулгазы-биле башкылар «ээзенгизин дыңзыдып», тайга черниң часкы өл-шыгындан шак ынчаар «камгаланып» алган чүве-дир. Агаар-бойдустуң берге үезинде, барып-барып тайга черге өөреникчилер аразынга арагалаашкынны организастааны дээш директор харысалга чүктээр болгай, ол дугайында безин бодаваан. Кажан ук херек, дыдык хөнек ышкаш, билдинип келирге безин Демир-оол Хертекович көзүнген будун тыртпас кижи чорду. Редакцияга чагаа келирге, ол дугайын директордан айтырган бис: «Шупту нүгүл! Турпоход үезинде арага-дары ишкенимни кым бадыткаарыл? Ол дугайын коллектив хуралынга көөр» деп ол саналдаан.

Шынап-ла, коллективтиң хуралынга Демир-оол Хертековичини кажан шагда солуп болбас директор деп мактаар кижилер долу, а тайгага арага ижип турганын көңгүс «билбес» болганнар. Шак ындыг камгалалдыг кижи туразында чаңнап турбайн канчаар!

Шивегей чеже-даа бичии болза, ону хапка чажырып алыры тергиин берге. Чыраа-Бажы школазының директору Демчиктиң баштап алгаш, турпоход үезинде арагалаашкыны дөмей-ле хуралга илереп келген. Хамык-ла барымдааларны салаа базып санаптарга, ам кээп директор аксын доллдур суг пактап алган чүве дег апарган.

Эрткен чылдың чайынында школа директору кудумчуга эзирик эленейнип, оон школага чедип келгеш, септегеге ажылдап турган ажылчын, башкыларга хөрек көргүзүп, харын-даа ажылдаарынга шаптык кадып турган таварылгазын база кынчыктырбайн хуралга чодараттылар.

«Арын-нүүр тайга черниң дамырак кара суундан арыг болур ужурлуг» деп. Демир-оол Хертековичиниң чагыг сургаалын ам өөреникчилери сактып олурлар боор. Буруулуг чүүлдү кылгаш, безин чадаарда арны кызарбас кижи, шак мындыг чаңы утказыг. өөредиглиг чараш сөстерни чүге-ле чугаалап чоржук ирги? «Чок! Мен ындыг сөстер кажан-даа чугаалаваан мен. Автор ону кайын билип алганыл?» — дээш, ол тос чаргызының бирээзин ушта соп чиксээр боор. Аңаа авторнуң харыызы чаңгыс: «Бир эвес силер бо хире узун үе дургузунда башкылап келгеш, өөреникчилериңерге арын-нүүр дугайында өөредиг кылбаан болзуңарза, башкы ажылыңарга үнелел бээри берге».

Авторнуң редакцияга бижээн чагаазын Чыраа-Бажы школазының коллектив хуралынга сайгарып турда, директорнуң өске-даа четпестери үнүп келген. Эрткен чылын кадайының бежен харын школаның столоваязынга эрттирген. Аңаа эзирик кижилер долу болганын интернатта чурттап турар өөреникчилер-даа бадыткаан. Оон ынай Чыраа-Бажы школазының хөй-нииити организацияларының удуртукчуларындан мындыг айтырыгны салыксаан ийик бис. Бир эвес силерниң школаның интернадынга эзирик кижи кирип келгеш, өөреникчилер кончуп турган болза, кандыг хемчег алыр силер? Дора дээрге, хөй-нииити черинге эзирик көзүлгени дээш, кеземче хүлээдир аа? Шак-ла ындыг дээш, хөделип-ле үнер боор силер? А директорнар бир катап сербээ эзирик чедип келгеш, өөреникчилерже алгырып, бир өскүс оолду кедергей куду көрүп дорамчылааның чүү дээр силер? Күрүнениң болу хандырылгазында өскүс чавыс кижини базымчалаары ол-дур. Ада-иелиг кижиже ол алгырып-кышкырып албас турган ийик. Даартазында «харыы сес бээри ыяап туруп келирин ол билир. А ынчаарга Арсении директор шак ынчаар дорамчылап турда, өскүс чавыс кижиге болчуптар кижи, барып-барып башкылар аразында чок болганы кайгамчык аа?

Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Директорнуң дугайында редакцияга келген чагааны сайгарган хуралга, кандыг-даа шиитпир хүлээп алдынмаан. Ону сөөлүнде коллективке база катап сайгаргаш, редакцияже дыңнадыр болган. Чүү болган деп? Чүл эгезинде партия эге организациязының ажык хуралынга солунга автор Макар Куударның бижээн чүүлүн сайгарган. Аңаа директор, шынап-ла, адыының кежин аңдара кедип дүжүрүпкен. Арага-дарыта хандыгып, кижилер-биле ажылдап билбес аажы-чаңында бар четпестерни миннир туржук, авторнуң кырынга-ла барган. Харын-даа болза, ук школага бүгү назынында ажылдап келген, улус өөредилгезиниң хоочуннары ону арай деп оожургаткан. Түңнелинде аңаа чүгле доңгулда берген.

Бо ийиги хуралдың түңнелин барымдаалааш, школада чамдык эштерден уткуканым бир үлегер домактың ийиги кезээн айтырып алыр бодаан ийик мен «Чарык доскаар күзүн калыр...». Сүт-саан элбек шагда чуртка калыр чарык доскаары улус оон-моон сыскып тургаш, ажыглай бээр. Чайның магалыг үези эрткен, сүт-саан кызырлы бээрге, чурт черге чарык доскаарны хараган аразынче киир шывадапкан болур чүве. Шынап-ла, ооң херээ чүл! Адырам, чарык доскаар ындыг-ла ыйнаан, октапкан черинге ирип калыр, ынчаарга бо үлегер домактың ийиги кезээн дыңнаан мен. Бодаарымга ооң утказы силерниң коллективтиң хуралынга болган таварылгага кончуг дүүшкек хире эвейикпе. Кандыг кижи кажан калыр дижир ийик мон? Бир эвес Демир-оол Хертековичини дүкке-чамга дээспейн камгалап турар кижилер чок турган болза, коллектив кежигүннеринче, хөй-нииити организацияларынче директор кара туразында дүкпүрүп турбас ийик.

Солунга М. Куударның чүүлү үнген сөөлүнде безин школага чүү болчук? Бөлүк күштээшкин, тос класс ийи оол бижектешкеш, бирээзи эмчиге үр чыткан. Чоокта чаа ийи оол оор херээ база кылган. Бо таварылгада директорну солуттунмас кижи деп камгалаарлар чүнү чугаалаарлар ирги? Айтырыглар хөй. Төнчү чок деп болур. Школада хөй-нииити организацияларынга чүгле мону сөглексээн ийик мен: солуттунмас кижи бо шагда чок болдур эвеспе. Чыраа-Бажы школазының башкылар коллективинде мырыңай көңгүс аныяк-даа, амыдыралды көре берген-даа кижилер-биле ажылдап болгу дег төлептиглер долу. Бир кижиниң иштинде эрээни хөйге көскү турда-ла ону дээр шаар өрү кедуруп, хөөредип, өскелерин дора көрген херээ чок боор.

«Директорну кайын тыварыл?» — дээш, кедергей муңгарап олурар кижилер Чөөн-Хемчик районозунда база бар чорду. Күзезиңерзе тып алыр силер. Кайын-даа эвес, Чыраа-Бажы школазындан.

Демир-оол Демчик ышкаш «дөзү быжыг» кижилерниң адынга шүгүмчүлел кылырда, черле оваарымчалыг болбас болза кайын болур. Хияс черге буруудай берип болур сен. Мону чүге ынча дидип дээрлер тыптып келир боор. Коллективтиң хуралынга эш Демчик чагааны сайгарып келген партия райкомунуң, районоонуң төлээлери болгаш корреспондентиге удур кедергей нүгүл сөстерни районо чевүлелинге. Чыраа-Бажы суурнуң удуртукчуларының ажыл хуваалдазынга, школаның партия хуралынга чугаалаан. Чагаа сайгарып келген эштер кымның бажыңынга киргенин, кымнар-биле чугаалашканын ынаар кылдыр кадартып каан кижи чүве-дир. Кымга дээр силер? Кадайынга. Арага-дары, хээли алган дээн чижектиг чугаа чон ортузунда тарай берген. Эш Демчик дээди эртемниг кижи эрге-хоойлу талазы-биле шыырак билиглиг боор. Буруу чок кижилерни чон мурнунга кара өжегээр нүгүлдээр болза, РСФСР-ниң КХ-ның 130 дугаар чүүлү бар болгай але?

Эдуард ДОНГАК.

ЭМЧИЛЕР МАРГЫШКАН

Эмнелге ажылдакчыларының барыын зона аайы-биле волейбол маргылдаазы Тээлиге болуп эрткен. Аңаа Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш бистиң районнуң эр-херээжен командалары кириштиген.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг спортчу демиселдиң түңнелинде бистиң районнуң оолдар, уруглар командалары удурланыкчыларындан артык күштүүн, спортчу мергежилдиин көргүзүп, чаңгыс-даа командага уттурбаан, бирги черлерни бүзүрелдиг-биле чаалап алганнар.

Эр улустан бай-тайгажылар оюнну эки организастап, тиилелге дээш чүткүлдүг ойнап тургаш, боттарының шыырак удурланыкчылары Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарының командаларын чидиг спортчу демиселге тиилеп үнгеннер.

Бо командаларны район эмнелгезиниң профэвилел комитединиң хүндүлел бижиктери, бирги черлерниң дипломнары, а ойнакчы бүрүзүн өртектиг белектер-биле тус-туста шаңнап-мактаан.

Уруглардан Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, эр улустан Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарының командалары ийиги, үшкү шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Бай-Тайга район эмнелгезиниң профэвилел комитединиң даргазы Родина Хертек, кежигүннери Светлана Оюн, Өшкү-Саар Даржаа, Билчиттаа Аранчал олар аалчыларын чылыы-биле уткуп ап, оларның удур-чыдар черин, аъш-чем хандырылгазын баш удур эки белеткеп, бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургусканын, аалчыларга тураскааткан найырал кежээзин, таңцы-оюннарны организастап эрттиргенин аалчылар үнелээн.

Седип-оол ИРГИТ.

Чурукчу, ооң делгелгези

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГНЫҢ КӨРҮЖҮ

Кызылдың ийи дугаар школазынга өөренип тургаш, Пионерлер бажыңының аныяк чурукчулар бөлгүмүнге Бөвейлең бо-ла чеде бээр. Бир-ле катап ооң башкызы бичии оолдуң пластилинден кылган «Үш селемечи» деп ажылын дыка хынамчалыг, ол-бо талазындан топтап көргеш: «кызар, өөренир, чүткүүр, дилээр болзунза, улуг чурукчу болу бээриниң бүгү аргазы черле бар-дыр» деп үнелээн. Оон эгелээш-ле ооң чурулгага хандыкшылы улам өскен. Өөреникчилериниң чурулга делгелгезинге Крыловтуң «Кончуг болгаш сарбашкын» деп басняның ёзугаар оон чураан ажылы үнелелди алгаш, макталга четкен. Школага алганы белектиң аразында өң-баазын карандаштар аныяк чурукчунуң чарылбас өңнүктери апарган. Пионерлер Бөвейлеңниң дугайын «Сылдысчыгаш» солунга мактап бижээн.

Иргиттиң хоорайның уран чурулга училищезин беш чыл өөренгеш, 1957 чылда доозуп, Чурулга делгелгезиниң уран-чурулга мастерскаязының уругларын билип турган, ол үеде [illegible] Кызылдың башкы училищезиниң [illegible] үш [illegible] 1960 чылдан бээр Анай-оол Бөвейлең республиканың чурулга мастерскаязында бо дүгээр ажылдап келген.

Чылдар эрткен. Кижилер бир кышты үдеп, өске частыг уткуп турда, хар-назыны база улгадып келир. Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң чурулга мастерскаязының делгелге залынче кирер эжиктиң аксында «ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Анай-оол Хөвен-Бадыевич Бөвейлеңниң юбилейжи делгелгези» деп чараштыр бижип каан. Олче кире бээримге, ийи кижи ында делгээн чуруктарны аайлаан, аскан турлар. Чугаа аразында ол кымнарыл дээрзин билип алдым. Шаанда Пионерлер бажыңынга бичии уругларны хып дээн чалыы назынында башкылап турган, амгы үеде 71 харлыг, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Георгий Сергеевич Суздальцев-биле ол хүн бежен хар оюн демдеглеп эрттирип, чогаадыкчы делгелгези-биле көрукчүлерни өөртүр деп турар чурукчу Анай-оол Бөвейлең олар-дыр. Оларның аразында башкы, өөреникчи деп билиишкинниң найыралчы харылзаазы уламчылавышаан. Олар бо удаада база кайы чурукту каяа азарын сүмелешкен турлар. Оларга шаптык катпазы-биле делгелгениң чуруктарын сонуургап көөрү-биле базыптым.

Салым-чаяанныг, топтуг-томаанныг, хүндүлээчел, шоолуг-ла чүве ыыттавас, [illegible] улуг мактаныр күзел чок, [illegible] чурукчу Анай-оол Бөвейлеңниң чогаалының кол темазы Төрээн чурт, күш-ажылчы кижилер, бойдус. Дайынчы болгаш күш-ажылчы чаа чылдар, төөгү. Эде тургустунуушкуну болгаш өске-даа айтырыглар болуп турар. «Ак-көк Улуг-Хем» деп улуг хемниң чуруктарында хем белдириниң чурумалын [illegible] кеңи бодалдар сиңирип чураан. Оон ыңай өске чуруктарны Улуг-Хемниң [illegible] дүр деп [illegible] тайылбыр [illegible] чүве Оон [illegible] «Мааадырның чаныпкан [illegible]» деп чурук бар. Ону Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чургуй-оолга тураскааткан. Маадыр дайынчы төрээн аалынга орус фронтучу эжи-биле чедип келген. Олар аяк шайын аартап ора, аразында хоорежип олурар. Чурукта интернационалчы хөөн сиңниген. Бо чурук төөгүлүг. Ол Москвага болган «Социалистиг Сибирь» деп Бүгү-эвилел делгелгезинге база киришкен. Чурукчунуң «Хүреш» деп чуруу 1980 чылда Москва хоорайга болуп эрткен Бүгү-делегей олимпиадазынга база киришкен. Черле ынчаш, Анай-оол Бөвейлеңниң шилиттинген чуруктары Моолга, Францияга, Италияга болгулаан делгелгелерге Совет Эвилелиниң сураглыг чурукчуларының чогаалдары-биле кады киришкен болуп турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Иван Поповтуң, композитор Ростислав Кенденбильдиң, хөөмейжи артист Ольга Ензактың, алдарлыг башкы Фаина Тас-ооловна Мангановның портрет чуруктары ханы уткалыг. Будуктарны ыяш ажыглааны, овур-хевирлерни бир янзы көргүскени-биле өскелерден ылгалып турар. Ол ынчаш «Тыва эки турачыларның уругларыбиле», «Эки турачылар», «Баштайгы чычаан», «Назының», «Эде тургустунуушкуну бөрге улуг» болгаш өске-даа чуруктары көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге өөрүшкүнү арттырар. Бойдус темазын ол база эки эртпээн. Шагның дөрт эргилдезинде үйгу чок Улуг-Хемни аңгы-аңгы үелер аайы-биле чурааны тывызык, чогаадыкчы шынарлыг болуп арткан.

Тываның база бир салым-чаяанныг чурукчуларының бирээзи Анай-оол Бөвейлең шагның дөрт эргилдезин Улуг-Хемниң чурумалдарынга дамыыдып, чуруп көргүскенин черле солун. Оон дугайында Тываның Күрүне шаңналының лауреады, алдарлыг чурукчу Георгий Суздальцев үнелелди мынчаар бээр турар:

— Анай-оол Бөвейлең талантылыг чурукчу. Ол чурулга үезинде будукту колчуг эки шилип билир. Мен база Тывага төрүттүнген кижи мен. Ынчангаш өөреникчимниң кижилер дугайында чогаадыкчы чуруктарының ам-даа арбын болурун күзээр мен. Чеден хар ажа дүжүп чорзумза-даа, чангыс катап өскээр куорттап чорбадым. Тываның чурумалдыг, эмиг аргажаннары мени эриим. Мен бодаарымга, эки шынарлыг чогаалдарны бойдуста салгалынга ол арттырар ааай шыдаан — деп, ол тыва дылга тайылбырлады. Шынап-ла, Бөвейлең хууда чуруктарының делгелгезиниң баштайгызын 1969 чылда кылган. Ийиги делгелгезин 1965 чылда эрттирген. А үшкү чогаадыкчы делгелгезин бо чылын 50 харлыында, февраль 14-те, юбилейжи делгелге кылдыр эрттирип турары бо.

Салым-чаяанныг чурукчу Анай-оол Хөвен-Бадыевич Бөвейлең ниитизи-биле 130 ажыг чогаалдарны тургускан. Ол чоокку хүннерде Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи Никодай Өлзей-оолдуң портрет-чуруктарын доозар. Хөй-ле овур-хевирлерни көргүскен, ханы утка-шынарлыг чуруктарлыг оон чогаадыкчы делгелгези көрукчүлерни хүлээп алырынга белен.

Сарыг-оол КУУЛАР

ЧУРУКТА: делгелге үезинде.

ТАЙЫЛБЫР

Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурдан мындыг чагаа келген: «Суурда элээн каш бот нелер сонуургаш турарывыс бо айтырыгга хамаарылгалыг черлерден огулут, шын харыы ап чадааш, солун дамчыштыр тайылбырлап бээриңерни диледивис».

Айтырыгга харыы. Чүгле бот нелерге хамаарыштыр тускай көрдүнген чиигелделер чок. Ынчалза-даа күрүне хөй уругларлыг иелерге, бот нелерге, бичии уруглардыг орулгазы эвээш өг-бүлелерге дузаламчы чедиргери-биле чамдык чиигелделиг хемчеглерни көрген.

Ооң бирээзи — уругларның санын көрүп тургаш «Иениң ордени», «Маадыр ие» орденнерни, медальдарны тывыжыры. Ие-чашты камгалаары-биле бот болгаш хөй уруглуг херээженнерге дузаламчы акшаны бээр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1981 чылда үндүрген доктаалын ёзугаар бот нелер хөй уруглардыг болза, харыы ында бот иениң орулгазы эвээш өг-бүле дээш хөй уруглардыг иениң дузаламчы акшаларын шупту алыр эргелиг. Ол ынчаш айда бир урууга хамаарыштыр 20 рубльди 12 хар назы четкиже алырын көрген. Ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турар уругларга (12 хардан 18 харга чедир) ол 20 рубльди өөредилге черин доосту же чедир бээр.

Бот не кижи чурттаар шөлүн база уруглар албан черин чиигелделиг ээлчег ёзугаар алыры база көрдүнүп турар. Уругларын эмнээп турар үезинде оларга бюллетеньни 10 хонук чедир бээр деп чүвени база билип алза чогуур.

Бот нелер уруглар садигиниң өртээн шуут телевес, оон шалың төлевиринден олча-ажык үндүрүг тыртпас деп чүве турбас.

Инесса НАГОРНАЯ.

Тыва АССР-ниң Сан-хоо министерствозунуң ажылдакчызы.

Чарлалдар бюрозу

Тываның «Тыва тудуг» эргелелиниң аппарадынга:

бүдүрүлге-диспетчер килдизиниң начальниги;

инженер-геодезист;

төлевилэзшкин бөлүүнге бирги категорияның инженери;

бүдүрүлгени белеткээр килдиске кол инженер;

ваантал тудуг килдизинге инженер;

смета-керзэ килдизинге кол инженер;

тудуг шынары контрольдаар килдиске инженер;

кол механик;

кол бухгалтер-ревизор;

кадрлар килдизинге инженер херек боор турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазының общежитиезинге сургуулдарны болгаш Кызылга келген аалчыларны чурттадып (хондуруп) болурун ук школаның дирекциязы албан-организация болгаш өөредилге черлериниң удуртукчуларынга, Кызылга келген аалчыларга дыңнадып турар. Чеже орунну база кайы үеле херектиг апаарын баш удур дыңнадып болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 9. Телефон № 3-14-58.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазынга (Калинин кудумчузу 1 «В» — 6 «А» автобустуң «Машзавод» деп доктаар чериниң чаны) орус дыл болгаш литература талазы-биле өртек-хөлезилиг белеткел курузун организастап турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 1 ай, өөредилге дээш 25 рубльди төлээр.

Билдиришкинни директорнуң адынга кирер. Бирги бөлүктүң өөредилгези март 1-де, ийиги бөлүктүң апрель 2-де, үшкү бөлүктүң май 10-да эгелээр.

Общежитиеге чурттаар болза өртек-хөлезилиг.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-бүдүрер комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кээрде бүдүрүлге чериндан чоруткан бижиин, паспортун, шериг билеедин ап алгаш келир.

Бистиң адресивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Кирери хоругулуг» деп барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.40 «Квартира». Уран-чечен телефильм. 10.45 «Бичии фантазия». 11.30—12.30 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.30 «Египтиниң». Барымдаалыг фильм. 16.10 УССР-ниң Күрүнениң П. Вирский аттыг академиктиг танцы ансамблиниң концерти. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 17.55 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.40 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-шии. 21.00 «Үе». 21.30 «Тартюф» фильм-шииниң уланчызы. 22.35—23.50 «Орус опера мастерлери. Иван Петровтуң амыдыралы, рольдары». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Чартык дамчыдыкчының ажыглаары. 9.05 Итали дыл 10.05 Орус чугаа. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Хүн. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 13.35 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. II сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Ажыл-херекчи кижилер ярмарказы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Медээлер. 18.15 «Тыва черде». «Соңгулдаларга уткуштур». Медээлер. 18.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Рига). Чапсарда. (20.10)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

21.00 Февраль 13-те «Сеткен берипнер» деп рубрикага салдынган айтырыгларга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин харыылаар.

МОСКВАДАН

21.15 Армрестлинг. Москва-90. 21.35—23.35 «Иллюзион». «Сураглыг хөөн чазынчаа». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе». 19.00—21.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо» (Рига). Чапсарда (20.10) —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-шии. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Барымдаалыг фильм. 16.00 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.40 Поэзия минуталары. 17.45 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Леонид Быковтуң фильмнери болгаш рольдары. «Тулчуушунче чүгле кырганнар баар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги эге. 22.45 «Варьетеден Юллэ» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.05—00.05 Владимир Горовиц Моцарттың чогаалдарын күүседир.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 Француз дыл. (бирги чылда). 10.05 Француз дыл (ийиги чылда). 10.35 Музыка. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков «Харжыгаш». 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.35 Улусчу аялгалар. 11.45 «Човуланның дөвүнчүүнде» 12-ги сериязы 13.00—13.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Хууда чарыш. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 «Кедээ амыдырал». «Соңгулдаларга уткуштур». «Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ». «Дөрт муңчулар» дугайында репортаж. Кызылдың эът комбинадының кол инженери В. М. Сантиң чугаазы. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 19.30 Биатлонга делегей маргылдаазындан дамчыдылганың уланчызы. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 9.20 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдакбаеваның концерти. Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Өзал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж, (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва) 23.25 — 00.30 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда) 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.30 «Човуланның дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Зажигинниң концерти. (Допшулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Киров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар 20.00 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 19.30 «Вертикаль». «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 9.20 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 10.25 «Чыл үелери». Февраль. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Концерт. 16.00 Уругларга фильм. «Кайда сен, Багира?». 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Орлов солдаттар». Барымдаалыг фильм. 18.15 Бичии концерт. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 22.45 «Автограф». Лоредана Берте (Италия) ырлаар. 23.55—00.45 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». Москваның «Анонимниг алкоголиктер» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература, 8 класс М. Горький — «Хартыга дугайында ыры». «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл (бирги чылда). 10.05 Испан дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хээкчилер болгаш койгуннар. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.45—12.55 Барымдаалыг фильм. «Чер эгидип бээр...» 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Хууда чарыш. Эр кижилер. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Даарта — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү». «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 Аныяктар программазы «Кадар—казыыр». 19.35 Чарлалдар. 19.40 «Бистиң адресивис — Кечил-оол, 415» Реклама. 19.55 Барымдаалыг фильм

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Биатлонга делегей чемпионадындан дамчыдылга. 19.30 Мультфильм. 19.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 7.5 км. Хууда чарыш. Херээженнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!

Пятница

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 10.45 ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Төп музейинден репортаж. 11.00 Киноконцерт. 12.00 Тиилелгениң 45 чылынга. «Политрук Василий Клочков». Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор Р. Паулстуң концерти. 14.55 Тиилекчилер. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Хөглүг стартар». 17.00 Бөгүн — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. 17.15 «Өртемчейниң күзели». Уран-чечен фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Солдаттар ырлажып турда» деп солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Белдир точказы». Кантемир-шериглер дугайында. 21.55 «Көрүүшкүн». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.40—00.10 Киноконцерт. «Алыс шыны-биле база баштактаныл».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещер талазы». 9.05 Англи дыл (бирги чылда). 10.05 Англи дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.40 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 «Мигель Габриэль чугаалап тур...» Англи дыл кырында дамчыдылга. 12.00 «Мээн кудумчум». Телефильм. 13.10 Л. Зорин. «Цитата». Фильм-шии. 15.10 Мультфильм. 15.25 Барымдаалыг фильм. 15.45 «Революцияның төлээлери». Уран-чечен фильм. 17.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.15 Концерт. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Совет Армията болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскаатькан видеоканал. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Барги Сабз—бөдүүн белек». Душанбеден дамчыдылга. 19.30 Объектив. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурстуң ажыдыышкыны. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15— 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ФЕВРАЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Никарагуа ансамбльдиң концерти. 9.45 «Америк провинция». Барымдаалыг фильм. 2-ги фильм. 10.45 Кижи. Чер. Октаргай. 11.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Капитан С.». Уран-чечен фильм. 13.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Диириг амытаннар оранында». 14.40 «Спектр». 15.10 «Киржикчилер». 16.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш өңнер». (Сирия) 16.55 «Делегей панорамазы». 17.40 Мультфильм. 18.05 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторниназы 19.10 «Отель «Бертрам». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. А. Кристиниң чогаалын ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.30 Телескоп. 21.55 «Чуруумге чугаалаан мен». 22.25 — 00.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 М. Кристалинскаяга тураскааткан дамчыдылга. 9.35 «Когаралга таварышканнар хомудал чок». Уран-чечен фильм. 11.10 Депшилге. Информация. Реклама. 11.45 Бүгүдеге педагогика. 12.45 «Н. П. Старостинниң удур туруушкуну». «Бут бөмбүү чылдар өттүр» деп ном дугайында. 13.30 «Дүне ак аъттарлыг». Алды сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.20 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Мультфильм. 17.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Эът одуругланы» деп телефильм. 18.20 Им Калер (скрипка) ойнаар. 18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Гурченконуң киржилгези-биле хөгжүмнүг телефильм. 19.45 Слалом. Делегей чемпионады. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 «Спортлото» тиражы. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Барымдаалыг фильмнер. 10.25 — 11.15 Чапсар. 11.15 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады Сергей Лукин (домра) ойнаар. 11.30 Ада-чуртунга бараан болур. 12.30 Эртенги хөглээшкинниг программа. 13.00 «Аян-чорукчулар клуву». 14.00 П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары. Симфония № 6. 15.00 «Музыкалыг киоск». 15.30 Уругларга информастыг публицистиг программа «Марафон-15». 17.00 «Кадыкшыл». 17.45 «Тараа шөлү». Көдээ публицистиг программа. 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. Барымдаалыг фильм. 19.55 «Тускай эртем чоктар». Уран-чечен фильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 — 23.00 Чапсар. 23.00 Мөнге чүүлдер дугайында бодалдар. 23.15 Мелихова А. П. Чеховтуң музей-бажыңының дугайында. 23.55 — 00.10 «Мээн уругларым шупту чараш». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.40 Скрипач Владимир Ланцман ойнаар. (Канада). 9.30 «Шавар халдаашкыны». Уран-чечен фильм. 11.00 Мультипликатор А. А. Алексеев дугайында. 11.45 Улусчу аялгалар. 12.00 Биатлон. Делегей чемпионады. Эстафета 4×7,5 км. Эр кижилер. 13.00 «Аян-чорукчулар клуву». 14.00 «Хоорайжыгаш». Телефильм. 14.20 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 14.25 «Дүне ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 14.00 «Планета». Делегей программазы. 19.00 «Бистиң чурттап турар черивис». Д. Луньков режиссёрнуң фильмнери. «Херек кырында база сураглыг болуру». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коньки спорту. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Юрмала-90». 00.00—01.55 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Химик». Чапсарда база тоннелде — [illegible] вей. Делегей чемпионады.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүм болгаш хоойлу» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 15.50, 18.40, «Кара берү» (уругларга) 9.20, 14.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 9.50, 12.40, 15.30, 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ак флюгер» 14.00, «Транссибирь экспрези» 16.00, 18.00 шактарда

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 11.00, «Пушпак» отель» 12.40, 15.10, «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кортпастаан мен» 9.00, «Хон Гиль Дон» 10.30, 12.30, «Бир катап Америкага» 14.30, 18.30 шактарда

ФЕВРАЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Анаа эвес чүве» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чаныгга катпы болгаш ажыг-шужүг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чепсээ» 18.20 шактарда

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Хон Гиль Дон» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аазатпай» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда

«ВОСТОК»: «Таңцыла-ла, таңцыла» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54231

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ экономика амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ агроүлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-13; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Неделяда 2 парлалга

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 378. ТС—00119.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 20 вторник № 42 (14242)

1925 чылда үндүрүлтүнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

АРЕНДАТОР

Кымыл ол, ооң ажыл-ижи кандыг болур ужурлугул?

Амгы үеде республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сан-медээзи-биле алырга, совхозтарның бүгү ажылчыннарының 12 хуузу аренда-биле ажылдап турар. Оларда тарылга шөлүнүң 20 хуузун, мыйыстыг бода малдың 15, иштээр малдың 18, хаванның 8 хуузун быжыглаан.

Бисте аренда, арендатор деп сөстер чоокта чаа тывыла келген. Ындыг болганда аренда-биле ажылдаарының аргалары чамдыктарга эки-ле билдинмес, а специалистер ону ажыл-ишчилерге шоолуг тайылбырлавайн, өөретпейн турар.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Хоплак-оол Донгактан редакцияга мындыг чагаа келген: «1989 чылдың январьда мен аренда керээзин чарар дээримге, совхоз, партком, профком ону деткивээн-даа, кылбады-даа. 1990 чылда кирер дээримге база бо хүнге чедир кандыг-даа харыы бербейн турар...» Малчынның чүткүлү шын-дыр. Арендатор болуп ажылдаары дээрге, бот-харыысалга, бедик түңнел-дир. Шак ындыг арга-биле ажылдаарга, совхозка база кижиниң бодунга-даа ажыктыг. Мөген-Бүрениниң ол малчыны эртем-билии шыырак болгаш аренда деп чүл, ооң ажык-дузазы кандыгыл дээрзин бодунуң эки билир.

Аренданың бир кол сорулгазы болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери. Ол чүл дээрге арга-курлавырларны чөп ажыглаары, төнчү түңнел дээш кызымак ажыл-дыр. «Кызыл» совхозта Нина Павловна Солдатованың 6 кижи составтыг звенозу 3 гектарга картофельди аренда керээзи ёзугаар тарып өстүрген. Ол бичии коллектив ам ийи чыл улаштыр бир гектардан-на 210 центнер дүжүттү алган. Бо сан-чурагайны көргеш, чамдык кижилер черн эвээш-тир дижир чадавас. Ол шын, ынчалза-даа кол-ла чүве төнчү түңнел: ол звено 3 гектардан 65 тонна картофельди алган. Черни чөп ажыглаар деп чүве ол-дур. А Бай-Тайганың «Мурнакчы» совхоз 8 гектарга ол культураны тарааш, чүгле 6 тоннаны ажаап алган. Бии-Хемде «Хадың» совхоз 20 гектардан база 6-ла тонна картофельди ажаагаш. Аренда кижиниң чогаадыкчы, тывынгыр, сагынгыр чоруун ажыдар деп чүүлдүң бадыткалы бир гектардан 210 центнер дүжүт алган картофель өстүрүкчүлериниң дуржулгазындан көстүп турар ышкажыл.

Аренда дээрге күш-ажылды тергиин эки кылдыр, эртем ёзузу-биле организастаары-дыр. Үстүнде мактаанывыс Н. П. Солдатованың арендалыг звенозунга совхозтуң агрономнары дузалапкан, хамык-ла чүүлдерни — чарыгдалдарны санап кылган, чемишчидилге, суггарылга, культураны тарыыр хуусаазы, үнүп келгенде ону ажаары дээш, бо бүгү чүүлдерни агротехниктиг негелделер ёзугаар кылган. Түңнел ол.

Арендаторга дуза херек. Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтуң дирекциязы картофель тарып өстүрер талазы-биле звенолар-биле кереэ чаргаш, оларга дузалашпаан, шөлдү суггарар системаны белеткеп бербээн. Ынчангаш артык чарыгдал үнген. Шүгүм чагаарда, шыгаар дээривис ышкаш, ол звеноларны арендаже киирерде, баштай-ла хамык чүүлдерни белеткеп алган турган болза!

Ийе, белеткел, дуза херек. «Хадың» совхозта Я. Р. Боргер хаван өстүрери-биле арендалыг ажылдап турар. Дирекция-биле кереэлиг. Ооң чугаазы-биле алырга, директор Ю. А. Мишарин аңаа шору дузалап турган. Эрткен чылын звено 61 муң рубль арыг орулганы алган. Ынчалза-даа ам 6 ай дургузунда ажыл төлевири албаан. Звенонуң кажаазынга норма ёзугаар 200 хаван турар ужурлуг, а ам 500 хире бар. Дужаары база берге. Эм-дом садып алырынга акша бербес. Мал эмчизин чоокта чаа быжыглаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, арендаторнуң хомудалы улуг, аңаа бот-башкарыыр арганы бербейн турар. Хол-буду хүлүп каан-биле домей. Ынчангаш ол агроүлетпүр банкызынга бодунуң аңгы саныш ажыдып алыр дээш, республиканың Агроүлетпүр эвилелинге база барган. Дуза чок. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга кирер, оон дилээр ужурга таварышкан.

Ийе, арендатор кижи мал-маганның, тарылга шөлүнүң-даа бүрүн ээзи болур ужурлуг. Ол бүгү чүүлдерни салгал дамчыдып берип-даа болур. Бистиң республикада аренда-биле ажылдап турарларда таарымча чок бир чүүл болза, оларның эргелерин кереэде айытпаан, юридика талазы-биле камгалалы чок. Совхоз база арендатор-даа кереэниң негелдезин күүсетпейн барган таварылгада чаргыны каяа, кымга барып чарарыл?

Чижээ, мындыг айтырыглар туруп келир: санажылга өртээ база күрүне өртээ — ийи аңгы өртек турар. А арендатор кижи тарааны азы мал төлүн арттыр апкан болза, совхозу-биле кандыг өртек ёзугаар санажыр апаарыл? Ол артык продукцияны канчаарыл? Кереэге айтып алыр бир кол чүүл ол. База бир будалчак чүүл бар: арендатор кижи кереэзинге продукцияны алырын планнап алыр, а хүлээлге деп чүве турбас. Чүге дизе, бо таварылгада совхозу малчынның планынче эвес, а хүлээлгезинче көөр, ол ёзугаар санааш дээр. Эң ылаңгыя ог-бүле кереэзи-биле ажылдап турарларга мындыг чүүл бо-ла таваржыр.

Арендаторлар дээрге совхозтуң улузу-дур. А оларга дузалаар бе? Ылап-ла дузалаар. Бисте чамдык ажыл-агыйлар, чижээ, малчып азы механизатор, чолаачы арендаже кирген болганда, хамык эт-херекселиңни бодуң бил, бодуң кылыц, септеп ал дээр-дир. Ол шын эвес. Бистиң сорулгавыс — арендаже шупту кирер. Ынчап баарда, чижээ, МТМ септээр техника чок канчаарыл, орулганы кайыын киирип алыр ужурлугул? А совхоз арендатор чолаачыларны база механизаторларны боттарынар-ла техниканарны харылаңар дээр-дир. Ынчангаш арендаже совхозтуң бүгү адырлары киргенде, ажылдаарынга эптиг.

Быжыга берген арендаторлар агроүлетпүр банкызынга боттары агар саңныг турарга, ажылдаарынга дыка-ла таарымчалыг болур. Бо таварылгада олар, амгы «Хадыңда» хаван ажаакчызы арендатор ышкаш эвес, совхозтан ийи холдап «өршээл дилеп» турбас, херек акшаны үндүрүп алыр, херегээн чүүлдерни боттары-ла садып алыр.

Арендатор кижи бодунуң күжүн база хынамчалыг санап, хуваап алганы дээре. Эрткен күзүн «Сукпакта» картофель тарып өстүрер арендатор шөлдүң бок үнүжүн тура соп, арыглаар күш четпейн, редакцияга кээп, аңаа дузалажыр улус херек деп чарлаар ужурга таварышты. Ол ышкаш дыка хөй арендаторлар, чижээ, сиген тарып өстүргеннер, мал чеми белеткээр үе чедип келгенде, ону чүгле боттары кезип, бөлер бис дээш, күш четтикпейн баар, ынчангаш совхозунда-даа, боттарында-даа орулганы чедир албас таварылгалар эң ылаңгыя Бай-Тайга районнуң арендаторларынга турган.

Көдээ ажыл-агыйга арендаторлар чоонну чемгерип шыдаар бе? Ол дээрге бүдүрүлгениң бир ажыктыг хевири. Ооң-биле кады кооперативтер, дузалал ажыл-агый база улуг рольдуг. Бо ажыктыг аргаже кижи бүрүзү-ле шилчий бербес, аңаа билиг херек. Чүл ол? Арендаже киргенде, ол кижи бухгалтер, экономист, а чер ажылдыг болза, механизатор, чолаачы, агроном, инженер болур, малчын кижи бо аргаже киргенде, зоотехник, мал эмчизи мергежилдерниң ооза эге чадазын ылап-ла билген турар ужурлуг. Ынчангаш негелде улуг. Арендатор дээрге, бир талазында, шенекчи-дир. Хөй эътти, дүктү, сүттү, тарааны алыр дээш ол хөй шенелделерни кылыр ужурлуг.

Аренда — ийи талалыг ажыл. Кереэ чарган соонда, оларның кайы-бирээзи негелделерин күүсетпес болза, совхоз-даа, арендатор-даа каражадаар.

Экономиканы башкарарының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң дептшилгелиг аргаларын мал, чер ажылынга, тудугга-даа канчаар ажыглаарының дугайында парлаттынган материалдар тыва дылда чүгле ийи-чаңгыс бар. Ол чорук эң ылаңгыя малчыннарның арендаже киреринге улуг шаптыктыг боор турар. А бо чылда ындыг литератураны тыва дылга бижиир база очулдурар талазы-биле чамдык хемчеглерни Агроүлетпүр эвилели база «Шын» солуннуң агроүлетпүр килдизи-даа алыр. Эң ылаңгыя арендаже баштай кирген ажыл-агыйывыс — «Тиилелге» совхозтуң дуржулгазының дугайында дептерлжигешти тыва дылга үндүрер деп турар. Ол болза, малчыннарга, механизаторларга база чолаачыларга өөредилге ному болур ужурлуг.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ДҮРГЕДЕДИКЧИЗИ

Бистиң чаа парламентивисте чүгле «шуугаазын-на» көвүдеп турар деп санап турар кижилерниң бары элдептиг. Ол дээрге политиктиг кызыы чорук, азы угаан-сарыылдыг чорукту өжегээр дорамчылап турары-дыр. Дээди Совет дээрге, эде тургустунуушкунуң аажок дүргедедикчизи дээрзин чон-даа көрүп турар ышкажыл.

Парламентиниң үшкү сессиязы — эрге-хоойлулуг күрүнеже, гуманныг, демократтыг социализмче шилчиишкинниң база бир үе-чадазы.

Чурттуң ажыл, амыдыралынга эң эргежок чугула хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрү кол чүүл эвес. Ол ажылды шагда-ла кылып келген. Чаартылгалар үезинде политиктиг айтырыглар эвээш эвес тывылган. Оларны соңгаарладыр арга чок. Мынаа хамыктың мурнунда идея дугайында чугаалаар апаар. Бүгү делегейге улуг сонуургал-биле хүлээп алдынган ССРЭ-ге президент эрге-чагыргазының албанын тургузар дугайында идеяның дугайын чугаалаар апаар.

Бо дидим бодал, ону удуртукчулар чугаалаваан, а СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң оралчок мурнунда бөдүүн кижилер чугаалап турган, ол партияның XXVIII съездизинге Төп Комитеттиң Платформазында көскү одуруглар кылдыр кирген. А хоойлулар ажылдап кылыкчыларынга хамаарыштыр алыр болза, оларның чамдыктары шагда-ла президент эрге-чагыргазын киирер дугайында кызыдып турганнар, ылаңгыя девискээрлер аразының бөлүктери ынчаар албадап турган. Ол чүл — политиктиг өткүт угаан бе? Ол бөлүктерниң удуртукчулары угаан-медерел-даа талазы-биле, болуушкуннарның канчап баарын өттүр билир-даа талазы-биле шыырак-даа болза, олар президент албан-дужаал айтырыынга боттарының мурнуку политиктиг эрге-ажыын хараан турганнар боор. Ол кандыг-даа болза, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери үнген санаага хамаарыштыр боттарының туружун тодарадыры чугула апарган. Ону аңгы-аңгы хүлээп алгылаан, чон-даа аңгы-аңгы саналдаан, ынчалза-даа маргылдаалар үезинде хөй кезии ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыыр дугайында айтырыгны бо сессияга чугаалажып көөрү чугула деп саналдааннар, бистиң чуртка президент турар бе азы турбас бе дээр дугайында айтырыгны чүгле ол шиитпирлээр.

Бо айтырыгны чугаалажып турар үеде сессияның ажылынга хамаарыштыр чаңгыс чүүлдүң — М. С. Горбачевтуң ээлеп алган туружунуң дугайында сагындырза артык эвес. Дискуссия үезинде депутаттарның бирээзи биске эргелеп башкарылганың президент хевирин тургузар дугайында идеяга чигзинип, ол «аппараттың оюннары» эвес бе деп саналдап турда, Дээди Советтиң Даргазы аңаа изиг харыылай каггылапкан. Ол бо дээрге амыдыралдың негелдези-дир, байдал чуртта ынчаар тургустунган, президентиниң албан-дужаалы аңаа хууда эвес, а күрүнеге эргежок чугула, байдал улам чидигленип турар үеде күрүне чурттаар арга чок апарганы дээрзин чугаалай каапкан.

Бо чүткүлдүг чорук дээрге — тургустунган политиктиг байдалга Лениниң дораан харыылай каалтарының мергежилин шиңгээдип алганының үлегери эвес бе? «Амгы үеге» хамаарыштыр Лениниң изиг кыйгырыын сактып келиилиңер: Бөгүн эрте-дир, а даарта орай болур. Президент дугайында айтырыгны чугаалажып турар үеде дыка хөй депутаттар бо айтырыгны дарый шиитпирлээриниң эргежок чугулазының дугайында саналды деткээннер.

Санал-онал солчуушкуннарының үезинде Латвиядан хөнге билдингир апарган депутат В. И. Алкснистиң болгаш Киргизиядан депутат Г. А. Комаровтуң «Союз» деп депутат бөлүүн тургузар бис деп медеглээнин чурттуң хөй-ниитизи эскет чокка арттырып кагбаан. Ол бөлүктүң политиктиг сорулгаларынга чүгле байыр чедирип болур. Оларның бирээзи болза федеративтиг тургузугну болгаш ССРЭ-ниң күрүне тургузуунуң бүрүн-бүдүн чоруун камгалап арттырары, сепаратизмге, национализмге болгаш шовинизмге удурланыышкынны кылыры деп санап турар.

Ам парламентиде боттарының политиктиг сорулгаларының болгаш эрге-ажыктарының талазы-биле үш каттыжыышкын тодараттынып келген «аграржылар», «девискээр дээш туржуп турарлар», «эвилел дээш туржуп турарлар». «Эвилелчилер» бүгү парламент бөлүктери-биле калбак болгаш боттуг кады ажылдажылганы кылырынга белен бис деп бүзүрелдиг медеглээннер. Ынчаарга каттыжып алырынга херектиг бүгү чүүлдер херек кырында бар. Чуртта тургустунуп келген байдал бүгү күштерниң, оон иштинде депутаттарның күзел-маргылдаа кыптыгыышкынын-даа каттыжыышкынын негеп турар.

Сессия бүрүзү депутаттардан кичээнгейлиг болурун негээр. Ынчаарга амгы сессия депутаттарның кончуг кичээнгейлиг болурун негеп турар. Чүге дээрге оларны хүлээп албас болза эде тургустунуушкун бурунгаарлап шыдавас кончуг чугула болгаш үндезин хоойлулар төлевилелдерин бо сессияда хүлээп ап эгелээн. А оларның эге бажында ССРЭ-де өнчү болгаш чер дугайында хоойлуларның төлевилелдери болур. Ук төлевилелдерге хамаарыштыр сайгарылгаларның болгаш санал-онал солчулгаларының кандыг боор турганы билдингир. Ол дугайында чамдык чүүлдерни чугаалап болур.

Чурттуң амыдыралы берге боор турар бо үеде депутаттар эрге-чагырганың күүсекчи органнарынга дузалаар дээш изиг күзелин илередип турар. Мооң мурнунда кайы-даа хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чамдык депутаттар кайы хире чидиг болгаш [illegible] айтырыгларны салып турган ийик. А бо удаада ындыг чоруктарның [illegible] черле билдинип турар. Чижээ, өнчү дугайында хоойлу төлевилелинге хөй айтырыг тургустунмаан. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди хаяа билиглиг болгаш маргылдаа [illegible] арга-дуржулгалыг Л. И. Абалкин кылганындан ындыг боор чадавас. Ынчалза-даа хоойлу доктаадып үндүреп болгаш күүсекчи органнарның алыс сорулгазы чаңгыс дээрзин депутаттар эки билип турар. Ол чүл дээрге ажыл-херекти экижидери, чаартылгаларны бурунгаарладыры. Ажыл-агыйны башкарып чорударын болгаш эргелеп башкарылганы чаартып турбас болза чедиишкиннерни, эки амыдыралды канчап чедип алырыл? Социализм хөгжүлдезин шапкыны-биле бурунгаарладыр дээш хоойлуларны чаартып, амгы үениң негелделеринге дүүштүрүп турар болган.

Өнчү дугайында хоойлу төлевилели сайгартынган. Өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген соонда, оон хүлээттинип алдынарынга чигзиниг турбас. Күрүне өнчүзүн үндезинни-биле чаартыры, чайгылыш чок демократчылары боттуг айтырыг апарган.

(СЭТА).

МАЛ-МАГАННЫГ ТУДУГЖУЛАР БИС

Районнуң тудуг утланыышкынның албан черлериниң аразынга күш-ажылчы чүгээр көргүзүглеривис дээш, СЭКП Тес-Хем райкомунуң, улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң база ВЛКСМ райкомунуң шилчиир Кызыл тугун чаалап алдывыс. Эрткен 1989 ажыл-агый чылын мынчаар доостувус. Каш сан-чурагайдан адап көрейн. Номчукчуларга чалгааранчыг болур чадап чок, ынчалза-жок ол саннар ажылывыстың, планныг онаалдаларывыстың «көрүнчүү» дизе, частырыг болбас. Чыл дургузунда бүгү тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 854 муң рубль түңге кылып чорудар турган, херек кырында ооң 2 миллион 46 муң рубль кылдыр боттандырдывыс. Оон иштинде боттарывыстың күжүвүс-биле кылыр ужурлуг ажылдарывыс 139 муң рубльге база ажыр күүсеттинген.

[illegible] Тудугжу кижиниң ажыл-ижиниң эки, багайын база бир үнелээр чүүл — ажыглалга киирген, кирбээн шолу болгай. Эрткен чылын 2 муң 904 дөрбелчин метр чурттаар тудуун ажыглалга киирер турган, 3 муң 441 дөрбелчин метрин киирдивис. «Бодуун дыл-биле» чугаалаарга, ол чартык чүс аал ишти чурттаар 25 бажың-дыр. Немей чугаалап каар ужурлуг чүве чүл дээрге, ол бажыңнарывысты көдээ черге таарыштыр мал-маган тударынга дузалал тудугларын база кады холдан үндүрүп турар бис. Бир эвес чагыкчы кижи киирип келир чүве болза, чунар-бажың дээш ооң херегээн тудуг-сууруун база немей кылыры бистиң хүлээлгевис.

Ажыглалга чаа кирген болгаш тудуп, тургузуп турарывыс чугула ужур-дузалыг объектилерге база доктаар бодап тур мен: Берт-Даг суурда 140 орунннуг уруглар садын удавас ажыглалга киирер бис. Район төвү Самагалдай суурнуң амыдыралынга бир онзагай болур [illegible]

[illegible] макка ыяштан тудуг кезектери (соңга, эжик, шала ыяжы, рейка) бүдүрүп үндүрер септелге-механика мастерскаалыг, ол ыяш кургадыр черлиг баазаа бүдүрүлгениң тудуун эрткен чылын эгелеп каан бис. Бажыңга хереглээр үүрмек кезектерни моон соңгаар өскелерден сураглап турбас апаар бис.

Республиканың кайы-даа районнарында, хоорай, суурларында ышкаш бажың айтырыы бисте нарын байдалда туруп турар. Бо херекти чогумчалыг шиитпирлээринге бистиң тудугжу бригадаларывыстың үлүү улуг дээрзин демдеглээр апаар. Олардан эң эки түңнелди «Таңды сыны» совхозтуң төвү Ү-Шынаа суурга — 2, Берт-Дагга — 1, район төвүнге база бир ийи аал ишти чурттаар бажыңнарны тудуп, ажыглалга киирген хооч тудугжу Сырат Чолаачының бригадазы шылгараан. Чарыштың дараазында черлеринде Эрес Түмениниң, Владимир Монгалдың, Халбын Моңгуштуң удурткан бригадалары чорупп, 6 аал чурттаар 3-3 бажыңнарның дүлгүүрлерин ээлеринге хүлээдип берген.

Ажыл-ижививсте бүгү-ле чүүллүг деп-дески эки дээр болза, амыдыралга дүүшпес апаар. Бир чамдык объектилерни ол-шаанда ажыглалга киирип шыдавайн баар-дыр бис. Ооң бирээзи — Берт-Даг суурда ясли-сад ол. Бистиң «буруувус-биле» хөй чаштар өглеринде олуруп турарындан ачы-иелериниң бир чамдызының шуут ажылдаар харыы чок болуп турар. Тудуг материалындан [illegible] турар бис. Ынчангаш биске-даа, ол-даа улуска күзенчиг эвес ындыг таварылгалар туруп кээр. Демги ясли-садты ажыглалга киирерин цемент чедишпээни шаптыктаан.

База бүдүрүлге баазавыс, конторавыс суур кыдыында турар. Бир эвес чоок чурттавайн турар болзуңза, дүъштүң кыска шак-үези сенээ четчир деп ужур-даа чок. Эрги конторавыс турган бажыңны эде-хере дерип тур бис. Аңаа изиг шайлыг, аъш-чемниг столованың туруптарынга чедир санныг хонук арты. Боттарывыстың ажылчыннарывыстың ажылдаарынга таарымчалыг байдал ооң-биле тургустунар. Өртектиг үнези холчок чиик болур. Далган аймаандан (макарон кылыглары, хлеб) өскези бистиң болур: эът, сүт, картофель, ногаа. Тудуп турарывыс дузалал ажыл-агыйывыс бодунуң адын борта ылап бадыткап дузалаары албан.

Амдызында саар 6 инектиг, 30 ажыг хаванныг, картофель олуртур кара хөрзүннүг 2 гектар черлиг бис. [illegible] база боттарывыс бүдүн чыл дургузунда хандыртына бээр аргалыг апааравыстың бир магадылалы бар. Х. Чүргүй-оол аттыг совхозтан Ужарлыгда эрги мал хүлээп алыр төп одалга системалыг черин садып алдывыс. Ында кажаа-хораа, прииди, кол-ла чүүл — демир хоолайлар дамчыштыр келир чылыг суг бар-дыр. Ол мал хүлээп алыр черниң баазазынга кыры дуглаглыг теплица кыска хуусаада туттуна бээр. Амдызында 240 дөрбелчин метр шөлге. Херек болза оон-даа улгаттырып ап болур бис. Тудуг материалы бодувуста-дыр, коллектив кежигүннериниң борта сонуургалы бедик дээрзи амдыгааштан иле. Бо бүгү күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидеринге дөгүм болур ужурлуг. Эрткен 1989 чылда бистиң АКМК-да күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 7,4 хуута бедээн. Ол мурнуку 1988 чылга көөрде, 2,3 хуу улуг. Ооң уламындан ажылчын кижиниң ажылдап алыр шалыңы өскен. Ол ам бир айда ортумаа-биле 377 рубльге дең боор турар.

Шак ынчаар коллектив кежигүннериниң ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалга айтырыгларын бир деңге көрүп турагаш, эвээш-биче чедип алган чедиишкиннеривисти улам быжыглаар бис.

Очур-оол ШИМИТ-ООЛ.

ЫРЫ АМЫДЫРАЛДАН УЖУКТАЛЫР

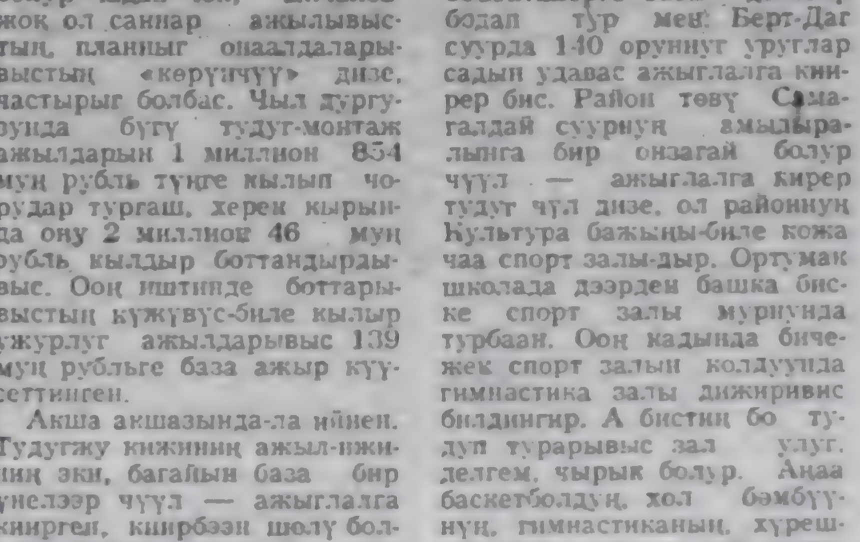

Тываның улустуң ырларының күүседикчилериниң Деней-оо аттыг республика байырлалын РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Кара-оол Мунзук биле Николай Олзей-оол байыр чедирип ажыткан, бурунгу тыва ырларны күүседген. [illegible]

[illegible] «Чыраа-Бажы» [illegible] Радомир Моңгуш [illegible] Людмила Малахова, Ольга Карлова [illegible] Наталья Шойгу «Кадарчы» [illegible]

ЧУРУКТА: бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Болдукпан Оюн ырлап тур.

(Төнчүзү 4-кү арында).

ПЛАННАРЫН АЖЫРГАН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг [illegible] кооперативиниң Дөң-Терек суг-баараан фермазының коллективи эрткен чылын эки ажылдаан, сүттү бүдүрер талазы-биле күрүнеге садар планнарын ажыр күүседип алган.

[illegible]

Александр ХЕРТЕК, («Шынның» корр.)

КОСМОНАВТЫЛАР ЭЭП КЕЛГЕН

«Мир» эртем шинчилел комплексинге боттандырып чорудар ажылдарының программазын долузу-биле боттандыргаш, космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Серебров 1990 чылдың февраль 19-та Москваның-биле 7 шак 36 минута турда Черже ээп чедип келгеннер.

«Союз ТМ-8» космос корабль Черже дүжүп бадар аппараты Аркалык хоорайның соңгу-чөөн талазынга кээп хонуюкан. Космонавтыларның кадыының байдалы эки.

(СЭТА).

Совалгу шакта

ГАВАНА. [illegible]

[illegible] чугаалашкан.

1991 чылдың бирги чартыында партияның дараазында съездизин чыылдырар дээш шиитпирни пленумнаа хүлээп алган.

ПРАГА. Чехословакияның Коммунистиг партиязы [illegible]

[illegible]

(СЭТА).

ТЫВА АССР: Кызыл хоорайның Первомай № 4 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Тамара Чаш-ооловна НОРБУ

Тамара Чаш-ооловна Норбу 1921 чылда Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге төрүттүнген, дээди эртемниг, СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, үш уруглуг.

1939 чылда Горно-Алтайскиниң кодээ ажыл-агый техникумун дооскаш, 1947 чылга чедир бодунуң тускай эртеминиң айы-биле Таңды, Чаа-Хөл, Тес-Хем районнарга болгаш Кызыл хоорайга ажылдап чораан.

1947—1949 чылдарда СЭКП Тере-Хөл райкомунуң килдис эргелекчизинге, 1950—1952 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизинге, 1952—1956 чылдарда «Шын» солуннуң килдис эргелекчизинге, СЭКП Кызыл хооркомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызынга, профэвилел обкомунуң даргазынга, СЭКП Кызыл райкомунуң секретарынга ажылдап чораан.

1956—1960 чылдарда Красноярскиде партияның дээди школазының дыңнакчызы турган. 1959 чылдан 1982 чылга чедир профессионалдар эвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң даргазынга соңгуттуруп келген.

1982—1985 чылдарда Бүгү-россияның төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелиниң Тывада салбырының харыысалгалыг секретары, 1985—1988 чылдарда Тываның чурт-шинчилел музейиниң директору турган.

1987 чылда Тываның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазынга соңгуткаш, хөй-нити шутуму-биле ында амдыгаа чедир ажылдап турар.

1961—1982 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң бюро кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң I—V чыыжының депутадынга, 1981 чылдан 1982 чыл чедир ВЦСПС-тиң кежигүнүнүң кандидадынга, ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелиниң XIII—XVI съездилериниң делегадынга соңгуттуруп чораан.

Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле болгаш 5 медаль-биле шаңнаткан.

Тываның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң пленумундан депшиттирген.

* * *

Чуртта калбарган эде тургустунуушкунну бүгү талалыг деткип турар мен. Ол социалистиг үг-шигни кажан-даа чидирбес ужурлуг. Эле тургустунуушкунну ажыглап аңаа чагдынып алгаш, янзы-бүрү шимчээшкиннер, бөлүктер чуртта байдалды баксырадып, эде тургустунуушкунуң херээнге шаптыктап турар. Ындыг чоруктар-биле демиселди чорударынга, чуртта, республикада байдалды чогумчалыг болдурарынга [illegible] шимчээшкиннин өлче ыыриштирери дээш туржур мен. Националдар аразында эп-найыралдыг, билчиишкинниг болуру дээш мурнундагызы деп быжыг туруштуг демисежир мен.

Кайда-даа бойдус камгалалының айтырыы эң чидиг боор илереп турар. Бо талазы-биле бодум хуумда Улуг-Хемниң арыы, оон суузунуң сыыгап, эвээжевезиниң талазы-биле айтырыгларже кичээнгейни угландырарын шиитпирлээн мен. Бо сөөлгү ийи-үш чылдарда Улуг-Хемниң суу оон мурнундагы кайы-даа чылдарнындан оранчок сыыгап, ол дээш кыйгы салырын негеп келген. Бир эвес бо олчаан артар болза, Улуг-Хем суу, хөөрем чок, аъттыг кижи сүзүп, кештирип турар апаар. Ынчангаш хем баштарындан, суг уннарының чоогундан арга-ыяш кезерин хоруп, ыяш белеткелин арга-ыяш болгаш бойдус камгалал органнары-биле ылап дүгүржүлгелыг, хамыдыышкын чок чорудары онза чугула апарган. Ол ышкаш ыяш белеткелиниң хемчээлин кызырып, ужурган ыяш бүрүзүн долу, ажыктыг ажыглаары дээш, оон мурнундагызы дег кам чок чорукту болдурбазы дээш бүгү хемчеглерни ап, шыңгыы контрольду тургузары чугула. Бо айтырыгже кичээнгейни углаттырып, хөй-ниитиниң ынаар эвилелдээринче сагыш салыр мен. Оон-биле чергелештир Кызыл хоорайда чылдан чылче соңгаар- [illegible]

Шагаан-Арыг чоогунда цемент заводунуң тудуунга хамаарыштыр алыр болза, Тывага цемент заводу эргежок чугула херек. Ынчалзажок оон экологтуг байдалга салдары, амгы тудуп турар черинге таарыжыр, таарышпазының дугайында айтырыг кончуг чидиг тургустунуп турар. Аңаа кым-даа хамаарылга чок, билдилиг экспертизаны эртирери ол талазы-биле көдүрүлген маргылдааны шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш эртемге үндезилеңген чогуур деңнелдиг экспертизаны чорудары дээш туржур мен.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга бүрүткеттирген округумнуң кандыг байдалдаазын билир мен. Ол дээрге Кызылдың чаагайжыдылга, амыдыралдың таарымчалыг байдалдары тургустунмаан эрги кезээ. Ынчангаш ол девискээрниң чурттакчыларының, ында бүдүрүлгелерниң эрге-ажыынга дүгжүп турар хемчеглерни боттандырарының талазы-биле саналдарны киирип, шиитпирлээрин чедип алыры дээш кызыдар мен. Кудумчуларның чаагайжыдылгазы, топ одалганы ажыглаарының айтырыглары аңаа онза чугула. Уруглар ойнаар черлер, культура хандырылгазының тудуглары аңаа хереглеттинип турар.

Республиканың чылгы ажылының уксаажыдылга албан чери ында бар. Оон айтырыглары мынчага дээр чүгле оон бодунуң херээ, сагыш-сеткилы кылдыр көрдүнүп келген. [illegible] аъттыг ажыл[illegible], спортка, туризмге ажыглаарының айтырыгларын шиитпирлээринге киирип, аъш-чылгы ажыл[illegible] жилерни сонуургадып, о[illegible]га бараан боор турар кылдыр кичээнгей салырынче хөй-ниитини оттурары чугула боор турар. Хайгаарал чок арткан уруглар албан черинге дуза кадып, аңаа хөй-нити организацияларының, чижээ, хоочуннар чөвүлелиниң шефтээшкинин чедип алыр мен.

Кызыл хоорайда чурттаалга айтырыын шиитпирлээринге улуг салдарлыг аныяктарның «Спутник» чурттаалга комплекизиниң айтырыгларын шиитпирлээринге болдунар шаа-биле үлүүмнү киирер мен.

Назылап-кыраан, чурттуң хөгжүлдезинге боттарының үлүүн киирип келген кижилер дугайында сагыш салыышкын өскен. Пенсиялар дугайында чаа хоойлуну хүлээп алыр деп турары ол дугайын база катап херечилеп турар. Хоочуннар шимчээшкининде киржип, кырганнарның амыдырал-чурттаалгазын, эрге-ажыын билир кижи болгаш, Кызылга хайгаарал чок арткан хоочуннарга амыдыралдың, садыг, эмчи хандырылгазының бүгү хевирлери көрдүнген база бир бажыңны тудары дээш туржур мен. Ол ышкаш хоочуннарның аныяктар кижизидилгезинге киржилгезин, боттарының үлегер-чижээн, арга-дуржулгазын оларга идепкейлиг дамчыдары дээш хемчеглерни боттандырарынга үлүүмнү киирер мен.

Сарыг-оол Шожут-оолович СААЯ

Сарыг-оол Шожут-оолович Саая 1937 чылда Мөңгүн-Тайга районнуң Каргыга төрүттүнген.

Мугур-Аксы школазынга 1947 чылда өөренип киргеш, ортумак школаны Бай-Тайга районнуң Тээли школазынга 1957 чылда дооскан. Ол-ла чылын Тээли ортумак школазынга оттулдурукчу башкы, а 1958-59 чылдарда Тожу районнуң Ий ортумак школазынга чурулга болгаш черчение башкызы болуп ажылдап чораан.

1959 чылда Иркутскиниң уран чурулга училищезинге өөренип киргеш, ону чедиишкинниг дооскаш, 1964-65 чылдарда Кызылдың аныяк көрүкчүлер театрынга, а 1965—1973 чылдарда Тываның чурулга-бүдүрүлге мастерскаязынга чурукчу болуп ажылдаан.

Бүгү-эвилелдиң, Бүгү-россияның болгаш республиканың чурулга делгелгелериниң киржикчизи Сарыг-оол Саая 1973 чылда ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү апарган болгаш Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң, чурулга мастерскаязының чөвүлелиниң кежигүнүнге хөй катап соңгудуп келген. Ол хууда делгелгелерни каш удаа организастаан. Ол өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, партия кежигүнү эвес.

Республиканың Чурукчулар эвилелиниң VII съездизинге Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга соңгуткаш, бөгүнге чедир ында ажылдап турар. Чогаадыкчы ажылы дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан.

* * *

Республиканың партия, совет органнары, чогаадыкчы интеллигенциязы, Тываның бүгү чону автономнуг республикаларның эрткен чылын Москвага болуп эрткен уран чурулга делгелгези-биле массалыг информация чепсектеринден танышкан. Ол Москваның төп «Манеж» залынга болуп эрткен. Аңаа Тывадан чурукчуларның, усшевер мастерлерниң — шупту 51 кижиниң ажылдары делгеттинген. Москвачылар болгаш найысылалдың аалчылары чүгле бистиң чурукчуларывыстың чогаалдары-биле танышкан эвес, тыва чоннуң уран чүүлүн, ыры, танцызын, хөөмейин, сыгыдын сонуургап көргеннер. Ынчангаш «Уран чүүл чоннуу болур» деп кыйгы мээң программамның кол углаарышкыны болур.

Театр, музыка, балет, уран чурулга, чечен чогаал кижиниң угаан сайзыралынга дээштиг салдарны чедирип турар. Ынчалза-даа бо хүннерде республиканың найысылалы Кызыл хоорайда уран чүүл болгаш культура-чырыдылганың ажыл-чорудулгазының хөгжүлдезинге таарыштыр туттунган албан черлери эвээш. Чаңгыс чижек, Аныяк көрүкчүлер театры 1964 чылдан эгелеп бичии көрүкчүлерге янзы-бүрү шиилерни бараалгадып келген. Бо хүннерде ук театр көрүкчүлер олуртур зал хамаан чок, бир бажыңдан өске бажыңже чыл санында көжүп чоруп турары чажыт эвес. Бо талазы-биле уругларга тускай шии театрын туттурар дээш айтырыг тургузары мээң бир кол сорулгам.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң телевизилиин ёзугаар планда көрдүнген культура албан черлериниң тудугларын дарый тудуп эгелээрин кончуг чугула айтырыгларның бирээзи деп санаан, ол дээш демисежир мен. Чоннуң культура, уран чүүлүн сайзырадырынга ажык-дузалыг Аллан Маадыр аттыг чурт-шинчилел, культураның болгаш уран чүүлдүң музейлерин чоокку үеде Кызылга тудары көрдүнген. 600 олуттуг Культура ордузунуң тудуун дарый эгелээр эки. Бо бүгүнү сагышка чоок хүлээп көрүп, оларның чоңга ачы-дузазын дүрген чедирген турарын чедип алырынга төлептиг үлүүмнү киирер мен.

ССРЭ-де чурттап турар аңы-дунма орус болгаш оон-даа өске улустарның культурлуг сайзыралынга даянып алгаш, чоннуң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аът киирип келир тыва культура уран чүүлүнүң бүгү адырларын сайзырадыры хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи. Ат-сураа алгаан «Саян» ансамбльге, тыва усшеверлерниң ажылдарынга, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Оскал-оолга удурткан цирк артистеринге чергаарланыр бис.

Тыва Россия Федерациязының составында чүве болганда, бистер ынаар чиг эътти, ылангыя дүктү, эътти берип турар бис... Республика боду баш миннип, чиг эътти сайзырадып, болбаазырадып, оон янзы-бүрү бараанны бүдүрер арганы бо хүннерде шиитпирлээри эргежок чугула болуп келген.

Тывада хөй национ ажылчы чон чурттап, ажылдап турар. Тывалар шаг-шаандан бээр орус чон-биле найыралдыг эдержип чораан. Тожуда, Каа-Хемде улуг назылыг орус чурттакчылар тыва дылды эки билип, тыва дылынга чугаалажып турары оон херечизи. Бистиң республикада чурттап турар орус, хакас, украин, казах болгаш оон-даа өске нациялар дең эргелиг, найыралдыг ажылдаар, чурттаар. Бистиң арабыска национал айтырыг талазы-биле чөрүлдээлер турбас ужурлуг.

Февраль 7-де үнген «Молодёжь Тувы» солунда эш В. Е. Серяковтуң берген интервьюзун номчаан мен. Владимир Ефимовичиниң ол чүүлде чугаалааны болза, «Цемент заводун тударын бадылаан специалистерге бузурээр мен, олар агаар арыг боор талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни өөренип көргеннер» дээн. Бойдузувусту бис боттарывыс камгалавас, агаарывысты бис арыг тургузар дээш демисешпес болзувусса, келир үеде салгалывыс мурнунга буруулуг апаар бис.

Хоорайның чоон чүгүнде чурттакчылыг хуу бажыңнарның хөй кезии хөмүр-даш оттулар, кудуктан суглаар. Кудумчуларда чырык чок (Полевая кудумчузу), телефон-автомат чок болганындан чоң берге байдалдарга таварыжып турар. Бо микрорайонну хоорайның чаагайжыдылга чериниң кичээнгейинге алыры чугула.

Ажык-чарлыг, демократия үезинде улусчу чаңчылдарны, ёзулалдарны улам сайзырадыр, оларның эң экилерин кадагалаар эргелиг бис. Кем-буруу чок, актыг черге буруулуг деп шамнадып, үжен, беден чылдар үезинде репрессияга таварышкан кижилерниң арыг адын катап тургузарынга, оларның аттарын мөңгежидеринге үлүүм киириштирер мен.

Чоннуң культура сайзыралын улам бедидер сорулга-биле уран чурулганың республика чергелиг музейин (чурулга уран чүүлүнге музейлер чүгле үш автономнуг республикада: Тыва, Марий, Соңгу Осетия АССР-лерде чоң болуп турар) чоокку үеде планнап, тудуп кирери дээш айтырыгны чогуур органнарга тургузар мен.

Таныштырып тур бис

Бистиң кандидаттарывыс

ТЫНЫМ АП КӨРҮҢЕР, ЭМЧИ!

Аныяк кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп Тес-Хемниң эң не ырак дээн булуңу О. Шынаага чалалгага баргаш, бергедеп бөжүүзу-даа, аас-кежиктиг болган ненин каран чырыдып кааш, орай-дүне чаа-ла чанып келгени ол. Өгүнүң херээжен ээзи Раиса Дамбаевна районнуң хереглекчилер ниитилелинде бараан килдизиниң эргелекчизи кижи болгаш бо хүн база балдыр сыкпаан. Кожазы суурга магазин санап хүнзээн. Дөрт харлыг кызы Ленажыктың бодунуң «ажыл-хожулу» база бар. Садикке моган-шылааның безин уттуп, хүнзедир ойнап, маңнап хүнзээр. Өөнге кээп, орунга чыдыпкаш, ава-ачазының эргелелинге кирип, кезек чассып чыда, ам-на харын тамчыктыг уйгузун удуй бээр. Бажың ишти изиг болганындан, эмчи пижамазын кедипкен. Сакпыңга сугну өйлей куткаш, кезек буузаны изиг суугу кырынга тип кааш, агартыр сүттээн сарыг шайын аартай берген. Аяк долу эвес шай орту безин киргелекте, даштың хар кыйыраан соонда, кухня соңгазын кижи дыңзыг соктаан. Девидээн, далашкан үн:

— Эмчи, эмчи, чаа Шуурмактан иштинде, боскунда ийи-үш балыглыг херээжен кижи экелди. Үзе-ле тынныг кижи чүве-дир, хөй хан база чидирген. Чүгле силерниң дузаңар херек!

— Чүгле. Шынында өске кандыг-даа аарыг кижи болза, дежурный эмчиниң, ында сестраларның хайгааралының адаанга тура калчап-чоор-даа тургаш, даң атсып алтар. А мындыг таварылгада, чүгле кезер эмчиниң киржилгези эргежок чугула. Доп-дораан, хензиг-даа соңгаарладышкын турбас ужурлуг. Баштай эрчок дыңналыр-даа бол, бижек бааын чүгле бижек шыдаар. Чепсекке удур чепсек. Бижек боорда, хирургтуң буянныг «чылыг» бижээ. Аныяк ала шешкилерни эде шуглай тыртып кааш, бөжүү-далаш кеттинипкеш, караңгыже, өлүмден амыдыралды адырып алыр дээш, демиселче шимееш дээн. Оон кандыг түңнелдиг доостурун ам кым-даа, эмчи боду безин чугаалап, аазап шыдавас. Ол бо аът кулаа көзүлбес дүн дег караңгы, дүмбей, мунгаш Шуурмак суурдан ында ыяш пунктузунуң автомашиназы-биле балыг кижини чедирип экелген төрелдери эмчини ыы-сыызы-биле уткуп алгаш, угбазының, дуңмазының, авазының тынын алырын чаңнып дилеп эгелээннер. Эмчи оон хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын аазаан, кылган-даа...

Эге баштай сестразының долдура каапкан аарыгның төөгүзү-биле чүгүртү танышкан. 42 харлыг хамааты А. Монгушту кожазы орус херээжен кижи ашаанга хүннээш, аар кемдээшкинни чедирген болган. Баштай «кижи болуру берге кижи-дир» деп түңнелге келген. Бир-ле дугаарында, идегелдиг ассистент херек. Ол сорулга-биле РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, дуржулгалыг акушер-гинеколог Зинаида Анай-ооловна Куулары орунундан барып тургускан. Сестразынга Кызылга интернатурага өөренип тургаш, бодунуң белен эвес мергежилинге ижиктирип, өөредип чораан сургуулу, чоокта чаа медицина училищезин дооскан Наталья Суваң-оолду «томуйлаан». Мындыг үеде бодунуң чоок билиры дег идегелдиг кижи турбас. Ам арта бо хире нарын кезиишкинде. Үжелээ шак ынчаар ожуктуң үш дажы дег болуп алгаш, кижи дээш, чурттаалга дээш шыңгыы демиселди чорутканнар. Кезиишкин барык үш шак иштинде уламчылаан. Боостаазы балыг не кижи чүгле иштинде тынныг. Угаан кайдал. Ханны шыгаавыже куткаң, төрелдери база «харамнакмааннар». Кезер эмчиниң ачы-буянның «алдын» холдары, дузалакчы эмчиниң бедик мергежили, аныяк эмчи сестразының кызымаа, чүткүлү база балыг кижиниң организминиң быжыы шупту биригип, каттышкаш, тиилеп үнген. Уруглары иезин, а ол өл-чаш, өлээди ажы-төлүн база катап көөр, кужактаар аргалыг-дыр дээрзи аткан даң-биле кады чаа билдинген. Ол мырыңай чоокта эмчиден үндүр бижиткеш, чана берген болду. Өөрүшкү-маңнайлыг ие-биле ужурашпазымза-даа, ону аал-оранынче, уругларынче эгидип берген база бир чаа амыдыралды аңаа шаңнаан эмчизиниң, эмнелгезиниң коллективинге ол хөй-ле чылыг сөстерни сөглээш, чаагай күзээшкиннерни йөрээш барганын, эмнелге ажылдакчылары шупту соңнут-мурнуг сеглеп турдулар.

Кезер эмчиниң «оң холу», сестра Наталья Бадыевна Суваң-оол база бир аарыгның төөгүзү-биле мээң дилээм ёзугаар таныштырды. Белдир-Арыг суурда кооператив кежигүнү Маадыр-оол Оюн — хып дээн назын үези аныяк кижи. Үжең хар безин ыракта четкелек. Бир эвес ооң бодунуң үе-чергези болур кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп хамааржыпчан хүлээлгезинге, дааңган ажылынга мынчаар мергежиң турган болза, чижыргаш чоор, чалыы назын хыл кес кырынга келген, үстүрүңү айыылы ооң кырынга диргелип келген турган. Ийет, база-ла кес. Чидиг бижек ону дөрт хана артынче, эмнелгеже экеп каан. Нарын кезиишкин соонда, ол ам даа эмнелгеде чытпышаан болду. Ынчалзажок кезер эмчи өөрүнчүг «шииткелди» аңаа бодунуң мурнундан үндүрүп каан: «Чурттаар, ажылдаар!».

Тес-Хем районнуң эмнелгезиниң аныяк кезер эмчизи, төрүттүнгеш, үш он санны безин ажа базып четтикпээн хиреңде, хөй улуг-биче кижилерниң амы-тынын камгалап алырынга хүн бүрү төлептиг үлүүн, салыышкынын киирип чоруур эмчи Б. Т. Күржептиң дугайында эки сөстерни эмчилерден, ортумак медицина ажылдакчыларындан, салбырда эмнелип чыдар аарыг улустан хөй катап дыңнаар аргалыг болган мен. Үстүнде чүгле сөөлгү ийи чижекти киирегеним ол. Ындыг таварылгалар хаая эвес дээрзин барык үш хонук дургузунда ооң-биле ужуражып чадашкаш, бүзүрээн мен. Бир катап улус хүлээп ап турда бар дээрзин ылап бүзүреп көргеш, хүлээп алышкын шаты доостур чоокшулап орда, эмнелгениң улуг сестразы Валентина Дандар-биле кылаштажып келиривиске, бистиң эмчивис эвес, а караңгы соңгалар «уткуп» аады. Улаштыр улуг эмчиже базып кирдим. Ынчан ооң ажылдан «эрте чоруй барганында» өске чылдагаан турганын улуг эмчи, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи деп бедик аттың эдилекчизи Р. И. Калдар-оол чугаалап берди. Берт-Дагда бир кижиниң байдалы баксыраан, орта кезер эмчиниң киржилгези херек апарганындан, ол бо үе-шакта ында турар кижи болган. Депутатка кандидат эмчиниң дугайында каксы чугаалап бээрин Роман Имажаповичиден дилээн мен.

— Көөр, ужуражыр болзуңарза, хөлчок бедүүн кижи боор. Даштындан эмчи, доктор кижи кылдыр сагындырбас. Бирде, эмин эрттир бедүүн апаар. Ооң уламындан-на боор, хөлчок биче сеткилдиг. Ажыл дизикке могап-шылаарын билбес. Аныяк кижи-ле болгаш шыдап чоруур чүве ыйнаан. Колдуу-ла эмнелгеле — «чурттап турар» кижи ийин бо. Чамдык улус даалга бээрге кандыг ийик, ылаңгыя хөй-нити аан, «өөн ог-оранын», алган кадайым, ажы-төлүм», амыр-дыжым» дээш хөй чылдагаан тывар. А Борис Түлүшович ындыг эвес. Дораан сегирип алыр, чажам дивес кылыр.

Болчаг шагы чеде бээрге, шалыпкып чедип, адап-сураанын эмчи-биле ужураштым. Эгезинде ооң амыдырал-чурттаалгазын, аар-саар чүүлдер дугайында чугаалаштывыс.

— Биеэги буузаларымны домей-ле чип шыдаваан-на болгай мен — деп, кижим мындыг. — Менээ уруум авазы-биле удуур бетинде, аас ой буузалар тудуп каан болганнары ол. Демги кезиишкинден келгеш дораан отту чүшкүргеш, буузаларымны ооң кырынга сала тыртып кааш, сонуп улуг наралап, диванга орган кижи мен. Уйгуга алзыпканымны безин билбээн мен. Чүгле чаа саппыңымны харын «быжырып», хөө кара кылдыр өрттедип алган болбаачык мен бе.

Чаа-ла 29-таан аныяк кижи болгаш ындыг боор. Дөңчү иямдары чаңгыс ама саазының чартыынга чайлыг сыңа бээр болган. Тес-Хем-биле чер-девискээри кожалажыпкан чылдар Таңдының Элегесте төрүттүнгеш, өскен. Совет Армияга албан, медицина институдун соонда калган. Кызылга бир чыл интернатура эрттиргеш, ийи чыл бурунгаар доктаамал ажылдап, чурттаары-биле борта келген. Эртеки кызка үе иштинде ооң канчаар ажылдап, чурттап келгенин үстүнде тайылбырлаарын кызыттым. «Депутат апарза, чоңга оон-даа эки, сонгаай чүнү кылыр дээр?». Бөгүн оң бир дугаарып турары айтырыг ол. Бо дугайында ооң бодалы мындыг.

— Самагалдай 106 дугаар соңгулда округундан мээң-биле кады Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга республиканың харылзаа техниктиг-бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Дүгержап Братович Чокум база депшиттирген кижи. Кымның соңгулдааларга тиилелге чедип алырын үе көргүзе бээр, чүгле соңгукчулар шиитпирлээр. Мээң амгы сорулгам — удурланыкчымның канчап ажары эвес, а районнуң социал байдалын эки чидерниче, ылангыя кижиде эң-не үнелиг чүүл — оон кадыкшылын быжыглаарынче, нити кадык камгалалын улам хөгжүдеринче, бедик деңнелче көдүреринче угланган программамны амыдыралга бүрүн боттандырары болур. Ол бүгү — депутат болур-болбазымза-даа, чоннуң амыдыралынга чугула херек. Чижээ, 1950 чылдарның эгезинде туттунган эрги чавыт бажың — район эмнелгезиниң кол корпузу болбушаан хевээр. Борта чаа эмнелге тударының, суурларда участок эмнелгелерни, медицина пунктуларын калбартырының айтырыгларын чугулалап көрүп турар мен. Кайы-даа черлер-биле бир домей, бисте бедик мергежилдиг эмчи кадрлар чедишпес. Ол дээрге бир дарый шиитпирлээр чогуур айтырыым. Херек ийген бодалдар-ла хөй. Соңгукчумга ону чедирер мен. Оларымның арга-сүмези база херек...

Бо удаада эмчи-биле чедир чугаалажып четтикпедивис. Салбырда аарыг улустуң бирээзиниң байдалы варыдаан...

Седип МОНГАЛ.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

Хандагайты суурга чоокта чаа районнуң ажыл-агыы активиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа эрткен чылдың түңнелин чугаалашкан. Хуралга илеткелдерни агро-үлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы К. С. Ооржак, райкүүскомнуң план комиссиязының даргазы К. Д. Бавуу олар кылганнар.

Районнуң совхозтары күрүнеге 1988 чылдың деңнелинден 49,7 тонна сүттү, а 48 тонна эътти хөйнү саткан. Мал продукциязын бүдүрер болгаш садарының планын «Ак-Чыраа» совхоз ажыр боттандырып, чарышка тиилекчи болган. «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты, «Коммунизмче орук» совхозта Улаатай бригадалары төрүүр 100 хойдан 86 84 хураганны түп-туста камгалап, бир хойдан 1,2—1,6 килограмм дүктү кыргып алгаш тиилекчи болганнар. «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжулары С. Монгуш, К. Төмүр, К. Монгуш, «Торгалыгтан» Д. Кыргыс төрүүр 100 хойдан 100 хураганы камгалап ап, социалистиг чарышка шылгараан. Төрүүр 100 сарлыкка [illegible] 100 бызааны [illegible] алгаш «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Н. Тумат чемпион болган. Мурнакчыларның аразында «Коммунизмче орук» совхозтуң сакманчызы Октябрина Монгуш, ол-ла ажыл-агыйның саанчызы Дизенмаа Монгуш, чолаачы Александр Тюлюш, «Торгалыг» совхозта механизатор Евгений Түвет-оол, «Кызыл тук» совхозтуң проравы Кончай Доңгак болгаш өскелер-даа бар.

Эрткен чылын совхозтар 5040 муң рубльдиң орулгазын планнаан болза, херек кырында 6251 муң рубльдиң орулгазын алган.

Районнуң мал, чер ажылында чедиишкиннер бар-даа болза, чедир кылдынмаан чүүлдер ам-даа хөй. Эрткен чылын 414 бода, 135 чылгы болгаш 8206 шээр мал өлген. «Коммунизмче орук» совхозта малдың өлүп хораар чоруу 1988 чылдың деңнелинден өскен. Бир хойдан 1988 чылда 1430 грамм дүктү кыргаан болза, ол көргүзүг эрткен чылда 1253 грамм чедир кызырылган.

Күрүне планнарын күүседирде эрткен чылын районнуң совхозтары 312 тонна эътти, 160 тонна сүттү чондан улуг өртек-биле садып алган.

Район төвүнде он бир албан черлериниң, организацияларның сези 1989 чылдың планныг даалгаларын долу болгаш ажыр күүсеткен. Автотранспорт бүдүрүлгези орулга киирип алырын 178 хуу, чүък сөөртүлгезин 104 хуу күүседип, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткен. Районнуң хереглекчилер ниитилели пландан ажыр 1 миллион 179 муң рубльдиң бараанын саткан.

АКМК-га эрткен чылын күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 38 хуу кудулаан. 102 кижи-хүнү үстүнген болгаш 62 муң рубльдиң ажылдары чедир кылдынмаан. Социалистиг чарыштың түңнелин үндүрүп тура, СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомнуң шилчиир Кызыл тугун кайы-даа совхозка тывыспас деп хуралдан шиитпирлээн.

Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылында сорулгаларны дүгүржүп, даалгаларны күүседири дээш кижиниишкинниг ажылдаары-биле районнуң бүгү ажылчылары хуралдың киржикчилери кыйгырган.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өвүр район.

ХҮР АЖЫРАР АРГАЛАР БАР

Кандыг-даа кыш малчын бүрүзүнге шыңгыы шылгаалда. Ылаңгыя хар кылын болгаш соок улуг болган тудум кодээ ишчилерге ажыл-херек чымыштыг, берге апаар. Кым аңаа эки белеткенип, мал чеминиң курлавырын четчир кылдыр тургузуп алганыл, ынчан ниитиниң малын кыштан хүр ажырып шыдаар аргалыг болу бээр. Бо талазы-биле байдал Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозунда кандыгыл? Аңаа хамаарыштыр чамдык айтырыгларга харылап бээрин бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу ол ажыл-агыйда партком секретары Б. Д. Монгуштан дилээн.

— Кандыг-даа малды кыштан хүр-менди ажырып алырының бир магадылалы — элбек болгаш эки шынарлыг мал чемин белеткеп, курлавырлап алыры. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Бичиш Даваевич?

— Совхозтуң девискээринде хар 66 чылын кылын болгаш хөй дүшкен. Ындыг-даа болза ниитиниң малын кыштан хүр ажырып ап болурувустуң аргазы бисте бар. Ынчаар чугаалап орарым ужурлуг болдур эвесте. Чүге ындыгыл дээрге, эрткен чылын сигенни четчири-биле белеткеп ап, суланы курлап алган бис. Мал чемин кыштаг бүрүзүнде четчир кылдыр дүжүрген. Суланывыстың эрткен чылгы курлавыры база бар. Ынчангаш сиген, суланың артыышкынын өске ажыл-агыйларга садар бодалдыг бис.

— Амгы үеде кодааннарда байдал кандыгыл, малдың чаш төлүн камгалап алырының айтырыы канчаар тургустунганыл?

— Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве мындыг. Кыштан малды хүр ажырып алыры, оон чаш төлүн менди ажаап, өстүрери — улуг айтырыг. Ону бистиң хойжуларывыс эки билип турарлар. Ынчангаш хойжуларның хөй кезииниң кыштаглаашкынга белеткели черле эки. Оларның чамдыктарын адаайн. Саглы бажы бригадазында Халбан Оюрович Монгуш бар-дыр. Эки хойжу, кызымак кижи Халыын бригадазында Чамбылдай Кылын-оолович Ооржак. Хорумнуг-Ой бригадазында Болат-оол Доязатпаевич Саая, сарлык кадарчызы Сергей Картыышкаевич Куулар болгаш өскелерни-даа адап болур. Бо улус бедик харыысалгалыг, ажылга бердингени, ак сеткилдии-биле эш-өөрүнге, коллективинге хүндүткелдиг.

Шээр мал 50 ажыг кодан. Эрткен чылгы практиказын ажыглап, хойнуң массалыг оолдаашкынын март айның ийиги он хонуунда эгелээр кылдыр көрген бис. Ниитизи-биле он бир муң хой төрүүр. Ынчалза-даа чамдык коданнарда хой төрүп эгелээн. Ам төрээн 700 ажыг хойнуң хураганнары онча-менди.

— Бичиш Даваевич, эки мал кажаалары, эки хандырылга — хойжу кижиниң ажылынга, амыдыралынга дузалыг, идиглиг чүүлдер деп санаар бис. А силерде бо айтырыглар кандыгыл?

— Ол-даа чер чептиг айтырыг-дыр. Бисте мал кажаалары четчир. Оларның барык 60 хире хуузу ам-даа ажыглаттынар аргалыг. А арткан кезиин эде кылырын бодап турар. Оларны алгызып, азы шуут-ла чаарты тудар, адак-ла дээрге септеп кылыр апаар. Ынчангаш бо талазы-биле кандыг хемчээлдиг ажылдар кылырын ам планнап көөр апаар бис.

А хандырылга талазы-биле улуг-ла бергедээн чүвевис чок. Малчын кодааннарга чугула херек чүүлдерни — аъш-чем аймаан чедирип берип турар. Автолавка кыштагларже чорбастаан. Ынчалза-даа совхоз машиналарын ажыглааш, хандырылганы үзүктелдирип көрбээн бис. Төрүүр кодан бүрүзүнде чырык бар. Ону олар бичии моторлар күжү-биле ап турар. Бензинни ол кыштагларда чедирген.

Бир кол айтырыг — кодан бүрүзүн суг-биле хандырары болгай. Ону база-ла багай эвес организастаан. Суг сөөртүр автомашиналар ажылдаан турар. Ынчалза-даа оларның чамдыктары эргижирээн. Оларны чаартыы, септеп алыр арга берге — артык кезектер тывылбас. Ажылга бир шаптыктыг боор турар чүве ол.

— Чамдык четпестер бар-дыр. Ынчалза-даа ниитиниң малын нити күш-биле кыштан хүр-менди ажырып, чаш малды менди алырының аргазы бар ышкажыл? Ындыг бе?

— Ийе ындыг. Ол дугайын үстүнде чугааладым. Ам бир кол ажыл бар. Ол болза, малдың чаш төлүн онча-менди өстүрери, оларның баш санын хоратпазы. Ынчалза-даа хойжуларда, бода мал кадарчыларында улуг дуржулга бар болган. Бистер оларга идегеп турар бис.

— Сөөлгү айтырыг. Март 4-те соңгулдалар хүнү. Район болгаш суур Советтеринге улус депутаттарының кандидаттары кылдыр бүрүткеткен кижилер малчыннардан бар бе?

— Боттарының кол ажылындан аңгыда хөй-ниитичи, идепкейлиг болгаш негелделиг кижилер бистиң малчыннарывыс арасында эвээш эвес. Оларның чамдыктарын эш-өөрү улус депутаттарының кандидаттары кылдыр депшидип үндүрген. Сарлык кадарчызы Любовь Куулар Тыва АССР-ниң, Сергей Куулар, Казарак Ооржак район Совединиң, Анна Кара-Сал, Андрей Саая, Көшкен Кара-Сал, Начын-Бора Кара-Сал Саглы кодээ Совединиң улус депутаттарының кандидаттарынга бүрүткеткеннер.

Кыш айлары төнмээн. Ажыл берге. Мал чазын бирге дээр хораар болгай. Ону эки ажыл эртерин бодап турар бис.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгаалда

Коданнардан медээлер

ХУРАГАННАР ХОРАМЧАЛЫГ

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Чыргакы кооперативиниң тертүр 4132 хою 12 коданда турар. Тываның комсомол шачынчыларының лидерлери Зоя Тарак-Сүрүнөвна биле Григорий Дугуунович Ооржактар социалистиг чарыштың тиилекчизи болуп, 3 чыл улаштыр ээр-чүгенниг аът-биле шаңналып келген. Бо өг-бүле республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери. Эртен чылын туңнели-биле 734 куттугдан база 10 хураганы немелде телевизирге алган. Олар ам Кызыл-Өдек деп черде кыштаглап турар. Хар улуг дүшкен. Коданында 355 хонаңдан олдаашкыны адакталган, хураганнары менди доругуп турар. Мал чеми четчир, кажаалары арыг, чылыг, куртаг.

А салбырның чамдык коданнарында байдал багай. Амгы үеде 151 хураган өлүг төрүттүнген, ара салган болган. Василий Донгактың, Маадыр-оол Күлгээрниң, Калдар-оол Күжүгеттиң, Сатының, Оюмааның Бичиң-оол Донгактың коданнарында багай чорууштар хая.

Эртен чылын кооператив 100 хойдан 63-ле хураган алган, дук планын күүсетпээн. Ол дээрге малчыннарга улуг шыырак-тыр. Мал чеми бо чылын четпес. Артыныцылдыңың өске салбырларга берип турар. Соок база шоолуг эвес-тир. А хураган чүге хораан турарыл? Мал эмчизи Оман Донгак биле бригадир-зоотехник Бопук-Кара Донгак олар чүү деп бодап турарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

Чагаа парлаттынмаза-даа

БАЖЫҢНЫ БЭЭР БИС

«Бай-Тал» совхозтуң хоочуң хойжуларының бирээзи, Маадыр-ие Д. Х. Мыдык суурда чурттаар бажыны чок дээр дугайында биске чагаа бижип, от талазы-биле дузалажырын дилээн. Малчынның чагаазын бистер совхозтуң директорынче, профкомче чоруткан бис. Элээн саадаткан-даа болза, профком даргазы Семен Доржуевич Ховалыг бисче мындыг харыыны чорупкан.

— Совхозта ниитизи-биле 144 кижи бажың оочурунда турар. Оон иштинде 14 кижи шуут чурттаар оран-савазы чок. 1990 чылдың январь 18-те кодээ Советтиң күүскомунуң чанында бажың хуваар комиссия хуралдааш, бо чылын ажыглалга кирер бажыңнарының бирээзин Долума Хертековнаның өг-бүлезинге бээр деп көрген. Ол өг-бүлениң бажың алыр оочуру чеди дугаарында болуп турар.

Дирекция база профкомдаа бо малчын өг-бүлениң дугайында сагыышты салып келген. Оларның кыштаанда чунар-бажыңны, чаа бажыңны тудуп берген болгаш чайгы үеде ажыглаарыбиле делгем улуг чаа өгну база бүрүн херексели-биле берген.

Профком даргазы С. Д. ХОВАЛЫГ».

РЕДАКЦИЯДАН: Д. Х. Мыдыктың хомудалының дугайында чагааның хоолгазын совхозче чорудупканывыстың соонда, харыызы дыка үр келбээн. Чүгле профком даргазының бодубиле ужурашкаш, ол дугайында катап айтырганывыс соонда, харыызы чаа келгени бо.

Черле ынчаш чоннуң чагаа, дилеглеринге, билдириишкиннеринге хынамчалыг ой-шаанда харыылап бээр дугайында доктаал-даа бар. Редакция өске-даа районнарже, совхозтарже чоруткан чагааларының харыыларының чамдызын мынчага чедир албаан. Манап тур бис.

ЧӨПШЭЭРЕЖИП ТУР БИС

Бо чылдың январь 9-та үнген «Шын» солунга «Ады-ла хырбача», «Шынарын экижитсе» деп бижикчилер Долаан Оюнның база Раиса Толзатмааның материалдары парлаттынган. Ол материалдарда хырбача, хан белеткеп кылып турарының дугайында бижээн, шынапла, чүнү-даа эгелээри белен эвес, бистиң кылып турарывыста четпестер барын миннип, шүгүмчүлелди хүлээп ап тур бис деп харыыны ону кылып турар коллективтиң мурнундан бригадир Донгак Галина бижээн.

Ол тыва чем аймаан белеткээрин экижидер дугайын эът комбинадының специалист технологтары-биле кады хуралга сайгарып чугаалашкан.

Ында чугаалап турары-биле алырга, херектиң байдалы мындыг. Бергелер хөй, негелдеге дүүштүр ажылдаары кол сорулга деп санап турар. Садып алыкчыларның саналдарын черле дыңнаксаан улус болду.

Хырбачаның хойнуң улуг хырнынга кылып турар. Оон составында шээр малдың бүдүн-бүдүн баары, өкпези, ийи чумур, 0,5 кг хээндек эът (обрез). Хойнуң улуг хырнын машинага (центрофугага) чуурга шуут кадыг кылдыр хөмнелип каар, ынчангаш амданын-даа, хевирин-даа үреп кааптар боордур. Хол-биле чуп тур бис. Хырынны ынчаар чуурга, даштын көөрге, дүктүг ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа хайындыргаш чиирге хөлчок амданныг деп бижип турар.

Чөремени кылып турары эрги тываларныындан бир янзы. Аңаа хойнуң кургулдайын, баар эъди, дилип каан хырын азы кергнек холуй тудуп турар. Баштай база-ла хырынны машинага чугтанындан, чөреме аажок кадыг турганы шын. Ам хырынны хол-биле чугташ, чөремеге ораарга амданныг болу берген. Чиңге шөйүндүлерни экидир чуп аштап турар.

Ханны инек ханындан кудуп кылып турар. Ужуру болза ханы көк шөйүндүге кудар болгай. Ол бригаданың улузу шыңарын экижидер дээш инектиң долганчыынга (чаглыг шөйүндүзүнге) кудуп белеткээр.

Бригада улузу ам манчыны кылып эгелээн. Оон составында аът эъди 70 хуу, хаван эъди 30 хуу, далганы-биле эъдиниң деңзизи 0,70 гр болур.

Бригаданың кежигүннери арга-сүме катканы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар. Оларже хырбача кылыр талазы-биле солунга келген сүмелерден чамдык чүүлдерни чоруттувус.

Манчы дугайында каш сөс. Ниитизи-биле ажырбас, эки-дир. Манчының улуу кончуг, далганы хөлүн эрттир кылып. Далганының деңзизин барымдаалааны ол бе, далганның граммын эвээжеткеш, ниити манчының бодун-даа шала бичежек кылып болбас бе?

ХЕРЕК ОТТУРГАН

Сүт-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхоз республикада мал ажыл-агыйлыг совхозтарның бирээзи. Ында хоочун малчыннарга аныяктарны быжыглаар, оларны солуур төлептиг кадарчылар кылдыр өөредиринче сагыш салдынып келген. Ынчалза жок чамдыкта бо ажылче хаара туттунган кадарчыларывыстың ажыл-ижи дээредээр туржук, харын-даа совхозка өре-шире чедирип турарынга кижи сеткили ходуур.

1978 чылда совхоз директорунга ажылдап турган А. Х. Монгуш Чадаанадан Вера Солунамовна Ооржакты малчынчааны-биле эккелген. Аңаа бир кодан хойну хүлээдип берген чангыс кыш эрткенде чаңын хүлээдирге, 160 ирт чок болган. Ол чеже-чеже акша га санаттынар-дыр че? Шак мындыг төрел-доргул тырттыжып ажылдаар чорук чүге чедирген-дир. Чон идеген болганда, ак сеткилдиг ажылдаар турган. В. С. Ооржактың ажылынга сандаргай чоруун совхоз директорунга каш удаа дыңнаткан. Ол дыңнадыгны үезинде херекке албаан. Район прокурору бо херекти билзе-даа, түңнел кылбаан. Мынчаар ажылдаарга болур бе?

Бады ООРЖАК.

Бады Санаавичиниң редакцияже чоруткан бо чагаазын истеп, хемчээн алыры-биле районнуң прокуратуразынче чоруткан. Сүт-Хөл районнуң прокурору А. А. Монгуштуң харыылааны болза:

«Хамааты Б. С. Ооржактың чагаазын хынап көрдүвүс. Шынап-ла, кадарчы В. С. Ооржактың кадарып турган ирттеринден 160 баш четпес болганы илерээнгенген. Бо фактыга үндезилээш 1989 чылдың январь 2-де кеземче херээн РСФСР-ниң КД-ның 100 чүүлү-биле оттургаш, истелгезин кылыры-биле [illegible] иштики херектер килдизинче чорудуп [illegible] Истелгени капитан К. С. Ховалыг чорудуп турар».

СОЛУН ШҮГҮМЧҮЛЭЭНДЕ, ЧОГУУР ХЕМЧЭЭН АЛЫР

Чоннуң чагаа, билдириишкин болгаш хомудалдары-биле ажылдаар хүн бүрүнүң кичээнгейин салыр дугайында мурнундагы чылдарда хүлээп алганы СЭКП Төп Комитединиң доктаалдарында-даа, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму чарлыктарында-даа [illegible] айыткан болгай. Бо дугайын билбес [illegible] туржу ам чок-даа. Ол ынчаш солуннарга парлаттынып, радиога дамчыттынып турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерни база-ла чоннуң чагаалары, саналдары деп ылап-дыр көөр ужурлуг болгай.

Ынчалза-даа республика солуннарынга үнүп турар чамдык шүгүмчүлелдиг чүүлдерни кым-даа сагыш салбас, ол ланай дүвүнче октаан дааш дег, олчаан баар, ооң ужурунда соонда катап база-ла парлаттынар апаарын көөрге, эптиг-даа болгулаар-дыр.

Ооң бир чижээнге «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң удурттукчузу Г. Лаевтиң чаа чылдың дүнезинде дужаап дүжүнде кирген хоорайның баштайгы шеверлекчизи Эльвира Тевл-оолга соңгаартан чаладып көөр кол инженерге белеткеп каан бажыңны берипкениниң дугайын Кодур-оол Оюнның бижээн фактызын киирип болур. Бо шеверлекчиниң 15 чыл дургузунда бажың манап келгенин та чеже катап республика болгаш район солуннарынга бижээн чүве. Бо аразында ол хоорайның улуг, биче даргаларының та чеже бажыңнарын [illegible], солуп кааптан чүве. Ону база-ла бижээн дег [illegible]. Ынчалза-даа ук шүгүмчүлелдерден тургаш үдуртуктер дарганың мынчага чедир тывызыксы хамык чүвениң бааҗызы болуп турар хире.

Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң даргазы чораан «полтр» деп хоя мегеге таварышкан, хөй черге шаажылаткан, ол «херектен» 27 чыл мурнунда агарткан тыва улустуң шынчы оглу Алыг-Түлүш Хемчик-оолдуң өөнүң иштин, оглу болгаш урууну бичии тар бажыңчыгаштарда хөй ажытал, нарган авазы-биле амдаа сыымарлажып орарының дугайында мурнунда-даа, бо чылгы № 2 «Шынның» Дулуш Кызыл-оолдуң «Хеймиг бажыңда» деп чүүлүндең база катап номчааш, дыка-ла эпчоксундум.

Хөй черге буруудаттырып, шииттирген кижилерни агартып, оларга харын тураскаалдарны безин тургузар деп турар бо үеде, оларның өг-бүлезинче, ажы-төлүнче сагыш салыштар эриг баарлыг албан кижизиниң чүгле Хову-Аксында эвес, харын Таңды районунда-даа, бүгү республикадада эртенче 27 чылдар иштинде тывызыксы [illegible] [illegible] [illegible] деп билдим.

Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинатта социал айтырыгларны эки шииттирлеп турар деп солуннардан номчуп каттан мен. Комбинаттың директору, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы А. А. Голиков Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгуудаларының дугайында хоойлу төлевилелин сүмележип турувуста, соңгуудалар эрттирериинге бодунуң хууда акша-хөреңгизин-даа бээр мен, ону ук хоойлуга дүрүмчүлер-дир деп саналдап турганын дыңнааш, чоннуң хереэ дээш чүнү-даа харамнанмас ылап хувискаалчы, патриоттуг эш-тир деп бодап чораан мен. Ам солунда фактыларны көөрге, чогум акшы-сөзүбиле ажыл-хереэ каржып турар хире кижи? А. Т. Хемчик-оолдуң ажы-төлүнүң кайда ажылдап турарын биживээн болду. Бир эвес олар комбинатка ажылдавайн-даа турган болза, кижизиг, сагыш човангыр чорукту болдуруп, оларга ийи аал ишти чурттаар бажыңны берипкен болза, оон комбинат когарап, сугарай бербес турган боор. Коммунистер [illegible] профэвилер [illegible] Хову-Аксы суур Совединиң дарга-бичилери эриг сеткили, арын-нүүрү кайыл? Олар караан хаптап, кулаан куйлап алгаш органнар бе. Солунга үнген чүүлдерни номчуваc, номчуза-даа тоовас ужуру чүдел деп айтырыг чайгаар-ла салдына бээр-дир.

Солун шүгүмчүлээнде, хемчээн алыр херек. Тывалап билбес улус болза, өөрензиннер. Дылды билир харыысалгалыг ажылдакчыларның бирээзинге солуннарга ук черниң дугайында үнүп турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерни оя кезип, тускай дептерге суккаш, даргаларынга илеткеп, оларның айтыышкынының ёзугаар хемчег алырын дагзыр ужурлуг-ла болгай. Бир эвес удурттукчуларда тыва дыл билир кижи чок чүве болза, ол черле бо үениң негелдезинге таарышпас чүүл-дүр. Бодап көөрге, тыва кижилер бажың-балгат айтырыын шыңгыы тургуспас боорга, ол черниң даргалары аңаа чыл-чылы-биле чаңчыгып, шуут шоюгуп калган боору чадавас.

Бүгү эрге-чагырганы Советтерге шилчидип берип турар, социал шыңныг чорукту калбартып турар бо үеде районунда-даа үлүртүр, баштаар черлерин чүгү кээрип орарыл? А. Т. Хемчик-оолдуң оглу Бая Көк деп кижиниң өөнүң иштин 7 кижи 12-ле дөрбелчин метрде, уруу Хелчук-Караның өөнүң ишти 11 кижи 15 дөрбелчин метр бажыңда сыпмарлажып орда, суурдаа, район-даа Советтериниң чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиялары чүге ол бажыңнарга барып, чурукка тырттыргаш, айтырыг тургуспааныл? Комбинаттың даргаларының чурттап орар бажыңнарынга оларны деңнеп, сессиялар, конференциялар үезинде делгелгелерни кылып, депутаттарга көргүзүп, бо түрегдел көрүп чораан улусча ам-даа болза чүгээр байгалдан тургусса канчап баарыл? Аал айтыышкын маңап орар таптаашкын үезиниң ында уламчылавышааны ол бе? Оларның мурнунга бистиң кажан-даа үзе төлеп шыдавазывыс өревистиң оода бичии-даа кезээн кижизиг, сагыш-човангыр чорук-биле дуглааза кандыгыл?

Хөй черге шаажылаткан Тываның шынчы оолдарын саазын, сөс кырынга чежедаа агартып бижип турганың, оларның төрелдериниң мыңдыг түреңги чоруунга дузалавас болзувусса, ёзулуг-ла ээмгү сеглааш ачызынге четпес, сөөктү хемиргеш чартынга четпес» деп чүве ол эвеспе.

Алыг-Түлүш Хемчик-оолдуң өөнүң иштинге-даа, уругларынга-даа оран-бажың талазы-биле боттут дузаны чедирериниң дугайында-даа, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң удурттукчузу Г. Лаевтиң чаа чылдагы дүжүнүң ол хевээр боттанганының-даа дугайында харыыны улус депутаттарының соңгуудаларынга белеткелдиң кидин түлүк үезинде «Шынның» арыннарындан дарый номчуурун кым күзевес боор.

Черле ынчаш парлалгага үнүп турар шүгүмчүлелдиг чүүлдерге хамаарыштыр чогуур организациялар удурттукчуларының кылып турар ажылының дугайын партия, совет органнарга удаа-дараа чугаалажып, ол дугайын чонга дыңнадып турары күзенчиг ийик.

Михаил ДАМЧАЙ.

ӨДҮГЕН: шиитпирлээр айтырыглар

АМЫДЫРАЛДЫҢ АРЫННАРЫ

3.

«Тожуну көрбээн кижи — Тываны көрбээн, а Азасты көрбээн кижи — Тожуну көрбээн». Бистиң чоргаарланып чораан бо үлегер домаавыс, аңаа заповедник тургустунгандан бээр, ылангыя ол буянныг болур ужурлуг организацияны эң күчүлүг машина-техника-биле хандыртынган болгаш боо-моңгу-биле чепсегленген эртемденнер ээлеп, директор Сергей Александрович Окаемов биле ооң оралакчызы Андрей Андреевич Васильченко удуртkандан бээр, өске утказыг апарган. Дайын үезинде ивилерлиг белек четирип, Кызылдан чиң тээп чораан Бараан Дагбажык «Бойдус үрегдээниң көрбээн кижи, ону моон көрүп алыр денерден» дээрге, тооруксчулар бажыңын долган улус маңаа өске-даа сөстерни немеп, эргижирээн бо үлегер доманка дөмейлештирип турдулар.

Делегейниң бир сураглыг хемниң бажынга, ооң бойдус байлааның аразынга чораан кижи тайганы дүүретпес, чыткан сиген сый баспас, тынышкып безин тырттынып ал чоруур ужурлуг. Аңаа ивиден өске чүнү-даа — чылгыны, моторлуг хеме безин ажыглавас ужурлуг. А ында совхозтарга тывылбас бир танкетка, ийи УАЗ-452 машина, бир ГАЗ-66, дөрт «Урал» мотоцикл, боду маңнаар он тос мотошанак, он үш хеме чайкыш болгаш дүн-хүн чок ыңай-бээр шуужуп, даашшимээн, чыт-бус үндүрүп болгаш бензин база үс төп чоруп турар. Ам база бөлүк мотошанактар келген сураг бар, ивижилерге ол чүве кэстүр эвес. Ынча техника мунган эртемденнерде он тос дайынчы карабин, беш дүүрге, алды хол боозу бар. Боттарының эвес, күрүнениң санаарга ындыг. Оон ыңай беш бензохирээ, хөй какпа, дузак, хоран — шупту чүве четчир, чүгле ажыглаар, ол-ла. Ажыглавас чүвени кым алыр деп. Ынчангаш кижи бүрүзүнде аңгы техника, аңгы боо бар, херээжен улузу-биле катай санаарга безин ындыг.

Боолуг кижи канчап чүве боолавас боор, бөлүк кижилер мөөрейлежип-даа магатчок. Чаңгыс катап боо боолапкан кижини ийи дугаарындан соксадыры берге, ооң орнунга арагачыларны, харын, эмнедип ап болур. Оон башка заповедниктиң эр болгаш херээжен 44 ажылдакчыларының 24 хуузунуң аңныыр чуруму үрээш, туттуруп алганын чүү деп таныылбырлаарыл? Туттурбааны та чеже, чурум үревейн аңнааны та каш кижи? Ол девискээрже өске кижи киирбейн турда-ла, ынча хире эртемденнер туттурган-дыр. Заповедниктиң удурттукчулары, ооң камгалакчылары, ол дээш боттарының амы-тынын харамнанмас ужурлуг сургаалчылар боттары безин туттуруп турдулар. Чаңгыс-ла таварылганы чугаалаайн. Харыысалгалыг болгаш буянныг ажыл чорудар заповедниктиң Москвадан идегээн директору С. А. Окаемов ачазы А. С. Окаемов-биле май аңда элик өлүрдүлер. Майда деп чүвени бодап көрүңерден! Кандыг-даа кижи, ылангыя эртемден, удурттукчу дарга, арта-ла, ол үеде аңче боо арнырын канчап диттир чүвел?

«Иттире берген». Бодунуң күзелинге, чоннуң чаңчылынга удур кандыг-бир таварылга болганда, тывалар ынча дижир. Бир эвес директорнуң бүгү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

шөөрел чораан: бирээзи — элик адарынга, бирээзи — адыг өлүрериинге. Барып-баргаш, кру чазын магалыг-ла хандыртынган ачашкыларды. А чөпшээрелди кым берген деп? Аңаа кым-даа, кажан-даа бүдүреп шыдавас — ону Тыва АССР-ниң ынчан аңныыр-тывыш ажыл-агый эргелелиниң начальниги турган, ам балык камгалал күрүне инспекциязының улуг күринспектору, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле Күрүне комитединиң кежигүнү А. Н. Стрельников хайырлаан. Бо даргавыстың ол дугайында тайылбырын, кымнарга каш катап чөпшээрел бергенин айыткан-даа болза база көрген мен.

«Азас» заповедниктиң эртемденнери эртем ажылынга херегээр (?) аңнар өлүрер чөпшээрелди үргүлчү ап турар. А түс черниң аңчылары, ылангыя ивижилер ындыг аас-кежикке чылдынна таваржып турарлар бе? Чок. Ындыг турбуже, аң өлүрериинге чөпшээрел Кызылдан ооң адынга долдуруп каан безин чедип кээр. Аңаа бир тоол. Эрткен күзүн аңныыр-тывыш ажыл-агыйының кооперациязынга аңчыларга чөпшээрелдер үлеп турда, А № 0027715 чөпшээрелди «Азас» заповедниктиң директорунуң адынга Кызылга бижип каан болган, ону балаар эвес, даргага бээр ужурга таварышкан — бир аңчының эргези ынчаар казыттынган. Оон ыңай № 353144 аңныыр билеттиг, Тожуда чурттавайн турар Н. Н. Чичинниң элик боолаар А № 0006086 чөпшээрелди бажындан. Кызылдан ал алгаш, ооң өртээн төлээн квитанциязын чорудуп берген — база бир тожунуң эргези ынчаар казыттынган. Арткан чөпшээрелдерин түс черниң чурттакчыларының холга алыры база берге дээрзи билдингир. Бо удаада Окаемовка чөпшээрелди респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы А. А. Магеря, та чүнү бодааш, боду ооң адын бижээш, чорудуп берген.

Эрткен чылдың июль 4-теги «Красноярский рабочий» солунну номчуп көрүңер: «Соңгу чук улустарының амыдыралын өөренип көргеш, райкүүскомнуң болгаш «Красноярсккрайаңныырның» ондатра аңнаарын чүгле ол улуска чөпшээрээрин дилээн бижиин РСФСР-ниң Кол аңныыр чери хандырган болгаш түс черниң чагыргазынга дыңнаткан». А бис өскээртен янзы-бүрү улус чалаарының орнунга, бо кожаларывысты өттүнзүвессе чүл? Өскээртен холгаарлаашкынга удур хоойлу төлевилели белеткеттиниш турар дээрзин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң улус депутаттарының Съездизинге илеткелиндеи дыңнаан болганывыста, түс черниң чиңгине чурттакчыларын черле болаар ужурлуг бис. А боттаңнап келген кижилерниң «Мээн соомда та канчанзын, та чоонзун» дээр сеткилдиг черде салган какпалары, [illegible] болгаш [illegible] богтан хемнери, утбайн кааптан эъди, тегулдур октапкан балыы, өжүрбээн [illegible] пөштери [illegible]

Чоокта чаа «ӨДҮГЕН: социал айтырыглар» деп рубрика-биле мээң бир материалым парлаттынган. Оон соонда редакцияже [illegible] «Ол кончуг шын-дыр. тожуларга лицензия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бижип турар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ол [illegible] аштай бер-

геч үезинде хырнынга ой эът дугайында болдурнинн. А амдыызында оларда майгын чанында хемден балык уштуп чиир безин эрге чок, инспекторлар таваржыр болза ат болганы ол. А аңныыр үезинде чөпшээрелдерни бир дугаарында оларга бээр, ынчангаш районда тускай аңчыларның саныи кызырар, дараазында шуут дүжүрер, өскээртен улус дугайында кандыг-даа чугаа турбас — ындыг болдурар херек.

Тожунуң тайгазынга кайын-даа келген кижиге таваржып болур. Күчүлүг машиналар болгаш хемелер, самолёт болгаш вертолёт, аът-ынаа өлүк-тывыш улузунга тыпты бээр. А орукту олар мунзавас, ажыы-биле чугаалаарга, Тожуга аъшчем сөөртүп чедирери берге дээрден башка, ажык-кончаа сүрген кижилерге тайгада моондак болур чүве хонар. Эрткен күзүн Валерий Беспалов, Николай Кузнецов, Махмуд Абрилов суглар Кызылдан боттарының УАЗ-тары-биле аңнап чорааш, тайгага туттуруп алганнар. Боо-моңгузу, шутлак-дөжээ-биле катай чээрби какпа, элик эъди, арагадан бээр бар болган. Хүнезини база хөй чораан: «Олбук хөлден ондатралаарывыс ол» деп. А эликти үгүнда республиканың аңныыр эргелелиниң ажылдакчызы турган Беспалов аткан. Оларның кайызы-даа машиналыг ыңай-бээр ам-даа халдып турарлар. Хамык документилерни долдуруп, чогуур черлерге дыңнаткан турда-ла ындыг.

«Азас» заповедниктиң ажылдакчылары Сорокин, Дёмкин, Коробейников олар балык үүргенелеп турда, Ушпа-Хөлдүң өөжүн дуглапкаш, оон хөй балыкты шүүрел алганнар. Ийи доскаарны эртем-шинчилел машиназынга чүдүргеш, 70 метр балыкты эрик кырынга каапканнар. Бодум-на четтирип алзымза, ооң соонда бо чер та канчанзын, та чоонзун дээн хөөнүвүс олла болгай. База-ла бо эртем чериниң ажылдакчылары Древянский, Бахарев, Черниченко Чиңге-Хемге адыг өлүргеш, чаңгыс бүдүн үзе кезип чигеннер, өске хамык эъдин аңаа каапканнар. Бойдус камгалалы дээш туржуп турган, ол дугайында тайылбырны даргазы Сергей Александрович Окаемовтан алган улус болза, канчап ынчаар хөлүн эрттире бээр деп? Тайганың тайгазынга, согур дүш болуп туттурганы ол, а туттурбаан таварылгалар та каш четкен чүве! Эртем ажылдакчызы Васильченко чөпшээрел чок аңнап (эртем ажылы кылып чораш бе?) чорааш, Арга-Хөлге алды киш кештиг туттурду. Орта протокол долдуртунган турда, соонда Сыстыг-Хем аң-

ныыр-тывыш ажыл-агыйыбиле дугурушкаш, мурнунда кереэ чарып алган боол, кештерин аңаа дужааган. Ындыг кижилерге «дуза чедирер» кижилер болгаш организациялар кала-даа турар боор чүве-дир ийин.

«Азас» заповедниктиң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы А. А. Васильченко бодунуң оглу — эртем ажылдакчызы С. А. Васильченко-биле Кадыш-Хөлден 800 (сес чүс) килограмм, Арга-Хөлден база хөй балыкты вертолётка чүдүргеннер. Ачашкылар вертолётту Кызылдың балык заводунуу деп районнуң улуг охотоведи Ю. Г. Никитинге тайылбырлааннар. Хынап көөрге, балык заводу ол үеде вертолёт кайнаар-даа чорутпаан болган. А заповедниктиң директору С. А. Окаемов эртемге ажыглаар адыг өлүрер чөпшээрелди улуг охотоведке демдегледип алгаш, ол-ла чөпшээрелдиң хос черинге эликти база киир бижип алган. Оон ачазы А. С. Окаемов-биле ийи аңны өлүргаш, кежин-даа, эъдин-даа дужаавааннар. Ындыг таварылга чаңгыс ол эвес. Ол чылын элик өлүрерин шуут хораан турган. Ындыг турбужe, республиканың аңныыр эргелелиниң даргазы «Окаемовту хемчег албас бис» дээн. Туттурарга безин ол хире камгалакчыларлыг эртемдешнерниң кымны-даа — бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазын болгаш СЭКП райкомунуң бирги секретарын безин — киирбес девискээриниң иштинге чүнү-даа канчап турарын кым билир. Совхозтарның ап чадап турар вертолёттарын заповедник ажылдакчылары херегләэн санында ап алган боор-дур.

Кандыг-даа эрге, түс черниң чурттакчыларының дүжүнге кирбээн эргелер — заповедник ажылдакчыларында. Езулут-ла сугга-даа дүшпес, отка-даа өрттенмес улус мында чүве ыйнаан. Ол дугайын тожулар чугаалап, салаа базып, чижектер айтып, тайылбырлап турдулар. Оларның чагаалары «Шында»-даа, менде-даа бар. Мыя бо каш чижек — партия, совет, хоойлу-дүрүм болгаш бойдус камгалал органнарынга кирген бижиктерниң хензиг кезиинден үзүндүлер-дир. Чоннуң ындыг чаргызының, хурал-суглааларга хомудалдарының албан черлериндеи дуза дилээн кышкызының ам беш чыл уламчылап турары бо. Заповедниктиң удурттукчуларының беш чыл «шыдажып» турары бо. Оларның ооза ында чон-биле найыралдыг болуру кай. Ажыл айтырып келген кижини Окаемов «тываларны черле албас мен» дээр-дир.

«Трактор шанаан долдур ивижилер заповедник кызыгаарының кыдыы-биле бар чорувуста, Окаемов кыштың соогунда дедир ойладыпкан. Чугаалажып чадашкан бис — деп, ВЛКСМ-ниң XIV съездизиниң болгаш партияның XXI область конференциязының делегады, угундан ивижи, «Тоора-Хем» совхозтуң иви бригадазының бригадири Михаил Бараанның СЭКП обкомунда тайылбыры чыдыр. — Ооң холунга бир чыл ажылдаан мен, чон-биле чугаалашпас, каржы кижи. Чугаалажырда боозун тудуп алыр».

Михаил Чигжитович тайгага «Хан-дамырым-биле түдүш черимге өске кижи ышкаш апардым, а өскээртен келген кижилер магалыг-дыр» деп орган чүве. Келген-не кижи бүрүзүнүң бойдуска болгаш чонга хамаарылгазы дөмей эвес дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа заповедник ажылдакчыларының кижи амытанның чаяаттынган-даа, чазактың тургусkан-даа дүрүмнерин хажыдып, улуг туразын болгаш чагырга чогум көөргеттинип келгенин чүгле бо тайганың эвес, а республиканың чону кайгап турар. Барыын-Хемчикте хоочун башкы А. Европтуң солунга бижээни бо: «Бойдусту карак огу дег камгалаар улус заповедникте аңнап турар ышкажыл. Ындыг улусту ол ыдыктыг черже боо адым чоокшулатпас херек».

Аңныыр чуруму үрээш (чүгле сагыштыы-биле ынчаар болгай), республикада бир чылда туттурган үш чүс чыгам кижиниң бир чүс ажыы — Тожуда. Улуг охотовед Никитинни ажылындан дүжүрүп каапарга, эрткен чылын ындыг чурум үрээн улус мурнукузундан он катап кызырылган. Ол туттурган он кижиден кеземчеге онаашкан кижи чыл төнчүзүнге чедир чаңгыс-даа чок. Ынчангаш Никитинниң ажылдан үндүрткен чылдагааны тайылбыр чокка-ла билдингир. Ону республиканың аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү (улуг охотоведти ылап-ла деткиир аң чугула кижи болгу дег) Н. И. Сова боду үндүрген. А каш катап туттуруп, чурум үреп турган кижилер ажылдавышаан, харын партия талазы-биле алган хемчег шын эвес, журналистерниң бижип турары меге деп кайын бээр чаргылдажып турарлар.

Ам куңдус дугайында каш сөс, ону ыттавас болзумза, тожулар мени билбейн баар. Чүге дээрге ол амытан — оларның амы-тыны, оларның кышкызы. Шынап-ла, 1985 чылда 120 баш турган ол үнелиг, чараш, чаптанчыг болгаш ховар аңның, ыя каш чыл дургузунда чүгле чартыы арткан дээрге, кайы хире дүвүреңчиг-дир! Маңаа дээги-ле эртемденнерни, ылангыя оларның удурттукчулары Окаемов биле Васильченкону адавайн баар аргам чок. Оларның каш чыл дургузунда куңдустарның боттарын-даа, уяларын-даа «шинчилеп», эртем ажылынга ажыглап, дүн-хүн чок «хайгаарап» келгениниң түңнели... Ой, та, чүү деп чугаалаарга эптежир чүве? **«Находится под угрозой у-ни-что-же-ни-я. Внесен в Красную книгу СССР»** деп РСФСР-ниң Кызыл дептеринден номчудум. Ындыг турбужe, ол каш куңдустуң 7-зин өске черде аппарып салган.

— Ээрежип турумда-ла, вертолёдунга мени олуртпады. СЭКП райкомунуң бирги секретары В. В. Содунамны-даа албады. Черле бо черниң бойдус камгалалынга сонуургалдыг кижилерни заповедникче чоокшулатпас улус — деп, бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазы, республиканың ындыг комитединиң кежигүнү Д. Х. Мылдык хомудап ор. — Өскээртен улусту хүндүлеп хүлээп алыр ында ортулукта тускай бажың база бар.

А куңдусту Баш-Хемге салган чылдагааны мындыг чүве боол-тур. Ивижилерниң чылда ийи катап иви сүрүп эрттирер оруу — Баш-Хемуну. Аңаа куңдус салып каарга, ол орук дуглалыр, чүгле тайга бажы-биле эртер. Ол черниң чиңгине чурттакчыларынга эртемденнерниң «дузазы» ындыг болган-дыр. Бо бүгүден кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Түс черниң чурттакчыларының күзели, бодалы болгаш дилээ бо: Тожуда продукция бүдүрүп турар, оон продукция ап, ол бүгүнү пландап база акшаландырып турар организациялар районнуң удуртур организациялары-биле сырый харылзаалыг болур. Чылдың-на кереэ чарып турары чугула. Ыяш болгаш өске-даа моон үндүр сөөртүр продукцияның хемчээлин кызырбас болза, ылангыя ыяш эвээжеп, суг сыыгап, чер болгаш агаар бокталып турар. Аң-өлүк, балык-байлаң, кат болгаш өске-даа байлакты өстүрерин болгаш ажыглаарын база чурумчудар. Аңныыр болгаш өске-даа тывыш чурумун хажыткан улусту шыңгыы көөр. Түс черниң чурттакчыларының эргелерин болгаш амыдыралын холгаарлаарын болдурбас. Бо бүгү айтырыгларны олар үргүлчү тургузуп келген, моон соңгаарда-даа тургузар дээрзи кымга-даа билдингир.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧУРУКТАРДА: аңныырынчы кижилерниң арттырып каан «үүжелери» — хаван болгаш токкен балык. (Чуруктарны Ю. Никитинниң чыыл дазындан алган).

ЫРЫ АМЫДЫРАЛДАН УЖУКТАЛЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

дел ырларны бедик деңнелге күүсеткен, көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган. [illegible] Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурдан келген өөредикчилер Нелл Сравчаа, Хеймер-оол Мунчал «Чавыдакты» ырлап күүседирге, үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлер байыр таңдып турдулар. Уран чүүлдүң хоочуну, чедек хар ажып турар Хүрен Ооржак «Бай-ла Хемчиимни» [illegible] ырлаптарга, [illegible]. [illegible] сеткени тергиин болган. Сураглыг ыраажы, уран чүүлдүң хоочуну, Маадыр-ие Татьяна Сат «Бай-ла Хемчиимни» Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалыгга иңил-биле үдеткеш ырлаптарга, Тываның ак-көк хемнери, даглары караана костүп келгилээр.

«Декей-оо» байырлалының бүгү киржикчилеринге, көрүкчүлерге профоблчөвүлелдиң «Өөрүшкү» ансамбилиниң самчылары, Франция, Голландия четкеш келген тыва херээжен хөөмейжи Валентина Чүлдүм, Бүгү-делегей, бүгү-эвилел конкурстарының лауреады Сайнхо Намчылак [illegible] уран талантызын база [illegible]. Ыры уран чүүлүнүң кайгамчык [illegible] «Декей-оо» көргүскен. Ынчалза-даа улустуң ырлары бистe эвээш болганындан чаңгыс ырыны чеже-даа катап катаптаар. Чиңги ырызын амгы үениң тыва ырларындан киирген болза, дыка-ла эки болур ийик. Идик-хеп-даа, күүселде-даа талазы-биле район бүрүзү идепкейлиг киришкен.

Бир районнуң уран талантылыглары күүселделерин доозуптарга, ескелери эгелеп киргилтер. Ырак-узак Мөңгүн-Тайгадан бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну, Мыйзан Хертек тыва улустуң «Мөңгүн-Тайгам» деп нижамык ырызын уянчыг, дыңнак-

саичыг чиңге үн-биле ырлаптарга, сеткилдерге мөңге артып каар. Ол-ла черде өртүмак школаның башкызы Лилия Саинат күштүг, чараш үн-биле «Ырлажыылы» деп ырыны кайгамчык-ла күүсеткен. Эрзинчилер көрүкчүлерни база кайгаткан. Ийи ятха, үш бызаанчы, лимби, доңгүүр-биле үдеткеш, ыраажы Нонгуи Буду «Ырлажыылы» деп улустуң ырын бадырыптарга, дыңнаашкынчыг-ла! Уран талантызы-биле улус чоннуу кайгаткан Валерий Моңгуш удурткан Өвүрнүң «Буланныг» ансамбли тыва улустуң «Декей-оо», бурунгу тывалар моол улустуң кожаңнары үндезилээн «Бежинден үнеримде...» деп ырыны база бир янзы чогаадыкчы чорук-биле күүсеткенин көрүкчүлер улуг магадал-биле хүлээп алган.

Сценаже Тожунуң бот-тывынгыр артистери Самыяларның өг-бүлезиниң «Тоора-Хемим» деп ырызын база «Артыш» ансамблиниң «Тожунуң кожаңнарын» күүсеткени кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын өөрткен. Оларның соон дарый сүт-хөлчүлериниң тос кижиден тургус-

туруган ыры-хөгжүмнүг ансамбли «Чавыдак» деп ырыны бедик деңнелге күүсеткен. Ол ышкаш республиканың уран чүүл корүүделериниң каш дакпыр лауреады Глафира Доңгак «Бай-ла Хемчиимни» эки күүсеткен. Барыын-Хемчиктиглер сценага костүп келирге, кара кижилеп кылган идик-хеви көрүкчүлерни магададыпты. Ыры-хөгжүмнүг ансамбль «Топ-ле сургуул», а бот-тывынгыр артист Чейгаимаа Көгел «Тооргуның ырын» күүседип доорзуптарга, залга адыш часкаашкыны диимирей тургулаар. Ол районда Ак-Довурак хоорайның бот-тывынгыр артистериниң тыва улустуң «Ырлажыылы» деп ырызын болгаш «Чашпы-Хем» деп ырыны Зоя Моңгуш күүсеткенин көрген кижи ыры уран чүүлдүң кайгамчык хөгжээнин эскерген боор.

Тес-Хем районнуң ыры ансамбли тыва улустуң «Самагалдай» деп ырызын акопелла (үделге чок) аяны-биле күүсеткен болгаш көрүкчүлерниң онзагай таалалын болдурган. Бот-тывынгыр артист Сергей Чигжитмаа «Тооруктуг долгай таңдым» деп

ырыны кайгамчык эки ырлаан. Черле ынчаш, тыва улустуң ырыларының күүседикчилериниң, ыры ансамбльдериниң амгы үеде шаптыкы хөгжээнин «Декей-оо» байырлалы көргүскен.

Ыры уран чүүлүн сайзырадыр, ыраажыларны шилиир сорулгалыг республиканың «Декей-оо» байырлалын Тываның Культура министерствозунуң методиктиг төвү органзастап байдалга эрттирген. Ол хире ужур-дузалыг, өөредиглиг, келир үелиг улуг ажылды кылып, көрүкчүлерни республиканың уран талантылыглары-биле таныштырган улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдылгашкының ажылдарының методиктиг төвүнүң ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Өвүрнүң «Буланныг» болгаш Барыын-Хемчиктиң ыры ансамбльдери күүселде үезинде.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ШЫДЫРААЧЫ КЫС

— Бичиимде-ле шыдыраалаан улус көрген, шак-ла ынчалдыр шак бо улус ышкаш оңнаатар турган болзумза деп иштимде бодангылаар-даа турдум. Шыдыраалаан улусту бо-ла кайгап, хараан турарымны эскерип каары-ла ол бооп чадавас, ачам биле угбам шыдыраа ойнаарының ниити чурумунга, оон ак, кара хөлүнге каш-каш бодалыр оолдар турар ужурлугун, ол бодаларның тус-тузунда кана турарын, кандыг-кандыг ужуктерге хамаарыштыр адаарын, кандыг бодаларның көстүнгени-биле кандыг кезекти чаар [illegible], чижиктиг мирбе кылдыр хуула баарын, [illegible] дуйлаарын, [illegible] хайыммыжырын дээш. Сюннун оон-даа өске онзагай байдалдарынга мени кезээ үеде өөредип-даа турганнар. Оон эгелээш-ле ачам биле угбамның шыдыраа салырын чайжок кадында бо-ла сонуургап көрүп олурар ганмен — деп Марта Доңгак сактып, арай хүлүмзүрүп каап, чугаалап орган.

Өвүр районнуң Хандагайты школазының ийиги класска (ынчан [illegible] хаяан турган) өөренип турда, күш-культура башкызы Кандыг-оол Кара-Сал болгаш Алексей Төвек олар Мартаның шыдыраа ойнаарынга ынак сеткилин хандыкшылын улам өөскүткен. Ол ышкаш Өвүрнүң шыдыраа шыдыраачыларының бирээзи Мадон Моңгуш район школачыларының командалар маргылдаазынга киржиринге, аңаа белеткенинге шыдыраачы арга-мергежили-биле дузалаан.

Хандагайты суурга районнуң бүгү школачыларының аразынга часкы дыштаныш үезинде команда аайы-биле шыдыраа маргылдаазы болган. Ол маргылдаага Марта бешки класска өөренип турган, бир-ле дугаар киришкени ол. Маргылдаага киржир чорбаан, чүгле бешки класс бичии уругга ажок дээди чадаа болган. Оон түңнелинде Марта шоолуг эвес болуп, частырыглыг кежээр кылгылап, удурланыкчыларынга уттурупкан, чедимче чок ойнаан. Ынчалза-даа ол аңаа муңчулуп, уйдараваан, дээш, башкылары оон шыдыраага сундулуун билир болгаш өөреникчизин сорук киирип: «Шыдыраа оюнунга кым-даа частырыгны кылып, уттуруп болур. Ынчангаш частырыгларындан бодунга чогуур ажыктыг түңнелди үндүрерин утпаза эки. Шыдыраа хөлүнге ойнаан ийи кижиниң кайы-бирээзи тиилээр ужурлуг. Ол дээрге ук оюнунуң онзагай талазы-дыр. Дараазында болур школачылар маргылдаазынга харын эки белеткен. Марта, бис база сенээ дузалажыр бис» дээннер.

Кызылдың Пионерлер бажыңынга республика школачыларының «Ак терге» маргылдаазынга эң-не багтай киришкеш, бодунуң ойнаан хөлүнге бирги черни ээлээш, «Смена» деп чуруктар тыртырар аппарат-биле шаңнатканы Мартага кажан-даа уттундурбас. Шак ол республика хемчээлдиг улуг маргылдаага Марта ынчан алдыгы класска өөренип турган кижи [illegible]. Оон соонда [illegible] шыдыраага сонуурганы улам хайныкчан.

1979 чылда [illegible] бирги черни [illegible] шыдыраа маргылдаазынга, 1980 чылда «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң маргылдаазынга киришкеш, бирги черлерни алган. 1981 чылда республика чемпионадынга чеди салыгдан алды чаргыг [illegible] бирги черни а 1982 чылда «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң [illegible] ийи долганыр салыр маргылдаага 1987 [illegible] республика чемпионадынга он дөрт салыгдан он үш санны ойнап алган, бирги черже үнген 1980-1989 чылдарда Кызыл [illegible] командалар аразынга, 1980 чылда улус өөредилгезиниң ажылдакчылары аразының маргылдаазынга бирги черни ээлээш, ол-ла чылдың октябрь айда Тыва АССР-ниң шыдыраа чемпионадынга киришкеш он бир салыгдан он санын алган, 1983 чылда Тыва АССР-ниң чемпиону атты чаалап алган.

1984 чылда Ак-Довурак хоорайга ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле киргенинден бээр дөртен чыл болган юбилейинге тураскааткан командалар маргылдаазынга киришкеш, база-ла бирги черге төлептиг болган. Ол-ла чылын Ленинград хоорайда күрүне университединиң физика-математика факультединиң ийиги курузунга өөренип турган, ийиги разрядтыг оолдар маргылдаазынга ойнааш, оолдарның ийиги разрядының нормазын күүсеткен. Ол-ла университетке 1985 чылда шыдыраа бөлгүмүнүң мергежил бедилелиниң маргылдаазынга оолдарның бирги разрядының нормазын күүсеткеш, чугуур шыызылганы холга алган.

Марта Доңгак херээжен шыдыраачыларның республика маргылдааларынга киришкеш, ниитизи-биле беш катап чемпион [illegible]. Амгы чылдарда Новосибирск, Улан-Удэ, Красноярск, Бийск хоорайларга болуп эрткилээн Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң зона (дивизион аайы-биле) маргылдааларынга Тываның чыынды командаларының составынга кирип, багай эвес түңнелдиг болуп келген. Ынчангаш аныяк шыдыраачы кыстың чоокку чылдарда шыдыраачы мергежили, талантызы, тывынгыр чоруу улам бедип, хамык-даа шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастериниң кандидатының нормазын күүседип алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ

АК-КӨК ЭКРАН: СЕТКИЛИМГЕ ТААРЫШТЫ

(Телекөрүкчүнүң үнелели)

Кызылдың телестудиязының келир неделяда телекөрүкчүлерге бараалгадыр дамчыдылгаларының программазын садып алган кижи бүрүзү баштай-ла ону эгезинден төнчүзүнге чедир чүгүртү көөр, сагыш-сеткилди өөртүп, сонуургадып келир чүү барыл, кайы дамчыдылганы көөрүл дээрзин тодарадып, шилип алыр чүве болгай. Мен база-ла ындыгларның бирээзи мен.

Кызылдың телестудиязының дамчыдылгаларының шагы эвээш, чамдыктары солун эвес-даа болгулаар, ол хирезинде-ле Тываның амыдыралын эвес, а эвилел чергелиг барымдаалыг киноларны көргүзер турганынга дыка-ла таарзынмас турган мен, ажыы-биле чугаалаарга, ол чүгле мээң хууда хомудалым эвес, а ол дугайын өске-даа эштер чугаалажып турганын дыңнаар турдум.

Ам байдал кандыгыл? Кызылдың телестудиязының ажылдакчылары боттарының ажылының эде тургустуушкунунуң негелдези-биле телекөрүкчүлерге таарымчалыг кылдыр тургузуп, элээн солун дамчыдылгаларны оларга бараалгадып турар апарган-дыр деп сеткил ханышкын-биле чугаалаар бодап чоруур мен.

Январь 16-да, 20 шак ажып турда, «Саян эдээнде кежээ» деп литература-хөгжүмнүг программа болурун эртежик-ле билип алгаш, ол үени четтикпейн манап эгеледим. (Ынчалза-даа телепрограммада оон адын орус дыл кырында «Вечер у подножья Саян» деп бааңынга база эдепсиниип, «Ол дамчыдылганы орус дылга эрттирери ол ирги бе?» деп бодаан мен). Дамчыдылга эгелей берзе-ле, бистиң манап турганывыс ышкаш тыва дылда болду. Ол дамчыдылганың редактору А. Чараш-оол-даа, диктор Д. Сотпа-даа эге сөс-биле ону ажыттылар.

Чоннуң хоочун үези, культурлуг дыштанылгазы — кол айтырыгларның бирээзи болгай. Ажыл хүнү доозулган соонда бажыңга келгеш, телевизордан солун дамчыдылганы көөрге азы радиодан-даа тыва ырларны дыңнаарга, кижиниң сагыш-сеткили өөрүп, дойлуп келир. А ындыг өөрүнчүг чүүлдерниң ховар болгулаары сагышка четпес.

Мындыг дамчыдылгаларны канчаар эрттирерил — азы план ёзугаар ёзу барымдаалап эрттирер бе, азы шынап-ла чоннуң (телекөрүкчүлерниң) сонуургалын барымдаалаар бе? Бо айтырыглар тележурналистерни база дүвүредип турар боор. Ынчангаш телекөрүкчүлерниң саналдарын өөренип көргеш, бо дамчыдылгаларга ырлар киирерин шиитпирлээн бис дээрзин дамчыдылганың редакторy, хоочун журналист А. Чараш-оолдуң эгезинде чугаалааны ынчалгаш таварылга эвес деп билдинди.

Бот-тывынгыр композиторларның ырларын түскай дамчыдылгаларга киирип, чоңга пропагандалаары чугула айтырыг. Шынап-ла, радио дыңнакчыларының чагыгларын ёзугаар тургускан концерттерге радиога, концерттерге хөй катап ырлажып каапкан ырларны дамчыдып турарынга эригип калган бис. Ынчалза-даа чаа ырлар ховар болгулаар-дыр. Азы чаа ырлар чок бе? Олар дыка хөй, а чүгле оларны чоңга чедирбейн турары шуут таарышпас. А эрги ырларны ырлавазын, чүгле чаа ырлар херек деп бодап турар кижи-дир деп мени буруудады бербенер. Мээң күзелим — чоңга чаа ырларны чедирери.

Аныяк тыва оолдар — бот-тывынгыр композиторлар Григорий Базыр, Сергей Бадыраа, Борис Сайын оларның болгаш Галина Ховалыгның чогааткан ырларын база-ла бот-тывынгыр артистер күүседирге, дыка-ла солун болду, аңаа сеткилим ханды, сонуургадым. Бо хире талантылыг аныяк эштерниң ырларын радиога, телевидениеге эвээш дамчыдып, олар-биле ужуражылгаларны организаставайн турарындан бо аныяк эштерниң чамдыктарын чон танывас-даа турган боор.

Бот-тывынгыр композиторлар-биле кыска интервьюну база кылган. Аныяк күүседикчилерни-даа, композиторларны-даа дүвүредип чоруур айтырыгларны олардан дыңнадывыс. Ылангыя Григорий Базырның «Бот-тывынгыр композиторлар профессионал композиторлардан дудак чок, харын-даа олардан артык ажылдап турар хире» дээнинге каттыштым. Ол черле шын боор. Ынчанмайн канчаар — республикада бот-тывынгыр 65 композитор ажылдап турар дээрзин ынчан билип алдывыс.

Бот-тывынгыр композиторларның концерттерин хөгжүм-шии театрынга чоңга калбаа-биле көргүзериниң чугулазын база аңаа чугаададылар. Ол черле шын айтырыг. Ону республиканың Композиторлар эвилели-даа, Культура министерствозу-даа деткиир, ол айтырыгны холга алыры чугула деп бодаар мен. Ылангыя бот-тывынгыр композиторларның хөгжүм-шии театрынга эрткен концертиниң далаш-биле, буу-хаа арткениң Борис Сайын чугаалады. А театр ажылдакчыларының талазындан ол концертти дүрген доозарын, сценаны хостаарын олардан негеп турганы дыка-ла таарымча чок, ажыы-биле чугаалаарга, аалчыларынга хүндүткел чок болганы кайгамчык.

Дамчыдылганы сонуургавышаан, чедир кылдынмаан чамдык чүүлдерни база чугаалаар бодаан мен. Бот-тывынгыр аныяк композиторларның ырларының күүседикчилериниң аттары билдинмес болуп артып калды. [illegible] аттары база. Номчуттунмас ужуктер-биле кызыл өңге күүседикчилерниң аттарын, ырларның аттарын бижипкеш, кижи ону номчуп эгелеп [illegible], ап каапатарынга дыка-ла таарзынмадывыс. Ынчангаш күүседикчилерни тыва дылга шуут чарлаары күзенчиг-дир, аңаа хөй үе-даа негеттинмес болгай. Бо бүгүнү ол дамчыдылганың режиссёру Лидия Доңгак моон соңгаар кичээнгейге алыры күзенчиг-дир.

Кызылдың телестудиязының чамдык ажылдакчылары кижилер-биле интервью кылганда үргүлчү шагынче көөр. «Үе эвээш арткан», «Шагывыс төнер четти» деп состерни каш удаа чугаалаары дыка эпчок. Ылангыя Дакан-оол Оңдар, Вячеслав Салчак олар ол сөстерге аажок ынак. Үе үе-ле болгай, ону кым-даа билир, а каш катап-ла катаптап, сагындырып турарга, теледамчыдылганың культуразы-даа, шынары-даа кудулаар-дыр. Төп телевидение ынчап турбас-ла-дыр, оон өөренири чугула.

«Саян эдээнде кежээ» деп литература-хөгжүмнүг программаны каш удаа көрген мен. Ажыы-биле чугаалаарга, кижиниң сеткил-сагыжын доюлдуруптар ындыг дамчыдылгага таварышпаан мен, а чамдыкта харын-даа кижи хомудай бээр четпес-тер тургулаар чүве. Ол дугайын телестудияда ажылдап турар чамдык эштерге-даа чугаалап турган мен. А бо эрткен дамчыдылгага дыка-ла таарыштым. Моон соңгаар бо дамчыдылга оон-даа солун болур боор дээрзинге идегээр мен.

Дамчыдылганың редакторy шынап-ла, кызымак ажылдаан-дыр деп билдим. Оон дамчыдылгалар чорудуларда хостуу, сөс-домааны билдингир, чедингири, [illegible] киржип турарларны [illegible] тыва бербээни ажок өөрүнчүг. Телекөрүкчүлерниң сонуургалы [illegible] дамчыдылгаларны А. [illegible] Иргитовичиден моон соңгаар-даа манаар бис.

[illegible]-оол КАЛЧАН.
Журналист.

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛААР

Азас школазының ол суурда чурттап, ажылдап турар [illegible] маргылдаалар эгелээн. Ол этаптарга чарган.

Баштайгы этапка хол бомбүүнге маргылдаа болган. Аңаа бирги черни 1982, ийиги черни 1981, үшкү черни 1978 чылда доосказ спортчулар тус-тузунда алган. Ол командаларның капитаннары — Роман Ээриңге, Сергей Данзын, Евгений Кушкаш.

Ийиги этап февраль айда баскетболга, үшкү этап мартта хаакка эртер. Бо солун спортчу маргылдааларны аныяк башкылар Сергей Данзын, Мирон Чигжит оларның эгелээшкини-биле культура-спорт комплекси органзастаан.

Татьяна КУШКАШ.
Тожу район.

Бокс маргылдаазы

ТРЕНЕРДЕН ХАМААРЖЫР

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылда «Херел» спорт залга хууда бирги чер дээш бокс талазы-биле республика маргылдаазы болуп эрткен. Спорттуң бо хевири бистиң Тывавыста сайзыраан бир чоруурун сонуургап келген көрүкчүлерниң санындан билип ап болур. Тыва хүреш дээнде чоң хөй чыглыр чүве болгай. Ам ындыг эвес, а бокс дээнде база эндере чыглып турар апарган.

Каш чыл бурунгаар Тывадан боксёрларны Саян артынга херекке албас, чер четпес дээр турган. Сөөлгү каш чылда тыва боксёрлардан сестип турар апарган. Тес-Хем, Өвүр районнар болгаш [illegible] хоорайның боксёрларын демдеглевес арга чок. Олар боттарының [illegible] көрүкчүлерни чедип ап келген.

[illegible] Республиканың [illegible] спорттуң бо хевири [illegible]. Спорт [illegible]. Улуг-Хемден Виталий Бартыы-Сады [illegible], [illegible] маргылдаага ийи [illegible].

Тес-Хемден Майн-оол Кушкаш [illegible] маргылдаага [illegible] бо маргылдаага оон өөреникчилери Аяс Шалык, Шолбан Дандар боттарының деңзизинге бирги черлерни алган.

Кызыл хоорайдан Виталий Биилей, Родион Хертек, Маадыр Моңгуш, Иллар Шарафутин, Каа-Хемден Геннадий Наксыл, Барыын-Хемчиктен Иван Калзан олар бирги черлерни алган.

Сөөлгү чылдарда тренерлер Борис Доңгак болгаш Афанасий Чүчүнов оларның кызымак ажылы көстүп турар. Ол ийи аныяк тренер [illegible] соонда бокс Тывада сайзырап эгелээн диве частыр чок.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазынга (Калинин кудумчузу 1 «В» — 6 «А» автобустуң «Машзавод» деп доктаар черниң чаны) орус дыл болгаш литература талазы-биле ортек-хөлезилиг белеткел курузун органзастап турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 1 ай, өөредилге дээш 25 рубльди төлээр.

Билдириишкинни директорнуң адынга киирер. Бирги бөлүктүң өөредилгези март 1-де, ийиги бөлүктүң апрель 2-де, үшкү бөлүктүң май 10-да эгелээр.

Общежитиеге чурттаар болза ортек-хөлезилиг.

* * *

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың чолаачыларын (өөренир хуусаазы 5 ай), ийиги разрядтың токарьларын (өөренир хуусаазы 6 ай) белеткээр курстарга сурууулдар хүлээп ап эгелээн [illegible].

Кичээл 1990 чылдың март 1-де эгелээр.

Өөренип кирерде [illegible] паспортун, [illegible] ап алгаш келир.

Бистиң адресивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «В». Телефон № 6-11-67.

Тыва АССР-ниң автомобиль транспортунуң [illegible]
Олег Сарыг-ооловичи КОМБУ-ООЛДУҢ
75 хар [illegible] [illegible]

Тыва АССР-ниң Улуг өөредилге [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible]
Василий Сарыг-ооловичи ДАГБЫШТЫҢ
[illegible]

ТВ

ФЕВРАЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.45 Ж.-Б. Мольер. «Тартюф». Фильм-спектакль. 11.05 «От былого ... былое». 11.35 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Көрдеки [illegible] информация чарлалдары. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 [illegible] фильм. 16.00 Уругларга фильм [illegible]. 17.45 [illegible] ры. 17.45 «[illegible] хөгжүм дугайында». 18.30 «Үе». 19.00 Делегейде. Информация. Реклама. 19.30 Леонид Быковтуң фильмнеринден болгаш рольдары. «Тулчуушкунче чүгле кырганнар баар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарынче кыл...». 6 сериялыг [illegible] 1-ги кезээ. 22.45 «[illegible]» [illegible]. 23.00—00.05 [illegible] Горчиков [illegible].

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 [illegible] фильм. 8.35, 9.35 География. 8 класс. [illegible] Сибирьниң байлаа. 9.05 Француз дыл. Бирги чылдагы. 10.05 Француз дылга ийиги чылдагы. 10.35 Музыка. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков «Харжыгаш». 11.05 Өг-бүле академиязы. 11.35 Улусчу аялгалар. 11.45 «Човулаңның довунчуунде» 12-ги сериязы 13.00—13.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Хууда чарыш. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Ания телу». Программалар. Медээлер. «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 «Кадээ амыдырал». «Соңгулдаларга уткуштур». «Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ». «Дөрт мунчулар» дугайында репортаж. Кызылдың эът комбинадының кол инженери В. М. Сайттың чугаазы. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитинниң дугайында [illegible] телефильм. 19.30 Биатлонга делегей маргылдаазындан дамчыдылганың уламчызы. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аңаа эвес чүве» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Торээн уруу» 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чаңынга катчы болгаш ажыг-шужуг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чепсээ» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: № 31 киночыындызы 11.00, «Апачи» 12.00, 16.30, «Чедип келгеш, көр» 14.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Хон Гиль Дон» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Аазатпай» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоойлу-биле чажыртынган оорлар» 15.00, 19.40, «Интеркыс» 17.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54 [illegible]

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34, оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; оралакчылары — 3-45-93; Кызылдан — [illegible]; ниитилелдиг амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; агроүлетпүр — 3-41-16; культура — 3-39-15; информация — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; чуруг — 3-34-83; корректорлар — 3-37-11; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун бедбейн бар газа — 2-32-75; бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ № [illegible]

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 21 среда № 43 (14243)

1925 чылда үнделиеттинген. Өртээ 3 көп.

ПАРТКОМ СЕКРЕТАРЬЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫ

СЭКП Тыва обкому республиканың совхозтарында партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралын Кызылга бурунгу хүн эрттирген.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чөвүлел хуралды ажыткан.

Экономиктиг реформаны Тываның агроүлетпүр бүдүрүлгелери канчаар боттандырып турарының дугайында дыңнадыгны республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн кылган. 1988 чылдан эгелээш, совхозтар бот-орулга-чарылгаже шилчээш, бригада, ог-бүле, аренда керээлерин нептередириниң хемчеглерин алганы, мал, чер ажылын, социал айтырыгларны шиитпирлээринге элээн дузалааның демдеглээн. Бо талазы-биле «Гинилелге», «Чыраа-Бажы», «Сукпак» болгаш өске-даа ажыл-агыйлар багай эвес ажылдааш, эрткен чылын арыг орулгалыг болганнар. Чамдык кылдынган ажылдар-биле чергелештир республиканың агроүлетпүр бүдүрүлгелери он нийги беш чылдың эрткен чылдарында мал болгаш чер ажылын хөгжүдериниң планныг онаалдаларын күүседип шыдаваан. Четпестерниң чылдагааннарын илереткен, моон соңгаар экономиктиг реформаны чедимшкинниг боттандырарда совхозтарның партия организациялары, дирекциялары, специалистери чүнү кылырын хуралга тодаргай айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планының дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Чоокку чылдарда Тывага тудар, ажыглалгага кирер бүдүрүлгелерниң, тудугларның болгаш объектилерниң дугайын тайылбырлаан.

Д. С. Монгуш, В. О. Оюн олар партком секретарьларының хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

Партком секретарьлары улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хөгжүдеринге, ында четпестерни эдеринге, корум-чурумну, сагылга-чурумну быжыглаарынга, профэвилел, комсомол, хөй-нити организацияларының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидеринге хамаарышкан болгаш өске-даа оларның хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга херектиг айтырыгларны партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарының, ведомстволарның удуртукчуларынга салган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парушин, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. Г. Федосеев, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар, респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, СЭКП обкомунуң херектер эргелекчизи В. И. Глущенков болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга долу, делгереңгей харыыларны берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң эрткенининг, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Ылаңгыя бо чугула документиниң партияны чаартырының талазы-биле кезээнге доктаап, чүнү кылырын, шиитпирлээрин тайылбырлаан. Партияның аталдарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежирин чугулага көрген.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузарын СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан, ынчангаш бо талазы-биле парткомнарның сорулгаларынга доктааган. Съездилерже болгаш конференцияларже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын, амгы үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургузары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын кандыг янзы өскертирин төлевилеп турарын болгаш Платформаның төлевилелинде айыткан өске-даа чугула айтырыгларны бирги секретарь чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Платформазын партия эге организацияларының, партия бөлүктериниң хуралдарынга калбаа-биле чоокку үеде чугаалажырын, ол ышкаш партия ажылдакчылары, удуртукчулар, коммунистер, партия кежигүнү эвестер бо талазы-биле саналдарын, бодалдарын, сүмелерин киирерин бирги секретарь чугаалаан.

Националдар аразында харылзааларны быжыглап, сайзырадырының айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин доктааган. Совет Эвилелиниң акы-душма улустарының аразында найыралды, кады ажылдажылганы быжыглаары эң-не чугула болуп турар, ынчангаш партия организациялары интернационалчы кижизидилгени үндезини-биле экижидер. Ылаңгыя аныяктар-биле ажылды кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, негелделеринге, херегледдеринге дыңнангыр болур. Кадрларны шилип алырын, ооң национал составын шын барымдаалап ажылга таарыштыр тургузарынче партия организацияларының кичээнгейин угландырган. Кызылдың чамдык тудуг, транспорт, садыг организацияларының удуртукчуларының аразында тыва кадрлар эвээжин айыткаш, ону чоорту эде көөрүн саналдаан. Экология, бойдус камгалалының айтырыгларынга ол база доктааган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары кайы хире күүсеттинип турарын чылдагааннарга ол таныштырган. Совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары сонгулдаларның ажыл-херээнче чардыккаш, планныг онаалдаларның күүселдезин организастаарынче шоолуг сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Бо чылдың эрткен айында үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары бердинген даалгаларын күүседип шыдаваан. Сүт бүдүрүлгези кудулаан. Чаш бызааларның өлүп хораары Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарда хөй. Шээр малдың чаш төлүнүң чидирии хөй болуп артпышаан. Малдарны ажаарын, чемгерерин экижидеринче, ында ажыл-ишчилерниң ээ-харыысалгазын бедидеринче сагыш салырын айыткан.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди улам күштелдиреринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче партия комитеттериниң кичээнгейин угландырган.

Кижилер-биле доктаамал сырый харылзааны тудуп, оларның-биле ажылды үндезини-биле экижидерин, чоннуң негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болурун чугулага көрген.

Г. Ч. Ширшин партком секретарьларының айтырыгларынга харыылаан.

Чөвүлел хурал партком секретарьларының моон соңгаар чедимшкинниг ажылдаарынга практиктиг дузаны чедиргени чугаажок.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң МЕДЕГЛЕЛИ

Чамдык хөй-нити организациялар болгаш шимчээшкиннер, оларның иштинде янзы-бүрү, аңгы-аңгы, харын-даа удурланышкак туруштарда турарлар, февраль 25-те Москвага, Ленинградка болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа хоорайларынга демонстрациялар болгаш митингилер эрттирер дугайында кыйгырыг салып турар. Массалыг митингилерге болгаш чыскаалдарга тургузукчу ажыл болгаш демократия-биле канчаар-даа чүүлдешпес сорулгаларны чедип алырын бодап турар экстремистер база харын-даа мырыңай кем-херек үүлгедикчилери каттыжа берип болур деп, хөй-хөй совет кижилер дүвүреп илередип турарлар.

Корум-чурумну камгалаар талазы-биле бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни ал чорударын ССРЭ-ниң чазаанга, чер-черлерде улус депутаттарының Советтеринге ССРЭ-ниң Дээди Соведи дааңдырып тур. Митингилерни болгаш демонстрацияларны чүгле олар чөпшээреттинген база оларны эрттирер черлер тодаргай айыттынган таварылгада эрттирип болур. Бүгү-ле чурум хажыдыышкыннарын шиитпирлиг-биле үзе шапкан турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң болгаш демократияның хоойлунуң дузазы-биле эң идегелдиг кылдыр камгалаары эргежок чугула.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

Часкы тарылгага белеткел

АРТЫК КЕЗЕКТЕР-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чоокта чаа «Шын» солунга бистиң Бай-Тайга районда техника септелгезиниң темпизи кошкак дээр дугайында А. Хертек шын шүгүмчүлеп бижээн.

Районнуң ажыл-агыйларында шиитизи-биле 97 тракторнуң 72-зи ажылдап турар, артканнарының он дөртү амгы үеде септелгеде. Техниканы боттары база Кызыл-Мажалыктың, Чадаананың, Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгелеринде септеп турар. Боттарывыстың мастерскаяларывыста темп кончуг оожум хевээр. Ол чүге ындыгыл дээрге бисти артык кезектер-биле хандырар ужурлуг Чадаананың материал-техниктиг хандырылга черинде херек кезектер чок. Чоокта чаа Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражылга үезинде бистер, АҮК-тениң кол инженерлери, ол дугайында айтырыгны тургускан бис. Анатолий Васильевич ону сайгарар боор аазаан кижи.

Черле ынчаш артык кезектерниң чедир келбези дыка-ла хомудаңчыг-дыр. Тракторга чүгле чаңгыс артык кезектиң чогу-биле ол септелгеде хевээр болуп санаттынар. Артык кезек чокта чүнү канчаптар боор.

«Бай-Тал» совхоз (кол инженери Л. Копгар) часкы тарылгага киржир кожут машиналарын колдуунда септеп доозуп алган. Ам күскү дүжүт ажаар техниказын белеткеп кирипкен. База-ла артык кезек туткаш туруп берген Силос ажаар КС-26 дээр комбайнның транспортёрун дилээш, кол инженер кайыындаа тыппаан. Шынап-ла, ону эрткен чылдан тура дилеп келген бис. Та чүге ындыг ховар боор чүве.

«Тээли» совхоз кедээ ажыл-агый машиналарының септелгезин шалыпкын чорудуп турар. Септелгеде түснай механикти быжыглаан. МТМ эргелекчизи А. Көктүң чугаазы-биле алырга, Т-150 маркалыг тракторларның бир өзээ чок. Оон башка ындыг тракторларны септеп доозуптарының аргазы турган. «Мурнакчыда» байдал база-ла ындыг. Септелге хонүвейн турар. А «Кызыл-Даг» совхозта часкы тарылгага белеткээр техника эвээш болгаш септелгези барык доозулган. Ынчангаш күскү дүжүт ажаар техниканың белеткелинче кирген.

Артык кезектер-ле бар болза, септелгениң темпизи дүрген, шынары-даа бедик болур ужурлуг. Ам мээң бодалым чүл дээрге, бистиң районнуң совхозтарының материал-техниктиг хандырылгазын Чадаанадан ужулгаш, Кызылдың материал-техниктиг хандырылга черинге быжыглаар болза эки. Бо талазы-биле айтырыгны чеже-даа катап көдүрген бис. Түңнел чок боор турар. Бо чылдың февраль 1-де Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражып турувуста, ол ынчан Бай-Тайга биле Барыын-Хемчикти материал-техниктиг хандырылга талазы-биле аңгылаарын аазаан дарга. Тодаргайлаарга, Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлгеге бо ийи районнуң совхозтарын быжыглаар, оон артык кезектер алыр кылдыр шиитпирлээрин аазаан.

Та чүү болур чүве: мен-не бодаарымга, Кызылдан хандыртынар кылып каан болза эки-ле-дир ийин. Черле ынчаш артык кезектер талазы-биле бо үр чылда хоочураан аарыывысты черле эмневе болза хоржок. Алыс-ла мынчаар туруп болбас ужурлуг.

Александр МАНДАРАА. Бай-Тайгада АҮК-түң кол инженери.

ССРЭ-ниң Дээди Соведиңде

Февраль 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң хаатлыг каттышкан хуралы болган. Аңаа Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде тургустунуп келген байдалдарның дугайында болгаш ол байдалды чогуннадып ал... жидип алырының хемчеглериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Ол айтырыгларны чугаалажып көөрү уламчылаар.

(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. А. Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедимшкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Александрович Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 19.

* * *

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. С. Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» эртем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедимшкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Степанович Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль, 1990 чылдың февраль 19.

ТЕХНИКА: ажыглалы, кадагалалы

Тес-Хем районда бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, 104 чүък машиназы, аңгы-аңгы марканың 118 трактору, 17 комбайн база көдээ ажыл-агыйның 500 ажыг машиналары, дериглгелери бар. Кол-ла чүве ооң санында эвес, а ажаалда хайгааралында. Амгы үеде чүък машиналарының 82, тракторларның 83, комбайннарның 23 хуузу белен. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, бистиң районга ол техника четчир, чер ажылы шоолуг эвес, тарылга шөлү эвээш.

Техниканы үр эдилээн тудум, чарылга эвээш болур. Бо ажылды харыылаар улус механизаторлар, чолаачылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар болгай. Оларның билиг-мергежили, харыысалгазы кайы хире болдур, техника оон кол хамааржыр. Бисте инженерлерниң, механиктерниң-даа мергежили куду, харыысалгазы чавыс деп дорту-биле чугаалап болур мен, ону бадыткаар фактылар-даа бар.

Часкы хову ажылдары эгелээрге, механизаторлар турлагларынга баргаш, 2-3 хонукта ынап-ла барып септеттинери, техниказын өйлеп-таарыштырары шуутла чаңчыл апарган.

Районда техниканы ажыглап, шыгжап турарының сөөлгү хыналдазының түңнели мындыг: «Таңды сыны», «О. Шынаа», «Кызыгаар» совхозтарда бо ажыл куду деңнелдиг. Септеп белеткээн ааны техниказы үрелик болгулаан. Чамдык фермаларда дериг-херекселдерни катап септээр ужурга таварышкан. Ол дээрге артык чарыгдалдар-дыр. Техника септелгезинче совхозтар массалыы-биле кирбээн. Чүнү кылырын тодаратпаан. Кандыг-кандыг артык кезектер херегил? Черле септелгениң план-графиигин тургуспаан, ол дугайын кым-даа айтырбаан. Ажыл-агыйларның кол инженерлери Сергей Сырат («Чодураа»), Юрий Дыт-оол (Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз), Артур Чайнаа («Кызыгаар»), Кызыл-оол Балчыр («О. Шынаа»), Владимир Күнзек («Таңды сыны») база Олег Кунгаа (Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгези) —бо эштерниң аксы-дылы чаңгыс: техниканы арендаторларга берипкен бис, олар боттары бурунгу-биле харыылаар ужурлуг.

Элдеп чүве, бир эвес ындыг болза, совхозтар артык специалистерни — инженерлерни, механиктерни тудуп турган ажыы бар бе деп айтырыг база тургустуунуп келир.

Совхозтарнынга бодаарга, Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң баазазы үлегер болур ужурлуг. А херек кырында кандыгыл? Технологияны барымдаалавайн турар. Дериг-херекселдерни, станоктарны четче ажыглаваатаан. Мастерскаяда кылыр ужурлуг операцияларның чүгле 40 хуузун аңаа кылып турар. Септээн техниканың шынары хынавас.

«Кызыгаар», «Таңды сыны» база «Чодураа» совхозтар часкы тарылгага киржир белен техниказын доозун-довуракта аштап, үзеп албаан. Дугуй резиналарын чугайлаваан. Шыгжаар кезектерни адырбаан.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны эрткен айда совхозтарга техниканың байдалын хынаан, ооң түңнелинде «Кызыгаар» совхозтуң 4 комбайны, сиген кезер 9 машиназы, 15 сеялка, 3 культиватор болгаш өске-даа техниканы чедир септевээн болган. А оларны шуптузун белен деп статотчётка айыткан турган. Ол ышкаш «Чодураа», «Таңды сыны» совхозтарда шак ындыг фактылар илерээн. Кымны мегелеп турары ол?

Районнуң совхозтары андазын, сеялкалар болгаш культиваторлар септелгезинче мынчага чедир кирбээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А Тес-Хемде техника септелгези шуушпаң, ону харыылаар ужурлуг эштер «удувушаан». Кажан олар шимчээр ирги? Чогум оларның ындыг тоомча чогуун айтырыптар органнар, кижилер чок чүве ирги бе?

Моорк ТИРЧИН. Самагалдай.

Елизавета Кызыл-ооловна Салчак — 1989 чылда Каа-Хем районнуң саанчыларының социалистиг чарыжынга бирги черни ап, бир инектен 3720 килограмм сүттү саггаш, республиканың «Үш-муңчулар» клувунуң кежигүнү болган.

Ол «Ленинчи орук» совхозта ажылдап, чурттап турар. Бодунда быжыглаап 30 инээн ажаап, чемгерерин улам экижидип тургаш, шак ындыг бедик түңнелди чедип алган. Чоокта чаа Е. Салчак үш-муңчу саанчылар клувунуң кежигүннериниң ээлчегдиг ужуражылгазынга киришкен. Аңаа эш-өөрү-биле дуржулгазын солушкан. Бо чылын ол мурнуку көргүзүүн бедидер сорулгалыг.

ЧУРУКТА: Е. К. Салчак. Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа Сүт-Хөл районнуң партия-ажыл-агый активиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылда районнуң совхозтарының, тудуг организацияларының, амыдырал хандырылга, коммунал ажыл-агый эргелелдериниң болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерниң ажылының түңнелин чугаалашкан.

Район эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын 106.4, эътти (100 тонна немелде дензиин санаваска) 100, дүктү 109.6 хуу күүседип, пландан ажыр 97 тонна сүттү, 9.2 тонна эътти саткан 1988 чылынга бодаарга, мал продукциязын бүдүрерин болгаш садарын ковудеткен. Ынчалза-даа тарга, ногаа болгаш картофель садарының планын район күүсетпээн.

Эрткен чылын ажыл-агыйлар пландан ажыр 52 тонна эът бүдүрген. Бода, шээр малдың дириг деңзизи ковудээн болгаш өлүп хораар чорук кызырылган. Малдың продуктулуу 1988 чылда деңнээрге өскен. Инектиң саап алыр сүт 1.6 хуу өзүп, бирги болгаш ийиги сортка 99.2 хуу сүт күрүнеге дужааттынган.

Көдээ ажыл-агыйда кылдынган чүүлдер бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар болгаш долу ажыглаттынмаан курлавырлар хөй. Ажыл-агыйлар тараа, ногаа, картофель бүдүрер планнарын күүсетпээн. Инек, өшкүден аңгы өске малдың баш саны өспээн. Көдээ ажыл-агый адырын эргелеп башкарарының чаа арга-хевирлери бот-орулга болгаш аренда керээзинче «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар кирген-даа болза, өскелеринде ажыл шуудавайн турар.

Районда чуртталга, социал-культура тудугларының саны ковудээн. Ажыл-агыйларның саң-хөөмчү бергелээшкиннерлиг-даа болза, 2 муң 094 муң рубль капитал салымныдан 1 млн. 827 муң рубльди чуртталга бажыңнары, клуб, чуңар-бажыңнар тударынга чарыгдаан. 7251 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Сес өг-бүле нийти чуртталга бажыңынче, а 129 өг-бүле чаа ийи болгаш чаңгыс аал ништи чурттаар бажыңнарже көжүп кирген. Ийи дугаар нийти чуртталга бажыңын болгаш Ишкин суурда 300 олуттуг клубту удавас ажыглалче кириптер.

Тудуг организацияларындан көжүп чоруур механизастаттынган № 2 колоннаның коллективи тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 580 муң рубльге күүседип, Сүт-Хөл баазазынга 401 муң рубльдиң ажылын шиңгээдип алган. А септелге-тудуг участогу тудуг ажылын кылыр планын күүсетпээн. Совхозтар ажыл-агый аргазы-биле бүдүрүлге тудугларынга пландан ажыр 200 муң рубльге тудуг-монтаж ажылын чоруткан. 3460 баш мал кирер кажааларны, малчыннарга 5 чуңар-бажыңны, Бора Тайга салбырында 240 бызаа азыраар кажааны болгаш өске-даа объектилерни кылган.

Ынчалза-даа чурттаар оран-бажың, уруглар албан черлери, эмнелгелер, клубтар, чуңар-бажыңнар-биле хандырылганы экижидер талазы-биле негелделерге хамаарыштыр социал деңнээс чорукту дүрген эдер, ажыглалды экижидер дээш тудуг организацияларындан... райкүүском даргазы Ч. Б. Монгуш илеткелиниң түңнелинде чугаалаан.

Ажыл-агый активиниң хуралынга «Алдан-Маадыр» совхозтуң суггатчызы С. Бызытпаа, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал, «Октябрь 30 чылы» совхозта кол экономист А. Оржак, Карл Маркс аттыг совхозтуң директору Н. Монгуш, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. Ондар болгаш өскелер-даа санал берип, чер, мал ажылынга аренда, бот-орулга-чарылганы улам нептередириниң, хол-биле кылыр ажылдарны эвээжедириниң, механизацияны ажыглаары ... арагаларының дугайында ажыктыг сүмелерни киирген.

Ооң соонда 1990 чылдың ... «Октябрь 30 чылы» совхоз, Сүт-Хөлдүң херектекчилер ... «Сүт-Хөл» совхозтуң ... «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булун-Терек СБФ-зы, «Алдан-Маадыр» совхозта Кызыл-оол Алдын-оолга удурткан ... Баян-Тала суурнуң ... районнуң ... болганнар.

1990 чылда районнуң ажыл-агыйлары күрүнеге 1540 тонна сүттү, 1920 тонна эътти, 94 тонна дүктү, 350 тонна тарааны, 450 тонна картофельди болгаш 150 тонна ногааны садар. Районга ол ышкаш Аьш-чем программазының негелделеринге дүүштүр дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын организастаар талазы-биле ажылды чорудар.

Белеткеп алган продукцияны болбаазырадып сайгарар сорулга-биле Сүт-Хөл суурга колбаса цегин, сүт хүлээп алыр черни болгаш көдээ ажыл-агый продуктулары садар магазинни кылырын планнаан. Бо чылын районга 5 миллион 985 муң рубльдиң капитал салымныышкыннарын тускайлаан. Алдан-Маадыр, Ийме, Ишкин суурларга 340 кижи турар уруглар садтарын, ... клуб база 133 өг-бүле чурттаар чаа бажыңнарын тударын. Оларны бо чылын ажыглалга киирер. Оон аңгыда, Сүт-Хөлге 780 олуттуг школа, Бора Тайга, Кызыл-Тайга суурларга чуңар-бажыңнар болгаш өске-даа бүдүрүлге тудугларын тудар.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырары — районда чугула айтырыгларның бирээзи. Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, совхозтар директорлары хууда бажын тудуп аар ... дериг материалдары база ... спорт-биле хандырар ...

Актив хуралын түңнеп тура, СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Л. Кара-Сал эрткен 1989 чылда чедир кылдынмаан ажылдарга доктаап, бо чылда ...

Хеймер-оол МОНГУШ.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

[illegible]

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.

ТЫВА АССР: Ий № 113 соңгулда округундан депутатка кандидат

Александр Соколович КААДЫР-ООЛ

Александр Соколович Каадыр-оол 1940 чылдың март 9-та Таңды районнуң Кызыл-Арыг суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1949 чылда Кызыл-Арыгның эге школазынга өөренип киргеш, 1958 чылда Кызылдың № 2 школазын дооскан. Ол-ла чылын Москваның Тимирязев аттыг кодээ ажыл-агый академиязынче өөренип киргеш, эртемден агроном-экономист боор 1963 чылда ону дооскан. 1963 чылда Тес-Хем районда «Тес-Хем» совхозка экономистеп ажылдап эгелээн.

1966—1972 чылдарда Таңды районнуң кодээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге кол экономистеп ажылдаан. 1972—1975 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка улуг экономист боор ажылдап турган. 1975—1978 чылдарда Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунга улуг экономистеп база Ий салбырынга эгелекчилеп ажылдаан. 1978—1985 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка экономистеп ажылдап турган.

1985 чылдан 1988 чылга чедир Каа-Хем районнуң АҮК-ке улуг экономист, оон соонда Тыва АССР-ниң Күрагроүлетпүр комитединиң кол экономизи болуп ажылдаан. 1988 чылдың август айдан эгелеп, Тожу районда «Май 1» совхозтуң директору болуп ажылдап турар. Ий кодээ Совединиң депутады, күүском кежигүнү.

• • •

Эде тургузуушкунуң негелдезин ёзугаар администрацивиг командылал ажыл-агый башкарылгазындан, күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-херээнче холгаарлаар чоруктардан уштунар үе келген. Күш-ажылчы коллективтерге бот-башкартынар арганы бээр. Ынчангаш совхоз эрткен 1989 чылдан эгелеп, совхоз бүдүрүлгелеринче чамдык адырларын, ылаңгыя мал ажылын аренда керээзинче шилчиткен. Бо ажыл ындыг белен эвес, ынчалза-даа тургустунуп келген четпестерни эдип, моон-даа соңгаар арендалыг харылзааларны калбартыры—бистиң сорулгавыс.

Совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун быжыглаар кол арга — бот-орулгачарылгалыг аренда керээзинче бүгү адырларны чоорту киирер. Бир эвес совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун улам ынай сайзырадыр болзунуңза, ажылчы чоннуң социал-экономиктиг байдылгазын моон соңгаарда эки шиитпирлеп болур. Социал экономиктиг айтырыгларны шиитпирлеп турганы, совхозтуң материал-техниктиг баазазын быжыглаар айтырыгны уттуп болбас. Бо чүл дээрге адыр бүрүзүн чечер саныыг машина-техника-биле хандырары, оларның аңаа турар чорууп болдурбазы-дыр.

Чурттакчы бажыңы-биле хандырылганы кичээнгейге алыр ужурлуг мен. Ол ышкаш чаш уруглуг келирлер, ава болурунга белеткенип турар херээжен чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ажылчы чоннуң шөлээлеп алгаш, эмнедип дыштанырынга эки байдалдарны тургузуп бээри — чугула айтырыглар. Хүндүлүг кырганнарывыска, хоочуннарывыска ачы-дузаны үе-шаанда чедирер апаар бис. Ынчангаш дараазында ажылдарны кылыр сорулгам кылдыр салып турар мен

1. Социал айтырыглар талазы-биле шындыг чүүлдерни кылза эки деп бодап тур мен:

— бичии чаштарга сүт кухнязының тудуун 1991 чылда кылып, ажыглалга киирер;

— пекарияны 1990 чылда ажыглалга киирер;

— 1993 чылдан эгелеп семнада 20 кижи эмнедип дыштаныр профилакторий тудуун Ногаан-Хаяга [illegible] чорудар;

— чылдан эмнедир медицина [illegible] пунктузунуң тудуун 1994 чылда эгелээр;

— улуг назылыгларга, инвалидтерге чыл санында [illegible] дузаны чедирер;

— чурттакчы бажыңның айтырыын шиитпирлээри-биле оон акшаландырыышкынының айтырыын тургузар. Ол ышкаш кооператив, хууда тудугларны материалдар-биле хандырар сорулгалыг немей 2 пилораманы ажыглалга киирер. Сыстыг-Хемге чыл санында ийи квартиралыг бажыңны район бюджеди-биле тудуп бээр айтырыгның шиитпирлээр.

II. Тудуг талазы-биле:

— механизатор кадрларның машина-техниканы шынарлыг септеп чорударынга эки байдал тургузар сорулга-биле МТМ тудуун 1990 чылдан эгелеп чорудар

— ажылчы чоннуң культурлуг дыштанырынга ажыглаар спорт шөлүн дерип кылыр;

— ийи ажыл-агыйынга моон-даа соңгаар аренда харылзаазын калбартып тургаш, ооң түңнелинде оон алган немелде продукцияларны (мыйыс, кеш болгаш өске-даа) болбаазырадыр тускай оранжерея тудуун ажыглалга киирер;

— бойдус камгалалының айтырыын шиитпирлээринге бодунуң үлүг-хуузун киириштирер апаар мен.

— Ырбанны база катап бот-башкарылгалыг тускай ыяш үлетпүр ажыл-агыйы кылдырарын чедип алыр.

Сыстыг-Хем талазы-биле немей кылза чогуур чүүлдер:

— суурда школа назылыг, школа назы четпээн уругларның санының өзүп турарын барымдаалааш, 5 чыл иштинде ажаа бир чылын-на бир классты 8 класс чедир немей ажыдар айтырыгны Улус өөредилгезиниң министерствозунга тургузар;

— суурнуң район төвүнден ырак турарын барымдаалап, Сыстыг-Хем кодээ Соведин тургузарын артык эвес деп бодап турар мен;

— ииң ажылының артыкшылдыг продукциязын «Рэтория» каттыжыышкынын дамчыштыр болбаазырадып база садып саарарынга практиктиг дуза көргүзер;

— бюджет-биле ийи квартиралыг бажың тудуун кылырын чедип алыр.

— күш-ажылчы коллективтерниң болгаш чурттакчыларның бот-башкартынып ажылдаарынга эргелерни бээр, оларның [illegible]

— ажыл-агый айтырыгларын социал сорулгалар-биле [illegible] шиитпирлээр.

Ырбан участогунуң талазы-биле:

— Ырбан кажан бот-тускайлаң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы турда, мен бодап көөрүмге, бүдүрүлге, сан-хоо болгаш хандырылга айтырыглары элээн эки шиитпирлеттинип турган. Ынчангаш бот-тускайлаң Ырбан ыяш үлетпүр ажыл-агыйын тургузар мен;

— Ырбан суур хөй чыл туруп турар. Суурда электри шугуму эргижирээн. Ынчангаш ону чаартыр сорулга-биле электри дериг-херекселдери-биле хандырылга айтырыын программада киирип турар мен;

— соңгукчуларымның чагыгларын ёзугаар ажылдаар мен.

ТЫВА АССР: Саглы № 87 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Болат-оол Шириевич КУУЛАР

Болат-оол Шириевич Куулар 1946 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районнуң Саглы суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы базымнарын Б. Ш. Куулар 1966 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» колхозунуң учётчиги болуп ажылдап эгелээн. 1966—1968 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда. 1970 чылга чедир Саглының харылзаа салбырынга радистеп. 1970—1975 чылдарда «Кызыл тук» совхозка чолаачылап турган. 1975 чылдан 1983 чылга чедир ол-ла совхозка кол инженер болуп база Саглы ортумак школазынга башкылап ажылдап келген. 1983 чылдан бо хүннерге чедир «Кызыл тук» совхозтуң директору.

Б. Ш. Куулар 1984 чылда Красноярскийниң кодээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскан. Хой-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, совхозтуң экономиказын көдүрер болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң арга-дуржулгазын, эртем-билиин ажыглап турар. Саглы кодээ Совединиң депутады. СЭКП Өвүр райкомунуң кежигүнү.

• • •

СЭКП ТК-ның совет улуска Кыйгырыында болгаш Тываның область организациязының политиктиг платформазында киирген чүүлдерни деткип турар мен.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, мээң соңгулдалар мурнунда программамда кирип турар дараазында чүүлдерже кичээнгейни салып мен:

1. Аъш-чем хандырылгазының айтырыын шиитпирлээрин дүргедедиринге мурнакчы технологияларны, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын ажыглап турааш, кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедир. Долу бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны, өг-бүле, аренда керээлерин шиигээдип алыр. Күрүне чадының ниитиниң малының продуктулуг чорууп бедидип турааш күүседирин боттандырып, хуу чоннуң мал продуктуларын совхозтуң девискээриниң иштинге аъш-чем хандырылгазын шиитпирлээринге ажыглаарын дарый өөренип көөр. Продукция болбаазырадыр биче цехтер кылырын чоокку үеде доозар. Хамаатыларның болгаш албан черлериниң, организацияларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге шиитпирлиг дузалажыр. Ногаа өстүрерин уламчылаар, суур төвүнге теплица тударын боттандырар.

2. Эмчи хандырылгазын экижидип калбартыры-биле участок эмнелгезинге ниити аарыглар эмчизин, уруглар эмчизин бээриниң айтырыын чогуур албан черлеринге тургузар. Сүт кухнязының, аптеканың тудуун доозар.

3. Чонну чурттаар бажың-биле хандырарының 2000 чылга чедир программазын күүседир. Аңаа үндезилээш, совхозка чуртталга бажыңнарын тударын көвүдедир. Күрүне чээлизи-биле болгаш хууда бажың тударын деткип, хамаатыларга бүгү талалыг дузаны чедирер. Малчын кыштагларда бичии бажыңнарны, кажааларны солуур.

4. Уруглар албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар. 90 олуттуг ясли-садикти туттурар. Музыка школазын ажыдарының айтырыын чугаалажыр. 624 өөреникчи өөренир школаның техниктиг-смета документилерин кылып белеткээр.

5. Садыг хандырылгазын экижидер сорулга-биле суурда пекарияны эде кылып, киндитер кылыглар цегин ажыдар. Тудуг материалдарының склад-садыын, белеткелдер пунктузун тургузарының айтырыын көдүрер. Ажылчыннарның, малчыннарның барааннар-биле хандырылгазы доктаамал болуурун хыналдага алыр.

6. Хандагайты — Саглы аразынга автобус чорууруң көвүдедип, ону эптиг тургузарын шиитпирлээр. Иштики оруктар тударын кичээнгейге алыр.

7. Суурга хеп чуур черлиг чунар-бажыңны тудар. Суурнуң чонун, малчыннарны газ-биле хандырар. Мал бригадаларының төптеринге тудуг-суурну хөгжүдер. Херегжел бараанннары кылыр цехти ажыдар.

8. Саглыга телевидениениң II программазын хүлээп алыр «Москва» деп системаны тургузар. Телефон харылзаазы чогумчалыг турар кылдыр ону экижидер.

9. Стадион, культура-спорт комплекизиниң тударының айтырыын шиитпирлээр. Адарганга дыштанылга баазазын, Улаатай аржаанынга бир бажыңны тударын көөр.

10. Аныяктарны өөредирин болгаш ажыл-биле хандырарын чедип ап, оларның интернационалчы, идейлиг кижизидилгезинче угланган хемчеглерни ажылдап кылыр.

11. Пенсионерлер, инвалидтерге күрүнеден ап турар пенсиязындан аңгыда, совхозтуң күсели-биле деткимчени көргүзер.

12. Күш-ажылдың, хой-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга, кызыгаар камгалалынга, бойдус камгалалынга тодаргай чүүлдерни кылып, аңаа идепкейлиг киржир. Кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктарга удур бар хемчеглерни тодаргай ажыглаар.

13. Суурнуң чаагайжылгазын шиитпирлиг экижидип, бүрүнү-биле холга алыр.

14. Ажыл-агыйның экономиказын көдүрүп, ону калбартырының айтырыгларын доктаамал шиитпирлээр.

Бир эвес мени депутат кылдыр чонум соңгуп каар болза, бо программаны боттандырар дээш шыдаар шаам-биле ажылдаар мен. Республиканың, районнуң ажыл, амыдыралын шиитпирлээриниң айтырыгларынга идепкейлиг киржип ажылдаарым албан болур ужурлуг.

Любовь Санчы-Бидиповна КУУЛАР

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар 1962 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Саглы суурга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, тускай ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1981 чылда Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскан соонда, Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка ада-езинге дузалакчы сарлык кадарчызы болуп ажылдап эгелээн. 1983 чылдан бээр совхозтуң улуг кадарчызы.

Л. С.-Б. Куулар хой-ниитиниң амыдыралынга идепкейлиг киржип турар, Өвүрнүң комсомол райкомунуң кежигүнүнге соңгуткан.

Өг-бүлелиг, беш уругларның иези. Өг-бүлезиниң ээзи Виктор Калдар-оолович—дузалакчы кадарчы.

• • •

Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, төрээн суурумнуң совхозумнуң сайзыралы дээш туружур. Соңгукчуларның амыдырал-чурттала гаазын, культурлуг байдалын экижидер, мензэ берген чагыгларны дилеглерни амыдыралга боттандырар дээш бар күжүм, билиимни мөөннеп, оларла шаам-биле ажылдаар мен. Бодумнуң ажыл-чорудулгамны дараазында угланыышкынныг чорудар мен:

1. Аныяктарның өөрениинге, ажылдаарынга деткимчени бээр, оларны ажыл-биле хандырарын чедип алыр. Мал ажылында пенсия четкен хоочуннарны аныяктар-биле солуур, оларны мал ажылынче хаңылап киирер кылдыр суртаал ажылын күштелдирер.

2. Малчыннарның культурлуг дыштанылгазын шын, эки организастаар. Оларның малын экижидип алыры-биле курорттар, дыштанылга черлеринче баар путёвкалар-биле хандырарының айтырыын шиитпирлежир, доктаамал шөлээлээн турарын чурумчудар.

3. Малчын кодан бүрүзүнге чунар-бажың тудар электрижидер, бичии хемчээлдиг газ баллоннарны өг-бүле бүрүзүнге садар айтырыгны шиитпирлээр.

4. Малчыннарның школа-биле харылзаазын экижидип быжыглаар.

5. Сарлык, чылгы кадарчыларынга турум кыштагларны тудар. Ийи бригаданың төвү болур Кара-Тейде турар клубтуң, чунар-бажыңнарның септелгезин чорудар, бригада төвүнге садыгны организастап, ону хүн бүрүнүң эргежок чугула бараанннары-биле хандырар.

6. Халыын, Хорум-Ой бригадаларынга турум төптерни тургузар.

7. Малчыннарның тускай хеп-биле хандырылгазын, автомагазинниң ажылдаарын доктаамал болдурар, интернатта турар малчыннар уругларының идик-хеп, аъш-чем-биле хандырылгазын экижидер.

8. Өске чер-чер Советтериниң депутаттары-биле демнежип алгаш, ажылда чедер, четпестерни сайгаржыр, аразында дуржулга солчур.

9. Саглыга чаа школа, 90 орунну ясли-сад тудуунуң дугайында айтырыгга боттуг улуг-хуузун киирип, өске депутаттар-биле кады бир демниг хөделир.

10. 35 киловольтулуг электри шугумун Саглыже шөерин дүргедедир.

11. Чоннуң аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле райондан хуваалдалыг бараанннарны садыгларга кирген турарын чедип ап, магазинге кирген бараанннарны садып алыкчыларга долу чедиштирер.

12. Хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерге хамаарышкан организацияларны дамчыштыр деткимче дузаламчыны көргүзер. Суурнуң чурттакчы бүрүзү картофель, ногаа аймаан боттары олуртуп ажыглаарын кичээнгейге алыр.

13. Совхозтуң девискээринде ажылдап турар кижилерниң ажылының түңнели-биле күрүне шаңналынче кижилер киирерин чурумчудар.

14. Малы чок хамаатыларны совхозтан мал садып малдадыр, чоннуң мал өстүреринге таарымчалыг байдалды тургузар. Чонда артыкшылдыг кодээ ажыл-агый продуктуларын совхозка садарын, а совхозтуун чонга садарын амыдыралга боттандырар.

15. Малчын кижи болганымда, совхозтуң экономиказын көдүрер дээш аренда керээзинче шилчип ажылдап эгелей берген мен. База ол ышкаш бүгү малчыннарны аренда керээзи-биле ажылдаарынче кыйгырар мен.

16. Бойдус камгалалының айтырыын кичээнгейге алыр мен.

Соңгукчулар-биле үргүлчү ужуражып, чагыг-дилеглерниң күүселдезин кады дыңнап, сүмележип, оларның дилег-негелделерин боттандырар дээш үстүкү кандыгдаа албан черлеринге чедир туржур бодалдыг мен.

ТЫВА АССР: Дус-Даг № 86 соңгулда округундан депутатка кандидат

Найырал Осур-оолович ТУМАТ

Найырал Осур-оолович Тумат 1944 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Чалаалы деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы баштайгы базымнарын Н. О. Тумат ортумак школаны дооскан соонда, 1968 чылда Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазынга малчынап эгелээн 1977—1979 чылдарда «Торгалыг» совхозтуң бода мал бригадазынга бригадирлеп турган. 1980 чылдан эгелээш, амгы үеге чедир Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы болуп ажылдап турар.

Н. О. Тумат хой-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Торгалыг кодээ Совединиң депутады, аныяктарның дагдыныкчызы. Бодунуң шилип алган мергежилинге шынчы болуп, ада-өгбезиниң ажыл-ижин уламчылап, төрээн совхозунга 20 ажыг чылдарның иштинде малчыннап, доктаамал эки көргүзүглерин чедип ап келгени база ооң кызымаккай, эрес-шудургу ажыл-ижи бедии-биле үнелеттинген, ол Күш ажылчы Алдар орденниниң III чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр комитединиң база РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозунуң хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң хүлер, мөңгүн, алдын медальдары-биле шаңнаткан.

• • •

Бир-тээ, сарлык кадарчызы кижи болганымза чүнүң [illegible] мурнунда мени өске малчын чон-биле бир демей, [illegible] чурттап чоруур [illegible] социал амыдыралын база материалдыг хандырылгазы дүвүреди берген. Ол соңгулдалар [illegible] чүүлдерни [illegible] мен:

— амгы үеде «Торгалыг» биле «Ак-Чыраа» совхозтарда чүгле ниитизин малын кадарган 150 ажыл-өреге бар. Оларның чүгле 31 кодаңында электри шимчедиичиниң долу эвес ажылдап турар. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле Тес-Хем — О. Шынаа таварып чорутткан тудуу эрээ соксаан электри шугумунуң улуг вольтулуг тудуун Торгалыгже углай эгелээрин үстүкү албан черлеринге тургузуп «Ак-Чыраа», «Торгалыг» совхозтарның электри шугумунга чоок турар малчын бригадаларның чамдык кодаңнарын электрижидер.

— малчыннарның болгаш сарлык кадарчыларының ажыл телевиринде социал чөптүг эвес чүүлдер ам-даа шиитпирлеттинмээн хевээр, а чамдык хоорай чурттуг албан-хаакчыларның шалыны дыка өскен. Ынчангаш малчыннарның шалың телевирин эде көөр дугайында айтырыгларны бо талазы-биле харылап турар адырлар-биле сүмележип сайгарар.

— «Торгалыг» совхозтуң девискээринде чурттап турар чон өске районнарга бодаарга, республика төвү-биле харылзажырда эң берге черлериниң бирээзи болуп арткан. Ооң ужурунда оода Кызылдан чүгле Торгалыг суур чедер самолёт рейзизин ажыттырарын база Кызылдан Тес-Хем — Торгалыг автобус рейзизин тургузарын, ол ышкаш ара соксаан Амдайгын — Торгалыг автоорууңуң тудуун уламчылаарын дүргедедир.

— мал ажылдыг «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарда малчыннарга эмчи хандырылгазы үениң негелдезинге ырак четпес. Дыштанылга черлеринче, курорттарже баар путёвкалар шуут чедишпес болганда бо совхозтарның баазазы кылдыр Успа-Хөлдүң эм шыңнарлыг чыдыг малгажын ажыглаар аргалыг тур дыштанып эмнедир черни тургузар.

— аныяктар ортузунга кем-херек үүлгедир чоруктарга, арагалаашкынга, мал оорлаар чорукка удур суртаал ажылдарын күштелдирер. Аныяктарны мал ажылынга хаара тудар сорулга-биле оларга совхозтарның күсели-биле белен өглерни белеткеп берип база үр хуусаалыг материалдыг дузаламчыны ажыл-агыйларның талазындан көргүзерин дугуржуп чугаалажыр.

— малчыннарның садыг болгаш культура хандырылгазын ачы-дуза чедирикчилериниң үргүлчүнүң кезээнге ап, оон үндезини-биле экижидерин чурумчудар.

— бойдус камгалалынга хамаарышкан айтырыгларны чон ортузунга чидиг-биле көдүрер, совхозтар девискээринде турар аржаан сугларын чоннуң эрге-ажылынга тургузар. Ону камгалап чөптүг ажыглаар талазы-биле хамаарышкан кодээ Советтериниң тарыылгазын күштелдирер.

ДЕМОКРАТИЯНЫ ШЫН АЖЫГЛАЗА?

Бо чылын соңгулдалар чаа ёзу-биле калбак демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң адаа-биле эртер ужурлуг. Ынчалзажок ооң белеткелинде бо улуг күрүне ужур-дузалыг, суурнуң, хоорайның, чурттуң эртемгизин чаагай чоруу-биле холбашкан политиктиг кампанияның [illegible] соор, чаңгыс талалаар. Мурнунда ышкаш чүгле чаңгыс кижини деткиир, бир эвес «херек» болза, ыйыдып эгеэр чоруктар чер-черлерде бар дээрзин көргүзүп [illegible].

Чижек, каш хонук бурунгаар Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозтуң Иргит Шагдыржап аттыг сүт-бараан фермазынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың иштики херектер министри В. К. Кара-Сал соңгукчулары-биле ужуражып чеде берген турда, олар чүгле үш кандидаттың чаңгызын — В. Е. Серяковту доңгүп-даңгыып «таныыр» болган. Ол ышкаш РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка кандидаттар үш кижиден база чаңгыс — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызының ат-бажы чүгле билдинип турар боор чорду.

Депутатка кандидат мооң оваан ужур-утказын, салдарын, бо факт-барымдааны канчаар билип турар дээрзин соңгукчуларга тайылбырлаар деп эгелеп чорда, чаа-чаа оалдан кирип келген бир аныяк кижи «сөс алды». Демги эш Кызылдан келген аалчызынга бодун-даа таныштырбады, депутатка кандидаттың программазын деткиир, деткивезиниң дугайында аас-даа ашпады. Чүгле олар чүге үнүп кижиден чаңгыс-чаңгыс кандидатты-ла «алгап-йөрээп» турарларын ук кандидаттар мында соңгулда округундан депшиттирген дээрзи-биле тайылбырлап, ында чыылган чоннуң «дужуктарын чодуп», ол-ла округка депшиттирген кандидат кижиге хүндүткел чогун көргүсту. «Чаңгыс хамаарышкан округтан, тус черден депшиттирген кижилерни деткиир деп ындыг ужур-дүрүм совет соңгулда системазында чок» дээрзин Владимир Бораевич тайылбырлаарын кызытты. Ийет, кызытты. Демги оратор ону үзе кирип, бодунуң билири-биле демги чүүлдерин тайылбырлап, маңаа кызыы билиин көргүзүп турза-даа, соксаар ужур чок... Бир дем-биле арай деп барып олудунче чаладывыс.

Бо өскелерни хүндүлевес, бодунуң шын-меге бодалдарын мурнадыр, хар-назыны ам-даа улуг эвес хирезинде таптаашкынның «быжыг» дузаандан адырлып чадаан эшти С. М. Шыырапай дээр болду. Ол «Чаа орук» совхозта партком секретары албан-хүлээлгелиг. Суурнуң, совхозтуң кол идеологу кижи мындыг туруштуг, амыдыралдан хооруп, чүгле бодунуң билири-биле суртаал ажылын чорудуп турда, өске партком кежигүннери барып-барып даргазынга каттышпайн канчаар. База ол хүн ол үе шакта ферманың кыштаг-бүлүүнүнга чыглып келген ол чоокта чурттап, ажылдап турар кадарчылар, хойжутлар бо ужуражылга болур мурнуу хүнүнде Сергей Михайлович боду аалдар кезип чоруп турган, эртен мынчан чаа бригадир соңгуур силер деп чарлап турганын буруу каттылар.

Инек кадарчызы Биче-оол Чурук:

— Мен черле чугаалаар сөс тыппас кижи-дир мен. Бир эвес дүүн нам даргазы биске «бригадир соңгуур» деп меге медээ бербээн болза, мен оом аазын, өске-даа малчын кожаларымны ап алгаш келир турдум. Арта теве шанактап алгаш келдим. Харалаан кадай база чорук-саан чүве ийин. «Чаңгыс бригадир соңгуурда чеже кижи баар чүвел?» диведим бе. Бо хире солун ужуражылга болур деп эрткен дүне дүжүмге-даа кирбээн шын. Канчаарга-чоорга-даа мен эр хиндиктиг кижи болгаш суурже херек-чорук бүдүрүп бо-ла кире бээр кижи-дир мен. Өгде егнүң херээжен ээзи куруг болгай. Ооң орнунга оомну-даа бээр чорудуптарым кай. Мен артында «көк кодээ» кижи болгаш ындыг бе. «диргиг» сайыт кижиниң бир дугаар көрүп турарым бо...

Эрзин районда Тыва АССР-ге соңгулдалар чорулар талазы-биле 4 округ бар. Район төвүнде 127 дугаар соңгулда округундан депутаттың чаңгыс мандады дээш 6 кижи (белеткелчи, эмчи сестразы, башкы, юрист, чолаачы, инженер) кижилер демисел чорудуп турда, Бай-Даг № 128 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Моңга «ушкажыптар» чаңгыс-даа толептиг кижи бүгү «Чаа орук» совхозтан тывылбаан дээр болза, хууда черле бүзүревес мен. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс-ла ол-бо кижи альтернатива чокка депутаттың мандадын холга «быжыг» тутсун дээш ак орукту аңаа ажыдып берип турарывыс бо эвесле. Биргээр чугаалаарга, демги-ле С. М. Шыырапайның, ол ышкаш Бай-Даг кодээ Совединиң күүском даргазы Б. Ч. Севилбааның бо талазы-биле «эде тургустунуп, эки ажылдап», кол-ла чүүл чон ортузунга агитас-массалыг ажылды үстүнде чугаалааныывыс ышкаш чаңгыс талалай чорудуп турган, боттарынга таарымчалыг түңнелдерге кээп турары бо ышкажыл.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

ХОРУМ-ДАГНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң ажыл-ишчилери бо чылдың кыштаглаашкынын организастыг эрттирер дээш бүгү хемчеглерни ап турар. Ажыл-агыйның малчыннары шупту аренда керээзинче кирген. Кижилерниң күш-ажылга сонуургалы бедээн болгаш оларның харыысалгазы улгаткан. Чижээлээрге, Доң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылдың планныг онаалдаларын хуусаадан эрте күүсеткеш, районда сүт-бараан фермаларының аразында социалистиг чарыштың мурнуку одуруунче кирген. Хоочун саанчыларның бирээзи Севилбаа Ховалыг чыл санында бедик күш-ажылчы көргүзүглерин чедип ап дагдыныкчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Бо толептиг иениң ажы-төлү шупту эртем-билигни чедип алгаш, амгы үеде республиканың кодээ ажыл-агыйында болгаш иштики херектер органында ажылдап чоруурлар.

Хорум-Даг кооперативин амыдыралчыда кол черни аныяктар ээлеп турар. Олар хой малдаарынга, сиген кезиилдезинге болгаш суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының үлегерин көргүзүп турарлар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун саанчы, Ленинчи юбилей медалының эдилекчизи С. А. Ховалыг; аныяк механизатор Маадыр Ондар биле Хорум-Дагның хоочуну Делег-оол Салбаевич Куулар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

Бистиң кандидаттарывыс

МИЛИЦИЯНЫ КАМГАЛАКЧЫМ ДЭЭР

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга үш кижи депшиттирген: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Серяков, республиканың иштики херектер министри Кара-Сал, Кызылда машина тудуушкунунуң заводтуң директору Тимонин. Округтуң адын чүгле Кызыл деп адаар боордан башка, ында республиканың бичии чартыы кирип турар. Тодаргайлаарга, бо адааным округта үстүнде депутаттың үш кандидады дээш бадылаашкынны март 4-те Тожу, Бии-Хем, Кызылдың кожуун районнуң, ол ышкаш Эрзин, Тестиң соңгукчулары чорудар. Үш кижи үжелээн РСФСР-ниң улус депутады болу бербес дээрзин номчукчу билир. Кым дээш олар деткиишкинни бээр, ынчүч кадар дээрзи соңгукчу кижиниң бодунуң хууда херээ. Кажан соңгулданың ай, хүнү, доктааткан шагы кээрге, соңгукчу ону боду чааскаан шиитпирлээр, соңгулда чорудар кабинаже оон-биле кымдаа кады кире бербес...

Ажыл-ижим аайы-биле Тес-Хем районга чораш, РСФСР-ниң улус депутадынга депшиттирген «үштүң» бирээзи В. Б. Кара-Сал-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Улус чонунга ооң чүнү чугаалаксааның база ажылының, депутатка кандидат деп эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле чүнү тодаргай кылыр деп турарының база ол ышкаш ооң кандыг кижи деп чүвени билип алыры-биле чугааны чоруттум. Чүгле чугаалашкан эвес, ооң чамдык черлерге чон-биле ужуражылгазының кыдыындан эвес, а шуут доруу-биле хайгаарал көөр аргалыг болган мен. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал доңгаан чон-биле, соңгукчулар-биле ужуражып эгелей берди. Баштайында машинадан дүжүп кеш, аалчылар бажыңынга безин тургустунуп албайн, СЭКП Тес-Хем райкомунуң болгаш райкүүскомунуң ажылдакчылары-биле, дараазында Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң коллективи-биле чугааны кылды.

Оон аъттангаш, «Кызыгаар» совхозтуң ажыл-ишчилеринге «аалдап» чеде берди. Орук аайы-биле бистиң амыр-дыжывыстың камгалакчылары — дайынчы кызыгааржылар-биле чугаалашты. Ооң орта айтырбааны, сонуургаваан, сагыш аарываан чүүлдери барык чок. Ол 18—20 хар иштинде аныяк, чалыы, чараш бистерниң интернационалчы ажы-төлдеривистиң амыдыралы, дилег-негелдези, кызыгаар камгалалы, бо талалы-биле туруп болур бергедээшкиннер, чанында дааштыкы кызыгааржылар-биле харылзаазы дээш сонуургаан, айтырган чүүлдери хөй. Чүгле айтырган эвес, а бодунуң талазындан оларның мурнунда туруп турар сорулгаларны дарый шиитпирлээрин чедип алыр дээш демдеглеп, бижип ап туржук.

Дараазында малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрдү. Ол көөрде мээң мооң мурнунда «үдеп чоруурум» чамдык даргалар ышкаш чүгле кажаа-хораа бажылап айтырыышкын берип кааш, бурт дивес кижи болган. Баштай-ла улуг-биче улус-биле чолукшуп, хөөрежип, оларның сеткилдерин, сагыш-бодалдарын шинчилээр, ажылдар, амыдырал-чуртталгазын айтырар. Ынчан тура, ам чоорту барып кижиден малче шилчиир, кажаага чедер, арга-сүмезин кадар, айтырыгларны шиитпирлээри-биле демдеглептерин кылып алыр. Чижээ, малчын Борбак-оолдуң 15 бода малы читкен дугайында айтырыын ол-ла аалга турала барык шиитпирлежип берди. Черле ынчаш шак мынчаар кере тура чоннуң дилээн хандырбас, ажыл чылзыр, хөй черге хоозун аазаашкын кылыр чүвеге ол кедергей хөңнү чок кижи деп чүвени көрдүм.

Ооң үргүлчү улус чон аразынга чоруур, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле чиге, дорт хамаарышкан айтырыгларны хүн бүрү шиитпирлежип турар кижи болгаш ындыг бе, таныыр-билбес кижизи чок дарга болду. Кызыгаарҗыларның амыр-мендизин айтыргаш, күрүневистиң улус-чонувустуң камгалалынга моон-даа эки чедиишкиннерни күзеп, чылы-биле байырлашты. Баштай келген аалывыс Сагаачы Дагбаның өө чүве. Мен тыва кижиниң «Эрниң үш оюну» деп адаар (хүреш, аът чарыжы, ча адары) оюннарының эң «колу» хүрешке кончуг ынак кижи мен. Ынчангаш республика мөгези Дагбаны кады чораан ажымге таныштырар деп бодалымдан чүү-даа бүтпеди. Ол бодула аалдың коданның, хээни ээзи-биле мынчаар чиндежир, чолукшуур кижи болду:

— Амыр-менди! Мал-маган сол, хүр бе, ыт-куштан [illegible] бе? Республика мөгези кижи мал-маганны база шак мынчаар дыңзыг малдап, карактап, көрүп, ажаап-тежээп турар-ла чүве ыйнаан...

Ол хүн черле элээн хөй аалдарга кирип четтиктивис. Барык шуптузу бажыңнарда чурттап орар. Чылыг, чырык. Чырык дээрге чүгле [illegible] ыш дугжаваан чырык хүнүнден эвес, а сайгылгаандан. Бажың бүрүзү Москва, Кызылды, Американы, Японияны, Индияны «көрүп» орар. Кады чораан дарганың эртээн чылышта кады Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган. Бистиң Тывавыстың ажыл, амыдыралын кады шиитпирлежип чораан эки хоңжу Кара-Ыс Кенейниң бажыңында газтан бээр бар болган. Черле ынчаш бо малчыннарның бажыңнарының иштиң көрүп орарымга, хоорай улустарындан дудак чок чурттап олурары илдең. Харын-даа ажа дүжер чүүлдер безин бар. Ылаңгыя аштарларының, үлгүүрлериниң каас-чаражын. Ол бүгү бисти өөртү. Ооң дугайында депутатка кандидаттың бүдүреттирген кижизи, Тес-Хем районнуң улус судьязы Долгар Ондаровна Бартан барган өглеривис саңынга чугаалап чорду.

В. Б. Кара-Салдың хөй чон-биле ужуражылгазы баштап Ак-Эрик сууруның Культура бажыңынга черле. Даартазында Бурт-Даг, дараазында кежээ район төвү Самагалдай суурга. Ажыл-иши чай-кызыы чок кижи болгаш, өске суурларга четпээн. Ол оларга барбас, четпес дээни ол эвес. Ам келир санныг хонуктарның иштинде Убса-Хөлдүң чалгыглары ырак эвес бырлаңайнып чыдар О. Шынаа чедир оруун уламчылаар. Ол черниң туруш-байдалын көрген улус арткан өске суурлар ук оруктуң аксында турар дээрзин билир. Депутатка кандидат чүгле кежээлерни манап турбады. Хүндүс район төвүнүң улуг дээн албан черлерин, организацияларын барык дөгерезин эргиди, кезиди, четти.

Ол аразында бичии-ле чайхос тыпты бээрге, малчыннарга баарын утпады. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал өгге хөлчок ынак кижи чорду. Чылдагааның сөөлзүреди билдим. Ол бистиң база бир кыдыг-кызыгаар районувус бажы бедик Бай-Тайганың оглу, өгге төрүттүнген, өгге өскен. Ооң бир малчын аалга мындыг чүүлдү чугаалап органын сактып тур мен. Эрзин, Тестиң өглери черле ындыг. Улуг, делгем, ак. Ынчалзажок Владимир Бораевич бичии Володя турар шагда өглер оон-даа чараш, хевир-көрүштүг, чылыг турганын чугаалап орду. Чүге дизе кидисти ынчан кижилер боттары моон-даа кылып, ак кылдыр өйүп ап турган. Магазинге кидис келир-даа болза, албас. Боттары бүдүрер. Мээң чуртум Эрзинде Тере-Хөлче (Эзеңгилиг хөл) баар орукка Тес кыдыында Кидис-Салыр деп аттыг чер амдаа туру. Оладып чеже-даа аъттыг, чадаг эртип турган... [illegible] эвээш эвес хар-назынның иштинде орта кидис өйүп орган чаңгыс-даа эр, кыс кижиниң көрбээн мен. Чүгле тыва таңцылардан дээрден башка. Өгбелеривис ол атты түс черге анаа-ла тыпсып кагбаан...

Ынчаарга депутатка кандидат ол клубка, доо бригадага, бо Культура бажыңынга чон-биле ынчаарда-мынчаарда шак мынчаар ужурашкан деп бижиириндеи уштунар дээ бодап алдым. Ооң орнунга ол ужуражылгаларга болгаш анаа-ла юдумчуга болган чоннуң чугаа-соодундан чамдык одуругларны маңаа киирикседим.

Кодур-оол Куулар, башкы:

— Хоойлу-дүрүм камгалаар, корум-чурум чок чорукка удур демисел чорудар тур комитеттер республикада бистиң районда безин тургустунганын билир мен. Чүгле тургустунган дээрден башка, оларның ажыы чок, [illegible] мындыг. Боттарының дөрт хүлээлгезин олар күүседип эгелээр кылдыр «оттурар» үе келбээн бе?

Борбай-оол Чооду, кадык камгалалының хоочуну:

— Сөөлгү үеде тыва дыл, культура дугайында чүгле чугаа эвес, а республика чергелиг хурал-суглаалар безин болгулады. Тыва чоннуң культуразын көдүрер, моон соңгаар хөгжүдер кижилер бистерниң ажы-төлдеривис болгай. Төрүмелиндеи ырлаарынга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, чуруур, бижииринге салымчааанныг бичии тыва ажы-төл хөй-дүр. Республика найысылалынга мырыңай оларны чыып алгаш, тускай школа кылып алгап турдувус. Ам ол чок дээр. Мону катап тургузарын чедип алырын депутатка кандидаттан дилеп тур мен.

Мөңгүн-оол Эртине, совхоз директору:

— Кооперативтерниң ажык-дузазын көрүп чор бис. Ынчалза-даа дөө-ле ол Кавказтан, бөдүүнү-биле чугаалаарга, аяк чуур кижини безин бээр чалап турган ажыы бар бе? Боттарывыстың ажыл чок аныяк-өскенивисти ынаар хаара тутса чүл?

Моторк Тирчки, радиоорганизакчы:

— Тывага бир дугаар самолетту башкарып алгаш келген кижи кым ийик? Бистерниң чаңгыс чер-чурттуувус Чооду Кидисей болган. Ындыг хиреде ооң төрээн чуртунда (районунда дээрим ол), самолет бөгүн ужуп турар бе? Чок. Л-410 хамаанчок, күчүлүг ТУ-154, ИЛ-62 безин хонуптар хире делгем шөл Тываның бурун найысылалы Самагалдай суурнуң чанында болгай. Биске аэропорт туттуруп бээр талазы-биле чагыгны депутатка кандидатка киирип тур мен.

Татьяна Аракчаа, башкы:

— Мен кажан-даа депутатка кандидаттың мындыг солун программазын дыңнап көрбедим. Ында кол чүүл шынында-ла, депутатка кандидаттың кыйгызы-биле бурун дүгжүп турар-дыр: «Хоойлу состен ажыл-херектерже шилчиир» деп. Ында мен дыңнап, билип орарымга, ол бир чамдык улуг эргелиг даргалар ышкаш болурболдунмас аазаашкыннар кылбады. Бир-тээ, депутатка кандидат эрге-хоойлу органнарында удуртукчу кижи болганда, корум-чурумну экижидер талазы-биле шыңгы хемчеглерни ап чорударын диледим. Бистиң район кызыгаар черде турар, чурттакчылары база чүгле түс черниң улузу-дур. Ол хирезинде кижи Самагалдайга [illegible] хостуг чоруур айыылдыг апарган. Бистиң шагдаа ажылдакчыларын бүт кырынга тургузарын негедим.

Солун чугаалар, ажыктыг арга-сүмелер хөй. Оларның шуптузун мен маңаа киирип шыдавас болганымда, бир чамдык бодалдарны бодумнуң-биле бириктиргеш бижээним ол. Депутатка кандидат черле бодунун, бичии сеткилдиг кижи-дир эвеспе деп чүвени мындыг чижек-фактылардан көрдүм. Чижээ, Владимир Бораевич Кара-Сал бо удаада РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр хары угда ийи округтан депшиттирген турган. Бирээзи, Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгуда округу. Ында В. Б. Кара-Сал-биле чергелештир ажылчын, кадарчы, суггатчы мергежилдиг алзээн каш кижи депшиттирген турган. Ол бо бөдүүн ажылчын улуска орук ажыдып бээри-биле ук округтан ойталаан. Ам бо үеде Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат болуп турарын дыңнаткан бис. Кандидат бодунун чугаазын бирде моон эгелеп турганын дыңнаан мен.

В. Б. Кара-Салды депшиткени чоннуң корум-чурум камгалалынче кичээңгейни салып турарын херечилеп турар. Моон мурнунда чурттуң бо хире улуг парламентизинге депшиттирип турган юристер барык турбаан, арта Тывадан.

— Хей чүве аарап, аныл чамдык таварылгада бүдердаа чүве болза, бир чаңгыс артык кажаа тударының орнунга ажы-төлүвүстүң, аныяктарның салым-чолун бодап, бо акша-хөреңгини ынаар углаза эки. Ынчангаш мен В. Б. Кара-Салдың салган сорулгазын бүрүн деткип, ол дээш бадылаашкынымны бээр мен — дээн кижилер хөй.

Ынчангаш мен база депутатка кандидаттың программазындан ындыг-мындыг саннар адап, ушта бижип турбайн, ооң программазының утказын ийи сөс-биле дамчыдайн: ол бистиң келир үевис — чаштарывыс, аныяктарывыс дээш демисел, анаа холбаштыр корум-чурумну быжыг тудары, милицияны улус камгалакчым дээр. А уруглар — бистиң келир үевис, даартагы чырык амыдыралывыс-тыр.

Седип МОНГАЛ.

Номчукчулар шүгүмчүлеп, саналдап тур

ЧУГЖУП ТУРБАЙН, ХЕМЧЭЭН АЛЗА

Кызыл-Мажалык суурнуң Чүргүй-оол кудумчузунда чаагайжыды туттунган 13-18 аал чурттаар 2-2 каът 5 бажың бар. Ында күш-ажылдың, дайынның хоочуннары пенсионерлерден эгелээш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чедир 90 өг-бүле чурттап турар. Оларның ол бажыңнарже өөрүшкү-маңнайлыг көжүп киргени чугаажок.

Сөөлзүредир, ылаңгыя амгы бо үеде, оларның баштайгы өөрүшкү маңнайы өжүп бадып, «Баразны чагай... чаагайжыды туттунган бажыңнар-дыр» дээш аай-дедир нежүп эгелээн. Чамдыктары хөй чарыгдал үндүрүп, өрээл бүрүзүнде электри каминнерни садып салыр, энергия дээш хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Батареялар чылытпас, [illegible]. Шөлээн ном номчуп, телевизор көрүп, хөглүг чугаалажып орар чылыг чок. Тодаргай факт дээр болза бо Мээң чурттап олурарым 102 бажыңның алды дугаар квартиразы хана биле дээвиирниң каттышкан тииндең, азыгларындан, соңга кастактарындан хыраалааш, дамдылап эгелээн, сөөлзүредир ол дамдылар доңгаш, дээвиирде, азыгларда дош-булуктар болуп калган. Чамдык ханаларның штукатурказы ойлуп дүжүп эгелээн. Бичии эрээн хыраа, доштуң суу шала кырында хөлбектелип чыдар. Кухня, чунар черниң, туалеттиң агаар үндүрер черлери, хоолайлар дүтланган. Үзүктел чок хөй камиинер салырга ындыг бе, розеткалар өрттенип, ажыглаалдап үнүп турар. Эртенн декабрь айда электри энергиязы дээш 32 рубль төледим. Чамдык дүнелерде ажы-төл кожааларывысказа-даа хонгулаар. Идик-хеп ол шык, чамдыктары харын дүдүп чыдар. Кожаларым 4-5 квартира ындыг байдалдан [illegible] көжүп чоруп барган.

Ол бажыңнарның чурттакчылары бөлүк-бөлүг-биле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агыйы черинге, ооң начальнигинге баштай аас-биле, ооң соонда бижимел-биле каш удаа негелде-хомудалды киирген, кандыг-даа деткимче, дузаламчы чок болган. Партия райкомунуң, райкүүскомунуң удуртур даргаларынга база айтырыгны тургузуп, хомудалдарны база киирген кандыг-даа түңнел чок. Бергени черле көнчүг боорга, партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзатты бажынче чалап, байдалды көргүзүп, чылдагааның чугаалап-даа турдум. Ам канчаар, ойлуп дүшкен хананы, булук-дошту, дамды сугну даргага көргүстүм. Айтырыг дөмей-ле районнуң чурттал-га-коммунал ажыл-агый чериниң начальниги Р. Я. Миллерге келген. «Чылдагааны чүдел, чүнү канчалза экил, кайы организациядан кандыг дуза дилээрил?» деп айтырыгны сүмележип, хемчег алган болза деп бодаан мен, ынчан бир янзы болур ийик. Байдалды дораан илеткээр хамаанчок, 20 ажыг хонукта кылган чүве чок, соок дыңзааанда, улам бергедеп келген. Чамдык чурттакчыларның ажы-төлү, ал-боттары аарып эгелээн.

Райкүүском даргазы С. И. Ильенков оралакчызы-биле 2-3 катап кээп көргеш, эът комбинады багай эдап турар-дыр, одаарын эниижиде, бис, кырынче шлак урдура, бис, хемчээн ап чоруп-ла тур бис дээр. 5-6 самосвал шлак дүжүрүп каан, оозу чартык ай хире кудумчу бөгү болду. Мону кандыг деткимче, дуза дээр боор.

Бирги секретарьга оон соонда-даа дуза дилеп база чедип турдум, кабинединге-даа кирдим. Сөөлүнде даргам шуут: «Че, чүү болду ден?» — деп удур айтырар апарган. Ам барып негелде-хомудал кылыр, деткимче дуза дилээр черим шынап-ла чок болду. Ынчангаш редакцияже ону бижип олурарым бо. Кижилер дөөш удуртукчулар сагыш човавас чүве болза, кым ажылдаар, хемчег алыр чүвел? Өске районнарда удуртукчу даргаларның кижилерниң негелде-херектелинге кичээнгейи кандыг ирги?

Чоннуң негелде-хомудалдарынга харыысалга чок, кижи дээш, оларның амыдырал-чурттгалгазы дээш сагыш салбас шак мындыг удуртукчуларны ам болур соңгулдаларда депутат кылдыр депшитпес ажыы бар бе? Дилиндер-даа болза ажык чарлыг чорукту ажыглап, ажыл-агыйында, ажы-чанында чедер-четпестерин дорт айтып, шүгүмчүлеп тургаш, дешшидер болза, ынчан боттарынга эде тургузуушкунну эгелээр боор деп бодаар кижи-дир мен.

Саая ЭРЕС-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

КЫЗЫП-КЫЙЫП, КЫДЫГЛАЙ КӨӨР

Улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүсеком даргазы Киреев чоннуң негелде-хомудалдарын шуут херекке албастаан, кымның-даа чагыг дилээн тооп көрбестээн дарга-дыр бо. Чүү-даа чүве ужур-дүрүмнүг болгай. Чоннуң үнүн дыңнавас, оларның амыдырал-чурттталгазынче хаңылавас Совет эрге-чагырга удуртукчузунуң биске кандыг-даа ажык-дуза чогу билдингир.

Маңаа чамдык чижектерни тайылбырлаксадым. Эрги Шагаан-Арыгның чурттакчыларының сөөлгүлери чүс ажыг кижи Шагаан-Арыгже көжерде, түр үеде чурттаар кылдыр ийи улуг демир барактарга туруммуп алганнар. Олар анаа чурттап тургаш, чоорту хостаалган чуртталга бажыңнарынче көжүп кирер ужурлуг турганнар. Ындыг амыр чүве кайда турар, ынчангаанының бажын ыт чигени-биле дөмей болган. Киреев ийи барак иштин долдур тырып каан улузун шуут утпаан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, хаайынга-даа какпастаан. Дарганың хүлээп алыышкынынга киргени бергедээн. Ол кабинединге шуут олурбас, бир-ле черже чоруп дирткен, чалаткан болур. Арыннар үжүүлентир ужуражып көөрге, ужур эдерин бичии манаарын дилээр. Кабинединден карыштыр үнгеш, хүнзедир чиде бээр. Дарганың шак мынчаар чонну хүлээп ап турарынга хамаарыштыр хомудалдарны ооң үстүнде эрге-дужаал ээлеп орарларга каш удаа дыңнадып шаг болдувус.

Эрткен чайын дыка хөй хамаатылар дарганың кирер эжик аксынга өрээлинге ээлчег манааш олурупканнар. Чыылган чон манап чадааш, эжиин бакылап көөрге, Киреев дарга ажылдап орар өрээлиниң дөрүнде соңгадаң үне халааш, дезе берген болган.

Хоорай Совединиң сессиязын чарлап алгаш, каш-даа катап үзе [illegible] таварылгалар бар. Чамдыкта харын боду безин келбейн баар. Ам сөөлгү үеде бо чылдың эгезинден эгелээш, кымны-даа хүлээп албастаан. Дарганывыстың шак мындыг хамаарылгазының ужурунда район төвүнде чамдык хамаатыларның талазындан күзенчиг эвес хөөннер тыптып турар. Айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турда, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, райкүүском даргазы Д. Х. Ооржак чоннуң үнүн тоовайн турар. Харын-даа Киреевти хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр баштай барган организацияны деткивейн баарга, [illegible] депшиттирип каан.

Ам Киреев даргага [illegible] бис шуут [illegible] бис. Хамаатыларның бажың-балгат негээн даңзызы, оочур чуругу билдинмес. Хамык чүве шуптузу холипактанган. Бажың оочурунуң даңзызы бударалган, ону кым-даа билбес, чажыт черде шыгжап алган. Оочур чуругу үреп [illegible]. Чамдык кижилерниң билдиришкиннери ат-сывы шуут тывылбас. Бо байдалды канчап эдерил? Ужуру-да болза, ол оочур чуругунуң даңзызы өске бүгү черлерде ышкаш эң кожзу черге астынган туру дег.

Бажың үлелгезиниң талазы-биле чигзиниишкиннеривис дыка хөй. Киреев дарга [illegible] чурттакчыларын кызып-кыйып, кыдыглай көөр. Улусту алалап турган, бажың ордери [illegible].

Оон ыңай районнуң удуртукчулары кайын-даа [illegible] кижилерни чалап [illegible] алгаш, ажылга киирбейн чыткаш-ла, Киреевти дамчыштыр бажың бээр чаңчылдыг апарган. Партия Улуг-Хем райкомунуң секретары Августовский мурнунда ажылдап турган чери Бии-Хем районадан А. Чеброва деп кижиниң амыдырал хандырылга комбинадынга даргалап ажылдадыр дээш әкеп алгаш, ажылга тургустунмайн турда-ла, бажың берип каан. Нииити хуралга ажылчыннар чаа дарганы соңгувайн барган. Ол эрге-дужаалга ооң мурнунда ажылдап турган Бугалдайны хевээр арттырган. Бугалдай бир чыл дургузунда бажын чок бөттаңнап чурттап келген. Шак мындыг байдалга коммунал ажыл-агыйның удуртукчузу Доңгур-оол Кыргыс Каро, Петр Найдан-оол Николай Соскал база тава [illegible].

Саян артындан келир улус бар дээш тудуу доозулган бажыңнарның чамдык негелиин тудуг трестиниң эргезинге берип каар таварылгалар бар. Ол үлелгени трестиң даргазы дагыр салазазын тыртып бээр, национал тыва кадрларның олче көжүп кирери болдунмас. Чыл төнчүзүнде ажыглалга кирген 40 аал чурттаар бажыңның 20-ин тресте берип каан. Ынаар чүгле дарганың «кижилери» кирген. Тыва ажылчыннардан кым-даа бажың албаан. Зинаида биле Хөймер-оол Шыыраптарның өг бүлези Кызылдан дугуржулга ёзугаар кереэлиг ажылдап келген. Олар үш чыл ажылдап келгеш, 5 уруглары биле кады нииити чурттталга бажыңының бичии, дыкпыш өрээлинде сыңмарлажып олурар хевээр.

Бажың ээлчээн манааннарның аразында күш-ажылдың хоочуннары мырыңай эндерик. Оларның аразында оочурда турар Мактар Монгуш улус чонну алалап көөр Киреев даргага каш удаа мегеледип келген. Бодум база шак мындыг шыдажыр арга чок берге байдалга таварышкаш, бо чагааны бижээн ужурум-даа ында чүве. Бо бүгү чүүлдерниң түңнелин үндүрүп, хоорайның бүгү чонунуң хуралын кылып, анаа тайылбырлал бээрин чон негеп турар. Чоннуң хоннуп Совет эрге-чагырганың холда тудуп баштап орар даргалар чогуур үезинде өөренип көөрү чугула.

Богатыр КОШКАР-ООЛ
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Почтачыга сөс

АДРЕСТЕРНИ ТОДА БИЖИҢЕР!

Бо чылдың январь 24-те № 20 «Шында», «Адрезин соора бижээш» деп материалды номчааш, бо чагааны бижиирин шиитпирледим. Борис Бавуучевич посылказының адрезин шын эвес бижээш, ону үр үеде дилеп турган-дыр. Мээң ажылымда ындыг чижектиг таварылгалар дыка хөй болуп турар. Чижээлерге мээң почта чедирип турар участогумнуң Салчак Тока кудумчузунда 3 «а» дугаарлыг бажың бар. Ында чурттакчылардан аңгыда, албан черлери база бар. Чамдык улустар боттарының дөргүл-төрелдеринге, улустарынга чагаа бижээш, адрезин Салчак Тока кудумчузу, 3 «а» дээш, оон секциялар дугаарларын салгаш, анаа-ла фамилиялар бижип каар. Ында ийи училищениң сургуулдарының аразындан Монгуш, Ооржак, Донгак, Хомушку дээш оон-даа өске неттерелгей фамилиялыг улус дыка хөй. Мынчап кээрде секция дугаарын салгаш, фамилии бижип каарга ооң ээзин тывары шуут улуг ажыл. Ынчаарга ында чурттакчыларга хамаарыштыр чугаалар болза, кажан олар солуннар, журналдар болгаш оон даа өске чүүлдер чагыдып алгаш, анаа-ла Салчак Тока, 3 «а» дээш квартиразының дугаарын черле салбас бээр-дир. Бистер [illegible] алган улустарны дилээр дээш хөй үе-шаанты чидирип турар бис. Сургуулдарга чамдыкта акша-төгерик даа келгилээр-дир [illegible] мастер башкыларын тып тургаш, улусту оон билип алыр-дыр бис. Чамдык чагааларны, акша-төгерик шилчилгелерин ээзи тывылбайн барганының ужурундан дедир чорудар таварылгалар база болу бээр-дир. А дедир чорудап дээрге, база-ла адрес чок болурга-ла, шүүттүү аажок. Ындыг чагаалар дыка хөй болуп турар. Оларда база-ла үстүнде адааным ышкаш кудумчу, бажын дугаары болгаш фамилия бар, ол-ла. Чамдык ындыг чагааларны адрестер бюрозунче-даа чорудуп турдувус. Адрести тып, ээзинге ону чедирип турда, барык неделя ажыг үе эрте бээр.

Почта хааржактарынга хамаарыштыр база чугаалаар дээн чүүлдерим бар. Чамдык чурттакчылар боттарының почта хааржактары үрели-даа бээрге, ону боттары удур септеп, харын-даа шоочалап ап турары эки-дир. Ындыг улустар чагыдыгларын, чагааларны болгаш өске-даа корреспонденцияларны өй-шаанда ап турарлар. Бодум почтачы кижи болганымда анаа өөрүүр-даа-дыр мен. Чамдык улустуң хааржактары [illegible] ажык, [illegible] шоочалаар чери үрелик болган [illegible] анаа эккелген чүүлдер удаа-дараа чидип турары хомуданчыг. Ындыг улустар хоорукүүскомче болгаш бистиң [illegible] хомудал киирип, телефонга [illegible] почтачы кижини чамдыкта [illegible]. [illegible] мындыг чүүлдерден түвекчингеш, ажылдаа [illegible]. Мынчап кээрге, солун номчукчуларга [illegible] чедер ужуру-даа ында. Улустуң негел турары-даа ол-тур.

Светлана САТ.
Кызылдың почтачызы.

ШУШЕНСКОЕГЕ БОЛГАН МИТИНГ

Район солуну «Ленинская искра» Красноярск крайның Шушенское район Совединиң улус депутаттарының кандидаттарының даңзызын январь 16-да парлаан. Советтиң 75 мандадында 108 кандидат депшиттиргенин районнуң соңгукчулары билип алган. Санап көөрге, дыка хөй улус депутаттарының кандидаттарының удурланыкчылзы (альтернативазы) чок болган. Оларның аразында райкүүскомунуң даргазы, партияның район комитединиң секретарьлары болгаш районнуң өске-даа удуртукчу ажылдакчылары бар.

Шушенское райкүүскомунуң даргазы, район Совединиң депутадынга кандидат Н. И. Сергиенко-биле соңгукчуларының ужуражылгазы январь 20-де болуп турда, КАИ-ден алган справканы анаа номчаан. Ында бижээнин ёзугаар алырга, районга келген дөрт «Ниваны» райкүүском даргазы боду, ооң машиназының чолаачызы Г. С. Истомин, райкүүскомнуң саң килдизиниң начальниги М. К. Агибалов болгаш районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. К. Максимов садып алган болган. Оон аңгыда, сөөлгү ийи чылда чаа чиик машиналарның ээлери райкүүскомнуң даргазының оралакчылары Н. В. Михайлов биле А. Н. Попов, садыг директору М. Е. Каскаев, садыг баазазының директору Ю. Н. Буянов болган.

Хөй-нииттиниң негелдезин ёзугаар районнуң ажылчы чонунуң нииити митингизин февраль 9-та эрттиреринин шиитпирлээн СЭКП райкомунуң пленуму ооң бүдүүзүнде болуп эрткен. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннери албан-хүлээлгезинден партия райкомунуң бирги секретары Н. К. Колесниченкону, партия райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Г. В. Киселевту, райкүүскомнуң даргазы Н. И. Сергиенкону пленум хостаан. Пленум соонда сессия болган, албан-дужаалындан хостаар дугайында Н. И. Сергиенконуң дилээн сессия хандырган.

Бир хүн болганда митинг эрткен, орта үш муң хире кижи киришкен. Ооң кол лозуңу — бүгү эрге-чагырганы чонга бээри болган.

В. ОЛЬХОВИК,
А. СОНОВИКОВ.

Шушенское,
Красноярск край.

ХАНДЫР БОДАП КӨРЗЕ ЭКИ

Эрткен воскресеньеде Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының хуралдаар залынга хурал болган, анаа ниитилел-политиктиг чаа организация — Тываның улусчу фронтузун тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук хурал чөпшээрел чок эрткен, ында инициативтиг бөлүктүң [illegible] К. А. Бичелдей бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Хуралга киржирин күзээн бүгү кижилер залче кирип шыдаваан. Ол чорук Кызылдың хөй-нииттизиниң дыка хөй төлээлекчилериниң чемелээшкинин болдурган. Ындыг нарын байдалдың тургустунганы [illegible] ооң эгелекчилериниң безин [illegible] удур көөр турган. Филиалдың хуралдаар залы шынап-ла бичии болгай, ындыг хевирлиг ажыл кылыры анаа болдунмас. Ол четпес чорук салдынган айтырыгларны шынарлыг шиитпирлээринге салдар чедирген. Хөй-нииттиниң бүгү талалыг саналдарын дыңнаар арга чок болган.

Инициативтиг бөлүктүң мандаттар үлеп бергени 295 кижиде бадылаар эрге бар, олар үш чүүл айтырыгны чугаалашкан: ниитилел-политиктиг организацияның тургузары, уставтың болгаш программаның төлевилелин бүдүрүп алыры, тургузукчу съездизин (конференциязын) эрттирерин белеткээр талазы-биле түр комитетти тургузары.

Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бирээзи К. А. Бичелдей тургустунуп турар организацияның программазының төлевилели-биле чыылганнарны таныштырган. Партия болгаш совет ажылдакчылар-биле болган дискуссияның соонда — ол дискуссияның дугайында отчёт «Шын», «Тувинская правда» солуннарга февраль 16-да парлаттынган — төлевилелге үндезининиг өскерилгелер болбаан. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннерин ужуражыышкынга чаа шимчээшкиниң аныы-торудулгазы инициаторларының контролюнуң адаандан үнүп, өске орук-биле черле барып болурун сагындырган турган. Программаның «Күрүне дугаайында» кезээнде Тывага эгилелдешкен республиканың эргезин бээр болгаш оон девискээриниң дугайында чүүлдер өзек болуп артпышаан.

Боттарынга [illegible] шимчээшкиниң эгелекчилери хандыр бодап көрзе эки. Бадылаашкынның хөй кезии-биле ниитилел-политиктиг организацияны Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаарын доктааткан. Шимчээшкинниң угланыышкынының утказы өскерилген бе? Өскерилбээн, чок.

Чамдык кижилерниң чугааларында хөлүн эрттир хөлзээшкин, тогдунуушкун дээн мынчаш чүүлдерниң бар болганын шимчээшкин-биле демдеглээр апаар. Дыңнадыгда болгаш хуралдың киржикчилериниң чугаазында манифестацияларга, партия болгаш эрге-чагырганың органнарынга [illegible] харыылар бар болган. [illegible] айтырыглар дугайында чугаа чоруп турда, чүгле түс черниң [illegible] бүдүрүлге баазазын тургузар болгаш калбартыр аңгы-биле эвес, а республикаже [illegible] киир сөөртүп тургаш шиитпирлээрин саналдап турганнар. Аныяктарны ажылга киирериниң, тыва болгаш өске национнуң чурттакчыларының культуразын база билиишкин деңнелин бедидериниң айтырыглары көдүртүнген.

Серемчилелдиг үезер, бодамчалыг саналдар база хуралга дыңналган. Оларны шоолут дыңнаваан кичээнгейлиг турар. Тываның девискээриниң дугайында айтырыг программада арткан. Бо айтырыгның күрүне комиссиязы [illegible] тодараттынып турар болзада, ол айтырыгны катап-катап көдүрген херээ бар бе? Тыва биле Моол аразында [illegible] турбаан болгай.

Хуралга [illegible] кандыг организастыг [illegible] хүлээп алганыл? Бадылаашкынның хөй кезии-биле программаның болгаш уставтың төлевилелдерин хүлээп алган, оларны съездиге (конференцияга) бадылаар. Ону бо чылдың майда эрттирер деп турар. [illegible] съездиниң белеткээр талазы-биле 15 кижи составтыг түр комитетти тургускан, ооң ажылын деңэргелиг 3 дарга удуртур.

Тургустунуп турар хөй-нииити организацияның интернационалдыг туруш дугайында медеглелди кандыг-даа харыысалга чок декларация боор артын калбазы күзенчиг. Ук организацияның адын солазы анаа-ла хөй чугаа болбас боор. «Фронт» деп состен ойталааны практиктиг ажыл херектерже чүткүл, республиканың эрге-чагыргазының кызыгаарынга ылап демократтыг күштерни каттыштырары, национал аайы-биле [illegible] фронтуштир [illegible]. Ындыг болур бе? Чаа организацияның тургузукчуларынга СЭКП обкомунга ужуражыышкын үезинде салган чидиг принципиалдыг айтырыгларга харыыны республиканың хөй-нииитизи чөпшээрел чок эрттирген хуралга албаан.

ЧАДААНАНЫ КАЖАН-ЧЕЖЕН САЙЗЫРАДЫРЫЛ?

«Төгерик стол» артындан аазаашкыннар

Чадааналың Культура бажыңынга ол хүн чон кажангызындан-даа хөй чыылган. Сцена кырында салдынган стол артында олуттарны СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң, райкүүскомнуң ажылдакчылары, республиканың тудуг, транспорт, амыдырал хандырылга, кадык камгалал, автоорук, садыг, агроүлетпүр, улус өөредилге, профэвилел, иштики херектер органнарының удуртукчулары ээлепкен.

Чурттуң амыдыралында чугула политиктиг болуушкун болур амгы соңгулда кампаниязының эртип турар үезинде депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын ажыглап, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чоннан хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедирин холга алыр дугайында хөй негелделер кирген. Хоорküүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Дээди Советинге соңгулдалар талазы-биле Чадааналың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат, Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республика органнарының удуртукчуларын, чамдык министрлерни чалап эккеп, соңгукчулар мурнунга ужуражылганы организастаан.

Хоорküүском даргазы К. К. Куулар эгезинде сөс алгаш, хоорайның амгы байдалынга, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга доктааган.

Бо хүннерде хоорайның хөгжүлдези кандыгыл? Бо айтырыг чайгаар-ла салдынып көөр. Норматив ёзугаар алырга, чурттаарга шөлү-биле хандырылга 52 хуу болур, чурттакчы санынга 6,8 дөрбелчин метр онаажыр. Чөөгүнда Шагаан-Арыг, Ак-Довурактан оранчок чыдып калган.

Бо чылдың эгезинде 462 өг-бүле бажың ээлчээнге турган, чурттаар бажың чогундан кадык камгалалдың, улус өөредилгезиниң, культура албан черлериниң, иштики херектер албанының аңгы-аңгы тускай эртемниглерин ажылдап каапкаш, өскээр чоруур ужурга таваржып турар. Сөөлгү дөрт чыл дургузунда хоорküүскомнуң шугуму-биле бирээзинге ийи аал иштиг чурттаар 15 бажың тутттунган.

Бүдүрүлге комбинаты биле ыяш ажыл-агыйындан аңгыда, автобүдүрүлге болгаш өске-даа улуг коллективтер безин бажыңнар туттпастаан, оон кол-ла чылдагааны «Тыва хамааты тудугнуң» септелге-тудуг участогунуң материал-техниктиг баазазы багай, дузалал цеги чок, тудуг материалы четпес болуп келгенинде. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур мехколоннада байдал база дүвүреңчиг. Профтехучилищениң харылзаа белдириниң тудугларының ажыглалга кирер хуусаалары үстүнген. Хоорküүском эрткен чылын 29 кижиге хуузунда бажың тудуп алыр черлерни тускайлаан. Ынчалза-даа материал тыппаанындан 8 бажың ам-даа доозулбаан.

Эрткен чылын 15 кижи банкыдан 53 муң рубльдиң чээлизин алган турган болза, ам бо хүннерде ниитизи-биле 433 муң рубль түңге чээли алыр кылдыр 91 кижи аттарын бижиткен. Чурттаар тудуун дүргедедирде хамыктың мурнунда анаа материалдыг бааза херек. Ынчангаш чоокку үеде тудуг материалдарының 70 хуузун өске районнардан ал турарын эвээжеткеш, иштики курлавырларны ажыглаар, тууйбу бүдүрер сарайны алгыдар, деңнир, анаа чылда бир миллиондан эвээш эвес тууйбуну бүдүреринге республиканың удуртур органнары деткимчени көргүзер ужурлуг.

Хөй кезии чаагайжыттынмаан бажыңнарда чурттап турар 11 муң кижиге ээлчегде 50-ден эвээш кижи кирер эрги чунар-бажын бары санитарлыг байдалдарга дүүшпес. База бир чаа чунар-бажыңны тудар дугайында шагда-ла тургузуп келген негелде мынчага чедир боттанмаан. Хоорай кырында агаарның хирлениишкинни чылдан чылче улгадып бар чоруур. Лабораторияның кылган анализинден көөрге, бир чурттакчыга онгаштыр доозун, ыш, хооҗуң хемчээли дыка улуг болуп турар. Ынчангаш бүдүрүлге, организация бүрүзүнде от салыр черлерни хаап, чаңгыс аай төпчүттүнген одалга системазынга тудуштурары-биле котельнаины тудары эң-не чугула экологтуг айтырыг кылдыр көдүрлүп келген. Ону кымнар, кажан тудары ам-даа планнаттынмаан.

Суг дамчыдар хоолай биле канализация кылыры доктаалдарда бижиттинзе-даа, саазын кырында арттышаан. Хоорайның девискээри делгем эвес. Чер иштинде аай-баш чок кылдыр салдынган демир хоолайлар четкизи дадарып, дештип, ында сугларны хирлендирип эгелээн. Аңаа капитал септелге чорударынга болгаш төпчүдүп тудуштурарынга тускай төлевилел, хөй түңнүг акша-хөреңги херек. Ону кайын алырыл?

Школа болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң олуттары норма-чижээниң чартыынга безип четпес, республикада эң-не куду — 14-кү черде турары-биле эптежири берге, сөөлгү чылдарда чаңгыс-даа школа, уруглар сады тутттунмаан. Бо талазы-биле депутаттарга соңгукчуларның берген чагыглары, республика чергелиг удуртукчуларының аазаашкыннары хоозун болуп арткан. Ам бо хүннерде 350 олуттуг садиктерде 684 уруг турар. Школа назы четпээн 1037 чаштар хаара тутттунмаанындан 340 иейниң ажылдаар аргазы чок. Эрткен чылын АКМК 140 олуттуг уруглар садының тудуун эгелээш, ону ара кааш, ажыглалга кирерин 1991 чылче көжүрген. Хоорайның 3 ортумак школаларында 2371 өөреникчи ийи ээлчегде сыңмарлажып өөренип турар, а 6 харлыг уругларга кичээлдээр, ойнаар, дыштаныр таарымчалыг аңгы өрээлдер кылдынмаан.

Хоорайның чаагайжыдылгазы чылдан чылче дорайтап орарын аңаа барган кижи дораан эскерер. Сөөлгү ийи чыл дургузунда бөдүүн хевирниң спорт залын тутканындан, үш кудумчуну дескилеп, Ленин кудумчузунуң эде дериишкинин эгелээнинден аңгыда, кылдынган ажылдар көзүлбес. Школалар, бүдүрүлгелер, организациялар контораларының чанында бок сүстүп чыдар. Чуунду төгер оңгарлар чок. Кудумчуларда бок урар демир доскаарлар четпес. Чайгы үеде суг чок апаарындан тараан ыяштар суггартынмас. Чечек тарыыры болдунмас.

Хоорайның кол кудумчуларын дүнекі үеде чырыдар айтырыг прожектор сайгылгааннарының чогу-биле шиитпирлеттинмээн. Ирээн чагыларны, электри удазыннарын солуур, дыңзыды тыртар ажылдарны кылбайн турарындан хат хадаанда, хоорайның кезииннге сайгылгаан чырывайн баар. Шак мындыг байдал орт халавынга чедирип болур.

Ийи орук организацияларының асфальт кылыр заводтары битум-биле четпес хандырылгадан. Үүрментеп сорттаар комплекс чок болганындан долу күчүзү-биле ажылдап шыдавайн турар. Битум сөөртүру-биле Кызылче чоруткан автомашиналар куруг келгилээр таварылгалар база бар. Бо айтырыгны В. К. Трофимов биле П. А. Петровка тургузуп турза-даа, хемчеглер албайн келген.

Харылзаа белдириниң ажылында четпестерни чон шүгүмчүлеп, телефон харылзаазының, радио дамчыдылгазының ажылын экижидерин негеп турар. Оон тудуу удавас доостур, чаа бажыңынга салыр дериг-херекселдерни дүрген эптеп, кожуп тургуспас болза, ажылды экижидери берге. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели деткимчени көргүзери чугула. Ол ышкаш хоорай иштинде автобустарның үш маршруду бар. Доктаар черлеринге сларны 40—50 минута манаар, чамдыкта шуут келбейн баар. Маршрут бүрүзүнге ийи автобусту тургузарын негеп чадапкан.

Районнуң топ эмнелгезиниң бажыңнары эргижирээн. Халдавырлыг аарыглар салбырының бажыңы ийи чыл бурунгаар ажыглалдан үнген. Кезип эмнээр, божудулга салбырларының бажыңнары буступ кээп дүжер чыгаан. Эмнелге комплекизин тудар дугайында айтырыгны көдүргенинден бээр хөй чылдар эрткен. Оон төлевилелин безин кылып доостпаан.

Чадаана 5 районче аргыжар оруктарның белдиринде турар. Оон магазиннеринден өске черлерден келген кижилер хүн санында хөй бараанарны садып ал турар болганда чугула херегледин бараан фондузун көвүдедирин республиканың херегленкчилер ниитилелиниң баштаар черинден негээри чиптүг. Оон аңгыда, бо хоорайга күрүне садыын ажыдарын өөренип көөрүн чон дилеп турар.

Үстүнде айыттынган чугула айтырыгларны район, хоорай Советтериниң сессияларынга, райкомнуң пленумнарынга, актив хуралдарынга хөй удаа чугаалашкан. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң доктаалдарының күүселдезин чедип албаан. Маңаа районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары буруулуг. Ийи чыл мурнунда «Шын» солуннуң ажык чагаа хүнүнге көдүрген айтырыгларның чамдызы база тывылган чок болган.

Культура бажыңынга болуп эрткен чоннуң чыыжынга киржип каан «төгерик стол» артынга кол олуттарны ээлээн республика органнарының удуртукчулары, министрлер салдынган айтырыгларга харыыларны берген. Оон кызыгаа демчулалды киирдим.

А. В. РУДЗИНСКИЙ, Тываның автомобиль транспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Хоорайның автобүдүрүлгезинге сөөлгү чылдарда 17 чаа автобусту берген. Техниктиг ажаалдазы, хандаарлы, эдилели багай болганындан үрелиишкиннер хөй. Чоокку үеде хоорай иштинге автобус шимчээшкинин эде көрүп, беш маршрутту тургузуп болур. Автобустарны бээр бис. Кызылдың Чадаана таварты хүнде 10 автобус чорул турар. Пассажир саны көвүдеп турарын көргеш, немелде рейсти ажыдарын көөр бис.

В. И. ЛУКАШОВ, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы:

— Хоорайынарда нем-херек үүлгедиишкини 1988 чылда 315 турганындан эрткен чылын 484 четкен. Ажыттынмаан нем-херектер талазы-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Техника болгаш тускай эртемниглер талазы-биле хандырылганы чон соңгаар экижидер бис. Силерниң районнуң иштики херектер килдизинден 6 кижи ажылындан үндүрткен. Бодунар хоорайынарга корум-чурумну экижидеринге идепкейлиг киржип көрүңер.

Н. С. КОНГАР, улус өөредилге министри:

— Чоокку үеде хоорайның № 2 школазын алгыдары планда көрдүнген. 1172 олуттуг чаа школаны дараазында беш чылда тудар. Пионерлерге болгаш башкыларга бажың тударын аазап шыдавас мен.

О. К. ОНДАР, кадык камгалал министриниң оралакчызы:

— Косметика кабинеди туттунар. Эмнелге бажыннарын тударын өөренип көөр. Районда сүт кухняларының тудуун ажыл-агыйлар тудар, ажыдар ужурлуг.

В. А. ПОПОВ, Тыва АССР-ниң чурттаарга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору: — Кудумчуга азар прожектор сайгылгааннарын 100-тү алыр силер. Чунар-бажың биле аалчылар бажыңының тудуу 2-3 чылда шиитпирлеттинер. Хоорайның электри четкизин эде кылыры-биле тускай бригаданы чорудар бис.

Республиканың Күртудуунуң даргазы **Б. Д. Байыр-оол**, профоблчөвүлелдиң даргазы **Ш. П. Куулар**, Күрплан даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчак**, республиканың херегленкчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **М. Х. Аракчаа** болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга допчу харыыларны берген болгаш Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг дузаны көргүзерин аазааннар.

РСФСР-ниң Дээди Советинге соңгулдалар талазы-биле Чадааналың № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле соңгукчулар мурнунга организастаан «төгерик столга» **Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге айтырыгны тургузар кылдыр тускай шиитпирни хүлээп алган.**

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

Школа амыдыралы

ЭГЕ ШКОЛАНЫ АҢГЫЛАЗА

Тээли ортумак школаның эге класстарын 16 класс комплектиге хуваалган. Шуптузу 389 өөреникчини 23 башкы өөредип, кижизидип турар. Олар шупту ортумак болгаш дээди эртемниг. Школаның оон өөредилге эргелекчизи (бо чүүлдүң автору), методиктиг каттыжыышкынның удуртукчузу Лариса Чапчын олар удуртуп, баштап кончуг найыралдыг, күш-ажылчы коллективти тургузуп ап, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Школавыска районнуң эге класстар башкылары эртемнер аайы-биле чыглып кээп, боттарының арга-дуржулгазын солчуп, көргүзүг кичээлдерин эрттиргилээн. Бо ажылды чорударынга бистиң районнуң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хомушку улуг дузаны чедирип келген.

Районнуң эге класстарында орус дыл башкылаашкынының байдалын хынап, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң методизи И. В. Селиванова, Ак-Довуракта № 2 ортумак школазында үе-үениң иштинде тыва эге класстарда орус дыл башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини Л. И. Маскакова келгеш, бистиң үшкү класстарывыска көргүзүглүг орус дыл кичээлдерин эрттиргеннер. Ол ажыл бисте дыка улуг практиктиг дузаны көргүскен.

Бисте 3 «а» класстың башкызы Дакпыт Шожунчап, 3 «г» класстың башкызы Диммара Доржу, 2 «ж» класстың башкызы Полина Чүлдүм, орус дыл башкызы Долаана Иргит, 2 «к» класстың башкызы Көкеш Серен-Чимит олар түс-түзүнде орус дыл кичээлдерин дыка солун кылдыр эрттиргеннер. Бо башкыларның кичээлдеринге карточкалар-биле ажылдар, тайылбырлыг бижилгелер болгаш өөредилге-кижизидилге утказыг солун оюннар хөй черни ээлеп, уругларның орус дылга боттарының бодалдарын хостуг илередип билиринче, орус сөстерге словарь курлавырын байыдарынче угланган аас мергежилгелерин башкылар кончуг солун, билдилиг ажыглаан. Ол ышкаш районнуң эге класстар башкыларынга боттарының аргаларын практика кырынга көргүскеннер.

Башкылар кичээлдеринге Амонашвилиниң болгаш Лысенкованың методтарының чамдык чедимчелиг талаларын база ажыглап турар. Бо талазы-биле семинар кичээлдерни Д. Н. Шожунчап, Б. Ш. Сат, Л. Ш. Чапчын, П. М. Чүлдүм школада методкаттыжыышкын хуралдарынга эрттиргеннер. Школавыста мурнакчы башкыларывыс К. С. Серен-Чимит республика иштинге, С. Н. Шожунчап, Б. Ш. Сат район иштинге, А. А. Хертек, Л. Д. Ооржак школага арга-методтарын нептередири-биле районнуң методкабинединге ол кичээлдериниң план-конспектилерни сайзырадып сайгарагаш, дужааган. Школада күш-ажыл кабинеди ажылдап турар. Оон эргелекчизи О. Х. Тапгын база ол кабинетке район башкыларынга ажык кичээлди эрттиргени солун болган. Өөредилге чылының бирги чартыында билиг бедидер институттуң шугуму-биле тыва дылга болгаш математикага чорудкан хыналда ажылдарының түңнелдери-биле алырга, тыва дылга 2 «г» класс башкызы Л. Ш. Чапчын, 2 «ж» класс — П. М. Чүлдүм, 2 «б» — Р. С. Ондаргай-оол, 2 «к» — К. С. Серен-Чимит, 2 «в» класс — Б. Ш. Сат эң эки түңнелдерни көргүскеннер. Математикага 2 «б», 2 «к», 2 «д», 2 «ж», 2 «г» класстар эң эки болганнар.

Школавыста улаткан хүннүң дөрт бөлүктери бар. Олар чүгле бирги ийи эштер аайы-биле сыдыргалар үүредип, шимченир оюннар ойнап, ынчан көрүп, экскурсиялар баргаш, оон бажыңнарынче чана бээр. 6 харлыглар база ындыг. Чүге дээрге школавыста оларны удудар, ойнадыр өрээлдер чок, сыңышпайн турар бис. 6 харлыгларны 2-ги кичээл соонда интернат столовайзындан чемгерип ап турар бис. Келир өөредилге чылында оларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле дирекция-биле бир аргаларны ажыглаарын амдыгаандан эгелеп планнап тур бис.

Ынчангаш мээн бодап турар мындыг чүүлүм бар. Ол чоокку үеде Тээлиге эге школаны ортумак школадан аңгылааш, тускай директорлуг, өөредилге эргелекчилиг, класстан дашкаар ажыл чорудар организаторлуг аңгы бижиктиг. Ажыл-агый эргелекчилиг кылдыр аңгы тургусса кайы-даа школаны удуртуп, баштап ажылдаарынга, өөреникчилерге быжыг билиг бээринге идиглиг болур деп бодап турар мен. Чүге дээрге мен бо школаның эге класстарынга 1983 чылдан бээр өөредилге эргелекчилеп ажылдап келгеш, чаңгыс кижиге ол ажылдың аарын, күш четтинмезин билип келдим. Эртенгиниң 8 шак чартыктан эгелээш, кежээкиниң 7 шагына, а чамдыкта оон-даа орайга чедир школага ажылдаар апаардыр. Ажы-биле чугаалаарга, директорнуң, өөредилге эргелекчизиниң, класстан дашкаар ажылдың, ажыл-агый эргелекчизиниң функцияларын чүгле чааскаан хаарылаары дыка берге боорун практикамдан көрүп келдим. Мээн бо бодалымны республиканың Улус өөредилге министерствозу, Бай-Тайгада районо, райкүүскому өөренип көөрүн дилеедим. Чүге дээрге эге школа келир үениң төлептиг хамаатыларын өөредип кижизидериниң кол фундаментизи ол дип чувени шуптувус утпас ужурлуг бис.

Владимир ЧАПЧЫН
Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школада эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

Хаак оруунда

ДҮВҮЛҮГ ХАТ ШАПТЫКТАВААН

Бурунгу хүн, понедельник эртенинде, дыка соок болган. Хондур халаан хат соксаваан. Кызылдың кудумчуларының белдирлеринге, хөй каъттыг бажыңнарның ыжык черлеринге хөртүктер кестүп келгилээн. Агаар-бойдустуң аажы-чаңы ол эртен ындыг дошкун апарза-даа, «Тайга» станцияга эртер маргылдааны башкарып эртирер ажылдакчылар, аңаа киржир дээди спортчулар «Мөңгүлек» аалчылар бажыңынга оон-моон чыглып келгилээн.

Агаарның байдалы өскерилбээн: хат оожургаваан, соок дыңзыг. Чогум-на ынчан чамдык доора айтырыглар тургустунуп келген.

— Канчаарыл? Мында ындыг турда, «Тайга» станцияда хаак оруу ам кайда боор, дуй хадып каапты-ла ыйнаан.

— Ындыг боор болур. Бөгүн маргылдаа эрттирер хире эвес хүн-дүр. Соок-тур, хаттыг-дыр.

Мындыг чугааларны маргылдааның кол судьязы Л. С. Сандан үзе «шиитпирлеп» каапкан:

— Ажырбас. Шуптуңарны салып үндүрүпкеш, менде чүү боор, көрүп турар-ла мен ыйнаан.

Оон ол баштак чугаазын аңаа турган кижилер ыыт чок хүлээп алган.

Маңаа бир демдеглеп каар чүве — районнардан келген спортчуларның агаар-бойдустуң ол «хоралап-ажынган» чанындан коргпааны, аңаа хамаарыштыр артык сөс сөглевээни. Олар ол-ла белүү-биле маргылдаа эртер черге чеде берген. Республиканың улус өөредилгезиниң, дээди школаның болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң организастааны хаак талазы-биле комсомол-профэвилел кроссунчааэ эгелээн. Шынап-ла хаак оруу кайда боор — шагда дуй хадып каапкан болган. Ону «Буран» дээр моторлуг шанактың дузазы-биле матап иэп турган, дистанцияга — эр улустуң 5, херээженнерниң 3 километр хемчээлдеринге чаа исти үндүрген.

Республиканың кроссун киржикчи башкыларның назы-харын барымдаалап, дөрт бөлүкке — херээженнерниң ийи, эр улустуун ийи бөлүкке үзүп алгаш эрттирген. Баштайгы бөлүктүү (эр улустуу) 19-тан 35 хар чедир болган. Оларны чыскаагаш, хары угда салып үндүрүпкен. Ужуру болза, маргылдаа киржикчилерин сүрүштүр, доктааттынган үе барымдаалап үндүрер турда-ла, судья коллегиязы чүге ынчаар кылганын номчукчу бүрүзү билип орарынга бүзүреп артар апаар.

— Дистанция берге болду, берге — деп, эр улустуң бирги бөлүүнге маргышкан Таңды районнуң төлээзи Олег Саяты (ол чоокта чаа республиканың бирги чери дээш маргылдаага база чемпионнаан) чугаалааш, немеп кагды: «Ылаңгыя сөөлгү километрлери». Ол хүн аңаа турган кижи ооң-биле черле маргышпас. Хаак оруу берге, чылгыр эвес болган. А ооң үези — 19 минута 42 секунда. Ийиги черни 20 минута 55 секунда үе көргүскен Михаил Черепанов ээлээн. Ол база-ла Таңды районнуң башкылар коллективиниң төлээзи.

Эр улустуң ийиги бөлүүнден бирги черни Николай Григорьев (Кызыл) ээлээн. Ооң үези — 20 минута 40 секунда. Ийиги черде Тожу районнуң төлээзи Валерий Шыырап болган. Ол 5 километр дистанцияны 21 минута 29 секундада эрткен. Үшкү черде — Улуг-Хем районнуң башкыларының төлээзи Анчыкай Маады. Бо дистанцияга ол 24 минута 12 секунда чарыгдаан.

Беш километрге маргышкан эр улус финишке кээп эгелээн бичии соонда херээжен хаакчыларның бирги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны доозуп эгелээн. Бо дистанцияга Юлия Понамарева (Таңды) бирги черни ээлээн.

Херээжен улустуң ийиги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны багай эвес көргүзүглерлиг доосkan. Аңаа Эрзин районнан келген башкы Нина Сагды бирги черни ээлээн. Ооң үези — 24 минута 40 секунда болган. Ийиги черде Чөөн-Хемчик районнуң төлээзи Зоя Хүлер-оол. Ол бо дистанцияга 24 минута 55 секунда үени көргүскен. Эрзин районнан келген спортчу Светлана Демир-оол 25 минута 15 секундада үени көргүскеш, үшкү черни ээлээн.

Маңаа ниити түңнелди база үндүрген. Ол ёзугаар алырга, бирги черже Эрзин, ийигизинче — Бии-Хем, үшкүзүнче — Кызылдың башкы училищезиниң командалары үнген болуп турар.

Тиилекчилерге дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан. Бо маргылдааның түңнелиниң соонда база бир —«дээди деңнелге» ужуралжылга болур. Ынчан профоблчөвүлелдиң адырлар аайы-биле обкомнарының бирги чери дээш маргылдаазы болур. Билип олур мен. Бо эрткен маргылдаа башкылар коллективтериниң сагыжынга четпейн барган. Чылдагааның үстүнде чугаалаан мен. Ынчангаш ам удавас болур ол улуг маргылдаага киржир сорулганы амдан эгелээр, белеткелди доктаамал чорудар аңаары негеттинип турар-дыр.

Маңаа шыны-биле чугаалап каайн: маргылдаа солун болгаш чидиг спортчу демиселге эртпээн.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үези. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 9.20 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдакбаеваның концерти. Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чаа Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва). 23.25—00.30 Телефильм

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда) 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.50 «Човулаңның девүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Зажигинниң концерти. (Дошпулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе»

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Киров телекорукчулерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар 20.00 Барымдаалыг фильм

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 19.30 «Вертикаль». «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 серияларг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чанынга каткы болгаш ажыг-шүжүг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың кажар чепсээ» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыыпты 11.00, «Ак-түг баштыңчы» 12.00, «Эстип турар булуттар» 14.00, 18.10, «Хөктүг оолдар» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өске улус маңаа кылаштавас чүве» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бүтпестээн өжээн негелдези» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын углуг хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Агаар дүне 33—38, чамдык районнарга 26—31 градус, хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соор.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 36—38, хүндүс 16—18 градус соор.

Дыңнадыг

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы Интернациональная 25 соңгулда округунга депутатка кандидаттар Зоя Айзыновна Монгуш, Сергей Ынаажыкович Ооржак, Вячеслав Сюрюнович Салчак, Владимир Алексеевич Подругин оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы болурун дыңнадып тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 24-те 14 шакта № 9 школаның ийиги каъдында хуралдаар залынга болур.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Кызылдың автоорук техникуму үш ай хуусаалыг белеткел курузунга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Кичээлдер март 1-де эгелээр. Өөредилгениң өртек-хөлезини дээш 25 рубльди Кызыл хоорайның кайы-даа почта салбырындан 426411 агар санче шилчидер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 415. Телефон №№ 2-27-80, 2-48-38, 6-15-48.

Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң Александра Намзыраевна Моңгуштуң адынга долдуртунган 3, 4, 5, 6, 7, 8 дугаарларлыг доверенностарының база 382151—382175 дугаарлыг, (ниитизи-биле 25 арын саазыннығ) 6000 рубль лимиттиг чек дептериниң 60 чылдың февраль 8-те Кызыл хоорайга читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ!

1990 чылдың февраль 25-те Кызыл хоорайның Октябрьская кудумчузунга («Саян» универмагтың чоогунга) тыва улустуң национал байырлалы — «Шагаа» (…) «Шалааға» киржирин чалап тур бис!

(«Шагаа»-ның?) 12 шакта эгелээрин силерге чарлап тур бис.

Программада: театржыткан көргүзүглер, тыва национал оюннар, уруглар болгаш херээженнер аразынга «Чараш кижи» деп конкурс, национал хептер конкурузу, национал хептерниң, өг иштиниң дериг-херекселдериниң болгаш тыва аъш-чемниң садыглалдары.

«Шалаага» киржирин чалап тур бис!

Хоорайның культура килдизи.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-20; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-85; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле чүрүве комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 379. ТС—00439.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 21 среда № 43 (14243)

[illegible]

ПАРТКОМ СЕКРЕТАРЬЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫ

СЭКП Тыва обкому республиканың совхозтарында партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралын Кызылга бурунгу хүн эрттирген.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чөвүлел хуралды ажыткан.

Экономиктиг реформаны Тываның агроүлетпүр бүдүрүлгелери канчаар боттандырып турарының дугайында дыңнадыгны республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн кылган. 1988 чылдан эгелээш, совхозтар бот-орулга-чарылгаже шилчээш, бригада, өг-бүле, аренда керээлерин нептередириниң хемчеглерин алганы, мал, чер ажылын, социал айтырыгларны шиитпирлээринге элээн дузалааның демдеглээн. Бо талазы-биле «Тиилелге», «Чыраа-Бажы», «Сукпак» болгаш өске-даа ажыл-агыйлар багай эвес ажылдааш, эрткен чылын арыг орулгалыг болганнар. Чамдык кылдынган ажылдар-биле чергелештир республиканың агроүлетпүр бүдүрүлгелери он ийиги беш чылдың эрткен чылдарында мал болгаш чер ажылын хөгжүдериниң планныг онаалдаларын күүседип шыдаваан. Четпестерниң чылдагааннарын илереткен, моон соңгаар экономиктиг реформаны чедиишкинниг боттандырарда совхозтарның партия организациялары, дирекциялары, специалистери чүнү кылырын хуралга тодаргай айыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгуш Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планының дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Чоокку чылдарда Тывага тудар, ажыглалга кирер бүдүрүлгелерниң, тудугларның болгаш объектилерниң дугайын тайылбырлаан.

Д. С. Монгуш, В. О. Оюн олар партком секретарьларының хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

Партком секретарьлары улус ажыл-агыйының бүгү адырларын хөгжүдеринге, ында четпестерни эдеринге, корум-чурумну, сагылга-чурумну быжыглаарынга, профэвилел, комсомол, хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидеринге хамаарышкан болгаш өске-даа оларның хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга херектиг айтырыгларны партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчуларынга салган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. Г. Федосеев, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксум, СЭКП обкомунуң херектер эргелекчизи В. И. Глущенков болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга долу, делгереңгей харыыларны берген.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң эрткенин, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген. Ылаңгыя бо чугула документиниң партияны чаартырының талазы-биле кезээнге доктаап, чүнү кылырын, шиитпирлээрин тайылбырлаан. Партияның аттарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежиринче чугулага көрген.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузарын СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан, ынчангаш бо талазы-биле парткомнарның сорулгаларынга доктааган. Съездилерже болгаш конференцияларже делегаттар соңгуурун бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле шилилгелиг арга-биле чорударын, амгы үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургузары-биле СЭКП Төп Комитеди ажыл-чорудулгазын кандыг янзы өскертирин төлевилеп турарын болгаш Платформаның төлевилелинде айыткан өске-даа чугула айтырыгларны бирги секретарь чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Платформазын партия эге организацияларының, партия бөлүктериниң хуралдарынга калбаа-биле чоокку үеде чугаалажырын, ол ышкаш партия ажылдакчылары, удуртукчулар, коммунистер, партия кежигүнү эвестер бо талазы-биле саналдарын, бодалдарын, сүмелерин киирерин бирги секретарь чугаалаан.

Националдар аразында харылзааларны быжыглап, сайзырадырының айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин доктааган. Совет Эвилелиниң акы-дугма улустарының аразында найыралды, кады ажылдажылганы быжыглаары эң-не чугула болуп турар, ынчангаш партия организациялары интернационалчы кижизидилгени үндезини-биле экижидер. Ылаңгыя анаяктап-биле ажылды кажангызындан-даа артык күштелдирер, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болур. Кадрларны шилип алырын, ооң национал составын шын барымдаалап ажылга таарыштыр тургузарынче партия организацияларының кичээнгейин угландырган. Кызылдың чамдык тудуг, транспорт, садыг организацияларының удуртукчуларының аразында тыва кадрлар эвээжин айыткаш, ону чоорту эде көөрүн саналдаан. Экология, бойдус камгалалының айтырыгларынга ол база доктааган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары кайы хире күүсеттинип турарын чыылганнарга ол таныштырган. Совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары соңгулдаларның ажыл-херээнче чардыккаш, планныг онаалдаларын күүселдезин организастаарынче шоолуг сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Бо чылдың эрткен айында үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары бердинген даалгаларын күүседип шыдаваан. Сүт бүдүрүлгези кудулаан. Чаш бызаалардан өлүп хораары Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарда хөй. Шээр малдың чаш төлүнүң чидирии хөй болуп артпышаан. Малдарны ажаарын, чемгерерин экижидеринче, ында ажыл-ишчилерниң эт-хөреңгилиг харыысалгазын бедидеринче сагыш салырын айыткан.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди улам күштелдиреринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче партия комитеттериниң кичээнгейин угландырган.

Кижилер-биле доктаамал сырый харылзааны тудуп, оларның-биле ажылды үндезини-биле экижидерин, чонуң негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр болурун чугулага көрген.

Г. Ч. Ширшин партком секретарьларының айтырыгларынга харыылаан.

Чөвүлел хурал партком секретарьларының моон соңгаар чедиишкиниг ажылдаарынга практиктиг дузаны чедиргени чугаажок.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң МЕДЕГЛЕЛИ

Чамдык хөй-ниити организациялар болгаш ши[illegible]чээшкиннер, оларның ниитинде яңзы-бүрү, аңгы-аңгы харын-даа удурланышпак туруштарда турарлар, февраль 25-те Москвага, Ленинградка болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа хоорайларынга демонстрацияалар болгаш митингилер эрттирер дугайында кыйгырыг салып турар. Массалыг митингилерге болгаш чыскаалдарга тургузукчу ажыл болгаш демократия-биле канчаар-даа чүүлдешпес сорулгаларны челип алырын бодап турар экстремистер база харын-даа мырыңай кем-херек үүлгедикчилери каттыжа берип болур деп, хөй-хөй совет кижилер дүвүрелин илередип турарлар.

Корум-чурумну камгалаар талазы-биле бүгү-ле эргежок чугула хемчеглерни ап чорударын ССРЭ-ниң чазаанга, чер-черлерде улус депутаттарының Советтеринге ССРЭ-ниң Дээди Соведи даандырып тур. Митингилерни болгаш демонстрацияларны чүгле олар [illegible] эрттирер черлер [illegible] айыттынган таварылгада эрттирип болур. Бүгү [illegible] чурум [illegible] шиитпирлеринге [illegible] шаапкан турар ужурлуг.

Эде тургустунуушкунну болгаш демократияны хоойлунуң дузазы-биле эң идегелдиг кылдыр камгалаары эргежок чугула.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

Часкы тарылгага белеткел

АРТЫК КЕЗЕКТЕР-ЛЕ БАР БОЛЗА...

Чоокта чаа «Шын» солунга бистиң Бай-Тайга районда техника септелгезиниң темпизи кошкак дээр дугайында А. Хертек шын шүгүмчүлеп бижээн.

Районнуң ажыл-агыйларында ниитизи-биле 97 тракторнуң 72-зи ажылдап турар, артканнарының он дөрту амгы үеде септелгеде. Техниканы боттары база Кызыл-Мажалыктың, Чадаананың, Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгелеринде септеп турар. Боттарывыстың мастерскаяларывыста темп коңгуг оожум хевээр. Ол чүге ындыгыл дээрге бисти артык кезектер-биле хандырар ужурлуг Чадаананың материал-техниктиг хандырылга черинде херек кезектер чок. Чоокта чаа Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражылга үезинде бистер, АҮК-терниң кол инженерлери, ол дугайында айтырыгны тургускан бис. Анатолий Васильевич ону сайгарар боор дээн кижи.

Черле ынчаш артык кезектерниң чедир келбезя дыка-ла хомуданчыг-дыр. Тракторга чүгле чаңгыс артык кезектиң чогу-биле ол септелгеде хевээр болуп санаттынар. Артык кезек чокта чүнү канчаптар боор.

«Бай-Тал» совхоз (кол инженери Л. Конгар) часкы тарылгага киржир кожуг машиналарын колдуунда септеп доозуп алган. Ам күскү дүжүт ажаар техниказын белеткеп кирипкен. База-ла артык кезек туткаш туруп берген. Силос ажаар КС-26 дээр комбайнының транспортёруун дилээш, кол инженер кайынын-даа тыппаан. Шынап-ла, ону эрткен чылдан бээр дилеп келген бис. Та чүге ындыг [illegible] боор чүве.

«Т[illegible]» совхоз [illegible] машиналарының септелгезин [illegible] дуп турар. Септелгеде гусеница механиктиң быжыглаан. МТМ эргелекчизи А. Конгуң чугаазы-биле алырга, Т-150 маркалыг тракторларның бир безэ чок. Оон башка ындыг тракторларны септеп доозуптарының аргазы турган. «Мурнакчыда» байдал база-ла ындыг. Септелге хоорувейн турар. А «Кызыл-Даг» совхозта часкы тарылгага белеткээр техника эвээш болгаш септелгези барык доозулган. Ынчангаш күскү дүжүт ажаар техниканың белеткелинче кирген.

Артык кезектер-ле бар болза, септелгениң темпизи дүрген, шынары-даа бедик болур ужурлуг. Ам мээң бодалым чүл дээрге, бистиң районнуң совхозтарының материал-техниктиг хандырылгазын Чадаанадан ужулгаш, Кызылдың материал-техниктиг хандырылга черинге быжыглаар болза эки. Бо талазы-биле айтырыгны чеже-даа катап көдүрген бис. Түңнел чок боор турар. Бо чылдың февраль 1-де Чадаанага «Тыва агроүлетпүр хандырылганың» даргазы А. В. Шиганов-биле ужуражып турувуста, ол ынчан Бай-Тайга биле Барыын-Хемчикти материал-техниктиг хандырылга талазы-биле аңгылаарын аазаан дарга. Тодаргайлаарга, Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлгеге бо ийи районнуң совхозтарын быжыглаар оон артык кезектер алыр кылдыр шиитпирлээрин аазаан.

Та чүү болур чүве, [illegible] болбаасымга. Кызылдан хан[illegible] кылын [illegible] болза [illegible] ийи [illegible] артык кезектер талазы-биле бо чүү [illegible] [illegible] Ажыл-да мал[illegible] тури болбас ужурлуг.

Александр МАНДАРАА.
Бай-Тайгада АҮК-туң кол инженери.

Елизавета Кыдыл-ооловна Салчак — 1989 чылда Каа-Хем районнуң саанчыларының социалистиг чарыжында бирги черни ап, бир инектен 3720 килограмм сүттү сагаан. республиканың «Үш мүңчүлар» клубунуң кежигүнү болган.

Ол «Ленинчи орук» совхозта ажылдап, чурттап турар. Бодунда быжыглаан 30 инээн ажаап, чемгерерин улам экижидип тургаш, шак ындыг бедик түңнелди чедип алган. Чоокта чаа Е. Салчак үш-мүңчү саанчылар клубунуң кежигүннериниң ээлчеглиг ужуражылгазынга киришкен. Аңаа эш-өөру-биле дуржулгазы солушкан. Бо чылын ол мурнуку көргүзүүн бедидер сорулгалыг.

ЧУРУКТА: Е. К. Салчак.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

Февраль 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң хаатыг каттышкан хуралы болган. Аңаа Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде тургустунуп келген байдалдарның дугайында болгаш ол байдалды чогумчудуп экижидип алырының хемчеглериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Ол айтырыгларны чугаалажыын көөрү уламчылаар.
(СЭТА).

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. А. Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» артем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Александрович Серебровту Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 19.

• • •

Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы эш А. С. Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Мир» артем-шинчилел орбита комплекизинге космос ужудуушкунун чедиишкинниг боттандырганы база аңаа эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш Совет Эвилелиниң Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Степанович Викторенкону Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 19.

ТЕХНИКА: ажыглалы, кадагалалы

Тес-Хем районда бо чылдың январь 1-де медээ-биле алырга, 104 чүък машиназы, аңгы-аңгы марканың 118 трактору, 17 комбайн база көдээ ажыл-агыйның 500 ажыг машиналары, дериглелери бар. Кол-ла чүве ооң санында эвес, а ажаалда хайгааралында. Амгы үеде чүък машиналарының 82, тракторларның 83, комбайннарның 23 хуузу белен. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, бистиң районга ол техника четчир, чер ажылы шоолуг эвес, тарылга шөлү эвээш.

Техниканы үр эдилээн тудум, чарылга эвээш болур. Бо ажылды харыылаар улус механизаторлар, чолаачылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар болгай. Оларның билиг-мергежили, харыысалгазы кандыг хире болдур, техника оон кол хамааржыр. Бисте инженерлерниң, механиктерниң-даа мергежили кудук, харыысалгазы чавыс деп дорту-биле чугаалап болур мен, ону бадыткаар фактылар-даа бар.

Часкы хову ажылдары эгелээрге, механизаторлар турлагларынга баргаш, 2-3 хонукта ынап-ла барып септеттинери, техниказын өйлеп-таарыштырары шуут-ла чаңчыл апарган.

Районда техниканы ажыглап, шыгжап турарының сөөлгү хыналдазының түңнели мындыг: «Таңды [illegible]», «О. Шыназ», «Кызыгаар» совхозтарда бо ажыл куду деңнелдиг. Септеп белеткеп кааны техниказы үрелик болгулаан. Чамдык фермаларда дериг-херекселдерни катап септээр ужурга таварышкан. Ол дээрге артык чарыгдалдар-дыр. Техника септелгезинче совхозтар массалыы-биле кирбээн. Чүнү кылырын тодаратпаан. Кандыг-кандыг артык кезектер херегил? Черле септелгениң план-графигин тургуспаан, ол дугайын кым-даа айтырбаан. Ажыл-агыйларның кол инженерлери Сергей Сырат («Чодураа»), Юрий Дыт-оол (Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз), Артур Чайнаа («Кызыгаар»), Кызыл-оол Балчыр («О. Шынаа»), Владимир Күнзек («Таңды сыны») база Олег Кунгаа (Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгези) — бо эштерниң ачсы-дыты чаңгыс: техниканы арендаторларга берипкен бис, олар боттары бүрүнү-биле харыылаар ужурлуг.

Элдеп чүве, бир эвес ындыг болза, совхозтар артык специалистерни — инженерлерни, механиктерни тудуп турган ажыы бар бе деп айтырыг база тургустунуп келир.

Совхозтарның бодаарга, Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң баазазы үлегер болур ужурлуг. А херек кырында кандыгыл? Техни[illegible] [illegible] турар. [illegible]никтарны четче ажыглавастаан. Мастерскаяда кылыр ужурлуг операцияларның чүгле 40 хуузун аңаа кылып турар. Септээн техниканың шынарын хынавас.

«Кызыгаар», «Таңды сыны» база «Чодураа» совхозтар часкы тарылгага киржир белен техниказын доозуп-довурактан аштап, үзеп албаан. Дугуй резиналарын чугайлаваан. Шыгжаар кезектерни адырбаан.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны эрткен айда совхозтарга техниканың байдалын хынаан, ооң түңнелинде «Кызыгаар» совхозтуң 4 комбайны, сиген кезер 9 машиназы, 15 селлка, 3 культиватор болгаш өске-даа техниканы чедир септевээн болган. А оларны шуптузун белен деп статотчётка айыткан турган. Ол ышкаш «Чодураа», «Таңды сыны» совхозтарда шак ындыг фактылар илерээн. Кымны мегелеп турары ол?

Районнуң совхозтары [illegible] [illegible] мынчага чедир кирбээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А Тес-Хемде техника септелгези шуптун, ону харыылаар ужурлуг эштер «удуп чыдар». Кажан олар оттуп кээр ирги? Чогум оларның ындыг төөгү чугаалар, айтырыглар органнар кижилер чок чүве ирги бе?

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа Сүт-Хөл районнуң [illegible] хуралы болуп эрткен. Аңаа 1989 чылда районнуң совхозтарының, тудуг организацияларының, амыдырал хандырылгазы, коммунал ажыл-агый эргелелдериниң болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерниң ажылдарының түңнелин чугаалашкан.

Район эрткен чылын күрүнеге сүт садарының планын 106.4, эътти (100 тонна немелде дензини санаваска) 100, дүктү 109.6 хуу күүседип, пландан ажыр 97 тонна сүттү, 9.2 тонна дүктү саткан. 1988 чылдыынга бодаарга, мал продукциязын бүдүрери болгаш садарын [illegible]. Ынчалза-даа тараа, ногаа болгаш картофель садарының планын район күүсетпээн.

Эрткен чылын ажыл-агыйлар пландан ажыр 52 тонна эът бүдүрген. Бола, инек малдың дириг деңзизи [illegible] болгаш олуттарның чоруу кызырылгаан. [illegible] продуктулуу 1989 чылда [illegible] саап алыр сүт 1,6 хуу өзүп, бирги болгаш ийи сортка 99.2 хуу сүт күрүнеге дужааттынган.

[illegible] ажыл-агыйда кылдынган чүүлдер бар-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар болгаш долу ажыглаттынмаан курлазырлар хөй. Ажыл-агыйлар тараа, ногаа, картофель бүдүрер планнарын күүсетпээн. Инек, өшкүден аңгы өске малдың баш саны [illegible]. Көдээ ажыл-агый адырын эргелеп башкарарының чаа арга-хевирлери бот-орулга болгаш аренда керээлеринче «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы» совхозтар кирген даа болза, өскелеринде ажыл шуудавайн турар.

Районда чуртталга, социал-культура тудугларының садын кирбээн. Ажыл-[illegible] [illegible]-даа болза, [illegible] муң [illegible] рубль [illegible] капитал салдынышкынындан 1 млн. 827 муң рубльди чуртталга бажыңнары, клуб, чунар-бажыңнар тударынга чарыгдаан. 7251 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Сес өг-бүле ниити чурттаалга бажыңынче, а 129 өг-бүле чаа ийи болгаш чаңгыс аал ниити чурттаар бажыңнарже кожуп кирген. Ийи [illegible] [illegible] ба[illegible] болгаш Ишкин суурда 300 олуттуг [illegible] ажыглалче киирипкен.

Тудуг организацияларындан кожуп чоруур механизастаттынган № 2 [illegible] коллективи тудуг-монтаж ажылдарын 1 миллион 580 муң рубльге күүседип, Сүт-Хөл бажыңга 401 муң рубльдиң ажылын шиңгээдип алган. А септелге-тудуг участогу [illegible] ажылын кылыр планын күүсетпээн. Совхозтар ажыл-агый аргазы-биле бүдүрүлге тудугларынга планнаан ажыр 200 муң рубльге тудуг-монтаж ажылын чорудуп, 6460 инек мал кирер кажаалар, малчыннарга 5 чунар-бажыңын Хора-Тайга салбырында 240 бызаа азыраар кажааны болгаш өске-даа объектилерни кылган.

Ынчалза-даа чурттаар оран-бажың, уруглар албан черлери, эмнелгелер, клублар, чунар-бажыңнар-биле хандырылганы экижидер талазы-биле негелделерге хамаарыштыр социал деп эвес чорукту дүрген эдер, ажылдаалды экижидер дээш тудуг организацияларындан [illegible] [illegible] районного райкуусском даргазы Ч. Б. Монгуш [illegible] түңнелинде чугаалаан.

Ажыл-агый активинин хуралынга «Алдан-Маадыр» совхозтуң сүтчүзү С. Бызынпаа, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал, «Октябрь 30 чылы» совхозта ол [illegible] А. Ооржак, Карл Маркс аттыг [illegible] [illegible] районнуң [illegible] контроль комитединиң даргазы Ч. Ондар болгаш өскелер-даа санал берип, чер, мал ажылынга аренда, бот-орулга-чарылганы улам нептеределериниң, холбо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] аргаларының дугайында ажылдың [illegible] киирген.

Ооң соонда 1989 чылдың [illegible] [illegible] тиилекчилерин [illegible] шаңнаттарны тывыскан. «Октябрь 30 чылы» совхоз, Сүт-Хөлдүң херечкечилер ниитизени, «Сүт-Хөл» [illegible] [illegible] бригадазы, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Бурун-Терек СБФ-ны, «Алдан-Маадыр» совхозта Кыдыл-оол Алдын-оолов удуртуп чоруур звено, Бай-Тал суурнуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] социалистиг чарыштың түңнелдери [illegible] районнуң [illegible] [illegible] тиилекчилеринге тергиин [illegible] болганнар.

1990 чылда район ажыл-агыйлары күрүнеге 1540 тонна сүттү, 1920 [illegible] 350 тонна тарааны, 450 [illegible] 150 тонна ногааны садар. Районга ол ышкаш Азык чем программазының негелделеринге дүүштүр ажыл-агыйын сайзырадыр, чонуң аъш-чем-биле хандырылгазын организастаар талазы-биле ажылды чорудар.

Белеткеп алган продукцияны болбаазырадып садарар сорулга-биле Сүт-Хөл суурга колбаса цегин, сүт хулээн алыр черни болгаш [illegible] ажыл-агый продукциязын [illegible] ыылырын планнаан. Бо чылын районга 5 миллион 885 муң рубльдиң капитал салдынышкынын [illegible] [illegible]. Алдан-Маадыр, Ишкин суурларда 240 [illegible] [illegible] [illegible] клуб [illegible] чурттаар [illegible] бажыңнарын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программазын боттандырарының айтырыгларын [illegible] [illegible] коллективтерниң удуртукчулары, совхозтар директорлары [illegible] [illegible] [illegible] материалдары база транспорт-биле хандырар [illegible].

Актив хуралын тудар тура СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал эрткен 1989 чылдың чедиишкиннерин [illegible] [illegible] [illegible]. Бо чылын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Хейн-кыс МОНГУШ.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Каргы [illegible] Совединиң № 22 соңгулда округунга «Ал[illegible]» биле «Саалаа» агитквартал[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Чоокта чаа [illegible] [illegible] агитпункттарның чурттакчылары Мугур-Аксының септелге-тудуг участогунуң [illegible] № 22 соңгулда округундан [illegible] Советче депутатка кандидат ВЛКСМ Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Виктор Эртен-оол-биле ужурашкан.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Хурал ЧУЛЬДУМ.

ТЫВА АССР: Ий № 113 соңгулда округундан депутатка кандидат

Александр Соколович КААДЫР-ООЛ

Александр Соколович Каадыр-оол 1940 чылдың марта 9-та Таңды районнуң Кызыл-Арыг суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1949 чылда Кызыл-Арыгның эге школазынга өөренип кирген. 1958 чылда Кызылдың № 2 школазын дооскан. Ол-ла чылын Москваның Тимирязев аттыг кодээ ажыл-агый академиязынче өөренип кирген. Эртемден агроном-экономист боор 1963 чылда ону дооскан. 1963 чылда Тес-Хем районда «Тес-Хем» совхозка экономистеп ажылдап эгелээн.

1966—1972 чылдарда Таңды районнуң кодээ ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге кол экономистеп ажылдаан. 1972—1975 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка улуг экономист боор ажылдап турган. 1975—1978 чылдарда Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунга улуг экономистеп база Ий салбырынга эргелекчилеп ажылдаан. 1978—1985 чылдарда Кызыл районда «Шамбалыг» совхозка экономистеп ажылдап турган.

1985 чылдан 1988 чылга чедир Каа-Хем районнуң АҮК-ке улуг экономист, оон соонда Тыва АССР-ниң Күрагроүлетпүр комитединиң кол экономизи болуп ажылдаан. 1988 чылдың август айдан эгелеп, Тожу районда «Май 1» совхозтуң директору болуп ажылдап турар. Ий кодээ Совединиң депутады, күүском кежигүнү.

• • •

Эде тургузуушкуннуң негелдезин өзүтаар администра-тивтиг командылал ажыл-агый башкарылгазындан, күш-ажылчы коллективтер-ниң ажыл-херээнче холгаар-лаар чоруктардан уштунар үе келген. Күш-ажылчы коллективтерге бот-башкартынар арганы бээр. Ынчангаш [illegible] керээзинче шилчиткен. Бо ажыл ындыг белен эвес, ынчалза-даа тургустунуп келген четпестерни эдип, моон-даа соңгаар арендалыг харылзааларны калбартыры — бистиң сорулгавыс.

Совхоз бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун быжыг-[illegible] бүдүрүлгезиниң экономиктиг туружун улам ындай [illegible] [illegible] [illegible] ажылдарны шиитпирлеп турган. Совхозтуң материалдыг-техниктиг баазазын быжыглаар айтырыгны уттуп болбас. Бо чүл дээрге адыр бүрүзүн четчир санныг машина-техника-биле хандырары. оларның анаа турар чоруун болдурбазы-дыр.

Чурттаар бажыңы-биле хандырылганы кичээңгейге алыр ужурлуг мен. Ол ышкаш чаш уруглуг иелерге, ава болурунга белеткенип турар херээжен чоңга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ажылчы чоннуң шөлээлеп алгаш, эмнедип дыштанырынга эки байдалдарны тургузуп бээри — чугула айтырыглар. Хүндүлүг кырганнарывыска, хоочуннарывыска ачы-дузаны үе-шаанда чедирер апаар бис. Ынчангаш дараазында ажылдарны кылыр сорулгам ныдыр салып турар мен:

[illegible]

ДЕМОКРАТИЯНЫ ШЫН АЖЫГЛАЗА?

Бо чылгы соңгулдалар чаа өзү-биле калбак демократияның, ажык-чаргыг чоруктуң адаа-биле эртер ужурлуг. Ынчалзажок ооң белеткелинде бо улуг күрүне ужур-дузалыг, суурнуң, хоорайның, чурттуң эртемин, чэзгай чоруу-биле холбашкан политиктиг кампанияны эрецгейлеп көөр. Чаңгыс талалаар. муриунда ышнаш. чүгле чаңгыс кижини деткиир. бир эвес «херек» болза, ыңнадып эгелээр чоруктар чер-черлерде бар дээрзин кордум.

Чижек, каш хонук бурунгаар Эрзин районнуң «Чаа орук» совхозтуң Иргит Шагдыржап аттыг сүт-бараан фермазынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, республиканың иштики херектер министри В. К. Кара-Сал соңгукчулары-биле ужуражып чеде берген турда, олар чүгле үш кандидаттың чаңгызын — В. Е. Серяковту доңгүп-даңгып «таныыр» болган. Ол ышкаш РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка кандидаттар үш кижиден база чаңгыс — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң [illegible] [illegible] билдиниш турар бээр чорду.

Депутатка кандидат [illegible]

[illegible]

Шымырапай дээр болду. Ол «Чаа орук» совхозтуң партком секретары албан-дужаалгазының. Суурнуң, совхозтуң кол идеологу кижи мындыг турушпуг, амыдыралдан хоорук. чүгле бодунуң билири-биле суртаал [illegible] чорудуп турда, өске партком кежигүннери барып-барып даргазынга каттышкан кавчаар. База ол хүн ол үе шакта ферманың кызыл-булуңунга чыглып келгеи ол-бо чоокта чурттап, ажылдап турар кадарчылар, хойжулар бо ужуражылга болур мурнуу хүнүнде Сергей Михайлович боду аалдар кезип чорупп турган, эртен мында чаа бригадир соңгуур силер деп чарлап турганын буруу шаптылар.

Инек кадарчызы Биче-оол Чурук:

— Мен черле чугаалаар сөс тывыдас кижи-дир мен. Бир эвес дүүн нам даргазы бисте «бригадир соңгуур» деп меге медээ бербээн болза, мен оом ээзин, өске-даа малчын кожаларымны ап алгаш келир турдум. Арга теве шанактап алгаш келдим. Харалаан кадай база чоруй саан чүве ийин. «Чаңгыс бригадир соңгуурда чеже кижи баар чүвел?» диведим бе. Бо хире солун ужуражылга болур деп эртен дүне дүш-дүлүмге-даа кирбээни шын. Кантаарга-чоорга-даа мен [illegible] кижи-дир мен [illegible] Мен артында «[illegible] кодээ» кижи болгаш ындыг бе, «диригэ» сайыт кижини бир дугаар көрүп турарым бо...

Эрзин районда Тыва АССР-те соңгулдалар чорудаар талазы-биле 4 округ бар. Район төвүнде 127 дугаар соңгулда округундан депутаттың чаңгыс мандады дээш 6 кижи (белеткелчи, эмчи сестразы, башкы, юрист, чолаачы, инженер) кижилер демисел чорудуп турда, Бай-Даг № 128 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. А. Моңга «[illegible]» чаңгыс-даа телептиг кижи бүгү «Чаа орук» совхозтан тывылбаан дээр болза, [illegible] Ажылы-биле чугаалаарга, чаңгыс-ла ол-бо кижи альтернатива чокка депутаттың мандадын холга «быжыг» тутсун дээш ак оруктү анаа [illegible] берип турарывыс бо [illegible] Биргээр чугаалаарга, демги-ле С. М. Шымырапайның, ол ышкаш Бай-Даг кодээ Совединиң күүском даргазы Б. Ч. Севилбааның бо талазы-биле «эде тургустуунуп, эки ажылдап», [illegible] соңгуурунга агитаг-массалыг ажылды үстүнде [illegible] ышкаш чаңгыс талалай чорудуп турган, боттарынга таарымчалыг түңнелдерге кээп турары бо [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] сонсаар ужур чок... Бир дем-биле арай деп барып олудунче чаладывыс.

Бо өскелерни хүндүлевес, бодунуң шын меге бодалдарын мурнадыр, хар-назыны аж-даа улуг эвес хиренинде [illegible] «быжыг» дугаандан адырлып чадаан эвес С. М.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

ТЫВА АССР: Саглы № 87 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Болат-оол Шириевич КУУЛАР

Болат-оол Шириевич Куулар 1946 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районнуң Саглы суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы базымнарын Б. Ш. Куулар 1966 чылда Өвүр районнуң «Кызыл тук» колхозунуң учётчиги болуп ажылдап эгелээн. 1966—1968 чылдарда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, 1970 чылга чедир Саглының харылзаа салбырынга радистеп. 1970—1975 чылдарда «Кызыл тук» совхозка чолаачылап турган. 1975 чылдан 1983 чылга чедир ол-ла совхозка кол инженер болуп база Саглы ортумак школазынга башкылап ажылдап келген. 1983 чылдан бо хүннерге чедир «Кызыл тук» совхозтуң директору.

Б. Ш. Куулар 1984 чылда Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдун бот-өөредилге-биле дооскан. Хөй-нитти ажылынга идепкейлиг киржип, совхозтуң экономиказын көдүрер болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң арга-дуржулгазын, эртем-билиин ажыглап турар. Саглы кодээ Совединиң депутады. СЭКП Өвүр райкомунуң кежигүнү.

• • •

СЭКП ТК-ның совет улуска кыйгырыында болгаш Тываның область организациязының политиктиг платформазынга кирген чүүлдерни деткиип турар мен.

Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, мээң соңгулдалар мурнунда программамда кирип турар дараазында чүүлдерже кичээңгейни салыр мен:

1. Аъш-чем хандырылгазының айтырыын шиитпирлээрин дүргедедиринге мурнакы технологияларны, күш-[illegible]

2. [illegible]

[illegible]

Любовь Санчы-Бидиповна КУУЛАР

Любовь Санчы-Бидиповна Куулар 1962 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Саглы суурга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, түскай ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы чорудулгазын 1981 чылда Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскан соонда, Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозка ада-иезинге дузалакчы сарлык кадарчызы болуп ажылдап эгелээн. 1983 чылдан бээр совхозтуң улуг кадарчызы.

Л. С.-Б. Куулар хөй-ниитиниң амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Өвүрнүң комсомол райкомунуң кежигүнүнге соңгуткан.

Өг-бүлелиг, беш уруглуг иези. Өг-бүлезиниң ээзи Виктор Калдар-оолович — дузалакчы кадарчы.

• • •

Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады болу берзимзе, төрээн суурумнуң совхозумнуң сайзыралы дээш туржур. Соңгукчуларның амыдырал-чурттаалгазын, культурлуг байдалын экижидер, менээ берген чагыгларны дилеглерни амыдыралга боттандырар дээш бар күжүм[illegible] бүгү билиимни мөөңнеп, [illegible] шаам-биле ажылдаар мен. Бодумнуң ажыл чорудулгамны дараазында угланыышкынныг чорудар мен:

1. Аныяктарның өөренинге, ажылдаарынга деткимчени бээр, оларны ажыл-биле хандырарын чедип алыр. мал ажылында пенсия [illegible]

4. Малчыннарның школа-биле харылзаазын экижидип быжыглаар.

5. Сарлык, чылгы кадар-[illegible]

9. Саглыга чаа школа орууннуг ясли-сад тудуун дугайында айтырыгга [illegible]

[illegible]

ТЫВА АССР: Дус-Даг № 86 соңгулда округундан депутатка кандидат

Найырал Осур-оолович ТУМАТ

Найырал Осур-оолович Тумат 1944 чылда Тыва АССР-ниң Өвүр районунуң Чалааты деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, ортумак эртемниг.

Бодунуң күш-ажылчы баштайгы базымнарын Н. О. Тумат ортумак школаны дооскан соонда, 1968 чылда Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазынга малчыннап эгелээн. 1977—1979 чылдарда «Торгалыг» совхозтуң бода мал бригадазынга бригадирлеп турган. 1980 чылдан эгелээш, амгы үеге чедир Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы болуп ажылдап турар.

Н. О. Тумат хөй-нитти амыдыралынга идепкейлиг кирживи турар. Торгалыг кодээ Совединиң депутады, аныяктарның дагдыныкчызы. Бодунуң шилип алган мергежилинге шынчы болуп, ада-өгбезиниң ажыл-ижин уламчылап, төрээн совхозунга 20 ажыг чылдарның иштинде малчыннап, доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап, гени база ооң кызымаккай, эрес-шудургу ажыл-ижи дээш-биле үнелеттинген, ол Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр комитединиң база РСФСР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозунуң хүндүлел бижиктери-биле, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң [illegible] мөңгүн, алдын медальдары-биле шаннаткан.

• • •

Бир тээ. сарлык кадарчызы кижи болганымда чүнүн-[illegible]

— амгы үеде «Торгалыг» биле «Ак-Чыраа» совхоз-[illegible]

[illegible]

ХОРУМ-ДАГНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг кооперативиниң ажыл-ишчилери бо чылдың кыштаглаашкынын организастыг эрттирер дээш бүгү хемчеглерни ап турар. Ажыл-агыйның малчыннары шупту аренда керээзинче кирген. Кижилериниң күш-ажылга сонуургалы бедээн болгаш оларның харысалгазы улгаткан. Чижээлээрге, Доң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи эрткен чылдың планныг онаалдаларын хуусаадан эрте күүсеткеш, районда сүт-бараан фермаларының аразында социалистиг чарыштың мурнуку одуруунче кирген. Хоочун саанчыларның бирээзи Севилбаа Ховалыг чыл санында бедик күш-ажылчы көргүзүг-

лерни чедип ап, дагдыныкчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Бо телептиг нениң ажы-төлү шупту эртем-билигни чедип алгаш, амгы үеде республиканың кодээ ажыл-агыйында болгаш иштики херектер органында ажылдап чоруурлар.

Хорум-Даг кооперативтиң амыдыралында кол черни [illegible] турар. Олар хой малдаарынга, сиген кезиилдезинге болгаш суурнуң культурлуг амыдыралынга боттарының үлегерин көргүзүп турарлар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун саанчы, Ленинчи юбилей медальдың эдилекчизи С. А. Ховалыг, аныяк механизатор Маадыр Ондар биле Хорум-Дагның хоочуну Делег-оол Салбаевич Куулар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

Бистиң кандидаттарывыс

МИЛИЦИЯНЫ КАМГАЛАКЧЫМ ДЭЭР

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунда РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга үш кижи депшиттирген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Сериков, республиканың иштики херектер министри Кара-Сал, Кызылда машина тудуушкунунуң заводтуң директору Тимчин. Оруттуң алын чүгле [illegible] деп адаар [illegible] ында республиканың бичии чартыы кирип турар. Тодаргайлаарга, бо адааным округта үстүнде депутаттың үш кандидады дээш бадылаашкынның март 4-те Тожу, Бий-Хем, Кызылдың кодээ районнуң, ол ышкаш Эрзин, Тестиң соңгукчулары чорудар. Үш кижи үжелээн РСФСР-ниң улус депутады болу бербес дээрин номчукчу билир. Кым дээш олар деткишкинин бээр, үнүн кадар дээрзи соңгукчу кижиниң бодунуң хууда херээ. Кажан соңгулданың ай, хүнү, доктааткан шагы кээрге, соңгукчу ону боду чааскаан шиитпирлээр, соңгулда чорудар кабинаже ооң-биле кым-даа кады кире бербес...

Ажыл-ижим айы-биле Тес-Хем районга чораан. РСФСР-ниң улус депутадынга депшиттирген «үштүң» бирээзи В. Б. Кара-Сал-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Улус чонунга ооң чүнү чугаалаксааның база ажылының, депутатка кандидат деп эрге-хүлээлгезиниң айы-биле чүнү тодаргай кылыр деп турарының база ол ышкаш ооң кандыг кижи деп чүвени билип алыры-биле чугааны чоруттум. Чүгле чугаалашкан эвес, ооң чамдык черлерге чон-биле ужуражылгазының кыдыындан эвес, а шуут доорту-биле хайгаарап көөр аргалыг болган мен. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал дораан чон-биле, соңгукчулар-биле ужуражып эгелей берди. Баштайында машинадан дүшкеш, аалчылар бажыңынга безин тургустунуп албайн, СЭКП Тес-Хем райкомунуң болгаш райкүүскомунуң ажылдакчылары-биле, даараазында Тес-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң коллективи-биле чугааны кылды.

Оон аъттангаш, «Кызыгаар» совхозтуң ажыл-ишчилеринге «аалдап» чеде берди. Орук айы-биле бистиң амыр-дыжывыстың камгалакчылары — дайынчы кызыгааржылар-биле чугаалашты. Ооң орта айтырбаан, сонуургаваан, сагыш аарываан чүүлдери барык чок. От 18—20 хар иштинде аныяк, чалыы, чараш бистерниң интернационалчы ажы-төлдеривистиң амыдыралы, дилег-негелдези, кызыгаар камгалалы, бо талазы-биле туруп болур бергедээшкиннер, чанында даштыкы кызыгааржылар-биле харылзаазы дээш сонуургаан, айтырган чүүлдери хөй. Чүгле айтырган эвес, а бодунуң талазындан оларның мурнунда турар [illegible] дарый шиитпирлээрин чедип алыр дээш демдеглеп, бижип ап турган.

Даараазында малчыннарның амыдырал-чуртталгазын сонуургап көрдү. Ол көөрде [illegible] моон мурнунда «үдеп чоруурга» чамдык [illegible] чүгле кажан-чада бакылап, айтырыгның берип кааш, бүрт дивес кижи болган. Баштай-ла улуг-биче улус-биле чолукшуп, хөөрежир, оларның сеткилдерин, сагыш-бодалдарын шинчилээр, ажыдар, амыдырал-чуртталгазын айтырар. Ынчап тура, ам чорту барып кижиден малче шилчиир, кажаага чедер, арга-сүмезин кадар, айтырыгларны шиитпирлээри-биле демдеглелдерин кылып алыр. Чижээ, малчын Борбак-оолдуң 15 бода малы читкен дугайында айтырыын ол-ла аалга тура-ла барык шиитпирлежип берди. Черле ынчаш шак мынчаар көре тура чоннуң дылын хандырбас, ажыл чылзыр, хөй черге хоозун аазаашкын кылыр чүвеге ол кедергей хөңнү чок кижи деп чүвени көрдүм.

Ооң үргүлчү улус чон аразынга чоруур, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле чиге, дорт хамаарышкан айтырыгларны хүн бүрү шиитпирлежип турар кижи болгаш ындыг бе, таныыр-билбес кижизи чок дарга болду. Кызыгааржыларның амыр-мендизин айтырыгаш, күрүнениң, улус-чонувустуң камгалалынга моон-даа эки чедиишкиннерни күзеп, чылыы-биле байырлашты. Баштай келген аалывыс Сагаачы Дагбаның өө чүве. Мен тыва кижиниң «Эрниң үш оюну» деп адаар (хүреш, аът чарыжы, ча адары) оюннарының эң «колу» хүрешке кончуг ынак кижи мен. Ынчангаш республика мөгези Дагбаны кады чораан ажымге таныштырар деп бодалымдан чүү-даа бүтпеди. Ол бодуза аалдын, коданнын, хойнуң эжи-биле мынчаар экилежир, чолукшуур кижи болду:

— Амыр-менди! Мал-маган сол, хүр бе, ыт-куштан оршээлдиг бе? Республика мөгези кижи мал-маганны база шак ынчаар дынзыг малдап, карактап, көрүп, ажаап-тежээп турар-ла чүве ийин.

Ол хүн черле элээн хөй аалдарга кирип четтиктивис. Барык шуптузу бажыңнарда чурттап орар. Чылыг, чырык. Чырык дээрге чүгле кедээниң ыш дугланаан чырык хүнүнден эвес, а сайгылгаандан. Бажың бүрүзү Москва, Кызылды, Американы, Японияны, Индияны... «көрүп» орар. Кады чораан даргамның эрткен чыышта кады Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, бистиң Тывавыстың ажыл амыдыралын кады шиитпирлээни [illegible] Кара-кыс Кенейниң бажыңында газтан бээр бар болган. Черле ынчаш бо малчыннарның бажыңнарының [illegible] көрүп оларымга, хөөрей улустарындан дудак чок чурттап олурары илдең. Харын-даа ажа дужер чүүлдер безин бар. Ылангыя аптараларының, улгуурлерниң каас-чаражын. Ол бүгү бисти өөртү. Ооң дугайында депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Тес-Хем районнуң улус судьязы Долгар Ондаровна Бартан берген өглеривис саныңга чугаалап чорду.

В. Б. Кара-Салдың хөй чон-биле ужуражылгазын баштай Ак-Эрик суурнуң Культура бажыңынга эгеледи. Даартазында Берт-Даг, даараазында нежээ район төвү Самагалдай суурга. Ажылчы ижи чай-кызыы чок кижи болгаш, өске суурларга четпээн. Ол оларга барбас, четпес дээни ол эвес. Ам келир санныг хонуктарның иштинде Убса-Холдуң чалгыглары ырак эвес бырланайнып чыдар О. Шынаа чедир оруун уламчылаар. Ол черниң туруп-байдалын корген улус арткан өске суурлар ук оруктуң аксында турар дээрзин билир. Депутатка кандидат чүгле кежээлерни манап турбады, хүндүс район төвүнүң улуг дээн албан черлерин, организацияларын барык дөгерезин эргиди, кезиди, четти.

Ол аразында бичии-ле чайхос тыпты бээрге, малчыннарга баарын утпады. Депутатка кандидат В. Б. Кара-Сал өгге хөлчок ынак кижи чорду. Чылдагааның сөөлзүреди билдим. Ол бистиң база бир кыдыг-кызыгаар районувус бажы бедик Бай-Тайганың оглу, өгге төрүттүнген, өгге өскен. Ооң бир малчын аалга мындыг чүүлдү чугаалап органын сактып тур мен. Эрзин, Тестиң өглери черле ындыг. Улуг, делгем, ак. Ынчалзажок Владимир Бораевич бичии Володя турар шагда өглер оон-даа чараш, хевир-көрүштүг, чылыг турганын чугаалап орду. Чүге дизе кидисти ынчан кижилер боттары моон-даа кылып, ак кылдыр өйүп ап турган. Магазинге кидис келир-даа болза, албас. Боттары бүдүрер. Мээң чуртум Эрзинде Тере-Хөлче (Элеңгилиг хол) баар орукка Тес кыдыында Кидис-Салыр деп аттыг чер амдаа туру. Оладып чеже-даа аъттыг, чадаг эртип турган. Бо эвээш эвес хар-назынымның иштинде орта кидис өйүп орган чаңгыс-даа эр, кыс кижини көрбээн мен. Чүгле тыва танцылардан дээрден башка. Өгбелеривис ол атты тус черге анаа-ла тыпсып кагбаан...

Ынчаарга депутатка кандидат ол клубка, дөө бригадага, бо Культура бажыңынга чон-биле ынчаарда-мынчаарда шак мынчаар ужурашкан деп бижиириндеп ыштукар деп бодап алдым. Ооң оруунга ол ужуражылгаларга болгаш [illegible] дим.

Кодур-оол Куулар, башкы:

— Хоойлу-дүрүм камгалаар, корум-чурум чок чорукка удур демисел чорудар түр комитеттер республикада бистиң районда безин тургустунганын билир мен. Чүгле тургустунган дээрден башка, оларның ажыы чок, көзүлбес мындыг. Боттарының дөрт хүлээлгезин олар күүседип эгелээр кылдыр «оттурар» үе келбээн бе?

Борбай-оол Чооду, кадык камгалалының хоочуну:

— Сөөлгү үеде тыва дыл, культура дугайында чүгле чугаа эвес, а республика чергелиг хурал-суглаалар безин болгулады. Тыва чоннуң культуразын көдүрер, моон соңгаар хөгжүдер кижилер бистерниң ажы-төлдеривис болгай. Төрүмелиндөн ырлаарынга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга, чуруур, бижииринге салым-чаяанныг бичии тыва ажы-төл хөй-дүр. Республика найысылалынга мырыңай оларны чыып алгаш, тускай школа кылып алган турдувус. Ам ол чок дээр. Мону катап тургузарын чедип алырын депутатка кандидаттан дилеп тур мен.

Моңгуш-оол Эртине, совхоз директору:

— Кооперативтериң ажык-дузазын көрүп чор бис. Ынчалза-даа дөө-ле ол Кавказтан, бөдүүнү-биле чугаалаарга, аяк чуур кижини безин бээр чалап турган ажыы бар бе? Боттарывыстың ажыл чок аныяк-өскенивисти ынаар хаара тутса чүл?

Моторк Тирчин, радиоорганизакчы:

— Тываже бир дугаар самолётту башкарып алгаш келген кижи кым ийик? Бистерниң чаңгыс чер-чуртуувус Чооду Кидиспей болгай. Ындыг хиреде ооң төрээн чуртунда (районунда дээрим ол), самолёт бөгүн ужуп турар бе? Чок. Л-410 хамаанчок, күчүлүг ТУ-154, ИЛ-62 безин хонуптар хире делгем шөл Тываның бурун найысылалы Самагалдай суурнуң чанында болгай. Биске аэропорт туттуруп бээр талазы-биле чагыгны депутатка кандидатка киирип тур мен.

Татьяна Аракчаа, башкы:

— Мең кажан-даа депутатка кандидаттың мындыг солун программазын дыңнап көрбедим. Ында кол чүүл шынында-ла, депутатка кандидаттың кыйгызы-биле бүрүн дугжуп турар-дыр: «Хоозун сөстен ажыл-херектерже шилчиир» деп. Ында мен дыңнап, билип орарымга, ол бир чамдык улуг эргелиг даргалар ышкаш болур-болдунмас аазаашкынны кылбады. Бир-тээ, депутатка кандидат эрге-хоойлу органнарында [illegible]. Бистиң район кыдыгаар черле турар чурттакчылары база чүгле тус черниң улузу-дур. Ол хиреңиде кижи Самагалдайга срай нежээ хостуг чоруру айыылдыг апарган. Бистиң шагдаа ажылдакчыларын бүт ыяңча тургузарын негедим.

Солун чугаалар, ажынтыг арга-сүмелер хөй. Оларның шуптузун мен мачаа киирип шыдавас болганымда, бир чамдык бодалдарны бодумнуу-биле бириктиргеш бижээним ол. Депутатка кандидат черле бөдүүн, биче сеткилдиг кижи-дир эвесте деп чүвени мындыг чижек-фактылардан көрдүм. Чижээ, Владимир Бораевич Кара-Сал бо удаада РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр хары угда ийи округтан депшиттирген турган. Бирээзи Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округу. Ында В. Б. Кара-Сал-биле чергелештир ажылчын, кадарчы, суггатчы мергежилдиг элээн каш кижи депшиттирген турган. Ол бо бөдүүн ажылчын улуска орук ажыдып бээри-биле ук округтан ойталаан. Ам бо үеде Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунда РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат болуп турарын дыңнааткан бис. Кандидат бодунуң чугаазын бирде моон эгелеп турганын дыңнаан мен.

В. Б. Кара-Салды депшиткени чоннуң корум-чурум камгалалынче кичээнгейни салып турарын херечилеп турар. Мооң мурнунда чурттуң бо хире улуг парламентизинге депшиттирип турган кижилер барык турбаан, арта Тывадан.

— Хей чүве аазап, азы чамдык таварылгада бүдер-даа чүве болза, бир чаңгыс артык кажаа тударының орнунга ажы-төлүвүстүң, аныяктарның салым-чолун бодап, бо акша-хөреңгини ынаар углаза эки. Ынчангаш мен В. Б. Кара-Салдың салган сорулгазын бүрүн деткип, ол дээш бадылаашкынымны бээр мен — дээн кижилер хөй.

Ынчангаш мен база депутатка кандидаттың программазындан ындыг-мындыг саннар адап, ушта бижип турбайн, ооң программазының утказын ийи сөс-биле дамчыдайн: ол бистиң келир үевис — чаштарывыс, аныяктарывыс дээш демисел, аңаа холбаштыр корум-чурумну быжыг тудары, милицияны улус камгалакчым дээр. А уруглар — бистиң келир үевис, даартагы чырык амыдыралывыс-тыр.

Седип МОНГАЛ.

Номчукчулар шүгүмчүлеп, саналдап тур

ЧУГЖУП ТУРБАЙН, ХЕМЧЭЭН АЛЗА

Кызыл-Мажалык суурнуң Чүргүй-оол кудумчузунда чаагайжыды туттунган 18-18 аал чурттаар 2-2 каът 5 бажың бар. Ында [illegible] 70 [illegible] чурттап турар. Оларның ол бажыңнарже өөрүшкү-маңнайлыг [illegible] киргени чугаажок.

Сөөлзүредир, ылангыя амгы бо үеде, оларның баштайгы өөрүшкү-маңнайы өжүп бадып. «Бараны чаагай, ады чаагайжыды туттунган бажыңнар-дыр» дээш аай-дедир кожуп эгелээн. Чамдыктары хөй чарыгдал үндүрүп, өрээл бүрүзүнде электри каминнери садып салып. Энергия дээш хөй акша-хөреңгини чарыгдап турар. Батареялар чылытпас, соок, хаът-таңмааже хөрнок. Шөлээн ном номчуп, телевизор көрүп, хөглүг чугаалажып орар чылыг чок. Тодаргай факт дээр болза бо Мээң чурттап олурарым 102 бажыңның алды дугаар квартиразы хала биле дээвиирниң каттышкан тиинден, азыгларындан, соңга кастактарындан [illegible], дамдылап эгелээн, сөөлзүредир ол дамдылар доңгаш, дээвиирде, азыгларда дош-булуктар болуп калган. Чамдык хаяларының штукатурказы ойлуп дүжүп эгелээн. Бичии эрээн хыраа, доштуң суу шала кырында хөлбектелип чыдар. Кухня, чунар черниң, туалеттиң агаар үндүрер черлери, хөолайлар дугланган. Үзүктел чок хөй каминнер салырга ындыг бе, розеткалар өрттенип, ажыгладан үзүп турар. Эрткен декабрь айда электри энергиязы дээш 32 рубль төледим. Чамдык дүннерде ажы-төл [illegible]. Кожаларым 4-5 квартира ындыг байдалдан өскээр көшкүрлеп чорүй берген.

Ол бажыңнарның чурттакчылары бөлүк-бөлүү-биле районнуң чурттал-коммунал ажыл-агыйы черинге, ооң начальниинге баштай аас-биле, ооң соонда бижимел-биле каш удаа негелде-хомудалдары киирген, кандыг-даа деткимче, дузалажычы чок болган. Партия райкомунуң, райкүүскомунуң удурту даргаларынга база айтырыгны тургузуп, хомудалдарны база киирген, кандыг-даа түңнел чок. Бергени черле кончуг боорга, партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзатты бажынче чалап, байдалды көргүзүп, чылдагааның чугаалап-даа турдум. Ам кончаар, ойлуп дүшкен хананы, бүдүк доштуу, дамды суглуу даргага көргүстүм. Айтырыг дөмей-ле районнуң чурттал-коммунал ажыл-агыйы чериниң начальниги Р. Я. Миллерге келген. «Чылдагааны чүдел, чүнү канчалза эки, кайы организациядан кандыг дуза дилээрил?» деп айтырыгны сүмележип, хемчег алган болза деп бодаан мен, ынчан бир янзы болур ийик. Байдалды дораан илеткээр хамаанчок, 20 ажыг хонукта кылган чүве чок, соок дыңзаанда, улам бергедеп келген. Чамдык чурттакчыларның ажы-төлү, ал-боттары аарып эгелээн.

Райкүүском даргазы С. Н. Ильенков оралакчызы-биле 2-3 катап кээп көргеш, эът комбинадын багай одап турар-дыр, одаарын эки жиде, бис, ыяңча шлак удурарбис, хемчээл ап чоруп-ла тур бис дээр. 5-6 самосвал шлак дүжүрүп каан, оозу чартык ай хире кудумчу бөгү болду. Мону кандыг деткимче, дуза дээр боор.

Бирги секретарьга сон соонда-даа дуза дилеп база чедип турдум, кабинединге-даа кирдим. Сөөлүнде даргам шуут: «Че, чүү болду деп?» — деп удур айтырар апарган. Ам барып негелде хомудал кылыр, деткимче дуза дилээр черим шынапла чок болду. Ынчангаш редакцияже ону бижип олурарым бо. Кижилер дээш удуртукчулар сагыш човавас чүве болза, кым ажылдаар, хемчег алыр чүвел? Өске районнарда удуртукчу даргаларның кижилерниң негелде-херегцелинге кичээнгейи кандыг ирги?

Чоннуң негелде-хомудалдарынга харыысалга чок, кижи дээш, оларның амыдырал-чуртталгазы дээш сагыш салбас шак мындыг удуртукчуларны ам болур соңгулдаларда депутат кылдыр депшиткен ажыы бар бе? Депшидер-даа болза, ажык чарлыг чорукту ажыглап ажыл-агыйында, аажы-чаңында чедер-четпестерни дорт айтып, шүгүмчүлеп тургаш, депшидер болза ынчан боттарынга эде тургузуушкунну эгелээр боор деп бодаар кижи-дир мен.

Саая ЭРЕС-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

КЫЗЫП-КЫЙЫП, КЫДЫГЛАЙ КӨӨР

Улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүском даргазы Киреев чоннуң негелде-хомудалдарын шуут херекке албастаан, кымның-даа чагыг дилээн тооп көрбестээн дарга-дыр бо. Чүү-даа чүве ужур-дурумнуг болгай. Чоннуң үнүн дыңнавас, оларның амыдырал-чуртталгазынче ханылавас Совет эрге-чагырга удуртукчузунуң биске кандыг-даа ажык-дуза чогу билдинир.

Мааа чамдык чижектерни тайылбырлаксадым. Эрги Шагаан-Арыгның чурттакчыларының сөөлгүлери чус ажыг кижи Шагаан-Арыгже көжерде, түр үеде чурттаар кылдыр ийи улуг демир бараактарга турумчуп алганнар. Олар аңаа чурттап турган, чоорту хосталган чуртталга бажыңнарынче көжүп кирер ужурлуг турганнар. Ындыг амыр чүве кайда турар, ынчангынының бажыны ыт чигени-биле дөмей болган. Киреев ийи барак иштин делдур тырып каан улузун шуут уткан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, хаайынга-даа кактастаан. Дарганың хүлээп алыышкынынга кирери бергедээн. Ол кабинединге шуут олурбас, бир-ле черже келдиртпээн, чалаткан болур. Арыннар үскүлежир ужуражып кээрге, ужур эдерип бичии манаарын дилээр. Кабинединден карыштыр үнгеш, хүнзедир чиде бээр. Дарганың шак мынчаар чонну хүлээп ап турарынга хамаатыларны хомудалдарны ооң үстүнде эрге-дужаал ээлеп орарларга каш удаа дыңнадып шаг болдувус.

Эрткен чайын дыка хөй хамаатылар дарганың кирер эжик аксынга өрээлинге ээлчег манааш олурупканнар. Чыылган чон манап чадааш, эжиин бакылап көөрге, Киреев дарга ажылдап орар өрээлиниң дөрүнде соңгадан үне халааш, дезе берген болган.

Хоорай Совединиң сессиязын чарлап алгаш, каш-даа катап үскен таварылгалар бар. Чамдыкта харын боду безин келбейн баар. Ам сөөлгү үеде бо чылдың эгезинден эгелээш, ынмын-даа хүлээп албастаан. Даргавыстың шак мындыг хамаарылгазының ужурунда район төвүнде чамдык хамаатыларның талазындан күзенчиг эвес хөөннер тыптып турар. Айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турда, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, райкүүском даргазы Д. Х. Ооржак чоннуң үнүн тоовайн турар. Харын-даа Киреевти хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр баштай берген организацияны деткивейн баарга, өскезинге баргаш, сыгап турган, депшиттирип каан.

Ам Киреев даргага бүзүрелививис шуут оскунган бис. Хамаатыларның бажың-балгат негээн даңзызы, оочур чурууму билдинмес. Хамык чүве шупту холтпакталган. Бажың оочуруунуң даңзызы будалган. Ону кым-даа билбес. Чамыг черде шыгжап алган. Оочур чуруму урелген. Чамдык кижилерниң билдириишкиннери, ат-сывы шуут тывылбас. Бо байдалды канчап эдерил? Ужурунда болза, ол оочур чуруумунуң даңзызы өске бүгү черлерде ышкаш эң көскү черге астынган туруу дег.

Бажың үлелгезиниң талазы-биле чигзиништиннеривис дыка хөй. Киреев дарга байдлынга таныш-көрүш оорунче чая үлээш турган баар, тус черниң үнделиин чурттакчыларын кызып-кыйып, кыдыглай көөр. Улусту алаап турган, бажың ордери тыпсыр.

Оон ыңай районнуң удуртукчулары кадыын-даа келген кижилерни чалап экеп алгаш, ажылга киирбейн чыткан-ла. Киреевти дамчыштыр бажың бээр чаңгыдыг апарган. Партия Улуг-Хем райкомунуң секретары Августовский мурнунда ажылдап турган чери Бии-Хем районда А. Чеброва деп кижини амыдырал хандырылга комбинадынга дорт галадып ажылдадыр дээп экеп алгаш, ажылга тургустунмайн турда-ла, бажың берип каан. Нийти хуралга ажылчыннар чаа дарганы соңгувайн барган. Ол эрге дужаалга ооң мурнунда ажылдап турган Бугалдайны хевээр арттырган. Бугалдай бир чыл дургузунда бажың чок боттаңнап чурттап келген. Шак мындыг байдалга коммунал ажыл-агыйның удуртукчузу Дозур-оол Кыргыс-Кара, Петр Найдан-оол, Николай Соскал база тывылпаан.

Саян артындан келир улус бар дээш тудуу дообулга бажыңнарның чамдык кезиин тудуг трестиниң эргезинге берип каар таварылгалар бар. От үлелгезинин трестиң даргазы дагыр салаазын тыртып бээр, национал тыва кадрларның олче көжүп кирери болдунмас. Чыл төнчүзүнде ажыглалга кирген 40 аал чурттаар бажыңның 20-ин тресте берип каан. Ынаар чүгле дарганың «кижилери» кирген. Тыва ажылчыннардан кым-даа бажың албаан. Зинаида биле Хөмер-оол Шыраптарның төл бүлези Кызылдан дугуржулга ёзугаар кереелиг ажылдап келген. Олар үш чыл ажылдап келгеш, 5 уруглары биле кады нийти чуртталга бажыңының бичии, дыңның өрээлинде сыңмарлажып олурар хевээр.

Бажың ээлээн манааннарының аразында күш-ажылдың хоочуннары мырыңай эндерик. Оларның аразында оочурда турар Мактар Моңгуш улус чонну адалап көөр Киреев даргага каш удаа мөгедип келген. Бодум база шак мындыг шыдажыр арга чок берге байдалга таварышкаш, бо чагааны бижээн ужурум-даа ында чүве. Бо бүгү чүүлдерниң түңнелин үндүрүп, хоорайның бүгү чонунуң хуралын кылып, аңаа тайылбырлап берир чон негеп турар. Чоннуң хоонуң Совет эрге-чагырганы холда тудуп баштап орар даргалар чогуур үезинде өөренип көөрү чугула.

Богатыр КОШКАР-ООЛ,
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Почтачыга сөс

АДРЕСТЕРНИ ТОДА БИЖИҢЕР!

Бо чылдың январь 24-те № 20 «Шында», «Адрезин соора бижээш» деп материалды номчааш, бо чагааны бижиирин шиитпирледим. Борис Бавууевич посылказының адрезин шын эвес бижээш, ону үр үеде дилеп турган-дыр. Мээң ажылымда ындыг чижектиг таварылгалар дыка хөй болуп турар. Чижээлээрге, мээң почта чедирип турар участогумнуң Салчак Тока кудумчузунда 3 «а» дугаарлыг бажың бар. Ында чурттакчыларган аңгыда, албан черлери база бар. Чамдык улустар боттарының дөргүл-төрелдеринге, улустарынга чагаа бижээш, адрезин Салчак Тока кудумчузу, 3 «а» дээш, оон секциялар дугаарларын салгаш, анаа-ла фамилиялар бижип каар. Ында ийи училищениң сургуулдарының аразындан Моңгуш, Ооржак, Доңгак, Ховалыг дээш оон-даа өске кептеренгей фамилияларлыг улус дыка хөй. Мынчап кээрде секция дугаарын салгаш, фамилия бижип каарга ооң ээзин тывары шуут улуг ажыл. Ынчаарга ында чурттакчыларга хамаарыштыр чугаалаар болза, кажан олар солуннар, журналдар болгаш оон-даа өске чүүлдер чагыдып алгаш, анаа-ла Салчак Тока, 3 «а» дээш квартиразының дугаарын черле салбас боор-дур. Бистер, почтачылар, от чагыдыгга кылып алган улустарны дилээр дээш хөй үе-шакты чидирип турар бис. Сургуулдарга чамдыкта акша-төгериктер-даа келгилээр-дир, ынчангаш мастер башкыларны тып тургаш, улусту оон билип алыр-дыр бис. Чамдык чагааларны, акша-төгерик шилчилгелерин ээзи тывылбайн барганының ужурундан дедир чорудар таварылгалар база болу бээр-дир. А дедир чорудар дээрге, база-ла адрес чок болурга-ла, шүүттүг аажок. Ындыг чагаалар дыка хөй болуп турар. Оларда база-ла үстүнде адааным ышкаш кудумчу, бажың дугаары болгаш фамилия бар, ол-ла. Чамдык ындыг чагааларны адрестер бюрозунче-даа чорудуп турдувус. Адрести тып, ээзинге ону чедирип турда, барык неделя ажыг үе эрте бээр.

Почта хааржактарынга хамаарыштыр база чугаалаар дээн чүүлдерим бар. Чамдык чурттакчылар боттарының почта хааржактары үрели-даа бээрге, ону боттары удур септеп, харын-даа шоочалап ап турары эки-дир. Ындыг улустар чагыдылгаларын, чагааларны болгаш өске-даа корреспонденцияларны өй-шаанда ап турарлар. Бодум почтачы кижи болганымда аңаа өөрүүр-даа-дыр мен. Чамдык улустуң хааржактары үрелчиг ажык, азы шоочалаар чери үрелик болгаш ужурундан аңаа экелген чүүлдер удаа-дараа чидип турары хомуданчыг. Ындыг улустар хоорккүскомче болгаш бистиң удуртукчуларывысче хомудал киирип, телефонга коннуттунуп, азы почтачы кижини чамдыкта дорамчылап, бак сөглей бергилээри база бар. Ындыг таварылгаларда түвектиг-дир. Читкен журналдарны, солуннарны боттарывыс саткаш, чедирип-даа турар бис. Чамдыктарывыс мындыг чүүлдерден түвексингеш, ажылдан шуут үнүп-даа турган таварылгалар бар. Бир кижи ажылдан үнүп чоруурга, өске лоткаларынга ажыл немежип, четтикпейн баргылаар улус-тур бис. Ынчап кээрге, солун номчукчуларга эрай чедер ужуру-даа ында. Улустуң негеп турары-даа ол-тур.

Светлана САТ.
Кызылдың почтачызы.

ШУШЕНСКОЕГЕ БОЛГАН МИТИНГ

Район солуну «Ленинская искра» Красноярск крайның Шушенское район Совединиң улус депутаттарының кандидаттарының даңзызын январь 16-да парлаан. Советтиң 75 мандадында 108 кандидат депшиттиргенин районнуң соңгукчулары билип алган. Санап көөрге, дыка хөй улус депутаттарының кандидаттарының удурланыкчызы (альтернативазы) чок болган. Оларның аразында райкүүскомнуң даргазы, партияның район комитединиң секретарьлары болгаш районнуң өске-даа удуртукчу ажылдакчылары бар.

Шушенское райкүүскомунуң даргазы, район Совединиң депутадынга кандидат Н. И. Сергиенко-биле соңгукчуларның ужуражылгазы январь 30-де болуп турда, КАН-дең алган справканы аңаа номчаан. Ында бижээнин ёзугаар алырга, районга келген дөрт «Нива» райкүүском даргазы боду, ооң машиназының чолаачызы Г. С. Истомин, райкүүскомнуң саң килдизиниң начальниги М. К. Агибалов болгаш районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. К. Максимов садып алган болган. Оон аңгыда, сөөлгү ийи чылда чаа чиник машиналарның ээлери райкүүскомнуң даргазының оралакчылары Н. В. Михайлов биле А. Н. Попов, садыг директору М. Е. Каскаев, садыг баазазының директору Ю. Н. Буянов болган.

Хөй-нииттиниң негелдезин ёзугаар районнуң ажылчы чонунуң нийти митингизин февраль 9-та эрттирерин шиитпирлээн. СЭКП райкомунуң пленуму ооң бүдүүзүнде болуп эрткен. СЭКП райкомунуң бюро кежигүннери албан-хүлээлгезинден партия райкомунуң бирги секретары Н. К. Колесниченкону, партия райкомунуң органиастыг килдизиниң эргелекчизи Г. В. Киселевти, райкүүскомнуң даргазы Н. И. Сергиенкону пленум хостаан. Пленум соонда сессия болган, албан-дужаалындан хостаар дугайында Н. И. Сергиенконуң дилээн сессия хандырган.

Бир хүн болганда митинг эрткен, орта үш муң хире кижи киришкен. Ооң кол лозуңу — бүгү эрге-чагырганы чонга бээри болган.

В. ОЛЬХОВИК,
А. СОНОВИКОВ.

Шушенское,
Красноярск край.

ХАНДЫР БОДАП КӨРЗЕ ЭКИ

Эрткен воскресеньеде Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының хуралдаар залынга хурал болган, аңаа нииттилел-политиктиг чаа организация — Тываның улусчу фронтузун тургузарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ук хурал чөпшээрел чок эрткен, ында инициативтиг бөлүктүң бүрүүзү дээрзин К. А. Бичелдей бодунуң чугаазынга демдеглээн.

Хуралга киржирин күзээн бүгү кижилер олче кирип шыдаваан. Ол чорук Кызылдың хөй-нииттизиниң дыка хөй төлээлекчилериниң чемелээшкинин болдурган. Ындыг нарын байдалдың тургустунуп кээрин ооң эгелекчилери баш удур көөр турган. Филиалдың хуралдаар залы, шынап-ла, бичии болгай, ындыг хевирлиг ажыл кылыры аңаа болдунмас. Ол четпес чорук салдынган айтырыгларны шыпарлыг шиитпирлээринге салдар чедирген. Хөй-нииттиниң бүгү талалыг саналдарын дыңнаар арга чок болган.

Инициативтиг бөлүктүң мандаттар үлеп бергени 295 кижиде бадылаар эрге бар, олар үш чүүл айтырыгны чугаалашкан: нииттилел-политиктиг организацияны тургузары, уставтың болгаш программаның төлевилелин хүлээп алыры, тургузукчу съездини (конференцияны) эрттирерин белеткээр талазы-биле түр комитетти тургузары.

Инициативтиг бөлүктүң кежигүннерниң бирээзи К. А. Бичелдей тургустунуп турар организацияның программазының төлевилели-биле чыылганнарны таныштырган. Партия совет ажылдакчылар-биле болган дискуссияның соонда — ол дискуссияның дугайында отчёт «Шын», «Тувинская правда» солуннарга февраль 16-да парлаттынган — төлевилелге үндезиниг өскерилгелер бербаан. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннерин ужуражышкынга чаа шимчээшкинниң ажыл-чорудулгазы инициаторларның контролюнуң адаандан үнүп, өске орук-биле чоруй барып болурун сагындырган турган. Программаның «Күрүне дугайында» кезээнде Тывага эвилелдешкен республиканың эргезин бээр болгаш ооң девискээриниң дугайында чүүлдер өзек болуп артпышаан.

Боттарынга алган харыысалганың чүү хире шыңгыызын шимчээшкинниң эгелекчилери хандыр бодап көрзе эки. Бадылаашкынның хөй кезии-биле нииттилел-политиктиг организацияны Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаарын доктааткан. Шимчээшкинниң утланыышкынының утказы өскерилген бе? Өске [illegible] чок.

Чамдык кижилерниң [illegible] гааларында холуң эрттир хөлзээшкин, тогдунуушкун дээн ышкаш чүүлдерниң бар болганын шыны-биле демдеглээр апаар. Дыңнадыгда болгаш хуралдың киржикчилериниң чугаазында манифестацияларже, партия болгаш эрге-чагырганың органнарынче чыгаашкынның политиктиг аргаларын ажыглаарынче кыйгырыглар бар болган. Экологтуг айтырыглар дугайында чугаа чоруп турда, чүгле тус черниң эрге-ажыын бодаар, азырадыкчы хөөннер көзүлген. Оларны, чижээ, тудуг материалдары-биле хандырылганы, бодунуң бүдүрүлге баазазын тургузар болгаш калбартыр арга-биле эвес, а республикаже даштыыртан кирип [illegible] турган шимчээшкин саналдап турганнар. Аныяктарны ажылга киирерининг, тыва болгаш өске нацияның чурттакчыларының культуразын база билиинин деңнелиң бедидериниң айтырыглары көдүртүнген.

Серемчилелдиг үннер, бодамчалыг саналдар база хуралга дыңналган. Оларны шоолут дыңнаваны кичээндирип турар. Тываның девискээриниң дугайында айтырыг программада арткан. Бо айтырыгны күрүне комиссиязы кичээнгейлиг сайгарып, кызыгаар тодараттынып турар болганда, ол айтырыгны катап-катап көдүрген херээ бар бе? Тыва биле Моол аразында тодаргай кызыгаар кажан-даа турбаан болгай.

Хуралга чугааның түңнели кысказы-биле кандыг болганыл, кандыг организастыг шиитпирлерни хүлээп алганыл? Бадылаашкынның хөй кезии-биле программаның [illegible] съездини белеткээр талазы-биле 15 кижи составтыг түр комитетти тургускан, ооң ажылын деңэргелиг 3 дарга удуртур.

Тургустунуп турар хөй-нииттиниң организацияның интернационалчы туруш дугайында медеглээни кандыг-даа харыысалга чок декларация боор артып калбазы күзенчиг. Ук организацияның адын солааны анаа-ла хөй чугаа болбас боор. «Фронт» деп сөстен ойталааны практиктиг ажыл-херектерже чүткүл, республиканың эрге-чагыргазының кызыгаарынга ылап демократтыг күштерни каттыштырары, националдар аайы-биле азы кандыг-бир өске ылгавыр-биле фронтулар боор чарлы бербезин ышкаш-тыр. Ындыг болур бе? Чаа организацияны тургузарының инициаторларынга СЭКП обкомунга ужуражышкын үезинде салган чидиг принципиалдыг айтырыгларга харыыны республиканың хөй-нииттизи чөпшээрел чок эрттирген хуралга албаан.

ЧАДААНАНЫ КАЖАН-ЧЕЖЕН САЙЗЫРАДЫРЫЛ?

«Төгерик стол» артындан аазаашкыннар

Чадааның Культура бажыңынга ол хүн чон кажангызындан-даа хөй чыылган. Сцена кырында салдынган стол артында олуттарны СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң, райкүүскомнуң ажылдакчылары, республиканың тудуг, транспорт, амыдырал хандырылга, кадык камгалал, автоорук, садыг, агроүлетпүр, улус өөредилге, профэвилел, иштики херектер органнарының удуртукчулары ээлепкен.

Чурттуң амыдыралында чугула политиктиг болуушкун болур амгы соңгулда кампаниязының эртип турар үезинде депутаттарга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын ажыглап, коллективтер удуртукчуларындан болгаш чондан хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедирин холга алыр дугайында хөй негелделер кирген. Хоорүүском ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадааның № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат, Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле республика органнарының удуртукчуларын, чамдык министрлерни чалап эккеп, соңгукчулар мурнунга ужуражылганы организастаан.

Хоорүүском даргазы К. К. Куулар эгезинде сөс алгаш, хоорайның амгы байдалынга, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга доктаады.

Бо хүннерде хоорайның хөгжүлдези кандыгыл? Бо айтырыг чайгаар-ла салдынып көөр. Норматив ёзугаар алырга, чуртталга шөлү-биле хандырылгага 52 хуу болуп, чурттакчы санынга 6,8 дөрбелчин метр онаажыр. Чоогунда Шагаан-Арыг, Ак-Довурактан оранчок чыдып калган.

Бо чылдың эгезинде 462 өреге бажың ээлчээнге турган, чурттаар бажың чогундан кадык камгалалдың, улус өөредилгезиниң, культура албан черлериниң, иштики херектер албанының аныяк тускай эртемниглери ажылын каапкаш, өскээр чоруур ужурга таваржып турар. Сөөлгү дөрт чыл дургузунда хоорүүскомнуң шугуму-биле бирээзинге ийи аал иштии чурттаар 15 бажың туттунган.

Бүдүрүлге комбинаты биле ыяш ажыл-агыйындан аңгыда, автобүдүрүлге болгаш өске-даа улуг коллективтер бодунуң бажыңнар туттпастаан, ооң кол-ла чылдагааны «Тыва хамааты тудугунуң» септелге-тудуг участогунуң материал-техниктиг баазазы багай, дугаалал цеги чок, тудуг материалы четпес болуп келгенинде. Ажыл-агыйлар арагында кежип чоруур механизация байдалы база дүвүренчиг. Профтехучилищениң, хамаарылга бажыңнар тудугларының ажыглалга кирер хуусаалары үстүнген. Хоорүүском эрткен чылын 20 кижиге хуузунда бажың тудуп алыр черлерни тускайлаан. Ынчалза-даа материал тыппаанындан 8 бажың ам-даа доозулбаан.

Эрткен чылын 15 кижи банкыдан 53 муң рубльдиң чээлиин алган турган болза, ам бо хүннерде ниитизи-биле 433 муң рубль түңге чээли алыр кылдыр 91 кижи аттарын бижиткен. Чуртталга тудуун дүргедедирде хамыктың мурнунда аңаа материалдыг баазазы херек. Ынчангаш чоокку үеде тудуг материалдарының 70 хуузун өске районнардан ап турарын эвээжеткеш, иштики курлавырларны ажыглаар, туунбу бүдүрер сарайны алгылаар, дериир, аңаа чылда бир миллиондан эвээш эвес туйбуну бүдүрерин республиканың удуртур органнары деткимчени көргүзер ужурлуг.

Хөй кезии чаагайжыттынмаан бажыңнарда чурттап турар 11 муң кижиге зал-четте 50-ден эвээш кижи кирер эргин чунар-бажың бары санитарлыг байдалдарга дүүшпес. База бир чаа чунар-бажыңны тудар дугайында шагда-ла тургузуп келген негелде мынчага чедир боттанмаан. Хоорай кырында агаарның хирлениишкини чылдан чылче улгадып бар чоруур. Лабораторияның кылган анализинден көөрге, бир чурттакчыга онааштыр дээрге, ыш, хөөнүң хемчээли дыка улуг болуп турар. Ынчангаш бүдүрүлге, организация бүрүзүнде от салыр черлерни хаап, чаңгыс аай төпчүттүнген одаглга системазынга тудуштурары-биле котельнаның тудары онзагай чугула экономиктиг айтырыг кылдыр көдүрлүп келген. Ону кымнар, кажан тудары ам-даа планнаттынмаан.

Суг дамчыдар хоолай биле канализация кылыры доктаалдарда бижиттинген-даа, саазын кырында арттынмаан. Хоорайның делгем көөри делгем эвес. Чер иштинде аай-баш чок кылдыр салдынган демир хоолайлар четкизи дадарып, дештин, ында сугларны хирлендирип эгелээн. Аңаа капитал септелге чорударынга болгаш төлевилелге тудуштурарынга тускай төлевилел, хөй түңнүг акша-хөреңги херек. Ону кайыын алырыл?

Школа болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң олуттары информатижик чартыынга бодун четпес, республикада эң не куду — 14-кү черде турары-биле эптежири берге. Сөөлгү чылдарда чаңгыс-даа школа, уруглар сады туттунмаан. Бо талазы-биле депутаттарга соңгукчуларның берген чагыглары, республика чергелиг удуртукчуларының аазаашкыннары хоозун болуп арткан. Ам бо хүннерде 550 олуттуг садиктерде 684 уруг турар. Школа назы четпээн 1037 чаштар хаара туттунмаанындан 340 иениң ажылдаар аргазы чок. Эрткен чылын АКМК 140 олуттуг уруглар садының тудуун эгелээш, ону ара каап, **ажыглалга кирерин 1991 чылче көжүрген. Хоорайның 3 ортумак школаларында 2371 өөреникчи ийи ээлчегде сынмарлажып өөренип турар, а 6 харлыг уругларга кичээлдээр, ойнаар, дыштаныр таарымчалыг аңгы өрээлдер кылдынмаан.**

Хоорайның чаагайжыдылгазы чылдан чылче дорайтап орарын аңаа барган кижи дораан эскерер. Сөөлгү ийи чыл дургузунда бөдүүн хевирниң спорт залын туттурганындан, үш кудумчуну дескилеп, Ленин кудумчузунуң эде дериишкинин эгелээнинден аңгыда, кылдынган ажылдар көзүлбес. Школалар, бүдүрүлгелер, организациялар конторалары чанында бөк сүстүп чыдар. Чуунду төгер оңгарлар чок. Кудумчуларда бөк урар демир доскаарлар чедишпес. Чайгы үеде суг чок аллааларындан тараан ыяштар суггартынмас. Чечек тарылы болдунмас.

Хоорайның кол кудумчуларының дүнеки үеде чырыдар айтырыг прожектор сайгылгааннарының чогу-биле шиитпирлеттинмээн. Ниити чагыглары, электри удазыннарын соруур. Дамбаларны тыртар ажылдарны кылбайн турарындан хат тадаанда хоорайның кезиинге сайгылгаан чырыва бар. Шак мындыг байдал ерт халавынга чедирип болур.

Ийи орук организацияларының асфальт кылыр заводтары битум-биле четпес хандырылгадан, үүрмектеп сорттаар комплекс чок болганындан долу күжү-биле ажылдап шыдавайн турар. Битум сөөртүр-биле Кызылче чоруткан автомашиналар куруг келгилээр таварылгалар база бар. Бо айтырыгны В. К. Трофимова биле П. А. Петровка тургузуп турза-даа, хемчеглер албайн келген.

Харылзаа бөлдериниң ажылында четпестерни чон шүгүмчүлеп, телефон харылзаазының, радио дамчыдылгазының ажылын экижидерин негеп турар. Оон түлүү удавас дээстүр, чаа бажыңынга салыр дериг-херекселдерни дүрген эттеп, кежип тургуснас болза, ажылды экижидери берге. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели деткимчени көргүзери чугула. **Ол ышкаш хоорай иштинде автобустарның үш маршруду бар. Доктаар черлеринге оларны 40—50 минута манаар, чамдыкта шуут келбейн баар. Маршрут бүрүзүнге ийи автобусту тургузарын негеп чадашкан.**

Районнуң төп эмнелгезиниң бажыңнары эргижирээн. Халдавырлыг аарыглар салбырының бажыңы ийи чыл бурунгаар ажыглалдан үнген. Кезип эмнээр, божудулга салбырларының бажыңнары буступ кээп дүжер чыгаан. Эмнелге комплекизин тудар дугайында айтырыгны көдүргениңден бээр хөй чылдар эрткен. Оон төлевилелин белен кылып доозпаан.

Чадаана 5 районче аргыжар оруктарның белдиринде турар. Ооң магазиннеринден өске черлерден келген кижилер хүн санында хөй барааннарны садып ап турар болганда чугула херегледиң бараан фондузун көвүдедирин республиканың херглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниден негээри чиик-түг. Оон аңгыда, бо хоорайга күрүне садыының ажылдарын өөренип көөрүн чон дилеп турор.

Үстүнде айыттынган чугула айтырыгларны район, хоорай Советтериниң сессияларынга, райкомнуң пленумнарынга, актив хуралдарынга хөй удаа чугаалашкан. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң, доктаалдарының күүселдезин чедип албаан. Маңаа районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары буруулуг. Ийи чыл мурнунда «Шын» солуннуң чыгаа хүрүнге көдүрген айтырыгларның чамдыызы база түңнел чок болган.

Культура бажыңынга болуп эрткен чоннуң чыышкынга организастаан «төгерик стол» артынга кол олуттарны ээлээн республика органнарының удуртукчулары, министрлер салдынган айтырыгларга харыыларны берген. Оон кыска допчуларды киирдим.

А. В. РУДЗИНСКИЙ, Тываның автомобиль транспорт девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору: — Хоорайның автобүдүрүлгезинге сөөлгү чылдарда 17 чаа автобусту берген. Техниктиг анализдазы, хайгааралы, **эдилели багай болганындан үрелишкиннер хөй: Чоокку үеде хоорай иштинге автобус шимчээшкинин эде көрүп, беш маршрутту тургузуп болур. Автобустарны бээр бис. Кызылдың Чадаана таварты хүнде 10 автобус чоруп турар. Пассажир саны көвүдеп турарын көргеш,** немелде рейстин ажыдарын көөр бис.

В. И. ЛУКАШОВ, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы:

— Хоорайынарда кем-херек үүлгедиишкини 1988 чылда 315 турганындан эрткен чылын 484 четкен. Ажыттынмаан кем-херектер талазы-биле республикада бирги черни ээлеп турар. Техника болгаш тускай эртемниглер талазы-биле хандырылгазы [illegible] соңгаар эккеп бис. Силерниң районнуң иштики херектер килдизиниден 6 кижи ажылындан үндүрткен. Бодунар хоорайынарга корум-чуруму эки кижилеринге идепкейлиг киржип көрүнер.

Н. С. КОНГАР, улус өөредилге министри:

— Чоокку үеде хоорайның № 2 школазын алгыдары планда көрдүнген. 1172 олуттуг чаа школаны даргалыңда беш чылда тудар. Пионерлерге болгаш башкыларга бажың тударын ааседп шыдавас мен.

О. К. ОНДАР, кадык камгалал министриниң оралакчызы:

— Косметика кабинеди туттунар. Эмнелге бажыңнарын тударын өөренип көөр. Районда сүт кухнялаарының тудуун ажыл-агыйлар тудар, ажыдар ужурлуг.

В. А. ПОПОВ, Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору: — Кудумчуга аңаа прожектор сайгылгааннарын 100-түг алыр силер. Чунар-бажың биле аалчылар бажыңының тудуу 2—3 чылда шиитпирлеттинер. Хоорайның электри четкизин эде кылыры-биле тускай бригаданы чорудар бис.

Республиканың Күртүдүүнүң даргазы **Б. Д. Байыр-оол,** профэвилелдерниң даргазы **Ш. Н. Куулар,** Күрпилан даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчак,** республиканың херглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы **М. Х. Аракчаа болгаш өскелер-даа салдынган айтырыгларга допчу харыыларны берген болгаш Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг дузаны көргүзерин** аазааннар.

РСФСР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле Чадааның № 871 девискээр соңгулда округунуң комиссиязын дамчыштыр депутатка кандидат Ч.-Д. Б. Ондарның киржилгези-биле соңгукчулар мурнунга организастаан «төгерик столга» **Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге айтырыгны тургузар кылдыр тускай шиитпирни хүлээп алган.**

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

Школа амыдыралы

ЭГЕ ШКОЛАНЫ АҢГЫЛАЗА

Тээли ортумак школаның эге класстары 16 класс комплектиге хуваагаан. Шупту 380 өөреникчини 23 башкы өөредип, кижизидип турар. Олар шупту ортумак болгаш дээди эртемниг. Школаның ооң өөредилге эргелекчизи (бо чүүлдүң автору), методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу Лариса Чапчын олар удуртуп, баштап ионсуг найыралдыг күш-ажылчы коллективти тургузуп ап, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. Школавыска районнуң эге класстар башкылары эртемнер ааңы-биле чыглып кээп, боттарының арга-дуржулгазын солчуп, көргүзүг кичээлдерин эрттиргилээн. Бо ажылды чорударынга бистиң районнуң методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хемушку улуг дузаны чедирип келген.

Районнуң эге класстарында орус дыл башкылаашкынының байдалын хынап, республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң методизи Н. В. Селиванова. **Ак-Довуракта № 2 ортумак школазында үе-үениң иштинде тыва эге класстарда орус дыл башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини Л. Н. Маскакова келгеш, бистиң үшкү класстарывыска көргүзүглүг орус дыл кичээлдерин эрттиргеннер. Ол ажыл бисте дыка улуг практиктиг дузаны көргүскен.**

Бисте 3 «а» класстың **башкызы** Дакчыт Шожунчап. 3 «г» класстың башкызы **Динмара** Доржу. 2 «ж» класстың башкызы Полина Чүлдүм, орус дыл башкызы Долаана Иргит. 2 «к» класстың башкызы Кенеш Серен-Чимит олар тус-тузунда орус дыл кичээлдерин дыка солун кылдыр эрттиргеннер. Бо башкыларның кичээлдеринге карточкалар-биле ажылдар, тайылбырлыг бижилгелер болгаш өөредилгекижизидилге утказы солун оюннар хөй черни ээлеп, уругларның орус дылга боттарының бодалдарын хостуг илередип билиринче. орус сөстерге словарь кургаары байдарынче угланган аас мергежилгелерин башкылар хөннүг солун, билдилиг ажыглаан. Ол ышкаш районнуң эге класстар башкыларынга боттарының аргаларын практика кырынга көргүскеннер.

Башкылар кичээлдеринге **Амонашвилиниң болгаш Лысенкованың методтарының чамдык чедимчелиг талаларын база ажыглап турар. Бо талазы-биле семинар** кичээлдерин Д. Н. Шожунчап, Б. Ш. Сат, Л. Ш. Чапчын, П. М. Чүлдүм школада методкаттыжыышкын хуралдаарынга эрттиргеннер. Школавыста мурнакчы башкыларывыс К. С. Серен-Чимит республика иштинге, С. Н. Шожунчап, Б. Ш. Сат район иштинге, А. А. Хертек, Л. Д. Ооржак школага арга-методтарын нептередири-биле районнуң методкабинединге ол кичээлдериниң планконспектилерин сайзырадып сайгаргаш, дужааган. Школада күш-ажыл кабинеди ажылдап турар. Ооң эргелекчизи О. Х. Таргын база ол кабинетке районнуң башкыларынга ажык кичээлди эрттиргени солун болган. Өөредилге чылының бирги чартыында билиг бедидер институттуң шугуму-биле тыва дылга болгаш математикага чоруткан хыналда ажылдарының түңнелдери-биле алырга тыва дылга 2 «з» класс башкызы Л. Ш. Чапчын, 2 «ж» класс — П. М. Чүлдүм, 2 «б» — Р. С. Ойгай-оол, 2 «з» — К. С. Серен-Чимит, 2 «в» класс — Б. Ш. Сат эң эки түннелдерни көргүскеннер. Математикага 2 «б», 2 «к», 2 «з», 2 «ж», 2 «г» класстар эң эки болганнар.

Школавыста узаткан хүннүң дөрт бөлүктери бар. Олар чүгле бирги ийи эзэлчеглер ааңы-биле сваагалар күүседип, шимчежир оюннар ойнап, кино көрүп, экскурсиялар баргаш, оон бажыңнарынче чана баар. 6 харлыглар база ындыг, чүге дээрге школавыста оларны удудар, оюнадыр өрээлдер чок, сыңышпайн турар бис. 6 харлыгларны 2-ги кичээл соонда интернат столоваязындан чемгерип ап турар бис. Келир өөредилге чылында оларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле дирекция-биле бар аргаларны ажыглаарын амдыгаадтан эгелеп планнап тур бис.

Ынчангаш мээң бодап турар мындыг чүүлүм бар. Ол чоокку үеде Тээлиге эге школаны ортумак школадан аңгылааш, тускай директорлуг, өөредилге эргелекчилиг, класстан дашкаар ажыл чорудар организаторлуг, азы бижиктыйлыг, ажыл-агый эргелекчилиг кылдыр ачыгы тургусса кайы-даа школаны удуртуп, баштап ажылдаарынга, өөреникчилерге бижик билиг бээринге идигниг болур деп бодап турар мен. Чүге дээрге мен бо школаның эге класстарынга 1983 чылдан бээр өөредилге эргелекчилеп ажылдап келгеш, чаңгыс кижиге ол ажылдың аарын, күш чегтинмезин билип келдим. Эртенгиниң 8 шак чартыктан эгелээш кежээкиниң 7 шакка, а чамдыкта оон-даа орайга чедир школага ажылдаар апаардыр. Ажыы-биле чугаалаарга, директорнуң, өөредилге эргелекчизиниң, класстан дашкаар ажылдың, ажыл-агый эргелекчизиниң функцияларын чүгле чааскаан хамыылаары дыка берге боорун практикамдан көрүп келдим. Мээң бо бодалымны республиканың Улус өөредилге министерствозу, Бай-Тайгада районо, райкүүском өөренип көөрүн дилеедим. Чүге дээрге эге школа келир үениң төлептиг хамаатыларын өөредип кижизидериниң кол фундаментизи ол деп чүвени шуптувус утпас ужурлуг бис.

Владимир ЧАПЧЫН.
Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школада эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

Дыңнадыг

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы Интернациональная 25 соңгулда округунуң депутатка кандидаттары Зоя Айтыновна Монгуш, Сергей Ынаалыкович Ооржак, Вячеслав Сюрюнович Салчак, Владимир Алексеевич Подругин оларның соңгукчулар-биле ужуражылгазы болурун дыңнадып тур.

Ужуражылга 1990 чылдың февраль 24-те 14 шакта № 9 школаның ийиги каъдының хуралдаар залынга болур.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Кызылдың автооруктуң техникуму үш ай курсалыг белеткел курузунга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Кичээлдер март 1-де эгелээр. Өөредилгениң эртек хелезини дээш 25 рубльди Кызыл хоорайның почта салбырындан 4.0.411 адрес санче шилчидер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 115. Телефон №№ 2-27-80, 2-48-28, 6-15-48.

Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң Александра Намзыраевна Монгуштуң адынга долдуртунган 3, 4, 5, 6, 7, 8 дугаарларлыг доверенностарының база 382151—382175 дугаарлыг (ниитизи-биле 25 арын саазынныг) 6000 рубль лимиттиг чек дептерин бо чылдың февраль 8-те Кызыл хоорайга читкенин барымдаалаан. Оларны күш чок деп санаар.

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР БОЛГАШ НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ!

1990 чылдың февраль 25-те Кызыл хоорайның Оттябрьская кудумчузунда («Саян» универмагтың чоогунга) тыва улустуң национал байырлалы — «Шагааның» 12 шакта эгелээрин силерге чарлап тур бис.

Программада: театржыткан көргүзүглер, тыва национал оюннар, уруглар болгаш херээженнер аразынга «Чараш кижи» деп конкурс, национал хептер конкурузу, национал хептерниң, ак иштиниң дериг-херекселдериниң болгаш тыва аъш-чемниң садыглаалгазы.

«Шагаага» киржиринче чалап тур бис!

Хоорайның культура килдизи.

Хаак оруунда

ДҮВҮЛҮГ ХАТ ШАПТЫКТАВААН

Бурунгу хүн, понедельник эртенинде, дыка соок болган Хондур хадаан хат соксаваан. Кызылдың кудумчуларының бедиирлеринге, хөй каът бажыңнарның ыжык черлеринге хөртүктер кыстүп келгилээн. Агаар-бойдустуң аажы-чаңы ол эртен ындыг дошкун апарза-даа, «Тайга» станциязынга эртер маргылдааны башкарып эрттирер ажылдакчылар, аңаа киржир дээн спортчулар «Меңгүлек» аалчылар бажыңынга оон-моон чыглып келгилээн.

Агаарның байдалы өскерилбээн: хат оожургаваан, соок дыңзыг. Чогум-на мынчан чамдык доора айтырыглар тургустунуп келген.

— Канчаарыл? Мындыг ындыг турда, «Тайга» станциязында хаак оруу ам кайда боор, дуй хадып каапты-ла ыйнаан.

— Ындыг боол болур. Богүн маргылдаа эрттирер хире эвес хүн-дүр. Соок-тур, чаттыг-дыр.

Мындыг чугааларны маргылдааның кол судьязы А. С. Сандан үзе «шиитпирлеп» каапкан:

— Ажырбас. Шуваңнарны салып үндүрүпкеш, мен-де чүү боор, көрүп турар-ла мен ыйнаан.

Оон ол баштак чугааны аназ турган кижилер ыыт чок хүлээп алган.

Маңаа бир демдеглей каар чүве — районнардан келген спортчуларның агаар-бойдустуң ол «хорадап-ажынган» чаңындан коргпааны, аңаа хамаарыштыр артык сес [illegible]. Олар ол-ла бөлүү-биле маргылдаа эртер черге чеде берген. Республиканың улус өөредилгезиниң, дээди школаның болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң организастааны хаак талазы-биле комсомол-профэвилел кросту [illegible]. Шынап-ла, хаак оруу кайда боор — шагда дуй хадып каапкан болган. Ону «Буран» дээр моторлуг шанактың дузазы-биле катап изеп турган. Дистанцияга — эр улустуң 5, херээженнерниң 3 километр [illegible] дүрген.

Республиканың [illegible] киржикчилериниң назы-харын барымдаалап, дөрт бөлүкке — херээженнерниң ийи, эр улустуң ийи бөлүкке үзүп алгаш эрттирген. Баштайгы бөлүктүг (эр улустуу) 19-тан 35 хар чедир болган. Оларны чыскааган, хары угда салып үндүрүпкен. Ужуру болза, маргылдаа киржикчилерин сүрүштүр, доктааттынган үе барымдаалап үндүрер турда-ла, судья коллегиязы чүге ынчаар кылганын номчукчу бүрүзү билип орарынга бүзүреп артар апаар.

— Дистанция берге болду, берге — деп, эр улустуң бирги бөлүүнге маргышкан Тандыр районнуң төлээзи Олег Саяты (ол чоокта чаа республиканың бирги черни дээш маргылдаага база чемпионнаан) чугаалааш, немеп кагды: «Ыланғыя сөөлгү километрлери». Ол хүн аңаа турган кижи ооң-биле черле маргышпас. Хаак оруу берге чылгыр эвес болган. А ооң үези — 19 минута 42 секунда. Ийиги черни 20 минута 55 секунда үе көргүскен Михаил Черепанов ээлээн. Ол база-ла Тандыр районнуң [illegible] төлээзи.

Эр улустуң ийиги бөлүүнден бирги черни Николай Григорьев (Кызыл) ээлээн. Ооң үези — 20 минута 40 секунда. Ийиги черде Тожу районнуң төлээзи Валерий Шыырап болган. Ол 5 километр дистанцияны 21 минута 29 секундада эрткен. Үшкү черде — Улуг-Хем районнуң башкыларының төлээзи Анчыкай Маады. Бо дистанцияга ол 24 минута 12 секундада чарыгдаан.

Беш километрге маргышкан эр улус финишке кээп эгелээн бичии соонда херээжен хаакчыларның бирги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны доозуп эгелээн. Бо дистанцияга Юлия Понамарева (Тандыда) бирги черни ээлээн.

Херээжен улустуң ийиги бөлүүнүң киржикчилери дистанцияны багай эвес көргүзүглерлиг дооскан. Аңаа Эрзин районндан келген башкы Нина Сагды бирги черни ээлээн. Ооң үези — 24 минута 40 секунда болган. Ийиги черде Чөөн-Хемчик районнуң төлээзи Зоя Хүлер-оол. Ол бо дистанцияга 24 минута 55 секунда үени көргүскен. Эрзин районндан келген спортчу Светлана Демир-оол 25 минута 15 секундада үени көргүскеш, үшкү черни ээлээн.

Маңаа ниити түңнелди база үндүрген. Ол ёзугаар алырга, бирги черже Эрзин, ийигизинче — Бий-Хем, үшкүзүнче — Кызылдың башкы училищезиниң командалары үнген болуп турар.

Тиилекчилерге дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан. Бо маргылдааның түңнелиниң соонда база бир — «Дээди дециелге» ужуражылга болур. Ынчан профоблчөвүлелдиң адырлар гайы-биле обкомнарының бирги чери дээш маргылдаазы болур. Билип олур мен. Бо эрткен маргылдаа башкылар коллективтериниң сагыжынга четпейн барган. Чылдагааның үстүнде чугаалаан мен. Ынчангаш ам удавас болур ол улуг маргылдаага киржир сорулганы амдан эгелээр, белеткелди доктаамал чорудар апаары негеттинип турар-дыр.

Маңаа шыны-биле чугаалап каайн: маргылдаа солун болгаш чидиг спортчу демиселге эртпээн.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугаайында». 9.20 «Тыптарычы хат». Уран-чечен фильм. 1-ги эге. 10.25 Узбекистанның мал ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң айтырыглары. 10.55 Улусчу чогаадыкчылга «Радуга» телепрограммалары. Ыйи Венг делегей фестивалы. Тунистиң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Г. Шойдаабаеваның концерти. Улан-Удэден дамчыдылга. 16.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.10 Музыка эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.55 Уругларга дамчыдылга. 18.20 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Аныяктар медээчизи». 19.45 «Резонанс». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тыңгарыкчы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 22.45 Хоккей. ССРЭ чемпионаты ЦСКА — «Динамо» (Москва). 23.25 — 00.30 Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.50; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кышты кым канчаар ажарыл. 9.05 Немец дыл (бирги чылда). 10.05 Немец дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Архимедтиң күжү. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—12.30 «Чөвулашкан довурунчуде». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 17.00 Телефильмнер. 17.45 Валерий Заваинниң концерти. (Дешкулуур). 17.55 Мультфильм. 18.10 Өрус алыг-гурун Афанасий Никитиниң дугайында барымдаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Ажык чугаа». С. Д. Кыров телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар. 20.00 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30—21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Братиславаның хөгжүмнүг байырлалдары» фестивалының концерттери. 19.30 «Вертикаль» «Илья Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 12.20, «Ак далай чанынга катты болгаш ажыг-шужуг» 10.50, 14.10, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.40, 20.00, «Камгалалдың нажар чепсээ» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыныдыы 11.00, «Ак-туг баштыңчы» 12.00, «Эстип турар булуттар» 14.00, 18.10, «Хөктүг оолдар» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өске улус маңаа кылаштавас чүве» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бутпестээн өжээн негелдези» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага улуг өскерилге чок агаар болур. Хар чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Агаар дүне 33—38, чамдык районнарга 36—41 градус, хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соок.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне найысылалга 36—38, хүндүс 16—18 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82. ◆ оралакчылары — 3-45-81. Килдистер: ◆ ниитилел амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41. ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 379. ТС—00439.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 ч. февраль 22 четверг № 44 (14244)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «Кедээ ажыл-агыйны хөгжүдер программаны боттандырар талазы-биле Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистерниң ажылының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген.

Ол айтырыг талазы-биле хүлээп алдынган доктаалда республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезин бүгү талалыг көөр болгаш ооң бирги чергелиг угланыышкыннарын тодарадырын хандырар талазы-биле чамдык ажылдарны Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары коммунистерниң чорудуп турарын демдеглээн. Ажылдап кылдынган программалар кедээ ажыл-ишчилерниң, бирги ээлчегде хөйжуларның, күш-ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалдарын экижидеринче, черни эки ажыглаарынче, экономиктиг харылзааларны тургузарынче, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының янзы-бүрү хевирлерин хандырарынче, эртемниң, мурнакчы дуржулганың база интенсивтиг технологияларны шиңгээдиринче, чидириглер-биле демиселди күштелдиреринче, кедээ ажыл-агыйның чиг эдин шыгжап кадагалаарының болгаш болбаазырадып кылырының баазазын быжыглаарынче угланган. Ол бүгү СЭКП ТК-ның март (1989 чыл) Пленумунуң шиитпирлеринге дүгжүп турар. Оларны күүседир хемчеглер алдынып, чер ажылының зона системазы шиңгээттинип турар. Белоктуг культуралар тарыыр тарылга шөлдери калбарып турар. Интенсивтиг технологиялар шиңгээттинип алдынып, интенсивтиг күш-ажылдың коллективтери тургустунуп турар. Тус черниң мал чеминиң баазазын өөренип көрүп турган, шээр малды янзы-бүрү зоналарга уксаазы-биле районнудуп өстүрер ажыл боттанып турар. Мал ажылының материал-техниктиг баазазын быжыглаар, кыс малдың уксаазын экижидер хемчеглер алдынып турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң салбырлары үш чыл дургузунда долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның негелделери-биле ажылдап турар. Күш-ажылды организастаарының дептшилгелиг хевирлери — керээ, аренда болгаш кооперация хевирлери шиңгээттинип турар. Агроүлетпүр комплекизин эде организастаар ажыл дооступ турар.

Он бирги беш чылдың ол үезиниң чылда ортумак деңнелинге бодаарга, бо беш чылдың эрткен дөрт чылдарында кедээ ажыл-агыйның нийти продукциязын бүдүрери 16 хуу, эът — 20.4, сүт — 24.9 хуу, дагаа чуургазы болгаш тараа бүдүрери барык 1.8 катап көвүдээн. Тараа, эът, сүт болгаш дүк садып алырының талазы-биле дөрт чылдарның планнары күүсеттинген. 1985 чылда турганынга деңнээрге, бир инектен сүт саары 440 килограммга, бир хойдан дүк кыргып алыры 8.3 хуу, бир дагаага онаштыр дагаа чуургазы алыры 25 борбакка көвүдээн. Бир кижиге онаштыр эътке хереглел 11 хуу, сүтке — 77 кг, дагаа чуургазы — 60 борбакка көвүдээн. Аъш-чем программазында көрдүнгенинге дүүштүр алырга чедип алдынган деңнел эът талазы-биле алырга 1 кг., сүтке — 69 кг. дагаа чуургазынга — 73 борбакка хой боол турар.

1989 чылда ажыл-агыйларның орулгалыг чорууннуң деңнели 45.8 хуу болган.

Он бирги беш чылда турганынга деңнээрге 1986—1989 чылдарда социал хандырылга объектилерин тударынга акша-херекселдерни 1.4 катап хөйнү шиңгээдип алган.

СЭКП обкомунуң бюрозу оон-биле чергелештир агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер программаны херек кырында боттандырарын хандырар талазы-биле Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистерниң болгаш специалистерниң организакчы ажылды четпес чорудуп турарын демдеглээн. Удуртур айтырыгларны шиитпирлээрде олар чайгылыш чок болгаш туруштуг чоруун көргүспейн турар. Оларның чамдыктарының ажылында план болгаш чогуур уг-шиг чок, хүн бүрүнүң айтырыгларынга алзып, тодаргай, тускай сорулгалыг бодалдары болгаш хөделиишкиннери кылбайн турар. Чамдык программаларны күүседикчилерге кончуг хожудап чедирген. Агроүлетпүр эвилелиниң аппаратының ажылдакчылары чер-черге практиктиг дузаны көргүзери-биле тускай сорулгалыг командировкаларны кылбайн, контроль хүннерин, аппараттың кылдыстерин, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, ажыл-агыйларның бот-боттарының аразынга хыналдаларны чорутпайн турар. Элээн хөй ажылдакчыларда программаларны боттандырарының хууда планнары чок боол турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчылары И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев оларның талазындан чер-черге тодаргай организакчы ажылды чорутпайн турарындан «Картофель болгаш ногаа», «Мал чеми», «Белок», «Хөрзүннүң дүжүткүр чоруу» программалар оожум күүсеттинип турар. Хөрзүннүң хаттан үрелир чоруу уламчылап турар. 1986 чылда турганынга бодаарга, 1989 чылда шөлдерге өдек төгери — 37, минералдыг чемишчидилгелер төгери — 43 хуу эвээжээн. Мал чеминиң база малга хереглеэр белок курлавырларын тургузуп алырының планнары үстүнген. 1989 чылда чижеглеп алган бир малга онаштыр 13,4 центнер чем единицазының орнунга чүгле 8.6 центнер чем единицазы белеткеттинген. Белеткеттинген мал чеминиң шынары багай. Картофель болгаш ногаа белеткээриниң талазы-биле онаалдалар күүсеттинмейн турар. 1989 чылда бир гектар «ерден» картофель дүжүдү чүгле 45.7 центнер, ногааның — 60,9 центнер болган. Черни мелиорастап турарындан чогуур беримче алдынмайн турар. Суггаттыг черлерниң бир гектарындан эрткен чылын 10,5 центнер тараа, 50 центнер кукурузаның ногаан массазы болгаш картофель алдынган.

Коммунист Б. Б. Балчир мал ажылының адырларын хөгжүдериниң технологиязынга чаа чүүлдерни эвээшти киирип турар. Малдың продуктулуг чоруу оожум бедип турар. Мал-маганның чидирии улуг, оларның бруцеллёзтан аарыыр чоруу амдыгаа чедир уламчылавышаан. Сезен сүт-бараан фермаларының 33-үнде бир инектен сүт саалдазы ам-даа 1500 килограммдан эвээш боол турар. «Сүт» программада планнаанындан сүттүң ортумак саалдазы 77 килограмм эвээш.

Коммунист Э. Х. Мөңгүш-оолдуң талазындан экономиктиг реформаны боттандырарында, бүдүрүлге харылзааларын таарыштырарында, коллективтерни долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидеринде хөй-ле эреңгей чорукту болдуруп турар. Совхозтарның баазазынга арендалыг коллективтерни оожум тургузуп турар. Нормативтерни, учёттуң болгаш ажыл-агыйның иштики ортектерин таарыштыр кылыр талазы-биле ажыл доозулбаан. Эң ылаңгыя удуртукчуларның болгаш специалистерниң нийти орулгадан ажыл төлевирин чер болганда-ла шиңгээтпейн турар. Ажыл-агыйларның карылгалыг чоруун чайладырынга бар курлавырларны четпес ажыглап турар. 1989 чылда Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, пиво заводу карылгалыг болган, 10 совхоз эвээш орулгалыг ажылдаан. Тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар талазы-биле ажыл барык-ла чорувайн турар. Хоорайларның бүдүрүлгелери болгаш организациялары-биле, улустуң хууда дузалал ажыл-агыйлары-биле специалистерниң экономиктиг харылзааларын кошкак быжыглап турар.

Совхозтарның ажыл-агыйның [illegible] агый продукциязының чидирин уламчылап турар. Коммунистер В. Б. Бендерский, К. Ш. Ялаков оларның харысалгазы чогундан аъш-чем комбинадының [illegible]. Кызыл хоорайга эзиртпес суксун база аржаан суглар цехтиниң, Кызылдың эът комбинадында [illegible] тудуу [illegible]. Шагаан-Арыгның сүт заводу [illegible] туттунуп турар.

Удуртукчу коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, Б. Б. Балчир, А. З. Бахарев агроүлетпүр комплекизиниң эртем хандырылгазының программазын багай күүседип турар. Планнаан эртем-бүдүрүлгениң база бүдүрүлгениң 7 системазындан чүгле ийиту — «Үрезин», «Мөкер» («Өшкү дүгү») болгаш «Экономика» деп системаларны тургускан болгаш олар ажылдап турар. ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының адырлар институттары биле Агроүлетпүр эвилелдиң харылзааларын оожум тургузуп турар.

Коммунистер В. О. Оюн биле В. Б. Бендерский кедээниң социал чаартылгазының программазының боттанылгазынга шыңгыы контрольду тургуспааннар. Совхозтарның салбырларының социал чаартылгазының «Программа-15» талазы-биле ажылды соксаткан. Немелде саң-хөө база материалдыг курлавырларны дилеп тывар талазы-биле бүрүн долу хемчеглерни албайн турар. Кедээде тудуг индустриязының баазазы кошкак хөгжүп турар.

Коммунист А. В. Шиганов агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг хандырылгазын экижидер талазы-биле чогуур хемчеглерни албайн турар.

Агроүлетпүр эвилелдиң парткому (Д. С. Дамба) программаларны боттандырары дээш коммунист удуртукчуларның харысалгазын бедидериниң ажыктыг хевирлерин болгаш аргаларын амдызында тыппаан. Парткомнуң болгаш коммунистерниң хуралдарынга оларның отчёттарын эвээш дыңнап турар. Мурнакчы дуржулганы пропагандалаарынга массалыг информация чепсектерин болгаш хана парлалгазын кошкак ажыглап турар.

Кедээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң программаларын күүседир талазы-биле агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң удуртукчулары коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, Б. Б. Балчир, Э. Х. Мөңгүш-оол, В. Б. Бендерский база А. З. Бахарев оларның ажылын СЭКП обкомунуң бюрозу четпес деп санаан болгаш СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр бир ай дургузунда хууда чогаадыкчы планнарны ажылдап кылырын база аппараттың, районнарның АҮК-териниң удуртукчуларының болгаш специалистериниң шак ындыг планнарын чогаадып тургузарын хандырарын оларга хүлээткен.

Коммунистер В. О. Оюн, Э. Х. Мөңгүш-оол кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге экономиктиг харылзааларны сайзыраңгайжыдар, өнчүнүң база ажыл-агыйны башкарарының хөй янзы хевирлерин хөгжүдеринге эргежок чугула байдалдарын тургузар талазы-биле ажылды күштелдирер ужурлуг. Аренданы, кереэни база кооперацияны шиңгээдип турган, агроүлетпүр эвилелдиң бүгү-ле адырларын долу бот-орулга-чарылгаже база бот-акшаланыышкынче шилчидерин хандырар. Бо чылдың бирги кварталында совхозтарның баазазынга кооперативтерни, арендаторларның кооперативтерин тургузар талазы-биле практиктиг хемчеглерни алыр. Хууда дузалал ажыл-агыйларны, садты болгаш огородту коллективтиг өстүрериниң хөгжүдеринге идепкейлиг дузалаар. Бо чылдың бирги чартыында район бүрүзүнге база болур 2-3 тараачын (арат) ажыл-агыйларны тургузар. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйлары, хоорайның бүдүрүлгелери-биле совхозтарны харылзаштырар талазы-биле ажылды шудургу чорудар. Ажыл-агыйларның база бүдүрүлгелерниң карылгалыг чоруун узуткаар талазы-биле тодаргай ажылды баштап чорудар. А коммунистер И. Г. Лавриненко, А. З. Бахарев олар чер ажылының зона системазын боттуг шиңгээдириниң, совхоз бүрүзүнге бедик дүжүт отрядтарын тургузарының, органиктиг болгаш химиктиг чемишчиделгелерни хөрзүнге төгериниң, интенсивтиг болгаш шык кадагалаар технологияларны ажыглаарының күүселди-биле хөрзүннүң дүжүткүрүн бедидериниң талазы-биле ажылды организастаар хүлээлгелиг. «Белок», «Мал чеми», «Тараа» программаларын күүседириниң талазы-биле хемчеглерни комплекстиг хүлээп алыр. Белок-биле байлак культураларның, ылаңгыя люцернаның, рапстың тарылга шөлдерин калбартыр болгаш дүжүткүрүн бедидер. Бо чылдың иштинде мал чеми бүдүрер звеноларның эргежок чугула техника-биле долу чепсегленген болурун чедип алыр. Онзагай кичээнгейни суггаттыг черлерниң ажыглалынче углаар. Шык, алаак черлерин болгаш [illegible]. Мал чемнериниң белеткелин чижеглээн бир башка онаштыр 16 центнер чем единицазы четкен турарын чедип алыр.

«Картофель болгаш ногаалар» программаның көрдүнген даалгаларын күүседирин организастаар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чорудар болгаш республиканың чурттакчы чонун бо продуктулар-биле хандырарында чиндиг байдалды кыска хуусаада ажып эртер.

Коммунист Б. Б. Балчир мал ажылының специалистериниң организакчы ажылын интенсивтиг технологияларны ажыглап киирериниң, төрүүр малдың баш санын өстүреринче угланган ажылды күштелдирериниң, селекция-уксаажыдылга хемчеглерин боттандырарының күсели-биле адырда ажыл-херектиң байдалын үндезини-биле экижидеринче угландырар. Малдың бруцеллез-биле аарыырын болдурбазының, чидириглерни кызырарының болдунар бүгү хемчеглерин ап чорудар. «Хой ажылы» программаның даалгаларын күүседирин чедип алыр, онза кичээнгейни малчыннарның күш-ажыл база амыдырал байдалдарын экижидеринче, адырның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче угландырар. Мал ажылының зона системазын, сүт бүдүрериниң интенсивтиг технологияларын ажыглап киирериниң талазы-биле ажылды идепкейжидер, сүт бүдүрүлгезин көвүдедиринге сарлыкты, бени, өшкүнү саары, чоңдан сүттү белеткелге хүлээп алыры ышкаш немелде аргаларны ажыглаар.

Удуртукчу коммунистер А. В. Шиганов, В. Ф. Загвоздкин олар кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин механизастаар болгаш электрижидер, ажыл-агыйларны дептшилгелиг техника-биле хандырарының, арендаторларны, кооперативтерни, тараачын ажыл-агыйларны машиналарның болгаш дериг-херекселдерниң четчир бөлүү-биле хандырарының талазы-биле республика программаларының даалгаларын күүседирин хандырар, техника септелгезиниң база ооң ажаалдазының шынарын экижидер хүлээлгелиглер.

Коммунистер В. О. Оюн, И. Г. Лавриненко, В. А. Барышников оларга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга дүүштүр эртем-бүдүрүлге системаларын тургузарын 1990 чылдың апрель 1-ге чедир доозарын, АҮК-түң 1995 чылга чедир эртем хандырылгазының программазын ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбыры-биле кады кыска хуусаада ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын санаан.

Коммунистер В. Б. Бендерский, Г. М. Шубник олардан кедээде чуртталга, школалар, эмнелгелер, школа назы четпээн уруглар албан черлериниң, клубтарның тудуунда болдунган хожудаашкынны ажып эртерин, «Программа-15»-ти күүседиринге немелде акшаландырыышкынның үнер достерин, материал-техниктиг курлавырларны дилеп тыварын бюро негээн.

Коммунистер К. Ш. Ялаков, В. Б. Бендерский болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, кедээ ажыл-агый чиг эдин долу ажылдап кылыры, продукцияның ассортиментизин калбартыры, шынарын бедидери дээш шудургу ажылдаар хүлээлгелиглер. Бо чылын эзиртпес суксуннар болгаш минералдыг суг цехиниң тудуун, Кызылдың эът комбинадының чаартылгазын, аъш-чем комбинадының төлевилээшкинин эгелээр, совхозтарга чиг эт ажылдап кылыр болгаш продукция бүдүрер цехтерни ажыдарының айтырыгларын идепкейлиг шиитпирлээр ужурлуг.

Агроүлетпүр эвилелиниң парткому (Д. С. Дамба) программаларның хемчеглерин хаа өөренип көөр, оларның күүселдезин контрольдаарының системазын ажылдап кылыр хүлээлгелиг. Коммунист удуртукчуларның болгаш специалистерниң ролюн болгаш харысалгазын бедидер, партком болгаш партия организациязының хуралдарынга оларның доктаамал дыңнаар. Оларны база болур совхозтарга, бригадаларга, фермаларга оларның дуржулгазын өөренип база кептередир, специалистер өөредир сорулга-биле быжыглаарының аргазын өөренип көөр. Аппараттың профкому-биле кады кандидат специалистер аразынга программаларны эки шынарлыг боттандырарының талазы-биле [illegible].

Массалыг информацияның чепсектерин дам-даа шыңгыы мурнакчы дуржулганы калбаа-биле пропагандалаар, хемчеглерниң боттанып чорупурарынга ажык-чарлыг чорукту хандырар.

Бо чылдың июль 7-8-те малчыннарның республика Наадымын эрттириниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Малчыннарның Наадымын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакка удурткан ажылчын бөлүктү тургускан.

Бирги чартык чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедириниң болгаш күрүнеге садарының база мал бажын камгалаарының талазы-биле мал ажылының ажылдакчыларының аразында социалистиг чарышты Наадым үезинде түңнээрин, 1990 чылдың болгаш беш чылдың планныг онаалдаларын күүседириниң сорулгаларын тодарадыры-биле хуралды ынчаар эрттирерин көрүп турар.

СЭКП райкомнарынга, профэвилелдерниң область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, Тыва агроүлетпүр эвилелинге, партия, комсомол болгаш профэвилел эге организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш тускай эртемниглеринге Наадымга киржир эрге дээш социалистиг чарышты калбартырын, мал кыштаглаашкынының организастыг доозарын, хой кыргылдазын, семиртилгени болгаш чайлаглаашкынны, мал чеминиң белеткелин болгаш кышка белеткелди шынарлыг эрттирерин, малчыннарга социал-культура болгаш чуртталга тудуунуң темпизин дүргедедир дээш оларның күжүн мобилизастаарын сүмелээн.

Малчыннарның, саанчыларның, кадарчыларның болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилер демократтыг ёзу-биле, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга ажык-чарлыг чорук-биле тодараттынар ужурлуг.

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезин эртем талазы-биле хандырарының айтырыгларын РСФСР-ниң АҮК-түң эртем хандырылгазының Сибирь төвүнүң бюрозу-биле кады бо чылдың март 14-15-те болур чөвүлел хуралга чугаалажып көөр деп шиитпирлээн.

СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының, партия хоорькомунуң, райкомнарының, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттарда парткомнарның чанында комиссияларның 1989 чылда ажылының дугайында отчётту СЭКП обкомунуң бюрозу чүүлдүг деп көрген.

СЭКП ТК-ның, обкомнуң Пленумнарының шиитпирлерин удуртулга болдурбушаан, партийжи шиитпирлерниң күүселдезин хынаар талазы-биле ажылды күштелдирерин, демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту калыладырынга бүгү тала-биле идиг бээрин, кадрларның харысалгазын болгаш сагылга-чурумун бедидерин, оларның ажылагыйжы болгаш билдилиг чоруунга деткимче көргүзерин СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязынга, партия хоорькомунуң, райкомнарының, парткомнарның чанында партийжи комиссияларга сүмелээн.

Партия организацияларынга бедик негелделиг болгаш шүгүмчүлекчи чоруктарның байдалдарын тургузар, партийжи хүрээлелдиң ажык чоруун хандырар талазы-биле ажылды доктаамал чорудар, ажыл-агыйны эвес төтчеглекчи, меге немей бижилге кылыр, арагалаар чорукчуларның болгаш өске-даа [illegible] бюрократтарның болгаш [illegible] барымдаалаар чоруктарның [illegible] фактыларын дарый соцгалаар. Мораль нормаларын болгаш социал чөптүг чорукту сагыыры дээш удуртукчу ажылдакчылардан негелделерни күштелдирер, оларны [illegible] турарларга шыңгыы хемчег хүлээдир.

СЭКП обкомунуң бюрозу өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш оларга хамааржыр чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң

үшкү сессиязында

ЧЕРНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ — ЧОННУҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Февраль 20-де болган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы пятница хүнүнде чугаалажып эгелээн ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Чер дугайында хоойлужудулга үндезиннериниң төлевилелин ийиги номчулга-биле чугаалажып көөрү доозулган.

Бо айтырыг талазы-биле мооң мурнунда боол турган дискуссияларга ышкаш, черни тараачыннарга бээри чугула деп санап турар кижилерниң болгаш ону озалдыг базым кылдыр көрүп турар кижилерниң аразынга изиг маргылдаа болган. Чижээ, депутат А. Ф. Касьяновтуң бодалы-биле алырга, төлевилелде көрдүнген чамдык чүүлдер чуртту чемгерип шыдавас деп турар. Ооң бодалын ёзугаар алырга, ам туруп турар ажыл-агыйларның амыдыралчы болуруң хандыргаш, оларның бүдүрүп турар продукцияларын камгалаар болгаш болбаазырадыр ажылдарны чорудары чугула боол турар. Ындыг харысалгалыг документини далаш-биле ажыглап болбас, ол документ баштай республикаларның Дээди Советтериниң чаа составтарының чүүлдүгзүнүүшкүнүн алган турар ужурлуг.

Хууда тараачын ажыл-агыйларның келир үезинге болгаш перспективаларынга депутат В. И. Штепо доктааган. Колхозтарның болгаш совхозтарның эртем-техниктиг күчүзүн бедидеринче кичээнгейни ол угландырган.

Депутат В. И. Беловтуң саналы бир янзы болган. Ооң бодалын ёзугаар алырга, «марксизмге үндезилеттинген крепостной эрге читкен турар ужурлуг, тараачын кижи черден өске бүгү чүүлдерден хостуг болур» деп турар. Бистиң маргылдааларывыс болгаш хуралдарывыс төөгүге чүгле бо чугула Хоойлунуң богун хүлээп алганының ачызында артып болур деп ол чугаалаан.

Депутаттар чугаалажып көрүп турар документиге сөс тургузуунун-даа, ооң чүүлдериниң принципиалдыг характерлиг боол турарынга-даа эдилге-чазалгаларны хөйнү киирген. Чалсар соонда дискуссияның төвүнге Черге хуу өнчү дугайында айтырыг кол черни ээлээн. Черни салгал дамчыштыр ажыглаары четпес, ону хууда өнчү кылдыр кылыгаар чок ажыглаар чоруун даартагы хүнге тараачынның бүзүрелдиг чоруун хандырар деп бир чамдык кижилер чугаалаан. Хамык ужур өнчүнүң хевиринде эвес, а ооң экономиктиг утказынарында деп өскелери айтып турар. Үндүрүглерни болгаш өртектерни, капитал салыышкыннарын, бүдүрген продукцияны садып сайгарар эргени таарыштырары негеттинип турар.

Өг-бүле ажыл-агыйлары чүгле чуртту аъш-чем-биле хандырар эвес, харын рынок экономиказын хевирлеп тургузарының эгезин салыр деп, Барыын Сибирьде совхоз директору депутат Г. М. Ермолаев чугаалаан.

Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы депутат Б. И. Олейник аграр секторга ажыл-агыйларның хөй вариантылыг болуруның дугайында идеяны деткээн болгаш ындыг таварылгада тараачынның эрге-ажыктарын камгалаары эргежок чугула деп айыткан, депутаттың бодалын ёзугаар алырга, СЭКП-ниң ңлегелдиг партнёру болур күш-ажылчы тараачыннарның партиязын тургузары ажыктыг боол турар.

Дискуссия доозулган. Ийиги номчулгада сайгарып көрдүнген төлевилелди депутаттар бадылаашкынның хөй кезии-биле чүүлдүг деп санаан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының киирген саналдарын болгаш эдилгелерин өөренип көрүп турган, палаталарның өске-даа комитеттери болгаш комиссиялары-биле кады төлевилелди чедир ажылдап кылгаш, хүлээп алыры-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип кээрин сессия Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитетке, Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум комитединге даскан.

Оон соонда депутат Н. Д. Пивоваров чүве чугаалаан. Чурттуң янзы-бүрү хоорайларында февраль 25-те чыскаалдар болгаш митингилер эрттирериниң дугайында кыйгырыгларны бижээн хуудустар тарап агелээни-биле холбаштыр хөй-хөй кижилер боттарының дүвүрээшкинин илередип турар деп, ол чугаалаан. Чурттакчы чон ындыг чыскаалдарга болгаш митингилерге экстремистер болгаш кем-херек үүлгедир кижилер кошкан кирип бээр чадавас, ындыг кижилер тургузукчу ажыл-ишке болгаш демократияга кандыг-даа хамаарылга чок, а чүгле боттарының хууда эрге-ажыын болгаш сорулгаларын чедип алырын көрдаарлар деп чөптүг-биле дүвүреп турар. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр сессияның киржикчилериниң өмүнээзинден кыйгырыг хүлээп алырын ол саналдаан болгаш кыйгырыгны хуралдың даргазынга дамчыдып берген.

Ол саналды депутаттарның бирээзи деткээш, ажык-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелери болгаш хомудал-билдиришкиннериниң айтырыгларының талазы-биле комитетке хөй саныг дилеглерниң кээп турарын чугаалаан: янзы-бүрү негелделерни кылган чыскаалдарның болгаш митингилерниң эмин эрттир көвүдеп турарын кичээнгейлиг өөренип көөрүн, харын-даа оларны шыңгыы көөрүн совет кижилер эрге-чагырга органнарындан негеп турар деп, ол чугаалаан. Ындыг чыскаалдар болгаш митингилерниң хөй кезиинде кандыг-даа эки чүве чок, хоралаңгы чүүлдери хөй боол турар деп чоп бижээн турар. Ол митингилерниң кол-ла кыйгырыы «Чок ылыыл!», «Хүлээп бербес!» деп күрүнеге удурланган состер боол турар. Ол бүгүнүн уламындан бүдүрүлгге чорудулгазынга улуг бергедээшкиннер тургустунуп кээп турар. Ындыг чүүлдерни көрүп билгеш, совет улус чүге шиитпирлиг хемчеглерни албайн турар чүвел деп чөптүг айтырыгны салып турар.

Сессияның киржикчилери ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыгны хүлээп алган. Корум-чурум камгалалын күштелдирери-биле чогуур хемчеглерни алырын Дээди Совет ССРЭ-ниң чазаанга болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтеринге хүлээдип тур деп чүүлдү ында киирген.

Пленарлыг хурал оон-биле доозулган. Бо неделяның төнчүзүнге чедир депутаттар комитеттерге болгаш комиссияларга ажылдаар. Февраль 26-да олар Кремльге база катап чыглып кээрлер. Палаталарның тус-тус хуралдары болур.

(СЭТА).

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ БОЛГАН

Дүүн, февраль 21-де партия обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының хуралы болган, аңаа «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көрген.

Чугаалажып турар айтырыг талазы-биле саналдарын болгаш сүмелерин комиссия кежигүннери Ю. Аранчын, Н. Конгар, А. Марцеха болгаш өскелер-даа берген.

Комиссия кежигүннериниң саналдарын болгаш сүмелерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң тургусканы комиссиязынга өөренип база чугаалажып көөр кылдыр дамчыдар.

СЭКП обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының 1990 чылдың февраль-июнь айларда кылып чорудар ажылының планын хуралга бадылаан. Ылаңгыя комиссияның хуралынга республиканың Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, коммунист С. Б. Аракчааның ажыл чок кижилерни, ылаңгыя аныяктарны күш-ажылга хаара тудар талазы-биле ажылын, министерстволарда болгаш ведомстволарда, Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында, коллективтерде болгаш адырларда ажылдап турарларның национал составын барымдаалап турган кадрларны хуваарының дугайында айтырыгны, национал айтырыг талазы-биле партияның область организациязының сорулгаларын тодараткан СЭКП обкомунуң IV пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партия Улуг-Хем райкомунуң ажылын чугаалажып көөрү планнаттынып турар.

Хуралды СЭКП обкомунуң национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының даргазы, партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин эрттирген.

(Бистиң корр.).

ТК-ның пропагандисчи бөлүү — Тывада

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга СЭКП ТК-ның беш кижи составтыг пропагандисчи бөлүү-биле Кызыл хоорайның активи ужурашкан.

СЭКП ТК-ның Нийтилел эртемнер академиязының доцентизи **С. В. Степанов**, РСФСР-ниң юстиция министриниң оралакчызы **Ю. Д. Северин**, Партияның Москвада дээди школазының философия кафедразының удуртукчузунуң оралакчызы **В. Н. Лавриненко**, РСФСР-ниң Өртектер талазы-биле күрукомитединиң килдис эргелекчизи **Н. В. Бодягин**, СЭКП ТК-ның Партийжи организастыг болгаш кадр ажылының талазы-биле килдизиниң харысалгалыг организакчызы **В. К. Погорелов** болгаш СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогало** СЭКП ТК-ның февраль (1989 ч.) Пленумунуң материалдарынга болгаш амгы үениң чугула айтырыгларынга хамаарышкан айтырыгларга доктааганнар, айтырыгларга харыылааннар.

Партияның ролюнуң, амгы талазы-биле билиишкиннериниң болгаш өске-даа чурттуң экономиктиг, политиктиг байдалының дугайында идепкейлиг сапал-онал солчуушкуну болган. Пропагандисчи бөлүк бөгүн республиканың районнарынче чоруур.

Бистиң корр.

БРИГАДИР. ОЛ КЫМЫЛ?

Бистиң кандидаттарывыс

Кызылдың 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчи бригадаларының хуралы ажыл төнери билек эгелээн. Аңаа Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат депшиилерин чугаалашкан.

Зоя Доңгактың бригадазының ажылчыны аныяк коммунист Галина Монгуш сөс алгаш:

— Депутатка кандидат депшиидер улуг харыысалга бистерде онаашкан-дыр. Депутат кижиниң кылыр ажылы хөй, нарын. Ынчангаш аңаа чүгле бодунуң ажыл-херээн эвес, харын ниитилелдиң амыдыралын, кижилерниң үзел-бодалын медерел билип чоруур болгаш айтырыгларны канчаар шиитпирлээриниң талазы-биле дуржулгалыг кижи улуг рольду ойнаар ужурлуг. Бистиң коллективтен ындыгларның бирээзи — бригадавыстың удуртукчузу Зоя Байыровна Доңгак деп бодаар мен. Он чыл иштинде бригадирлеп келгеш, бодунуң бедик мергежилдиин, организакчы чоруун база төлептиин көргүзүп келди. Бо үениң дургузунда ол дагдыныкчылап келгеш, барык үжен хире аныяк ажылчыннарны бодунуң мергежилинге өөретти. Ынчангаш Зоя Байыровна Доңгакты Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиидер деп саналдыг мен — деп, ол чугаалаан.

Мурнакчы ажылчынның бо саналын хуралга олурган бөгү тудугжулар чаңгыс үн-биле деткип, З. Доңгак ол улуг идегелди шынчыдыы-биле шыдаар дээрзиниң дугайында бөттарының санал-оналдарын илередип турганнар. Депутатка кандидаттың доктаамал ажыл-херээ болгаш

ч у намдары-биле таныжарга мындыг.

Он сес чыл бурунгаар Зоя Доңгак Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, хоорайның тудугларының бирээзинге шеверлекчилеп ажылдай берген. Бир чыл хире ажылдап чорааш, ол бодунуң кымыязын, ажылга хандыкшылдыын бадыткап, эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган. Тывада ат-сураглыг бригадир Е. Бизяева ол аныяк уругларны кылдыр чыггаш, ооң удуртукчузунга Зояны быжыглап каан. Бригадирниң баштайгы идегелин ол шынзыдыпдаа шыдаан. Ажылга дуржулгазы улуг эвес-даа болза, Зояның организакчы мөзү-шынары бар дээрзин бригадир ынчан эскерген. Ооң бээр каш чыл эрткен. Зоя Доңгакты бир бригаданың удуртукчузунга соңгаан. А ол бригада эргелелде хожудап турарларның одуруунга турган. Улуг эвес коллективти ындыг байдалдан уштуп алырының дугайында бодал Зояны доктаамал дүвүредип турган. Ол бригада кежигүннери-биле шыңгыы чугааны кылып, ажылдың сегидеринче угланган чамдык тодаргай чүүлдерни кылырынга, аныяктарны эки ажылдаарынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип алырынче кичээнгейни угландырган. Бир талазында Зоя бодунуң ажылга хандыкшылдыын, тура-соруктуун көргүскен. Ооң түңнелинде бригада барык ийи дакпыр күчүрүүн [illegible] ажылдап [illegible]. Ооң удуртукан бригадазы чыл четтирбес эргелелде мурнакчы коллективтер-биле деңнии күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн чедип ап турар апарган. Бригада, ооң кежигүннери удаа-дараа мактадып, шеверлекчилерниң ал-ар акша-төгерии-даа немежип, бот-боттарының аразында найыралы улам быжыгып келген. Ол үеден эгелээш, Зоя Доңгактың удуртканы шеверлекчилер бригадазы ай, квартал болгаш чыл планнарын доктаамал күүседип келген. Эрткен чылда бригада чыл планын 116 хуу боттандырган, а ажылчын бүрүзү 5765 рубльдиң шеверлел ажылдарын кылган, ооң-биле черглештир ажылдың бүдүрүкчүлүү дыка бедээн. Чижээлээрге, бригадада 2-ги разрядтың шеверлекчизи хүнде 18 дөрбелчин метр хананы штукатуралаар турган болза, ону херек кырында 20 дөрбелчин метрден эвээжетпейн турар. Ол чүүлдү чамдык ажылдарны механизастаанындан чедип ап турар.

— Бис ийи бөлүк болуп алгаш ажылдап турар бис, шуушутурулга аайы-биле. Бир мезел кижи белен хоюдутту тускай машина-биле ханаже чаштырар, а өскелери ону дескилээр. Ынчангаш черле ажылды дүрген болгаш шынарлыг кылыр деп кол сорулгалыг бис.

— Силерниң ажылыңарга шаптыктап турар чүүлдер бар бе? — деп бригадирден айтырдым.

— Чок боор бе, кудумчуда 40—45 градус чедип турда, соок бажыңнар иштинге ажылдаары дыка берге-дир. Ооң уламындан доң ханага хоюдут чыпшынмас, дески эвес болур-дур. Ынчаарга сөөлгү үелерде будуур ажылдар кылырынче бисти албадап, ынай-бээр аңгы-аңгы объектилерже октап туруп бээрге, ажыл туруптар. Хоорайның төвүнде амыдырал хандырылга бажыңынга ажылдап турувуста, ам тос дугаар школаның чанында тос каът бажыңга бисти ажылдадып каан. Мында соогу шыдажыр арга чок-тур, чамдык эштеривис соокка шыдашпайн шуут чанып турдулар. Бо чаңгыс чижек-тир. Белеткеттинмээн тудугларның шеверлел ажылдарын кылыры-биле албадап турар чорук ам-даа уламчылап турар. Моон түңнелинде чамдык кижилер соокка алзып аарып, ажылче үнер аргазын чидирип келген.

Шынап-ла, бо бригаданың ажылдап турар черинге чораш, ол бажың иштиниң соогун кайгаан мен. «Кандыг кончуг шыдамык улус боор. Аңаа ол кыстарның орнунга удуртукчуларны оода-ла 1-2 шак тургузуптар болза, канчап баар ирги?» деп иштимде бүдүү бодаан-даа мен.

З. Б. Доңгактың бригадазының ажылында кандыгдаа чажыт чок. Ооң кежигүннери колдуунда-ла 2-3 разрядтың шеверлекчилери. Чылдың чылыг үелерин ажыглап тургаш, харын-даа чайгы сезонда эртен эртеден кежээ орайга чедир ажылдап тургаш, хөй чүүлдерни кылып ап турар. Ынчаар орай күске чедир доктаамал ажылдаар.

— Чамдык бригадирлер чаа училище дооскаш келген уругларже кичээнгей салбас, оларның-биле сагыш-сеткилинден чугаалашпас боор-дур. Аныяк кижилерге деткимче көргүзүп, оларның ажыл, амыдыралын билбес боорга дыка хомудаар. Оон хөй чүве хамаарыр боор чүве-дир — деп бригадир чугаалаар.

Бригадада бо хүннерде училище дооскаш келген аныяктар эвээш эвес. Олардан Долаана Доңгак, Салбакай Оюн болгаш оон-даа өскелер ам ажылынга элээн мергежип бергеннер. Четпес чүве илерээнде, ону дем-биле кылыышкынга чаңгыс бердивис, чүге дизе, бот-боттарывыска базым бүрүзүнде дузалажып, ажылывысты хайгааражып турар бис. Ынчан ол бүдүнгүр-даа болур-дур.

З. Б. Доңгак күш-ажылчы болгаш бодунуң хууда амыдыралынче оруктуг бригадазынга эгелээн. Өг-бүлелиг, ажы-төлү улгаткан. Ол 1978 чылда партия кежигүнүнге кирген. Ак сеткилдиг, четпестерге эптеш чок, ону чайладырының оруктарын кезээде дилеп чоруур принципиалдыг коммунистерниң бирээзи. Бодунуң партийжи даалгазы — аныяктар болгаш чон ортузунга кижизидилге ажылы. Бригадада 4 коммунист, 10 комсомолчу бар. Кижи бүрүзү ажыл, амыдыралга харылап турар айтырыгларлыг. Комсомол бөлүүнүң удуртукчузу Аля Оюн бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, эш-өөрүнүң, коллективтиң хүндүткелин чедип ал турар апарган. Бо чугула ажылда Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, коммунист Зоя Байыровна Доңгактың киирген үлүү бар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА ТОННУГ ОРУС КАДАРЧЫ

Кодандан репортаж

Тестен үнгеш, бедигээшти өрү углаан, «чонуң чоок оруу» дижир төнчү чок чүве-биле дөмей сагындырар бир узун орук бисти ала-чайгаар чедире бержик. Орук билир чолаачы хеп-хенертен кедээр какпак хаялар аразында кыштагже ээй сопту. Улуг, делгем кажаа, ишти-даштында чиңгелешкен хөй, херим долдур сараат сиген. Баглаашта тыва ээр-чүгенниг аът-хөл. Кезек коржең куспактап алган элээди уруг ыш бурулаап бажыңче кире берди. Даштын шөйүп каан чиңге багда хөй-ле алгы азып каан. Чок-чоок, чаа чудап өлген хой кежи эвес, а тон кылыр дээш уштап каан эрги алгылар.

Баштай көөрүмге, тыва аалдар олчаан аал-ла болчук. Ылгалыр чүвези-даа чок. Шупту улус дүктүг негей тоннарлыг, эр кижилер дөгерези тыва идиктерлиг. Ынчалзажок, ам бо хою кидин гүлүк төрүп турар, мында, дүгде ажыл-үүле бүдүрүп халышкан, чай-чапсар чок, чаш мал дээш демисел чоруткан интернационалчы өг-бүле-биле ханы таныжар болза, хелчок солун улус чорду ийин. Ону-мону ындыгмындыг деп бодум тайылдырлавайн, коданның хойнуң ээзинге ажылдап кезек чардыктырган дээш буруум билип, кажаа чанынга сөс эредим. Долузу-биле Константин Григорьевич Захаров. Ал боду. адаңезн-даа орус улус дей-дир.

— Ачавыс бо хүннерде 64 харлап турар. Григорий Семенович дээр. Чогум бодуу Ачинск чурттуг. Мал эмчизи кижи. Бичезинде-ле маңаа келген. Эгезинде Эрзинге 2 чыл ажылдаан. Ада-чурттуң Улуг дайыны төнген чылын орта чедип келгени ол. А 1947 чылдан бээр Самагалдайга доктаамал чурттаан. Ам-даа мында хевээр. Ававыс Невраснда Федоровна Чаа-Холдуң Арыг-Бажы (Владимировка) чурттуг кижи. Ада-иевистен төрүттүнген чеди халышкы бис, даады-ла оолдар. Төрээн Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарында болгаш оон-даа дашкаар амыдырап-чурттап чор бис. Дылывыс — тыва дыл. Бичежывыстан тыва оолдар, кыстар-биле ойнап өстүвүс, а кышкы, часкы, чайгы каникулдарда ада-иевис бисти шуут-ла «чидирип-тер» турдулар. Биезде ачавыс бисти аътка ээлчештир ушкарып алгаш аалдар бериш, мал эмнеп чорупп каар турду. Оон чоорту бот-тарывыс интернатче ушкашкылалаквиш, хой, өшкү, инек, чылгы, теве мал кадарары-биле хаптар апарган бис.

Хойтпак, тарак ижип, саржаглыг, өреме-лиг соктаан тараа, далган чип, ааржы, курут соруп өскеннивис шын чүве. Ооң уламындан-на боор, мал ажылынга ижиге бергеннивисти безин билбедивис. Барык дөгеревис тыва кыстар-биле өг-бүле туттувус, аас-кежиивис — аал долу, ажы-төлдеривис өг сыңмас чурттап чор бис. Чүгле бо «Чодураа» совхозта безин үш алышкы бар бис, ужелээ малда бис. Улуурус Василий — чылгычы мергежилинге Тес-Хем районда дээре дирткен. Чыргалаңды кодаа Совединиң депутады кижи. Бөгүн каштын хүнү ийик, ...ам соңгузу хүн Москва ужардыр але. УАЧД баар халас путевка-биле шаңнаткан.

Ооң удаазы мен мен. Оом ээзи Мария Төвүт-ооловна-биле 6 уругларлыг бис. Чогум бо көргүзүг-биле акымны мен ызыртыр сүрүп четтим. А күш-ажылчы көргүзүглер талазы-биле ону чедерим берге-ле боор. Бир дугаар чыл хөй малдай бердим. Алызы тракторист кижи мен. Немей төрүүр хой бо. Мал аразынга өскен кижиле чүү деп, канчап билир. акымның ажыр ажылдай-даа бээрим чадавас. Кызыдар, шырбаяр апаар. Бо чылын 100 хойга онаагштыр 80-ден эвээш эвес хураганны онча-мендн камгалап алыр деп хүлээлгени алдым. Бир эвес шаг-үе бо-ла хевээр, мындыг чылыг-чаагай (сигенни база четчир, немелде чемни совхоз сөөртүп турар) турза, өрпээлдиг ышкаш. 100-тен-даа хойну аштарым магат чок. Меңээ көөрде, дөө өөнчи дуңмам Андрюша харын дуржулгалыг малчын кижи. Ооң-биле кезек када чугаалажып көрүнер аа, мен ол аразында чаа төрээн хойларымга сиген каап бериппкеш келийн...

Чанывыска бир талакы чаагы үжээш, кежи карталып калган, арны чеже-даа хүнге, чыварга хүрертир додута берзе, але ак-көк дээрге чүүлдеш карактарлыг, алдын-сарыг тараа-биле өңнеш баш дүктерлиг, чаа-ла 20 хар ажа дүжүп чоруур хире орус оол чедип келди. Хураган кежи сеснирге ногаан тыва тон ооң аныяк-чалыы хевир-сынын улам «өң» киирди, каастады. Боду комсомолчу, өөнүң херээжен ээзи Алефтина — аныяк коммунист.

— Ам малда барганыңны дыңнадым. Мурнунда чүнү кылып ажылдап турдуң, Андрей?

— Черле даады мал ажылынга чоруур кижи мен. Шериг соонда харын бир-ийи чыл хире трактористедим бе, оң. Ам бо хүннерде Таңдыда Дуржулга станциязындан эккелген үлегерлиг кошкар кадара бердим. Шупту 142 баш чүве. Амдызында доктаамал кыштаг тудуп ап четтикпээн болгаш Василий-биле Хачыл деп черде чаңгыс кыштагда бис. Акыларым ышкаш бажың барааны та кажан көөр кижи мен. Амдызында оглуг мен. Ынчалзажок эки өг багай бажыңдан дээре дижири чөп. Бир-тээ кошкарлыг кижи болгаш, улаштыр ажаап-карактаары-биле акым Васяга, чеңгем Херелмаа Сергеевнага түр када «дагзып» кааш, хою кидин түлүктеп төрүп турар бо Костяга дузалажыр дээш бээр чедип келгеним бо.

Ол арагында ынаар муңгаш кажаа иштинде херээжен кижи ырлай берди. Соксаар ужур чок. Кодээге өскен, кидис өгге төрүттүнген кижи болгаш дораан билип кааптым: хойга хураган чагыштырып орар кижи ышкажыл. Ынаар дап бээримге, хаалга кырында бир мындыг чарлал мени доктаадыпты: «Өске кижи кирип болбас! Чүгле малчын, сакманчылар, мал эмчизи кирер». Демги бижик, бүгү чугаа-соот-даа бо кодаанда чүгле тыва дыл кырында дээрзин баш удур чугаалап каалы.

Бис хөй, хураган кажаазынче кирериниң чопшээрелин алгаш, «ыраажы»-биле база ужуражыр, ооң-биле чүгле ийи-бир сөс солчур эвес, а ажыл-ижин дорту-биле сонуургаар, көөр аргалыг болдувус. Демин чаа-ла хураганын хозуп турган хой оозунуң кондаалайын чыттап-чылгап, барык-ла таалал-биле эмзире берди, чаптанчыг чаш ак хураганның артында чүгле кудуруу ходуңнаар. Мария Төвүт-ооловна 410 хоюнуң деңкезиинден хөйү, тодаргайлаарга 220-ни шагда оолданганын өөрүшкү-маңнайлыг дыңнаткаш, хураганнарга ногаан сиген боодалдай бөле шарый берди. Олар дөгерезин бо, бистиң мурнувуста, улуг кажааның биче чартыын шыва алган турлар. Шупту онча-менди, тус-тус үгектерлиг. Кажааның иштиниң чырык, чылыг делгеми. Улуг кижи тура безин ооң кайы-даа булуңунга чеде каптар. Бирээзи бора, өскези кызыл бөртчүгештерлиг бир үе сакманчы кысчыгаштар оларын чемгерген, суггарган ажааңнырааш-на турлар. Хоюткан чугай база бээр чүве боол тур. Тускай чугай. Чаш малдың өзүлдезинге эки дишти. Танышывыс эрткен чылын чаа 10 класс дооскаңнар. Айлана Сат, Альбина Урту дээр.

Муңгаш кажаа баарында база бир бичежек чадагай кажаа. Ында дааады төрүүр чеде берген хойларны үзүп каан. Бистиң караавыска бирээ оолдапты. «Оруунар ак, чоруунар бүдүнгүр улус-тур силер. Аалга улус келгенде мал төрүүрге, тоң эки боор чүве» — деп, улуг хойжу Константин мындыг. Силерниң база ажыл-ижиңер база-ла бо ышкаш үргүлчүнүң бүдүнгүр-ле болзунам, интернационалчы өг-бүле хойжулар...

Седип МОНГАЛ.

ЧЕРИНГЕ ЫНАКШЫЛ

Михаилдиң черинге ынакшылы, ажыл-ишче сонуургалы бичиизинде одунган. Төрүттүнген, өскен суурy Бижиктиг-Хаяга трактор, комбайн башкарган кижилерниң чанынга олурупкаш, Барлыктың делгемнерин, ында таражыларның чымыштыг ажылын аажок магадаар, аңаа барганда, шак-үениң эртенин эскербес, чанарын безин уттуптар турган. Ферманың ат-сураглыг саанчызы, Ленин орденниң эдилекчизи Хажыт-биле инек кадарчызындан салбырчын эргелекчизинге чедир депшээн Наксыл-оолдуң оглу кедизинде барып, эрес-кежээ эки мөзү-шынарлыг кижи болуруп кожа-хелбээ чурттап чоруур чону эндевээн. Школачы чылдары билдиртпейн эрте берген. Сесни классты дооскаш, улуг улус-биле кады түр курска өөренип, механизаторнуң шыңызылгазын холга алган. Күштүг күзели боттанган.

— Баштай эрги трактор берген. Ол болганчок-ла ажылдавайн баар. Чаа дооскан, арга-дуржулга чок кижи оон чамыттарын тодарадыры-биле адаанга сөөп, от кызээн, кожугларын эде-хере тыртып, тудуп, суйбап тура, холдарымны, арны-бажымны, идик-хевимни довуранка, үске борап алыр мен. Чаңдык эш-өөрүм мени көөргээр, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчалза-даа «демир-аъдымдан» чарылбадым, берелерни ажып, мергежилимниң [illegible] чорту тыва берген мен — деп, Михаил Наксыл-оол ам сактып чугаалаар.

Оон бээр ам чөрби чыл ажа берген. Ооң ажыл-ижи Барлыктың шөлдеринге дүжүт өстүрери-биле холбаашкан. Чедек чылдарның төнчүзүнде совхозтуң дирекциязы Узбек ССР-ниң Ташкент облазының бир колхозундан корей националдыг кижилер чалап эккеп, ногаа болгаш картофель өстүрер, түс черниң чанын өөредир талазы-биле керээ чарган. Оларның аразынга ажылдаар кылдыр бедик мергежилдиг механизатор Михаил Наксыл-оолду чоруткан. Аңаа барган, чер чаражындан аңгыда, хөрзүннү органиктиг болгаш минералдыг бүдүмелдер-биле чемишчидер, ажылдазын, суггарылгазын чорудары, бак үнүштер-биле демисежир аргаларын шиңгээдип ап, өске эш-өөрүн база өөреткен.

Чалаткан кижилер чоруп каан соонда, картофель өстүрер звенонуң удуртукчузунга арткан. Дүжүдүн бедилер талазы-биле астраханьчыларның депшилгелиг аргазын ажыглааш, чүгле районунга эвес, харын республикага эң дээре түңнелдерни удаа-дараа көргүскен. Эрткен чылдың төнчүзүнде арендаже кирип, 33 га черни болгаш ажыглаар техниканы бүрүтээр алган. Часкы, чайгы үелерде суугуп үзүктелиишкини шаптыктаза-даа, эвилелдеп алган 7 ажи-биле могаг-шылаг чок ажылдап, агротехниктиг чурумнарны сагааның түңнели халас барбаан. Күзүн 525 тонна эки шынарлыг картофельди ажаап ап, совхозка чамдыызын саткаш, артыын келир чылдың үрезининге херекселдери-биле уруп алган. «Барлык» совхозта арендаже шилчээн бо звенонуң ажылын АҮК-туң удуртукчулары өске ажыл-агыйларга үлегер-чижек кылдыр мактап демдеглээн. Ажылынга бердингеш, үениң негелдезинге дүүштүр чаа чүүлдерни дилеп тыпкан чорук шылыкчы ажылчынга бедик идегелди совхозтуң коммунистери көргүзүп, СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган.

Бо чылдың март 4-те чугула бир политиктиг болуушкун — улус депутаттарының соңгулдалары эртер. Барыын-Хемчик район Совединиң соңгулдалар талазы-биле Барлыктың № 33 соңгулда округундан Михаил Оюнович Наксыл-оолду улус депутадының кандидадынга бүрүткээн. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, бодунуң программазын чугаалап бээрин дилээн мен.

— Черниң кежиин четтирер дизе, ону шын ажыглаары. Чемишчидери, суггарылгазы шын чорудары негеттинер. Соңгудупсумза, ховунуң ажыл-ишчилериниң бо негелделерин амыдыралга боттандырары-биле айтырыгларны кая-даа чедир тургузар мен — дээш, чугаазын уламчылаан. — Шынап-ла, Шыраа-Булак адаанда суггат чок ховуларның, Барлыктың суггарылга системазының девискээринде чаптылган сиген, тараа, ногаа болгаш картофель шөлдериниң дүжүдү чыл келген тудум кудулап, ыяш-бүрү чашпан дуй ала баар апарган. Чылдагааны билдингир. Үр чылдарда тарып келгенинден, хөрзүннүң составы баксыраан. Аралаштыр тарыыр, чамдыызын дынгтап-дырар, куруккан черлерни шиңгээдир, чемишчидер хемчеглерже кичээнгейни салбастаан. Интенсивтиг технологияны ажыглаар, чер ажылының техника, бар механизмнер-биле механизастаар аргаларны мынчага чедир шиңгээдип ап чадашкан. Эртенчайын совхозтуң дирекциязы ногаа өстүрериниң астрахань методун ажыглаарын соксадып, ажылдап турар кижилерни деткивээнинден, ногаа аймааның дүжүдү мурнуку чылдардан багай болган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чер ажылының культуразы чылдан чылче дорайтап орары М. О. Наксыл-оолдуң сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур.

М. О. Наксыл-оол — үлегерлиг ада. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи, башкы Любовь Хомушкуевна-биле 7 уругларны өстүрүп, эки ажылчынга чаңчыктырып, ажылинче ынак кижилер кылдыр кижизидериниң кол кичээнгейин салып келген. Өг-бүлениң бодунуң шын чарылдан билирин, дузалал ажыл-агыйның тудуун тургузун чаңгыс чер-чурттугларын мактап чугаалаар.

Черинге ынак, ону байлакшыдарын күзеп чоруур, шынчы негелделиг, дескес чүректиг, идепкейлиг болгаш инициативалыг коммунист соңгукчуларының идегелин шынзыдып, берген чагыгларын күүседип шыдаар.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

КАНДИДАТКА СӨС

Мен бодум хуумда Мөңгүн-Тайга район Совединиң Комсомольская № 19 соңгулда округундан улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен мен. Ындыг болган төлээде, бир эвес мени чон соңгуп алыр болза, Мугур-Аксы суурнуң Комсомольская кудумчузунуң чаагайжыдылгазын эжижилер дээш штакетник херимнерни четчелеп, ыяштар немей олуртур хемчеглерни алыр мен. Ол-ла кудумчуда чонуң амыдырал-чуртталгазынга ачы-дузалы бүгү аргаларны ажыглап тургаш эжижидер. Меңги аттыг агиткварталга, ооң девискээринге уругларның спорт шөлүн дерип кылып бээр болгаш оон-даа өске айтырыгларны шиитпирлээр дээш ажылдаарын көрүп турар мен. Черле ынчаш Комсомольская кудумчузун чаагайжыдары чугула. Мугур-Аксы суур өзүп турар. Комсомольская кудумчузу ында эң-не узун кудумчуларның бирээзи, төп кудумчу боор турар. Ону асфальтылаарын база көрүп турар. Чурттаалга бажыңнары база чараш көрүштүг болур ужурлуг. Ынчангаш депутатка соңгудунсумза ол-ла ажылдарга мээн киирер үлүүм эвээш эвес деп билир мен.

Илья ДОСТАН.

ИСТЕКЧИ

Көргүнчүг, ханныг өлүмчидим дугайында чугаакчы Хандагайты болгаш Соңгур суурларга эртken чылдың февраль 25-те дыргын барган. Орай кежээ, сес шакта Каа-Хем районундан төрелдер келген, Сарыг-Сеп эмнелгезиниң дээди эртемниг эмчизи, Өвүр кудазы Сергей Монгуш КамАЗ дээр улуг машина адаатче аварик киир халды берген деп Өвүрге дуврениин ундуруп келген чугаа шын болган. Хандагайтыда болгаш кудар автостанция чоогунга болган [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] истеп [illegible] [illegible] херектер кылдыныың бүгү ажылданчылары бүт кырынга туруптаан.

Өвүрге кеступ көрбээн өлүмнүг кем-херек [illegible] [illegible] [illegible]. Красноярск крайның Хакас автономнуг облазының Абаканда 200 дугаар автоколоннаның КамАЗ чолаачылары Геннадий Боргояков, Владимир Трефимов, Виталий Ентийков, Владимир Усенко болгаш кудар чер чоогунга оруна ап чорааан чүү-хөөзүн кежээни чем кылдыр чип алгаш, Хандагайты — Чадаана оруунче хап үнүпкен. Оларның эң сөөлүнде Боргояков оруктта машина кел чыдырла, четтигиптер боор мен деп бодал-биле оруктан [illegible]. Түңнелинде оон [illegible] адаанче кел чыткан «Нива» дээр чиик машина киир шаптап берген. Ырыым кежээни көргүнчүг дааш үрели. Хууда машинаның чолаачызы, эмчи Сергей Монгуштуң бажы ийи чарлы берген. Оон-биле кады чораан аныяк кижилер Хөртүү Сат, Вера Монгуш, Николай Сат, Оюннар Ойдуп ол-ла черинге амы-тыныңдан чарылган. Алды дугаар аныяк пассажир Вера Амырлаа аар кемдээн, мүнче тывыыр арткан. Ону эмчиге чедирген.

Истелге эгелээн. «Нива» чолаачызының болгаш аңаа олурган кижилерниң эжирик чорааны база артык кижини олуртуп алганы буруудаттырып турган Геннадий Боргояковтуң буруу чок болуун үнеринге дуза болган. Милиция ажылдакчылары ону буруу чок деп санааш, хостап үндүрген. Шынап-ла, ону буруудадып алыр факт барымдааны, бадыткалды херекти истеп турган милиция ажылдакчылары тывааннар.

Эжирик-ле чорааны дээш, артык пассажир алганы дээш хамаатыларның амытынынга чедип каан кижи кандыг-даа кеземчеге онаашпайн, амыр-ноолак чурттап чоруур бе? Ындыг айтырыг Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга база ужуруп чеде берген. Айтырыг чөп. Кымны чорударыл? Сараат сиген аразынче чире берген ине дег, ужу-бажы билдинмес, ийи-ийи-биле чылып эрте берген херекти катап истээринче кым баар боор. Ынчалзадаа «майор Санчай шыдаар, ол кандыг-даа будалчак херекти тодарадып, бадыткап шыдаар, дуржулгазы улуг кижи. Ол шыдаар, ону чорудар» деп санал үнүп келген.

Хандагайты суурга бээринга таарышкан шагдаа херектиг, хүрен-кара карактары чугуртулешкен, арнынга таарышкан шевергин кырлаан думчуктуг, хүлумзүрээн шырай арнының, чугаазының, эвес сорүктуг кижи ынчаар мектуп келген. Ол дээрге Иштики херектер министерствозунуң онза чугула херектер истээр байысаакчызы, милиция майору Сергей Сайынович Санчай-дыр. Думчей дег дег, ужу-бажы билдинмес, хөй-хөй чажыттарлыг, тывызыктарлыг, төдеттинмес өлүм-чидимниг, хомудалдарлыг херекти ол истеп кириппен. Буруулуг кижиниң буруузун ол бүдүреддиниби-биле шынзыдып, тодарадып эккелген. Ону канчаар бадыткап эккелгенин кижи тодаргай бижип шыдавас, хөй үе херек. Үйгу чыдып чок шудургу, тывызык ажылдың түңнелинде актыг болуп, кем-херектен арыг үне бээр часкан Геннадий Николаевич Боргояков Өвүр районунга сес чылда хостаттынар кылып машиттырып шииттирген. Шак ындыг ужу-бажы билдинмес, көргүнчүг, өлүм-чидимниг аар-берге кем-херек үүлгедиглерин Сергей Санчай чеже катап шынын тып илереткен, шаңнап-мактадып албаан дээр.

Сергей Санчай 1930 чылдың март 21-де Тес-Хем районунуң Самагалдай суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Бичии чажындан-на ол адазының эриг баарын, чымчак сеткилин көрбээн болгаш чартык өскүс арткан. 1968 чылда Самагалдай ортумак школазын доозкаш, ол өске эш-өөрү дег ажыл чок суур кезип чорбайн, амыдыралга туружун тып, районга чудурук шелеп ажылдай берген. 1960 чылда ол ындыктыг шериг хүлээлгезин эртгирери-биле шериг [illegible] келдиртген. Шериг албан хүлээлгезин ол Өрнүм ортуузунуң Шериг-Далай Флотунга эрттирген. Оон хаалгаш, туруш черинче келгеш, эрттиргеш. Москва хоорайга эш-өөрүнүң сүмези-биле 1972 чылда Лихачев аттыг автозаводка фрезеровщик болуп ажылдай берген. Аңаа бир чыл эртенде мурнакчы ажылчын болгаш хөй-ниитичи комсомолчу Сергей Санчайны заводтуң ВЛКСМ комитединиң саналы-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Волгоградта дээди школазынче өөредип чоруткан. Чаңгап кижилер-биле солчуп-маргыш тура-турза, өөредилге чылдары билдиртпейн эрте берген. 1977 чылда ук дээди өөредилгее черии юрист эртемниг болуп дооскаш. Кызыл хоорайнуң милициязының истелге херектер кылдыныың байысаакчызы болуп ажылдай берген. Оон доочу камдаранда болгаш хууда херектер рамгеде ынчаар бижээн.

Ийи чыл эртенде, ону ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза чугула херектер истеер элит байысаакчызының албан-дужаалынче шилчиткен. Партия кежигүнү Сергей Санчайны 1987 чылда Иштики херектер министерствозунуң партия организациязы ону улусчу контрольдуң кол бөлүүнге соңгаан.

Иштики херектер органнарынга ажылдап келген үезиниң дургузунда милицияның майору Сергей Санчай «Онза шыңгыы ажылдап-чорудаалы дээш» деп медальдың ийиги болгаш үшкү чергелери, «Милицияның тергиини» деп херек демдээ, «Кызыгаар шериглериниң тергиини» деп демдектиң ийиги чергези-биле шаңнаткан. Ол ышкаш ол ажылы дээш 21 удаа шаңнал-мактал алган. Бо бүгү шаңналдар майор Санчайның куруңнээчиниң бадганы чамдыгу мурнунга үнгелдаа хүлээлгезин ак сеткилинден дыг, бүдүүн турачыкулур, будуг мөгүүшкүннериниң чоргаарланышкынын, ооң бодунга бедик негелделиг база чедиишкиннерин көргүзүп турар.

Ооң хууда амыдыралы база солун. Волгоград хоорайга өөренип турган үезинде, Галина Ли деп корей уругбиле таныжып, ооң-биле өг-бүле тудуп чурттай берген. Галина Викторовна чөөгүл амыдырал хандырылгазының техникумун доосканы, амгы үеде республиканың чонун амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлгелиг каттыжыышкыныңнын бухгалтериязының бригадири болуп ажылдап турар. Интернационалчы өг-бүле оглу Павел Кызылдың № 3 школазынга 7-ги класста өөренип турар. Өг-бүлениң дээш сагыш-човаар Сергей Санчай бодуу, харын ажыл-ишке ажыкканнан база, кажан-даа чорааш ышкаш, бажың дугайында айтырыглар хүлээкчизи-дир.

— Эш-өөрүмнүң организациязынга ханы ажылдап кижилерниң база 10 чыл дургузунда Сергей Сайынович-биле кады ажылдап, ооң мергежилин болгаш эштерин кижиниң бодунга чугаалаар мен — деп, ИХМ-ниң истелге килдизиниң удуртукчузу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол ышкаш бичии [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], кижилер-биле чугаалажып билир, негелделиг чорук-биле ол эш-өөрүнге удуртукчу айтырыгларынга [illegible] — дээн. Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы Н. А. Ондар ооң дугайында үнелелин ынчаар бээр чорду.

ИХМ-ниң оперативтиг килдизиниң начальниги Р. Д. Пустиктиң бодалы мындыг:

— ИХМ-ниң истелге килдизиниң онза чугула херектер истээр байысаакчызы, милицияның майору Сергей Сайынович Санчайны бистиң коллектив Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен турган, аңаа бүрүнү-биле таптыг мен. Ооң-биле 1977 чылдан бээр кады ажылдап келген болгаш чамдык айтырыглар талазы-биле ниити мергежил-даа бээр турдувус, аңаа черле ындыг. Ынчалза-даа Сергейде кара бодал чок, кижилер шын даап туруштуг, эш-өөрүн хумагалаар билир, биле сеткилдиг, ажыл-ишке хамгалыкчылдыг, чоннуң негелделерин дыңнап турары бир мергежилдиг кижи. Мындыг кижи улус депутады болуп шыдаар деп бүзүрээр мен.

Коммунист, истелгечи милицияның майору Сергей Сайынович Санчай Дүрген № 0 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеттинген. Депутатка кандидат бүрүн соңгулдага мурнунда программалыг болгай. Сергей Санчайның кол сорулгазы «шуугаарының оруунга — ажыл-херектерни киирер» деп тайбыңга дүжүп турар. Хамаатыларның хоопсуздуг болгаш эрге-хөйлүг камгалалын тургузар даан-дамчылаар, бүгү чүве бүрүзүнге ажыл чаңчылдарга удур туржуп кем-херек үүлгедиглерге, кемнерге бадылаар болгаш демократтыг черлерге удур туружуушку-биле ажылдаар. Ол ышкаш дайынның, милицияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының база аныяктарның чуртталгазын эжижидер, оларга бир-ле дугаарында бажың-балгатты берген турар чоруктү чедип алыры — ооң программазының кол угланыышкыны болуп турар.

— Бир эвес силер депутат апаар болзуңарза, кандыг айтырыгларны шиитпирлээр силер, Сергей Сайынович — дээш, ооң-биле ужуражы бергеш, сонуургаан мен. Ол мынчаар чугаалады:

— Милиция ажылдакчызы кижи болганымда, республикада кедерей турар кем-херек үүлгедиглеринге удур шыңгыы-биле демисежир мен. Ол ышкаш Тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, дылын, культуразын хевээр, арттырар айтырыгны база ялы-чок кылдыр чорудар эжижидер ажыл ол талазы-биле ажылдарга идепкейлиг киржир — моон кол сорулгам. Оон ыңай, аныяктарның чурттаар, студентилерниң тускай хандырылгазын, оларның өөредилгезин, дыштаныышкынын, [illegible] [illegible] тургузаар черлеринде байдалдарын эжижидеринче улуг кичээнгейни салыры программамның кол черин ээлеп турар. Ол ышкаш педагогтуг тургузарындан ашкан-биле хайгааралдарын чорудар черлерге барып турган, чедип алыкан кызыдыр мен. Оон-биле черглештир бойдус камгалалы, экология айтырыгларын, аныяктарның кырган чурумун бедик деңнелге тургузар айтырыгларга идепкейлиг киржир мен — дээш, кыдыр ажылдаанын санап четтикпейн дөмчелдегеш, шуптузунга четтигерин аазаар бодаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: С. С. Санчай.

Бии-Хемде «Саян» совхозтуң Сееерлиг салбырының төвүнде уругларның «Салгал» ясли-сады бар. Суурнуң ажыл-ишчилериниң ажы-төлүнден аңгыда, ында үжен ажыг малчын аалдарының чаштары база бар. Уруглар садының ажылдакчылары чаштарны кончуг эки ажаап, чемгерип, солун оюннарны ойнадып, чаштарны бичии-даа чалгааратпайн, чогаадыкчы аргаларны ажыглап, кызымак ажылдап турарлар.

Уругларны кыжын соок хүннерде өрээлдерге ойнадып, оларга ойнаарактарны садып берип, боттарының уран чогаадылгазы-биле картондан ойнаарактарны кезип, кылып берип, уругларның боттарынга база ойнаарактарны-даа даарадып келген.

Уругларның башкыларының бирээзи (бо чурукта) София Салчак педагогиканың негелделеринге дүүштүр оюннарны ойнадып, ойнаарактарны кылып берип турар. Чаштарга таарыжып, хөй эвес сөстерлиг орус болгаш тыва ырларны уругларга ол өөреткилээн.

Бо кижизидикчи башкы чайгы үелерде тайгадан кыңгырадып бадып чыдар хемниң кара суунуң чанынга агаарладып чедип келгеш, ооң даажын уругларга дыңнадып, «бичии хемниң суунуң кыңгырткайндыр хомустап, ойнап чыдары ол-дур, уруглар, катап-катап дыңнаңар-даан» деп чугаалаар.

— Агаарладып эдерткеним бичии чаштар дол гандыр турар кайгамчык солун болгаш чараш бойдусту көргеш, чаптанчыг айтырыгларын улаштырып-ла турарлар-ла болгай — деп, София Салчак чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

ОНУ БИЛИР БОЛГАШ...

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарның соңгулда мурнунуң программазы [illegible] бодалдарымны чугааланы алыйн. Ондарның программазы Тыва АССР-ниң чонунуң социал сайзыралының [illegible], ооң соруглаларының [illegible], национал айтырыгларны [illegible]. Тыва национал кадрларны [illegible], оларны удуртур ажылдарга депшидип [illegible] болгаш өске-даа айтырыгларны киирген [illegible] шын политика, угланыышкын-биле чоруп олурар дарга-дыр дээш, бодумнуң хууда сеткилимге таарышканын демдеглевес аргам чок. Ылангыя [illegible] республикада — национал интеллигенцилериниң өспейн турарын эскерип, Ондарның сагыш човап турарын соңгукчулар деткиир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ч.-Д. Б. Ондар институтту доозуп, инженер болу бергеш, төрээн Тывазынга келгеш, бодунуң күжү, быжыг билии-биле улуг ажыл-ишче оруун ажыдып алган. Тыва инженер кадрларының иштинден улуг ажылдарга депшип ажылдап чораан. Таптаашкын үезинде безин, анаа удурланыышкак күштерге алыспайн, бодунуң коммунист мөзү-шынарын, принципиалдыг чоруун көргүзүп, янзы-бүрү ажылдарга ажылдап келген. Партия ону кандыг-даа ажылдарже [illegible]. Чимит-Доржу Байырович бодун [illegible], бодунуң удуртукчу, органжыкчы [illegible] мурнунга көргүскен. Бары-ла он чыл иштинде республиканың Министрлер Чөвүлелинге баштай оралакчылап, ооң соонда даргалап ажылдаан. Ол үеде мен Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга ажылдап, хурал-суглаага-даа олуржуп турдум. Ол үеде республиканың ажыл-агыйлары, ылаңгыя көдээ ажыл-агый амгы байдалынга бодаарга, чүгээр турган деп бодаар мен. Ынчан малдың чидирии чүгээр турган чүве, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демисел эки турган. Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп ап турган доктаал-шиитпирлериниң күүселдези, ооң контролю эки турган хире чүве.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга Ч.-Д. Б. Ондар база-ла 5 чыл хире ажылдап турар. Бо үениң иштинде республиканың арга-чагыргазының дээди органының ажыл-чорудулгазын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап-даа келди. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ооң бодунуң улуг үлүүн киирген илдең. Сөөлгү үеде ол эде тургустунуушкунуң илеткейжидер талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп, чогуур хемчеглерни ап турар. Республиканың эң ырак черлеринге барып, чоң ортузунга ол улуг ажылды кылып турар. Көдээ ажылынга бот-органга чарылганы киирер айтырыгларга улуг кичээнгейни салып, ооң кончуг сонуургалдыг ажылдап турарын бистер, агроүлетпүр системазының ажылдакчылары эскерип турар бис. Республикага кем-херек үүлгедиишкинин чавырылдырар сорулга-биле, хоойлу-дүрүм органнарынга улуг дузаны чедирип турарын билир бис. Ол — республикада кем-херек үүлгедиглерибиле демисел чорудар түр комитеттиң даргазы. Бо даалганы канчаар-даа аажок улуг харысалга-биле күүселип турар.

Ажылдап турар кижиге, ылаңгыя улуг эрге-дужаал ажылдакчыларынга четпестер ыяап-ла турар ужурлуг. Ындыг чүүлдерниң эш Ондарда бары чажыт эвес. Ону ол боду билир, эдип-даа шыдаар. Ынчангаш кижиниң эң ылаңгыя депутатка кандидат кижиниң бичии барчок четпестерин ажыглап, соңгулда мурнунда кампания үезинде янзы-бүрү чугаа-соот үндүрүп, шугумчулел кылыры шын эвес деп санаар мен. Эң-не кол чүве — кижиниң мөзү-шынарында, ооң чүткүлүнде. Ынчангаш мен март 4-те Ч.-Д. Б. Ондар дээш соңгукчулар боттарының үнүн бээр боор деп бүзүреп, оларны кыйгырып тур мен.

Александр ООРЖАК.
Юрист.
Кызыл хоорай

ЧҮҮЛДҮГ-ДҮР

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы К. К. Кудажы депшиткен-дир. Ол чүүлдүг-дүр, эки-дир.

Кызыл-Эник Кыргыс-оолуң тыва литературазын, тыва культураны сайзырадырынга улуг үлүүн киирген билир бис.

Чокта чаа оол [illegible] «Улуг-Хем» деп номунуң мөңгүн тому үнген. Бижээни солун, чечен мерген-дир. Орта ол хөй кужун энергиязын үндүргенин билдинер. Ол — орус, тыва, моол, якут болгаш өске-даа дылдарда парлаттынгылаан чүс хире номнуң автору. Чогаалчы К. К. Кудажы дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырдым.

Корола ОЮН.
Таңды район.

ӨШКҮЛҮГ ДЭЭШ

Бүрен-Хемниң № 71 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидатка «Совет Тыва» совхозтуң механизатору Өлчей-оол Чамыянович Өшкүлүгнү депшиткен. Ол дээш март 4-те бадылаар бис. Өлчей-оол Чамыянович биче сеткилдиг, дузааргак, бодүүн кижи... Ол дег сагыш-сеткилдиг болза, кижи кижиге кажан-даа бүзүреп болур.

Мындыг фактыны мањаа киирээли: эрткен чылдың ноябрьның соок хүннериниң бирээзинде Чеди-Паш ховузунга чайгы тоннуг, ораашкы чок идиктиг, чаңгыс каът трико чүвүрлүг, кылаштап шыдавас кылдыр доңа берген 12 хире харлыг бичии оол орук кыдыынга, кушкаш дег олурган. Туман аразындан ону Өлчей-оол Чамыянович баштай эскерип каапкан. Ол оолдуң чүгле ниң караа кылаңнаар болган, чугаалаар дээрге дылы дыртык. О. Ч. Өшкүлүг чылыг тонун ужулгаш, оолду шуглаап, чоокта аалга барып чедирген. Малчыннар ол оолду деткерген. Кээргенчиг төл амы-тынындан чарлыр часкан. Оолдуң авазы Кызылдың сайгарылга баазазында ажылдап турар Н. Богданова деп кижи болган. Кежээ оглун сураглап, ыглаан-сыктаап чедип келген. Оглун камгалап алганы дээш, чаагай сеткилдиг кижилерге өөрүп четтиргенин илереткен. Өлчей-оол Чамыянович Өшкүлүгнүң ачызы ол.

Бистиң кандидадывыс ындыг. Ынчангаш ол дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырып тур бис.

Александра, Өтпек-оол МОНГУШТАР
«Совет Тыва» совхозтуң малчыннары

ЧАГЫГЛАРНЫ—АМЫДЫРАЛГА

Тожу районнуң «Май 1» совхозунуң ажылчылары чонун Культура бажыңынга чыгылып, депутаттарның кандидаттары-биле ужурашкан.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттар В. А. Решин, В. Б. Багай-оол, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. В. Седунам олар чедип келген.

Депутаттарга кандидаттарның намдарыбиле болгаш оларның түс-түзүнда программалары-биле чон таныш[illegible].

Программаларның үг-шии районнуң болгаш совхозтарның социал байдалын хөгжүлдеринче угланган чаа перспективиг сорулгалар бар дээрзин соңгукчулар бүзүреп, чагыгларын б[illegible].

Совхоз директору А. С. Каадыр-оол бодунуң саналынга иви ажылын экижидеринге, ивижилериниң социал амыдыралынга чугула чаартылгалар херек дээрзин база [illegible] болгаш күштүг машина-техника негеттинип турарын ол саналдаа[illegible].

Василий ХУГБЕН

АҢАА ИДЕГЕЛ

Ооң адазы фермага малчыннап, авазы саанчылап ажылдап чораан. Ол школага өөренип турган чылдарында авазынга дузалажып, ырлачы инек сагжыр. Чорту ол ажылга мергежип, [illegible] кандыг-бир чылдагаан-биле келбээн саанчыларның оруунга-даа ажылдай бээр турган. Чайгы дыштаныышкыннарында ынчаар ажылдап турган. Люда мал ажылында кижилерниң боттарының кадыкшылы кандыг чүгүрүк база чылыглар [illegible] кара-биле көрүп келген. Чыдыңның дөрт эргинде [illegible] кандыг [illegible] дээр. [illegible] чаның баш [illegible], [illegible] бачыырадып, [illegible] аарыглыг-даа аажок [illegible] көрүп келген. Ындыгланы Люда мерген эмчи болган [illegible], [illegible] «[illegible]» деп бодап бээр турган. Ооң кадында [illegible] чорук [illegible]. Чогум-на [illegible] ол бүгү [illegible] эмчиниң мергежилин чедип алырынга идиглиг болган.

1973 чылда Томскиниң эмчи институдун дооскаш келгеш, ону Кызылда № 1 [illegible] № 2 участогунга бижиткен. Амыдырал кижини кааң-даа [illegible]. Людмила Байкараевнаның эмчиниң мергежилин чедип алгаш, кедерге ажылдаар [illegible] ынчаар боттанмаан. Ынчалзажок бо хүннерге чедир ажылдап келген үелеринде. Кадык камгалал министерствозунуң хүлээткен даалгаларын чамдам дивес күүседип чорууру, ооң-биле ажылчын ханы сайгарып чугаалажып ора, билген мен.

Людмила Байкараевна-биле ажыл-ижин сайгаржып чугаалашпаан болзумза, ооң чогум ажылының утказын билип ийик мен. Ол ажылдаар шинээзин түр када чидиргенниң эксперт талазыбиле республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы, эмчилерниң сүме бөлүк топ контроль комиссиязының удуртукчузу болуп ажылдап орар. Ооң ажылын тайылбырлап орарындан алырга, дыка харысалгалыг. Кайы-бир участокка келген кижиниң аарыы тодараттынмаан тавырылгада, топ контроль комиссиязының кежигүннери [illegible], сүмележир. Келген кижиге дуза [illegible] [illegible]. Ол кижи бүгү [illegible] [illegible] чүгаалап бээр кылдыр береди [illegible]. Ооң түңнел үндүрүп, кандыг-бир эмнээшкинин сүмелээр.

Кайда, чурттакчы [illegible] аразында тыптып, нептерел турар аарыгларны тодарадыры — ооң ажылының бир кол талазы. Ону тодарадып алырда, кварталда, чартык [illegible] бюллетеньнериниң [illegible] аналиттер. Чиикээлирге, эрткен чылгы бюллетеньнерден аналиттеп көөрге, тыныш органнарының аарыы бирги, а ийиги черде — нерв системаларының аарыглары әлбеп турар. Тыныш органнарының аарыгларының элбеп турар чылдагаанын сайгарарга, агаар ыштан хирлениишкин турар. Кижилерниң аргы-шевергин шын сагып билбези база салдарлыг. А нерв аарыглары — кижилерниң шугул, хорадаачал болу бергени. Ындыг кижилер сөөлгү чылдарда эмнелгеге хаая эвес кээрин Л. Ховалыг чугаалап орар. Оларның-биле чогум беседалажырга, аналиттерин тывыйырга, көңгүс анаа болур. Чүге ындыг шугул болу бергенин айтырарга, ажыл-агый аайы-биле ниитизи аазы удуртукчузу-биле аас былаашкынан болур. Ылангыя ажылга мындыг байдал кадыы кошкак кижилерге кончуг багай салдарлыг.

Шагда репрессия үезинде ындыг кижилерни эмчилер чүгле угаан-медерел эмнелгезинге аппарып каар турганын Людмила Байкараевна хараадап сактып орду. Ам ындыг эвес. Нерви кошкак улус-биле беседалажып турган, бодунуң ажылындан хостаттыр, өске ажылче шилчип алырын эмчилер сүмелээр. Чок болза ол кижиниң ниити байдалын өөренип көргеш, кижиге эмнээшкинин кылыр. Ындыг кижилерни чыттырып эмнээр чер чок болганындан, амдызында амбулаторлуг эмнээшкинде оларны эмнеп турар. Чогум-на оларны дээди категорияның психоневролог эмчизи Ольга Петровна Жарова эмнеп турар. Эмчи ажылдаар шинээзинге чедир чүге эмнеттинмейн баргаан? Бо болгаш кадыкшылга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны сайгарып, эмчилерниң ажылын контрольга алыры — ооң ажылының база бир сорулгазы. Ынчангаш үстүнде адааным аарыгларны эмнежедириниң хемчеглерин бүгү талалыг чорудары ол чугаалады. Бирээде, эмчилерниң ажылдаар байдалын экижидер. Ийиде, бүдүрүлгелер удуртукчулары ажылчыннарының ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар. Оларның дыштанырынга путевкаларны көвүдедир. Түс черниң аржаан-суглазынга ажылчыннарны чедирип дыштандырар. Бо бүгү хемчеглерни чедип алыр дээш ол сагыш салып орарын билдим.

Людмила Байкараевнаны Октябрь № 11 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр коллективи идип үндүрген. Ооң ангыда чеди кижи-биле депутат мандады дээш туржур. Эмчи Тыва АССР-ниң улус депутады апарза, кадык камгалал хөгжүлдезиниң программазын республикага хемчээлдиг кылдыр үндезини-биле эде көөрүн чугулалап турар. Чүге дээрге «Кадыкшыл» программазы дыка хөй удуртукчуларның ажыл-херекче кирбейн, сааазын кырында артпышаан. Түс черниң чурттакчыларынга болгаш районнуң аарыг кижилеринге амбулаторлуг дуза чедирер черниң хемчээлин делгемчидери-биле № 1 поликлиниканың чанынга немелде тудугну 13-кү беш чылда туттурары программазында кол деп киирген. Нити аарыглар эмнээр эмнелгени дарый туттурары база эмчилерниң күзели.

Ооң программазында черлер Советтери, партия органнары, ажыл-агый удуртукчулары ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының ажылдаарынга эки байдалды тургускан турарын база бүдүрүлгелерде удуртукчуларның хөөкүрези болгаш инвалид кижилерни таарыжыр ажылдар-биле хандыртан турарын чедип алыр дээш ажылдаарын айыткан. Кадык камгалалының сөөлгү үнен дужаалында аарыг кижи бодунга таарыжыр эмчини шилип эмнедир эргелиг. Ындыг эргени бүгүн кижи чыл дургузунда айытпан билдинги болгаш, эмчилерниң удурткуржукка чедиргени, ол өөрүлдең алыр. Бо ажылды чурттакчылар билгеш турарын чедип алыр. Эмчилер ажылдаарынга Дус-Хөлге профилакторийде, чурттакчылар база үргүлчү албан черлери тургузар сагыш салыр.

Чаш уругларның келер үш чыл орар чыккаан болзажок, материалдыг байдалы чегейинден эрге ажылдай бергилээр. Эртемден кежээге чедир эр кижилер-биле олар дедир ажылдаар болганда, оода чылда бир катап төлевир чок 15 хонук шелээзин бээри дыка хамаан чорударын ол программазында онаалаан. Ол мээң Шивилигге курорт тургузарынче база «Чедер» курортун чыл дургузунда ажылдадыр кылдыр өскертилгежарынче кичээнгей салыр.

Людмила Байкараевнаның кол кылып турар ажылы болгаш программазында кирген айтырыглар кижилерниң кадыын камгалаар дээш болдунар-ла хемчеглерни чорудуп ажылдаары. Ындыг болбастың аргажок. Чүге дээрге кандыг-даа чаа үндүрүлгениң техниказы кижи чок болза, шимчевес. Аңаа Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуду алырын өөру-биле бир демей күзел, аазаан айтырыгларын ажыл-ижинге бүзүредир дээрин чугаажок.

Спиридаа ЧООДУ.

Кадыкшыл—байлаавыс

КАРЖЫ ЧОРУКТУҢ УЯЗЫ

Чагаалар допчулалы

Республикада болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннери кижи бүрүзүн дүвүредип, тургустунуп келген криминогенниг (кем-херек үүлгедиишкиннериниң дүшкүүрлүг) байдалындан үнериниң аргазын дилеп тыварын оралдажып турар дээрзин редакцияга келген чагаалар херечилеп турар. Оларның авторларының хар-назыны аңгы-аңгы.

«Чүнү кылзымза, чонум дээш чүрээм ыстаары соксаар ирги? Кандыг чүүлдерни кылзымза, чонумнуң чаагай ат-алдары катап көдүрлүрүл? Кандыг ындыг боралгактыг күш угаан-медереливисти дүй алганы ол? Кажан-чежен каржы чорук бистиң сеткил-чүректеривиске уяны тутканы ол? Оо, ыглаксанчыын, муңгаранчыын! Делегейде кандыг-даа язы-сөөктүң улустары-биле кады чурттап-ла чоруур-дур бис, ынчалза-даа «тывалар ындыг», «тывалар мындыг» дээн чемелел дыңнап чоруурувус ужуру чүдел? Ындыг чүүлдерни кулаам дыңнаваан-даа болурлугай...»

Сагыш-хоңнунуң ханызындан дойлуп үнген мындыг состерни Сүт-Хөл районнуң Марчын Ооржак бижип турар. Бодунга мындыг аарышкылыг айтырыгларны салбышаан, М. Ооржак аңаа харыыны бээрин оралдашкан. Оон-даа база Кызыл хоорайдан А. Лопсанның-даа чагааларындан алгаш көөрге. анныктарның кижизидилгезинде четпес талаларның тыптып келиринге анныяк-өскенниң бодунуң чонунуң төөгүзүн, культуразын билбезинде. Оон ангыда оларның мурнунда амгы үеде тургустунуп келген социал айтырыглар кем-херек үүлгедиишкин оруунче үнеринге дөгүм болуп турар деп автор бижип турар. «Репрессия чылдарында, таптаашкын үелеринде чаагай чаңчылдарывыстан «эргиниң артынчызы» дээш эки тура-биле өйталал каантарывыска ындыг болбайн канчаар. Эмин эртир хувискаалчаш, боттарывыс-ла культуравыстың, төөгүвүстүң эртинелерин «уралгаш» [illegible] алган [illegible] бис. Херээжен кижиниң угааны кыска дээр. А кажан бүдүн чоннуң [illegible] [illegible], [illegible] бурунгаар көрүшке турушу турар деп бе ынчаш деп. Баян-Кол суурнуң чурттакчызы **Билен-оол Мандып-оол** үезинде алы кирген автор [illegible] берген [illegible] бижип турар. Оон ангыда ук автор тыва дылдың чоокку үеге чедир ийиги сорттуң дылы кылдыр санаттынып турганы культурага аажок улуг когарал чедирген деп турар.

Ийе, шын. Эртемге бодаарга, национал культура чоннуң мөөңүнче ханылап кирген национал дылдың баазазы чокта чединишкинниг хөгжүп шыдавас. Чүгле национал дылдың ачызында национал культура улам ынай хөгжүүр. байлакшыыр. Дыл чокта чоннуң культуразы, төөгүзү чаңгыс черге туруптар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң тыптып келириниң бир чылдагааны анныктарның чонунуң төөгүзүнден, культуразындан, улусчу педагогиказындан болгаш чаагай чаңчылдарындан хоорук болуп турарында деп түңнелге келдивис. А оон ыңай кандыг чылдагааннар барыл?

Анныктарга үлегер-чижек болуптар хире интеллигенцияның чогунда. Оларның дөзексээри идеалдар, кумирлер чок. Бар-даа болза, ам-даа бюрократизмниң, волюнтаризмниң аспааның адаандан үнүп чадап чоруурлар. Көдээ интеллигенция анныктарга үлегер-чижек боор туржук, чамдыкта амыдыралга, арын-нүүрге таарышпас чүүлдерни кылгылай бергилээр. Ол дугайында Чөөн-Хемчиктиң Шемидеи малчын **Экер-оол Ховалыг** мындыг янзылыг бижип турар: «Бистер оолдар, кыстарывысты ортумак эртем чедип алзын дээш аажок кызып чоруур бис. Ол хиреде он класс дооскан ажы-төлүвүс орус дылга бижааханы, бодунуң төрээн дылынга чагаа бижиириндевыадыр. оозуң база-ла бок сөстер-биле хойтпактап алыр. Ында-даа кижи элдепсинер чүүл чок. А алдепсинчиг чүүл чүл дизе, оларның алганы аттестаттарда шупту эки демдектерниң бар болуп турары. Чурум талазы-биле демдээ-даа «тас» болгулаар. Ынчалза-даа оларның улуттарны, нези, утбады ыпкаш хераажен[illegible] хүндүлеп билбези, орустар, тывалар деп язы-сөөк ылгажыл, чер-чурт өскележип чоруурун чүнү көргүзүп чоруурул?»

Бо дээрге бистиң көдээде хүндүлүг интеллигенциявыс — башкыларның ажылының түңнели-дир. Шынга дүүшпес аттестатты [illegible] дээн башкыларның холундан алган доозукчуларның сеткил-сагыжынга кандыг бодал кирерил? «Ха, ынчап болур чүве-ле ышкажыл?» деп бодап кирген. Бак үлегер-чижек амыдыралче базымнарын эгелеп чоруур анныктарга моон-на эгелээр ышкажыл.

Шын дээш демисежип, четпестерни сайгарап чоруур кижилерниң мооң мурнунда чылдарда (ам-даа чамдык таварылгаларда ындыг) даргалар кызып, кыйып кааптар турган. Бо база анныктарга эки үлегер болбас. Ол бүгү анныктарның чөптүг чорукка бүзүрелин өжүрер, идепкей, инициатива чок хамаатыларны тывылдырар. Чүү-даа болуп турар болза, меңээ хамаан бе, олар боттарының дужунда, а мен бодумнуң дужумда дээн чижектиг эгоисчи (чүгле бодун бодаар) аажы-чаңны бодарадыр. Шак мындыг эгоисчи, тоомча чок чорук кем-херек үүлгедиишкиннериниң часкы үер дег шапкынчыырынга дөгүм болган.

Сеткилдеривиске каржы чоруктуң уязы бот-боттарывыска хумагалал, тоомча чок чорууvустуң, кызыы угаап-бодаашкынывыс тың, чаа үзел-бодалдарга өйшаанда ижиг бээр байтыгай, харын-даа ону дуглай базарын оралдажыр чорувустуң түңнелинде тывылган деп база бир бодалга келдивис. А оон-даа ханылазывысса кандыгыл?

«Мен 20 ажыг чыл дургузунда эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга ажылдап чордум. Бодумнуң эскериглеримниң, арга-дуржулгамның түңнелинде мындыг бодалга келген мен.

Тывага кем-херек үүлгедир чоруктар 60 чылдарның төнчүзүнде, 70 чылдарның эгезинде хеп-хенертен өскен. Ынчан специалистер, ажылчын күш чедиишпес дээш Красноярск, Приморск крайлардан ажыл-агый тудугларынга, көдээ ажыл-агыйга хевектеннерни эндере экелген. Боттуң ажылчын күш курлавыры ынчан четчир турган. Мен бодап олурарымга, анныктарның ортузунда ажыл чок чорук оон эгезин алган хире.

Бужар чүүл дүрген чыпшынчак дижир. Экелгени «специалистери» чүве билбес анныктарны чефир (чемин хөй шай) ижеринге, кезер-биле мөорей оюннар ойнаарынга, хендир чашпаның тыптарынга, наркотиктер сыкыртынарынга, чер-чурт ылгачып болуглениринге, өөр дүрүмнерге өөредип каан. Шак оон бээр тыва анныктарның ортузунга «маадырлар» тыптып келген. Херек эрттирип чораан кижини ынчаан маадырлыг чорук кылган кижи кылдыр көөр чорук нептерешкей турган.

Оон ангыда эдип-чазаар күш-ажыл колонияларының даргалары боттарының алыс хүлээлгезин тооп көрбес, шалың сүрген, төрел-дөргүл тыртышкан кижилер боор. Ынчан хоругдал чери күрүне иштинде күрүне дег турган. «Тускай» чаңчылдарлыг, хоойлу-дүрүмнүг. Колония ажылдакчылары, ажыы-биле чугаалаар болза, боттары хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдып турган. Ындыг күш-ажылчы кижизидилге черинге «школа» доосканнарның бодунуң кылган үүлгедиг дээш өөредиг алганынга бүзүрел кончуг эвээш деп. Кызыл хоорайның чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну, курлавырда майор **Юрий Седенбалович Доржу** бижип турар.

Тывада кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп, көвүдээниниң чылдагааннары-ла хөй. Ону янзы-бүрү барымдаалар-биле шынзыдып болур-даа чүве болза, чүгле кандыг-бир чаңгыс барымдаа кол, үндезин болуп турар деп шыдавас бис. Улуг-даа, үүрмек-даа барымдаалар бот-боттары-биле тудушкак. Ындыг төлээде олар-биле демиселди чорудуп тура, чүгле чаңгыс талазынче көрбейн, чылдагааннарны ниитизи-биле ап, улуг-даа, үүрмек-даа чылдагааннар-биле деңдески демисежир ужурлуг. Ынчанмас болзувусса, огулут түңнелге кажан даа келбес бис.

Чербии суурдан **Роман Очур-оол** «СЭКП обкомунуң бюрозу ноябрь 14-те Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди чорударының дугайында шиитпирни хүлээп алганын билир бис. Шак мындыг хемчегни республика ужур-дузалыг кылдыр хүлээп алган болза, оон дээштиг кааш катап өөр турган ийик. Бир эвес бүгү республика кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кодурлуп үнзе, кем-херек үүлгедикчилерин кыйнчыктырбас ийик. А Кызылга корум-чурумну экижидип, оон хулиганнарны үндүр сывыртап алзывысса-даа, демей-ле бир черлер корум-чурум үрээшкиннерин дыттып үнүп келир-ле болгай. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң удур демиселди комплекстиг кылдыр көөрү чугула. Чүгле кем-херек үүлгедикчилери-биле ажылды чорутпайн, шупту анныктар-биле ажылды күштелдирип, ээредилге черлеринге профилактиканың дээштиин чедип алыры онза чугула».

Сүт-Хөл районнуң Алдан-Маадыр суурдан **Маңнай-оол Ондар**: «Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү үрээр чоруктар: чогуш-содаа, олуруушкуннер, үптээшкиннер, күштеп-чазарлаашкыннар, күрүнениң болгаш хуу өнчүнү оорлаар чоруктар чүгле Кызылда эвес, а республиканың бүгү-ле районнарында өзүмнүг алган. Чамдык тыва анныяк оолдар ам мырыңай Тываның девискээриндеи үнүп, өске хоорайларга барып, боттарының бужар үүлгедиглерин кылып турар. Тыва кижиниң, тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып турарлары ол-дур.

Анныктарның ортузунда байдал шак мындыг дүвүренчиг турда, апаа олурар болзувусса, боттарывыс кем-херек үүлгедикчилеринге демейлежи бээр бис. Чоннуң, анныктарның ортузунга политмассалыг ажылдарның ужур-утказын үндезини-биле өскертип, үениң тынышкынга дүүштүрүп тургузары чугула. Комсомол организацияларының ажылынга дээштиг дузаны көргүзер херек. Анныктар-биле ажылды комсомол чааскаан чорудуп шыдавас деп чүүлдү миннир апаар бис. Демнежип ажылдаар үе келген».

Ийе, демнежип ажылдаар үе келген. Чүгле ынчап хөй-хөй чылдарның дургузунда каржы чоруктуң дунчузу болуп келген уяны үреп, сеткил-сагыжывысты оон камгалап болур бис. А ындыг төлээде, тоомча чок чорук-биле, бюрократизм-биле, амыдыралывыста бүгү-ле бар хөлегеленчек чүүлдер-биле шиитпирлиг демиселди чорудар апаар бис. Каржы чоруктуң үнүп келириниң чылдагааннары мындыг чүүлдерде база бар боллур ийин. Ниитилелдиң амыдыралында хөй-хөй чылдарның дургузунда чыглып келген бок-ту аштап-арыглап тура, аажы-чаңывыста, мөзү-бүдүжүвүсте бокту база арыглаар апаар бис.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭЪЖИМНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Эъжим — «Улуг-Хая» совхозтуң малчыннарының оранны. Кажаалары немей тудуп турар. Малчыннарга бичии магазинниң база ында ажыткан. Автомагазин барып турар.

Ынчалза-даа Эъжимче сагыш салыр херек. Ол байлак оранның курлавырын четче ажыглааш, мал-маганны өстүрүп, чер ажылын-даа сайзыралып болур. Хамыктың мурнунда одар-белчиир четчир болганда, анаа, ол чоокавыга, оода чадаарда төрүвес бода малды кадарза. Ол хемчигештиң бажында 3-4 чайлаг бар. Ол ышкаш кыштаглар кылдыр ажыглаар одарлар эвээш эвес. Өрүмнеп каскан кудуктар база херек. Сүт сөөртүр автомашина кодааннарны хандырып шыдавайн турар. Хойдан эвээш дүк, хураган алыр чоруувустуң бир чылдагааны ында деп бодаар мен.

Чер ажылын ап көрээли. Шаанда анаа янзы-бүрү культураларны тарып, дүжүттү ап турдувус. Эрги арыкбүгалар-даа бар. Ам харын ону арыглап септээш ажыглаарындан ангыда, чаа системаны база каскаш, хөй черге тараа, мал чеми тарып болур.

Эъжимге совхозтуң салбырын тургузар болза, ол черлерни сайзырадыр, оон кежиин ажыглап турар апаар боор бис ийин. Ынчангаш мээң бо саналдарымны совхозувустуң дирекциязы, специалистери чүү деп бодап турарыл? Чүгле мээң эвес, а харын хөй кижиниң саналы, бодалы ындыг чүве бо. Чоннуң сүмезин дыңнаар, ол ёзугаар ажылдаар. Үениң негелдези ындыг-ла болгай.

Даш-оол ЛОПСАН.

АЧАВЫС — ЧЫЛГЫЧЫ

Чылгычының ажылын билир-ле кижи билир. Кыштың соогунда мал күзеттеп, даштыгаа черге хонар улус — чылгычылар. Чүгле ол дугайын бодап көрээлиңер. Бистиң ачавыс Түктүг-оол Баирович Сувак Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң чылгычызы болуп, 20 чыл дургузунда ажылдап келген. Чоокта чаа ол 50 харлады. Назынының барык чартык кезиин чылгычы болуп ажылдап турары бо-дур. «Совет Тыва» совхоз дээрге чылгыны өстүрер, оон сүдүн саггаш, хымыс кылып, ону садыг-магазинге киирер, орулга алыр талазы-биле республикада безин сурагжаан ажыл-агый болгай. Ында ачавыстың киирип турар үлүү база бар. Ол ажылынга кызымак, биче сеткилдиг кижи. Бистерни, ажы-төлүн, эки кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидер дээш улуг сагыш салып чорууру. Ававыс Валентина Базановна-биле кады оларның оглу, кызы-даа хөй. Мен башкы мен, бирээвис — бухгалтер, Слава деп оглу Кызылда чолаачы, Лариса дааранынкчы, ырака — Симферополь хоорайда чурттап, ажылдап турар. Ийи оглу школачылар.

Бо 1990 чыл — Аът чылы болгай. Ынчангаш ынак ачавыска уруглары бистер кады-ныкшылдыы, улуг-улуг чедиишкиннерни, эң ылаңгыя чылгызы хөй-ле болзун деп күзеп тур бис.

Елена ОНДАР.

Чыраа-Бажы суурда башкы.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң Азас аттыг ансамблин тургустунганындан бээр үр болбаан. Ынчалза-даа чаа ансамбльдиң концерт программазы байлак. Хоорайның хөгжүм-шии театрынга, өске-даа культура одагларынга оларның көргүскен концерттерин көрүкчүлер бедии-биле үнелеп турар. Ында салым-чаяанныг ыраажылар, хөгжүм ойнакчылары, танцычылар, сыгыт-хөөмей күүседикчилери хөй болуп турар.

ЧУРУКТА: «Азас» ансамбльдиң танцы күүседикчилери концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

КЛУБ АЖЫТТЫНГАН

Шагаан-Арыгта шыдыраа федерациязын тургузуп, оон даргазынга «Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи Салчак-оол Ондарны томуйлаан. Федерацияның тургузукчу хуралынга хоорайның шыдыраа клувун ажыткан.

Чоокка чедир-ле шыдыраачыларывыс, шыдыраага хандыкшылдыглар хостуг подвалдар, коридорлар, булуңнар дилеп чорууп турган болза, ам шыдыраа федерациязының ажыттынганы-биле холбаштыр 30 олуттуг делгем клубка хостуг үелерин ажыктыг эрттирер аргалыг апарган.

Эрткен дыштаныр хүннерде клубтуң бирги чемпионады болуп эрткен. Анаа (бирги разрядтыг 10, а ийиги разрядтыг 9 шыдыраачы) ниитизи-биле 31 шыдыраачы киришкен. Хал чок чидиг демиселдиң түңнелинде ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның ажылчыны Мөңгүн-оол Түлүш бирги черни алган. Ийиги, үшкү черлерни культура килдизиниң ажылдакчызы Илья Мохов биле АКМК-ның ажылдакчызы Владимир Хаян-оол долаалаштыр ээлээннер. Беш херээжен шыдыраачының аразынга сан хөө килдизиниң ажылдакчызы Светлана Чыдыг-кыс шылгараан. Шак-биле дүргеңнеп ойнаарынга Владимир Хаян-оол тиилекчи болган. «Тиилелгеже чуткул» деп тускай шаңналдарга маргылдааның аныяк киржикчилери Чинчи Тооруk, оолдардан Анай Сергек төлептиг болганнар.

Кодур-оол ОЮН.

СОҢГУКЧУЛАРГА ААЗААН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Сүт-Хөлдүң № 68 соңгулда округундан депутатка кандидат «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы Геннадий Макарович Шубник-биле Сүт-Хөл суурнуң чурттакчыларының ужуражыышкыны болган.

Депутатка кандидаттың ажыл, амыдыралын, довчу намдарын партия Сүт-Хөл райкомунуң ийиги секретары Д. К. Чөлик-оол бүзүредип, соңгукчуларга таныштырбышаан, Г. М. Шубник дээш бадылаашкынны бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Г. М. Шубник бодунуң программазын чыылганнарга таныштырып, катап тургустувга-ла ындыг-ла үр болбаан районнуң тудуг-суурун хөгжүдерин, тодаргайлаарга, район төвүнге чамдык албан черлерни чылыдар котельнаяны болгаш өске-даа чаа-чаа тудугларны кылырын, районнуң социал чаартылгалары дээш шудургу ажылдаарын соңгукчуларга бүзүреткен.

Башкы Сендиш Монгуш, мал эмчизи Б. М. Монгуш, эмчи Раиса Ховалыг, улус өөредилгезиниң ажылдакчызы Чечек Ховалыг, райплан даргазы Б. Д. Монгуш олар Сүт-Хөл ортумак школазының тудуун дүргедедирин, мал аарыглары-биле демисел чорудар станцияны, малчыннарга чурталга бажыңнарын, эмнелге комплекизин, Кызыл-Тайга школазынга интернатты тударын, Кара-Чыраа, Ак-Даш школаларының тудуун чаартырын, Сүт-Хөл суурга Культура ордузунуң тудуун планга киирерин болгаш өске-даа чагыгларын киирген.

Депутатка кандидат Г. М. Шубник чагыгларны күүседир дээш чүткүлдүг ажылдаарын аазаан.

Бораш ОНДАР.

ТАНЫШТЫРГАН

Кызыл-Мажалыктың улус судунуң хуралдаар залынга районда арат төлээлериниң кежигүннериниң семинары болуп эрткен.

Семинарны Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң даргазының оралакчызы Юрий Түлүшович Стал-оол эрттирген. Ол арат төлээлериниң эргелерин болгаш хүлээлгелерин таныштырган. Ол ышкаш эрге болгаш хоойлуларда чаа өскерилгелерге доктаап, семинарны солун болгаш дээштиг, ажыктыг кылдыр эрттирген. Арат төлээлерин дүвүредип чоруур айтырыгларга семинарның киржикчилери долу харыыны алган. Ындыг семинарларны эрттирип, арат төлээлериниң база суд, прокуратураның чон мурнунга отчеттуг болуруң болгаш эрге-хоойлуну чонга таныштырары чугула дээрзин саналдааннар.

Семинар соонда депутаттың кандидалының бүзүреттирген кижизи оон рамдары-биле таныштырган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының талазы-биле Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың кандидады Ю. Т. Стал-оол бодунуң программазы-биле таныштырып, аныяктар ортузунга эрге-хоойлу таныштырылгазын калбартыр болгаш аныяктарның сеткил-сагыжынче ханылаар, ажык-чаргыг чорукту, демократияны үениң негелдезинге дүүштүр тургузар, чөптүг, шынныг чорукту калбартыр деп чугаалаан.

Ю. Т. Стал-оол «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннары-биле үш черге, районнуң төп эмнелгезиниң эмчилери-биле, эът комбинадының ажылчыннары-биле, «Хемчик» совхозтуң саанчылары-биле, башкылары-биле ужурашкан.

Валентина ШУРУК.

Ном болгаш номчукчу

ҮЕНИҢ ЧАА КӨРҮЖҮ-БИЛЕ

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының мөңгүн тому номчукчуларның сонуургалын хайныктырып турар. Чогаалчының чоннуң сонуургалын чаалап алганының үндезинин чүнүң-даа мурнунда роман-эпопеяның мөңгүн томунуң Тываның төөгүзү-биле быжыг доңнашканында.

Тыва чоннуң чээрби, үжен чылдарда эрткен демиселин хөй талалыг кылдыр чурумалдыг аргалар-биле көргүскен. Мөңгүн томда төөжүушкүн Тываның ынчаардагы төөгүзүнүң чугула болуушкуннарын кол маадырларның амыдыралы-биле харылзаштырып чураан. Ол төөгүлүг болуушкуннар чечен сөстүң дузазы-биле боттуг көстүп кээр кылдыр амгы үениң чаа көрүжү-биле, эде тургустунуушкуннуң тыныжы-биле онзагай чуруттунган. Чогаалчы Тываның төөгүзүнүң чедир чырыттынмаан, балалчак арыннарын ажып, чонга көргүскен.

Чогаалчының бижип турары-биле алырга, Күрсединиң иштинки делегейи нарын. Оон бадыткалы мындыг. «Хувискаал шажын-биле деңге хөгжүүр» — деп, Күрседи чугаалап чораан.

Улус ажыл-агыйының чаартылгаларынга, баштайгы коммуналар, коллективтиг ажыл-агыйлар тургузарынга, культура революциязынга тываларның киржилгезин Буянның, Анай-Караның, Савандының, Хойлаар-оолдуң, Чудурукпайның амыдыралын дамчыштыр бүзүренчиг кылдыр көргүскен. Автор Бай-Даг сумузунуң Хемчик-оол аттыг коммунаның тургустунганының, оларның ажыл-ижин, оон кижилериниң амыдыралын тоожуп турар. Сумунуң араттарының амыдыралында чырык чаагай-даа, каттырынчыг-даа, муңгарап-чыг-даа болуушкуннар бар.

«Уйгу чок Улуг-Хем» деп романның мөңгүн томунуң делгем, хөй талалыг тематиказы болгаш утка-бодалы авторнуң мерген тургускан композициязының болгаш бир мөзүлеш овур-хевирлерниң ачызында ажыттынган. Мөңгүн том ийи номга чарылган. А номнар аңгы-аңгы эгелерге хуваттынган. Ынчангаш чогаалдың тургузуу нарын. Оон тургузуунуң нарыны чогаалдың темазының болгаш идеязының делгеминден хамаар-жыр.

√ Мөңгүн томнуң идейлиг утказынга чугула рольду ойнаар кол маадыр — хувискаалчы Буян. Намчыларның овур-хевирлерин көргүзери — чогаалчының база бир сорулгазы. Буянның овур-хевири романның темазын шилип алырынга дузалаан. «Уйгу чок Улуг-Хемниң» кол маадыры Буян революцияның херээнге идепкейлиг киришкен, төрээн чериниң, сумузунуң ажыл-херектерин бүдүрүшкен, янзы-бүрү сегиржип алыышкыннарга киришкен. Сумунуң нам үүрүнүң даргазы Буян хувискаалдың херээнге сеткилиниң ханызындан бердинген. Буян изиг-даа, дүрген-даа. Ол амыдыралдың кадыг-берге байдалдарынга таварышкылаар, хөй-хөй ажыл-херекти бүдүржүр, частырыгларны кылгылаар. Кол маадырның социал бүдүжү оон хууда чуртталгазы-биле тудуш харылзаалыг кылдыр тодараар. Буян биле Анай-Караның өг-бүлезиниң төөгүзү мөңгүн томда күштүг сюжеттиг шутумнарга хамаар-жыр. Буянның оруу каалама эвес болганын автор үшкү томунда бижээн. Хувискаалдың, намның дайынчызының, чаныш-сыныш чок демиселчиниң овур-хевирин автор чураан.

Анай-Караның овур-хевири номчукчунуң караанга үргүлчү көстүп чоруур. Дыдим, чоргаар Анай-Караның овур-хевири номчукчуларның, критиктерниң сонуургалын хайныктырар. Тура-соруктуг Анай-Кара кадыг-берге амыдыралды шыдажып эртер, байлар-биле деңи эвес күштүг демиселге дадыккан. Анай-Караның овур-хевири чаа Тываның үезинде херээжен кижиниң амыдырал-чурттталгазын, күзел-соруун, бурунгаар чүткүлдүүн көргүзүп турар. Ол хууда амыдыралы чеже-даа берге болза, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип турар. Дасык даргазы, нам кежигүнү Анай-Кара херээжен чон аразынга чаа амыдыралдың суртаалын калбаа-биле чорудуп турар. Анай-Кара — тыва чечен чогаалда херээжен улустуң база бир солун овур-хевирлериниң бирээзи.

Мөңгүн томнуң идейлиг утказының чедир ажыттынарынга күш-ажылга ынак Соскарның болгаш Оючатпааның өг-бүлези ужур-дузалыг болган. Буян биле Соскар ийи алышкыларның аразынга бо-ла амыдыралчы маргылдаалар, чөрүлдээлер үнгүлээр.

Сүлдем ирейниң оолдарының салым-чолу янзы-бүрү: олүм чок хувискаалчы Буян, бай-шыдалдыг арат Соскар, баштак, шүшпең Саванды, ус-тывышчы, алдынчы Хойлаар-оол олар амыдыралдың оруу нарын, берге дээрзин көрген.

Ынчангаш «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның мөңгүн томунда чаа Тываның хөгжүлдезин аңгы демиселдиң, коргунчуг репрессияның үезинде болуп турар.

Мөңгүн том тас бижиттинген дээр болза, шын эвес апаар ийик. Оон эки талаларын ам-даа тып, анаа харамаарыштыр чугаа кылып болур. Мөңгүн томда четпестер база бар. Ам чамдык маргылдаалыг айтырыгларга доктаап көрээлинер. Күрсединиң чогаалчы бай кижи чораан деп бижээн. Ол шын эвес. Күрседини мээң ада-өгбелерим кончуг эки билир чораан. Чамдыктары кижа хелбеэ-даа чурттап чорду. Оон дугайында олардан бичии чажымдан тура дыңнап чораан мен. Ынчангаш Күрседи — чиңгине арат. Даа кожуунуң хүн нояны ТАР чазаның эргелиг сайыды Буян-Бадыргының дугайында бижиттингени чөргүлдээлиг. Чогаалчы Буян-Бадыргыны чазактың, намның эң-не идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи деп бижээн. Авторнуң чамдык чүүлдеринге каттышпас мен. Буян-Бадыргы ноян Тыва Арат Республиканы улуг-түп турган-дыр, ол харын шын. Буян-Бадыргы чаңгыс-тыштак кижи чораанын чон билир болгай. Анаа бадыткал бо-дур. 1924 чылда Хемчиктиң үймээниниң баштыңчылары-биле чажыт харылзаалыг турганын улус уттупкан бе? Чок. Оон ыңай 1922 чылда Туранга тургустунган намның Топ хораазын таратканнарының бирээзи база-ла Буян-Бадыргы ноян болгай. Ындыг кижини канчап чазактың, намның идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи дээр бис. Төөгүнү хажыдып болбас. Авторнуң оюннарының Ажыкай бээзин хувискаалдың херээнге идепкейлиг киришкен дээнин кижи деткиир арга чок. Ийи-чаңгыс улуг чыыштарга киришти-ле ыйнаан. Ажыкайның хувискаалдың херээнге киржилгези чок. Ноян хувискаалга чүнүң-биле дузалажыпканыл? Харыы чаңгыс. Чок. Ол дугайын Таңдының чону билир.

Романда тодаргай эвес чүүлдер бар. Чижээлээрге, Совет чазак каш «Фордзон» деп тракторларны Тываның чүгле күрэконом черлеринге берген. Ол үеде ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы Хемчик-оол бир-ле катап Хендергеже эртип чыда, Элегестиң күрэкономунга кире дүшкен. Күрэкономнуң ажылы-биле таныжкан. Ажыл-агыйның удуртукчулары тракторга өөренип турган оолдар-биле чугаалашкан. Ынчан Саванды анаа трактор сурагулунга өөренип турган чүве-дир. Саванды чазактың баштыңчызы Хемчик-оолду чествовайлеп, күрэкономнуң директору Долумажапты кудамвейлеп чыткаш, Барыктың Сесектиң коммуназынга трактор айтырып алгар. Берге үеде алдын өртектиг күрүнениң эдилелин халаска бериттер, кандыг ындыг төтчеглекчи даргалар чүвел? Автор маңаа частырыг кылган. Чүнү-даа болза, чуруум, хоойлу ёзугаар салыглажыр, белекке бержир болгай.

Роман-эпопеяның кара томунда Сүлдем ирей Буянның орнунга Копту дайынга киришкеш келир болгай. Мөңгүн томда тодаргай эвес чүүл бар. Чүл дээрге мөңгүн томда Сүлдем ирейни Савандының орнунга Копту дайынга киришкен дээни чара элдеп. Ол авторнуң азы редакторларның частырыы бе?

Чамдык ындыг четпестер бар-даа болза, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының мөңгүн тому делгем тематикалыг, ханы идей-утказыг, чидиг айтырыгларлыг, нарын тургузуглуг чогаал. Алдан харлаан ынак чогаалчывыс ам романның дөртку томун бижиир боор деп бүзүрээр мен. Чүге дээрге маадырларның салым-чолу соонда кандыг апаарыл, амыдыралдың чаартылгалары моон соңгаар кандыг болур ирги деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Анаа чогаалчы харыыны бээр боор. Кызыл-Эник Кыргысович роман-эпопеяның дөрткү томун алдын том дээри чадавас. Чүге дизе чоннуң амыдыралы алдындан артык үнелиг, ол хүн санай сайзырап орар.

Семен ОЮН.

Таңды район.

Спортинструктор-биле чугаа

Киржикчилер чүге эвээжил?

Маадыр Сат — аныяк кижи. Ол Солчур суурга ортумак школа дооскан. Амгы үеде ында спортинструктор болуп ажылдап турар. Чаала чыл ашкан. Ол чүл, районда спортчу кадрларның чедишпези бе, азы анаа-ла ында душ болуп кире берген кижи бе? Маңаа чаңгыс талалыг харыы турбас ужурлуг. Чүге? Удуртур ажылдарга, ылаңгыя бо таварылгада, кижиниң спортчу чедиишкиннерин барымдаа кылдыр көрбейн, а оон коллективти удуртуп башкарып шыдаар, ылаңгыя аныяктар-биле ажылдап, оларны эвилелдеп билир талазын көрген хевирлиг. Мен ынчаар билген мен. Мээң бо бодалымны Маадыр Самданович-биле чугаа база бадыткап турар.

Маадыр Сат хүлээнип алган ажылын багай эвес билир, ону дүвүредип чоруур айтырыгларны чугаалап орар кижи болду. Чижээ, бир-тээ, удуртукчу кижи болганда, оон чамдык күзеп, планнап алган чүүлдери бүттүнмейн барган таварылгага ол доктаады. Бирээде спорт инвентарь айтырыы. Хаактар теннис столу садып алыр, кирип-даа өске спорт херекселдерин хайдыныптып алыр дээш Кызылга база чораан. «Мен акшалыымда олар чок боор, а акша чогумда — турар-дыр, бар боор-дур». Ол хомудаан сеткилин ынчаар илеретти. Чоокта чаа чеди хаак садып алган. Колун-чирими чокта ээзер аът оргазынга ызырынмас болгай. А ол хаактарга ботинкалар тывылбайн барган. Ынчангаш оларны анаа-ла «делгеп» каар ужурга таварышкан.

Оон ыңай суурда Культура бажыңынга бильярд столу турган. Аныяктар кежээлерде чалгаазын чыып, анаа ойнап турган. Оон шариктери үрелип калган. Чаартып алыр дээш дилээш, тыппаан.

Аныяк спортинструктор Маадыр Саттың ажылдап турары Өвүр районнуң «Коммунизмче оруқ» совхозунда болуун стадион бар. Оон кадында кышкы үеде бичии уруглардан таарыштыр кылган чуңгулаар черлерни агитквартталдар аайы-биле кылган. Совхозтуң спортчулары тыва күрешке, хол бөмбүүнге эвээш идепкейлиг. Олар район чергелиг маргылдааларга багай эвес киржикчилерлиг болуп келген. Мөгелер Андрей Семис, Оргак Кызыл-оол, Кан-Демир Монгуш, Алдын-оол Донгак, Павел Күжүр оларны районда хамаанчок, республикада билир апарган. Сүүр төвүнде Хандагайтының элээди уругларның спорт школазының филиалы ажылдап турар. Спорт мастери Кан-Демир Монгуш хостуг хүреш секциязын ында удуртуп турар. Ол школачыларны, аныяктарны хар-назынының, деңзи категориязының аайы-биле үзүп алган.

Бо айда Шагаа байырлалы болур. Ынчан национал тыва оюннарга маргылдаалар эрттирерин спортинструктор планнап алган.

А ынчаарга совхозта комсомол организациязының оон ажылынга дузазы кандыг-дыр, маргылдаалар болур хүннерде аныяктарны эвилелдээр, чыыр талазы-биле киржилгези кандыгыл деп айтырыгга ол: «Ажырбас, дузалаар улус» деп каар кижи болган. Ол эки-дир. Ынчалза-даа.

Ынчалза-даа бо совхозта спорт ажылы шуут-ла эки, [illegible] болза шын эвес апаар. [illegible] Маадыр Саттың ажылында [illegible] чугаалап апаар.

Совхоз төвүнде [illegible] коллективтер бар болгай. Оларга бүдүрүлге гимнастиказын [illegible] бүдүрүүн күүсеткен. Кызыл шыдаар мергежилгелерин бодап, тып тургаш аан) чүге организастап болбас деп. Ынчаар кылырының аргазы бар. Оон ыңай чаңгыс хүннүң турисчи походтарын чайгы-даа, кышкы-даа үеде организастап болгай. Ол чүге чогул? Совхозта аныяктар бар-дыр. Мынчага чедир ында хоккей командазы чүге тургустунмааныл? Маргылдааларны эрттирип турар-дыр. Аңаа аныяктарның киржилгези чүге эвээжил? Маргылдаалар-ла болур: аңаа ол-ла аныяктар, ол-ла спортчулар киржир-дир. Мону өскээр көөр, аныяк кижилерни спортка хандыкшыдар, оларны маргылдааларга массалыг киириштирер үе им келген боор.

Ийет, совхозка спорт ажылын [illegible] дизе чүүң [illegible] аныяктарны [illegible] хаара тудуп алырын болгаш өске-даа айтырыглар дугайында чугаалажып олурувуста, Маадыр Сат мынча дээн:

— Ол-ла айтырыгларның [illegible] шиитпирлээр, херек кырында күүседип талазы-биле мээң негелделер [illegible] четпейн турарын билип турар мен. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда оларны чааскаан боттандырары база бергедей бээр. Аңаа хөй-ниитиниң киржилгези херек болгай. Ол-ла бодалым-биле чамдык коллективтер удуртукчулары-биле чугаалажы-даа бергенимде, хурал-суглаа-даа болу бергенде аныяктарны күш-культура болгаш спортче хаара тударынга дуза чедирер дугайында олардан дилегни кылып турдум. Бодумга таваржы бээр бергелерни чугаалап, четпестерни эдип алыр талазы-биле деткимче көргүзерин идегеп каар мен. Аазап-ла каарлар. А күүселде чок, сөс кырынга артып каар-дыр.

Маадыр Самданович-биле чугаалажып, оон хуралдарга саналын дыңнап орган удуртукчулар ону хомудал эвес, а негелде кылдыр хүлээп алыр болза эки. Кандыг-даа ажылды бир деми-биле кылыр болза, оон черле эки түңнел кээр. Солчур суурнуң [illegible] ок мөгелер, хаакчылар, хол бөмбүкчүлери, шыдыраачылар өрү көдүрүп, республиканың алдаржаан боор [illegible] дыр аныяктарга [illegible] [illegible] Мында черле [illegible] чок ийин.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Чуваш АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 9.20 «Тынгарыныы хат». Уран-чечен фильм. 2-ги эге. 10.25 «Чыл үелери». Февраль. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 Концерт. 16.00 Уругларга фильм. «[illegible] сен, Багира!». 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Орлова солдаттар». Барымдаалыг фильм. 18.15 Бичии концерт. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.20 Чугула интервью. 21.40 «Тынгарыныы хат». Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 22.45 «Автограф». Лоредана Берте (Италия) ырлаар. 23.55—00.45 «Бөгүн сен чааскаан эвес сен». Москваның «Ананимниг алкоголиктер» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. М. Горький — «Хартыга дугайында ыры». «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл (бирги чылда). 10.05 Испан дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хаакчылар болгаш койгуннар. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.45—12.55 Барымдаалыг фильм. «Чер эгидип бээр...» 17.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Хуудa чарыш. Эр кижилер. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугайында барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Даарта — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү». «Соңгулдаларга уткуштур». 19.00 Медээлер. 19.05 Аныяктар программазы «Кадар—казыыр». 19.35 Чарлалдар. 19.40 «Бистиң адресивис — Кечил-оол, 415» Реклама. 19.55 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Биатлонга делегей чемпионадындан дамчыдылга. 19.30 Мультфильм. 19.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 7.5 км. Хууда чарыш. Херээженнер. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!

КИНО

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Төрээн уруу» 11.30, 14.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «От, суг болгаш чес хоолайлар» 9.00, 13.00, Киноклуб: «Орленок», «Туннель» 10.50, 14.50, «Өжээн болгаш хоойлу» 17.00, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыышкы 11.00, «Хөктүг оолдар» 12.00, 16.40, «Эстип турар булуттар» 14.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Пушпак» отель» 16.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Душтуктар» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоп Гиль Дон» 15.00, 19.30, «Бүтпестээн өжээн негээшкини» 17.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 35—38, чамдык районнарга 26—31 градус соор. Хүндүс 16—21, чамдык районнарга 6—11 градус соок болур.

Кызылга [illegible] чок агаар болур. Хар чаргыс. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 36—38, хүндүс 16—18 градус соор.

Автоорукчуларга [illegible].

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ авторжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга апазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 380. ТС—00447.

[illegible] БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл. февраль 23 пятница № 45 (14245)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕН

Районнуң көдээ ишчилериниң аразында социалистиг чарыштың 1989 чылда түңнелдерин үндүрген. Совхозтар аразында чарыштың негелделерин кыйыткаан-даа күүсетпээни-биле шаңналды тывыспаан. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң [illegible] үнелээн.

Малчын бригадалар ортузунга калбарган чарышка ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң Барлык-Кажынга № 6 сарлык бригадазын (бригадири Алексей Кула) тиилекчи [illegible] санааш, бирги чергениң дипломун тывыскан, ажыглаарыбиле чаа ГАЗ-53 маркалыг машинаны тывыскан. Ийиги черге 100 төрүүр сарлыктан 98,4 бызааны камгалап алган «Мөген-Бүрен» совхозтуң Телиг-Өюкта бригадазынга (бригадири Иван Иргит) ийиги чергениң дипломун, 100 рубльдиң акша шаңналын тывыскан.

Районнуң совхозтарында 18 малчыннар 85-тен 105 чедир малдың чаш төлүн камгалап алганнар. «Мөген-Бүрен» совхозтуң хойжулары, республикада «Чүсчү малчын өг-бүле» деп клубтуң кежигүнү Маадыр-оол Нам[illegible] төрүүр 100 хойдан 105, ол-ла совхозтан Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чүглүр-оол Тарын-Базыр 101, Сарыг-оол Сагаан 100, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан Родион Успун 100 хураганны, сарлыкчылар Очур Достан, Хорбии Бегзи 104 бызааларны түс-түзүнда камгалап алганнар.

Тоолайлыгның өшкү болгаш сарлыктың холушкак бригадазы эрткен чылын чедиишкиниң ажылдааның (бригадири Эрес-оол Хомушку) демдеглеп, үшкү чергениң дипломубиле 70 рубльдиң акша шаңналын тывыскан.

Мурнакчы болган малчыннарны районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны 50-ден 70 рубль чедир акша-биле шаңнаан.

«Мергежилдиң тергиини» деп аттарны ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтан чолаачы Валентин Кара-Салга, тракторист Борис Хертеке, «Мөген-Бүрен» совхозтан тудугжу Сарыг-оол Хертеке болгаш өскелерге-даа тывыскан. Малчыннар Хорбии Бегзи, Родион Успун, Хойлай-оол Донгак оларга «[illegible]» курортка дыштанырыбиле путевкаларны берген. Республиканың Мурнакчылар аллеязынга — Хүндүлел самбыразынга ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң аныяк малчыны Родион Успунну киирген.

Ниитизи-биле районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының агар саныыдан шаңналга 600 рубльди үндүрген. Мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киришкен районнуң албан организацияларын база шаңнаан. Одар-белчиири чедишпес девискээрлиг районнуң совхозтарынга мал чеми белеткелинге энне идепкейлиг чорууну көргүскен, чарыштың негелделерин ёзугаар бирги черин алган СЭКП, БАЛКЭ райкомнарынга 70 рубль, агроүлетпүр каттыжыышкынынга 50 рубль шаңналдарын тывыскан.

Хурал ЧУЛЬДУМ.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИҢ СОРУЛГАЗЫ

План үндезинниг, ону күүседир апаар

1990 чылдың ийиги айы доостур чоокшулаан. Он ийиги беш чылдың соолгу чылында республиканың агроүлетпүр комплекизиниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планнарын чогаадып тургускаш, оларны бадылаан.

Чаа сорулганы салганда, эрткен оруунче хая көрнүп, чүнү чедип кылган бис, күүсеттинмээни чүл, ооң чылдагааны чүү болганыл дээрзин хандыр сайгарар, оон түңнел үндүрер, эки чүүлдерни нептередир, аңаа даянгаш, четпестерин чайладыр ужурлуг бис.

Районнарның план комиссиялары, агроүлетпүр каттыжыышкыннары, совхоз база бүдүрүлге бүрүзү эрткен дөрт чылдарның дургузунда канчаар ажылдааның хынамчалыг түңневес болза, четпестер катаптаар акаар. Бо чылда экономиктиг көргүзүглерни быжыглааш, он үшкү беш чылда продукция бүдүрериниң быжыг үндезинин белеткеп албас болза, хоржок. Республиканың аъш-чем хандырылгазынга район, совхоз, бүдүрүлге база дузалал ажыл-агыйы бүрүзүнүң салыышкынын хынамчалыг көөр херек.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чылда ортумак хемчээли 1986—1989 чылдарда он бирги беш чылдың ындыг көргүзүглеринден 24.7 млн. рубль көвүдээн. Ол үеде республиканың чурттакчы чонунуң саны 30 муң кижи немешкен турда, чоннуң кижи бүрүзүнге эъттиң онаажыры 20 хуу, а сүт биле чуурганы республикаже киир сөөртүп ап турары-биле катай бо продуктуларны хереглээри 30 ажыг хуу көвүдээн боор турар. А картофель биле ногааның хемчээли 1985 чылдагы деңнелинде хевээр.

Ынчангаш ам он үшкү беш чыл планында агроүлетпүр комплекизи аъш-чем курлавырларын көвүдедип, чем аймаан болбаазырадып тургаш, ооң шынарын бедидер, чидириин болдурбас, совхозтарның боттарынга, агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, өске-даа бүдүрүлгелерге көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр цехтерин болгаш участоктарын тудуп, ажыглалга киирер апаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың август 4-те хүлээп алганы «Агроүлетпүр комплекизиниң ажыктыын үндезини-биле бедидип, ону улам хөгжүдүп тургаш, Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалынга дүүштүр 1995 чылда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге эъттиң хереглээрин чылда 78 килограмм, сүттү 346, картофельди 88, бахчи культураларын 92 килограмм, а дагаа чуургазын 288 борбак чедирер сорулганы салган.

Шак ындыг көргүзүгнү чедип алыр дизе, ажыл-агыйларның бүгү-ле категориязынга аъш-чемниң кол-кол продукцияларын бүдүрерин 1990 чылда деңнелинден эъттиң, сүттү 21—25 хуу, тарааны, ногааны база картофельди — 12—15 хуу көвүдедир апаар бис.

Он үшкү беш чыл дургузунда тарылга шөлү колдуунда немешпес, мурнуку хевээр турар, ынчангаш тараа, ногаа болгаш картофельди көвүдедип алырда, ол культураларның дүжүттүүн бедидер, интенсивтиг технологияны калбаа биле ажыглаар, черчуртка таарыжыр чаа сорттарны шиңгээдир, үнүш камгалалының бүгү-ле аргаларын ажыглаар, сугаттыг черлерни ээ ёзу-биле ажыглааш, ооң дүжүткүрүн 1,5-тен эвээш эвес катап бедидер херек. Ындыг аргалар бисте бар. 1989 чылдың түңнелинде «Бай-Тал» совхозтуң суггатчызы Ооржак Натпиттиң удурткан өг-бүле звенозу бир гектардан 86 центнер неденн ажаап алган. «Кызыл» совхозта Н. Солдатованың арендалыг звенозу 3 гектарга картофель тарааш, ооң бир гектарындан 210 центнерни ажааган. А «Искра» совхозтуң Очур Саая удурткан тараажылары 930 гектар шөлүнүң бир гектарындан ортумаа-биле 20.3 центнерни өстүрген. Ол ышкаш ногаа талазы-биле «Кызыл» совхозтан Зоя Шинкина, Наталья Саянова олар дыка эки дүжүттү өстүрүп, ажаап алганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чер ажылындан бедик дүжүттү алырының бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары бисте бар. Ийе, курлавырлар. Эң чугула чиңге-тарааны болгаш кырлыг-караны тарып өстүреринче улуг кичээнгейни угландырар болза эки. Алдан-чеден чылдарда чиңге-тарааны 19 муң, а кырлыг-караны 600 гектар чедир тарып ап турган. Амгы үеде чиңге-тараа шөлү чүгле бир муң гектар.

Таңдыда «Россия» совхоз эрткен чылын чочак-тарааны бир гектардан 16.7 центнерни ажаап алган. Бо ажыл-агыйның ындыг эки дуржулгазын нептередип, ажыглаар херек. Ону барып өөренип, көрүп алыры чугула-дыр.

Картофель биле ногааның дүжүдү бисте дыка куду боop турар, чыл санында-ла ындыг. Ол хиреде түңнел үндүрбес-тир бис. Черле ынчаш кайы-бир ажыл-агый бедик көргүзүглүг болган болза, ооң аргалары чүдел, ону канчаар ажыглаанул деп чүүлдү бодавас, чанында эки чүүлдү эскербес олургулаар чоруктар бар.

Картофельди көвүдедир дизе, ооң шөлүн арендаторларга быжыглааш, эргежок чугула техника база сорттуг үрезин-биле хандырар херек. Ол ышкаш хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйынга хөйнү өстүрүп болур. Бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга черни керээ-дугуржулга ёзугаар совхозтар быжыглап бээриниң аргазы бар. Ындыг шөлдерге коллективтиг огородту хөгжүдүп, дүжүттү немей ап болур.

Ногааны теплицаларга база аңаа шолгедаа өстүрер. Кадыг-шириин агаарлыг Мөңгүн-Тайга теплицаны тудуп алган, ону ажыглап, уруглар, эмнелге, албан черлерин хандырып эгелээн. Аңаа таарыжыр хорзуну безин Кызылдан специалист чалап тургаш шилип алган. Мөңгүн-тайгажыларның үлегерин өске районнар эдербейн турар. Кызыл район, «Тыва дат-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттар база-ла теплицалар-лыг. Бистиң республикада амдызында Кызылда, Шагаан-Арыгда, Ак-Довуракта база Каа-Хем суурда сад тарып өстүрер эштежилгелер бар. Ол дээрге ногаа аймаан немей алырынга бир аажок эптиг арга-дыр. Черле ынчаш ногааны хуу ажыл-агыйлар ам-даа эвээшти тарып өстүрүп турарын айтыр апаар бис.

Ам бо чылда база дараазында беш чылда-даа мал ажылын хөгжүдер талазы-биле улуг сорулгалар туруп турар. Ону чедип алырда, специализацияны ханыладыр, интенсивтиг аргаже шилчидер, арендаңы база керээни долу ажыглаар херек. Оон ыңай чүнү канчаарыл? Мал-маганның ажаалдазын экижидер, селекция-уксаажыдылга ажылын чогуур негелде ёзугаар чорудар, төрүүр малдың баш санын нити коданга инектиин — 40, шээр малдыын — 50—55 хуу чедирер, төрүүр 100 малга онаалтыр бызааны 80, анай-хураганны 85 чедирер, оон аңгыда, малдың өлүп хораар чоруун болдурбас, дүжаар малдың деңзизин көвүдедир. Күш болгаш хаван ажылын хөгжүтпейн тура, чоннуң эът хандырылгазын дүргей шиитпирлеп шыдавас бис. Ынчангаш «Көк-Тей» совхозтуң хаван комплекизин, куш фабриказын улам калбартыр, бройлер фабриказын тудуп, ажыглалга киирер сорулга туруп турар.

Аъш-чем-биле хандырылганы экижидеринге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ролю улуг. Бо талазы-биле соолгу үеде «Көк-Тей» совхоз чамдык ажылдарны кылган. Мында төрүүр хойларны, арыны, бора-тоолайларны азырап эгелээн. Ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери тергиин чугула. Бо талазы-биле бисте дуржулга хөй. Бай-Тайганың Кызыл-Даг, Каа-Хемниң Бүрен көдээ Советтериниң республикага кыйгырыы үнген, ол ёзугаар кым кандыг ажылды кылганыл? База түңнээр апаар. Бистиң республикада беш өг-бүлениң бирээзи-ле чаңгыс-даа мал азыравайн турар. Бодап көрээлиңер. Ынчангаш хаванныг ажыл-агыйлар чурттакчы чонга садарын шуут-ла планнаар херек. Ол ышкаш «Кызыл» фабрика куш садарын база ындыг янзылыг шиитпирлээр апаар.

Он үшкү беш чылда инектиң голштрин-фриз уксаазын төп районнарга көвүдедири кордүнген. Черле ынчаш уксаажыдылга-ла херек. Улуг өртек-биле садып эккеп алганывыс уксаалыг малдар каш чыл болгаш-ла чиде бээр, холужуп каарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Бо-ла бүгү чүүлдер-биле кады көдээге социал айтырыын шиитпирлээри бирги чергениң деп чүүлдү агроүлетпүр комплекизиниң удуртукчулары, специалистер бичии-даа уттуп болбас. Бо талазы-биле бисте планнар, доктаалдар шуппу бар. Чүгле оларны күүседир дээш ажылдаар херек. Кижиниң ажыл-ишчиниң идепкейин көдүрер, ону деткиир — сорулга ындыг.

Бо чылын малчыннарның республика Наадымын эрттирер дугайында шиитпирни СЭКП обкомунуң бюрозу баш бурунгаар хүлээп алганы аңаа киржир эрге дээш малчыннар ортузунда социалистиг чарышты органзастаарынга, ындыг болганда чыл планын күүседиринге улуг деткимче болур ужурлуг.

Ынчангаш ол чарыштың негелделерин амдыгаашта ажылдап кылгаш, бадылааш, малчыннарга таныштырар, оларны малдын баш санын өстүреринче, эъттиң, сүттү, дүктү бүдүрериниң болгаш күрүнеге садарын көвүдедиринче эвилеңдээр херек.

ЧУРТТУҢ АЖЫЛЧЫ ЧОННАРЫНГА

Эргим эштер!

Бистиң төөгүвүстүң бо берге үезинде, сорган чурттуң болгаш чоннуң моон соңгааргы амыдыралы дыка улуг хамаарылгалыг бо үеде, СЭКП Төп Комитеди силерге кыйгырыгны үндүрүп тур.

Бистиң ниитилеливис эде тургустунуушкунунуң ачызында политикага болгаш экономикага, социал болгаш угаан-бодал амыдыралынга үндезин реформаларның оруунче, мөгү-шынар кадыкшылгазының оруунче элээн каш он чылдарның дургузунда бир-ле дугаар кирер арганы алган.

Демократчыдылга чайгылыш чок бурунгаарлап турар. Кижилерниң хөй-ниитичи идепкейи, эки талалыг ханы өскерилгелерже чүткүлү одуңган.

Чуртта калбарган дискуссияның үезинде бистиң ниитилел тургузуувустуң үндезинин чаартылгазының дугайында, хүн бүрүкүң херектелдерин болгаш негелделерин шиитпирлээриниң дугайында принципиалдыг чугаа чоруп турар. Бөгүнгү амыдыралда дыка хөй чүүлдер биске таарымчалыг эвес болуп, дүвүрелди болдуруп турар. Ажылчы чон ажыл-агыйның эвес, билдилиг эвес, шиитпир чок херимсалга чок чоруктарның база хажыдыышкыннарның [illegible] илергейлеп турар. Совет [illegible] аразында чидиг месилдежиишкиннерни, экстремизмни, социалистиг эрге-хоойлунуң болгаш норум-дүрүмнүң кары хажыдыышкыннарын дүвүрелбиле болгаш сеткил-сагышка аарышкылыг кылдыр хүлээп көрүп турар.

Чүгле бүгү улуттуң кужениишкини, чоннуң соңгаарладыышкыны чок болгаш шиитпирлиг куженишкиннери чуртту амгы эң нарын байдалдан уштуп шыдаар деп чүве биске шуут илдең. Ам биске билчиишкин болгаш хөделиишкиннерниң чаңгыс эптии, эде тургустунуушкуну камгалап алырынга, социалистиг чаартылганың оруубиле бүзүрелдиг бурунгаарлаарынга шиитпирлиивис кажангызындан-даа артык чугула херек.

Эде тургустунуушкун лозуннарынга чагдынып алгаш, херек кырынга эде тургустунуушкунче шаап халдап, кара сагыш-биле боттарының эрге-ажыктарын, ат-алдар, эрге-дужаалдырак, тодунчак хөөннерин сүрген, «дорайтаан тудум, улам эки» деп принцип-биле хөделбишаан, чонну удур туржуушкунче күткүп турар ындыг кижилер бистиң ниитилеливиске кара туразында барып, тергиидей бээрин болдурбас ужурлуг бис.

Маңаа бар четпестерни болгаш частыгларны ол-бо деп боттарынга ажыктыг кылдыр тайылбырлап хөделири, күчүлээшкинче, экономиктиг харыысалга чок чорукче болгаш хамааты ёзунуң хүлээлгелерин күүсетпезинче, чагыртпазынче, күрүнениң болгаш ниитилелдиң албан черлеринче шимчилкейн кылырынче дорт күткүүшкүннер дээн ышкаш бүгү-ле чүүлдерни ажыглап турарлар. Кижилерниң эң бак, бралыг аажы-чаңнарын болгаш күзелдерин хөктүрерин, партия, совет, ажыл-агый база эрге-хоойлу камгалаар органнарның, бистиң армиявыстың дугайында хоп-нүгүлдү тарадырын — бүгү-ле ындыг янзылыг чүүлдерин арын-нүүр чогу-биле доюлдуруп турар.

Чогум-на ындыг экстремистиг күштерниң салдар хөделишкини-биле чуртка эвээш эвес янзы-бүрү чыскаалдар эрткен, олар баштай дээрезинде чаартыныышкын лозуннары-биле эгелээш, совет ёзуга удур кыйгырыглар болгаш үй-балай, норум-чурум чок чоруктар-биле, хулиганзыг үүлгедиглер болгаш чуура шавыышкыннар-биле төнүп, кижилерге хай-халапты, ажыг-шужугну чедирип келген.

Политиктер бис деп чагдынган, хоозун байбаң янзы-бүрү кижилерниң демократияга удур, хоойлу-дүрүмге удур хөделиишкиннери-биле, оларның [illegible] [illegible] кыдыраа туралы-биле, оларның [illegible] [illegible] партия болгаш совет органнарының, оларның ажылдакчыларының сузун базар дээш [illegible]-биле, ниитилелге өжээтен, [illegible], дүвүрелди болгаш бужурел чок чоруктуң [illegible] тургузуп, [illegible] дип турары-биле бистер эптежип шыдавас болгаш эптеживес ужурлуг бис.

Бо бүгү дээрге канчап-даа эптежир арга чок хөделиишкиннер-дир. Оларны эң не шиитпирлиг-биле бурууш шавар херек.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи февраль 20-де хүлээп алганы Медеглелинге бистиң ниитилелди чайгап силгиирин оралдажып турар тургузукчу сорулга чок күштерге соксадырыг кылып, совет хоойлулар шиңгыгы болгаш чагылыш чокка сагыттынган турзун дээш, митинг бүрүзү чүгле эрге-чагыргаларның чөпшээрели-биле эртсин турзун дээш, чер-черлерге шыңгыы контрольду хандырарын чагаакка, совет органнарга хүлээткен.

СЭКП Төп Комитеди Дээди Советтиң позитивтиг Медеглелин деткивишаан, эде тургустунуушкунну камгалаарынче, эрге-чагырганың дээди органының негелделерин херек кырынга боттандырарынче партияның бүгү-ле организацияларын, чурттуң бүгү ажылчы чонун кыйгырып тур.

Хоойлуну, демократияның принциптерин кайда-даа, чер болганынга-ла камгалаарын. Кым-ка норум-чурум чок байдалче ыдалап, месилдежиишкинче, өжээтенжилгеже база адаан демиселче күткүп, ниитилелге өжүргал чок чорукту тургузуп турарын ындыглап шиитпирлиг сөйтүр шавыышкынны бээринче коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни, ажылчыннарны, тараачыннарны болгаш интеллигентилерни, профэвилелдерни болгаш комсомолду, эр болгаш херээжен кижилерни, аныяктарны болгаш хоочуннарны СЭКП ТК кыйгырып тур. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар норум-чурум сагыырын шыңгыы хайгаараар. Конституцияга удур бүгү-ле хөделиишкиннерни шиитпирлиг-биле үзе шавар, кижилерни камгалаар ужурлуг.

Күш-ажылдың кижизи алыс шиитпирлиг сөзүн сөглээр апаар. Эде тургустунуушкунну мөөңдактап, ооң тургузукчу базымынга шаптыктап турар бүгү кижилерби-ле демиселге ажылчы чон бодунуң органзастыг чоруу, сагылга-чуруму болгаш харыысалгазы, шиитпирлиг-биле партияның инициативазын ёзугаар чуртта калбарган чаартылгаларның чедиишкинин хандырар боор деп идегелин Төп Комитет илергейлеп тур.

Чүгле харысалганы болгаш чөптүг бодалды, хоойлу-дүрүмнү сагыырын, сагылга-чурумну болгаш демократияны, ак сеткилдиг күш-ажылды холбап тургаш чуртту амгы нарын байдалдан уштуп, ону экономиктиг өөрүлдениң, социал кадыкшылдың, төлептиг амыдыралдың оруунче эргилдирип болур.

Социалистиг Ада-чурт дээш, чурттуң бүгү-ле улустарының, бүгү ниитилелдиң чаагай чоргуу дээш, бажың бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге аас-кежик дээш, демократтыг чаңгыс эп-сеткилдиг каттыжарынче СЭКП ТК силерни кыйгырып тур.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди

ИЮЛЬ 7-8-ТЕ НААДЫМ БОЛУР

Бо чылдың июль 7-8-те малчыннарның республика Наадымын эрттирериниң дугайында шиитпирни СЭКП обкомунуң бюрозу хүлээп алган.

Малчыннар Наадымын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакка удурткан ажылчын бөлүктү тургускан.

Бирги чартык чылда мал ажылының продукциязын бүдүрерин көвүдедириниң болгаш күрүнеге садарының база мал бажын камгалаарының талазы-биле малчыннар аразында социалистиг чарышты Наадым үезинде түңнээр, 1990 чылдың болгаш беш чылдың планныг онаалдаларын күүседириниң сорулгаларын тодарадыры-биле хуралды ынчан эрттирер.

СЭКП райкомнарынга, профэвилелдерниң область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, Тыва агроүлетпүр эвилелинге, партия, комсомол болгаш профэвилел эге организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш тускай эртемниглеринге Наадымга киржир эрге дээш социалистиг чарышты калбартырын, мал кыштаглаашкынын органзастыг доозарын, хой кыргылдазын, семиртилгени болгаш чайлаглаашкынны, мал чеминиң белеткелин болгаш кышка белеткелди шынарлыг эрттирерин, малчыннарга көрдүнген социал-культура черлериниң болгаш чурттаар бажыңнар тудуунуң темпизин дүргедедир дээш оларның күжүн мобилизастаарын сүмелээн.

Малчыннарның, саанчыларның, кадарчыларның болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилер демократтыг ёзу-биле, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга ажык-чарлыг тодаратынар ужурлуг.

КВАРТАЛ ПЛАНЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

(1990 чылдың февраль 16-да)
Эът садары (центнер)

1	2	3	4	5
Бай-Тайга	700	1068	152	142
Мөңгүн-Тайга	100			
Барыын-Хемчик	2500	1626	65.0	1837
Өвүр	1300	692	53.2	774
Сүт-Хөл	1900	630	33.2	552
Чөөн-Хемчик	1700	605	35.6	630
Улуг-Хем	2900	599	20.7	663
Таңды	5000	3589	71.8	2460
Бии-Хем	3600	1350	37.5	1256
Тожу	900	486	54.0	42
Каа-Хем	3400	1280	37.7	685
Эрзин	100	—	—	306
Кызыл	9000	4648	51.6	4811
Кызыл хоорай	300	1003	3.3 катап	73
Республика	36000	18005	50.0	14579

Тайылбыр: 1—районнар, 2—планы, 3—дужааганы, 4—хуузу, 5—эрткен чылдың бо үезинде дужааганы.

(1990 чылдың февраль 16-да)
Сүт дужаалдазы (центнер)

1	2	3	4	5
Бай-Тайга	1200	385	32.1	320
Мөңгүн-Тайга	50	24	48.0	24
Барыын-Хемчик	3600	1788	49.7	1578
Өвүр	600	123	20.5	54
Сүт-Хөл	3000	823	27.4	967
Чөөн-Хемчик	6200	2606	42.0	2842
Улуг-Хем	9000	4152	46.1	4289
Таңды	16500	7929	48.1	7764
Бии-Хем	13400	3815	28.5	6849
Тожу	700	67	9.0	250
Каа-Хем	9900	4120	41.6	3941
Тес-Хем	1200	376	31.3	483
Эрзин	1050	502	47.8	348
Кызыл	7000	3736	53.4	3443
Республика	73400	30446	41.5	33156

Тайылбыр: 1—районнар, 2—планы, 3—дужааганы, 4—хуузу, 5—эрткен чылдың бо үезинде дужааганы.

КОМИТЕТТЕРДЕ, КОМИССИЯЛАРДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында киржип турар депутаттар бо хүннерде түс-түс комитеттерде болгаш комиссияларда ажылдап турар. Олар сессияга чугаалажып көөр хоойлулар төлевилелдерин белеткеп турарлар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аграр айтырыглар болгаш [illegible] талазы-биле комитединиң февраль 21-де болган хуралынга чер реформазының дугайында айтырыгны чугаалажып болган [illegible] сеткилге [illegible] алдынган саналдарын боттандырарын [illegible] 1990 чылда чурттуң хөгжүлдезиниң планын [illegible] ай тура ийиги [illegible] агроүлетпүр бүдүрүлгелеринге болган организацияларынга киржилгези [illegible] [illegible] 5 млрд. рубльдан бо хүнгеге чедир 250 млн. рубль киирген. Съездиниң [illegible] чүгле ол республика [illegible].

Түс-түс адырлар байдалга [illegible] негелдени шыңгыы тургузуп, март айның [illegible] чедир бо ажылдары [illegible] деп түңнелге кылдынган.

Эвилел Совединиң Төп [illegible], харылзаа болгаш информатика айтырыгларының талазы-биле база үлетпүр, энергетика, техника болгаш технология хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссияларның каттышкан хуралынга [illegible] ватиннарының техниктиг байдалының, оларны ажыглаарын [illegible] болгаш бүдүрүп [illegible] көвүдедиринче талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Хуралдың ажылынга кол-кол министерстволарның, ведомстволарның [illegible] болгаш специалистери киришкен.

Чоннуң демир-оруг транспорту-биле пассажирлер [illegible] деп [illegible] айтырыгны бирги [illegible] бүрүнге программазын тургузар болгаш [illegible] бүрү ведомстволарга [illegible] а төлүүр [illegible] алыр деп түңнел кылдынган.

Комиссиялар хуралының ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң Даргазы К. М. Примаков, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Силаев киришкен.

Дээди Советтиң өске-даа комитеттерде болгаш комиссияларда оларга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып турар. (СЭТ.)

В. П. Шульгага «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Уран чурулгага чогаадыкчы ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу» деп хүндүлүг атты Тыванын хөгжүм-шии театрының кол чурукчузу Валерий Павлович Шульгага тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай

Х. Ө. Ширин-оолга, Н. А. Шойгуга «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Культураны хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» деп хүндүлүг аттарны тыпсыры болза

Ширин-оол Хертек Өлбезекович — Тываның хөгжүм-шии театрының артизи.

Шойгу Надежда Алексеевна — Тываның күрүне филармониязының «Аян» ансамблиниң ыраажызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай

Тыва АССР: Комсомольский № 10 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Николай Михайлович КОРОТАЕВ

Николай Михайлович Коротаев 1948 чылдың октябрь 26-да Тюмень облазының Шим хоорайга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

Н. М. Коротаев Тюменьниң дээди шериг [illegible] мандылап училищезин дооскаш, шериг албан черле [illegible] рота командириниң оралакчызы, ВЛКСМ [illegible] ниң секретарынга, партбюро секретарынга ажылдап турган.

1931—1983 чылдарда Тыва АССР-ниң шериг комиссариадының политкилдизинге ажылдап турган.

1983 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле доскан.

Ол-ла чылын ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазынга соңгуткан. ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның кежигүнүнге. [illegible] хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп [illegible].

ССРЭ-ниң алды медальдары-биле база [illegible] ынкаш [illegible] медальдары-биле шаңнатка..

Шериг дужаалы — [illegible].

Тыва АССР-ниң депутадының кандидадынга ДОСААФ Тыва обкомунуң пленумундан болгаш ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школаларының коллективинден депшиткен.

• • •

Соңгулда мурнунуң кампаниязы берге байдалда эртип турар. Чон ниитилелдиң амыдыралынга Советтерниң ролюн бедидерин аажок идепкейлиг негеп турар.

Мыңдыг байдалдарда Тываның хамаатыларының социал камгалалын [illegible] [illegible] экижидеринче, ажыл-агыйжы эвес чорук-биле [illegible] күштелдиреринче, партия, совет ажылдакчыларның чамдык кезиинде тургустунган үндезин чок [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

• • •

ларны Тыва АССР-ниң Дээди Соведиңге хүлээп алыры дээш турар мен.

[illegible]

Светлана Чоодуевна МОНГУШ

Светлана Чоодуевна Монгуш 1955 чылда Тес-Хем районунуң Самагалдай суурга хөй уруглуг албан-хаакчы кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, тыва националдыг, партия кежигүнү эвес. Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап турар.

1972 чылда Кызыл хоорайның № 2 школазын дооскаш, ол-ла чылын Томскиниң күрүне университединиң экономика факультединге өөренип киргеш, ону 1977 чылда доозуп, политиктиг экономика башкызы деп экономистиң тускай эртемни чедип алгаш, университет дооскаанының соонда үлелге ёзугаар ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада экономиктиг лабораториязынга инженер-экономист болуп күш-ажылчы амыдыралын эгелээн.

1979 чылдың январьдан бээр Тыва АССР-ниң ИХМ-де ажылдап турар. 1979-1980 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажыл-биле эдип-чазаар албанның план килдизинге улуг инженер-экономистеп ажылдаан. 1980-1986 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң күш-ажылга эдип-чазаар албанның килдизинге күш-ажылдың болгаш шалың төлевириниң килдис начальниинге ажылдап турган. 1986 чылдан эгелээш, амгы хүннерге чедир Кызыл хоорккүскомунуң ИХК-ның нителге килдизиниң байысаакчызында ажылдап турар. 1983—1988 чылдарда Омскиниң милицияның дээди школазының Красноярск салбырынга бот-өөредилге-биле өөренип, 1988 чылда ийи дугаар тускай дээди эртемниг болуп, юристиң мергежилин чедип алган. Кызыл хоорккүскомунуң ИХК-ның коллективинден Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген.

• • •

Бистиң бөгүнгү амыдыралывыс карын болгаш удурланышкак талаларлыг. Экономикада тургустунган берге байдал, барааннарда болгаш ачы-дуза чедириглеринде чедишпес чорук [illegible] [illegible]

• • •

болгаш корум-чурумнуң кошкааны кем-херек үүлгедиринин көвүдедиринче. Хоойлу-дүрүмнү хажыдарының янзы-бүрү хевирлеринге чедирген.

[illegible]

ТЫВА АССР: Рабочий № 7 соңгулда округундан депутатка кандидаттар

Валерий Андреевич АСОНЫЧЕВ, Монгуш Мунзукович СҮГЕ-МААДЫР

КАНЧААР АЖЫЛДААР БИС, ЫНЧААР ЧУРТТААР БИС

Чүък сөөртүр № 1 АТБ-ниң кол инженери, «Тыва автотранс» каттыжыышкынында партия комитединиң секретары В. А. Асонычев Кызылдың № 7 соңгулда округундан депутатка кандидат кылдыр депшиттирип турар. Ам оон-биле бистиң корреспондентивис Артур Хертектиң беседазын силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс.

— Тывага ажылдап чедип келгениңерден бээр 30 чыл ажып турар-дыр. Янзы-бүрү ажылдарга иженип, хөй-хөй кижилер-биле күш-ажылчы холбааны тудуп шаг болган силер. Бодуңар дугайында кыскасы-биле чугаалап көрүңерем, Валерий Андреевич.

[illegible]

тур болуп ажылдап келдим. 1972 чылдың апрельден тура дагын катап чүък сөөртүр АТБ-ге ажылдап берген мен. Аңгы-аңгы албан-дужаалдарны эрлеп келдим, сөөлгүзү — АТБ-ниң кол инженери. 1985 чылда «Тыва автотранс» каттыжыышкынынга партком тургустунган. Каттыжыышкынның хоорай бүдүрүлгелериниң коммунистери мени оон секретарынга соңгуп алган. Бо-ла-дыр.

— Чуртта болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр бодалыңар чүл? Чүге бүзүрээр, а чүге бүзүревес силер?

— Чаартылга чорудулгазының үезинде [illegible]

[illegible]

СОРУЛГАГА ДЕТКИМЧЕ

[illegible]

— Валентина Яковлевна, депутатка кандидат-биле силер хөй чылдарда кады ажылдаан-дыр силер. Оон дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— [illegible] [illegible] Монгуш Мунзукович ажылдап [illegible] [illegible] [illegible] билир мен. М. М.

[illegible] чаа типографияның тудуун адап-талдырарының дугайында. Чаа хевирниң полиграфия баазазының Тывага дүрген ностун келири дээш Монгуш Мунзукович 5 чыл дургузунда салым човап келген. Бир эвес телевидечилерниң чазыы эвес болза, ук типография ажылдалче кире берген турар ийик. Частырыг принципалдыг ужур-утка-лыг болган: телевидечилер чаа оран-сава-же шаглап эр и-жиреп полиграфия дериг-херекселдерин «дырбырып» орар [illegible]. Бир эвес чагыны оларның ағызындан [illegible]

[illegible]

ДАГ ОДАРЫН КАТАП АЖЫГЛАЗА

Бичиимден тура хөй [illegible] дарып өскен болгаш [illegible] дүрүлгезинге хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш хойну канчаар кадарарын билир мен.

Амгы үеде машина-техника чедип [illegible] ар чавыс, хову черлерге малчыннар кыштаглаар апарган. Бо дугайында 1990 чылдың январь 9-та «Шыңда» үнген мал ажылының хоочуну Феликс Сегленмейниң чагаазынга бүрүн каттыжар мен.

Чоорту-ла тыва өгнү узуткап чок кылып турары болгаш дагда кыштагларны узуткааны улуг частырыг болган.

Бистиң республикага хой малды кыжын тургузу азыраарынга четчир мал чемин белеткеп ап шыдавас турдувус [illegible]

[illegible]

Ховалыг НУРСАТ.
Мал ажылының хоочуну.

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

№ 2 февраль 1990 ч.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюн таварыштыр ССРЭ-ниң камгалал министри дужаалды үндүрген. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң бүгү шинчилел-биле кады эде тургустунмушаан. Совет күрүнениң айыыл чок чоруун бүзүрелдиг камгалап турарын, Армия болгаш Флотта демократчыдылганы калбартыр, моральдыг байдалды экижидер чорудулгаларның чорup турарын база шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал талазы-биле камгалалының быжыгып турарын дужаалда демдеглээн.

Камгалал министри байырлал хүнүн таварыштыр Армия болгаш Флоттуң хууда составынга чедиишкиннерни күзээн болгаш дайынның база күш-ажылдың хоочунна ынга, бүгү ажылчы чонга байыр чедирген.

МАРГЫШКАН

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чыл оюнга тураскааткан шалыпчы ай чарлааныының планын ёзугаар Кызылга хоорайда ДОСААФ эге организацияларының болгаш хууда бирги чер [illegible] боодалга маргылдаазы болган. Маргылдааның дириижилгезин ийи бөлүкке чарган. Бирги бөлүкке албан организация болгаш бүлүрүлге черлерин киирген. Ийиги бөлүкке өөредилге черлери болгаш школалар маргышкан.

Албан организация болгаш бүдүрүлге черлеринден бирги черни Тываның автобустарынга отряды алган. Ол команданың составынга М. Чемко, А. Сагашев, В. Корюхин олар киришкен. Ук команда аттага чогуур 300 сандан 288-ти алган. Тываның электри четкилериниң адыгжылары 280 санныг болуп, ийиги черге барган. Үшкүзүн республиканың уругларлар эмиелгези-биле геология чурт-шинчилел экспедициязы ээлээннер. Ол командалар кайызы-даа 279 санныг болган. Ол бөлүкке шупту 36 команда киришкен.

Өөредилге черлериниң болгаш школалар бөлүүнге 19 часпас адыгжы команда киришкен. Ол бөлүктен Кызылдың автоорук техникумунуң командазы 245 санныг болуп, тиилээн. Ол команданың адын И. Тихонов, В. Демин, С. Корниенко камгалап киришкен. Ийиги шаңнаалыг чер Тываның автотранспорт [illegible] түр курстар комбинадының үлүүнге онаашкан. Олар 240 санны алган. 226 санныг болуп, Кызылдың сес дугаар школазының командазы үшкү черни ээлээн.

Алексей ЕФИМОВ.

АЪТТЫГ ШЕРИГ

Совет Армияның төрүттүнген хүнүн таварыштыр ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Иван Келиг-Сеңги Тываның Араттың революстуг шериниң нам комитединиң барык-ла тос чыл ажыг үеде секретары чораан, партияның, күш-ажылдың, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халалып-да полковник Артём Супундеевич Борбак-оол-биле ужурашкан. Ооң сактыышкынын допчулап парладывыс.

1924 чылдың сентябрь 26-те ажыттынган ТАР-ның II Улуг Хуралы, ТАР-ның үргүлчү турар революстуг шериниң 50 кижи составтыг аъттыг эскадронун шериг кезээ кылдыр тургускан. Эскадронунуң баштайгы командири Оюн Маадыр-оол, оралакчызы Иргит Бадан оол олар чүве. Аъттыг эскадронну чоң чонну Араттың аъттыг Кызыл шериги деп адаар апарган.

Тываның чепсектиг күштериниң эгезин салган ол эскадрон баштайгы хүнүнден эгелээш-ле, Совет Эвилелиниң Кызыл Армиязының дайынчы уставтарынга үндезилеттинип тургустунуп, улут хазының дайынчы боо-чепсээ, шериг дериг-херекселдери-биле чепсеглеттинип, ооң хеп-формазын кедип, а аъттыг эскадроннуң улуг, бичии командирлери Кызыл Армияның ылгавыр демдектерин ол хевээр кадап турган. Аъттыг эскадроннуң баштайгы шериг сургакчызы (чевүлекчизи) Гериков турган. А ооң келемечизи база дайынчы Салчак Тыыкы (Тока).

«Чарылга шериниң» чанчылы, ажы командири, шаанда Хомду дайынының киржикчизи Кыргыс Тактан турган. Тактан Хомду дайынындан бир холунуң улуг эргээ чок келген. Чон ону «Тактан маадыр» деп шолалай тыртып алган.

1925 чылдың октябрьда болган ТАРН-ның IV съездизи Тываның революстуг шериниң тургустунуп турарын чугаалажып көрген, аъттыг эскадроннуң составының болгаш шериг албаны эрттирер чогуур кижилерниң барык шуптузунуң бижик билбес болуп турары революстуг шериниң дайынчы мөзү-шынарын бедидерип саададып турар деп санаан.

Оон эгелээш-ле, АРШ-тың составынга ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң бадылаан программазын ёзугаар политиктиг кичээлдерни доктаамал чорудуп эгелээн.

1926 чылдың ноябрьда ТАР-ның IV Улуг Хуралының хүлээп алганы Тываның Конституциязы АРШ-тың тургустунганын эң-не баштай дүрүмчүдүп быжыктырган. Оон эгелээш-ле, АРШ-тың албанынга келдириишкиниң чыл санында доктаамал чорудуп турар апарган. 1928 чылдың май 23-те ТАРН ТК-ның Политбюрозу АРШ-ка политиктиг килдисти тургускан.

ТАР-ның болгаш ССРЭ-ниң чазактарының дугуруушкуну-биле совет шериниң аъттыг эскадрону 1929 чылда Тывадан үнүп чорупкан. А Тываның ажылчы чонназы совет аъттыг эскадронунуң байырлыг чалап байдалда үдээннер. Совет чаңгыс чепсек-херекселин ыттаар ол эскадрон болдунуң бүгү боо-чепсээн, ок-чемзээн болгаш шериг дериг-херекселдерин АРШ-тың командылалынга хүлээдип берген. А Сибирьниң шериг округунуң дайынчызы Кызыл туг АРШ-ка кезээ-биле халдавас [illegible] артпан. Ол туг ам Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде чалгывышаан хевээр.

1929 чылдың октябрь-ноябрьда болган ТАРН-ның VIII съездизи Тываның революстуг шериниң организас-политика талазы-биле быжыглаар, АРШ-тың дайынчы аргаларын улам бедидери чижектиг үндезинни айтырыгларже онза кичээнгейни салган.

1929 чылда тургустунган аъттыг дивизионну баштай Түлүш Дагбаадей, ооң соонда Куулар (Сарыг) Серен командылап турган. 1931 чылда аъттыг дивизионга биче даргалар белеткээр школаны ажыткан. АРШ-тың кезектери 1930 чылдың чазынында Хемчик феодалдарының орус кулактарынга деткиткен, ол ышкаш 1923 чылда Тере-Хөлге үнген контрреволюстуг тура халыышкыннарын ядыы араттар-биле эвилелдешкеш, ТАРН-ның башталгазы-биле чылча шапкан.

1939 чылдың ноябрьда болган ТАРН-ның XI съездизиниң шиитпирин ёзугаар 1940 чылда ТАР-ның Шериг херзэниң яамызын тургускан. Сайыдынга ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү полковник Семен Шома томуйлаткан.

ССРЭ-ниң Шериг академиязын полковник Лакпа Оюн, полковник Монгуш Сувак, подполковник Семен Севен сугдар дооскан. А 1924 чылда капитан Түлүш Кечил-оол, майор Ооржак Лопсан, майор Александр Эртине болгаш майор Николай (Оюн) Лопсан олар Кызыл Армияның дээди школазын кыска хуусаада чедиишкинниг доосканнар.

АРШ-тың аъттыг полугун 1934 чылдан эгелээш, полковник Семен Шома, Сат Биче-оол, полковник Лакпа Оюн, полковник Монгуш Сувак болгаш полковник Семен Севен олар командылап турган. Аъттыг полуктуң комиссарынга Иргит Балыраа, Артем Борбак-оол, Семен Севен, а кажан шериг комиссарларының институдун эде организастаанда, полк командириниң политика талазы-биле оралакчызынга Артем Борбак-оол, Александр Эртине олар турган. Полктуң штаб начальниктиннге [illegible] Кыдыл-оол, Түлүш Биче-оол, майор Оюн Оолак, полковник Монгуш Сувак, [illegible] Николай [illegible] турганнар.

АРШ-тың дайынчы болгаш политиктиг белеткелдери Кызыл Армияның [illegible] эде тургузуунга [illegible] 1935 чылдан [illegible] сурганчылары майор Шилов, полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан-танкист Рудник, инженер-капитан Прохоров болгаш өске-даа бедик мергежилдиг эштер улуг дузаны көргүзүп турган.

Ыланныя Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек, тыва ревшериглерни, биче даргаларны болгаш АРШ-тың офицер составын фронтуда тургустунган дайынчы байдалга чооктулалды белеткээр талазы-биле полковник Смахтин, полковник Воронов, капитан Рудник олар улуг ажылдарны кылган.

Тываның чепсектиг күштериниң кезектериниң дайынчыларының болгаш командылаар база политиктиг составының дайынчы аргаларын бүгү талазы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының негелделеринге дүүштүр эде тургузуп белеткээри эң-не кол сорулга болуп турган.

Тыва офицерлерден дыка хөй эштер бодунуң ажылының бедик мергежилдиг мастерлери, солдат массаларының ада-кижизидикчилери болу бергейнер. Генерал Семен Шоманы, полковник Монгуш Суванты, полковник Семен Севенни, подполковниктер Яков Норбуну (Салчак Яков) [illegible], Николай Лопсан[illegible], майор [illegible]. Ук [illegible] баштайгы [illegible] бичии лейтенант Түлүш Нурзатты, [illegible] Монгуш [illegible], улуг [illegible] Серевейни, Кузьма Балчи-оолду болгаш өске-даа дайынчы эштерин бедик чергаарланып адаары өөрүнчүг-дүр.

Совет чазак 1943 чылдың майда тыва эки турачыларны Совет Армияның хүрээлелинге киирип алырын чөпшээрээн. Аңаа хөй-аъттыг кирген Тываның ажылчы чоннарындан фронтуже чорууруп күзээн рапорттар. Билдириишкиннер ТАРН ТК-же болгаш ТАР Шериг яамызынче куттулбушаан турган. Ол чылдың мая 20-де биче лейтенант Түлүш Самбуевич Нурзатка командылаткан тыва эки турачы танкистер фронтуже хайныккан күжениг-биле аъттанышкан, а сентябрь 1-де капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга командылаткан Тываның эки турачыларының аъттыг эскадрону Тываның ажылчы чону Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдевишаан, «Советтиг Ада чурт дээш!», «Тыва — совет улустарның акы-дуңмалышкы найыралын камнап быжыктырар дээш!», «Гитлерлиг фашизмни чылча шавышкаш, улуг тиилелгелиг чанып келиңер!» деп катап-катап чагып турганы кажан-даа уттундурбас.

Немец фашизм-биле өлүм бадып, [illegible] Тываның [illegible] Совет Эвилелиниң дыка хөй алыс-даазын хоорайларын, суурларын болгаш бүдүн-бүдүн областарын, эвилелдешкен республикаларын хостаарынга маадырлыг чоруун көргүскеннер. Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол, гвардейжи майор Монгуш Байысолчан, гвардейжи майор Оюн Оолак, улуг лейтенантылар Монгуш Сат, Сат Бүрзеккей, Куулар Тончут, Монгуш Доржу, баштайгы тыва танкист Түлүш Нурзат, медицина албанының лейтенантызы, гвардейжи Ховалыг Хүргүлек болгаш оларның командылаан эки турачы гвардейжи оолдар-кыстары Совет Дээди Кол Командылалдың дайынчы дужаалдарын алдарлыг-биле күүседип, Советтиг Төрээн чуртунуң ат-алдарын камгалапканнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкени АРШ-тың дайынчы аргаларын, организас-тургузуун дайын байдалынга чагырты үндезинни-биле чаарткаш, АРШ-тың төөгүзүнге чаа, маадырлыг арыннарны ажыткан.

Тываның эки турачы «агаар эзирлери» Оюн Ензак, Ховалыг Хопуя, Хертек Хунан-оол болгаш Канчыыр-оол дайынчы чаа самолёттарны мергежилдиг башкарыптар кылдыр өөренип алган. Ыраккы Чөөн чүкке милитаристиг Японияны чылча шаварынга Совет Армияның [illegible] дузалажып, эрес-маадырлыг чоруун көргүскенин уттундурбас.

Эки турачы танкист Чүргүй-оол Хомушкута Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан, а эскадроннуң командири, гвардейжи капитан Кечил-оолду, ооң политика талазы-биле оралакчызы, гвардейжи майор Монгуш Байысолчанны Дайынчы Кызыл Туг ордени-биле шаңнаан. Ол ышкаш Тывадан барган Михаил Бухтуевке, Николай Макаренкога болгаш Александр Семиреченкейге Совет Эвилелиниң Маадыры аттарны тывысканынга Тываның ажылчы чону чоргаарланып, чүрээниң ханызындан өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, подполковник Иван Ничекеевич Даваа. И. П. Дааның чуруун ооң өөнүң ишти партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Опчунмаа Чадамбаевна Дааның хууда архивинден Алексей Содунам хоолгалаан.

ДУҢМАЛАРЫМГА ЧАГЫЫМ

Эртген чылын Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазын дооскан мен. [illegible] эрте берген. Ынчан алды эштеримге шериг хүлээлгезин эрттирер дээш Төрээн [illegible] аъттаныпкан бис. Амгы үеде Төрээн [illegible] бүдүрүлгезиниң [illegible] күүседип турар бис.

Эге шериг билигни школачы турувуста-ла бисте башкывыс Вадим Эртинеевич Кенден өөредип, шериг херээнге бистерни белеткээн. Ону шиңгээдип алганывыс, халас барбаан деп чүвени беттарывыс шериг албаны эрттирип тургаш, билип бүзүредивис. Башкывыстың күжү, билии халас барбаан деп чүве оон илден.

Суурувуста доозукчу класстарда өөренип турар оолдарга чагыывыс: бар шериг херээнге амдан эгелеп эки белеткенип эгелеңер. Спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге ынак болуп, күш-дамыр сайзыралын кылыңар, күш кирип алыңар.

Бистер шупту дөрт алышкы бис, чүгле хеймер дуңмам ыяс. Ол ам бирги класста өөренип турар. Улуг акым Чеен Чүкте шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Ол удавас халажып чанып бээр. Оон ыңай мен деп бичии ийи оол дуңмам бар. Үеэ келирге, олар база бистер ышкаш удаа-дараа шериже аъттаныптар.

Акымның турар кезээн ден авам, ачам байырлыг телеграммаларны, дыңнадыышкыннарны алган. Авам ону эң-не көскү черде азып алган.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүн таварыштыр чаңгыс чер-чурттугларымга, эш-өөрүмге, ада-иемге, дуңмаларымга изиг байыр чедирип, эки өөренип, ажылдарын, быжыг кадыкшылды күзедим.

Айбулат САТ.
«Н» шериг кезээ.

КРАВЧЕНКОНУҢ ХӨӨРҮ КАЙДАЛ

Александр Диомидович Кравченконуң допчу намдарын сактып көрээл. Ол дээрге Тываның төөгүзүнде база кирип турар командир. 1880 чылдың сентябрь 3-те Воронеж губерниязынга тарачы кижиниң өг-бүлезинге ол төрүттүнген. Кижилер аразынга хувискаалчы хөөнүг суртаал нептередип турганы дээш 1902 чылда туттуруп байышкаш, ийи чылда херек эрттирер кылдыр шииткен. 1907 чылда Сибирьже көжүп келген. Ачинск хоорайга чурттал тургаш, шагдаа чериниң уезд-можу даргазы турган. Колчак чанчын тергиидеп турар үеде Конь деп шола аттыг аъдырган болгаш Хову Баджейге чажыт ажылды кылып турган.

1918 чылдың ноябрьда большевиктер баштаан тура халыышкын өөскүп үнгеш, Красноярск болгаш Кан можуларга нептерээн. Октуг-боолуг тура халаан кижилерниң саны көвүдээн болгаш дөрт полкту органзастаан. Партизаннар шериниң кол командиринге А. Д. Кравченкону соңгаан. 1919 чылдың сентябрьдан [illegible] чедир Минусинск хоорайның Комсомол кудумчузунда № 16 бажыңга чурттап турган. 1923 чылдың ноябрь 21-де Донда Ростов хоорайга аар аараанындан Александр Диомидович мөчээн.

А. Д. Кравченко командылаан Сибирьниң партизан шерии 1919 чылдың июль 18-те Тываның Белоцарск, азы амгы Кызыл хоорайга, чедип келген болгаш ол-ла чылдың август 16-да колчактарның [illegible] шапкан. Ол улуг тулчуушкуну болган эрик кыдыында партизаннар тураскаалы бар болгай.

Мындыг онзагай таварылга болган. 1978 чылда Ростов чурттуг Н. Н. Иванченко ук хоорайның эрги чевээнге чеде бергеш, ха-дуңмазының хоорлерин дилеп чораш, чер иштинде шалабула кестүп чыдар калбак даш тып алган. Ол дашта бижип каан состерни номчуп көргеш, ол Сибирь партизаннарының алдарлыг командири Александр Диомидович Кравченконуң хөөрү-дүр деп билип каан. Минусинск хоорайда Мартьянов аттыг музейже дораан дыңнаткан. 1979 чылдың сентябрь айда А. Д. Кравченконуң сөөгүн талыгырда Донда Ростов хоорайның эрги чевээнден казып ушкулгаш, Минусинск хоорайга эккелгеш, Советтер бажыңының чанында кончуг чараш садчыгашта чурт чаңдывып орнукшудуп каан.

Эки кижиниң хөөрү безин [illegible] чүве ол дур ыйнаан.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.

АФГАН ЧЕРНИ САКТЫП КЕЛГЕШ...

1975 ЧЫЛ. Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек ортумак школазының доозукчузу Леонид Кара-оол школа дооскаш чүнү кылза экил деп чүвени бодап эгелээн. Школаның башкылары доозукчуларының дугайында үргүлчү сагыш човап: «Чүгле күзелдерге тааржыр мергежилден шилип ап көрүңер. Силерни ынаар мынаар өөреникнер деп албадаар эргевис чок» деп бо-ла чагыыр турган. Ынчангаш доозукчу бүрүзүнүң угаан-бодалынга кыштыккан күзелдер дойлуп-хайнып турган.

Малчыннаар, саанчылаар, чолаачылаар, башкылаар, эмчилээр дээш оларның аразындан ындыг күзелдиг кижилерни чок дээр. Леонид оорүнүң шилип ап турар күзелдерин [illegible] каан, үр-ле боданып орган. Чүге дээрге ол чамдык оолдар дег хөөремик эвес.

Шынап-ла харын, Леонид хөйнү бодап, амыдырал карын болгаш берге чүве-дир деп чүвени билип алган. Адак соонда, Новосибирскиниң дээди шериг политиктиг училищезинче шылгалда дужаар деп шиитпирлеп алган. Амыдыралга белен чүве кайда турар. Леонид школаны дооскаш, ол-ла айда документилерин белеткээш, чеде бээрге, ынаар шылгалда дужаар кижилерниң документилериниң маргтыың тончузунге чедир хүлээп апкан болган. Леонид [illegible] тир. Шак ынчаар оон ыңай училищенинче шылгалда дужаар дээн күзели бүтпейн барган.

Леонид аваа бичии-даа [illegible]. Оон бүдүжүп [illegible] ынлык. «Ажырбас! [illegible] алып мен» дээн бодал-биле бажыңынга чанып келген [illegible]:

— Чүү болдуң? Кажан [illegible] — деп [illegible].

Чугаалап [illegible] бырлаар ужурга таварышкан:

— Документилериңни март 31-ге чедир хүлээп алыр ужурлуг чүве-дир. Ону билбээн-дир мен. Озалдаан-дыр сен, келир чылын кел дээш чандырыптылар...

Чамдык, азырадыкчы хөөнүг оолдар дег болза, Леонид ажыл-даа кылбайн, өөренмейн-даа суурга хүнзер эрттирип [illegible] турар ыйнаан. Күзүн ол Кызылдың автошколазынче кирип алгаш, өөренип чоруп тургаш, дөстүнмээн күзелиниң тевии-биле ол-ла күзүн шериг албанынче кандыг-даа келдириишкин манавайн, хоорайның шериг комиссариадынга чеде бергеш, Совет Армияның хүрээлелинге ыдыктыг хүлээлге күүседир күзелин илереткен.

— Назы-харың ам-даа 18 [illegible]. Чүге далаш турарың ол? — деп, бир офицер оон ылавылаап.

— Мен база, силер дег, офицер болур күзелдиг мен. Эрткен чайын документилерим орай чедире бергеш, шылгалдаже кирбейн бардым. Шериг албаны эрттирип тургаш, күзелимге дөмей-ле чедер мен — деп, ол шын-на сеткилин илереткен.

Совет Армияның хүрээлелинге Леонид бир чыл хире шериг албанын эрттирип тургаш, бодунуң мурнунга таварышкан кандыг-даа бергелерге торлур хире эвес, быжыг тура-соруктуг өөренип алган. Ыңо-ле [illegible] сагыыр командириниң бүтпээн күзелиниң дугайында чугаалаарга:

— Улуг дыка ударава. Шериг албанын эрттирип турарын экн-дир. Бис сээн документилериң белеткежип бээр бис. Чүгле амдыгаанда [illegible] белеткен — дээн.

Леонид школачы чылдарында-ла спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге киржип [illegible] хүреш тренери Николай Ичинович Монгуштуң: «Эр кижи дидим болгаш шиитпирлиг болур херек» дээн чагыын каяа-даа чорааш бо-ла сактып келир.

Санныг хонуктар удаар эвес. Новосибирскиниң дээди шериг-политиктиг училищезинче кирериниң шылгалдазын чедиишкинниг дужааган. Самбо секциязынга база кирип алган. Ооң ужуру мындыг. Бирээде, самбонуң дыка хөй аргалары тыва хүреш-биле чоок.

Леонид өг-бүлезинде үш оолдуң аң улуу. Чылдар билдирер эвес, оон бээр 4 чыл чеде берген. Бирле хүн дуңмазы Валерийден чагаа келген. Часкаш номчуп көөрге, акызының өөренип турар училищезинче шылгалда дужаар күзелин илереткен болган. Акызы дуңмазының [illegible] кээн соонда, чаңгыс училищеге ийи алышкы өөрени берген. Хеймер дуңмазы Шолбан база-ла дараазында ол училищеге өөренир деп баарга улуу: «Тайбың чаагай үеде шуптувус-ла шериг албаны эрттирип чорувааривиске бодур бе? Ынчалза-даа бодан, дуңмам» деп харыы чагаа бижээн. Шолбан акызының чагыынга бичии-даа удурланмаан.

Бо хүннерде Леонид — Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында капитан. Юрий — Свердловскиде дайынчы кезекте улуг лейтенант, Шолбан — Свердловскиниң Күрүне университединиң доозукчузу.

Найысылалда «Кызыл» аалчылар бажыңынга Леонид Валерьевич-биле хөөрежип олура. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган оолдар дугайында айтырыпканымны бодум безин эскербейн барган мен. Ол кезек бодап олургаш, мынчаар харыылады: «Афганистанга ийи чыл болдум, ажыл-биле чугаалажыр [illegible] лерниң кыжыкызы, октарының сыылаан даажы кулакка дыңналып, душманнар-биле канчаар дайылдажып турганывыс каракка көстүп кээр» дээш база катап-ла боданы берди.

Шынап-ла, ындыг ыйнаан. Дайын дээрге дайын-на болгай, ийи шак иштинде көөр кино эвес. Ийи чыл туржук, чаңгыс шак иштинде хары черге дайын-биле демиксежири белен бе? Элээн боданып-боданып, чугаазын катап уламчылады: «Училищени доозупкаш, Моол Арат Республикага шериг албаны эрттирип турган мен. Дуңмаларымның кайызындан-даа чагаалар үзүктел чок кээп турган...

«Шериг училищезинче шылгалда дужаап чеде бергеш база озалдап калган. Ам база-ла озалдаар бе» дээн бодал-биле шериг начальниктериниң хаалгазын амыратпастааш туруп бээрге, оларны чиишээрепкен.

Алышкылар бо удаада [illegible] лары болгай. Ол кезекке шериг албаны эрттирерингге улуг белеткел херек. Чүгле чер кырынга эвес, агаардан парашют-биле база шураар апаар.

Шериг өөредилгези-даа эгелээн: чүгүрер, кара боолаар, парашюттут шураар дээш оон-даа өске. Бир-ле катап Леонид парашюттут бадып ора, улуг казыргыга таварышкаш, эмчок дүшкениниң түңнелинде кемдээн. «Кандыг кончуг хайгыг, чоруум чогувас кижи боор мен. Ам, шынап-ла, чорутпазы ол-дур» деп бодал оон бажыңга дораан кире хонуп келген. Каш хонганда Юрий Афганистанче чорупкан, а Леонид шериг госпиталынга артып калган...

Оон бир чыл эрткен. Леонид, өске дайынчылар дег, шериг хүлээлгезин күүседип турар апаргаш, Афганистанче дөмей-ле чорупкан. Боданып-даа көрүңер даан, ол кайы хире кызымак-тыр: шылгалдадан озалдап калгаш, [illegible] алган, парашюттан шурааш, кемдезе-даа, Афганистанче чорупкан.

1987 чылдың май 11-де эң берге тулчуушкун болганын Леонид Валерьевич сактып чугаалаар. Ынчан Леонидтиң өөрү хайгыыл чорупкан, салбырга каш-ла кижи арткан. Кожазында салбырның дайынчылары ок-чемзек чудурген караванга таварышкаш дуза дилээрге, Леонид салбырынга чүгле хайгыылчылар арттырып каап, дайынчыларны биле вертолётка олурупкаш чорупкан.

Чеде бээрге, бир-ле улуг даглар арасында куйда тулчуушкун боор турар болган. Чүгле октарның сыылаан даажы дыңналыр, чогум кайыын боолап турарын билдинмес. Ынчалдыр оларны ийи шак боолап келген. Бичии-ле шимчээрге, пулемёт-биле бүлгүртүп-ле эгелээр.

Чеже чыдар, бир-ле дугаарында Юрий Потапов шүглдавышаан, тура халааш, оон Владимир Юрин, [illegible] — Леонид Кара-оол. Олар көрүп [illegible] дындан боолап турар мындыг болган. Кажан дайынчылар отту ажыдып эгелээрге, дайзын дезипкен. Юрий, Владимир, Леонид олар ол-ла маңнашкаш, дайзыннарның чыдынынга чеде бергеш, боолап турда, ындындан келген совет шериг душманнарның дезипкенин эскербейн, оларже боолап эгелээн. Оон Леонид тура халааш, хөйлериниң чайык эгелээрге, эштери ынчан билип каан. Оон соонда улуг лейтенант Леонид Кара-оолдуң ийи солдадын Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаан. Ындыг тулчуушкуннарга Леонид Кара-оол чеже таварышпаан дээр. Ынчангаш Афганистан дугайында чугаалажы бээрге, сагыш-сеткилим хөлзээр деп чугаалап олурар ужуруу-даа ында.

АФГАНИСТАНГА интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан улуг лейтенант Валерий болгаш капитан Леонидтиң ада-иези Каа-Хем районнуң Бүрен-Аксында ажылдап чоруурлар. Авазы Анай Балчыровна Кара-оол — совхозта партия эге организациязының секретары, ачазы Валерий Ховалыгович Кара-оол — школада башкы.

Афган улуска интернационалчы дузазын көргүскени дээш совет «Дайынчы шылгарал дээш» деп, а Афган республикадан «Афган черден улуг өөрүп четтириишкин-биле» деп медальдар-биле Леонид Валерьевич шаңнаткан. Совет шериглерни Афганистандан үндүрген соонда, Леонид Кара-оол бо хүннерге чедир Тес-Хем районнуң шериг комиссариадында комсомол райкому-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Ол — чоокта чаа болуп эрткен комсомолдуң XXIII Тыва область конференциязының киржикчизи.

Республиканың комсомол организацияларының [illegible] Леонид Кара-оолду БАЛКЭ-ниң XXI съездизинге делегат кылдыр соңгаан.

Иван ХЕРЛИИ.

Улусчу чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

САЛГАЛДАРГА ДАМЧЫДЫП САЙЗЫРАТСА

Ақыын шаамның чамдык тыва спорттуг оюннарын салгалдарга дамчытпа деп [illegible] Тыва улустуң [illegible] эрттирер чаагай [illegible] сактып ор мен.

Тыва улус ай барымдаалап санаар шагаа дээр чаа чылын [illegible] эрттирер чаагай [illegible] турду. Ол эртеги шагда шагаа бээр уктаалыг келген болгаш үжен [illegible] чедир үргүлчүленип чоруур чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде [illegible] хүнүнде [illegible], чаъштазы, ча адары, тевектээри, баг кагары, даг, [illegible] малбак маргылдаа боор турган. Ол [illegible] чүгле аныяктар эвес, харын улгады берген [illegible] кижилер безин эңге [illegible] киржир чораан.

1929-1930 өөредилге чылында Баян-Колда хүрээ чанынга тургускан школа бижик өөренип баргаш Бичимей, Хөвеңмей болгаш өске-даа оолдар, [illegible]-биле кады өөренип турувуш, шагаа бүдүүзүнде Хөвеңмей-биле нелээ чоруткаш, ооң Хаттыг-Тайгада [illegible] төрелдериниң аалдарын кезип чорааш, шагаалаан бис. Мээң шагаага сөөлгү катап чорааным ол болган. Оон соонда [illegible] бистиң [illegible] ындыг үе эгелээн.

«Шын» солунга О. Данчай-оолдуң хүрээге албан кылып турган ламаларны, хелижиирни революцияның [illegible]-биле тарадыр сывырыпкан деп бижээни ышкаш шагаа [illegible] база-ла бистиң революстуг өзүвүске [illegible] эргиниң бужар-чүдек, караңгы, бүдүүлүк артынчызы-дыр дээш ону соксаткан.

Кайы-бир черде ийи-чаңгыс кижилер ай барымдаалап санаар чаа чылды уткуп, эрттирип турар дугаарында дыңналы берген болза, ол-ла дораан тел болгаш чер-черниң удуртукчулары, харысалгалыг ажылдакчылары эргиниң бо бужар-чүдек артынчыларын база катап бажын ковайтып, хөделдирип эгелей берди, ат болду, канчаар, чоорул деп дүвүреп, холзээр турду. Шагаага киришкен ном, арева кежигүннерин оларга [illegible] үндүрериниге чедир хемчеглерни алыр турган. 1987 чылга чедир безин шагааны эрттирбе деп кижилер бүдүү чугаалажырындан безин арай сестир турду.

Шынын чугаалаарга, шагааның бистиң амгы өзүвүске чуруму-бвуска чүүлдешпес, таарышпас чүвези чок. Шагаа хүнүнде ламалар чалап, ном-хүрүм кылдыртпас, хамнар хөөп, хамнатпас чаңчылдыг турган-дыр. Шагаа хүнүнүң эртенинде улус даштыгаа саң салып, сүдүн тос-караа-биле ушкаш, чажып, эгелээн чылда мал-маган хүр, тараа-быдаа чаагай, думаа-хаван, өлүм-чидим, ыт-куш оршээлдиг болзун деп йөрээлдерин, күзелдерин чугаалаар. Тыва улустуң оран-чуртун, байдузун камгалаан хайыралаарының база бир аргазы ол турган.

Шагааны хөрүп каан соонда, бежен ажыг чыл болганда, эрткен чылдың февраль 5-те ону Кызыл хоорайга ооң чурттакчыларының калбак киржилгези-биле эң-не баштай эрттирген.

Аалдар шагаага белеткелди күзүнне эгелээр чаагай чаңчылдыг турду. Семис хойнуң, бода малдың үүжезин, доңурган сүттү, кадырган быштакты, чодураа, бес, мыйыраан хо-лаан чөкпектии болгаш өске-даа аъш-чемни баш бурунгаар курлап шыгжаар. Ядыы, чүвеге чединмес араттар безин байларның малын соккаш алган ужа, төжүн, шээр мал өлүрүш алган эмиг, бөөртаа, оъун безин чаа чылга курлавырлап алыр чүве.

Чаа чылдың бүдүүзүнде өглерниң ээлери ширтектериң даштыгаа силгип аштаар, эмгелеп секселәэр, өглерниң кырында харын дүжүрүп, аал коданың ширбип, аштаар чүве. Байлар безин ындыг ажылды кылырынга «иделиейлиин» көргүзүп, хөделген турар.

Чаа чылдың бүдүүзүнде улуг, биче чон дагны атты удуваc, ойнап, хөглеп тура хонар, өтта шыдыраа-биле шыдыраалаар, тыва улустуң бодунуң чогаадып ылыгыл алган даалызы-биле даалылажыр, кажыктаар, кажык адар. Оон өгу ээлиниң чиг кажыы болур. Ойнакчылар арага ишпес, алгыш-йырыштыг, адааныг оюннар черле кылбас турганнар. Тоолдар билир, чечен-мерген состерлиг кончуг угааныг кижилер дагны атсы тоолдап өлура хонар. Оларның тоолдарын дыңнаарга, дыка-ла солун болгаш таалаанчыг болдур ийин.

Шагаа хүнүнде байлар-даа, ядыы араттар-даа боова-боорзаан быжырган, үүжезин бустап, хырбачазын дооран дүлген. Быдаалаан, курлап каан чөдураалыг чөкпеен, соктаан тараазын [illegible] чыраан. Куйун доңурган сүдү-биле сүттээш хоо, домбуларга, хөнектерге долдур куткаш, от чанынга тургускан турар.

Ол хүн кады өглериниң ээлери шайлаарынче боттарын ээлдек-ээлдең өзү-биле чалап, чолугун мендилежир, шайладыр чаагай чаңчылды кады чурттап турарындан хамаарышта чокка олар ыяап-ла сагып турган. Мендилежири, амыр-мендизин айтырыжыры албан. Кадарчы кижи улус-биле кады аалдар кезип шагаалаар чай бар эвес, хөй кадарып үнерде, ачаа ичеекке (бистиң сумуну улуу ону таар дээр чүве) дүлген эътти, боова-боорзакты хүнезин кылдыр суккаш берип каар. Бичии-даа кижилерни ыяап-ла чалап шайладыр.

Баштай кымның аалындан шагаа хүнүн эгелээрин баш бурунгаар дугурушкуп алганын ёзугаар аъттарлыг улуг, биче чон кожаты аалдар кезип шагаалап чоруптар. Байлар чырааш, сайык, челер аъттарын мунуптар. Олар анаада кетпес чаа, силиг, көрүштүг идик-хевин, мөңгүн оттуун, сиижээн астып алыр, хаажылыг соруулдуг даңзызын идиктеп, чаңчык хавын курлаанга астып алыр. Ынчан кырган байлар безин аныяксып, аян-шинчи кире берген турар болдур ийин. Чаа чылдың баштайгы хүнүн уткуп, хүндүткел-биле демдеглээриниң база бир херечизи ол.

Чыылган чон өглерге шайлап турда, аныяктар ча аткан, баг каккан, тевектээн турарлар. Кончуг дүрүкүлгалыглары тевекти муң сээ чедир тептер, улуг кижилер, аныяктар аалдың чанында даг, тей бар болза, оон кырынче үне берген, чылгы мал кежинге ушкажып алган омак-хөглүг-даа аажок чугулаан турар.

Соктаан тараазының дугүг кара хевээн бербес, өөнге кирген кижиге ажыг болгазын кутпас чылгы харам байларга ядыы араттар оюнну, кылыкты хайныктырып, шагаа хүнүнде мени тоттуруп ыыдаар шаан бар бе деп байларга баш бурунгаар бардамнаан, сагындырып каар турган. Ындыг [illegible] кыжырыг-шөлдүг чаңчыл турган. Бардамнаан кижилер шагаа хүнүнде ол байларының аалдарынга чеде бээрге, дүлген семис эътти дескиге дыыдыр салгаш [illegible] баарынга салып бээр. Бардамнаан кижилер эътти дагеревин чиилээн бээр, мени тоттурар [illegible] ол бе деп байларны [illegible] турар. А бир эвес дескиде эътти шуптузун чип шыдавайн барза, ол кижиниң арнын үстүр-биле чаап каар, ону база [illegible] киирер.

Делгер-Хаан сумуга (амгы Кызыл районнуң Баян-Кол кодээ Соведи) шагаа ынчаар эртип турган. Шагаа хүнүн демдеглеп эрттирер дизе, бистиң хоочун салгалдарывыс ол чаагай чаңчылды сагаар ону ыяап-ла сагып эрттирер ужурлуг. Бистиң шаандагы салгалдарывыстың үргүлчү ойнап чорааны спорттуң чамдык тыва национал хевирлериниң дугаарында бодумнуң хуумда бодалымны номчукчулар-биле чергелештир [illegible] бижип көрейн.

Ам буга-шыдыраа, даалы, баг кагары, тевектээри, кажыктаары, кажык адары уттундуруп бар чыдар. Эрте-чорукту шагдан бээр чоннуң ойнап чорааны бо оюннарда бистиң үевиске чүүлдешпес, таарышпас чүве чок деп бодаар мен. Ам бо оюннарның шаг-үези улам-на ырап бар чыдар, ойнап чораан кырганнар база эвээш арткан. 1929 чылдан бээр чарылбас [illegible] болуп чурттап чоруур партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, Алексей Класович Бичижик буга-шыдыраа-биле ойнап чоруурун билир мен, а даалыны боду чазап алыр болгаш ойнап чораан. Күш-ажылдың хоочуну пенсионер Ширбизиин [illegible] ойнаарын ойнап чоруур кижилерни көрбээн болгаш бис бес мен.

Араттарның тывынгыр угаан-бодалы-биле спорттуң тыва национал хевирлери чогааттынып тургустунган деп чүве оон база билдинир. Шаандагы шагда кижилерниң ойнап чораан спорттуң тыва национал хевирлерин амгы салгалдар уламчылаар кылдыр эрттирип бээри-биле ону калбартып сайзыратпайн турары харааданчыг. Ол оюннарны чидирбези-биле катап сэртаалдаза кандыгыл? Эртемден М. У. Самбуунуң «Тыва оюннар» деп номун катап немеп тургаш, бо оюннарның ойнаар дүрүм, чурумун тодаргай тайылбырлап бижээш, хөй тиражтыг кылдыр парлап үндүрзе.

Чүгле бистиң республикада спорттуң тыва национал хевирлери чидип турар эвес. Харын спорттуң өскүс национал хевирлери боор славяно-горицкая борьба, бабка, городки [illegible] чылдарда база уттундурган. Спорттуң бо хевирлеринге боттарын бердинген салым-чаяанныг кижилерниң кызымаккай негелделериниң түңнелинде ол оюннар Москвада болган чурттуң өске-даа хоорайларында катап тургустунуп, өскүс-даа бол, амыдыралга боттаныы эгелээн деп солуннарга бижип турар-дыр.

Ол интервьюлерни үлегер-чижээ ап, уттундуруп бар чыдар ол спорттуң национал хевирлерин катап тургузуп хөгжүдериишаан, дараазында салгалдарга дамчыдып берзевисе, мында бак салдар чедирер хоралыг чүве чок, харын кижизидилгеге база улуг ужур-дузалыг деп билип турар мен. Аныяк салгалга уттундурбас тураскаал кылдыр саргаалгатканывыс ол болур ийик.

Алексей САРЫГ-ООЛ.

ШАГАА ШАГАА-ЛА БОЛГАЙ

[illegible] бистиң ада-өгбелеривис шаг төөгүден бээр 12 чыл эргилдези чыл бүрүде-ле частың башкы айының бир чаада үнүп кээп турар Чаа чылды демдеглеп, уткуп байырлап турганнар болгай.

Бо 1990 чылдың январьда үнген «Шын» солунуң бир дугаарынга бир эртемден эш шагааны бо келир чаа аът чылдың уткулга байырын шагааны бо 1990 чылдың февраль айның 24-25 хүннеринде демдеглеп байырлаарын саналдап бижээн чораан. Эргилдениң [illegible] чедиги алдан чылдың, ол демир халаптың ак аът чылының (частың кыска сарыг пар айы) айы болза, ак аът чылдың частың башкы айының бир чаазы кара (ыт хүнү (садбис) шагааның ёзулуг байырлаар хүнү. Ук хүн бистиң календарывыс-биле 1990 чылдың февраль 26-ның хүнү — понедельник болгай (эртемден база ынча дээн— Ред.).

Бо 1990 чылдың февраль 24-25 болза, бо төнмээн 1989 чылдың (сарыгзымаар чылан чылдың) кыштың адак айын 29 азы 30 (бүдүү хүн) болур болгай.

Шагаа шагаа-ла болгай, шагааны шаг төөгүден бээр частың башкы айының бир чаада байырлаар ышкажыгай. Ынчаарга ам сарыгзымаар чылан чылының кыштың адак ай (шилги инек айы) төнмээн турда-ла, келир ак аът чылының частың башкы ай (кыска сарыг пар айның) бир чаа, (кара ыт) хүнүн демдеглеп байырлай бээривиске, ол-та шын эвес. Ынчаарга шагааны бистиң ада-өгбелеривис боттарының хиреш-биле эрттиргилеп чораан. Ооң чижээнге бодуун (арат) ажылчын кижи хой ажы-төлүнге шээр мал (ошку, хой) догерип, боова-боорзак, манчы-хуужуур болгаш быштак, хойтпак, ээжегей дээн чижектиг ак чемнер кылыр чораан.

Шагаа байырлалынга аът чарышы, мөгелер хүрежин кылбайн чораан. Чүгле национал оюннар, кажык адар, даалы, хөрүү, буга-шыдыраа, ачаа шыдыраа оюннар. База ол ышкаш тыва национал хөгжүм херекселдеринге (игил, бызаанчы, лимби, дошпулуур, хомус) аялгалар, ырлар ойнаар болгаш йөрээлдер ырлап алган күүседирлер.

Ук йөрээлдер өг йөрээлинден эгелээр. Оон соонда мал-маганын, оран-чуртун, ал-боттарын, эт-севин йөрээрлер. База ол ышкаш шагаа хүнүнде мал-маганын улуг кадыг кижилерге ыдыктаар. Оон чижээнге чүгүрүк аът азы серге, ирт, [illegible] чергелиг малдарга киирип болур.

Шагаа байырлалында арага-дары хоруглуг, шуптузу чон элээр шагаалаар турганын айтыры артык эвес!

Ол хүн чон каас-кеэ хевзыйын кедер. Бистиң республикага шагааны чыл бүрүде демдеглеп байырлап турар чүве болган тудаде, мурнакчы малчыннарны эргилдениң чыл салгалчыларын [illegible] шагааны [illegible] күзенчиг. Ам уткуп байырлаарывыс ак аът чылында республиканың чылгычыларын чүге аът-биле шаңнап болбазыл? Мурнакчы хойжуну, саанчыны чүге [illegible] аът-биле шаңнап болбас деп? Бир-тээ, уткуп турарывыс байырлалывыс аът чылының уткулга байыры болганда.

Константин ХАНГАП.
Эрзин район.

Театр болгаш көрүкчү

СЕТКИЛ-ЧҮРЭЭ — ДИЛЭЭШКИНДЕ

[illegible] хөгжүм-шии театрының чарлалдар [illegible] чанынга [illegible] хөй көрүкчүлер сонуургал-биле чугаалашкан турлар.

— «Февраль 27-де Оскар Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаяа» деп шиизинге Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Чадамба Монгуштуң бенефизи болур». Па, бо бенефис деп чүнү тып алганнары ол?

— Театрның шаандагы [illegible] чаңчылын ёзугаар ук шии-ле кирген орулганы кайы-бир артиске бээри-дир.

— Амыраан, артист-тир аа! Чүү дээш ынчаары ол ирги? Ой, дарга, буруулуг болдувус, ол шын чүве бе? —деп, сонуургаачал эр меңин кынчыктырбайн-на келди.

— Шын-шын. Бенефисант — Чадамба Байырович ук орулганың чүгле [illegible] хуузун алыр, а артыканы — артистерниң [illegible] кирер — деп тайылбырлап кагдым.

— Чүү дээш бенефистеп турар артист боор?

— Хүндүткел-дир ийин. Бежен харлап турар юбилар [illegible]

— Ча, кайын ындыг боор? Боокта чаа-ла бичии оолдар ойнаан, «Ыглаар-Дургуга» [illegible] ол боор турду чоор?

— Театрга ажылдаанын бээр 23 чыл боор турар кижи. 1968 чылда-ла «Тартюфка» Оргонну, «Деңгур-оол» [illegible]. Баштай кырганнар рольдарынга, а сөөлзүреди аныяктар [illegible] эгелээн кижи болдур [illegible]

— Артистер-даа магалыг чүве аа? Кырыгас-даа [illegible]

— «Ырыыр чай чок» — деп, Максим Мунзук бо-ла чугаалаар артист.

— Шынап бо, Чадамба артист Мунзук биле Менгальбиинин төрели боор ийин. Аажы-чаңы безин кара олчаан артист болгай.

— Төрел эвес, Аянгатыда чылгычы кижи оглу чүве. Бистиң — Хемчик оглу.

— Кайгамчык-ла ойнаар тол. Каттырынчыы халаптыг-ла.

— Бо бенефисти харын көрүп алыңар. Ында хыын тыпкан рольдуг кижи. Манап турда безин ана хүлбүс-ле болбазыкпе—деп, чугааны хөй чылдарда культура сайыды чораан, ам ном үндүрер черниң директору Матпа [illegible].

— [illegible] ырлаар амытан. Кызыл-Мажалыктан Кызыл хоорайга кирип ырлай бээр кижи—деп, хоочун артист Н. Өлзей-оол сактып чугаалады.

— Бедик разрядтыг слесары мергежилдиг артист болгай — деп немеп кагдым.

— [illegible] ындай эжиң оюнун көөр-дүр —[illegible] улус тарай берди.

[illegible] Чадамба Монгуш — хөгжүм-шии театрының он [illegible] талантылыгларының [illegible]. Оон [illegible] рольда [illegible]

[illegible] А. Чыргал-оолдуң «Хүнну ыраажылары» деп хөгжүмнүг комедиязынга [illegible] ойнаан. Ч. Монгуштуң ойнаан Тумадын көрген, [illegible] Ак-Чыраанын [illegible] бригадирлери [illegible]

[illegible] телер» деп шиизин тургускан. Ында аът ажаакчызы ирей Кузьманың хаван чадаг арткаш, аът комбинадынче дужаапкан аъттары дээш колхоз даргазы-биле туттуп, сеткил-сагыштың човулаңынга алысканын Чадамба Байырович кайгамчыктыг көргүскен. Чүге дээрге артист боду институт мурнунда чылгычылап чораан, аътка ынак кижи. Ол ышкаш ынчан чылгы малды колбасаже хуулдуруп, ажыл аъттарын илиги фермаларынче дужаап турарынга артист сеткилиниң килеңнеп турганы сценага тода көзүлгени ол. Артист шииниң амыдыралче хандылап, маадырының иштики делегейин ажыдып, сценага амыдыралда дег чурттай бээри ынчан көзүлген.

«Арагачы кижи чогаал маадыры боор болур бе? Арагачыларны сценага көргүскеш чоорул? Арагачылар —бисте чок!» дээн хоочуннер А. Дударевтиң «Тайып ужар» деп шиизин театрга көргүскениниң соонда дыңналып турган. Ында човулаңныг салым-чолдуг арагачы Бусланың овур-хевирин, ооң трагедиязын алдарлыг артист Ч. Монгуш көрүкчүлерге көргүнчүг кылдыр дамчыткан. Ук роль хөй-хөй кижилерни бодандырган. Ам-даа ол шиини ойнаары күзенчиг. Ол чүгле театрның эвес, а республиканың [illegible]

[illegible] база хамааржыр. Бо-ла бүгү Ч. Монгуш хөй талалыг өске артистер дээрзин маргыш чок бадыткап каар.

Чадамба Байырович артист ажылындан аңгыда, чечен чогаалга сундулуг болгаш аңаа күжүн шенеп чоруур. Ооң очулгазын ёзугаар «Резидентиниң частырыы», «Ой күске», «Даарта болган дайын» деп уран-чечен кинолар тыва дылче очулдуртунгулаан. Театрның сценазынга Ч. Монгуштуң очулгазын ёзугаар А. Ставицкийниң «Байысаалга» деп драмазы тургустунган болгаш Е. Шварцтың «Хар кадыны» белеткеттинип турар.

Ч. Монгуш — Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр салбырында артист мергежил талазы-биле башкы. Ооң сургуулдары бо чылын училищезин дооскаш, көрүкчүлерге «Хар кадынны» көргүзерлер. Доозукчуларның шилиндектери башкызының дооскан чери — Нева эриинде хоорайның театр, музыка болгаш кинематография институдунче улай өөренирлер.

Чадамба артист [illegible] башкы [illegible] үезинде чогаадыкчы ажылдакчы. Сеткил-чүрээ — чаа-чаа дилээшкиннерде. Ол бисте ам-даа дагын-дагын [illegible] тур. Орта хөй удаа чечектер [illegible] нар бис. Ол бистерни февраль 27-де болур бенефизинге чалап турар. [illegible]

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧУРУКТА: О. Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаяа» деп хөгжүмнүг комедиядан көргүзүг. Солагай талазында Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуш прокурор Спетлайтың ролунда.

Ю. КОСАРЬКОВТУҢ фотозу.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ
дыштаныр хүннерде

Февраль 24-те. Театржыткан байырлал шоуунге «Кыш үделгези». Эгелээри 15 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Февраль 25-те. Агроулетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профсоюз [illegible] «Бедуунуң мергежилимге чорааарлаар мен» деп өөредилге черлери Красноярсктиң [illegible] ажыл-агыы институдунуң Кызылда филиалының, КПТУ-1, [illegible] ажыл-агыы техникумунуң аразында фестивальын эрттирер. Эгелээри 10 шакта.

Февраль 25-те. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа байырлалы». Эгелээри 12 шакта.

Февраль 24-25-те. «Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга болгаш Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга дискотекалар. Эгелээри 12.30 шакта.

Спортчу хемчеглер
«Херел» спорт залынга

Февраль 24-25-те. Бедуруктерде күш-культура коллективтериниң аразында хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 10 шакта.

«Тываның 5 чылы» стадионга

Бөмбүктүг хоккей талазы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри субботада 15 шакта, воскресеньеде 12 шакта.

Шыдыраа клубунга

Шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле хоорайның бирги чери дээш маргылдаа. Эгелээри 15 шакта.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.20 Концерт. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг [illegible]». 9.25 «Тинистарынчы хат» Уран-чечен фильм. 3-кү эге. 10.45 ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Төп музейинден репортаж. 11.00 Киноконцерт. 12.00 Тиилелгениң 45 чылынга. «Политрук Василий Клочков». Борацилаалыг фильм. 12.20 «Үе». 13.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи композитор Р. Паулстуң концерти. 14.55 Тиилекчилер. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Хөглүг старттар». 17.00 Бөгүн — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү. 17.15 «Өртемчейниң [illegible]». Уран-чечен фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Солдаттар ырлажып турда» деп сөзүглел ырлар фестивалы. 21.00 «Үе». 21.35 Чугула интервью. 21.40 «[illegible]». Кантемир черигнер [illegible]. 21.55 «[illegible]». 23.25 «[illegible]». 23.40—00.10 Киноконцерт. «[illegible]».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещер талазы». 9.05 Англи дыл (бирги чылда). 10.05 Англи дыл (ийиги чылда). 10.35; 11.40 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 «Мигель Габриэль чугаалап тур». Англи дыл кырында дамчыдылга. 12.00 «Мээң кудумчум». Телефильм. 13.10 Л. Зорин. «Цитата». Фильм-шии. 15.10 Мультфильм. 15.25 Бараалгаалыг фильм. 15.45 «Революцияның төлээлери». Уран-чечен фильм. 17.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.15 Концерт. 18.10 Орус аян-чорукчу Афанасий Никитин дугаарында бараалгаалыг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскаатказ [illegible]. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг уйгу [illegible]». 20.30—23.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible].

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Багги Сабз—болгуун [illegible]». Душанбеден дамчыдылга. 19.30 Объектив. «Чер — [illegible]» деп фотоконкурстуң [illegible]. 20.00 [illegible] спорт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуваг, чантар».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киножурнал 9.00, 12.00. «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20. «Ээзи болгаш хоойлу» 15.00, 19.30. «Камгаланырының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын [illegible]» 11.00. Хон Гиль Дон 12.00, 14.00, 17.00, 19.00. «Бир эвес мээң-биле эвес болзунза» 15.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хоонлу-биле чыыртынган оорлар» 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кышкы эртен» 14.20. «Узамдыккан өжээн негелдези» 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Хон Гиль Дон 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди болгаш хоорайның Соңгукчулар клуву РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш Кызыл хоорай улус депутаттарының кандидаттары-биле болгаш Кызыл хоорай Совединиң бойдус камгалалының ведомстволарының удуртукчулары-биле республиканың экология айтырыгларынга тураскааткан ужуражылгазын эрттирер.

Ужуражылга февраль 24-те 11 шакта Политиктиг чырыдылганың бажыңынга болур. Кээп күзелдиглерниң шуптузун чалап тур.

• • •

Культура-спорт комплекизи февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезиниң» театржыткан көргүзүүрин чалап тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагааның» театржыткан шоу февраль 25-те 12 шакта болур.

«Тыва систем» эртем-техниктиг төп болгаш «Монолит», «Грань» кооперативтер байырлалды эрттирер. Байырлалче кирип моорлаңар!

• • •

Тыва АССР-ниң НХМ-ниң [illegible] болгаш ортумак [illegible] юридиктиг эртемниг иштекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга ажылдаары-биле херекчээттинип турар.

Ажылдаар күзелдиглер Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 302, 110 кабинеттеринге эртенгиниң 9 шактан 18 шакка чедир келир.

• • •

Балгазынның КПТУ-2-ниң 1986 чылда Владимир Доркусович Иргитке тывыскан 3 класстыг тракторист-машинист шыназылгазы НО 194232 дугаарлыг, диплом А№ 713201 дугаарлыг читкенин барымдаалааш күш чок деп санаар.

Хайын Самбуевич Данзанның адынга 1988 [illegible] 12-ге [illegible] № 7063 [illegible] 28 434 [illegible] гиттиг сберкнижка база № 9150281 чек дептери [illegible] барымдаалааш, [illegible] күш чок деп санаар.

[illegible] рейстер 13 шак 30 минутада чоруур, 10 шак 30 минутада чоруур [illegible] дыр. [illegible] Ажыл хүнүнде өскерилге чок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
[illegible] Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Кладистер: ◆ аъш-чем ажылдыраал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кедбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу [illegible] № 1.

Чагыг № 360. ГС — 00448.

республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 46 (14246) ◆ 1990 чыл, февраль 24, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

- СЭКП ТК-ның Кыйгырыынга хамаарыштыр чүүлдүгзүнүүшкүннер.
- «Чеди чүзүн малым турда» деп арынның эзлчеглиг үндүрүлгези.
- «Чүге үвүп чоруткан?» (3-кү арында).
- «Аяк шайны аартап ора...» деп арынның эзлчеглиг үндүрүлгези.

МАНДАТТЫ— ЧҮГЛЕ ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ

Кандидат ● Соңгукчу ● Соңгулда

Соңгулдаларга чедир санныг хонуктар арткан. Депутатка кандидаттарның соңгукчулары-биле соңгулда мурнунуң ужуражылгалары база барык дооступ турар. Депутат мандат дээш кордакчылар боттарының соңгулда мурнунуң программазын соңгукчуларынга таныштырып, ажык демиселди чорудуп турар. Соңгулда мурнунуң кампаниязының бо үе-чадазында демиселдиң чидиг болуп турары — депутат мандатты холга алыры ындыг-ла чиик, белен эвес деп чүвени бадыткап турар.

Кандидаттар биле соңгукчуларның ужуражылгалары ам-даа чоруп, агитация ажылы уламчылап турар болганда, соңгулда кампаниязының эрткен үе-чадаларының дугайын чугаалавайн, соңгулда мурнунуң бөгүнгү чамдык айтырыгларынга доктаап көрээли. Республикада ийи болгаш оон-даа хой кандидаттарлыг округтар эвээш эвес. Чижээ, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округундан улус депутадынга он беш кандидат бүрүткеттинген. Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының мандады дээш алды кижи туржуп турар. Эрзиң № 127 соңгулда округунда кандидаттарның саны база ынча.

Мандат дээш демисел ол черлерге кончуг чидиг чоруп турда, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле чамдык соңгулда округтарында кандидаттар альтернатива чок, бүрүткеттинген — кара-ла чааскаан. А Тожу районда үш округта Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар удурланыкчызы чок, оларның аразында чаңгыс-даа херээжен кижи депшиттирбээн. Шак ындыг байдалдыг черлерде колдуунда-ла чамдык партия, совет органнарының удуртукчу ажылдакчылары, совхоз директорлары депшиттирген боор турар. Кагжыкчы чокта, соңгулда мурнунуң демиселиниң дугайында чүнү чугаалап болурул? Шынчы, ак сеткилдиг демиселге тиилелгелиг боор үнери дег чүве кайда боор. Төлептиглерниң төлептиглерин шилип алыр чүве болганда, альтернативалыг болган болза эки ийик. Ол дугайын ам чугаалаач ажыы чок — депшидилге эрткен, кандидаттарны бүрүткеп каапкан. Удурланыкчызы, демисел чорудар кижизи чок-даа болза, чоннуң бүзүрелин чедип алыр дээш база туржур апаар.

Соңгукчуларның мурнунда ам кол-ла чүве — шилилгени шын кылыры. Депутаттар корпузунга кымның кире бээри соңгукчулардан кончуг хамааржыр. Шилилге эң чөптүг болур, ынчангаш кандидаттың соңгулда мурнунуң программазынга, «Кандидатка кымны шилип алыры» деп айтырыгга тоомча чок хөөн турбас ужурлуг. Биске кээп турар чагаалардан алырга, кандидаттар-биле ужуражылга, оларның программазын чугаалажырынга соңгукчуларның идепкейи, ылаңгыя Кызыл хоорайның чамдык соңгулда округтарында чавыс боор турар.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээшкиниң түңнел көргүзүглерин көөр болза, ажылчыншар, херээженнер, аныяктардан депшиттирген кижилер эвээш. Сезиндирип турар бир айтырыг ол. Ажылчын кандидат дугайында чугаа чоннуң бодунуң төлээзиниң дугайында чугаа болур. Оон артында күш-ажылдың он-он, чүс-чүс тодаргай кижилери бар. Чараш чугаалап өөренмээн-даа болза, амыдыралды, шиитпирлээрин негеттинип турар айтырыгларны өскелерден дудак чок билир, амыдыралга ол чоок. Ынчангаш ажылчын аңгының ат-алдарын, тура-соруун, турушттуун чедир үнелеп көрбейн баар чорукту болдурбас херек. Эш-өөрү оларны деткип, бүзүрелди көргүзер ужурлуг.

Депутатка кандидаттың хөделиишкини кандыг болурул? Маңаа кол-ла чүве — соңгулда мурнунуң агитациязын чорударда кандидат бүрүзүнге дең байдалды тургузары. Кымга-даа, ооң албан-дужаалындан, ат-алдарындан барымдаа чокка, артык эргени тургуспас — мандат дээш демиселдиң негелдези ындыг.

Кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларының канчаар эртип турарын дыңнаткан медээлер редакцияның почтазында хөй. Бай-Тайга районнуң төңү Тээли суурдан телефон долгап келген. «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязының талазындан кичээнгей кошкак болганындан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. С. Соржу соңгукчулар-биле ужуражылганың кончуг кидин түлүк үезинде чадаглап турган дээрзин соңгукчулар оон дыңнаткан. Транспорт айтырыын чогуурчалыг шиитпирлеп албайн турганындан өске-даа черлерге ындыг таварылгалар болуп турган.

Кажан чаңгыс округтан депшиттирген бөлүк кандидаттар ужуражылга кылып бир суурга чедип келирге, соңгукчулар-биле болур ужуражылга хуралын чүгле чаңгыс кандидатка хамаарыштыр чарлап турганының бадыткалы кылдыр чарлалды редакцияга албан-биле эккеп турганының чижээ база бар. Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депутатка үш кандидаттың ийизи (бирээзи ынчан курортка турган) кады ужуражып чоруп турда, ындыг чүүлдер турган. Черле ынчаш бөлүк кандидаттарның ужуражылгазын, агитациязын организастап тура, деткимче, сонуургалды чаңгыс кижиже угландырып, кижилерни алалай көөр, кичээнгей арай чаңгыс талаже углай бээр чайгылчак хөөннер чер-черде партия, совет органнарының талазындан кандыг-даа таварылгада илереве ужурлуг. Ыйнадыышкынның кандыг-бир хевири көстүп келир болза, ол кандидат бодун аштырыышкынче ажыы-биле чыгап турары ол деп болур. Агитация ажылы соңгулдаларга чедир ам-даа уламчылаар чүве болганда, ол дугайын сагындырып каары черле артык эвес. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлуларда кандидаттарның соңгулда мурнунуң кампаниязынга дең эргелиг киржирин дорт айтып каан.

Депутатка кандидаттар боттарының программаларын соңгукчуларга таныштырып турар. Оларны соңгукчулар ханы анализтеп, деңней шүүштүрүп көөр ужурлуг. Ол платформалар кижилерниң амыдыралы-биле тудуш холбашкан, оларның бодалдары-биле дүгжүп турар болза, соңгукчулар ону чугаажок деткиир. Күүсеттиниин болур-болбазын кижилер сайгарып, деңнештирип турар болганда, хөй-ле аазаашкын чок, амыдыралга боттаныы болгу дег тодаргай сорулгаларлыг программа оларга чоок, үнелиг. Кижилерниң күзел-бодалдары-биле «ойнаары» — аңгы үеде коргунчуг херек. Соңгулда хүнүнде бадылаашкынның бээр мурнунда, соңгукчулар түңнелди боттары үндүрер ужурлуг.

Кижиниң ажыл-херекчи шынарлары шагдан бээр үнелелди ап келген, ниитилелде чаартылга, эде тургустунуушкун чоруп турар бо үеде, ат-алдар сөс-биле эвес, тодаргай ажыл-херек-биле чедип алдынар. Амыдыралдан алгаш көөрге, демократияның калбарганы бо үеде, кандыг-даа кижиге — албан-дужаалдыг, ажылдакчы-даа, ажылчын-даа кижиге үнелелди чон чүнү-даа мурнай, оларның хамаатызы турушун, тодаргай ажыл-херээн барымдаалап бээр апарган.

Ужуражылгалар үезинде соңгукчулардан хөй санныг дилеглер кирип турар. Олар соңгукчуларның амыдыралы-биле дорт холбашкан болгаш оларны дүвүредип турар айтырыглар-дыр. Тургустунуп келир чамдык айтырыгларны чөгенчиг дээр хөөннер бар. Чугаа кижилерниң амыдырал-чуртталгазы-биле дорт холбашкан турда, ындыг бодал турбас ужурлуг.

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын ханызы-биле медереп билип чорууp, шиитпирлеттинер ужурлуг бүгү-ле айтырыгларны херек кырында сайгарып, кылып шыдаар, турушттуг кижилер Советке кирер болза, ооң ажыл-чорудулгазы дээштиг болур. Эде тургустунуушкунуң херээнге киириштирип турар база киирер үлүг-биле, хамааты идепкейлиг туружу-биле чоннуң бүзүрелин чедип алганнарны улус депутады кылдыр соңгуп алыр болганыңда, шилилгени шын чорудар ужурлуг бис. Чон кажан-даа частас дээрзин утпас херек.

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

САКМАНЧЫ

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Балдып-оол Ооржактың кыштаанда комсомолчу сакманчы Рада Доштак хойларының хураганнарын ажаап азыраарынга шалыпчы үлүүн киирген. Ол чүс ажыт хураганны онча-менди доруктурган.

Чаш хураганнарны ажаап, чемгереринге кызымак үлүүн киирип, өскеэштеринге үлегер-чижектиг ажылдаан бо сакманчы Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ийиги курузунда өөренип турар. Ол бодунуң өөредилге практиказын төрүүр үш чүс ажыг хойлуг, мурнакчы малчынның аалынга эрттирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЖУДААШКЫН

Чаа бригадир соңгаан

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш сүт-бараан фермазында 45 кижи ниитиниң малын кыштап хүр-менди ажырар дээш бир дeмниг ажылдап турар. Олар эрткен 1989 чылда аренда керээзи-биле ажылдаaштың сүт бүдүрерин 89, күрүнеге садарын 101.4 хуу күүсеткеш, сүттен 206 муң рубльдиң орулгазын киирип алган. Ынчалза-даа сүт бүдүрери 1988 чылдыынга бодаарга, эвээжеп, 240 центнер чедир кызырылган. Фермада бо хүннерде 311 инек бар. Ооң иштинде саары 230. Аренда түңнелибиле ажылдаaштың коллектив 60 муң рубльге карылгалыг болган. Чылдагааны чүдел?

Фермада партия эге организациязының секретары, саанчы Тамара Балчийевна Болдук кыштаглаашкынның эртип турарының дугайында мынчаар тайылбырлады:

— Фермада саанчылар, кадарчыларның ажылдап турары эки. Кижи бүрүзү боттарының харыысалгазын эки билир. Чайлаглаашкынны ырак Өөдең-Шолге эрттирип, хой чарыгдалдарны үндүрген. Соолгу үеде сүт [illegible] кудулаан. Инектер бруцеллёзтуг. Ынчангаш оларның баш саны база кызырлыр. Мал эмчилери ай санында шинелдаларны чорудуп турар. Мал чеминиң курлавырлары бар. Дүүн бригадир Владимир Саяны ажылындан хостап, чаа бригадирге Александр Демир-Хаяны соңгуп алдывыс. Эрткен чылын Владимир Михайлович кошкак ажылдап, чек системазы-биле санаашкыннарны кылбайн, чогуур үезинде чарыгдалдарны санавайн келген. Ооң түңнелинде коллектив карылгалыг болган. Бир эвес санаашкыннарны өй-шаанда чорудуп, негелдени күштелдирген болза, ындыг байдал турбас ужурлуг. Соолгу үелерде ол ажылга шуут келбейн турду. Ынчангаш бригадирни солуур ужурга таварыштывыс.

Саанчыларның ажылдап турары эки дээрзин кажааларда арыг-силиг байдал херечилеп турду. 200 инек кирер чаа кажаада Т-25 трактор коошпаларже хээндектен каан сиген, саваң, сенаж холумаан уруп тур. А өске саалда кажаазында байдал база-ла эки. Ында ажылды хол-биле кылыр-даа болза, эрес-кежээ саанчылар дораан-на аштап арыглап каапканнар. Ооң ыңай ол фермада бир онзагай эскерген чүвем, кажааларның ханаларын, дээвиирлерин ыяштан кылган. Ынчангаштын кажаа аажок курган, хыраа, ол-шык чок. Төрүүр инектер турар кажаада саалчылар, кадарчылар, районнуң совхозтуң мал эмчилери инек ханнап турлар. Ажылдың чай чок, бачымы кончуг. Кажааның дөрүнде чаа төрүттүнген бызааларда көк сигенни боондактап берген. Чемни уруп каан. Бызааларның сергээ кончуг. Адаа-даа курган. Өске кажаада ортумак назылыг бызааларынга сиген каап берип турган Чашпай Манзып-оолга ужураштым. Ол 29 бызаалыг. Оларның чемин четчир. Бызааларның деңгилдези шыырак. Ол база аренда керээзи-биле ажылдап турар. Эрткен чылын 2490 рубльди аванс кылдыр алган. Бодунуң санап алганы болза, ам-даа 1500 рубльди алыр. Ам база бо чаш бызаалар 100 баш чеде бээр болза, чайлаглаашкын үезинде фермадан аңгы черже кожуп чорууруң шиитпирлеп турар. Эрткен чылгы бызааларның ажаакчызы Борбалдай Петрованың 60 молдургаларының күш-деңгилдези база шыырак. Коммунист саанчылар Бүрбү Молдурушку, Антонина Тевекей, Инна Крис-оол, Татьяна Чамыян, аныяк саанчы Юлия Маны-Кара олар эрткен айның планының онаалдазын чедиишкинниг боттандыргаш, өскелерге үлегерин көргүскен. Чаа соңгуткан бригадир Александр Демир-Хая ферманың коллективиниң ажылын эки жидип, бүгү-ле күжүн ынаар угландырарынга баян-колчулар бүзүреп турар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧӨПТҮГ-ДҮР ДЕП КӨРҮП ТУР БИС

Чурттуң ажылчы чоннарынга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Кыйгырыын солуннарда парлаан. Хоойлуну, демократияның принциптерин каяа-даа камгалаарын, кымна корум-чурум чок бандалче ыдалап, месилдежиишкинче, өжээннежилгеже база адаан-демиселче күткүп, ниитилелге оожургал чок чорукту тургузуп турарыл, ындыгларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээринче коммунистерни, партия кежигүнү эвестерни, бүгү ажылчы чонну ында кыйгырган. Кыйгырыгда айыткан хемчеглерни Тываның коммунистери, бүгү ажылчы чону бир эп-сеткилдиг чүүлдүгзүнүп деткип, ону амыдыралга боттандырар күзел-соруктуун илередип турарлар. Оларның чагааларының чамдыктарын моон адаанда парлавыс.

ДЕТКИИР МЕН

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыын номчуп таныжкаш, чоннуң эрге-ажыын, эде тургустунуушкунну, хоойлу-дүрүмнү камгалаарынче, корум-чурумну, организастыг чорукту быжыглаарынче угланган хемчеглерни бүгү коммунистер-биле бир домей, чүүлдүгзүнүп деткип турар мен.

Чуртта эгелээн эде тургустунуушкун бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевистиң дүргедидиринге биче эвес салдарны чедирген, ынчангаш ону камгалаар, калбартыр ужурлуг бис. Бо демиселдиң мурнуку одуруунга коммунистер чорууp апаар, ол дээрге даандырган ажыл-херекти ак сеткилдиг күүседири, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кам-хайыра чок болуру-дур деп бодап чорууp мен. Ынчангаш мен онаашкан ажылымны, хөй-ниити, партийжи даалгаларны негелдеге чедир күүседир дээш билимни, күжүмнү, эрга-дуржулгамны үндүрүп чорууp мен.

Чоокта чаа Тываның улусчу фронтузун тургузар хурал Кызылга болган, аңаа Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини деп адаар ниитилел-политиктиг чаа организацияны тургускан. Ону эде тургустунуушкунну, демократияны калбартырынга, националдар аразында харылзааларны быжыглаарынга деткимчени көргүзери кылдыр санап турар. Мен бодаарымга, эде тургустунуушкунуң херээн чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар партия, совет, хөй-ниити организациялары бар. Бо шимчээшкинниң тургускан хуралга саналдардан алырга, эде тургустунуушкунга шаптыктаар хире бодалдар бар-дыр. Ону барымдаалааш, ооң ажыл-чорудулгазын бодуумда деткиир хөңнүм чок. Республикада «Тураскаал» деп ниитилел тургустунган. Ооң ажыктыг ажылын база көрбейн тур мен, ниитилелдиң кежигүннери солуннарга репрессия дугайында кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны көдүрген боор-дур, оон ажыы-даа чок. Моон соңгаар ындыг организацияны, ниитилелди тургускан херээ чок. Бистиң улузувуска шынны билип алырынга олар шаптыктаар, моондактаар деп бодаар мен.

Аракчаа БАРЫМ.
«Тере-Хөл» совхозтуң кол мал эмчизи, хоочун коммунист.

ШИИТПИРЛИГ СӨЗҮВҮС БО

СЭКП Төп Комитеди чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыг үндүрген-дир. Бистиң ниитилеливисте соолгу бир-ийи чылда болуп турар канчап-даа эптежир аргажок хөделиишкиннер, националдар аразында чидиг месилдежиишкиннер, янзы-бүрү чыскаалдар, ажыл соксадыышкыннары кижини кичээндирип, сагыш-сеткилди чайгаар-ла доюлдура бээр, оларның ниитилелге, коллектив бүрүзүнге ажыы чогун бодап көөр-дир.

Чүге ындыгыл? Маңаа харыылар хөй апаар. Ол-ла бүгү чүүлдерниң түңнелдери улуг каража, когаралга чедирип турар. Чижээ, ажыл соксадыышкыны кылган улус күрүнеден акшаны ап турар. А боттары ниитилелге [illegible] дүктүг бүдүрбейн баар ыңчажыгай. Ажыл шагының үезинде чыскаал, чыыш организастап турар экстремисчи хөөннүг ёра чок кижилерге хамаарыштыр база ынчаар чугаалаар апаар.

Бистиң коллективиис — республика найысылалында улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Типография коллективинде орустар, тывалар, хакастар болгаш өске-даа национ кижилери бир дeмниг, чаңгыс өг-бүледе [illegible] найыралдыг ажылдап турар. Бистиң күрүневиске удур, бүт кырынга туруп чадап турар экономикавыска удур, бистиң интернационалчы найыралывыска удур кандыг-бир хөделиишкин кылыын бодай бээр кижилер бар апаар болза, ынчан күш-ажылдың кижилери, бистер, шиитпирлиг сөзүвүс сөглээр апаар бис.

Степан АДЫГ.
Республика типографиязының ажылчыны.

ЭНТЕШ ЧОК БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР

Чуртувустуң булуң бүрүзүнде эде тургустунуушкун демократтыг чаартылгалар оожум-даа темпилиг болза, бурунгаарлап орар. Чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган чамдык чүүлдерни Совет чазак, Коммунистиг партия боттандырып турар. Ынчалза-даа бистиң бөгүнгү амыдыралывыста таарымча чок, харын-даа чамдык дүвүрелди бадырып турар чүүлдерни черле бурууш шаппас арга чок.

Эвилелдиң чамдык республикаларында чурттакчылыг черлерде соолгу үеде кижилерниң аразында бот-боттарын өлүржүр, чер-чурт хуваалдаан чорук дээрге чоннуң боттарының эвес, а экстремисчи ийи-чаңгыс бөлүктериниң адаарган эде тургустунуушкунга ниити[illegible]

[illegible] шаптык кадар дээш саттыышкын хөөннүг кижилерни [illegible] чүүл-дүр [illegible] бодаар мен.

Бистиң Кызылывыста бо талазы-биле байдал безин эвес. Чон аразында [illegible] чугаа үндүрер, бо [illegible] болган [illegible] алгаш, ниитилел аразында мете медээлер таралыр [illegible] [illegible] гедириипче [illegible] энтеш чок байдалды тургузарынга чогуур. Бистиң [illegible] [illegible] ниң боттарывыстан хамааржыр. Ооң [illegible] боттандырары — бистиң күзээлгевис.

Кан-оол ИРГИТ.
Тудугжу.

ШЕРИГ ХҮНҮНГЕ ТАВАРЫШТЫР

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 72 чылынга турасындан [illegible] хоорайның хөй ниитизиниң [illegible] биле СЭКП обкомунуң Политиктиг [illegible] кын [illegible] болган Арга партия, совет, профэвилел болгаш комсомол организацияларының төлээлери. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Чехос[illegible]тиг Күштериниң [illegible], [illegible], интернационалчы дайынчылар, [illegible] [illegible], [illegible] чалаттынган.

В. И. Ленинниң [illegible] Ада-чурттуң Улуг дайынынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

СААНЧЫ АМ ХОЙЖУЛАЙ БЕРГЕН

[illegible] Доңгумаа Кертик-ооловна Монгуш биле Сандак Содунамович Күулар олар [illegible] «Победа» [illegible] чугаалады.

Эрткенге [illegible] Доңгумаа Кертик-оолвна улус [illegible] [illegible] бир [illegible] [illegible].

— Хой малдаан, кайы хире үр ажылдап тур силер? — деп оон айтырдым.

— Хойга ажылдааш, бо чылын ийиги чылдың үрүн көрүп тур бис, — деп, Доңгумаа Кертик-ооловна чугаазын уламчылады. — Моон мурнунда фермага ажылдап турдувус. Мен саанчы, а ашкым кижи инек кадарчызы. Төтыг-ла үжен ийи чыл ажылдадывыс. Ам пенсионер мен, айда чүс үжен ийи акша ап турар мен.

— Пенсионер улус-тур силер. Кандыг чылдагаан-биле хойжулай бергенинер ол? — деп, кады чораан [illegible] сонуургап айтырды.

— Бо кодааның ээлери [illegible] өг-бүле улуг, артык күзүн уруглары өөредир [illegible] [illegible] берген. Совхоз директору херекчип туруп бээрге, бо кодааны хүлээп алдывыс. Бода малга бодаарга, шээр малдың чемижи берге-ле-дир. Баштайгы чылда түңнел ындыг-ла эки эвес болган. Ам харын ажылдаап үзи, байдалын билип ап чор бис.

Бо хүннерде оларның кодаанында үш чүс чээрби хой бар, ооң 200-ы [illegible]. Малдың чаш төлү онча-менди. Чемгерилге, суггарылганы деткип болганындан, кайы-даа малдың күш-деңгилдези шыырак. Бода [illegible] эвес. 30 тонна сиген, 10 тонна саваң турлаанда дүжүрткүнген. Өг-бүле бо чылын арендаже кирген.

Кыштагга электри шугумун эрттир чылын киирген. Малчыннарның чуртталга оранын хомудал чок. [illegible] [illegible] биле совхоз дирекциязы хандырган. Чиик-тараа, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], малчыннарга садып турары [illegible]. Чаңгыс четпес чүүл — чуңар-бөзүктүң, иштики дериглелерин четчи албазындан ажыглаттынмайн турары.

Мал төлүн ажаарынга сакманчыларның күжү чедишкен. Доңгумаа Кертик-ооловна биле ооң сезен беш харлыг авазы чаш хураганнарны ажаап доруктуруп турарлар.

Доңгумаа Монгуш алды уругнуң болгаш [illegible] [illegible] дөрт уруу [illegible], малчын, чылгычылар, а ийи бижиизи он, чеди класстарда өөренип турар.

Ава күш-ажылчы чедиишкиннери дээш Күш-ажылдың Кызыл Туг ордени-биле база медальдар-биле шаңнаттынган. Төлептиг коммунист район Совединиң депутадынга моон мурнунда соңгуткан чораан. Совхоз дирекциязының берген дыштанылга болгаш туристиг путёвкалары-биле Москва, Сочи, «Чедерге» дыш [illegible] барып дыштанган.

Түлүш КАРЫМА.

Ажыл төлевиринде чаа чүүлдер

Сөөлгү үеде малчыннар боттарының ажыл төлевирининиң, шөлээзинниң, эмнелге болгаш черле социал хандырылгазының-даа дугайында хөй-ле айтырыгларны көдүрүп келген. Ол бүгү чагаапарга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де «Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында айыткан бир кол чүүл болза, «Улус ажыл-агыйының бүдүрүлге адырларының ажылдакчыларының ажыл төлевирин организастаарын сайзыраңгайжыдарының болгаш оларга тариф ёзугаар шалыңның чаа хемчээлдерин база албан-дужаал шалыңнарын доктаадып киирериниң дугайында» 1986 чылдың сентябрь 17-де СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалынга дүүштүр 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ыраккы коданнарда малчыннарны тарифтиг ажыл төлевиринче бирги ээлчегде шилчидерин совхозтар удуртукчуларынга болгаш профэвилел комитеттеринге сүмелээн.

Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле совхозтуң директору баштаан тускай комиссияны тургускан турар ужурлуг.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел төп комитеди-биле дугурушкаш, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң 1986 чылдың март 24-те бадылааны чаңгыс аай норма ёзугаар даглыг черлерге төрүүр хой кадарарының норма-чижээ бир кижиге-ле 230 баш онаажыр ужурлуг.

Төрүүр хойнуң кадарчыларынга ай санында авансты V разрядтың тариф ёзугаар шалыңын 4 руб. 06 көпеек кылдыр төлеп берип турган, ам чаа негелде ёзугаар ол төлевирин 4 руб. 98 көпеек чедир улгаттырган.

Ынчангаш ам кадарарының нормазын база тарифтиг чаа төлевирге үндезилээш, хонжу кижи алган продукциязы дээш үзе санаашкынга чедир малчынның ай санында алыр авансызын санап көрээлиңер.

Мурнунда V разрядтың тарифи ёзугаар төлевири бир хойну кадарганы дээш ай санында-ла 4 руб. 06 көпеек турда, аванс 53,7 көпеек турган, бир баш хойну кадарарга ындыг. Ону санаарының чуруму мындыг. 4 руб. 06 көп.×365 хонук=1481 руб. 90 көп.: 12 айга=123 руб. 49 көп.: 230 баш=53,7 көп. А ам чаа негелде ёзугаар V разрядтың тарифтиг төлевири 4 руб. 98 көпеек апаар дээн бис. Ооң түңнелинде бир хойну айда кадарганының хөлезини 65,9 көпеек болур. (4 руб. 98 көп.×365 хонук=1817 руб. 70 көп.: 12 айга=151 руб. 48 көп.: 230 хойга=65,9 көпеек.

Ынчангаш мурнунда ай санында авансылаашкын-биле төлевир 123 руб. 49 көпеек турганындан ам 151 руб. 48 көпеек четкен азы 22,7 хуу өзер ужурлуг.

Ындыг болганда төрүүр 460 хойну кадарып турар өг-бүле звенозунуң айда алыр авансызы каттышкаш 302 руб. 96 көпеек болур.

Төрүвес хойну (өшкүнү) кадарып турар улуска авансты база-ла ынчаар санаар.

Авансылаашкын-биле кады өске немелде төлевирлер-биле малчынның айда шалыңы чеже чеде бээрил ынчаш? Чаа негелде-чурумче шилчээнивис соонда, авансты бир хойну айда кадарганы дээш 65,9 көпеек болур дээн бис азы ниитизи-биле айда 151 руб. 48 көпеек, ол түңге район коэффициентизи—20 хуунү немептерге, 181 руб. 78 көпеек болур. (151 руб. 48 көп. ×20%=30 руб. 30 көп.+151 руб. 48 көп.=181 руб. 78 көп.).

Ооң аңгыда стаж дээш немелде төлевир турар. Чижээ, кадарчыларның стажын ёзугаар 20 хуунү төлээр апаар дийик. 212 руб. 08 көпеек болур. (181 руб. 78 көп.+30 руб. 30 көп. (151 руб. 48 көпеектиң 20 хуузун кииреривис ол)=212 руб. 08 көпеек болур. База бир немелде төлевир: класс дээш. «Мал ажылының I класстың мастери» аттыг кижилер шалыңынга 20 хуунү немей алыры албан. Ону санаарга 254 руб. 50 көпеек болур: 212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп. (212 руб. 08 көп.+42 руб. 42 көп.)=254 руб. 50 көп. Малчынның аванс база немелде төлевирлер-биле катай айда алыр акша төлевири ол болур. Ооң аңгыда малчынның стажы дээш немелде төлевирин чыл төнчүзүнде санап бээр. Чыл доостурга, ол ышкаш продукция дээш немелде төлевирни азы аренда база ниити алган орулгазын барымдаалап санап бээри база бар. 254 руб. 50 көпеек дээрге, чаңгыс малчынның алыры ол деп чүвени билип алыңар.

Амгы үеде бисте он ажыл-агый—Каа-Хемде «Бурунгаар», «Совет Тыва», «Ленинчи орук», «Енисей», «Кызыл тук», «Улуг Октябрь», Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем», Таңдыда С. Тока аттыг база «Россия», Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтар ук доктаал (№ 1115) ёзугаар малчыннарынга ынчалдыр санап эгелей берген.

Өске арткан совхозтарга база бо ажылды дүргедедир, хамыктың мурнунда шээр мал кадарчыларының төлевирин шак ол аргаже шилчидер херек. Ажыл төлевиринин бо аргазынче шилчииргде акшаны дилеп тывар апаар. Ооң-биле кады кадарар малдың баш санының чижек-нормазын шыңгыы сагыыр. Чамдык совхозтар хойнуң бир коданга тудар баш санын кызырар талазы-биле шиитпирин хүлээп ап турар.

Бо арганың сорулгазы болза чаа аргаларны, чаа технологияны ажыглап тургаш, продукцияны бүдүрерин болгаш сайгарарын көвүдедири, продукцияның шынарын экижидери, чидириин эвээжедири, кээргелиг коллективтерге ажылчыннарның санын эвээжедип тургаш, ажыл төлевириниң фондузун камнаары, үстүнде чүүлдерге үндезилээш, күш-ажылдың бүдүрүктүлүүн бедидери, эргелел структуразын чурумчудары, ажылдакчыларның санын кызырары, аттестацияны чорудуп тургаш, ажылдаар черлерни таарымчалыг кылдыр тургузары, акша-хөреңгинин шын чарыгдаары—бо бүгү чүүлдерге ажыктыг.

Тус черниң байдалын көрүп тургаш, кадарар малдың чижек-нормазын доктаадыры дээрге, совхозтар директорларының боттарының херээ-дир. Ынчаарга чамдыкта көөрге, үндезин чокка ону кызырап таварылгалар бар. Чижек-норманы эвээжедири артык чарыгдал дээрин билдингир.

«Шээр мал кадарчыларының база ыраккы коданнарда мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдерниң область чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар малдың продуктулуг чоруунуң өзүлдезин барымдаалап тургаш, малчыннарның материалдыг сонуургалын бедидер сорулга-биле ажыл төлевириниң тарифтиг фондузун 150 хуу чедир улгаттырарын совхозтарга сүмелээн. Ону совхозтарда ажыл төлевириниң дугайында Саавырга киирип болур. Ону совхозтарның директорлары профком база күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле дугуржуп тургаш, бадылап ап болур эргени 1986 чылда-ла берген болгай.

Ам сорулга болза, үстүнде адааныывыс ол доктаалды малчыннар ортузунга ылыг тайылбырлаар, өөредир, ынчангаш оларның ажыл төлевирин шын санап бээр херек.

Эрес-оол МЕННИГ-ООЛ.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы.

ҮШ-МУҢЧУЛАР 26 ЧЕТКЕН. ЭГЕЗИНДЕ 13 ТУРГАН

1988 чылдың февральда республиканың үш-муңчу саанчыларының клуву тургустунган. Аңаа чүгле ийи ажыл-агыйның — «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчылары негелде ёзугаар кирген турган. Ам ийи чыл эрткенде ындыг саанчыларның саны 2 катап көвүдээн. Чединишкин аа? Чединишкин.

Бо аразында клубтуң хуралы 7 удаа болган. Сөөлгү хуралы февраль 14-те профэвилелдерниң область чөвүлелиниң залынга эрткен. Аңаа үш-муңчулардан аңгыда 1989 чылда республиканың ажыл-агыйларының тиилекчи саанчылары, АҮК-терниң кол зоотехниктери, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргалары, Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери база киришкен. Мурнуку хуралдардан ылгал ол. Мурнакчы арганы нептередир, ону кол-ла харылаар улустарны чалааны черле таварылга эвес. Таңдыда, Улуг-Хемде, Кызыл районда, Чөөн-Хемчикте саанчылар клубтары ажылдап турар, а өске районнарда мынчага чедир тургуспаан.

Бо удаада клуб чөвүлелиниң даргазы, «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Борис Даш-оолович Сат хуралды ажыткаш, чугаалажыр айтырыгларны бадылаткаш, баштай-ла профэвилелдерниң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпага сөс берген:

— Бөгүн мында чамдык АҮК-терниң кол зоотехниктерин база АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомнарының даргаларын келдирткен чылдагааныывыс болза, олар чарышты организастаар, нептередир ужурлуг. Бисте амгы үеде үш муң килограмм сүттү бир инектен-не саап ап турар ийи ферма бар, мурнундан бээр-ле ындыг боол келди. А оларга «Революцияның чалбыыкы» совхозтуң Краснояровка фермазы чүге каттыжып болбазыл? Ол ышкаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң төп фермазы база. Оларда мал чеми четчир, ниити байдалы эки.

Бистиң бир четпезиивис болза, фермаларда инектиң сүтчүрүнүң учёду чок. Бодап көрүңер даан: Көк-Тей фермада саар 388 инек бар-дыр. Оларның дөртүнүн бирээзи-ле чылда 5000 кг-ни, а 26 инек 4000-дан 5000 килограммны, 72-ни 3000—4000 килограмм сүттү берген. Шак мындыг учёт кайы фермадал че? Селекционерлер безин бар болгай, оларның ажылы чүү боол турар чүвел? Эки-ле билдинмес-тир. Төрүүр инектерге зоотехниктиг хайгаарал чок. Бызаадан эгелээш, оларны хайгаараар-ла болгай. Көк-Тейде, Сосновкада база ындыг.

Сагылга-чурум чокта чединишкинни чедип ап шыдавас бис. «Көк-Тейниң» фермазында чурум дыка шиңгыы. А өске чамдык фермаларны алыр болза, саанчылар бир хүнде-даа келбеске, сүт эвээжээр. Бир саалданы эрттирген инектер безинээр, ону катап сүткүр кылдыр эгидеринге 5-6 хүн херек. Саанчылар ол дугайын эки билир.

Улуг-Хем районда малга чемни болбаазырадып бээриниң бүгү-ле аргалары бар. Кызыл районда база ындыг. Чөөн-Хемчиктиң чамдык фермаларын негелде ёзугаар көптүг ажыглаар болза, ниити байдалдары багай эвес. Сүт саалдазын көвүдедир талазы-биле дээрим ол. Малдың уксаазын черле хынамчалыг көөр херек, эштер.

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхоз ийи чыл бурунгаар эки уксаалыг 78 инекти садып алган. Ооң түңнелинде эрткен чылын ол ажыл-агый бир инектен-не ортумаа-биле 2223 килограмм сүттү саган.

Эрткен чылын ниити республика бир инектен ортумаа-биле 1907 килограммны саган. А 1988 чылда 1740 кг. турган. Ынчангаш эргим үш-муңчулар, силерниң үнүнер, силерниң үлегерлиңер кончуг улуг рольдуг. Силерниң дуржулгаңар чүнү көргүзүп турарыл дээрге бисте курлавырлар, аргалар бар-дыр. Дуржулгаңарга өске өөрүңерни өөредир, оларны эдертир ужурлуг силер.

Амгы үеде кыштаглаашкын чамдык районнарда фермаларда дыка берге боол турар. Мал чеми чединмес. Бар чемни камнаар херек.

Мында специалистерни база профэвилелдер райкомнарының даргаларын чыып экииреткенивистиң база бир чылдагааны болза, кыштаглаашкынның байдалын олар ханы-биле өөренип көрзүн, ол ажылды шуут-ла хоозга [illegible] зын дээривис бо. Негелде улуг, харыысалга улуг болгай.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң киилдис эргелекчизи Шүрүнзе Халбан-Кулакович КУУЛАР:

— Ынчаарга, эштер малчыннар, силер болза чиндедилер, дузаламчылар дугайында эки билген турар ужурлуг силер. Ону эки билбезиңерден чаргы-чаалы удаа-дараа [illegible] көөп турар. Ынчангаш пособие талазы-биле чаа чүүлдер дугайын баштай силерге таныштырып көрээли.

Иелерге болгаш биче чаштарга дузаламчы талазы-биле бижээ доктаал-шиитпирлер хөй болгай. Оларның бирээзи — 1989 чылдың декабрьга чедир иелер бичии уруглары 8 хар четкиже оларга дузаламчы (пособие) алыр эргелиг турду. Ам ону өскерткен. Бүгү-эвилелдиң Профессионалдар Эвилелдериниң Бүгү-эвилел Төп Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар ам иелер бичии уруглары 12 хар четкиже дузаламчы акша алыр. Он үш хар чедерге соксаар. Берге, ындыг. Ийиде, ие кижи чаш уруун 1 хар чедир [illegible] бажыңынга олурар, ооң шалыңын төлеп турган болгай. Ам ону база өскерткен: бир чыл алды ай иштинде уруун азырап олурар, ынчалза-даа ол 6 айда [illegible] шалыңын төлевес.

Ууте, мурнунда чижээ саанчы кижи бичии уруун бир чыл иштинге азырап, ажаап олурап аразында, ооң ажылдаар шалыңы чок. Ам болза долу эвес хүн ажылдап болур. Ол ооң шалыңын алыр.

[illegible] — Мен уруум 3 айлыг апаарга, ажылдай бердим. Шалыңымдан 50 рубльди тыртып турду, ол шын бе?

[illegible] — Шын эвес, ол акшаны төледип алыр ужурлуг силер.

Дөртүк инвалидтер болгаш пенсионерлер мурнунда ол [illegible] кырынга немей ажылдаарга, каттышкан [illegible] 300 рубльден эртпес деп турган болгай, ындыг ай [illegible] бар. Ам ону база соклаан. 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, ажылдап турар пенсионер кижи чеже-ни-даа ажылдап ап болур апарган. База айтыышкын бар. Ол бүгү чүүлдер профкомнарда бар.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Дадар-оол Сандый-оолович ОЮН:

— Мен силерге, эргим малчыннар, күш-ажылдың камгалалының болгаш социал хандырылганың чамдык айтырыгларының дугайында допчузу-биле тайылбырлаар бодай-дыр мен. Чүге дизе бо талазы-биле чаргы-чаалы бо-ла үнүп кээр боор чүве-дир.

Бирээде, ажылга чаа кирген кижини өөредир. Инструктаж эрттирер, тодаргайлаарга, саанчыны эдертип алгаш, ооң ажылдаар черин көргүзер, чүлер барын, оларның-биле канчаар ажылдаарын көргүзүп тайылбырлаар. Фермаларда дериг-херекселдер, электри моторлар бар болгай. Оларның дугайын бөдүүнү-биле билип алыр, оларга тайылбырлап бээр. Бо талазы-биле директорлар, ферма эргелекчилери, специалистер-даа эки-ле сагыш салбайн турар.

Шак ындыг тайылбырны эрттиргеш, саанчыны азы кадарчыны-даа өөреткеш, ат салдырып алыр. Дептерге. Чамдыктар бөже чогуур кичээнгейни салып турар, а өскелери ёзу барымдаалаар боор-дур. Ол шын эвес.

Ийиде, бистиң фермаларывыс төлевилел ёзугаар тудтунганы-даа бар, аңаа бөдүүнү-даа бар. Чамдыктарында хеп уштур, чунар, чем кылып чиир өрээлдери-даа чок, санитар-гигиеназын [illegible] ыяап-ла турар ужурлуг.

Үжүде, тускай хеп-биле малчыннарны хандырар. Саанчыларга чылыг резин саппыктар, арыкшыл база ак, кара халаттарны совхозу бээр. Халатта бээр, ооң өртээн совхоз төлээр, ындыг фонд турар. Чамдык ажыл-агыйлар болза, акша камнаар сорулга-биле арендаже киргеннерни боттарынар садып алыр силер дээш, тускай хепти берге-даа, ооң өртээн тыртып ап турар. Ол шын эвес. Профкомнар ону ыяк хайгаараар ужурлуг.

Дөртте, механизастаашкын. Ажыл-биле чугаалаарга, хөрээнден улус—саанчылар механизация чокта 36-37 килограмм флягаларны ыңай-бээр дажыглап, өдекти болдур, үндүр сөөртүп турар. Күш-ажыл камгалалының нормазын ёзугаар саанчы кижи чүгле 15 килограммны көдүрер, дажыглаар ужурлуг. Ынчангаш бо талазы-биле негелдени кирилзы-биле үреп турар-дыр бис. Ам херек кырында чүнү канчаарыл? Тачкаларны азы идер-тергелерни негээр херек. Ол ышкаш чүдүрүктүг кижи турар.

Беште, күш-ажылдың хүн чуруму, дыштаныгга болгаш шөлээ дугайында чүнү билип алза чогуурул дизе, шөлээлеринерин азы аазы бергеннерни, ыңай-бээр баар саанчыларны солуур саанчылар ыяап-ла турар. Шөлээ 24 хонук ажыл хүнү болур. Ынчаарга ам профэвилелдерни бо талазы-биле чаа хоойлу төлевилелин белеткеп турар. Ында шөлээ 24 эвес, а 30 ажыл хүнү болур ужурлуг. Чогум ындыг хоойлу кажан үнери билдинмес, хөй-ле черлер ону дугуржур апаар.

А. Т. СОТПА — Ынчаарга эштер, тускай хептиң мөөрлериниң талазы-биле чүнү билип алза чогуурул? Бир халатты бүдүн чылда дээн болгай. Негелдези ындыг. Ынчалза-даа ону малчыннар боттарынар билир силер бүдүн чылда шыдаар бе, азы хорлан бе? Ол айтырыгны күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинче тургузар херек. Бурсаалын өскээр көрүп.

Ооң аңгыда инекти чамдыктар боттары садып ап турарын чугаалап турар. А ынгаын совхоз төлеп бээр ужурлуг. Ол дугайын кээрээ айтып алыр.

Шөлээ талазы-биле кандыгыл? ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар 1983 чылдан эгелеп, бир чыл ажыл стажтыг саанчы, черле малчыннар — 18 хонук, ийи чыл стажтыг апаарга — 20, үш чылдыг болза 22, а дөрт дугаар чыл соонда — 24 хонук дыштаныр. Эң үстү ол. А бир эвес чаш уруглуг болза, ындыг иеге 3 хонукту немей бээр. Ол дугайын база коллективтиң кээргээ айтыр.

Черле бистиң мында профэвилел райкомнарының даргалары олуржуп турлар. Малчыннарга чиңгелделер дугайында кээргээрге моон соонда ыяап-ла дугуржуп, айтыыр турарын чедип ал көрээлиңер. Ооң башка хынаарда берге-дир. Ол-ла чиңгелделер дугайы совхозтарда бар, ынчалза-даа малчыннарга ону көргүспес боор-дур.

Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Өнер-оол Сам-оолович КАРА-САЛ:

— Малчыннарның шөлээзиниң болгаш немелде төлевириниң дугайында бистиң черде чедир тайылбырлававайн турарывыс айтырыглар-ла бар. Доктаалдар, айтыышкыннар бар, ону малчыннарга таныштырбас, бухгалтерия ажылдакчылары, специалистер, профкомнар боттарының столдарында шыгжап алган чыдар. Ынчаарга ам СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалын (1982 чылдың май 24-те үнген, № 436) ёзугаар 1984 чылдың январь 1-ден эгелеп, стаж дээш малчыннарның шөлээзинге 2 хонукту немеп бээр ужурлуг. А бир эвес малчынның стажы үзүктелип берген болза, ону катап санап эгелээр, а бир эвес бодунуң буруузу-биле эвес үзүктелген болза, ону санаар.

Ооң аңгыда, класс дээш немелде чүл дээрге, республиканың клувунуң кежигүнү апарган саанчылар «Мал ажылының 1 класстың мастери» деп атты чайгаар-ла алыр болгаш шалыңы 20 хуу немежир. Ол талазы-биле чүгле Агроүлетпүр эвилелдиң дужаалы үнер, ындыг саанчыларга документ тыпсыр. Ону чамдык черлерде тооп көрбейн турар. А ийиги класстыг болза, аңаа 10 хуунү немей төлээр. Класстарны аттестация комиссиязы тыпсыр. Чаңгыс черге үзүктел чок ажылдап келгеннерге база немелде төлевир турар. Ол талазы-биле 1982 чылдың ноябрь 5-те ВЦСПС биле ССРЭ-ниң Күш-ажылдың күрүне комитединиң кады үндүрген доктаалы бар. Ол ёзугаар чаңгыс-ла коллективке 2—5 чыл чедир доктаамал ажылдаан малчыннарга шалыңны 12 хуу, 5—10 чыл чедир 15, а 10—15 чыл чедир, ооң көвүдээрге 25 хуу улгаттырар.

Ооң аңгыда, кээрээде малчыннарның төлевири домейле ындыг болур. Класс дээш ай санында төлээр, а стажы дээш чыл төнчүзүнде.

«Көк-Тейден» Нина ЧАДАМБА: — Бис-ле стаж база класс акшазын албайн турар бис.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Ирина ОЮН:

— Бистиң фермада пландан ажыр алган продукция дээш, ооң чүгле 20 хуузун төлеп бээр. Кээрээде айыткааны бис. Бо чылын харын 18 хуузун төлээр бис деп турар-дыр.

РЕДАКЦИЯДАН: Ол ышкаш тускай хеп бергеш, ооң өртээн дөрт чарыгдалдардан тыртып ап турар таварылга база бар. Черле ынчаш ажыл төлевиринде дыка-ла хыналдыышкыннар бары үстүнде чижектерден илдең-дир. Профэвилел органнары ону хынаар, холга алыр херек.

«Көк-Тей» совхозтуң саанчызы үш-муңчулар клувунуң чөвүлелиниң даргазы **Борис Даш-оолович САТ**:

— Бистиң ферма 1989 чылды бир инектен ортумаа-биле 3943 килограмм сүттү саган, саткан сүдүвүстүң 92 хуузу бирги сортуу болган. 100 инектен 84 бызаа алдывыс.

1982 чылдан бээр инектеривистиң продуктулуг чоруу дыка көвүдээн, уксаазы экижип турар. Үргүлчү солуп ап турар-дыр бис. Ынчаарга ам инек бүрүзүнге тускай учёт турар. Бисте 4 инектиң чылда бирээзи-ле 5000 килограммдан хөй сүттү берди. 213 инектиң бирээзинден-не 2500—3000 килограмм чедир сүттү саглывыс.

Кол-ла чүве — техниктиң хүн бүрүде хыналдазы, хынарал херек. Мал чемини шыңгырында, чеп [illegible]. Улуска таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бээрин, оларның мергежилиин [illegible]. Ынчаарга ам чамдык фермаларда мал чеми четчир болур а сүт эвээш.

Бистиң фермада ажылдакчыларга таарымчалыг чүүлдер бир столовайлыг, хеп чурур черлиг бис. 65 бине чаштыг турар яслилиг, клуптуг бис. Чайын саалгадан хүлде бир катап малас чемненир-даа бис, кадарчылар, кадарчылар-даа. Шак ындыг дыштаныр черлиг Хууда [illegible]. Херекселдер [illegible] боттары даа сүт садып турар. Хууда малга чемни база садып турар.

Бисте ниитизи-биле 62 ажылчын бар. Коллектив кээрээ-биле ажылдап тур бис. Бот-бодувуска негелде улуг. Эрткен күзүн 10 саанчы база 6 кадарчы халас путёвка-биле даштыкыже туристеп чораан.

Чыл түңнелинде чарыштың тиилекчилерин эки шаңнап, мактап турар. Фермада 15 саанчы бар. Олардан 3 кижи бир инектен-не 4000 ажыг килограммны сагды. А 3000 ажыг килограмм көргүзүглүглер улам көвүдээн. Кадарчылардан Андрей Сагаачы, Владимир Сат олар шаңнаттылар. Бызаа ажаакчылары база эки ажылдап турар улус.

Бистиң бригадиривис Игорь Петрович Сагояннын кызымак ажылын черле мактавас аргавыс чок. Кончуг шимченгир, соруктуг, ёзулуг организакчы, улусту хаара тудуп билир кижи.

Бисте четпестер чок эвес, бар. Бир неделя эрткенде-ле саанчылар, кадарчылар чыглып алгаш, ажылды түңнээр бис. Эң ылаңгыя кайы-бир саанчының көргүзүү кудулаан болза, ону дораан ылавылаар бис. Буруулуглarга хемчег хүлээдир, алыр акшазын кудуладыр.

Чайгы үеде одарывыс аажок чедишпес. Хову одары. Ынчангаш үнүштер тарып алгаш, ону удур кескеш, малга каап бээр улус бис. Силос база эвээш. Четпес-ле чүүлдеривис бо.

Бистиң саанчыларның чединишкиниң бир кол чылдагааны дээрге, инекти чаш бызаадан эгелээш азыраары, хайгаарары, чемгеринде деп бодаар мен. Инек бүрүзү тускай учёттуг. Хар-назыны, кажан тарып боозатканы, кажан төрүүрү, инек төрүүр кажаага кажан эккээри, ооң продуктулуу — шупту чүүлдерни бижип, демдеглеп турар бис. Эң ылаңгыя төрүүр инекти 15 хонук бурунгаар аңгы кажаага эккээр, ону дыштандырар. Инекти бистер черле төрүүр чеде бергенде, 1.5—2 ай бурунгаар-ла тускай хайгаараар бис. Дыштандырар херек. Дыштандырбаска сүдү эвээш болур чүве. Ооң эмиин безин нугуп, массажтап алыр. Ындыг таварылгада инек чайын хүнде-ле 20—25 килограммны бээр, ынчаар белеткевеске сүдү ооң барык ийи катап эвээш болур чүве.

Бызааны ажаап азыраар талазы-биле дуржулгавыс чүл дээрге, инекти саап-саап алгаш, ооң бызаазын эмзирер бис. Ында база ужур бар чадавас. Ол ышкаш шаанда өг-бүлелерниң ажыглап чорааны эки дуржулгазы бар чүве-дир бо: бызаага сүт-биле кады чойган човуразын хайындырып бээр. Ону 3 чыл улаштыр шенеп тур бис, дыка эки-дир.

Мария Ивановна Бородина эрткен чылын бир инектен-не 4150 килограмм сүттү саган. Ол дээрге республикада бирги черде көргүзүг. Ийиги черде Б. Д. Сат — 4084, а үшкү черде хоочун малчын, пенсиялай берзе-даа, ажылдап турар саанчы Махова Сереновна Монгуш — 4056 килограммны саган.

Боларның дуржулгазы черле чүдел, чүнүң ачызы-биле ынча хөй сүттү саап алганыл деп айтырыг клуб кежигүннерин сонуургадып турары чөп. Аңаа допчу харыы мындыг:

Мария Ивановна БӨРОДИНА:

— Мен ажылга эртенгиниң 5 шакта кээр мен. Дораан-на чемгерип эгелээр, борбаанды бээр, суггарар, чуданы хүнде ийи катап бээр бис. Бирээзин эртен, саалда мурнунда.

Инекти саалдага эки белеткеп алыры чугула. Эмиглерин чуггаш, массажтап нугуп алыр мен. Малга черле каржы болбас, чедип келгеш, оларым-биле чассыдып, чугаалажыр мен. Дырбап, чассыдар. Ооң соонда аппараттарны ажылдадыптар мен.

Бо чылын шөлээ-даа үнмедим. Дыштаныр хүн-даа чок ажылдадым. Чамдык өөрүм база ынчалды. Хөй сүттү ынчангаш саап алдывыс.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА.

Республиканың үш-муңчулар клувун тургусканы черле дыка ажыктыг боол турарын эрткен чылдар бадыткап келди. Мурнунда биске бир инектен-не 4000 ажыг килограмм сүттү чаңгыс-ла саанчы саган. Ам үш апарган. Ол ышкаш клуб кежигүннери немешкен. Оларны хүлээп алган.

Саанчыларның аразында чугаалажып, дуржулга солчур айтырыы-ла хөй. Шынап-ла, бистиң амгы байдалывыска бир инектен чылда 4000 килограммны канчап саап тарыыл, ооң чылдагааны чүдел? Мындыг айтырыгны Бии-Хемден келген саанчылар көк-тейжилерден салып турду. Ынчалза-даа аңаа долу харыы болбады. Бодап көөрге, улусту баш бурунгаар [illegible], сагыш-кыр-[illegible]-даа хевирлиг. Ол ышкаш [illegible] төрээн инектерни саалдага өөредириниң дугайын база малчыннар сонуургап турары чөп. Ол талазы-биле дуржулгазын О. Дөңгүрак (Дуржулга станциязындан) допчулап таныштырган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дуржулганы саанчылар ыяк билип алыр ужурлуг. Шын харын, чамдыкта малчыннар дуржулгазын боттары чугаалап шыдавас-даа болгулаар, а ол таварылгада специалист кижи азы бригадир клубтуң кежигүннеринге тайылбырлап бээр кылдыр, шак ынчалдыр организастаар болза эки. Бо удаада клуб кежигүннеринге социал айтырыглар талазы-биле тайылбырлап бергени эки.

База бир айтырыгны саанчылар сонуургап турду: ам чамдыкта дыңнаарга инекти хүнде 3 катап сагганы дээре даар-дир. А Көк-Тейниң саанчылары ол арганы боттарынга шенеп көрген, түңнел эки эвес, ийи саары-биле деңнемей болган, ынчангаш соксап каапнар.

Үш-муңчу саанчыларның чедиги ужуражылгазының киржикчилери республиканың ферма ажылдакчыларынга кыйгырыг хүлээп алган. Сорулга болза ол кыйгырыг чаа-ла саазын кырынга эвес, харын амыдыралга херек кылдыр, ону боттандырар талазы-биле хемчеглерни СБФ-терниң удуртукчулары, зооветспециалистер база профкомнар, райкомнары алыр ужурлуг. Саанчылар клувун тургусканы дээрге, чарыштың бир эң дээштиг болгаш солун хевири-дир.

Арынны бистиң корреспондентилеривис Седен ХЕРТЕК биле Ондар ОХЕМЧИК (фото-чурук) белеткээн.

Кыйгырып тур бис

КАНДИДАТТАРНЫ АРАЛАЙ КӨРҮП БОЛБАС

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларының харысалгалыг үе-чадазы улус депутадынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражышкыннары калбаа-биле чоруп турар. Чамдык черлерде болуп эрткен ужуражылгаларда агитация ажылдарының чоруп турарында хажыдыышкыннарның, чаңгыс талалай көөр чоруктуң илереттинип турары депутатка кандидаттарның бүзүреттирген кижилерин дүвүредип турар.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларының 9-ку эгезиниң 8 чүүлүнде мынча дээн: «Улус депутаттарынга кандидаттар оларны депшиткен үезинден эгелеп соңгулда мурнунуң кампаниязынга деӊ байдал-биле кирер».

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дугайында хоойлуларында соңгулда мурнунуң агитациязын чорудар эргезин хостуг боттандырарынга күш ажыглаар, мегелээр, кыжаныр, өске-даа аргалар-биле шаптыктаан кижилер харысалгага онаажырып айыткан болгаг. Ындыг турбуже, чер-черлерде партия, совет органнарының төлээлери, республика төвүнден келген сургакчылар чон аразынга деӊ эвес агитация чорудуп, үстүкү черлерниң сүмезин ёзугаар «херектиг» кижилерни адап, сүмелеп турар чорук, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң аппарадында чамдык депутатка кандидаттарны аралай көөр хөөннер илереттинип турар.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң соңгулда хоойлуларында партия, совет органнарының ындыг янзылыг агитация чорударын көрдүнмээн. Оларның хүлээлгези депутаттың кандидады дээш деӊ талалыг ажылды чорудары, совет соңгулда системазының демократчы байдалын чонга пропагандалаары, оон амыдыралда боттаныышкынын лекция, беседага, темалыг кежээлерге чугаалап, семинар-хуралдарга идеология активин өөредип, чонга чедирери болур ужурлуг.

Ынчангаш бистер, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле № 870 девискээр, № 130 национал-девискээр соңгулда округтарының болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының № 106 соңгулда округунуң талазы-биле депшиттирген чамдык кандидаттарның бүзүреттирген кижилери, республика девискээринде тургустунган бүгү соңгулда округтарында соңгукчуларны РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтеринге соңгулдалар дугайында хоойлуларның хажык чокка сагыттынган турарын чедип алырынче; соңгулда округунуң ажылынче партия, совет, өске-даа органнарның холгаарлаашкынын болдурбазынче, кандыг-бир эрге-дужаал ээлеп турарларның хажызындан ыйыдыышкын кылыр чоруун буруу шаварынче; ужуражылга хуралдарынга соңгукчуларның хостуг санал бериp, чүве чугаалаар эргезин кызыгаарлаар, үзе кирер чорукту болдурбазынче; соңгулда дугайында хоойлуларда көрдүнген кижилернин, организацияларның агитация кылырындан ангыда кандыг-бир өске күштерниң аңаа киржирин хоруурунче кыйгырып тур бис.

Кыйгырыгны чер-черлерде соңгулда комиссиялары, соңгукчулар киживиңгейлиг өөренип көргеш, бистиң кыйгырыг саналывыска хамаарыштыр боттарының арга-сүмелерин киирерин күзедивис.

Долгар ОЮН-БАРТАН,
Шурун-Кара КОЧАГА,
Клара ТАНОВА.

№ 4 ОПТУ — АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭР ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Ында 900 ажыг сургуул өөренип турар

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ МЕН

Красноярск крайның Ермаковское районунуң Үстүү-Усинск суурунга 8 классты 1966 чылда дооскаш, [illegible] ынчангы ХПТУ-35 деп адап турган, амгы ОПТУ-4-ке өөренип кирдим. Болгувус интернационалчы. Мастеривис Галина Ивановна Синельникова турган. Башкывыс — мастеривистиң бичээгы берген билиин, мергежилин бо хүннерде ажылымга ажыглап, оон өрүм овур-хевирин ам-даа сактып, бодап чоруур мен.

Сургуул чылдарымда бистиң бөлүүвүстүң өскелерден онзагай турганын утпаан мен, интернационалчы найырал бистиң өөредилгеге-даа, [illegible]-даа [illegible] кааш. Коллективис найырал бистин, сагылга-чурумдаа, өөредилгеге-даа эки бооp чүве. Бот-тывынгыр урав чүүлге, спортчу маргылдааларга шаннадыг черлерни ап турганывыс — найыралывыс херечизи-дир. Хөй-ниити ажылдарынга болгаш өөредилгеге чедиишкиннеривис дээш бүдүн бөлүк Шушенское баар шаңнал алганывысты ынаар чораанывысты утпас мен. Чүге дизе ол бистиң үелиг, училищевистиң аар өртектиг-даа болза, чоргаарланчыг шаңнал болган. Амгы үеде оон сургуулдары кайнаар-даа, [illegible] бетин чоруп турар-дыр.

Бүдүрүлге практиказынче [illegible]-биле [illegible] турдувус. «Тудугжу мергежил эң хүндүлүг, маляр — база-ла тудугжу» — дээп, [illegible] кады чоруур мастеривис Галина Ивановна чагыыр чорду.

1968 чылда училищени доозуп алгаш 48 дугаар тудуг эргелелинге ажылдап киргеш, ам ында 22 чыл ажылдап тур мен. Кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг. А бистиң республикада тудугжунуң күш-ажылын бедик үнелеп турар. Бисте аныяктар база ажылдап чедип көөр, ынчалза-даа оларның холу, чүге-ле ийик, салдынчак боор-дур. Тудугжу деп мергежилди оларның чедир үнелевейн турары кескү.

Чээрби ажыг чыл бурунгаар кады өөренип чораан эштерим Татьяна Сагалакова — тудугжу, Ирина Лубошникова училищеде ажылдап турар. Бистер ынчаш мергежилин кагбаан, чонунга бараан боол чоруур тудугжулар эвээш эвес. Мергежилинге бердинип ажылдаары кижиниң быжыг турушту үндезининден хамааржыыр боор чүве.

Училищениң юбилейи-биле холбаштыр коллектививе чогаадыкчы чедиишкиннерни, сургуулдарга быжыг билигни күзевишаан, мергежилин солувазын оларга чагыксаар-дыр мен.

Валентина БОРБАК-ООЛ.

48-ки тудуг эргелелинде штукатур-маляр, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу.

ТҮҢНЕП ЧУГААЛААРГА...

Бөгүн Кызыл хоорайның тудугжуларының профессионал-техниктиг № 4 училищези бодунуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 25 чыл оюн демдеглеп турар. Чүү турганыл, амгы үеде чүвүс барыл, бистиң тудугжу училищевистиң келир үези кандыг болурул?

Тыва АССР-ниң чазааның эгелээшкини-биле училищени 1965 чылда үндезилеп тургускан. Ынчан ХПТУ-35 (амгы ОПТУ-4) Кызылдың барыын талазында тудугжулар суурлугажынга ыраш барак бажыңга турган. 600 олуттуг чаа бажыңче училище 1972 чылда көшкен. Эң эгезинден тура бөгүнге чедир училищениң бааза бүдүрүлгези — «Тыва тудуг» трест. Чээрби беш чыл дургузунда училище 8-10 аңгы тудугжу мергежилдерге 10 муң хире ажылчыннарны треске болгаш республикага белеткеп берген.

Бистиң училищевистен дыка хөй төлептиг кижилер үнген. Олардан дыка хөй кижи профессионал бедик мергежилди чедип ап, республиканың алдарлыг тудугжулары болган. Оларның шуптузунуң аттарын адап санаары берге. А оларның тудуп тургузушкан база тудуп турар объектилериниң чугаазын [illegible]. Доозукчу тудугжуларывыстан [illegible] сактып адаайн: Б. Б. Еизак, Н. Б. Донгак, З. Б. Донгак, И. М. Лубошникова, Е. Н. Балабанов, В. М. Пушкарев болгаш оон-даа өскелер боттарының бүдүрүкчүлүг күш-ажылы дээш чазактың шаңналындаа, күш-ажылчы коллективтерниң хүндүткелин-даа чаалап алганнар.

Тускай инженер-педагог эртемни чедип алгаш, төрээн училищезинде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери болуп ажылдап чедип келгеннер база бар. Чижээлээрге, Т. В. Сагалакова — профтехөөредилгениң тергиини, бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери, бодунга төлептиг салгал — бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлерин ол белеткээн. Светлана Шалык, Татьяна Чечекпаа, Валентина Фёдорова болгаш оон-даа өскелер республика тудугларында ажылдап турлар. Т. М. Нурсат, М. М. Оюн, О. С.-Д. Сат, Н. Л. Спрыгин, В. Г. Шубин, А. Г. Карашпай болгаш училищениң оон-даа өске доозукчулары ол-ла училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери.

Училищениң тургустунган хүнүнден эгелеп бо хүннерге чедир ажылдап турарлардан РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери, он удаа доозукчулар доостурган, ол дээрге барык 300 хире кижи, А. А. Юшкова, училищеде күш-культура башкызы А. Ж. Бархоиов оларның күш-ажылчы үлүүн онзалап демдеглексээн мен. Күш-культурага хандыкшылдыг сургуулдар күш-ажылга база чедиишкинниг болурун практикадан көрүп тур бис.

1989-1990 өөредилге чылында 720 сургуул [illegible] алыр турган. 167 кижини хүлээп алдывыс. Чылда ортумаа-биле 803 кижи [illegible] алыр болза, ол хире кижиге акша-хөреңги чарыгдалы 2 млн. рубль ажып турар.

Училищеде ийи өөредилге корпузу бар, ийиги корпусту 1989 чылда тудуп дооскан, общежитие-биле аргыжар чылыг өдүглүг. Чуртталга корпузунда спорт, хуралдаар залдар, столовая, буфет, хеп уштур чер ажылдап турар. Ол бүгүнү эде дерээн. Өске корпуста чеди өөредилге мастерскаялары бар. Сургуулдар аңаа чүгле мергежил чедип ап турар [illegible], а кандыг-бир продукция бүдүрүп, билиг-мергежилин улам байыдып турар. Ол дээрге чада, балкон дугааглары, демир четкилер, угун сандайлар болгаш оон-даа өске чүүлдер болур. Оларны сургуулдар бааза бүдүрүлгениң тудуг эргелелдериниң чагыын ёзугаар күүседип турар. Ол ышкаш олар чоннуң херегдел баразнарын (табуреткаларны, маталарны, кескилерни, хүл-узарларны, эжик болгаш соңга блоктарын) база бүдүрүп үндүрүп турар. Ындыг продукцияны көвүдедир кылып болур арга бар, ынчалза-даа Курпилан, [illegible] онаал турган-даа, тудуг материалдары-биле чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге практиказының бүгү дургузунда сургуулдар (бөлүк бүрүзү планныг) эрткен 1989 чылда 200 муң рубль ажылдап алган, ол дээрге планныг онаалдаларын сургуулдарның 139 хуу күүсеткени-дир. Өөредилге-бүдүрүлге ажылдарындан кирген орулга училищениң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче углуп турар. Училище хууда тудуг кылырынга бодунуң күжүн шенеп турар. Эрткен чылын ийи квартиралыг чуртталга бажыңын тудуп алдывыс. 1990 чылдың планында гараж, 30 тонна ногаа шыгжаар чер болгаш чуртталга бажыңнарының тудуглары кирип турар. Музей болгаш профтоп тургузуп алыры база сорулгавыс. Кылыр ажылдарыла хөй.

Училищениң баазазында ПТУ сургуулдарының ырының болгаш танцының республика ансамбли каш чыл уламчылып ажылдап турар. Бистиң сургуулдар концертти-биле дыка хөй хоорайларның кезип [illegible]. Аас чогаал коллективи — Красноярскиге болган лена көрүлдезиниң лауреады болгаш Белгородка болуп эрткен Бүгү-россия конкурузунуң дипломантызы. Танцы коллективи Кремльде Съездилер ордузунуң сценазынга база ойнап көргүскен.

Инженер-конструктор Б. Ч. Гомбоевтиң чогаадыкчы мастерскаязы-биле харылзаа тургустунган. Тыва улусчу хөгжүм херекселдериниң бирги бөлүү белеткеттинген. Ол херекселдерни кииридиргеш, уран чүүл удуртукчузу Т. Т. Балдан оркестр тургускан. Сургуулдар ийи чыл дургузунда ол хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренип алган. Ийи сургуул Иван Амырта биле Херел-оол Хертек национал хөгжүм херекселдери чалап кылырынга өөренип алгаш, белеткекчи-мастерлер дипломун камгалап алганнар.

Училищеде болгаш общежитиеде катай 18 бөлгүм болгаш спортчу 16 секция ажылдап турар, сургуулдар хостуг үезин ында ажыктыг эрттирип турар. Училищениң амыдыралын көргүскен фильм безин көстүп келген. Ол дээрге башкы В. К. Гущинниң удуртуп турары бөлгүмнүң ажылының түңнели-дир.

Дыка хөй эки ажыл-херектер болгаш чаңчылдар бистиң коллективте бар. Ынчалза-даа бо хүннерде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар, сургуулдарның талазындан корум-чурум хажыдаар чоруктар бар болуп турар. Өөредилге программазы тодаргай эвес, кабинеттер дерилгези эргижирээн, өөредилге номнары эртемтехниканың бөгүнгү деннелинден чыдып каап турар.

Анатолий СУМЕНКОВ.
Училищениң директору.

ЧҮГЕ ҮНҮП ЧОРУТКАНЫЛ?

Ыраккы Мөңгүн-Тайгаже «Шынның» корреспондентизи аңаа аъттанмаан. Чүү-даа чүве уктуг, дөстүг болгай. Ол Бай-Тайганың Кызыл-Дагга болган бир хуралдан эгелээн. Ында округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен, ук районда улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Дилакка соңгукчулар-биле ужуражышкын үезинде «Шын» солунга эрткен чылдың сентябрьда үнген шүгүмчүлелге хамаарыштыр айтырыг салган. Аңаа К. С. Дилакты шүгүмчүлээн турган. Ук айтырыгга харыылап тура, Киров Салчакович солунда үнген шүгүмчүлелдиң үндезин чогуп, ол дээрге аңаа удур калбарган ажыл дээрзин бадыткаарын кызыткан.

Аңаа тайылбырны бээри-биле солуннуң редколлегия кежигүннери Кызыл-Дагга чедип, соңгукчулар-биле ужурашкан-даа. Ынчалза-даа К. С. Дилакка хамаарыштыр редколлегия аңаа чыылганнарның чамдыктарын бүзүредип шыдаваан, харын-даа чамдык кижилер редакцияның ажылдакчыларының тайылбырынга дүй шаавыышкынны кылган.

Ынчангаш чеже-даа күзенчиг эвес турган болза, арга иече эглир ужурга редакция ынчаар таварышкан.

К. С. Дилак улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүскомунуң даргазының албан-дужаалынга ажылдап турган үезинде районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге улуг-хуузун киирип келгенин районнуң чону үнелеп турар. Бо талазы-биле кандыг-даа маргылдаа турбас ужурлуг. Районга ээлээн каш чылдарда ажылдап, чурттап каапкан, аңгы-аңгы ажылдарга ажылдап чорааш, райкүүском даргазынга чедир депшип келген удуртукчузунга мөңгүн тайгажылар баштайгы удаа-ла дыка-ла идегеп турганнар.

Ынчалза-даа тыва [illegible]туң «Ынанганын бажы [illegible]чизин» деп үлегер чугаазы бар. Шынап-ла, Киров Салчакович Дилак райкүүском даргазының албан-дужаалынга саадапкан соонда, оон «чези-холазы» көстүп четкен. Оон ажылының стилинде болгаш методтарында таарымча чок чүүлдер хөй дур [illegible] чүвени чон [illegible] каан. Райкүүскомнуң киилдистериниң ажылдакчыларындан эгелээш К. С. Дилактың [illegible], малыг чемелээшкиннин, [illegible] дыңнааш кижилер көвүдеп эгелээн. Оон адынын кырынга шыныт шүгүмчүлел кылыптар боттарының, кара шөлүн [illegible] күүскомнуң ажылдакчылары чугаалажып органын хөй удаа дыңнаан мен. Шүгүмчүлел кылыйнан [illegible] [illegible] лап-даа турар кижилер база-ла чорду. Даргазын [illegible] мындыг [illegible] [illegible] чагаалар ол-бо черлерни [illegible] бир [illegible] [illegible] ында.

Бир-тээ [illegible] болганда, маңаа тодаргай чижектерлиг, дарганың [illegible] эзүн, аарыышкылыг аксын дыңнап мага ханган, ынчалза-даа дарганың «шелиптерин» билир болгаш, ажылдап орар ажылынга артып каарының арга-хоргазын бодааш, чүрээнге шыгжап чораан хомудалдарын корреспондентиге ажыт-чажыт чогу-биле ак саазынга бижээн-даа, аксы-биле чугаалаан-даа кижилерниң берген чүүлдерин кыскаш-биле киирип каайн.

ӨШКҮ-СААР САЛЧАК:

— 1986 чылда «Шын» солунга «Шүгүмчүлел чыдарга болур бе?» деп эгелиг чагаамга К. С. Дилакты шүгүмчүлеп бижээн кижи мен. К. Дилак шүгүмчүлелдиг санал-оналга [illegible] удур кижи. Оон адынын кырынга шүгүмчүлел кылыр болза, ол кижини шуут көрбестээр, ажыл-агыйындан кызар-кыяр, эрге-дужаалын ажыглаар дарга деп билир мен. Ону бижээн ужурум мындыг. 1986 чылда ревизия түңнели чугаалашкан хуралга К. Дилак бодунун эрге-дужаалын ажыглап алгаш, 1200 рубльди кандыг-даа документ чокка чарыгдап ордери-биле алганын база оон соонда унты илик [illegible] шүгүмчүлээн кижи мен. Оон бээр-ле К. Дилак мени ала караа-биле көрбестээн, ынчангаш чон аразында кара чажыс «кара каар[illegible]» деп хоочунга [illegible] ол.

Кара-кыс Чульдум, райкүүскомда партия эге организациязының секретары:

— К. Дилак [illegible] [illegible] шүгүмчүлел [illegible] кижилерни [illegible] чок апаар, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Партия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Райкүүскомда партия эге организациязының 1989 чылдың сентябрь 15-те болган отчёт-соңгулдалыг хуралынга коммунист К. Дилактың кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевен турарын шүгүмчүлээн. Ынчангаш коммунист К. Дилак 1989 чылдың июнь, июль айларның кежигүн дадывырын каш удаа сагындырып келгениниң соонда төлээн. Партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы болур мурнуу чарыында коллективте бүгү коммунистерниң болгаш кежигүн эвес ажылдакчыларның ортузунга анкета тараткан турган. Кежигүн дадывырын үргүлчү-ле озалдадып төлээр, партия хуралдарынга бо-ла озалдап келир азы шуут келбейн баар коммунист К. Дилактың хууда херээн партия хуралынга чүге сайгарып көрбейн турарының дугайында айтырыглар хөй турган.

— 1986 чылдың январьда эргелекчивис пенсияже үнген. Райкүүском даргазы К. С. Дилак мени келдирткеш, түр када эргелекчилеп ажылда дээн. Мен ынавайн турумда-ла, бодунуң эрге-дужаалын ажыглап, «Мээң кадайымны өөредир сен, ол-ла-дыр» дээш, кадайы К. К. Дилакты районнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтерледип каан. Бухгалтерия ажылы билбес кижи-биле чартык чыл хире хилинчектендим. Шыдажып чадап каапкаш, партия райкомунуң секретарынга-даа кирип турдум. Ону билип каапкаш, К. Дилак мени кел дээш, «Чүге [illegible]-бээр кирип хоптанып турар сен. Эргелекчилеп шыдавас эвес сен. Мээң кадайымны кызып үндүрер деп турарың ол-дур» дээш кончуттунуп турганын черле утпас мен — деп, районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи солунуң корреспондентизинге [illegible] чугаалаан.

Удуртукчу, коммунист К. С. Дилактың бодунуң адынын кырынга шүгүмчүлелге [illegible] [illegible] хөй [illegible] чижектер база [illegible].

А. БЕГЗИ — районда радиодамчыдылгазының редакторунуң [illegible]:

— Партия райкомунуң бюрозунга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле материалдарны түр чериниң радио дамчыдылгазынга болгаш СЭКП райкомунуң органы — «Партийжи амыдырал» деп солунга [illegible] күүседилгезин шүгүмчүлеп [illegible] удуртукчу коммунистерни [illegible] оларның [illegible] радиога [illegible] чоннуң [illegible] бижип [illegible] чүгүм чүүлдүм [illegible]. «Шын» солуннуң шүгүмчүлелдиг материалдарга харыы бээрин райкүүском даргазы К. Дилактан база райкүүскомда партия эге организациязындан негеп, айтырып турган мен. Коммунист К. Дилак мээң ол чөптүг негелделеримге харыы бээр хамаарылга чок, харын-даа партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолга хомудап, «Шак бо Адыг-Тулуш Бегзи партия райкомунуң бюро кежигүнү, райкүүском даргазы кижи мээң ат-алдарымга халдап, чон мурнунга бужартадып туруп берди. Ынчангаш А. Бегзиге кандыг-бир хемчег көргүзер, ол ажылындан хостаар чугула» деп айтырыгны каш удаа тургузуп келген.

Кижи бодаарга А. Бегзи айтырыгны шын көдүрген. Ынчалза-даа удуртукчу, коммунист К. Дилак ынчаар турарында ааjылап турда, райкүүскомда партия организациязының мурнунга бо айтырыгны А. Бегзи чүге тургуспааныл? Азы база-ла ажыл-агыйын оскунуптарындан корткаш, айтырыгны көдүрбейн барганы ол ирги бе?

«Шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында» күүском даргазы К. С. Дилактың илеткелин СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң 1987 чылдың сентябрь 17-де болган бюрозунга чугаалашкан турган. Ынчан болган бюронуң доктаалында айыткан шүгүмчүлелдиг саналдарның күүселдезиниң дугайында коммунист К. С. Дилактың отчёдун СЭКП райкомунга 1988 чылдың май 20-де болган бюрозунга дыңнап чугаалажып турда, [illegible] берген коммунистер мындыг шүгүмчүлелди [illegible].

В. С. ДОНГАК — Мугур-Аксы ортумак школазының директору:

— Райкүүском даргазы удуртукчулар артынга [illegible] [illegible] [illegible] кылыр, [illegible] [illegible] бодаар, «Дидир-ле дир-биле» [illegible] ажылдаарынга [illegible] кижи.

К. С. БОРАРГАН — хөй чыл партия райкомунуң бюро кежигүнү:

— Күүском даргазы [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], бодунун [illegible] [illegible] [illegible] чугаалажып турар апарган. К. Дилактың талазындан шүгүмчүлелге удурланыр чүве бар. Ол чүге ынчапканыл? Эрткен чылын бюрога бо айтырыг база не дергуп турду. Партия талазы-биле шыңгыы доңгудар [illegible] саналдаар мен.

А. С. Самдан — СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү:

— К. С. Дилакты ажылындан хостаар.

СЭКП райкомунуң бюрозунуң доктаалында айыткан хемчеглерниң күүселдезин четпес организастап, контрольдап келгени дээш К. С. Дилакты партия талазы-биле шыңгыы доңгуткан.

Ам партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 27-де болган бюрозунуң доктаалы-биле номчукчуларны кысказы-биле таныштыраал. «1989 чылдың сентябрь 6-да № 208 «Шын» солунга үнген «Түңнел чок ревизия» деп материалга хамаарыштыр айтырыгны чугаалашкан. Партия райкомунуң бюрозунуң доктаалында мынча деп бижээн. «Удуртукчу коммунист К. С. Дилактың харысалга чок чоруун илереткен материалды «Шынга» 1988 чылдың февраль 4-те райкүүском бухгалтери (ам эмнелгениң бухгалтери) Өшкү-Саар Салчак бижээн. К. С. Дилак саң-хөө айтырыгларынга хажыдыышкыннар илереп кээрге, оон тодаргай түңнел үндүрбес, харын-даа саң-хөө чурумун үреп турган кижилерни шыңгыы харысалгага киирер туржук, оларны камгалап келген. Бодунуң адынга шүгүмчүлел [illegible] Ө-С. Салчак, Д. Идам-Сюрюн оларга база чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларының хомудалдарынга хамаарыштыр түңнел үндүрбейн, харын-даа истеп-сүрер чоруктарга четкен. Д. Идам-Сюрюннүн хомудалынга хамаарыштыр СЭКП райкомунуң бюрозу К. С. Дилакка шыңгыы сагындырыг берген турган.

К. С. Дилактың кадайы коммунист К. К. Дилак тускай эртемиинң дугайында кандыг-даа документ чок хирезинде, үр үениң дургузунда эмнелгеге ажылдап келгениниң дугайында хомудалдар хөй келгенинде соонда, чүгле түр курс доозган херечилелдиг болган. (Редакцияның тайылбыры: Бо материалды бижиир мурнунда республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы О. К. Ондар-биле харылзашкан бис. Күнзенмаа Куруевна [illegible] талазы-биле доосаан тускай эртеми чок, а эмчи сестра[illegible] тур [illegible] [illegible] [illegible] дугайында [illegible] бао [illegible] ол удуртукчу [illegible]).

Коммунист К. С. Дилак эмнелгеге ажылдап турган кадайы К. Дилакты райкүүскомнуң социал хандырылга килдизинге бухгалтер кылдыр [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible] ай [illegible]. Амгы [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]) лар садигиниң эмчи сестразы) катап ажылдап кирген. К. К. Дилактың эмнелгеге ажылдаан стажын үзүктелишкин чок кылдыр улуг эмчи турган Д. С. Успун меге бижилге кылып бергениниң ам К. К. Дилактың стажы үзүктелишкин чок апарган. Шак мындыг меге бижилгениң түңнелинде хөй чиигелдени ап келген. (коммунал ачы-дузазы — чырыкты, одаар чүүлдү, бажың хөлезизин төлевейн келген. Эмчи талазы-биле ортумак тускай эртеми безин чок К. Дилакты тускай эртемниг специалист кылдыр санап турарындан шак мындыг халас ачы-дуза чедиптинип турар).

К. С. Дилак партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептеринге баш удур сагыштыы-биле меге бижилге кылганын чажырганы дээш шыңгыы доңгуудар». Бо дээрге партия райкомунуң бюро доктаалында бижиттинген документ-тир.

К. С. Дилактың хамыкты хайындырып, хараачыгайның ужудуп турганының бир мындыг чижээ база бар. Күүском даргалап турар шагда ол оон кабинединче «селектор» киирттип алган. Удуртукчу кижиге ол херек харын. Ынчалза-даа кылыр ажыл тыппаан чүве дег, ажылга келгеш, оозун күүскомнуң бүгү килдистеринче ажыдып кааш, ажылдакчыларының эки-бак чугаазын дыңнаар чаң база тыпкан. Бир-ле ажыдыпкаш, кулак салып орарга, райстат ажылдакчылары оон дугайын чугаалажып органын дыңнап кааш, ол килдистиң ажылдакчызы Е. Ондарны кабинединге келдиртип алгаш, чаа-ла «чунар-бажыңнаткан». Ол чүл? Хамаатыларның хостуг эргезин кызып-кыйганы ол эвеспе? Күүском даргазының «чогаадыкчы» чоруунуң түңнелинде райкүүском ажылдакчылары бажыннарынга безин чугаалажырда сымыраныл чугаалажыр апарган турган деп дыңнаан мен.

— Райкүүском даргазы турган К. С. Дилак партия райкомунга болур хуралга мени камгалаар сен дээш дилеп, мени будулдуруп туруп бээрге, чүвениң ужурун билбейн баргаш, К. С. Дилакты шын эвес камгалап турган болган мен — деп, шериг албан хаакчы, район Совединиң депутады С. Мовсесян солуннуң корреспондентизинге чугаалааны маңаа киирип каары черле артык эвес боор.

Райкүүском даргазы К. С. Дилактың ажылында шак мындыг четпестерни илереткен чагаалар ол-бо черлерже шуужуп туруп бээрге, коммунист К. С. Дилактың хууда херээн партия райкомунуң бюрозунга көөр ужурга таварышкан. Ынчангаш күүском даргазының албан-дужаалындан хостаар дугайында билдиришкинни К. С. Дилак бижиир ужурга таварышкан. 1989 чылдың сентябрь 22-де болган Мөңгүн-Тайга район Совединиң тоску чыыжының онгу сессиязынга организастыг айтырыгны чугаалажып көргеш, К. С. Дилактың билдиришкининге үндезилээш, ону 1989 чылдың сентябрь 22-ден эгелеп райкүүском даргазының албан-дужаалындан хостаан.

Маадай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр).

РЕДАКЦИЯДАН:

Партия райкомунуң 1989 чылдың сентябрь 21-де болган бюро хуралынга К. С. Дилактың ажылының дугайында чугаалашкаш, бюро мындыг доктаалды хүлээп алган турган: К. Дилактың хуу херээнге киир биживишаан, ажылындан хостаар дугайында айтырыгны район Совединиң сессиязынга киирер. Ындыг доктаалды хүлээп ап турганш-ла, партия райкому, оон бирги секретары В. Д. Хемер-оол болгаш бюро кежигүннери коммунистиң адынга төлеп чок чорук кылып, партия Уставын хажыдып, партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун үреп, кадайының күш-ажыл дептеринге меге бижилге кылганын чажырып турган коммунист К. Дилактың херээн чымчаткаш, харын-даа ажылдан хостаар дугайында билдиришкин бижиттирип алганы база элдеп. К. Дилактың келир үезин, амыдырал-чуртталгазын бодааш, кээргээн сеткил-биле ажылдан хостаар дугайында билдиришкин бижиттирип алган дугайында партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Хемер-оолдуң база бюро кежигүннериниң агартынышкыны оларның партийжи быжыг туруш чогун, принципиалдыг эвес болганын херечилеп турар.

К. С. Дилак шүгүмчүлепкен солунну партия обкомунче, Дээди Советтиң Президиумунче болгаш Министрлер Чөвүлелинче хомудаарын ам-даа уламчылавышаан. Оон шүгүмчүлелге удурунуң бир бадыткалы база бо. Бо талазы-биле чогуур үнелелди оон ажылдай берген черинин коммунистери бээр ирги бе?

Шоодуглар

БАШТАК

Баштак билбес кижини чартыын дүмбей караңгы хөме алган айга чүүлдеш деп болур.

Угааны чер албас кижи баштак-даа билир шаа чок. Долгандыр амыдыралга өөрүп, каттырып чорзуңза, ол база сеңээ ынчаар хамааржыр.

ЧАРЛАЛ

«Прогресс» деп идик фабриказынга бедик мергежилдиг быжыкчылар, дааранныкчылар, хептекчилер дарый херек, ол ышкаш ногаа баазазынга кэрээ эзугаар ажылдаары-биле конструкторлар, модельерлер база херек.

ТЫВА БЕРГЕН

Сидоров Петровка мынча деп хорадаан:
— Кандаай кижи сен, эш. Кажарлава. Мен ийи туйбу дажып турумда, чаңгыстап-ла турар, чүге ындыг сен?

Петров Сидоровче көргеш, мынча дээн:
— Бодуң харын чажар сен: ыяап-ла ийилеп дажыыр, хөй катап маңнаарындан ыылагзынарыңдан олдур.

КАРААМ ЧЕТПЕС

— Тарас, чолаачыга чүге өөренип албас сен, эки ышкажыл?
— Караам четпес... Херим кырында бора-хөкпеш олур, көрдүң бе?
— Ийе, көрдүм.
— Олдур харын, а мен көрбейн-дир мен.

Кыска одуруглар

Баштактарга апрель 1-де бүзүрээри берге, а карак чаажчыларынга — бүдүн чыл дургузунда.

Баштак билбестерге чылда бир катап болур чаттыы хүнү безин хөйзүмээр ышчал сагындырар.

Четпестер-биле демисежирде баштактаныр турган чүве болза, баштактанырларның ортек-үнези та кайы хире болур ыйнаан.

• • •

Күзээнин шуптузун чедип албаажеге чедир, ол бодунуң хөрзэн шанчып келген.

• • •

Чүгле саазын очулдуруп орар кижини очулдурукчу деп болур бе ынчаш.

(«Хоглуг петит» деп шоодуглар номундан.)

Сонуурган номчуңар

ТОГДУ КУШ

Тогдунуң салым-чолу — бистиң чүвени чедир бодап билбезивистиң, культуравыстың кудузунуң, чүгле чаңгыс хүнүү бодап чурттап өөренип калганывыстың көскү херечизи-дир. ССРЭ-де бо куштуң ниити саны 4 муңдан ашпайн турар дээрзинге бүзүрээри берге, а бистиң чурттуң девискээринден дашкаар оон саны чүс ашпайн турар.

Тывага тогдунуң санының хеп-хенертен кызырылганы 40 чылдарның төнчүзүнде билдинип келген, а Хакасияга оон-даа эрте.

Амгы үеде тогдунуң «төрээн бажыңы» кылдыр кандыг хову турганын деп чүүлдү тодарадыры берге. Тывада болгаш Минусинск ийгылаанда бо хову кужун ындазаа көрүп болур. А кажан шагда тогдунуң саны бо черлерге аажок көвей турган. Тывада ол куштуң уяларын амдыгаа чедир көрүп болур, а Абакан, Шира ховуларында уялавайн турар деп чугаалап болур.

Тогдунуң санының кызырылганы 50—60 чылдарда ону автотранспорт-биле сывыртап турганы төтчеглээнинде. Ховуларның кур черин андарып, кедээ ажыл-агыйга химиктиг чүүлдерни ажыглап эгелээни база улуг салдарлыг болган. Оон аңгыда тогдунуң санының кызырлырынга оон биологтуг онза талалары база нөлээлиг турар. Кыс тогду 3-4, а эр тогду 5-6 харлыында үре-төл бодарадыышкынынга киржир. Ниидеп хөй чуурга чуургалаваан.

ООЧУРГА 20 ЧЫЛ

Социологтарның бадыткап турары-биле алырга, совет кижи амыдыралының дургузунда оочурга 20 чылды чарыгдап турар. Оочурнуң чыдагааннарын бо хүннерде шинчилеп турар болгаш оон дугайында хөйнү бижип турар. А херек кырында амгы үеде кандыг-даа чүүл дээш оочурларга каш-каш шактарны, чылдарны, он-он чылдарны эрттирип турар бис.

Кызылдың чурттакчылары чунар-бажыңнарга, садыгларга, ниитиниң чемгенилге черлеринге хөй үе-шакты чарыгдап турар. Бажың телефон оочурунда турарлар он-он чылдарда манап турар.

МУРНУКУ ЧЕРДЕ

«Тыва даг-дугу» комбинат республикада эвилел ужурдузалыг үлетпүр бүдүрүлгелериниң эң-не баштайгызы. Оон бирги ээлчээ 1964 чылда ажыглалга кирген. Комбинаттың ортээ Ак-Довурак — Абаза автоорук-биле кады 100 млн. ажыг рубль болган.

Сөөлгү үелерге чедир «Тыва даг-дугу» комбинат план талазы-биле карылгалыг бүдүрүлгелерге санадып келген.

Даг-дугуунуң пес-таавы сорттарының шыгжамырының талазы-биле Ак-Довурактың байлак тывыш чери Совет Эвилелинде мурнуку черни ээлеп турар.

Артур ХЕРТЕК.

ШААЖАҢ АЯКТАР

Баштак аян-биле

Мерген Бадыевич ай эгезинде барыын районнарның бирээзинче сургакчылаар апарган. Чогум кандыг ажыл-херектерин бүдүрер мен дээрзин ол ыяк билир кижи. Бо удаада база-ла мал-маганның хүр кыш ажып турарының дугайында айтырыглар сайгарары-биле оон сургакчылаашкыны холбашкан.

Аэропортка чедип келирге, ыңай-бээр ужар дээннерниң арбыны хол-чок, чамдыктары дүүнгү-ле пассажирлер дээрзи илдең, чедер, баар черлериниң аайы-биле бөлүглежип алгылаан ол-бо чүүлдер дугайында хөөрешкилээн, а чамдык шагзыраачылар сандайларда «чыргал сыгыну» кылынып барыксаачылар, чыдырыла бергилээн, чарлакчының үнүнден сырбаш кыңныг каап олургулааннар.

— Экии, Мерген Бадыевич? — дизе-ле, оон таныыры бир аныяк журналист кыс уткуштур базып келген.

— Экии! Кайы чүкче ужарың ол, Омак? — деп, Омакмааның адын ам кысканады, а харын-даа чассыды адаан.

— Барыын талаже, а силер? — деп, оде-чара кыс удур айтырган.
— Мен база-ла барыын талаже ужар мен. Оруувус чаңгыс уттуг дыр бис, дем. Аалынга аалынга даадым, аван сүтга бала баар сен ышкаан! — дээш, Мерген Бадыевич ыңай-бээр эрестиг көргүлээн.

— Ыяап-ла баар мен. Багай авазын ол бээрге кайын боор. Харын туткан чүвем хөй. Силерге эмге-лештирип алырымда амырадым, Бадыевич — дээш. Омакмаа шыырак ишкир барбажыгашче көргөн.

— О, оо! Аалчы кижи ышкажыл сен? Сартык четтирер дээн кижиге чүңүдаа чүъктедип кагза, шыдажыр апаар. Деңге чораанның деми чаңгыс дээр болгай, дүнмаңым — дээн Бадыевич шагынче көрген.

Удатпан чок чарлакчы кыс оларның ужар-хеменин чиңгежек, хөөр үнү-биле чарлай кааптан.

Демги барбажыгашты Бадыевич сегирип алырга, аары бир-ле көргүлчүнүп, ол хирезинде иштинде шил ышкаш савалар алар дагжааннар. Бо-даа чүгле чүъктүр эвесле дээн сеткили-биле Бадыевич барбажыгашты ийи холдап сегирип алган.

Ужар-хемениң чалгыяннары агаарга эжинмишаан, хүн ажар чүкче согунналып орган. Чедер черинге чедир ындыг-ла талыгыр эвес, а шак хире ужудардаа болза. Бадыевичиниң дугу хонуп чосталканы «бичии чүвези» шак кара дер бооп эъттеринде чыкчайлып чорааш. А кужур Бадыевич удаткан чок-ла шагынче көрүп каап, аар барбажыгашче идегел-биле карак ушталы каап чорда, ужар-хеме сирлееш ындыр шалдыы шимчедиптерзиг, черде хонупканының медээзин бере каапкан.

— Менди-чаагай-ла ужуп келдивис. Мырыңай-ла чайгавады. Чамдыкта дуу сыннар кырынга... — дижип, кады келгеннер өөрүшкүлүг тарап турганнар.

— Че, эки келдичер бе, Бадыевич! — деп, Омакмаа оон айтырган.

— Чүгээр келдим. Ынчалза-даа... — дээш, улус дыңнап каптар дээнзиг, Бадыевич шак дүшкен.

Омакмааның доргул-төрели багай бажың иштинге сыңмас хире улус болган. Оон чанында угбалары, чээнелери, акылары, чаавалары бис-даа дижирлер бар.

— Шайлап көрүңер. Ырак-узактан үнген улус суксаан боор силер — дээн. Омакмааның авазы сүттүг шайын баштайы аъш-чемин стол долдур келгеш хөөреп турган. Бадыевич чөөнектиг чиигетараанын кырынче ийи четап шай куруп алгаш, оон аартап олурда, Омакмаа тура ытып шаажаң аар барбажыгашты берген.

Мерген Бадыевич өөнелер-биле бир демей сыгу сонуургай берген.

Барбажыгаштан ужулган саазында ораап каан бир дугуг чүвени чазарга-ла шаажаң аяктар! Дөрт дүрүг шаажаң. Бир дүрүгдеде, он хире аяк. Дөртен хире шаажаң аяк аар болбайн канчаар!

Омакмаа ол-ла бүгү шаажаң аяктарын авазынга, угбаларынга, чаавааларынга чоргаараалдыг үлеп берген. Дедир стол чанынга келгеш аяга сүттүг шайын аартай берген.

А бажың иштинде хөй-ле херээжен чон демги шаажаң аяктарны чаражсынып, сонуургай бооргэ эрлер база-ла оларның талазында барганнар.

Деңге чорааннарының деми чаңгыс, бо шаажаңнарны маңаа мен эккелчип бердим чоп дээнзиг, Мерген Бадыевич дер-буу шагайны берген шайлап олурган.

Монгуш ТУМАН-ООЛ.

ЧЫЛАН ЧЫЛДЫ ҮДЕП ТУРА...

Мен Чылан чылдың шагаа байырлалының бүдүүзүнде тыва кидис өгге төрүттүнген мен. Ооң бээр чылымның таптыг-ла дөрт дугаар эргилдези февраль 25-те дооступ, бодумнуң ээлчеглиг эргезин Аът чылче дамчыдып берип турары бо. Ынчангаш ак Аът чыл февраль 26-дан эгелеп долу эргезинче кириптер. Бичиимде өгге келген улуг улус авам-ачамдан: «Оглуңар каш харлыг апаарды?» деп айтырарга: «Чылан чылда төрүттүнген оол бо» — деп харыылаанын бо-ла дыңнаар турдум. Ол үеде чылан деп сөстү дыңнаарга чиир тим-даа, коргунчуг-даа ышкаш сагындырар турган. «Чыда өлүр чылан эвес» деп улустуң чугаазын дыңнааш, оон утказын билбес турдум.

Чылан чылдыг кижи чылан сокпас, балыгланган чыландан хан көөр болза багай болур дээн чугааны каш-даа дыңнаан мен. Чыланны хенертен белиңнедип, аңаа айыыл-халап таварыштыра бербес болза, ол кымга-даа багай чүве кылбас. Бойдустуң төлү болганда, ол бодунуң шынахирези-биле чоруур амытан-дыр.

Балдыр-бээжек үеде кырган-авам ышаш киирип эккел дээрге та кажан, чежен чыып, бөлүп каан чүве, шала черилени берген бөлүк будуктарны бөлехаара куспактап алгаш назанак бажыңчыгаштың эгиниин артын чорумда, билээмде бир-ле соок чүве билдине берди. Көрүптеримге куу, узун чылан дырбалайнып чор. Коргунаымдан ыглааш кыыгырыпкаш, ыяжымны кырган-авамның баарынче шывадапкаш, үне халааныымны безин эскербейн барып-тыр мен. Сээмден сүрүп, халып көөр чүве дег, кайы ырактан дедир херап алган тур мен. Бажыңдан кырган-авам үнмес боорга кайгап-даа. Үргедаа болбаанда узун сөөскен даңзазы-биле ночалын ыыгырадыр дагжадып чорааш, чыланны эргинден ындыр чалападыпты. Кырган-авамның чыландан коргпазын, мал-маган эвес ынчаар үндүрүптерин кайгап, чоокшулап чеде бээримге: «Боор дыңна, сээң чылың Чылан болгай, үш-удурум оолдар өттүнуп, оон-биле аай-баш чок бернишпейн чор. Чаъын баштай удел келген дээлдигенге мынчаар йорээп чор: «Делегейни дерзиндир, октаргайны өрүптүр ужар оран-таңдымның кужу бо чайын меңээ узун-кыш көргүспейн көр». Ийе, бичии шаамда ол куштуң көргенимде ыңаар чалбарып чораан үем-даа турган чүве...

Чамдык кижилерниң төрүттүнген чылдарының дугайында Азия чурттарының календарындан ушта бижээн очулгаларны, тайылбырларны номчуурга дажык солун. Кижи кайы чылда, кандыг сылдыс адаанга төрүттүнген болдур, ол чылдың онзагай талалары ол кижиге шилчиир дээн бар. Чижээ, Пар чылда төрүттүнген херээжен чедир, чөрүү, бодунга идегээр, чүңү-даа канчап турган ашааш бодунга чагырып алырынче чүткүүр деп сүр тайылбырлаан бар.

А Чылан чыл — мерген угааныг, чүве эндевес, тура-сорулгалыг. Ол чылын төрүттүнген эрлер — кииг, уян, чымчак, аас-дылга алдырттас болур, а херээженнер — чараш.

Сарыг өңнүг Чылан чылды үдевишаан, үнүп келген Аът чылдың чоргу ылгын, чогуңгур, аас-кежиктиг боорун күзедим.

Маадыр-оол АРТААЛ.

Эскерип көрүңер, чүү бар-дыр?

Эдар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы

СЕС ДУГААР БААЛЫК

Сарыгбай чүгүрүк Хүрең-Аскыры-биле кадыр кашпалдап аңдарлы бээрге, ооң кожазы Маганбайның ала-чайгаар-ла ишти-хөңнү хей-аът кирип, сеткили хана берген. Маганбай бодун элдепсиниң, кайгап калган: ооң мурнунда ол Сарыгбайга адаарган чораан эвес. Харын-даа өске кожалары ишти чарылгыже ооң бодунга адааргаарлар ышкажык. Херек кырында ооң мактанып кы дег чүзү-даа бар-ла болгай. Безин чадаарда Маганбайның кадайы өске сөөк кижи, ооң хараазында ол бодун бир янзы, онзагай ап чоруур, а таныш-көрүштери чер-черде эдерик. Кадайынга шынчы. Хөй акша-төгерикти күжү-биле ажылдап ал, аас-кежиктиг амыдыралынга өпейледип, чыргап чоруур-дур.

Ынчалза-даа Маганбай бодунуң Сарыгбай ышкаш аас-кежиктиг эвезин бөгүн кээп билип каан: чадаарда чаңгыс баалык безин ажып шылаваан. Чүге дизе ооң өгбелеринден дамчып келген уксаалыг аъды чок, а Сарыгбайның байыыргаптар чүвели чок бол, ооң сүлдезин көдүрүп чораан чаңгыс-ла чоргааралы, чеди ада ажылдыр дамчып келген хүрең чылгызындан арткан дың кара чаңгыс аскыры-ла болгай. Ол дээш кожазынга адааргалын херекке албайн чорааныл, а кажан Сарыгбай озал-ондаа таваржы бээрге, бодунуң ооргүй бергенин Маганбай ам кээп угаанынга шывараш ындыр бодай каапкаш, улуг мөгбейн бемгинге кызыгарынын дег угаан-куду караңгылаш дээн. Маганбайның хөрээнинм чей-даа, садып алган аъттары-даа эдерик. Ынчалза-даа бир дугаар баалыкты ажып ора, аъды тайгаш ужуптарга, ол-ла черинге хөөкүй аътты өлүр кымчылап каапкан-на болгай. Изирниккен боду Баалыктайның сымыранын херекке албайн барган. Элээн үе эрткенде, ол сымыранныгны ам-на база катап тода сактып келген. Ынчалза-даа чүгле чүвениң холү эртип калган дээрзин ол миннир ужурга таварышкан, чүге дизе бажының мээзинде чүгле түккүлээр ол-ла. Баалыктайның кеземчези кезээмөңгеде хилинчек боор, ниитаңгыс баш чарылгыже, кастыктарынга хан-дамыры-биле кады ырмасынчыг күштүг соп, сагындырып кээр:

«түң-таң-тик,
түң-таң-тик,
түң-таң-тик...»

Сарыгбай ол хүн, чүге-даа каразывайн, Чүгүрүк-Хүреңниң аъертээш, хеймер оглу Чеченбайны мурнунга ушкарып алгаш, аалдардан шайлап ижип, таныш-көрүштерин эргип чораан. Барлыктыг ховуга чортуп ора, оглун эргеледип, ооң бажын чыттагылай каап, сеткили ханып, таалап чораан. Хенертен Чүгүрүк-Хүрең тура дүшкеш, кулактарын сүвүрээртип, бүткүр боду сирлеш дээн. Чоогунда аът былгырганы дыңналган. Чыраа арасындан эл кырынче аскыр өөр чылгы үнүп келгеш, кезек кадар өъттүг ниде көкту үзе соп, көйүредир дайнап чий берген. Чүгле чаңгыс хүрең кулунчак адаанылгарже чоокшулап келгеш, мойнун сунупкаш, думчуун эде-хере тынып, чыдыыргап, караан аларты көрүп, сонуургай мелдээн. Сарыгбайга ындыг кулунну бир-ле черге дыка-ла көргензиг болган. Ийе, тос чыл бурунгаар Хүрең-Аскыр төрүттүнүп келгенде, шак-ла ындыг турган-на болгай. Дешкилей бергенде суг незин ажа халыыр чыгыы шурап турганын Сарыгбай ам-на сактып келген.

Адашкылар дөңгелик баарында, шык кыдыында аалга келген.

— Па, бо адашкылар-дыр ийин моң. Че, кайыын бээр келдиңер, кайнаар чедер силер? Хаа, бо эрниң шыыраан, караанын шоваа деп чүвезин.

— Силерниң чылгыңарда хүрең кулун бар-дыр, кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай дораан-на дорту-биле чугаазының аянын өскертипкен.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүрениң эвес чүве бе? Энир чылын адаанга бо чылгы-биле кады чайлады чоп...

— А мен кулунумну силерге канчап берип шыдаар кижи мен? А сен Чүгүрүк-Хүреңниң өске кижиге бериптер шааң бар бе ынчаш?
Сес дугаар баалыкты сеңээ берейн, сээниң болзун! Чүмү-биле ап ал, а хүрең кулунчакты мээң оглумга бээр сен.

— А?! Сес дугаар баалык?! Мээңии болур! Мээң!
Өтнүн эр ээзи тынышы бачыдап, карактары аларанган дүжээниң баарынче мөөрей баргыш дүжүп чыскаап...

Сарыгбай дөгерэ ада-өгбелеринден дамчып келген беш баалыын ырдыгыт чораан. Чүгүрүк Хүрең-Аскыр беш баалыынга алдар дугаар, чеди харлыында чеди дугаар баалыктарны ажа халып, кокпалап каан чүве-дир. Дүүн ол оглун бодап, ада-өгбелериниң чагыын сагып, Хүрең-Аскырның уксаазы читпезин дээш, сес дугаар баалыкты Торгундайга айтыпкан, а оозу бүзүрел чадап, улуг кежиктиң тевиин уун шыдавайн, далып, моорап чыткан ол.

Хувураан кудай ол дүне кудуушкуннут чаъзын чаап, кызаңайнып, ында-мында чайырадыр чаңнык дүжүрүп, диңмиреп тура хонган. Эртен Сарыгбай үнүп кээрге, күжүр Хүрең баглаажында бажын савап каап, орапып, девиржип турган. Кажан-даа Хүрең-Аскыр ындыг чараш турбаан боор...

Хүн өрүлеп келген. Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Чүгле Барлыктыг ховузундан каъттажыкак-каъттажыкак, ак-ак чүвелер хайынган-даа дег хүн херелинге кыландырып, баалыктыг даглар ындынче шывараннадып эрте бергеннер. Сарыгбай серт дээн. Дүне база Баалыктайның сымыранын дыңнаан сактып келгеш, демги ак чүвелер дээрге-ле ооңна болгай дээн бодал ооң бажынга чык дээн.

Хенертен дирт дээн соонда: «Че, хак, канчалдың, чорадың, Сарыгбай!» — дээн Баалыктайның сымыраныы дыңналган. Баглаажын черже ушта тыртар чүгле Чүгүрүк-Хүрең ийи бут кырынга тура халып келгеш, ыглагылаар ылдыр каштап чер, дээрни сиртиледи теппен бергеш. Чеди дугаар баалык бирээстиг чүве дагдыр сорбеге, ыызыр-ла шала берипкен турган булут, бораан иргилиндээ сес дугаар баалык кыстыр-копутпас ыраалып чыткан, а ооң бетинде, ындында чер-биле дээрни тудуштурган шилдегер көк үш каът ханалар сооланнап, Сарыгбайның караанга илдигин көзүлген дег болган. Бир дугаар хананы кужур хүрең чиииги-биле чире шаап үне бээрге, чиргилчин дег бырлаңайнып, черже токтуп бадып, чиде хона берген. Оон ыңайлаан тудум кадырберти дам барган.

Сарыгбай аъды-биле үш дугаар хананы доңгуп-даңгып оя ап, чанчарылдыр шаап эрте бергенин билир. Ооң соонда караанга шалбул хайнып мөөреп чыдар Баалыктайның мага-боду, ооң коргуп мөгүдээн карактары хензиг када шывараш дээн.

Карак чивеш аразында чыраткылаш-караңгылаш дээн соонда, Сарыгбай аскыры-биле караңгы ханы тамы иштинче дүжүп бады барганнар...

Сес дугаар баалык кырында сөгедей олурупкан, узун сөөскен даңзазында таакпызын тыртып каап, Торгундай аң-меңниг, арга-кастактыг тайгаларны, карак четпес делгемнерин ооң ындында чалгып мөөреп чыдар, ужу-кыдыы көзүлбес далайны магадап, сеткили хандыр көрүп-ле, көрүп-ле орган.

Хүннээректиг мээсти өөр чылгы өъттап чорааш. Оон чанында хүрең бөгбаны мойнундан куспактаан, эргеледип, чыттап каап, балдыр боошкан ол чылгы бүгүзү хереңдеринге амырап, каттырымзап алган туруп-ла, турып-ла турган...

Виктор ЧОПТУН-ООЛ.
Москва.

Тоолчургу чугаа

Чарлалдар бюрозу

ТВ

ФЕВРАЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Ингушетия ансамбльдиниң концерти. 9.45 «Америк привидения». Барымдаалыг фильм. 2-ги фильм. 10.45 Клуб. Чер. Октаргай. 11.45 Телевидение 45 чылынга «Капитан С». Уран-чечен фильм. 13.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы кеттүзү. 13.40 «Диргиг амытанның ораныынга». 14.40 «Спектр». 15.10 «Кирилл челер». 16.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш ыраалар». (Сирия) 16.55 — Делегей политиказы. 17.40 Мультфильм. 18.05 «Аас-кежиктиг таварылга». Оң-Бүле телевикторинаны 19.10 «Отель «Бертрам». Уран-чечен телефильм 1-2 сериалдары. А. Кристиниң чогаалы ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.35 Телеспорт. 21.55 «Чүрээмге чугаалап мээ». 22.25 — 00.10 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 М. Кристалинскаяга тураскаатпан дамчыдылга. 9.35 «Когаралга таварышканнар хемчулал чок». Уран-чечен фильм. 11.10 Демшилге. Информация. Реклама. 11.45 Бүгүдеге педагогика. 12.45 «Н. П. Старостинниң удур турушкузу». «Бот бомбуу чыдар өттүг» деп ном дугайында. 13.50 «Дүне ак аъттарыг». Алды серийлиг уран-чечен телефильм 1-ги сериязы. 14.20 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Мультфильм. 17.30 Эвилелдиг чөп республикалар кинопублицистиказы. «Аът олуругаа» деп телефильм. 18.20 Им Казер (скрипка) ойнаар. 18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Гурченко-биле киржилгелиг кежээниң телефильм. 19.45 Сиидней Делегей чемпионады. 20.15 «Таммыктыг чыннан, чааштаг». 20.30—00.20 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: №№ 66, 67, 68 «Ералаш» 13.30, «Липеден» 13.00, «Амыдыралда ышкашса» 11.00, 14.30, «Төрээн уруу» 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 кинотывынды 9.00, 12.00, «Алдын мыйыстар» 10.20, 13.20, «Өжээн болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгаланыышкын шарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00, «Хон Гиль Дон» 11.30, 13.30, 17.40, «Бир эвес мээн-биле кады эвес болгуза» 15.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Узамдыкка өжээн негелдеан» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хон Гиль Дон» 10.00, 12.00, 14.00, 20.00, «Бир катап Америкага» 16.00 шактарда.

Культура-спорт комплекизин февраль 24-те 15 шакта «Кыш үделгезиниң» театржыткан көргүзүглериниң чалап тур. Октябрьская кудумчузунга «Шагаа» театржыткан шөлге февраль 25-те 12 шакта бээр.

«Тыва систем» эртем-техниктиг топ болгаш «Монолит», «Грань» кооперативтер бызаргалдыг эттирер.

Бызаргалдаже хүрээ моорлаңар!

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ-те дээди болгаш ортумак тускай мергежилдиг эртемниг ниитекчилер Кызыл хоорайга болгаш республиканың төп [illegible] ке херектежин турар.

Айтылгаар бурулдаахнаа Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 18 бажыңның 114, 202, 110 кабинеттеринге ажылдың 9 шактан 17 шакка чедир келир.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Неделяда 2 нарлаалга амыдар
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 281. ТС — 00449.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 25 воскресенье

№ 47 (14247)

1925 чылдан бээр үнүп турар

Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 22-де болган хуралынга партия организацияларындан, коммунистерден болгаш кежигүн эвестерден кирген саналдарга болгаш партияның съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында чүүлдерге дүүштүр белеткеп кылдынган СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелиң чугаалашкан.

Төлевилелди бүгү талалыг чугаалажып көргеш, Политбюро СЭКП Уставының төлевилелин чедир ажылдап кылгаш, ону чугаалажып көөрү-биле ТК-ның Пленумунга киирери чугула деп санаан.

Хуралга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң чыылдылары-биле, оон иштинде съездиге төлээлел нормазы болгаш делегаттарны соңгуурунуң чуруму-биле холбашкан, партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны ТК-ның Пленумунга чугаалажып көөр.

ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунуң түңнелдери-биле холбашкан хемчеглерни — төпке база чер-черге боттандырып чорудар ужурлуг хемчеглерни Политбюрога чугаалажып көрген. Амгы үеде политиктиг болгаш организакчы ажылда кол чүүл болза, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын, съезд мурнунуң өске-даа документилериниң ханызы-биле чугаалажып көөрүн калбартыры, съездиге белеткелди эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга дүүштүр партияның үндезини-биле чаартырыч боттандырарынга, ниитилелдиң бүгү экн күштерин каттыштырарынга идепкейлиг ажыглаары болур дээрзин онзалап демдеглеттинген. Бүгү угланыышкыннарга практиктиг түңнелдерни чедип алыры, партия эге организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң идепкейжи чоруун чедип алыры чугула.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың февраль 20-де хүлээп алган кыйгырыында февраль 25-те болур дээн чыскаалдарны болгаш митингилерни эрттирип турар үеде корум-чурумну тударының эргежок чугула бүгү хемчеглерни чер-черге алырын ССРЭ-ниң чазаанга, улус депутаттарының Советтеринге хүлээткен.

Чуртта тургустунуп келген ниитилел-политиктиг байдалды өөренип көргеш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели митингилерниң болгаш чыскаалдарны эрттирериниң чурумун шыңгыы сагыыр талазы-биле чогуур хемчеглерни алырын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттеринге, эрге-хоойлу камгалаар органнарга дааскан. Массалыг чыскаалдарны болгаш митингилерни экстремисчи болгаш кем-херек үүлгедикчилериниң корум-чурум үрээринге ажыглаар дээн кандыг-даа кордаашкыннарын баш удур болдурбазынче онза кичээнгейни угландырган. Чөпшээреттинген митингилер дугайын, оларны эрттирер черинин болгаш үезиниң дугайын хамаатыларга дыңнадырын, ол ышкаш оларны эрттирип турар үеде корум-чурумнуң шыңгыы сагылгазы дээш харысалга дуганын митингилерни болгаш чыскаалдарны организастап турар кижилерге дыңнадырын чер-черде эрге-чагырга органнарының күүсекчи комитеттеринге дааскан.

Бо шиитпирни күүседип алырда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кацылапалы, чурттап турар черинден хамаарылга чокка совет хамаатыларның амы-тынын, ат-алдарын, өнчүзүн, төлептиг чоруун камгалаарын, чурттаар оран-савага дээп болбазын хандырарын, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эт-хөреңгизин камгалаарын барымдаалап керген болгаш чурттуң Конституциязын удуртулга болдурган.

Шыдамыккай туттунарынче, угаан-сарыылдыг болгаш харысалгалыг болурунче, сеткил-хөөн хайнышкынынга болгаш өчүк-өңзээлерге алыспазынче, ниитилелге болгаш хоойлу-дүрүмге удур ходелиишкиннерге идепкейлиг ойтур шавыышкынны бээринче чурттуң чаңгыс бүгү хамаатыларны, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтерин кыйгырып тур.

Амгы үеде эң кол чүүл — ниитилелге тайбың-чаагай чорук, чурттуң чогумчалыг күш-ажылчы амыдыралын хандырары дээш бүгү демниглиг күштерни каттыштырары болур.

КЫМНАР МУРНАП, КАЙЫЗЫ ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫНЫҢ МЕДЭЭЗИ

(1990 чылдың февраль 23-те)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	21072	7028	123	13	6892
Моңгүн-Тайга	27067	14864	597	107	14160
Барыын-Хемчик	23299	15481	321	502	14658
Өвүр	13582	3052	30		3022
Сүт-Хөл	26660	16576	163		16413
Чөөн-Хемчик	24044	16805	369	370	16066
Улуг-Хем	37407	28258	1543	1153	25563
Таңды	42347	14373	851	282	13240
Бии-Хем	32247	18393	677	277	17439
Тожу	2715	1970	131	94	1745
Каа-Хем	20437	8722	274	341	8107
Тес-Хем	31602	6935	79	2	6854
Эрзин	37022	3936			3936
Кызыл	26740	17518	759	262	16497
Республика	395639	173911	5917	3403	164592

Тайылбыр: 1—төрүүр хой, 2—төрээни, 3—ара салганы, өлүг төрүттүнгени, 4—өлгени, 5—камгалап алганы.

(Сүт саалдазының, ону күрүнеге садарының медээзи, 1990 чылдың февраль 23-те).

Районнар	1	2	3	4
Бай-Тайга	209	1307	1107	3.7
Барыын-Хемчик	580	3720	3480	3.2
Өвүр	107	306	306	0.7
Сүт-Хөл	522	3049	2349	3.4
Чөөн-Хемчик	920	7459	6577	4.8
Улуг-Хем	1653	11718	10989	4.2
Таңды	3121	29149	17156	5.2
Бии-Хем	2283	11140	7480	3.1
Тожу	158	661	452	1.4
Каа-Хем	1860	11874	8790	4.5
Тес-Хем	272	1451	1181	2.2
Эрзин	308	1632	1498	2.5
Кызыл	1368	9960	8578	5.1
Республика	13366	84426	69943	4.0

Тайылбыр: 1—саап турар инээ, 2—хонукта ниити саалда (кг), 3—хонукта күрүнеге дужаап турары (кг), 4—бир хонукта 1 инектен саап ап турары.

1989 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының чугула адырлары бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының план күүселдезиниң орулгалары. (Республиканың статистика эргелелиниң февраль 21-де медээзи-биле (млн. рубль-биле).

1	2	3	4
Республика ниитизи-биле	142.3	97.5	98.5
оон иштинде:			
Үлетпүр	21.0	111.1	107.5
Совхозтар болгаш өске-даа ниити ажыл-агыйының бүдүрүлгелери	76.0	85.8	94.3
Транспорт болгаш орук ажыл-агыйы	10.8	117.9	113.2
Харылзаа	7.0	104.3	105.4
Бот-орулга-чарыгалыг тудуг-монтаж болгаш септелге-тудуг организациялары	18.0	95.5	84.6
Геология-шинчилел организациялары	1.2	124.2	132.2
Белеткелдер	—0.3	—	—
Хандырылга болгаш сайгарылга	5.8	142.1	123.2
Садыг, АХК * киирерге	1.9	2.4 катап	110.7
Чоңга ачы-дуза чедирериниң бүдүрүлгелери	—0.2	—	—
Коммунал бүдүрүлгелери	—1.3	—	—

Тайылбыр: 1—улус ажыл-агыйының адырлары, 2—чылда херек кырында орулгазы.карылгазы (—), 3—план күүселдезиниң хуузу, 4—1989 чыл-биле 1988 чылдың деңнелге хуузу (чүүлдештирген өртектерге).

*) Респотребсоюзтуң коргузүглери чокка киирген.

Брошюра кылдыр үндүрген

СЭКП ТК-ның февраль (1990 чыл) Пленумунуң чүүлдүг деп көргени партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелин тускай брошюра кылдыр парлап үндүрген.

Брошюраны Политиктиг ном үндүрер чер үндүрген, ону «Красный пролетарий» типографияга парлаан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1990 чылдың март 11 воскресенье хүнүн март 9-та дыштаныр хүн кылдыр шилчиткен.

ТЭЭЛИНИҢ ТУДУГЖУЛАРЫНДА

«Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң коллективи эрткен чылдың түңнели-биле трестиң участоктарының аразында социалистиг чарышка идепкейлиг киришкеш, аңаа үшкү черни ээлеп, Хүндүлүг бижик болгаш акша-биле шаңнаткан. Коллектив чылда көрдүнген бүгү планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен. Чыл дургузунда 743 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, 760 муң рубль чедирген. 122 муң рубль түңнүг орулганы алган болгаш кыварчаар материалдарны, одаар чүүлдү, электри энергиязын, тудуг материалдарын камнап алган. Бо сан-фактыларның аразында эң кол чүүл — тудугжулар эрткен чылда кайызы-даа ниити аал чурттаар 9 бажыңны ажыглалга киирген.

Суурда оларның кылып турары улуг тудугларның бирээзи — уругларның уран чүүл школазының бажыңы. Ында хоочун тудугжу коммунист Маадыр-оол Иргитович Содунамның удурткан бригадазы кылыр ажылдарны эрткен чылдың август айдан эгелээн. Бо хүннерде олар ийи каът тудугнуң бирги каъдын доозуп турарлар. Ажылдың темпизи болгаш ооң шынары экн. Хоочуннар, коммунист Михаил Хертекович Адыг, Карл Кужугет, Өлзей-оол Саая, тудугжулар аразынга районнуң чемпиону Вячеслав Хертек, комсомолчулар Адар Шожунчап, Александр Содунам болгаш оон-даа өскелер шалыпкын ажылдап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: М. Содунамның бригадазының кежигүннери; хоочун тудугжу М. Х. Адыг.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Кыштаглаашкын — шыңгыы шылгалда

КОЖАЛАРДА БАЙДАЛ АҢГЫ

Бай-Тайга сыннарындан эгезин ап, Алаш биле Хемчиктиң аразындан шөйлүп баткан даглар эдектеринде «Барлык» совхозтуң Хөнделең кооперативи биле «Дөң-Терезин» совхозтуң шээр мал коданнарын ажыл-агыйларының малчыннары кыштагладып турарлар.

Кооперативтиң девискээринде кыштаглаашкынның байдалы экн. Беш кежек черде кыштаглаан төрүүр 1408 хойнуң 949-зу оолдапкан. 939 хураган менди доругуп турар. Чыртак-оол Кара-кыс, Баяа Моңгуш, Болат Соян, Олег Моңгуш оларның коданнарында хой оолдаашкыны адакталган. Төрүвес коданнарда дециглде шоолуг суларааанындан тургузу азыралче эвээш кирген.

Хөнделеңниң малчыннары эрткен чылгы планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүсеткеш, районга чарышка тиилекчи болганнар.

— Коданнарда мал чемиңиң курлавырлары дус, немелде чемнер четчир. Чылыг сугну Ак-Довурактан дугуржулга ёзугаар, өртээн төлеп тургаш, үзүктелдирбейн сөөртүп әккеп турар. Кажааларның иштн чылыг, чырык, кургаг. Автомагазин — коданнарның доктаамал аалчызы. Өшкү март айда оолдап эгелээр. Аңаа баш бурунгаар белеткенип тур бис — деп, бригадир Шевер-оол Кужугет чугаалады.

Хөнделеңниң Алдыы-Дулаан-Кара деп черде «Дөң-Терезин» совхозтуң малчыннарының кыштаглары бар. Бо хүннерге чедир ында 2086 хойнуң 1444-ү оолдаан. Түңнелдер өөрүнчүг эвес. Ара салдынган, өлүгге төрүттүнген болгаш өлген хураганнар 87 четкен. Кодан бүрүзүнде хорамчалыг. Ооң чылдагааның дугайында районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станцияның эмчизи Эрес-оол Хомушкунуң тайылбыры мындыг: — Халдавырлыг аарыглар чок. Малчыннарның боттарының малының ажаалда-хайгааралын багай чорудуп, харысалгазын кошкатканындан байдал баксыраан. Кажаалар иштн өлшык, агаар солчулгазы багай.

Тургузу азырап турар 489 хураган кадарчызы Мерген Хомушкунуң коданында байдал дүвүренчиг.

Агаар-бойдузу, одар-белчиири дөмей черлерде кыштап турар ийи ажыл-агыйның малчыннарынга кыштаглаашкынның байдалы мындыг. «Дөң-Терезин» совхозтуң удурттукчулары, тускай эртемниглери ниитиниң малын кыштап менди ажырар, чаш төлдү камгалап алырының хемчеглерин кошкак чорудуп, кыштаглаашкынга багай белеткенгени илдең. Час узун. Малдың деңгилдези улам баксыраар. Хаткогурумнут берге үелер мурнувуста болганда, мал ажылдакчыларындан улам-на күженниишкинниг ажылдаарын негеп келген.

Александр ХЕРТЕК.

Коданнардан медээлер

МУРНУНДА «МУРНАКЧЫ»

Бай-Тайга районда хой оолдаашкыны кидин түлүк. Ниитизи-биле 21072 хой төрүүр, амгы үеде олардан барык 8000 хой оолдапкан. Бо хүннерде хорамча 100 ажыг хураган боол турар. Малдың чаш төлү өлүг төрүттүнер база ара салыр чоруктар бар. Амгы медээ-биле алырга, «Мурнакчы» совхозтуң хоюнуң хой кезин оолдапкан. Ында өлген хураганнар чок. База-ла хорамча ара салыр болгаш өлүг төрүттүнер чоруктан боол турар.

Ниитизи-биле районда кыштаглаашкын амдызында экн эртип турар. Чарба сула болгаш сүт бар. Малчыннарга дузалаары-биле автомагазин, кинии база мал эмчилери коданнарга барып турар. Оон аңгыда, кадарчылар чагытканы солун, сеткүүлдерни өй-шаанда ап турар. Культура ажылдакчылары кино, концерттерни график ёзугаар көргүзүп келген.

Малдың өлүг төрүүр болгаш ара салыр чоруу кайы-даа совхозта бар. Хойнуң чартык кезин безин төрүвээнде, каража моон соңгаар улам-на немежир апаар-дыр. Мындыг хорамчаның чылдагааны чүдел? Маңаа зооветспециалистер болгаш кадарчылар боттары харыылаар, хемчег алыр ужурлуг.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

КОРУМ-ЧУРУМНУ КАМГАЛААР

САГЫЛГА-ЧУРУМ ЧОКТА ЧҮҮ-ДАА БҮТПЕС

Чурттуң ажылчы чонунга СЭКП Төп Комитединиң Кыйгырыын улуг сонуургал-биле таныштым. Ол дээрге дүвүреңгииң болгаш чөптүг идегелдиң сөзү деп санап тур мен. Эде тургустунуушкун, демократия деп алгаш, бисте чамдык кижилер ол чаагай сорулгаларны өскээр ажыглап, харын партияже, демократияже, чонче халдап турары бо ышкажыл. Шак мындыг берге өйде партия чонунга, коммунистерге кыйгырыг үндүрүп, эде тургустунуушкунувусту, хоойлу-дүрүмнү камгалаарын-биле дем каттыштырарын бистен дилээн-дир.

Шын харын, четпестер болгаш частырыглар бар, чаа чүүлге ылап-ла ындыг удурланыышкак күштер, доктармоондак таваржыр. Ынчаарга ону мөзилдежиишкин, адааннашкак чорук-биле кудумчуларже сөктүп үнүп, янзы-бүрү лозуннар, плакаттар тудуп алгаш, ниити совет чоннун эрге-ажыынга таарышпас сөстер чулчуруп, негелде салып тургаш, бергелерни ажып эртип шыдавас бис. Кандыг-даа берге үеде кижи угаан-сарыылын салбас ужурлуг. Эде тургустунуушкунның доктаай берген чылдагааны чүдел? Сагылга-чурум чок-та хоойлу-дүрүмнү хайгаарап турар ужур-ла чок. [illegible]

Сагылга-чурум, бедик харысалга, күш-ажыл, чонун херээ дээш бедик турум — амгы үениң бергелерин ажып эртериниң дүрүмнери болур. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаты чордум. Бүгү назыда ажылдап келдим. Ам чаңгаа-мени пенсиялыг хүнзеп турар. Корум-чурум үреп чилерге чогумчалыг чону ортуунда доктаар боорап-биле чок демисежир херек. Эде тургустунуушкунну бис бизге эвес, ажыл-херек-биле деткиир, ону боттандырар орта киржир херек.

Бот-боттун хүндүлешпес кижи-доктаар черлерден хамааты-тыттуң боол турарын дыңнаан көрүп, коргуп турупкажыл бис. Чүү деп ындыг бужар бак үүлгедииг ол? Совет кижилер бодуваттыг хөрээнин кайнаар дугуржуп, сүмележип албас бис. Империалистер-биле безин хөй-ле чүүлдү дугуржуп, дүшкүүрлүг чорукту чавырылдыртын ап тур ышкажыл бис. Боданыылынар, кичээниңер.

Долзан ИРГИТ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга район.

БУРУУ ШАВАР

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң чурттуң ажылчы чоннарынга Кыйгырыын улуг кичээнгей-биле номчуп, таныштым. Ында кирген домак бүрүзү бистиң партиявыстың, чурттувустуң моон соңгаарты салым-чолунуң, чоннуң амыдыралының дугайында ханы чугаа болуп турар деп билдим.

Хоойлуну, демократияның принциптерин каяа-даа, чер болганга камгалазарын, кым-на корум-чурум чок байдалче ыдалап, мөзилдежиишкинче, өжээннежилгеже база адаан-демиселче күткүп, ниитилелге оожургал чок чорукту тургузуп турарын, ындыгларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээринче коммунистерни болгаш партия кежигүннери эвестерни, ажылчыннарны, интеллигенцияларны, профэвилелдерни, комсомолду, эр болгаш херээжен кижилерни, аныяктарны база хоочуннарны СЭКП ТК-зы кыйгырып тур дээн. Оон ыңай харысалгалыг болгаш чөптүг бодалды, сагылга-чурумну болгаш демократияны, ак сеткилдиг күш-ажылды холбап тургаш чурттуң амгы байдалдан үш тып, ону экономиктиг өзүлдениң, социал кадыкшылдың, төлептиг амыдыралдың оруунче углаарын болурун сиилап айыткан.

Ынчангаш партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну кижи болганымда бо ындыг корум-чурум дээш кая-даа демисежир мен. Партияның болгаш күрүнениң сагылга-чурумун чоптуг-биле сагыыры коммунистерге бир демей дээрзин СЭКП-ниң Уставында айыткан болгай.

Кыйгырыгны бүгү талазы-биле деткивишаан, ону масса чонга суртаалдаары-биле ажылдарны чорударынга киржир мен.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
1965 чылдан бээр партия кежигүнү.

СЪЕЗД ДҮРГЕН ЧЫЫЛЗЫН!

Эде тургустунуушкун үезинде хөй санныг митингилер, чыскаалдар кылып, чамдык чедип алган чүүлдерни сандарадып, эде тургустунуушкун херээнге доора салдар чедирип турар чүүлдерни СЭКП ТК-ның буруу шаап, чурттуң ажылчы чонунга Кыйгырып кылганы черле чөптүг.

Байбан кижилерниң демократияга удур, ССР Эвилелиниң Хоойлуларынга удур болдаг чок, харын-даа немелиг үүлгедиглери бистиң бурунгаар базымывыска шаптык кадар боордан өске чүү-даа чок.

Эде тургустунуушкунга моондактаар чаңгыс-даа митинг, чыскаал турбас ужурлуг. Оларны болдурбас чаңгыс арга — ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи болур. Ону бис хейнү манап турар бис.

Бедик болуп турар барымдаа чок чыскаалдарны, митингилерни соңгаадыр партылары, хоойлуларны ажаа хүлээп алыр

Съезд дүргени чыылзын!

Алексей АИР.
Күш-ажылдың хоочуну.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 30 чүүлүнге дүүштүр 1990 чылдың февраль 17-ден эгелеп Кызыл хоорайның соңгулда участоктарында бүгү-ниитиниң таныжып көөрү-биле соңгукчулар данзызын тургузуп кылган. Данзыларның шын тургустунганын соңгукчуларның хынап көөрүнге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургускан.

Данзыга адын киирбээнин, шын эвес киргенин азы оон казып каапканын, а ол ышкаш данзыга частырыглыг кылдыр кииргенинге хамаарыштыр хомудалды хамааты бүрүзү киирип болур эргелиг.

Данзыда ат-сывының кандыг янзылыг киргенин телефон дамчыштыр база билип ап болур. Телефоннарның дугаарларын 1990 чылдың февраль 2-де үнген «Тувинская правда» солунга парлаан.

Конституцияның 45 чүүлүнде айыткан негелде ёзугаар соңгукчу бүрүзү чүгле боду бадылаар, өске кижи орнунга бадылап болбас деп чүвени билип алыры кончуг чугула. Соңгулда комиссиялары соңгулда бюллетеньнерин паспортун азы бодунуң дугайында өске-даа документини көргүскенде тыпсып бээр.

Бадылаашкынның үезинде бюллетеньге ол дээш бадылаар кандидаттың адын арттырып, өскелериниң адын ба-лап кааптар деп чүвени билип алза чогуур, чүге дээрге бир бюллетеньге бирден хөй кандидаттарның аттарын балаттынмайн артып калыр болза, ук бюллетеньни хүл чок деп санаар.

Бадылаашкынның 7 шактан 20 шакка чедир эртер. Соңгулдаларга идепкейлиг киржириңерни дилеп тур бис.

Хоорүүском.

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ЧЕРБИ СУУР. Кызыл районда ук черниң ажылчы чонуну РСФСР-ниң улус депутаттарынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Сал-биле ужурашкан.

Ужуражылгага хуралын Чербиниң кодээ Совет күүскомунуң даргазы В. А. Кручетов ажыткаш, депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи республиканың Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң даргазының оралакчызы. ында партком секретары Сергей Георгиевич Полухинге сөс берген. Ол В. Б. Кара-Салдың допчу намдары-биле болгаш ажыл-херээ-биле таныштырган.

Дараазында депутатка кандидат делгеренгей чүве чугаалаан. Бодунуң программазын чонга таныштырган. Ол улуг дузаны нерги-дуп, хөй аныяктарны кылып шыдаарын Чербиниң ажылчы чонунга бүзүретти. Дараазында айтырыглар-даа хөй болган. Ол аңаа чогуур харыыларны берген. Ооң соонда, чагыглар, саналдар, сүмелер хөй кирген.

Чамдык айтырыгларның утказы — чуртка моон соңгаар хулиганнаар, оорлаар, өлүржүр чорукту кому үзери, моон соңгаар Чербиниң сайзыралынче улуг кичээнгейни салыры, күзүү, часкы үелерде орук харылзаазын экижидери, үш чыл иштинде радио дыңнавайн турарынга хомудап турар чербижилерниң негелдезин күүседири.

В. Б. Кара-Сал допчу харыызынга чоннуң чагыгларын кичээнгейлиг хүлээп алганын чугаалап, оларны күүседир дээш энергиязын, билиин бээрин хүлээнген.

Роман ОЧУР-ООЛ.

Бистиң кандидаттарывыс

ЖУРНАЛИСТЕР ТӨЛЭЭЗИ

Байырлыг, школа! Экии, амыдырал!

Сугга эштип турган оолдар чанынга чинк-кара халдып келген. Оон үш кижи эрикке келгеш, хол чайып, оолдарже алгырынган.

— Ээ-эй, Кодур-оол мында бар-дыр бе. Бээр келем!

Арган, кара оол кезиин чоруй кеттинип, хат-салгын дег халып келген. Оон бодалы мындыг болган: «хол бөмбүүнүң талазы-биле область маргылдаазынга мени улуг улус командазынга киириштирер дээн-дир!». Ынчалза-даа машиналыг улус ону улус судунга экелген:

— Кайнаар өөренир деп тур сен, Кодур?

— Күзүм чолаачылар курузунга. Институт кирер дээрге, келир чылын шериг чоруур болгай мен.

— Шын-дыр, кыргу доозуп алыр сен. Чүгле кежээки курсту болдур ийин. А хуудус биске хелеметчиле. Ону-даа кандыг-даа хажыдыышкын чок болур ужурлуг, оон ыңай «Узун эдек бутка ораажыр, узун дыл башка ораажыр» деп чүвени уттуп болбас.

Дээди эртемниг азы тускай ортумак мергежилдиг улуг дуржулгалыг болгаш ийи дылды хостуг билир кижилер Таңды районда хөй-даа болза, районнуң кончут харысалгалыг организациязының хелеметчизиниң шилилгезиниң ынчан. 1960 чылда аңаа таварышканы частырыг болбаан дээрзин Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, «Шын» солуннуң Улуг-Хем болгаш Өвүр районнарда корреспондентизи Ооң Кодур-оолдуң ажыл-херээ болгаш амыдырал-чуртталгазы бадыткап турар.

Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор!
А болун, чолаачы,
Аалын күстү ырлап ор!

Чолаачылаар күзелин беза чедип алган оолга тараа соортурундан онза ажыл чок ышкаш сагындырган.

Мээң ада-иемниң, ол үениң кижилериниң «сен» деп чугаалажыры дыка хоор Гиниинни алын бежин [illegible] чымчак сеткил ол ат-биле кожар, адаш, кулагай, бижээчи, аңчы, эгече... А Кодур-оол ол чанчылдан чарлыр хөөн чок кижилерниң бирээзи чүве. Таныш кижилери-биле болгаш аш-өөрү-биле «сеннежирде», ооң ол сеткил адаарының эштиг тудугга туйбу салып турганы-биле дөмей. Чүгле сеткил адаары эвес, черле чугаалажыры ындыг. Ээлут-ла «орустап» тывалап чугаалаар, [illegible] бижиир» кижи.

А бижииринин «уруунт» чугаалаарындан нарын. Ынчалза-даа ол ийи дылдың найыралын-даа бижиир дугу мун биле таныш, [illegible] эки билир. Судта ажылдап турган үезинде та чеже кижиниң чүве бижиир дилээн күүсетпээн дээр. Солуннарже бижип турганы база бар. Ылачгыя чуртувустуң ийи ужунда турар Ыраккы Чөөн чүк болгаш Киев шериг округтарының штаттан дашкаар корреспондентизи тургаш, журналистиканың нарын айтырыгларын шиңгээдип эгелээн.

Бир катап Кызылга хол бөмбүг ойнааш тарап туруунга, Кодур-оол мени тааргы сунду: «Башкы институдуңун ийиги курузун доостум, байыр чедирип болур сен. Моон соңгаар мындыг тавааргага туттас, чүге дээрге өөренир чай чок, үе чедишпес-тир. Бот-өөредилге-биле өөренийн дээш».

1966 чылда чээрби дөрт харлыг оолдуң бо чуруктакчы шынзыкпаан үең. Ол назыда «Өөренир чай чок» дээри бисин кижиниң акгышта өттемир дей? А херек кырында ооңуу шын, бичии-даа кыйыспаан, «өзээн өттүр бериипкен». Оон ол ажылының түңнелин бөгүн көрүп, аңаа канчап четтигип келгенин кайгап чор мен. Ону соңгукчулар база эскерип каар боор: номунуң азы кандыг-бир чогаалының орус дылче кара очулгазын Кодур-оолга кылдыртпаан чогаалчы бисте барык чок. Тыва чогаалчыларның өске дылдарда-даа, даштыкы чурттарда-даа, кала-даа парлаттыныгылаан чогаалдарының баштайгы очулгазы — Кодур-оолдуң ажылы. Олег Саган-оол болгаш Салчак Тока, Доңгак Бегзи болгаш Моңгуш Өлчей-оол, Александр Даржай болгаш Кызыл-Эник Кудажы... Роман, тоожу, рассказ, шүлүглел, шүлүк, шии.

Кодур-оол Тарымаевич чогаал ажылы-биле чергелештир алдан чылдардан солуннар редакцияларынга ажылдааш, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнүнге кирген. Ындыг бачым чымышта хиреэнде тыва эки турачы фронтучулар дугайында материал чыгдынып, 1970 чылда тускай номну база үндүрген.

[illegible] салыныны шагда-ла билир мен. Улуг-Хемге район солунун редакторлап тургаш, Таңдыга бир хап келдим. «Бодум солунга ажылдаксаар кижи-дир мен, ону кагайым база билир ооң-биле дугуржуп көрейн» деп чылаан дилээмге харыы берди. А кадайы «соңгаарга» бир чыл хуусаалыг курска турган, ынчангаш ынаар келээн ийи аңгы чагаа бижиди. Чепшээрекчен харыы ээрге-ле ийи машина-биле Шагаан-Арыгже көжүп алдывыс.

Ооң Кодур-оолдуң чаа тургусткан турар солуннуң бүт кырынга тургузарынга киирген улуу улуг. Фотокорреспондент, литажылдакчы, килдис эргелекчизи болгаш харысалгалыг секретарь дүжүлгелерге дараалаштыр ажылдап келди. Типография ажылын база шиңгээдип алган. Бажыңы чанында болгаш дүнекиниң ийи-үш шакта безин парлаар машиналарның даажы соксай бээрге, дораан чедип келир — үрелген машиналарны септежири ол. Ооң улаштыр, улус турбаанда, элээн ыракта кудуктан кочегаркаже суг дажыглаар бис. Хемүр-даш ширип, от салып-даа турдувус. Кандыг-даа ажылга ооң деп харысалгалыы, бодунуң амыр-дыжын сагынмазы, ылангыя дузааргаа өске улустан ылгалдыг. Дыка хөй бижикчилерниң айтырыглары, хомудалдары болгаш негелделерин ооң ачызында шиитпирлеттинген. Четпестер, дужүметсиг чорук, төтчеглекчилер-биле демисел, бедуүн чоп болгаш чоптуг чорук дээш туруш — ооң хүн бүрү ажылы, ону чон солуннардан номчуп турар. Ындыг ажылы дээш аңаа Тываның Журналистер шаңналының лауреады атты тывысканы черле чоп.

[illegible] Сангевна — Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы, райплан даргазы. Бо ийи кижиниң кайызы-даа ажылгыр, кылбас-тутпас чүвези чок. Дагаа, хаван, огород, а үези келгенде хылба кат, мөөгү, балык — оларның дыш хандырар, сеткил-сагыш өөртүр ижи ол. Маңаа уругларын болгаш оларның үш уругларын база хандыкшыдып турар. Күдээ-ни — орус, кени — тыва, хеймер оглу — 9 класста.

Оон Кодур-оолду Тываның Журналистер эвилели Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга идип үндүрген. Журналистерниң бодалы чаңгыс болган: ол депутаттың кандидадынга төлептиг.

Кандидаттың беш чыл дургузунда Шагаан-Арыгга бызанчы-бетонщик болуп ажылдааның база айтып каайн. Беш чылдың шалыпчызының хөрек демдээн ынчан алган кижи. Ооң кандыг-даа ажылдап чалданмазы кандыг-даа ажылга харысалгалыын бо чижек база катап бадыткап турар. Ол дугайын черле бо чүүлдү ону мактаар дээш эвес, а номчукчулар билип алзын дээш бижидим. Чаъак кежигүнү болу бээр болза, коммунист Оюн Кодур-оол бодуун чоннуң эрге-ажыын камгалап, олар дээш туржуп шыдаар дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Чооду КАРА-КУСКЕ.
«Сылдысчыгаш» солуннуң харысалгалыг секретары.

Депутаттың кандидады-биле интервью

ДЕМНИ, КҮШТҮ САЛЫП ТУРГАШ...

Опанас Хурбаевич Ондар Красноярскиниң медицина институдун дооскан. Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, кадык камгалалының тергиини, дээди категорияның кадык камгалал удуртукчузу, Бүгү-эвилелдиң медик-техниктиг дипломy-биле шаңнаткан. Москвага клиниктиг ординатураны дооскан. Ленинградка удуртукчу эмчи кадрларның билиг бедидер курстарын база дооскан. 1970 чылдан бээр республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы.

Тыва АССР-ниң Иймениң № 66 соңгуда округунуң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы Опанас Хурбаевич Ондар-биле «Шынның» корреспондентизи ужурашкан. Республиканың кадык камгалалында, чоннуң медицина хандырылгазында байдал кандыг болуп турар дугайында олар беседалашкан.

— Опанас Хурбаевич, силерниң программаңарда чүү кол боол турарыл?

— Чоннуң кадыкшылы социал-экономиктиг айтырыгларны кайгаар шиитпирлээриниң, кадык-чаагай амыдырал - чуртталгадан кол хамаарыжыр. Ылангыя Тываның байдалында материалдыг баазаа чегей, мергежилдиг кадрлар чедишпес. Чоннуң кадыкшылын экижидер хемчеглер, кадык-чаагай амыдырал-чуртталга, экология айтырыглары. Чүгле адаарга шак мындыг янзылыг.

— Ниити айтырыглар мындыг-дыр. Опанас Хурбаевич, силерден мындыг чүүлдерни сонуургадывыс. Чижээлээрге, мындыг: республикада кадык камгалалының судалын тудуп турар удуртукчу болгай силер. Бир эвес депутат апарзыңарза, кандыг айтырыгны бир дугаарында сегирип алыр силер?

— Программамда өөк чүүлдер ол-дур. Үстүнде аладым. Депутат болу бээр чүве болза, кол кызыты — эмнелге албан черлериниң материалдыг баазазын экижидеринче угландырар апаар мен. Депутатка депшиттирип турарым Сүт-Хөл районга хамаарыштыр элээн хемчеглерни алгыын планнап алган мен. Район төвүнге чаа поликлиника, чыттырып эмнээр эмнелге, Иймеге 15-20 орунуг эмнелге. Алдан-Маадырга эмчи амбулаториязын кылырынга [illegible] болур. Район төвүнде бөжүдүлга бажыңын тудуп эгелей бергей.

— Сөөлгү чылдарда кайда-даа эде тургустунуушкун, чаартылгалар болуп турар-дыр. Республиканың кадык камгалалының кадрлар айтырыында принципиалдыг чаа чүү барыл чугаалап көрүңерем, Опанас Хурбаевич?

— Республиканың кадык камгалал органнарының кадрлар-биле ажылда чамдык чаа чүүлдер база бир болбайн аан. Ажыл-херээнге бердинген, чаалы-биле ажылдаарын бодап турарлар тыңды берген. Оон чижээнге республиканың кеш аарыглар диспансери, республика ам[illegible] травматология база нефрология салбырлары адап болур. Бо коллективтер 1989 чылдан эгелээш, бригада нерээни-биле ажылдап кирипкен. Чигум түңнелдер эки болган. Ындыг коллективтерни ниити керүүдери чугула.

Оон ангыда, чаш уругларның бүрлүп херээр чорунуң мурнунда турган элээн эвээжеттерни районнар база бар: Кызыл, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Тожу районнар аңаа хамааржыр. Чаштар — келир үевис, оларның кадыкшылы — чугула айтырыг. Ол бүгүнүң чылдагаанын чүден дилээр бис. Эмчи кадрларның мергежилиниң бедип турарында, харысалганың бедээнинде деп бодаар мен. Ол-даа болза ажылынга бир янзы хамаарылга, хире-чергези-биле өзүлүг эде тургустунуушкун-дур.

— Бистиң республикада кадык камгалалынга акшаландырыышкын талазы-биле чүнү чугаалап болур силер? Амгы байдал-биле таарзынып турар силер бе, чүнү кылза экил?

— Кадык камгалалын бистиң чуртувуска база-ла артынчы принцип-биле хандырып келген болгай, ону билир бис. Бистиң республикада байдал соң черле дээредевес. Материалдыг баазa чегей, акша-хөреңгини аңаа киирип турары эвээш. Эң-не багай чүүл — капитал тудуг республикада эки чорбайн турар. Чыл бүрүде көрдүнген акша-хөреңги чүгле 50-60 хуу ажыглаттынып турар. Ол хиреэнде ажыл-херекти багай организастааны, тудуг ажылдарының планын уазып турары дээш кандыг-бир хемчег алыскаа удуртукчуну кижи көрбес боор-дур. Ол көрдүнген акшаларны ажыглаа, эмнелге албан черлерин туттурар дээш бодумнуң бүгү күжүмнү салыр мен.

Республиканың кадык камгалалында акшаландырыышкын амгы үеде биске кончуг таарымча чок. Районнарда болгаш хоорайларда эмнелге черлериниң багай материалдыг байдалын ындыг эвээш хемчээлдиг акша-хөреңги-биле бис черле кылып, экижидип шыдавас бис. Чоокку келир үеде эмнелге албан черлериниң мындыг чегей байдалын эдер дээш бистиң республикада шыырак дээн будүрүлге, албан черлериниң, совхозтарның акша-хөреңгизин кадык камгалалынче угландырар болза эки. 1991 чылдан эгелеп республиканың эмнелге албан черлери чаа хевириниң акшаландырыышкынынче кирер бис. Ынчан биске будүрүлге, албан черлериниң база совхозтарның дузазы кончуг чугула апаар боор.

— Соңгукчуларыңарга чүнү күзээр силер, Опанас Хурбаевич?

— Чүнүң-даа мурнунда кад дег кадыкшылды күзээр мен, ажыл-херээнге, амыдырал - чуртталгазынга чедиишкиннерлиг болзуннар.

МЕХАНИЗАСТААН ДАЛБЫЙ

Бистиң республикада мал чеми чылдың-на эвээш бооп турар, ынчангаш оларны, эң ылангыя кышкы үеде чоптуг ажыглаары бирги чергениң айтырыы. Чамдык чылдарда кыжын хар улуг болуру-биле мал одарладыры бергедей бээр. Ынчангаш кышкы одарларны далбыйлаар арганы хаая эвес ажыглап турар бис.

Амгы үеде совхозтарның ажыглап турары далбыйлар дыка бедуун, аар. Ындыг болганда, оъттуң дазылынган тура казып үрээр. Келир чылын оът оон эки үнмес, харын хөрзүн үрелип, хатка, сугга алзып турар.

Үстүнде айыткан четпестерни өөренип көргеш, бодум хуумда механизастаттынган хевирлиг далбыйны кылып алырын сүмелеп тур мен. Ону канчаар кылырыл, артыкшылдыг чүүлдери чүлериил?

Амгы үеде ажыглап турарывыс кол тургузуун хевир арттырар, аңаа немей сордурар хадыкчыны элтеп салыр. Ооң ажыктыг чүүлү болза, хары кирир сордургаш, кыдыынче чалдай октап чорууp.

Чаа тургузуглуг далбыйның ниити хевирин (№ 1 чурукта), хажыындан (№ 2), кырындан (№ 3 чурук) көргүскүвүс.

Далбыйның ажылдаары: сордурукчу-хадыкчы тракторнуң кожуг өзээнден карданныг № 6 өзекти дамчыштыр ажылдаар. Далбыйның бизи харны аштаанда артан харны № 1 ченнерии дамчыштыр, агаар кирер № 3 хоолайларны таварыштыр сордурукчу-хадыкчы агаар-биле кады кирип сорган, № 5 октакчы дамчыштыр үндүр октаптар. Ол хар далбыйның кыдыынга чалданып артып каар. Бир эвес арткан хар эки сордунмайн баар болза, сордурукчу-хадыкчы-биле ченнерниң аразынга ыргак салааларны быжыглап ап болур. Ол салаалар далбыйга таптай бастырган харны үлдүрертип каaптар. Салааларның адакки баштарын бичии калбартып каар ужурлуг. Аңаа грабль салааларын ажыглап болур.

Бир эвес далбый черниң оъдун дазылы-биле кады тура тыртып туруп берзе, чалгыннарның аразынга дугуйлар азы лыжалар (хаактар) тургузу эптээр апаар. Ынчан ол дугуйлар далбыйның бизин чер кырындан ыракы кедүрүптер.

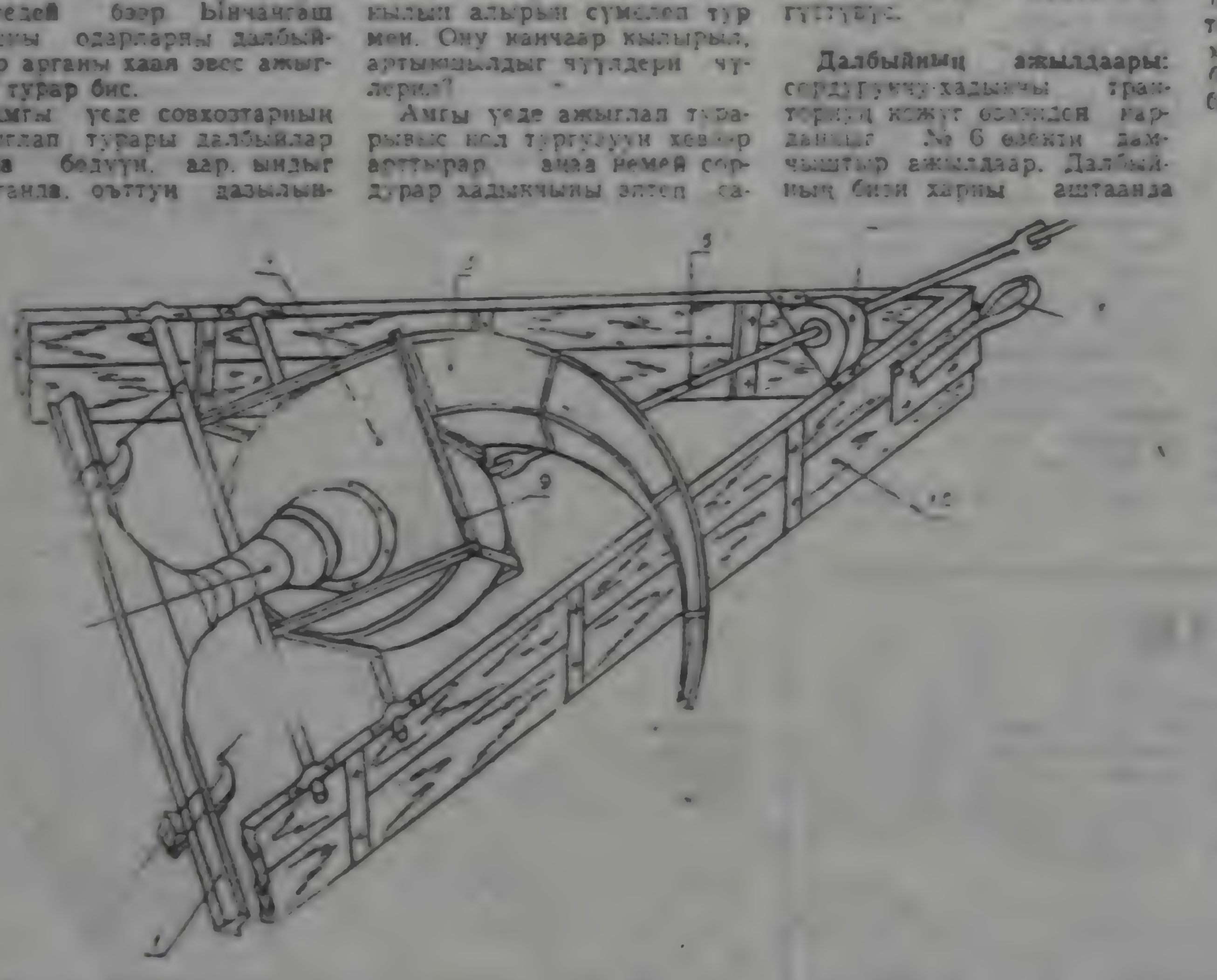

Далбыйны кылырының аргазы: сордурукчу-хадыкчыны шын кылып алганындан далбыйның ниити ажылдаары дыка хамааржыр. Ооң чалгыннарын чартык брустан, а рамазын — 45×45 градус азы 60×60 градустуң будунгуштарындан кылыр. Октакчыны тараа арыглаар машиналарның агаар хоолайларындан, ченнерни 3-4 мм-ниң 2 дөрбелчин метр калбак демирлерни кезип, оон тудуштур кагнап тургаш кылып ап болур.

Карданныг дамчыдылганы силос комбайннарының кезектери-биле кылып ап болур. Агаар хоолайын брезентиден ийикпе, резинадан кылыр.

Шак мындыг янзылыг механизастаттынган далбыйны республиканың ажыл-агыйларының боттарының базаларынга ийикпе, агросүлетпүр каттыжыышкыннарынга хамааржыр септелге-техниктиг будүрүлгелерге чагыг-биле кылдыртып ап болур.

Материалдар база сордурукчу-хадыкчы-ла белен болза, ажыл-агыйлар база септелге-техниктиг будүрүлгелер мындыг далбыйны 4-5 хонукта кылып алырының аргазы бар. Аңаа ниити чарыгдал 1200—1500 рубль болур.

Конзан ОЮН.
Красноярскиниң ка а институдунуң Тывада салбырының башкызы, инженер-механик.

Чуруктар авторнуу.

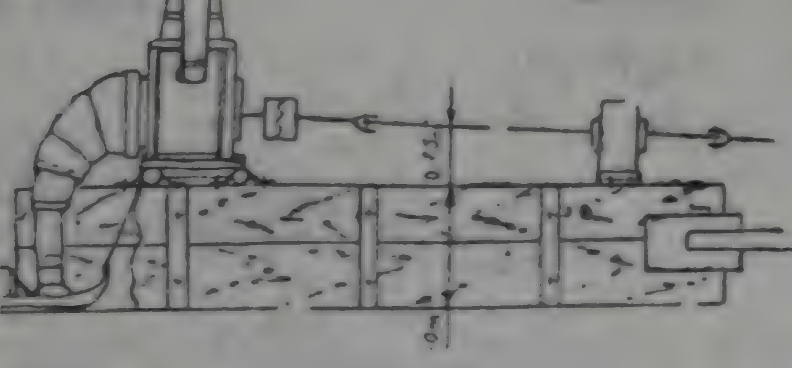

ЧУРУК № 1: 1—сордурар ченнер; 2—соир үңгекчи; 3—агаар хоолайы; 4—сордурукчу-хадыкчы (салгыннандырыкчы) РВ-73-3 азы ВЦ-75-4; 5—октакчы; 6—карданныг дамчыдыкчы; 7—быжыглакчы; 8—далбыйның кожуку; 9—сордурукчу-хадыкчының (салгыннандырыкчының) рамазы; 10—далбыйның чалгыглары.

РЕДАКЦИЯДАН: инженер Конзан Оюнуң бо чаартыкчы саналып ёзугаар далбыйны бо чылын кылып четтикпес-даа болза, келир кыжын • белеткен, ажыглаар болза дыка эки.

Соңгулдаларга уткуштур

ӨӨРЕДИГ БОЛУР

Чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдер чоруп турар. Соңгукчуларның улус депутаттарынга кандидаттарны соңгулда мурнунда кампаниязынга идепкейлиг киржилгезинден, улус депутадынга соңгударынга бодунуң деткип турары кандидатка идигеи бээр дээш азы улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттиргеннер соңгукчуларының бүзүрелин бадыткаар дээш демисежип турарындан көдүрлүүшкүн илдең. Бо дээрге кижилерниң политиктиг идепкейиниң күштелгезиниң бир херечизи-дир.

Шак-ла мындыг байдал Тожунуң район болгаш кожуун Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының мурнунда кампаниязы үезинде база тургустунган. Эң ылангыя район Советиниң депутадынга соңгулдалар беш округта шилилгелиг. (Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар элээн каш округтарда шилилге чок) байдалга эртер. Ол дээрге район Советиниң депутаттарының корпузу келир чылышта шору күштүг болур, депутаттарның ажыл-чорудулгазы экижиир дээрзиниң магадылалы-дыр. Аңаа бадыткал район Советиниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижилерниң корреспондентиниң бир айтырыынга харыылар болуп боор.

Айтырыг: Улус депутадынга кандидат кылдыр депшидерге чүге чөпшээрешкен силер?

Андрей Чернявский Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидат:

— Районнуң херекмелчилер ниитилелиниң коллективи мени депутатка кандидат кылдыр депшидип үндүрерге, баштайгы дээрезинде чөпшээрешпейн турган кижи мен. Тожуда үр эвес чурттап турар мен, чаа ийи чыл. Оон ыңай, херекмелчилер ниитилелиниң баштаар черииң даргазы болганымда, улус депутадының хүлээлгезин күүседиринге соңгуттурган эштерге дөмей-ле дузалажыр-ла болгай мен деп бодап турдум. Кажан округта менден өске кандидат база депшиттирип үндүрген деп дыңнааш, улус депутадынга кандидат болурунга чөпшээрештим. Мээң «удурланыкчым» база шыырак кижи. Найыысты соңгукчулар хөй деткиир болдур, ол кижиниң чон аразынга ат-алдары улуг болганы ол. Ындыг чорук улус депутадынга негелделиг болур эргени бээр-дир. Шилилге чок эртген кижиниң байдалы ол хире эвес деп бодаар мен.

Андрей Петровичиниң бодалы-биле долузу-биле кижиң чөпшээрежиидес арга чок. Чүгле депутат болур дээш бир округтан депшиттиргеш, кижилерниң деткиишкинин ап шыдавайн барган, өске округтан база депшиттирип алган эштер Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарның аразында безин бар болгай. Чаңгыс үн-биле депшиттирип үндүрүп, чоннуң деткиишкинин алган улус депутадынга шилилгелиг кандидаттарга бодаарга, шилилге чок болган кандидаттарның байдалы, алызында черле соңгукчуларының аразында «деңзизи» та чүү хире чүве?

Чүгле Андрей Петрович эвес, Тоора-Хем № 4 соңгулда округундан соңгуттурар Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидаттар район эмнелгезиниң эмчизи Николай Иванович Муругов база Тамара Моңгушевна Күнгаа, районнуң санэпидстанциязының кол эмчизи дээн ышкаш эштер ажык, шынчы демиселге оларның кайы-бирээзи [illegible] хөй кезииниң деткиишкинин алыр азы албайн-даа баар болза, улус депутадынга соңгуттурган эжинге негелделиг соңгукчу боор эргени аңаа бээр деп чугаалап болур.

Район Советиниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутадынга депшиттирген кандидаттарның хөй кезии шилилге чок, ынчалза-даа оларның шуптузун аңаа-ла депшиттирген кижилер деп санап болбас. Улус депутадынга кандидаттарның аразында чоңга кандыг-бир хөй чүүлдү кылып, бодунуң бодалдарын, харыызын кижилиг боттандырарар дээш амыдыралда идепкейлиг туруштуг эштер бар.

Үстүнде айтырыгга район Советиниң улус депутадынга кандидат, КАИ ажылдакчызы **Рамазан Хасанбаевич Беловтуң** харыызы.

— Улус депутадынга кандидат кылдыр депшидерге, чөпшээрешкен чылдагааным мындыг. Тожуда хууда автотранспорттуг хамаатылар хөй. Эң ылангыя мотоциклдер эдерик. Оларның ээлери боттарының хууда транспортун ону башкарар шынзылга чок мунуп турарлар. Оларны дозтаадып, торгаар, чамдыкта хавырадаар ужурга КАИ ажылдакчызы болгаш, таваржыр-дыр мен. Ынчаң улус мени удур мындыг айтырыгны салыр-дыр. Автотранспорт башкарар шынзылгазы биске бээри-биле өөредилге курстарын чүге организаставаазыл? Бо айтырыгны хөй чыл шиитпирлеп чадап каан. Ону боттандырар соңгулгалыг мен. Улус депутадынга соңгуттурупсумза, ындыг ажыл-иш, шиитпирлээр айтырыглар немежип-ле бээр боор.

Улус депутадынга кандидат **Дадар-оол Хомушкуевич Мылдыктың** харыызы.

— Чөпшээрешкеним бир чылдагааны — амгы үеде депутат болуру берге херек. Кижилер улус депутаттарынга негелделиг апарган. Бодумнуң күжүмнү Советтер ажылынга шенеекседим. Ооң ыңай соңгу үеде бойдус камгалалының айтырыглары чидиглелип келген. Бо талазы-биле Тожу районнуң бойдус камгалалының комитединиң даргазы бооруңдан аңгыда, район Советиниң улус депутады апарзымза, хамыы-биле шиитпирлеп болур чүүлдер хөй. Чүге дээрге бойдус камгалалынга хамаарышкан янзы-бүрү документилерни херек кырында күүседири район Советиниң, ооң улус депутаттарындан база кончуг хамааржыр.

Валерий Сатович Самбукай, район Советиниң улус депутадынга кандидат.

— Чөпшээрешкенимниң кол-ла чылдагааны — амыдыралда, ажыл-иште четпес чүүлдерге мээң сеткилимниң эттенин шыдавазы. Районда шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ону район Советиниң депутаттары чүге шиитпирлевейн турарыл? Оларның чамдызын чоокку үеде чедиишкиниг шиитпирлеп болур деп санаар мен. Ол дээрге пассажирлер артыштырылгазында, чижээ дээрге, самолёт билеттерин пассажирлер чүге баш бурунгаар садып ап шыдавазыл, кожа-кожа турар хөй одалга черлерни эвээжедип, элээн каш албан черлериниң одалга системазын чаңгыс одалга черинге кожуа болгай. Эң ылангыя бодум культура ажылдакчызы кижи болганымда, культура черлериниң ажылын чаа деңнелге көдүрер. Ында ажылдап турар кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга дуза көргүзер дээн ышкаш айтырыгларны шиитпирлээринге киржир сагыштыг мен.

Улус депутадынга ол кандидаттарның бодалдарындан ап көөрге, Тожу район Советиниң улус депутадынга быжыкпан туруштуг кижилер соңгуттурары илдең-дир. Ында СЭКП Тожу райкомунуң, райкүүскомунуң улуг база улуг бооруу чугаажок. Соңгулдалар мурнунда кампанияны канчаар утлап-баштап турарындан хөй чүве хамааржыр болгай. Ынчалза-даа ол районга «онзагай болуушкун» чок эртпээн. Сыстыг-Хем кожээ Советиниң девискээринде Ырбан суурнуң чурттакчыларының хуралының мурнундан район Советиниң улус депутадынга кандидат кылдыр Т. В. Родионованы, А. И. Ширинкинаны депшиткениниң дугайында меге протокол тургузуп, ону районнуң соңгулда комиссиязынче чоруткан. Шынында хурал болбаан. А Алевтина Илларионовна Ширинкина боду Сыстыг-Хем кожээ Советиниң күүском даргазы кижи-дир. Районнуң соңгулда комиссиязы бо болуушкунну сайгарып чедип чорааш, протоколду тургусткан, аңаа ат салган кижилерни эки-ле тодаразып шыдавайн барган. Протоколдуң адаанга аалы кирген эштер бистер ат салбаан, протокол тургуспаан бис дээш ойталап каапканнар. Депшидилгени күш-ажылчы коллективтерден катап чорудар ужурга таварышкан. Бо удаада А. И. Ширинкинаны депшитпейн барган.

Соңгулда кампаниязының үезинде мындыг таварылганың туруп келгенин Ырбан суурнуң чурттакчыларының идепкейи чогу, Сыстыг-Хем кожээ Совет күүскомунуң даргазының, соңгулда мурнуунуң кампаниязын организастап эртирер ужурлуг эштерниң соңгулдалар эртирер дугайында хоойлу-дүрүмнү эки билбес, хамыктың мурнунда ак сеткилдиг эвес болганы-биле Тожунуң рай күүском даргазы тайылбырлады.

Мурнуку соңгулдалар үезинде шак мындыг таварылгалар турган болза, билдиртпейн эртириптер чыгыы чораан бис. Оларны ажык-чарлыг үеле чажырбайн, сайгарып, хемчеглерни ап турары кижилерниң политиктиг идепкейиниң бедээнинин, эрге-чагырга органнарынга шынчы, негелделиг кижилерни соңгуп алыр дээнинин херечизи деп дерту-биле чугаалап болур.

Амгы үеде Тожу район Советиниң улус депутадынга кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражыышкынны эрттирип турарлар. Оларның аразындан районнуң эрге-чагырга органынга кымнар кирерил? Ону соңгулдалар көргүзе бээр. А районнуң эрге-чагырга органын хевирлээр дээш кылып чорудуп турар ажылдарда четпестер (бир эвес оларны удур эдип турар болза), чедиишкиннер-даа Советтерге эрге-чагырганы чер-черлерге дамчыдып бээри-биле чорудуп турар ажылга өөредиг болур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Номчукчунуң саналы

ТЫВА КИНОЛУГ БОЛУР ДИЗЕ...

«Шын» солунда Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондарның чүүлүн номчааш, алдан-маадырларга тураскааткан тыва дылга кинону кылыр дээнин деткип, чамдык бодалдарны бижидим.

Тыва дылга кино кылырынга акша-хөреңги негеттинип турарын билдим. Амгы хүннер дээрге көпеекти санап билирин негээр, шыңгыы хыныыр. чүве-ле болза, орулга-чарылга дээр, экономиканың алдын хоойлузунга чагыртканың билир болгай бис. Ону барымдаалап, бот-орулга-чарылганың амгы нелделдезинге чагыртып, аргазүмени тывар апаар бис. Барык 30 чыл дургузунда ортумак школага экономиктиг география башкылап, орулга-чарылганың айтырыгларынга лекцияларда-даа номчуп, солуннарга чүүлдерни-даа бижип чораан болгаш, бирчээр деңзигүүрлеп бодангаш, мындыг бодалга келдим.

«Алдан-Маадыр» деп кино кылырынга 500 муң рубль херек дээн-дир. Ынчаарга хүндүлүг министривис Чылгычы Ондар бир айның шалыңын чогуур агар санче шилчидип, өргүн чоңга үлегерни көргүскен. Чоннуң ону деткииринге бүзүрээр апаар.

Беш чүс муң рубль херек. Ону тыварының аргазы кайдал? «Политиктиг экономияның» словарын номчуптаалы. Акционерлиг ниитилелди тургузуп, ооң ачы-дузазын ажыглаар болза, дыка ажыктыг дээн болду. Негеттинип турары 500 муң рубльге акция садары чугула апарган. Акция дээрге үнелиг-өртектиг саазын-бижик. Акция болза акционерлиг ниитилелге киржип, кончаа-дивидент алыр эргелиин бадыткаан үнелиг саазын. Амгы үениң негелдезинге дүүштүр акцияны 50 рубльден 5 муң рубльге чедир чоннуң аразынга тарадып болур. Чижээлээрге, бо чүүлдүң автору 500 рубльге акция садып ап, Алдан-Маадыр аттыг акционерлиг ниитилелдиң кежигүнү болурунга белен. Аңаа изиг күзелин илередип олурар. Делегейни дескиндир, оранны одуртур бодап-бодап олурарымга, бистиң тывалар акционерлиг ниитилел тургузуп, акция садып, «демниг саскан тевe тудуп чиир» деп чечен чугаада дег, демниг, найыралдыг ажылдап хөделир үези келген боор.

Таңды районнуң ажаалга кассаларында 13 миллион 880 муң рубль шыгжамырда деп № 11 «Кызыл тук» солунда бижээн, ону чурттаар бажың тудуунга ажыглаар аргазын дилеп турар. Моон алгаш, тааптыг чугаалажыр болза, кино кылыр акша тывар дээш акцияларны чоңга садар, пропагандалаар, эвилелдээр, хөделир үези келген-дир. Тываларда акционерлер бар бе? Тыва АССР-де акционерлер ниитилели бар бе? Бот дугайты черле билбес кижи-дир мен.

Мындыг тайылбырны кылып көрейн. Межегейде азы Мөңгүн-Тайгада дижик. Малчын кижиде 1000 рубль бар. Оозу кассада, чылдың-на оозундан 20 рубль орулга ап чоруур, олча-дыр-ла. Чижек кылдыр бир-ле малчын дижик. «Алдан-Маадыр» деп кино кылыр акционерлиг тыва ниитилел тургустунган деп дыңнааш, малчын 1000 рубль-биле акция садып алган-дыр. Буянныг эки чүвени ол кылган. тыва кинога боттут дузаны чедирген. 1991 чылда ук кино үнүп эгелээрге, малчын кончаа-дивидент алыр, оозу баштайгы чылда-ла 100 рубль болур, дараазында 1992 чылда ол 200 рубль, 1993 чылда база 200 рубль алыр. Мынчап кээрде, баштайгы 5 чылдарда малчын бодунуң салганы 1000 рублин эгидип апкан, а ооң салганы муң акшазы ам-даа хевээр, дивидент-кончааны ам-даа алыр, а херек болза, демги салганы муң акшазын холга дедир ап-даа болур.

Тываларны, күзелдиг өске-даа нация чонну мынчаар акционерлиг ниитилелче эвилелдеп, херектиг акшаны тывар арга бар хире. Мону организастаары берге, нарын деп билип олур мен. Харындаа удур кижилер тургулаар-даа чадавас. Ынчалза кандыг-бир арганы тывары чугула. Мээң саналым, ындыг, а силерниң саналыңар кандыгыл?

Бо материалдың гонорарын № 142050 ЖБС агар санче шилчидерин диледим.

Оюн КОРОДА

БОДАП ЧОРУУР

Чечен чугаа

Доржу октябрь төнчүледир амыдыралының [illegible] биле бодунуң төрээн суурунга дедир [illegible] [illegible] садып алганы биле-биле бажыңының септелгезин доосталакта, ында Советтиң [illegible] [illegible]. Чаралгап чеде бээрге, ында Совет күүседикчизиниң чеңдии, ырбыска мага-боттуг, арганзыкаар, ак шырайлыг даргазы [illegible] эвилең үнеп алгаш:

— Че, акым Доржу, силерден улуг дилээниг болгаш чададывыс — деп мынчаан-ган.

— Чүү дилег апарды, Алексей Чыргалович?

— Мындыг, акым. Кышадаа келди, ат болду. Клубта хөй дилеглиг ийи хоорайтуң ажыглы бар. Үүрмек септелге-дир ийин. Сеңгалагының иштики рамаларын шылдээр, бир эжикти шуут дуй шапкаш, өске ханага эжик кылыр. А материалдары шупту белен чүве. Шевер кижи бо чүүлдерни кылып берзиңерзе кандыгыл? Акшазын чүгле доозуптарыңарга дораан туда сапай шаап бээр бис. Совхоз тудугжулары шуут чай чок, кыштаглар септеп турар — дээш, кыйыында столда олурган секретары уругже:

— Салбакай, белен акшавыс бар ыйнаан, дуңмам? — деп Доржупу бүзүрезин бо дигензиг айтырган.

— Бар-бар, Чыргалович — деп, секретары бажын согаңнаткан.

Бежен хар чоокшулап орар Доржу, шынап-ла, бызаңнаар, узаныр, кылбазы чок шевер кижи-дир. Дарга ооң ындызын билир болбайн аан.

— Чаа кожүп келген болгаш бажыңым безин орта септеп албадым. Бир-тээ, кылыр ажыл эвээш болза кызып корейнем — деп, ол чопшээрежипкен.

Черле шевер, кежээ болгаш кара эртенден караңгы кежээге чедир ажылдап турган. Үш хонганда кижин-даа [illegible] доосканын даргага [illegible].

Алексей Чыргалович [illegible] холун оорушкүбиле [illegible]:

— Ам амы-хуумда дилээмдир, акым, [illegible] бодумнуң бажыңымның эжиин база септеп бериңерзе кандыгыл? — диген.

Ам канчаар, кижи эш хуузунда дилээрге, «хоржок» деп эвес, Доржу база-ла чөпшээрежипкен.

Дарганың бажыңынга чеде бээрге, ооң кадайы чайгы чок бажыңын дооргатты, [illegible] турган.

Доржу ооң-биле мендилешкен.

— Алексей Чыргалович [illegible] эде кылып бер дээрзе [illegible] — дээн.

— Хаа, экизин! Бо-ла бистиң сагынып, акым, мырыңай [illegible] кээп дүжер че ээ берген. Бо кижи балды, маска-биле кылыр ажылдарга шуут тек кижи боор — деп, оолунуң амыраары-даа кончуг.

Доржу эжикти шуничуктерден шуут адыргаш, хажаан черлерин хаарылдалап, эде чазап турган кылып кааш, дарганың кадайынга:

— Эжикти кылып доостум, дуңмам. Чүгле чылыглап турган кидистерин чедир кылбадым. Имиртиннеп-даа келди, караам арай четпес болгай, кадаг хап шыдавас апардым. Арткан ажыл берге эвес, дарга боду кылып аптар боор — деп чугаалааш чаныпкан.

— Че, ажылың доозуптуң бе, ачазы? Телевирин дораан санап бээр болдулар диведиң бе, каш болду? Сени акшазын аптар боор дээш арткан хокшулувус шаа-биле садыгдан эът аптывыс ышкажыл — дээш, кадайы хүлүмзүрбүшаан, эът, быдаазын столче делгей берген.

— Ажылым доозуптум. Дарга боду база бичии чүве [illegible], акша саадааш, [illegible] бердим. Акшазын эртен санап бээрлер ыйнаан — дээш, бирээн уругларының [illegible] чаштыпап каапкааш, холун чунуп, чемнениринче белеткенип берген.

Даартазында эртенин Доржу ында Советче чеде бээрге, дарганың дүңнүг бот эвес, шыраазының [illegible] нечүг ону үткүп алган.

— Кижи чаңгыс катап дилээрге, ажылын шала кылып каар-дыр сен але, акым — деп-ле мындыг.

— Чүнү шала кылыпкан-дыр мен, Алексей Чыргалович? — деп, Доржу кайгай берген.

— Мээң эжимни аан.

— Дээвүн кагжык мең чеп, дарга. Чүгле чылыглаары арткан ийик. Оозун таанда боттарыңар кылып аптар ыйнаан силер.

— Бодум кылып аптар болзумза, сени дилээн херээм чүл, акым — деп, дарга чугаалаарга, ооң үнүнде шугулдазыны аңы кыжыраазы билдинмес аян бар болган. Эпчоксунганындан Доржуга эжик безин ырак ышкаш апарган. Байырлашкаш ол үнүп бар чорда дарга:

— А кылган ажылың нарадын эртен маңаа совхоз төвүнден прораб кээрге кылдырып бээр ыйнаан бис — деп, курагмыык чугаалаан.

Ооң соонда, дөрт хонук эрткенде Доржу конторага катап келгеш, акшазын айтырган.

— Прораб келбээн. Даарта, соңгузу хүнден бээр бодум совхоз төвү чоктаар мен. Ынчан кылдырып бээр ыйнаан мен — деп, Алексей Чыргалович чугаалаан.

Ол чугаа соонда, он бешдаа хона бергенде, Доржу кадайынга:

— Бо кандаай дарга боор? Ажылды кылдырарда [illegible] санап бээр бис дээн болгай. Ам база айтырар [illegible] — диген.

— Наряд [illegible] даргалары тывылбайн, садады тур боор, ачазы. Ам артында чаа кошкен, [illegible] [illegible] кааан мөгелей бээр, [illegible] даргa ыйнаан. Катап-катап [illegible] бараар мынчаар сен, эпчок ыйнаан — дээш [illegible].

Наряд деп чугаа ынчалдыр-ла [illegible], [illegible] берген. Доржу районнуң КМК-зынга болчаан, [illegible] берген. Элээн үр үе эрткенде Алексей Чыргаловичиле бирле катап дүш бооп ушуражы берген, ол-ла айтырыын сагындырарга:

— Ядараан, прораб сол өөрениин чорүй берген. Кылган ажылың нарадын бодум турупзун кас, шуве. Мен совхозтуң бухгалтерлеринге апарып көргүзер ыйнаан мен — деп каар болган.

— Бодум сан-түң үндүрүп, наряд туруптар аар эвес мен, бо-даа хөй херек-тир — деп, Доржу ам-на чегени берип-тир. — Ажы-төлдүг кижини билбес эвес, оода-ла «шай, хлеб садып аар сен» дээш, үш-дөрт акша-биле адын агартып кагбас дарга боор? Кижи хоңнуг-ле ыйнаан. Чоогум шын санаар болза, [illegible] ажылым үнези үжен-дөртен-даа акша бар-ла чүве. Че харын, ооң кижи ядарай бээр бе. Ийи-үш хонук хензиг ажылдапкаш, чүү хире мытап турупкан деп мен. Чүгле чоннуң эрге-ажыын камгалазын дээш олуртуп каан дарга бодуун ажылчынның мынчаар акша [illegible] [illegible] чаап, ыятпас боор бе? — деп, хоочун [illegible] ам-даа иштинде бодап чоруур.

Александр БЕГЗИ.

Бай-Тайга — урап талантылыг ыраажыларның, хөгжүмчүлериниң, чонар-даш-биле урап ажылдар кылыр шеверлериниң аал-чурту. Чоокта болуп эрткен Декей-оол аттыг урап чүүл көрүлдезиниң программазында кол черни ол районнуң бот-тывынгыр артистериниң күүселделери ээлепкенни көрүкчүлер билир.

Бай-Тайганың бот-тывынгыр артистери ыры күүселделерин бызаанчы, чадаган болгаш оон-даа өске тыва улустуң хылдыг хөгжүмнери-биле үдээн.

ЧУРУКТА: бай-тайгажыларның бир күүселдези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Москвадан чагаа

ХЕЙ-АЪТТЫГ, КӨСКҮ, ЧАРАШ

Фотожурналист, хоочун өөнүүм Юрий Алексеевич Косарьковтан телефон дамчыштыр солун медээ алгаш, шынап-ла, дыка өөрдүм. ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге Тывавыстың төлээлери — Чадааның Культура бажыңының бот-тывынгыр урап чүүл коллективиниң концерти болур дээрге, дораан-на [illegible].

Чаңгыс чер-чурттугларывыстың концерти УАЧД-ниң Октябрь шөлүнүң ажык сценазында эгеледи. Москвачыларга болгаш хоорайның аалчыларынга районнуң Культура бажыңының улуг методизи Зинаида Ондар байыр чедиргени соонда, аът чылының йөрээлдерин хоочун культура ажылдакчызы Моңгуш Сундукай салган, солагай талакы микрофонга аныяк хөөмейжилерниң сыгыт, каргыраазы кыңгырткайнып-ла үнду. Ол хүнгү соок хат, чаъстан чаштынып турганнар концерт шөлүнче чайгаар-ла шууржуп эгеледилер. Удатпаан чок шөлдү улус долуп, адын часкаашкыннары улай-улай диңмирег, сценада улузувустуң-даа хей-аъды кирип турары илдең.

Ондар Кара-кыстың удурткан танцы бөлүү «Аъдым», «Хөвүнүң делгемнеринде» деп танцыларны күүседип бээрге, аныяк шаам сактып, сцена кырынче үне халыырынга-даа чоок турдум. Ур үеде бот-тывынгыр урап чүүл артистериниң концертин көрбейн келген болгаш ынчалдым ыйнаан. Төрээн Тывамның овур-хевири — сааргыттан хемнери, кадыр даглары, делгем ховулары караңга көстүп турген дег болду. Хоочун ыраажы Кара-Сал Барынмааның ырлаашы, шагадан оюннар көргүзүглери чаралдаа, тывынгыр-даа болганын эскердим. Бот-тывынгыр урап чүүлдүң сайзыраашы, идик-хептиң чараш апарганы караанга чылыг, чүрекке өөрүнчүг болду.

Бо-ла сценага Даг-Алтай, Омск, Новосибирск областарның урап чүүл коллективтери концерттерин база көргүстүлер. Түңнелинде каттышкан программага Чадааның коллективи «Хөвүнүң делгемнеринде» деп танцызын кииришкен.

Концерт соонда чамдык кижилер-биле таныжып чугаалаштым. Аныяк-даа, хоочун-даа киржикчилер чурттуң найысылалы Москвага концерт көргүскенинге аажок өөрүп турдулар. Орук чарыгдалын район күүсконунуң культура килдизи төлеп турары меңээ бир чаа чүүл болду. Болумчаны дилеп, мындыг янзылыг чүүлдерни моон соңгаар-даа практикалаза кончуг эки-дир деп бодадым.

Бо коллектив моон соңгаар-даа планнарлыг улус болду. Программазга хамаарыштыр каш сөс-биле саналым кииришкедим. Саң салып, йөрээл сөглеп турар үеде чергелештир орус дылга чараш, чечен тайылбырны кылыры, а ол ышкаш шагаа оюннарын база тайылбырлаары чугула бөлгү дег. Черле ынчаш улустуң билбес болгу хире чүүлдерин тайылбырлавас болза, даан, өскээр билип болур болгай.

Бот-тывынгыр урап чүүл коллективинде ажылчыннар-даа, албан-хаакчылар-даа бар чорду. Эң ылангыя Дөргүн сүт-бараан фермазының саанчызы Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Моңгун-оол Иванович Моңгуш-оол-биле чугаалашканым солун болду. Школа доосканы-ла уламчылаар саанчылаан. Ам сес чыл ажылдап турар. Москваның көдээ ажыл-агыйы академиязынга өөренирин планнап турар. Хөй-ниитичи, бурунгаар чүткүлдүг аныяк саанчы оолга база ооң эштеринге солун концерт дээш өөрүп четтирдим.

Бижек КОМБУ.

БИС-ОЛАРГА, ОЛАР-БИСКЕ

Февральдың ийиги чартыынга чедир үргүлчүлээн Совет Эвилелиниң Филиппиннерге хүннеринге Тывадан «Саян» ансамбльдиң балет артизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Донгак Севекович Моңгуш киржип чораан. Ол дээрге артистиң даштыкыже бирги эвес аннчоруу.

Эрткен чылдың майда ол Париж Коммуназының юбилейинге тураскааткан «Тамбурин-89» байырлалга киржип, Франция база четкеш келген. Бистиң артистеривис Мурнуу Чоон Азияны база эргээннер. А 1988 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Светлана Сүрүн биле Борис Моңгуш база балет артизи Алексей Оюн олар Ноллогу дерзии ёзу-чурумдан хосталганынга тураскаатан камнучийлериниң байырлалдарынга киржип, ол черниң чонунга тыва урап чүүлдү сонуургаткаш келгеннер.

Амгы балеттиң Тулуз театры-биле дуржулга солчурубиле дугуржулга кылып, «Саян» ансамбльдиң чоокку үеде Францияже аъттаныр деп турары дамчыыр чугаа эвес.

Февраль төнчүзүнде ийикпе азы март эгезинде бистиң республикага Якут филармонияның «Мелодии Севера» ансамбли биле Бурят АССР-ден «Ритмы Байкала» бөлүк аалдап чедип келир.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Филармонияның хөгжүм редактору.

АЪТ ЧЫЛЫ КЕЛДИ-ЛЕ

Хүндүткелдиг байырлалы — Шагааны тыва чон эрттирип чораан. Үжен чылдар эгезинде ону шажынчы, эрги ёзунуң байырлалы дээш хораап. Бичии турганда, ооң канчаар эртип турганын көрген болгаш, ону номчукчуларга чугаалап көрейн.

Кыш эгелеп турда, чиш эъди-биле кады шагаа эъдин база белеткээр. Ийи-үш хонук бурунгаар аал коданын аштап, алгы хепти харга силгиир. Эълии дүлүп, өреме-саржаан, далган-тараазын белеткээр. Аалывыс чоогунга тейжигеш турган. Орта калбак даштар салгаш, сан салыр.

Шагаа эртен болур деп турда, кежээ дөрде аптара кырында колдуга чула турар. Ол эртенге чедир турар. Шагаа хүнүнде улуг улус хураган кежи тоннарын, кадыг идиктерин ушт уп кедер, эки аъттарын мунар. Эртен эрте тургаш, чем-аъш-даа ишпейн, ол тейже чоруптар. Аъш-чемниң дээжизин өрү-куду өргүп турар боор чүве. Ачамның дыңнаарымга, мынчаар чугаалап турар: «Эрги чылывыс эки-менди ээп чорупкан, чаа чылывыс чаларап кээп, кижи бүрүзүнге аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны сөөнеп келген-дир оо!».

Авам сыгыртаа хүмунда чудуп алган сүдүн тос-карак-биле чүк бүрү чажып, «Оран-таңдым, чер-чуртум» деп йөрээп турар чүве. Турган улус шупту, урут-дарыгдаа артпайн чолукшуп эгелээр. Чаа чыл келген, ам ынча харлыг сен деп биске чугаалаар чүве. Шагаа даарта болур деп турда божаан уругну эртенинде бир харлыг дээр. Иштинде чылы-биле харын ийи харлыг апаар.

Аалдар иштя удур-дедир шайлажып, ойнап, [illegible] лаар. Баг кагар, кажык адар, тевектээр, буга-шыдыраа салыр, хөй янзы оюннарга улус шупту киржир.

Шагаа байырлалы моон соңгаар чоннуң улуг байырлалдарының бирээзи болуру чугаажок. Кандыгдаа байырлалдарның үезинде [illegible] чүүлдер туруп кээрин билир бис. Кол-ла чүве — ол хүн арагалал болбас. Шаанда канчаар эрттирип турганың ол хевээр сагыыр [illegible]чан чүгле аштаныр-чемнеңир, ойнап-хөглээр чүве-ле болгай.

Бир айда байырлалдар удаа-дараа болу бээрге, берге апаар. Ол хүннерни арагалаар хүн кылып алган кижилер эвээш эвес болдур ийин. Ол кончуг багай. Ооң уржуунда шош-содаа үнер, кем-херек үүлгедир чоруктар тыптып турар.

Байырлал дээрге-ле арага ижери ол деп ындыг бодалгыларны ажып эртип, тайылбырлаары артык эвес. Орта сунду чок-даа улус ужур ындыг дээш бичиилеп ижип турган, арагага өөренип турар. Ооң орнунга концерт үндүрүп, национал оюннар организастап, культурлуг дыштанза.

Донгак ЧАМЗЫРАЙ.

«Күңгүртүгнүң делгемнеринде» деп Кунчун Маадының чураан чуруу.

ИХМ-ниң параалга бөлүү дыңнадып тур

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да хүлээп алган «РСФСР-ниң КД-ниң 218 чүүлүнүң дээштиин күштелдирер база шиштээр-кезер болгаш эът-ботка кемдээшкин таварыштырарынга херезлээр өске-даа чепсекти ал чорааны дээш хамаатыларның административтиг харысалгазын тургузар дугайында» доктаалынга дүүштүр январьда болгаш февральдың 12 хонуктарында 183 бижекти база өске-даа шиштээр-кезер чепсектерин хавырган, 173 кижини административтиг харысалгага онаашкырган болгаш 13 кижиге РСФСР-ниң КД-ниң 218 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган.

Эзиртир суксун аймаан кады ишкенинин түңнелинде, хөй-хөй кем-херек үүлгединикчилери, алгыш-кырыш болган.

Бо чылдың январьда республика девискээринге янзы-бүрү хемчээлдиң 497 кем-херек үүлгедикчилерин бүрүткээн, ол дээрге эртенн чылдың бо үени-биле деңнээрге, 23.3 хуу хөй болганы ол-дур.

Дээрбечи халдаашкынның саны 3 катап, уткашкыннар 56.8 хуу, хулиганзыг илерээшкиннер 2.1 катап, өлүрүүшкүннер 2.3 катап [illegible]. Кижилерниң хууузунда [illegible] оорлаар чоруктарның, ооң иштинде бажың [illegible] оорлаары 73.8 хуу [illegible]. Кем-херек истээр органнарының салал турары-биле [illegible] ажыгга, кем-херек үүлгединикчилери Тес-Хем (85.7%), Эрзин (83.3%), Улуг-Хем (82.2%), Чөөн-Хемчик (75.0%), Барыын-Хемчик (94.3%) болгаш Өвүр (75%) хөй демдеглеттинген.

Милиция ажылдакчылары хулиганчы чоруктарның илерээшкиннеринче улуг кичээнгейни утландырган. Милиция ажылдакчылары 49 таварылганы илереткен, ол дээрге 2,1 катап хөй болганы ол.

Ындыг турбуже, милицияның, хөй-ниитиниң, ажылчыннарның милицияга дузалаар отрядтарының демниг хөделиишкиннериниң түңнелинде кудумчуларда шөлээн апарган, кижилерниң эът-бодунга аар кемдээшкиннерниң саны эвээжээн, транспорт оорлаары 35.3 хуу кызырылган, мал-маган оорлаар чорук 11.1 хуу чавызаан. Моон мурнунда херек үүлгедип чорааннарның кем-херек үүлгединикчилери 33.3 хуу кызырылган, назы четпээннерниң — 24.1 хуу баткан, бөлүк кижилерниң кем-херек үүлгедир чоруу 9.4 катап эвээжээн, эзирик чорааш, кем-херек үүлгедир чоруктар 40.4 хуу эвээжээн, ажыл чок кижилер эрткен чылдың январь-биле деңнээрге эвээш кем-херек үүлгеткен.

Сүт-Хөл районда кем-херек үүлгединикчилери ол-ла шиинде болуп арткан. Кем-херек үүлгединикчилери Каа-Хем районда — 7.7, Бай-Тайгада — 78.9, Тожуда — 33.3 хуу кызырылган.

* * *

1990 чылдың январьда Кызылдың эзириктер сергедир черже 459 кижи киирген (1989 чылдың январь — 406), оларның аразындан 129 кижи республиканың районнарындан келген. Ынаар киргеннерниң аразында 23 херээжен бар. Ынаар кирип турар аныяктарның санының көвүдээни байдалды элээн дүвүреткен. Чижээ, ай дургузунда 12 назы четпээн кижини аңаа хондурган, ол дээрге эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2 катап хөй болган. Студентилер, профессионал-техниктиг училищелер сургуулдары, Хондергей болгаш Кызыл-Мажалык школаларының өөреникчилери база кирген.

Эзириктер сергедир черже киргеннерниң аразында Кызылда педагогика институдунуң 2 студентизи, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң 2 студентизи, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң 5 студентилери, башкы училищезиниң 1 студентизи, КПТУ1-ниң 5 сургуулу бар болган.

* * *

Кызыл хоорайның иштики херектер килдизи:

— Омск хоорай чурттуг, 1952 чылда төрүттүнген Василий Иванович Игнатовту улус ажыл-агыйының тудуундан дескени, а база ол ышкаш магазинден 10 муң рубль түңнүг бараанарны оорлааны.

— Өвүр районнуң Саглы суур чурттуг, 1970 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КХ-ниң 145 чүүлүнүң 2 кезээбиле буруудаттырган Каадыр-оол Кызыл-оолович Донгакты судтан дескени дээш.

— Улуг-Хем районнуң Ак-Тал чурттуг 1968 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КД-ниң 117 чүүлүнүң 3 кезээ-биле, 206 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырган Алдын-оол Маадыр-оолович Мандыны истелгедеп дескени дээш.

— Сүт-Хөл районнуң Ийме суур чурттуг, 1965 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң КД-ниң 144 чүүлүнүң 2 [illegible] буруудаттырган [illegible] [illegible] Моңгушту истелгедеп дескени дээш дилеп турар.

КАИ экраны

Хемчеглерни онааган

Сөөлгү он хонуктарда республиканың девискээринге 13 озал-ондак болганын бүрүткээр ужурга таварышкан. Ооң түңнелинде ийи кижи өлген, 11 кижи бертинген. Бир озал-ондакты эзирик чолаачы кылган. Февраль 16-да дүнекиниң 1 шак 34 минутада Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчызы В. Б. Ооржак пиво заводунуң чанында демир херим кырынче халыткаш, машиназын аңдарган. Ооң түңнелинде чанында чораан В. Х. Хек-оол дээрзи кемдээн. Ооң бажының мээзи кемдээн. Ол ам эмчиде чыдар.

Он хонук иштинде Кызыл хоорайга 718 орук хажыдыышкыны болганын КАИ ажылдакчылары тодараткан. Ооң иштинде 18 эзирик чораан чолаачыларны машина башкарарындан хостаан. Кызылдың орук-септелге тудуг эргелелиниң чолаачызы М. М. Поминов (Г-24 маркалыг, 50—00 ТВД күрүне демдектиг машиналыг), агроүлетпүр тудуг транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы Ч. Д. Калдар-оол (ГАЗ—52, 79—45 ТВЕ), АТБ-1-ниң чолаачызы А. В. Кудрявцев (КамАЗ—4310, 77—54 ТВЕ), «Тыва септелге-тудугнуң» чолаачызы А. К. Печерицын (ГАЗ—52, 28—55 ТВЛ), «Тыва тудуг»» МЭ-ниң механиги А. Д. Терентьев) УАЗ—452, 95—94) демдектиг, дааранылга фабриказының чолаачызы С. Т. Гребенкин (Г—24 маркалыг, 50—10 ТВЗ), пиво заводунуң чолаачызы В. А. Марякин (ГАЗ—52, 34—16 ТВЛ) эзирик чораан туттурганнар. Оларга КАИ ажылдакчылары хемчеглерни онааган.

Валерий ОРУС-ООЛ.

Бистер. Афганистанга амы-тынын берген дайынчыларның иелери, республиканың удуртукчуларының бирээзи, коммунист кижиниң [illegible] чугаалап. Бистиң [illegible] бүгү чурттакчы[illegible] [illegible] күзээр бис. Бистер Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң дугайында чугаалап тур бис.

В. Е. Серяков бодунуң кижизиг чоруу-биле онзаланып турар деп санаар бис, оон ындыг шынарлары өөрүп орар салгалды интернационалчы чаңчылдарын, кижиниң хүлээлгелериниң [illegible] кижизидер.

Бистиң республикадан Афганистанга өлүрткен солдар-

КИЖИЗИГ ЧОРУУ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

ның чырыткылыг турасказын мөңгежидер айтырыгның кайы хире берге шиитпирлеттингенин билир бис. Бир эвес Владимир Ефимовичиниң [illegible] эвес болза, интернационалчы дайынчыларның адын эди-

лээн школа-даа, бистерниң өлүрткен ажы-төлүвүстүң адын классча тыпсыры дээш чаштар аразынга конкурс амыл-даа турбас боор деп бодаар бис. В. Е. Серяков хөй күштү үндүрүп турган, бо ажылды кылган.

Бистиң республиканың, оон иштинде Эрзин районунуң күш-ажылчы коллективтери, чурттакчылары В. Е. Серяковту РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр

депутаттап тур. Ава бүрүзү-биле [illegible] бис. Ол [illegible] херектиг [illegible] эки билир, оларның шиитпирлериниң [illegible] тып шыдаар кижи деп билир бис. Ону оон күш-ажылчы [illegible] сагыш-сеткилиниң [illegible] Шуут удуртукчуларывыс В. Е. Серяков дег болган болза деп

күзээр бис. Чамдыктарының [illegible] чүвени эки угаан билбес хомудап чыт.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының [illegible] эки [illegible] турар чүүлдерниң чаңгыс [illegible] бодур. Ону эскерген улус хөвээр боор. Ынчангаш бис оон кандидатуразын деткип,

март 4-те бадылаашкынывысты ол дээш бээр бис. Ол-биле кады [illegible], интернационалчы дайынчыларның, оларның аваларының [illegible] тур бис!

Чечен НОРБУ.
Альбина ДОК.
Эрзин суур. Афганистанга өлүрткен шериглерниң иелери.

ХПТУ № 4 — 25 чыл оюнга

ХӨГЖҮМЧҮЛЕР

1987 чылдың январь. Чарладаар азар самбырага база бир чарлал келген: «Улусчу хөгжүм херекселдериниң оркестринге киржир күзелдиглер адын бижиткин...» Бежен ажыг кижи адын бижиткен. Удавааанда ол сан 20-ге кээп дүшкен. Хөгжүм херекселдеринге ойнаар күзелин илереткеш, адын бижиткеннерниң көвей кезии ырбапкан. Чүге? Национал хөгжүм херекселдеринден тургустунган оркестр деп чүл дээрзин олар билбес, үнелевес болган. Ийе, оркестрни эстрада ансамбльдеринден ылгавастар амдаа хөй. Кажан кичээлдеп келей бээривиске, ынчан база [illegible] хөй кижи [illegible] чоруупкан. [illegible] салаа баштары хабарлыкче ойваптар. [illegible] [illegible] Ам оон [illegible] артпаан — чаа хөгжүм херекселдерин [illegible] [illegible] тарылгаан. [illegible] эвес кижилер арткан. Бурунгуларывыстың кыйгызынга харыылап шыдаан, тыва чоннуң уран чүүлүн сайзырадыр херекке киириштирер [illegible] болуудан тывкан, [illegible] кижилер арткан. Баш[illegible] чиндерининге чезинде

мыдыг таварыышкаларның тургузуушкун утпас мен: класс эжиниң чыпта тыртып алгаш, хөгжүм херекселинге чаңчыкпаан кандай салааларны, «чарык» аллагаларны ночулаарлар бар турду. Хөгжүмчүлерни «контрабастар» деп шолалаарлар турду. Контрабас — оркестрниң үнлезини деп чүвени олар кайын билирлер ийик аан. Боду чүнү-даа билбес, чүге-даа киржир күзел чок тургаш-ла, бисти кыжырыыр, шүгүмчүлээр кижилер турду. Ажык-биле чугаалаарга, чүү-даа турган-дыр ийин: чедимче чок болуушкун дээш хомудалдар-даа, конкурстарга тиилелгелер дээш өөрүшкүлер-даа турган.

Ынчалза-даа хөгжүмчүлер [illegible] өөрүшкүлүг хүннер хөй турган. [illegible] Хөгжүмчү бүрүзү [illegible], күш-ажылгыры хөгжүмчүлерниң бирги составын тургускан. Ийиги составтың тургустунганы-биле музыка-биле харылзаа улам сайзыраан. Оларга бүгү курстардан [illegible] чурттаары солун апарган. Бодувустуң фотогравывыс Иван Амыртаның тырттырып

турган чурукуларындан кыдыг [illegible] көргүзер арганың чогу хомуданчыг-дыр. Иван Амыртаа биле Херел Хертек боттары хөгжүм херекселдерин кылып турарлар. Оларның холдары-биле кылган хөгжүм херекселдери УАЧД медальдары-биле үнелеткен. Торуттүнген хүн болганда, байырлалдарда, театрга, «Тайга» станцияга, Хадың хөл кыдынга дыштанылга чезинде-даа ансамбль кежигүннери бүдүн коллективи-биле кады чоруур апарган. Хөгжүмчүлерниң ындыг найыралдыы — ансамбльдиң директору С. Ш. Монгуштуң ачызы. А материалдыг деткимчени ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу К. М. Данзын хандырып шыдаан. Бүзүрелди [illegible] дээш хөгжүмчүлер кызымаккай ажылдап турар. Чүгле бистиң оркестрниң эвес, а харын Тываның амгы оркестр уран чүүлүнүң баштайгылары деп [illegible] ол хөгжүмчүлерни келир күзүн бис Улан-Удэде Чөөн Сибирьниң культура институдунче өөредип киирери-биле үдеп каар бис. Беш чыл эртерге олар дээди эртемниг хөгжүмчүлер болуп доозуп чедип кээр.

Татьяна БАЛДАН.
Национал хөгжүм оркестриниң удуртукчузу.

ЧАЛГААРААР-ДАА ЧАЙ ТУРБААН

Кедээ суурга школачы чолаш чаш чылдарымда солуннарда, журналдарда чуруктардан, кинолардан улуг тудугларны көргеш, хөлчок кайгаашынар, ындыг бедик [illegible] канчаар тудуп [illegible] деп магадаар, [illegible] [illegible] алысаар чораан мен. Ынактыым тудугга ажыглаар тракторларны, крааннарны башкарган болза деп күзээр чордум.

Күзелимни боттандырары-биле 1981 чылда сес классты доосказ, Кызылдың дөрт дугаар профессионал-техниктиг училищезиниң башкылыг [illegible] башкарыкчылары белеткээр салбырынче өөренип кирдим. Мастеривис Михаил Ханимович Галимовтуң дузазы-биле күчүлүг техниканы шиңгээдип алыры-биле өөренип [illegible] бис. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] таныштпас болгаш, өөредилгениң эге хүннеринде найыралдыг [illegible] [illegible] турган. Ынчангаш мастеривис бөлүүвүсче беседа кылып, кичээлдеп дашкаар үелерде кижизидилгеже угландырып янзы-бүрү [illegible] [illegible] [illegible]. «Өниүктежил» деп кежээ эрткениң ам-даа утпас

мен. Ол кежээге бөлүүвүс урууларының, оолдарының ачы чазыккан. Оон эгелээш-ле, чаңгыс ог-бүлениң төлдери дег эптиг, найыралдыг апарган бис.

Өөренип кээривиске-ле училищеге [illegible] [illegible] спортуу секциялар ажылдап турар чораан. Кичээл соонда общежитиеге келгеш, чалгаарап орар, азы хоорай кезип тояар-даа чай чок, бодуң-на четтигер болзуңза, секцияларның кандызын чок дээр. Эш-өөр кевүдээрге, училищениң хөй-ниити ажылдарынга киржи бээрге, солун-на, ылангыя училищени доозуп үнер те чоокшулаан тудум, кижиниң оон чорукcаар хеңнү чок, өөренип-ле, өөренип-ле турукcаары келир чүве.

Училищениң ыры танцы ансамбльдиниң танцы бөлүүнге кирип турдум. Ансамбльдың [illegible] республиканың районнарынче концерт көргүзүп үнүп турган. 1983 чылдың [illegible] бистиң ансамбль Улан-Уда хоорайже гастрольдааш чединишкиниинг ээп келген.

Янзы-бүрү хоорайларже гастрольдааш, ЧССР-же экскурсиялап чоруп тургаш, хөйнү билип, көрүп алган

мен. Ол бүгү дээш училищемге улуг өрелимни билип, ам бо хүннерге чедир төрээн училищемде ажылдап чор мен.

1984 чылда училищени доозкаш, бөлүүвүс чүк-чүкче тараан. Мен ол-ла чылын Магнитогорск хоорайның индустриал-педагогика техникумунче өөренип кирдим. Чартык чыл өөренип чорумда, шериг албаны эртпиреринче келдирткен. Шериг соонда өөредилгем уламчылааш, техникумну 1989 чылда доостум. Ынчангаш бо хүннерде училищемде дедир ээп келген, оолдар, кыстарга тудуг крааныныя тургузуун айтып, ону канчаар башкарарын өөредип тур мен. Бодум ээлчээмде училищемниң ажыл, амыдыралынга үлүүм ол деп бодап чоруур мен. Училищениң [illegible] тургустунгандан бээр 25 чылын демдеглээн түре, кады өөренип чораан эш-өөрүм мурнундан училище коллективинге, [illegible] бисти өөредип, кижизидип каан башкыларывыска өөрүшкүнүң состерин сөглеп, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Олег САНДАНМАА
Училищениң доозукчузу, инструктор.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Тускай эртем чоктар». Уран-чечен фильм. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00—12.00 «Дириг амытаннар оранында». 15.40 Компьютер-биле диалог. 16.25 Уруглар шагы. 17.25 «Чадалар». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Литературжу-уран-чечен программа «Сөс». 21.00 «Үе». 21.30 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 22.45 — 23.40 Кинококонцерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бистиң үениң маадыры». 9.05 Итали дыл. 10.05 «Кратерлиг бухтаның тывызыктары». 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грецияның мифтери. 11.05 «Октаргайның Кызыл дептери». 12.05— 13.15 «Козлотур бөлүк сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 16.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Команда чарыжы. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Салгыннгаш». Уругларга дамчыдылга. 18.25 «Тыва черде». «Сонгулдаларга уткуштур». 19.00 «Ажык чугаа». Чуртталга шөлү болгаш автомашиналар үлээр айтырыгларга тураскааткан дамчыдылгага хоорккүскомунун чуртталга шөлү үлээр килдистиң эргелекчизи Л. П. Ткаченко биле садыг килдизиниң эргелекчизи К. Монгуш киржир.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.35 «Юрмала-90». 23.10 —00.50 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Коньки спорту. Спринтиниң хөй хевирлиниге делегей чемпионады. 18.30 «Үе». 19.00 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Найырал оруу». 19.50 «Чөөн Сибирь». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— 20.35 «Фристайл».

Вторник

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 10.15 Кинококонцерт. 11.05 Уруглар шагы. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 —13.00 «Үе». 16.25 Ужуражыышкын соонда ужуражыышкын. РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутады В. С. Мослаков. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 «Экии, музыка!». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 22.55 — 00.05 Даштыында чурттап турар орус чогаалчы Вл. Максимов дугайында дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүле харылзааларының урелиишкиниң ужурлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың мануфактуралары. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Арын-нүүр» 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.50 — 15.55 «Автограф Лерплан Бертиннаар» (Италия). 17.00 Мультфильмнер. 17.20 Ритмниг гимнастика. 17.50 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация).

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Спорт». Спорттуң национал хевирлери. 19.00 «Азия тевү». Программада: Медээлер. «Сонгулдаларга уткуштур». «Чугула интервью». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 Барымдаалыг фильм. 23.00 «Декабрь кежээлери». Хөгжүмнүг телеабонемент. 00.00— 01.45 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Жальгирис» (Каунас) — «Реал» (Мадрид).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ф. Шопен. Фильм-концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». 9.15 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 10.30 «Чадалар». 11.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ги делегей фестивалы. «Ритмниг болгаш өөрүг». (Сирия). 11.50 Милиционер А. П. Чеховтуң мурнундан. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Кэдээ башкы» деп барымдаалыг телефильм. «Солдат мемуарлары» деп бөлүктен. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 20.10 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Пьеханың дугайында фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 22.50 Ниити ыры концерти. 23.20—00.10 «Трансуорли» деп совет-бельгия компания дугайында телеочерк.

ИИИГИ ПРОГРАММ
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек эжелээшкиниң болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. Кежүп чоруур чурукчулар болгаш «медээжок күштүг бөлүктүн» композиторлары. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.30 «Орус операның мастерлери». «Иван Петровтуң рольдарны бижиген аудиозаписьтары». 14.40 —15.25 «Хөглүг старттар». 17.00 «Мартин Иден». Телешин. 1-ги кезээ. 18.00 Эвилелдешкен республикалар кинокублицистиказы. «Мөңгүн куда» телефильминиң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Тыва черде». Программада: «Сонгулдаларга уткуштур». «Амыдыралдың ачы-дузазы чедирер алдын черлери». Медээлер. 18.40 Чарлалдар. 18.45 «Диалог» телеклуб.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «60 дугаар параллель». 19.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.45 Чалыы ыраажы таныштырар, ырлап тур. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ

МАРТ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Хүнүзэректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Мастерниң аалгалары. 16.50 Мультфильм. 17.00 «Россия сонгулдалар мурнуу чарыында». Телековүрүг Москва — Хабаровск — Красноярск — Пермь — Грозный — Архангельск. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 19.45 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». ССРЭ-ниң пенсия болгаш шөлээлер дугайында Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажыры. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 —23.50 «Эфирде музыка».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Мөңгүн дилгижигеш. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 «Кинопанорама». Барымдаалыг фильм. 14.30 — 15.40 «Өртемчейниң күзел-соруу». Уран-чечен телефильм. 17.00 «Мартин Иден». Телешин. 2-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Азия тевү». Программада: Медээлер. «Март 4-те — Советтерже сонгулдалар». «Социал репортаж». «Чугула интервью». 18.40 Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга СЭКП Тыва обкомунуң секретарьлары Г. Ч. Ширшин, В. В. Регило, А. К. Кандай, А. И. Ванжа, Ш. Д. Ооржак харыылаар. Телефоннар: 3-24-70, 3-24-62, 3-27-12, 3-28-68.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур». Бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң түннел концерти.

МОСКВАДАН

21.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Бирги ынакшыл». 23.30 — 00.05 Вертикаль: «Шапель. Райнис Каспаровис». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Парнасче чада». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Туркмен ССР-ниң Күртелерадиозу. «Туркменияның даг чурттуг кижилери». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 —21.30 «Ырының төрүттүнери».

Пятница

МАРТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 9.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 10.30 «Балет... балет...». 11.30 Кижи. Чер. Октаргай. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Түрк дарлалынга удур болгар чоннуң маадырлыг демиселиниң дугайында. 17.30 «Дүрмүлаага». Телеочерк. 17.50 Поэзия минуталары. 17.55 Эрге-чагырганы — Советтерге. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Идеяның өртээ чежел?» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурс. 19.35 Леонид Гайдайтуң рольдары болган фильмнери. «Аты-баты, солдаттар чоруп орган». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чогаадыкчы эвилел дугайында телеочерк. 21.40 «Ол болган... болган...» 21.55—23.35 «Көрүүшкүн».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 4 класс. С. С. Прокофьев «Александр Невский». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Бистиң аалдарывыс. 10.55; 11.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 «Пага-дангына». 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 13.30 Концерт. 14.15 — 15.55 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.00 «Мартин Иден». Телешин. 3-кү кезээ. 18.10 «Янгантау». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бедалаар белдири». Сонгулдалар мурнуу чарыында ужуражыышкыннар. 19.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Эштиништкия. ССРЭ чемпионады. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45 — 23.35 «Ынакшыл болгаш калын». (ГДР). Төөгүлүг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Кинококонцерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. 9.05 «Чуртта, Чер!». 10.05 «Америк провинция». 3 сериялыг барымдаалыг фильм. 3-кү фильм. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Зубр-биле кожа». 12.40 «Партнер». Коммерция медээлери. 13.15 «Старый Ашхабадтан». [illegible] фильм-концертиниң баштайгы көргүзүү. 14.05 «Дрессировщик С. Багдасаров». 14.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Коваль чоогунда арыгларга». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 16.40 Политиктиг диалогтар. 17.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ги делегей фестивалы. «Электриктиг чадаргы» (Венгрия). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Киноафиша. 19.45 «Шарлоттаның мончагы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Телешоу». 21.45 — 23.50 «Мулажыышкын, экииттер!».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.30 Концерт. 8.40 «Чедиген». Уран-чечен фильм. 10.00 Эштиништкия. ССРЭ чемпионады. 10.30 Видеоканал «Совет Россия». 13.00 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.00 Видеоканал «Кады амыдыралга». 17.30 Мультфильм. 17.50 «Курилдиң [illegible]». Д. Лучьяков режиссерниң фильмнери. 18.30 «Үе». 19.00 Арена. Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Парлалга клуву. 00.30—02.05 «Айлыңда чалааш». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

МАРТ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Бүгүдеге педагогика. 14.15 Мультфильм. 14.25 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Коваль чоогунда арыгларга». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 15.35 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 16.50 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Финист — Чырык Хартыга». Уран-чечен фильм. 18.20 «Күрүнениң камгалалында». Телефильм. 18.50 «Шарлоттаның мончагы». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 21.00 «7 хонук». 22.00 Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15 — 23.50 И. О. Дунаевскийниң чогаалдарындан концерт.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кэдерел». Уран-чечен фильм. 9.30 Гандбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле ГДР-ниң [illegible] командалары. ЧССР-ден дамчыдылга. 10.00 Чиик атлетика. Европа чемпионады. 10.45 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Бостон селтикс» — «Миннесота». 11.45 Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Т. Уайлдер — «Бистиң хоорайжыгажывыс». Шин. 13.20 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.25 Видеоканал «Совет Россия». 16.55 «Планета». 17.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Динамо». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Г. Черны-Стефаньска ойнаар. (фортепиано). (Польша). 20.40 Таныжынар: чурукчу Теймураз Мурванидзе. 21.00 «7 хонук». 22.00 «Чеди хаттың беддиринге». Уран-чечен фильм. 23.40—01.40 Концерт.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 25

«НАЙЫРАЛ»: «Транзисторнида Мария Мирабела» 9.00, 13.40, «Мистер Индия» 10.50, 15.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: №№ 66, 67, 68 «Ералаш», «Лицеден» 12.00, «Амыдыралга ынакшыл» 10.00, 14.00, «Төрээн уруу» 10.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 23 киночыынды 9.00, 12.00, «Алдын ыяшстар» 10.20, 13.20, «Өжээп болгаш хоойлу» 15.00, 19.30, «Камгалавырының нарын аргазы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Алдын антилопа» 11.00, «Хон Гиль Дон» 11.30, 13.30, 17.40, «Бир эвес мээң-биле кады эвес болзуңза» 15.30, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: Киночыынды 14.00, «Аазатпай» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кышкы эртен» 11.20, «Узамдыккан өжээн негелдези» 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 10.00, «Хон Гиль Дон» 11.40, 13.40, 19.40, «Бир катап Америкага» 15.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 26

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Амыдыралга ынакшыл» 11.30, 13.30, «Кавказтың туткурган кижизи» 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00, 12.00, «Октаргайда аныяк кижилер» 10.20, 13.20, «Анаа эвес чүве» 15.00, 19.20, «Сагышы» 17.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Киночыынды 11.00, «Хон Гиль Дон» 12.00, 14.00, 18.30, «Эстип турар булуттар» 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Интеркыс» 16.00, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пушпак» отель» 14.00, 19.20, «Узамдыккан өжээн негелдези» 16.40 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 5424

Редактор Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-95 Килдистер: ◆ экономиктиг амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-88, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуң келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Кемчээзи 2 парлалга арыны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 281. ТС — 00449.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 27 вторник № 48 (14248)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

Кызылга үш-муңчу саанчыларның чыыжы болган. Саанчылар аңаа ужуражып, таныжып, боттарының аргадуржулгазын солушкан. Аңаа Тожунуң, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң, Таңдының бедик көргүзүглерлиг саанчылары «Көк-Тей» совхозтуң бир саар инекке онааштыр эрткен чылда дөрт муң ажыг килограмм сүттү саап алгаш, республикада тиилекчилер болган саанчыларның мурнакчы дуржулгазын сонуургап дыңнааннар.

ЧУРУКТА: «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының аныяк саанчызы Надежда Михайловна Погарнец база республиканың мурнакчы саанчыларының чыыжынга киржип, ажылга ажыктыг хөй түңнелдерни билип алган. Бо саанчы бир дугаар төрээн аныяк инектерни саап турар. Ол малдың ажаалдазынче, чемгерилгезинче кол кичээнгейни салган. Бо чылда ол инектен-не үш муң ажыг килограмм сүттү саарын хүлээнип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгулдаларга уткуштур

КЕЛИР ҮЕЖЕ КӨРҮШ-БИЛЕ

Эрткен субботада, февраль 24-те, ССРЭ-ниң улус депутады, Мугур-Аксының № 83 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин Мөңгүн-Тайга районнуң соңгукчулары-биле ужурашкан.

Хурал Мугур-Аксы суурнуң Культура бажыңынга болган. Округтуң соңгулда комиссиязының даргазы М. Ч. Ондар кандидаттың бүзүреттирген кижизи, Мөңгүн-Тайганың бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Д. Б.-О. Хомушкута сөс бээрге, ол сөөлгү чылдарда районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайын чугаалаан. Сөөлгү дөрт чылда районнуң кодээ ишчилериниң, ылаңгыя малчыннарның, кадарчыларның амыдырал хандырылгазы болгаш күш-ажылдың байдалы көскүзү-биле экижээн. Район төвүнде болгаш суурларда экономика, социал-культура черлеринге хамааржыр элээн каш объектилерни туткан. Чижээ, районда урутлар садтарында орун саны барык ийи чартык катап көвүдээн. 300 номерлиг АТС-ти ажыглалга киирген, колбаса бүдүрер цех, ногаа шыгжаар чер, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта теплица ажылдап турар. Район төвүнде спорт залды, чунар-бажыңны болгаш өске даа объектилерни ажыглалга киирген. Район эмнелгезиниң, чаа урутлар садын, Культура бажыңынга улаштыр бир тудугну, аалчылар бажыңын тудуп эгелээн. Эрткен чылын районга бир миллион туйбуну бүдүрүп, ооң-биле 67 бажыңны тудуп алган. Бо чылын ажыглалга кирер бажыңны 90 чедирерин көрген.

Чедип алдынган таарымчалыг түүлдерде Г. Ч. Ширшинниң ачы-хавыязының барын Д. Б.-О. Хомушку демдеглээн. Маңаа хамаарыштыр 1985 чылда ооң идепкейлиг киржилгези-биле «Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган. Кыдыг-кызыгаар район бодунуң хөгжүлдезиниң талазы-биле өске районнардан бөгүн чыдып кагбайн турары дээрге-ле республиканың чазааның шиитпирлери күүсеттинип турарының херечизи болур.

Ол дугайын хуралга чүве чугаалаан АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Э. Саая, тудугжу К. Доңгак, автотранспорт бүдүрүлгезиниң начальниги А. Доңгак, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары Ө.-С. Ооржак, Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы М. Салчак, комсомол райкомунуң бирги секретары А. Саая база-ла ол дугайын демдеглеп айыткан. Олар ооң-биле кады районнуң социал-экономика болгаш культура хөгжүлдезинде чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларга, республикада националдар аразында харылзааның айтырыгларынга доктаап, ол ышкаш Демократтыг интернационалчы шимчээшкин дээр хөй-нийти организациязының тургустунганы-биле холбаштыр дүвүрелдиг илереткен хөөннерни чугаалаан. Депутаттың кандидадынга чагыгларны берген болгаш соңгулдалар хүнүнде Г. Ч. Ширшин дээш бадылаашкынын бээринче округтуң соңгукчуларын олар кыйгырган.

Г. Ч. Ширшин сөс ап чүве чугаалааш, аңаа көргүскен идегел дээш мөңгүнтайгажыларга өөрүп четтиргенин илереткен. Ол чыылганнарны республиканың экономиказының амгы байдалы-биле тодаргай таныштырып, ооң келир үеде хөгжүлдезиниң оруктарын чугаалаан. Тываның девискээр бот-орулга-чарылгазынче шилчилгезиниң айтырыгларын чугаалап тура, алгы-кеш, дүк болгаш өске-даа чиг эт аймаан республикага бодунга ажылдап кылырының чугулазынга доктааган. Ол сорулга-биле алгы-кештен тон даараар фабриканы тудуп турар. Дүктү ажылдап кылгаш, ооргаан пес-таавы аргыыр бүдүрүлгени тудары планнаттынган. Республикага онза чугула ол бүдүрүлгелерни ажыглалга киирери чурттакчы чонну, ылаңгыя аныяктарны ажылга хаара тударынга база улуг салдарлыг болур. Кызылда машина тудуунуң заводун чоорту эде дериир, аңаа чоннуң херегжээр барааннарын бүдүрери көрдүнген. Ол ышкаш үлетпүр, социал-культура углуг өске-даа чаа тудуглары тудары көрдүнүп турар.

Оон ыңай Г. Ч. Ширшин республикада националдар аразының айтырыгларынга доктаап, кижилер аразында найыралдыг, ак-дууманың чорукту быжыглаарының, ак сеткилдиг, бүдүрүкчүлүг күш-ажылды чедип алыры-биле күштерни каттыштырылгазының эргежок чугулазынга доктааган. Организастыг чорук болгаш сагылга-чурум эргежок чугула, партия болгаш совет ажылдакчыларга хамаарыштыр үй-балай чулчуруушкуннарга төлептиг харыны бээр херек деп ол айыткаш, Демократтыг интернационалчы шимчээшкинниң тургузукчуларының чамдык негелделеринге шуут чөпшээрешпейн турарын илергейлээн.

Түңнелинде улус депутадынга кандидат соңгукчуларның айтырыгларынга харылаан.

Дараазында хүнде Г. Ч. Ширшин ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң парткомунга партком кежигүннери болгаш совхозтуң специалистери-биле беседалашкан.

ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯНЫ ТУДАР

Тере-Хөл —, шынап-ла, делгем-даа, чараш-даа, байлактыг-даа оран. Тере-хөлчүлер ооң бойдус курлавырын чөптүг шиңгээдип алырынче, ажыктыг ажыглаарынче сагышты салып турарлар.

Кунгуртуг — республика найысылалындан ырак суурларның бирээзи, ынчангаш ону электри чырыы-биле төптен хандырары дыка берге. Амгы үеде ында солярка-биле хөделир шимчедикчилер электри чырыын берип турар, ындыг-даа болза, суурнуң чурттакчы чонунуң негелде-хереглелдерин хандырып шыдавайн турар. Чүге дээрге электростанциязы чүгле кежээки болгаш эртенги шактарда ажылдаар. Солярканы ынаар соортуп чедирип алырының чарыгдалы улуг. Суурнуң чурттакчы чону электри чырыы-биле доктаамал хандырарын сөөлгү үеде шыңгыы негеп турар болу берген.

Улустуң чөптүг негелдезин хандырарының аргаларын тус черниң кодээ Совединиң күүскому, совхозтуң дирекциязы дилеп тыварының хемчеглерин ап турар. Солярка-биле хөделир шимчедикчилерни дүн-хүн чок доктаамал ажылдадыр болза, кывар-чаар материалдар-биле хандырылга берге, чарыгдал хөй үнер. Эрзинден электри шугуму шөйүп алыр дээрге чер аразы ырак, өртек-үнези улуг.

Бүгү байдалдарны өөренип көргеш, бичии гидроэлектростанцияны тудуп алыры ажыктыг дээрзин сайгарып көргүскен. Ынчангаш Кунгуртуг суурдан 5 километр хире черде доңмас суглуг Балыктыг-Хемге биче хемчээлдиг сут күжү-биле ажылдаар электростанцияны тударын шиитпирлээн. Красноярск крайның «Гидропроект» институдунуң дуржулгалыг специалистери ол черни шинчилээш, гидроэлектростанцияны тудуп, ажыглалга киирип болурун көрген. Ооң төлевилел-смета документациязын кылып дооскан. Ону тударынга ниитизи-биле үш миллион хире рубль чарыгдаары [illegible]ген.

Чоокта чаа Кунгуртуг суурга Красноярскиниң «Гидропроект» институдунуң геологу Ильяс Сулейманов биле өрүмнекчи Василий Вдовин келгеш, биче гидроэлектростанцияны тудар черни база катап барып көрүп, чамдык шинчилел ажылдарын уламчылаан. Оларның тодарадканы-биле алырга, электростанцияны тударда бетон кудар черн мөңгеде доң чыдар, ону казып кааптары көрдүнген. Ынчангаш чер үттеп казар тускай дериг-херекселдерлиг улуг машиналарны Красноярскиден Кызылга эккелген, олар орук кадыр-берт болганындан Кунгуртугже чоруп шыдавас болган. Ынчангаш Красноярскидеп келген ийи эш биче хемчээлдиг чер үттээр дериг-херекселдиг машиналарны дутуржуп алгаш, ону Тере-Хөлче эккээри-биле чорупканнар. Ол машиналар келирге, ажылын уламчылаар.

Кунгуртугга гидроэлектростанцияны тударын соксадыр дээн-дир деп чугаа ол черниң чурттакчыларының аразында чорун турар. Ону тодарадыры-биле тудугнуң салым-чолун шиитпирлээр ужурлуг республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы В. Б. Бендерский-биле чугаалашкан бис. Ооң харыылааны болза: «Кунгуртуг суурну электроэнергия-биле хандырар биче хемчээлдиг гидроэлектростанцияның төлевилел-сметата документациязын улам тодарадып кылыр, ону тударының нерээзин чарар хемчеглер алдынып турар. Ону тударын соксадыр дугайында кандыг-даа чугаа болбаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ДАЙЫНЧЫЛАРНЫҢ ИЕЛЕРИНГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Афганистан республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш өлүрткен дайынчыларның иелеринге пособиелер тыпсыр болгаш пенсияның хемчээлин улгаттырар дугайында» доктаал хүлээп алган. Ук доктаалды хүлээп алырда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Хамаатыларның чамдык категорияларының амыдырал байдалын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» бо чылдың январь 17-де хүлээп алган доктаалын үдуртулга болдурган.

Ук доктаал ёзугаар бистиң республикада чурттап турар бо кижи иелерге тус черниң бюджединден бо чылдың февраль 1-ден 70-ден 120 рубль чедир пособиени төлээрин доктаадып тургускан.

ДЕМОКРАТИЯЖЕ ОРУК — ЧАҢГЫС ЭПТЕ

Февраль 25-те чурттуң элээн хөй хоорайларынга митингилер болуп эрткен. Оларның хөй кезии эде тургустунуушкунну болгаш чуртта боол турар чаартылгаларны деткиир деп кыйгырыгларның адаа-биле эрткен.

МОСКВА. Ниитилелде эгелээн демократчы чаартылгаларны дүргедедир, социал чөптүг чорукту хандырар, удавас болур соңгулдаларга «Демократтыг Россия» блоктуң кандидаттарын деткиир — Москвага февраль 25-те болган массалыг чыскаалдарның болгаш митингилерниң киржикчилериниң кол негелделери ындыг болган.

Ол дыштаныр хүнү москважылар янзы-бүрү сеткилхөөннүг болгаш чигзиниг-дүвүрээшкинниг манап турган. Корум-чурум камгалалының база хамаатыларның айыыл чок чоруунуң айтырыгларын бүгү талалыг сайгарып чугаалашкаш, Моссовет чыскаал болгаш митинг эрттирер черлерни тускайлап чөпшээреп берген. Митингилерниң организакчылары — девискээрлер аразының депутаттар бөлүүнүң база Москваның соңгукчулар каттыжыышкыннарының удуртукчулары болгаш хоорайның эрге-чагыргазы чурттуң ажылчы чонунга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Медеглелин болгаш СЭКП ТК-ның Кыйгырыын удуртулга болдурбушаан, корум-чурум камгалалынче онза ки[illegible]н салган.

Эртенгиниң 11 шак. Горький аттыг парктың болгаш Тура-халыышкын шолуунуң чанынга колонналар чыглып эгелээн. Колонналарның киржикчилери янзы-бүрү утказыг лозуң-плакаттарны тудуп алгаш келгеннер. Оларның чамдыктарында бижээн сөстер бот-боттарынга шуут удурланышкак-даа. Бир кижиниң ап чораан плакадында «Шүгүмчүлеп турар кижилериңден эки чүнү кылып шыдаар [illegible]» деп бижээн болган.

Митингилерге кончуг чидиг шүгүмчүлелдерни [illegible] болгулаан. Эрге-чагырганы бүрүн болгаш долу [illegible] партияның ооң Төп Комитединиң база Советтерниң [illegible] болгаш национал аразынга хан төгүүшкүннерин болдуруп турар чоруктарга удур шыңгыы демисел чорутпайн турары дээш эрге-хоойлу камгалаар органнарны чидиг шүгүмчүлелдерге тавартырган. Т. Гдлян биле Н. Ивановтуң деткээн кыйгырыглар-даа дыңналып турган.

Митингилерге элээн каш резолюцияларны хүлээп алган. Оларның кол утказы мындыг янзылыг: эде тургустунуушкун чаңгыс черде таптап туруп берген, чаартылга чорудулгазы база бир немей күштү алыр ужурлуг, эрге-чагырганы Советтерге херек кырында дамчыдып бээрин дүргедедир, совет федерацияның принциптерин эде тургузарының, экономиканы хөгжүдериниң, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының хоойлужудулга үндезиннерин хүлээп алырын дүргедедир, бо бүгүнү чедип алыры кижи бүрүзүнден хамааржыр, ынчангаш бүгү күштерни каттыштырар. Ниитилелди күш ажыглаарынче чыгап турар бөлүктерге шиитпирлиг онтур шавыышкынны бээр деп негелдени база киирген.

Митингилерниң киржикчилери корум-чурумну эки туду бергени дээш хоорай чагыргазынга, милиция органнарының ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткен. Найысылалга чыскаалдар болгаш митингилер эртип турган үеде кандыг-даа онза чүве болбаан.

Эде тургустунуушкунның чылдарында ажылчы чоннуң политиктиг культуразга, чүвени боттуу-биле үнелээринге болгаш плюрализмге өөренип эгеләэнин найысылалга эрткен чыскаалдар, митингилер [illegible].

Бо хевирниг митингилер Ленинградка, Минскиге, Свердловскиге, Кемеровога, Тбилисиге болгаш өске-даа [illegible] эрттирген.

(СЭТА)

АГРОҮЛЕТПҮР: канчалдыр бурунгаарлаарыл?

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге хамааржыр бүгү-ле коллективтерниң бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң ийиги конференциязы февраль 24-те 7 шак дургузунда үргүлчүлээн. Чок, аңаа чажыт бадылаашкын-даа болбаан. Тыва агроүлетпүр чөвүлелиниң эвилелиниң 1989 чылда ажылының дугайы болгаш СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр 1990 чылда аъш-чемни көвүдедир талазы-биле сорулгалар дугайында чөвүлелдиң даргазы В. О. Оюннуң отчёду база агроүлетпүр комплекизинде тудугнуң чоруп турарының дугайында ол-ла чөвүлелдиң даргазының оралакчызы В. Б. Бендерскийниң илеткелин дыңнап, ону чугаалажып сайгарганы ол. Кайызы-даа эң чугула айтырыг.

Бирги конференция 1988 чылдың сентябрь 8-те болуп эрткен. Оон бээр барык бүдүн чартык чыл болган. Ук конференция агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларының кылыр ужурлуг ажылының талазы-биле делгеренгей доктаалды хүлээп алган. Ам ук документиниң канчаар күүсеттингениниң дугайында чугаа болган.

— Агрокомплекс органнас талазы-биле быжыглап доктааган деп чугаалап болур. Эргелел органнарын эде организастаары доозулган, совхозтарның районнарда АҮК-терниң чөвүлелдерин, республиканың күрүне-кооперативтиг каттыжыышкыннарын тургузуп — деп Вадим Орамбалович төлээлекчилерге дыңнаткан. — Ындыыган түүлдер бар: чөвүлел-даа, [illegible] план сүтаар [illegible] келген. Бирги конференцияга төлээлекчилерниң киирген шүгүмчүлелдиг саналдарын [illegible] биле хемчеглерни алдынган. Чөвүлелдиң [illegible] СЭКП обкомунуң [illegible] пленумунуң шиитпири [illegible] программа боор турар. Агроүлетпүр ам үш [illegible] дургузунда долу бот-орулга-чарылга база бот-акшаландырылга аргазы-биле ажылдап турар. Республиканың совхозтарының байдалгы 1988 чылда 19 млн., а 1989 чылда 7,1,5 млн. орулгазы алгаштар. Эрткен чылын [illegible] орулгазы чөрүү 45,8 хуу болган...

1989 чылда совхозтарга 1112 бригадалар болгаш фермалар, 2385 өг-бүле звенолары шуптузу ажыл-агыйының иштики санаашкыны-биле ажылдап турган. Оларның 92 хуузу — кереэлиг. Ындыг коллективтерде тарылга шөлүнүң 93, мыйыстыг бода малдың 84, шээр малдың 93, хаванның 89 хуузун, а ивиг биле кушту шуптузун бажыглаан. Совхоз ажылчыннарының 58 хуузу кереэлиг. Аренда-биле бригадаларның база фермаларның 26 хуузу, өг-бүле звеноларының 28 хуузу ажылдап турар. Ниитизи-биле совхозтар ажылдакчыларының 12 хуузу аренда кереэлиг. 1989 чылда арендаторлар чер ажылының продукциязының 50 хуузун, мал ажылының 22 хуузун бүдүрген. Арендалыг коллективтерде 1 кижи 7827 рубльдиң продукциязын бүдүрген турда, ниити совхозтарда 5012 рубль боон турар.

Бистиң совхозтарывыс [illegible] эът сүт болгаш дүк садар талазы-биле 4 чылдың планнарын күүседипкен. Ону [illegible] интенсивтиг факторларны ажыглаары-биле чедип алган. 1989 чылда мал продукцияларын 91 млн. рубльге бүдүрген бис, ол дээрге 1988 чылда турганындан 6 млн. рубль хөй. А чер ажылы ындыг эвес: 30,4 млн. рубль болган, ооң мурнунда чылдагындан 10,8 млн. рубльге [illegible].

Агроүлетпүр комплекизиниң [illegible] адырын алыр болза, ында «туттунгаш туруп келир» аргалар-ла хөй. Чүгле чер ажылын маңаа кереэлиңер: суггаттыг черлиг ажыл-агыйлар-дыр, тодаргайлаарга, «Алдан-Маадыр» биле С. Тока аттыг совхоз. Баштайгызы бир гектардан 17,4, а элегесчилер 3,9 центнерни алган. Барыын-Хемчикте «Барлык» биле «Дөң-Терезин» совхозтар бар — бирээзи картофельди гектардан 153, а ийигизи 44,6 центнер ажаап алган. Суггаттыг черлерден аан. Мооң чылдагааны чүдел? Дирекция чүнү чедир кылбааныл, а ажылчыннарның боттарының буруузу чүдел? Кым ону сайгарганыл?

«Кодээ ажыл-агый химиязы» деп каттыжыышкынны дужуруп каапканы маңаа черле салдарлыг болган дээрзин Вадим Орамбалович чугаалаан. Ынчангаш амгы үеде районнарда транспорт база септелге-техниктиг бүдүрүлгелер чанында ажылдап турар химижидилге отрядтарының блалазынга кодээ ажыл-агыйны химизастаар талазы-биле ажыл-агыйлар аразында бүдүрүлгелерни тургузааш, оларны суггарылга системалары-биле каттыштырар [illegible] дугайында саналды Агроүлетпүр эвилел чөвүлели Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирер деп турар.

Шын карын чедиестерни [illegible] чаа түүлээнин аргаларны [illegible]. Чамдык районнарда химижидилге отрядтары [illegible] ажыл-агыйларының бир [illegible], алыры ажерган [illegible] СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак бодунуң ук конференцияга чугаазында айыткан. Мал ажылының талазы-биле бистиң эң мурнакчы ажыл-агый «Эйлиг-Хем» совхоз боор турар. Оон директору-даа, кол экономизи-даа — арга-кижилер. Мында арендалыг база кереэлиг черле ниити-биле ажыл-ишчилерге дыка шаңнаарлыг, тода көргенен

Ооң түңнелинде дүк бүдүрүлгези 26,5 хуу, а малдың баш саны барык 12 хуу өскен. Бо совхоз 1989 чылда 3 млн. 487 муң рубль орулганы алган, күрүнеде чаңгыс-даа рубль өрези чок. Чаа арга-биле тывынгыр ажылдаарга ажыктыы ындыг-дыр. А Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң экономистери кереэлиг аргадан боттары ойталаан. Оларның алыр төлевири ниити көргүзүглерден хамаарышпас болганда, хөй-ле санаашкыннар кылып, учёт-отчётту контрольдаар хөңнү чок болганы ол-дур.

Экини көрүп, өөренип алгаш, ону амыдыралга ажыглаар деп чүве бар. А бистиң ажыл-агыйларның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның база Агроүлетпүр эвилелдиң бодунуң аппаратының-даа удуртукчулары, специалистери дуржулга көрүп аар дээш республикадан дашкаар безин барып турарлар. Ол ышкаш мал азы чер ажылының талазы-биле шору түңнелдиг боттарывыстың ажыл-агыйларывыска семинарларны эрттирип турар бис. А оон кандыг түңнел үндүрүп турар бис?

Чүгле Барыын-Хемчиктиң ийи чоок [illegible] ажыл-агыйын — «Барлык» биле «Дөң-Терезиниң» ап көрээли. Барлыкчылар картофельден эки дүжүттү чүгле эрткен чылын эвес, а кажан-даа ап келген. Ындыг [illegible] дөң-терезинчилер [illegible] эрткен чылын барып көрүп, өөренип албааныл? Орук аразы ырак бе, хөй артык акша төгерик үнер бе? Эрги [illegible] эртирип турарының ужуру [illegible] эвеспе?

Бо 1990 чылда совхозтар 165 муң гектарга тарааны культураларын тараан, оон бир гектарындан 12,4 центнерни ажаап алыр ужурлуг. Чүнү канчаарыл? Эки үрезин ап [illegible]. Февраль 15-те медээ [illegible] үрезинниң 91 хуузу бар, оон 70 хуузу [illegible] негелдеге дүгжүр. Органиктиг чемишчидилге бистиң фермаларывыста төктүп чыдар, харын ол девискээрлерни боктаддырып турар. Ол хиреде ону тарылга шөлүнче аппарып төгериниң планын күүсетпейн турардыр бис.

Сүт саалдазы (бир инектен) 1988 чылда турганындан эрткен чылын 167 кг. көвүдээн. Эки көргүзүг-дүр. Бо талазы-биле «Көк-Тей», «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, «Революцияның чалбыыжы», «Барлык», «Россия» совхозтарның сүт-бараан фермалары эки ажылдаан, а баазазы шыырак, хөй инектиг С. Тока аттыг, «Кызыл тараачын», «Өөк» совхозтар сүт саалдазын кудулаткан-дыр. Чүү шаптыктааныл? Ажыл-агыйжы эвес чорук.

1989 чылда күрүнеге эът дужаарының планын совхозтар чедир күүсетпээн. Оон бир чылдагааны — арган малды дужаап турар. Бодап көрээлиңер: 1989 чылда мыйыстыг бода малды 33,2 муңну саткан бис. Оларның аразындан 6500 мал ортумактан куду деңгилделиг. 900-ү харын шуут чолдүр болган. Мөңгүн-Тайга биле Барыын-Хемчиктиң дужааганы мыйыстыг бода малының 40 хуузу (болаңар даан!) арган болган.

Кызыл-Мажалыкта эът комбинадынга мал дужаары [illegible] берге, ында мал кадарар чер [illegible] деп малчыннар [illegible] органнарга бадал салыыннар [illegible] турар. Эрткен күзүн мен Барыын-Хемчикке чораашкынымда ук бүдүрүлгеге кире дүшкеш, аңаа ынчаар мал дужаап турган улус-биле — «Бай-Тал» совхозтуң кол зоотехниги М. Баазаң-биле болгаш өскелерге-даа ужурашкан мен. Хөй аразынга кажан эът киирип кааш, ол шоор мал ук эъттериниң кудуруктарын безин «соок» [illegible] түгүн тааарты чиг [illegible] каапканын кажаалада мал [illegible] саарып чугаалады.

Чүү деп ындыг чүвел ол? Алыр орулгавысты боттарывыс-ла кызырып ап, каражага таваржып турарывыс бо ышкажыл!

Мал дужаарының бергелерин барымдаалааш, Мөңгүн-Тайгада АҮК даргазы С. Ондар, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. Кара-Сал олар районга база совхозтуң бодунга мал дужаар пунктулар (шөлдер) тургузарын бирээзи диледи, а өскези харын шуут-ла боду ажыдып алырын дыңнатты. Аңаа харын тускай дериг-херексел херек. Чижээ, Мөңгүн-Тайгага ындыг шөлдү ажыдып алыр болза, оон эътти Кызылче канчап сөөртүрүл? База арга херек. Ол район күрүнеге колдуунда саглык дужаар, а ону чайын дужаарга, арган болур, чүгле ноябрьда четчир. Ынчангаш ноябрьда хейиү дужаар кылдыр чөпшээрээрин АҮК даргазы бо конференцияга чүве чугаалааш диледи.

1990 чылда бистер күрүнеге 38 муң тонна сүттү, 30 муң тонна эътти, 1370 тонна дүктү дужаар ужурлуг бис. Сорулга аажок улуг.

Кижи факторунуң дугайында база бодаар ажаар. Шынап-ла, чеже-даа хөй нарын болгаш идегелдиг техника кижи чокта дөмей-ле ажылдап шыдавас. Амгы үеде бистиң совхозтарывыста 30 муң ажыг ажылчын кадрлар, 2400 ажыг [illegible] болгаш специалистер бар. Улуг күш. Чүгле оларны башкарар [illegible] боттары [illegible] ажылдаар херек.

Тудуг талазы-биле чүнү чугаалашканыл? Ол талазы-биле В. Б. Бендерскийниң илеткелин дыңнадан кижиге «Сүт-Хөл» совхозта эрткен чылын ажылчыннар хүүлунде 15 бажыңны тутканы өөрүнчүг. Хөөрэм чок-ла чугаалаарга, тергиин эки [illegible]. Эки [illegible].

(Төнчүзү 3-кү арынга).

Дыңнадыг

РСФСР-ниң [illegible] депутадынга кандидат эш Александр Николаевич Тимошин [illegible] бодунуң киржилгезин [illegible] болгаш «РСФСР-ниң [illegible] депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң 14 чүүлүн [illegible]. Кызылдың № 870 [illegible] округунуң [illegible] биле РСФСР-ниң улус депутадынга эш А. Н. Тимошинниң кандидатуразын [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 [illegible] округ соңгулда комиссиязы соңгукчуларга дыңнадып тур.

АГРОҮЛЕТПҮР: канчалдыр бурунгаарлаарыл?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

үлегер бар-дыр. Ону чүнү-ачызы-биле чедип алганы ол? Бо дугайын конференцияның киржикчилеринге илеткелчи азы директор-даа тодаргай чугаалап берген болза дыка-ла эки чүве ийик. Ындыг сөстерни, харалаан, дыңнавадывыс. Бистиң республика солуннарыдаа ону чырытпаан, ам харын бо чылын чүү боор ирги бис.

База бир эки чүүл бар-дыр: Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң тууйбу бүдүрер цеги 1989 чылда 1 миллионну берген. Ындыг бүдүрүлгелер Бай-Тайгада Эрзинде, Сүт-Хөлде, Чөөн-Хемчикте бар. Олар цехтерни эки-ле ажылдадып чадашкан. Чылдагааны? Ажыл-агыйжы эвес чорукта. Мөңгүн-тайгажылар бо талазы-биле тывынгыр болгаш шудургу болганнар: цехке херек чүүлдерни республика иштинден болгаш Алтайдан, Кемероводан бээр сураглаан. Кым-на дилеп, сурап чоруурул — ол тып алыр деп чугаа бар. Бо чылын ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз (директору С. Моңгуш) 1.3 млн. тууйбуну бүдүрер сорулгалыг. Эрхейлер!

Кодээде капитал тудугнуң хемчээли аажок өзүп турар. Маңаа бадыткал кылдыр В. Бендерскийниң илеткелинден чамдык сан-чурагайларны киирээли. 1986 — 1989 чылдарда совхозтарда 216.5 млн. капитал салыышкынның шиңгээдип алган. 175 муң дөрбелчин метр чурттаглга шөлүн, оон иштинде малчыннарда 448 бажыңны ажыглалда киирген, күрүнениң электри шугумундан 545 коданга чырыкты киирген. 1989 чылда чурттаглга бажыңнары, уруглар сады база клубтар тудар талазы-биле планны күүсеткен. Кодээде капитал тудугну Тес-Хем, Сүт-Хөл, Кызыл районнар шапкынчыткан, а Бии-Хем, Тожу, Бай-Тайга районнарда хожудап турар. Чылдагааны? Акша-хөреңги чок, материалдар чедишпес. «Көк-Тей» «Революцияның чалбыыжы» «Чыраа Бажы» совхозтарда доозулбаан тудугларның хемчээли аажок улуг.

Бисте «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа бар болгай. Амгы байдал ёзугаар алырга, Бай-Тайга Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Таңды районнар кодээ тудугнуң беш чыл планын күүседип шыдавас.

Ийе, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Эң ылангыя малчыннарның социал хандырылгазының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган улуг доктаалы бар. Агроүлетпүр эвилелиниң тудугжулары бо 1990 чылда 91.5 млн. рубль капитал салыышкыннарын шиңгээдип алыр, ажыглалга 70.8 муң дөрбелчин метр чурттаглга шөлүн, школа назыны четпээн уругларга 7 албан черин, 600 олуттуг клубтарны, малчыннарга 229 бажыңны, 510 чунар-бажыңны тудар, күрүнениң электри шугумунга 178 кыштагны кожар. Кызылга малчыннарның 87 орунныг аалчылар бажыңын тудуп эгелээр. Чедерде профилакторийни доозар болгаш өске-даа ажылдар бар.

Конференцияга 15 кижи санал берген. Оларны, кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур айтырыглар-ла хөй. Агроүлетпүр эвилелинге хамаарышкыр «Агросервис», «Агрохандырылга» база тудуг талазы-биле күрүне-кооператив каттыжыышкыннары ажылын бир янзы эде көөр болза эки. Харын чамдык эштер оларны каттыштырар, чаңгыс холга турар кылза эки деп саналдап турду. «Агросервис» биле «Агрохандырылганы» каттыштырганы херек чок боор, ам-даа ажылдаарын эде тургуссуннар ужурлуг дээрзин олар онзалап демдеглээннер.

Черле ынчаш, Агроүлетпүр эвилелинге база оон бүдүрүлгелеринге, организацияларынга бо конференция улуг кичээндириг болган. Улустуң шүгүмчүлелдерин өөренип көргеш, ону түңнээш, оларны боттандырар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, дараазында конференцияга ол дугайын шупту-ла чаңгыстап турган айыткаар болза эки. Чөптүг саналдарны аап Оон башка улусту чыып, хуралдадып, оларга сөс бергениниң херээ чүү боор!

Конференцияның чапсар үезинде база ол ажылын доосказ соонда-даа аңаа киришкен чамдык эштер-биле чугаалажып, оларның бодалын айтырып алдым.

— Маңаа эки ажыл-агыйларны база хожудап турарларны аадды. Чогум оон чылдагааны чүл дээрзин сайгарбаан. Тайылбырлаан болза эки-дир ийин — деп «Большевик» совхозтуң директору В. Ч. Куулар чугаалады. А кодээ ажыл-агый продуктуларын садып алырының болгаш шыгжаарының талазы-биле күрүне инспекциязының килдис эргелекчизи Д. Т. Моңгуш илеткел арай эрги ёзу-биле болганының дугайында бодалын илеретти. А «Кызыл» агрофирманың килдис эргелекчизи И. Занина бодунуң саналынга Агроүлетпүр эвилелиниң ревизия комиссиязы бодунуң ажылының дугайында илеткевээнин шүгүмчүледи. Илеткел болза отчёт болгай. Ынчангаш аппараттың бодунуң кылган ажылын тода чугаалаан болза кончуг эки болур ийик, чижээ, специалистер каяа, кандыг ажыл-агыйларга, АҮК-терге барганыл, кандыг дуза чедиргенил, түңнели чүү болганыл, кандыг четпестерни чайлатканыл? Ол ышкаш эрткен чылгы конференцияның доктаалының күүселдезин санап тургаш, чүге дыңнадып болбас деп? Ам бо удаада хүлээп алган доктаал база ындыг янзылыг артар бе? Доктаалды күүседип дээш-ле хүлээп алыр болгай.

Ш. Д. Ооржак «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының эки ажылын чылгаиннарга чугаалады. Оон одар-белчиирон багай, харын мурнуу районнардан безин дора. Ол хиреде хөй сүттү саап ап турар. Эрткен чылын эн-не уксаалыг, саар 93 инээн дужааган-даа болза ниитизи-биле бир инектен 3334 килограмм сүттү сагган. Мал чеми тарыыр шөлү чок. Ол хиреде-ле шак ындыг бедик көргүзүглерлиг.

«Барлык» совхозта М. Оюннуң бригадазы 3 чыл улаштыр картофельден чаагай дүжүттү ап келди. Ол коллективтиң дуржулгазын барып өөренип алгаш ажыглаза.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников конференцияның ажылынга киржип, айтырыгларга харыылаан.

Седен ХЕРТЕК.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

ЧОННУҢ ЧАГААЛАРЫ — КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

Профоблчөвүлелдиң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга ажылчы чоннуң чагааларыбиле ажылды улам экижидериниң хемчеглериниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Профоблчөвүлел болгаш адырлар аайы-биле оон обкомнары чоннуң чагааларыбиле ажылды экижидер талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорутканын ол хуралга демдеглээн. Эрткен чылын ажылчы чондан профоблчөвүлелге ниитизи-биле 268 чагаа келген болгаш удуртулгага болгаш килдистерге хүлээп алыышкынга 1708 кижи келген. Профоблчөвүлелдиң даргазы болгаш секретарьлары 250 ажыг кижини хүлээп алган. Чондан кээп турар чагаа-бижиктерниң-даа, хүлээп алыышкыннарга кээп турарларның-даа айтырыгларының кол-ла утказы — республиканың бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында шалың төлевириниң болгаш күш-ажылды нормалаашкынында бар четпестерниң дугайында болуп турар. Ол бүгү чагаа-бижиктерниң барык-ла 13 хуузу ынаар угланган. Ажылдан шын эвес үндүргениниң дугайында 21 чагааны, чурттаглга бажыңнарының талазы-биле хомудалдыг 26 чагааны профоблчөвүлелче чон бижип чорутткан. А санаторийлерже болгаш дыштанылга бажыңнарынче путёвкалар бээриниң дугайында 44 чагаа келген.

Партия, совет болгаш өске-даа организациялардан, солуннар редакцияларындан 74 чагааны харыылгары-биле чорудуп берген. Ажылчы чоннуң ол чагаа-бижиктериниң хөй кезиинге чогуур үезинде шын харыыларын болгаш тайылбырларын берген дээрзин президиум хуралынга ол талазы-биле илеткел кылган херектер эргелекчизи В. А. Мерзляков чугаалаан.

Оон-биле чергелештир, чоннуң чагаа-бижиктеринден алгаш көөрге, күш-ажыл хоойлузун каржызы-биле үрээр болдар таварылгалар чамдык албан черлеринде, организацияларда эвээш эвес, ында күш-ажылды организастап турарында, оон төлевиринде улуг четпестер бар, чурттаглга бажыңы алырының талазы-биле хоойлуну үрээр турарының фактыларын ажылчы чон бижип, ол талазы-биле айтырыгларны салып турар. Эрткен чылын республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринден 313 кижи профоблчөвүлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш шалың төлевириниң килдизинге кээп, аас-биле болгаш бижимел-биле айтырыгларны салган. Ол ышкаш күрүнениң социал страхование килдизинге 217 кижи, эрге-хоойлу инспекциязынга 448 кижи айтырыглыг келген. Бүдүрүлгелерде, организацияларда чамдык профэвилел комитеттери, профэвилел райкомнары, профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары ажылчы чоннуң хомудалдарының тургустунуп кээп турар үндезиннерин, чылдагааннарын чедир өөренип көрбейн турарындан хөй чагаа-бижиктер, хомудалдар кээп турары билдингир. Бир эвес эрткен чылдарныбиле деңнээр болза, профоблчөвүлелге кээп турар хомудалдарның ниити саны эвээжеп-даа турар болза, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң адресинге чондан дыка хөй хомудалдар кээп турар. Ортумаа-биле алырга, бо обкомче чылда 70 ажыг хомудалдарны кодээниң ажыл-ишчилери чорутткан.

Чоннуң чагаа-бижиктери-биле ажылды экижидер дээш бо обкомнуң ажылдакчылары чамдык ажылдарны кылып чорудуп турары база мактанчыг. Ылаңгыя ол чагааларның 18-ин хомудалдарның келген черлеринге барып сайгарган.

Чоннуң чагааларын сайгарып, шиитпирлээриниң ажылында чамдык четпестер бары президиумга демдеглээн. Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң чер-черде профкомнарже, райкомнарже хемчег алыры-биле чорутткан 12 чагаа-бижиктериниң салым-хуузу контроль чок арттканындан оларның ээлери айтырыгларынга азы хомудалдарынга харыы алган бе азы чок бе дээрзи билдинмес. Чоннуң чагаа-бижиктеринге харыы бээриниңиниң дугайында контроль бо обкомнуң ажылында кошкак болганын, чамдык удуртукчуларның, профэвилел комитеттериниң талазындан ажылчыннарны камгалаарының талазы-биле ажыл чорудулгазында четпестер бар дээрзин аңаа демдеглээн.

Тодаргай чижек. Бии-Хемде «Саян» совхозтуң директору В. Н. Жирновтуң эрткен чылдың апрель 14-те үндүрген дужаалынга хамаарыштыр «Аленушка» ясли-садтың ажылдакчыларының чагаазы агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунга келген. Суруннуң хөй-нити болгаш культура амыдыралынга киришпейн турары база коллективиниң бот-тывынгыр уран чүүлүнге киржиринден ойталааны дээш эмчи сестразы Т. Кирдеева, кижизидикчи башкы Е. Отева, ажылчыннар Л. Пережогина, Л. Задон, Н. Золотухина, В. Федорченко оларны доңгудар болгаш чыл төнчүзүнде алыр 13-кү шалыңының 25 хуузун казыыр дугайында дужаалды профэвилел комитединиң дилээн ёзугаар совхоз директору үндүрген болган. Профэвилел комитединиң ол частырыын обком эткен.

Ажылчы чоннуң чагаа-бижиктерин даңзылаар талазы-биле ажылда чамдык четпестер бар. Ылаңгыя чурт үлетпүрүнүң ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ол талазы-биле четпестер эвээш эвес, чагааларны даңзылаарының журналын ында ажык чок деп санаан болгаш чок кылган. Адырның ажылчыннарындан болгаш албан-хаакчыларындан алганы хомудалдыг 10 чагааны ниити журналда демдеглээн болгаш күүселдезин демдеглеттинмээн, а Кызылдың алгы заводунуң 17 ажылчынының ат салганы коллективтиг чагаазы кайда-даа демдеглеттинмээн.

Садыг болгаш кооперация ажылдакчыларының профэвилел обкому хомудалдарны сайгарар талазы-биле ажылды багай эвес чорудуп турар. Чагаа-бижиктерни бүрүткээр, хыналдага алыр талазы-биле ажыл бо обкомда чогуур негелдеге чедир тургустунган. Чүгле Улуг-Хем райпозунче шилчиткен бир хомудалды үндүр бижип демдеглевээн.

Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының, тудуг болгаш үлетпүр-тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилел обкомнары кирген чагаа-бижиктер биле ажылды багай эвес чорудуп турар дээрзин президиум хуралынга демдеглээн.

Президиум кежигүннери А. К. Бакулин, А. Т. Сотпа, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар олар бо айтырыг талазы-биле саналдарын берип, чагаа-бижиктер-биле ажылды моон соңгаар улам экижидериниң дугайын чугаалашкан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Бистиң кандидаттарывыс

ИНЖЕНЕР ДАҢЗЫ

Оон бээр ам он беш чыл эрткен. Кызылдың автовокзалынга Сали ажып, Томск хоорайның дээди өөредилге черлеринче өөренип чорууру-биле чээрби ажыг оолдар, кыстар чыглып келген турдувус. Келир үениң эмчилери, инженерлери, башкылары-ла болгай бис деп бодап кээрге, өөрүнчүг кончуг турган чүве. 9 кижи Томскиниң политехниктиг институдунга өөренир болдувус. Оларның бирээзин Даңзы Николай дээр, а бир-тээ, чаңгыс чылын ук институтче үш Колялар (ийигизи — Балчыма Коля, үшкүзү — мен бодум) өөренип кирген болганымда, аңгылажыры-биле ол эживисти ТЭФ-тиң (тепло-энергетический факультет) Колязы дээр бис. Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыкка 8 классты доосkаш, Кызылдың № 2 школазынга аттестат алган кижи болчук.

Ынчан-на эскерген чүвем: эш-өөрү бистерден шыңгыызы-биле, чүткүлдүү-биле ылгалыр кижи. Кичээлдээвде номчулга залындан үнместей бээрин, спортка хандыкшааш, кежээниң чыгыы классиктиг хүреш секциязынче чорупп турганын билир мен. Найыралга-даа, ынакшылга-даа чаңгыс сөстүг эр болду. Бодунуң кадайы Надя-биле Томскиге ужурашкаш, студент өг-бүлени тудуп алдылар. Хоорайга бажың хөлезилеп алгаш, заводка ажылдавышаан, институдун кежээки өөредилге-биле-даа болза, чединшкинниг доозуп үнду. Ол дээрге 1982 чыл турган.

Аныяк инженерни доосkан эртеминиң аайы-биле Кызылдың төп электри станциязынче ажылдадып чорудупкан. Та ол үеде тускай эртемниглер чедишпес турганы ол, та ТЭС-тиң удуртулгазы оон аажы-чаңының туруштуун, харыысалгалыын өттүр билгени ол, дораан-на ээлчег начальнигинге томуйлап каан. Бүгү хоорайны, бүдүрүлге, албан черлерин, чурттаглга бажыңнарын чылыг энергиязы-биле үзүктел чок хандырары нарын херек. Ээлчег начальниги ону дорт харыылаар, дүне-хүндүс, кажан ажылдаар үези таваржып келген болдур, үрелишкин болур болза, доп-дораан эттирер, дарый бүгү шиитпирлерни боду хүлээп алыр. мындыг.

1985 чылдың декабрьда, Энергетиктер хүнүн уткуштур, репортаж кылыры-биле солун мурнундан ынчан чеде бээримге, Тываның электри четкилериниң начальниги Н. Чумаков Николай Даңзының ажылга хамаарылгазын мактап, оон ээлчээнче мени чорудуптарга, институтту эжимни дээш чоргаарланып база өөрүп шаг болган мен. Тыва аныяк техниктиг интеллигенцияның бут кырынга быжыг туруп, сан талазы-биле өзүп олурарынга өөрбес арга чок! Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелер хөгжүлдези чонка ханчап болдунарыл, Тываны электрижидип, херектээр бараaннарывыстың кол-колун маңаа бүдүрүп ап, бойдузувустуң казымал байлаан болбаазырадып ажыглавас болзувусса, сайзыралдың чоон оруундан астыга бергей бис. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээр, холга алгаш, боттандырар, эртем-сургуулдуг кижилер херек болгай. Ындыгларның бирээзи — инженер Николай Даңзы ол.

Төп электри станциязының коллективи аныяк инженерге бүзүрелин көргүзүп, эрткен чылдың декабрьда болган хуралга ону РСФСР-ниң улус депутадынга Кызылдың № 129 национал-девисксээр округунга кандидат кылдыр депшиткен. Орус, тыва болгаш өске-даа сөөк кижилер ажылдаан улуг коллективтен депшиткени безин хойлу чугаалап турар фактыр.

Эрткен чылдың ноябрьда Н. Даңзыны станцияның котельная цегиниң начальниги кылдыр томуйлааның база демдеглеп каайн. Ол цех хөөредиг чокка, төп электри станциязының өкпе-чүрээ болбазыкпе. Хоорайывыстың чылыг-биле хандырылгазы чогум-на 78 кижи ажылдаан бо цехтен дорт хамааржыр. Эрткен чылын чаа 2 котёлду ажыглалга киирген-даа болза, станцияның чылыг энергиязы бээр күчүзү хоорайның хереглелин мөлдүк-калдык хандырып турар. Ынчангаш цех начальнигиниң бо соок үеде, хөөрем чокка, дүн-хүн чок ажылдай бээр чылдагааны ол.

Депутатка кандидаттың программазы солун, бүгү республиканың амыдыралынга, хөгжүлдезинге хамаарышкан деп бүзүреп көрдүм. Шуптузун борта бижип, тайылбырлап канчаар. Кол-кол черлеринге доктаап көрейн. Тыва АССР-ниң экономиказын хөгжүдери — бүгү талалыг хөгжүлдениң бырaзы деп айыткаш, ону чедип алыр дизе, республиканың өнчү-хөреңгизи болур черин, соң байлаан холга ап, эз ёзу-биле ажыглаарын чугулалап көрген. Чиг эттиң салар өртээн улгаттыры, хөмүр-дашты, алдыныы, даг-дүгүн, кобальтыны… аргыжылга кылып саарары. Тываның девискээринге чиг эт, кодээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бичежек бүдүрүлгелерни тударын көвүдедири. Чаңгыс сөс-биле, төптен хамаарылгавысты эвээжедип, бот-тускайлан чоруувусту улгаттырары «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп ленинчи лозунгну херек кырында боттандырарынче угланган хоойлу-дүрүмнү хүлээп алыры. Чоннуң бот-башкарылгазын улам хаңыладыры дээш демисежиринге кандидат Н. Даңзы белен.

Сөөлгү үеде бистиң хүн бүрү амыдыралывыстың кара хөлеге эдеринчизи болу берген кем-херек үүлгедир чорук, экология, чурттаар бажың, аъш-чем, кадыкшыл, национал культура, дыл айтырыглары база-ла оон кичээнгейиниң төвүнде. Бүгү-ле айтырыглар тудуш достүг, оларны чаңгыстап эвес, комплекстиг шиитпирлээри чугула деп, Николай Ооржакович билир.

Экология айтырыынга ылаңгыя Кызылдың агаарының арыынга Н. Даңзының ажылы дорт хамаарылгалыг болганда, ол талазы-биле чүну кылыр деп турарын сонуургадым, Экология дээрге чүгле оттулуп турар хөмүрүвүстүң хүлү эвес болгай деп, ол харыылады. Бойдуска камныг болуру, кижиниң ажыл чорудулгазын өскертири үлетпүрүнүң технологиязын чаартыры, бүгү талалыг контрольду күштелдирери бо талазы-биле хоойлужудулганы эде көөрү, шын, билдилиг ажыглаары — чоннуң төлээзи болур депутаттың, оон туружундан база улуу-биле хамааржыр айтырыглар-дыр деп чугаалап олурду. Кызыл хоорайның үлетпүр зоназынга улуг күчүлүг котельная тударының чугулазын, чылыг четкилерин ажыглаарын чурумчударын, ол талазы-биле бүдүрүлгеге чедир тургузарын амыдырал негеп келгенин (амгы үеде хоорайда чаңгыс аай эв чок, а бир эвес чылыг четкилеринге улуг авария болза, оон уржуктары чүге чедирип болурул дээрзин бодаары безин берге) база чугаалады. Чогум төп электри станциязында өрттенген хөмүрнүң хоразын ээзжелир дээш улуг ажылды чорутkан. Ам хоорайда бар 93 үүрмек котельнаяларны хаггаш, төп чылыг хандырылгазынга кожарын чедип алыр ужурлуг.

Николайның өөнүң ээзи Надежда ам Кызылдың дугаары 3 уруглар поликлиниказында уруглар эмчизи болуп ажылдап турар. Үш уруглары. Студент чылдарда-ла төрүттүнген улуг уруу биле оон бичии оглу — школачылар. Эң хеймер оглу садикче барып турар. Аныяк өг-бүле Каа-Хем суурда, төп электри станциязының бажыңында чурттап орар. Николайның сонуургалдары янзы-бүрү: ол спортка, номнар номчуурунга. Хостуг шагында аш-өөрү-биле кады дыштанырынга ынак.

Тываның аныяк интеллигенциязының төлээлекчизи кылдыр дээниң эчизинге чедирер дээнде тура дүшпес, ажыл-ишчи сонуургуг кижи — Николай Даңзы дээш бадылаан соңгукчулар частырыг кылбас боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Николай КУУЛАР.

БҮЗҮРЕЛГЕ ТӨЛЕПТИГЛЕР

Кур-Чер суурнуң чурттакчылары март 4-те болур соңгулдаларга улус депутадының кандидаттарынга эң төлептиглерни күрүне органнарынче депшидип, оларны дээш бадылаашкынын бээринге белеткенип турар. Район, суур Советтеринче депшидип турарларның аразында эмчи, башкы, тракторист, тудугжу болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери кирип турар. Ам оларның чамдыктарының ажыл-херектери-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

Фермада инек кадарчызы Сат-оол Кан-оолович Моңгуш № 46 соңгулда округундан район Советиниң улус депутадының кандидадынга депшиттирген. Ол саар инектер кыжаазында улуг кадарчының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, хамаарышкан ажылынга кызымаккай чоруу-биле коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чаалап алган. Боду 1950 чылда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага төрүттүнген. 22 харлыында шеригден халашкаш келген дораан, фермага ажылдай берген.

Амгы үеде Сат-оол Моңгуш ийи эштиг ажылдап турар. Оларның ажаалдазында турар инектиң саны ийи чүс чедип турар. Инек кадарчыларының ажылындан ниити чединишкин хамааржыр дээрзин олар эки билир. Ылаңгыя чайын, семиртилге үезинде эң күженишкинниг ажылдаар. Одар-белчиирин шын шилип, сула оъткарып тургаш, малдың семиртилгезин чедип алыр. Семис-шыырак инек хөй сүт бээр. Оон ужурунда, кадарчылар семиртилге айтырыынче кол кичээнгейни салып келген.

Кадарчы кижиниң ажылының кол түңнели малдың баш санын бүрүн кадагалаары, малдың ажаалда-хайгаарылын экижидип, албек сүттү хандырары болур. Сүт хөй болган тудум, алыр шалың база арбыдаар.

Ферманың инектери кыштың үеде тургузу азыралга туруптар. Саар инекти черже үндүрүп кадарбайн турар. Ынчалза-даа кылыр ажылдың хемчээли дөмейле четчир. Кажаа иштин арыглап аштаар, агаарладыр, инекти дашкаар үндүрүп дыштандырар, чемгерер дээш иженип бүдүрер чүүлдер-ле хөй. Хайгаарал бижырымчалыг эки болган тудум-на, сүт чыылдазы көвүдээр. Мал чеми эрткен чылгы курлавырга четпес-даа болза, инекке каап бээр силос четчир, ам-даа хөй. Саар инектерге силос-биле холуй сигенни база өйлеп салып бээр.

— Округум соңгукчулары-биле чоокта чаа ужуражылга эрттирдивис — деп, ол чугаалай-дыр. — Мээң чугаалаан программамга немелде чагыглар киирген. Төрүүр инек кажаазын даштан туткан болгаш, оон иштики соок болуп турар. Ону ыяш кажаа-биле солуурун дугуруштувус. Бо дээрге боттарывыс күжүвүс-биле бүдүрүп ап болур ажыл-дыр.

Төрээн коллектививис депшидип алганы депутатка кандидат оон ынай чугаазынга бажың-балгат айтырыынга база доктаады. Чүге дээрге ферма — Кур-Чер суурда улуг коллективтерниң бирээзи. Аңаа чыл санында аныяк өг-бүлелер немежип турар. Оларның чурттаары оран-сава ам-даа чедишпес. С. Моңгуштуң кады ажылдап турар эжиниң бирээзи Мерген Моңгуш кодээ Советтиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген.

Суурнуң чону С. Моңгушту үлегерлиг өг-бүле ээзи деп санап турар. Ол сес уругларның адазы. 5 кижи школада өөренип турар.

Сүге-Маадыр Доңгакович Катаан «Тиилелге» совхозтуң ажылчын кооперациязының мурнундан Кызыл район Советинге депутаттың кандидадынга депшиттирген.

— Чоннуң көргүскен идегелин шынзыдар мен — деп, Сүге-Маадыр Доңгакович соңгукчулар-биле ужуражылга үезинде дыңнаткан. — Мээң бодап турар планнарым чаңгыс чер-чурттугларымның киирип турар чагыглары-биле бир дөмей. Хүннүң негелделиг бараанnарын үзүктел чок хандырар дээш туржур мен. Оон ынай улуг негелделиг бараaннарга чоннуң чагыглары хөй болуп турар. Ынчангаш оларны өйшаанда чагып, ээлчег барымдаалап садып сайгарарын чедип алырын бодап турар мен.

Сүге-Маадыр Катаан 1945 чылда Бай-Тайганың Бай-Талга төрүттүнген. 1970 чылдан бээр кадайы Галина Чадан-ооловна-биле кады садыг шугумунда ажылдап чоруур. Олар бо хүннерде ажыл-агый бараaннар магазининде садыгжылап ажылдап турар.

Найыралдыг өг-бүле үш кыстарлыг. Улуг уруу Долааназы Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырында өөренип турар. Шораана — 10. Шенне 4 класста. Суурда ийи каът садыгның тудуу чорупп турар. Ол ажыглалга кирерге, ажылдаар байдал улам экижиир.

Коммунист Александр Сонам-Серенович Балчырны № 44 округтан район Советиниң депутадының кандидадынга депшидип турар. Оон мергежили — механизатор От «Тиилелге» совхозтуң № 1 хову-трактор бригадазынга бригадирлеп ажылдап турар.

Бригадир механизаторбиле совхоз конторазынга ужуражы бердивис.

— Мээң округумнуң соңгукчулары тулаажанчак кудумчуда чурттап турар — деп, ол дыңнады-дыр. — Ынчангаш кудумчунуң асфальтылаарын ужуражылга үезинде сүмелештивис. Район Советинче депутаттың кандидаттары кылдыр депшиттирип турар өөрүм-биле бир дөмей, чоннуң амыдыралын экижидер, чаагай чоруун кодүрер херекке чаңгыс демниг ажылдаарын бодап турар мен.

Александр Балчырның удурткан бригадазы 3500 гектар черге тарааa өстүреринден ачгыда, 1700 га шөлге мал чемин белеткеп турар. 18 механизаторнуң чедизи коммунистер. Бригадада ниитизи-биле 25 кижи бар. Оларның эргезинде 12 трактор ажыглаттынып турар.

Черни ээ ёзу-биле көөр чорук бригадирниң сагыш сеткилин дүвүредип чоруур. Бригада кежигүннери тараазының дилиндектер аайы-биле чарылып турар. Дилиндектерниң чамдыызын тараазынаа чылдарда тарыыр кылдыр дыштандырып каар, ажыглалда турар шөлге тараа, мал чеми өстүрер. Хөрзүн камгалаарын кол чүүл кылдыр санап, ону тарыырда кайы хамаанчок аңдара октай бербейн, черниң алаан үлдүрептин тургаш, оваарымчалыг чарарын кичээнгейге алган.

Ам болур соңгулдаларга депутаттың кандидаттарынга депшиттирип турар инек кадарчызы Сат-оол Моңгушлаа садыгжы Сүге-Маадыр Катаан-даа, бригадир-механизатор Александр Балчырдаа — Кур-Чер суурнуң төлептиг төлээлери-дир. Олар төрээн черниң бөгүнгү арнын чаартып, кодээ амыдыралды ажык-чарлыг, демократчы байдалдарга шапкынчыдып, эде тургустунуушкуннуң херээнге боттуг улуг киирериңге бүзүрелдиг дээрзинге соңгукчулар идегеп турар.

Даңзы САЛЧАК.
Кызыл район.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң депутадының кандидадынга школа-интернаттың башкызы Клавдия Начыновна Ондарны оон коллективи бир үн биле депшиткен. Ол 1957 чылда Каа-Хемде Бүрен Бай-Хаак суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. 1977 чылда Кызылдың башкы училищезин доосkаш, Каа-Хемде төрээн черинге башкылап турган. 1984 чылда Кызылдың педагогика институдун доозуп алгаш, Кызылдың Феликс Дзержинский аттыг школа-интернадында бо хүннерге чедир башкылап турар.

Кызылдың төп электри станциязы тудуг эргелелиниң он ийи дугаарлыг соңгулда округунга депутаттың кандидады Клавдия Начыновна башкылавышаан, школаның хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг кирижип келген. Эрткен хүннерде бо башкы чон-биле ужуражылгаларга киришкен. Бодунуң ажылын, салган сорулгаларын чугаалап берген. Соңгукчулар саналдарынга ону деткип, саналдарны берген.

— Уругларывыстың башкызының салган сорулгазы бүтсүн дээш соңгулда хүнүнде бир үн-биле бадылаар бис.

Келир үениң салгакчыларын өөредип, кижизидер ылаңгыя интернатта өскүс уругларны өөредир талазы-биле ол программазында улуг сорулгаларны салган. Хоорайның аныяктарының кижизидилгезин, оларның культурлуг дыштанылгазын, ажылга тургузарының айтырыгларын организастаарынга дузалажырын салган сорулгазында киирген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчуларның саналы

ТАНЫЫР, БИЛИР БОЛГАШ

Министривис-биле ... таамал харылзажып турар пенсионерлер болгаш. Сергей Дамбаевич Кировту эки билир бис. Чонунга дыңнангыр, сагыш човангыр, эш-өөрүнге эвилең кижи. Ынчангаш РСФСР-ниң улус депутады кылдыр ону депшиткеш, бүрүткээниң бистер. Мунзуктар, чүүлдүгзүнүп турар бис.

Пенсияже үнгеш, чүс-чүс рубль түңнүг пенсияны кайывыс-даа он беш чыл иштинде ап келдивис. Ол пенсия таптыг санап көөр чүве болза, бистиң өг-бүлевистиң бүгү-ле хереглелдеринге долузу-биле чедишпес деп чүве билдингир. Амыдырал амыдырал-ла болгай. Чонувустуң биске бергени улуг атаргалдарлыг-даа болзувусса. хоор урууг-дарыглыг ава кижи болгай мен. Ажы-төлүм улгаткан, тускайланып, өг-бүлелерлиг-даа ... болза, оларымга дуза чедиринсээр, деткимче көргүзүксээр мен. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге сагыш амыр олурар чүве кайда боор. Ынчалдажок пенсияның хемчээлин улгаттырар дугайында чугаа-даа кылбаан ... өөвүс-даа кожуудувус. Бир хүн Социал хандырылга министерствозунда келдирткен деп мындыг. Чеде бердивис. Министр беседалашкаш, силерниң пенсияларының хемчээлин өстүрүп болур-дур дээш тайылбыр кылды. Бистиң байдалывысты катап өөренип көрүп, хоойлу ёзугаар документилерни катап тургузуп тургаш, санаан мындыг болган. Оон соонда, 1988 чылда пенсиявысты 132-132 рубльге министерство улгаттырып берген чүве.

Кижилерге кичээнгейлиг кижиң деп оарым таварылга эвес, ол дугайын чүгле бистер эвес, бистиң эш-өөр өске-даа пенсионерлер. Күш-ажылдың хоочуннарындан база дыңнап болур.

Удавас соңгулдалар болур болгай бистиң министривис РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кижи. Ынчангаш ол хүн С. Д. Кировту дээш бадылаашкынның бирги соңгукчуларны кыйгырып тур мен.

Кара-кыс МУНЗУК.
РСФСР-ниң Тыва АССР-ниң улустуң ...

ОЗАЛ-ОНДАКТЫ БОЛДУРБАС ДИЗЕ

Кижиниң чуртталгазы дег үнелиг чүве бар эвес. Чырык черге төрүттүнүп келири безин улуг аас-кежик, кайгамчыктыг дуп, чолдуг таварылга ышкажыл. Бистиң-ле чүве каржып, хажый берген болза, бистиң кайызы-даа төрүттүнмейн барып болур турган. Аас-кежиктиг чол-биле чаяаттынып, алдын хүн адаанга чурттаар салымныг болганда, кижи бодунуң чаңгыс катап бердинер кежиктиг чуртталгазын хайыралаары чоп. Ындыг-даа болза, кижиниң ол хире ачы-авыралдыг, үнелеп хаймас чуртталгазы аас-кежик чок таварылганың тайлымындан ара үстүп калырга, оон артык муңгарал, когарал турар бе?

Ажыл үезинде озал-ондак болдурбазының чурумун сагывайн, серемчилел чок чоруктуң уржуу-биле элээн хөй кижилер амы-тынындан чарлып, чамдыктары бертик-межел артып турар. Маңаа сан-чурагайларны ажыглаар болза, ол дег муңгаранчыг чүве турбас боор. Ол дугайында эрткен чылдың түңнелдери-биле республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының күш ажыл камгалалының болгаш озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженери С. С. Распопова солунга материал бижип бээрин аазаан кижи. Ам оон берген чижектерин маңаа киирзе артык эвес боор.

Эрткен чылдың ноябрь ортан үезинде КамАЗ башкарыкчызы М. О. Кызыл — Тээли оруунуң 223 дугаар километринге чүъктүг машиназын чая долгапкан. Бүргег хүн турган. Ооң кадында чолаачы «ыт ишпес кара сугну» та кайыын «амзап» алган турган чүве ийик. Кышкы тайгыр орукка шак мындыг байдалдарга машина башкарып чорааш, руль артынга та удуй берген кижи, та улуг машина холдарга чагыртпайн барган чүве — түңнелинде ийи уругнуң адазы айыыл болган черге ынн-биле барган. Ушу, берге, шыланчыг орукка ук чолаачы серемчилелин кошкатканындан ынчаар хайыраан чуртталгазындан чарылган.

Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунуң мал чеми белеткээр звеноларының бирээзи 1989 чылдың октябрь 2-де Шанчы деп черге саваң прессеп эгелээн. 4 түң хүнүнде улуг тракторист чок турда, ооң дузалакчылары Уйнук-оол биле Дойгун-оол нелээ чаңгыс тракторга ажылдап турганнар: баштайгызы — руль артынга, соолгузу — пресс салыкчызынга. Шпагат багай чоруп турар боорга, олар тракторун доктааткаш, үрелик черин дилеп, көрүп эгелээннер. Дойгун-оол бир канчангаш хая көрнүп кээрге, эжи кардаңга долгадыпкан чыткан.

Машина-тракторда бир кончуг айыылдыг чер — кардан. Ооң даштынга чогуур камгалалдың халывын механизаторлар нургулайында-ла ап октаптар. Ажылдадып каан техниканың адаа-үстүнче үнүп-кирип, кайы хамаанчок бак-кылап деп чүве ондагайлыг. А кол агрономнар, инженерлер боже шуут кичээнгей салбайн турар.

«Тыва агроүлетпүр тудугнуң» ажылчыны Шайхисламов эрткен чылдың майда тайгага ыяш ужуруп тургаш, бир ыяшты чедир кеспейн, улаштыр-ла өскезин хая көрнүп алгаш хирээлеп турда, демги ыяжы ушкаш, ол кижини тавараан. Шайхисламов ол-ла черинге шыдашпайн барган.

Кижилерниң амы-тынын мудадылар. Совхоз директорлары бо кижилерге оларның ёзулуг албан-хүлээлгелерин күүсеттирбейн, доора ажыглап, оларның ажылын херекке албайн турар.

Эрткен чылдың декабрьда Кызылга совхоз директорларының зона аайы-биле өөредилгези болуп турда, С. С. Распопова бүдүрүлгеге озал-ондак болдурбазының талазы-биле лекция номчуур дээш чаңгыс шак дилеп алырга, олар удурланып, «бисте ооң херээ чок» дээш ойталап

Кичээнгейге алыңар

алган бо үш таварылганы чүү каттыштырып турарыл? Бир-ле дугаарында — озал-ондак болдурбазының талазы-биле инструктаж чорттунмааны. Чогум кым ону чорудар ужурлугул? Баштай бодаптарга, харыы билдингир — озал-ондак болдурбазының талазы-биле тускайлаан инженерлер. Ынчалза-даа бо айтырыгда маргылдаалыг чүүлдер хөй дээрзин эрткен чылдың декабрьда Кызылга семинарлап чораан инженерлер-биле чугаалашкаш, билдим.

Озал-ондак болдурбазының талазы-биле инженерлерни совхозтарда канчаар ажыглап турарыл? «Кол нуруузунда бистерни артык кижилер деп санаар, өске ажылдарга ажыглаар. Акша-шалыңывыс эвээш, эргелеривис куду» деп ужурашканым инженерлер хокаапканнар. А бир бөлүктүң улуузунга айыткан шагында чеде бээрге, аудиториязы куруг турган. Удуртукчуларның озал-ондак айтырыынга хамаарылгазы мооңна илдең ышкажыл. Директорларның, специалистерниң озал-ондак болдурбазының талазы-биле билии кошкак, билзе-даа, ону херекке албас. Олар боттарының дорт хүлээлгелерин бисче чууй каап турар. Айыыл чок чоруктуң айтырыгларынга олар бисче чагыртыр ужурлуг. А шынында шуут сыр-дедир деп, демги инженерлерим уламчыладылар.

Чугааның уу-биле бөдүүн чижек схеманы тургузарга, мындыг: бажынга директор биле айыыл чок чоруктуң инженери турар, дараазында — кол специалистер, улаштыр — бригадирлер болгаш ажылчыннар. Мынчап кээрге, айыыл чок чоруктуң айтырыгларынга инженерниң эргези чүгле бир дугаар удуртукчу-биле дециежип болур ышкажыл. Херек кырында кол специалистер инженерлерни дыңнаар хамааңчок, чагыраарын оралдажып турар. Бо айтырыг талазы-биле доктааттынган, аай-баштыг чурум чок.

Совхозтарның хөй кезиинде ук инженерлерниң олурар, турар чери-даа чок. А негелде ёзугаар озал-ондак болдурбазының талазы-биле дериттинген тускай кабинет турар ужурлуг. Ол ышкаш совхоз бүрүзү тускай машина-лабораториялыг болуру көрдүнген. Ооң дузазы-биле ажылдаар черлерниң шыгын, доозуннун, газтыын, сиригээшкиниң болгаш кадыкка хоралыг өске-даа чүүлдерни тодарадып хынаар. Ындыг машиналар оода район бүрүзүнге турары күзенчиг. Эрткен чылын лаборатория дерилгелиг үш «Москвичини» Таңды АҮК-гү, «Кызыл» агрофирмазы чүък соортур фургон кылдыр эде дерий шаап алган. Лабораторияны канчаар ажыглаарын орта билир кижи чок. Азы өскээр чугаалаарга, тускай белеткелдиг, бедик мергежилдиг инженерлер республикада ховар. Оларның белеткелинче орта сагыш салдынмайн турар.

Оон аңгыда, совхозтарда өрт машиналары чок, бээр болза, район төвүнүң үндүр бижипкен чүвезин бээр, аңаа тускай чолаачы үндүрбес. Ооң чылдагааны-биле ук машина тонаттынар, ажыглаттынмас. Район төвүнден өрт машиназы кыйгыртып ап чадап турда-ла, муң-муң рубльдиң мал чеми, бүдүрүлге объектилери, хамааты тудуглар өрттенип турары чажыт эвес. «Кызыл тук» совхозка беш муң рубльдиң сигени ынчаар хуюкталган.

Көдээ черлерге айыыл-халап болдурбазы-биле ол тускай инженерлерни чөп ажыглаары тоң чугула дээрзин үстүнде чижектер херечилеп турар. Ынчангаш совхозтар директорлары, РАҮК-тер удуртукчулары моон түңнелден үндүрүп, бо айтырыгны чурумчудар үези келген. Ажыл-агыйжы эвес, харысалга билбес чорук, тоомча чок, чүве херексевес чаңчыл когаралдан өске огулуг чүге-даа чедирбес. Директорлар, инженерлер, специалистер — кым-даа болза, хөй эргелер алырын бодавайн, хүлээлгелерин ак сеткилдии-биле күүседип, ажылгычы кижиниң амы-тынынга, амыдырал-чуртталгазынга айыыл чок чорукту тургузар ужурлуг. Кижиниң алдындан артык авыралдыг ачы-тынызы серемчилел, харысалга чок чоруктуң уржуу үстүр болза, оон артык ханы когарал кайа турар боор...

Надежда ЭРГЕП.

ЧОН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 соңгулда округундан депутатка кандидат, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков Тес-Хем районга соңгукчулар-биле ужурашкан. Ол «Кызыгаар», «Чодураа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг болгаш өске-даа совхозтарга чораан.

Самагалдай суурга чон Культура бажыңын долдур олурупкан. Ужуражылга хуралын Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчаа ажыткан. Депутатка кандидатты бүзүреттирген кижизи райкүүском даргазының оралакчызы Б. Ч. Баткар чыылганнарны В. Е. Серяковтуң допчу намдары-биле, ажыл-чорудулгазы-биле таныштырган. Оон соонда, депутатка кандидат сөс алгаш, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын республиканың, районнуң ажыл, амыдыралы-биле холбаштырып тургаш чугаалаан.

Соңгукчулар кандидаттан хөй айтырыгны салып, санал-оналдарын солушканнар. Чугаалажыр айтырыглар, шынап-ла, хөй болган. Мыйыстыг бода, шээр малдың, чылгы болгаш хаванның баш саны 1989 чылда ооң мурнунда үелерге бодаарга, өскен. Мал продуктуларының чамдык күрүне чагыглары күүсеттинген. Ажыл-агыйлардан «Таңды сыны» совхоз эрткен чылын орулгалыг ажылдаан. Дузалыг ажыл-агыйын хөгжүдериниң чугулазын билип, [illegible] талазы-биле хемчеглер эгелээн коллективтер база бар. Ол болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чугаа аңаа болган. [illegible] кичээнгей ол чүүлдерни улам быжыглап, хөгжүдериниң дугайында болган.

Ужуражылга хуралынга санал бергеннер Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйын [illegible] тургузарын, Берт-Даг, [illegible]түг-Сынаарда өртке алыскан черлерни ыяш ажыл-агый чериниң ажыглаары, камгалаарын чугаалаганнар. Аныяктарга хамаарыштыр чугаа база болган. [illegible] херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдир[illegible] не-чаш-биле холбаш[illegible] айтырыгларны соңгук[чу]лар көдүрүп турганнар. Амыдырал хандыры[illegible] бүдүрүлге эргелелинге [illegible] гы-кеш эттеп кылыр [illegible] тургузары-биле холбаш[illegible] айтырыгны көдүрүп [illegible]рарлар база бар. Кудум[illegible]лар асфальтылаарын [illegible]леп турарлар база бар. [Са]нал берген соңгукчулар [illegible] аңгыда, Самагалдай суу[р]га авто болгаш авиапорт [illegible]дуун кылырын, [illegible] болгаш Кызыл-Чыр[аа] суурларга культура бажыңнарын тударын [illegible]лээннер. Самагалдай суурда чурттакчылыг [illegible] кварталдарга суг дамч[ы]дылгазын чорудары[illegible], О. Шынаага электрижид[иле]гени доозарын дилээн ку[illegible]зээшкиннер база бар.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

АЖЫЛГА ӨӨРЕДИР ДЭЭШ

Шамбалыгның чаа кажааларлыг Шат сүт-бараан фермазынга эрткен хүннерниң бирээзинде чеде берген бис. Чаа тудуп, ажыглалда киирген кажааларның чанында инектерни чемгерер ажык кажааларны кылган.

Ферманың эргелекчизи Чооду Самбууевич Дадар-оол ажылчыннар Светлана Хертек, Демир-оол Хертек чаш бызааларны деңзилеп турлар. Бир ай бурунгаар төрээн мал төлү кайы хире немелде деңзилиг болуп, өзүп-мандып турарын тодарадып турганнары ол.

Кажааларның иштиг курлаг болгаш чылыг. Шупту сес чүс ажыг инектиг бо ферма эрткен чылдың планның даалгазын ажырган. Малдың баш саныя өстүрери кудулаваан. Бо чылда бедиткен хүлээлгелерни алганнар. Он саанчы, 16 кадарчы малды ажаап, чемгерер, семиртир, мал чемнерин белеткеп алыр талазы-биле даалгаларлыг.

Саанчылар, кадарчылар уругларын, оолдарын эки башкарып, ажылга өөредип, оларның корум-чурумун быжыг тудар ужурлуг-даа. Маңаа хамаарыштыр элээди ажы-төлдү холга ап, кижизидер дээш бедиткен хүлээлгелерни алгылаан. Малчын кижиниң элээди оглу чурум үреп каар болза, кандыг хемчеглерни алырын дугурушкан.

Шамбалыгның бо сүт-бараан фермазы арендаже кирген. Саанчылар чылда бир инекке онаалтыр эвээш көргүзүглер чедип алырын соксаткаш, бир баштан-на үш муңдан куду эвес килограмм сүттү саап алырын дагдынып алган.

Бо хүннерде инектерни, бызааларны рацион ёзугаар чемгерип, сигенни, чарбаны, витаминниг чемнерни камналгалыг чарыгдаарынче кирген. Эрткен чылда бир инектен-не 2500 кг сүттү саан саанчылар Куулар Дадармаа, Анжелла Ооржак болгаш оон өске-даа шалыпчылар бо хүннерниң чарыжының мурнуу одуруунда чоруп турарлар.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) ферма эргелекчизи Чооду Дадар-оол ажылчыннар-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кандидат-биле интервью

КОЛ БОДАЛЫ — КИЖИЛЕР ДУГАЙЫ

Илья Васильевич Перфильев амгы үеде Туран хоорайда район эмнелгезиниң оргкилдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап турар. Бо эрге-дужаалга ол беш чыл болган. Ооң мурнунда 23 чыл дургузунда районнуң санэпидстанциязынга ажылдаан. Ажылының аайы-биле көдээ улустуң, ылаңгыя малчыннарның амыдырал-чуртталгазын эки билип апарган. Хөй-хөй тыва хойжу өг-бүлелер-биле ол быжыг харылзаалыг. Ынчангаш тараажы болгаш малчын кижилер Илья Васильевичиге эргим болгаш чоок.

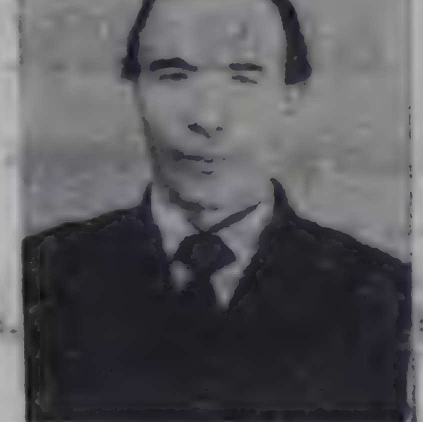

Оларның ажыл-херээнче, амыдырал-чуртталгазынче удуртукчуларның талазындан чогуур кичээнгей салдынмайн баары, чымыштыг ижиниң улуг-ла үнелел чок артып каары, ам, кажан ол Туранның соңгу № 89 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпиттирген соонда, эрткен-барган ол чылдарының дүвүрели катап эглип келген.

— Силерниң-биле чугаалажып ора, малчыннар дугайында бодалыңар билдим. Депутатка кандидат кижи бүрүзү программалыг апарган. Силер малчыннар дугайында...

— Айтырыыңар билдине берди. Аъш-чем программазын шиитпирлээри, социал-экономиктиг чааптылгаларны болгаш четпестерни чок кылыры ышкаш айтырыгларны болур-чогууру-биле күүседирин эргежок чугула кылдыр санап турар мен. Өскээр чугаалаарга, көдээниң чурттакчыларынга өрелеривисти дедир эгидери-дир ийин.

Көдээ ажыл-агыйны алыыл. Аренда, бригада кезээзи, хууда фермер ажыл-агыйы аңаа кол черни ээлээр ужурлуг. Маңаа экономиктиг ажыктыг чүүлдерниң өске-даа быралары хевээр артар апаар.

Хойжуларның социал байдалын шиитпирлээрин кончуг чугула кылдыр санап турар мен. Бодап-даа көрүңер. Олар хөй-хөй чылдар дургузунда мал ажылынга кошкун байдалга ажылдап, чурттап чорааш, ооң соонда пенсияже үне бергеш, чурттаар оран-савазы безин чок артар-дыр. Ынчангаш бо айтырыгларны район хемчээли-биле күүседиринге дорт киржилгелиг болур мен.

Оон ыңай хойжуларның акша-шалыңы кончуг эвээш. Маңаа хамаарыштыр бодалым мындыг. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1986 чылдың сентябрь 17-де № 1115 доктаалынга дүүштүр 1989 чылдың декабрь 22-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели № 191 доктаал хүлээп алган. Күш-ажыл төлевириниң чаа, тариф хемчээлинче хойжуларны, сарлык кадарчыларын, инийлерни болгаш мал ажылының өске-даа ажылдакчыларын шилчидер дугайында [illegible] берген. Эки доктаал-дыр. Ону боттандырарын чугула кылдыр санап турар мен.

— Кадык кижилер — ниитилелдиң байлаа. Көдээ кижилерниң кадыкшылын быжыглаар, экижидер талазы-биле силерниң программаңарда кандыг бодалдар киргенил, Илья Васильевич?

— Бо чугула ажыл. Кадык камгалалын көдээге хөгжүдер дээр болза, чаа эмнелге-профилактика албан черлерин тудар, оларга физиотерапия кабинеттерин дерип кылыр, ажыл-агыйларны кооперастаарының күзели-биле черчерде аржаан сугларның баазазынга санаторийлерни калбартыр — программамда кирген кол бодалдарым ындыг.

Келир беш чылда бүдүрүлге, ажыл-агый бүрүзү «Кадыкшыл» программаны күүседип алырынга, районга ажылдап кээр специалистерге амыдырал-чурттаар байдалын тургузуп бээриниң күзели-биле Бии-Хем районга кадрлар айтырыын шиитпирлээринге киржип апаар мен.

Маңаа бичии тайылбырдан кылыптайн. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат И. В. Перфильев бодунуң соңгукчулары-биле баштайгы ужуражылгазын Туран сүт-бараан фермазының Найырал суурунга эрттирген. Саанчылар, инек кадарчылары, бызаа ажаакчылары ону эки билир. Ынчангаш чугаа ажык, солун болган. Соңгукчулар чагыгларын берген. Ылаңгыя аржаан сугларны ажыглаарын чурумчудар, кижилерниң кадыын экижидерниң айтырыы аңаа база тургустунган.

Ынчаарга район девискээриниң иштинге кадыкшылга профилакторийни тудар дугайында айтырыг ооң мурнунда-ла тургустунуп турган. Турандан ырак эвесте Ак-Хөл деп чер бар. Оон суунуң составы республикада хамаанчок, оон дашкаар сорагжыыр берген Дус-Хөлдүү-биле дөмей. Аңаа профилакторий кылып алырын чөпшээрээр дугайында дилегни 1982 чылда-ла республиканың Министрлер Чөвүлелинче чорутман. Ол хөлдүң суунуң бүгү характеристиказын тодаргай бижээн ол документ ол-ла хевээр харыы чок чиде берген. Илья Васильевич бо дугайында айтырыгны, он ажыг чыл бурунгаар, район Совединиң депутады тургаш, сессияга база көдүрүп, саналдап турган. Өөренип көөр дээн. База читкен, түңнел чок арткан.

Ол өйү келген айтырыгны ниити күш-биле ам шиитпирлеп болурунуң аргазы тургустунуп келген. Ону кылырда совхозтарның удуртукчулары дугурушкаш, аразында кезээ чаргаш, ол хөл чанынга чурттаар оран-саваны, эмнелге черин, столовояны, администрация бажыңын бир дем-биле кылып кирипсе кандыг деп. Черле ажырбас. Ол чоокку 2-3 чылда күүсеттинмес-даа болза, чугаа кижилерниң кадыының дугайында болуп турар болганда, ооң алызы бодаза эки.

— Кадык камгалалынга хамаарышкан айтырыгларның чамдык талалары ындыг-дыр. Силерниң программаңарда оон ыңай кандыг айтырыглар кирип турарыл?

— Үлетпүр талазы-биле чугаалаайн. Районнуң девискээринде арга-ыяш курлавырының эвээжээни-биле Туранның райүлетпүр комбинадының чаныва туйбу цегин улам алгыткаш, чуртталга болгаш культура-амыдырал объектилерниң бажыңнарын туйбу-керамика блоктары-биле тударынче шилчиттер деп бодал бар. Ону ынчаар кылып алыр болза, ажылдаар кижилер саны көвүдээр апаар. Ынчангаш [illegible] цехти хөгжүдери, калбартыры ажыктыг болуп турар. Туранның ыяш ажыл-агый участогунуң база үлетпүр комбинадының баазазынга республиканың чурттакчы чонунга бодунуң эт-херекселдер кылып, бүдүрер талазы-биле цехтерни тургузуп алыры орулгалыг-даа, ажыктыг-даа.

Программада улус өөредилге, экология айтырыглары база кирип турар. Ол талазы-биле кылып бүдүрер кылдыр бодап алганым чүүлдерни хамааты нииттиниң күжүнге даянып тургаш күүседирин оралдажыр мен.

Национал айтырыг. Чон, нация бүрүзү ССРЭ Конституциязында быжыглаттынганы ёзугаар бодунуң культуразын сайзырадып, бот-догуннаар эргелиг. Хөй чылдар иштинде кады ажылдап, чурттап келген бис. Моон соңгаар-даа кады демниг ажылдаар, чурттаар боор бис деп идегээр-дир мен. Амыдыралывыста тыптып кээп турар нарын айтырыгларны кады шиитпирлээр ужурлуг бис. Кижи бүрүзү бодунуң хүн бүрүде күш-ажылы-биле эде тургустунуушкунну болгаш демократияны күштелдирер ужурлуг.

Шангыр-оол ДОРЖУ беседалашкан.

Малчынче көрүнзе

ЧЫРЫК, ЧЫЛЫГ БАЖЫҢ БЭЭР БЕ?

Мээң мурнумда хой-ле демдеглелдер дептери. Оларны ажып оргаш, малчын кижиниң сагынгыр, утаангырын, ооң ажылдажынге бердингенин, келген даргалар-биле ужурашканының соонда, ол кижи дугайында үндүрген түңнелдерин номчааш, район болгаш республика чергелиг даргаларга характеристика берип кааны пат кайгадым. Бир эвес ол эртем-сургуулдуг чораан болза, удуртукчу дарга турар боор.

Ол малчынны мен 1967 чылдан бээр билир мен. Чадаанага малчыннар Наадымы болуп турда, аңаа мени көргүзүглерлиг болганы дээш ону өртектиг белек-биле шаңнаан чүве. Бо[ду] чугаакыр, үргүлчү үрдүнүп, далашкан чоруур кижи.

1969 чылда «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннарының хуралынга ол-ла малчын сес беш чылдың дөрткү чылында кончуг эки чедиишкиннери дээш ээр, чүгенниг аът-биле шаңнаткан. Малчын кижиге тулган-на белек болган.

Ооң адын Доржу Аныяловиг Ооржак дээр. Республиканың малчыннары ооң адын ынчаар билир, түс чериниң чурттакчылары ону Достаң дээр. Оон бир онзагай бүдүжү — улус-биле чугаалажып билири. Мал ажылының дугайында айтыра бээр болза, салдынмас [illegible].

Доржу Аныянович-биле бир чылын оон аалынга барып чугаалажып ужур меңээ таварышкан. Өөнүң ээзи чуга, ак арыныг, узун кара, суук баш дуктуг. Чугаакыры аажок, өөнге чер-ле аңаа олурбас. Үргүлчү бир-ле чүве кылган орар. Оозун бодаарга, ниитиниң-даа, бодунуң-даа ажылынга бердингенин чугаажок. Кайызы-даа мындыг кежээ болгаш мактадып чоруурлары ол-дур ийин деп иштимде бодадым. Мындыг кежээ улустуң ажы-төлү база ажылгыр боор аа дээн айтырыг бажым иштинде хевээр артып калган.

Ол ийи малчынның тоску беш чылда көргүзүглерин маңаа чугаалаарга-ла четчир. 1971 чылда Ооржактарның кодаанынга 284 баш төрүүр хой турган. Боттарының алган планы чүс бажынга онаалтыр 85 хураган. Херек кырында 132-ни алган, бир баш хойдан 2 килограмм 300 грамм дүктү кыргаан.

197[illegible] чылда ооң төрүүр хою 260 турган. Ынчан чүс бажынга онаалтыр 133 хураган болган болгаш бир баштан 2600 грамм дүктү алган. Тоску беш чылдың үшкү чылында чүстен 140 хураганны, бир баштан 2 килограмм 700 грамм дүктү кыргаан. Дараазында чылын ийи чүс алдан беш хой бызыглаттынган. Ол эң-не дүжүткүр чыл болган. Чүс хойга онаалтыр 151 хураганны алгаш, республикага дөрт чыл улаштыр чемпионнааны ол. Хойдан ийи килограмм беш чүс грамм дүк алдынган. Оон соонда чылда 128 хураган чүс бажынга онаалтыр алдынган.

Ынчангаш Доржу Аныянович болгаш Лаа Сюрюн Билигиновна Ооржактар тоску беш чылда эң эки көргүзүглерлиг болуп, хураган алыр талазы-биле рекордту тургускан. Ол дээш малчыннар шаңнал-макталды алдынган.

1970 чылда Д. А. Ооржак «Алдан Маадыр» совхозтуң шаңналы — ээр, чүгенниг аътты алган. 1971—1974 чылдарда Тыва АССР-ниң чемпиону болбушаан, кымыл кежээ-биле шаңнаткан. 1973 чылда Күш-ажылдың Кызыл Тук орден оон хөрээн каастаан. Ашак, кадай ноолээн — Ленинчи юбилей медальдың эдилекчилери. Кайызы-даа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп аттарлыг, социалистиг чарыштың тиилекчилери деп херек демдектерин аңгы-аңгы чылдарда алган. Үш катап хемис биле шаңнатканнар. А. Д. Ооржак үш катап ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң хүндүлел бижииниң болгаш УАЧД-ның алдын медалының эдилекчизи болган. Аңаа немей 200 рубльди берген. Лама-Сюрюн Билигиновнаның чуруун республиканың Хүндүлел самбыразынга бир катап, а районнуунга үш катап аскан. Совхоз болгаш район чергелиг хүндүлел бижиктерин болгаш шаңнаткан сүй гелектерин санап бижиир болза, саазын арнынга сыңмас дизе хөөрем эвес.

Д. А. Ооржак бүгү назынында хой ажылынга бердинген болгаш ол бодунуң блокнодунда демдеглелдерни кылып чораан деп чүвени номчуп оргаш эскердим. Ында бир мындыг чүүл бар: «Кызыл кирип наадымнап чорааш, дуңмам оол Дапылдың бажыңынга хонуп чыткаш, улаарай берип-тир мен. Ол дүне суггур чаашкын чагган [illegible]. Дуңмаларым [illegible] мени кочулап [illegible]. Ол хүн Дапыл [illegible]. Дуңмам алган шаңналын [illegible] белек кылдыр берген. Ол мени аажок өөртк[illegible]».

Хоочун малчынның демдеглелин уламчылаар болза, [illegible] хой солуун чүүлдерни билип болур. [illegible] Чодураалыг-Сайырга [illegible] Лама-Сюрюн Билигиновнага ужурааштым. Ам [illegible] Хеймер урук Кызылдың ийи дугаар школазында өөренип турар. [illegible] күрүне малын кадарып, боттарының [illegible] Суурга чурттаар бажың чок. Бодунуң малын кадарбышаан, сакманчылап ажылдап турар. Малчынның күзели [illegible] «Кызылга бажың [illegible]дап берген чүве болза, хеймер уруумну каракгап чоруур аан» дидир.

Шынап-ла, малчынның хомудалы кончуг шын. Өөнүң ээзи Д. А. Ооржак пенсияже үнеринге чедир бир ай четпейн чорааш, аараш, мөчээн. Ооң соонда ооң ат-алдары читкен. Дириг чорааш күрүнениң малын малдааш, чеже тонна дүктү, эътти күрүнеге дужаавааан дээр, чеже хойну өстүрүп, хураганны албады дээр. Ооң чедиишкиннерин үстүнде алган орден-хавыяалы, шаңнал-макталы херечилеп турар. Мынчаар ажылдап келген, республикага билдингир киживисти безин дораан уттуптар-дыр бис.

Чодураалыг-Сайыр хойжу бригадазының кызыл-булуңунга, хоочун малчынның чуруун аскаш, көргүзүглерин бижээш, делгеп каан болза, ында малчыннарга үлегерлиг-даа болур ийик. Ол дугайында аңаа болган хуралга база чугаалаан мен. Харын-даа совхозтуң конторазынга «Хойжунуң булуңун» тургускаш, аңаа Дажы-Намчал болгаш Доржу Ооржактарның допчу намдарын, алган көргүзүглерин азар ужурлуг.

Малчыннар дугайында сагыш салыр деп шагдан тура чугаалажып келген бис. Район бүрүзүнде алдарлыг малчыннарывыс хөй. Оларның аразында Маадыр-не деп аттыг улус база бар. Хоочуннар пенсияже үне бээрге, оларның дугайында сагыш салбайн баар. Оттулар хөмүрүн дужуруп бербес. [illegible] алыр дээрге техника-биле хандырбас. Көшкенде теве херек чок дээри ышкаш, малды азырадып алгаш, ол хевээр баарга болур бе?

Тайга-таңның черлерге [illegible] чедир [illegible] хатка доңуп, малдың чаңгыс черге [illegible] күрүнениң малының [illegible] хоратпас дээш кызып ажылдап чоруур малчыннарывысты пенсия үне бээрге, чырык, чылыг бажыңче чалап олуртуп болбас бе? Назынында ынчаар амыдырап келген кижилерни уттуптарга кайын боор.

Чамдык партия райкомнарының бирги секретарьлары болгаш райкүүском даргалары малчыннар пенсияже чоокшулап орда, оларны Кызыл хоорайга эккелгеш, чылыг, чырык бажыңны дораан берип каар бис деп аазагылаар. А малчыннар пенсиялай бээрге, хоорай хамаанчок суурга безин бажың бербес. Бо аарыгны» канчап эмнеп алыр бис?

Амгы бо ажык-чарлыг үеде удуртукчу кижи бүрүзү бодунуң ажылын эде көрүп, кижи дугайында сагыш салыр деп чүвени хаайынга кертип албас болза, кандыг удуртукчу дээр боор. Бүгүле чүвени деңнеп көөр болгаш ханы анализти кылыры чугула.

Хоочун малчын Д. А. Ооржактың хеймер оглу Слава Кызылдан көжүп чоруткаш, адазының орнунга малчыннап ажылдай берген. Ада өлүрге, оглу артар деп чүве ол-ла ыйнаан. Оон кандыг малчын үнер эвес, удавас дыңнай бээр бис.

Лама-Сюрюн Билигиновнага Кызыл хоорайдан бажың үндүрүп бээриниң аргазы бар ирги бе? Бо айтырыгны Кызыл хоорküүскомундан дорт айтырыксап ор мен. Малчыннарга бажың бээриниң талазы-биле чиигелделер бар бе?

Мен хоочун малчын бүрүзүнге бажың бериңер дивейн тур мен. Бүгү назынында малчыннап келген болгаш алдарлыг малчыннарны Кызыл хоорайга эккеп, кыжын назынында чылыг чырык черге оларны чурттадып кээрин деп бодаттыг мен.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Башкы дугайында сөөлгү сөс

ҮЖЕН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...

Илчирбеленчек даглар-биле долгандыр кажааланып алган оймак черде Хандагайты суур турар. Кайнаар-даа көөрге, туман-биле эңчектенген караңгы булуттар көстүр. Ол-бо таладан чыккылама кыштың тыныжы — сооксумаар дүвүлүг хат үрүп келгилээр. Агаар-бойдус кымчап барганда, октаргай оруундан ужар-хеме, арт-сын ажыр автобус-даа манаар херээ чок. Агаар чеже-даа чүдерер турза, кедээ суурнуң кижилери анаа чагыртыр эвес. Тус-тус ажылдарынче далажып чоруп тургулаан эртенги үе чүве. Суурнуң төп кудумчузун өрү бичии уругларга үдеткен кижи базып кел чор.

Мендеш беш хире базым черге келгеш, кады чораан бөлүк оолдары-биле ол чугаалажы берди. Ам-на танып кагдым. Ийе, ынчан 1959 чыл турган. Хып дээн чалыы оол Даш-оолдуң дугайын «Шын» солунга «Диплом чок инженер» деп эге-биле мактап бижээн кижи мен. Ол чурумалынга аныяк оолдуң техникага хандыкшылын, өрттенген илиирлерни, үрелген даараныр машиналарны, радиоприёмниктерни, стол, хол шактарын дээди эртемниң дипломун чок-даа болза, кылып берип, улуска «диплом чок инженер» деп мактадып турганын бижээнимни сактып келдим. Оон бээр 30 чыл эрткен.

Оолдар-биле хөөрежип турар аразында эштиг шинчилей каалтым. Ол сөске харам чүве дег, чүгле кижиниң сонуургаан айтырыынга дорчу харыылап каар чаңныг кижи чораан. Бежен хар чаа-ла чедип бар чыдар хире назылыг, кырлагар думчуктуг, кара-хүрең карактарлыг, чаражымаар арын-шырайлыг ам-даа хевээр-даа бол, амыдыралдың, ажыл-иштиң «ажыг дузунуң» амданын амзап эрткениниден кастыктарында моңгун дүктер көстүп келгилээн ол эш-биле мендилежип, ажы-хууда чуртталгага, ажыл-ишке хамаарыштыр чугаалажы бердим. Пионерлер бажыңынга бөлгүм башкылаары-биле бар чыдарын чугаа кадында билип алдым.

Даш-оол бичии турда, авыралдыг авазы «кызыл-дустап» чорупкан. Адазы ажыг-шүжүгге алыскаш ажы-төлүнче улуг сагыш салбас болган. «Өскүзүнден өлбес» деп үлегер чугаа бар. Хандагайты школазының бирги клазынга өөрени бергеш, ол интернатка чурттап, номнарны, өөредилге херекселдерни, идик-хепти халаска ап, экти бедик, аас-кежиктиг апарган.

Чылдар. Успа хөлге келген куштарның изиг оранчарже чанып тары дег, солчуп эртип тургулаан. Өөредилгениң он чылы эрткен. Санга салым-чаянныг, техникага хандыкшылдыг Даш-оол 1959 чылда Хандагайты ортумак школазын чедиишкининг дооскаш, Красноярскиде Калинин аттыг өңнүг металл институдунче өөренип кирген. Ол ийиги курсту дооскаш, кадыының баскыраанындан арты-иштинден дузалаптар кижи чогундан Өвүрге чедип келген.

Ынчан 1969 чыл турган. Аныяк кижи ажыл чок олуруп кала шыдаар. Ол Хандагайты школазынга күш-ажыл башкызы апарган. Башкылаашкынның арга-мергежилин, чажыттарын хандыр билбес кижиге ажылдаары берге болган. Ынчалза-даа ажылга улуг хандыкшыл, ынакшыл, быжыг тура-соруу, бичии чаштарга бердиинишкин берге-лерни ажып эртеринге дузалаан. Ооң кады ажылдап турганы хоочун-даа, аныяк-даа башкылар анаа хүн бүрүнүң дузазын көргүзүп турган. Ол өөреникчилерни чаа келген станоктарны ажылдадырынга, чазанылганың нарын аргаларын ажыглаарынга кызымаккай өөредип шыдаан. Ооң түңнелинде Хандагайты школазының өөреникчилери районга, республика найысылалынга болгулаан школачыларның уран чогаадылга көрүлделеринге шаңналдыг черлерни каш удаа ап келген. Бо чедиишкиннерде аныяк башкы Даш-оолдуң киирген үлүү бар.

Бичии чаштарга ынакшыл, оларны ёзулуг кижилер кылдыр кижизидип өөредир, эртем-билиг-биле чалгыннаар күзел Даш-оол Кууларны Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң физика-математика факультединге бот-өөредилге-биле өөренир кылдыр албадапкан. Ол ону 1980 чылда чедиишкинниг дооскан. Бот-өөредилге дээрге эң-не кызымаккай, өөредилгеже чүлдү-чүрээн бүрүн өргүпкен кижилерниң чедип алыр күзели-дир. Ындыг мөзү-шынар Даш-оолга турганы ол. Школаның 9 клазынга физика, 11 клазынга астрономия эртемнерин башкылап турган.

Хандагайты ортумак школазының директору Татьяна Даш-ооловна Куулар мээң сонуургаан айтырыымга мындыг харыы берди: — Башкы Даш-оол Куулар ажылынга хандыкшылдыг, башкылап турар эртемнеринге ынак, школачыларның ёзулуг өңнүү. Хөй-нийти ажылдарынга идепкейлиг башкыларның бирээзи, төлептиг ада кижи — деп чугаалааш, — ол боду физика кабинединде, азы Пионерлер бажыңында боор, ужуражып көрүңерем — деп сүме катты.

Директордан чоруткаш, районнуң Пионерлер бажыңының бир өрээлин бакылай бердим. Ында бөлгүмге херглээр дериг-херекселдер, шил савалар, янзы-бүрү демир-дес дээш чүнү чок дээр. Оларны чурумнуг чыскаай тургузуп каан. Өөреникчилерниң чогаадып кылганы бичии машиназы сыылады маңнап тур. Ону тускай автоматчыткан. Ол ышкаш чамдык өөреникчилер физика-техниктиг дериг-херекселдерни автоматиктиг дериглгелер-биле башкарган-даа тургулаар. Ол дээрге физика-математика бөлгүмүнүң киржикчилери-дир. Даш-оол башкының бот-идепкейи-биле организастап тургузуп алганы бөлгүмнүң ажылын Пионерлер бажыңының директору Шыдыраа Саая база мактаар чораан. Школада өөредилге кинофильмнерин база ол үндүрүп турар. Ынчанмайн канчаар ийик, ол ам физика талазы-биле дээди эртемниг, дипломнуг ёзулуг инженер кижи ышкажыл.

Ооң хууда амыдыралынга база улуг өскерилгелер болгулаан. Өөрүшкүнү, муңгаралды деңге үлежип чоруур алган кадайлыг, амыдыралын каастап чоруур ажы-төлдүг апарган. Өөнүң ишти Сара Сат 29 чыл дургузунда райпо шугумунга үзүктел чок ажылдап келген, «Совет садыгның тергиини» деп хөрек демдектиг, макталдыг коммунист.

Башкы Даш-оол Кууларның хөй-нийти ажылынга идепкейжи, мурнакчы чоруу дээш районнуң кинофикация чериниң даргазынга, райОНО инспекторунга депшидип-даа турган. Ынчалза-даа ооң башкы ажылынга бердингени, физика башкызының тывылбазы ону школага дедир эккээр турган. Ол эки ажылы дээш хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктер, өртектиг бараан-нар-биле шаңнадып келген. Найырал аттыг Культура бажыңының идепкейлиг боттывынгыр артизи. Районга, республикага болгулаан уран чүүл көрүлделеринге ол хөй удаа киришкеш, шаңнадып, мактадып тургулаан. Ооң кол күүселдези — тыва улустуң каргыраазы.

Башкы кижи хуулгаазын, ол ыраажы, шүлүкчү, лектор, сүмелекчи, агитатор-даа апаар. Физика башкызы мырыңай ёзулуг ялбы-шиндилиг. Лаборатория ажылдарының үезинде шенелде кылыр дээш ол чүнү-даа хуулдуруп тургулаар. 20 чыл дургузунда башкылап келген Даш-оол Куулар школаның техниктиг шимелдезин ажылдап эгелээнинден бээр харыылап турар. Районда физика-математика эртемнериниң методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу Даржык Сат, математиктер Людмила Стихина, Светлана Достай олар-биле кады ажылдап, арга-дуржулганы солчуп, ажык кичээлдерни эрттирип, демниг ажылдап турарын башкы Даш-оол Куулар чугаалап олурар. Ооң Пионерлер бажыңында физика-техниктиг бөлгүмде 7-10 класстарның 30 ажыг өөреникчилери электрониканың чажыттарын өөренип турар.

Авыралдыг хүн бедик дагларның бажын ажыр бакылап келгеш, чыжыр алдын хереледерин Хандагайты суурну шыва чажыптар. Хөй-ле кыдырааштар, номнар колдуктаан кижи школаже далаш базып бар чоруур. Ону амыдыралдың каастакчылары — ажы-төлдер өөрүшкү-биле уткуп алыр.

Бо чүүлдү парлап турда, Өвүр районнуң Хандагайты ортумак школазының башкызы Даш-оол Сапчатович Куулар халаптыг аарыгга таварышкаш, хенертен нарын кезиишкин үезинде амы-тынындан чарылган. Ынчангаш ооң ажы-төлүнге, кадайынга, эш-өөрүнге, коллективинге халы хажыдалды автор сеткилиниң хаңызындан үлежип тур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«ЧИҢГИС-ХААНГА» ӨГ

«Киргизфильм» киностудия Ялтаның киностудиязы-биле база Италияның болгаш ГФР-ниң кинофирмалары-биле кады Исай Калашниковтуң «Каржы чүс чыл», Василий Янның «Чингис-Хаан», «Батый», «Сөөлгү далайже» деп номнарынга база Рашид-ад-Диниң «Чажыт чугааларынга» үндезилеп, «Чингис-Хаан» деп киноның белеткелин чорудуп эгелей берген.

Кинога херек дериг-херекселдерниң бир чамдыызын киностудияның тускай кирген чагыын ёзугаар Лопсан Соянович Нурзатының удурткан «Эртине» кооператив кылгаш, «Киргизфильмниң» төлээлеринге хүлээдип берген.

9 кижи: Урана Кочага, Хүлермаа Комбуй-оол, Виктор Сырат, Артур Оюн, Олег Ооржак, Артем Сарыглар, Александр Кырлыг-Кара, Эмиль Баазаң-оол, Николай Пирлей олар чагыгны 7 айның дургузунда кылып дооскан.

«Киргизфильмниң» кол чурукчузу Рустам Одинаев «Эртинениң» ус-шеверлериниң кылган эт-херекселдеринге сеткили ханган.

ЧУРУКТАРДА: кооператорлар хүлээдиишкин соонда; оларның кылганы өгнүң иштики каасталгазы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАСТЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ ЧОК-ДАА БОЛЗА...

Кышты Кызылга канчаар үдээнил?

Найысылал Кызылга, хөгжүм-шии театрының мурнунда шөлге, суббота хүнүнде кыш үдээриниң байырлалы болган. Каш удур тургустунган программа ёзугаар театрның, аныяк көрүкчүлер театрының, «Радость» уруглар ансамблиниң чамдык ажылдакчылары болгаш артистери кызылчыларга база, аалчыларга бараан болган. Олар орус болгаш тыва улустарның тоолдарынга, үлегер чугааларынга, кожамыктарынга, кожаңнарынга үндезилээн театржыткан концерт көрүлдезин барык бир шак ажыг үениң дургузунда көргүскен.

Хүн соок болган. Ынчалзадаа көрүкчүлер ол солун программалыг оюн-тоглааны каапкаш чоруй барбаан. Соокка доңа-доңа ону төнчүзүнге чедир көргенлер.

«Байырлыг, кыш! Чэс моорлап келдиң!» дээн сөстер шөлге чаңгыланы берген. Шанактыг үш аът театрның ижиниче үнер чада чанынга доктаай дүжерге, частың чаагай демдектерин илередип көргүскен хептиг чараш орус ... шанактан шалыпкыны ... дүже халааш, чыылганнарга чылыг болгаш эргим сөстер йөрээп, өргүй каапкаш база катап-ла шанаанга олуруп-каш ынай болду.

Национал орус хептерлиг садыгжылар уругларга болгаш улуг улуска эвилең-ээлдек бараан болуп, таныыр болгаш танывазы кижилер-биле амыр-мендизи солчуп, оларны чалап, хөглүг болгаш соруктуг ажылдааш барганнар.

Ыр-шоор чаңгыланып, оюн-тоглаа үргүлчүлеп тур. Концерт-көрүлде соон дарый күш-... ... маргылдаазы кыш үдээриниң байырлалының ужуун ужуктай берди. Солун маргылдаа — чагы бажынче үнери. Мааа киржикчи кижи күштүг, шыдамык болурундан аңгыда, соокка шыдамыкын база көргүзер апаар турган. Ынчалза-даа сооктан чалданмас, изиг эъттиг орланнаа аныяк ... ... болгазы...

Баштайгы шаңнал — самовар. [illegible] оон үнгеш, самоварга холун дээртип кагды. Доңганы-ла ыяап, дедир бадып келди. Адын айтырдым:

— Орлан Эрелчин дээр. ТЭС-те слесарьлап турар мен — дээш хевин дүргени аажок кеттинип эгеледи.

Дараазында шаңнал—кроссовка. Ооң ээзи Кызылда суй белектер фабриказының ажылчыны Владимир Азанов болган.

Үшкү шаңналдың ээлекчизи болур дээш чагы бажынче үнерин кызыткан аныяктар хөй болду. Элээн каш кижи ынаар үнүп чадап турда, ону каапкаш, өске солун оюннар көөр бодааш, шөлдү бир кылдыр кылаштадым. Чүү-даа чогул. Чүгле хар «октар-биле» кара «боолааш» тарап турган улус кырынга кылаштай бердим. «Шаңналдарым үлеп бериптим, төңгени бо-дур»—деп, бир судья эр чугаалай-дыр.

Ам, шынап-ла, Кызылга эрткен кыш үделгезиниң организастыг талазын чугаалаар апаар. Моон мурнунда чылдарда ону Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паргынче кирер селкч, паргының иштинге организастап турган. Үези — марттың баштайгы он хонуунуң дыштаныр хүнү. Ол үеде частың чамдык демдектери — крышадан баткан дамдылар, ыжык черлерге эрээн харның бусталып чыдары, баскан харның кыйыравас апаары билдине бээр, кижилерниң сеткил-сагыжынга чылдың чылыг үези — частың эгелей бергени өөрүшкү, омакты тывылдырып кээр ышкажыгай.

А эрткен субботада ындыг эвес болган. Хүн соок. Кыш хевээр. Частың демдектери безин чок. Шөлге чыылган кижилер доңуп-дожап, чанган. Кижилер анаа келгеш, удатпан чок буттарын олуй-солуй баскылап, идиктерин шалыштыр тепкилеп, «танцылаар» чыгыы турдулар.

— Барып-барып мындыг соок хүн кыш үдээр деп чүнү тып алган улус ыйнаан бо. Мен бодаарымга, эрте эрттирип турар-дыр. Соок-тур—деп, күш-ажылдың хоочуну Михаил Чамьян чугаалады

— Шынап-ла харын. Март эгезинде моон мурнунда чылдарда эрттирип турганы ышкаш; частың баштайгы демдектери көстүп келгенде организастаап болза көрем — деп, ооң чанынга турган эжи база ындыг янзылыг бодал илереттн. Оларның ол бодалы-биле мээң айтырыг салганым өске-даа улустуң чугаазы дүгжүп турду.

Ам оюн-тоглаа, маргылдаа талазы-биле каш сөс. Чагы бажынче үнериниден аңгыда, улустуң кичээнгейин хаара туда бээр өске оюннар — канат тыртчыры, бедиин тургузуп каан чудук кырындан дүжүр иттири, ыяш хирээлээри, аъттыдүргени, шын шанактаары, шоодайлар кедип алгаш чаржып маңнажыры болгаш оон-даа өске маргылдаалар болбайн барган. Моон мурнунда чылдарда кыш үдээшкининче, тывалап чугаалзарга, кижи бажы кызырт, аът бажы козурт турган болза, суббота хүнүнде ол байырлалды сонуургап көрген кижилерниң саны эвээш болган.

Соок хүнде эвес, а частың баштайгы демдектерин манап алгаш, кышты үдээн болза, сагышка чылыг бодал артып каар турган. Мону ол талазыбиле харыысалгалыг удуртукчулар утпаза эки ышкаш-тыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

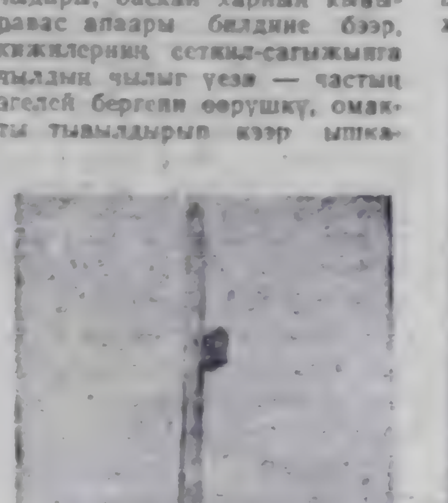

ЧУРУКТАРДА: кыш үдээшкининиң үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ХҮНДҮЛЕЛДИҢ ДЕМДЭЭ» ОРДЕННИГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ МАРТТА РЕПЕРТУАРЫ

Март 9-та. В. Лебедев. «Диоген» (тыва бөлүк).

Март 10-да. Г. Качели. «Ханчманың төөредиглери» (тыва бөлүк).

Март 11-де. Тоол. «Кайгамчыктыг Василиса» (орус бөлүк). Эгелээри 12 шакта.

О. Фельцман. «Донна Люция азы ужурлуг-ла утбаза» (тыва бөлүк).

Март 15-те. М. Кожелдей. Тыва тоол. «Үш эртемниг оол». Эгелээри 15 шакта.

Март 16-да. У. Шекспир. «Он ийиги дүн» (тыва бөлүк)

Март 17-де. Ч. Ондар. «Хайныг истер» (тыва бөлүк).

Март 18-те. М. Кожелдей. Тыва тоол «Үш эртемниг оол». Эгелээри 12 шакта.

А. Арбузов. «Буруулуглар» (орус бөлүк).

Тыва бөлүктүң шиилери орус дылче очулгалыг болур.

Шиилерге чагыгларны коллективтиг-биле хүлээп ап турар.

Телефоннар: 2-25-49, 2-35-88. Хүндүскү шиилер 12 шакта, кежээкилери 19 шакта эгелээр.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 4-кү эге. 10.15 Киноконцерт. 11.05 Уруглар шагы. 12.05 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 —13.00 «Үе». 16.25 Ужуражыышкын соонда ужуражыышкын. РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутаты В. С. Мослаков. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 «Экии, музыка!». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30. Чүгле интервью. 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 22.55 — 00.05 Даштыкыда чурттап турар орус чогаалчы Вл. Максимов дугайында дамчыдылга

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Өг-бүле харылзааларының үрелдиреишкин уржуктары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың мануфактуразы. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Арын-нүүр». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.50 — 15.55 «Автограф. Лоредан Берте» ырлаар. (Италия). 17.00 Мультфильмнер. 17.20 Ритмиг гимнастика. 17.50 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация).

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Спорт». Спорттуң национал хевирлери. 19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Сонуургадарга уткуштур». «Чугула интервью». 19.30 Медээлер. 19.35. «Сөс бээрин дилеп тур мен» деп февраль 13-те дамчыдылгага кирген айтырыгларга Кызыл хоорай Совединиң күүском даргазы Д. Л. Тиимей харыылаар. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тайыңнаар удур, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 Баштайгы фильм. 23.00 «Декабрь кежээлери». Дамчыдылга. 00.00—01.45 Баскетбол. Кубок ... финалы ... «Жальгирис» (Каунас) — «Реал» (Мадрид).

КИНО

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мистер Индия» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Кавказтан туттурган кижи» 11.30, 13.30, «Аза-четкерниң изи» 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночылыпды 9.00, 12.00, «Октаргайда аныяк кижилер» 10.20, 13.20, «Анаа эвес чүве» 15.00, 19.20, «Сагышкын» 17.40 шактарда.

Видеозал: Киночылыпды 11.00, «Хон Гиль Дон» 12.00, 14.00, 18.30, «Эстип турар булуттар» 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЭКП Тес-Хем райкому болгаш район Совединиң күүскому партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер, СЭКП райкомунуң кежигүнү, районнуң кино четкизиниң директору

Эртине Баазанович ЧООДУНУН

мөчээнин дыңнадып, ооң төрел-дөргүлдарынга база чоок кижилеринге хайы хажыдалын илерледип тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАР: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-53-91; 3-47-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ ... тийжи амыдыралы — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үлүргүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ам-азы. Тиражы 28000 ажыг.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченконуң кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 281 ТС—00243.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Кр.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл февраль 28 среда

№ 49 (14249)

1925 чылда үнделиреттинген

Өртээ 3 кеп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПАРТИЯ ТУРГУЗУУШКУНУНУҢ БОЛГАШ КАДР ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫНДА

СЭКП ТК-же кирген болгаш массалыг информация чепсектеринге чырыттынган саналдарны барымдаалааш, СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязы «СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумунуң» төлевилелин белеткээн. Ам үнүп келир саналдарны болгаш сүмелерни барымдаалааш, ук төлевилелди чугаалажып көөрү-биле СЭКП ТК-ның ам болур Пленумунга киирер деп санап турар.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

СЭКП-НИҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНЧЕ ДЕЛЕГАТТАР СОҢГУУРУНУҢ ЧУРУМУ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумун партияда калбаа-биле чугаалажып турар. Съездиниң түңнелдери хамыктың мурнунда делегаттарның составындан ааҗок хамааржыр деп коммунистер чөптүг-биле санап, ол айтырыгны онза ужур-дузалыг деп көрүп турар. СЭКП-ниң съездизинче делегаттар соңгууру, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринче, партия край, область конференцияларынче делегаттар соңгууру ышкаш, альтернативтиг байдалдыг болур, чурттуң дээди партийжи шуулганының составын тургузарынга коммунист бүрүзүнүң киржиринге аргаларны ол тургузар ужурлуг деп, олар калбаа-биле санап турарлар.

Партия организацияларының, коммунистерниң, хөй-ниитиниң саналдарын барымдаалап көргеш, СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң дараазындагы чурумун саналдап турар.

Съезд делегаттарынга кандидаттарны партия эге организациялары депшидер. Эвээш кижилиг организацияның коммунистери ол аргаларын партия райкомнарының, хоорkomнарының эрттирип турары бөлүк аайы-биле хуралдарынга боттандырар. Бо таварылгада шилилгени, альтернативаны, кандидаттарның политиктиг болгаш моральдыг шынарларының боттуг үнелээшкиннерин тургузары эргежок чугула. Аңаа партияның ат-алдарлыг кежигүннериниң, ажылчын аңгының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның төлептиг төлээлекчилериниң кирген турары чугула, олар эде тургустунуушкун чорудулгазынга боттарын эки деп көргүскен болгаш партияның политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга идепкейлиг киржип шыдаар кижилер болур ужурлуг.

Партия политиказының болгаш практиктиг ажылының айтырыгларының талазы-биле боттарының туруштарын партия организацияларынга болгаш массалыг информация чепсектеринге чарлап дыңнадыр арганы кандидаттарга бээр херек. Бодунуң кандидатуразын өске парторганизацияларга деткиир талазы-биле ажылды партия организациялары чорудуп болур.

Делегаттарны соңгуурунуң чурумунга хамаарыштыр депшиттирген кандидатураларны партия район, хоорай конференцияларынга чугаалажып көрүп болур. Бо таварылгада районда азы хоорайда СЭКП кежигүннериниң ниити санын, альтернативтиг санал-оналдарны киирериниң аргаларын барымдаалаар. Ол азы өске-даа кандидаттарга көргүзүп турар деткимчениң кайы хире калбаан болгаш идепкейлиин кичээнгейге алыр херек. Кандидатураны депшидер талазы-биле шиитпирни киржикчилерниң саналын ёзугаар ажык азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Депшиттирген кандидаттарның даңзызын парлаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумун партияның область, край организацияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының пленумнары тодарадыр, партия организацияларында ажыл-херектерни, оларның ажыл-чорудулгазының байдалдарын өөренип көөр база коммунистерниң саналдарын барымдаалаар. Бо таварылгада партияның чаңгыс мандаттыг болгаш хөй мандаттыг соңгулда округтарының аайы-биле дорт соңгулдалар база эрттирип болур.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга соңгулдалар. Бо таварылгада СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдазын эрттирер талазы-биле комиссияны пленум соңгуур. Партия эге организацияларының, партия райкомнарының, хоорkomнарының саналын ёзугаар болгаш СЭКП ТК-ның бадылааны партия структуразының төлээлелжилге нормазын барымдаалап, комиссия партияның соңгулда округтарын тургузар. Округтар партияның элээн каш район (хоорай) организацияларын хаара тудуп болур. Округтарга округтарның соңгулда комиссияларын тургузар.

Округтарның соңгулда комиссиялары партия эге организацияларынга соңгулдалар эрттириилгезин контрольдаарын боттандырар, съезд делегаттарынга кандидаттар-биле коммунистерни таныштырарынга байдалдарны тургузар, округтуң соңгулда бюллетениниң бижимелин бадылаар, бюллетеньнер белеткелин болгаш оларны эге организацияларга бээрин хандырар, округка соңгулдалар түңнелдерин үндүрер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкын бюллетенинге округта партия организацияларының депшиткени бүгү кандидатураларны, а элээн каш районнарны (хоорайларны) хаара тудуп турар округка — районнарның (хоорайларның) партконференциялар ының деткээни кандидатураларын шуптузун киирер.

Соңгулда округунга киириштир съезд делегаттарының соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынны партия эге (эге организация эргелиг цех) организацияларынга чорударлар. Ол сорулга-биле олар саналга комиссияларын соңгуур. Бадылаашкыннарны ук организацияда учётта турар коммунистерниң даңзызын ёзугаар районнуң, хоорайның партия конференциязынче делегаттар соңгуурунга дөмей кылдыр чорудар.

Округта СЭКП кежигүннериниң чартыындан хөйү киришкен болза, соңгулдаларны болган деп санаар. Соңгулдаларга киришкеннерниң чартыындан хөй санны чаңгызы-даа албаан кандидаттарлыг черлерге баштайгы ээлчегде эң хөй сан алган ийи кандидаттарга хамаарыштыр катап бадылаашкынны кылыр.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдазының түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургусканы комиссия партияның область, край конференциязынга азы эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинге илеткээр. Бир эвес катап бадылаашкын үезинде соңгуттурган кандидаттарның чаңгызы-даа чогуур санны албас болза, хостуг мандатка СЭКП-ниң съездизинче делегатты партияның область, край конференциязы, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизи дорт соңгуур.

Хөй мандаттыг округтарга соңгулдалар. Бо таварылгада пленум партияның район, хоорай конференцияларының бүгү кандидатураларын чугаалажып көөр болгаш партияның область, край, республика организацияларынга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының чаңгыс аай даңзызын бадылаар.

Пленум СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгулдазын эрттирериниң талазы-биле область, край, республика комиссиязын тургузар.

Кандидаттарның даңзызын парлалгага парлаар, аңаа кижи бүрүзүнүң кыска допчу намдарын бээр. Ол даңзыга үндезилээш комиссия чажыт бадылаашкынның бюллетенин бадылаар, бюллетеньнер санын хереглеттинерин ёзугаар кылып белеткээр болгаш оларны партия райкомнарынче, хоорkomнарынче чорудар, олар партия эге организацияларынга бадылаашкынны организастап эрттирер. Ону чорудары-биле партия райкомнары, хоорkomнары саналга комиссияларын тургузар. Саналга комиссиялары партия эге (цех) организациялары боттарынга база соңгуур.

Бадылаашкынның түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургусканы комиссия партияның область, край конференциязынга, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинге илеткээр. Бир эвес бадылаашкынга областың (крайның) партия организациязының, эвилелдешкен республиканың компартиязының составының чартыындан хөйү кезии киришкен болур болза, соңгулдалар эрткен деп санаттынар. Соңгулдалар эртпээн азы хостуг мандаттар арткан таварылгаларда делегаттарны областың, крайның партия конференциязындан, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинден дорт соңгуур.

Хөй мандаттыг соңгулда округтарын парторганизацияларның районнар (хоорайлар) бөлүктериниң аайы-биле тургузуп болур. Ындыг таварылгада оларның тус бүрүзүнге округ соңгулда комиссияларын тургузар.

Партия обкомунуң, крайкомунуң, эвилелдешкен республиканың компартиязының ТК-зының пленумунуң шиитпирин ёзугаар съездиге делегаттарны дорт соңгуур эргени партия эге организациязынга, бир эвес ында коммунистерниң саны СЭКП ТК-дан доктааткан төлээлелге нормазынга дүгжүп азы ажыл турар болза, тывсып болур. Ындыг таварылгада парторганизация чаңгыс азы хөй мандаттыг соңгулда округу апаар. Соңгуткан делегаттар область, край парторганизациязындан, эвилелдешкен республиканың компартиязының СЭКП-ниң XXVIII съездизинге соңгуткан делегаттарның ниити санынга кирер.

СЭКП-ниң күштүг бооп турар Уставынга дүүштүр партия съездизинге делегаттарны партияның область, край конференцияларынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринге хааглыг (чажыт) бадылаашкын-биле соңгуп болур. Бир эвес ындыг чурумну хүлээп алыр болза, соңгулда чорудуу эң-не демократтыг байдалга эртер ужурлуг. Бо таварылгада соңгулдаларны партия эге организацияларынга идип үндүрген болгаш район (хоорай) партконференциязынга деткээн кандидаттарның аразындан альтернативтиг үндезинге эрттирер.

Бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турар үеде СЭКП-ниң амгы үеде күштүг боол турар Уставында көрдүнгенинден аңгы чурумну ажыглаары таарымчалыг, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады кылдыр өске кандидаттардан хөй бадылаашкынны алган, ооң кадында бадылаашкынга киришкен СЭКП кежигүннериниң, конференцияның, съездиниң делегаттарының бадылаашкынының чартыындан хөйүн алган кандидаттарны санаары таарымчалыг.

Совет Армияның, Шериг-Далай Флодунуң, иштики болгаш кызыгаар шериглериниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумун өскерти көөрүнүң эргежок чугулазы тургустунган. Ооң мурнунда оларны девискээр аайы-биле парторганизацияларның делегаттары-биле кады соңгуп турган. Бо таварылгада оларны шериг округтарының, флоттарның, каттыжыышкыннарның, Чепсектиг Күштерниң хевирлериниң, иштики шериглерниң эргелелдериниң, кызыгаар шериглериниң округтарының партия конференцияларынга дорт соңгуурун саналдап турар. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң даштыкыда турар кезектеринде партия организацияларында коммунистерге хамаарыштыр алырга, олар ооң мурнундаазы дег, XXVIII съездиниң делегаттарын шериг каттыжыышкыннарының партия конференцияларынга соңгуур. Ооң-биле чергелештир шериг албанныг коммунистер ооң мурнундан тургустунган практикага дүүштүр девискээр конференцияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилериниң ажылынга киржир, олар партияның чогуур органнарын соңгуп база ынаар соңгуттуруп болур, ынчалзажок девискээр парторганизацияларындан СЭКП-ниң съездизинге делегаттар соңгуурунга киришпес.

Даштыкыда ажылдап турар совет албан черлериниң партия организацияларынга, Москвага партия конференциязын эрттиргеш, съездиниң делегаттарын соңгуур арганы бээри чүүлдүг.

Комиссияның бодап турары-биле алырга, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттар соңгуурунуң саналдап турар чурумун партияның өске съездилеринге болгаш конференцияларынга делегаттар соңгуурунга ажыглап болгу дег.

Партияның область, край конференциялары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилери партия организацияларының санал-оналын барымдаалап тургаш тургускан партияның төп органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң адрезинге чорудар кылдыр доктаадыры чүүлдүг.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязы.

МЕДЭЭЛЕР

КҮҮСЕТКЕН

Ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедиидер сорулганы салгаш, Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары шалыпчы ажылдап турарлар. Соңгулдалар хүнүнге күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыры-биле социалистиг чарышты ажыл-ишчилерниң ортузунда калбарткан. Ажыл-агыйның малы хүр кыштап турар. Хойнуң төрүүрү түлүктээн, чаш төлү менди доругуп турар.

Совхоз бо чылдың бирги кварталында 250 центнер эътти күрүнеге садар турган, 600 центнер чедирген. Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының коллективи 50 центнер сүт садар даалгазын хуусаа бетинде күүсеткен. Тере-хөлчүлер пландан ажыр мал продуктуларын садарын уламчылап турар.

Бистиң корр.

СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮНҮҢ БЕТИНДЕ

Ак-Довурак хоорайның төвүнде сезен орунныг аалчылар бажыңының тудуу эгелээш, дыка шуудай берген. Бо аалчылар бажыңы үжен садыгны ажылдаар улуг магазинниг, ресторанныг. Ооң тудуунда 24 кижи составтыг Биче-оол Түлүшке удурткан коллектив ажылдап турар.

Олар ооң мурнунда 280 орунныг уруглар садының тудуун тудуп дооскаш, аңаа келген. Бригада аалчылар бажыңының тавааң салып доозуп турар. Тудуг материалдары-биле хандырылгазы эки. Ындыг болганда план күүселдезин бригада кежигүннеринден хамааржыр. Оларның бир демниг ажылы бүдүнгүр, үре-түңнелдиг.

Бригада бирги кварталдың бүдүрүлге планын соңгулдалар хүнүнүң бетинде күүседип алыр сорулганы салган.

Багыт-оол БАЙКАРА,

Барыын-Хемчик район.

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН

ЧССР Президентизи В. Гавел ажылчын аян-чорук кылып, февраль 26-да Москвада чедип келген.

Внуково аэропортка ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан.

* * *

Президент Билдинмес солдаттың хөөрүнге чечектер салган.

* * *

Ол-ла хүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев Кремльге В. Гавел-биле ужурашкан. Хүннүң ийиги чартыында калбак составтыг совет-чехословак чугаалажыышкыннар болган. Аңаа совет таладан В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, Э. А. Шеварднадзе, Д. Т. Язов, чехословак таладан ЧССР-ниң Президентизи үдеп чорууր албан кижилери киришкен. Чугаалажыышкынның түңнелинде ССРЭ биле ЧССР-ниң аразынга харылзаалар дугайында Декларация хүлээп алдынган. Ону солуннарга парлаар.

Э. А. Шеварднадзе биле ЧССР-ниң даштыкы херектер министри И. Динстбир Чехословакияның девискээринден совет шериглерни үндүрүп чорударының дугайында совет-чехословак чазактар аразының дугуржулгазынга ат салганнар.

Совет удурталганың өмүнээзинден Чехословак күрүнениң баштыңынга алдар кылдыр дүштеки шайлалганы тургускан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Советтиң сессиязы ажылдап эгелээнден бээр үш неделя ажыг үе эрткен. Бо үениң дургузунда депутаттар тус-тус комитеттерге болгаш комиссияларга колдады ажылдаан. Часкы сессияга эвээш эвес хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөр. Оларны хүлээп алырың дүргедедири-биле төлевилелдерни хамаарышкан комитеттеринде болгаш комиссияларында сайгарып турар.

Февраль 26-да палаталарның аңгы-аңгы хуралдарынга хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып эгелээн. Эртенги хуралга чугаалашкан төлевилелдерни бадыладыры-биле сессияга киирер деп шиитпир хүлээп алдынган. Оларны чугаалажып көөрү чаңгыс аай болбаан. Янзы-бүрү саналдар үнүп турган: ам дээрезинде соңгаарладыр, комитетке дедир дамчыдып бээр, чедир ажылдап кылыр дээн чергелиг саналдар хөйү-биле дыңналып турган. А Прибалтиканың депутаттары төлевилелдерни чугаалажып көөрүн соксаткаш, оларны тус-тус республикаларга сайгарып көөрүн саналдап турган. Депутаттар Ф. М. Бурлацкий, В. И. Кисин, Ю. А. Рыжов чуртка президент эрге-чагыргазының статузунуң дугайында айтырыгны шиитпирлевээн шаанда төлевилелдерни чугаалажырын соңгаарладыр деп саналдаанлар. Ындыг айтырыг сессияга чогум тургустунмайн турган болгай, а чуртта боол турар болуушкуннар онзагай байдалды чарлаарының дугайында хоойлу төлевилелин бирги ээлчегде сайгарып көргеш, хүлээп алырын кончуг шынгыы негеп келген деп аңаа өске депутат удурланган.

Онза байдалды чарлаарының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып турган бо хуралга Черкассы хоорайдан келген телеграмманы номчаан. Ону ажылчыннар чоруткан. Бүгү уптекчилерни, бажың-балгат өрттедикчилерни, үрегдекчилерни база оруктар ноендактап, машина-балгат боолап турарларны херек үүлгедип турган черлеринге-ле боолап кааптар эргени эрге-хоойлу камгалаар органнарга тывсырып олар негээннер. Ажылчыннарның ындыг негелдези чуртта боол турар болуушкуннарга хамаарыштыр ажылчы чоннарның кайы хире дүвүреп турарын тодаргай илередип турар.

Ол айтырыгны сайгарып чугаалашканының түңнелинде, онза байдал чарлаар дугайында хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгадан чугулдуг деп көөр болгаш ону бо-ла сессияга хүлээп алыры-биле Националдар Соведиңге дамчыдып бээр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Иштики шериглерни эки тура үндезинге тускайлап тургузарының дугайында Хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитеттиң ажылдап кылган хоойлу төлевилелин (иштики шериглерниң корум-чурум камгалаар хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында) депутат Н. В. Федоров ол-ла хуралга дыңнаткан. Иштики шериглерни ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң составындан үндүрери, кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселге кандыг байдалдарда боо-чепсекти ажыглаар эргени оларга тывсыры, оларның хүлээлгелери кандыг болуру дээш, ооң-даа өске айтырыгларны төлевилелде тодаргай киирген.

Депутаттар ук төлевилелди колдуунда чүүлдүг деп көргеш, Националдар Соведиңге база чугаалажып көөрү-биле ону ынаар дамчыткан.

Ол хүн Националдар Совединиң хуралынга эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга экономика база социал таланы удурттурунуң ниити эгелериниң дугайында хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалашкан. Санал-оналдар янзы-янзы боол турган-даа болза, төлевилелди колдуунда чүүлдүг деп көргеш, Эвилел Соведиңче дамчыдып берген.

(СЭТА).

Аныяк малчыннар

Кызыл районда «Тииселге» совхозтуң калбак делгемнери ак шаң апарган чыдар. Ук ажыл-агыйның аныяк хойжузу Лидия Очуровна Монгуштуң кыштаанда 340 баш төрүүр хой тургузу азыралда. Кыштагының улуг кажаазының мурнуу талазында ажык кажааларда төрүүр хойларны үзүктей кажаалааш, чемни каап берип турар.

Малчын аалда малды ажаарынга бо чурукта аныяк хойжулар шалыпчы үлүгнү киирип турарлар. Бо хүннерге чедир үш чүс ажыг хой хураганнаан. Седип-оол Ужар-оол биле Айымбуу Саая сакманчылап база турарлар. Бо хойжуларның хойлары-даа, чаш хураганнары-даа хүр-менди.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Редакцияже чагаа

БИСЧЕ КЫМ КӨРНҮРҮЛ?

Мен Чадаана аэропортунуң дугайында бижикседим. Бежен-алдан чылдар үезинде Кызыл — Чадаана — Сүт-Хөл — Кызыл-Мажалык аразынга самолёт рейстери доктаамал чорүп турган болгаш черле таарымчалыы хөлчок турду. Кижи бодаарга, ол чүүл үе эрткен тудум сайзырап, экижиир ужурлуг. Ам ол талазы-биле ажыл-херек шуут сыр дедир болуп, Чадаана аэропортун хаап каапкан, ээнзирээн. Ында ам ээзи чок контора бар.

Эрткен чайын районнуң «Ленинчи орук» солунунга «...Чурттуң кайы-даа булуңунче, баар кижилер самолёт билединн почтадан садып ап болур...» деп чарлалды берген. Аңаа чон өөрүп турган. Удавааңда ол эки эгелээшкин база-ла чоорту хөмүрерип өшкен. Ам шуут уттундурган.

Эрткен чылын ыраккы Мөңгүн-Тайга чедер дээш Кызыл киргеш, оон чордум. Чүгле чаңгыс мен эвес, өске-даа кижилер ынчаар чорүп турар болгай. Чадаананың кыры-биле самолёттар сыыладыр ужуп-ла турар. Чамдыкта кижиге адаарганчыг-даа, хомуданчыг-даа болур-дур. Кижиниң кайнаар-даа чоруур херээ турар болгай, далажып-даа болур. Автобустарга үр чоруурга, чамдыкта шылаачыг-даа болур-дур, билет база чок болур. Бо хүннерде Чадаанадан Кызылче чаңгыс-ла рейс чорүп турар. Ол рейсти ам-даа кову́дедип, немээр болза эки.

Чадаана хоорайда кудумчу автобустарының ажылы база эки эвес, хоорай иштинге пассажир сөөртүрүнүң чамдык маршруттарын эде кылыр болза эки. Хоорайның кыдыында шериг турган черде ам эмнелге болгаш өске-даа албан черлери кылып каан. Эмчилээр дээн кижилер олче чадаг чорүп турар.

Бо айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының Чөөн-Хемчик райкүскому кандыг хемчеглер алыр ирги? Манап-ла тур бис.

Алдын-Херел КУУЛАР.

Чадааның чурттакчызы.

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тывсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон-даа хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты тывсыр болгаш «Маадыр ие» орден-биле шаңнаары болза:

ТЫВА АССР-ДЕН

Быштак Өнермаа Арановна — ажылчын, Улуг-Хем район.

Донгак Дина Сандан-ооловна — ажылчын, Өвүр район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

Москва Кремль.

1990 чылдың февраль 22.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

КОЛЛЕКТИВТИГ БОДАЛ — КҮЧҮЛҮГ ШИМЧЕДИКЧИ

СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин солуннарда парлаан. Бо чугула партийжи документиде партияның ажыл-чорудулгазынга, амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны көдүрүп турар. Ооң кол-ла сорулгазы — гуманныг, демократтыг социализм дээш демисежири, тодаргайлаарга, амгы үеде эгелээн чаартылгаларның темпилерин, социал-экономиктиг болгаш политиктиг чидиг айтырыгларны шиитпирлээрин дүргедедири. Амыдыралчы ол эң чугула айтырыглар бүгү коммунистерниң, бүгү ажылчы чоннуң сагыш-сеткилин дүвүредип, сагышсыралын болдурган. Ооң уламындан моон соңгаар кайнаар баарыл, кандыг оруктап чоруурул? Бистиң бурунгаар шимчээшкиннивиске, партияның ат-алдарын, ролюн бедидеринге чүү шаптыктап турарыл деп айтырыглар тургустунуп турар. Амгы үеде партияның политиказының кол угланыышкыннарының, ооң чугула принциптериниң дугайында СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинде бүгү талалыг, ханызы-биле айыткан. Партия организацияларынга, коммунистерниң болгаш бүгү ажылчы чоннарның чугаалажып көөрүнче ону киирген, ынчангаш ону чер болганда калбаа-биле чугаалажып, саналдарын, сүмелерин киирип турар.

Платформаның төлевилелин съездиге бадылаан соонда партияның чаа Программазын ажылдап кылгыжеге чедир коммунистерниң ажылының принциптиг үндезинин, шилчилгелиг үе-чаданың байдалдарында политиктиг угланыышкынның системазы-дыр деп Платформаның төлевилелинде айыткан. СЭКП Төп Комитеди программныг документиде көдүртүнген чугула айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң быжыг туружун илередиринче коммунистерни кыйгырган, ол ажык чугаа, дискуссия, маргылдаа партия ажылын чаартырынга, эде тургузарынга идигни, деткимчени бээр.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр коммунистерниң, кежигүн эвестерниң бодалдары, саналдары, сүмелери «Шын» солуннуң редакциязында кээп турар. Чагааларда бижип турарын ёзугаар алырга, СЭКП Төп Комитединиң февраль Пленумунуң шиитпирлерин, аңаа чүүлдүг деп көрген Платформаның төлевилели партияның болгаш чурттуң амыдыралында улуг болуушкун дээрзин демдеглээш, партияны чаартырынга, ооң ажыл-чорудулгазын эде тургузарынга, амгы үениң политиктиг удуртулгазының арга-методтарын шиңгээдип алырынга, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынга шиитпирлиг рольду ойнаар дээрзин айыткан. Чаартынып турар ниитилелге СЭКП-ниң туружунуң болгаш ролюнуң, ооң кандыг болурунуң дугайында саналдарын коммунистер, партия кежигүнү эвестер киирип турарлар. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидер, туружун быжыглаар дээш партия организациялары, коммунистер шыңгыы демисежирин олар чугулалап көрген. Ылаңгыя партийжи демократияны, СЭКП-ниң тургузуун болгаш партия ажылының хевирлерин, аргаларын чаартырын, сайзыраңгайжыдарын сүмелеп турарлар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдиң чугула болгаш эң-не харысалгалыг үе-чадазы чоруп турар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин партия организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чугаалажып эгелээн. Нииити партийжи болгаш бүгү-нииити чугаалажыышкынга хөй санныг коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң киржилгези партияның ажыл-чорудулгазы-биле оларның ажыл-херектерин сырый холбаштырып, чоннуң бүгү негелделериниң күзел-чүткүлүн, эрге-ажыктарын болгаш херегцелдерин долу өөренип көөр арганы бээр. СЭКП Төп Комитединиң февраль Пленуму Платформаның төлевилелин чугаалажып көөрүн бүгү талалыг ханы чорударын, тодаргай саналдарны, сүмелерни киирерин, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң практиктиг ажыл-чорудулгазы, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары-биле сырый холбаарын айыткан. Ынчангаш партия комитеттери, партия организациялары социал-экономиктиг хөгжүлдениң, ылаңгыя аъш-чем, чуртталга тудуунуң, кадыкшылдың болгаш өске-даа программаларның салган сорулгаларын боттандырарынче кичээнгейни салыр. Ол ышкаш улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга күш-ажылдың сагылга-чурумун, кайы-даа корум-чурумну быжыглаарынче, организастыг чорукту экижидеринче, четпестерни кыска хуусаада эдип алырынче, курлавырларны, аргаларны долу ажыглаарынче кичээнгей мөөңнеттинген турар ужурлуг.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин ханы болгаш калбаа-биле тайылбырлаарынче партия комитеттери улуг кичээнгейни салып, пропагандистерни, лекторларны, партия, совет, ажыл-агый активин чугула партийжи документини пропагандалаар ажылда хаара тудкан. СЭКП Төп Комитединиң беш кижи составтыг пропаганда бөлүү бистиң республикада чедип келген, оларның сорулгазы болза, СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелиниң ужур-дузазын, утказын ажылчы чонга калбаа-биле тайылбырлап, таныштырары. Пропаганда бөлүүнүң кежигүннери Кызыл хоорайның идеология активи, республиканың журналистери-биле ужурашкан, күш-ажылчы коллективтерге чораан.

СЭКП хооркомунуң, райкомнарының, парткомнарының сорулгазы болза Платформаның төлевилелин калбаа-биле чугаалажырын организастаар, коммунистерниң, ажылчы чоннуң саналдарын алыр, ооң-биле кады партия ажылының хевирлерин, аргаларын сайзыраңгайжыдарынче кол кичээнгейни салыр ужурлуг.

СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин коммунистерниң, бүгү ажылчы чоннуң калбаа-биле чугаалажып көөрү, саналдарны киирери, партия ажылын чаартырынга, эде тургузарынга идигни бээр.

МЕРГЕЖИЛИН БАДЫТКААР

«Партияның ажылын сайзыраңгайжыдар». Редакцияның ажыл планында ындыг мурнуку чүүл көрдүнген. Бо темага аңаа бодуун журналист кижи чүнү бижиирил? Мурнунда, таптаашкын үези деп адаарывыс өйде ону бижиири чүүден-даа белен турганы чадап чок. Ийе, харын төп-түгүн-даа, тус черниң-даа солуннарынга бижип тургулаан. А коммунистер, аңаа чон ындыг мурнуку чүүлдерни номчуп турган бе, ынчаш? Чигзиничиг-ле. Номчуур, көөр улус колдуунда политинформаторлар, илеткел, справка кылыр дээн кижилер кандыг турган чүве ийин...

Ам бо теманы ажыдып бижиири ындыг-ла амыр эвес дээрзи ооң адындан-на илдең. Чүүлдүң адын бижип алгаш, боданы бээрге, баш иштинде «СЭКП сөнезин!» дээн кыйгы-плакаттарлыг, митингилээн хөй кижилер, партийжи билеттерин өрттедип турарлар, үн чок киноның кадрларында дег, шокараңайны бергилээр. А парлалга арыннарындан партия дугайында кандыг янзы бодалдар, шоодайдан то сопкан ак-тараа дег, чашканналып турар-дыр? «Партия — авангардчы эвес апарган. Ындыг эвес болганда, ооң херээ чүл?» — деп, ажылчын Евтушенко айтырып турар. Студент Игнатьева «Идеологтар экономика башкарып турар шаанда, бистиң амыдыралывыс экиживес» деп санаан. «Партийжи программаның кыйгылыг лозуңнарынга ам кым-даа бүзүревес апарган» дээш оон-даа өске.

Партияга үндезин демократчы чаартылгалар негеттинип турар дээрзин СЭКП ТК-ның чоокта чаа февраль Пленуму демдеглээн. Партия ажылының стиль, методтарының үеден аргажок хожудап калганын, шак ындыг эрги арга-хевирлерниң чүге-даа дыңнмазын Пленумнуң киржикчилери саналдарынга айтып турган. Устав эргижирээн. Мында эде көөр чүүлдер эндерик, ынчалза-даа ооң эде кылыышкынны өршээл чогу-биле узудай берген. Хөй-хөй партия организацияларының, оларның партийжи удуртукчуларының ажыл-чорудулгазында базыышкын ёзузунуң стили, ыйыышкын методу хевээр. Ооң чаңгыс-ла чижээн партийжи комитеттерниң чуртта сөөлгү үеде хөйү-биле тургустунуп турар улусчу шимчээшкинниң организациялары-биле харылзаазындан көрүп болур.

Сөөлгү үеде партия обкомунуң, хоорномунуң, райкомнарының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чон ортузунда ындыг-ла эки эвес үнелелдер нептерээн. Бо чугаалар кандыг-бир барымдаага үндезилеттинген бе? Оларның кезик-чамдыызы шынныг дээрзи маргыш чок. «Баштак бүрүзүнде шынның чартыы бар» дижир. Партийжи ажыл-херектерниң хөй кезии ам-даа чүгле ажыл чоруттунган деп үнелел алыры-биле кылдынып турар дизе хөөредиишкин болбас. Хөй хуралдаалаарынга Уставтың негелделерин баш удур-ла магадылалды тургузуп турар. А ол болуп турар хуралдарның ажык-дужуу дээштии бар бе, ынчаш? Амгы үеде чамдык хуралдарга чугаалажып турар айтырыглар шыңгыы, чидиг апаргылаан. Ынчалза-даа хүлээп алдынган шиитпирлер күүсеттинип турар бе деп айтырар болза, харыызынга ыыттаар чүве тывылбайн баар чыгыы. Кол нургулайында күүседир ужурлуг шиитпирлер чүгле саазын кырында. «Ажыл кылдынган» дээр чылдактың аайы-биле түңнел чок ажылдар чорудар чаңчыл ам-даа, таагылыг кудурукта ораашдынган каңмыыл-сиген дег, ажылдың стилинден адырлып чадап турар. Ам партия ажылындан тодаргай хемчеглер — тодаргай түңнелдер негеттинип келген. Ынчалза-даа олутпай, шүшпең чорук болгаш манаашкын хөөнү республиканың дыка хөй партия организацияларының, секретарьларының болгаш өске-даа аппаратчыларының ажыл-чорудулгазының шынарларында сиңниккең. «Партия ажылдакчылары чүнү-даа кылбас хирезинде оларның акшалыыңы эңме-тикчок кылдыр өскен» деп, хөй кижилерниң шыжыгып, кылыктанып чугаалап турары ону барымдаалап болур. «Чүге-ле дамчыыр чугаалаарга даянып алгаш, түңнелдер үндүрер силер?» деп чемелелге онаажып болур мен. Ынчалза-даа ындыг чугаалар, ырадыр шывадаптарга каракка козулбейн баар даш эвес, ол чоннуң, хөйнүң сагыш-сеткилиниң хөөнү кайнаар угланганын чарт айтып турар. Мынчага чедир хөйнүң хөөнүн, улустуң үнүн херекке албайн, чоннуң бодалын дыңнавайн чаңнап, билбээчеңнеп келген чорук дүшкүүрелди, сагыш ханмазының байдалын тургузуп, партияга бүзүрелди божаңнаткан. Түңнелинде чон бир аңгы, партия бир аңгы апарган.

Партия — авангард деп теореманы шиңгээдип алган болганда, ооң балыткалын көргүзер апаар. ССРЭ Конституциязының 6 дугаар чүүлү дээш хөй шуугаазын үнүп турар. Бир-ле чүвеге үстүгүп алгаш, артык черге маргыжарынга, сөглежиринге, шуугаарынга ынаавыс кедергей. Сактырга, бижип каан сөстен чер-дээр андарлып, бүгү чүве бир янзы апаар-даа ышкаш. СЭКП — авангард, чоннуң мурнакчы кезээ деп сөс бижиттинген, бижиттинмээн-даа болза, ооң хамаарылгазы чокка партия бодунуң башкарыкчы ролюн күүседир апаар. Ооң башка «партия — хамык чүвениң эгелээн, башкарыкчылаан» деп холзээн херээ бар бе?

Партийжи ажылдакчы бүрүзү, коммунист бүгүдези бодунуң туружун тодаргайлап, профессионал деңнелин, хуула ролюн шүгдүнүп, партияга херээм бар бе, азы чок бе деп айтырыгга харыылап, ылавылаттынар үе келген.

Бистиң республика Европа незээнден озалааш турары-биле амыдыралдың чамдык агымнарындан озалдап турар. Ынчалза-даа төптэ болуп турар бүгү шимчээшкиннер, хөлзээшкиннер бистиң Тывага база эзинин дээртип келгилээр. Ниитилелдиң критиктиг байдалы сагыш-сеткил куюмунга алзыптар кижилерни ындыг хөлзээшкинче чыгай идип турар. Ынчангаш партия ажылдакчылары чурт иштинде, делегейде болуп турар болуушкуннарга үндезилеп алгаш, ындыг байдалга канчаар хөделирин баш удур көрүп, күзенчиг эвес чүүлдерни болдурбазының оттур көрүкчү ёзузу-биле ажылдап өөренири чугула. Ол кандыг-даа сургаашкын эвес, а үениң үнү дыңзып келгенинче кичээнгей салырының сагындырыы-дыр. Партия ажылынга даап билиишкин, баш удур бодаашкын, прогноз, интуиция (дыл бокталдырып турар дээш буруудатпаңар) кончуг чугула рольдуг болуп келген. Ону партийжи практика-даа бадыткап турар. А бисте колдуунда «содаа соонда чудурук чалр» чорук бодараан. Хамык чүвени хөлгээрледип алгаш, кандыг туруш алтарын угаазылап шыдавайн, болуушкуннарны бодунуң агымынче сула салыпкаш, шыгырт олуруптары партия ажылдакчызының адынга, арын-нүүрүнге чүүлдешпес.

Бодумга чоок адыр — парлалганы алгаш, ооң партия комитеди-биле харылзааларынга кысказы-биле доктаап керейн. Чоокка чедир-ле солуннуң кандыг арынныг болуру партия комитединден, колдуунда ооң бирги, ийиги секретарьларының билижкинден, көрүжүнден хамааржып турган. Ам солун чоннуң ёзулуг индири апарып, ооң сеткил-сагыжының илередикчизи, ажык-чарның арыны апар чыдары өөрүнчүг. Ынчалза-даа чамдык редакцияларда эргижирээн, таңмаланчак хөөннер ам-даа барын чугаалаза артык эвес.

Чамдык партия, совет ажылдакчылары парлалганы ооң ёзулуг ужур-дузазынга чедир ажыглап өөренмээни — ажык-чарның принциптерин үнелексевезиниң, дириг үннерни дыңнаксавазының херечизи. Архивтен 40—50 чылдарның область солуннарын сонуургап көрген мен. Оон бир эскерген чүүлүм: ол чылдарда партия обкомунуң ажылдакчыларының кайызы бирээзиниң ай санында «Шын», «Тувинская правда» солуннарга чугула темаларга материалдарны доктаамал бижип турганы. А райкомнар секретарьларының, килдис эргелекчилериниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Экини эки дээр: С. К. Токаның бодунуң орус, тыва дылдарда бижиттинген чүүлдери мырыңай эңме-хавыжок. Областың ажыл-ишчи чону-биле харылзааның чепсээ кылдыр солунну көрүп чораны оон илдең. Партия ажылдакчызынга солуннуң арыны харылзааның көвүрүү кылдыр ажыглаттынып болурунуң херечизи ол-дур. Ол чылдарның парлалгазында акты ак деп, караны кара деп дорт айыткан материалдар көвей. Ында партия обкомунуң ажылдакчыларының албан-дужаалын-даа барымдаалавайн, ат-сывын адап тургаш, оларның чедир көрбээн, кылбаан ажылдарын айтып, бижип турар. Демократия ынчан турбаан деп кижи канчап диттирил?

Ам партия ажылдакчызындан материал бижидип алыры амыр эвес. Каш катап дилег кылырга безин чамдыктары олчаан бижип бербейн баар. Ажык-чардан сестири ындыг бе, азы чон-биле чугаалажып билбезиниң чылдагааны ында бе? Новосибирскиге демократтыг эвилелдиң (ДС) митинг-хуралдарынга партия ажылдакчыларының [illegible] чүве чугаалап [illegible] барымдаа [illegible] шыдаганын, ол чылдагаан-биле ДС-тиң хуралдарынга колдуунда кириишпезин херечилеп болур мен. Партия ажылдакчызы экстремисчи хөөннерни, [illegible] хөлзедиишкиннерни чавырылдырып шыдаавазы, аңаа төлептиг согуг берип, барымдаа кылып, ажык чугаалажып билбези эгениг-даа, кээргенчиг-даа. Хөй чылдарда тиилеп келген «кабинет» стилиниң үре-түңнели ол-дур. Амгы үеде боттарының кошкаан, үеден чыдып калганын, профессионал деңнелиниң кудузун чажырар сорулга-биле кедерел турган чагырар, хоруур аргаларны ажыглаар болза, аштырыышкынга агартыр-ла таваржып болуру билзе чогуур.

Партия ажылының стилин, арга-методтарын канчаар сайзыраңгайжыдарын үе боду чугаалап турар. Партия ажылдакчызы политика талазы-биле профессионал кижи-дир. Бодунуң ол мергежилин ёзулуг ажыл-херек, тодаргай туруш-биле бадыткап шыдавас болза, партия комитединге ажылдаан ажыы бар бе? Партия ажылының шалыпының ортумак деңнелден хөйүн бодап алгаш, билиг-мергежили чавыс, организакчы талантызы чок, чиигелде, чымчак олут дилеп чоруур кижилер партаппаратче эвээш эвес-биле ажылдап кирген. Бодунуң борбак думчуун бодаар, албан-дужаал сүрүкчээр, хоозун ат-алдарга чедиксээр партажылдакчылар партийжи идеалдарның ёзулуг үне-будужун чүдередип каан, оларның ужуруундан ниитизи-биле партияның ат-алдары, ролю кошкаан. Шак ындыг кижилерни танып, билип, оларның-биле дүрген байырлажып алганы дээре.

Партияның ындыкы сорулгаларының чайырын балалдырбас дизе, оон ат-алдарын, ужур-дузазын бужалдырбас дизе, партийжи ажылдакчы бүрүзү, коммунист бүрүзү бодунуң туружун тодаргайлап, профессионал деңнелин, хуула ролюн шүгдүнүп, партияга херээм бар бе, азы чок бе деп айтырыгга харыылап, ылавылаттынар үе келген. Ону бистиң чурттап эртип турар үевис, ниитилелдиң демократтыжылгазы, өртек-үнени эге көөрүнүң өйү, төөгүнүң үе-чадазы көргүзүп турар.

Надежда ЭРГЕП.

Хуула дузалал ажыл-агыйларга, арендаторларга

Челябинскиниң трактор заводунга «Уралец» деп бичии 10 аът күштүг «молдурга» тракторну бүдүрүп эгелээн. Ол (чурукта) хуула дузалал ажыл-агыйынга болгаш арендаторларга бот-туг дузаны оон чедикрери чугаажок.

Бүзүреп болурунга магадылал бар

Бо чурттап келген назынымның иштинде чеже кижи «Комсомолчу чорааш, ону таварыштыр партия кежигүнүнге кирип ал, бодуңга ажыктыг апаар» деп чугаалавадылар дээр. Оларның ындыг сүмезинге каттыжып турзумза-даа, иштимде элдепсинип чораан мен. «Чүгле эрге-ажык, албан-дужаал сүрер дээш СЭКП-ниң одуруунче кирер чүве болза, ындыг партиядан чүү үнерил?»

Солуу-сакпай, кенен чалыы үелеримде комсомолчу биледимден чарылгаш, ындыг-ла кончуг ундараваан мен, чегген акшам эгидип бериикенин-биле домей болган. Удавааанда шериг албан-хүлээлгем күүседир дээш аъттаныптым. Шериг хепти кеткенден бээр 3 ай чедип чорумда, кезектиң комсомол комитединиң секретары кыйгырткан. Чеде бээримге, «бээр олур» дээн соонда, чурукка тырттырып алган. Неделя эрткенде база катап кыйгырткан. Секретарь холумну дыңзыг туткаш, комсомол биледи тутсуп берген. Апыяктар эвилелинге ийиги удаа ынчаар кирдим. Ооң соонда, ротаның комсомол бюрозунуң секретарынга-даа ажылдап турдум. Ынчанна харыы эреңгейлээшкин, арын чаар чүүл, чаңгыс талалаар деп чүүлдерни көрген мен. Бистиң идеологиявыстың кошкаан ынчан билдим.

Бөгүн бистер партия бодунуң ээлчеглиг XXVIII съездизинге долузу-биле чаартынган келир ужурлуг деп чугаалажып турар бис. Төп солун, сеткүүлдерден номчуурга, партийжи арыглаашкын чамдык черлерде холчок идепкейлиг чоруп турар. Эде тургустунуп чадап каан чамдык кижилер адаккы партийжи эшелоннуң сонуургалдарын, негелделерин күүседип чадашкаш, боттары-ла албан-дужаалдарындан ойталап турарлар. Партия моон соңгаар эрге-ажык, албан-дужаал чедип алыр орган эвес апарган дээрзин билгеннери ол. Черле ынчаш ындыг чергелиг кижилерниң партиядан үнүп турарын бодаарга, кажан-бир шагда аңаа чүгле ёзулуг партийжилер артып каар дээрзинге бүзүреп болурунуң аргалары бар.

Артур ХЕРТЕК.
Таптаашкын үезиниң комсомолчузу.

ШИИТПИРЛЕТТИНЕРИНГЕ ИДЕГЕДИМ

Тывага улусчу революция соонда бөлүк араттар аңаа көжүп келген орус тараачыннар-биле кады «Черби» колхозту чоорту тургусканы. Оларның аразынга ханастар, корейлер база турган. Орус тараачыннар Симаковтар, Седовтар, Беспаловтар, корей Ким Сахо олар тывалар-биле кады колхоз тургузуушкунунга идепкейлиг киржип чорааннар.

Алдан чылдарның үезинде Черби өске ажыл-агыйларга кадып, ол-бо «октап» турганының түңнелинде колхоз дүшкен.

Бо бүгүнүң соонда Черби[ге] ыяш белеткээр пунктуну ажыткан. Ам Черби хемниң баштарын, Таспының дургаар Чагылай, Хам-Дыт, Кара-Суг болгаш Туман тайгаларының ыяштарын он-он чылдарда кезип келген. Мооң түңнелинде бо ийи хемнерниң суу бичиилеп, ында шагдагы ышкаш хөй кат-чимис, аң-меңдаа чок калган.

Ыяш белеткээр черге баар болза, ында оваланы берген чыдар манза артынчыларын, бокту көргеш, кижиниң килеңи хайныыр.

Хоорай, суурларны тудуп, оларны сайзырадырынга ыяш чугула дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа чурттакчылыг черлер чоогундан ыяш кезип, бойдуска хора чедирери кемниг херек дээрзин удуртукчулар, сңу кылып турар улус билир.

Бо хүннерде Шивилиглерде ыяш кезерин уламчылап турар. Ынчангаш мээң сеткил-сагыжымны өйүп чоруур бир айтырыг — Черби[ниң] девискээринден ыяш кезерин шуут хоруурy, ол черлерни камгалалдыг зона кылдыр тургузары.

«Бойдусту камгалаары — кижилерни камгалаары-дыр» деп партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде айыткан. Ынчангаш Чербиниң камгалалының айтырыын ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинер дээрзинге бүзүредим.

Амырта ЛОПСАН.

БАШКАРЫКЧЫ РОЛЮН ЧИДИРБЕЗИН КҮЗЕДИМ

Чажымдан-на, пионер, комсомолчу чорааш, коммунист дээрге эң-не дээди харысалга, аңаа эштерниң эки, төлептиглерниң төлептии кирер деп бодуун арат ава-иемниң, башкыларымның үлегеринден көргеш, ооң хүрээлеңинге бир-ле дугаар өргүүделим киирип турар. Чонумга, чуртумга кылган чүүлүм ам-даа эвээш-тир ийин деп бодалдыг турдум. Ынчалза-даа ээлчег хөй, бир-ле дугаарында удуртукчу улус кирер дээш хүлээт албаан, дыка хомудаан мен, ооң соонда чамдык коммунист эштерниң төлеп чок чоруун көргеш, шуут-ла [illegible] кагдым.

Ам көрүп чоруурумга оларның эртем-билии-даа, ажылга хамаарылгазы-даа, корум-чуруму-даа менден [illegible] чорду, ооң арасында партиязындан үндүртүп, мындыг харысалгалыг үеде билеттерин дужаап, дезип турарлары-даа бар. Шак ындыг туруш чок кижилер партияның ат-алдарын бадырып, чоннуң аңаа бүзүрелин кошкатканнар. Чуртта, республикада өскерлиишкин таваар, кошкак чоруп турар дээш бүгү күжүн мөөңнээриниң орнунга, үнүп турар кежигүннерни кандыг коммунистер дээрил?! Ол бир-ле дугаарында партия органнарының кошкак ажылы-дыр. Партияже душпа-келбе кижилер кирип турганы оон-на коскү.

Федерацияның кол күжү — хөй национал кижилерниң чүгле тускайлаң чурт девискээри, дылы эвес, культуразы, чаңчыл ёзулалдары, амыдырал-чуртталгазы н д а катаптанмас, онзагай байдалында болгай. Мен сеткилимден интернационалчы кижи мен, мееңээ орус, тыва, грузин, армян-даа дөмей-ле. Кижилерниң арыг, чаагай найыралы — эң-не ыдыктыг байлакшыл ол, ынчалза-даа чон бүрүзү колдуунда бодунуң девискээринге чурттап, ону байыдып, байлакшыдарынга бот-бодунга дузалажып, аалдажып, деткижип чоруур ужурлуг деп бодаар мен.

СЭКП обкомунга улусчу фронтунуң организакчылары-биле ужурашканын база номчудум. «Тыва чоннуң бүгү төөгүзү ССРЭ-биле холбашкан» деп, ынчан Г. Ч. Ширшин чугаалаан чорду. Ол кончуг шын. Орус чон-биле акы-дуңма харылзааны үзер деп чүүл мээ-медерелимге-даа кирбес. Ынчангаш Тываның девискээринге бир-ле дугаар көжүп келген бодуун ажылчыннар, тараачыннар тываларны хлеб бызырып, бажың чугайлап өөреткен кижилерни мен тус черниң чурттакчылары деп санаар мен. Олар мында турумчуп, бистиң-биле эки-бакты үлежип чурттап чорлар. Чаа, чырык бажыңнарже кирген хамаатыларның аразында олар хөй дээрзинге чигзинер мен. Олар колдуунда-ла чаңгыс кат, печка одаар, хуу бажыңнарында арткан, тус чурттакчылар ол дээрзинге харып бүзүреп болур. Бо бүгүнү улусчу депутаттар тодарадып, чөптүг шынны тургузар дээрзинге бүзүреп каайн.

Шупту-ла удуртукчу эштерни чаңгыс хепке кудуп, бактап, чектеп туруп бээр болза база шын эвес. Тыва чурту төлептиг оолдар, кыстар-биле кызаттырбаан, чоннуң бүзүрээр, идегээр удуртукчулары эвээш эвес. Даргаларның хөй кезииниң чүнү канчап турарын билбезивис информация чогундан база болуп турар. Ону дарый эдер болза эки.

Амы-хуумда Д. Енданның СЭКП обкому биле Кызыл хоорномун кадар дээн сүмезин деткиир мен, бот-боттарын катаптажып турар органнарның херээ чүү боор. Аңаа эң-не төлептиг кижилер артсын, ажылдазыннар, хосталган бажың-балгатты эмнелгелер, дыштаныылга өрээлдери, чогаадыкчы эвилелдер-даа кылгай-ла.

А кандыг партия херегил деп айтырыгга — ийи-үш-даа партия тургай-ла, чоннуң эрге-ажыын-на камгалаар болза, дөмей-ле деп бодалдыг мен. Кежигүн эвес кижи болганымда, демократтыг партия тургустунуп кээр болза, аңаа кирерин күзээр мен. Арыг ханын төп тургаш. Ленин башкының тургузуп каан коммунистиг партиязынга авангардтыг ролюн чидирбейн, чоннуң бүзүрелин долузу-биле эгидип алырын күзедим.

Дадар МОНГУШ.
Тывада Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысалгалыг секретары.

Чагаалардан одуруглар

Бистер, кодээ суурнуң чурттакчылары, чүнү-даа дыңнавайн олурар бис. Партия обкомунда та чүү болуп турар чүве? Ону кым биске чугаалап берип турар деп?

СЭКП обкомунуң пленуму, бюрозунуң дугайында солуннар чедир чырытпас. Чижээ, бир катап национал айтырыг чугаалашкан пленумга Д. К.-Х. Ооржактың саналынга хамаарыштыр маргылдаалыг чүүлдер турган деп телевизордан чүгле дыңнаан бис. Ону сонуургааш, солуннарны ажып көөрүвүске, саналдар олчаан үнмейн барган. «Чондан чажырганы ол-дур» дижип, аравыста чүгле чугаалажып эрттирип каан бис. Партия ажылы мындыг чажыт болур болза, партия чонга эвес, а чүгле бодунга ажылдап турар ышкажыл.

ДОРЖУЛАРНЫҢ өг-бүлези.
Сүт-Хөл район.

• • •

1945 чылда партияга кирген мен. Ынчан хүлээп алыышкын шыңгыы, кончуг негелделиг турган. Намның Устав, Программазын кижи аажок кызып өөренир боор чүве. Ам партия херек чок деп бодалдар безин үнүп турар апарган. Ол, бир талазында, партия ажылының эрги стильден уштунмаанын херечилеп турар.

Партия, армия, милиция чокта күрүне туруп шыдавас болгай. Кандыг-даа үеде корум-чурум чок кижилер ылап-ла туруп кээр. Ынчангаш чуртка анархия тургуспазы-биле СЭКП ышкаш чаңгыс аай партия турар ужурлуг. Чүгле ажылды бо турганындан сегидер херек.

Оон аңгыда, бир хомудап, сеткилим өйүп чоруур айтырыым бар: ол дээрге — бойдус камгалалы. Делегей ужур-утказы чугула айтырыг. Ол хиреде партия бээр көңгүс кичээнгей салбайн турар. Чамдык партия ажылдакчылары боттары тотчеглекчилер болуп, машина-балгаттыг аңнап турары кижи бажынга сыңмас.

Маады ЧИГЖИТ.
Пенсионер.
«Кызыл тараачын» совхоз.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

Сорулгам: чоннуң социал амыдыралын экижидеринге үлүүмнү киирери.

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурну бо хүннерде барып көөр болза, он беш, чээрби чыл бурунгаар турганынга канчап-даа деңнээр арга чок: делгем улуг-улуг чуртталга бажыңнары, чагайжыткан кудумчулар, бүдүрүлге, албан организация бажыңнары дээш, немешкен чүүлдер-ле хөй. Эрткен чылдан эгелеп суурда шлак блоктуг ийи каът бажыңнарны база тудуп эгелээн. Ону кылып турарларның бирээзи «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогу.

Ажылчыннарның бирээзи начальниги-биле ужуражып, дугуржуп каапкан соонда, ам кээп Василий Байтосович Донгакка ужуражыр аргалыг болдум.

Василий Байтосович чогум ажык, чугаакыр-даа болза, бодунуң дугайында шоолут-ла хөөрексевес, колдуунда-ла удуртуп турар коллективиниң, бригадаларының дугайында, оларның ажыл, амыдыралын чугаалаксаар болду.

В. Донгак Мөңгүн-Тайга чурттуг, амыдыралының аайы-биле Тээлиге өскен, аңаа ортумак школаны 1969 чылда дооскан. Ол-ла чылын Кызыл-Мажалыктың 741 дугаар кежүп чоруур механизастаттынган колоназының Тээлиде участогунга тудугжулай берген. Василий школага өөренип турган-ла, аар-саар ажылдарны кылып, чайгы үелерде бодунуң үези оолдар-биле бир-ле ажылды хүлээнип алгаш, ону кылыр турган. 1973 чылда В. Донгак Кызылдың политехниктиг техникумун дооскаш, «техник-тудугжу» деп тускай ортумак эртемни чедип алган. Бир күзел бүткен! Мергежилиниң аайы-биле Улуг-Хем районга бир чыл ажыр ажылдааш, Совет Арминың хүрээлеңинге албан-хүлээлгезин эрттирген. Дайынчы өөредилгелер, дөргүл-төрелинден ырак-узак тураары Василийге моондак болбаан — ийи чыл көзүлдүрле караш дээн. Өскен сууру Тээлиге келгеш, Василий Донгак безин эки-даа дыштанып албайн, дораан-на ажылдап турган коллективинге чедип келген. Өскерилген чүве шоолуг чок, чүгле биеэги участогу бот-орулга-чарылгаже шилчип кирген болган. Аңаа ол мастерлеп кирген. Каш чыл улаштыр ажылдаанының соонда ооң негелделиг болгаш ажылынга харысалгалыг чорууң, кижилер-биле чугаалажып билири, оларның ажыл-ижи, амыдыралы дээш туруштуг чорууң коллектив чоорту эскерип каан. 1984 чылда В. Б. Донгак «Тыва хамааты тудуг» трестиң Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң начальниинге томуйлаткан.

— Василий Байтосович, силерниң бүдүрүлгеңер чоокку чылдарда кандыг-кандыг ажылдар кылганыл, чугаалап көрүңерем — деп оон айтырдым.

— Бо беш чылдың эрткен дөрт чылдарында 2 миллион 711 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылдывыс. Ол планныг онаалдадан оранчок ажып турар. Ооң иштинде 66 өг-бүле чурттаар чаа бажыңнарны, делгем спорт залын туткаш, хүлээттивис, район эмнелгезиниң, школаларның капитал септелгезин чоруттувус. Ынчаарга чыл санында Культура бажыңының, киирген чагыглар ёзугаар чурттакчыларның бажыңнарын, бүдүрүлге, албан черлериниң септелгезин доктаамал чорудуп турар бис. СЭКП райкомунуң бажыңының немелде тудуун база кылып дооскан бис.

— Бо чылын кандыг тудугларны ажыглалга киирер силер?

— Бистиң ам кол мөөңнеп турар объективис — уругларның уран чүүл школазы — ийи каът тудуг. Ажылдарны эрткен чылда август айда эгеледивис. Ында коммунист Маадыр-оол Иргитович Содунамының удурткан бригадазы доктаамал ажылдап турар. Ол тудугнуң онзагай чүүлү — чаа төлевилел ёзугаар ону кылып, республикада бир дугаар эгелээн. Ам ооң бирги каъдын доозуп турар. Ажылдың шынары эки.

Коллективтиң кежигүннери шупту бажың-балгаттыг, ажылчыннарның уруглары ясли-садик-биле хандыртынган. Бүдүрүлгеде ортумак шалың 280-ден 310 чедип турар. Ажылчын коллективтиң дөрт кежигүнү эрткен чылын путевкалыг дыштанып чораан. Корум-чурумну тударынга коллектив доктаамал киржип, улусчу дружинаның ажылын идепкейлиг баштап келген. Комсомолчу Антон Чанзан милицияга дузалаар ажылчын отрядка бодунуң эки талаларын көргүскен. Коллектив аңаа чаа бажыңны бергеш, улуг бүзүрелди илередип, райкүүскомнуң иштики херектер салбырынга ажылдаар кылдыр үдеп чоруткан. Тудугжулар Николай Хертек, Андрей Кара-Сал, Михаил Минчинмаа олар тудуг мастеринге, а Гагарин Монгуш Красноярскинин политехниктиг институдунуң Кызылда филиалында бот-өөредилге-биле өөренип турарлар.

Тээлиниң бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң начальниги Василий Байтосович Донгакка улуг бүзүрелди көргүзүп, Тээлиниң № 32 соңгулда округундан чоокта чаа ону Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

— Василий Байтосович, силер депутаттың кандидадынга депшиттирип турар болганыңарда, боттарыңарның соңгулда мурнунун программаңарны кысказы-биле чугаалап көрүңерем — деп оон диледим.

— Мээң программам колдуунда үш кезекке чарылган. Бодум тудуг талазы-биле эртемниг болганымда, тудуг чок болза, кижиниң амыдыралы сайзыравас деп бодаар мен. Ынчангаш бир дугаарында, Тээли суурнуң тудуг талазы-биле сайзыралы, ооң чаагайжыдылгазы дээш туржур мен. Ам суурнуң бажың ээлчээнде 298 өг-бүле турар. Бир эвес 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн бажың-биле хандырар дээр болза, Советтер шугуму-биле чылда-ла 10-15 хире ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарны тудары чугула. А бир эвес ону боттандырар дээр болза, мээң удуртуп турарым тудуг-септелге участогун тудуг-септелге эргелели кылдыр эде тургузарын чедип алыр мен. Ынчап кээрде, чылда кылыр ажылдарының хемчээли 1.2-1.3 миллион рубль түңге чедер. Районнуң, районнун коммунал ажыл-агыйының база мээң ажылдап турарым участоктуң баазаларының тудугларын дүргедеткеш, чоннуң бүгү талазы-биле хандырылгазын экижидерин чедип алыр мен. Эрги болгаш шөлү бичии бажыңнарның септелгезин чорударда, оларның шөлүн улгаттырары чугула. Суурда күш-ажылчы коллективтер боттарының күжү-биле чурттаар бажыңнарны тудуп алзын дээш улуг кичээңгейни угландырар мен, хуу бажың тудар дээн кижилерге чээли бээрин экижидер болгаш тудуг материалдарын оларга садарын калбартыр. Совет Арминың хүрээлеңинден болгаш күш-ажылга эдип чазаар колониядан келген аныяктарның иштинден кадрларны шилип алгаш, тудугжу кооперативтерни тургузар, ону бо чылын эгелээр. Район төвүнге 140 орунунг уруглар садигин, 840 өөреникчи кирер школаның тудугларын эгелээрин чедип алыр мен. Чамдыс үлетпүр тудугларын чаа беш чылдың эгезинден эгелээрин холга алыр.

Бистиң суурнуң кудумчулары делгем-даа болза, чаагайжыдылгазы ам-даа четпес. Ынчангаш паркты, стадионну, уруглар ойнаар шөлдү, тыва эки турачыларга тураскаалды кылганы таарымча чок болганындан ону эле кылдырар арга, күш бар. Чамдык кудумчуларны асфальтылаар, тротуарларны кылдырар мен.

Суурнуң электриктидилге системазын долузу-биле чаартыр. Херээжен улустуң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидер айтырыг мени кезээде дүвүредип келген. Оларның ажылдаар черлеринде күш-ажылдың гигиеназын сагыырын, кеттинер болгаш чунар, ажылдаар черлерни таарымчалыг болдурар. Бичии уругларны сүт-биле хандырар пунктуну тургузар мен. Септелге-тудуг участогунуң материалдыг сан-хөөзүнүң шыдалын барымдаалап көргеш, 1 харга чедир уруун азырап орар (коллективте ажылдап турар) иелерге дузаламчы фондузундан кижи бүрүзүнге чылда 250 рубльди бир удаа бээрин планнап турар бис. Бо арганы суурнуң өске-даа коллективтеринге нептередирин чедип алыр мен.

Школа дооскан аныяктарның өөредир, оларга практиктиг дузаны көргүзер талазы-биле чыл санында 5-6-дан эвээш эвес аныяктарны ажылга киирип, өөредир мен, оларның угаан-бодал, мөзү-шынар талазы-биле херэглел-чүткүлүн хандыр өөренип, дузалаар мен. Оларны эки чанчылдарга өөредири дээш кичээңгейни угландырар мен.

— Суурувус улуг эвес-даа болза, долгандыр турар этаары сөөлгү үелерде дыка баксыраан, мал-маган оъттаар шөлдеривис бокталган. Хөмүр ыжы 3 катап, өске хоралыг газтар нормадан дыка ажып турар. Ынчангаш чаа тудугларның одалгазын чоогунда котельнаялардан хандырарын чедип алыр болгаш Тээли суурну арыг-шевер талазы-биле үлегерлиг суур болдурар дээш бүгү күжүмнү, арга-дуржулгамны бээр мен — деп, ол чугаазын доосту.

Моон алгаш көөрге, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат В. Б. Донгактың соңгулда мурнунуң программазында шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыглар, ажылдар хөй. Ынчангаш аңаа март 4-те болур соңгулдаларга чедиишкинниг болурун күзеп каалыңар.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

Корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаар дээш ажылдаар мен.

Уйнукай Шагдыровна Ондар 1944 чылда Сүт-Хөл районнуң Хор-Тайга суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, националы тыва, 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, тускай ортумак эртемниг, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң саң-хөө план килдизиниң эргелекчизи. Бодунуң күш-ажылын 1964 чылда Чөөн-Хемчиктиң район эмнелгезинге дезинфекторлап ажылдап эгелээн. 1965-1972 чылдарда Бай-Тайга, Тес-Хем районнарның саң-хөө килдизиниң күрүне орулгаларының талазы-биле улуг экономизинге ажылдап чораан. 1973-1975 чылдарда Самагалдайның коммунал ажыл-агый черинге улуг бухгалтерлеп ажылдап тургаш, Красноярскиниң саң-хөө техникумун дооскан. Техникумну дооскан соонда 1975-1983 чылдарда Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилге килдизинге улуг бухгалтерлеп, 1984-1988 чылдарда Улус өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунга улуг бухгалтерлеп ажылдап турган. 1989 чылдан эгелээш Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединде ажылдап турар. Коллективте профэвилел комитединиң ревизия комиссиязының даргазы. Коллективтиң хөй-нийти ажылынга идепкейлиг киржип келген. Өг-бүлелиг, дөрт уругнуң иези.

У. Ш. Ондарны Кызыл хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр хоорайның № 48 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң коллективи депшиткен.

Программазының кол-кол айтырыглары мындыг:

— Долгандыр турар хүрээлелди арыг тургузары, ону камгалаары— кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Ындыг болганда мен аңаа бодумнуң үлүүм база киирер апаар мен. Ынчангаш «Экология-95» деп комплекстиг программаны боттандырарынга идепкейлиг болуру — мээң хүлээлгем. Ол ышкаш ажылчы чоннуң экологтуг билиин бедидер талазы-биле ажылга киржир мен. Бойдуска ынак болурунга аныяктарны, школачыларны кижизидери — улуг ажыл. Орта база кызымак чоруум көргүзер мен.

Бойдус камгалалының фондузунуң акша-хөреңгизин ажыглаарын контрольдаар ажылга киржилгем улуг болур.

Бодумнуң округумнуң соңгукчуларының чагыгларын күүседиринге негелделиг болур мен. Хоорайның чурттакчыларын аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга кызымак болуп, оларның ассортиментизин көвүдедир талазы-биле айтырыгны тургузар мен.

Инвалидтерге, пенсионерлерге коммунал-амыдырал ачы-дузазын чедирер талазы-биле ажылды холга ап, чурттакчыларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын, оларның бажың-балгадын септээриниң хуусааларын, оларга ховар барааннарны садарын чурумчударын контрольдаар апаарымны аазап тур мен.

Националдар аразында харылзааның айтырыгларын шиитпирлээринге дорт киржилгелиг болуп, хоорай девискээринге корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаары дээш чүткүлдүг ажылдаар мен.

Ажыл чок аныяктарны ажылга киирер, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар херекке дузаны чедирери — база бир сорулгам.

Бир эвес депутат апарзымза, ол хүлээлгемни күүседиринге, соңгукчуларның чагыгларын боттандырарынга силерниң санал-оналдарыңарны дыңнаары, силерниң деткимчеңер алыры —улуг дуза, идиг ол деп санап турар мен.

Тываның эртемденнериниң бирээзи Кара-кыс Донгаковна Аракчааны элээн коллективтер Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидип үндүрген.

Ол депшилгелиг амыдыралчы туружу-биле, дидим эгелээшкиннери-биле, эртемге тодаргай салыышкыннары-биле, тура-соруктуг, чүткүлдүү-биле чонга билдингир апарып, эле тургустунушкунунуң ёзулуг сурук[illegible] болген.

Эртем [illegible] кижиниң дугайында чугаа болуп турда, ооң шинчилелдериниң кол угланыышкыннарын база чугаалаза артык эвес. Ооң эртем адыры — аналитиктиг химия. Эртем сонуургалдары хөй талалыг болгаш делгем: бойдус болгаш үлетпүр объектилериниң экспресс анализиниң физика-химиктиг аргаларын ажылдап кылыры, Тываның суг база гидроминералдыг курлавырларының геохимиязы болгаш экологиязы...

1986 чылдан эгелеп комплекстиг килдиске ажылдаандан бээр беш эртем ажылдарын парлаткан. Ооң иштинде аналитиктиг химия талазы-биле Кембридж хоорайга болган делегей конференциязынга илеткелге тезистер, нийти болгаш дузалал химия талазы-биле XIV менделеевчи съездиге дыңналыг дээш өске-даа ажылдар. Сибирь салбырының эртем чөвүлелиниң Тывага болган үнүүшкүннүг сессиязы, «Долгандыр турар хүрээлелдиң болгаш кижиниң камгалалы» деп бистиңге эрткен эртем-практиктиг республика конференциязы ооң эгелекчи саналы-биле болгаш идепкейлиг киржилгези-биле болуп эрткен. Өске-даа семинарларга ол өзек илеткелдерни кылгылаан. Экология талазы-биле тайылбыр номнарын орус, тыва дылдарга парлап, садиктен эгелеп уругларга билиндирип, солун, сеткүүлге пропаганда ажылын калбартырынга ол үлүүн киириштирер сорулгалыг.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң экологияга хоразын эвээжедир хемчеглерни ол программазында көрүп турар. Арыг технологияны, хора чок энергия дөстерин ажыглаарын чугула деп айтып турар. Ук бүдүрүлгелерниң бойдуска чедирген когаралын эгиттирер хемчеглер негеттинип турар. Бойдуска, кижиниң кадыынга хоралыг бүдүрүлгелерни чоннуң хөй акшазын үндүрүп тургаш тудары шын эвес. Ол ийи дакпыр каража. Черге, сугга хамаарылганы экижидип, ону эртемге үндезилээрин ол чугула деп көрүп турар.

Ак-Довурактың комбинадындан хат кагар уу чурттакчылыг черже угланган. Шагаан-Арыгның цемент заводу база. Далай тургустунары-биле хаттың аайы өскерли бээрин барымдаалаваан. Эртем ёзугаар санитар зоназы 1 дөрбелчин километр турар турда, мында беш чүс метр хире черде хемниң адыры агып бадып чыдар. Ооң унунда чурттакчылыг хоорай туруп турар. Эштир зона база заводтан ырак эвес черде.

Чоннуң санал-оналын өөренип, удуртулгага демократчыдылганың арга-хевирлерин нептередириниң идепкейлиг талалакчызы. Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээрде, ооң саналын айтырар, өөренип көөр болза эки. Ол часпас. Хейнуң киржилгези чокка, ийи-чаңгыс кижи чүве шиитпирлей бээринден частырыглар болуп турар.

Кара-кыс Донгаковнаның саналып ёзугаар онкология аарыгларының тыптып турарының чылдагааның дугайында эмчилерниң киржилгези-биле эмчи-экология семинарын Тывага эрттиргени база чаа чүүл. Ам ол «Кижиниң амыдырал байдалынга бойдус болгаш үлетпүр факторларының салдары» деп семинарны эрттирерин планнап турар.

Депутатка кордакчының программазында автономнуг республикадан эвилелдешкен республика кылдыр Тываның эргезин моон соңгаар эде көөрүн киирип турар. Ооң бодап турары-биле национал айтырыгның ленинчи принциптеринче эглири чугула. Ленинниң-биле девискээриниң улуг, биче хемчээли, турар чериниң байдалы, чурттакчы чонунуң саны болгаш экономиказының дээштии хамаанчокка бүгү национал хевирлээшкиннер чаңгыс аай деӊ күрүне эргелиг болур. Ол дээрге политиктиг айтырыг, ону экономика-биле будаары частырыг болур деп, Ленин бижип турган. Деӊ эрге болгаш национал күрүнеге деӊ байдалдыг эрге турар дээрзин ол шын деп көрүп турар. Девискээр талазы-биле Тывадан биче хемчээлдиг күрүнелер бар. Оларның хөй кезии КНО кежигүннери.

Ооң бодап турары-биле Аъш-чем программазы черни салгал дамчыыр хуу өнчү кылбаан шаанда, продукциязының артыкшылын хостуг рынокка сайгарар эрге чокта болдунмас. Өртек садып алыкчы каш дээр болдур, ынча болур ужурлуг. Бот-үне кайыын-бир төптен үе-дүпте доктаадып кааны хевээр артпас, девискээр аайы-биле ол аңгы болур ужурлуг. Чиг эт өртээ рынок өртээ-биле кады өзүп турар шимченгир болза, ынчан шимчээшкин туруп болур.

Политиктиг, экономиктиг, экологтуг болгаш социал айтырыглар-биле холбаштыр ол угаан-бодал экологиязынче база сагыш салып турар. Тыва тоолдарның маадырларының чиксэңге уругларны садиктен эгелеп кижизидери чугула. Амгы үеде тыва тоолдар эвээш үнүп турар болгаш, уруглар чүгле орус тоолдарны эки билир. Ону орус дылче очуддуруп-даа парлаар болза, бистиңде чурттап турар өске сөөк чаштарга ол салдарлыг болуп, тыва чоннуң чаӊчылдарын, төөгүзүн, аас чогаалын билип алырынга дузалап, интернационалчы чаӊчылдарны быжыктырар.

Политиктиг, экономиктиг, экологтуг болгаш социал айтырыглар-биле холбаштыр угаан-бодал экологиязынче база сагыш салыр мен.

Чүдүлгениң хостуун ол онзалап көрүп турар. Ону чээрби чылдар деӊнели-биле ам көрүп болбас. Буянныг чорукту, тайбыңга ынакшылды, кижилер аразында эки хамаарылганы шажын нептередип турарын утпаза эки. Шажынның үр үеде чыгдынган мөзү-шынар билиишкиннерин угаан-бодал культуразындан адыра көөрү берге. Кайы-даа чоң шажынга хамаарыштыр медерелдиг турган.

Тываларның чер-чуртунга чүдүп чорааны ол дээрге бойдусту балыыргаачал, диириг организм кылдыр билип, ону камнап турганы. Шажынга хамаарылганы өскертирин ол саналдап турар.

Уруглар кижизидилгезиниң интернат системазы кол харыысалганы өг-бүледен адыргаш, күрүнеже чая каап турар. Ону эдер болза эки. Интернат орнунга фермаларга, коданнарга барып турар көжүп чоруур эвээш өөреникчилиг школаларны тургузарын өөренип көөр бодалдыг. Ынчан башкы чүгле өөреникчилерге эвес, чонга чырыдыышкын ажылы чорудар ёзулуг башкы болуп, өг-бүлеге чоок апаар. Амгы үеде ол өг-бүледен хоорук, а өг-бүлениң кижизидилгеге ролю көңгүс куду.

Кара-кыс Донгаковна ССРЭ-ниң улус депутадынга кордакчы турган. Бир эвес ону Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, көрдүнүп турар улуг хемчээлдиг, чурттакчы чоннуң сонуургалынга дүгжүп турар программазын боттандырар дээш, ол билиин, күжүн харамнанмас дээрзи черле бүзүренчиг. Ол бурунгаар көрүштүг кижи.

Артык ХОВАЛЫГ.

Чоннуң эрге-ажыы дээш, ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш кызымак ажылдаар мен.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Константин Балчырович Сурунгур Тере-Хөлден ырак эвесте Бош-Дагда кыштап турар. Чоокта чаа мурнакчы хойжу-биле ужурашкаш, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдувус.

Тываларның турза узун, тутса мөге деп чугаалажыры дег, даштындан көөрге, улуг мага-боттуг, бежен хар ажып чоруур хире назылыг, чазык-чаагай шырайлыг, чугаакыр кижи болду.

Бистерни таныvaзы өске кижилер деп ол бодавады-даа, элээн үр үеде ужуражып, чугаалашпааны төрелдери ышкаш хамык ажыл-ижин, амыдыралын чурттагалгага тавакы бээр болуушкуннарны, бергелерни ажыт-чажыт чогу-биле төөгүп берген. Ажык, ак сеткилдиг кижи дээрзин бо бүгү бадыткап турду.

Дуржулгалыг малчының соглээн сөзү-биле ажылхерээ карышпас дээрзин Каргы бригадазының малчыннарындан, совхозтуң чамдык удуртукчуларындан каш удаа дыңнаан мен.

Хойжу-биле ужуражып, ажыл, амыдыралы-биле таныжарывыска, ол бүгүнү долу бадыткаан. Хойну Тере-Хөлге өстүрериниң эртемге үндезилеттинген билии, практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле бүрүн чепсегленген дээрзин ооң чугаазы херечилеп турар. Кандыг-даа ажылды негелдезинге чедир кылыр деп бодаар болза, орта сагыш-сеткилинден бердинип; ооң бүгү чажыттарын шиңгээдип алыры, даандырган ажыл-херек дээш хуудa ээ-харыысалгазы бедидери, тура-соруктуг болуру эң-не чугула дээрзин Константин Балчыровичиден билип алдывыс.

Шынап-ла, ындыг болгай. Бир эвес онаашкан ажылынга хөөн чок, ону эки билбес болза эчизинге чедир ажылдаары берге.

Малчынның кодан девискээрин, кажааларын кезип көрдүвүс. Аал девискээри арыг-силиг, корум-чурумнуг. Моон алырга ажыл-ишчи кижилер мында чурттап, ажылдап турар дээрзин дораан-на чугаалай бээр. Делгем хөй. хураган кажаазының барыын талазында ногаан сигенни сараттап каап туру. Ооң ужундан хөй эвес сигенни малга каап бериpкени илден көстүп чыдыр.

— Совхоз хөй сиген дүжүрүп берген-дир аа — деп айтырдывыс.

— Ам дээрезинде совхоздан сиген албаан бис. Бодувустуң күжүвүс-биле белеткеп алган сигенивис-тир ийин — деп, хойжу харыылады.

— Чеже тонналы белеткеп алдыңар?

— Хөй эвес чүве, бежен тонна чеде бээр боор.

Эки шынарлыг, хөй сигенни белеткеп алган хойжу болду, ону шала кужу ара берген, төрээн хойларга, чаш хураганнарга каап берип турар.

Кажааларның иштиарыг, чылыг, кургаг, чаш хураганнарны ажаарынга, чемгереринге таарымчалыг кылдынган.

Чаъс, өл дүшпес сери адаанда кургаг өдекти күскү, кышкы, часкы үелерде кажааларга четчири-биле төгеринге белеткеп алган болду.

Хойжунуң чурттап орар бажыңы шала бичежек, ындыг-даа болза ооң септелгези, дериглгези багай эвес кылганын эскерип көрдүвүс. Суурдан ырак черде чурттап орар малчын кижиге эргежок чугула дериг-херекселдер, аъш-чем аймаа ында бар. Радиоприемниктиг, төп болгаш республика солуннарын, журналдарын ап турар, ынчангаш делегей, чурт, республика иштиниң амыдыралындан биче-даа чыдып калбайн турар. СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунуң материалдарының, аңаа чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң дугайында хойжу делгерецгейи-биле чугаалап орду. Ырак-узак черде чурттап чоруур-даа болза, амыдырал, культурадан хожудап калган малчын дээр бодал бистерге кирбеди.

Ооң бажыңының чанында «Буран» дээр хар кырынга маңнаар машиназы туру. Хар-даа, кадыр-дошдаа, арга-арыг-даа барымдаалавас магалыг эт дээрзин хойжу хөөреп туру. Чаңгыс-ла четпес чүвези болза эвээш эвес бензин чарыгдаар, ону хандырары бо черге дыка берге. Хойжу «Буранынга» олуруптарга чурукка тырттырып алган бис. Шак ындыг машиналыг кижилер Тере-Хөлде он чыгап турар. Нийтизи-биле ажыктыг машина дээрзин көргүскен.

Черле кончуг солун амыдыралдыг, дуржулгалыг, политиктиг болгаш нийти билии шыырак хойжу болду.

Хойжунуң кадайы Маадыр-ие Ханды Хүргүловна Кунчуп нийтиниң малын өстүрер, баш санын камгалап алыр херекке биче эвес салыышкынын киирип келген дуржулгалыг малчын, ылаңгыя чаш хураганнарны ажаап өстүрериниң ёзулуг мастери. Оолдарын, кыстарын кадык-шыырак өстүрер, төлептиг аажы-чаңга кижизидер дээш доктаамал сагыш салып келген, ам-даа олары дээш сеткил-сагыжы оожургавайн чоруур. Не кижи черле ындыг-ла болгай.

Константин Балчырович нийтиниң малын өстүрер херекке биче эвес салыышкынын киирип, сөөлгү чылдарда доктаамал эки көргүзүглерни чедип алгаш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атка төлептиг болган. Амгы үеде хойжунуң коданында 315 төрүүр хой бар, олар кидин түлүк төрүп турар. Дуржулгалыг малчын хой бүрүзүнден хураганны мендн доруктуруп алыр сорулганы салган. Ону боттандырарының бүгү аргалары-даа, курлавырлары-даа хойжуда бар.

Ажыл-ишке, амыдыралга төлептиг, хөй-нийтичи К. Б. Сурунгурну «Тере-Хөл» совхозтуң Каргы хойжу бригадазының хойжулары Кызыл район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

— Бир эвес мени район Совединиң улус депутадынга соңгуп алыр болзуңарза, округтуң-даа, бүгү совхозтуң ажылчы чонунуң эрге-ажыы дээш, ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш кызымак ажылдаар мен— деп, Каргыга болган соңгукчулар-биле ужуражылга хуралынга ол чугаалаан. Шынап-ла, төлептиг кандидат, соңгукчуларының идегелин ол бүзүредип шыдаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кунгуртуг суур.
Кызыл район.

АРТЫК КЕЗЕКТЕР ХЕРЕК

«Тээли» совхозтуң механизация цеги бо чылдың февральдан эгелеп аренда керээзинче долузу-биле кирген. Ам автопарк чолаачылары дирекция-биле керээ чарып, санаашкыннарны кылып турар. А чамдыктар — Дондуп Сеңги-Доржу, Сергей Донгурак, Александр Хертек олар эрткен чылын-на аренда керээзи-биле ажылдааш, чыл дургузунда керээде көрдүнген планныг даалгаларын ажыр күүсеткилээн. Механизаторларның болгаш чолаачыларның экономиктиг өөредилгези неделя санында эртип турар. Автопаркта пропагандист Шолбан Чыңгылап, МТМ-де совхозтуң кол агрономү Николай Кара-Донгак олар кичээлдерни районнуң база совхозтуң ажыл, амыдыралы-биле холбап, шынарлыг, билдингир эрттирип турарындан дыңнакчыларның сонуургалы бедик.

Бо хүннерде 30 автомашинаның он сези ажылче үнүп турар. Он ийизи артык кезектер чогундан септелгеде турар. Ылаңгыя ЗИЛ-157-ниң мотору, ГАЗ-53-терниң электри дериглери, моторларының чамдык кезектери чедишпес. Чадааның материал-техниктиг хандырылга баазазынче чагыгларны киирип-ле турар. Ону баазa четче хандырып шыдавайн келген.

А часкы тарылгага киржир көдээ ажыл-агый машиналарының септелгезин март 15-те, ажаалда техниказын июньнуң эгезинде септеп доозар деп графикте бадылаан. Хүлээлге-графиктиг дээрге ажылдың эгези-дир. А херек кырында байдал кандыгыл, ынчаш? «Тээли» совхозта янзы-бүрү марканың 23 трактору бар. Олардан септелгеге кирери 18. Тракторларны, көдээ ажыл-агый машиналарын арендаторларның звенолары боттары септеп ап турар. Эң ылаңгыя Сергей Ногайның звенозу техниказын бүрүн септеп дооскан. Мастерская ажылчыннарындан каңнакчы Николай Хертек септекчилерге улуг дузаны көргүзүп, кызымак ажылдап турар.

Техниканы өй-шаанда шынарлыг септээринге артык кезектерниң чогу дыка шаптыктап келген. Ылаңгыя Т-150 маркалыг тракторларга дискектелчек өзек. ДТ-75-терге рама чедишпес. Эң-не бергедеп турар чүүлдер ол. Агрохандырылганың Кызылда, Чадаанада баазалары совхозту артык кезектер-биле дыка багай хандырып келген. Бир эвес олар турган болза, арендаторлар техниказын бо хүннерде бүрүн септеп доозупкан турар ийик. Ам та канчаар чүве? Кижи бодаарга, ол баазалар база ооң үстүнде турар коллективи — «Тыва агроүлетпүр хандырылга» артык кезектер талазы-биле чүү боор турарын черле дыңнадып, чарлаар болза эки хевирлиг-дир.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ШАГАА

Ону байырлааны

Чаа чылды уткуурунуң улусчу чаңчылын ёзугаар Шагаа байырлалын найысылалдың культура-спорт комплекизи организастаан. Хой национал хоорайның чону Октябрьская кудумчузун долган. Шыдыраа, буга-шыдыраа ойнаан, кажык аткан улус тип каан өгде чыылган. Ында изиг суугуда сүттүг шайны хайындырып кудуп турду. Ол-бо черлерде садыгны организастаан. Уруглар чуңгулаан. Хөглүг хөгжүм чаңгылаан, улустуң арнында хүлүмзүрүг чайнаан.

Улусчу байырлал Шагаа таварыштыр кызылчыларга болгаш аалчыларга хоорküүскомиттиң даргазы Д. Л. Тинмей байыр чедирген. Хой национал чонга СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай байыр чедирип, сөс алган. Ооң соонда Ак-Сал ирей йөрээл салган.

Орус чоннуң байырлалы — Кыш үделгези бүгү чоннуң байырлалы болган. Ол болза чаагай чаңчылдарның интернационалчы талазын чугаалап турар. Шагааны моон соңгаар доктаамал эрттирип, чоннуң кижизидилгезинге ону ажыглаарының аргаларын өөренип көөрү чугула. Улусчу ырлар, кожамыктар, дүрген чугаалар, тывызыктар, национал оюннар, чуңгулаары — бо бүгүнү Кызылга эрткен Шагааның организакчылары чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаан.

РСФСР-ниң улустуң артизи Кара-кыс Мунзук, Сайынхо Намчылак, Галина Сат, Татьяна Доржу, Зоя Монгуш, Солун-оол Соржу болгаш өскелерниң-даа улусчу ырларны ырлааның, Лазо Монгуштуң, Орлан Чүдекпенниң каргыраа-сыгыдын чон сонуургаан.

Байырлалдың баштакчылары Иван Комбу, Эңгил-оол Монгуш оларның чечен-мерген алгаг-йөрээлдери, солун тывызыктарны ыткаңы, улустуң үлегер домактарын, дүрген чугааларын таныштырганы солун болган. «Кичик-кичик» деп оюнну сценага көргүскен. Байырлал үезинде улуг-биче улустуң чолукшууруй айтып, шак мынчаар кылынар деп улусту дилээн болза, оон-даа солун боор ийин. Ырыларны чонунуң күүселдези-биле кылып болур турган.

Тевек тевериниң ийи аргазынга маргылдааны сцена кыры кызаа черге эвес, черге тус-тус бөлүк ааңы-биле кылган болза, шыырнытып турган улус чылыктыр ойнап аар ийик. Ону тевектээринге маргылдаа болур деп баш удур чарлап, тевээкер ап алгаш келиңер дээн болза, чок чүгле көрүкчү эвес, киржикчи болур турган. Ол ышкаш сцена кырынче үнериндеп ыяткан чараш кыстарны база баш удур сагындырып, кеттинип алгаш келиңер дээн болза эки хире. Тыва уруглар арай эгеничел болгаш боттары костүрүндеп эпчоксунган боор.

Өгде кажык аткан, шыдыраалаан улустан кым эки ойнзаның тодараткаш, чарлаан болза база артык эвес. Көрдүнүп турганы хана солуннар делгелгези, чараш аъттар көрүлдези база болбайн барган. Чоокку совхозтар аъттт бүрүн дерээш, борта кииринштирген болза, байырлалды база каастаар турган. Байырлал ёзу-биле каастаан индир хүн удур апарган. Бир дугаар эрттирип турар болганда, чамдык четпестер туруп келгеп чадавас. Моон соңгаар программа улам байыры чугаажок.

Кезек-кезек черлерге улусчу оюннардан организастай шаап турган болза деп база бодадым. Өске-даа шагаа ёзулалдарын киирген турган болза солун хире. Чогум Иван Комбунуң тургусан сценарийинде тыва оюннар, кожамыктар, үлегер домактар арбын, ону массалыг кылдыр организастаарынга бергелер турган чадавас.

Ол хүн хураган кежи тон кеткен улус элээн болган. Эң эки национал тон дээш конкурсту чарлааш, чамдык улустарны сценаже чалады. Бичии уруглардан эгелээш улуг улуска чедир тыва хептиг үнүп келген кижи бүрүзүнге суй-белектерни тывыскан. Ахмет, Рада Ховалыглар уруу Марина-биле кады үжелээ тыва хептиг болган. Оларга бирги черниң шаңналын берген. Саяна болгаш Сайзана Бады авашкылар, Антонина болгаш Сандап Шинин олар, Аида Ооржак, Чингир-оол Саая, Дептер-оол Хүреш болгаш өскелер-даа мактаддыг черлерни ээлээн.

Шагаа байырлалын эрттиреринге үнген чарыгдалдарны спонсорлар — «Грант» база «Монолит» кооперативтер, «Тыва суг системазы» эртем-техниктиг төп эгидип дуглаан. Оларның бо чаагай эгелээшкинин база детпинир апаар. Черле ынгаш кижизидилге ажылынче, ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылынче угланган хемчеглерге тыртым болбазы-ла эки.

Шагаа хүнүнге улус ботботтарынга эң чаагай күзээшкиннерин күзээр. Чыл дургузунда мал-маган хүр, аал-орам аарыг-хамчык чок, амыр-менди болуруп, аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайны күзээр. Чүгле дөргүл-төрел улус аразында эвес, кожа аалдар аразында бот-боттарын билчир, хүндүлежир чорукка, улусчу педагогикага, чоннуң мергенинге ажы-төлүн кижизидип чораан. Бо ажылды доктаамал болгаш чүткүлдүг чорудары культура албан черлеринден, партия совет органнардан негеттинип турары билдингир.

Аныяктар улусчу байырлалдарны, чонунуң төөгүзүн сонуургап турар — орта келген улустуң чартык кезии оолдар, кыстар болган. Ботботтарындан айтырыжып, ол чүү чоор деп сонуургап турдулар. Ырлаар, сыгыртыр күзелин илередип, сценаже үнүп турдулар. Ол эки чорду.

Ак аът чылы келген. Ак-Сал ирейниң күзээни чаагай күзээшкиннерге каттыжып, ажылчыннарга, амыдыралчурттаалгаларга эң-не экиин күзеп каалынар.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТАРДА: Шагаа үезинде.

Чарлалдар бюрозу

Кызыл хоорайның Совет № 21 соңгулда участогу турар автооруук техникумунуң бажыңында **«Кызыл — дүүн, бөгүн болгаш даарта»** деп фотоделгелге ажыттынган.

Делгелгени сонуургап көөрүнче соңгукчуларны чалап тур бис.

Округ соңгулда комиссиязы.

• • •

«С» категорияның чолаачыларын белеткээр беш ай хуусаалыг курстуң ажыттынып турарын № 1 профтехучилище чарлап тур. Аңаа 17 хар 7 айдан өрү назылыг оолдарны хүлээп алыр.

Өөредилге дээш 243 рубль 80 көпеекти төлээр. Бир эвес өртек-хөлезини төлээр болза общежитиеге чурттадыр, хүнде дөрт катап чемгерер.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2, телефон № 3-27-88 азы Салчак Тока кудумчузу 14, телефон №№ 3-00-57, 3-06-55.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Экии, музыка!». 9.15 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 5-ки эге. 10.30 «Чадалар». 11.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Ритмнер болгаш өңнер». (Сирия). 11.50 Мелиховта А. П Чеховтуң музей-бажыңы. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Көдээ башкы» деп барымдаалыг телефильм. «Солдат мемуарлар» деп бөлүктен. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 20.10 РСФСР-ниң улустуң артизи Э. Пьеханың дугайында фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 22.50 Ниити ыры концерти. 23.20—00.10 «Трансуорли» деп совет-бельгия компания дугайында теле очерк.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 11 класс. Херек эмгелээшкини болгаш ЭСМ. 9.05 Немец дыл 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. Кежүп чоруур чурукчулар болгаш «медээжок күштүг бөлүктүң» композиторлары 11.05 Эртемтайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 «Арын нүүр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.30 «Орус операның мастерлери «Иван Петровтуң рольдары болгаш амыдыралы». 14.40—15.25 «Хөглүг старттар». 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 1-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Тыва черде». Программада: «Соңгулдаларга уткуштур». «Амыдыралдың ачы-дуза чедирер албан черлери». Медээлер. 18.40 Чарлалдар. 18.45 «Диалог» телеклуб.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 01.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы «Мөңгүн куда» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «60 дугаар параллель». 19.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 19.45 Чалыы назын таңцылап, ырлап тур. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Жикинниң династиязы» (Югославия) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Аза-четкерниң иэп» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночылынды 9.20, «Ава» 11.10, 13.00, Киноклуб: «Эжи», «Валентин биле Валентина» 14.50, «Мистер Индия» 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

СЦЕНАДА: келир үениң тускай эртемниглери

Шагаа хүнү—февраль 25-те республиканың хөгжүмшии театрынга аныяктарның — келир үениң көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниглериниң уран чүүлге баштайгы фестивалы эгелээн.

Көжеге ажыттынган соонда, «Аяк шайым» деп ырының аялгазы көрүкчүлерни хаара туда берген. Холдарында аяктар туткаш тан кылаан аныяктар соонда, сценаже жюри кежигүннери болгаш аалчылар үнүп келген. Бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Н. Б. Тыртык-Кара Шагаа байырлалы-биле холбаштыр көрүкчүлерге байыр чедирген соонда, профоблчөвүлелдиң секретары, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа, Красноярск крайның Ермаковск районунуң «Горно-Саянск» совхозунуң төлээлериниң баштыңы, байыр чедирип чүве чугаалаан соонда, жюри даргазы— республиканың профэвилелдериниң хоочун ажылдакчызы чораан, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат С. Д. Киров бот-тывынгыр уран чүүлдүн киржикчилеринге байыр чедирген. «Мергежилимге чоргаарланып чор мен» деп фестивальдың ажыттынганын чарлаан.

Сценада—көдээ ажыл агый техникумунуң коллективи. А. Чыргал-оолдуң «Партияга алдар» деп хөйнүн ыры-биле фестивальды эгеледи. Бо коллективтиң концерти солун. Ында ырылар-даа, таңцылар-даа байлак. Уран чүүл коллективиниң удуртукчузу Ю. Потапов-даа, таңцылар тургузукчузу Г. Данзын-даа көрүлдеге эки түңнелдерни чедип алыр дээш кызып ажылдааны илдең. Ылаңгыя Чигжит Болат-оолдуң күүселдези-биле сыгыт, молдав, татар, тыва таңцыларны күүседип турары дыка солун. А бир эвес матростар таңцызын оларның хевин кеткеш күүсеткен болза, оон-даа солун, чараш болур турган ийик. Шопулактар-биле оюн күүседир ансамбльдиң киржикчилериниң «Кадрильди» күүсеткенин көрүкчүлер сонуургаан.

Бо коллективтиң концерти доостурга, театрның фойезинде аргаан, дааравн кылыгларның, техниктиг чогаадылганың делгелгезин чон көрген. Ылаңгыя Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң коллективиниң сургуулдары, башкылары бо делгелгеге шыырак белеткенген.

Тываның көдээ ажыл-агыйының дээди эртемниг тускай эртемниглерин белеткээр өөредилге чериниң коллективи сценаны ээлепкен. Хөйнүң ыры «Төрээн чурт» болгаш «Бистиң Тыва» деп ырларны күүсеткен соонда, Эрзин районндан чаладып келген аалчы, бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну Ак-кыс Сагаандайның күүсеткени «Бай-ла Хемчиним» деп ыры көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Таңцы бөлүүнүң киржикчилериниң күүсеткени «Тачанка», румын улустуң таңцызы, башкы Григорий Сарыгларның күүсеткени «Аът мунукчузу» деп таңцылар: «Дайынчы салгалдың ырызын» оолдар ансамблиниң күүсеткени, Орлан Ламалдайның күүсеткени «Манчүрээм», Донзун Санчаттың күүсеткени «Малчынның ыры», Шамбалыг школазының өөреникчилери, алышкылар Шолбан, Сылдыс, Саид оларның күүсеткени «Бодаган» деп ырызы болгаш оон-даа өске номерлер көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Красноярск крайдан келген аалчы — «Горно-Саянск» совхозтуң хоййжузу Сергей Тюлюш Тыва дугайында чогааткан шүлүктерин концертке номчуп берген. Ол ышкаш уран чүүлдүң хоочуну Кызыл-оол Оюн «Тыва кыска» деп ырыны таалаңчыг кылдыр ырлаан.

Сценада — Кызылдың № 1 профессионал-техниктиг училищезиниң уран чүүл коллективи.

ССРЭ-ниң бүлезинде
хеймери боop
Чечектелип хөгжүп ор
сеп, тыва черим
Делегейни дескиндир
эргээштиң-даа
Деңнепки дег ындыг орап
тыппас-тыр мен.

—деп, микрофон дамчыштыр хоюг, дыңзыг үн-биле чугаалаан соонда, А. Чыргал-оолдуң «Тыва черим» деп ырызы залга чаңгыланы берген. «Мен болза ырлаар ийик мен», «Колхозчу мен» деп ырларны уругларның ыры ансамблиниң күүсеткенин көрүкчүлер магадаан. Тываның уран чүүлүнде сыгыт база бир кол черни ээлеп турар. Бо концертке ону Белек-оол Хертек эки күүсеткен. А башкир улустуң таңцызын училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери Розалия Рудольф ээлгир, чараш кылдыр күүсеткеш, көрүкчүлерниң бедик үнелелин алган. И. Тюлюштуң удуртканы фольклор ансамблиниң киржикчилери тыва улустуң аялгаларын солун кылдыр ойнап күүсеткенин демдеглээри чугула. Ол—бо көрүлдеде кара чаңгыс фольклор ансамбли болган.

Фестиваль доозулган. Кайы коллектив канчаар ойнааныл, кандыг ажылдар чедир кылдынмайн барганыл?

Концерттерниң киржикчилериниң хеп-сыны база улуг рольдуг болуру чугаажок. Ылаңгыя национал хептерлиг аныяктарны сценага көөрге, чараш, харын-даа чоргаарланчыг. Бо фестивальдың киржикчилери (көдээ ажыл-агый институдунуң оолдар ансамблиниң хептери чаңгыс аай эвес болду) хеп-сын талазы-биле белеткелдиг болганы ооруңчүг. Ынчалза-даа чамдык номерлерниң күүседикчилериниң кеткен хептери, бир эвес ынчаар чугаалаар чүве болза, «нациялар аразының» апарганы база чараш эвес. Чижээлээрге, Н. Тыртык-Караның тургусканы румын таңцының күүседикчилери румын хептиг, а идиктери тыва угулзаларлыг болганын көрүкчүлер дораан-на эскерип кааш аразында чугаалажы бердилер.

Театрның ол хире улуг залынга күүседикчилерниң үнү, бир эвес микрофонну ажыглавас болза, дыка багай дыңналыр дээрзи билдингир, а бо эрткен фестивальдың киржикчилериниң хөй кезии микрофонну ажыглап билбес болганы-ла ол боор, микрофондан дыка ырак тургулап алгаш ырладылар, а дыңналыры багай. Шамбалыг школазындан келген школачы оол Сылдыс шынап-ла, хоочун артистерзиг — микрофонну турар черинден ужулгаш, холунга тудуп алгаш, кылаштап тургаш ырлаан болгай. Сценага ынчаар бодун ап билир ужурлуг.

Көдээ ажыл-агый техникумунуң коллективиниң концерти орту кирип чорда, жюриге каш кижи келгеш чугаалаан: «Бо коллективтиң концертинде дыка хөй номерлер боттарының эвес, а милиция ажылдакчыларының ансамблиниң номерлери-дир. Ында В. Югай, Ю. Потапов болгаш өскелер-даа киржип турлар, ынчангаш бо концертке удурланып тур бис».

Шынап-ла, ол коллективтиң кежигүннери эвес улустуң бо фестивальга киржип бергени таарымча чок дээрзин көрүкчүлер база-ла дораан чугаалажы бердилер. Ынчангаш бо коллективтиң номерлериниң дөгүвейн барганының бир чылдагааны ында боор деп билдим.

Моон соңгаар-даа көрүлделер, фестивальдар, конкурстар болгулаар болгай, ынчангаш частырыглардан түңнел үндүрүп, өөренири чугула боор деп бодал бар.

Фестивальдың түңнелин жюри кежигүннери үндүрген. Тема талазы-биле эки белеткенгени дээш бирги черни профтехучилищениң коллективинге тывыскан. Хөйнүң ырларын эки күүсеткени дээш бирги черни база-ла ол училищениң коллективинге, ийигизин — көдээ ажыл-агый техникумунга, үшкүзүн — көдээ ажыл-агый институдунуң филиалынга тывыскан. Таңцы күүселдези дээш бирги черни көдээ ажыл-агый институдунуң филиалынга, ийигизин — профтехучилищеге, үшкүзүн — көдээ ажыл-агый техникумунга тывыскан. Эки хептер дээш шаңналга көдээ ажыл-агый техникумунуң болгаш профтехучилищениң коллективтери төлептиг болганнар. Национал хөгжүм херекселдеринге күүселделер дээш шаңналдарны профтехучилищениң, көдээ ажыл-агый техникумунуң уран чүүл коллективтери алган. Ыры ансамбльдеринден профтехучилищениң болгаш көдээ ажыл-агый институдунуң филиалының коллективтери шаңнаткан.

Бо фестивальдың идепкейлиг киржикчилеринге болгаш аңаа киришкен аалчыларга өртектиг белектерни болгаш хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

ЧАДААНА-ЖЫЛАР ТИИЛЭЭН

Профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң область чөвүлелинин организастааны мячилиг хоккейге маргылдаа болуп эрткен. Маргылдаа «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ийи хүн үргүлчүлээн. Аңаа дөрт команда — Кызылдың «Енисей», Ак-Довурак хоорайның, Эрзин болгаш Чөөн-Хемчик районнарының командалары киришкен.

Баштайгы хүн солун оюн Ак-Довурак биле Чөөн-Хемчик районнуң командаларының аразынга болган. Кайы-даа коллективтиң ойнакчылары аваангыр, кашпагай ойнаап. Ужуражылганың баштайгы минуталарында ак-довуракчылар удурланыкчызының хаалгазынче ийи бөмбүктү киирген. Ооң соонда олар үени шөерип бодап, камгалалын быжыглап, шиитпирлиг халдаашкыннар кылбаан. Ындыг оюн чадааначыларга таарымчалыг, эптиг байдалды тургускан. Олар ону боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглап шыдаан. Бир деңниг, тиилелгеже чүткүлдүг ойнааш, чадааначылар ужуражылганың сөөлгү минуталарында ийи санны чедип ап, аштырышкындан чайлай бергеннер.

Эрзиничилер чаңгыс-даа команда удуп албайн, улаштыр үш аштырышкынга таварышкаш, сөөлгү черни ээлээн. «Енисей» ийи катап уттурган.

Бирги черни Чөөн-Хемчик районнуң командазы ээлээн. Ак-довуракчылар ийиги черде болган.

Тиилээн командаларга кубокту, дипломнарны болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

(Бистиң корр.).

ДЕТКИМЧЕДЕН КӨРГҮССЕ...

«Өөрүшкү». Ат чараш-даа болза, амгы үеде ансамбльдиң байдалы кандыг байдалда турарын кым-даа билбес. Ол таңцы ансамблинде киржип турар улуг бөлүктүң уругларының ада-ие хуралы болган. Аңаа Тыва АССР-ниң депутадынга кандидат Айлана Леонидовна Чадамба база республика типографиязының директору Ирина Монгушовна Кара-оол база киришкен. Шупту 300 хире уруг аңгы-аңгы бөлүктерде үстүнген.

«Өөрүшкү» чүгле бөгүн төвүттүнүп келбээн-не болгай. Кым-даа кижи ажы-төлүнүң кадык чорууруп күзээр. Бистер барган ада-иелер бир шак олургаш, аажок доңган-дыр бис. «Бичии уругларывыс канчап шыдажып турар ирги» — деп чугаалажып олурдувус.

— Моон мурнунда «Мөңгелеке» таңцылап турган бис, бир хүн кээривиске бисти оон үндүрүпкен, ажыглап турган залывысты «Видеосалон» кылып каан — деп, Вера Севеп-оол башкы чугаалады. Видеофильм «Өөрүшкүдей» үнелиг болганы ол ышкажыл.

«Өөрүшкү», оон оюн-тоглаазын, ыры-шоорун көрүксевес кижи чок. Театрга ойнаар бир хүнден оларга чүге бербезил? Албан-на кандыг-бир хурал, суглаа болу бээрге, ийи-чаңгыс номер көргүзерин организастап турбайн ван. Телевизорга база көргүссе кандыгыл, чоп бичиилерниң талантызын манап, көрүксеп турар-дыр. «Өөрүшкүнүң» моон соңгаргы салым-хуузунуң кандыг болуру бистерден — көрүкчүлерден болгаш удуртукчулардан кол хамааржыр. Ынчангаш келир үеде салгалывыстың кадыкшылы, талантызын сайзырадыры дээш кичээнгейивисти угландырып, чаш өзүмге деткимчеден көргүссүвүссе.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ эралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-161; Кадастер: ◆ дао тайжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрукчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар гаяда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аразы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 382. ТС—00245.